

СӘБИТ МҰҚАНОВ

Аққан жұлдыз

1

АҚҚАН ЖҰЛДЫЗ

Бірінші кітап

РОМАН

БІРІНШІ ТАРАУ

Шығысты зерттеу әлемінің аспанынан,

қазақ хандарының ұрпағы,

орыс армиясының офицері

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов

Аққан жұлдыздай зымырап өте шықты.

Орыстың Шығысты зерттеушілері

оны бір ауыздан дағдыдан тыс

көрініске санап, түрік халықтарының

тағдыры туралы аса зор, аса қажетті

жаңалықтар ашуды күткен еді.

Бірақ, Шоқанның мезгілсіз қазаға ұшырауы

бұл үмітті үзді. Ол 30 жасқа да толмай,

өкпе ауруынан қайтыс болды.

Академик Н. И. Веселовский

ҚҰСМҰРЫННЫҢ ҚЫРҚАСЫНДА ҚАРА ШАҢЫРАҚ

Бұл романның оқиғасы қазіргі Қостанай облысындағы Құсмұрын аталатын көлдің, күнгей жақ қырқасында 1847 жылдық жазында басталды.

«Айналасына ат шауып жете алмайды» дейтін, землемерлердің өлшеуінде «аңғарының аумағы алпыс километр» десетін, батысынан келіп құйылған Обаған өзені, шығысын жырып Тобыл өзені құятын бұл көлдің неліктен Құсмұрын аталуын «білемін» дейтін адамдар төмендегіше баяндайды.

— Осы маңайдың, — дейді олар, — тауы, орманы жоқ, ұшы-қиыры жоқ, жап-жалпақ кең даласы көлге таяна бұйраттана бастайды да, аңғарға

жақындай қырқаланып кетеді. Қырканың күнгейіндегі биік дөң, батыс жақ беті «Ханжатқан» аталатын ойпатқа жақындай, жіңішкере беріп, темір ұстасының төсіндей сүйірленіп бітеді. Сағымды күндері алыстан қараған адамға, осы сүйір қонғалы келе жатқан алып құстың тұмсығына ұқсайды. Жұрт сол тұмсықты Құсмұрын атаған да, кел де солай аталып кеткен.

Көрген ел, көлдің өзін де қызық қып сипаттайды: «Тұрқы батыстан шығысқа қарай созылған бұл көлге, – деседі олар, – биік қырқадан қарасаң, суы мол жылы мойнын батысқа қарай соза, қанат, құйрықтарын жая, аяқтарын тарбайта жусап жатқан алып қоңыр қазға, суы азайып, бетіне тұз байланған жылы әлгіндей түрде жатқан аққуға, құрғақшылық жылы қара батпағы мен ақ тақыры араласқан шақта ит – ала қазға ұқсайды».

Бұл сипаттаудың дұрыстығын көлге 1949 жылдың суы мол жазында, 1956 жылдың тұз байланған күзінде, 1963 жылдың тақыршылығында барып өзім де көрдім.

Құсмұрын дөңінің теріскей жақ еңісінен: «Бас», «Орта», «Аяқ» аталып үш бұлақ ағады да көлге сарқылады, сулары тұщы, жыралары терең келеді, ол жыраларға бойы аласа, денесі қиқы-шойқы, бұтақтары қалын, қайын, өседі.

Құсмұрынның батыс жағындағы көк ойпат «Ханжатқан» аталады.

– Олай деу себебі, – дейді білетін адамдар, – өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Сібір әкімдерімен жанжалдасқан, Орынбор әкімдерімен келісуде дәмесі болған Кенесары Қасымов Көкшетаудағы мекенінен іргесін сөгеді де, соңына ерген елді бастап Құсмұрын ойпатына қоныстайды. Сол кезде осы маңайды мекендейтін, имандық дағуасын құрған Марал Құрманұлының «ғазават» аталатын дін соғысы жүріп жатады. Орынбор әкімдерімен де келісе алмаған Кенесары, ғазаватқа қосылып, көтеріліс ұлғайып кету қаупі туған соң, Сібірден де, Орынбордан да әскер шығып ғазаватшыларды екі жақтан да қыспаққа алды да, олар Торғай, Ырғыз жағына ауады. Сол күндерден бастап Кенесары мекендеген орын «Ханжатқан» аталады.

Кенесарыдан әлі де қауіп күткен патша үкіметі 1834 жылдың күзінде Құсмұрынның дөңіне әскерлік бекініс орнатады, сол маңайдағы қазақ елін билейтін дуан (округ) ашып, атын «Аманқарағай» қояды, дуанның аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов болады.

Келер жылы Кенесарының Түркістан жаққа ауып кеткен хабары естіледі. Сол кезде «орынборлық» және «сібірлік» аталатын қазақтардың жер шегі анықталып, Обаған өзенінің батысы – Орынбор әкімшілігіне, шығысы – Сібір әкімшілігіне қарайды. Аманқарағай Орынбор өлкесіне кірген соң, Шыңғыс ол арадан қыстауын Обаған өзенінің орта тұсына жақын жердегі «Күнтимес» аталатын қалың орманға аударады. Дуанның аты Құсмұрын болады.

Қыстауын «Күнтимеске» салған Шыңғыс, жаз айларында, Құсмұрын қырқасының үш бұлағына шағындап егіспен айналысатын, ақсақ-тоқсақ, арық-тұрақ малдарды күтетін азын-аулақ қарашысын қалдырып, өзге малдары мен қарашылары «Орда» аталатын ақ ауылымен Ұлытау жақтағы «Қалмақкөл», «Салқынкөлді», кейде одан әрі Құлаайғыр, немесе Кеңгір өзендерін жайлап қайтады.

«Орда» немесе «Ақ» аталатын ауыл да бір қауым үй іші «Абылай хан ордасы» аталатын үйде Шыңғыс пен бәйбішесі Зейнеп, және ерекше жақсы көрер бірер балаларым тұрады, оң жақ қатарда өзге балаларымен, оларды күтушілер тұратын «балахана», сол жақ қатарда қонағы тыйылмайтын «мейманхана», оған таяу – «асхана», «бала-шаға» таяу, Уәлінің туған інісі – Шепенің үйі. Бұл үйдің бәрі де жаз айларында кіршіксіз ақ кигіздерін жауып, алыстан қарағанда айдында жүзген аққулардай көрінеді. Қоңырқайы – асхана ғана. Үйлердің арасы алшақ тігіліп, аумағы үлкен ауылдай орын алады.

«Қарашы» аталатын қоңсы ауыл қырық рудан құралған кедейлер. Олар ордаға атпен қатынасарлықтай жырағырақ жерде отырады. Мал атаулы соның маңында. Қымыз сол ауылдан ордаға түйемен тасылады, мал да сонда жиылып, мейманханаға еті ғана жеткізіледі. Қонақтар аттарын алыстағы бағанға қалдырады да, өздері ордаға шұбырып жаяу келеді. Қарашы ауыл қашан да болса ақ ауылдан алысырақ отырады.

Романның оқиғасы басталған 1847 жылдың көктемінде Шыңғыс алыстағы жайлауға мезгілінде кешпей, ақ ауылын Құсмұрынның Бас бұлағына, қарашы ауылын Аяқ бұлағына қондырып, ордалық үйлеріне ақ емес, қоңыр кигіз жаптырып, биылғы жазда сол арадан қозғалмайтын қалғанын аңғартты.

Шыңғыс отыратын кигіз үйді, маңайдағы ел «Абылай ханның ордасы» деп көшер, қонар алдында хабарланып, орда үйін жықпай ешқайсысы жықпайды, орда көшінің алдына басқа көш түспейтін, көлденең көш кездесе, тоқырап тұрып орда көшін өткізіп жіберетін, көш жолында тоқырап жерлерде, іргелес болып қалғандар ең кемі қойын сойып, әйтпесе тайын немесе биесін жетектеп әкеп ерулік еттің. Жайлауға жеткенде орда шаңырағын көтермей, ешкім де көтермейтін. Жайлауға орныққанда, сол маңайға қонған рулар өзара кезектесіп, бірі – «өз сыбағаң» деп, бірі – «аруақтың сыбағысы» деп, көгенді қой, қосақты жылқыларды тіркеулі түйелерді лек-легімен әкеліп жататын, әрбір «сыбағаға» сабалы қымыздар қосылатын. Енді біреулері Шыңғысты қонаққа шақырса, қасына жақсы-жайсаңдарын ерте жүріп, бір ауыл «сәскелік», бір ауыл «түстік», бір ауыл «кештік» деп көл-көсір қонағасы беретін.

1847 жылдың көктемінде, төңіректегі ауылдар өйткен жоқ. Орданың бұл жазда Құсмұрын қырқасына қонып, қозғалмауын біле-тұра жайлауға қарай аласапыран кезден-ақ жылжитын ауылдардың ешқайсысы ордаға қарайламай баса-көктеп кете барды. Орда қасында, оның, көлеңкесі

сияктанып Аяқ бұлақта қозғалмайтын қарашы ауыл ғана қалды.

Бұған дейін Құсмұрын қырқасын жайлап көрмеген орда ауылдың биыл бүйтуіне түсінгендер де, түсінбегендер де болды.

Түсінбеушілердің қайран қалғаны: барлық белгілеріне қарағанда биыл жұттың жылы. Әдеттегі жылдарда, бұл маңайдың қысының қары қалын, болады. Өткен қыста өйтпей, қырбық қана қар жауды да, көктем туа кілегейленіп жерге сіңіп кетті. Әдеттегі жылдарда бұл маңайдың көктемі де, күзі де жаңбырлы болады. Өткен күз өйтпей, ала жаздай жерге аспаннан тамшы түспей, топырақ құрғап, желді күндері шаңнан боран соғатын болды. Әдеттегі жылдардың жазы бұлтты, самалды келіп, көбіне қоңыржай боп тұратын. Биылғы көктем туа күн шыға бере шақырайып алды да, малдың да, жанның да мазасын кетіретін ыстық аңызақ үнемі соқты да тұрды. Қардың аздығынан, жаңбырдың жоқтығынан, көк атаулы көктемде бас тарта беріп семіп қалды да, жер тақырланып, малдың тісіне сыздық болар нәр табылмады. Осы құрғақшылықтың салдарынан, сулы жылдары Құсмұрын көліне батыс жағынан құйылып, шығысынан ақтарыла шығып кететін Обаған өзені арнасында үздік-үздік қана жылтырап, шұқырға толған судағы балықтарды жұрт шелекпен іліп алды. Суы табандап қалған көлдің беті адам қарағысыз ала - айран боп, борсыған сорған, топырағы төңіректі мүңкітіп жіберді. Сол маңайдың «өмірінде суалмапты» дейтін шалқар, тұщы көлдері: Қойбағар, Жасылбағар, Тімтуір де биыл тартылып, жалтыры мал да, адам да жетпейтін алысқа кетті. Тақыршылық қыса бастаған соң маңайдың ауылдары алыстағы жайлауларына биыл жылдағыдан ерте көшті, «онда тақыршылық бар» дегенмен бір жылға түбірі де азық боларлық баялыш, изен, жусан, ши сияқты шөптері, тобылғы, қараған, еркек, қоян сүйек сияқты бұталары бар. Осындай тақыршылықта, Шыңғыс сауын биелер мен сойыстық қойларын ғана Құсмұрында қалдырды да, өзге малдарын Орынборлық қазақтардың Тобыл бойындағы дуана Ахмет Жантуриннің жәрдемімен жұты жоқ Жайық бойына айдатты.

Оның биыл неге бүйтуі оқырман көпшілікке түсінікті болу үшін, ордасының тігілу тарихын қысқаша баяндай кетейік.

Шежірешілер орданың арғы негізін, монғол Шыңғыс ханның ордасына апарып жалғастырады. Ол Шыңғысты дәріптеушілер: «адамнан емес, күн нұрынан жаралған екен деген ертегі таратып, екінші атын «Күншуақ» қойып кеткен.

– Күншуақ көтерген орданың қара шаңырағы, – деді шежірешілер, – ол өлгеннен кейін үшке бөлініп. Еділ бойында «Алтын орда» аталғаны үлкен ұлы – Жошы Самарқанда «Көкорда», аталғаны ортаншы баласы. — Шағатайға, Пекинде «Ақ орда» атанғаны кіші баласы – Төлеге берілген екен. Біз сипаттағалы отырған Шыңғыс Уәліұлы Жошыға жатады. Жошы өлгенсін, «Алтын орда»: Қырым, Астрахань, Қазанның ханы, Жошы ұрпағы – Жәнібек, қазақша Өз-Жәнібек. Біздің Шыңғыс соның ұрпағы.

Одан кейінгі аталары – он жетінші ғасырда қазақтар хан болған еңсегей бойлы Ер - Есімге одан, он сегізінші ғасырда қазақтың орта жүзіне хан болған Абылайға, одан, Абылайдың орнына хан болған Уәліге соғады.

– Уәлінің Шыңғысы отырған шаңырақтың «қара» аталатын себебі, – дейді ертегішілер, – монғол Шыңғыс ханнан бері бұл орданың қаңқасы мен кигізі сан рет жаңғырғанмен, шаңырағын еш уақытта өзгермей, алғашқы түнде қалып қойған. Тұтас еменнен иіліп жасалған бұл шаңырақ, жақсы күтіп жыл сайын жылқының майымен былай бергендіктен, пәлен ғасыр бойына ыс шалғандықпен, ағашы жылдан жылға жылтырай түсіп, өңі қап-қара түн, темірдей қатайып қалған, «қара шаңырақ» аталуы сондықтан.

Бұл шаңырақтың бергі Шыңғыстың қолына қайдан түсуін де оқырмандарға қысқаша баяндай кетейік. Ол үшін, арғы тарихты қоя тұрып, оқиғаны Абылайдан бастайық.

Абылайдың әкесі – Әбілфайыз он сегізінші ғасырдың басында Бұхара қаласында хандық құрады. Сол кезде қаланы Иран шаһы – Нәдір жаулап алады да, Әбілфайызды да, тұқымын да түгел қырады. Абылай ол кезде жеті-сегіздегі бала екен, аты – Әбілмансұр екен. Осы баланы Әбілфайыздың бір құлы жеміс бауының, қалың ішіндегі тандырға тығып, апаттан аман алып қалады.

– Қара Бұхардың айналасында, – дейді ертегішілер, – биіктігінен адам өрлеп өте алмайтын, аумағына ат шаптырса жете алмайтын, шот шаба алмайтын, балта кесе алмайтын, сүймен тесе алмайтын, тастан қаланған, қырық қақпалы қорғаны бар екен. Егер қаланы жау қамап, қақпадан тұрғындар қаша алмаса, жер астымен зыту үшін жасалған, жан сезбейтін жетпіс үңгір бар екен.

Әбілмансұрды жасырған құл, жау жалыны бәсеңдеген бір сәтте, баланы ертіп үңгірлердің бірімен далаға шығады.

Енді қайда бару керек?

Құлдың есіне, Түркістан қаласында тұрып, қазақ даласына хандық құратын Әбілмәмбет түседі. Ол Әбілфайыздың немере туысы.

Құл Әбілмансұрды соған апарады. Қатал хан жетім қалған жас туысын жақын көріп күтудің орнына, қасындағы құлына қосып, табанын тасқа тілдіріп, қойын жаяу бақтырады.

Ересек болып есін біле бастаған шақта Әбілмансұр ағасының жалшысы болуға намыстанады да:

«Өз қорлығыңнан жат қорлығы жақсы» деген, бұдан да бетімізбен қаңғырып, жаттың малын бағайық деп, құлын ертіп кете барады.

Олар Шымкент пен Ташкент арасындағы Қазығұрт тауын мекендеген, Үйсін руынан шыққан атақты би Төлеге кездеседі де, түйелерін бағады. «Жеткіншекке «Атын, кім?» дегенде «Сабалақ» дейді, қасындағы «күлдық баласымын» дейді, басқа жөнін айтпайды.

Түйе бағатын Сабалақ ер жетіп, сымбатты сұлу жігіт болады. Ол таңертең малдан келгенде айран ішеді екен. Төленін, бәйбішесі оны жақсы көріп, кішірек бір тегеш айранды арнап ұйытады екен. Бір сәтте, бәйбішесі Төлеге: – «Осы Сабалақ аруақты адам сияқты, өйткені таңертең келіп сәлем бергенде, сен селк ете түсесің», – дейді Төле:

«Жоқ, өйтпеймін», – деп таласады. «Ендеше, – дейді бәйбішесі, Сабалақ келерде, мен тізеңе тебеннің ұшын ғана іліктіріп қояйын. Сабалақ сәлем бергенде сескенсең тебен ұшып кетеді, әйтпесе, орнынан қозғалмайды». Бәйбіше осылай істегенде, тебен ұшып кетеді. Төле Сабалақтан сескенетінін сонда ғана біледі де, атақ-абыройына ие болып жүрген біреу болмаған деп, тез құтылу қамын ойлайды, бірақ қалай? Осы жайды ақылдасқанда:

– Мен оған, – дейді бәйбіше, – енді келгенде тұщы айран емес, сары сулы ащы іркіт берейін, соған қорланады да бізден кетеді.

Бәйбіше сөйткен кезде, сары суы бетінде көлкіп, быжылдап тұрған іркітті. Сабалақ саусағымен бұлғап – бұлғап жұта салады да, шығып жүре береді. Төле: – Бұл ненің белгісі?» – дегенде, бәйбіше: – «Түбінде билеген еліңді осылай сапырып быт-шытын шығарармын», – дегені, ол енді осы кеткеннен оралмайды», – дейді. Сол расқа шығады.

Біржола кеткен Сабалақтың қайда баруы керек?

1823 жылы Қаратау мен Сырдария бойын жайлаған қазақ елін, Алатаудың (Тянь-Шань) теріскей шығысында құйылған, Жоңғар аталған қалмақ хандығының қатты жалауы, содан қашқан қазақтар Арқа аталатын жонға, одан әрі – Сібірге ауып кеткені, елсіз құлазып жататын сол елдегілерге тұрақтағаны, тарихи материалдардан мәлім. Әбілмансұрдың естуінше, Түркістан ханы – Әбілмәмбеттің Арқа мен Сібірдегі қазақтарды билеуге қолы жетпейді, ол елдерді: Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақ – Жәнібек, Қара керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай сияқты ру басыларын билейді.

Қазығұрттан қозғалған Әбілмансұр «күл әкесін» ертеді де, сол жаққа жең тартады. Осы бетінде ол аса ауыр қылмыс жасайды. Жолда, «Хан» тауына түнеген шақта «күл әкесін» өлтіреді!

– Неге? – деген сұрауға:

– Ол кездегі күлдың бір құлағы кесік болады екен, – деп жауап береді ертегішілер, – Әбілмансұрға «әке күлдың» да құлағы солай екен. Сондай

құлды Абылайдың енді ерткісі келмейді.

Арқаға ауған Әбілмансұр Есіл өзеніне келеді де, кейін Қызылжар қаласы орнаған тұсын мекендеген. Қарауыл руынан шыққан Дәулеткелді дейтін байға жылқышы болады, оған да «Атым – Сабалақ, еліміздің ханының баласын өлтіріп қашып жүрген жігітпін» – дейді.

Әбілмансұр жылқы баға бастаған шақта, сол маңайдағы қазақ елін Жонғар қалмақтары тағы шауып, қатты қырғынға ұшыратады, көп мал мен жанды алып кетеді.

Қапыда ұрылған қазақтарды жоғарыда аталған билер бастап жауды қуады да, Балқаш көлінің маңына жетіп, қатты соғыс болады, сонда жауға «Абылайлап» шапқан біреу ерекше ерлік көрсетеді. Жау жеңіледі. Кіріптар болған мал-жанды қазақтар айырып алады.

Есін жиған ел «абылайлаған кім?» деп сұрастырса, Дәулеткелдінің жылқышысы – Сабалақ!.. Оның шын мән-жайы сонда ғана анықталады. Оның арғы атасы «Қан ішер» аталған Абылай хан екен, Әбілмансұр жауға шапқанда соның есімін ұран қылған екен.

«Сабалақтың» кім екенін білген, қылығына риза болған қазақтар, оны боз биенің сүтіне шомылдырып, боз айғырды құрмалдыққа шалып, Бурабай келінін, желкесіндегі «Хан» аталып кеткен шалқар көлдің жағасында, боз кигізге салып хан көтереді. Көкшетау өлкесін мекендейтін Атығай және Қарауыл рулары Абылайға алты қыз беріп, алты ақ отау тігіп, алдына алпыс түйе, алты жүз жылқы, алты мың қой салып беріпті-міс. Абылайдың немересі – Кенесарыға Арыстанбай ақын:

Кенеке, жақын көрсең қарашыңмын,

Алыс көрсең аңдысқан алашыңмын.

Атаңа алты қатын алып берген,

Атығай, Қарауылдық баласымын, –

деген өлеңді сондықтан айтқан екен деседі. Содан кейін кел «Хан» аталып, Әбілмансұр – «Абылай хан» аталып кетеді.

Абылай елдің аузында да, тарихи деректерде де өте ақылды болған. Әуелі Көкшетауда хан көтерілген ол, маңайдағы қазақ руларының бірінен соң бірін бағындыра кеп, ақыры «Ұлы» және «Орта» аталған жүздерді түгелімен қарамағына алған. Бұлар бүкіл қазақ халқының төрттен үші. Бірде – Россияға, бірде – Қытайға бағындым деп ант бергенмен, Абылай өзіне қарасты елді көзі тірісінде тәуелсіз ғып ұстаған.

Хан болғаннан кейін, Абылай: «туған жеріме барып, ата-бабаларыма зират етіп қайтам», деп көп нөкермен, әуелі – Түркістанға, одан – Самарқан

мен Бұхарға барып, ол жақтың әкімдерінен сый-сияпатқа бірнеше қыз, қымбатты көп мүліктер алып қайтқан.

Қара – Бұхарда ата-бабасынан қалған қара шаңырақ. Абылай Көкшетаудағы мекеніне сол жолы әкелді, – дейді шежірешілер, – өле-өлгенше ордасына тіккен екен.

Абылай 1781 жылы еледі. Оның он бес әйелі, отыз ұлы, қырық қызы болған деседі; солардың бірі – қарақалпақ халқының бегі – Шуақпайдың Сағындығы деген кісінің Сайман есімді қызы екен. Одан: Есім, Әділ, Шыңғыс, Уәлі - бес ұл туады.

Көп ұлдарының ішінен Абылайдың хандығына екеуі таққа таласқан: бірі – қалмақ әйелінен туған – Қасым, екіншісі – Уәлі. Қасым жас күнінен бұзық, барымташы, қанішер болған, Уәлі – момын екен, сондықтан, ел Уәліні қалап хан көтереді. Бұл кезде, Абылайға бағынышты елдің біразы Россияға, біразы Қоқанға... деген сияқты бытырап, Уәлінің қарамағында бұрын «Ақмола губерниясы» аталған өлкенің қазақтары ғана қалады. Бұл – Абылай билеген қазақтардың оннан біріндей ғана. Дегенмен, қара шаңыраққа ие болған Уәліні қазақтар сыйлайды. Көршілес орыс үкіметі оны «хан» деп таниды.

Уәлінің төрт әйелі болған, солардың кішісі – Айғаным. Уәлі оны елуден асқан шағында қыздай алған. Шежірешілер бұл жайды былайша баяндайды.

– Хандық құрған Уәлі, әкесінің Бурабай тауындағы мекені – Қызылағашта тұрып жатады. Бала-шағалары есіп жатады. Жасы егде тартқан кезінде, ол Есіл өзенінің бойына барады да, елдің дау-шарын бітіреді. Сол елде Мәлім есімді қожатұрады екен, өзі Абылайға қыз берген қайын атасы екен. Есіл бойына барған Уәлі сол Мәлімнің баласы – Сарғалдақ қожаның үйіне түседі.

Сарғалдақ Қара – Бұхарда отыз жыл оқып, он екі пәнді тәмәм қылған, бұл елде теңдесі жоқ ғұлама екен, оның үстіне қараңғы жұрт оны – «ғайыпты болжайтын әулие» деп, «сиқырлы оқумен аспаннан періні түсіріп, жерден жынды буатын» деп дәріптейді екен; маңайдағы елдің әрі имамы, әрі емшісі, жұрттың қайыр-садақасы, зекет-ұшыры түгелімен сонікі боп, ақырында атақты байдың біріне айналған екен.

Уәлі елдің дау-шарын Сарғалдақтың үйінде жатып бітіреді. Орта Азияда туып, ислам дінінің тәрбиесінде өскен Сарғалдақ, әйелдерінің, келіндерінің, ержеткен қыздарының бетіне пәрәнжі жаппағанмен, жеке үйде, бөгде еркекке көрсетпей ұстайды екен. Ол Уәліге де сөйтеді.

Уәлінің қасында – атшы, саятшы, өлеңші, домбырашы, қуақы сияқты өнерлі нөкерлері болады, солардың біреуі: «Оңаша үйге қамалған әйелдер қандай екен?» – деп сығалап жүргенде, бір жас өспірім қыз көзіне ерекше

шалынады: биік, талдырмаш бойлы, аршыған жұмыртқадай аппақ өңді, үлкен қара көзді, ортасы көтеріңкілеу қыр мұрынды, кең маңдайлы, қою қара қасты, қайқы кірпікті, бұрымдарын көбейте өрген, түрегеп таркатқанда денесін тізесіне дейін жауып кететін бұйра қара шашты қыз!..

Қыздың сымбаты мен сұлулығына қайран қалған жігіт, көрген-білгенін Уәліге хабарлайды. Көңілі елендей қалған Уәлі, жігітіне қыздың аты-жөнін, қылық-мінездерін бақылай түсуді тапсырады. Жігіт сұрастырса, қыз Сарғалдақтың езбектен алған тоқалынан туған екен; аты – Айғаным, жасы – он алтыда, мұсылманша оқуы бар.

Содан кейін Айғанымға өлердей қызыққан Уәлі, Сарғалдаққа:

– Сүйек жаңғыртайық, қызын маған кішілікке берсін! – деп беделді біреуді жұмсайды.

Қыздың құнсыз шағы. Кімнің малы көп болса, кім беделді болса, қалын малды төгіп беріп, қалаған қызын ала беретін шақ. Осы «заңнан» Сарғалдақ шыға алмайды, әрі «жиені» саналатын, әрі елдің ханы болып жүрген Уәлінің жіберген елшісіне «болсын» деп ризашылық білдіреді.

Ол кездің қызынан ықтиярлығы, я еместігі сұралмайды да. Ислам дінінің шариғаты бойынша, тек неке қиылар алдында ғана күйеу мен қалыңдық арасына «куәдір» жүріп, екі жақтың да ризашылығын естіген болады. Егер бір жақ, көбінесе, қалыңдық үндемесе, «ризашылықтың белгісі» деп неке қиыла береді. «Риза емеспін» дейтін мұсылман әйелдерін, әсіресе, қазақ әйелдерін советтік дәуірге дейін ешкім естіген емес. Олай деудің арты жанжал, сондықтан әйелдер ауыздарын еріксіз жұмады да, үндерін еріксіз өшіреді.

Айғаным да сөйтеді. Бірақ ол, келген куәдірлер арқылы, кәрі күйеуіне тілегін жолдайды.

– Бурабай тауының төңірегінде, – дейді ол, – Уәлінің бір емес, үш әйелі, олардан әлденеше баласы бар көрінеді. Мені ол қатындарына апарып қонсы қондырмасын, күндес

қатындары мен өгей балалардан жапа шектірмесін, мен десе, мекенін осы жаққа ауыстырсын.

Жас және сұлу қалыңдықтың, өтінішін Уәлі қабылдады да, некесін қидырғаннан кейін, өзге қатындары мен балаларын Бурабайдағы мекеніне қалдырып, өзі Есілге жақын жердегі Сырымбет тауына көшіп кеп, қоныс салады. Бұл, шамасы – 1805 жылдың деңгейі. Уәлі ол жылы алпыс жаста екен.

Ақылды Айғаным босағасын аттағаннан бастап-ақ Уәлі билеп кетеді.

– Содан бастап, – дейді білетіндер, – елдің басқару тізгіні Уәліде емес, Айғанымда болды.

Уәлі 1819 жылы өледі. Одан кейін Россия патшалығы Айғанымды «хан» деп таниды. Айғаным Уәліден: «Әбден, Мәмке, Шепек, Шыңғыс, Қанғожа, Әлжан есімді алты ұл, Рақия, Нұрилә атты екі қыз туады. Әкесі өлгенде олардың бәрі жас. Уәлі үлкен әйелдерінен туған ересек ұлдарының ешқайсысына хандықты өсиет қылмайды.

Айғанымға өсек-аяң көп ерген, «жігітшілік құрды» деген атағы көп жайылған адам. Солай дей тұра, ел оны ерін сыйламады» демейді.

Уәлі өлгенде Айғаным қара жамылып, жылын бергенше аза тұтқан. Қара жамылған Айғаным, маңындағы төре тұқымының жас қатындары мен бойжеткен қыздарын: таң ата, түс бола, күн бата жинап алады екен де, өзі бастап, күн сайын оларға үш мезгіл жоқтау айтқызады екен, сонда даусы өзгелерден өрлей асып отыратын ғажап әнші екен, «сол дауысты тыңдаған жұрт қатты әсерленіп, еңіреп отырады екен» дейді.

Уәлінің жылы толғанда, Айғаным оған бағынышты елдің бәрін жинап мың қой, жүз жылқы сойып ұлан-байтақ ас береді.

Жалпы шығыс елінің, олардың ішінде – қазақтың тарихында, би әйелдер болғанмен, хан болғаны естілмейді. Оның үстіне, Абылай құрастырған хандықтың халқы азайып, беделі төмендеп келе жатқан уақыт, сондықтан Россия патшасы «хан» дегенмен, Уәлінің қарамағында болған ел, Айғанымды «хан» деп танымаған. «Алдымен Мырық бұзар шырығыңды» дегендей, Россияға қарсы көтерілген шақта, Айғанымды өз қайнысы – Кенесары Қасымов шауып, орыс әскерінің күзетіндегі ханша жанын әрең аман алып қалған да, тігерге тұяқ қоймай, бар жылқысын айдап кеткен. Одан кейін Уәлінің туған ағасы – Шыңғыстың¹ Сартайы «хандық менің еншім» деп таласып көрген де, ол ниетіне жете алмаған соң, талан-таражға кірісіп, ақыры, патша үкіметі оны Сібірге жер аударған. Одан кейін Уәлінің үлкен әйелінен туған Әбәйділда – «әкемнің, тағы менікі» деп жанжалдасып, ол да «Ит жеккенге» жер аударылған. Айғанымға әлі жетпесін байқаған рулар «бет-бетімен түйе айдап» дегендей, бөлшек-бөлшек болып кетіп, бірінің малын бірі барымталап, елде талан-тараж ұлғайған. Бағынышты қазақ руларын патша үкіметі сырттан ғана бақылап, ішкі іріткілерін түзесуге араласпаған.

Хандық осындай жағдайда жүрген шақта Сібірге патша сарайынан атақты реформист – Сперанский наместник² келіп, қазақ елімен біраз танысқаннан кейін патшаға: «қазақ хандығының тозығы жетіп болған, енді оны жамап-жасқағаннан іс шықпайды, одан да «хандық» аталатын дәрежені жою керек те, Сібірдегі қазақтарды дуанға (округ) бөліп, председателдігіне «аға сұлтан» деген атпен беделді қазақтарды отырғызу керек, олардың тізгіні Сібірдің генерал-губернаторларында болу керек»

деген хат жіберген. Бірінші Александр бұл пікірді дұрыс деп тапқан да. Сперанскийге сібірлік қазақтарды басқарудың уақытша ережесін жасатқан.

Сперанский жасаған ереже бойынша, «Сібірлік» аталатын қазақтар: Құсмұрын, Көкшетау, Ақмола, Баян, Қарқаралы, Көкбекті аталатын алты дуанға бөлінеді, әр дуан бірнеше болысқа бөлінеді дуанды басқаратындар – «аға сұлтан», болысты басқаратындар – «кіші сұлтан» аталады. Олардың, бәрі де қазақ болады. Дуандар бағынатын генерал – губернаторлықтың Омбыдағы кеңсесінде, «советник» аталатын ақылшы қазақ отырады. Патша бұл жоспарды 1822 жылы бекітті де, сұлтандар іске кірісті. Аға сұлтандыққа кімдерді қою мәселесін шешер алдында, Батыс Сібірдің генерал-губернаторы князь Сперанский қазақ ауылдарын аралауға шығады, қасына тілмәш қып Омбының жатағы – Көшеннің Тұрлыбек дейтін жас жігіті, әрі пысық баласын ертеді. Осы сапарында Сперанский бірінші рет Сырымбет тауындағы Айғанымға соғады.

Жасы сол кезде отыздан жаңа ғана асқан «шұбар төс аңқудың» сымбаты да, сұлулығы да, ақылы да князьға қатты ұнап, оны Көкшетау дуанының аға сұлтандығына белгілейді.

Айғаным князьға ұнауын пайдаланады да, «қазақтар қыстау сала білмейді, әлі күнге дейін қысқы сақылдаған сары аязда кигіз үйде отырады, соларға үлгі көрсеткім кетеді» деп өтініш айтады. Сперанский ол ойын мақұлдайды да, арнаулы инженер жіберіп, «хан ордасының» жоспарын жасатады. Жоспар бойынша екі өркешті Сырымбет тауының саласына жергілікті қарағайдан қиып салған орданың аса кең-кең бөлмесі болуға тиісті, бөренелердің арасы түйенің шудасымен тығындаулы, төбесі қаңылтырмен жабулы үйдің іші-сырты ақ қозының жүнінен басылған кигізбен қапталуы керек, орданың екі жағына «отаулар» аталған кішірек ағаш үйлер, бұйым сарайлары, малға қора-қопсылар жасалуы керек, сол маңайдағы кең алаңға биік, іші кең мешіт пен медіресе орнауы керек.

Сперанский бұл жоспарды бекітті де, орындауын Көкшетау қаласындағы әскери бөлімге тапсырды. Жоспарланған орда бір жылдың ішінде даяр болды. Келер жылы Омбыда аға сұлтандарды: Көкшетаудан – Айғаным, Ақмоладан – Құдайменденің, Қоңырқұлжасы, Қарқаралыдан – Тәукенің Құсбегі, Баяннан – Тәтенің Қанқожасы, Көкбекіден – Әбіленің Абылайы бас қосып, генерал-губернаторға қазақтан ақылшы (советник) тағайындады. Сперанскийдің ойы – Айғаным еді. Оны «қатын» деп, басқа аға сұлтандар ұнатқан жоқ. Өзгелерінің ішінен, орыс тілін білетін пысық, ақылды болмады. Бұл жағынан Сперанскийге қатты ұнаған адам Көшеннің Тұрлыбегі еді. Хан тұқымдарынан аға сұлтандар: «қара қазақ» көріп оны ұнатпағанмен, қаһарлы Сперанский: «сол болсын» дегенде қарсы шыға алған жоқ. Бұдан олар – «орысты білмей оңбайды екенбіз, ең болмаса балаларымызды оқытайық» – деген іштей қорытындыға келеді.

«Ата балаға сыншы», – дейді қазақ. Айғаным да өзінен туған балаларға сынай қарайтын. Уәліге қосылғанның келер жылында ұл туып, атын –

Абылай қойған, бірақ, хан Абылайды білетін, аруағын пір тұтатын келіндері ол есімді атауға бата алмай, «Әбен» деп кеткен.

Қазақта «бала анаға аян, атаға күмән» деген нақыл бар. Жұрт «пәлен, түген» деп өсек қылғанмен, Әбеннің Уәліге нәсіл екендігіне Айғанымның ешбір күдігі жоқ.

Әбен де әкесіндей солбырайған ірі денелі біреу болатын түрі бар. Мінезі де сол сияқты ынжықтау. Әкесі өлгенде он үш жасқа шыққан оны, жаназаға жиналғандар «ырымын жасап, осыны хан көтеріп қойсақ қайтеді», деді енді біреулер – «бойына қарамай, ойына қара! Ойы – әлі күнге дейін көр-бала, бұл ел басқарып оңбас», деп қарсы шықты.

Айғанымның 1810 жылы туған екінші ұлына – «Әбілмәмбет» деген ат қойылды. Оны жұрт «Мәмке» деп кетті. Мәмке ер жете Кенесарыға қосылды да, жорықта қаза тапты.

Үшінші ұлы – Шеген. Шалағай туып, қырық күндей тымаққа сап кереге басында ілулі тұруынан ба, әлде табиғатынан ба, тіпті кішкентай денелі болып өсті. Қазақтың ұғымында бойы кішкене адам: қу, залым, айлакер келеді. Шеген де солай өсті, сондықтан жұрт оны «Шытырлақ шепе» атады да, кейін «шытырлағыш» түсіп қап, «Шепе» ғана болып кетті. Ол кішкене күнінен сотқар, төбелескіш, бейпіл сөзді болды.

Айғанымның төртінші ұлы – Шыңғыс 1815 жылы туды. Оның тәуір кісі болуынан жұрт кішкене шағынан-ақ дәмеленді.

– Қылығы да, ойыны да, жүріс-тұрысы да, сөзі де адам болар балаға ұқсайды, – десті олар, – түбінде қара шаңыраққа осы ие болмаған да.

Айғанымның үмітінше, бұл орданың ендігі иесі – Шыңғыс. Соны көріп өлсе арманы жоқ. «Тек, аман-есен ер жеткен де құлыншағым!» деп тілеп қояды ол. Сондай тілекте жүрген Айғанымға Сперанский алдағы жылда, сол кездегі патшаның інісі, І-Николайдың Сібірге сапар шегуін хабарлады.

Сперанскийдің естуінше Россияның патшасы – І-Александр, кейінгі жылдарда сырқаттанып, мемлекеттік істерге салғырт қарап кеткен. Перзенті жоқ оның тағына, патшалық семьялардың тәртібі бойынша, бірінші інісі - Константин отыруға тиісті. Бірақ, ол мемлекет бастығы болуға жарамды адам емес. Жарамдысы – екінші інісі – Николай.

Таққа отыруға хақы бар әрбір (ханзада), таж киерден бұрын бағынышты елінің кей өлкесін аралап көруі, Россия патшаларының өмірінде әдетке айналған. Осы әдетке Романовтар да бағынып, Россияның біраз өлкелерін, олардың ішінде – Сібірді аралаған....

Николайдың Сібірге беттеп сапар шегуін, «таққа отырардың алдындағы саясат» деп түсінген Сперанский, оны мүмкін қадырынша жақсы қарсы

алудың жабдығын жасады. Ол үшін қазақ дуандарының аға сұлтандарына арнаулы хат жазып, Николай қызық көруге тұрарлық кигіз үйлер жасатуды бұйырды. Николай келерде ол үйлер Ертіс өзенінің табиғаты сұлу жағасына тігіледі де, сол жерге жасалып, наследникке қазақтың салтанатты ғұрпы, ойын-сауығы көрсетіледі.

Бұл хабарды алған Айғаным шеберлерді жинап ақылдасты. Олар кигізді шылғи ақ қозының жүнінен бастыру керек керегені, уықты, шаңырақты әр түсті бояумен әшекейлеу керек, үзіктер, түндіктің етектері мен өңірлері қызыл шұғамен оюлану керек, үйдің іші-сыртына арнаулы жабылған кілем баулары тартылу керек, кереге ішіне кілем түсті шилер құрылу керек...

Шеберлер осы ұйғарындымен іске кірісті. Жасалатын үйдің ішін әшекейлейтін жасау -жиһазды Айғаным уайымдамады, себебі – «орда» аталуы пәлен ғасырға созылған бұл үйге осы тұқымға түскен келіншек атаулы кілем, алтын мен күмістен жасалған ыдыстар сияқты бас мүліктерін сыйлайды екен. Осы жасау-жиһаздар жинала келе көбейіп кетіп, кейінгі кезде күтуі қиынға айналған көрінеді. Бұл мүліктер бір түгіл бірнеше киіз үйдің ішін толтырады.

Николайға арнап жасалған кигіз үй дер кезінде бітті. Жұрт «бұндай салтанатты кигіз үйді көрмек түгіл, естіген де жоқпыз» деп қайран қалысты.

Дуан басылар Николайға арнап жасатқан үйлерін бір-біріне көрсетпеуге тырысқан еді, бірақ олар, бір-біріне астыртын кісі жіберіп, кімнің қалай жасауынан хабар алып жатты. Айғаным жұмсаған жансыздардың айтуынша, жасырын жасалған үйлерде, оның үйінен асары жоқ.

Николайға арналып жасалған үйлер. Ертіс өзенінің Омбыға жақын жердегі тоғайы тамаша бір қойнауына алып,оған тігілді. Бәрі де айдында қалқыған аққулардай аппақ шаңқай үйлер. Бәрінің де өзгелерге ұқсамайтын әдемі өзгешеліктері бар. Солардың ішінде көпшіліктің көзіне бір үй ерекше түсті. Ол – екі ақ үйді біріне-бірін жалғастыра, біреуін -ауыз, біреуін - төргі үй ғып тігілуінде ғана емес, (олайша тігілген тағы бір үйлер де бар), керегелерінің бір қоспасына әйнек, бір қоспасына айна орнатып, сегіз қанат үйді, әдеттегі ондай үйден әлдеқайда кеңітіп жіберуінде онымен де қоймай, шаңырағына күмбез орнатып, оның ұшар басына ай орнатып, сырттан қараған кісіге қоспақ кигіз үйдің мешіт сияқты көрінуінде болды. Бұл үйді Қызылжардың миллионер байы, первый-гельды саудагер Пышқантайдың Маймағы жасатқан еді.

– Міне, қайда, үй!.. Міне, қайда, байлық!.. Бұндай үйді жасату тек, ақшаның ғана қолынан келеді! – десті халайық.

Николайды күтіп алуға жиналған жұрттың естуінше, наследник Ертістің ақ үйлер тігілген жағасына кемемен келіп тоқтайды. Кемеден қырға шығу үшін, сол араға арнаулы көпір жасалып, оның үстіне кілемдер жабылады,

кигіз үйге баратын жолына да кілемдер төселіп, бергі жағы жалпая жайылған кілем жолының әр үйге барар тұс-тұсында тармақтанып кетеді, оларға да кілем төселеді. Үйлердің ішіне де кілемдер жайылады. Қымбатты жасау-жиһаздар жиналған.

Тігілген үйлердің ішінде ең үлкені де, көрнектісі де. Маймактікі болғанмен, жасау жағынан ешбір үй Айғаным үйімен таласа алмады. Ең алдымен оның есік алдына жайған кілемі жұрттың көзін сүріндірді.

– Бұл кілемді, – деседі білетіндер, – тасы өрге домалап, жұлдызы оңынан туып, тұмсығымен құс тістеп, дәуірлеп тұрған шағында Абылай хан Бұхара – Шәріпке арнаулы кісілер жіберіп, ондағы түрікпен шеберлеріне түрлі түске бояған шым жібектен тоқытқан екен. Сонда айтқаны – «ұзын тұрқы да, көлденеңі де кең мешіттің ішіне молынан жететін болсын».

– Осылай тоқылған кілемнің, – деп жалғастырды сөзін кілемді сипаттаушылар, – ажары тотының қанатындай мың құлпырып, қараса көзді талдырады екен, бір өзі бір түйеге жүк екен, бес-алты жігіт зорға көтереді екен.

Бұл сөздің растығын, құрметті оқырмандар мен өзім 1921 жылдың көктемінде көрдім. Сол көктемде «ақ банды» деген шығып. өзгелермен қатар Сырымбет тауындағы «хан ордасын» да талаған. Сол істі зерттеп қайтуға жергілікті үкімет мені жіберді. Барсам орданың мұрагері, – Шыңғыстың кіші ұлы, жасы қартаң тартқан Қоқыш (Нұрмұхаммет) екен. Кедей шаруалы ол жайлауға шығуға күші болмай, қысқы ағаш үйінде отырып қапты. Бандылар оның үйін осындай жағдайда талайды және білмей таламайды баяғы Абылай заманынан бұл тұқымға келін болып түскендер кілем, ішік, құндыз, алтын я күміс немесе құнды тастар сияқты қымбат мүліктерін ордаға, сыйға тартады екен, солар жинала кеп, әлденеше түйеге тең боларлық қорға айналған. Қапыда басқан қалың банды, бұл мүліктерді қотара талап әкеткен. Жоғарыда аталған кілемді бандылар бір-біріне қимай, басшылары он екі бөлшекке кескен. Біздің қолымызға сол он екінің бір ғана бөлшегі түсті, соның өзі қарсы екі құлаш екен, түсі – тотының қанатындай құлпырады!..

Бұндай үлкен және көрікті кілем Николайға арнап үй тіккендердің біреуінде де болмаған.

Айғаным Николайға арнап тіктірген үйдің ішіндегі жиһаздар да ерекше еді. «Абылайға, Уәліге орыстың, қытайдың патшалары, қалмақтың, қоканның хандары, Бұхардың әмірі, сол елдердің атақты бектері, тағы тағылар сыйлапты-мыс», деген қымбатты мүліктерде қисап болмайтын. Мәселен, 1759 жылы, Абылай «Россияға бағынам» деп Петерборға туысы Жолбарысты жібергенде, «сол кездің патшасы – Елизавета Петровна Абылайға алтын штоппен (парча) тыстаған, жағасына құндыз кіреуке салған бұларғын ішік жіберген». Хан болған Абылай туған жері - Бұхараға

барғанда, оның әмірі, – «Индияның патшасы сыйлап еді» деп, «жүз жылқыға тұрарлық жұдырықтай жақұт тасын берген». «Қытайдың патшасы - «алтын табаққа салып, алпыс кәрлен кесе жіберген»; «Қалмақтың ханы Галдан - Церен Абылайға Хочече есімді қарындасын сыйға беріп, «еншісі» деп бір нар әрең көтерерлік жиһаздарды артқан. Көршілес хандардың біріне «Алты қырлы алмас» аталатын, жан-жағы жайдың оғындай жалтылдайтын, о жағынан қарағанда, бұл жағынан күн көрінетін, көлемі қос жұдырықтай, түсі мөлдір судай тас берген. Солар сияқты ешқайдан табылмайтын ерекше қымбат мүліктер қисапсыз көп болған.

Айғаным наследникке тіктірген үйдің ішіне осылардың көбін қойдырды. Көрініске ен, қымбаты – Айғанымның өзі. Жасы отызға кірген, алты баланың анасы болғанмен, Айғанымның сымбатты денесі толыққанмен жалпыиып семірмей, арғымақтың семізінен жараған бедеудей жұп-жұқа боп ерекше сұлуланып кеткен.

«Ел құлағы – елу». Айғанымның Омбыда бұлайша безенуіне қазақтың Сібірдегі алты дуанында естімеген жан қалған жоқ. Бұны әркімдер әр түрлі саққа жүгіртіп жатыр. Біреулер:

– Сперанский мен Айғаным көңілдес екен. Оны патшаға безенген түрде көрсеткісі келуі содан, – деседі енді біреулері:

– Бір елдердің әдетінде, ерекше сыйлы қонақтың қойнына жас, сұлу әйел салады екен, Сперанский де патшаға сондай құрмет көрсеткелі жүрмесін! – деседі.

Айғанымды көргендер де, көрмегендер де, безенген қалпында бір көргісі келеді, ал Сперанскийдің бұйрығы: – «Патша Ертісті бойлап кемемен келгенде ғана Айғанымды жаңа адамға көрсету, оған дейін жан адамға көрсетпеу».

Айғанымның парадтық киімі төмендегідей болып шықты, басында алтыннан әшекейлеп жасаған, өн-бойын түрлі-түсті қымбат тастармен безеген, маңдайына – үлкендігі сиырдың тобығындай жасыл жақұт орнатқан – таж, одан бетіне түсірген жұқа, селдір ақ жібек шадыра үстінде орысша – парча, қазақша – үш топ аталатын, қызғылт түсті мауыты, оның өрнектері алтыннан; мәнерлі шым жібектен тігілген көйлегі – жерге сүйретілген қос етек, аяғындағы оюлы, кестелі, биік өкше етігі, тек, қадам басқанда ғана көзге түседі ұзын, жуан бұрымдары екіге өріледі де, ұшына жалпақтығы алақандай, үзбелері көп, қымбат тастармен безенген алтын шолпы тағылады, саусақтары мен білектері де қымбат жүзіктер мен сақиналарға толы.

Осылайша безенген Айғанымды Сперанский мен таңдаулы чиновниктері жасырын көрген шақта, бәрі де естен танғандай боп, іштей ғашық болмағаны жоқ. Сперанский ерекше қуанышта. Оның шамалауынша бұндай әрі жас, әрі сымбатты, әрі сұлу, әрі осынша малынып киінген

шығыс әйелін, наследник кітаптан ғана оқымаса, түсінде ғана көрмесе, өңінде көрмеген болу керек. Соған құдай оңдап, наследниктің көзі түсе қалса...

Ар жағында Сперанский неше түрлі әдемі қиялға кетеді... Айғанымның өз ойы да солай...

Көпшілік те, әкімдер де күткен күн таянып қалды. Омбыға қазақ-орыс линиясы арқылы келетін наследникті қарсы алуға, Сперанский және таңдаулы бірер чиновниктер кетті, Ол топқа қазақтан ешкім қосылған жоқ. Сперанский Айғанымды да қосам ба деп ойлап тұрды да, өзінің арнап тігілген ордасындағы салтанатында көрісуді мақұл көрді.

Кемемен келетін наследникті аға сұлтандар ғана қарсы алып, кіші сұлтандар күту қызметінде ғана жүруге, өзге қазақтар той басталғанша көрінбеуге ұйғарылған. Аға сұлтандардың саны – алтау, оларға берілген нұсқау: «көпір үстінде үш-үштен екі жарылып, қолдарыңды қусырып, төмен қарап тұрасыңдар. Наследник танысуды тілесе ғана бастарыңды көтересіңдер, әйтпесе, сол тұқырған қалыптарыңда қаласыңдар, өзі тіл қатып, ұлықсат етпей еш қайсың тіл қатпайсыңдар».

Наследник мінген кеме келіп тоқтағанда, аға сұлтандар берілген нұсқаудың шеңберінде еді. Оларды аңғаруға наследниктің мүмкіндігі де болмай қалды, кеме көріне, дауы жер-көкті солқылдата ойнаған әскерлік оркестр төңіректі азан-қазан ғып жіберді және қарулы күзетшілер ерсілік-қарсы сабылып, қаптап кетті. Музыканың мұндай зор үнін естімеген қазақ сұлтандары естерінен танып, күтіп тұрған құрметті қонақтарының қастарынан қалай өтіп кеткенін аңғармай да қалды.

Омбы әкімдерінің де, сұлтандардың да ойы: «Наследник бұл арада ең кемі - бірер күн болар» еді. Олай болмай шықты. Наследникпен бірге келген Сперанский - абыр-сабыр арасында сұлтандарға тіл қатып:

– Кигіз үйлерді көрсетіп, сіздермен таныстыруға ғана әкелдім, үйлердің бәріне емес, өзі таңдаған біреуіне ғана кіріп шығады, сол арада сендермен де тілдестіріп қалармын, жақын тұста еріп отырыңдар, – деді.

Маңайын үсті-басы жарқыраған чиньдер, қарулы әскерлер қоршаған Николайдың көзі кигіз үйлерден – Маймактікіне түсті де, ішіне бас сұғып қана шықты. Сұлтандар есік алдында тұр еді. Сперанскийдің оларды таныстырғысы келген бірер сөзіне Николай көңілін бұрмас па еді, қайтер еді, егер иіліп, қол қусырып тұрған сұлтандардан Айғанымға көзі түсе қалмаса.

Николайдың мана қарамай кетуін, менсінбеуіне жорыған Айғанымның ұлттық та, аға сұлтандық та, әйелдік те, намысы оттай лаулап, бұл қызу, былай да сұлу бетін тіпті құлпырта түскен. Өзінің түр-тұлғасын биік бағалайтын Айғаным, «Николай Маймақтың үйінен шыққанда әлгі

қылығын қайтала» деп секемденді де, әйелдің еркекті арбарлық барлық қылықтарын жасады да, наследник есіктен шыға бергенде бет пердесін кейін серпіп жіберіп, үлкен қара көзін төңкере бір қарап қап, ұзын кірпіктерін төмен түсіре, басын тағы ие қойды. Былай да «әйел жанды» деп есептелетін Николай, қиялында ғана жасап жүрген мынадай сұлуды көзі шалғанда, түлкі көрген бүркіттей төне қалды. Сол қалпын көз қиығымен аңғарған Айғаным, елтіген еркекті ырқына жылдам арбап алғысы келіп, бойын тікейте жазды да, жеңіл ғана жымыған кескінмен, өз ордасына шақырған қимыл көрсетті.

«Білемін» деушілердің айтуынша, европа патшаларының ішіндегі ең паңы да, ең тәкаппары да Романовтар, олардың ішінде - бірінші Николай. Оның әкесі - Павел есерсоқ, дарақы, күлегеш адам болған ғой. Ал, баласы кішкене күнінен залым, қатал, байсалды, қу болған. Сондықтан да, таққа отырған кезінде «шоқпарлы Николай» атанған. Бұл мінездерінің үстіне Николай, «қара халық» аталатындарды көзіне де ілмейтін аристократ, отар елдерге менсінбей қарайтын барып тұрған - колонизатор. Оның ұғымында қайсақтар - етті шикі жейтін, қатынды ортақ алатын, үстіне адамдық түрде киім де іле білмейтін, тамақ та іше білмейтін, барып тұрған - тағылар...

Қоршаған сұлтандарға, әсіресе Айғанымға қараса, көргені естігенінен мүлдем басқаша. Әсіресе – Айғаным. Оның жарқ еткен шырайлы кескіні бұлт арасынан шыға келген күн сияқтанып, жалт еткен көзі ашық аспанда жалтылдаған Шолпан сияқтанып кетті. «Мәссаған шығыс! – деген ой кеп кетті, шығыс ертегілерін көп оқыған Николайға, – сипаттайтын сұлулары шындығында да бар екен ғой!».

Николайдың еркектік сезім билеген секундтарда бойынан қашқан ақылы, Айғаным кескіні және қол қимылымен ордасына қарай жөн сілтегенде ғана басына оралды, өзінің «жер құдайы - патша» екені есіне сонда ғана түсіп, Айғанымның отты көзінен қорғасындай еріп кеткен денесі су сепкендей сонда ғана қатая қалды да, аристократтығы да, колонизаторлығы да ұстап, енді түлкі емес, арбағыш айдаһар кезіккендей жалт бұрылып, кеме жаққа беттей берді. Айғаным да, басқалары да тұрып қап, соңына тек бірге жүрген нөкерлері ғана ерді. Басын қаздың айғырындай қақырайта кетіп бара жатқан Николайдан жәбірлі көзін алмаған Айғаным, бір нәрсеге қатты өкінді, онысы - орыс тілін білмеуі еді.

– Егер білсем, – деп кейіді ол ішінен, – патшаның баласы болмақ түгіл, құдайдың баласы болса да тіл қатар еді. Тілге келсе, жеңге де келер ме еді, қайтер еді!.. Айғаным Омбыға он жасар Шыңғысты ерте келген еді.

Айғаным Омбыға он жасар Шыңғысты ерте келген еді, сондағы ойы – «патшалардың, патшасы» деп түсінетін орыс патшасы Николайға маңдайынан сипату. «Құдай ондап, құдай жақсылыққа қол жетсе, – деп ойлады Айғаным, – баламның бағы ұшқаны!».

Айғаным ол арманына жете алмады. Ертіс жағасына барып үй тіккенше

құлындай ойнақтап асыр салып жүрген Шыңғыс, «ханзада келеді» деген күннің алдында кенеттен ауырып, тұла бойы от болып жанып кетті. Аузынан жалын атқан, жанын қоярға жер таппай аласұрған баланы, жұрт өледі екен деп қорықты. Айғанымда да ес жоқ. Зәресі ұшқан оның көңіліне медеу болған нәрсе – Омбыдан келген дәрігердің:

– Осы маңайдағы сазда маса көп, солар шаққан да, балаң безгек болған, дәрімен жазамыз, – деуі.

Дәрі ішкенмен ол түні дөңбекшіп дамыл көрмеген бала, ертегіге қатты терледі де, солғын тартып қалғуға айналды.

– Бұл несі?! – деп үрейленгендерге:

– Жазылуға бет алғаны, – деп жауап берді дәрігер.

Ханзада келгенде қалың ұйқыдағы Шыңғыс, ағыл-тегіл тердің үстінде еді. Айғанымның сонда да оятқысы келгенмен, «ауруын қайталатып аласың» деп дәрігер ұлықсат бермеді. «Ендеше, – деп ойлады Айғаным, – ханзада құдай ондап ордаға басын сұқса, мақсатыма жетермін».

Енді, міне, Айғаным ол мақсатына да жете алмады, ханзада ордасына бас сұқпақ түгіл, анадайдан қараған да жоқ.

Айғаным бұлай болуды, маңдайы тайқыған хан тұқымының кезекті сүрінуіне жорыды.

Жоғарыда айтқандай, өзінен туған алты ұлдың ішінде, «хан ордасын осы ұстар» деп дәмеленгені, Шыңғыс болатын. Бұл тек қана дәме емес, ар жағында сүйенер тірегі де еді.

Осы Шыңғыс туарда, Уәлінің үйіне, Айғанымның атасы – Пірәлі ишан келіп жатты. Сарғалдақ «әулие» ол кезде өліп, жұрт «оның барлық қасиеті Пірәліге ауды, оқуы әкесіндей болмағанмен, бұл да ғайыпты болжайтын сәуегей, бұл да аспаннан пері түсіріп, жерден жынды қуатын ғылымын біледі, бұның да «алғысы – алғайды, қарғысы – атады» дейтін. Сарғалдақтың алғашқы әйелінен туған Пірәлі, жасы Айғанымнан әлдеқайда үлкен, сақал-шашы бурылданып қалған қарт та. Өзге діншілдер сияқты Уәлі де, Айғаным да Пірәліні пір тұтатын.

Пірәлі келіп жатқанда Айғаным ұл тапты. Уәлі қайнағасынан сәбидің атын қоюды өтінді. Пірәлі жиеніне ат қоярдан бұрын, әке-шешенің де, былайғы жұрттың да көңілін бөлерлік сөз айтты.

– Түс көрдім, – деді ол, – түсімде әулие атам аян беріп, осы баланың туарын айтты да, атын «Шыңғыс қой, балам!» деді. «Неге әулие ата?» деп ем, «хандардың әуелі де Шыңғыс, ақыры да Шыңғыс, соңғы Шыңғыс – осы жиен болар», – деді.

Пірәлінің сәуегейлігіне сенетін жұрт та, Уәлі мен Айғаным да бұл сөзге нанды. «Соңғы Шыңғыс осы» деп сенген әке-шеше де, басқалар да, нәрестені кішкене күнінен қадыр тұтты. Уәлі өлерде қасында отырғандар:

– Хан аға, бізге айтар не өсиетің бар? – деп еді.

– «Өлінің тілін тірі алмайды», дегендей, – деді әл үстінде жатқан Уәлі сөздерін деміге әрең айтып, – не айтайын сендерге? Құдай көкейлеріңе не салса соны істей берерсіңдер. Жалғыз ғана айтарым: арғы атамыз – Күншуақтан қалып, хандардың бірінен соң біріне мұра болып келе жатқан қара шаңырақтың ендігі иесі – Шығажан³ болар.

Уәлі өлгеннен кейін, қара шаңырақ тігілген жоқ. Ерінен кейін «хан» аталған Айғаным, «еркекке ғана тәуенді» деп санайтын, «киелі» деп сенетін қара шаңырақты қатын басымен үстіне тігуге жүрексінді. Бірақ ол қара шаңырақты қастерлеп, қақпасы құлыптаулы сарайға сақтатты да, бұрынғы әдетпен жыл сайынғы көктемде күн көзіне шығарып құрғатып, тазалатып, майлатып, ерекше күттірді. Ойы: аманшылық болып Шыңғыс ер жетсе, үйленсе, бағы ұшып әкім болса, өзіне тәуелді үй тіге қалса, қара шаңырақты соған көтерту.

Ақылды Айғаным «әкім» деп орыс патшасының қызметкерін ғана түсінеді, «хандық» дегеннің өткен дәурен екенін жақсы біледі. Шыңғысты да «ақ патшаның қызметкері болады» деп дәмеленеді.

Сондай дәмеде жүргенде, Николайды қарсы алар шақта баласының ауырып қалуы, Айғанымды қатты қайғыға түсірді. Николайдың Шыңғысқа бата беруінен күдерін үзгендей болған Айғаным: «Семей жаққа кеткен ол, қайта» осы араға тағы тоқырауы мүмкін» деген сөзбен тағы да үміттенді. Сперанский, жиналған қазақтарға «тарқамандар, оралуды күтіндер!» деп кеткен.

Ол үміті орындалмады. Семейге дейін пароходпен барып Николай, одан әрі Барнаул, Томск, Тюмень арқылы Петерборға атпен кетті. Николайдың оралмауына өкінген сұлтандар, жалынышты Сперанскийдің, өзін одан кем күткен наследникке көрсетпек болған сый-сияпаттарын, біраз үн соған көрсетті.

Өзінің аға сұлтандық өмірі қысқа деп түсінген, қызығып орнын басар деп Шыңғыстан дәмеленген Айғаным, Сперанскийдің жылы ұшырауын пайдаланып, мақсатына қалай жету жайын ақылдасты.

– Бір ғана ақыл бар, – деді Сперанский – ол – балаңды орыс оқуына беру. Біз әзірге қазақтың хандарынан шыққан беделді адамдарына сүйеніп келеміз. Бірақ, тұрақтап сүйеніш емес олар. Бізге, орысша сауаты бар адамдар ғана сүйеніш бола алады. Мақсатымыз – алдағы аз жылда сондайларды даярлау. Одан кейін сауатсыз адамның қажеті болмайды. Осы жайда, білгілікті, беделді адамдарға айтып келеміз, олардан әзірге

тыңдағаны жоқ. Осы ізгі сөзді сіз бастап, балаңызды Омбыдағы орыс оқуына бірінші боп беріңіз.

– Қандай оқуға?

– Омбыда офицерлер даярлайтын школа бар, оның шығыстық бөлімі бар, мұсылманша да, орысша да оқытады соған орналастырамыз, одан орыстың үлкен әкімі боп шығуы мүмкін.

– Мақұл, – деді Айғаным.

ШАРАСЫЗ ШЫҢҒЫС

Шыңғыстың еркіне салса, шешесінен қалмағанда болар еді. «Қала» дегеннің не екенін ол Омбыда көрді. Бұнда Сырымбет төңірегіндей еркіндік жоқ: үйлері тығыз, көшелері тар, әрі шаң, адамдары тыраштанған тәкаппар сияқты, меймандостығы жоқ сияқты; «мал» дегеннен көргені жегін аттармен, қаладан ерте кетіп, кеш оралатын, — аздаған сауын сиырлар; сирегірек шошқа ұшырайды, бұрын оны көрмеген, «арам» деп естіген бала Шыңғыс оларға жирене қарайды; олардан басқа жануары: тауық, қаз, үйрек сияқты, азын-аулақ құстар!..

Сырымбеттің кең өлкесінен тар қалаға келіп тұрғысы келмеген Шыңғыс «қалмаймын» деп қиқандаған болатын. Айғаным әуелі «қаласың!» деп жекіріп, оған көнбегесін аттанар алдында пәуеске қасына жылап келген Шыңғысты шапалақпен жаққа тартып қап, итеріп жіберді де, өзі жүріп кетті.

Шыңғыс офицерлік школаның азиялық бөліміндегі эскадронға жазылды. Бұрын орыстың тілінен де, оқуынан да хабарсыз ол бірер жылдар жаттығып, алдағы оқушылардың қатарына кірді. Осы беті оқи берсе офицер болатын, одан әрі маңдайына жазғанын көретін Шыңғыс, школаға түспей тұрып-ақ болашағына бөгет боларлық бір оқиғаға іліккен еді. Өйтуіне айыпты адам — шешесі.

Ана жылы Николайды қарсы алу жабдығымен Омбыға келіп, өзге аға сұлтандармен қатар, Ертіс жағасына үй тіккенде, Айғаным басқа сұлтандардан гөрі Баян аула дуанынан келген аға сұлтан — Күшіктің Шорманымен жақынырақ жүріп, екеуі құда түседі күйеу — Айғанымның ұлы Шыңғыс, қыз — Шормандікі, аты — Зейнеп.

Құдалық жәйін баяндардан бұрын оқырмандарға Шорманды қысқаша таныстыра кетейік: Баян аула төңірегін мекендейтін Қаржас руынан шыққан оның әкесі - Күшік шаруа баққан, дәулеті орта, момын адам екен. Шорман содан пысық болып туады да, маңайдағы рулардың бәріне атақты би болған Шоңның қасына бала жасынан ереді. Бір сәтте, ел ішіндегі ірі даудың біріне, он үш жастағы Шорман тоқтаулы билік айтып, содан «Бала - Шорман», «Би - Шорман» аталып кетеді.

Кенесары көтерілісі басталғанда, Шорман жігіт жасында екен. Қаржас руынан Кенесарыға Тайжан, Сейтен дейтін ағайынды байлар қосылады. Ата жағынан олар Шорманға жақын болады. Бірақ Шорман Россияны жақтайды да, Тайжан мен Сейтен қолының үстінен патша әскерін қапыда түсіріп, арпалыста көп адам өледі, солардың ішінде Тайжан мен Сейтен де болады. Олардың қолдағы бар мүліктерін патша әскері талап бала-шаға, қатын-қалашын алып кетеді. Олардың тағдыры не болғаны, күні бүгінге дейін мәлімсіз.

– Тайжан мен Сейтенде, – деседі жұрт, – үш мың жылқы бар екен, иелері атылғанда, ол жылқылар, Тюмень жағындағы «Қызақ» дейтін жерде жайылымда екен. Иелері атылған, иемденер ұрпағы құрыған қалың жылқыны «Қаржастың малы» деп, Шорман айдатып алады да, өзі меншіктеніп кетеді. Оған дейін дөңгелек қана дәулеті бар Шорман, үш мың жылқы қолына бірден іліккен соң, Сүйіндік, Қаржас руларының ірі байларының бірі болады. Кенесары қолын Баян ауладан алысқа қуып тастауда еңбегі ерекше болған Шорманға, патша үкіметі «Ясаул» атты әскерлік чинь береді.

– Байлығының, билігінің, әпесерлігінің үстіне, – деседі, Шорманды білеміз дейтіндер, – ол ақылды да, қу да, қысық та, өтімді де адам болған.

«Дәулеті» де, «кісілігі» де сондай болған Шорман, сымбатты биік денелі, кескінді сұлу жігіт еді. Оның үстіне, тебіндегелі ұстара тигізбеген қап-қара түсті шоқша сақалынан қияғы ұзын қалын, мұрты, былай да сұлу Шорманды тіпті әдемілеп жіберген. Сол жылы жасы жиырма жетіге шыққан Шорманның қызыл шырайлы бетінде, ешбір әжімнің белгісі жоқ.

Жасы ол жылы отыз беске шыққанмен, Айғанымның сымбат-ажары да, гүлі кемелденген түрде екенін жоғарыда айттық. Сондықтан, олардың бір-біріне үйірлігін өсекшілер жамандыққа» жорып, «бай тапты», «қатын тапты» сияқты қаңқуға айналдырып жіберді.

Осы қаңқу молыға бастаған шақта, «Шорман мен Айғаным құда болыпты» деген қауесет естіле қалды. «Бұл қалай?! – деп қайран қалысты жұрт: – Бұрынғы қаңқу рас болғанда, бүйтпесе керек еді ғой бұлар? Қаңқудың рас болмағаны ма, сонда?!»

Жалған қаңқуды осымен доғарып, Айғаным мен Шорманның неліктен құда болу себебіне кешейік. «Алтын көрсе періште жолдан таяды» дегендей, сымбаты мен сұлулығы көргендерді таң қалдыратын Айғанымға, алғашқы кезіккеннен-ақ Шорман да қызыға қарап қалды. Ондай жастың талайын көрген Айғаным, Шорманның ішіне сезім үйірілгенін түсінді.

Түсіне тұра ол жолы да, келер кездесулерде де, Айғаным сезімге сезіммен жауап бермеуге тырысты. Жастайынан кісіге және «анау-мынау» емес ханға әйел болған ол, өзінің қоғам ішіндегі орнын, Уәліге некесі қиылғаннан - ақ әлі де «ханның әйелі», «әулиенің қызы» деген атақ-абыройына кір келтірмеуге бекінді. Сонда ол, «күнәсіз періште» емес, «басы пенденің бірі» екенін білмеген жоқ. Бірақ, осы пендешілігін» ешкімге сездірмеу жолына түсті. Ол жолы – «атағы бар» дейтін мырзаны да, шораны да маңына жолатпау жолатса болды, «мен сүйттім» дегенді мақтаныш көріп, мұқым жұртқа жаяды да жібереді.

Ажар – көркіне талай көздер қадала қараған, бәріне де битарап қалпынан өзгермей дағдыланған Айғанымның көзі Шорманға да өзгермеді. «Қарағанымды құтқармаймын» деп ойлайтын және бұған дейін солай да

болып келе жатқан Шорман, Айғанымның мына қылығына қайран қалды. «Ит қорыған жерге еш» дегендей, «қайтсем де құтқармаймын!» деген намысқа кірді ол. Оның Айғанымға өзге сұлтандардан гөрі жампандай беруі содан еді.

Ал, Айғаным ше?

Шорманға басында «бай» деп, «қарадан шыққан хан» деп, «ақылды» деп жұғысқан ол, оның өзіне құмарлануын көзқарасынан да, басқа қылықтарынан да байқай жүре, сымбатты, сұлу жас жігітке іштей қызыға жүре, машықтанған жолынан таймауға тырысты да, осы бетінде бір сәтте қылжақтағысы келген Шорманға, көңілі елендейтін бір сөз айтып қалды:

– Қалай? - деді Шорман.

– Қыз алысып, қыз берісеміз.

– Мақұл, - деді Шорман, - сонда қызды кімнен кім алады?

– Менде қыз жоқ, - деді Айғаным, - құдай ондай жынысты маған бермеді. Ал, сенде ше?

– Менде бар, бірақ, кішкентай.

– Оның не оқасы бар? Қазақ балаларын бесікте де атастыра береді.

Манадан бері бұл сөзді ойын сияқты көріп отырған Шорман, енді шындық мән бергендей:

– Ойланайын, ханша. Қабырғама және ағайын-туғанмен ақылдасайын, – деді.

– Мақұл, – деді Айғаным.

Айғанымның бұндай ұсыныс жасауына төмендегідей себеп болды: хан ордасына келін болып түскелі, оның байқағаны, - арғы-бергі хандардан тараған, «төре» аталатын адамдар, тек бір емшекті сормаса болғаны, бірімен-бірі құда болып, қыз алыса береді. Сөйтіп, бір ауылда отыратын аталас төрелес, біріне-бірі құда боп, күйеу мен қалыңдық боп, нағашы мен жиен болып, бытысып жатады. Бұған бірі қазақ арасында туып-өскен Айғанымның ұғымында - ерсілік. «Қара» аталатын қазақтар, жеті атадан бергі жерде қыз алыспайды.

Төрелердің тағы бір әдеті – өздері қара қазақтан қыз алады да, қызын оларға өте сирек береді. Айғанымның байқауынша қара қазақтың қызынан туған балалар, әдетте: денелі, көрікті келеді, төре қызынан туған балалар ондайлар сирек кездеседі, олардың көпшілігі: аласа, талдырмаш бойлы, кескіндері ажарсыз, жүдеу бас, түрлі сырқатқа ұрынғыш, жалқау, тентек келеді. Оған қиса, бір ақынның жырында:

Қатын алма төреден,
Қатын алсаң төреден:
Еркегі болар жау жанды,
Ұрғашысы - ер жанды.
Төреден туған еркектер:
Екі үйді бір жерге қондырмас,
Атта жал, түйеде қом тұрмас,
Жауыққан жаққа бет бұрса,
Өліп тынбай болдырмас, -

деген сөз бар. Қазақта «төреге ерген ерін арқалайды» деген мақал да бар. Ар жағын қоя тұрғанда, Айғанымның өз тұсындағы Абылай ұрпақтары бір-бірімен жаудай қырқысты.

Әр қатыннан туған балалар бір-бірімен өшпестей өшпенділікте. Бұлайша қастасу, төре атаулының бәрінде бар. Мысалы – Қарқаралы дуанындағы Барақ ханы ұлы Бөкейдің: Тәуке, Есім, Сұлтанғазы дейтін балалары, Айғаныммен тұстас: Құсбек, Жамантай деген немерелері атысып-шабысудан көз ашқан емес.

Төрелердің осындай жайын білетін Айғаным, шамасы келсе өзінің балаларын төренің емес, қараның қызына үйлендірмек еді. Шорманға «құда болайық» деп Ұсыныс Жасауы сондықтан.

«Қабырғама, туыстарыммен ақылдасам» дегенмен, Айғанымның аузынан құдалық сөз шыққанда - ақ, Шорман іштей бірден - ақ көне кеткен еді, ондағы себебі: «Қара қазақтан шыққан бірінші ханмын» деген ұғымдағы ол, ұрпағына ханның қанын араластыру үшін, сөйтіп, «қара сүйектіктен» «ақ сүйектікке» ауысу үшін, хан тұқымдарымен құда болуды арман ететін. Бірақ, оның ойы, – ұлдарына хан тұқымынан қыз әперу еді. Айғаным ол ойын бұзып, қыз сұрап қалды.

– Оқасы болмас, – деген ойға келді Шорман, – бүгін қыз берсем, ертең қыз алармын, сөйтіп қат-қабат болып кете барармыз.

«Айғаным мен Шорман құда болуға келіскеннен кейіп, алғашқы тойды Омбы қаласында жасап, сол маңайдағы қала, даланың білгілікті адамдарын да, Омбыға келіп жат қан ұлылы-кішілі сұлтандарды да, Омбының әкімдерін түгел шақырыпты» дейді. Тойға арнап тігілген үй мен берілген қонақасыда қисап болмаса керек. «Шыңғыстың көрімдігінің өзіне айғыр-үйір жылқы беріпті-мыс».

Бұл құрметіне риза болған Айғаным, Шорманды келесі күзге мекені - Сырымбетке қонаққа шақырып кетеді.

Айғаным айта қалғандай бай болмаған кісі. Сондықтан, мекеніне бара Атығай мен Қаруыл руларының атақты байлары мен билерін шақырып алады, құдалық жайын баяндай келіп:

– Шорман Қаржас пен Сүйіндіктің сорпаға шығарым ертіп, жер қайысқан қолмен келеді, құда – менікі, орда – сенікі, қалай қарсы аласың? – депті.

– Қалай ойласаң солай қарсы алайық, – депті Атығай мен Қарауыл.

– Онда, – депті Айғаным, – сойыстық мал сендердікі болсын, жасау-жиһазды мың кісі болса да жеткізем, жатар орынға мың, кісі болса да сыйғызам.

Шорман Сырымбетке қазақ салтымен емес, қала салтымен: пәуескелерге - үш аттан, тарантастарға – пар аттан түстерін біркелкі ғып жектіріп, саймандарын бай - көпестерше сәндеп, аттарының сирағына ақ жібек орап келіпті. Бұндай арбалардың саны елу шақты екен, - дейді, оларға жүз шақты салт ерген.

– Соншама адам, – деседі білетіндер, – Айғанымның ағаштан қидырған ордасы мен отауларына кең сыйған.

Абылай тұқымынан қыз ұзатылса, жиһаздары жаңадан жасалады екен. Ал, келін түссе, жақсы мүліктері ордаға тартылады екен. Құрала - құрала ондай мүліктер көбейіп кетіп, «орда» деген, тек қана кигіз үй болған шақта, жайлауға көшерде тең-тең ғып, Сырымбет тауының «қойма» аталатын үңгірлеріне тастап, басына күзет қойып кетеді екен. Орда ағаштан жасалғаннан кейін, мүліктер алғашқы жылда берік сарайларда сақталып, келер жылда Айғаным - «жайлаудан қыстауым тиыш» деп ағаш ордадан кешпей қоятын дағды шығарған екен. Мүліктер жыл сайын көктемде – бір, күз - бір жайылып кептіріледі екен сонда нелер ғажап бұйымдарға, көргендердің көзі сүрінеді екен.

Шорманды қарсы алғанда, Айғаным осы мүліктердің бәрін де шығартып, ағаш үйлерге жайдырып тастады. Соларды көрген Шорман және ол ертіп келген серіктері:

– Қара қазақ мал жидым деп мақтанады, солардан ең «мың қырғаны» мына мүліктердің жартысына тұрмайды, – десіпті.

Оған дейін қазақ «атты арбаға жегу» дегенді білмей, жақын түгіл алыс жолға да салт жүреді екен. «Пәуеске» дейтін, былғарымен жапқан, іші былқылдақ жүріске жұмсақ арба бар, оны төрелер ғана мінеді дегенді, бұл елде қалаға қатынасы бар бірен-саран ғана адам білмесе, былайғы жұрт

көрмек түгіл, естімеген.

– Шорман, – деседі көтере сөйлегендер, – Айғанымға құдалыққа жүз әсем салт аттымен парлап тарантасқа жеккен отыз тарантаспен, әрқайсысына үш аттан жеккен бес пәуескемен келген. Пәуескеге шоқтығына созған қол жетпейтін бір түсті биік, сұлу, жараған арғымақтар жегіліп, жіліншіктерін ақ жібекпен орап тастаған. Атқа жеккен саймандардың бағасына пұл жетпейді.

Сырымбетте бірнеше күн күтілген қонақтар қайтуға ыңғайланғанда, Айғаным Шорманға қалың мал жайын ескерткен екен:

– Бұндай құдалықтарда жүздеген жылқы, мыңдаған қой, ондаған түйе аталады, бергін, келсе аларым сол, – деп қалжындайды да, намысына шапқан Атығай, Қарауыл:

– Сұрағаныңды береміз, – деген соң:

– Айтқаным – қалжыңым, – дейді Шорман, – шынына көшсем, жанға жан қосып отырғанда, құдағиымның жанын ауыртарлық ештеңесін алмаймын.

– Сонда да, – деседі Айғаным жағы, – «құда» деген атағың бар, және өзің Шормансың, құр қайтуың ұят болар. Осы үйде қымбат мүліктер жетерлік екенін көріп отырсын.

Жорға мен жүйріктердің талай саңлағы табылады бұл елден, солардан елге көрсетерлік бірнеше таңдаулысын ал.

– Мақұл, – дейді Шорман, – құр қол кетпейін. Онда айтатыным бір ғана нәрсе.

– Не? – деп шуласады Айғаным жағы.

Айғанымның Шыңғыс аталатын қайынінісі, оның: Сартай, Тортай, Тәні есімді балалары болғанын, Сартай жер ауып кеткенін еткен тараудан білеміз. Сартай тентек болғанмен, Тортай мен Тәні жуас та. Өзі жүз қаршыға, лашын, қыс – бүркіт салатын, құсбегі де. Елге ол «момын төре» атанып, жағымды болған. Сартайдың жер аууына Айғанымның да қатынасы болғанын – біле тұра, ол «ағам өз қылмысынан күйді, оған жеңгемді айыптамаймын» деп Айғаныммен араздаспаған, жұбын айырмаған. Сырымбет тауының жел бетін мекендеген Тәні, Айғанымның құдаларын үйіне шақырып, айта қаларлықтай сыйлаған. Сонда, Шорманның көзі, Тәнінің отауында тұғырда отырған лашынға түскен. Сұрастырса, «Көксүңгі» атағы елге жайылған, «қаз бен үйректі бидайықтай қырады» деген атағы дүйім елге тараған алғыр лашын осы болып шыққан. Лашынға қатты қызыққанмен, қонаққа шақырып отырған үйдің құсын сұрауға Шорман ұялған.

Енді, ішіне Тәніні қоса, Айғанымға жақтастар, «қалауыңды ал!» деп шулаған соң:

– Қисандар, сол лашынды беріңдер! Одан басқа қаларым жоқ, – деген Шорман.

Тәні алғыр құсын қимай, «басқа қалағаныңды түгел берейін, бұны қолқалама! – деп қиқандағанда, Атығай Қарауылдың, игі жақсысы жалынып-жалпайып әрең әпереді, Шорман оған қатты риза болып қайтады.

Шорман Айғанымды қонаққа шақырып кетті. «Алдағы жылда барамын» деп уәде қылды ол. Бірақ, уәдесіне жете алмады.

Көкшетау дуанындағы ең ірі феодалдың біреуі, Атығайдың Андағұл руынан шыққан қара – тоқаның Зілғарасы еді. Оның немере інісі – Байтоқаның Шопаны, сол маңайдың: он мың қой, бес мың жылқы, бес жүз түйе айдаған ең ірі байы екен. Шопан момын, Зілғара тентек болған.

Есіл өзенінің қазіргі Солтүстік Қазақстанға қарайтын бойында шамасы – жүз километрдей жер, сол бір шақта, Зілғара мен Шопанның меншігі екен. Олардың әрқайсысы үш-төрттен әйел алған, қыздары да, ұлдары да көп болған. Мысалы Зілғарада он төрт ұл болды деседі.

«Россияға бағындың» деп, осы екі байды Кенесарының әкесі Қасым шабады да, содан қастасқан Зілғара, орыс әскеріне басшы болып, Қасымды да, Кенесарыны да Арқадан айдап тынады, сол қызметі үшін патша үкіметі оған хорунжий чинін және дворян атағын береді. Сондағы грамотасы, Қызылжардың қазіргі музейінде сақтаулы.

Хан тұқымына өшіккен Зілғара, Уәлі өлгеннен кейін, хандық жойылып, дуан құрылғаннан кейін, Көкшетау дуаны аға сұлтандық қызметіне таласады. Ол кезде хан тұқымдарына арқа сүйейтін Сперанский, елдің тілегіне қарамастан Айғанымды тағайындайды.

Бірақ Зілғара жағы тынбайды. Өтініш хатты патшаның атына төпей береді. Сөйтіп жүргенде Сперанский өзінің орнына Вильяминов келеді. Ол кезде Батыс Сібірдің генерал-губернаторлығында да, сібірлік қазақ дуандарының қармасында да, жалғыз Айғанымның үстінен емес, дуандардағы аға сұлтандардың үстінен де арыздар етіп жатады. Соларды тексертіп, көп материалдар расталғаннан кейін, Вильяминов хан тұқымынан болып келе жатқан аға сұлтандарды біртіндеп өзгертіп, орындарына руларының беделділерін отырғызу шарасына кіріседі, алдымен оққа ұстағаны – Айғаным.

Шорман құда түсіп кеткеннің келер жылында, Вильяминов Айғанымды аға сұлтандықтан босатады да, орнына Зілғараны бекітеді. Осыны аза тұтқан Айғаным, кішірейген күнінде Шорманның үйіне қонаққа баруды намыс көреді.

Қызметсіз Айғаным үйінде тұрып жатады. Жолаушылардың атымен доғарады. Оқудағы Шыңғысты сағынған шақта, ара-тұра үйіне алдырып мауқын басады.

Бала кезінде Шыңғыстық бойы шарға болушы еді. Сондай балалардың кейбірі, ересек бола, биіктеп те кетеді. Бірақ, ондай балаларды «буылып есті» дейді.

Шыңғыс сөйтті. Оқуының алғашқы төрт жылында ол келмеген еді. «Барсам баланың көңілі бұзылып үйге қайтам дер, аман болса, көру ешқайда қашпас, алаңсыз оқысын», -деп, сәлем-сауқатын кісіден жіберетін, Айғанымның өзі Омбыға бармайтын. Шыңғыс үйіне школаның төрт класын бітірген жылы он төрт жасында келді. Сағынып көрген баласын үшінші жазда келгенінде, Айғаным тіпті танымай қалды. Ол жас мөлшерінен ұзарып, сорайып кеткен, және бала шағындағы қуандығы өзгеріп, беті өзгеріп, ажарлы жеткіншек болған. Әскерлік школа формасындағы киімдері де аса жарасымды.

Білім жағынан да өскен. Офицерлік школаның Азиялық бөліміне түскен ол, үйден кеткендегі мұсылманша білімін әлдеқайда тереңдетіп, «құраннан мағына айырарлық» халге жеткен. Азиялық бөлімнің негізгі оқуы татар, шағатай, араб тілдерінде жүргенмен, орысша сабақ та оқылатын. Шыңғыс орыстың тілі мен жазуына да төселіп алыпты.

Шыңғыс та шешесін танымай қалды: оның бұрынғы сымбатты сұлу денесі қазір жалпая семіріп, жуандығына екі құшақ әрең жететін халге келген. Содан бұрынғы сұнғақ денесі аласарған сияктанып, үрген қуықтай домаланып қалған. Бұрынғы сидам, толық білегі де майланып, төменгі жағы салқылдап салбырап кеткен. Бұрынғы салалы сұлу саусақтары да етейіп, буын-буындарының арасы бұлтия томпайып кеткен. Бұрынғы ашаң беті жалпайып, төменге сарқылған қалың май иекке жете бөлшектенген де, ар жағындағы салбыраған жалпақ бұғақ кеудесіне тіреліп, басты кейін қарай кекжитіп тастаған. Бұрынғы жан-жағы жайпақ үлкен қара кезінін, төңірегіне де томпайған май үйелеп, жартастардың қыспағына қамалған көлшіктей кішірейіп қалған. Бұрын атылар жебедей сүйреліп, қаз-қатар тізіліп тұратын кірпіктер терең судан басы қылтиған құрақтай ғана көрінеді. Бұрын қабағына қалыңдай, имие біткен қасы, астынан керген майдан сирей жалпайып, жартастың, жігіне біткен көде сияқтанады. Бетке біткен майдың қамауында қалған бұрынғы сұлу қыр мұрын, толқындар арасында қалықтаған кішкене қайықтай. Бұрынғы әдемі басты астынан бағанадай тіреп тұратын жұмыр, өрелі мойын қазір мықырайып, майлары семіз картадай қабаттасып кеткен... Қысқасы, бұрынғы сұлу сымбат пен айта қаларлық ажардан, сарқылған көлдің елеусіз шұқанағы сияктанып, жұқа ерінді, бүрме әдемі аузы ғана қалған. Ол да жабық кезінде ғана әдемі екен. Егер ашылса, жағында бұрын жіпке тізген меруерттей жалтылдайтын тістер жоқ: қатарлары сиреген, қалғандары сарғайған! Қандай семіргенде де ажарын сақтайтын адамдар болады ғой? Айғанымда ажар қалмай,

бұрынғы қоңыр, әдемі кескіні шала піскен еттей, қарамықтана бозарып, өңі әжімденіп кетіпті!..

Шешесінің бұрынғы сұлу сымбатына қайран қалатын, одан туғанына қатты мақтанатын, әр кезде қызыға қарайтын Шыңғыс, мына қалпын көргенде шошып кетті. Жасы қырыққа жаңа ғана жеткен шешесінің сыр-сымбаты бұлайша бұзылуын, Шыңғыс оның тек қана қимылсыз тоқ тұрмыста семіруінен деп ойлаған жоқ, басына түскен ауыртпалықтардың жаншуынан деп жорыды.

Айғанымның жүрегі де қысылады, оқтын-оқтын демі тарылып, талықсып қалатын болыпты. Омбыға барғысы келгенмен, кейінгі жылдарда ол осы сарқытынан қорып, үйінен шыға алмайды екен.

Кейбір қысылғанда «өліп кетем бе?» деп, Шыңғысын көре алмай кетем бе?» – деп те қорқатын Айғаным, баласының, аман, абыройлы келуіне қатты қуанғандықтан, басылудан жеңіліп, сырқатынан айығып кеткендей болды.

Баласының жақсы адам болуына күдігі қалмаған Айғанымның ендігі тілегі - осы баласының, үйленгенін көру.

Бұл арманына қазір-ақ жетер еді, «он үште отау иесі» дегендей, он төрт жастағы Шыңғысын үйлендіре салар еді, (сол жаста үйленетіндер қазақ ауылдарында толып жатыр), әттең – келінінің жастығы. Ол биыл тоғыздан онға ғана қарайды!.. Ислам шариғатында, қызды тоғыз жасынан бастап күйеуге беруге болады. «Қазақ та мұсылман» дегенімен, оның ғұрпында, бұл жастағы қызды күйеуге беру жоқ. «Бөрікпен ұрғанда жығылмаса болады» дегенмен, отау иесі» болмай, яғни он үш жасқа шықпай, ешбір қазақ күйеуге қыз бермейді. Сондықтан, Айғанымның ендігі арманы – Шорман қызы Зейнептің он үш жасқа толуы болды.

Бірақ, Айғанымға бұл арманына жете алмау қаупі туып қалды. Шыңғыс үйіне келіп кеткеннен екі жыл кейін, көктемде, Шорманның арнаулы жіберген адамы келіп:

– Балаң бұзылып жүр дейді, пәтерге тұрған Саттардың қызын алатын болыпты дейді, – деген суық хабар айтты.

Мына хабар Айғанымның құлағына ыстық қорғасындай құйылып, алғаш естігенде талып қалды. Есін жия қайта сұрағанда:

– Ойын сөз болса, ат қинап әдейі келем бе? Шорағаң мені жібере ме? Рас сез көрінеді бұл. «Бүлінбей тұрған уақытта бұл пәлені жойсын, Айғаным, әйтпесе, тұрысатын жерін айтсын!» деп жіберді құдаң, – деді, келуші.

Енді иланбауға амал нешік!

Әрі әкімдіктен айрылып, әрі денесі ауырлап, әрі сырқаттанып, соңғы жылдарда жүрістен мүлдем қалған Айғаным, қасына бес-алты ғана жолдас ертіп, үш пар ат жеккен пәуескенің кең ішіне күтушісі Күнкені ғана отырғызып, божысын атшысы Тұтқыштың, Балтамберіне ұстатып, еріткен бірер кісісін пар ат жектірген таран - тасқа отырғызып, Омбыға бет қойды. Ойы, бұрыс болса да жолда құдасы Шорманға соғып, әңгіменің егжей-тегжейін өз аузынан есіту, содан әрі не істеуді ақылдасу.

Естуінше, Шорман «Нияздың Қаракөлі» аталатын тұсты жайлап отыр. Оған Сырымбеттен Бурабай тауын баса жүру керек.

Айғаным бұған дейін ел аралай қалса, Уәлінің тірі шағы түгіл, жесір күнінде де, кезіккен ауылдар «жатып жастық иіліп төсек болып», көп жерде арнаулы үй тігіп, хан көтере күтіп алатын-ды. Мына бетінде олай болмады. Хабарсыз отыруынан ба, әлде «хандығынан түсіп қапты» деп естуінен бе, кейбір ауылдың «иелері» – «уақытымыз жоқ еді, анау еді, мынау еді...» деп үйлеріне түсірмеді, түсіргендері «тоқты-торым» сияқтыларды сойып, бұрынғы құлыннан, тайдан тартатын табақтарын көрсеткен жоқ.

Жолшыбайғы елдердің мына қалпынан шошыған Айғаным, «Шорманның үйі қалай қарсы алар екен?» деген қауіпте болды.

Айғанымның Қаракөлге беттеп шығуынан Шорман хабардар еді. Оның құдалық көңіліне күдігі жоқ-ты, жақсы қарсы алуға ниет етті де, «қапы қалмайық» деп, Айғаным келер жолдың бір күндік шамасына, әр жерде, жүйрік аттар мінгізген тосқауылдар қойды.

– Арғы түптегі ат, хабарлана салысымен, бері қарай шапсын. Ол бері қарай, одан бергі де бері қарай шауып... дегендей, хабарын тез жеткізіндер! – деп тапсырды Шорман.

Тосқауылдар кеткеннен кейін, Шорман Қаракөлдің мал тұяғы тимеген, шөбі желпілдеп өсіп тұрған бір жағасына ақ үйлер тіккізіп, ішін сәнді түрде жинатты, сол маңға желі қақтырып, айғыр үйірлі сауын бие байлатты. Сыбағасына үнемі құлын мен тай союды ұйғарды. Солай күтінген Шорман, Қаржас пен Сүйіндіктің маңайдағы бай ауылдарына:

– «Сұлтандықтан түсті» дегенмен, Абылайдың қара шаңырағына ие болып отырған адам, өсекші жұрт «пәлен-түген» дегенмен, хан төсегін қасиеттеп ұстап отырған кісі, бұл менің ғана қонағым емес, Қаржас, Сүйіндіктің ортақ қонағы, құдағи – менікі болғанмен, бәйбіше – жұрттікі; «қапы қалдық» демендер, күтініп отырыңдар, – деп хабар айтты. Олардың бәрі де күтінуге кірісті.

Айғанымды жақсы қарсы алуға жиналғанда, Шорман «төре күйеуден айрылам» деп уайымдамайды, оған, қазір құны арзандаған төренің «бұты бір-ақ тиын». Шорманның шымбайына бататын нәрсе – намыс. Әуелі – Омбыда, одан кейін – Көкшетауда жер күніренткен той жасап атастырған

қызын, төренің қалада қаңғырып жүрген бір «шікірәсі» алмай кетсе, «бағым да, малым да өсіп болды» деп есептейтін оған, ел алдында бұдан артық өлім бар ма?..

Бойын осы намыс керней бастаған Шорман, әуелгіде «Омбыға барып, Шыңғысты райынан қайтарсам қайтеді?» деп бір желікті де, тағы «тілімді алса жақсы, әйтпесе, бетім қайтар» деп тайсалды. Омбыдағы оқуға түскелі, Шорман Шыңғысты талай көрді. Бастапқы кезде өз қаражатына оқытпақ болып, «сыбағаң» деп жаз – қойын, қытайын жіберіп тұрды. Өзі жолыққанда киім-кешегіңе» деп, «басқа расхodyңа» деп ақша да тастап кетті. Алғаш ол сыйлықтарды жақсы қабылдайтын Шыңғыс, соңғы бірер жылдары «қажеті жоқ» деп алмады. Енді байқаса, онысы – Саттардың қызымен әулігуінің салдары екен.

Шорманның естуінше, Шыңғыс шешесінен қорқады да, сыйлайды да. Оның ойы –Шыңғысты райынан шешесі арқылы қайтармақ.

Күтінген Шорман, Айғанымды қозы-көш жерден қарсы алуға жиналды. Қасына ру басылары, нөкерлерімен бірге жасы сол жылы он екіден он үшке шыққан қызы – Зейнепті ертіп алды.

Зейнеп туған кезде, Шорманның шешесі Мамық тірі екен. Шорман атқа мініп атақты адам болғаннан кейік, бір жағынған жұрт Мамықты «Мамаң» деп кеткен. Шорманды жұрт дене жағынан әкесіне келгенмен, ажары мен ақылы шешесіне тартқан деседі. Жастай жесір қалған Мамық, жалғыз баласы – Шорманның ақылшысы екен. Оның атағы шығуына алғаш шешесі себеп болған деседі.

Шорман 1797 жылы туған. Он үш жасында билік айтып атағы шыға бастаған оны, «қызық көрем» деп шешесі он төрт жасында үйлендіріп, бір байдың бой жетіп отырған қызын әперген. Аты - Топан екен.

Келер жылы әйелі ұл тауып, атын Мұса қояды. Одан кейін туған ұлдың аты - Иса болады. Зейнеп содан кейін, 1820 жылы туады.

Зейнепті жұрт шешесі – Топанға тартқан еді дейді. Ол – бетінде қаны ойнаған, қызыл-шырайлы сұлу кісі екен.

Қыздан алғашқы көрген бірінші немересі болғандықтан, Зейнепті Мамық туа сала бауырына салады да, шын еміренген емшегінен сүт шығып, ауызданған күнінен өзі асырайды. Тілі шыға «Шорманның емес, Күшіктің баласымын» деп үйретеді әжесі. «Кенжем» деп еркек - шораша киіндірген Зейнепке әжесі - Шорманды «ағаң» деп, әйелін – «жеңгең» деп, екеуін де еркекше боқтатып дағдыландырды. Табиғатынан ба, далдаңдауынан ба, – Зейнептің тілі «р» әрпін «и» ғып, «с» әрпін «ш» ғып сөйлейтін шолжаң болады. Өзін «ұлмын» деп түсінген Зейнеп, кішкене күнінен тайға, құнанға, атқа мініп үйренеді. Ол ауылда ат мінуді місе тұтпай, малдарды, әсіресе - жылқыларды бағысатын болды.

Кішкене күнінен бұла болып, үнемі ат үстінде жүргендіктен бе, әлде, ірі денелі тұқымына тартқандықтан ба, – Зейнеп бойшаң болып есті. Оның жасын білмейтін адам, он екі-он үште емес, он бес, он алтыда дерлік еді.

Әкесінің Айғаныммен құда болғанын, атастырған адамының аты – Шыңғыс екенін, оның хан тұқымы екенін, Омбыда орысша оқып жүргенін Зейнеп еститін. Күйеуі «толқып жүр» деген сөзді әке-шешесі, туыстары жасырғанмен, сыбырлағыш жұрт естірткен бірақ, балалық санасы бойынан кетпеген Зейнеп, өсекке мән бермей, немқұрайды қарайтын.

Сөйтіп жүргенде, құлағына «қайын енең келе жатыр» деген хабар шалынды. Неге екенін өзі де білмейді, Зейнеп сасып қалды. Қасқыр қамаған киіктей, қайда барарын білмей қалған Зейнептің қорғалар жалғыз түп - «шиі» - әжесі еді, ол сорына қарай, өткен жылы опат болған. Мамық өлгеннен кейін де Зейнеп туған әке-шешесіне жоламай, әжесінің «үлкен үйдегі» төсегінде жатып, сол үйде тұратын. Оның қасында әжесінің күтушісі -Бүтікей ғана болатын. Әжесі бар кездегі рахатын сағынған Зейнеп, оның төсегіне сан рет жасын төккен...

Өзін әлі де «құлмын» деп жүретін Зейнептің «қайын енең келе жатыр» деген хабар төбесінен жййдей ұрды. Өзінің «құл» емес, «қыз» екенін ол сонда ғана түсінді. Енді не істеу керек?

Зейнепті бұл тұйықтан ағасы - Мұса алып шыққандай болды. Оның жасы он бесте еді. Оқу жасына жеткен оны әкесі Омбыдағы соғыс школына апарып бермек болғанда Мамық бәйбіше:

– Таста, қаршадайынан ысқаяқ қып үйден алысқа қумай! – деп қарсы тұрған.

– Ендеше, жақын жердегі Баян аулаға апарып оқытайық, – дегенде, Мамық босаңсып:

– Қайда? Қандай оқу? – деп сұраған.

– Баян аулада мұсылманша да, орысша да жақсы біліп шығады – деген соң, Мамық көнген. Мұса Баян ауладағы орыс школына он бір жасында түскен.

Арқа мен Сібірдің қоңыржай, құрғақ, таза ауасы себеп болды ма, әлде дәулетті үйде туып, еркін өсуінен бе, Мұса биік, балуан денелі, сұлу кескінді жеткіншек болды.

Ақылды да, оқуға тұтынды да болып өскен Мұса« әжесінің ықпалымен Зейнепті «атамның баласы» деп, – «жасы кіші болса да, жолы үлкен аға» деп қадыр тұтатын. Бірге туғанын білетін Зейнеп Мұсаны да жақсы көретін. «Жақындаса – тістесіп, алыстаса – кісінесіп» дегендей, екеуі жұғыса кетсе шайырғалдасып қалатын. Сонда алдымен Зейнеп соқтығып,

Мұсаны боқтайтын да, сабайтын да. Жанына таяқ батып бара жатқанда ғана Зейнепті бауырына қысып, аяқ-қолын босатпайтын, дәрменсіз Зейнеп балағаттап тілін өткізе алмағанда бетіне түкіретін. Тентек Зейнеп еркелігін көтеретін ағасы Баян аулаға оқуға кеткенде сағынып, жиі барып жүретін әкесінен қалмайтын.

«Айғаным келе жатыр» деген хабар естілгенде, Мұса Баян ауладағы школаны «жақсы оқыды» деген куәлікпен аяқтап, ендігі ойы – Омбыдағы соғыс школына түсу болып, туған үйіне келіп жатыр еді.

Бұл хабардан Зейнептің сасқалақтауын тек Мұса ғана түсінді. Түсінгенмен амал нешік? Зейнепті Шыңғысқа атастырғанын ол әлдеқашан естіген, бірақ балалық санасы мән бергізбеген. Міне, ойыншық сияқты көрінген сол оқиға енді шынға айналды. «Шын» болғанда, әзірге ұзатылайын деп жатқан Зейнеп жоқ сияқты, қайын енесінің, келуімен Зейнептің «ұлдысы» бітіп, енді Шыңғысқа – «қалыңдық» Айғанымға «келін» аталатын сияқты. «Шыңғыс Зейнепті алмайды-мыс» деген өсек, Мұсаның құлағына әлі шалынған жоқ.

Басқа қыздар сияқты, «қалыңдық», «келін» болу, қарындасы Зейнептің де аттап өте алмайтын тағдыры екенін енді ғана айқын түсінген Мұса, әлі «емшек табы – аузынан бесік табы – арқасынан кеткен жоқ» деп, сәби деп түсінетін қарындасын ұялтпау қамын қарастырды. Бұл жөнінде өтініш айтар адамы, – шешесі Топан. Ол бейпіл тілділігінің үстіне, балаларына аса катал кісі еді. Бастығы Мұса ғып, ол өзінен туған балаларын кішкене күніне «бір шыбықпен айдап» қабағының қағуына бағындырып өсірген. Айтқанын орындамаса, сілейтіп сояды да салады, сондықтан, балалары алдында құрдай жорғалайды. Тек, ерекше ұстайтыны – Зейнеп. Сыйласатын қайын енесі титтейінен бауырына сап «бала» қылғаннан кейін, Зейнептің оғаш қылықтары көп бола тұра, Топан оны бетке қақпайтын, тілін де, қолын де тигізбейтін. Мамық өлгеннен кейін де осы әдетін өзгертпеген. Соған сәйкес, Зейнеп те оғаш қылықтар жасамайтын болған. Бірақ, Айғаным келе жатқан хабары естілгенше, «ұлдығын» өзгертпей, еркек-шораша киініп жүре берген.

Айғаным хабары естіле, Топан жақын абысындарының жастау жағына:

– Анау шолжаң қызға айтыңдар, «қайын енең келе жатыр» дендер. Енді ол «ұлмын» деуін қойсын. Қыздың аты – қыз. Өзі және дардай боп ержетіп қалды. Төсі де шығып келеді. Етжеңді бала. Енді сирақтарын сидитып, бөксесін бұлттитып шалбар киюі жараспайды. Қыз сәнімен киінсін. Шашын енді жаз-жалбағайдың, қыс – тымақтың ішіне түюін қойсын да, бұрымдап, қыз сияқты өрсін, – деді.

Бұл сөзді айтып барған жеңгелерін Зейнеп сыбай боқтады да үйінен айдап шықты. Соны айтып келген жеңгелеріне:

– Оқасы жоқ, – деді Топан. – Қызша киінбесе де, қыз екеніне құлағы

ғана берсін. Күйеудің, басқа қыз құтылмаған құрығынан ол да құтылып қайда барар дейсің.

Жеңгелерін қуып шыққан Зейнеп, қорқыныштан ба, ызадан ба денесі қатты қызып ауырып қалды. Неге ауру себебін Зейнеп ешкімге айтқан жоқ, Мұсадан басқа адам жайына түсінген де жоқ? Сол сырқатын мендетпеу туралы Мұса шешесіне қыңқылдап еді, ол ежелгі дағдысымен, баласын бетінен қауып тастады.

– Немене, айтып тұрғаның? – деді ол, – қыз екенін құдайдан жасырмағанда, адамнан жасырамысың? Қыз болып жаралған соң байға бармай қайтушы еді? Сол да уайым болып па? Түбінде айтылмай қоймайтын нәрсе болғасын, неменесі бар оның, айтпайтын? Айтқан кісінің құлағын кессең, менікін кес! Әйтпесе, басты қатырма!

Шорман Айғанымды қалын, нөкермен түстік жерден қарсы алды да, қошеметпен әкеліп, Қаракөлдің жағасына даярлатқан ақ үйіне түсірді. Оның ойы, бұрын келмеген құрметті құдағиына ерекше сыйлар көрсетіп, күтініп отырғандардың бәрінен дәм татырып, асықпай аттандыру еді. сөйлесе келе олай болмай шықты. Шыңғыс пен Зейнеп жайын Айғанымның бұл арада көптіргісі келмеді. Құдасымен екеуі оңаша сөйлескенде:

– Сондай бір қаңқуды менің құлағым шалды, – деді Айғаным, – бірақ, мен мұны, достың емес, дұшпандардың таратқан өсегі ме деп ойлаймын. Мен білетін бала болса. Шығажан бұны істемейді. Жастықта «әулігу» деген де болатынын білесің Шорманға қайсың желікпедің жас күнінде? Шығажанның да сөйтуі мүмкін. Ол жер – ұшық сияқты нәрсе болмаушы ма еді, тәйірі, «тіфу» деп үшкірсе кетіп қалатын? Қаңқу рас болған күнде де, сөйтуден қалмайды және өзгеге үшкіртпеймін, езім үшкірем, мықты болса шыдап көрсін!.. Дегенмен бұл ұшықты асқындырмау керек. Омбыға тез жету керек.

Айғаным Қаракөл жағасында екі-үш күн түнеді де, қасына: Шорманды, Мұсаны, Зейнепті ертіп және Шорман ерткен біраз адамды алып Омбыға жүріп кетті.

Ол жәйда ешкім ештеңе дегенмен, Зейнеп қайда, неге барарын білмей аттанған жоқ. Шыңғыстың толқып жүрген хабарын жұрттан бұрын естіген Шорман басында бұл өсекті өзге түгіл, өзінің әйелі – Топаннан да жасырып, анығына жету үшін Омбыға астыртын кісі жіберді. Ол «анық екен» деп келген соң Шыңғысқа барып сөйлесуге, төре тұқымын «қисайған жағынан түзелмейді» деген ұғымда жүретін ол бетін шешесі арқылы қайырмақ болды. Айғанымның Шорманға не айтқанын жоғарыда баяндадық.

Ері қаншама жасырғысы келгенмен, ол естіген есекті Топан да естіген, бірақ ол «өзі айтқанша сыр бермеймін» деп, бұл жәйда жұмған аузын

ашпайтын. Айғанымның келе жату хабары естілгенше Шорман ештеңе дей қоймаған соң Топан:

– Әу, Бала-би-ау, осы сен не істеп жүрсің? – деп бастап, Шыңғыс жайында естіген-білгенін алақанына қондырып берген.

– Жел айтқан ба, жын айтқан ба, – сөздерінің бәрі рас!

Үстінен түскен Шорман, енді бұлтара алмай:

– Әзірге осылай болып тұр, бәйбіше! – деп бастап, бар сырын ақтарды.

Оңаша сырласқан Айғаным мен Шорман Омбыға Зейнепті ала кетуді ұйғарды. Сондағы шешімдері: Шыңғыс көнсе-көнді, көнбесе некелерін еріксіз қидырып тастау.

Бұл шешімді Топан да мақұлдап:

– Апар! – деген еріне, – он үште отау иесі болған жалғыз бұл емес. Талайлар бұдан жасында да үйге ие болып кеткен.

– Ендеше, қызыңды жолға әзірле, – деген Шорман.

Ерінің бұл бұйрығын орындауға кірісерде, Топан қатты жүрексінді. «Тентек шіркін, – деп ойлады ол, – бұрынғы қалпына бағып, айтқанға көнбесе қайтем?»

Ол Зейнепке тағы да жеңгелерін жұмсады. Бұдан бірнеше күн бұрын ғана олардың бетінен алып қуып жіберген Зейнеп сөзге келмей көне кетті.

Өйткен себебі: әке-шешесі болып, туыстары болып жасырған өсекті ол да әлдеқашан естіген еді. Шыңғысқа атастырғанын, Зейнеп алғашында-ақ естіген. Бірақ, балалығы ма, еркелігі ме, Айғаным аулына келгенше мән бермей, біреу-міреу батылдық қып тұспалдаса, бетінен алып боқтап тастайтын.

Есі кіріп, өзінің, ұл емес, қыз екенін, түбінде күйеуге бармай қоймайтынын түсінген шақта, «күйеуің» дейтін Шыңғысты ол көруге арман ететін, с.өйте тұра, әкесі бертінірек Омбыға алып бармақ болғанда, «Шыңғысқа кездестірудің әрекеті болар» деп, «күйеуді көр соң ұлдығымнан айрылып, қалыңдық болып кетермін» деп бармаған.

Енді, міне, «сол күйеу толқып жүр» деген сөзді естіген де Зейнеп намыстан жарылып еле жаздады. Оның ұғымында аяғын тік басқан адамдардан әкесі – Шорманнан ақылды да, атақты да, беделді де, бай да кісі жоқ. Сондай адамның қызы бола тұра, әлдеқайдағы төре – сымақ біреу алмай кетсе, тірі жүргеннен өлгені жақсы емес пе?

Іші осындай ызаға толы Зейнепке, жеңгелері Омбыға әкесімен бірге

аттану тілегін білдіргенде:

– Барам! – деді.

Бұл сөзді естігенде, әкесі де шешесі де қуанды. Ендігі мәселе, – Зейнептің Омбыға қандай киіммен баруында қалды. Зейнеп сол күнге дейін еркек-шора киімінде жүреді. Сондағы киімдері құндыз қолданса қыз болып кететіндей, бөрікті үнемі ақ бұйрадан жасатып, кейбір сері жігіттей, төбесін бір түсті жасыл пайымен тыстататын белін қынаған қамзолды жарқыраған жібек пен барқыттан емес, ақ ботаның түбітінен тоқылған өрмектен; шалбарды да содан, кейбір еркек балалардың салтымен балағына елідей құндыз ұстатып, батсайыдан ызған бауына шоқтан жасалған шашағын тізесіне түсіре салбырап жіберетін; көйлекті де ұл балаларша бір түсті, қоңырға аталастан тіктіріп, етегін шалбарланып алатын күндері ылғи ақ елтіріден жасалған қамзолша ішік киетін суық күндері киетін ішігінің іші - күзен, немесе сыртын шымқай қара құлындардың терісімен тыстататын; тұтасымен қолданса, бұндай терілердің екеу-үшеуі балаға мол жарғақ шығады; Зейнепке керегі жеңдерінің қырқа жотасында, екі өңірінің кеуде жақ үстінде, қыр арқасында құлынның желкілдеген жалы болуға керек, олай жасау үшін бала демей, үлкен демей, бес құлынның терісі керек; осы сәнді қуған Зейнеп те, шағын денесіне жарғақ-ішікті, бес құлынның терісінен ойып жататын «әжесінің баласы» дегенмен, «көп ұлдың ортасындағы жалғыз қызым» деп жақсы көретін Шорман да қап-қара құлындардың терілерін Омбыға апарып, қара көмірдей ғып боятып әкелетін бұл сияқты шымқай қара құлын жарғақ, өзге жұртта кездеспейтін. Зейнеп жаз оюлап кестелеген «шоңқайма» аталатын қызыл ала етікті, қыс қонышы тізесінен келетін саптама етікті киетін.

Осылайша киінетін Зейнептің үстіне, қыздың етегі тізеден келетін көйлегі, әжесі өлгеннен кейін ғана ілінді, шешесі – Топан әуелі «кисейші» деген сөзді жұмсақ айтып жүрді де, Зейнеп тілін ала қоймаған соң, белгілі каталдығына басып:

– Таста әрі, бөксенді бұлтитпай!.. Сен қай бір арық қызсың, шалбар денеңе жабыса кететін?.. Сендей семіз қызға, тылтиған шалбар жарасушы ма еді?.. Көптің көзінде құйрықты тұсақтай болып жайқандамай, жасыр әрмен әрі, жаратқанның өзі көрсетуді бұйырмаған мүшенді! – деп ақырды. Мойып қалған Зейнеп әлі де көңісі келмей бұлталақтай бастағанда, Топан оның жеңгелеріне:

– Құрыққа қашан келуші еді, құлынның өзі? Зорлықпен кигізбеуші ме еді, ноқтаны? Қарамаңдар қиқаңына!.. Бас салып кигізіңдер! – деді.

Енді, міне, Зейнеп әкесіне еріп Омбыға баратын болған соң, соған арнап тіктіріп, сандыққа салып қойған асыл киімдер мен моншақтарын Топан түгелімен ақтартты да, қызын ең сәнділерімен безендіруге кірісті. Олардың ішінде: қытайдың, қоқанның, орыстың... деген сияқты нелер асыл маталардың бәрінен тіктірген киімдер болушы еді, және оларды орыстың

ноғайдың, қазақтың атақты шеберлеріне тіктірген. Бір жүйелерін Зейнеп үстіне кигенде былай да сұлу жас қыз, тотыдай құлпырды да кетті.

Зейнеп сымбатты да, көрікті де қыз болатын. Оның түр-тұлғасы қазақтың ауыз әдебиетіндегі:

Не деген сұлу едің жұрттан асқан,
Қан мен сүт ақ жүзінде араласқан, –
Кең маңдай, қыр мұрынды, сүйір иек, –
Қалам қас, оймақ ауыз, ұзын кірпік, –
Мойыны иірілген аққу – сынды,
Күмістей ақ бұғағы тартты күнді, –
Қара көзің сүзіліп,
Қыпша белің үзіліп,
Аузыңдағы отыз тіс,
Меруерттей тізіліп, –
Бетінде жарасады сарша меңі, –
Кең иық, жұмыр білек, сүйрік саусақ,
Түсердей көзі көрген оны қаусап, –
Не деген салтанатты көшің сұлу
Ақ үйдің жабығындай төсің сұлу!..

дегендей, сымбат пен кескін біткеннің қазақы мағынасындағы ең сұлуы еді. Оның үстіне, жараған семіз құнажындай сылана біткен толықша денесі, бойшаң тұрқын тіпті әдемілендіріп жіберген. «Ғақылын, кәмил, бұйын, зифа, кім бәхітіне усәсің?» деп татарлар айтқандай, өлең жолдарында сипатталатын көркемдіктерден теріліп жасалғандай еді.

Зейнептің мына түр-тұлғасын көргендер:

– Өттең, тілінің аздап шолжындығы, әйтпесе, ұрғашы атаулыда бұдан сұлу да, сымбатты да қыз болмауға тиісті! Бұл тек, анау Омбыда оқып жатқан төренің маңдайына біткен жан! - десетін.

– Шіркін, осы түр-тұлғасымен еркек-шораларша емес, қыздарша киінсе, тіпті де құлпырып кетер еді! – деп арман ететін ауыл адамдары.

Міне, олар осы арманына жетті. «Зейнеп қызша киініп жатыр» – дейді, – деген хабарды естігенде, жан-жақтағы ауылдардан «аттылы, жаяулы» дегендер қаптап кетті. Бірақ, ырымшыл Топан, «көздері тиеді» деп Зейнепті үйінен шығармады.

Үйге кіре алмаған жұрт, сығаламақ болып кигізді тесуге айналған соң:

– Үйді бүлдіреді, қуындар! – деді Топан жігіттеріне.

Салт мініп қамшылай қуған жігіттерден, жиналған халық амалсыз қашты. Сонда, шуласып айтқандары:

– Білеміз, неге сәндеп жатқандарыңды! Майлап өткізбексіңдер ғой, қыздарыңды! Өтсе – сөз сендердікі. Әйтпесе, көрерміз!

Олай дейтіндері, Шыңғыстың толқуы туралы өсекті бұл маңайда естімеген жан жоқ-ты.

Ызың-шудан мезі болғанда, жолаушылар жөнөп кетті.

Шорманның ел басқару ісіне кіріскеннен бергі бір әдеті жолаушы шыға қалса, алдыңғы жағына күн бұрын шапқын жіберіп, қонар, түстенер тұстарына үй тіккізіп, ат байлатып, бие саудырып, сойыстық әзірлетіп... дегендей, керекті жабдықты күн бұрын даярлататын. «Бір кісі таққа мінсе, қырық кісі атқа мінеді» дегендей, қасына ерген нөкерлері көп болатын. Жұрт соған мөлшерлеп әзірлік жасайтын. Ал, кейде, Омбыға барып жатар болса, немесе үйіне көп қонақ келер болса, ішімдікке сабалаған қымызды, сойыстыққа үйірлеген тайлар мен құнажын байталдарды алдыратын. Ел қыдырған шақтарында, сыбағасына құлыннан басқаны жемейтін. Қайда, қай уақытта керек екенін білетін шабармандар, кімдерге қанша салық түсуін күн бұрын хабарлап, олар мерзімді кезінде жеткізіп тұратын. Жеткізбегендер жазаға ұшырап, бері салғанда айып тартатын, әрі салғанда, – «пәле жабылып» не абақтыға түсетін, не айдауға кететін.

Шорман бұрынғы сапарларында, суыт жүрсе бірер күнде жететін Омбыға асықпай, жайлап жүріп бірер жұмада әрең жететін. Бұл жолы құдағиының сырқатын сылтау ғып тез жетті. Жолшыбай Айғаныммен ақыл қосқанда, Шорман Омбыдағы бай ағайыны – Күдерінің үйіне, Айғаным «Әлти дуанының ахоны» атағын алған имам, – Ғабдір-рахимның⁴ үйіне түспек болды. Айғаным ол үйді екі себептен қалайды: бірі – Әбдірақым әке жағынан және оларды орыстың, ноғайдың, қазақтың атақты шеберлеріне тіктірген. Бір жүйелерін Зейнеп үстіне кигенде былай да сұлу жас қыз, тотыдай құлпырды да кетті.

Зейнеп сымбатты да, көрікті де қыз болатын. Оның түр-тұлғасы қазақтың ауыз әдебиетіндегі:

Не деген сұлу едің жұрттан асқан,

Қан мен сүт ақ жүзінде араласқан, –
дегендей,
Кең маңдай, қыр мұрынды, сүйір иек, –
дегендей,
Қалам қас, оймақ ауыз, ұзын кірпік, –
дегендей,
Мойыны иірілген аққу-сынды,
Күмістей ақ, бұғағы тартты күнді, –
дегендей,
Қара көзің сүзіліп,
Қыпша белің үзіліп,
Аузыңдағы отыз тіс,
Меруерттей тізіліп, –
дегендей,
Бетінде жарасады сарша меңі, –
Кең иық, жұмыр білек, сүйрік саусақ,
Түсердей көзі көрген оны, қаусап, –
дегендей,
Не деген салтанатты көшің сұлу;
Ақ үйдің жабығындай төсің сұлу!..

дегендей, сымбат пен кескін біткеннің қазақы мағынасындағы ең сұлуы еді. Оның үстіне, жараған семіз құнажындай сылана біткен толықша денесі, бойшаң тұрқын тіпті әдемілендіріп жіберген «Ғақылын, кәмил, бұйын, зифа, кім бәхитіне усәсің?» деп татарлар айтқандай, өлең жолдарында сипатталатын көркемдіктерден теріліп жасалғандай еді. Зейнептің мына түр-тұлғасын көргендер:

– Өттең, тілінін, аздап шолжындығы, әйтпесе, ұрғашы атаулыда бұдан сұлу да, сымбатты да қыз болмауға тиісті! Бұл, тек, анау Омбыда оқып жатқан төренің маңдайына біткен жан! – десетін.

– Шіркін, осы түр-тұлғасымен еркек-шораларша емес, қыздарша киінсе, тіпті де құлпырып кетер еді! – деп арман ететін ауыл адамдары. Міне, олар, осы арманына жетті. «Зейнеп қызша киініп жатыр» – дейді, – деген хабарды естігенде, жан-жақтағы ауылдардан «аттылы, жаяулы» дегендер қаптап кетті. Бірақ, ырымшыл Топан, «көздері тиеді» деп Зейнепті үйінен шығармады.

Үйге кіре алмаған жұрт, сығаламақ болып кигізді тесуге айналған соң:

– Үйді бүлдіреді, қуындар! – деді Топан жігіттеріне.

Салт мініп қамшылай қуған жігіттерден, жиналған халық амалсыз қашты. Сонда, шуласып айтқандары:

– Білеміз, неге сәндеп жатқандарыңды! Майлап өткізбексіңдер ғой, қыздарыңды! Өтсе – сөз сендердікті. Әйтпесе, көрерміз!

Олай дейтіндері, Шыңғыстың, толқуы туралы өсекті бұл маңайда естімеген жан жоқ-ты.

Ызың-шудан мезі болғанда, жолаушылар жөнөп кетті.

Шорманның, ел басқару ісіне кіріскеннен бергі бір әдеті жолаушы шыға қалса, алдыңғы жағына күн бұрын шапқын жіберіп, қонар, түстенер тұстарына үй тіккізіп, ат байлатып, бие саудырып, сойыстық әзірлетіп... дегендей, керекті жабдықты күн бұрын даярлататын. «Бір кісі таққа мінсе, қырық кісі атқа мінеді» дегендей, қасына ерген нөкерлері көп болатын. Жұрт соған мөлшерлеп әзірлік жасайтын. Ал, кейде, Омбыға барып жатар болса, немесе үйіне көп қонақ келер болса, ішімдікке сабалаған қымызды, сойыстыққа үйірлеген тайлар мен құнажын байталдарды алдыратын. Ел қыдырған шақтарында, сыбағасына құлыннан басқаны жемейтін. Қайда қай уақытта керек екенін білетін шабармандар, кімдерге қанша салық түсуін күн бұрын хабарлап, олар мерзімді кезінде жеткізіп тұратын. Жеткізбегендер жазаға ұшырап, бері салғанда айып тартатын, әрі салғанда, – «пәле жабылып» не абақтыға түсетін, не айдауға кететін.

Шорман бұрынғы сапарларында, суыт жүрсе бірер күнде жететін Омбыға асықпай, жайлап жүріп бірер жұмада әрең жететін. Бұл жолы құдағиының сырқатын сылтау ғып тез жетті. Жолшыбай Айғаныммен ақыл қосқанда, Шорман Омбыдағы бай ағайыны – Күдерінің үйіне, Айғаным «Әлти дуанының, ахоны» атағын алған имам, – Ғабдір-рахимның үйіне түспек болды. Айғаным ол үйді екі себептен қалайды: бірі – Әбдірақым әке жағынан қазаққа, шеше жағынан Қожаға шатыс, сондықтан, Әбдірақымды «жиен» көріп, Омбыға бұрын келген жолдарында соның үйіне түсетін; екіншісі – соғыс школына оқуға түскен Шыңғысты: «бұл қалада одан бай кісі жоқ, қарағайдан қидыртқан үйлері бір орамды алып тұрады, балаңның әрі тұруына үйі жайлы, әрі тамағы тоқ болады, киім-кешегіне де қарасады» деп Сейфсаттар Сейфүлмәліков дейтін татардың, үйіне, пәтерге қойғызған.

Оның алдында Сейф-саттар Айғанымды жолдас-жорасымен үйіне шақырып,

көл-көсір қонақ еткен. Сейфсаттардың: бірі – татар, бірі – өзбек, бірі – қазақ, бірі – ұйғыр – төрт қатыны бар екен. Бәрінің де үйлері оңаша, бәрі де киім-кешек пен жасау-жиһазға малынып отыр... Қораның әр жерінен жылтындап жүрген балалардан хисап жоқ сияқты...

Айғанымға олардың бәрінен Сейфсаттардың өзі ұнады, еңкектеу қапсағай бойлы, қара өңді, қалың қабақты, шүңірек ойнақы көзді, моңғолдау бетті, көмірдей қара мұртын таңқита қырып, сол түсті қара сакалын башқұрттарша иегінің астына қойған, Сейфсаттар жалпақтағыш та, жылпос та адам. Тегі «қазақы болып кеткен башқұрт» деседі.

Ол Айғанымды бір көргеннен «бәйбіше» деп, іші - бауырына кіре, үйіріп әкетті. Айғаным оны өзімсініп «қара естек»⁵ деп атады. Сейфсаттар оған сүйсінбесе ренжіген жоқ.

– Дзағынан ақца уайым дзвие, – деп қойды ол бір сәтте Айғанымға керегінді сұраудан ұялма, ала бер түбінде бір есептесерміз.

«Керегі не?» деп сыпайысығанмен, ақшаға мұқтаж Айғаным, Омбыда тұрған күндерінде біраз ақшаны алып та тастады. Қайтарда:

– Енді қайтем? – деп қынжылған Айғанымға:

– Бәйбіце, оқасы дзоқ, – деді Сейфсаттар, – әзірге менен ала берсеңізді, түбінде бір есептецерміз.

Жақсы көрген Сейфсаттарды бірде «қара естек» деп, бірде «толық атауға шұбалаңқы» деп – атын «Саттар» ғана қойып, дос боп айрылған адаммен, түбінде кикілжіңге келем деп ойлаған ба, Айғаным?

Енді, міне, сырт естуінше «Шыңғыс» осы қара естектің қызын алады-мыс!». Бұл мәселеде талай толғанған Айғанымның Сейфсаттарды Шорманға теңестіргісі келмейді, сондықтан Шыңғысты да оның қызына жолатқысы келмейді.

Осыған іштей бекіген Айғанымның ендігі ойлаған айналасы әуелі, Әбдірақымның үйіне түсіп, не жайы барын білгісі келеді. Егер рас болса, «баламды осының үйіне тұрғыз деген сенсің. Өзің тұтатқан өртті өзің сөндір, әйтпесе тұрысар жерінді айт» деп Әбдірақымға күш көрсеткісі келеді. Алғаш Омбының кедейлеу ғана имамы болып келген Әбдірақым, Айғанымның және Шорманның көтермелеуімен, соңғы жылдарда алты дуанның ахонына, яғни ресми имамына айналған. Содан кейін зекет, үшір, педиясадақа... дегендер мейлінше көп түсіп, байып кеткен. Бұрын үкімет салған мешіттің қорасындағы медіресені мекендейтін ол, кейінгі жылдары, қарағайдан қиып сегіз бөлмелі үй салдырған, салтанатты қора-қопсы

жасатқан. Бар байлыққа қолы іліккен соң, бұрын сидам денелілеу ол қазір семіріп, «әу-дем» жердегі мешіттің намазына, медресенің сабағына ат жектіріп баратын болған. Осындай байлығының қайнар бұлағы - қазақ дуандары. Дуан басылардың қазіргі ең күштісі – Шорман. Басқалары оның ішінен шықпайды. Соны жақсы білетін Айғаным, – егер Әбдірақым егесе қалса, тынысын Шорман арқылы тарылтқысы әрі салғанда, – ахондықтан түсірткісі келеді.

Оқиға түсінікті болу үшін, оқырман көпшілікке Сейфсаттарды толығырақ таныстырайық:

Он тоғызыншы ғасырдың алғашқы жартысында Англия империализмі мен Россия мемлекетінің «Орта» және «Шығыс» аталатын Азия өлкелерінде отаршылдық қылықтары түйісіп қалғанын, тарихи деректерден жақсы білеміз. Сол кезде, Индия түгелімен қанды құшағына орап, жанын шырылдата, сүйегін күйрете сорып жатқан Англия, енді улы тілін Тибетке, Кашмирге, Қашқарияға, Азияға қарай созғаны да мәлім. Бұл қимылға Россия үкіметі мазасызданды да, сол өлкелердің хал-жайын ойлап қайтатын кісі іздейді. Оған тегі Әзербайжан, өзі үнемі Петербургта тұратын жиһангез – Мәди Рафаиловтың лайықты кісі болмайды. Ол Россия разведкасына тыңшылық қызмет атқаратын, сол мақсатпен Түркияға, Иран - Индияға талай рет сапар шеккен. Саяси тапсырмаларын ойдағыдай орындаумен қатар, саудасын да молайта түскен первый гильды саудагер атағына ие болған адам. Қызметі солайша жағымды болғандықтан, патша үкіметі оған «сарай сыртындағы ақылшы» деген лақап ат берген.

Үкіметтен көп бұйым және қажетті мөлшердегі ақша алған Рафаилов, мұсылмандар арасында «Хасан» болып жүретін шоқынды татар – Мамзурды ертеді де әлденеше ылаумен, Қазан арқылы Омбыға келеді. Бұл, 1814 жылдың көктемі болса керек.

Қашқария сапарына бастайтын кісі қажет болғанда, жергілікті үкімет Сейфсаттар Сейфүлмәліковті ұсынады. Біраздан бері Омбы қаласында тұратын ол әуелі орыстың ірі саудагері – Ганшинге піркәшік болып қызмет атқарған еді де, біртіндеп өз дүниесі де құралып, жеңіл-желпі саудагердің халына жеткен-ді. Содан кейін әлдене саудагерлермен Қашқария және Тибет жағына сапар шегіп, байлығын молайтып қайтқан.

Қашқария мен Тибеттің жолын, халықтарын жақсы білумен қатар, Сейфсаттардың қытай тілінен де хабары бар болатын.

Рафаилов бастаған, Сейфсаттар қостаған керуен Қашқарияға беттеп жолға шықты да, қытай қаласы – Шәуешек тұсында Тянь-Шань тауынан асты. Арғы етегінен Такламакан құмын айнала отырған ұйғыр шаһарлары, бірінен соң бірі тізіліп кетті.

Сейфсаттардың ойы, - Рафаиловтың керуенін Такламакан құмының солтүстік жағымен жүргізіп отырып, шығысындағы Құмул (қытайша –

Хами) қаласына апару еді де, одан әрі - Алтынтау арқылы Тибетке кетіп, Такламаканның оңтүстігіндегі қалаларға қайтарда соғу еді. Ол жоспары болмай қалды. Керуен Кучәр (қазақша - көшер) қаласына жеткенде, «Бөгдехан» аталатын қытай императоры өліп, соның азасынан алты айға дейін қытайға бағынышты қалаларға сырттан саудагер кіргізбеді, іштегі саудагерлерді шығармады. Рафаиловтың керуені де сол «тәртіпке» ілікті.

Бірақ, керуен одан зиян орнына пайда тапты. Ол бұған дейін Тянь-Шань тауының арғы және бергі жағында көшіп жүрген қалың қырғыздардың, айылдарын (ауылдарын) аралап келген. Мал шаруашылығымен, әсіресе қой шаруашылығымен күң көретін базарлары жырақ қырғызда киім-кешекке өте тапшы екен. Рафаилов соны пайдаланып, қолдағы бұйымдарын қойға айырбастай берді.

«Сонда, –деген мәлімет бар, – бір көйлектік кездемеге бір ту қой, немесе, бір пар етікке екі қой алып отырған».

Саудагерлер бұл қойларды, малы аз, етке тапшы ұйғыр қалаларына тоғытады да сусар, бұлғын, құндыз, тиін сияқты аңдардың терісіне айырбастайды. Қашқария тауларынан «Яшка» аталатын қымбат тастың түрлі түстері табылады екен. Рафаилов бұйымдарына оларды да айырбастай береді.

Алты айдан кейін керуен Кучәрден әрі қарай жөнеледі. Тибетте олар пайданың жаңа түрін табады: «металл» аталатын кеннің, әсіресе «алтын» және «күміс» аталатын металдардың ең көне отанының бірі – Тибет екені мәлім. Тибет тауы, алтын мен күмістің дүние жүзіндегі ең бай қордасының бірінен саналады.

– Мыңдаған жылдар бойына жинала берген алтын мен күмістің қоры – деседі, білетіндер. – Тибетке Рафаилов керуені барған шақта, «төгіліп-шашылып...» дегендей, мейлінше мол және арзан болыпты.

Жамбы», «тай тұяқ», «қой тұяқ», «атан тұяқ» аталатын алтын мен күмістің жентектерін, Рафаилов керуені қоржындап жияды...

Қымбат қазыналарды, тегін пайданы қуу жолында керуен жеті-сегіз жыл жүріп қалады. Алғашқы жоспарлары Тибеттен Кашмирға бару болғанмен, жерін, елін, үйін салған керуен адамдары, табысқа құныққан Рафаиловтың көнбей Такламаканның оңтүстігін жағалап Россияға беттейді.

Осы бетте, Яркен мен Қашқар шаһарларының арасында Рафаилов ісініп ауырады да, аз күнде күп боп кетіп өледі. Біреулер оны «ұйықтап жатқанда қара құрт, жылан сияқты улы мақлұқтар шаққан болар» деп жорамалдайды.

– Ал, расында, – деген сөз бар, кейін тараған бір мәліметте, – Сейфсаттар мен Хасан ақылдасады да, байлығын иемденіп қалу үшін, апиын ішуді жақсы көретін Рафаиловқа алдастырып жыланның етін береді,

ол содан өледі.

Бұл бұған дейінгі 150 шақты жылдар бойына әкімшілік жүргізіп келген қытай империясына қарсы. Жәңгір есімді қожаның бастауымен, ұйғырлардың көтеріліс жасап, әкімшілікті қолына алып тұрған шағы екен.

Серіктері Рафаиловтың мәйітін Қашқар шаһарына алып келеді де, уақытша үкіметке мәлімдеп, «Аппақ қожа аталатын әулиенің» қасына жерлейді, үстіне мазар тұрғызады.

Жәңгірден ұлықсат алған керуен Россияға беттеп, Тянь-Шаньның «Мұзарт» аталатын асуынан әрі қарай еңкейеді. Осы арада көшпелі қырғыздар керуенге шабуыл жасап, мал-мүлкін талайды.

– Соны сылтау ғып, – дейді біреулер, – Сейфсаттар мен Хасан Рафаиловтың алтын, күміс, қымбат тас сияқты мүліктерін жасырады да, «талап әкетті» дейді.

Таланған керуен бет-бетімен қашып, таудың әр қуысына тығылғанда, Сейфсаттар мен Хасанның жөні бірге болады. Бірақ бес-алты есекке көң-қоқыр артып жаяулаған Сейфсаттар, Россияның шеткі қаласы Кяхтаға жалғыз келеді. Ондағы әкімдерге таланған жайларын айта кеп:

– «Адам басы бір алла болды» – дейді ол, – әркім өз басын сауғалады. Мен де бетіммен лағып әрең жан сақтадым. Өзгелердің аман-жаманын білмеймін.

– Сонда, – деседі қауесетшілер, – Сейфсаттар қасындағы Хасанды өлтіреді де, таудың тасасына тастап кетеді. Жаудан аман алып шыққан қымбаттарын, жан сезбестей ғып, есектерінің ыңыршағына жасырады да Омбыға аман жеткізеді.

Сейфсаттар ұрлап әкелген байлығын Омбыда лақ еткізіп төге салмай, жарқ еткізіп көрсете қоймай, шыжымдап еппен ұстайды. Рафаилов керуенінен аман келген біреулер, «алтын, күміс, асыл тастар сияқты мүліктер осының қолында еді» деген соң, Омбының үкіметі оған күдіктеніп, бірнеше жыл бақылап та көреді, жауап сұрап та байқайды, бірақ сырын аша алмайды.

Реттеп тыққан қымбаттарын еппен ұстаған Сейфсаттар біраз жылда орасан байиды да, первый гильды саудагер атағына жетеді. Енді ол Орта Азияға, қытайға... дегендей өзінің бай керуендерін жүргізеді.

Шыңғысты ол байлығы осылайша шалқып тұрған шағында пәтерге тұрғызған ондағы ойы әрі – хан тұқымы, әрі – бір дуанды билеп тұрған аға сұлтанның баласы, оның үстіне орысша оқымақ, орысша білгеннің қаны жерге тамбай тұрған шақ, ендеше, бұл да ертең қазақ даласындағы әміршілердің біреуі бола кетеді, сондай адамды үйінен баулып ұшыру

керек.

Баулығысы келген бұл «құсқа» Сейфсаттардың тастар жемі де қолында сияқты оның төрт әйелінен он шақты ұлы, бес-алты қызы бар. Осы қыздардың ішінде өзбектен алған үшінші әйелі Мафтухадан, Шыңғыспен жасты үріп ауызға саларлықтай сұлу, сабақты орыс школынан оқитын, Діл-Афруз есімді пысық та, өткір де қызы болатын. «Бірге өсіп, біте қайнаса, – деп жорамалдаған Сейфсаттар, – Шыңғыс осы қызға қалай әулікпес екен?»

Сейфсаттардың үміті босқа кеткен жоқ. Пәтерге тұрған күндерінен бастап, Шыңғыс Діл -Афрузге үйір болды. Сонымен арты жақсы көруге айналып, Дәләпірәз атап кеткен қызды көрмесе, Шыңғыс отыра алмайтын болды. «Он үште Мақпал қызбен болдым таныс» дегендей, бұлардың көңілі кішкене күндерінен қосылып кетті. Мына мән-жайды байқаған қыздың шешесі қызғанған мінез көрсетейін деп еді:

– Шығарма, дыбысыңды! – деп бұйырды Сейфсаттар, жүре берсін! Құдай осы жұптарын айырмасын. Әйтеуір қосылатын болған соң жастайынан үйір болғандары жақсы.

– Қосыларын қайдан білесің? – деген әйеліне

– Қайда барады, қосылмағанда? – деді ері, – аш төреге азғантай азық па, менің дәулетім?

«Шешесі Қаржас – Шорманның қызын атастырыпты» деп естіген әйелі:

– Оны қайтеді? – дегенде:

– Қайтуші еді, – деп жауап берді ері, – төрт қатынның бірі өзің қайтіп отырсың? Ол да сөйтеді.

Шорманның қызына шешесінің құда түскенін білетін Шыңғыстың өзі де Сейфсаттардай ойлайтын еді. Оның жоспары: шешесі қыстамаса, Дәләпірәздан басқа қатын алмау, себебі оны шын жүректен сүйеді; ал, егер, қыстап аласың деп жатса, Дәләпірізі көнсе, Шорманның қызын тоқалдыққа ала салу. Кейінгі кезде, осы жайда Діл – Афруздан сыр тартып көрсе, ытырынып маңына жолатар емес. Жолату орнына, «бұл сөзді қалай айттың?!» деп, ағыл-тегіл жылап, мазасын кетірді. Сонда, ақтық сөзі:

– Мынауың ойының емес, расың болса, мен саған ғана емес, дүниеге де жоқпын.

Бұл Діл-Афруздың шын сөзі еді. Орыстың, француздың тілдерін жақсы білетін, осы тілде талай романдарды, поэмаларды, пьесаларды оқыған героиналарды білген, солардың біреуі бола кету оп-оңай.

Осындай сырларын ашып айтудың үстіне Діл-Афруз Шыңғысқа соңғы кезде бір жаңалық естіртті, ол – жүкті болып қалуы еді.

Бұрын да «бізді айырар күш жоқ» деп сендіретін еді, Шыңғыс Діл-Афрузды. Расы да еді ол соңғы сөзін естігеннен кейін, Шыңғыс бұл ойына бекіне түсті.

Сондай берік ойдағы оған, «шешең келе жатыр дейді деген хабар жайдың оғынан кем тиген жоқ. Әсіресе «Шорманның үйіне соғып келе жатыр... Шорман да бірге келе жатыр... қалыңдығын да ертіп келе жатыр...» деген хабар әбден тұйыққа тірелтті.

Шешесінің «оқуын аяқтай барам, той жасаймын» деген сөзін Шыңғыс ерте естіген. Оның келетін уақыты болып та қалды: Бірақ Қызылжарлатып тура келсе керек еді ғой? Екі-үш есе бұрыс жолмен келуі қалай? Әлде Діл - Афрузбен жақындығын естіп қап, Шорманды ерте келіп салмақ салмақ па?

– Мейлі, – деп бекінді Шыңғыс іштей, – келе берсін! Бетімнен қайтпаймын. Онда не істейді маған? Әкімдер «Омбыда қызметте қал» деп жүр: Ерегіссе, – қалам да қоям!

Бір керемет сайыс боларын күткен Шыңғыс, бұл халды жанындай жақсы көретін Діләпразына шошытып алмайтын түрде жайлап айтпақ болды:

«Ел құлағы елу» дегендей, Айғанымның Омбыға беттеп неге шығуы, Шорманға неге соғуы, қызы мен оны неге ертіп келе жатуы Омбыға да түгелімен естілген еді. Осы қауесет Діл-Афруздың да құлағына шалынып, оның халы айдалада адасқан, келе жатқан сұрапыл дауылды көріп, қайда паналарын білмеген жалғыз қаздың халына түскен еді. Айғанымның, Шорманның қандай адам екендіктерінен хабары бар да, Шыңғыстың шешесін сыйлайтынын да, одан қорқатынын да біледі. Солар Омбыға келе қалғанда, біріне келін, біріне қыз – Зейнепті ертіп келген де не хал болмақ?

Бұл сұраудың жауабын Шыңғыстан сұрағалы жүргенде, сөзді Шыңғыстың өзі бастауы, үркейін деп тұрған қоянға «тәйт!» деумен бірдей болды. Сөзін ол алыстан орағытып, тұспалдап бастағанмен, «шешем келе жатыр» деген сөз аузынан шыққанда, шегінен шығара үрлеген қуықтай тырсылдап болған Діл-Афруз «аһ!» деп шыңғырып қалды да, талықсып кетті.

Қыздың есін жинату Шыңғысқа оңай болған жоқ. Бұл жайды әп-сәтте үй іші де естіді. Сейфсаттар ол күндері сауда-саттық жұмысымен Семей жақта жүр еді. Үйіндегі естияр адамдары – әйелдері. Өзара ит пен мысықтай боп бірінің үйіне бірі бастарын сұқпайтын. Кезіккен уақыттарында кекірейіп амандаспайтын, ішкі сарайларында біріне-бірінің ойлайтындары – қастық та, ерлерінің қатал қамшысынан қорықпаса, бірін-бірі түтіп жеуге де әзір де.

Діл-Афруз бен Шыңғыстың жақындығын Сейфсаттармен барлық әйелі де білетін, сонда туған шешесі – Мафтухадан басқасы, – бұл қыздың бақытсыз болуына тілектес еді. Олардың ойына салса, – «қызды Шыңғыс

мазақтаса екен де, жұртқа әйгі болған шақта, масқара ғып тастап кетсе екен!» Сондықтан Діл-Афруз талып қалған хабарын естігенде, жалғыз Мафтуха ғана не істерге білмей, бебеу қағып жүргенде, өзгелері «шоқ, шоқ» десті де, үйлерінен шықпай отырып алысты.

Кешке қарай есін жинағанмен, Діл-Афруз бірер күн төсектен тұрмады, тамшылаған судан басқа дәм де татпады... Сол кезде Омбыға бұлар күткен қорқынышты жолаушылар да жетті...

Айғаным айтылмышы – Ғабдүр-рахим ахонның үйіне түсті. Шорман нөкерлерімен Ертістің екінші жағасындағы Қиржас аулына кетті. Айрылар алдында Шорманмен оңаша сөйлескен Айғаным, жолшыбай жұрттан жасырып кеңескен бір әңгімесін түйіндеп қалған-ды:

– Егер балам ойымнан шықса немесе шықпаған күнде еркіме көндіре алсам, балалардың некелерін қидырып тастауға көнер ме едің? – деген еді ол.

– Оқасы не? – деп көне кеткен еді Шорман, – шарифат «қызды – тоғызда, ұлды – он үште балиғ болады» дейді. Екеуі де ол жастан өтті. Некесін қашан қидырам десең де ерік сенде.

Айғаным айтылмыш – Ғабдүр-рахим ахонның үйінде Ол да Айғанымның келуінен хабардар болатын. Неге келе жатуын да естіген. Сонда да ештеңені сезбегенсіп:

– О - о, бәйбіше, хош келдіңіз!.. Хұрметті меһманым болыңыз!.. – деп құрақ ұшты.

Көрмеген жылдары Әбдірақым да шарланып, әукесі де, қарны да салбырап, бұрын бірен-сарандаған ғана ақ қылтаны бар дөңгелек сақалы мен мұрты ала-жолақтанып қалған екен. Ол өз денесінің ауырлығына қарамай, бегемоттай домаланған Айғанымды пәуескеден көтеріп түсірді. Аяғы жерге тие қолтықтап алды да, босағасына дейін демеп әкеп, екеуі қатарынан сыймайтын есікке Айғанымды бұрын өткізді. Одан әрі тағы қолтықтап, құрметті қонақтарына арнаған салтанатты, кең бөлмесіне кіргізді. Әдетте, Ғабдүр-рахимнің үйінде мұсылман дініндегі адамдар ғана қонақтайтын және жабайы жұрт емес, байлар, мырзалар, билер, әкімдер, дін ғалымдары сияқты «ірі» адамдар ғана болатын. Үй ішін мұсылмандық шығыстың салтымен жинататын Әбдірақым, қонақтың бөлмесін де солайша безендірген, сәкіге төсеген қалы кілемнің үстіне көрпелер төсетіп, жастықтар тастайтын, қабырғаларды түгел жауып тұратын қымбат кілемдердің өрнектері оттай жайнайтын.

Ғабдүр-рахим Айғанымды - «Әуелі сусындар да, содан кейін дем алып, мәжіліс құрар» деп ойлаған еді. Олай болмады.

– Хазірет, – деді Айғаным, төрге орныға бере – оңаша бір сөздер бар еді.

– Әуелі сусындап алмаймыз ба, бәйбіше? – деп сұрады Ғабдүр-рахим.

– Кейін. Өзге жұрт шыға тұрсын. Екеуміз оңаша қалайық.

Өзгелері «шық» демей-ақ, сөгіле бастады.

– Хазірет, – деді, жұрттың арты есіктен шығып болмай, Айғаным қасынан орын нұсқап, – берірек отыр!..

«Бұнысы несі?!» деген кескінмен жуан денесін зорға сүйреткен Ғабдүр-рахим еңбектей жылжып жақындады. Айғаным, әуелі: - «Саттардың үйі аман ба?...» - деп бастап, оның қызымен өз баласының байланысы барынан «хабардар ма, жоқ па?» деп сыр тартпақ болып еді. Ғабдүр-рахим түсіне тұра түсінбей, бойына дарытпады. Ол қулығынан ештеңе шықпаған соң, Айғаным «осылай да осылай» деген әңгімені айта кеп, сөзінің аяғын имамды айыптауға тіреді:

– Сол қаңғырған естекпен таныстырған да өзіңсің, баламды үйіне қойғызған да өзіңсің, сонда, осындай қулықтарың бар екен ғой сендердің? Мына тұтандырған өртінді өз қолыңмен сөндірі, қазірет, әйтпесе алдымен кескілесетін жауым сенсің! – деді.

Ғабдүр-рахим бұлтартып та, сөз таластырып та көрді. Бірақ одан өнетін ештеңе жоқ сияқты, егесе берсе істің арты жаманға айналып, таяқтың ауыры өзіне тиетін сияқты... Сонда Айғанымның имамды қорқытқан құралы: «біріншіден - қазақтардың үстінен жүргізіп тұрған ақындығыңнан жұрдай қылам. Оған өз күшім жетпесе, құдамның күші жетеді; екіншіден – қаперсіз кезде өрт салдырып, үй-мүйізмен ұлт - отаныңды күйдіртіп жіберем!»

– Осыған әкел, қолыңды! – деп Айғаным қолын ұсынғанда, көңіліне қауіп ұялай қалған Ғабдүр-рахим «мә» дей алмады. Сасқалақтаған Ғабдүр-рахимнің бар айтқаны:

– Не істейміз, бәйбіше, сонда?

– Істе дейтінім азғантай да, оңай да, – деді Айғаным, – баламды осында шақыртып алам да, райынан қайтарам. Егер қайтпаса, осы үйде қамап ұстаймын да, Шорманның қызын алдырам, сен екеуінің некесін қиясың да тастайсың.

Ғабдүр-рахим амалсыздан көнді. Бұл хабар Шорманға жетті. «Сәті түссе даяр тұрсын» деген оймен, Айғаным Зейнепті имамның үйіне алдырып, үлкен бөлмесінің біріне жасырып қойды. Өйтуге Зейнеп тартынған жоқ, себебі «қайтсем де қосылам» деген сертке, ол мықтап бекінген-тін.

Имамның айналасы биік тақтай шарбақпен қоршалған, қорасының алысырақ түкпірінде тоқалына қарағайдан төрт бөлме ғып салдырған, атын

«отау» қойған флигелі бар еді. Шыңғыс сонда шақырылатын болды. Егер сәті түсіп Зейнеп пен Шыңғыстың некесі қиылса, Омбыдан аттанғанша сонда тұратын болды.

Шешесінен шақыру хабар келгенін Шыңғыс Діл-Афрузға естірткен жоқ, «тағы да ауыртып алармын» деп қауіптенді. Өз ойында: «сертім - серт, айтқанымнан танбаймын!».

Айғаным Шыңғысты осы отауда күтті. Баласын «келелі» деп сенген ол, «бетін қайтсем қайтарам?» деген ойға олай да, былай да жоспарлап байқады. Солардың қайсысына тоқырарын білмей сандалып отырған шақта, бойы өсіп, сұлу жігіт болған, әскерше әдемі киінген баласы, отаудың шығар есігіне қарама-қарсы кең бөлмеге жайраңдап кіріп келді. Сол сәтте Айғанымның басындағы ой-сананың бәрі қашып, бойында тек қылыштай қылпылдаған ашулы қайрат ғана қалған еді. Шешесін көргенде еркелей келіп кеткен Шыңғыс, құшағын жаза «апа!» деп, жылдам адыммен жақындап қалғанда:

– Мәссаған «апа!» – деп, құлашын қатты сілтеген Айғаным жақтан тартып кеп жіберді.

Қаһарлы шапалақ қатты тиді ме, әлде бұрын бұндай шапалақты көрмеуінен бе? Шыңғысқа шапалақ тиген бетінің сүйегі күл-талқан боп қирап қалған сияқтанды; соққан шақта жарқ еткен көзінің нұры сөніп қалғандай қарауытып кетті, миы да шайқалғандай, теңселіп барып, қасында тұрған кең диванға құлап түсті... Ол осы қалпында ұзақ жатар ма еді, қайтер еді, егер, құлағына шешесінің:

– Көтер басыңды – деген ащы дауысы шаңқ ете түспесе!

Шыңғыс көзін ашса, қасында шешесі емес, ажал төніп тұр!.. Оның қолында сілтеуге көтерген, үші сүйір, екі жүзді қанжар!.. «Жарады екен» деп зәресі кетіп, үрейлі қимылмен шегіне берген Шыңғыстың «апа!» деп бақырып қалуға ғана шамасы жетті.

Осы үн шықпағанда, бойында ашудан басқа ештеңе жоқ. Айғаным жарып тастар ма еді, қайтер еді? Мына үн оның сөне қалған аналық рахымын тұтата қойды. Алдында үрейлене жасқанған Шыңғыстың баласы екенін Айғаным сонда ғана білді, денесін үйіріп әкеткен ашудың сұрапыл құйыны басынан сонда ғана ауды, ақыл басына сонда ғана оралды... Сонда ғана ол, батылдықтан қатындық қалпына кеп, қолындағы қанжарды түсіріп жіберіп, бақыра жылап отыра кетті.

– Ойбай, ойбай! – деп бақырды ол, көз жасы бетінде судай сорғалап, – қу-шұнақ құдай!.. Бай қызығын көрсетпедің, ойбай!.. Бақ қызығын көрсетпедің, ойбай!.. Мал қызығын көрсетпедің, ойбай! Енді, бала қызығын да көрсетпейін деп пе едің, ойбай!.. Қу шұнақ, құдай, неңді алдым бүйтетін?!.

Шешесіне жаны ашып кеткен Шыңғыс, шапалақ тиген жағының дуылдап ауруына қарамастан, диваннан ұша түрегеп:

– Апа!.. Не болды, апа, сонша бүлініп? – деп құшақтай алды.

– Бүлінбегенде қайтейн, ойбай! – деді Айғаным, даусын да, көз жасын да үдете түсіп, алақандарын жая, екі қолын жоғары көтеріп, – мына қолдарымды жайып, аналық, ақ жүрегімнен берген батамды бұзам дейсің...

– Қашан? Қайда? – деген сөз түсіп кетті Шыңғыстың аузына.

– «Қашаның» не, «қайдан» не? – деді Айғаным баласына адырая қарап. – Айт, жаның барда, – деді, қасында жатқан қанжарды қолына алып, – шыныңды айт!.. Саудагер естектің қызын алатын болғаның рас па?..

Күтпеген кенет сұраудың, жауабын қалай берерін білмей сасқалақтаған Шыңғыс, шешесін құшағынан босатып, ықылық ата кекештене сөйлеп:

– Апа, оның мәні... – дей беріп еді.

– Таста мән-сәнді! – деді Айғаным ақырып. – тура сұрауға тура жауап бер! Қатындыққа аласын ба, жоқ па, қызды?..

– Апа-ау, әуелі тындасайшы!

– Түгі де жоқ тыңдайтын. Мен тіріде ол қызды алмақ түгілі маңына да жоламайсың. Егер тілімді алмасаң, мына қанжарды саған салам, жетпесе – өзіме салам.

– Сонда да, апа!.. – деді Шыңғыс, жылдамдата сөйлеп, ойын қысқаша естірткісі кеп, – тыңдашы бір-екі ауыз сөзімді!

– Ал, айта ғой, бірақ «бір-екі ауыз» ғана! Шыңғыс сөздерін күлдіргі түрде айтқысы келді, ол жымия, жайраңдай бастағысы келді. Бірақ ішкі толқыныс та, бет бейнесі де еркіне көнбей, лебі «күлдіргі» емес, «жыларман» сияқты боп шықты.

– Апа, – деді Шыңғыс, сөздерін қалжың түрінде бастағысы кеп, – біз көп қатын алып үйренген тұқым емеспіз бе?

– Ар жағын айта бер! – деді Айғаным жауап күткендей жымия қарап, аз тоқыраған баласына, суық өңін жылытпай.

– Маған да болмай ма, сөйтуге?

– Болсын. Бірақ, әуелі «құдай десіп, құйрық, бауыр асап», бата оқып құда болған Шорманның қызын аласың. Сонымен бірер жыл отасып, қызық – қызметін көресің. Содан кейін жүз қатын алсаң да мейлің. Басқаша болса қайтер еді, апа? Қалай?

– Естектің қызынан бастасақ?..

– Неге?

– Әуелі өзің сол қызды көрші, апа! Не қылам, көріп? Мен қатын қылам ба? Ол бір ғажап жан, апа... Несімен?..

– Ажарымен. сымбатымен, қылығымен...

– Әй, қалай-қалай дөңгелетпекшісің, мені? – деді Айғаным Шыңғыстың сөзін бөле, жекіп, – ол былшылды қой сен! Айтқаным айтқан: менің өлігімді аттамай ала алмайсың ол қызды...

– Балам бар, апа!.. – деп қалды Шыңғыс ышқынып.

– Басына с.... балаңның, – деді Айғаным. – «Сан балам сан басында қалды» дегендей, тұмаған бала түгіл, туған бала да әр жерде қалып жатады. Бұл да соның бірі болар...

– Жоқ, апа... – дей берген Шыңғысты Айғаным жаққа тағы да тартып қалмақ болғанда, баласы бұғып үлгерін, шешесінің қолы жерге тиді. Сол кезде, әлгінде тараған ашуы бойына тағы торлана бастаған Айғаным:

– «Алмайсың» деген соң, алмайсың! – деп жерді жұдырығымен үш түйді. Сонда, Шыңғыстың еркектігі ұстай кетіп:

– «Алам» деген соң, алам, апа! – деді.

– Не дейсің? – деп бетін бұрған шешесінің түсін байқаса, мана шапалақпен соққан қалпына келіп, әлем-тапырық бола қалыпты. Шыңғыс жасқанып үлгермей, қанжарлы қолын биік көтерген Айғаным, – өзіме салайын да! – деп сілтей бергенде, қалайша шап беріп ұстай алатынын Шыңғыстың өзі де аңғармай қалды.

Шешесінің қолы аса қарулы екенін, Шыңғыс сонда ғана білді. Үші киіміне ілегіп үлгерген қанжарды кейін қайтару Шыңғысқа ете ауыр соқты. Қанжарлы қолға бір қалыңын шамасы келмеуін байқаған ол, екі қолымен ұстады. Аңқайып қалған қолдың, сонда қайысар түрі жоқ, ол шегінудің орнына сұғынып барады. Сөз тыңдаудың орнына жаралы жолбарыстай ыңыранып «жіберер!» дей береді.

Шыңғыс жанталасты, өйткені мына түрімен, мына қимылына қарағанда, шешесінің өзін-өзі жарып тастауына күмән жоқ. Шешесіне тілінің де, қолының, да күші жетпеуін аңғарған Шыңғыстың тұла бойынан мұздай тері кетті де:

– Апатай-ай, айтқаныңды істейін! – деп жылап берді. Сонда ғана сірескен қол босаңсығандай боп:

- Рас па? – деді Айғаным.
- Рас, апажан!
- Атаңның аруағымен ант ет, ендеше!..
- Ат-там...
- Атын ата!
- Атам, Абылайдың...
- «Аруағымен ант ішем!» деп ант ішем...
- «Аруағымен» де!..
- Аруағымен!..

Қанжарлы қолын жерге түсірген Айғаным, оң қолмен омырауына тықты да, былғарымен қаптаған, үлкендігі бір нәрсені суырып алды. Не екенін Шыңғыс біле қойды: «Әулие атам Мекеден әкелген, Мединеде пайғамбарымның зиратына шырақшы болып тұрған имам сыйлапты, атам сыйлады» дейтін бұл құранды Айғаным тұмар ғып ішкі төс қалтасынан тастамайтын.

- Мә, бетін аш та, сүй, мына «Кәлам -шәрифті!..» – дейді Айғаным.

Өзінше – діндар Шыңғыс, құран ұстап, ант ісуге қорыққандай іркіліп еді:

- Мә, ал! – деді Айғаным, зілді дауыспен түйіле қарап, – сүй!

Шыңғыс құранды шешесінің бұйрығымен әрең сүйді.

– Болды! – деді Айғаным жадырап, – мықты болсаң, әрі, – аруағыңнан садаға кетейін, – хан – атамның әрі, – екі дүниенің сәруары – пайғамбар салла аллаһү ғалайһү уәссәләмнің аруағын аттап көр!

Шыңғыс үндемеді. Ол шешесінен іштей де, сырттай да мүлдем жеңіліп болды. Ендігі оның халы, – ертегілерде айтатын аждаһа орап алған арыстандай.

Ауызша «бітті» дегенмен, іштегі күдігі әлі де ойнақ сала жатқан. Айғаным «сәті түсіп тұрғанда тұжырып тастайын» деген оймен:

- Әу, кім барсыңдар? – деп дыбыс берді сыртқа.

Мен бармын» дер кісісі. сол үйдің шығар есігінің сыртқы босағасында даяр еді, ол -күтушісі Күнікей. Шыңғыс үйге кіргеннен кейін, сол арада тұруды Айғаным мана тапсырған. Сол бұйрықты орындаған ол, Шыңғыс

үйге кіре, сыртқы босағаға жабысып, үй ішінде не халдер болып жатқанын түгел естіп тұрған. Шеше мен баланың арасында жатқан оқиғаға жаны езіле ауырғанмен, қолынан егілер дәрмен жоқ.

Сондай қиналып тұрған Күнікей, Айғанымның: «Әу, барсыңдар?» – деген даусын естігенде, жыланның арбауына іліккен боз торғайдың әлдеқалай босанып кеткен ініне түсіп, үйге:

– Әу, алдияр! – деп жүгіріп кірді.

– Шақыр, имамды!.. – деді Айғаным оған, – әкелдір, қалыңдықты!.. Куәдірлер де келсін!.. Былайғы жұрт топырламасын!..

Күнікей «мақұл!» деді де жүгіре жөнелді.

Даярлап қойған имам мен куәдірлердің тез келуіне Айғаным күдіктенген жоқ. Ал, Зейнепті әлі бет пердесі жыртылмаған жас қалыңдыққа санап, «тез келе қоймас, келсе де именіп зорға келер» деген ойда еді.

Ойы ақталмады. Имамның бойжеткен қызын қасына ерткен Зейнеп өзгелерден бұрын кірді, себебі - оның кеудесін ауылда кернеген ар-намыс, жолшыбай да, Омбыға келгелі де күшейе түскен-ді. Ол Омбыға келген соң-ақ, сыр айтатын кісілеріне:

– Сол тереңі, әуелі, көзіме көрсетіндерші, – деп өтінген.

– Мақұл, -- дескен аналар.

– Бірақ, мен оны көрейін де, ол мені көрмейтін болсын, – деген Зейнеп.

– Ол да болсын, – дескен сырластары.

Олар қайда, қалай көрсетудің айналасын іздегенде табыла кетті: Шыңғыс школаның атты әскерлік бөлімінде оқыған. Орыс тіліндегі әскер оқуының өзгесіне еркін болмағанмен, ат ойынына келгенде пәлен жүз оқушылардың біреуі де оған теңдеспейтін. Кішкене күнінен әуелі тайға, онан құнанға мініп дағдыланған Шыңғыс, «атқа шабар» жасқа іліккен соң, жуас жылқы түгіл, тарпаң, асау, алып-қашпа аттардың құлағында ойнайтын. Жеті-сегіз жастан кейін, ол бәйге аттардың басына мініп, талай рет жарысқа да түскен. Оқуға соншалық тәжірибемен келген ол. Бірден-ақ әскер атына жабыса кетіп, ат ойындарын көргендердің көзін сүріндірді.

Школадан қазақ-орыстарға берілетін – урядник чинінде шықты. Кейінгі жылдары оның бойшаң, сымбатты жігіт болғанын жоғарыда айтқанбыз. Сол денесіне урядник формалы киім, әсіресе, бауы иығына асылған сол жамбасындағы қылыш тіпті жарасып кетті.

Ол кездегі халқы аз ғана Омбыға, ат құлағында ойнайтын Шыңғыс танымал боп қалған, оның атқа орнықтылығына, икемділігіне ел қызыға

қарайтын еді. Соны білетін Шыңғыс, кейде аяңы – әсем, желісі – жеңіл, шабысы – екпінді аттың жүрістерін көрсетпек болып, көшелерде әдейі жүретін.

Шыңғысты Зейнепке көрсетпек болғандар, оның ат өнерін көрсететін көшелерін аңдытты. Оны білмеген Шыңғыс қалыңдығына көрінуге әдейі келгендей, машықты орамдарына атын ойнатып жүріп алды. Сонда кескін-кейпін де, киім-кешегін де, атты ойнатуын да еркін көрген Зейнеп, оған қатты қызықты.

– Бұндай күйеуі бар қызда не арман бар екен?! – деді де «осыған қосылмай қоймаймын!» деп іштей ант етті.

«Егер ол көнбесе ше?» деген сұрау үстінде ойы толқи бастап еді:

– Қой, өйтпес, – деп бекінді Зейнеп, – егер өйте қалса, не оған, не маған ажал болар!

Осы оймен «егер кездесе қалса, оған да, өзіме де салармын!» деп, қима бел жеңсіз қамзолының сыртынан буынатын алтынды кемер белбеуін, оның Ішінен буынып, пікір кездігін іліп алды.

Шыңғыс отырған үйге, Зейнеп осындай киімінде кірді.

Шыңғыс шешесімен оңашаланған шақта, сөздерін тыңдауға қойған Күнікейге:

– Жаксылық хабар болса, ол үйден қолдарыңды жоғары көтере кел, апа, – деп тапсырған еді Зейнеп, – жаманшылық болса жәй кел.

Толқыған жүрегі кеудесіне сыймаған Зейнеп, демін әрең алып, Шыңғыс кірген үйге терезеден телміре қарап отырды, көтерген екі қолын бұлғай, бері қарай жүгірген Күнікейді көрді. Ол қора ішінен қалай атып шыққанын аңғармай да қалды.

– Бар, қалқам, тез бар! - деді Күнікей жақындай бере, еңтіге сөйлеп, – ондады құдай! Бергі сол жақ бөлмеде отыр, тез жет!

Қуаныш қуған Зейнеп, далпылдай жүгіріп, нұсқаған бөлмеге кіріп келсе, басы төмен салбыраған Шыңғыс, күрең барқытпен қаптаған кең диванда жалғыз отыр екен. Ол да бар» деген Айғанымның қайда кеткені белгісіз. Есінеп есіктен кіре бере, «о, тәйем!» деп құшағын кең ашады да, талай рет табысқан әйелдей, Шыңғысты бас салды. Онымен де қоймай, құшағына қатты қысқан қалтыраған оттай ыстық лебімен қарып, екі бетінен кезек-кезек шолпылдатып сүйді. Шыңғыста қимыл жоқ.

– Құдайдың жазғаны оны шығай, тәйем! – деді ол аймалап, – көнешін ошыған. Жаман жай болмашпын, тәйем!..

Шыңғысты Зейнеп сол қатты қысқан құшағынан біраз босатпас па еді, қайтер еді, егер сыртқы есіктен куәдірлерін ерткен Әбдірақым, ішкі бөлменің есігінен Айғаным кіре бермесе. Олардың тықырына жалт қараған Зейнеп ұялған боп, орнынан түрегелді де, бетін үйдің бұрыш тығыла аудара қойды.

– Ә, құдай бергеніңе тәуба, – деді, мана. Зейнептің үйге қарай жүгіріп келе жатқанын көріп, ішкі бөлмеге кіре беріп, баласына «хұданың бұйрығы, шырағым!.. Екі аруақ, бір құдай қосқам жарың осы!» Атаңа атасы тең, өңі өзіңе тең. Уыз қалпындағы бала! Қандай жігіт болса да «жарым» деуге сиярлық. «Енді тулама» деп, көрші бөлмеге бой таса қылған, оның есігінен сығалап, шарасыз Шыңғыстың сұлық қалпынан қозғалмауың, үндемеуің, Зейнептің оны өршелене баурауын көріп тұрған Айғаным, түк те көрмегенсіген дауыспен, – қандай жарасымды, балалардың біріне-бірінің мейірі!.. Хазірет! – деді ол Әбдірақымға қарап, Шыңғысқа білдірмей, көзін қысып қойып, – «екі досты айырған обал, екі жасты қосқан – сұбап» дейсіздер ғой. Балалардың сұбабын алып «ежеп-қабылын» оқи ғой!

«Ежеп-қабыл» да оқылды. Куәдірлер де қызметін атқарды. Некенің суын қалыңдық та, күйеу де, куәдірлер де ішті. Шыңғыс арбалған адамдай, неке қиярдың «істе» деген тәртіптерін орындай береді, жайнаңдаған Зейнеп, жетекшіл тайлақтай жортады.

Некелері қиылған жастарға сол флигель оңаша тиді. Күту жабдықтарына араласы бар әйелден басқа адам үйге аяғын аттаған жоқ.

Шорманның ықтиярына салса, құдағиы мен күйеуін еліне ала кетіп, ұлан-асыр той жасамақ еді. Оған Айғаным ризаласқан да еді. Сол бір күндері олардың құлағына: «Сәттардың Шыңғыс алам деп жүрген қызы, одан күдер үзген соң, Омбы өзенінің Ертіске құятын мүйісіндегі биік жарқабақтан қарғып суға кетіпті» деген хабар шалынды.

Сұрастырса – рас.

Бұл хабарға Айғаным мен Шорман екі түрлі қарады: Айғаным, ең алдымен, мына хабар құлағына шалынса, баласы бүлінер деп қорықты. Екіншіден, естуінше Сейфсаттар үйіне келіпті - мыс, қызының елімін Шыңғыстан көреді-мыс, «жетсе – мал, жетпесе – бас» деп, дауласуға бел байлапты-мыс, оның арты жақсылыққа соқпауы мүмкін, бай неме, ақшаның күшімен Шыңғысты мерттіктіруі, шамасынан келсе, көзін де жоюы мүмкін. Ендеше, қамауда отырған Шыңғысты, бір түнде үн-түнсіз еліне ала қашып, жоқ болу. Содан кейін іздей берсін.

Шорманның айтқаны басқаша болды.

– Қызы өлмек түгілі өрем қапсын, – деді ол, – ұрын өлтірген ешкім жоқ, қорқатын. Суға кеткен өзі. Кім біледі, неге кеткенін? Менің күйеуіммен

«ойнап-күліпті» деулері сөз емес, «Қымызды кім ішпейді, қызбен кім ойнамайды» дегендей ойнап-күлген қыз-бозбала суға кете берсе, дүниеде жан қалмас. Кете берсін. «Өлгеннің жанын ұрады. тірісі несін құрайды» дегендей, одан ешкімнің ештеңесі де құрымайды. Әпсәттар атқа мінгенмен не істейді бізге? Қызының күйеуімен жақындығын немен дәлелдейді. Ол барған сот орнына біз де бара аламыз. Ол жүгінетін заңға біз де жүгінеміз. Біреудің қызы суға кетті екен деп, мен мерекемді доғара алмаймын. Жасаймын деген тойымды жасаймын.

Сүйдеп жүрген Шорман, ойда жоқта қазаға ұшырап қалды: бір күні ұйқыдан оянса, он, жақ ұрты қышиды; уқалағанға басылмаған соң, айна алып қараса, бармақтың басындай қап-қара сүйел шыққан; сол сүйел ілезде ұлғайып кетті... Бақсы да, дәрігер де оны жоюдың айласын тани алмады... ақыры, сол сүйел, бір жұманың ішінде Шорманды алып тынды...

Дос жағы бұл қазаны, – «алланың ажалы» деп санады, дұшпан жағы – «Сәттар қызының обалы жібермеу» деп санады.

Ал, Шыңғыс ше?

Діл-Афруздың суға кетуі, оның, құлағына сол күні-ақ шалынды, «сөйтті» деген хабарды қызметкер болып жүрген татар әйелі құлағына сыбырлап қойды.

Алғаш естігенде, «қойшы!» деп шошып кеткен ол, кейін пәлендей қынжыла қойған жоқ. Оған себеп, жасы биыл он алтыдан он жетіге ғана шыққан, ескі ауылдағы көп қатын алғыш хандар мен байлардың, «бала – белде, қатын – жолда» деген ұғымы, оның да бойына сіңген. Өз өмірінде бірінші сүйгені – Діл-Афруз болғанмен, әкесі жеті қатын алған, атасы жиырма үш қатын алған ол, бұны «біріншім» деп түсініп, арғы жағын қалай көбейтуді де ойлап қоятын. Бірақ бұнысы Діл-Афрузге сездірмей, махаббат күйлерін шерткен шақта, «барым – өзіңсің» деп, «өмірлік жарым – сенсің!» деп өзеурейтін. Нәзік жанды Діл-Афруз ол сөзіне нанатын.

«Қатын өлді, қамшының сабы сынды» дейді қазақ. Байдың қатыны өлсе төсегі жаңғырады, жарлының қатыны өлсе басы қаңғырады» дейді. Шыңғыс төсегін, алғашқысы өлмей жатып-ақ жаңғыртқан адам, сондықтан әуелі тату дос, кейін сүйікті жар болған Діл-Афрузбен өткізген тәтті күндері еске түскенде жүрегі сыздай қалғанмен, оның өлімін «қамшының сабы сынуға» санады да, алғаш тұтана бастаған сияқты қайғы өрті, бірер күннен кейін бәсеңдей беруге айналды.

Өйтпеуіне Зейнеп жібермейді. Ілкі жолығысудан-ақ баурап алған Шыңғысты «төйем» деп еркелеткен ыстық құшағынан босатпай, бауырына басқан сайын қыздыра, күйдіре түсті.

Діл-Афруздың өлімін ол Шыңғыспен қатар естіді. Шыңғысқа сыбырлаған әйел оған да сыбырлады. Шыңғыс алғаш естігенде қайғырса, Зейнеп қуанды.

– Уһ... бір пәледен құтылған екем! – деген сөзін ол естірте айтты.

– Бұны Шыңғыс естіді ме? – деп сұрады ол сыбырлаған әйелден.

– Білмедім, – деді әйел өп-өтірік, – кім айтады оған? Менімше, білмеген болу керек.

Шыңғыстың білгенін Зейнеп қас-қабағынан айырды. Онысын сезбегенсіп, «басына оралды ма» деген бұлтты тез ыдыратқысы келді, сол мақсатпен еркелігін де, еркелетуін де үдете түсті...

Сондай күндері, әкесі – Шорман қайтыс болды.

Бұл кезде Баян аулаға қарайтын Қаржас пен Сүйіндіктің «игі жақсы» аталатындары Омбыда түгел еді. Олар ақылдасты да Шорманды тез мекеніне апарып жерлемек болды. Өйткені ыстық мезгілде, семіз мәйіт жынығып кетеді.

Сонда, Зейнеп қайту керек?

Бұл сұраудың туатын себебі: қызының намысын және құнын жоқтаған Сейфсаттар, «жауым» деп санаған Шыңғысты бір ғана мәселеде ұтқан, онысы – «Омбыда, қызметте қалады-мыс» деп жүрген Шыңғысты Соғыстық жорыққа жіберту және өзгеге емес, өз ағасы – Кенесарыға қарсы. Кенесарының Көкшетаудан Торғай жаққа ауып кеткен қалың қолы, бұл кезде Құсмұрын көлінің маңына торланып, сол араны мекендейтін Марал ишанның батасымен маңайдағы елді ғазауатқа көтерген. Осыдан патша үкіметінің алдына, қазақ даласына көтеріліс өрті жайылып кету қаупі туып, батыста - Орынбордан, шығыста -Омбыдан жазалаушы отрядтар жіберілмек болған. Омбы әскерін (бізге өткен тараудан мәлім) Шамырай басқармақ. Оған жәрдемші қазақ қажет болғанда, облыстық басқарманың советнигі - Тұрлыбек Көшенов, Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Вильяминовқа Шыңғысты ұсынды. Оған екі себеп болды: бірі, – «егер Шыңғыс Омбыда қалса, өз орнымды алар» деп қауіптенуі еді, екіншісі – Сейф-Саттардың өтінішін орындау. Сол тілегін орындағаны үшін Сейфсаттар Тұрлыбекке жарты дорба алтын, Вильяминовқа бір дорба алтын өткізді деген қауесет бар.

Шыңғыстың жорыққа кетуіне байланысты, Зейнептің қайда болуы, өзінен өзі шешіліп қалды. Айғанымның ықтиярына салса, келінін Сырымбетке ала кету еді. Өйтуге, бүкіл Қаржас болып, әсіресе, Шорманның Мұсасы болып намыс қылды.

– Шыңғыс Омбыда қалса немесе Сырымбетіне барса бір сәрі, – деді

Мұса, – өйтпей, жорыққа аттанғалы отыр. Одан қашан оралары мәлімсіз. Оның үстіне қазалы болып отырмын. Қаралы қарындасымды қаршадай қалпында қайын жұртына қалай жіберем? Жесір қатын болып қалай отырады, онда? Өйте алмаймын. Қарындасымды ауылыма алып қайтам. Шыңғыс жорықтан оралған шағында келеді де, жесірін алып қайтады.

Мәселе осылай шешілді.

Шамырайдың жазалау отряды қатты қарсылық көрсетіп, қырқыса қан төккен Кенесары қолын екі жылдан астам уақытта әрең жеңіп, Сырдария бойына қарай сырып салды да, әрі қарай қууды Жайық бойының атты қазақ - орыстары міндетіне алып, Шамырай оған көмекші Шыңғыс кейін оралды.

Омбы оларды жақсы қабылдады. Шамырай – полковник дәрежесін, Шыңғыс – подполковник дәрежесін алды. Сонымен қатар Құсмұрын төңірегіндегі қазақ елінің көтерілу қаупі әлі де бітпегендіктен, Орынбордағы әкімдер, жаңадан Құсмұрын аталатын қазақ дуанын ашу туралы, Құсмұрын көлінің жағасына әскерлік бекініс салып, оны Шамырайға басқарту туралы, оның аға сұлтаны етіп Шыңғысты тағайындау туралы патшаға ұсыныс жолдады. Ұсыныс бекіліп келгенге дейін, Шамырайға да, Шыңғысқа да дем алуға ұлықсат етті.

Шамырайдың қайда дем аларын өзі біледі. Ал, Шыңғыс жақынырақ жердегі әйелі – Зейнепке емес, алыстағы шешесі – Айғанымға бармақ болды. Неге?

Әкесі кішкене кезінде өліп, қызығын көрмеген Шыңғыс, өсу тәрбиесінде, өзін шешесіне өтелмейтін мөлшерде борыштымын деп санаушы еді. Оның барлық тарихы жақсы жағымен де, жаман жағымен де Шыңғыстың алақанында. Басы қырықтан жаңа шыққан шешесінің неліктен тез қартаюын да ол жорамалдайды.

«Сөзде қаңқу жаман, ауруда шаншу жаман» дегендей, Шыңғыстың ойынша, шешесін жегідей жеп, саулығын тауысып бара жатқан нәрсе – қаңқу.

«Байсыз қатын, баусыз оймақ» дегендей, ерінен жасында қалуынан ба, әлде расы солай ма? Айғаным байғұсқа: орыстан, қазақтан, басқадан... атақты, атақсыздан, жаман, жақсыдан, жас, кәріден таңылмайтын еркек болмайды. Өсекшілер ол қаңқуларды талай саққа жүгіртіп, көркем әдебиет тілімен айтқанда анекдоттардың, әр қилы пьесалардың сан алуан түрлерін туғызып, ел арасындағы қулар, олардан сан алуан спектакльдер, концерттер жасайды. Бұның бәрі Айғанымға да, оның балаларына да естіліп жүреді, шет-пұшпағы, қия жайлап, шет қонып жүрген Шыңғысқа да жетеді. Шешесінің жасына жетпей қартаюын, Шыңғыс осы мазақтарға шыдамау деп жориды.

Зейнепті Шыңғысқа қосуға келгенде, репетейсіз семіздіктен де,

жүрегінің талмауынан да азап көрген Айғаным елге сырқаты үдеп, әзер жеткен, қазір төсектен бас көтере алмайтын халде жатқанын - Шыңғыс Кенесары жорығынан қайтып, Омбыға келе естіді. Айтушылар Айғанымның халын өте ауыр сипаттады. Біреулер - «ұзаққа барар ма екен?» деген қауіпті айтты. Сондықтан «көзін көріп қалайын, бақұлдық алып қалайын» деген оймен, Шыңғыс Сырымбетке тете жолмен, асығыс жүріп кетті.

Бұл барған шақта, Сырымбет төңірегінде бірталай жаңалықтар болып қалған еді. Ең алдымен, Көкшетау дуанына соңғы жылдары аға сұлтан болып келген Зілғара өткен жылы қызметінен алынған, оған себеп – Әлібек атты баласының сотқар, барымташыл, ұры болып, маңайдағы елге күн көрсетпеуі болған.

Бұл жайда Омбыға, Петерборға жазған арыздарды үкімет тексеріп, көбі шыңға шыққан соң, «елге қиянаты еткен бұзық балаңды тия алмадың» деген айыппен Зілғараны аға сұлтандықтан алған.

Ел басқарушылардың бұл қызметке ендігі лайықтағаны - Абылайдың Шыңғыс есімді ұлынан туған Тәні болған, үкімет оны бекіткен.

Тәніні жұрт: салмақты, ақылды, тиышты адам деп, әрі «хан тұқымы» деп көтерген еді. Оны тұғырдан түссе де елдің ақылынан қалмаған Айғаным да қолдаған еді. Өзгелерге солай болған Тәні, Айғанымға қиғаш келді. Бұған дейін Айғанымның төңірегіне үйіріліп, оның қадірлі қайын-інілерінен саналатын Тәні, тырнағын жасырып жүретін мысық екен. Ол Айғанымның ана жылы інісі – Сартайды итжеккенге айдатып жіберуіне сырттай ризаласқан» мен, іш пікірін ішінде сақтап, қойнына жасырын жинаған тастарымен, жеңгесін қалай ұрудың сәтін күтеді екен.

Енді үкімет қолына тигеннен кейін, Тәні Айғанымнан өш алу жабдықтарына кірісті, сондағы бірінші батыл ісі – Балтамбердіні өлтіру. Арғы негізі – Уақтың Қараман руынан шыққан оның әкесі, – Тұңғатар, Уәлінің өмірлік жылқышысы болатын. Ол да алпамсадай денелі, қарулы біреу еді, ал, Балтамбер одан оза туып, биіктігі атан түйедей, жауырыны мен шүйдесі дөнен бұқадай, бұлшық еттері қатты дауыл шайқаған көлдің бетінде тулап жатқан толқындай және тастай қап-қатты, тұла бойы сірескен сіңір саусақтары арық баланың білегіндей, жіліншіктері бурадай болды. Басы да адамзаттың зоры жалпы жобасы үрген қарындай дерлік ол басқа біткен қалқан құлақтар - табан қарыс көздері піл сияқты -сығыр, мұрыны - тары түйетін келідей жалпиған аузын төңіректеген еріндері бір-бір кесек ет, түбіттенгелі ұстара тигізбеген қара бұйра қалық сақалы, бетінің мұрнынан басқа жерін түгел жауып, төсіне өскен түгімен тұтасып кеткен. Күш жағына келгенде қандай асау, ірі жылқыларды құйрығынан тартып тоқтатады, кекілінен алған асауларды тартып қалғанда етбетінен түсіреді. Сондай күшін көре тұра, ешбір балуан онымен ұстасуға батқан емес. Салтында ол мейлінше салақ: денесі өмірінде су көрген емес, сондықтан, терісіне жабысқан қалың кір, шақат өнердің балшығындай тілімденіп, жарылып

жүреді деседі; аяқ-қолы қатпарланған күс, қолтықтары – қолаңса, жарты шақша насыбайды қалың ерніне бір-ақ атып, езуінен ағып таусылады, киім киісі де өзгеше, қандай үскірік аяздарда, жалаңаш етіне тозыңқы түйе жүн шекпенді, аяғына қоңылтаяқ жамаулы етікті, басына тері киіп, биялайсыз жұмыс істей береді, жаз денесіне, жүнін сыртына айналдырған кең тері шалбардан басқа киім ілмейді, ас ішуі де өрескел: бір отырғанда, бір табак майды жеп, бір шелек қымызды ішіп жүре береді, бірақ, қомағай емес, бір тойған асы, сол күнге қорек; мінез жағынан да қызық: ұрсысу, жанжалдасу, шүйіркелесу дегенді білмейді, анау-мынауға ашуланбайды. Ал, ашулана қалса, ұрыспай, ұрмай тек, қолының бұлшық етінен бір қысып қояды, ол, – сойылмен соққаннан қатты батады. Сонысын білетіндер, алыстан тіл қатпаса, маңына жақындамайды.

Осы Балтамбер қартайып, өлген әкесімен бірге жылқы бағып жүрді де, бертінде Уәлі үйінің, биесін саууға ауысты. Желісіне жиырма - отыздан кем құлын байламайтын бұл үйдің сауыны келген биелерін өзге желілерде бесалты бие сауылып болғанша, Балтамбер түгелдеп шығады. Бұрын сабаға құйып түйемен әкелетін сүтті, Балтамбер сабасымен жаяу арқалап әкеледі. Күндіз бие сауса, түнде сауын биелерді бағып келеді: өзгелердің жылқыларын қасқыр жеп жатқанда, ол бір тайының та таңын тартқызбайды. Қайда жүріп тынығатынын ешкім білмейді. Осындай еңбегіне қарап Уәлінің үйі, әсіресе, Айғаным Балтамберді қатты сыйлайды.

Өсекшілерде «имам» жоқ. Олар Айғанымның осы сыйлауын «жақындығына» жорыды да, Уәлінің тірі кезінде бастаған қаңқуын, ол өле зорайтып әкетті. Жұрттың содан кейінгі айтатыны: «Балтамбер Айғанымның сауыншысы емес, байы».

Жыл сайын кең жайыла берген осы қаңқу, Абылай тұқымының намысына тиді. Кім көрінген, «ханша солай екен ғой» деп беттеріне басты. Балтамберден құтылмақ болған олар, Айғанымға әуелі – жұқалап, артынан біртіндеп қалыңдатып айтып еді, бәйбіше: «оттамасын!» дегеннен басқаны айтпады, Балтамберге жанасуын азайтудың орнына көбейтіп, аға сұлтан кезінде пәуескеге жегілген пар аттармен жолға шықса, божағы ғып алып жүрді, сұлтандықтан түскенде, біреулер қонаққа шақырса да сөйтті. Қонақ азайған шақта, таудың, орманның ішінде серуендеуді шығарған Айғаным қасына көбінесе Балтамберді ертті. Денесі ауырлап, серуендеуді доғарғанда, «Балтамберге арқасын сипатады екен» деген, «Балтамбер шомылдырады екен» деген өсек жайылады. «Осыған осынша байланысып қалған несі бар?» дегенде, біреулер: – «жалшымен жүруін елеусіз көреді» деп, біреулер: – «жастығына, ірілігіне, балуандығына қызығады» деп жауап берісті. Қалайда бертінірек «жүрісін доғарды» дейтін Айғанымның маңына жақын жүретін адамы – Балтамбер болуы рас.

Тәні аға сұлтан болған кезде, бұл Балтамбер жайындағы өсек мейлінше өрбіп, Абылай тұқымдарының да, оның да діңкесіне мейлінше тиіп болған еді. Олар Балтамберді талай рет өлтірмекші болып та әзірленген. Бірақ,

ретін таба алмаған. Қол күшімен өлтіруге, жерде жүз кісінің, ат үстінде мың кісінің әлі келмес еді, оларды жерде – жұдырықпен, атта - сойылмен жайпап шығар еді.

Сол әдісті Тәні тапты. Сол кезде, Сырымбеттің күнгей батысындағы «Иман» аталатын тауға, татарлардан «қазақ-орыс» атағын алып, әскер болған бір станица орнаған еді. Солардан зорлықшыл, кім көрінгенге қылыш пен мылтық жұмсағыш - Салах есімді атаманмен Тәні тамыр болған. Бір күні Тәні Салахқа Балтамбер жайын айтқанда:

– Оны жою оңай, – деді Салах.

– Қалай?

– Пистолет деген мылтықты білемісің?

– Қандай ол?

– Міне! – деп Салах кішкене мылтықты қойнынан суырды да көрсетті.

– Бұ да кісі өлтіре ала ма? – деді Тәні, мылтықты қорашсынып.

– Өрем қаптырады. Осымен қапыда атса, тіл тартпай өледі.

Салах ату әдісін көрсетті де, мылтығын Тәніге берді. Енді, соны кім ату керек?

Тәнінің ойлап тапқаны Шепе. Жасы қазір жиырмадан асқан ол шешесі - Айғаным мен Балтамбер туралы өсекті естіп, ұяттан жерге кіре алмай жүрген. Бұл жайда Тәні екеуі ақылдас та. «Қарнына пышақ салам!..», «балтамен басын шабам» деп жұлқынған Шепені, «тоқта, сәтін келтіріп, жайын ел көзінен көрсетпей табайық» деп Тәні тоқтата беретін.

Міне, енді сәті түсті. Пистолетті көргенде Шепе қуанып кетті. Олардың уәдесі түнде сауын биелерді бағуға кеткен Балтамберді Шепе іздеп барады да, жолаушылап келе жатқан болып, «сені өлтірейін бе?» дейді. Өлтіре алмайтынын білетін Балтамбер, «қалай?» дейді, қалжың керіп. «Кәне, сен, анадай жерде, төсінді ашып тұршы!» дейді Шепе. «Онда не істейсің?» дейді Балтамбер. «Тұр. Содан кейін көресің». «Мылтығы бар» деп ойламаған Балтамбер, «ал, тұрдым» деп төсін ашып қарсы қарай қалғанда, жеңінің ішіне жасырған мылтықпен Шепе басып кеп салады. Оқ кеудесінен тиеді де, арқасынан шығып кетеді. Не болғанын біле алмай қалған Балтамбер, жүрегі шанышқан сияқтанған соң алақанымен кеудесін ұстай береді, бірақ жығылмайды. Соны көрген Шепе басынан көздеп тағы атқанда, оқ миына кіріп, Балтамбер тәлтіректеп барып жығылады.

Балтамберге оқ тиіп жығылса, оны әлдеқайда тығуға жасырынған топ жетіп келеді. Өлік Сырымбет тауының етегіндегі «Қылы» көлінің терең қазылған қорысына тығылады.

Ертеңіне – Балтамбер жоқ. Келесі күні де жоқ!.. Ол қайда? Балтамбердің төре тұқымынан қасы көбін білетін Айғаным, - «тауып беріңдер!» деп әлек салады. «Тұрткі көрген соң еліне кеткен болар» дегенмен, жансыз жіберіп, Балтамбердің туған елінен де білдіреді, онда да жоқ. Енді қайда?!

Адал қызметшісінің жоғалуы да Айғанымға оңай соқпайды, қатты қайғырған Айғанымның бұрынғы әлсіз саулығы енді тіпті төмендеп, бұрын тысқа кіріп-шығуға жарайтын ол, төсек тартып жатып алады...

Шыңғыс үйіне келгенде шешесі осындай халде еді. Ол шешесін танымай қалды. Төсек тартып қимылсыз жатуына біраз уақыт еткендіктен, бұрын семіз болғанмен жинақы жүретін денесі алқам-салқам босап, меңгеріп ала алмастық халға келген; үлпершегі бітуден бе, сырқаттан ба, жүрегі әлсіз соғып, кейде тоқтап қала жаздайтын болған, содан ба, әлде басқа себептен бе, ара-тұра алқымынан әлдене кептеле қалып, дем ала алмай жанталасады екен; өкпе мен жүректің әлсіздігінен бе, басқа себебі де бар ма, – терлеуден көз ашпай, дымқос төсек-орны мен ішкі киім-кешегін күніне әлденеше рет ауыстырады екен.

Шешесінің бұл ауыр халын көрген Шыңғыс, басын құшақтап жылап алды. Айғаным жылаған жоқ. Сондағы ойы, өзін «әне-міне деген халдемін» деп түсінетін ол күші барында тілі барында, арман ғып жатқан бір ісін айтып үлгеруге тырысты. Онысы - көзінің тірісінде, қолынан қосқан келіні – Зейнепті, осы орданың табалдырығынан аттатып, босағасына отырғызу еді.

– Содан басқа арманым жоқ, – деп аяқтады Айғаным баласына еңтіге, үзе айтқан қысқаша сөздерін.

Шыңғыс қарсы сөз айтпады және айтқысы да келмеді. Айту, оған – осы үйдің ішінде көрінбей отырған ажалға, - «ал, анамның жанын ала қой!» деу сияқтанды. Оның үстіне, Діл-Афруздан күдерін үзген Шыңғыс, өшіге қарағанмен, сол өшпенділік кеудесінде кеткенмен, Кенесарыны қуған екі жылда, Зейнеп туралы біраз толғанып та қалған. «Онда не жазық бар? – деген ой кетпей қойған Шыңғыстың басынан - Әйел болған соң, ер керек. Сонда, таңдағаны – мен болсам, айыбы не?». Ал, таңдау жайын ойлап көрсе, «сүйем» деген сөзі рас сияқты; «ал тілі» деуге, жол көріп жортып қалған қасабалы қатын емес, қызыл гүлі

Жаңа ашылған жас қыз гүлін өзгеге емес, өзіне төктіріп, бірінші балын өзіне сорғызды; соңын үстіне, тілінің шолжындығы демесе, не ажарында, не сымбатында ешкімнен кемдігі жоқ. Ал, сырына қараса, тіпті әдемі сияқты. Қауышқан сәтінен бастап, қоштасқан сәтіне дейін, сол әдемілігіне бөгуден тыныс таппады Шыңғыс. Ғашықтың тілін қаршадайынан қайда жүріп үйренгенін кім білсін, – сыр шерткен кезінде айтқан сездері балдай сорғалайды, әсіресе қоштасардағы сөздері.

Зейнептің томпақ, көмірдей қап-қара көздері үлкен, кірпіктері ұзын,

қайқы еді. Сол көздерінде іркілген жастарын кірпігі бөлшектеп, әр қылға оралған тамшылар төмен тамбастан мөлтілдей қалған шақта:

– Төйем, – деген еді, екі қолын кеудесіне айқастыра қусырып, басын төмен иген Зейнеп Шыңғысқа, – кімдік болсаң да ейік өзінде сенің, мен өлгенше сендікпін. Сен маған жоқ күні, мен дүнияға жоқпын.

Оңаша жалғасқан Зейнеп, сол қалпында құлдық ұрып отырып қалған, Шыңғыс шығып кеткен. Босағадан аттай, Шыңғыстың басына «өлем» – дегені ме бұл?» деген ой оралған. Сол ой басынан шықпай қойған. «Жұғысқан әйелімнің бәрі елу, яғни – өзін-өзі өлтіру, тағдырдың пешенеме жазғаны болғаны ма?» деген ой да арылмай қойған одан. Қат-қабат қатынасып жатқан жұрттан естуінше, Шыңғыстан жүкті болып қалған Зейнеп он, босағасында қыз тауып, онысы бірер айдан кейін өлген. Содан кейін жұрт оны «Шыңғыстың қалыңдығы» демей, «қатыны» деп атап кеткен. Тағы бір хабар, - Шорман өлгеннен кейін, орнына он алты жасар баласы - Мұса аға сұлтан болған. Оның жасы аз болғанмен, жаратылысы биік екенін, яғни - ақылды, намысты, шешен, алғыр жігіт қалғанын, Шыңғыс ана жылы көрген.

Шыңғысқа қоштасарда ол да ойын айтып кеп:

– Мына сапарға үкіметтің жұмсауымен кетіп барасың, мен қаралы қарындасымды ауылыма әкетіп барам. Аман оралуыңа тілектеспін. Омбыдағы жайыңа қанықпын. Жастықта әркімде де болады дейтін, олайша алабұрту. Сондықтан сөкпеймін сені. Енді, міне, Зейнеп пен екеуіңнің некелерің қиылып қалды. Сендерді әуелі қосқан – құдай, екінші – әкешешелерің. Енді құдай алдында да, адам алдында да бұрылар жер жоқ. Менің қарындасым бұрылмайды, қашан оралсаң да тосады сені. Ал, сен бұрылам десең, қорқытқаным емес, арты жақсылыққа соқпайды. Онда, болдырған жерде қаламыз, - деген.

Елге келе естуінше, бақыт жағынан да, дәулет жағынан да Мұса әкесінен асып түспесе, кем қалып жатқан жоқ. Әкесінің жылын беріп, қарындасының басынан қарасын түсіргеннен кейін ұзату жабдығынан кіріскен. Қазір ол жабдық түгелімен әзірленіп болған: «ішіне жасау-жиһазлық толған екі ақ үймен, көліктік жиырма бес түйемен, сауындық жүз жылқымен, сойыстық мың қоймен аттандырады, деген лақап ел ішінде күндей күркіреп, жерді дірілдетеді. Осы жайды естіп жатқан Айғаным, Шыңғысы Зейнепті алып қайтуға ризаласқаннан кейін, дос-жарандарын шақыртып ап, күйеуді қайнына аттандыру жабдығын ақылдасты.

– Кем бармау керек, – деді олар, – толық бару керек. Осы мандағы Керей мен Уақтың, Атығай мен Қарауылдың, Қанжығалы мен Күрлеуіттің, таңдаулы адамдарын қосшылыққа ерту керек. Жолшыбайғы елден қонағасы мен баспана тілеп тіміскіленбей, қонар, түстенер жерінде тігетін шатырларыңды ала жүру керек. Оны қазақ-орыстың әскерлерін бастайтын Опанас тауып береді, жолшыбай қымызын ішіп отыратын бірер айғырдың

үйіріндей сауынды айдата жүру керек, сауынның желісін, тоқпағын, ноқтасын, көнегін, сабасын, аяққабын... деген сияқты жабдықтарын арта кету керек. Сойыстыққа бірер қысырақтың үйірін ала кету керек; жолшыбай шақырған ауылға бару керек те, шақырмағандарына түспеу керек; кей жерде мырзалық қып, қонағасыны жолшыбайғы елдің мырза – шораларына өзі беріп отыру керек, сөз бастайтын шешені, қол бастайтын көсемі, әншісі, күйшісі балуаны, құлықшысы... дегендей. Келсең – кел, сайма-сай адамдары ере жүру керек!.. Хан тұқымы болғандықтан осылай бару керек қалыңдық алуға!.. Ел-жұрт болып көтеріміз бұны...

Шыңғыс бұған ризаласты. Оның ендігі алаңы - сырқат шешесі. Мына қалпына қарағанда, ұзақ жасамауы мүмкін, жолаушыларының оралуына жетпеуі мүмкін. Шыңғыс еліне де, шешесіне де осы жайды ескертіп еді жұрт:

– Өзі қалап жатыр ғой, бұл сапарға шығуында «Аттан» деген соң аттан. Ажалы келсе ара тұра алмаспыз, келмесе, - балталасаң да өлмес. Тәуекел деп тартып кет. Өле қалса, ырым -жырымын айтарлықтай жасармыз. Ажалға сабыр берсе, айналып та үлгеріп, кезін де көрерсің, бермесе – дұға оқырсың. «Асарын асап, Жасарын жасап» дегендей дүние қызығын көрген адам. Өлсе, алды – өзіне, арты - балаларына жарық болсын! – деді.

– Тоқталма, - дегенді шешесі де айтты. – Көрісу, көріспеуді ажал білер дәм білер. Көрісе қалсақ құба-құп. Көрісе – алмасақ, – бақұл бол. Мен бақұлмын. Бұрын ренжітсең де, енді ренжіткен жоқсың. Тілімді алдың, ақ сүтімді кештім!

Қайнына аттанған Шыңғыс, бірер ай жол шегіп, ырғалған-жырғалған түрде үйіне кеп түскенде, халы таусылған Айғанымның кірпігі ғана қимылдап жатыр еді.

Айғаным өмірінің соңғы төрт-бес жылдарында сопылыққа бой ұрып алған еді. Түркілік оқуға еркін, тағат - ғибадаттық сауаты толық Айғаным, осы жылдардың ішінде ұйқы, тамақ, дәрет сияқты табиғаттық тілектерін орындаудан басқа шақта, орданың өзі тұратын бөлмесінің салтқысын ішінен жауып алатын да, жайнамаз үстінен түспейтін.

– Сонда, не оқи бересіз? – дегендерге:

– Нәфіл ше? – деп жауап беретін. Оның не екенін білмейтіндер түсіндіруді сұраса.

– Қызға намаз оқу тоғыз жастан парыз ұлға – он үштен. Содан кейін оқылмаған намаздардың бәрі – қазаға, яғни өтеуге тиісті міндетке жатады. «Ләфіл» дегеніміз – сол. Өтелмеген нәфілім көп, өмір жеткенше өтеп кетуге тырысам, – дейтін. Кейінгі кездерде денесін билей алмайтын халға жеткен ол, намаздарын түрегеп оқуға жарамаған соң, отырып оқи беретін. Қалың қазысы алдын тіреп, сәждаға басын жеткізбейтін халінде, басын темен

шұлғып қана ырымын жасайтын.

Құлшылыққа соншалық беріліп алған Айғаным, бір сәтте Мекеге – хажылыққа баруды да ниет етіп, сол жолға түскен басқаларға еріп аттанған, бірақ былай шыға ендікпе сырқаты қатты ұстап, әрі жүруге жарамай үйіне қайтқан. Сырқат қалпына қарамай, оразаны соңғы мерзіміне дейін тұтып, алғашқы күндерінен-ақ талықси берген соң, тілін алатын кісілері, аузын зорлап аштырған.

Уәлінің аулында көп жыл бойына Айғанымның немере інісі - Пірәлі имам болып тұрғанын еткен тараулардан білеміз. Жесір қалған Айғаным көптің көзінде есекке таңыла берген соң, өзін «сәуегеймін» деп санайтын Пірәлі апасына мұнда тұра алмаспын» деген де, туған мекеніне көшіп кеткен. Оның орнына, «Орынбор маңындағы Қарғалының «Дәррә әл-фүнунің бітірдім» деп келген Ғалиасқар есімді татар молдасы тұрған. Сырымбет тауының саласына, Айғанымға арналып салынған орданың мешітіндегі имам осы да. Сырқаты мендей бастаған, өлім қорқынышы ұлғая бастаған Айғаным, Ғалиасқардың ғалымдығына шек келтірмеумен қатар, өле қалған шағында, иманды басына оның айтуын олқысынып, арнаулы кісі жіберіп Пірәліні шақыртқан. Алғашында «бұрын іздеген жоқ еді ғой, енді неге керек боп қалыппын» деп пәлесініп келмей қалған Пірәлі, шақырушы екінші рет келген соң шыдамай барған. Біраздан бері көрмеген апасының ауыр жағдайын байқаған соң, не олай, не бұлай болуын күтіп, бақұлдық алғаннан кейін де қасында болған. Оның ендігі арманы – «әнеміне» деп әл үстінде жатқан апасының, келіншегін алып келуге аттанған баласын, көзінің тірісінде көруі.

Шыңғыстың Зейнепті алып келе жатқан хабары Айғанымның ауыр халын жеңілдеткендей болып, соңғы күндері сөзден доғарылған ол тілге келді де, маңайына үйірілгендерге келінді қарсы алу жабдықтарын айта бастады.

– Құдай ондады! – деп қуанысты жан ашырлары, – ар жағын алла білер, келіні мен баласының тойын көзінен өткерсе болды.

Айғаным: – «Жанымдай жақсы көріп кеткен келінім еді, маңдайынан бір иіскесем болды, ар жағында арманым жоқ», – деген еді.

Айғанымның бұл қылықтары – бой жасау ғана болып шықты. Былайша тып - тың жатқан ол, «келіп қалды, келін балаң!» деп әлдекім бөлмесіне шүйінші сұрап бас сұға бергенде, көзін төңкере кеп ашып, қайта қатты жұмды да, демін ышқына алды...

Бұл, – Айғанымның ақтық демі екен.

ЕСЕНЕЙДІҢ ЕРТЕГІСІ

Осындай күйзелушілікке ұшыраған ел: «осы дуанның аға сұлтаны Шыңғыс», деп есітіп, «мынаны тоқтатсын» деген өтінішпен кісілерін жібереді. Оларға Шыңғыстың айтқан қысқаша жауабы: «Бара көрермін». «Көргенше өртеніп, көміріміз бен күліміз ғана қалмай ма» деген шағымға, Шыңғыс: «Амалым нешіктен», – басқа жауап қайтармады.

Соңғы жеті-сегіз жылын әуелі – Омбыда, одан кейін – жорықта өткізген Шыңғыс, қазақша әдеттердің көбінен алыстап, ел кезінде «тік-бақай» атанған еді. Содан ба, әлде үкіметтің тапсырмасы солай болды ма, шешесін қолынан жерлескеннен кейін, жақындарына ол Құсмұрынға жүрер ниетін білдіре бастады. Сонда, Құсмұрында өзімен бірге тұруға ерте кеткісі келгені екі-ақ адам бірге туған ағасы – Шепе, екіншісі – төленгіті – Аба. Шепенің азанмен қойған аты – Шаһимардан, содан – Шеген боп, содан – Шепе боп кеткен. Мінезі шәлкес ұрысқақ, төбелескек адам болғандықтан, жұрт оны сыртынан «Шытырлақ Шепе», немесе «Шыпылдақ Шепе» дейтін. Шыңғыс Шепенің шалдыр мінездерін де, сотқарлық қылықтарын да жақсы біледі. Оның Балтамбердіні өлтіруі де құлағына шалынған. Соларын біле тұра ертетін себебі, қазақтың «інісі содырлы болса, ағасы қадірлі болады» деген жаман мақалын теріс аударып: «Ағам содырлы болса, мен қадірлі болармын» дегендік еді.

Абаның азанмен қойған аты – Абақ. Бала шағынан Шепеге атқосшы болған ол, мейлінше пысық, қу, қалжыңбас, сықаққой, үлкен демей, кіші демей, кім көрінгенмен жалбаңдап ойнай беретін, мазақтағысы келген кісінің қыр соңынан қалмайтын жігіт те. Жасы Шепемен шамалас. Бұрын білмейтін Шыңғыс, оны әнеугүні Зейнепті алып қайтуға аттанғанда ерте кеткен. Сонда, бойындағы енерлерін көріп, ұнатып қалған. Енді, Құсмұрынға Шепені ала кететін болған соң, Абаны да ертпек болды. Ол көне кетті.

Шыңғыстың еркіне салса, Зейнепті де ала кетпек еді. Ауылда туып-өскен, әдет-ғұрпы бойына сіңген Зейнеп, қайын енесінің беті жасырынбай жатып, күйеуімен кете баруға арланды. Және ол Омбыда аз түн таныс болғанда, Айғанымды сүйіп үлгерген еді. Оңаша кездескен күндердің біреуінде, Айғанымның: «Сенің алдыңда ал деп тілеймін тәңіріден. Егер сол тілегім қабыл бола қалса, солқылдатып жоқтап берерсің, құлыншағым!» дегені есінде. Әкесі Шорман өлгеннен кейін қаршадайынан басына қара салып жоқтаған. Сол елдің бір ақыны шығарып берген ұзақ жырды аяғынан тік тұрғызып, тыңдаушыларын тан, қалдырған ол, қайын енесінің жоқтауына отыруға іркілген жоқ. Ол хан тұқымының келіндерін де қазақ ғұрпына бағындырып, «ертең, «түс», «кеш» аталатын мезгілдердің бәрінде де жинап, дауыстарын қосып жоқтау айтқызды. Өзі бәрін:

Үзігін әжем борлатқан,

Шаңырағын сырлатқан,

Келінде сорлы мен екем,

Келмей жатып зарлатқан,

деген өлеңмен бастап, ар жағын ақын шығарып берген жырға жалғастырып әкетті. Бұған риза болған жұрт:

– Шіркін, келін болса, Зейнептей болсын! – Ханша аузынан тастамайтын еді мұны, үнемі мақтай беретін еді, «Шыңғысқа еріксіз алдырды», десіп еді, үмітін ақтады! – десті.

Шыңғыс Құсмұрынға шешесінің қыркын бере аттанатын болды. Сол кезде, оның семьялық өмірінде жаңалық сезіліп қалды: Зейнеп сол кезде қатты ауырды, ол ішкен асын құса беретін, төсектен басын көтермей жатып алатын болды. Тәжірибелі әйелдер, Зейнептің бұл халын талғаққа жорыды. Оны қандыру үшін не керек екені де мәлім боп қалды, Зейнеп бүркіттің миына жерікті. Және қолдағы бүркіттің емес, тағы бүркіттің!.. Оны қайдан табу керек?

Ақыры ол да табылды. Уәлінің Бурабай тауындағы Қызылағашта тұратын, бәйбішесінен туған Бікән есімді ұлы, Айғаныммен жақын жүретін еді. «Айғаным нашар жатыр» деген хабармен, Сырымбет тауына келді де, бақұлдасып үлгерді, содан кейін қолынан жерлесті. Жақсы көретін өгей шешесінің қыркын тосып жатқанда, құлағына тағы бүркіттің миына жерігені, ондай бүркіт табылмай жатқаны шалынды. Бікән бүркітші адам еді. Өзі салатын бүркітті ол, Көкшетаудағы Оқжетпес шыңының ұшар басына өзі шығып алатын. Ол шыңға одан басқа адам шыға алмайтын. «Шығамын» деген біреулер құлап өлген. Содан кейін ол шыңға өрлеуге Бікәннен басқа адам бата алмаған. Ал, Бікәннің бір емес, бірнеше рет шығып бүркіт алуын, діншіл жұрт, - «атасы Абылайдың аруағы көтереді» десетін. «Оқ жетпес» атап алған бүркітті Бікән шыңнан жыл сайын емес, анда-санда ғана, қолдағы бүркіті қартайып шәу бола бастаған шақта ғана алатын. Басқа жердің бүркіті Бікән қолына да ұстамайтын. Себебі, олар, күштілік жағынан да, қырағылық, алғырлық жағынан да «Оқжетпеске» . теңеспейтін. Өзге аңды былай қойғанда, құлақ естір жерде, қасқырға «Оқжетпестен» басқа түсетін бүркіт жоқ. Ертегішілердің айтуынша, осы тұқымды бүркіт, Оқжетпестің Абылай осы маңда хан көтеріліп, қыстауын Бурабайдың ығындағы Қызылағашқа салған жылы пайда болған.

– Сондықтан, – деседі олар, – Абылай тұқымынан басқанын, қолына түспейді, зәуі-сайтан түсе қалса, бұндай қырағы да, алғыр да болмайды. Абылай тұқымынан да бәрінің емес, біреуінің ғана қолына түседі. Және бір ғажабы: Оқжетпес шыңын жалғыз ұя - басар ғана мекендейді, шәулісі қайда екенін ешкім білмейді. Жобалаушылар «Орал тауына барып қарығады, балапандары Оралдың ақ иығы сияқты ақ шұбар болуы содан» деседі. «Оқжетпес» тұқымды бүркіт жыл сайын емес, үш-төрт жылда бір-

ақ жұмыртқа салады. Әдетте, бір ғана жұмыртқа салады, екеу болса біреуін шағып тастайды. Бұл тұқымды бүркіт, Бікәннің бағып жүрген малы сияқты. Қай жылы жұмыртқалаған, қай жылы жұмыртқаламағанын сыртынан - ақ біледі. Жұмыртқалаған жылы «Оқжетпес» шыңының басынан ұшып-қонып жүреді, жұмыртқаламайтын жылы жаз бойы көрінбей, әлдеқайда кетеді де, күз оралады. Ертегішілердің айтуынша, Абылай тұқымынан ұстауға жарайтын ұл тумаса, бұл бүркіт, бұл арадан кетеді. Сондықтан, Абылайдан өрбіген ұрпақтың, немесе – ұл ұрпақты ардақтаушылардың көңілінен, «кетіп қала ма» деген қауіп кетпейді. Ол қауіп соңғы жылдарда күшейіп барады, өйткені Абылайдың қара шаңырағына бағынушылар жылдан жыл азайып барады, осы бетімен кете берсе, бұл шаңыраққа аз жылда ие табылмай, әлдеқайда шіріп қалуы мүмкін.

Осы қауіп Бікәннің басында да болушы еді. Былайғы жұрттың, көзінде «бүркіт салудан басқаны білмейді» дейтін, қақ-соқта жұмысы жоқ ол, іштей хан тұқымының айнымас ері болатын да, оның жақсылығына қуанып, жамандығына көшетін. Бірақ, қайсысы болса да сыртына білдірмей, момақансып жүре беретін. Айғанымның азасын сақтап, Сырымбеттегі ордада жатқан күндерінде, «жас келін тағы бүркіттің миына жеріпті», деген хабарды Бікәннің құлағы шалды. Бұл хабарға қатты қуанды ол. Талғақ әйелдің әр нәрсеге жеруін біледі ол, солардың ішінде, мысалы қасқырдың етіне жеріген әйелден қабаған, қомағай бала туады; жыланға жерігеннен-жалаңдаған, жылпос, жымысқы туады; бүркітке жерігеннен – барлағыш, биіктегіш болдырмайтын қырағы туады.

– Бүркіттің және тағы бүркіттің миына жеріген жас келіннен ұл туса, қырағы, алғыр болар ма? – деп дәмеленді Бікән, – біздің тұқымның еңсесі түскен туын болашақ та сол көтерер ме?

Бұл дәмесінің сәті де түсіп тұрған сияқты. Балапанын алғанына екі-үш жылдан аспаған «Оқжетпес» биылғы жазда Оқжетпес шыңынан кетпей, сол маңайда қалықтап жүр. Қоян, қозы, лақ сияқты жемдерді ұясына тасуына қарағанда, биыл да жұмыртқалаған. Енді, міне, Зейнептің жерік болуын естігеннен кейін; «Қайткенде де не ұя басардың өзінің, әйтпесе, балапанының миын жегізуім керек», деп бекінді. Ол «Үйіме барып, амандығын біліп, Айғанымның қырқына дейін оралам», деген сылтаумен жүріп кетті. Аулына барғанда: «Амандық біле келдімнен» басқаны айтпады, Оқжетпестің қиясына барарын ешкімге білдірмеді. Бала жасынан дағдыланған ол, қия тастарға мейлінше өрлегіш еді. Өзге адам арқанға асылып әрең шығатын, немесе маңайлай алмайтын шындарға, жыландай жабыса өрмелеп жүре беретін. Жылан да өрмелей алмайтын жылтыр тастардан да таймай, аяғы, қолы ілігетін кедергілер табатын. Біреулердің, етегінде тұрып төбесіне қарауға басы айналатын қия шындарына өрлегенде, Бікәннің басы айналмақ түгіл, есіне де келмейтін. Бүркіттің балапанын алар жолы, ол шиден тоқыған бесік, қойдың жабағысын ала баратын. Балапанды соларға қалың орап, сыртынан қыл арқанмен шандитын да, тасы жоқ тұстан темен қарай домалатып жіберетін. Бөлеулі

балапанның денесіне зақым түспейтін. Содан кейін шыққан биігіңде өсетін аршаға ұзын қыл арқанды тұзақтай байлап, тұзақты ағытып алу үшін, түйіншегінен екінші арқанды байлап төмен түсетін.

«Шыңға шыққыш» дегенмен, Бікән бұрынғы реттерде, көтерілерде де, төмендерде де қатты қиналатын еді. Бұл жолы, өзінше: «Аруақ қолдады ма», әлде, тәуекелшіл ынта көтерді ме, шыңның жиған жүктей текшеленген тастарының бірінен соң біріне арқардай ырғып, төбесіне ілезде көтерілді. Тілегіне қарай, ұяда балапан бар екен және жалғыз екен, өзі қоңыр ала қанаттары үрпий өсіп апты жынысын да Бікән бір қарағаннан біле қойды: ұрғашы болса, ұртындағы қияғы қызғылт келеді, еркек болса – сарғылт келеді. Мынанікі сарғылт, соған қарап, «ә, келін ұл табады екен», – деп ырым етті Бікән.

Тұяқтары мен тұмсығы мүйіздене қатайып, қанаттары жебелене ұзарып, ұшатын кезі таянып қалған бала - бүркіт, ұмтылған Бікәнға шар - шұр еткен бала - бүркіт тұмсығымен де, тұяқтарымен де, қанаттарымен қайрат қып маңайлатпаған соң, Бікән үстіне торды жаба сап, матап алды. Сөйтіп, денесін жабағыға орау әрекетіне кіріскенде, бала - бүркіттің бір аяғы шекпеннің етегіне ілегіп қап, бүрген тұяқтарын жаза алмайтын болған соң, жабысқан жерін Бікән жыртып жіберді. Содан кейін ғана күш алып, бала - бүркітті әуелі қойдың жабағысына, одан кейін шиге бөлеп жатқанда, бір нәрсе зу ете түсті. Жалт қараса - үстіне таянып кеп, аспанға қайқая көтерілген бүркіт!.. Өзінің үлкендігі сұрапыл тарбайта жайған қанаттарының бір-бірі сала құлаштан ұзын дерлік, жалпы көлемі ірі тайдың тулағындай!.. Түйілген шағында тіпті жақын кеп қалуына қарағанда, егер Бікәннің қимыл жасаған бойы екі кесек тастың арасына жасырынып тұрмаса, сыпыра жөнелетін де жайы бар сияқты, өйтпеуі – тасқа соғылатындығын абайлауы сияқты.

Түйілген бүркіт, әрине, мына балапанның шешесі. Ол қайқая биіктеген қалпымен кете бармай, жоғарыдан тағы торып, реті келсе тағы да түспекші. Соны ойлаған Бікән бөлеген балапанды темен қарай домалатты да, жіпке асылып түсерден бұрын, ұя басар шабуыл жасаса қорғанбақ боп, тасқа төселе тармақтанып өскен аршаның сала құлаш жуан, жасаң бұтағын сындырып қолына алды. Солайша темен салбырап келе жатқанда, бүркіт бір емес, екі рет түйіліп, екеуінде де жартасқа жақындай бере қайта көтерілді. Содан кейін «болмас!» деген ойға келгендей, биікке шырқап, ала - шабыр бұлт арасына жоқ болды.

Қайнағасы бөлеген балапанды алып келгенде, Зейнептің қуанышында шек болған жоқ.

– Өттең, келіннің жеруі, – деп бұлдады Бікән әкелген балапанын, – әйтпегенде, баптап өсіретін-ақ бүркіт!.. Күйін келтірсе бұл түлкі, қасқырын, былай тұрсын, аю мен бұғыны да алар еді!...

Зейнептің жерігі қана, яғни бүркіт миын жегеннен кейін сырқатынан

айыға, Шыңғыс қасына Шепе мен Абаны ертті де Сырымбеттен Құсмұрынға тура беттеп жүріп кетті. Жаны ашитын біреулер оған: «Шепен, – шырыш бұзғыш тентек, Абан, – кескекте абалаған ит, бұл екеуін ертіп не маркадар табасын? Ертсең елге ұйытқы боларлық біреулерді ертпеймісің әйтпесе, соқа – кара басын, тарта бермеймісің?» – деп еді, Шыңғыс оларды тыңдаған жоқ. Оның ойынша негізгі арқа тірері, – Құсмұрын көлінің жағасына орнап жатқан әскери бекініс. Оның начальнигі – досы Шамырай. Жорықтас болғанда көргені – «шаш ал» десе «бас алатын» қаһар. Ол, әсіресе қазаққа қатал. Шыңғысқа сонысы керек. Қазақтың «ел – сүңгі мұз ақырын ұстасаң, түсіп кетеді, қатты ұстасаң сынып кетеді» деген мәтелі оның ұғымында берік сақталған. Шыңғыстың ойынша «сынса сына берсін, түспесе болады». Сондықтан әнеугүні Омбыдан аз уақытқа ажырасқан шақта:

– Дуан бекілген хабарын менен бұрын естісең, сен бара берерсің, – деген Шыңғыс. – Қорғанысыңның іргесін қалай берерсің!.. Обаған өзенінің өн бойын үкімет сені мен менің қарамағыма берді ғой. Ол өлкенің жері, суы біздікі, сондықтан қоныстаған ауылдарды көшіру керек. Ар жағында қалай пайдалануды ақылдасармыз.

Шамырайдың Обаған бойын мекендеген ауылдарды бара сала бөрі тиген қойдай быт-шыт қылған хабары, Айғанымның құлағына да шалынған еді, сондықтан күші, есі бар күндердің біреуінде, Балтамбер өліміне байланысы барын білмейтін Тәніні шақырып, Құсмұрын дуаны ашылуын, Шыңғыстың оған аға сұлтан болып бекіген хабарын айта кеп:

– Қайнына кеткен баламның оралуына жетер-жетпесімді білмей жатырмын, – дей келіп, – егер жетпесем, саған тапсырып кететін екі сөзім бар, – деген еді.

– Бірі, – деген ол, – аталарыңның кара шаңырағы сарайда қаңсып босқа жатыр. Баяғыда, «Күншуақ аталарын, көтерген шаңырақ» деген соң, «хандардың әуелі де Шыңғыс, ақыры да Шыңғыс» дегенге, Шығажанға арнап сақтатып қойып едім. Шығажан Құсмұрынға кеткенде, сол аруақты кара шаңырақты ала аттансын да, өзі тігетін үйдің төбесіне көтерсін.

– Айтайын, – деген еді Тәні, кара шаңырақты Шыңғыстан қызғана отыра. – Екінші тапсыратыныңды айт.

Жігіт кезінде салдау болып, басынан тастамайтын орысша қатпағының төбесіне үкі тағуына қарап, Айғаным Тәніні «Үкілім» деп атап кеткен еді. Сол дағдысымен:

– «Ел ағасыз болмайды, тон жағасыз болмайды», дегенді білесің ғой, Үкілім, – деген еді, Айғаным.

– Естіген сөз ғой, Жеңеше.

- Сен Құсмұрын дуанына қай рулар қарайтынын білемісің, Үкілім?
- Шамалаймын. Негізінде Керей мен Уақ қой олар.
- Жер келемін білемісің?

Тәні оны білетін еді: «Құсмұрын» аталатын дуан ашылатын болғаннан кейін, Омбыдағы қазақ дуандарын басқаратын мекемеден Тәніге арнаулы инспектор келген де, бұған дейін Көкшетауға бағынып келген, енді жаңадан ашылған Құсмұрын дуанына қарайтын жер мөлшерін картадан көрсеткен. Соған қарағанда, жаңа дуанның оңтүстік шегі, Қызылжар түбінен басталады да, Есіл өзенін бойлай жүріп отырып, осы өзеннің «Көлденең» аталатын бұрысынан, Құсмұрын көліне қарай, жазық даламен тура тартады. Көлге жете, сол көлдің батысынан құйылып, шығысынан солтүстікке қарай ағатын Обаған өзенін бойлайды да, оның Тобылға құятын жерінен, қазақ-орыс станциаларын аралай шығысқа беттеп, Қызылжар қаласына тіреледі.

Аға сұлтан болғаннан кейін, Тәні бұл өлкелерді аралап түскен. Сонда көрген-білгенін айтқаннан кейін:

– Жақсы ағанның барында да, одан кейін де аралаған жерлерім еді, – деді Айғаным ауыр күрсініп. – Бәрін де біледі екенсің. Енді манағы «ел ағасыз болмайды» деген сөзге қайта оралайын. Қазақта: «Аспандай – Арғын, жұлдыздай – Қыпшақ қойдай – Керей қозыдай – Уақ» деген сөз барын да білесің?

– Естігем.

– Сол «қойдай Керейдің» тең жартысына жақыны – Құсмұрын дуанында. Ол: Керей, Балта, Көшебе, Сибан болып төрт атаға бөлінеді...

– Жеңеше, керегі не солардың? – деді ар жағын тыңдағысы келмеген Тәні.

– Керегі сол руларды кімдер басқаратынын білемісің, Үкілім?

– Кімдер?

– Балтаны Төлеміс пен Иса билейді, Көшебен-Табай мен Байдалы, Тарышыны – Тоқсан мен Тұрлыбек...

– Сибанды ше? – деді Тәні асығып.

– Есеней мен Өсіп...

– Ә-ә, – дей салды Тәні немқұрайды дауыспен

– Асықпа, Үкілім! Тыңда! – деді Айғаным, – келелі кеңесіме енді ғана

келдім. Сонда айтайын дегенім: Керейдің әр руында өз ағасы болғанмен, Керей атаулының байы да, батыры да, беделдісі де Естеместің Есенейі. Оны Керей ғана емес, Уақ та, аз рулар – Қанжығалы мен Күрлеуіт те бедел тұтады. Өзі - хан тұқымының жауы. Сенің бала кезінде «орысқа бағындың» деп, Қасым төре сол арадағы Керей мен Уақты қапыда шапқан да, орасан көп мал-жанын алып кеткен. Керейдің ұраны – «Ошыбай», Уақтың ұраны – «Жаубасар». «Сибанның арғы түбі Уақ екен, Керейге жиен екен» деген сөз бар. Есеней соны пайдаланып, Керейге барса – «Ошыбайлап», Уаққа барса - «Жаубасарлап» ұран шақырған да, жиналған қалын, қолды өзі бастап, Қасымды қуған, «Қақтың қара суы» аталатын көлге жеткен, сол арада қырғын соғыс болып, көп адам өлген. Қасым жағы жеңіліп, Ақтау, Ортау жағына қашқан...

Бұл соғысты естіген Тәні:

– Ие, содан кейін не бопты? – деп еді:

– Сонымен, ұзын сездің қысқасы – Есеней хан тұқымына содан бері өш. Айтқанынан қайтпайтын, ойдағысын орындамай тынбайтын, жауына мейлінше мейірімсіз кісі. Және бір мінезі: «өмірінде күлмек түгіл, езу тартпаған адам» дейді.

– Сол Есенейді неге кеп атап кеттің, жеңеше? – деді Тәні.

– Атап отырған себебім, – деді Айғаным, – Шығажан ертең Құсмұрынға барып қызмет атқарғанда, ең алдымен сүйенер адамы сол – Есеней болу керек. «Сыйынғаныңнан сүйенгенін, күшті болсын» дегендей, сондай бір мықты сүйеніші болмаса, елді басқара алмайды.

– Мақұл, айтайын, жеңеше, – деді Тәні.

Айғанымның жаназасына ғана Шыңғысқа, Тәні жеңгесінің тапсырғанын түгел жеткізді.

– Көрерміз, – деді де қойды Шыңғыс.

Ол Құсмұрынға аттанғанда, шешесінің бір өсиетін тыңдаған жоқ, - қара шаңырақты өзімен бірге алған жоқ, шаңырақта сенетін және Айғанымның «алып кетсін» дегенін білетін жұрт.

– Апырай, жолы болса игі еді, мына Шыңғыстың! Хан ордасының бар ырысы осы шаңырақта» десетін еді, бұл ырысты тастап кетті-ау, мынау! – десті.

Шыңғыс Құсмұрыннан шешесінің өсиетін орындау ниетімен, яғни «ауылы жолында отыр» деген Есенейге реті келсе, көңілін таба кету мақсатымен аттанды. Ол арманына жетер-жетпесін баяндаудан бұрын, оқырман көпшілікке қысқаша түрде Есенейді таныстыра кетейік.

Ол Керей руының Сибан дейтін тайпасына жатады. табанды жұрт «түбі Уақ екен, Керейге жиен екен» деп те айтады. Біреулер Сибанды кішкене күнінде Уақтағы нағашысы алып кетіп, Керейге жігіт болған соң келген екен дейді. Қалай да Сибан Керейден тараған рулардың «сүбелілерінің бірі болған».

Құсмұрынға аттанғанда, Шыңғыстың ойына шешесінің өсиеті түсті де, Есенеиді «Құсмұрын көлінің шығысынан құятын Құндызды өзенін жайлап отыр» деп естіп, жолдан көре кеткісі келді.

Шыңғыс сол қалпымен бара тұрсын, біз оқырмандарға Есенеиді қысқаша таныстыра кетейік.

Сибаннан Ерімсары, Қортық, Күнгене, Шоқматар туған, Есенеи Қортыққа жатады. Қортықтан Қошқарбай туады. Одан: Тоқпамбет, Сейіт туады. Сейіттен Естемес туады. Ол Есенеидің ұлы атасы.

Сейіт өлгенде, Естемес жас екен. Оның ауыр дәулетін айыны талап алады. Қорлық көрген Естемес, Қарауыл руындағы нағашысы – Әжімбай батырдың аулына көшіп кетеді. Әжімбай – жылқысы кеп бай адам екен. Естеместікі ол жас күнінен жылқы бақтырады да, жігіт болған соң, білдіреді. Содан 1789 жылы Есенеи туады.

Әжімбай Есенеиге де жылқы бақтырады. Әкесінің де жылқышы болуын қорлық көрген Есенеи, бір күні жылқы қайтарып жүрсе, патша үкіметінің Арқаға қарай топ тартқан ұбақ-шұбақ салтты, арбалы әскері келе жатады. Олар Есенеи қосының маңына келіп ат шалдырады. Сонда бір арғымақ бие құлындайды да, жүріске ере алмайтын жас құлынды, әскер бастығы Есенеиге тастап кетеді.

Бірақ Есенеи құлынды «орыстан алып қалдым» демейді.

– Күндіз жылқы жусайтын шақта, – дейді ол еліне, – далада мызғып алмақ боп, атымды қаңтарып, шылбырын беліме қыстырып шалқамнан жаттым. Сонда, нағашымның қорлығы есіме тағы, түсіп, көзіме жас алып жатсам, қалғып кетіппін. Түс көрдім. Түсімде қасыма ақсақалды бір адам кеп: «Ей, бейшара!... Назаланба. Тұр. Атыңа мін де күнбатысқа қарай шаба бер. Сонда, бір сайда қурайдың басына емген, күрең түсті, ұрғашы жас құлын кез келер. Сол сенің ырысың болар» деді. Қарттың «ал, тұр!» деген дауысына оянып кетсем, өрген жылқылар алыстап кеткен. Қан тараған атым жүргісі келгендей оқырынып, жер тарпып тұр екен. Міне сала шаптым. Бірталай жер жүріп, «Бөкенсай» аталатын жерге жетсем, қурай емген күрең құлын тұр!.. Атымнан қарғып түсіп ұмтылсам қашпайды!.. Құшақтай алдым!.. Шұжықтай семіз, ұрғашы құлын!..

Есенеи бұл құлынды әуелі ешкімге айтпайды. Құлын құнажынында айғырдан шығып, дөнежінінде құлындайды. Құлыны да күрең болады... Денесі ірі, мүшелері сұлу арғымақ құнажын мен құлынға Әжімбайдың көзі

түседі де, «бұл қайдан?» деп сұрайды, Есеней ертегісін айтады. Оған Әжімбай нанады. Содан кейін жұрт та біледі... Бірде «қурай емген», бірде «қурай күрең» аталған арғымақ саны, аз жылда айғыр үйіріне жетеді.

Ақырда саны жүзден асқан «қурай күреңнен» қалың беріп қатын алады да, жылқысы тіпті молайған шақта, нағашысы - Әжімбай батырдың ұлықсатымен, елі Сибанға көшеді. Алдын шала айтқанда, «қурай емгеннің» саны, ең көбейгенде бес мыңға жеткен. Есеней тұсындағы сібірлік қазақтардың ат айдайтын базары - Самара екен дейді. Есеней аулынан ол қала, мың шақырымдай және Орал тауынан өтеді. Самараға ат айдаған қазақ байларынан, орыстың купецтері, Есенейдің арғымақтарына бағаны өзге қарабайырдан екі-үш есе артық төлейді екен. Есеней атты Самараға жүзден кем айдатпаған. «Бір жылы бес жүздей ат айдатыпты» деген сөз бар.

Есенейдің ен дәулеті шалқып тұрған шақта, Керей, Уақты Кенесары да шапқан, сонда «қурай емген» де айдауға ілегіп, Есеней бастап қуған Керей Уақ малын айырып қалған.

Кенесарымен соғысып жеңгеннен кейін, Есеней қолына түскен оның адамдарын, Пресногорьковка аталатын патша үкіметінің әскеріне әкеп тапсырған. Бұл қазақ-орыстардың линиялық әскерінің штабы тұрған. Сондықтан да қазақтар оны күні бүгінге дейін – Ыстап» дейді, онысы – «штаб» дегені.

Есенейдің қылығына сүйсінген патша үкіметі, оған Хорунжий чинін берген. Содан кейін, ел ішінде Есенейдің бөлелі тіпті көтерілген. Омбыда алты дуанның үстінен советник болған Тұрлыбек Көшенов, Есенеймен бөле екен. «Есенейдің үкімет алдында ерекше қадірлі болуына Тұрлыбек те себепкер» деседі айтушылар.

«Ел құлағы елу» дегендей, Шыңғыстың Сырымбеттегі үйінен қашан шыққанын, жолда асықпай жүріп, қайда көшіп, қайда түстеніп келе жатқанын Есеней естіп отырды. Есеней Кенесарыға кім жау болса, соны досым деп санаймын еді, кім дос болса соны қасым деп санайтын еді. Кенесарыны Құсмұрын төңірегінен қуып, Ырғызға айдап тастайтын орыс әскерін Шыңғыстың бастауы, Есенейдің білігі отырған нәрсесі. Сондықтан «төре» атаулыға іштей қас шашылғанымен, Шыңғыстың бұл қылығын төрелердің ежелгі күндестігі мен ала ауыздығына жорығанмен, «арқар» ұранды хан тұқымының қастығы да, достығы да уақытша екендігін білгенмен, іштей Шыңғысты да жек көргенмен, дуанға бастық болып келе жатқан адамды, «бір күніме керек болар» деді де, жолынан тайып кетуге мүмкіндігі бола тура, күтіп жіберу мақсатымен, жайлап отырған құндызды жағасынан қозғалмады.

Есенейдің қонаққа арнап жасатқан сегіз қанат ақ үйі болушы еді. Ұлы жиындардың кезінде болмаса, бұл үйі күймеде артулы тұратын. «Сол үйді тігіңдер!» деп бұйрық беріп Есеней. Үй Құндызының тамаша бір көгалына

тігілді.

Орыс базарларына қатынасы көп болған Есене́й, «төсеніш», «жамылтқыш», «жастаныш» дейтіндердің ең, тәуірлеріне жинататын. Ыдыс-аяқтары да мол, көрнекті болатын. Қонақ үйді солармен безендірді.

Бұл маңайдағы қазақтардың ең жылқылысы саналатын Есене́й, мақтаныш көріп, бір сәтте, алты айғырдың терісінен саба жасатқан еді де, ел оны «тайжүзген» атап кеткен. Бұл сабаға қымыз жыл тәулігінің, екі-ақ мезгілінде біреуі – көктемде, бие байланғанда, біреуі - күзде не ағытылғанда. Осы екі мезгілде, «тайжүзген» толтырып, көктемдегісін «қымыз – мұрындық», күзгісін атап, Есене́й төңірегіндегі елдерді шақырып шашақ ететін қымыз – мұрындыққа қысқы соғымдардың семіз біреуін терісіне бүргізіп тастап, көктем туа, жеңіл ғана сүрлетіп, қымызға қоса беретін сірге - мөлдіретерге арнаулы ту бие соятын.

– Сонда – дейді, бұл мәжілістерді көрген адамдар, – бір толған «тайжүзген» бес жүз үйлі Көшебе – Сибанды түгел қандыратын еді.

Шыңғысқа тігілген қонақ үйге, Есене́й осы сабаны да қойғызып, - «төре келгенде инеп тұрсын» деген әмір берді. Оны инету қиын жұмыс емес жүзден астам құлын байланатын желіні айналған, емшектері кере-қарыс арғымақ биелерді екі-үш рет жебей сауса, «тайжүзген» бір-екі-ақ күнде лық толып жатыр. Есене́й «тайжүзгенді» Шыңғыс келерден бір күн бұрын толтыртты да, «қымыздың өліп тұрғаны жақсы» деп, түні бойы пістірді. «Тайжүзгеннің» тұрасы от орнындай, сабының жуандығы кіші-гірім ашады, қалбағайын күміспен әшекейлеген піспегін. тек, атақты Тоғанас балуан ғана жеке піскен, «одан басқа жігіттің пісуге әлі келмеген» деседі. Тоғанас жоқ кезде «тайжүзгенді» су үшін, керегеге керген қыл арқанға қалбағайынан қазық – бау шалып байлайтын болған да, жігіттер екі-екіден кезектесіп, арқанмен пісетін болған.

– Сонда, – деседі көргендер, – гүмпілдей пісілген «тайжүзгеннің» даусы, айдын көлде түнде әупілдегем дауылпаздың үніне ұқсап, жерді сілкіндіреді екен.

Шыңғыс келер алдында, «тайжүзген» түні бойы гүмпілдеп жатты. Шыңғысқа құрмет көрсеткісі келген Есене́й, Сибанның ғана емес, сол маңайды жайлаған Уақ, Қанжығалы, Күрлеуіт руларының «игі-жақсы» аталатындарынан таңдаулылары «төремен табақтас, болсын» деп жинатты да:

– Қара қазақ емес, қайда болса сонда жата кететін; орыс төрелерінің үлгісін көріп қалада өскен адам, оның үстіне, хан тұқымының тыраштанған пан, келетінін де білемін. Ас ішкен, кеңес құрған кезде ғана болмаса, езге уақытта топырламаңдар, қасындағы нөкерлерімен оңаша жатып тұрсын, – деп, оларды арнаулы жеке үйге түсірді. Есене́йдің бұндай даярлығын көргендер:

– Хан тұқымына қасқырдан үріккен жылқыдай қараушы еді, мұнысы қалай, күрт түсіп?! – деп қайран қалысты.

– Өлмесін жақсы білетін адам ғой, бір есебі бар шығар, – десті біреулер. Енді біреулер:

– «Әліптің артын күт» дегендей, ақыры неге соғарын күтейік, – десті.

Қонақ үйіне түсірген Шыңғысты Есенеидің ғана қарсы алды да, өзі үйінен шықпай отырып қалды. Сондағы ойы – «Жасым үлкен. Өзі келіп берер, мәжілісіне содан кейін араласармын» дегендік еді.

Шыңғыс Есенеидің, ойынан шықты да, қонақ үйге түсіп уақыт жайланғаннан кейін, «Есекеңе сәлем беріп шықсам» деген ниетін білдірді.

– Болсын, – десті күтушілер.

Пәле, осы сәлемдесуден басталды.

Есенеидің алғашқы қатыны – Қанікей, бізге өткен тараулардан белгілі, атақты Зілғараның қызы болатын. Одан туған екі ұл, – Аманжол мен Мықи, бала шақтарында шешектен өлген, содан кейін Қанікей құрсақ көтермей қойған. Бір жағынан бала тілеген, екіншіден -жас иісті болғысы келген Есенеи тоқал алайын десе, аюдай ақырған он төрт аға-інісі бар Қанікей, соларды тіреу көріп, міз бақтырмаған.

Сөйтіп жүргенде, өткен жазда бір оқиға болды сонау – алыстағы Баянаулда тұратын, Қыпшақтың Күреуіт руынан шыққан, атақты Нияздың немересі, Артықбай есімді бай, жерінде тақыршылық болған соң жылқыларын Орал тауының биыл да «бетегелі» деп естіген етегіне шатаспақ болып айдатты. Ол осы бетінде Обағанның Тобылға құятын сағасын күзектеп отырған Есенеи аулының тұсына кеп қонды да, Есенеиді қонаққа шақырды.

Артықбайдың «жан» дегенде он бестен он алтыға қараған, Ұлпан есімді жалғыз ғана қызы бар еді. Жасынан ерке өскен ол қыз, еркек-шораша киінетін, тентек ер баладай сөйлейтін, жұрт оның қыз екенін даусынан және арқасына жіберген екі бұрым ұзын шашынан ғана айыратын. Ол өте сымбатты да, сұлу қыз болатын.

Есенеиді қонаққа шақырған Артықбай, қасына бір пысық жігітін қосты да, осы Ұлпанды жіберді. Сәлем беріп үйіне кірген Ұлпанның қыз екенін, Есенеи алғашқы үнінен - ақ таныды да, кәрі қасқырдың көзі, піскен ақ марқадай сымбатты сұлу қызға түсе кетті. Ар жағындағы ойы – бассалып жей қою. Бірақ, ол ниетін ішіне ғана түйді де, сыртына сыр білдірген жоқ.

Есенеи шақыруды қабыл ап, ертең түсте жолдас-жорасымен баруға уәде етті.

Оның сыбағасы тоқты-торым, тай-құлын емес, ту бие екенін Артықбай біледі. Жақында жайылған жылқыларынан «ең семіз биені алып кел» деп, қасына жігіт қосып Ұлпанды жіберді.

Кішкене күнінен мал арасында, әсіресе жылқы арасында өскен, жасынан жылмиған жүйрік пен жылжыған жорғалардың талайын мініп тақымы бекіген, аттың құлағында ойнайтын Ұлпан, қалың жылқының ішінен бір семіз байталға бұғалықты өзі тастап, қасындағы нөкерлері асау биені сүйреткендей, Артықбайдың жаппасына алып келді.

Жалшы-жалаугерлері бірге еріп келе жатқан Артықбай жерінің төңірегінде басқа да бірталай қос бар еді. Солардың иттері, асау биені айқай-шумен әкеле жатқандардың алдынан үріп шыға келді, сонда, бейпіл сөйлеп үйренген Ұлпан:

– Ау, үрмендер, иттер!.. Ауылда Есенеі жатыр! - деп айқай салды.

Бір қосқа оңаша түсірген Есенеі бұл кезде қалғып жатыр еді. Жас қыздың өткір даусы құлағына сап ете қалғанда, ол оянып кетті де, манағы қызығудың үстіне, «мына қыз басынды - ау, әрі атымды атап, әрі иттерді менің атыммен қорқытып!..» ашулана қалды да:

– Қап, сен қызды ма?! - деп кіжінді ішінен.

Осы ашуы бойынан тарамаған Есенеі, түнде үйіне қайтып, ертеңіне ертемен қосын артқалы жатқан Артықбайға: - «Қызын маған кішілікке қалдырып кетсін!» деп кісі салды.

Күтпеген хабардан зәресі кеткен Артықбай көше жөнелуге қаймығып, «сөзден тоқтатам ба» деген оймен, пысық адамның біреуін Есенеіге жіберді. Сонда айтқаны:

– О не қылғаны, Есекеңнің? Басынғаны ма? Өйтетін мен де құл-құтанның бірі емеспін, Күрлеуіттің қырық мың жылқы біткен Ниязының немересімен атақты қаз дауысты Қазыбектің жиенімін. Кісілігім кем болғанмен, дәулетім өзімен қатарлас. Көп баламның бірі емес, қынжылсам да бере салатын. Көзімнің қарашығындай жалғыз қызым. Жұртқа ер жеткен сияқтанғанмен, езіме жас баладай. Не жазығым бар, қаршадай баламды жылатып тартып аларлық? Күтуімде де, қонағасымда да кемдік жоқ сияқты. Ендеше, неге бүйтеді?!.. Қой, бүйтпесін Есенеі! Қайтсын, райынан! Ағайыннан алыста екен деп, аламандық жасамасын. «Иттің иесі болса, түлкінің тәңірісі бар» деген. Мені де іздейтін ел табылады. Ағайынды атыстырмасын. Қойсын, бұл қомағайлығын!

Елші адам Артықбайдың сөздерін Есенеіге түгел және дәл жеткізді. Есенеідің бір мінезі, ерегесімпаздығында еді. Артықбайдың сөздерін ол «күш көрсету» деп ойлады да, елшіге қысқа ғана жауап берді:

– Екінің бірі не айтқанымды орындасын, әйтпесе жылқысын кейін айдап қайтсын.

Бұл сөзді естіген Артықбай не істерге білмей қатты састы. Ақылдасқан біреулері:

– Есенеі айтқанынан қайтпайтын кісі. Таңдауын өзіне берген екен, соның біреуін, амал жоқ қалайсың. Тегі қайғырсаң да қызыңды бермей болмас. «Қасқырдың ұлығаны - жеймін дегені», қызыңа қарап ұлыған екен, Есенеі, енді жемей тынбайды. «Кейін қайтсын» дегені жай сөз. Қайтармайды кейін. Нанбасаң, кейін аттап көрші, қызыңды тартып алсын! – деді.

Артықбайдың не істерге білмей сандалған халын көрген Ұлпан, әкесіне кісі салды, сонда айтқаны:

– Қалыңға сатылатын қыз кімге қатын болмаушы еді? Мен де ошаққа тас болмаймын. Әкемді мен асырамаймын, малы асырайды, мені Есенеіге берсін де, малын мақсатты жеріне айдап өтсін.

Артықбай амалсыздан көнеді де, Ұлпанды Есенеіге қалдырып, өзі ілгері көшеді. Көшер алдында әкесімен көріскен Ұлпан:

Алып қалды-ау, Есенеі,

Найза ұшы, мылтық күшімен.

Қор болды-ау, қайран жас күнім,

Әкемнен үлкен кісімен,

Кегімді ойдан кетірмен,

Кәрімін демей көпірген,

Күндердің күні болғанда,

Шаңырағын қу бастың

Ортасына түсірем –

деп жылапты. Ұлпан осы сертіне жеткен адам.

Есенеідің Ұлпанды алуы айдай әлемге әйгі болған еді. Бұл оқиғаны Сырымбет тауын төңіректеген ел де, олардың ішінде – Аба да естіген.

Шыңғыстың әйел құмар жігіт екенін Аба Зейнепті алуға бара жатқан сапарында - ақ аңғарған. Жолшыбай ол, талай қыз-келіншекпен Шыңғыстың арасында жеңгетай болып үлгерген. Шыңғыс Сырымбетте де

сол әдетін тастамай, бірер жүрісін Зейнеп те аңғарып қап, араларында жанжал да туған. Сырымбеттен Құсмұрынға аттанған сапарларында, Шыңғыс Абаға жолшыбай жігітшілік құр жайын ескерткен.

– Ол болып жатыр ғой, – деген Аба.

Бір сәтте Аба Шыңғысқа Ұлпан жайлы естіген – білгенін айтып берген.

– Өзім көрмегенмен, – деп аяқтаған Аба Ұлпан туралы сөзін, – көргендердің айтуынша, Есенеидің сол тоқалы «кескін біткеннің көріктісі» дейді, «адамзаттың періштесі» дейді..

Осы әңгімені қызыға тыңдаған Шыңғыс Ұлпанға сыртынан құмартып, тура жолынан аздап қиғаштығы бар Есенеидің үйіне, оған сәлем беру үшін емес, Ұлпанды көру үшін түскен.

Шыңғысқа арналып тігілген қонақ үй, Есенеидің өз үйінен атпен қатынасатын жырағырақ жерде екен. Сусындап жайланғаннан кейін тысқа шыққан Шыңғыс Абаға Ұлпанды көре алмау қаупін айтып еді:

– Уайым емес нәрсені уайымдағаның, не қылғаның?! – деді Аба. – Көреміз деген соң, көреміз.

– Қалай?

– Қонақ болып отырған жоқпысың Есенеидің үйіне? Осы елдің ақсақалы емес пе ол? Әрі – байы, әрі – батыры. Соған сәлем беруді сылтау ғып бармаймыз ба, біраздан кейін үйіне? Тоқалын да көрмейміз бе, сонда?

Бұлар сәлемдесе барса үйде Есенеи мені Ұлпан ғана бар екен. Есенеидің тізгінін қолына мықтап ұстау үшін, Ұлпан осы босағадан аяғын аттай, іші - бауырына кіріп алған да, жылға жетпей қыз туып берген. Перзенті жоқ Есенеи, Ұлпанды енді тіпті қадірлеп, бұрынғыдан бетер еркелеткен. Бұрын да «аттыға – жол, жаяуға сөз бермейді» дейтін Ұлпан, енді тіпті өткірленіп, үлкен демей, кіші демей, бойдағы мінін қаза беретін. Сонысынан жасқанып, көп адам оның үстіне кіре де қоймайтын. Ұлпанға үйленгеннен кейін, Есенеи бұрынғы ел қыдырғыштығын да, аң құмарлығын да азайтып, шақырғандардан ілуде біреуіне ғана қонаққа баратын, сонда Ұлпанды қасынан қалдырмайтын, ол бармайтын жерге аяғын аттамайтын, алдына сөз келе қалса, бірен -сараны ғана болмаса көбінің билігін Ұлпан айтатын.

Есенеидің мол дәулетіне кірген Ұлпан, үйінде де, түзінде де мейлінше малынып киінетін. «Көңілін киіммен аулайын» деп ойлаған Есенеи, қалай сәнденем десе де қолын қақпайтын. Өзгесін былай қойғанда, басынан тастамай киіп жүретін жалғыз сәукелесінің өзі, баға білетін адамдардың айтуынша айғыр үйір жылқыға тұратын.

Былай да әдемі киінетін Ұлпан, «Шыңғыс келе жатыр дейді» деген

хабарды естіген соң, тіпті малынып ең асылдарын бойына түгел сыйғызуға тырысты. Оның ұзын аппақ саусақтары, асыл тастар қондырған алтын жүзіктерге лық толды. Келіншек болса да жуан, ұзын бұрымдарын қамзол сыртынан салбыратып жіберетін ол, бүгін бұрымына алақаны жалпақ, үзбелері көп, бәріне де меруерт, маржан, кәукер, жақұт сияқты асыл тастар қондырған алтын шолпысын қоса өрді. Құлақтарына да жалтылдағы ерекше сырғаларын салды. Бұл қылықтарын іштей Ұнатпағанмен, Есеней сыр білдірген жоқ. Қонақ үйін, өз үйінен жырағырақ жерге тіктіруі Ұлпанның бойын Шыңғыстан аулаққа салуы еді.

Төре тұқымының қара қазаққа кішірейгісі келмейтін әдеті болатын. Бір есептен келмес те, сәлемдеспес те. «Келсе келер, келмесе қонағасысын ішер де аттанар, мен де кішірейіп бармаспын» деп ойлап қойған еді Есеней. Ұлпанның әсемденуін көрнен кейін, ол Шыңғыстың келмеуіне тілектес болды. Келерін естігенде: – «мейлі, – деп тоқыратты көңілін – азар болса, кезін сатар. Онымен не бітіреді?».

Есеней қателесті.

Шыңғыс туралы толып жатқан қызғылықты кеңестер естіген, сондықтан көруге құмартатын Ұлпанның былайша да қанды кескіні, «келе жатыр» деген үн құлағына тигенде, маздаған оттай құлпыра жалындап жүре берді. Ол өзіне-өзі ие бола алмай безгек адамдай қалтырай бастады. Онысын Есенейге сездірмеуге тырысты. Егер ерімен аралары жақын болса, сезіп те қалуы мүмкін еді. Қазір алшақ отыр. Есеней төрге таман илеген тай терісінен жасалған, төрт бүктеулі жұмсақ бөстектің үстінде отыр; Ұлпан оң босағаға құрылған ақ жібек масахананың ішінде төрт бүктеген бағсайы көрпенің үстінде отыр. Араларының алшақтығымен қатар, Есенейдің көзі де аздап көмескілене бастаған құлағы да аздап мүкістене бастаған шақ.

Шыңғыстың үйге кіруі, шалшық түстін, кезі еді. Еңсегейі биік ақ үйдің түндігі күн жақ бұрышынан кен, түрілген. Сондықтан үй іші мейлінше жарық.

Осы үйге басын сұға берген Шыңғыстық кезі, ең алдымен, ақ шымылдың ішінде, кескіні қызғылт гүлдей құлпырып отырған Ұлпанды шалып қалды. Сол нұрға елтіген ол, тіккен көзін тез аудара алмас па еді, қайтер еді, – егер мына қалпын аңғарған Аба, көңілін бөлу үшін, Есенейге қаттырақ дауыспен сәлем беріп қалмаса?.. Сол дауыс қана Шыңғыстың айырылған есін бойына қайтарып, ол да сасқалақтаған үнмен, оң қолын кеудесіне басып, Есенейге «ассалаумәлікем!» деді. Шыңғыстың Ұлпанға қадала қарауын аңғарып қалған Есеней, Шыңғыстың сәлеміне жауап берместен, алдына келіп ұсынған қолын ғана алды.

Сөзді неден бастарын білмей, Есенейге бір, Ұлпанға бір жалтақтаған Шыңғысқа қарамастан:

– Ас әкеліндер! - деді Есеней, қонақтарға ере кірген жігітіне.

Ондайдағы ас – қымыз ғана. Қымыз ауыз тигеннен кейін, бедірейіп қарап отыруға ыңғайсызданған Шыңғыс, аз сөзбен жол жайын айтты. Оған «а - а - а» деді де қойды Еселей. Одан әрі де үн қатыспаған соң, мелшиіп отыра беруді ыңғайсыз көрген Шыңғыс:

– Асығыстау келе жатыр ем, Есеке. Сізге сәлем беріп қана шығайын деп ем. Ұлықсат болса қонақ үйіме барайын, – деді.

– Бар! – дей салды Еселей салқын үнмен.

Қонақтар тұра жөнелді. Еселей қатуланған кескінмен төмен тұқырған басын көтерген жоқ. Құмартып үлгерген Шыңғыс, есіктен шығарда Ұлпанға тағы бір қадала қарады. Ол манағы жалындаған қалпында екен. Тоғысып қалған көз қарасынан Шыңғысқа аңғартпақ болғаны:

– Бұдан соң көрісеміз бе, жоқ па? Қош сұлу жігіт!

Шыңғыс та осы ой да кетті.

Ұлпан мен Шыңғыстың көздері арбасудан ішінде қызғаныш тұтана қалған Еселей, Шыңғыс кеткен соң да сол қызғанышты қыздыра түспесе бәсеңдеткен жоқ. Сондықтан «өзі кеп сәлемдесе артынан барып мәжілістесермін» деген ойынан айныды да, «құяңым ұстап қалды» деген сылтауымен, Шыңғыс түскен үйге барған жоқ.

Арбасқан көздер өз жұмысын атқарып жатты. Еселей үйінен былай шыға:

– Апырау, Әбеке-ау, – деді Шыңғыс Абаға, – Әлгі көргеніміз періште ме, адам ба?

– «Мен соңғысы ма» деп қалдым, – деді Аба.

– Ал енді, бұған қол қалай жетеді?!

«Әйелге қол жетуде қиындық жоқ» деп санайтын Аба езін бұлдандыра түсу үшін, әдейі қиындатып:

– Қайдам, қалай жететінін? Еселейін, анау, қартайған қара бурадай жолында шегіп жатқан!.. Естігенім болмаса, көрмеген кісім еді. Ұсқынды кісі екен-ау, өзі!.. Өңкіген дене бітімі де, бас бітімі де шөккен бура сияқты екен. Отырған бойының биіктігі түрегеп тұрған орта бойлы кісідей ме деп қалдым!.. Қай жағынан қарасан, да доп-домалақ көрінеді екен өзі. Екі иығына екі кісі мінгендей, кеуде тұсы ішіне азық толтырған үлкен дағарадай. Мойны да бұқа сияқты тұтас екен. Шүйдесі де сондай. Басы кішігірім қазанға пара-пар болу керек. Қоңқайған зор мұрны да, салпиған төменгі ерні де, аумаған буранікі. Алақандай шағыр көздері де, құтырған бурадай шарасынан шығып, шатынап барады. Иегіне біткен сирек қара буырыл сакалы мен мұртын да, тарлан бураның тамағына біткен шуда

сияқты ма деп қалдым. Жалпақ қара бұжыр беті, қара шұбар бүркіттің жотасына ұқсайды.

Еснейдің аса ұсқынды түр-тұлғасы туралы, Шыңғыстың өзі де Абадай ойда еді. Бірақ оған қазіргі қажеті оның ұсқыны емес, сұлу жас тоқалы Ұлпанға қолының қалай жетуі. Басын осы ой шырмап келе жатқан Шыңғыс Абаның Еснейді сипаттауын немқұрайды тыңдады да, сөзінің арты ұзара бастаған соң:

– Әй, қоя тұр оны, басқаға көш! – деді.

– Неменеге?

– Ұлпанға қолдың қалай жетуіне.

– Ол оңай жұмыс емес.

– Неге?

– Қиындатқан өзіңсің, төрем.

– Қалай?..

– Ұрғашы көрмегендей, Еснейдің үйіне бас сұққаннан-ақ, тоқалына қадалдың да қалдың. Оныңды кәрі қасқырдың көзі шалып отырды. Түс бермей тымырайып отырып қалған себебі сол. Молдалар «бір адамның соңында қырық шайтан жүреді» десе, «бұл тоқалдың артында жүздеген шайтан жүреді» деп есітем; «екі жүз үйлі Сибанның еңбектеген жасынан бастап, еңкейген кәрісіне дейін осы тоқалға аңдушы» деп есітем, сонша көз бізге алдата ма?...

Абаның сөздерін дәлелді көре тұра, Шыңғыс:

– Талай шиені шешуші едің ғой. Әбеке, бұның да ретін тап! – деп қолқа салды.

– Көрерміз, – деді Аба аз уақыт сөз жарыстырғаннан кейін – тәуекел деп талаптанып байқайын. Іс шығара алмасам ұрыспассың.

– Шығарасың, – деді Шыңғыс сенген дауыспен.

– Іңірден бастап жоғалармын. Өзім келгенше мені іздемессің.

– Мақұл.

Салт келе жатқан Аба, көзімен Есней үйіне жақындап барарлық таса жер іздеді. Оны тапты да өзеннің ен бойына тал өскен «Той» аталатын тереңдеу бір құрғақ сайы, ирелеңдей отырып, Есней аулының деңгейінен әрі қарай кетеді екен. Соны бойлап барса, Ұлпанмен ұшырасып та қалуы

мүмкін. Олай ойлауы: мана, бұлар Есенеі аулынан аттанып жөнелгенде, басына желек бүркенген бір әйел, сайдың арғы бір тұсына қарай беттей берген.

– Сол, Ұлпан – деген Аба, әйелді Шыңғысқа нұсқап. – Дәуде болса ол, түзге отыра шыққан жоқ, бізді сыртымыздан қарайлауға шықты; егер мен әйел танитын болсам, сол келіншек саған қызығып қалды!..

– Қойшы! – деді Шыңғыс.

«Сол келіншек сол кеткен сайына іңірде тағы бір рет неғып бармас екен?» деген ойда болды Аба Шыңғыспен кеңесіп келе жатып. Бірақ, бұл ойын сездірмеді.

Шыңғыс Есенеіден қайта, қонақ үйдегі мәжіліс қызды. Сол маңайдағы ауылдардың жақсы – жайсаңы, әнші-күйшісі, шешен – білгірі бұл үйде түгел еді. Есенеі тапсырған ту бие, кешқұрым сойылды. «Тайжүзгеннің» таусылмас қымызы ағыл-тегіл құйылып жатты. Қызу мәжіліс басталып кетті...

Осы мезгілде қызыл – іңірді бүркеніп, Аба Той сайын бойлай жаяу зытты, ат мінсе «көзге түсермін» деп қауіптенді. Бұл – бұл жақтан бара берсін, біз Ұлпан жағына оралайық.

Алдына бірінші міндет қып, Есенеіді билеп алуды қойған Ұлпан, ең алдымен соған сенімді болғысы кеп, екі жүз үйлі Сибан түгел андығанмен, бұған дейін шашау шығып көрген жоқ-ты. Сол жайына көзі жеткен Есенеі Ұлпанды қадыр тұтып, сезін екі қылмайтын. Аз уақытта Есенеіді баурап алған Ұлпан өзгелер түгіл. бәйбіше қатыны Қанікейден де айырып, үйін інісі Меналының аулына қостырған және ол ауылды атпен барарлық алысқа қондыртқан. Тізгіні Ұлпанға берілгеннен кейін. Есенеіге жаққысы келгендер, алдымен Ұлпанға жағып, алар – сауын, мінер – көлік сияқты қолғабыстарын Ұлпаннан-ақ алып жүре беретін. Есенеідің ең дәулетін аясын ба, – «жүн-жұрқа, қыл-қыбыр ас-су» дегенді мол үлестіріп Ұлпан Есенеіге қосылуы жылға жетпей ел аузында «Ұлпажан», «қайқы алақан - қайырмен», «мырза келіншек» аталған. Оның үстіне бала көтеріп, туған қызы «кезі бақырайған, мұрны қоңқиған, аумаған – Есекең» деген соң, «адал тоқал болды-ау, мынау!» деп тіпті әлпештеген.

«Жұрт мактаған жігітті қыз жақтайды» дегендей, сыртынан мактаулы Шыңғысты көргенде, Ұлпан есінен танып қала жаздады: мұрты жаңа ғана қырбықтанып келе жатқан, сымбатты, сұлу жас жігіт!.. Оның үстіне офицерше киініп белін тас - түйінін мойнына балдағы алтын қылыш асып алған.

Шыңғысқа ол, табан аузында құмарта қалды. Сөйлесуге тіл жоқ, – Есенеіден бата алмайды. Бар әлі келгені – көзі. Ол бір-екі рет қадай қараған көзімен де Шыңғысқа ішкі сырын түгел ақтарып болған сияқты,

сонда айтқаны, – «сенімен қауышар күн бар ма, жоқ па?!»

Шыңғыс аттанып кеткенде, тысқа шығып, артынан көз тастаған себебі де осы еді. Есенейдің қызғанғанын Ұлпан бет бейнесінен түсінді. Ұлпаннан сыр тартқысы келген Есеней Шыңғыс аттана оны:

– Уәлінің мына баласы сымбатты. сұлу жігіт болып өскен екен! – деп мақтаған болып еді, Ұлпан қасақана дау айтып:

– «Төре тұқымы тыраш келеді» деуші еді, рас қой деймін сол. Кісіге жұғымы жоқ, кекірейген біреу ғой, Шыңғысың! Кескіні не керек оның, ас құйып іше ме, әдемі болып? – деді.

Қай сөзі екенін Есеней аңғара алмады.

Шыңғыспен қалай қауышудың ретін білмеген, олай болуға сенбеген Ұлпан, «үмітсіз – шайтан» деген мақалды қамалған қараңғылығын шам – шырақ қып тұтатты да үміттің көмескі сүрлеуіне түсті. «Манағысы – бекер қарас емес, – деп жорыды ол. – Егер құмарлық қарас болса, артына неғып бір оралмас екен?».

Қалай оралуын ойлағанда, Ұлпанның есіне де Той сайы түсті. «Ел жатқан кезде, панасы кеп осы саймен неғып келмес екен?» деп үміттенді ол.

Сол үміт дамыл бермеген Ұлпан, күндегі дағдысымен, күн – байыр шақта, Той сайының жағасына түйе шөгерісуге барды. Оның төркіні де түйелі бай еді. Түйелерді, әсіресе – боталарды шөгерісу, Ұлпанның бала күнінен қызық көретін ісі де. Ұлпанға үйленген шақта, Есенейде екі Жүз елудей түйе болатын. Өзге шаруаға араласпайтын Ұлпан, түйелерді өргізу, жусату ісінен қалмайтын.

Бүгін де түйелерді шөгеріскен Ұлпан, өзге күндерден өзгешелеу бір қылық көрсетті: Есенейдің көп бурасының ішінде, «Жыланбас» аталатын біреуі – кісі алғыш еді. Қаңтар айынан бастап құтыратын ол бура, түйешілердің ішінде, тек Тұтқыштан ғана қорқатын. «Бұзауында қорыққан адамын бұқа сүзбейді» дегендей, бота күнінен қорқып ескен Тұтқыштан, құтырған кезінде өзге адамның бәріне тап беретін Жыланбас қорқып, оны тек, отқа-суға сол ғана апара алатын. Қаңтардан сәуірге дейін шынжыр ноқтамен темір қазыққа байлап тастайтын Жыланбасты, Есеней көктем туа босаттыратын. Құтырған айларында көрінгенге тап беретін жыланбас, жаз айларында үйіріне жоламаған кісіге шаппайтын, үйіріне барғанда (адам болсын, қасқыр болсын) қуып жетсе шайнап тастайтын. Сондықтан Есеней оны түйелеріне бақташы көретін.

Күндіз маңайдағы сортаңдарға жайылатын түйелер, кешке ауылға қайтатын еді де, Той сайына шөгерілетін еді. Өзгелерді маңайлатпайтын бураларды, әсіресе Жыланбасты Тұтқыш қана шөгеретін еді. Ұлпан

Тұтқышқа ере баратын. Жыланбас қазықталмай, жай ғана шөгерілетін.

Бүгін Ұлпан шөгерілген Жыланбасты қазыққа байлатты. Тұтқыштың:

– Неге, шырағым? - деген сұрауына: – Ауылда қонақтар жатыр ғой, – деп жауап берді Ұлпан, - бейсауат жүрген біреуін тура бас салып, жазым ғып жүрер.

Тұтқыш Ұлпанның сөзіне сенді.

Түйелерді түгел шөгеріп болғанша, қызыл іңір басталып қалатын еді. Сол кезде, түзге отырғысы келген кісі құсап, Ұлпан тал арасына кеткенде, ойда жоқта, «эй!» деген дыбыс естілді. Қаннен-қаперсіз Ұлпан шошып кетіп «көтек!» деп қалды. Тұтқыштың құлағы мүкіс еді, әйтпегенде, мына дауыстарды естіп те қалар еді.

Шошынған дауысқа Ұлпан жалт қараса, манағы Шыңғыстың қасындағы жігіт!..

Бұндай «жорықтарға» талай шығып кәнігі болып алған Аба, Ұлпанның алдына қол қусырып тәжім етті де, мақсатты сөзін іле бастап кетті. Ұлпан Абаның көңілінен шыққан соң, уәде былайша байланды: түн ортасы ауып, ұйқыға кеткен шақта, Шыңғысты ерткен Аба, осы араға келеді, сонда оларды Ұлпан тосып алады.

Сөзді осыған байлаған Ұлпан, үйіне қайта Есенеиге ерекше еркелеп, оның қыбын табуға тырысты: Есенеи кешкі асына ақ ірімшік, піскен сүттің қаймағына ездiретін еді. Жағынған Ұлпан, кейбір кештерде жаңағы тағамды, Есенеиге өз алақанымен асататын, содан кейін сіміретін шұбаттың сапты - аяғын да тұтқасынан ұстап тұрып қолынан жұтқызатын.

Бүгін де сөйтті. Бұдан, Есенеидің ішіне мана қатқан ашу мұзы жібімеді. Ақ ірімшікті Ұлпанның мақтадай жұмсақ алақанынан асай отырып, қышқылтым, қоймалжың шұбатты қолынан сіміре отырып, бүгін түнде анду ойын бекіте түсті.

Есенеи мен Ұлпанның түнгі төсектері алшақтау салынушы еді. Оған себеп: біріншіден -Есенеи қатты қорылдайтын, екіншіден, - қатты ұйқысырайтын. Бұл екеуі де Ұлпанға маза бермеуін білген Есенеи, «сен алшағырақ ұйықта» дегенді өзі айтқан.

Олар бүгін де сөйтті. Бірақ Есенеи бүгін өтірік қорылдады. Шыны – Ұлпанды алдастырып анду.

Бір кезде қалғып кетіпті. Бұрын аңшы болған Есенеидің қасқыр алғыш қабаған иттері болушы еді. Солар дауыс қоса маңқылдай қалмаса, Есенеи қалғудың артынан қалын, ұйқыға сүңгіп кетер еді.

Иттер маңқ ете қалғанда, Есенеи оянып кетті. Олар сол үрген

калыптарында түйелер шөгерілген жерге қарай шауып барады. Иттер бетімен үрмейтін, жат кісіні немесе қасқырды сезсе ғана үретін. Қасқырлар шөгерілген топ түйеге шаппайды. Үргендері жат кісі болу керек. Еснейдің малына ұры тие алмайды. Сонда, бұл жат кісі кім?

Осы ойдан ұйқысы шайдай ашылып кеткен Есней «Ұлпан!» деп дыбыс берсе, жауап жоқ. Үнін қаттырақ шығарса, тағы сондай. «Жоқ болғаны ма?» деп, қараңғы үйде еңбектеп кеп орнын сипаса, - жоқ!..

Бұған дейін түн баласында тысқа шықпайтын Ұлпанның мына жоғалуы Еснейді қайран қалдырды. «Иттер жөнелген жаққа кеткен болар, – деп жобалады Есней, - оларды дүрліктірген белгісіз адам да сол жақта болар. Ұлпан, әрине, сол адамға кетті. Ол кім?»

Кім екенін іштей жорамалдаған Еснейдің мана күлге көмілген шоқтай ғана болып құмыққан ашуы, басына келген дауылдың екпінінен кекті лаулата жөнелді. Өне бір жаугершілік жылдары қаруланған білтелі қара мылтығын, бейбітшілік күндерде де ол басына жастап жатушы еді. Оқ-дәрі салатын талысы да жастық астында болатын.

– Неге өйтесіз? – дегенде:

– «Жау жоқ деме, жар астында, бөрі жоқ деме, бөрік астында» демей ме, ата-бабаларымыз? Керек болып қалса, даяр тұрсын, – деп жауап беретін.

Ол «құралайды көздеп атады» дерліктей өте мерген кісі болған, сонда жалғыз оқты – шитімен атып, ағып бара жатқан үйректерді қағып түсіре беретін.

Ашуы лаулаған Есней, мылтығын қолына ұстай, оқшантайын мойнына аса, тысқа көйлек-дамбалшаң жүгіріп шықты. Ар жағында да ойланып тұрмай, еңкейіп басып, түйелерге беттеді. Түн ол күні қалың шықты, салқын еді. Содан бойының тоңазуы ма, әлде, әлгінде ғана қашқан ақыл басына оралды ма, – Еснейге ой түсе бастады.

«Құп – деп ойлады ол, – жорамалым келе қалсын-ақ дейін. Сонда, ашу екпінімен, кезіге қалса, – жорамалдаған адамымды, әйтпесе тоқалымды жайратып салайын, Сонда не болды?»

Оның ар жағында «Еснейлігі» түсіп кетті оның ойына. Ол өзін «осы дуанның серкесімін» деп санайтын кісі. Егер сол «серке» бір қатынға бола кісі өлтіріп жазаға тартылса не болмақ?!..

«Аңдысқан жау атыспаққа жақсы» дегендей, Есней Шыңғыспен аңдысып атысуға бел байлады.

Бұл кезде, шөккен түйелер арасында қауышқан Шыңғыс пен Ұлпан, сұхбаттың қызу қызығына бөленуде еді. Олардың бұл сезімін, мана

ауылдан осылай қарай үріп шыққан иттер бөлді. Кездері көрген, құлақтары естігіш, мұрындары сезімтал иттер, Ұлпанды көргеннен кейін үрулерін доғарып, «қасқыр жеп қояр» дегендей, сол маңайда шоқиып отыра қойысты. Аздан кейін, ауылдан шыға берген Еснейге кездерін тігіп қарай қалды да, кім екенін танып жарысқан шабыстары жерді дүрсілдете алдынан шықты. «Бұлары қалай?!» дегендей, Шыңғыс пен Ұлпан көздерін иттер жарысып бара жатқан жаққа тікті де, қараңдаған жаяу адамды көрді...

– Ойбай біздің бай! – деді Ұлпан, денесі дірілдей қап.

– Бола берсін!

– Олай деме, төрем, – деді Ұлпан, қалтырап, – қан ішкен кісі ол. Көрсө тегін жібермейді сені.

– Не қылады сонда? – деді әлі ешкімнен беті қайтып көрмеген Шыңғыс.

– Айта көрме, төрежан! Зыт талдардың арасына!

Шыңғыс «бар, төрем, бар!» деп итермелеген Ұлпанға көне қоймай тырысып тұрған шақта, ар жақта, тар арасында жүрген Аба да жүгіріп келді. Не халдар болғанын және боларын естіп те, көріп те тұрған ол, «кеттік, төрем, кеттік!» деп, Ұлпанға қосыла, Шыңғысты талға қарай икемдей бастады. Тырмысқан Шыңғыстың кеткісі келмеді. Ол жатқанда болмаса мойнынан тастамайтын өткір қылышын бұл араға да қолына ұстай келген еді. Өзін «төре», Еснейді «қара» деп түсінетін ол, әрі – «қара», әрі – шал адамнан жылысып кетуді төрелігіне, жастығына намыс көрді.

Олар осылай «теке-тіресте» тұрған шақта, шауып кеткен иттер, кідіре қалған Еснейдің басына секіріп, еркелік жасады. Есней кейін оралды.

– Барсын, – деді Шыңғыс. – Келе қалғанда, мен ол кәрі қасқырға көрсетер ем, жас арыстанның қылығын!

Есней мен Шыңғыстың кездеспеуіне іштей қатты қуанған Ұлпан, Шыңғыспен одан әрі сұхбаттасудың жайы жоғын көрді де:

– Ал, төрем, «бар - мәзір, жоқ - жәйім» осы рұқсат болса, мен кетем, – деді.

«Кетпе» дер дәлелі жоқ Шыңғыс, аз уақыт болса да, тәтті ләззат алысқан Ұлпанның болашақ жайын ойлап:

– Кәрі қасқыр саған азуын батырам демес, Ұлпан егер – десе, өзіме хабар айт, оның мұқалған тістерінің тұқылын қағуға шамам келеді. – деді.

– Қайтесің төрем, маған қамқор боп? - деді Ұлпан мұнайған үнмен, - тәңірі асыраған тоқтыны бері жемейді» дегендей, бұған дейін көрген күнімді әлі де көре берермін. Өзің сақ бол. Осал жау деп ойлама шалды.

Оның жауыққан адамын азуы әлі де бар ретінді тауып ойсырата қауып жүрмесін!

Арғы кеңес қысқарып, олар жөндеріне тарасты. Қоштасарда Ұлпанның айтқаны:

– Атыңның басын бұл жаққа тағы да бұрам деп, біздің шалдың ауылын айнала құрған қақпанының біреуіне түсіп қап жүрме, терем. Қақпаны қатты болады оның бір шапса босатпайды. Бойыңды бұл ауылдан аулақ сал!

– Көрерміз. – деді Шыңғыс. Өз ішінде, оралуға құмар да болып тұрған жоқ Ұлпанмен қауышып ләззатты болғанмен, бұндай талай ләззаттарға бұрын да бөккен. Оларды ұмытқан Шыңғысқа бұны да ұмыту қиын емес.

Алдында не күтіп тұрғанын білмеген Ұлпанның, әрі түннің салқындығынан, әрі сезімнің толқуынан дірілдеген денесі, Есенеидің тым-тырыс үйінің көрдей қараңғы ішіне сүйретіліп әрең кірсе, шалының қорылдаған дыбысы шығады. Бұның шын, яки өтірік қорыл екенін біле алмаған Ұлпан «ұйқыда болса оянып кетпесін» деген оймен, аяқтарын ұшынан еппен ғана басты да, төсегіне жете, ақырын ғана құлай кетті...

Есенеи ұйқыда емес еді. Ол мана, төсегіне қайта, Шыңғыстан кек алудың түрлі тәсілін ойлап жатқан. Сонысын Ұлпанға сездіргісі келмеді де, үйге жақындаған сыбдырын, есіктен кіруін, төсегіне сұлауын біле тұра өтірік қорылдады.

Есенеидің ертемен тұрып, түйелерін өргізетін әдеті болушы еді. Таң ағара Тұтқышқа еріп шөккен түйелерге барса, Жыланбасы қазықтаулы жатыр екен.

– Бұл не? – деген оның сұрауына аңқау Тұтқыш:

– Кіші бәйбіше қазықтатқан еді бай!.. «Ауылдағы қонақтарға шауып жүрер» деген-ді.

Есенеи «ә - ә - ә» деді де қойды. Іштей – «Әй, қу тоқал - ай, төреге жалғасудың қамын ерте ескерген екенсің ғой!» деп ойлады.

Шыңғыс таңертеңгі сыбағасына бір семіз тайды тағы жеді де жөніне аттанды.

Есенеидің Шыңғыспен алыстан аңдысып атысқысы келді. Сол мақсатпен, ана жылы Кенесарыны жеңгендігі үшін, үкімет сыйға берген, бірақ «Шұбар арасы, маса - сонасы көп болады» деп мекендей қоймаған «Бүркеу» аталатын қарағайы, қайыңы, терегі аралас қалың орманға күз көшіп барды да қыстау салды. (Ол арада қазір, Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданына қарайтын «Жаңа жол» ауылы отыр).

Сол арада ол, «мән-жайды білдіріп қайт» деп, Омбыдағы бөлесі,

генерал-губернатордың, советнигі – Тұрлыбек Көшеновке, тағы бір бөлегі, Кенесарыны қуысқанда советник чинін алған, орыс тілін білетін Отаншының Байдалысын жұмсады. Байдалының Тұрлыбектен әкелген сөзі: «Есенеі асықпасын. Шыңғыс жаңа жанған өрт, оған қарсы шаппасын. Далада қаптаған өртті қазақтар бөлшектеп әкетіп сөндіретін еді ғой, соны Есенеі де істесін. Әуелі Шыңғыстың жан-жағынан құлайтын орлар қаздырсын. Содан кейін, қапысын тауып құлата салу қашпайды. Алдағы жазда, Құсмұрын бекінісінде, сол дуанның игі жақсылары бас қосатын «Чрезвычайный» аталатын жиналыс болады. Омбыдан Сібір қазақтарын билейтін басқарманың председателі барады. Мен де барармын. Қалған сөзді сонда ақылдасармыз».

Орыс тілін білмейтін қазақтар, «Чрезвычайный» дегенді «шырпы-ши» қойып алды. Омбыдан «шырпы-шиге» келетін әкімдерді ойдағыдай қарсы алуға, Шыңғыстың басқаруымен Құсмұрын дуаны қыс бойы әзірленді.

Алдағы жаз шыға, Омбының Құсмұрынға беттеген қырық пәуескелі, жүз салтты әкімдері, казак-орыс, станицаларын бойлай, қазақ ауылдарын аралай Құсмұрынға тартты. Осы бетінде олар, кейін «Есенейдің қайран, көлі аталған» шалқар көлдегі Есенеі аулына соқты. Бұл жүрістен күн бұрын хабары бар Есенеі шалғынға ақ үйлер тігіп даяр отыр екен. Оларға «тек, бас сұғып қана шығамыз» деген төрелер, – деседі, бұл жайда әңгіме айтатындар, – үйлерге кіре, ғажап жасау-жиһаздарға қатты қызығады да алтын кеселермен тәтті қымызға қанып алғаннан кейін, соларды көріп болғанша қозы еті мен сүр де пісіп қап, Есенеі етті ернеуін қымбат тастармен безендірген күміс астаумен тартады.

– Қонақтар аттанарда Есенеі «жолың» деп жандаралға алтын тай-тұяқтан жамбы сыйлайды, – деседі жүрт.

Әкімдер осылайша тоқыраған кезде, бір қаға берісте Есенеі Тұрлыбекпен кептесіп үлгереді. Тұрлыбектің де, Есенейдің де түпкі руы – Керей болғандықтан, бөлелігінің үстіне екеуі бірін-бірі «ағайынбыз» деп, жасы үлкен Есенейді Тұрлыбек «ағай» деп, ол Тұрлыбекті «інім» деп атайды екен. Жолыққан шақтарында сыр-сипаттарын түгел ақтарысады екен. Хан тұқымдарының қазаққа көрсеткен зорлық-зомбылықтары кеңес болған шақта ханнан шыққан деп санайтын Тұрлыбек:

– «Төреге ерген ерін арқалайды» дегендей, хан тұқымына бағынудың тақсіретін қара қазақ аз тартқан жоқ, талайларға ерін де арқалатты бұл төрелер талайлардың түбіне де жетті. Төреге ерген қазақтың малы да, жаны да шығындалған жоқ, «алладан ойбайым тиыш» дегендей, төрелерден орыс әкімдері әлдеқайда тиыш. Ендігі бетіміз осы жақ болу керек, былай да құны түсе бастаған хан тұқымынан біріндеп қол үзуіміз керек. Ел тізгінін мына сен сияқты қара қазақтан шыққан беделді адамдарға ұстату керек, – деген.

Бұл жолы оңаша сөйлескенде де Тұрлыбек Есенеіге соны айтты.

– Маған өзге төренің емес, осы Шыңғыстың тезірек құрығаны керек, – деген Есенейге:

– Асықпа, Есеке! – деді Тұрлыбек. – Баяғы айтқаным-айтқан: «хан тұқымынан біріндеп құтыламыз» дегенім-деген. Өзі де соған жақындап қалды: Қарқаралы думанының алғашқы аға сұлтандары - хан тұқымынан шыққан Құсбек пен Жамантай еді, қазір олардың орнына қара қазақтан Өскембайдың Құнанбайы отырды; Ақмола дуанының аға сұлтаны хан тұқымынан Құдайменденің Қоңыр қожасы еді, қазір қара қазақтан Жайықтың Ыбырайы болды. Көкшетау дуанының аға сұлтаны Абылай ханның ұрпақтары болып келіп еді, қазір ол дәреже қара қазақ өзінің балдызын, – Зілғараның Мұсасына ауысты, қазір сібірлік алты дуанда, хан тұқымынан Шыңғыстан басқа аға сұлтан жоқ. Оны да кетіру қиын емес.

– Сонда қалай! – деп асыққан Есенейге:

– Тұра тұр, аға! – деді Тұрлыбек. Ол осы екпінімен бара тұрсын. Әзірге бұғалық салып қылғындырам деудің керегі жоқ. Ұзын арқан, кең тұсаумен жүргізе тұру керек. Сол арқанды жылдан жыл білдірмей қысқартып, тұсауды білдірмей қарайта беру керек....

– Ол үшін не істеу керек?

– Хан тұқымы жемге қомағай жұрт. Бұған да еппенен жегізе беру керек, сөйтіп, еттен жіпке тізген жемді жұтам деп аузынан арқандалғанын білмей қалатын жабайы бүркіттей, бұл да тырп етпестей арқандалу керек. Ар жағында басына томаға кигізіп, тұяқтарын тұғырға мәңгі бекіту оп-оңай.

– Мақұл сөз екен, – деді Есеней.

Есенейдің еркіне салса, не бас қосу екенін білмеген «шырпы - ши» аталған жиналысқа бармау, Шыңғыстың бетін көрмеу еді.

– Оның қате болады, аға, – деді Тұрлыбек. – Жауды сырттан шалып жыққанды көрген кісі жоқ. Іштен шалса ғана жығылады ол. Шыңғысты да солай жығу керек. Бару керек жиылысқа. Бармасаң көп көзіне мінді боласың. Сенің жасырған сырыңды, – жұрттың бәрі естіп отырған көрінеді. Мына жиналысқа бармай қалсаң, жұрт сені «Шыңғыстан қорғалауы» деп ойлайды. Шыңғыстың өзі «кек сақтауы» деп ойлайды да, бойын сенен тарта ұстайды. Өйткен күрескер жықтырмайды.

Расы солай болып шықты. «Шырпы - шиге» жиналған қалың топтың ішінде шөккен нардай болып Есенейдің отыруы, көсемсіп сөз бастауы үкімет адамдарының да, ел адамдарының да, Шыңғыстың да көзіне түсіп, бәрі де қатты риза болды. Съезге «Орынборлық» аталатын қазақтардың сол төңіректегі «жақсы - жайсаңдары» да, әкімдері де келген еді. Осы жиналыста орынборлық пен сібірлік аталатын қазақтардың жер шегі, ел шегі ақтық рет анықталып, жасалған актіге хат білетіндері (ондайлар бірен-

саран ғана екен) қолдарын қойды, білмейтіндері бармақтарын басты. Есеней соңғысын істеді.

«Шырпы-ши» тарағанда, Есеней Тұрлыбекті қонаққа шақырды. Алдында оңаша сөйлесіп:

– Барайын, – деді ол, – сен Шыңғысты да шақыр, бармаса өзінен қалсын.

Есеней, оған да хабар салған екенін білген Шыңғыс, сылтау тауып рахмет айтты.

Құсмұрында болған күндерінде, Шыңғыстан жәбіршілік көргендер Тұрлыбекке астыртын арыздар айтқан еді. «Іш - пікірі» ішінде болған Тұрлыбек, «Есенейге ақылдассандаршы соны, сөзі орнықты да, тыңдаулы да көрінеді ғой» деп сілтей салды. Қайтарда аулына қонақтаған Тұрлыбек, Есенейге:

– Ал, Есаға, Шыңғыс туралы ойларыңа ішкірленіп кірісе бер, – деді.

– Сонда? - деп сұрағанда:

– Шыңғыстан жәбіршілік көрушілердің атынан Омбыға арызды айдата бер, ар жағын өзім реттей жатам, – деді.

Жәбіршілік көрушілер көп еді. Ең алдымен, Құсмұрын дуанында, Құсмұрын көлінің күнгей жағасына орнаған әскерлік бекіністің орны, атам-заманнан Арғынның Тағышы аталатын руының мекені болатын. Бұл рудың да көпшілігі кедейлерден құралатын. Құсмұрынның көлі де, жағасы да сол кедейлердің, күн көріс қоры да: «Құсмұрын» деңінің жар қабағының асты отқа майдай маздайтын қалың тас көмір. Тағышының кедейлері ала жаздай осы көмірді қазып, азғана көліктеріне кірелеп артып, жайлаудағы ауылдарға немесе орыс селоларына апарып сататын еді де бағасы арзан болғанмен, жүрек жалғарлық табыс алатын еді.

Тақыршылық жылы Құсмұрын көлінің өн - бойына, сулы жылы, шет-пұшпақтарына шілде кезінде тұз байланады және тұзы өте сапалы болады. Тағышылар осы тұзды да жинап, маңайдағы ауыл, селоларға сататын еді.

Құсмұрын бекінісі ірге төбе, Тағышылар бұдан айырылды. Кеткісі келмеген оларды, сұрапыл сұмырай әскердің күшімен көшірді. Ешкім оларға төтеп бола алмады. Күн көріс кесібінен айрылған Тағышылар Шыңғысқа мұның шағып еді ол:

– Патшаның әмірі солай, түзеуге күшім келмейді, – деп жауабын қысқа қайырды.

Тағышылар Омбыдан келген Тұрлыбекке айтып еді:

– Есенейге ақылдасыңдар, – деді ол.

– Омбыға арыз жолдасандаршы, – деді ол, ақыл сұрай келгендерге. – Әділдік сонда көрінеді ғой.

– Кім жазады ондай арызды? – деп сұрайды Тағышылар.

Ыстапта қазақ тіліне жүйрік, орысша хатқа да жүйрік, өзі барып тұрған қазақуар, қазақтар «Бекеттің, Ысыманы» дейтін Семен Бекетов дейтін қарт қазақ-орыс барды. Ол Кенесарыны Есенеімен бірге қуысқан, содан екеуі өмірлік дос болып кеткен.

Есенеі Тағышыларды соған жұмсады. Бекетовтың қолынан жазылған ұзақ арыз Омбыға сапар шекті.

Бір арызбен дау тынбады. Құсмұрын көлін түйреп өтетін Обаған өзенінің солтүстік жақ алқабын, Тағышымен туыс – Ақташы дейтін ел мекендейтін. Сол Ақташы Тағышыға араша түсем деп пәлеге қалды да, патша әскеріне арқа тіреген Шыңғыстың күштеуімен мекенінен қуылып, алыстағы Торғай даласына ауып кетті. Бекетов оларға да арыз жазып берді.

Шыңғыс «Есенейдің ауқымынан шықпайды» деген Керей руынан гөрі, Уақ руын өзіне жан тартып, Обаған төңірегіне жинай бастаған еді. Уақ ішінде Өтей және Дәуіш дейтін екі атасын ол ерекше жақын көрді де, Ақташының қонысын соларға берді. Бірақ тегін берген жоқ. Өтейдің мындаған қара-шұбар жылқысы бар байы – Өтейден толық екі айғырдың үйірін ашықтан-ашық параға алды. Содан кейін, Өтейді өз ордасының төбе биі ғып отырғызды.

Арыз кетті бұл туралы да.

Одан кейін де арызға тыным болған жоқ. Сонда, жұрт Шыңғысқа пәле жабайын деген жоқ. Ол, бір ақынның:

Замана – ақыр биінің Сөзі арылмас жаладан, Аузы арылмас парадан, – деген жырының кебін киіп, ел ішінен арылмайтын дау-шарды бітіргендер, жеңген жағынан «биені – түгімен, түйені – жүгімен» жұтты да отырды.

Өзі де паракор Шыңғыстың жемқорлық қылығын, ағасы – Шепе тіпті өсіріп жіберді. Өресі орта бойлы адамның кеудесінен ғана келетін, сол қалпында денесі жараған семіз есектей жұп-жұмыр, қалың қара сақалы төсіне түсетін, қалың мұртын баспайтын, сіңір қара кескінді ол, өзін шынында да қаз туған көріп, кім көрінгенмен ілінісе кететін, екі сөзге келмей боқтаса кететін, одан әрі де көп сөзге келмей, мейлі кім болса да төбелесіп, үстіне міне түсетін. Кейде, түйеге жармасқан итей, қандай ірі денелі кісіге жұдырық жұмсаудан таймайтын. Одан емес, аға сұлтан Шыңғыстан қорқатындар, әлі жете тұра, Шепеге қол, одан таяқ жеп қалатын.

Мінезі соншама шәлкес Шепе, арамдығына найза бойламайтын залым

да. Неше түрлі зұлымдық айлаларға жетік оған қарап, қазақтар:

– Мынаның қол тоқпақтай денесінен арам ойлар қалай шығады? – деп таң қалатын. Біреулер:

– «Кішкентай да, мүскентай» дейтіндер осындайлар екен ғой! – десетін.

Тентектігінің, залымдығының үстіне, Шепе барып тұрған паракор. «Інімнің билігі өзімде» деп, ол Шыңғысты сыртынан талай рет сатып, талайлардан көл-көсір параларды ала беретін. Соларды біле тұра білмегенсіп, Шыңғыс үндемейтін.

Әлгі мінездерінің үстіне, Шепе аузынан қаны аққан ұры. Ол маңайдағы атақты ұрылардың бәрімен де тамырлас. Шыңғыспен араздасқанша, ол Уақ руынан шыққан атақты ұры -Қожықпен, Қарауыл руынан шыққан атақты ұры - Баубекпен Керейден шыққан атақты ұры - Тайкотпен байланысты болып, ұрлаған жылқыларды бірден бірге жүздеп өткізетін. Кейін бұл ұрылар Шыңғыспен араздасқан соң, ұрылардың қордасы, – Шепенің өзі болып кеткен. Шыңғысты паналаған Шепеден жәбір көрушілер, «осы елдің ұйытқысы» деп Есенеиден ақыл сұраса, оның көрсетер ізі біреу ғана болатын ол, – Бекетов арқылы үкіметке арыз жолдау. Осындай арыздардың қалам ақысына, Бекетов аз жылда байып, Ыстаптағы бай орыстардың алдына шыққан.

Не себеп екенін кім білсін, Омбыға кеткен арыздардан нәтиже шыға қоймаған соң, Бекетов ендігі арыздарды Петерборға, патшаның атына жіберетін болды.

Ақыры осы арыздар мейлінше көбейіп, басында басып тастағысы келген Омбының генерал-губернаторы, енді ие бола алмай қалды. Оның үстіне, патшаға жазған арыздар, сарай қасындағы сібірлік комитетке түсіп, одан Омбы әкімдеріне: «Тез тексертіңдер» деген бұйрық келді. Сонымен осы романның оқиғасы басталатын – 1847 жылдың көктемінде Батыс Сібірдің генерал-губернаторы князь Горчаков, бастығы генерал-майор Федор Алексеевич қып, арыздарды және Құсмұрын дуанының хал-жайын тексеріп қайту үшін ревизия жіберуге ұйғарды.

Ревизия келер алдында, Құсмұрын дуанында тағы бір оқиға болып жатыр еді: хандық жойылған, дуандар тұрақталмаған тұста, яғни 18-ғасырдың екінші жартысымен 19-ғасырдың бірінші жартысында бетімен жайылған қазақ руларының арасында қонысқа таласып жауласулар, барымталар көбейіп кеткен-ді. Патша үкіметі тарапынан дуан басшылыққа тағайындалған аға және кіші сұлтандар, орыс әскерінің күшімен барымтаға қатты тыйым салуды қолға алған, солардың бірі - Шыңғыс. Бірнеше жылға созылған бұл күрестің, нәтижесінде, ашық жауласулар негізінде тыйылып, барымталардың аяғы «қараңғы ұрлыққа» айналып кеткен.

Құсмұрын дуанында «қараңғы ұрылардан» атақтысы екеу болды: бірі –

Уақты Қараман руынан шыққан – Мақаштың Қожығы, екіншісі – Керейдің Шағалақ руынан шыққан – Кішкілдіктің Медебайы.

Қожықтың әкесі – Мақаш мың жылқылы бай болған, Құндызды өзенінің Құсмұрын көліне құятын сағасын мекендеген момын адам екен.

Абылай хан өліп, орнына екі баласы: Уәлі мен Қасым таласқанда, Мақаш Қасым жағында болыпты. Соны естіген Шыңғыс, Мақашты «ата жауы» көріп Құсмұрынға аға сұлтан болып келген соң, «не жүз жылқы беріп мекенін сақтасын, әйтпесе көшсін» деп Қожыққа кісі салады. Қожық та жасынан сотқар, барымташы болып өскен екен. Ол Шыңғыстың мына сөзін қорлық көреді де, жылқы да бермей, мекенінен де қозғалмай отырып алады. Ерегіске кіріскен Шыңғыс Шамырайдың күшімен Қожықты Құндыздыдан қуады да жібереді. Қожықты Есіл бойындағы ағайындары панасына алып, Меңзей деген орманның ішінен қоныс береді.

Мақаштан Ноғай, Қожық екен. Қоқай бай, бірақ малма тымақ нашар кісі екен де, Қожық батыл, батыр адам екен. Меңзейге бара Қоқай өледі де, алыста бүркеуде жатқан Есенеі, жер қайысқан қолмен келіп, айғыр-үйір аза салып бата қылады. Сонда, тік сөйлейтін Есенеіге біреулер:

– Қоқаңа бата қыла келдің бе, Есеке? – десе:

– Не оттап отырсың? – депті Есенеі ақырып тастап, – Қоқайға қ.... бата қыла ма, мен Қожыққа бата қыла келдім, – деген екен.

Олай дейтіні: бұл өлкеде бұрын – ашық барымтаға, кейін - қараңғы ұрлыққа ешкім Қожықтан өтпепті. Оның өзінде әлекедей жаланған тоғыз ұл болыпты. Оларға қоса, осы маңайдың ұры-қарысының қордасы Қожықты төңіректеп, бәрін де сол ергізіп - жусатқан. Олар «Қожықтың қырық қарақшысы атанған». Солардың алыстан жүздеп тартатын жылқыларын Қожық «білсе – барымта, білмесе – сыдырымта» қылған. Сонша күші бар Қожыққа, малын алдырғандар батып келе алмай, «бұйырмағанға» санап отыра берген. Біреулер ізденіп, «аға және «кіші» аталатын сұлтандарға шағым айтса, олар да әкімшілік құруға бата алмай, тек патша үкіметіне мәлімдеген де отырған.

– Бір сәтте, – деседі, Қожықты білетін жұрт, – Омбыға барған шағымдарды тексермек боп, Қызылжарда тұратын оязнай – «Бала-Шодыр» деген шығыпты. Қасында он шақты солдаты бар, олар Меңзейді мекендеген Қожыққа кеп жөндерін айтқан соң, Қожық: «үйіме келген соң, әуелі қонақ болыңдар. Жауабымды содан кейін берейін», депті де, қымызға меңдуана қайнатқан суын қосып беріп, аналар естерінен айрыла мас болған шақта, бәрінің, де қаруларын жинап ап, тірідей құрымға бөлеп, кезек-кезек шаңыраққа асып, астарынан түтін береді. Сол қалыптарынан ретке отырғанда, ас ішкен уақытта ғана босатады да, өзге уақытты ыстай береді.

– Солай ыстағанда, – деседі айтушылар, – тірі адам да сүр болып, денесі

сарғайып кетеді екен. Бала-Шодыр да, нөкерлері де әбден ыс болып сарғайған шақта, Қожық: Ал, енді, білгендерінді қылындар!» деп босатады да, қаруларын алып қалады. («Артынан біраз жылдан кейін, қалың отряд келіп, Қожықты да, балаларын да қапыда басып, түгелімен «итжеккенге» жіберген, содан тоғыз баланың біреуі ғана оралып, өзгелері сол жақтан қайтпаған» деседі) ».

Қожық өзгелер түгіл, аузынан жалын атып тұрған шағында Есенеіге де зорлық қып, Есіл бойында түлкіге салдырып жүрген «Танакөз» бүркітін, аңшылардан тартып алған. Елші жіберсе бермесіне көзі жеткен Есенеі, Мензейдің күзегінде отырған Қожыққа өзі келеді.

Қожық тұтықпа, кекеш адам болған. Бұрын талай кездескен Қожықтың үйіне келген соң Есенеі аттан түспестен:

– Уа, кекеш ит, барсың ба, үйінде жоқсың ба? Бар болсаң шық бері! – деп айғай сапты. Есенеідің даусын таныған Қожық меймандос қазақтың қонақты қарсы алғыш салтымен, сыртына түйе жүн шекпенін іле сап, тысқа жүгіре шығыпты да, жасы үлкен Есенеіге:

– Һа-а-ас-с... салау м-мі-мәликем! – деп сәлем беріп, қолын ұсыныпты. Сонда Есенеі қолын алмастан:

– Әй, кекеш ит, сенде тоғыз ұл бар, менде бір де ұл жоқ. Сен ұлдарыңа алданадың. Мен немене алданам? Неге тартып алдың, бүркітімді – депті. Сонда Қожық басын төмен иіп, қолдарын қусырып:

– Же-же-жеңнің Е-е-е-сенеі?.. Сыбағанды же-же-же де, бү-бү-бүркітінді а-а-алып қайт! – деген екен.

Есенеі расына да Қожықтың ағасына аза салу үшін емес, өзіне жолығу үшін келген еді. Сондағысы былай да еш екенін білетін Қожықты Шыңғысқа қарсы қайрау.

– Әй, кекеш, – деп бастады Есенеі қайрау сөзін, – осы сен туысың – Балтамбердінің құнын неге сұрамай кеттің? Кімнен қорғалайсың, сонда? Шыңғыстан ба? Баяғы қара қасқа атты Қамбар батырды шығарған одан бері – Ер Көкшені, тіпті бертінде – Ер Қосай мен Сары – Баянды шығарған Уақ атаңның баласы, енді батырлықты қойып қатындыққа көшкенсің бе? Олай дегенде не дейін? Алпамсадай ерің - Балтамбердіні Уәлі тұқымы тапа-тал түсте өлтіріп, денесін белгісіз жерге тыға салады. Оны жоқтайтын Уақтың баласы жоқ. Талай жыл өтті. Біреуін, ошаң етіп атқа мінбейсің, ерінді жоқтамайсың!.. Уақтың, баласы әсіресе, «ендігі ері» деп жүрген – сен неден сорлы болдыңдар бұлайша қорғалайтын?!..

Күтпеген сұрауды естіген Қожық, жауабына сасып қалды ма, әлде тұтықпас ұстап қалды ма, – «э-э-э-э» деп, еріндерін бүлкілдетіп, иегін селкілдетіп ештеңе дей алмағанда Есенеі киіп әкетті.

– Неменесіне тұттығасың? – деді ол. – Кімнен қорқасың? Хан тұқымынан ба? Қазір олардың бұты - бес-ақ тиын екенін білмеймісің?

– Ы-ы-ы-рас! – деді Қожық, даусын ышқына әрең шығарып, іште қайнаған ызасы сыртына бұрқырап шыға келгендей, бетінің бұлшық еттері бүлкілдеп, қиғаш қысық көздері шатынай қап.

– Ырас болса неғып отырсың? Сенің күшің туысың – маған ғана келеді: бүркітімді тартып аласың, бәйге атымды тартып аласың!.. Дұшпаныңа олай емессің!..

Сөзден тосылған Қожық бұрынғыдан жаман тұтығып, ызадан жылап жіберді.

– Еркек адам, ер адам деп жүрсем, сен де осындай жасық па едің тәйірі, – деді Есенеі, – еркекше Қару жұмсаудың орнына, қатынша жылағанын, не қылғаның?!..

Ұялғандай көзін сүрте бастаған Қожықты Есенеі омыраулай түсіп:

– Тый әрмен – әрі көз жасыңды! – деді жекіп, – мықты болсаң әрі жеріңді тартып алып қаңғыртып жіберген, әрі еріңді өлтірген – Шыңғыстан кек ал, әйтпесе, өшір «Қожық» деген атыңды...

– Со-со-сонда? – деп кекештене ақыл сұраған Қожыққа:

– Қазір жыға алмайсың белдесіп оны, – деді Есенеі, - қарын алыстан ұрып талдыру керек?

– Со-со-сонда?

– Шыңғыс Орынбор мен Сібірдің шекарасында отыр. Сібір жағын өшіктіруді міндетіме мен алайын, Орынбор жағын сен ал.

– Қа-қа-қалай?

– Орынбор жағындағы байлардың жылқыларын ұрлатып, Сібір жаққа айдат та отыр. Шыңғысқа барса, теңдік берме! Содан кейін екі оттың ортасында қалады да қояды. Мықты болса, күймей шығып көрсін содан.

Олар осыған келісті. Есенеі кете, Қожық Орынборға қарайтын: Арғын, Қыпшақ, Жағалбайлы, Жаппас, Шөмекей елдерінен жылқыны ұрыларына үйірлеп айдатты да, екі жаққа асырып жіберді: бірі – қазіргі Мүсін (Явленко) қаласының тұсын мекендейтін, Керейдің Шағалақ руынан шыққан атақты ұры - кішілдіктің Медебайына екіншісі – Қарауылдың, қазіргі Атбасар төңірегін мекендеген, Бекмырзаның Баубегіне.

Қожықты бұл ұрлықтан тыюға Шыңғыстың шамасы келмеді. Өз күші жетпегеннен кейін, орыс үкіметіне айтқанда, тыюға келген Бала-Шодырға

Қожықтың не көрсеткені анау.

Орынбор елдері, Шыңғыстың мұнысын «Қожыққа әлі келмеу» деп санаған жоқ, «бағып отырған елінен қорқып, қол астындағы ұрыларын бермеу» деп санады. Сөйтіп жүргенде, «Қожықты ұстауға Орынбордан да, Омбыдан да әскер шығып, олар Құсмұрында түйіспек екен» деген хабар естілді.

«Батырға да жан керек» дегендей, Қожық саса бастады.

Қожықтың «бас батырым» деп жүретін, Аңдамас есімді ұрысы болатын. Ол күшті де, шешен де жігіт. «Омбы мен Орынбордан әскер шығады-мыс» деген хабардан қорыққан Қожақ не ақыл айтады?» деп Аңдамасты Есенеиге жіберді. Аңдамас әкелген хабарды Есенеи де естіп отыр екен. Оқиғаны «бұлай болмас», деп, «екі елдің билері бас қосумен ғана шешілер», деп ойлайтын Есенеи, «қалың, әскер шығады», деген соң, Қожықтан кем саспай, маңайындағы білгірлерді жинап ақылдасты. Солардың ішінде Көшебе руының атақты билерінің бірі және Есенеидің туған апасы – Матақты алған жездесі – Табай да бар еді. Көшебе, Сибан бас қосқанда тоқтаулы адам сол болатын.

Аңдамастың келуіне байланысты жиналғандардан, «осындайдың ақылын сен табушы едің» деп, сөзді Табайға бастатты. Оның Аңдамасқа берген бірінші сұрауы.

– Сен жәй ғана бау кеспе ұрымысың, болмаса, сөз ұғатын да жігітпісің?

– Қайдам, – деді Аңдамас, – өзімді өзім көтермелеп не дейін. Айтып көріңіз. Ұғар-ұқпасымды сонда байқарсыз.

– Ендеше, Құсмұрында болатын жиналыстың алдында сен дуанға бар да қолға түс. Жиынға Керей, Уақтың игі жақсыларының бәрі барады. Көшебеден - Байдалы екеуміз, Балтадан – Төлеміс пен Иса, Тарышыдан – Тоқсан мен Аю, Сибаннан - Есенеи мен Өсіп, ойдағы Уақтан – Елембай мен қырдағы Уақтан - Жарығамыс пен Шабанғұл, Күрлеуіттен – Жігіт, Қанжығалыдан – Шәңкі тағы тағылар... Бұл – Шыңғыстың аға сұлтан болғалы екінші рет шақырып отырған «Шырпы-шиі» Сондықтан ол, Орынбор мен сібірілік қазақтардың бастарын қоспастың бұрын, әуелі өз дуанының әлгі атаған билерімен бас қосып, мән - жайды анықтап алар. Шыңғыстың арғы атасы – Күншуақтың қара шаңырағын қондырған ордаға бәріміз барармыз. Шыңғыстың өзі орданың төріндегі тақта отырар, өзгеміз екі қанатына қақ жарылып жерге төсеген кілемде отырармыз. Сөз қолға түскен ұры – сенен басталар. Жауапты Шыңғыстың өзі алар. Сенің ұғатының ендігі сөздер. Құлағыңды түре тында!

– Тыңдайын, Табеке, – деді Аңдамас.

– «Атың кім?» деп сұрар, Шыңғыс біле тұра. Сен атыңды атарсың.

Содан кейін «сені бау кеспе ұры» дейді, «рас па?» дер. «Рас» дерсің. «Орынбор елінің малдарын ұрлағанын, рас па?» дер, «рас», дерсің. «Өзің ұрладың ба, жұмсаушы бар ма?» дер, «жұмсаушы жоқ, өзім ұрладым» дерсің. «Неге ұрладың?» дер, Шыңғыс қатуланып, сен саспай «сүйенерім бар», дерсің. «Кімге сүйенесің?» дегенде, Шыңғыстың екі қанатында отырған билерді саусағыңмен нұсқап санап өтерсің. Ұқтың ба?

– Ұқтым, Табеке, – деді Аңдамас.

– Ұқсаң, кәне, атап бер!

Аңдамас Табай атаған билерді санап өтті.

– Ұққан екенсің. Шыңғыс «сүйенерің кім» дегенде, «сүйенерім осылар» деп аталған билердің бәрін саусағыңмен көрсетіп шық!

– Ойбай-ау, Табеке-ау, – деді Аңдамас, – жұрт көзінше олай десем, Шыңғыс жанымды қоя ма?

– Демің ішінде болсын, – деді Табай күлімдеп қойып, – айтқанды орында. Ар жағында жұмысың болмасын Сөздің аяғын тыңда. Сен: «Сүйенерім бар» деп, Керей, Уақтың игі жақсыларын атап еткенде, Шыңғыс: «Олар сені адал ісіңнен ақтар, мойныңа алып отырған арам ісіңнен қалай ақтайды?» дер. Сен оған «Ақ ісімнен өзім де ақталам, арам ісімнен ақтайды», дерсің. Шыңғыс сонда саған ақырып: «Не оттап отырсың? Арамды қалай ақтайды?» дер, сонда сен: «Егер, бір мені ақтап ала алмаса, несіне Керей. Уақтың адамы болып жүр, бұлар?.. Онда бәрінің де әкесінің аузын...» дерсің.

– Мынауың тіпті қиын іс қой, Табеке-ау! – деді Аңдамас.

– Оттама! – деді Табай жекіп, – Ұқтың ба өзің соңғы сөзді де?

– Ұқтым ғой, Табеке, – деді Аңдамас, қаймыққан кескінмен. – Бірақ...

– «Бірақ-мірақтың» керегі қанша саған! – деді Табай Аңдамасқа түйіліп. – Егер өзіңе жан керек болса, айтқанды орында. Әйтпесе, бетіңмен қаңғыра бер де, ажалыңды жолыңнан күт!..

Бірдеме дейін деп келе жатқан Аңдамасқа, Есеней: «Тоқтат сөзіңді, қайымдаса бермей!» деп ақырып тастады. Үндемей бұғып қалған Аңдамасқа:

– Жездемнің үйреткен сөзін жаттай бер, – деді Есеней, – одан залал жоқ. Шыңғысты олайша жауап сұрауға жеткіземіз бе жоқ па, оны келешек көрсетер. Әзірге аттана бер. Тек қана ескертерім, – Құсмұрынға Керей, Уақтың игі жақсылары жиналып болмай, Шыңғыстың қолына түспе.

Көшебе, Сибанның адамдары осыған келісті. Аңдамас басы ауған

жағына жөн тартты.

ШАЛДУАР ШОҚАН

Біз Шыңғыс пен Еснейдің арасындағы қарым-қатынастардың ізін қуып, оқырмандар құлақ түріп қалған бір жайды ұмытып кетіппіз. Ол – Шыңғыс Сырымбеттен Құсмұрынға аттанғанда, әйелі Зейнептің жүкті болып қалуы.

Алғашқы жылы «Аман» аталатын қарағайдың ішіндегі «Әулие» есімді көлдің жағасына қыстау салдырған Шыңғыс Сырымбетке күз оралды да, соңына қарашыларын ертіп, Зейнепті алып қайтты. Ол Айғанымның меншігіндегі мал-мүлікті бірге туған аға-інілеріне түгелімен қалдырып, тігер тұяқтан жалғыз шымқай сары түсті жорға тайды ғана алды, онда да шешесінің өсиетімен. Енесінен судай жорға болып туған бұл тайды құлын күнінде көрген Айғаным: - «Амандық болса, Шығажаным мінер, бұл құлынды, ат болғаннан кейін; санына хан атамның ай таңбасын басып жіберіңдер, аты «Сағымсары болсын» деген. Жорғалай аяқтанған Сағымсары, жортақ, желіс, шабыс дегендерді білмей, үнемі тайпалатын да отыратын, сол жорғасымен шапқан атқа жеткізбейтін. Шыңғыстың әкешесі жинаған малдан жалғыз ғана тай алған себебі: Зейнептің төркінінен әкелген малы да жетерлік еді. Ағасы Мұса, «жетім қалған жалғыз қарындасымды жылатпаймын, еншісін берем» деп, Зейнепке әкесі Шорманнан қалған төрт түліктің бәрінен де үлес айдатқан «көшкенде көлігі» деп жиырма бес түйе, «кісіден сауын мен соғым сұрамасын» деп жүз шақты жылқы, «көгені де кем болмасын» деп бес жүздей қой берген.

Шыңғыс өз меншігіндегі мұншама малды да түгел айдамай көбін туыстарына қалдырып кетті. Оған себеп - Құсмұрынға баруына үш-төрт – ақ ай болғанмен, біреулер «ерулік» деп, біреулер «Сыбаға» деп, біреулер «Көлік» деп, біреулер: «Сауын» деп, енді біреулер – параға беріп... дегендей, ондағы төрт түлік малының да басы көбейіп кеткен.

Зейнеп екі ақ отаумен және ас-сулық қоңыр үймен түскен еді. Олардың іші, болса-болмаса да, жасау-жиһазға, ыдыс-аяққа толы. Шыңғыстың Құсмұрынға көшерде солардың үстіне ата-бабасынан қалған мүліктерден алғаны, жалғыз қара шаңырақ қана. Оны да алғысы келмеп еді, аттандыруға жиналған хан тұқымының үлкен-кішісі: «Біздің ата-бабамыздың аруағы осы шаңыраққа үйірілген, ендігі іске татырамыз – сенсің, шаңырақ сенде болсын», – деп еріксіз алдырды.

Зейнеп, келер жылдың көктемінде босанып, ұл туды. Бұл кезде ана жылы патшаға қарсы ғазауат ашып, қарулы әскерден жеңілгеннен кейін, Сыр бойына ауып кеткен Марал ишанның үлкен баласы – Қалқай ишан Шыңғыстың үйінде жатыр еді. Үкімет кезінде, Қасым балалары: Есенгелді, Саржан мен Кенесары, Наурызбаймен жау болып жүретін Шыңғыс, олармен астыртын жалғасып, қат-қабат араласып жататын. Марал тұқымымен де солай болатын. Маралдың Сырға ауғанға дейінгі мекені – Аманқарағай ішіндегі Әулиекөлде. Оның «Әулие» аталуы да сондықтан

болатын.

Сол мекеніне жасырын келіп, Шыңғыстың үйінде қонақтап жатқан Қалқай ишанға:

– Әулие, сіз қойып беріңіз, нәрестенің атын! – деп өтінді Уәлі тұқымдары, Зейнеп ұл тапқаннан кейін.

Ғазауат әлі де есінен кетпеген, осы сапарға артта қалған ағайынның әу-жәйін байқауға, реті келсе тағы да көтеруге шыққан Қалқай, Уәлі тұқымының өтінішін естігеннен кейін ұзақ ойланған жоқ.

Күллі ислам дүниесінің, олардың ішінді, «Бағдатта жиырма бес жыл оқып, он екі пәнді тәмам ғып келіпті» дейтін Қалқайдың сенімінде, бүкіл ислам тарихындағы ең зор ғазауатшы: Мұхаммед пайғамбардың әрі қызы Фатиманы алған күйеуі, әрі әскерінің бас қолбасшысы хазірәті – Ислам дінінің ұранымен соғысу.

Ғали «Оның үш қатынынан он сегіз ұлы болған, бәрі де батыр болған солардың ішіндегі ең батыры – Мұхаммед-Ханафия дейтін ұлы екен әкесіне еріп, ғазауат соғысын сол жүргізген деседі.

«Болашақтың Мұхаммед-Ханафиясы болар ма екен?» – деген тілекпен Қалқай ишан Зейнептен туған ұлдың атын – Мұхаммед-Ханафия қойды. Былай да шолжың Зейнептің бұл есімге тілі келмей сәбиін «Қанаш» деп кетті былай жұрт «Шоқан» деп кетті.

Он тоғызыншы ғасырдың басында, «Бөкей ордасы» аталған өлкеде (қазіргі Батыс Қазақстан) хандық құрған Жәңгір Бөкеевті, сол кездің, сол маңайдағы ақыны, «Алаша» аталатын рудан шыққан Байтоқ жырау:

Бір жасына келгенде,

Тілі шықты кәләммен,

Екі жасқа келгенде,

Қолына қағаз алды қаламмен, –

деп көтермелейді. Сол айтқандай, Шоқанды да бір жасынан сөйлеп кетті деген әңгіме бар.

Төре тұқымында баланы тілі шыққанша бесікке бөлейтін әдет болған. Зейнеп сол әдетті Қанашына да қолданған. Бұл жайда ел арасында мынадай қызық әңгіме бар: бір сәтте, Зейнеп бесіктегі «Қанашын» қонақ үйде емізіп отырады да, бала ұйықтап қалғасын тысқа шығып кетеді. Іле ол үйге қонақтар келіп түседі де, «асығыспыз» деген соң мал сойылмай, сүр асылады. Тез піскен тамақ қонақтардың алдына келіп, табақты айнала отырған олар етті жеуге кіріседі. Сонда бесіктегі Шоқан оянып,

таңғышынан бір қолын шығарады да, бесіктің жабуын шетінен түріп;

– Әу, қонақтар, мен аш қалмайын! – дейді.

Дауысқа жалт қараған қонақтар, көздерін бесікке тіксе, бөлеулі бала:

– Рас айтам, еттен маған да беріңдер! – депті. Сонда біреулер:

– Алла, мынау не сұмдық?! – деп үрейлене бастапты.

Олардың ішінде Уақ руының беделді биінің бірі – Елембай да бар екен. Батыл да, батыр да дейтін Елембай үрейленгендерге:

– Немене қаша қалғаны? Кісі жер деймісің титімдей бала? Жесе, мені жесін, - деп орнынан тұрыпты да, - зарлатпай шешіп алайын мұны, - деп, жөргегінен босатып қолына алыпты. Бала тығыршықтай семіз екен дейді. Оны кішкене көйлегімен қолына көтеріп алған Елембай «Керей мен Уақтың қай сорына тудың екен?» - деп, тасырайған қарнына шертіпті де:

– Жұртты жеп үйренген хан тұқымы-ай, енеңнің шуынан арылмай жатып тамақ тілейсің-ау! Сұраушының тілін кеседегі еді, мә аса! – деп аузына қазының ұлпасын тығып жіберген, бала сорып жұтып қойған.

Шоқанды әке-шешесі де, Уәлінің өзге ұрпақтары да, кішкене күнінен далдалатып, ерке ғып өсірген. Оған бір себеп төмендегідей екен:

Айғанымның өсек-аяңы көп болғанын білеміз. Сол сөздер құлағына шалынған Шыңғыста «мен кімнің баласы екенмін?» деген күдікті ой жүретін. Балтамбер әңгімесін естігеннен кейін батыл біреулер «соған ұқсастығың бар» дейтін. Ол сөзге нанар - нанбасын білмеген Шыңғыс: «Бұл не пәле?!» деп іштей налитын.

Сөйтіп жүрген күндерінің біреуінде, Шоқан апыл-тапыл баса бастаған шақта, Шыңғыстың Құсмұрындағы үйіне Керейдің Балта руынан шыққан Тұрсынбай батыр келе қалды. «Абылай ханның туын ұстапты» дейтін бұл батырдың жасы тоқсаннан аса бастаған кезі еді. Бірақ атқа жүруге тың да. Шаруа күйі нашар батыр, «Абылайдың немересі» деп, Шыңғысқа әдейі жүрек жалғау үшін келіпті.

Шыңғыс Тұрсынбайды құрметпен қарсы алып, жүдеу киімдерін тастатып, жаңадан жақсылап киіндірген, тәтті-дәмдісін аузына тосқан.

Сондай сәттің бірінде, батырдан бата алғысы келген Шыңғыс тәй-тәйлап жүрген Шоқанды қонақ үйге көтеріп жепті де, Тұрсынбайға:

– Батыр ата, мынау шөбереңе бата бер! – деп алдына тосыпты. Тұрсынбай қолына ала берген балаға, жасаураған үлкен шағыр көзін қадай қап:

– Аруақ, аруақ! – деп жылап қоя беріпті.

– Ата, бұның не?! – деген Шыңғысқа:

– Жыламағанда кайтейін! – депті Тұрсынбай, – мынау балаң, аумаған Абылай ағам ғой!..

Сол күннен бастап Шыңғыстың басына «балам Абылай атама тартса, мен неге Абылай ұрпағы емеспін!» дегенге ұялады. Сондықтан бұған дейін де жақсы көретін Мұхаммед-Ханафиясын енді тіпті де жанынан санап, ерекше еркелетіп жіберді.

Шоқан тентек болып өсті, оған бас себепкер Шепе еді.

Шоқан Абылайға тартты»» деген сөзге, Шепе Шыңғыстан артық болмаса, кем сүйсінген жоқ. «Әліпті таяқ» деп білмейтін ол, «хан тұқымының түпкі атасы Күншуақтан жаралған» деген сөзге қатты иланатын еді де, ішіне өзін қоса, оларды «ақ сүйек» деп, былайғы қазақтарды «қара сүйек» деп менсінбейтін еді. Шешесінің жүрісті болуы оның да құлағына шалынған, сондықтан ол да «мен кімнің, баласы екенмін» деген күдікте болатын. Сондай ойда жүргенде, Шоқанның пішіні Абылайға тартты деген сөзді естіп, «Шыңғыс атамның ұрпағы болса, мен неге емеспін?» деп сенді де, Уәлі тұқымының абылайлық екендігіне куә сияқтанған Шоқанды жанындай жақсы көрді.

Шепенің ұғымында әлсізді күшті жеу, – тәңірінің әзәлдә жазған бұйрығы, ендеше әлің келгенді жей бер. Және оның ұғымында қазақтың «Алпыс күн атан болғанша, алты күн бура бол!» деген мақалы дұрыс ендеше, қолда күш барында, кез келгенді жеп үлгер. Тарихтан, яғни халық өмірінде болған оқиғалардан хабары жоқ Шепенің, қазақша айтқанда «ақылы көз алдында» яғни көзі көрігі жүргеннен арғының да, бергінің де оған қажеті жоқ. Оның көз алдындағы нәрсе, – Шыңғыстың аға сұлтандығы, соған байланысты күш-қуаты. Шепенің ойынша патшаның қарулы әскеріне сүйеген Шыңғысқа келер көр де жоқ, жетер күш те жоқ. Оның қылмысты Шыңғыстан асыра сілтеуі де содан.

Шепенің ойынша: «төре» атаулының бәрі бері салғанда - Шыңғыстай, әрі салғанда -өзіндей жемқор, қиянатшыл, зорлықшыл болуға тиісті, сондықтан кішкентайынан жақын тартатын Шоқанды да Шепе осындай тәрбиеде өсіруге тырысты. Соған қоса, қазақ ақындарының кейбірі шығарған өленде:

Не асыл заттың бәрі жерден шығар,

Меруерт, маржан тасы көлден шығар,

Жастықта қанша күнә істегенмен,

Қорқып тәуба қылатын өрден шығар, –

деген сөздер бар. Сондықтан тілі шыға сотқарлығы көріне бастаған Шоқанды Шепе кішкене күнінен бейпілдікке баули бастады. Ен, алдымен Шоқанға ол: «Кімнің баласысың?» деген сұрауға: «Әбәй баласымын», деген жауап беруге үйретті. Сондағы «Әбәй» дегені – «Абылай» еді. Тілі төселе бастаған шақта Шоқан: «Абылай» дегенді де ашық айтты. Кішкенеде зерек болып ескен Шоқанға, Шепе Абылайдың кім екенін біртіндеп ұғындырды да, «тегін топырақтап емес, күн нұрынан жаралған» дегенді. «асылық қара қазақтан артық» дегенді ес біле санасына сіңіре берді.

Шепе Шоқанға қара қазаққа қалай қараудың, не істеудің жолдарын да үйретуге тырысты, сондағысы «қара» дегеннің бәрін де ренжітетін қылықтар істеу, әсіресе, боқтау. Шоқанның тілі шыға Шыңғыстың үйіне келген адамнан боқтау естімегені жоқ. Кім көрінгеннің бетіне түкіру, мазақтау, біреулердің сақалына жармасу, мініп кеп байлап қойған атын шешіп жіберу, шідерлеген аттарды ағыту, қамшы, бөрік, белбеу, етік, ертұрман сияқты нәрселерді тығып тастап, кейін таптырмау... Шоқанның дағдылы ісі болды. Жәбір көрген жұрттың сөзімен, Шыңғыс Шоқанға тыйым салмақ болғанда, Шепе үнемі қорғаштап, көнудің орнына өзін боқтатып, мазақтатып үйретті.

Шоқан сотқарлық қылықтарын жалғыз атқарған жоқ. Шыңғыстың қарашы аталатын аулы барын білеміз. Бірталай үйден құралатын бұл ауылдың аяқ басуға жараған ұл балаларының, бәрі – Шоқанның отряды. Олардың «командирі» – өзі де, «жәрдемшісі» – Жайнақ дейтін бала Шоқан мен ол бір жылда, бір айда, бір күнде, бір мезгілде, таң сәулесі алаулай қызарған шақта туған. Шоқан ересек жасқа дейін булығып, шарға бойлы болып өскен, ал, Жайнақ жас мөлшерінен өресі биік, бойшаң бала болған.

Аяқтарын апыл-тапыл басқан соң-ақ, Шоқан мен Жайнақ бірге ойнайтын болды. Төре баласының төлеңгіт баласына үйір болуы Шепеге ұнаған жоқ. Бірақ, Шепе оларды айыру тілегіне жете алмады, қалай айырмақ болса да екеуі қосыла берді. Ақыры, қалжыраған Шепенің қолынан келгені – Шоқанға Жайнақты да боқтатып, сабатып үйретуі. Сол үйретіндімен, былай да сотқар, тыз етпе Шоқан, кейде боқтап немесе қол қата қалса, табиғи мінезінің салмақтылығынан ба, әлде төлеңгіт баласы екенін түсінуінен бе төзімділік көрсетеді, ашуы да, қайтуы да тез Шоқан Жайнақпен ілезде табысады.

Жайнақ Шоқанға ойын үшін ғана емес, серіктік үшін де керек, әсіресе жаздығүні, ел жайлауға кешкен шақта, ол кезде аралары жиі отыратын ауылдардың балалары, ойдың үстінде дай-дай болып төбелесіп те қалады, «төре», «қала» демей, әлі жеткендері сабап кетеді. Сондай шақта Шоқанға ерген балалардың ішінен ерекше қайрат көрсететіні. Ол қайратты да, мықты да, шапшаң да, жүйрік те екі айда қарсы жатын қиратып шығады қуса – жетеді, қашса – құтылады, бірге-бірге өзі қатарлас балалардың кез

келгенін сұлатып салады. Күрессе – жығады, сол жәйін байқағандар, серейген бойына, күштілігіне қарап Жайнақты «Жирен буыршын» дейді; негізі жуас Жайнақ өз бетімен ешкімге соқтықпайды, Шоқанды «төрем» деп түсінетін ол, жұмсаған ісінен бас тартпай, не айтса да орындап жүреді.

Осындай жағдайдағы Шоқан мен Жайнақ, романның оқиғасы басталған 1847 жылдың жазында, Шыңғысты аса ауыр күйзеушілікке ұшыратты.

Шоқан «тентек» дегенмен есті тентек еді. Көптің көзіне болып жататын оқиғалардың бәрін ішіне түйіп, өзінше қорытынды жасап жүретін.

Кейде көзімен көріп, кейде құлағымен естіп... дегендей, Құсмұрын дуанына қарайтын елдің «игі жақсы» аталатындардың кімдер екенін Шоқан жақсы білетін еді, солардың ішінен, қайсылары әкесін жақтайтынын, қайсылары жақтамайтынын да түсінетін. Әкесіне өшіккендерге бұл да өшігіп шалдуарсыған болып сотқарлық қылықтарды көбінесе соларға істейтін. Онысы «кек алудың тәсілі» деп түсінетін. Жәбірленушілер ол ойын аңғармай «төре баласының далдан дауы» деп не қылық жасаса да кек көрмейтін, «баламен бала болмайық» деп, әрі Шыңғыстан қаймығып, бетке қақпайтын тек, бір сәтте, үйіне келген Қожықтың кекештігін сықақтап, онымен де қоймай, үстіне мініп алуға айналған соң, ашуы келген Қожық ішінде Шыңғыс та бар шаршы топтың көзінше:

– Құдайдың баласы бо-болсаң да, ә-ә-әрі кетші, ша-ша-шалжандамай! - деп шапалақпен бетінен тартып жіберген; ашу қысқанда өзіне ие бола алмай қалатын Қожық, қиғаш көзі шарасынан шатынай шығып, шапалақтың екпінімен ұшып кеткен Шоқанды бүркіттей бүрмек боп ұмтылғанда, түсінен шошыған Шоқан үйден шыға қашқан, қумақ болған Қожықты қасындағылар әрең ұстап қалған; кім көрінгенді бас салатын Шоқан, содан кейін сотқарлығының бұл түрінен біраз тыйылып, тимеуіне көзі жетпеген адамға ұмтыла қоймайтын.

Елдің тауқыметін байқап жүретін Шоқан, соңғы кезде әкесіне қарсылар көбейе түсуін де, олардың түп қазығы Есеней болып жатқанын да аңғаратын. Сондай жаулар 1847 жылдың жазы шыға тіпті қалыңдап, Құсмұрынның қырқасына қонған хан аулының маңында, қарашыларынан басқа ауыл қалмағанын Шоқан білді, бірақ арты неге соғарын білмеді, сондықтан хан ауылын басқа ауылдар жан-жақтан баса-көктеп көшіп жатуына мән берген жоқ.

Шоқан, тек, бір ғана ауылға мән берді: Құсмұрын көлінің теріскей жағында, Обаған өзенінің бойында мекендейтін Уақтың Өтей және Дәуіш аталатын екі руының ішінде, Өтей дейтін әрі байы, әрі биі, оның «атып кел, шауып келі» болған Төлеген дейтін қуы, пысығы бар-тын. Басқа Керей, Уақ Шыңғыстан іргесін алыстата бастаған шақта, олардың – «төбе би» боп, Төлегені - «босаға би» боп, жұптарын жазбайтын.

Солайша болып келген Өтей мен Төлегенге Есеней бастаған Керей, Уақ

биыл 1847 жылдың көктемінде салмақ сап; «Не Шыңғыспен, не бізбен бол, қай таңдауын өздері алсын; Шыңғыспен болса – жауымыз, онда, Шыңғысқа не көрсетсек, оларға да көрсетеріміз сол. Ал, бізбен болса, Шыңғысқа біз не көрсетсек, соған бірге қосылады», – деген.

– Сонда бізге не қыл дейді? – деген Өтей мен Төлегенге:

– Шыңғыстың биыл шабылатын жылы, – деген елші, – содан қорқып жайлауға шықпай, орыс әскерінің бекінісіне паналағалы отыр. Сонда да шабылады. Сол кезде сойылдың, күшінде найзаның ұшында кетпеу үшін екеуін, де елмен бірге жайлауға көшесің!

Өтей мен Төлеген жайлауға жапа-тармағай көшкен елге амалсыз қосылған.

Өтей мен Дәуіш жайлауда ұзақ тоқтамады. Онда да тақыршылық еді. Жаздай жаңбыр болмаған соң қар суымен көтерілген жусан мен бетеге, шілде туа ұшты да, жайлау да қара тақырға айналып, малына от іздеген ел жан-жаққа бытырай бастады.

«Бұлт ала, жер шола» дегендей, сол бір қысаң шақта, Тобыл мен Обағанды бойлай жаңбыр өтіп, тақыр жердің көктей бастаған хабары естілді. Бұл өзендерді мекендейтін жайлаудағы елдер, олардың ішінде Өтей мен Дәуіш көкке қарай сөгіле тартты. Үдере кешкен ауылдар, айдау көрген арық-тұрақты аз күн тыңайтпақ болып, Құсмұрынның «Аяқ бұлағына» жетті де жаппа тікті.

Кегі бар Шыңғыстың Өтей мен Дәуішті Құсмұрын төңірегіне кідірткісі келмей, «жерімнен етіп қонсын!» деп кісі жіберіп еді, олар «жер адамдікі емес, құдайдікі, бұл ара бәрімізге ортақ көшімді тынықтырғанша отырамыз» деп дау айтты.

Шепеге салса, бекіністен солдат әкелу керек те, мылтық күшімен айдау керек. Шыңғыс ондай қылыққа үш себептен бара алмады: бірі – Шепенің айтағына шабудан беті талай шарпылып, ендігі өліртпесіне аяғын аңдап басатын болған, екіншісі – жақында өтуге тиісті «шырпы-шиге» жиналатындардың алды. Құсмұрын көлін төңіректеген ауылдарға келе бастапты», деген хабар естіліп жатты, тыңшылардың Шыңғысқа хабарлауынша, «беттері жаман», жиналыста Өтей мен Төлеген де болуға тиісті, олардың әсіресе "Өтейдің Керей мен Уақтың арасында салмағы бар, үшіншіден жуық арада Шыңғыстың үйіне Омбыда өзімен бірге оқыған, кейінгі жылдарда «Сібірдің бөлекше корпусы» аталатын әскери қосында инспектор болып қызмет атқаратын - Александр Николаевич Драгомиров келіп кеткен. Оның хабарлауынша, – «Құсмұрынға жиналыс кезінде Орынбордан да, Омбыдан да келеді - мыс» деген әскерлік отрядтар әзірленіп жатқан шақта, Омбыға патша сарайының қасындағы сібірлік комитеттің председателі – князь Чернышев келіп, жергілікті үкіметті қазақтарға мылтық күшін қолданудан тыйып тастаған. Онымен де қоймай

Құсмұрынға арнаулы ревизия жіберуді де тоқтатқан.

– Жақында ғана бағынып, жуықтан бері ғана тыныштала бастаған отар елге күш жұмсаудың, үрейлендірудің керегі жоқ, – деген Чернышев, – дау-шарларының, бәрін де қазақтың өз әкімдеріне тастау керек, қалай бітірсе де еріктері орыс үкіметіне, қазақтардың ішкі жұмысына араласпау керек, сырттан ғана бақылап, Россия мемлекеттігіне қайшы келетін істерде ғана, қисығын түзеу керек, онда да күшпен емес ақылмен, Драгомиров осы нұсқау жайында Чернышевтан Орынбор үкіметіне деп әкеле жатыр екен. Омбыдан Орынборға қазақ-орыс линиясымен келе жатқан ол, жаңағы хабарды Шыңғысқа жеткізбек болып, Құсмұрынға әдейі бұрылыпты, сондағы ойы - достық көңілін білдіру. Осы жайды айта отырып:

– Халың ауыр, достым, – деді Драгомиров, – үстінен жазған шағымдарды арқалатса, көтере алмай мертігіп өлер ең. Астыртын тексерткенде көбі шынға айналған. Сол қылмыстарыңды орыс соты қараса, сені өлтіріп жібереді. Сондай жайын көргендіктен князьдің аузына, – «бұл істерді қазақ билеріне тастау керек» деген сөзді салған - менмін. Істер Омбыда жата береді, дау-шарды қазақ билері ауызша сөзден тексеруге тиісті. Егер олардың, ауыз бірлігін таба алсаң, саған да, ешкімге де еш нәрсе болмайды, билер қазақтың әдеттік заңына сүйенеді де, жәбірленгендерге айып-қиып әперумен көңілдерін таба салады... Содан кейін Омбыдағы қағаздарды жоғалту оңай. Билердің көңілін таба алмасаң, халың қиын. Онда, құдайдан басқа жәрдемшің жоқ. Ол да көпке топырақ шаша алмайды...

Драгомиров Орынборға жүріп кетті. Қайтарда да соғуын өтінген Шыңғысқа, «тырысармын» деді ол.

Драгомировтың ақылы көкейіне қонған Шыңғыс, «ел билерінің көңілін табудың алғашқы соқпағы осы болсын» деген оймен, ең алдымен, әскерлік бекіністің тас сарайында қамаулы жатқан Аңдамасты босатты да:

– «Ер шекіспей бекіспейді» деген, енді шекіспей бекісейік: ескі өкпе-назды тастайық. Басын, кететін қылмысың бар. Өкпеге қисам да, «ер жігіт» өлімге қимадым. Ендігі салмақты басқа емес, малға салам. Жоқшыларды малмен бітістірем. Малды қайдан табудың ретін келтірем. Бар. Қожыққа да, Есенеңге де, басқаларға да осыны айт. Дауы құрысын. Ел тыныштығын ойлайық, – деді.

Шыңғыстың бұл сөздерін – шыны көрген Аңдамас, айтқандарын орындамақ болып аттанып кетті.

Татулық әңгімесі елге тарап, әркімдер әр түрлі сөздер айтып жатқан шақта, Шыңғыстың төбесінен тағы бір ауыр пәле жайдың оғындай ұрып есеңгіретті де тастады және өзге арқылы емес, өзінің баласы - Шоқан арқылы.

Ол да Өтей мен Төлегенге әкесінен кем өш емес еді, олардан кек алуды әкесінен кем арман етпейтін еді. Сол арманы – оның тілеуі қабыл болғандай, Өтей мен Дәуіштің көгеннен ағытқан марқа қозылары маңырай оттаған беттерінде бұлақтың сайына өскен тырбық, қисық бойлы қалың қайыңның ішіне келе қалды. Өрген қозылардың беталысын келдің сол тұстағы ақ тақырында балалармен асық ойнап жатқан Шоқан бақылап тұрды. Оның басына жаман ой орала қалды: «өздерін ағаш ішінде түгелімен бауыздап тастасақ қайтеді?» деп бір ойланды ол Шепеден естіген бір әңгімесінде, біреудің өзі сияқты тентек баласы, өшіккен біреудің өрісте жүрген қойларының арасындағы қошқардың тірідей тірсегін кесіп, асығын алған.

«Қозылардың ішіндегі қошқар боларлықтарын сөйтсек қайтеді?» деген де ой келді Шоқанға.

Соңғы ойына бекінген Шоқан «қарным ашты, үйге барам» деген сылтаумен, төлеңгіт балаларын аулына қайтарды да, қасына Жайнақты ғана ертіп, Аяқбұлақтың бұталы сайымен жоғары өрледі, бірақ серігіне ниетін сездірген жоқ.

Ағаш арасында шырпылардың жапырағын маңырай шалып жүрген қозылардың ішінен Шоқанның көзіне ірі денелі, үлкен құйрықты дөңес мұрынды, сенсең жүні жалпылдаған күрең еркек қозы түсе кетті.

– Ұста ананы! – деді Шоқан Жайнаққа, күрең қозыны нұсқап.

– Неге? - деді Жайнақ.

– Не ақың бар, «неге» екенінде, «ұста!» деген соң ұста!

Жайнақ әлі де неге екенін білмей, Шоқанның бетіне қараса, кейбір қаңарына мінетін қалпына түсе қапты қатты ашуланғанда бетінің бұлшық еттері бүлкілеп, көздері қанталап шатынай қалатын, «қаршадайынан бұнысы не?!» деп таңданғандарға: «Қан ішкен тұқым емес пе? Бұлар жөргегінен қанға сусап өседі», деп жауап беретін, «білемін» дейтіндер. Ол тұқымнан батырлық қуып жауға шапқан: Абылайды, Қасымды, Кенесарыны, Наурызбайды, Шыңғыстың туған ағасы - Мәмкені айтпағанда, «ең жуасы» дегеннің өзі біреумен төбелесе кетуге төбелесе - пышақ жұмсауға даяр тұратын. «Төре» атаулының белдігінде, қынға тығулы кездігі жүретін, кейбіреулері қанжар да асып алатын, әкімшілік құрғандары мойындарына үнемі қылыш асынатын. Шыңғыс та сөйтіп, қызмет атқарған немесе атқа қонған шақтарында, алтын балдақты, күміс қынапты қылышын салақтатып, мойнына асып жүретін.

Шепа сол дағдыға Шоқанды да кішкене күнінен қалыптастырып, «төреде кісесіз, кездіксіз жігіт болмайды» деп, Шоқанға арнап бір зергерге әдейі жасатқан, алтынмен әшекейлеген кісеге қыны мен екі жүзді кездік ілдірген. Әзірше ешкімге жұмсап көрмегенмен, ашуланған шақтарында,

«салып алайын ба?» деп Шоқан да кездігін қынынан суыра жылтыңдатып қоятын.

Күрең қозыны «ұста!» деп бұйырған Жайнақ айтқанын орындамай бетіне қараған соң, Шоқан «алтын кездігін» қынынан суырып алды да:

– Ұста, ұста! деген соң! – деді Жайнаққа жекіп, кездігінің жылтыр жүзін күннің шаңқан сәулесіне жалтылдатып.

Қаймыққан Жайнақ қайын, шырпының дәмі қышқыл бұтақтарын өткір тісімен қырқып ап, быртылдатып рахаттана шайнаған күрең марқаның қасына жанаса беріп, артқы аяғының біреуінен ұстай алды. Шошып кеткен марқа, тұтылған аяғын жұлқи ілгері тартқанда:

– Жық! – деді Шоқан.

Күшті Жайнақ, марқаның денесін құшақтай, сол жақ қабырғасын астына келтіре алып ұрды.

– Бас!.. Жіберме!.. – деп бұйырды Шоқан Жайнаққа.

Тұруға тыпырлап жанталасқан қозыға Жайнақ әрең ие боп, «бұны не істейді?!» деген оймен Шоқанға қарап еді, ол марқаның қатты үстіңгі жақ артық аяғына жармаса кетті де, кездігімен тірсегін шорт кесіп жіберді. Жанталасқан марқа тіпті қатты бұлқынғанда, ие болмауға айналған, әрі марқаны аяған, әрі Шоқанның мына батылдығының не екеніне түсінбеген Жайнақ:

– Бұның не, Қанаш-ау?! – деді үлкен көздері шарасынан шығып.

– Не әкеңнің құны бар, не екенінде? – деді Шоқан, кескіні мейрімсіздене түсіп.

– Обал ғой мынауың!

– Өшір үніңді, әкеңнің аузын!.. Ие бол, марқаға!.. Әйтпесе, кездікті өзіңе салам!..

Бұйрықты орындамауға амалы жоқ Жайнақ, бұлқынған марқаға әрең ие болып, қылпылдаған кездерін Шоқанға тіксе, ол марқаның бөлтірігін де қиып, жіліншігін кейін қайырып жатыр екен...

– Алла! – деді не істерге білмей сасқалақтаған Жайнақ, бар даусымен. Шоқан марқаның асығын қоса, жіліншікті қайырып жіберді... Сол шақта олардың құлағына.

– Әй, бұларың не?! – деген еркек даусы сап ете қалды. Жалт қараса, киімдері тозыңқы, аяғына ағаш шәрке ілген, қолына жуан таяқ ұстаған, қара буырыл сақалды, күйкі денелі адам!..

Бұл бала шағынан Өтейдің қойын баққан, қартаң тартқанда қозыларын бағуға ауысқан, мал бағудан басқа жұмысы жоқ, қатын-балалары өлген, Жұрқа дейтін бейшара еді.

Балалар Жұрқадан сескенгендей, қозыны қоя беріп кейін шегінді. Сындырған аяғынан шойнаңдай, зарлана маңыраған марқа үш аяқтап қашты.

– Шырақтарым-ай, бұларың не?!.. Обал қайда балалар?.. – деді Жұрқа, жылағысы келгендей, бет-аузы бүлкілдеп, былшықты көзінде жасы мөлтілдеп... - Қозының тірсегін қиғанша менің тірсегімді қисаң нетті, балалар!.. – деп Жұрқа еңіреп қоя берді...

– Кетемісің, жоқ па? – деп Жұрқаға кездігін жалақтата ұмтылған Шоқанды, «ойбай, қой!» деп құшақтай алды. Бұл жолы Шоқан қарсыласқан жоқ. Оны ағаш арасына қарай жетектеген Жайнақ, орнынан қозғалмай жылап тұрған Жұрқаны сескендірмек болып, – «Кетсейші, бейшара-ау, өлесің ғой бүйтіп тұрып! Білмей тұрмысың тентектің кім екенін?» деді. «Кімнің баласы еді, ойбай?» деді Жұрқа ықылық атып. «Шыңғыс ханның!» деді Жайнақ «Кімнің баласы болса да, жетпей желкесі қиылсын!» деді Жұрқа, жасқа булығып. «Не дейді?!» деп бүлқынған Шоқанды Жайнақ босатпай, қалың бұтаның арасына кіріп кетті...

Артқы оң жақ аяғы тілерсегінен омырылған күрең марқаны арқалап, басқа қозыларды айдап, ауылға алыстан аңырап келген Жұрқаны көргенде, ауыл адамы, әсіресе Өтей, не істерге білмей қалды.

Кешікпей Өтей мен Дәуіштің аяқ басқан адамы Өтейдің аулына түгел жиналды. Жиналғандардың ыза-кегінде шек болған жоқ. Не істеудің жайын, жұрт Өтейдің аузынан күтті. Естімеген, көрмеген, күтпеген сұмдыққа кездескен ол, ашу қаншама бұғанмен тартымды ақыл иесі болып келген қалпына бақты. Ақындар «қараңғыда жол тапқан, қисынсыз жерде сөз тапқан» деп мақтайтын оны, сақалының ұзындық және молдығына қарап, көтермешілер бураға теңейтін еді де, жастар жағы «Бура атаң» деп, құрбылары «Бөкен» деп, теңдес біреулер болмаса, «Өтей» атын ешкім аузына алмайтын еді.

Өтей Шыңғыстың әкесі – Уәлімен тізелес, табақтас болған адам. Қасым мен Уәлі Абылайдың хандығына таласқанда, Уәліні жақтаушылардың бірі – Өтей болған. Сондықтан оны «Бүкен» деп Шыңғыс та сыйлайтын, үнемі ақылшысы, батагөйі ғып ұстайтын. Есенейдің екпінімен Шыңғыстан биыл жаз іргесін айырғанмен, ордаға ішкі тілегі баяғыдай болатын.

Міне, сондай көңілдес жүрген Өтейге, күрең марқаның оқиғасы төбеден тоқпақпен ұрғандай әсер жасады.

«Қыздырманың қызыл тілділеріне» ерік берсе, Шыңғысқа кісі жіберу керек те, марқаны қосалқа құнмен төлетіп, бұндай қылықты қайталамау

үшін, баласына көптің көзінше дүре соқтыру керек. Біреулердің ойынша, бұл қылық баланікі ғана емес, әкенікі де бұны, биыл Өтейдің ірге айыруынан өшігіп, Шыңғыстың өзі істетіп отыр, оның баласына тапсырғаны, бір марқаның ғана емес, бірге өрген қозылардың бәрінің де аяғын сөйттіру, құдай одан сақтаған да, Жұрқа үстінен шығып қалған!..

«Не істеу керек?» дегенде, біреулер күрең марқаны ақсандатпай сойып тастауды мақұл көріп еді, енді біреулер, – «сарапқа түсетін марка болды ғой бұл, көрерсіңдер, әскер күшіне сүйеніп отырған Шыңғыс теңдік бермейді марқаның құнын да төлемейді, баласына дүре де салдырмайды, ендеше, бұл кеңесті дуанға жинала бастаған билерге беру керек, не десе де солар шешу керек, олай болса оташыға марқаның қиылған тірсегін байлатып, қолда күттіру керек» десті.

«Бураған» біраз уақыт үндемей отырып қалған соң, тіл қата алатындары:

– Бүке, не ақыл айтасың? – деді шуласып.

– Қасқыр жеп кететін бір марка ғой бұл, – деді Өтей тұқырайған басын көтеріп, – бүйтпесе керек еді Шыңғыс. «Бала да өз бетімен істей қойды ма екен, бұны?» деген сөздерінде де жан бар. Бұл бері салғанда, – Шепенің ақылы болу керек. Әрі салсаң – одан да шиеленіседі. Қалай айтқанда да бұл қылыққа қатты тыйым салмай болмайды, әйтпесе ар жағы өршіп, ұшқыннан өртке айналып кетуі мүмкін. Бірақ бұл жұмысты ашуға емес, ақылға жеңгізейік. Шыңғысқа әуелі кісі жіберейік, себебін білейік, не істеуді содан кейін ақылдасайық.

Өтей Шыңғысқа өзгені емес, өзіне жас жағынан да, бедел жағынан тетелес өсіп келе жатқан Төлегенді жіберді. Сондағы ұстатқан сөзі:

– Баласы мына қылығын Шыңғысқа білдіріп істеді ме екен, білдірмей істеді ме екен? Қайсысы болса да түбінде анықталмай қоймайды, сондықтан шынын айтсын. Одан әрі сөйлесу жеңіл болады. Бұл – бір. Екінші қайсысы болса да, қиын жұмыс болды бұл. Әңгіме Шыңғыстың білу-білмеуінде емес, менің марқамның сирағы буналуында. Бір маркада тұрған түк те жоқ. Ол не қасқыр жеп кететін не кім көрінгенге сойып тастайтын тоқты. Маған осы оқиғаның атағы жаман болып тұр. Менің әуелі – Уәлімен одан кейін Шыңғыспен жан аяспас болғанымды дүйім жұрт біледі. «Шыңғыстың баласы сондай досының малына пышақ жұмсапты» деген қауесет тарайды да, «құрыққа сырық жалғап» дегендей, өсекшілер, әсіресе дұшпандар бұл кеңесті өсіріп әкетіп, бір марқаны мың марка қылудан қашпайды. Бұны естігенде, дұшпандар «шоқ-шоқ» деп табалайды, достар қынжылады, соның арты насырға шауып, «сыныққа сылтау іздеп отырғандар» жұртты желіктіреді. Бұл ұшқынды үрлеушілер аз болмайды. Оның арты өртке айналып кетуі, талайлардың бұдан шарпылуы, біреулердің күйіп өлуі қиын емес. Осы өртті болдырмауға менің ақылым жететін емес. Шыңғыс не айтады екен бұған?..

Төлеген барғанша, Шыңғыс Шоқанның қылығынан хабарсыз екен. Осы маңайдағы шешеннің бірі саналатын Төлеген, әдеттегі қалпымен, мақсатты сөзіне алыстан орағытып келе жатыр еді, жырақ жердегі өрттің түтінін сезген иісшіл адамдай, жаман бірдеме барын байқай бастаған Шыңғыс:

– Әй, Төлеген! Неменені бықсытып келе жатырсың? Төркіні жаман сөзді тұтатқалы келе жатқан қалпың бар ғой өзіңнің? Орынсыз маймаңдамай, турасын айт! – деді.

Турасын естігенде;

– Апырай, олай болмас!.. Қанша тентек болғанмен, Қанашжан өйте қоймас. Бұны істеген Қанаш болмас, арамызға от тұтатқалы жүрген басқа біреу болар, – деп бойына жолатқысы келмеді.

– Қозышы көзімен көрген, – деген сезге де тоқырамай;

– Қайдан білесің, қозышыны біреу әдейі жұмсап, марқаның, аяғын өзіне бунатпағаның? – деген дау айтты.

Бірін-бірі қалай иландырамын білмеген Шыңғыс пен Төлеген, өзінен сұрамақ болып Шоқанды іздетті. Ол жоқ. Ордалық ауылда да жоқ, қарасы ауылда да жоқ. Ауыл балаларын тексертсе, жалғыз Жайнақтан басқасы түгел. Жайнақ пен Шоқан қайда болса да бірге. Бірақ қайда олар? Ағаш арасын қаратса – жоқ. Келдің тақырында ойнаған балалар арасында жоқ. «Әскерлік бекініске қашып бармады ма екен?» деп, астыртын кісі салса – жоқ. Ешқайда жоқ. Әлде Шоқанның қылмыс жасағаны рас болып, жазадан қорыққан ол, Құсмұрын қырқасының әр жерінде көмірі қазылған үңгірлердің, немесе қасқырлар қазатын біреуіне жасырынған болар ма? Ондайлар толып жатыр және көбі бытықы-шытықы солардың қайсысына тығылғанын кім біледі? Бәрін тінтіп шығуға, бүкіл ел жабылмаса, бұл арадағы ауылдардың адамы жетпейді. Қалай табу керек, ендеше?

Шоқан мен Жайнақ таптырмайтын жерде еді. «Тентектің ақылы түстен кейін кіреді» дегендей, ханзадалық намыстың айдауымен күрең марқаның артқы бір аяғын бунап тастаған Шоқан, Жұрқа шал қылмыс үстінен шығып қап, Жайнақ шытырман ішіне сүйреп әкеткен соң ғана, не істегенін сезіне бастады, онда да Жайнақтың есіне түсіруімен.

– Шоқан - ау, төретайым - ау, не істедің?! - деді Жайнақ оған шытырман арасына кіре.

– Не істедім? деді Шоқан, демін жиілете алып.

– Әлгі қозының аяғын бунауың ше?

– Онда не бар?

– Ойбай-ау, төретайым-ау, сыныққа сылтау таба алмай жүрген жұрт емес

пе, маңайдағы ауылдар? Солар, мына марқаның аяғы буналуын сылтау ғып, ере түре келмесін қайдан білеміз?

– Онда не істейді?

– Төретайым-ау не дейін саған? – деді Жайнақ кейіп, – «не істедің» не? Желіккен жұрт орданы жан-жағынан тарпа бас салса қайтесің?

– Өйте алмайды.

– Неге?

– Әскер бекінісін сағалап отырған жоқпыз ба? – деді Шоқан, әкесінен және Шепеден естіген сөздерін қайталап, – солардан бата алмайды.

– Әскер не істейді? Көпке топырақ шаша ма?

– Ал, енді, төретай, - деді Жайнақ, не дерге білмей кідіріп қалған, аздан кейін ғана бірдеме айтуға ыңғайлана бастаған Шоқанның сөзін аузынан жұлып ап, - бауырым, досым, бір тілегім бар сенен!

– Айта ғой.

– Осы оқиғаның аяғы неге соққанша бой таса қыла тұрсақ қайтеді?

– Қайда? Қалай?

– Ауылда болсақ та, ағаш арасында болсақ та, іздегендер жайлы сап бізді тауып алады...

– Иә, сонда? – деді, енді ғана ашуы тарап көңіліне қауіп ұялай бастаған Шоқан.

– «Қасқыройнақ» аталатын жарқабақтай астында үңгірлері бытықышытықы бір қуыстар бар...

– Білем, бірақ кіріп көрген емеспін, – деді Шоқан.

– Мен кірдім, – деді Жайнақ – орда жайлауға көшкенде, қарашы ауыл осы маңайда қалып қоятын еді ғой, сонда балалар үңгір атаулының ішін аралап шығатын. Қуысы ең көбі -«Қасқыройнақ» болатын. Оның алыстап кететін бір үңгірлеріне түптеп баруға қорқатынбыз. Үлкендер «ол түкпірлерде қасқыр күшіктейді, барған адамды жеп қояды» дейтін. Соған тығылайық.

– Бізді де жеп қоймай ма, қасқырлар? – деді, үңгірге тығылуға іштей көніп қалған Шоқан.

– Тәуекелге бел байлаймыз, – деді Жайнақ, – қазір ол үңгірлерде қасқыр

болмау керек, Жортуға жараған бөлтіріктерін ертіп, малы көп жайлауға кеткен болу керек. Жүр, барайық!..

Жайнақ Шоқанды қолынан жетектеді. Шоқан қарсыласпады.

«Қасқыройнақ» – «Орта бұлақ» аталатын жылғаның қайнар тұсындағы дөңестің, етегінде еді. Дөңестің биігінде әлдене заманда жасалған аласалау оба бар. Сол обаның іргесінен жылап емес, саулап ағатын бұлақ бар. «Сулы жер – нулы жер» дегендей, бұрқырай ағып, етегін кең жайып кететін бұлақтың қайнар тұсына қалың жыныс өскен. Солардың қартаюға айналған кейбіреулері «киелі ағашқа» саналып, ешкім балта тигізбегендіктен, түбірлері мейлінше жуандап, бұтақтары тарбайып кеңіп кеткен. Көтере сөйлеуі ме, расы ма, біреулер – «ол арада аумағы ауыл орнындай аршалар бар» деседі, «қайын мен теректен екі-үш кісінің құшағы әрең жететін түбірлер де жиі кездеседі» дейді олар, «құрыққа жарайтын тобылғылар да болушы еді, ел ондайларды кесіп қамшыға сап қылатын» дегенді де айтады. Неге екенін кім білсін, сол ағаш тұқымдарының бәрі де қиышойқы, бойлары аласа, бұтақтары қалың келеді, араласа құшақтаса өскен олардың ішінде, жаяу кісіні де жүргізбейтін тұстары бар.

Осындай паналы орын болғандықтан, қасқырлар обаның құлай берісіне белгісіз заманнан бері шұрқ-шұрқ апан қазып, етегін толып жатқан үңгірге айналдырып жіберген. Көшпелі ел, тек, көктем мен күзде ғана малдарын жайып, былайғы уақытта тоқырамайтын кезде, қасқырлар апандарына аласапыран шақта күшіктейді екен де, ел жайлаудан қайтарда өргізіп әкетеді екен. «Осы арада көмір барын да елге қасқырлар ашып берді» деген де сөз бар. Қасқыр мал баққан қазақтың ежелгі жауы. Оны аулау көшпелі елдің ата салты. «Қасқыройнақ» обасының етегінде қасқырлар ұялауын, ол арада көмір барын ақша қазақтар, алғаш айдалада соғып алған қасқырдан байқаған, басқа жердің қасқырының түгі таза, ал «Қасқыройнақтан» шығатын қасқырдың түгі қап-қара шаң! «Неліктен?» деп ойлағаншылар қасқырдың апандарын тауып, жылтыр тас сияқтанған нәрсені қазып кірсе, – жұмсақ!.. Жағып көрсе – тұтанады!.. Ел содан бастап, тас көмірді отынға қолданған... Іргесінен қасқырдың апандары табылғандықтан, бұрын аты жоқ обаны «Қасқыройнақ» қойып алған. Ел кемірін ала бастаған шақта, қасқырлар ол арадағы апандарға күшіктемей, тек, адам жоқ кезде ғана жиналатын ойнағына айналдырған. Сондықтан оба ғана емес, оның аумағы да ел аузында «Қасқыройнақ» аталған.

Шым-шытырық ұйпаланған сытырманьың арасынан жүрер жол тауып «Қасқыройнаққа» жету, бастаған Жайнаққа да, қостаған Шоқанға да жеңіл болған жоқ. Бұталар ілген көйлек-дамбалдары жыртылып, денесінің ашық жерлерін сояулар тырналап, серпілген бұтақтар беттері мен денелерін осып, жалаңаш табандарына шөгірлер еніп... дегендей, «Қасқыройнаққа» жеткенше балалар ауыр азап шекті. Дегенмен – жетті.

Дуан орнап, көміршілер қуылғаннан кейін, бұлақтың бұл сағасына адам да, мал да аяқ баспаған, сондықтан жыл сайын қалыңдай өскен бетеге мен

көде, қойдың қалың жабағысындай ұйыса туырылып кеткен. Сол ара әлі де қасқырлардың ойнағы екендігіне. ұйысқан шөптердің ұйпа-тұйпа болуы, жемтіктерінің жүн-жұрқа, сүйек-саяқ, бас-сирақтары сияқты қалдықтарының жатуы және кебіңкі де, жас та қиларының көрінуі куә. Ескі апандар опырылып бітіп кеткен. Көмірін алған қуыстардың ар жағы қап-қараңғы боп, алып аждаһаның аңырайта ашқан аузындай үңірейіп тұр.

Не істеу керек?

Үңгірге кіруге балалар бата алмады. Обаның төңірегін байқаса, араласа қалың болып өскен аршалар, тобылғылар, басқа да ағаштардың тұқымдары. Олардың арасынан ешкімді ешкім таба алмастай. Оба төбесінен ақ ауыл да, қара ауыл да айқын көрінеді.

Жынысқа жасырынған балалар төңіректі бақылауға кірісті. Кім екенін білмегенмен, Төлегеннің ордаға салт келіп, атын шылбырынан қонақ үйдің белдеуіне байлағанын көріп тұрды. Бұлай байлау бұрын болмаған іс. Ордаға келуге мүмкіншілігі барлардың өздері аттарын ақ ауылдың сыртындағы дауыс жетерлік жерге қағылған ашаға шылбырынан байлап немесе өзара матастырып, жыммен тізбектеліп жүретін қояндардай бірінің артынан бірі шұбырып жаяу келетін.

Мына адамның өйтпей, ордаға салт атпен таянып кеп түсуі, атын белдеуге байлауы, бақылап тұрған балаларды, әсіресе Шоқанды таң қалдырды.

– Көрерсің, – деді Жайнақ Шоқанға, – дәу де болса, осы адам күрен қозының жайында келді. Және бұл – ашулы келіс. Және басынып келу.

Бұрынғы тәртіптерді бұзып келген адамға іштей ызаланғанмен Шоқан Жайнаққа жауап қайырмады. «Арты не болар екен?» дегендей, тіккен көзін ордадан айырмай, қимылсыз жатты да қойды.

Кешікпей орда маңы әбігерлікке түсуі де көрініп тұрды. Әлдекімдердің ордадан шығуы, әлдекімдердің кіруі жиіленді. Аздан кейін атқа қонған әлдекімдер шапқылаған қалпымен сайға түсіп кетті. Енді біраз уақытта орта бұлақтың жан-жағынан Шоқан мен Жайнақтың аттарын атаған айғайлар шықты. Бұлар іздеушілер екенін екі бала да аңғарды.

– Дыбыс берсек қайтеді? – деді ызалана түскен Шоқан.

– Қоя тұрайық, төретай! – деді Жайнақ. – Арты не боларын күтейік.

Арты жақсы көрініске айналмады. Ауыл араларында да, орда төңірегінде де аттылы, жаяулы қимылдар көбейді. Күн кешкіруге айналған шақта, ордадан да, қарашы ауылдан да ере шыққан бірталай аттылар мен жаяулар орта бұлақты қаусыра жайылып бері қарай беттеді.

– Іздеушілер! – деді Жайнақ. – Бұлай отырсақ тауып алады. Үңгірге кірейік.

– Тапса не істейді? – деді Шоқан қатуланып.

– Олай деме, төретай. Хан – ием ұлықсат етпесе, іздемес еді олар бізді. Сол кісі іздеткен ғой. Мына жәйлі салуларына қарағанда, істің арты шатаққа айналған ғой. Қазір ашулы отырған болар, хан – ием. Сол қалпында қолына түссек, тілі де, қолы да тиюі мүмкін.

Сол кезде жан-жақтағы адамдардың дауыстары жақындай бастады. Екі баланың да қорқыныштан бойлары дірілдеп кетті. Жайнақ Шоқанның білегінен тағы шап бере ұстап, төменге, үңгірге қарай тартты. Шоқан қарсыласқан жоқ.

Олар үңгірге кірген шақта, жайылымшылар келіп те үлгерді. Төңіректі тінте қараған олар;

– Бұл арада да жоқ екен ғой, – десті шуласып.

– Үңгірге кірмесе? – десті біреулер.

– Қой, кірмес, – десті үңгірдің аузына үңілген біреулер, – көрдей қараңғы ғой іші!.. Қорқар кіруге. Әсіресе мынадай бейуақ кезде!..

Ішіне кіріп байқауға үңгір әрі қараңғы, әрі қуыстары көп, жарықсыз қалай табады оларды?

Жайылымшылар амалсыз тарады. Олардың дауыстары бәсеңдеген шақта, балалар сақтанған қимылмен үңгірден шықты. Енді қайда барады?

Оларды сол халында қалдыра тұрып, орда жағына барайық.

Шоқанды таба алмаған жайылымшылар, бұл жайды Шыңғысқа қалай естіртудің жайын ақылдасты. Оған жанындай жақсы көретін ұлының ұшты-күйлі жоғалып кетуін естірту оңай болып па? Сондықтан, «кәне, қайсысың барасың?» деген сұрауға ешкім де жауап бермей, үн-түнсіз тұнжырай қалғанда, Абаның «мен - ақ барайын!» деген даусынан төңіректегілер селт ете қалысты.

«Апырай, мынау не қылған жүрек жұтқан адам еді?!» деп таңдана қарады жұрт оған.

– Барсаң, жолың болсын! – деді біреулер. – Бірақ хан мен ханшаны шошытып алмай, ретін тауып естірт.

– Сонда, не демекшісің? – деген сұрау қойды біреулер, айтар сөзінің түрін байқап алғысы қажет болса, ақыл қосқысы келіп.

– Онда жұмысың не? – деді біреулер, сұрау бергендерді ұнатпай, – бірге өсіп – біте қайнаған, қан-жыны араласқан адамдар, қышыған жерін қалай табудың ретін білер, «барайын» деуі содан болар.

– Бар, бар! – десті өзгелері.

Аба ордаға кірсе үш-ақ адам отыр екен: Шепе, Шыңғыс, Зейнеп. Абаның есіктен басы көріне, «табылды ма?» деген сөзді үшеуі үн қоса айтты.

– Табылады, – деді Аба, оларды шошытып алмайын деп. Ол сөзге қанағаттанбай, «табылды ма, жоқ па?» деді тағы үшеуі де үндерін қоса.

– Табылады! – деді Аба нық дауыспен.

Асығыс Шепе Абаның созбақ жауабына ыза боп, малдасын құра отырған қалпынан лып етіп шарта жүгініп алды да, қасында жатқан қамшысын оң жақ уысына бүктей ұстап, еркін сөйлейтін Абаға:

– Әй, неменеге болдырған түйедей бұралаңдап тұрсың өзің, тура сұрауға қисық жауап беріп? «Әкесі өлгенді де естіртеді» дегендей, табылса да, табылмаса да турасын айт! – деді.

– Табылады! – деді Аба салмақпен.

– Қап, мынау иттің баласын-ай! – деп Шепе бүктеулі қамшысымен кілем төселген жерді барлық пәрменімен періп-періп жіберді.

Шыңғыстың бойында ондай қайрат көрсетерлік қуат жоқ еді. Күрең марка оқиғасы басталғалы, Шоқанның халы, өзінің халы, ордасының халы не боларына көзі жетпей, ой-санасын қараңғы тұман басып алған; өкпесі қабынып, жүрегі төмен тартып, демін зорға алып отырған. Енді, міне, Аба «табылады» дегенмен, сөз әлпетіне қарағанда, әлі таба алмай келіп отыр. Қайдан табылады сонда?

Абаға осы сұрауды қоюға Шыңғыстың алқынған өкпесі мен қысқан жүрегі мұрша бермей, екі-үш рет оқталды да, демі ықылық атып, дыбысын шығара алмады.

– Жәй тұтығып отырған жоқ Аба, – деді Шепе, Шыңғысқа, ашулы үнін өзгертпей, – «табылады» дегені жәй сөз бұның. Ол енді табылмайтын бала!..

Шегінен шығара үрлеген қуықтай тырсылдап, біреу шертіп қалса жарылып кеткелі отырған Зейнеп, Шепенің сөзін естігенде, «аһ!» деп айғайлап қалды да, талықсыған бейнемен жантая берді. Аба жүгіріп кеп Зейнепті құшақтай алды да, басын қасында жатқан жастыққа сүйеді. Сасқалақтаған Шыңғыс, от орнындағы қашқар құманды алып кеп, әйелінің бетіне су бүрікті... Талықсыған жүрегі аз да болса тыныс алғандай басын сүйеген Абаға үлкен көзін төңкере қараған Зейнеп әлсіз дауыспен;

– Қайдан? – деді.

– Әйеке, есінді жинашы! – деді Аба жалбарынған дауыспен, – «табылады» деген соң табылады.

– Бар болғыр-ау, – деді Шыңғыс Абаға кейіп, – екіұшты сөзіңді қойып, турасын неге айтпайсың?

– Айтам, Сұлтаным, бірақ Әйекең мен екеуіңе ғана.

– Мен неге бөтен болам? – деді Шепе діңкілдеп.

– Тек табылса болмай ма, тентек аға-ау? – деді Зейнеп әлсіз дауыспен. – Естиік, қайдан табылуын. Бара тұр, тентек аға!

– Сөйтші, кіші аға! – деді Шыңғыс жалбарынған дауыспен.

Шыға тұруға мойындаған Шепе, қамшысын қолына тұта, есік жаққа беттей берді де, босағаға жете, артына қайрылып, қамшылы қолын Абаға безеп:

– Ылайымда табылсын – деді қаһарлы үнмен, – егер табылмады бар ғой, ендігі ісім сенімен түссін!

Кердеңдей басқан Шепе шығып кетті.

– Қанаш, дәуде болса, «Қасқыройнақтың» үңгірінде, – деді Аба Шепе кеткен соң.

– Оны қайдан білдің? – деді Шыңғыс пен Зейнеп қосарлана.

– Онда болмағанда қайда кетеді? Құс емес ұшып кететін аң емес, інге кіріп кететін; балық емес, суға сүңгіп кететін...

– Бай болғы-ау, мен бидеме біліп келген екен дешем, жоямал ма еді, айтып отиғаның? – деді Зейнеп.

– Ендеше, неге тінттірмедің қалың адамға үңгірді? – деді Шыңғыс.

– Тінттірмегенім – «егер табыла қалса, Қанашты көптің көзінде ұялтпайын сағын сындырмайын» дедім.

– Енді қалай таппақсың?

– Мен таппаймын анау жатқан – Құтпан табады.

«Құтпан» дегені, Шыңғыстың қасқыр алатын иті. Ірі де, күшті де, жүйрік те, батыл да бұл ит, Сібірдің «тайдай» дейтін көкжал қасқырларын аңшылап жүріп жеке алады екен. Әлдекім Құтпанды күшік күнінде, бес-алты жасар Шоқанға тартуға әкеп берген, тұқымы «аю алған» атанған

Құтпан, күшік күнінен ежет те, күшті де болған соң, Шоқан жақсы көріп қайда барса да қасынан тастамайтын. Ит те оны жақсы кәріп, қасынан қалмайтын, жоқ болса іздеп тапқанша дамыл көрмейтін.

Оқтын-оқтын аңсырап далаға кетіп қалатын, кейде тез оралып кей шақта бірер күн жоғалып табылатын, кейде сау, кейде жараланып қайтатын Құтпан, Шоқан қылмыс жасар күні үйде жоқ боп, жайылымшылар Шоқанды таба алмай қайтқан шағында келген еді. Бұл жолы денесі қан-қан боп жараланған, ол – ұялы қасқырлармен таласуының белгісі.

Асығыс Шепе Абаның созбақ жауабына ыза боп, малдасын құра отырған қалпынан лып етіп шарта жүгініп алды да, қасында жатқан қамшысын он, жақ уысына бүктей ұстап, еркін сөйлейтін Абаға:

– Әй, неменеге болдырған түйедей бұралаңдап тұрсың өзің, тура сұрауға қисық жауап беріп? «Әкесі өлгенді де естіртеді» дегендей, табылса да, табылмаса да турасын айт! – деді.

– Табылады! – деді Аба, салмақпен.

– Қап, мынау иттің баласын-ай! – деп Шепе бүктеулі қамшысымен кілем төселген жерді барлық пәрменімен періп-періп жіберді.

Шыңғыстың бойында ондай қайрат көрсетерлік қуат жоқ еді. Күрең марка оқиғасы басталғалы, Шоқанның халы, өзінің халы, ордасының халы не боларына көзі жетпей, ой-санасын қараңғы тұман басып алған, өкпесі қабынып, жүрегі төмен тартып, демін зорға алып отырған. Енді міне, Аба «табылады» дегенмен, сөз әлгі етіне қарағанда, әлі таба алмай келіп отыр. Қайдан табылады сонда?

Абаға осы сұрауды қоюға Шыңғыстың алқынған өкпесі мен қысқан жүрегі мұрша бермей, екі-үш рет оқталды да, демі ықылық атып, дыбысын шығара алмады.

– Жәй тұтығып отырған жоқ Аба, – деді Шепе, Шыңғысқа ашулы үнін өзгертпей, – «табылады» дегені жәй сөз бұның. Ол енді табылмайтын бала!..

Шегінен шығара үрлеген қуықтай тырсылдап, біреу шертіп қалса жарылып кеткелі отырған Зейнеп, Шепенің сөзін естігенде, «аһ!» деп айғайлап қалды да, талықсыған бейнемен жантая берді. Аба жүгіріп кеп Зейнепті құшақтай алды да, басын қасында жатқан жастыққа сүйеді. Сасқалақтаған Шыңғыс, от орнындағы қашқар құманды алып кеп, әйелінің бетіне су бүрікті... Талықсыған жүрегі аз да болса тыныс алғандай басын сүйеген Абаға үлкен көзін төңкере қараған Зейнеп әлсіз дауыспен;

– Қайдан? – деді.

– Әйеке, есінді жинашы! – деді Аба жалбарынған дауыспен, - «табылады» деген соң табылады.

– Бар болғыр-ау, – деді Шыңғыс Абаға кейіп, – екіұшты сөзінді қойып, турасын неге айтпайсың?

– Айтам, Сұлтаным, бірақ Әйекең мен екеуіңе ғана.

– Мен неге бөтен болам? – деді Шепе діңкілдеп.

– Тек табылса болмай ма, тентек аға-ау? – деді Зейнеп әлсіз дауыспен. – Естиік, қайдан табылуын. Бара тұр, тентек аға!

– Сөйтші, кіші аға! – деді Шыңғыс жалбарынған дауыспен.

Шыға тұруға мойындаған Шепе, қамшысын қолына тұта, есік жаққа беттей берді де, босағаға жете, артына қайрылып, қамшылы қолын Абаға безеп:

– Ылайымда табылсын – деді қаһарлы үнмен, – егер табылмады бар ғой, ендігі ісім сенімен түссін!

Кердендей басқан Шепе шығып кетті.

– Қанаш дәуде болса, «Қасқыройнақтың» үңгірінде, – деді Аба Шепе кеткен соң.

– Оны қайдан білдің? – деді Шыңғыс пен Зейнеп қосарлана.

– Онда болмағанда қайда кетеді? Құс емес ұшып кететін аң емес, інге кіріп кететін балық емес, суға сүңгіп кететін...

– Енді қалай таппақсың?

– Мен таппаймын анау жатқан – Құтпан табады.

– Аузыңа май! – деді қосарланып.

Салт атқа қонып, Құтпанды қарғысынан ұзын қыл шылбырмен жетекке алған Аба оны еркіне жіберіп, шылбырдың ұшын ғана қолына орай ұстап отырды. Құтпанның күшті екенін сонда аңғарды, жерді тіміскілей жүтірген Құтпан, Абаның сірестіре тартқан қарулы қолын қарыстырып, шылбырды екі қолымен ауыстырып ұстауға тура келді.

Құтпан аса иісшіл еді. Қар түгіл қара жердің өзінде, қуған аңын ізінің иісімен тауып алатын. Күшік күнінен иісі сіңген Шоқанды да ол жазбай табатын. Бірақ бұл жолы адасты ол. Оған себеп – күндіз, Құсмұрынның тақырында Шоқанның асық ойнауы еді, сортаң иісі мұңкіген тақырдағы Шоқанның иісінен Құтпан айрылып қалды. Енді қайтып табуды

білмегендей, Құтпан қыңсылап жанталасты. Аба содан кейін итті еркіне қоя берді. Ит олай-бұлай шапқылап, Шоқанның «Ортабұлаққа» беттеген ізін тапты да, зымырай жөнелді. Аба да артынан шапты. Бірақ жүйрік ит жеткізер емес, – ілезде іңірдің қоюлана бастаған қараңғылығына жоқ болды... Иттің із тауып жөнелгенін аңғарған Аба «дәу де болса Қасқыройнаққа барар» деген жобамен, сайдың жиегін жағалай желкесіне тартты...

Қайда барарын білмей дағдарып отырған Шоқан мен Жайнақ, қараңғы қалың шытырманның ішінен Құтпанның әуелі сыбдыры естіліп, ілезде өзі көрінген шақта, не ит екенін біле алмай шошып кетіп, орындарынан өре түрегелді. Шоқан сезімнің сілтеуімен қынындағы кездігіне жармасты. Иесін тани кеткен Құтпан «қорықпаңдар менмін!» дегендей еркелі үнмен қыңсылады да, даусын танып «Құтпан!» – деген Шоқанды басына секіре бассалды. Оны құшақтай алған Шоқанның көзінен жасы ыршып кетті. Итті Жайнақ та таныды.

Бірақ Құтпан Шоқанмен ұзақ құшақтаспады. Ол ілезде жерге түсіп, сол маңайды иіскелей тыпырлап қыңсылай бастады.

– Қасқыр жүретін орын ғой, иісін біліп тұр! - деді Жайнақ.

– Япырай, - деді Шоқан көзінің жасын саусағымен сүртіп, - итті «адамға дос» деген рас екен ғой! Досжаран, аға-іні... дейтін адам атаулыдан ит асты - ау, іздеп кеп!..

– Мен ше? - деді Жайнақ.

– Сенің жөнің бөлек қой, - деді Шоқан, Жайнақты құшақтап.

Сол кезде қыңсылаған ит ұли беріп үңгірдің ішіне кіріп кетті.

– Ішінде қасқыр болмаған да! - деді Жайнақ.

– Оны қайдан білдің?

– Біріншіден, – қасқыр иісін сезбесе ит кірмейді, екіншіден, – мана, екеуіміз үңгірде отырғанда, сол жақ қуыстан әлдене ыңыранған сияқтанды. Бөлтіріктерін емізген қаншық па деп ойлап қалдым. Саған айтуға – үрейленер дедім.

– Ендеше, маған да естілгендей болды сол дыбыс. Мен де сені үйрейлендірмейін деп ойладым.

Сол сәтте үңгір ішінен арс-ұрс дыбыс естіліп қалды.

– Болды қызық! – деді Жайнақ. – Қасқыр бар екен.

– Несі қызық? – деді Шоқан үрейленіп, – итті жарып тастамаса не

қылсын!..

– Жарғызбайды, біздің Құтпан! – деді Жайнақ, – оның апанға кіріп қасқырмен алысуы – бір бұл емес, «талайларын апанында жарды» дейтін аңшылар, «талайларын тысқа тірідей сүйреп алып шықты» дейтін...

Сол сәтте арсылдасқан дыбыстар үңгірдің аузына жақындады да, ит пен қасқыр жанталаса арпалысқан қимылмен тысқа шыға келді.

Қайсысының басым екенін, үрейлене қараған балалар білмей қалды. Алыса кеткісі келген олар бассалуға кезек-кезек ұмтылады да, артқы аяқтарына өре түрегеп, ауыздарын денелеріне дарытпай, алдыңғы аяқтарымен бірін-бірі серпіп жібереді...

Осындай арпалыстың үстінде, аяқтарын тірей тік түрегелген қасқыр мен иттің арасына, Шоқанның қалай кіріп кеткенін Жайнақ аңғармай қалды. Шоқан кейін шегінгенде, шалқалақтап құлай берген қасқырдың үстіне Құтпан міне түсті де, алқымынан қапсыра қауып қатты да қалды. Қасқыр аяқтарын серпіп жанталасуда...

– Бірдеме істедің бе? – деді Жайнақ Шоқанға.

– Қасқырдың қарнын кездікпен есіп жібердім.

– Жігіт екенсің! – деді Жайнақ, Шоқанның ерлігіне риза боп.

Дыбысы қырылдап шыққан ит қасқырдың алқымын өршеленіп сыға түсті. Қасқырдың қимылы бәсеңдей түсті... Сол шақта, жоғарғы жақтан аттың дүбірі естілді. «Кім?» дегендей балалар аңыра қалды.

«Қанаш!» деген ақырын дауыс естілді..

– Аба! – деді Шоқан.

Атын жетектеген Аба темен түскенше, ит қасқырды тұншықтырып та үлгерген еді. Сонда да аузын алқымынан алмаған.

Сыбырлаған дауыспен құшақтай амандасқан Абаға балалар ит пен қасқыр жайын айтты. Қасқырды көрсе – өлген. Иттің мінезі Абаға белгілі: «күшім-күшім!» деп әуелі жаясынан, одан – жотасынан, одан – мойнынан сипап кеп, маңдайынан әлденеше сипағанша ол алған аңын босатқан емес. Онда да, сыр - мінез адамына ғана, былайғы жұртты маңына да барғызбайды, барам дегендерді қауып тастайды.

Аба солайша сипалағанда Құтпан адырая қарап қойды да, «сен бе едің?» дегендей қапсырған аузын қасқырдың тамағынан алмақ болды. Бірақ, ала алмады: жағы қарысып қапты!.. Ондай жағдайда не істеу керек екені Абаға белгілі. Ол иттің желкесінен де, алқымынан да сипалап, сірескен сіңірлерін еппен босатты. Жақтары содан кейін әрең ашылған ит, орнынан тұрды да,

анадай жерге барып, етбетінен жатып, езулерін тілімен жалай бастады. Онысы - сыбаға тілеген белгісі. Аң алғандағы оның сыбағасы, сол аңның қаны суымаған жүрегі. Сол жайын білетін Аба Шоқанның кездігін сұрап алды да, қасқыр терісін төсінен шабына қарай іреп жіберіп, төс терісін етінен ажыратып, төсті қабырғадан сөгіп, ішіне қолын тықты да, жыбырлауын доғармаған ыстық жүректі суырып алды. Құтпанның лақтырған кесек тамақты қағып алатын әдеті болушы еді. Қасқырдың төсі сөгіліп жатқан кезде, сыбағасы асарын білген ол, орнынан түре келді де, «мә, Құтпаным!» деп Аба жоғары қарай лақтырған жүректі алдыңғы аяқтарын көтере тік тұрып аузымен қағып алды...

– Ал, үйге барамыз ба, енді? – деді Аба балаларға.

– Мен бармаймын, – деді Шоқан.

– Неге?

– Істің аяғы неге соғарын күтем.

– Қайда?

– Осы үңгірдің ішінде.

– Тек, ойбай! – деді Аба шошығандай.

– Оның несі бар?

– Жау жағы тауып алады.

– Қалай табады?

– Ең алдымен, Құтпан тауып береді. Сені бұл арада көрген ит маңайыңнан шықпайды да, көптің көзіне шалынады. «Ұстап берді» деген сол болады.

– Өзі не болып жатыр? – деп сұрады Шоқан.

– Әзірге белгісіздеу, – деді Аба. – Маңайда жүріс-тұрыстардың, шабыстардың көбеюіне қарағанда, ордаға ұқсастығы барлар, қасқырдай ұлысып жиналысып жатқанға ұқсайды.

– Рас, – деді, сотқарлығының арты шиеленісуге айналғанын шамалағандай болған Шоқан, – сөйтеді. Әрине, әсіресе, Есенеі мен Қожық. Бірақ не істейді ұлып табысқанда? Мылтыққа қайсысы қарсы шаба алады.

– Қай мылтық? - деді Аба түсінбей.

– Бекіністі айтам!

Енді ғана түсінген Абаға кенеттен бір ой келіп кетті: «даудың дауылы басылғанша, – деп ойлады ол, – осы Қанат, сол бекіністі паналай тұрса қайтеді? Ең берік пана сол ғой, бұған!».

Бекініске барғысы келмеген Шоқанды, Аба өз жанынан сөз жасап қорқытты.

– Сені үрейлендірмейін деп айта алмай отырған сөзімді енді амалсыз айтуға тура келеді, – деді ол қынжылған сияқты үнмен, – Есеней де, Қожық та осы маңда жүр екен ғой. «Төрелер мені басынды, малыма пышақ жұмсай бастады, егер алғашқы адымында тыйып тастамаса, олар малдан құрық, бастан сырық айырмауға кірісті; «өгізге туған күн бұзауға да туады», дегендей төренің бүгін маған сұғынған пышағы, ертең Керей мен Уақтың өзгесіне де сұғынады. Не айтады бұған, Есеней мен Қожық?» деп Өтей оларға кісі салады. «Үркейін деп тұрған жылқының құйрығына жапырақ байласа не жорық» дегендей, әлгі хабарды алғаннан кейін, Есеней – Керейге, Қожық – Уаққа ат шаптырып, ұран шақырып жатыр дейді...

– Ұрандасқанда не істейді? – деді Шоқан.

– Қайдам, не істейтінін? – деп ойланған болған Аба, іле жанынан тағы бір сөз шығара қойды, – «айрылар тамыр ердің артқы қасын сұрайды» дегендей, – деді ол, – өшігіп жүрген Есеней мен Қожық, «пышақшыны қолымызға бермей бітіспейміз» деп отырып алса қайтеміз.

– Қолына бергенде не істейді? – деді Шоқан, «жәйбарақат» бола қалған түрінен шираңқырап.

– Айтпа, қалқам, оны! – деді Аба жалбарынған дауыспен, – құдай оған келтірмесін!.. Егер келтірсе...

Ар жағын айта алмағандай Аба құмығып қалды.

Абаның сөздерін шынға жорып, үрейленіп отырған Жайнақ:

– Төретай, сол дұрыс қой! – деді Шоқанға.

– Не дұрыс? – деді Шоқан.

– Бекініске барып паналау.

– Мен де соны дұрыс деймін! – деді Аба, жалбарынған дауыспен. – Жаудың беті жаман. Ол көп те, біз аз. Есеней мен Қожықтың қалың қолы лап қойса, төтеп болар күш жоқ, оларға бекініс төтеп бола алмайды.

– Ендеше, мен неге тығылам? – деді Шоқан.

– «Ауылға шапса» дегенім ғой. Бекініс өз маңайына мың сан қол болса да жолатпайды. Арандай тізілген қалың мылтыққа кім қарсы шаба алады?

– Сол мылтықтарын ауыл айналасына құрмай ма?

– Онда бекіністі қалай қорғайды?

Шоқан тосылып қалды.

– Тағы бір сөзді айтпай амалым жоқ, – деді Аба, – әке-шешеннің де айт дегені осы еді...

– Олардың өздері не істеп отыр? – деді Шоқан, Абаның сөзін бөліп.

– Не істеп отыр дейсің? – деді Аба, жыламсыраған дауыспен. – Шықпаған жандары отыр, әсіресе, Әя апамның. Сенің халыңды ойлап зәрулері жоқ...

– Мен табылмасам, олардың өзін бассалмай ма, Керей, Уақ?

– «Балта көтерілгенше, ағаш жал табады» дегендей, – деді Аба, – естуімше, Керей мен Уақтың желігулері патшаның құлағына шалынып, оларды күшпен тыю үшін, Орынбордан да, Омбыдан да қарулы қалын, әскер жібергелі жатқан көрінеді. Хан - иемнің ойы, солар Жеткенше, Керей мен Уақты алдастырып ұстай тұру. Жеткеннен кейінгісін өзі біле жатады ғой.

Мына сөзге Шоқанның көңілі елеңдеп қалды. Шарасыздықтан қалай шығудың амалын білмей тұрған оның қараңғы маңынан, үміт сәулесі жылтындағандай болды, сондықтан, «ризалас, төретайым бекініске бара тұруға!» деп жалбарынған Абаға «жарайды» деді.

– Әкем қайтеді, сонда? – деген сұрауын Шоқан қайталады.

– Оның бір жөні болар, – деді Аба, – «ел бар, жұрт бар» дегендей, Абылай атаңның қара шаңырағын жауға жықтырып қоймас. Жаудың өзі де ол шаңыраққа батып шаба алмас. Олар әкеңді сен арқылы әлсіретуге тырысады. Іздеген сен табылмасаң не істейді әкең? Әкең қысылып бара жатса, «іздедім, таппадым, нанбасаң өзің іздес» дейді. Не болмаса, «сендер зорлап әкетпесеңдер, қалын, елдің ішінен қайда жоғалады балам? Қайтарыңдар баламды, әйтпесе, бір балаға, жүз бала төлетем!» деп өздеріне пәле салады.

Қанша шәйіргол дегенмен, мына сөз де Шоқанның көкейіне қонды.

– Бірақ, мен – деді ол, – бекініске жалғыз бармаймын, Жайнақпен барам.

– Ол да болсын, – деді Аба, – онда Жайнақ екеуің менің атыма мінгесіңдер де, бекініске дөңнің көл жақ етегімен тартыңдар. Күзеттегі солдаттар Шоқанның келерін біледі. Ол маңайдан басқа бейсауат адам жүрмейді.

Мінгескен балалар сілтеген жобамен бекініске тартты. Аба «ертең келіп терісін сойып алармын да, бөлтіріктерімен қапқа салып алып қайтармын» деген оймен қасқырдың өлген қаншығын, үңгірдің бір қабат ішіне тықты да, өзі жаяулап ордаға қайтты. Ертеңіне ала көбеде келіп байқаса, қаншық жоқ! Әр жерде бұрқыраған жүн-жұрқаларына, бір жерлерде шашылған сүйек-саяғына қарағанда, басқа қасқырлар жеп кеткен. Бөлтіріктердің жатқан жерін тапты, өздері жоқ. Оларды да басқа қасқырлар жеп кетті ме, әлде, әкесі келіп, өзге орынға тасып әкетті ме, құдайың білсін.

Кешегі түнде балаларға айтқан жорамалын, Абаның аузына «періште» салған екен. Күрең марка әңгімесі басталған шақта, бұл жаққа «шырпышиге» қатынасу ниетімен беттеген Еселей, Обағанның орта тұсындағы Қараоба төңірегін жайлаған Сибанның Күңгене руында қонақтап жатыр еді. Күрең марка әңгімесі оған әлдеқайда өскен түрінде жетті.

– Өтейдің биыл жаз іргесін бөлуіне ерегісіп, - деді хабар айтушы, – Шыңғыс жайлаудан қайтып келе жатқан оның барлық маркасын сайға біткен шытырман ішінде мауыздатып тастапты. Бұл жұмысты өзгеге емес, өзінің баласы – Шоқанға істетіпті. Қылығын қылып алған ол бала, қазір әскерлік бекініске паналап жатыр дейді. Өтей теңдік сұрап кісі салса, Шыңғыс «білгенін қылсын» деп мықтылық айтып, шашасынан келтірмейді дейді...

Қожық бұл кезде Құсмұрынға жақын жердегі Қарасу өзенін жайлаған Уақтың Қараман руында қонақтап жүреді. Оған күрең марка әңгімесі Еселейден де өте түсіп жетті.

Еселей мен Қожық өз ара ат салысып хабарласты да, әңгіменің байыбына бармастан-ақ, елді Шыңғысқа қарсы көтерудің амалына кірісті. Олай көтеру оңай еді. Құсмұрын дуанына он үш жыл аға султан болғанда, Шыңғыстың азуы мен тырнағы батпаған ауыл кем де кем, әсіресе Құсмұрын көліне жақын тұстағы ауылдардан.

Жұртты желіктіру жабдығына кіріскен Еселей мен Қожық, әуелі Құндызды жағасында жасырын бас қосып алды.

– Бұл былай да лып еткелі тұрған өрт еді, – деді Еселей, – соны тұтатып жіберуге Өтейдің қозысы себеп болды. Сылтау табылды. Енді осыны пайдалану керек. Сен – «жаубасарлап», мен – «ұшпайлап» екі жақтан ұран шақырсақ, Керей, Уақтың сойыл соғар еркегінен атқа қонбаған жан қалмайды. Олар Құсмұрынның қырқасы түгіл, көлінің аумағын да әлденеше орап алуға жетеді. Шыңғыстың сүйеніп келгені бекіністегі солдаттар. Саны – бірер жүздей ғана дейді. Не бітіреді олар сүйеніш болып? Көпке топырақ шаша ала ма?

– Ештеңе де істей алмас, – деді Қожық кейде жиіленіп кететін кекештігі бұл жолы азайып, аздап тұтыққанмен, сөздерін еркін айтып, – менің қауіпім басқада.

– Неде?

– Абылайды алғаш хан көтеріп, алты ақ отау тігіп, алты қызын берген, алты жүз жылқы, алты мың қой берген Атығай мен Қарауыл деседі ғой. Мынау әңгіме көтеріліп, көңіліне қауіп ұялғаннан кейін, Шыңғыс соларға жасырын ат шаптырып, «Керей, Уақ ордасын талауға жиылып жатыр, қайтеді екен, Атығай, Қарауыл? Талатып қоя ма екен, қорғай ма екен?» депті дейді. Соған сегіз ата - Қарауыл он екі ата - Дәуіт дүрлігіп, бастығы Қанай би мен Құрымсы би боп, жігіт жинап жатыр дейді.

– Тағы не дейді? – деді Есеней.

– Бір қауесеттерге қарағанда, – деді Қожық, – Торғай жағындағы Тоқал – Арғын да жігіт жинап жатқанға ұқсайды. Абылайдың билері мен батырлары: Қаз дауысты Қазыбек, Шақ-Шақ Жәнібек, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай ғой. Солардың бәрінің де елдері, – «Абылай ордасын шаптырмаймыз» деп жиналып жатқан сияқты.

– Тағы?

Қожық сөзін әрі қарай жалғастыра алмай тұтығып қалды.

– Оттап отырсың, кекеш ит! - деді Есеней, еркін сөйлейтін Қожыққа.

– Не-не-тег-г-ге? - деді Қожық.

– Жинала берсін, Атығай – Қарауыл. Басқалары жиналса да мейлі! Жаумен санасып соғыспайды. Жабылам десе жасанып қарсы тұрамыз. Уақ атаңның баласы - сен Атығай -Қарауыл жаққа ие боласың, мен Керей атаулыны ертіп, Қыпшақ пен Арғын келетін жаққа ие болам. Сонда қоршауда қалған ордаға олар қалай пана бола алады? Және қаңғырған жалғыз үйлі төрені қорғаймын деп Керей, Уақтың қалың қолымен қалай шабыса алады олар? Қорғайтын қай бір орда бұл? Қазір бұл – ханның ордасы емес, орыс патшасы тіктірген балаған ғана. Сол үшін мал басын бәйгеге тігетін, жынды ма, Арғын мен Қыпшақ?

– Өйте алмайды, – деді Есеней, кекештене сөйлеуге әзірленіп келе жатқан Қожықты бөгеп, – бірақ қапы болмау үшін және Шыңғыстың үрейін ұшыру үшін қаптаған қалың қол, Құсмұрын көлінің аумағын тез қамау керек.

– Сондағы түпкі ұстар сөзіміз не болады? – деді Қожық.

– «Екінің бірі» дейміз «не баланды тірідей қолымызға бер, не істеуді өзіміз шешеміз немесе бізге өкпелеме, ар жағын найзаның ұшы білектің күші шешеді» дейміз....

– Ма-ма-мақұл! – деді Қожық.

«Ағаш қамшы көп, аттанарда жоқ» дегендей, Керей мен Уақтың қаптаған қалың қолы Құсмұрын көлінің жан-жағына шоғырлана бастаған шақта, Шыңғысқа доспын дейтін адамдардың ілуде біреуі ғана болмаса, орда маңайына жолай алмады. Өзгені былай қойғанда .«жау қайдалап?» дамыл бермейтін «ат, шап!» таң аузын жаппайтын, басқарған елінің Шыңғысқа жауығуына бас себеп болған Шепенің өзі, ордаға қауіп-қатер төне бастаған шақта, елеусіз зытып отырған. қайда кеткені белгісіз. «Ата досыңмын» дейтін Өтей де Керей мен Уақтың ауқымынан шыға алмай, тілектестігін Шыңғысқа астыртын жеткізіп, көзге де, сөзге де түсе алмай отыр.

Осындай қысыңқы уақытта, қазақ атаулыдан Шыңғыстың қасында қалған белгілікті адамдар Күрлеуіт руынан шыққан – Сатыбалдының Жаманқұлы мен Қанжығалы руындағы беделді адамның бірі әрі биі – Меңдекенің Шәңкісі. «Күрлеуіт те, Қанжығалы да Құсмұрын дуанында аз рулар, әрқайсысы ең көп дегенде – жүз үйден ғана. Ұлпанды алғаннан кейін Есенеі Баян аула маңайын мекендейтін қалың Күрлеуіттен өз қайын жұрты Обаған бойына көшіріп алған, солардың ішінде, «қырық мың жылқы бітіпті-мыс» дейтін атақты Нияз байдың ұрпағы Жаманқұл ақын да келген. Қанжығалы руының да қалыңы Ереймен тауының маңында. Абылайдың екі баласы – Уәлі мен Қасым хандыққа таласқанда, Шәңкінің әкесі – Меңдеке Уәліні жақтаған, сондықтан хан болған Уәлі оның арғы атасы – Теңізбай тұқымын Ерейменнен көшіріп, қазіргі Сарыкөл (Урицк) ауданының «Отынағаш» деген орманды, шұрайлы жерінен қоныс берген.

Еркіне салса, Жаманқұл – Күрлеуіт, Шәңкі – Қанжығалысын ерте келер еді. Өйте алмады олар. Себебі бұл арадағы Күрлеуіт ауылдарының байы да, бегі де Елтінің жігіті, ол – Есенеідің апасы – Матайдан туған жиен, сондықтан тілегі Есенеі жақта. Жігіттің аузына қарап отырған Күрлеуіт, одан ұлықсатсыз аяғын қия баса алмайды. Жаманқұлдың жалғыз да болса келген себебі Құсмұрын дуаны ашылып, Шыңғыс аға сұлтаны болғалы үйінен шықпайтын ақыны. Жаманқұлдың суырып салма ақындығында да, халық жырларын білуінде де түп жоқ. Халық әдебиетін жинап жүретін Шыңғыс, одан талай жырларды жаздырып алған. «Бес жасынан хат таныды» дейтін Шоқан да тентектік қылықтарының арасында әкесінің халық фольклорын жазу ісіне жәрдемдесіп қоятын. Мысалы, біз Шоқанның жарияланған ғылыми еңбектерінен Жаманқұл айтатын «Едіге» жырын әкесіне алты жасында қағазға түсіріп бергенін білеміз. Жаманқұл Шыңғысқа шынымен берілген адам. Сондықтан оның «басына қатер туды» деген хабарды естіген соң ағайындарының «елден бөлініп қайда барасың? Жаудың торына түсіп жазым боларсың» дегеніне карамай, Шыңғысқа қарсы топталып жүргендердің ара-арасымен ордаға жетті, досының қасынан қозғалмай отырып алды.

Шәңкінің Қанжығалыны ерте алмаған себебі бұл руда Жәдігердің Асаубайы дейтін, Орта жүзге аты жайылған шешен болған, өзі кедей болған. Жолаушылап жүрген Шыңғыс бір сәтте Асаубайдың аулына кез

келіп, сонда шешен дұрыстап қонағасы бере алмаса керек, Шыңғыс соны кек көріп, Қанжығалыдағы Бексары дейтін даукес біреуге: «Асаубай отырған «Қорқылдақ» атамның жері еді, әкем Үмбеттен, Асаубайдың әкесі Жәдігер тартып алды, сол жерді өзіме қайтарып бер» деп дуанға арыз жаздырған. Қолына түскен арызды, Шыңғыс билерінің қарамағына берген. Сонда шешен Асаубай, Бексарыны сөзден жығып, билер жер әперудің орнына өзіне ат, шапан айып салған. Шыңғыс «атын аруаққа кешесің» деп, шапан орнына Бексарыдан Асаубайға бір тайша әперген екен деседі. Сонда Асаубай Шыңғысқа:

Ойламап едім бұлайша әпергенің бір тайша, Бексарыдай бұзықтар, Өтірік арыз жазудан Тыйылар енді қалайша? депті. Аралары содан шалғайланған Асаубай, Қанжығалының басым көпшілігін Шәңкіге ертпей ұстап қалды. Азшылығы еруге жүрексінді. Шәңкі атадан алтау еді, солардан өзімен тетелес інісі – Шауыпкел батыр ғана ерді.

Шыңғыстың ордасына орныққан Жаманкүл мен Шәңкеге Балта руынан шыққан, бізге өткен тараулардан белгілі - Тұрсынбай батыр ғана қосылды. Жасы жүзден асқанмен, салт жүруден қалмаған ол, «Абылайдың ордасына шабуыл жасалып жатыр» деген хабарды естіді де, «хан ағам тұсында қырық жыл қорғаған қара шаңырақты талатып, үйде қалай отырам» деп, бір немересін ертіп атқа қонды. Ертерек кезде, бір жорықтан қайтқан оның үйінде «Абылайдың ала туы» қалып қойған еді, ол осы туды қолына ұстай, қару-жарағын асына аттанды да, ордаға түспестен туын Құсмұрын қырқасының тұмсығына тігіп, «келер жау болса осы арада күтемін!» деп, жатып алды. Шақырған ауылдарға бармады ол. Сыйлайтын адамдар үстіне күрке тікті де; асты апарып берді.

Есенеиді қолдаушылар күн санап молая түсті. Құсмұрын қырқасының батысындағы «Ханжатқан» сайына талай ақ үйлер тігіліп қалды. Есенеи «бұл жиынның шығынын өзім-ақ көтерем» деп, сойыстыққа жүз шамалы байталы бар қысырақ үйірлерін, «сауынға» деп, төрт-бес айғырдың үйірін алыстағы отарынан айдатып алды, қымызды ол «жұрт қанып ішсін» деп «тайжүзгенге» құйдырды.

Қол қалыңдай түсті. Есенеи онымен қанағаттанбай ана жылы Шыңғыс қонысынан қуып, Торғай жаққа айдап жіберген Ақташы руының атақтысы Мамыққа, сол Қуғында Уақтың Қытай аталатын руына паналап жалғыз үй қалған Кетебайдың Садағын жұмсап, «Өш алар кезі жетті, Ақташы жиналып келсін де, Шыңғысты бізбен бірге шапсын», деп хабар айтты. Кекті Ақташының қару ұстарлық еркек – кіндіктісі атқа қонып, «Ханжатқандағы» топқа кеп қосылды.

Көмір қазатын кәсібінен айрылған Тағыш руын бастап Жүргімбек батыр келді. Ана жылы қонысынан аударарда қарсылық білдірген оны, Шыңғыс «Ит жеккенге» жер аударып, содан жақында ғана оралған еді. Сондықтан Шыңғысқа ол да өлердей өш.

Осынша қалың қол, Құсмұрынның қырқасында шекиіп отырған хан ауылын әлдеқашан бас салар еді де, күл-талқанын шығарар еді. Өйтпей салқынын алыстан салуын, Шыңғыс «бекіністегі әскерден қорқуы» деп түсінді. Жан - жақтан торлай бастаған қалың қолдың неге, не мақсатпен жиналуынан, Шамрай хабардар. Қай тұста кімдер топталуын оларды кімдер басқарып жүруін, Шыңғыс оған күн сайын әлденеше рет хабарлайды. Халдың ауырлап бара жатқанын көрген Шамрай, алғашқы күндері-ақ, топталғандарды зеңбіректің астына алып, быт-шытын шығару, сөйтіп беттетпей тастау еді. Олай істеуге Шыңғыс қорықты, – «былай да өшігіп отырған елдерді, одан жаман өшіктіріп алармын» деп қауіптенді. Бірақ сақтықта қорлық жоқ деп, «егер жау жағы шабуылға кіріссе тойтарыс берерлік болыңдар!» деп әскерге қам жасатты. Бекініс пен орда арасына салт мінген қарулы күзет қойғызды. Шамрай Шыңғысқа ереуілшілермен бекіністе жатып сөйлесуді ұсынды. Өйтуді намыс көрген Шыңғыс, «не де болса өз үйімде күтіп алам» деді. Жиынның қалыңдай түсуінен қауіптенген Шамрай, қазақ-орыстың линиялық әскерінің штабы тұратын Ыстапқа көтеріліс болу қаупін хабарлап, тығыз түрде қарулы жәрдем жіберуін өтінді. Штаб Шамрайға деген жолдап, тез арада Ыстаптан бір эскадрон, Көкшетаудан бір эскадрон жәрдем баратынын хабарлады.

Ордаға күн сайын шапқысы келетін Есенеиді тоқтата беретін адам, бері салғанда бүкіл Керей мен Уақ, әрі салғанда Арғын мен Қыпшақ бедел көретін, Керейдің Алдай руынан шыққан Тоқсан би. Оны жұрт «тіл біткеннің шешені, сөз біткеннің алғыры» дейді екен. Тоқсанның әкесі – Жабай да, оның әкесі – Қара да атақты билер болған. Орта жүз Абылайды ақ кигізге отырғызып хан көтергенде, бір бұрышын Қара би ұстаған екен дейді. Оның жасы Абылайдан әлдеқайда үлкен екен. «Қара би қартайып, жағы түсіп отырған шақта Абылай сәлемдесе келіпті. Сонда Қараның жүгіріп жүрген немересі - Тоқсанға Абылай қолынан ет асатып, маңдайынан сипап бата берген екен», дейді. Сондықтан билік істерінде Тоқсан әкесі Жабайдан асып түскен екен дейді.

Абылайдың аруағын да, ордасын да, ұрпақтарын да сыйлайтын Тоқсан қартайып үйінде отырып қалғанмен, «ордаға шабуыл жасалғалы жатыр» дегенді естиді де, бармауға шыдамай қасына жолдас-жорасын ертіп атқа қонды. Оның келуіне Есенеи іштей қатты ренжіді, өзі де аруаққа сенгіш, сыйынғыш ол, жеті атасынан бері би болып келе жатқан Тоқсанды пір тұтып, алдынан өтпейтін, сөзін екі етпейтін, шаруасы шағын Тоқсанға жыл сайын соғым жіберіп; жаз бір, қыс бір қонаққа шақырып батасын алып тұратын. Соңғы жылдары атқа мінуден қалған Тоқсанға жылында бір рет өзі барып сәлемдесетін, үлкен бір даулар болса немесе ел басына ауыр күндер туа қалса, Тоқсанға ақылдасып алмай, дауды шешуге, ауырлықты жеңілдетуге кіріспейтін. Тоқсан да Есенеиді бірде: «Жауды жеңер батырым» деп, бірде «Шалқыған ырысым» деп, бірде «Жау жасқанар айбыным» деп еркелететін, Есенеидің сөзін ол да екі қылмайтын.

Тоқсанның келгендегі мақсаты, екі жақты қандастарына ынтымаққа

келтіріп татуластыру еді. Екі жақтың, әсіресе Есенеидің тамырын басып байқаса, кенеуі кетіп қалған дүние сияқты. Әлсіреп отырған Шыңғыс келісімге келуге ойлағанмен, Есенеи жағы қайыспастай қақиып алған, сондағы айтары баяғы бір сөз: «Не баласын қолымызға берсін, не тұрысатын жерін айтсын!»

«Баланы беруге болмайды, – деп ойлайды Шыңғыс берсе – өлтіреді». «Сонда не істеу керек?» деген сұрауға, Шыңғыстың табар жауабы біреу ғана. «Қысылып бара жатса, қашып барып бекініске тығылу, одан арғы үміті – Ыстап пен Көкшетаудан келетін эскадрондар.

Есенеи шабуылға әзір болып қалған шақта Тоқсан келіп үлгерді. Ұлықсат сұраған Есенеиге:

– Тоқтай тұр, – деді Тоқсан.

– Қашанға дейін?

– Оны ақылдасамыз.

Тоқсанның естуінше, «хан ордасы таланғалы жатыр» деген хабармен, Арқа мен Сібірді мекендеген елдердің ру басылары осы маңға келе жатқан сияқты. Есенеиді де бетке қаққысы келмеген ордаға да жаны ашыған Тоқсан мәселені солармен ақылдаса отырып шешпек.

Қауесет рас болып шықты. «Абылайдың ордасы таланғалы жатыр» деген қазақтың «ұзын құлағы» кең далаға дауылды желден жылдам тарады. Сол хабарды естіген соң мына шеті – Ұлытау, Кішітаудағы бес болыс аталатын Бағаналы боп, одан әрі – «Арғынның сәуірі» аталатын алпыс болыс Қуандық пен Сүйіндік боп, Қарқаралы мен Баян тауларын төңіректеген қырық болыс Қаракесек – Қаржас болып, Көкшетау өлкесін жайлайтын сегіз ата – Қарауыл, он екі ата Дәуіт болып, «Тоқсан екі баулы» аталатын Қыпшақтың Үй және Тобыл өзендерін мекендейтін тең, жарысы: Ұзын, Көлденең, Торы, Қарабалық рулары болып, Торғай-Тосынды мекендейтін – Жоғарғы Шекті, Обағанның батысын мекендейтін Төменгі Шекті болып, Абылайдың ордасын қорғауға ұран шақырды да, әр жерде топталып жиыла бастады. Бұл жайларды естіген Есенеи айылын да жиған жоқ.

– Келе берсін, – деді ол, – «бұл қалай болады?» деп үрейленгендер «Біз жасанған жаумыз. Қамданған қалын, топтан жынын шашып құтырған бура да қаймығады. Көрерсіңдер, сол «жиналып жатыр» дегендердің ешқайсысы Керей, Уақтың қарулы қолымен сойыл соғысуға келе алмайды, олар тек бітім сұраған билерін ғана жібереді.»

Есенеидің айтқаны келді. «Анау жақтан келеді, мынау жақтан келеді» дегендердің біреуі де Керей мен Уақтың жасанған жауынгерлеріне жақындауға бата алмай, салмағын алыстан салғысы келді де, татулық тілетуге, әр ру өзінің «жақсы-жайсаң» дегендерін жұмсады.

Олардың ішінде аталған рулардың «пәлен би, пәлен шешен» дегендерінің көбі бар еді. Еселей тіктірген үйлерде бастары қосылған олар: «Бәріміз қойдай маңырап, қозыдай жамырамайық, Еселейге де, Шыңғысқа да бітуана сөзді айтатын біреуді ғана шығарайық» десті.

Орта жүзге қарайтын алты ру: Арғын, Қыпшақ, Қоңырат, Найман, Керей, Уақ бас қосқанда, «аға баласы» деп жолды Арғынға береді. Бұлардың ішінен қоңыртас төрт ру кептігін салыстырғанда: «Аспандай – Арғын, жұлдыздай – Қыпшақ, қойдай – Керей, қозыдай – Уақ» деп келеді. Бұдан Арғынның өзге рулардан көптігі де көрініп тұр.

«Еселей мен Шыңғысқа кім сөйлеседі?» дегенде өзге рулар: «аға баласы - Арғын сөйлессін» деді. Арғыннан Құсмұрынға жиналған билердің жасы үлкені де, таңдаулысы да, Аңдағұл руынан келген Өтемістің Құрымсысы болып шықты. Ол талай топқа түсіп, «қызыл тілден жүлде алған» шешен де еді, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін табатын» білгір де еді.

Дауласқан екі жаққа шешінді сөз айтардан бұрын, Құрымсы әуелі Шыңғыспен, одан кейін Еселеймен оңаша сөйлесті. Ыстаптан да, Көкшетаудан да қалың қол келуін күтіп, «қарсы қазақтарды солардың мылтық күшімен қуам» деген сенімде отырған Шыңғыс Құрымсының:

– Кеше атаң Абылайды хан көтерген одан – әкең Уәліні ол өлген соң шешен – Айғанымды хан сайлаған Атығай менен Қарауыл еді, өзге рулардан бір табан саған жақын еді, сондықтан Еселейден гөрі сені жақын тұтып, бірінші рет саған сөйлесіп отырмын, – деп бастап, татулық әңгімесін айтып еді. Шыңғыс «бас асаулық» қылып, салам ба деген бұғалығына тоқырамай, жұлқына берді. Содан кейін Құрымсы айтар сөзінің турасына көшті.

– Сен неге сіресе бересің? – деді Құрымсы оған, – сонда сүйенерін орыс үкіметі ме? Үкімет елді қыра алмайды. Азар болса, Еселейін, Қожығы қамап, Итжеккенге айдатады. Қатыны мен еркегі құрып қалмаса, Керей мен Уақтан Еселейлер мен Қожықтар тағы туады. Үкімет оларды ит жеккенге айдап тауыса алмайды. Ерлерін айдату, елдің өшпенділігін күшейте береді. Өшіккен ел кегін алмай қоймайды. Түбінде үкімет жеңбейді, ел жеңеді. Ендеше елмен есептеспей болмайды. Жұрт сені «ақылгөй емес, тасыр қой» деуші еді, рас екен ғой сонысы! «Әлін білмеген әлек» дегендей, өлерінді білмейтін адам ба едің сен? Керей, Уақтың қолына беріп отырған шылбырын босатайыншы, не істер екен саған? Олар аспандағы жұлдыздай, сен арасындағы үркердейсің. Бір шайқауына келемісің олардың? Ерегісіп көрші, күлінді көкке ұшырсын! Орта жүздің игі жақсылары сені сыйлап кеп отырған жоқ, Абылайдың аруағын сыйлап келіп отыр. Тілін алмай көрші, олар да безеді сенен!... Сонда не істемексің?

Құрымсының шешендік торына іліккен Шыңғыс, амалсыздығын көрді де:

– Сонда, не істе дейсің маған? – деді.

– Істе дейтінім: басын аман, малын түгел кезде, бұл Құсмұрыннан кет.

– Қайда?

– Оны ойлан. «Өзі болған жігітке, бір кісілік орын бар» дегендей, өнеріңе лайық орынды табарсың!

«Жарайды» дей қоюға, Шыңғыс әрі «шылқы май» көретін орнын қимады, әрі «Есенеіден қорқып кетіпті» деген атақты қорлық көрді. Бірақ «ақылына айғыр салып» байқаса, Құрымсының айтып отырғаны шындық.

Ендігі оның ақылдасары, - Орынборға кеткен Драгомиров. «Жаны шын ашиды» деп ойлайтын Драгомировтің Орынбор сапарынан оралар уақыты болып қалды, сөзінде тұрса, келіп қалуға тиісті. Ойы соған тоқыраған Шыңғыс:

– Жарайды қабырғама ақылдасайын, – деді.

– Ұзақ ақылдаспа, – деді Құрымсы, – тезірек шеш. Маған ертең – бүрсігүні Есенеіден сөйлесу керек. Соған дейін жауабыңды күтем.

– Тым тығыздатып әкеттің ғой, Құреке, Әуелі Есенеіден сөйлесіп ап, мені соның бетін көргеннен кейін сынамаймысың? – деді Шыңғыс.

– Ол да дұрыс екен, – деді Құрымсы.

Көмейінде тұрған бір сөзді Құрымсы Шыңғысқа айтпады, ол «Аға сұлтандығыңды Есенеідге бер де, өзің бұл арадан тай!» еді. Оны айту үшін әуелі Есенеіден сөйлесіп алу қажет болды.

Есенеіддің алғашқы әйелі – Қанікей, Құрымсымен аталас – Зілғараның қызы екенін еткен тараулардан білеміз. Сондықтан жасы кіші болғанмен, жолығысқан шақтарда Құрымсы оны «жездей» деп, өзін еркелейтін «балдыз» орнына ұстап, ойынды-шынды сөздерін батыл айта беретін. Ойынға доғал Есенеід ел әдетімен «балдыздық» көтере жүріп, қытығына тиген бірер жолда, «оттама, балдызым» деп бетінен қатты қауып тастағаны бар. Содан тауы шағылған Құрымсы, кейін байқап әзілдесетін болған.

Бұл жолы сөйлескелі отырған кеңесі – қалжың араластыратын нәрсе емес, салмақты нәрсе. Сондықтан Құрымсы, Есенеідмен сөйлескенде «тиегін» яғни Тоқсанды қасына ала отыруға ұйғарды.

Тоқсан мен Құрымсы жасты болатын, талай рет кездескен олар, «құрдаспыз» деп қатты ойнайтын, сонымен қатар, бір-біріне сөздері тыңдаулы да. Кейде, кейбір дауларды олар сәлем айтумен де бітіріп тастайтын. Біз сипаттап отырған жиынға Құрымсыны төбе - би қоюда, Тоқсанның рөлі ерекше болған.

Есенеидің алдын ала Тоқсанмен жолығысқан Құрымсы:

– Құрдас-ау, сен түлкі жортағынды қоя тұрып, тура сұрауға, тура жауабыңды берші: Керей, Уақ осынша қара тер болып шапқылағанда, түпкі мақсатың не? – деді.

– Оның несін сұрайсың, құрдас-ау! – деді Тоқсан, – Атығай мен Қарауыл – алдымызға өзің салып берген жолың бар емес пе? Біз де сонымен жүреміз – дағы.

«Жол» деп отырғаны, – Абылайдың Сырымбет тауында тігілген «хандық» ордасының аға сұлтаны Атығайдың Андағұл руынан шыққан Зілғараның болуы еді. Дуанды аз жыл басқарған Зілғара, «қартайдым, жүріс-тұрысты көтере алмаймын» деп, аға султандығын баласы – Мұсаға берген. Мұса сол қызметінде әлі де тұрған. (Жақша ішінде айта кететін сөз: Қызылжардың батысында, сексен шақырым жерде, Есіл өзенінің бойында, орысша «Явленко» аталатын қала бар, қазақтар соны «Мүсін» дейді, онысы «Мусин» яғни «Мұсаның қаласы» дегені, олай дейтіні, қала түскенше, сол ара Мұсаның, одан кейін балаларының қыстауы болған).

Тоқсанның не айтқалы отырғанын тұспалды сөзінен түсіне қалған Құрымсы:

– Сондағы атағалы отырғаның Есенеі ме? – деп сұрады.

– Үстінен түскен сөздің несін қайталайын, – деді.

– Мен тоқырармын-ау оған, – деді Құрымсы, – елің тоқырай ма Есенеіге?

– Онда жұмысың болмасын, құрдасжан. Төрелік беруге жолың бос. Тізгінге қол созба. Оны кімге берерін Керей мен Уақтың өзі білсін.

– Мақұл, құрдасжан.

Есенеі пәлденбей, құрылысшы айтқан ұсынысты құшақтай алды.

– Бірақ, – деген шартын айтты ол, – егер бұл арадан аман кетем десе, Шыңғыс мына жағы Ыстаптан, ана жағы – Көкшетаудан шақыртып отырған қарулы әскерін ізімен кейін қайтарсын. Олар шегінбей татулығым жоқ. Егер шегінбесе, – соғысам. Қай тұста келе жатуларынан биенің сауыны сайын хабар алып тұрмын. Ыстаптан шыққан әскер бүгін Қараобаға жеткен, Көкшетаудікі – Қойбағар көліне. Сол жерлерден бір табан бері аттаса, қашан қырып тастағанша Шыңғысты ұлып – отанымен жоқ қып жіберем.

Бұл сөзге Тоқсан да қосылды. Есенеидің айтқанын істемей тынбайтынын білетін Құрымсы:

– Сөйлесейін, Шыңғысқа, – деді.

– Сөйлесу-мөйлесуіңді білмеймін би, – деді Есенеі үлкен айран көзін шатыната қарап, – айтқаным айтқан. Шыңғыс шақырған әскеріне бүгіннен бастап шапқын жіберіп, шерулерін шегіндірмесе, екі би маған өкпелемеңдер, мен онда Шыңғыстың түсірген аспанын көріп алам да, өзімнің қимылыма кірісем.

– Мақұл, – десті билер.

Құрымсының башайлап айтқан сөздеріне Шыңғыс «көрерміз, ақылдасармыз» деген ғана жауап айтты, сондағысы Орынбордан оралатын Драгомировпен ақылдасу еді. Сол күні келген Драгомиров, әуелі болып жатқан оқиғаға Шыңғыстан қанып алды да алдымен Есенеідің талабын орындатып, екі жақтан да келе жатқан әскер бастықтарына өз атынан «кейін қайтсын» деген бұйрық хатпен кісі шаптырды. Шыңғысқа айтқаны:

– Қызметіңнен алу мәселесін, мен шешпеймін, Омбының генерал-губернаторы шешеді. Ал маған салсаң, бұл қызметіңнен өзің арыз беріп босануың керек.

– Неге?! – деді Шыңғыс, Драгомировтің кескініне таңдана қарап.

– Біріншіден, – деді Драгомиров, сөзін нығыздай айтып, – Омбыда үстіңнен жиналған материалдарды жинастырып көрсем, көбі шындыққа жатады. Егер ол материалдар сотқа түссе, қызметіңнен босау былай тұрсын, талайларды қолыңнан айдатқан алыстағы Сібірге өзің айдаласың.

– Қызметтен түскенмен құтылам ба ол істерден? – деді Шыңғыс.

– Құтыласың.

– Қалай?

– Материалдарды өртетіп жібереді.

– Түспей де істемеймісің соны?

– Істей алмаймын.

– Неге?!

– Басқарып отырған еліңнің ауқымына қарағанда, үстіңнен жазылар шағымның шегі жоқ сияқты. Бұрынғы материалдарды жойғанмен, жаңа материалдар орнын басады. Түптегенде олар тексерілмей қоймайды. Жасалатын қорытынды белгілі.

– Екінші сөзінді айт, – деді Шыңғыс бастапқы ұсынысқа іштей көніп.

– Екіншім, – өзің Омбыға менімен бірге аттан және бекіністе қорғалап отырған балаңды ерте аттан.

– Неге?!

– Менің байқауымша, балаң осы арада тұрса, өшігіп алған жұрт, оның көзін жоймай тынбайды.

– Мүмкін, – деді Шыңғыс.

– Және айтарым, – деді Драгомиров, – хандық заманыңды көксегеніңмен, ол сенің қолыңнан ұшып кеткен, енді қайтып қонбайтын құс. Сен қазір «хан» емессің. Россия үкіметінің чиновнигі ғанасың.

– Рас! – деді Шыңғыс ауыр күрсініп.

– Сауатсыз кісі Россияда чиновник бола алмайды. Кенесарыны жойған шақта патша үкіметі жергілікті елдің, білгілікті адамдарынан жәрдемшілер тапты да, оларға чиндер, шекпендер берді. Қазір қазақ даласында сотник, ясаул, хорунжий дегендер толып жатыр, солардың бірі өзіңмен жауласып отырған Есене́й Естемесов. Солардың бірен - сараңы ғана болмаса берілген наградалардың не екеніне көбі түсінбейді.

– Рас, – деді Шыңғыс.

– Келешекте олардың бәрінен орысша оқыған қазақ озады. Оған мысал – Тұрлыбек Көшенев.

– Рас.

– Ендеше болашақта «кісі болсын» десең үкімет тізгінін ұстасын» десең, балаларыңды, ең алдымен анау тентек балаңды Омбыға апар да, орыс оқуына бер!

Олар осыған келісті.

Билер бас қосқанда, Шыңғыс жиналған жұртқа, бұл дуанның аға сұлтандығынан еркімен босанатындығын, ол үшін қазір Омбыға жүріп, ондағы үкіметке арыз беретінін айтты.

Қай «ризашылық» екенін біле тұра, жақтаушылар да, қарсылар да сөз көтерген жоқ. Драгомировтің қолынан жасалған піргеуірде – Көкшетаудағы туыстарына барғысы келеді» деген сылтаумен, жұрт Шыңғысқа алғыс айтып босатпақ болды да, үкіметтен оның орнына «ел қалаған» Есене́йді отырғызуын өтінді.

Сол кезде Құсмұрынға келе жатқан әскерлердің кейін қайтқан хабары да алынды. Есеней жинаған топ тарай бастады. Шыңғыс Омбыға жүруге әзірленді.

Шоқан бұл кезде бекіністен үйіне келген еді. Оның қылмысын ешкім бетіне басқан жоқ, жалғыз шешесі ғана болмаса, басқалардан жан адам жылы ұшыраған жоқ.

Сондай суықтыққа мән бермей жүрген тентек баланың құлағына, әкесінің Омбыдағы орыс оқуына алып кету хабары шалынды.

Баланы шошытпау үшін, еркімен апару үшін жүрерден бірер күн бұрын, Шыңғыс шақыртып алды да, балалық санасына сіңетін түрде түсіндірді. Шоқан үндемей шығып кетті.

«Барар, – деп сенді Шыңғыс, – барғысы келмесе, еркіне қарамаспын».

«Ертең аттанамыз» деген күннің кешіне, Шоқан жоғалып шықты. Ешқайда жоқ!..

Дос көретін Құтпаны, Шоқанға бұл жолы қас болып шықты. «Қасқыройнақтың» апанына тығылған оны, Шындығында іздеген адамдарына Құтпан тауып берді...

Үйіне еріксіз сүйреп әкелген Шоқан, көнудің орнына бейпілдігіне басып, Шыңғыстың аузы - басынан боқтамаған түгін қойған жоқ. Көнбейтінін көрген Шыңғыс «тағы қашып кетер» деген оймен, Шепенің үйіне қаматты да, оның зор, семіз денелі жалпақ бет, долы мінезді шикіл сары қатыны, - Шоңайнаның қолына берді. Өзін «дүмді жердің қызымын» деп ойлайтын ол мейлі кім болса да алдына жан шығарған әйел емес. Өзге түгіл Айғаным да одан қорқып беттеспеуге тырысатын, беттесе қалса, жүнін жығылған жағына сыйпап, жөніне қарай кешетін. Ол бұрын Шоқанды «тентек» деп жақсы көретін еді. Сол тентектіктің сойылы, ақыры өз басына тиіп, күйеуі – Шепе сотқарлығының салдарынан қашып кетті. Содан кейін, «құдай қолыма түсірсе!» деп, жұдырығын түйіп, тісін қайрап жүргенде Шоқан қолына лекті. Оны «шүү» дегеннен ықтырып алмақ боп, Шоңайна алақандай көзін қадалта бір қарап.

– Бар ана төрге! Жат мейлің, отыр мейлің – еркің. Қашып құтылам деп ойлама! Тілімді алмасаң, менен жамандық таппа! – деді.

Өзгеден қорқпайтын Шоқан, Шепенің ұйтқыттауымен, кішірек кезінде Шоңайнаны боқтап қап, артынан қолына түскенде ауыр санының астына басып отырып, біраз мытыған. Денесі көкала қойдай боп босаған Шоқан жылап барып шешесіне шаққанда:

– Көк долы қатын екенін білмейтін бе едің, балам-ау? – деген Зейнеп, – біле тұра неге соқтықтың? Оны құдайдан басқа ешкім де жеңбейді. Тимесін

десең жолама, атын атап, жөнін жөндеме, аулақ жүр! – деген.

Шыңғыс та Шоқанды Шоңайнаның үйіне сондай мінезін білгендіктен қаматты. Тырп етсе тағы да таяқ жейтінін білген Шоқан, Шоңайна қолымен нұсқаған төрге барды да, басына жастық салмастан, төсеулі жатқан ескі, кір, құрамыс үлкен көрпенің ішіне кіріп, басын тұмшалай бүркеп ап, арқасын сүйекпен әшекейлеген жүкайқа тіреп, бүкшіе жатып қалды.

Сол қалпынан ол, келер таң атқанша қозғалған жоқ. Іңірде шешесі - Зейнеп кеп, ағыл-тегіл жылаған дыбыспен, оятқысы құшағына алғысы келіп, бас жағынан қозғап керіп еді, ояу жатқан Шоқан, қасақана қатты ұйықтаған боп, ешбір сес бермеді. Зейнеп онысын шын ұйықтағанға жорып, денесін алдына өңгеріп алмақ болып еді, бала талып жатқан адамдай былқ-сылқ етіп икемге келмеді. «Мұнысы несі?!.. Әлде есінен танып жатыр ма?!» деп қорыққан Зейнеп, Шоқанның былқылдаған денесін күшпен алдына өңгеріп еді:

– Тарт қолыңды! – деген қатал даусы естілді баланың.

– Мен апаңмын, құлыным! – деп еңіреп қоя берген Зейнепке:

– Ұстама! – деді Шоқан даусын қатайта түсіп.

– Менмін ғой, Қанашжан, апаңмын ғой, – деді Зейнеп құшағын қаусыра түспек боп.

– «Тиме» дедім ғой, – деді Шоқан, шешесінің қаусырған құшағын жазбақ боп.

Қара көлеңкеде, босағада шынтақтап қисайып жатқан Шоңайна:

– Үкілі келін-ау, – деді Зейнепке, – өз денеңнен шыққан балаға сонша жалынбай, неге шапалақпен екі жағына тартып-тартып жібермейсің? Сонда ол «тимені» айтпас еді!

Зейнеп жауап бермеді. Шоңайнаның қаталдығын Зейнеп «өкшесі қанамаудан» деп жоритын. Шоңайна әсіресе, келеді» деген сылтаумен, жұрт Шыңғысқа алғыс айтып босатпақ болды да, үкіметтен оның орнына «ел қалаған» Еснейді отырғызуын өтінді.

Сол кезде Құсмұрынға келе жатқан әскерлердің кейін қайтқан хабары да алынды. Есней жинаған топ тарай бастады. Шыңғыс Омбыға жүруге әзірленді.

Шоқан бұл кезде бекіністен үйіне келген еді. Оның қылмысын ешкім бетіне басқан жоқ, жалғыз шешесі ғана болмаса, басқалардан жан адам жылы ұшыраған жоқ.

Сондай суықтыққа мән бермей жүрген тентек баланың құлағына

әкесінің Омбыдағы орыс оқуына алып кету хабары шалынды.

Баланы шошытпау үшін, еркімен апару үшін жүрерден бірер күн бұрын, Шыңғыс шақыртып алды да, балалық санасына сіңетін түрде түсіндірді. Шоқан үндемей шығып кетті.

«Барар, – деп сенді Шыңғыс, – барғысы келмесе, еркіне қарамаспын».

«Ертең аттанамыз» деген күннің кешіне, Шоқан жоғалып шықты. Ешқайда жоқ!..

Дос көретін Құтпаны, Шоқанға бұл жолы қас болып шықты. «Қасқыройнақтың» апанына тығылған оны, Шыңғысын іздеген адамдарына Құтпан тауып берді...

Үйіне еріксіз сүйреп әкелген Шоқан көнудің орнына бейпілдігіне басып, Шыңғыстың аузы - басынан боқтамаған түгін қойған жоқ. Көнбейтінін көрген Шыңғыс «тағы қашып кетер» деген оймен, Шепенің үйіне қаматты да, оның зор, семіз денелі жалпақ бет, долы мінезді шикіл сары қатыны, - Шоңайнаның қолына берді. Өзін «дүмді жердің қызымын» деп ойлайтын ол, мейлі кім болса да алдына жан шығарған әйел емес. Өзге түгіл Айғаным да одан қорқып беттеспеуге тырысатын, беттесе қалса, жүнін жығылған жағына сипап, жөніне қарай көшетін. Ол бұрын Шоқанды «тентек» деп жақсы көретін еді. Сол тентектіктің сойылы, ақыры өз басына тиіп күйеуі – Шепе сотқарлығының салдарынан қашып кетті. Содан кейін, «құдай қолыма түсірсе!» деп, жұдырығын түйіп, тісін қайрап жүргенде Шоқан қолына лекті. Оны «шүү» дегеннен ықтырып алмақ боп, Шоңайна алақандай көзін қадалта бір қарап.

– Бар, ана төрге! Жат мейлің отыр мейлің – еркін. Қашып құтылам деп ойлама! Тілімді алмасаң, менен жамандық таппа! – деді.

Өзгеден қорқпайтын Шоқан, Шепенің кішірек кезінде Шоңайнаны боқтап қап, артынан қолына түскенде ауыр санының астына басып отырып, біраз мытыған. Денесі көкала қойдай боп босаған Шоқан жылап барып шешесіне шаққанда:

– Көкдолы қатын екенін білмейтін бе едің, балам-ау? – деген Зейнеп, – біле тұра неге соқтықтың? Оны құдайдан басқа ешкім де жеңбейді. Тимесін десең жолама, атын атап, жөнін жөндеме аулақ жүр! – деген.

Шыңғыс та Шоқанды Шоңайнаның үйіне сондай мінезін білгендіктен қаматты. Тырп етсе тағы да таяқ жейтінін білген Шоқан, Шоқайна қолымен нұсқаған төрге барды да, басына жастық салмастан, төсеулі жатқан ескі, кір, құрамыс үлкен көрпенің ішіне кіріп, басын тұмшалай бүркеп ап, арқасын сүйекпен әшекейлеген жүкаяққа тіреп, бүкшіе жатып қалды.

Сол қалпынан ол келер таң атқанша қозғалған жоқ. Іңірде шешесі -

Зейнеп кеп, ағыл-тегіл жылаған дыбыспен, оятқысы құшағына алғысы келіп, бас жағынан қозғап көріп еді, ояу жатқан Шоқан, қасақана қатты ұйықтаған боп, ешбір сес бермеді. Зейнеп онысын шын ұйықтағанға жорып, денесін алдына өңгеріп алмақ болып еді, бала талып жатқан адамдай былқ-сылқ етіп икемге келмеді. «Мұнысы несі?!.. Әлде есінен танып жатыр ма?!» деп қорыққан Зейнеп, Шоқанның былқылдаған денесін күшпен алдына өңгеріп еді:

– Тарт қолыңды! - деген қатал даусы естілді баланың.

– Құлыным! - деп еңіреп қоя берген Зейнепке:

– Ұстама! - деді Шоқан даусын қатайта түсіп.

– Менмін ғой, Қанашжан апаңмын ғой, – деді Зейнеп құшағын қаусыра түспек боп.

– «Тиме» дедім ғой, - деді Шоқан шешесінің қаусырған құшағын жазбақ боп.

Қара көлеңкеде, босағада шынтақтап қисайып жатқан Шоңайна:

– Үкілі келін-ау, – деді Зейнепке, – өз денеңнен шыққан балаға сонша жалынбай, неге шапалақпен екі жағына тартып-тартып жібермейсің? Сонда ол «тимені» айтпас еді!

Зейнеп жауап бермеді. Шоңайнаның қаталдығын Зейнеп «өкшесі қанамаудан» деп жоритын. Шоңайна әсіресе балаларға қатал да, үйіне бала маңайлай қалса-ақ тілі жеткенше сөгіп, онысын тыңдай қоймаса, қолына не түссе сонымен періп қалатын, қолы жетпесе бақан, сырық, балта сияқты нәрселерді жіберіп, өлер-тірілеріне қарамайтын. Кейбір балаларды ол мертіктіріп те тастаған. Содан кейін, бала атаулы оған маңайлауға қорқатын.

Құшағынан тырмыса шығып, құрамыс көрпеге енді қалың оранып алған Шоқанды ырқына көндіре алмасын байқаған соң, іші уылжыған Зейнеп, бұл түнді осы үйде, соның қасына еткізуге бекінді.

Дәулеті де жақсы бола тұра, табысы да көп бола тұра, тазалық жағынан бұл үй ең ластардың бірі еді. Не базардан, не киіттен, не парадан келген нелер асыл мүліктер, бұл үйдің, босағасын аттап кіргеннен бір жыл кейін танымастық дәрежеде өзгеріп, кірленетін; тегенелерінің, аяқ табақтарының іші-сыртына баттасқан кірді, тырнақпен соқа жыртқан жердің қыртысындай сыдырып түсіруге болатын, ол үй мал саумайтын шайға құятын қойдың сүтін ордадан аяқтап сұрап алатын, жылқы саны жүзден асып жығылатын бұл үй, ел санатынан қалмай, көктемнен күзге дейін айғыр үйір сауын байлайтын, бие сүтін құятын торсықтары күтілмегендіктен іші-сырты көгеріп, қымызы өңезденіп кететін, аз

пісілгендіктен - қымызы ақырған ащы болатын, сондай жайын білгендіктен және көрші үй – ордада ағыл-тегіл тәтті қымыз болғандықтан, қыдырушылар Шепенің үйіне басын аз сұғатын, ешкім ішпейтін қымыз молайып кетсе, Шоңайна түнде, жұрт жата, жер ошаққа төге беретін, сөйте тұра үйіне аш-арықтар келе қалса, қымыз татырмайтын.

– Неге? – деген сұрауға.

– Олар ішкенше ит ішсін, – деп жауап беретін.

– Ит жер – ошақтан іше ала ма? – десе.

– Жер ішсін, – дейтін.

Үй-ішін, ас-суын күтуге сондай салақ Шоңайна, күйеуінің және өзінің үсті-басына да мейлінше салақ оның да, Шепенің де таза көйлек-дамбалмен жүретін күні болмайды, кірі асқынып кеткен көйлек-көншекті босағаға тастай береді, кейде олар үйіліп жатады, киер көйлек-дамбал қалмаған шақта ғана қарашы ауылдан кір-қоңын жуатын қатынды шақырып алады, оған ішер асынан басқа ештеңе бермейді, үнемі ұстауға ас-суын шығынсынады. Ал өзі үй жұмысын атқарудың орнына ертеден қара кешке шыпши терлеп, бырылдап ұйықтайды да жатады, бұл қылығына іштей наразы болғанмен, Шепе үн қата алмайды. Баяғыда бір үн қатын сабамақ болғанда, ірі денелі, қарулы Шоңайна, қол тоқпақтай Шепені алып ұрып, астына басып жатып, тізерлей төмпештеген. Таяқ батып, ықылық атқан Шепеге:

– Ендігәрі бүйтемісің? – дегенде:

– Жо-жоқ! – деген Шепе, демін әрең алып.

Сол «жо-жоқ» анты сияктанып, Шепе оған қол түгіл тіл тигізуді де қойған. Кейде ашуы қозып, еліріп келе жатса, Шоңайнаның «болды, болды!» деп қадала қарауы жететін. Ар жағында тым-тырыс бола қалатын.

Салақ, лас иісті үйге Зейнеп көптен бері бас сұқпайтын еді. Енді міне, Шоқан үшін амалсыз бас сұқты. Ол ол ма? Шоқан үшін осы үйге түнемек те болды. Елжіреген аналық сезімі сабасына түсіп, осында ұйқтауға бел байлаған Зейнеп төңірегіне мұрнын шүйіріп көрсе сасық иісі мұңкіп барады. Үнемі тазалықта тұрып келе жатқан Зейнептің мына иістен жүрегі лоблып, құсқысы келгендей болып кетті. Баласы мен Зейнептің үнсіз қалуына таңданған Шоңайна:

– Үкілі келін! – деп дыбыс берді.

– Ие, Сары - апа? – деді Зейнеп.

– Не істеп отырсың?

- Жәй мына Қанаштың қасында.
- Ояу ма, ұйықтады ма?
- Ұйықтады.
- Өзің неғып отырсың?
- Қараңғы түнде қалай отыра бересің, жападан-жалғыз?
- Енді не істеймін?
- Жастық берейін, қисай!

Қараңғыда жүрісі сыбдырлаған Шоңайна, Зейнептің қасына сылқ еткізіп бірдемені тастай берді. Зейнеп сипап қараса, үлкен жастық пен бүктелген көрпе екен.

Шоңайна үн-түнсіз жөнеле берді де.

- Үкілі келін! – деді аздан кейін.
- Уә, Сары - апа.

– Мен енді ұйықтаймын. Балаңа не бол. Бізді ұйықтатып тастап, қашып кетіп, Төрежанның (Шыңғысты солай дейтін С. М.) алдында ұятты боп қалмайық. Өйтсе ол бала тірі болмайды.

Зейнеп үндемеді. Шоңайнаның тапсыруымен емес, аналық жүрегінің, бұйрығымен таң атқанша көз шырымын алған жоқ. Жантая сала қорылдай қалған Шоңайнаның дыбысын естігеннен кейін баласының да ұйқыға кеткен пысылы естілгеннен кейін, «мен де қалғырма екем?» деген оймен Зейнеп бүктеулі көрпені астына тартып, жастықты жоғарырақ салып қисайып еді, оның күлімсі иісі өңменін атып кетті де, жиіркенген қалпымен басын көтеріп алды.

Тізесін құшақтай бүкшиген Зейнеп ойға кетті. Шоқанның осынша тентек болуына бас айыпты - Шыңғыстың өзі. Баяғыда Балта Тұрсынбай батырдың: «Абылай ағама тартқан екен» деген бір ауыз сөзінен кейін мейлінше далдандатып, не істесе де бетінен қақпаған Шоқан, қайда барса да қасынан тастамаған Шоқан, міне ақыры, өзі де опық жеді, әкесіне де опық жегізді. Шыңғыс Шоқанның тентектігінен ғана аға сұлтандықтан түсіп отырмағанын Зейнеп жақсы біледі. Шоқан тек: «құланның қасуына, мылтықтың басуы» дегендей, аңдаусызда оққа ұшты әйтпесе, оның қылмысы әкесі жасаған қылмыстың мыңнан бірі. Шыңғысқа келіп тұрған көр: «Көп асуға бір тосудың» көбі. Қолында өктемдік барда Шыңғыстың кімдерге қандай жәбіршілік істегені Зейнептің алақанында. Оның сол істерін ойлағанда, Зейнептің есіне: «Баяғыда бір ұры болған екен, – деген қазақ аңызы түседі, – оған әкесі, «ұрлық түбі қорлық» деген, балам

мынауыңнан тыйыл!» десе, баласы тыңдамапты. Сөзін еткізе алмаған әкесі, баласы ұрлап әкеп сойған малдардың етінен бір-бір жапырақты темір істікке шанша беріпті. Сол еттер істіктің ұшынан асқан кезде баласы да ұсталып, абақтыға кетіпті. Содан бері мөлшерінен асқан әрбір істі қазақ: «Істік ұшына шықты» дейді.

Сол аңыз айтқандай, Құсмұрын дуанына аға султан болғаннан бастап, кеше ел «түссін» деп піргеуір жасағанға дейін, Шыңғыстың бағынышты еліне көрсетпеген қорлығы жоқ, соларына қарағанда, қайта өлтіріп тастамай, тірі жіберіп отыр.

Енді не істемек, Шыңғыс? Ол тек тәңіріге ғана аян. Егер Шыңғыс «Хан тағында» отырса, Шоқанды алыстағы Омбыға, орыс оқуына Зейнеп тірі отырып жібермес еді, өйткені «орысша оқыды» деген Шыңғыс не бітірді? Шоқан да не бітірмек орысша оқып?

Соны ойлаған Зейнеп, Шыңғыстың сездеріне көнбей: «Мені өлтіріп тастасаң ғана әкетесің Қанашжанды бұл үйден тіріде бермеймін» деп қасарғанда, Александр Николаевич Драгомиров әрең иликтірді. Орысша, қазақша, татарша сөздерден араласа құралатын әңгімесінде ол:

– Байбуша, сенікі суз ярами; (өз жүрегін алақанымен басып) сертса («шеше», «ана» деген сөздерді білмей) маить, қатынь яхшы, баранчук («қазақ баланы солай атайды» деп түсінетін) яхшы. Ну, жигит яхши боларға кирәк. Қалай? Окумаған бык - огуз. Окуган (бармағын шошайтып) вон, - яхшы, орус окуган (екі бармағын бірдей шошайтып) дважды яхшы. Яхшы туре. Патшаға яхшы служит, награда, алатъ, А окумаган – шайтан, (түкіріп жіберіп) тіфу жаман...

Осы сөздердің өзін теріп әрең тапқан Драгомиров әңгімесін әрі созуға жарай алмай, кекештене бастаған соң, ар жағын Шыңғыс жалғастырып әкетті.

– Орыс екеш орыс та айтып отыр, баламыздың пайдасын. Өлімге жұмсап отырған жоқ өнерге жұмсап отыр, – деді Зейнепке.

Зейнеп ақыр көнген қалпын көрсетті.

Ол үйде бұрын топырлап жататын қонақ әнеугі сүргіннен кейін азайып, соңғы кейбір күндерде атымен болмай қалған. Бүгін кешке келген әлдекімдерді Шыңғыстың көргісі келмей, «қонақ үйде болсын» дей салған, оның ордада Зейнеппен ғана қалғысы келген. Іңірде Зейнеп:

– Ертең жүреміз дедің ғой, мен Қанашжанның қасында болайын, – деген. Шыңғыс қарсылық білдірмеген.

Зейнеп осы жайлардың бәрін көз алдынан кешіріп отырған шақта, Шоқан ыңырсыған сияқтанды. «Неге бұйтті екен?!» дегендей, сипалап

көрсө көрпесі ашылып қалған екен. Өзі ұйқыда сияқты. «Бұл да оранған көрпенің иісінен жиіркенген болар» деген оймен, Зейнеп Шоқанды құшағына алмақ болды да, бір қолын мойын астынан, екінші қолын тақым астынан ақырын сұқты. Бала оянбады. Зейнеп баланы ақырын қимылмен алдына алып бауырына басты.

Шоқан үнемі Зейнептің қасына ұйықтаушы еді. Өзге балаларын қысымда ұстайтын Зейнеп, «тұла бойы тұңғышым» деп оны ерекше жақсы көретін еді де, басқа балаларын бөлек төсекке алысырақ жатқызғанда Шоқанды үнемі қасына алатын. Шоқанның дағдысы – солында жататын шешесінің кеудесіне оң қолын тығып, мамасын ұстап ұйықтайтын. Егер ұйқыдағы қалпында әлдеқалай айрылып қалса, шошып оянғандай «апа!» деп бақырып қоя беретін, мамасын қайта ұстамай ұйықтамайтын.

Шепенің қараңғы үйінде алдына алған ағасын ол білді ме, машық дағдысымен кеудесін сипалай бастады. Еміреніп кеткен енесі, күмістен жасаған үзбелі түймесі бар, қара қазинадан тіккен төс қамзолы баласының қолына бөгет болатынын абайлады да, тез ағытыла қоймаған, тұқылы толарсақтай, бауы білемдей үзбелерді бытырлатып үзіп жіберді. Ішкі көйлектің омырауы кең. Шоқан содан қолын тықты да енесінің емшегін сығымдап қыса қойды. Зейнептің тұла бойы түгел иіп, суалуына көп болған емшек үрпінен сүт саулап кеткен тәрізденді.

Бала мен ана таң сібірлегенше, осы қалыптарынан тырп еткен жоқ.

Шыңғыс ше?

Ордада оңаша қалған, ертең Шоқан мен Драгомировты ертіп сапар шегуге бекінген ол, Тобыл мен Обаған өзендерінің түйіскен жеріндегі орысша – Звериноголовск, қазақша – Бағлан аталатын қазақ-орыс станицасына қай жолмен жетудің жайын ойлады. Сол станицаға дейін бекіністің аттарымен бармақ та одан әрі «қазақ-орыс линиясы» аталатын жиекпен Омбыға дейін «Жәмшік даңғылы» аталатын жолмен ылаулатып кетпек. Олай жүруге Драгомировтың қолында «фургонный лист» аталатын, ылауды тегін мінетін қағаз бар.

Құсмұрынға аға сұлтан болғаннан бері, ол Омбыға екі рет барған еді: бірінде – Құсмұрыннан Сырымбеттегі туыстарына, одан Баян ауладағы қайын жұртына соғып, ар жағында Кереку арқылы Ертісті бойлаған; келер жолы қанатын кеңірек жайып, Атбасар, Ақмола, Ереймен, Қарқаралы арқылы Семейге жетіп, одан Омбыға пароходпен түскен; бастапқы жолы «төркіндетем» деген сылтаумен, әйелі Зейнепті ертіп, балуанын, әншісін, күйшісін, шешенің құсбегін... дегендей жер қайысқан қалың қолмен, жолшыбай ойын-сауығын жасай отыра, асықпай барған ол сапарынан абыройлы қайтқан Шыңғыс, келер жолы, жолшыбайғы елдерге сұс көрсеткісі келіп, Атбасардың Аққошқар Сайдалының Алшынбай, Қазанқабына... дегендей ылғи шонжарларына соғып, «мені көр!» дегендей ойқас берген.

Енді міне, үшінші сапарға шығарда, «жағам жығылды» деген ұғымдағы Шыңғыс, алғашқы екі сапардай «бүлінбей», «кәріп жолы қайсы» дегендей, елеусіз аттануға тырысты. Егер Драгомиров болмаса, қасына Аба мен Шоқанды ертер еді де, Бағланға дейін салт кетер еді. Драгомиров бірге жүретін болған соң, Шамрайдан күймесіне жегетін пар ат сұратты және «жалпы ат» емес, маңдайына басқан екі атын сұратты. Оларды «Жылан-сырт» аталатын, шымқай кула екі арғымақ болатын.

Шамрай жүріске деген он шақты атын салқын қорада жеммен күттіріп, семіз күйінде тоқ -жарау ғып ұстайтын. Солардың ішінен «Жылан – сырттарды» ерекше баптап, өзге аттар шөппен жемделгенде, бұл екеуінің ауыздарын қолына түсетін аз ғана сұлыдан айырмайтын, басқалардың тақымын тигізбей, үнемі өзі ғана мінетін, «желден жүйрік» аталатын қос «Жылан-сырт» үш жүз елу шақырым дейтін Қызылжарға, Құсмұрыннан ерте шығып, сол күнгі іңірде бара беретін, ертеден кара кешкі желіске талмайтын, мінген адамдар шаршап тоқтатпаса, өздері тынығуды, шалдыруды тілемейтін. Өздері тоқ – жарау күйлерінде жылқы баласының сұлуы: түлеген кезде шымқай сары түктері алтындай жалтылдайды, өресі – шоқтығына созған қол әрең жететін биік, жондары – үстіне төсек сап жатқандай жалпақ, астаудай төңкерілген кең сауыры – шыңның тайқия біткен жылтыр тасындай, қысыр жылан өзекті» дегендей, – жуан денесі жұп - жұмыр алдыңғы екі аяғы, -ақ қайыңның жуан діңгегіндей тіп-тік төс қасқасы далиған жалпақ, артқы сандары бурадай дөп-дөңгелек, тілерсектері жолбарыстай жерге төселе майысып қалған, бас сипаты қазақ эпостарында:

Құлағын біздей қадаған,

Кекілін қыздай тараған...

Қолтыраудай танаулы,

Сапты - аяқтан ерінді,

Сарымсақтай азулы... –

дегенге дәл келеді. Кара - қоңыр түстің алдары қызық, бірінің жалы - оңға, бірінікі - солға жығылған, ал екеуінің де шоқтығы – аттанар жақта. (Қазақтың салт атқа сол жағынан, европалықтардың – оң жағынан мінетіні мәлім, сондықтан қазақтың «аттанары» - сол жақ), сол кара – қоңыр жалдан басталып, омыртқаларының, қырқа жонын бойлай, сол түсті құйрыққа жалғасатын жіңішке кара жолақ бар, түрі созылып жатқан кара жыланға ұқсайды, аттарды – «Жылан-сырт» деуі содан.

«Жылан-сырттарға» адамның тақымын тигізіп көрмеген Шамрай, Шоқанды алып Омбыға аттанатын Шыңғысты Бағланға дейін мініп баруына, іштей қатты қынжыла тұра, амалсыз көнді. Ол көнбес те еді, егер Шыңғыспен бірге Драгомиров те аттанбаса. Шамрай одан қатты қорқулы

істеріне ревизия жасалғанда және халықтан сұрастырғанда, толып жатқан қылмыстары ашылды, ішінде басы кететін ауырлары да бар. Драгомиров Шамрайға «осылай да осылай екен» дегенде зәресі ұшқан Шамрай:

– Арты не болады, бұның? – деп сұрады.

– Оны Омбыдағы начальниктер біледі, – деді Драгомиров, – менің міндетім соларға істің әділетін баяндау.

Шамрай не істеуге білмей қалды. Драгомировтан бұрын келіп, осылай қадалған бірер ревизорлардың аузын ол жақсылап майлап жіберген еді де, копақардай қылмыстар аяқсыз қалып қойған еді. Сырт естуінше Драгомиров ондайдың адамы емес, ол параға бұрылмайды бірер жерде пара ұсынғандарды жазаға тартқаны да бар деседі. Сондықтан пара ұсынуға батылы жетпеген Шамрай, Шыңғысты жұмсап еді, ол белгілі айлакерлігіне басып:

– Сөйлестім. Дәл айтуға менің де батылым жетпеді, оспақтап айтқаныма түсінген -түсінбегенін шамалай алмадым, басы жұмыр пенде емес пе, көмекейі бос сияқты. Оны енді мұнда емес, жолда айналдырам. Тәңірі бергенін алып кетпесе сәтін келтірермін. Малға бұрылатын болса, оның көмекейін тығындауға жетерлік ақшам бар. Артынан ауыса жатармыз, – деді.

Шыңғыстың осындай «соз – бұйда» жетегіне түсіп қалған Шамрай, жолға екі «Жылан-сыртты» Драгомировтың атын қоса сұрағанда:

– Алсын, – деді амалы жоқтықтан.

Шамрай аттарын сәнді тұрмандарымен безендіріп, үнемі көлеңкеде, бабында ұстайтын; соларды мінгенде ғана жегетін, тұрқы ұзын, іші кең, отырғышы терең, белі қайқы, рессоры солқылдақ, ашылып-жабылмалы шатырының сырты қара бұлғарымен, іші қызғылт бұлғарымен астарланған, үзеңгісі жалпақ, доңғалақтары мен жетегі қара және ақ сырмен әшекейленген, алдында екі-үш делбеші еркін сыйып отырарлық бөксе - баспайы бар күймесі болатын. Іші - сыртындағы әшекейлерінің жолағы көп болғандықтан, халық ол күймені – «жолбарыс» атап кеткен. Айбын көрсетер жолға шықса, Шамрай «Жылан сырттарын» жегіп осы күймесіне мінетін. Бар жағы «Шамрай келеді» деп емес, «жолбарыс келеді» деп дүрлігіп «қайсымызды талап жер екен?» деп үрейленіп отыратын. Былай да қаһар Шамрай, «жолбарысына» мінген жолы, кездескен елді «шауып – шаншып» дегендей, қиян-кескі ғып бүлдіріп кететін. Өз қара басын қазақтар «сұрапыл сұмырай» қойып алған Шамрай, Құсмұрын дуанындағы елдерге, дүние жүзіндегі ең мықты адам көрінетін. Сондықтан Шыңғыстың үстінен патшаға, Омбы әкімдеріне арыз жаудырғыш қазақтар, ол арыздарға қолын қоюға, немесе бармағын басуға қорықпағанмен, Шамрайдың үстінен кейбір батылдары ғана «домалақ қағаз» (ананимка) айдап, аты-жөндерін аңғартпайтын, сонда айтары «қарға қарғаның көзін шоқымайды» яғни

патша да, Омбы әкімдері де жергілікті орыс әкімдеріне тимейді; осындай ойдағы қазақтар – «атыстағы жандаралдан, жақындағы кіпірал» деген мақал шығарып, шамасы келгенше Шамрайға жағынуға тырысатын оны «қырдың жанарлы» көретін.

Шыңғыс «қыр жанаралының» «Жылан-сырттарына» қоса, оның «жолбарысын» да сұратқан еді. Қылмыстарынан қорыққан Шамрай, оны да бермек болды. Әйтпесе, «Драгомиров» түгіл, қандай «Миров» болса да, үстіне мінгізбек түгіл, көзіне де көрсетпес еді.

Айтуды ұмытып барады екенбіз. Кенесарымен соғысқанда, қолға тірі түскендерге мейлінше мейрімсіздік көрсеткендігі үшін, Орынбордың жазалаушы отрядын бастап келген инфантериян генерал - Игельстром, өзі мініп келген осы күймені, Шамрайға сыйға берген. Екі «Жылан сыртты» Ор қаласында арғымақтар заводын ұстайтын кавалерияның отставкадағы генералы – (ол да Кенесарыны қуысқан) граф – Столпнер, Шамрай қонақтап барғанда құлын күндерінде сыйлаған.

Құсмұрыннан Бағланға екі жолмен барады біреуі – көлдің батыс жағын орап, қалың Қыпшақтың ішін аралай отырып, Тобылға жетеді де, сол өзенді жағалап отырып, Тобылға құятын үй өзенінің сағасында қазақша «Қырықбойдақ», орысша – «Устьеуйск» аталатын қазақ-орыс станицасынан барады. Одан Тобылдың «орыс жағы» аталатын қырқасымен Бағланға жетеді, екінші жол Құсмұрын көлінің ығын орап, Обаған өзенінің шығысын жағалап отырады да, сол өзеннің Тобылға құятын «Қара молда» атты сағасына апарады. Бағлан сол арада.

Бастапқы жолмен жүру көңілдірек жаз айларында қазақ ауылдары күнгей жақтағы алыс жайлауға көшіп кеткенмен, жолшыбайғы көлдердің, өзендердің бойларында, кедей қазақтардың кейбірі, үй өзенінің арғы бетіндегі қазақ-орыс кедейлері бірігіп, аздап егін салады, соларының ішінде қауын, қияр, қарбыз сияқты, Шыңғыстың құмартатын тағамдары да өседі. Биылғы жазда бұл жолмен сапар шегу тіпті қызық болуы мүмкін сол маңнан жаз ортасы ауа өткен қалың жаңбыр, шөліркеген жердің отын көтергендіктен, тақыр жайлаудағы елдер көшіп кеп жатыр деген хабары бар.

Бұл бетте Шыңғыстың талай таныстары, достары бар. Орынбор әкімшілігіне қарайтын олар, Шыңғыстың дәулеті де, дәрежесі де өрге басып тұрған шақта, жыл сайын кезекпен қонаққа шақырып құрмет көрсететін. Біреулері Абылайдың Құсмұрындағы тұқымының қыздарына құда түсуі, біреулерінен олар қыз айттырып... дегендей, қат-қабат құда болысып кеткен. Мысалы, Арғын руының, сол тұстағы атақты байлары мен шонжарлары: жоғарғы шектіде - Шеген тұқымымен, төменгі шектіде – Беген тұқымымен, одан әрі – «Тоқал Арғын» аталатын елдің дәулері – Ақбас, Байтұрсынмен, Қыпшақтың «Ұзын» аталатын руынан Қанқожа, Балқожамен, «көлденең» аталатын руынан Ізбастымен, тағы тағыларымен құдандалы да. Солардың бір де біреуі, кеше Шыңғыстың басына күн туып,

ордасын Керей, Уақтың қалың қолы шаппақ болып қамап алғанда, жауына қарсы сойыл соғысу түгіл ат ізін салуға да жараған жоқ. Енді оларды Шыңғыс қалай көрмек?

Шыңғыстың ең ауыр өкпесі – Ахмет Жантуринде. Орынбор әкімшілігіне қарайтын ол, батысы – Орынбор мен Орға, күнгейі – Сырға, теріскейі – Үйге, шығысы – Обағанға тірелетін өлкенің сол кездегі аға сұлтаны. Оның арғы тегі – Кіші жүздің хан Әбілхайырдан, оның бір баласы, Хиуада хандық құрған – Қайыптан келеді. Қыстаулары Үй мен Тобыл қосылатын тұстағы жері аса құнарлы – кең арал. Осы Ахмет Құсмұрын дуанына аға сұлтан болып келген Шыңғысты бір емес, сан рет қонаққа шақырған. Соңғы бір қонақта, Шыңғыс қасына бес-алты жастағы Шоқанды ертіп барған. Сонда Ахмет:

– Сен де хан тұқымысың, мен де хан тұқымымын. Аталарымыз алыстан қосылады. Екеуміз жақындап сүйек алысайық, – депті.

– Алыссақ алысайық, – депті Шыңғыс.

Ахметтің Мұқан деген інісі бар екен. Соның бесіктегі қызын Шыңғыс Шоқанға атастырып, екі жақ «құда болып, құйрық-бауыр жескен. Шоқанның пысықтығына, тентектігіне, ұққыштығына қызыққан Ахмет пен Мұқан Шыңғысқа:

– Біздің тұқым жуасынқырап барады, мына балаңды бізге күшік-күйеу ғып бер, босаңсыған жібімізді біраз ширатсын, – депті. Шыңғыс «көрерміз» деп емексітіпті.

...Міне, сондай дос болған Ахмет Жантурин де кеше Шыңғыстың ордасын Керей, Уақ, қамап тұрған шақта хабар-ошарсыз тым-тырыс жатып алды. Бұған өкпелемегенде, неге өкпелейді, Шыңғыс?

Бұрын оларды беліне таңу керуші еді. Енді байқаса, Арғын-Шоқай би айтқандай, – «Құдайға сенген құстай ұшады» екен де, адамға сенген «мұрттай ұшады» екен. Ендеше «жолда отыр» дегенмен, қысылғанда қолғабысы тимеген «достарын» көріп қайтеді?

Осы оймен бірінші жолдан бас тартты Шыңғыс.

Оның екінші жолы да жарқырап тұрған жоқ-ты. Қалың Керей, Уақ қастаса бастаған шақта, Керейде ол екі адамды қолына ұстаған: бірі – Есенеидің ет-жақыны, Сибан руынан шыққан Өздембайдың Өсібі. Есенеи мен ол, Сибанның Қошқарбай дейтін баласынан тараған, екіншісі – Матақай руынан – Қаржаудың Сырымы.

Өсіп Сибанның Есенеиден соңғы байы екен. Оны Есенеи қоныс жайлы өкпелетіп Бүркеу деңгейінде «Қарамырза» аталатын қыстауынан Обағанға көшірген, Шыңғыс соны пайдаланып Өсіптің жолын тосқан да, жақын

жерде қалың ағашы – «Күн тимес», аумағы «Мың кой» аталатын бір мырыққа мекендеткен. Шоқаннан кейінгі баласы – Жақып туған соң, Шыңғыс Өсіптің бесікте жатқан қызы – Ақықты атастырып, екеуі «құдай дескен құда» болып кеткен. Шыңғыстың дәуірі жүріп тұрған кезде Өсіп жылына бір рет, әсіресе мал семірген күзге қарай, жер қайысқан нөкерімен қонақ қып жіберетін. «Өсіптің асы -өсіп түседі. Өтенің асы – өшіп түседі» деген мақал содан қалған. Өте – сараң кісі екен де. Өсіп – береген кісі екен. Сондай береген Өсіп үйіне Шыңғыс келгенде тіпті «шабылып», «сайдан май ағызатын» болған. Күнтимес орманының түбінен басталып, көктемде су тасып, жаз шыға құрғап қалатын, арнасы «Той сай» аталатын жылғаға қосылатын, жыра бар, аты «Май сай». Өсіп Шыңғысты қонаққа осы сайдың жағасына өскен бұйрат қайыңның ішінде күздіктеп отырып шақырады екен де, сайға төккен сорпаның майы, сорға байланған түз құсап, ағарып жатады екен. Оны ит кеміріп тауыса алмай, ел кеткен соң қасқырларға азық болады-мыс.

«Май сайдың» жырасы, «Той сай» аталатын өзен сымаққа қосылады. Олай аталатын себебі: Шыңғыс көп құда түскенде, Өсіп тойына қырық ту байтал сойып, шекқарнын жуудан, майлы сорпаларды төгуден, сайдағы жылғаның суы май татып кетіп, келер жылы тасығанға дейін мал да, адам да суын тата алмаған екен деседі.

Шыңғыстың Өсіпке құда болудағы мақсаты, - оған ерген Сибанды Есенеиге қарсы ұстау болған. Бірақ, Өсіп Шыңғысқа оншалықты пана бола алмаған - қулығы Шыңғыстан асып кетпесе кем түспейтін Есенеи, оның түпкі ниетін болжаған да, Өсіпті екі бүйірінен қысып, бір жағына Сибаннан өзін жақтайтын, көп үйлі Жәйілғанды, екінші жағына ең көп Сибан Күңгөнені қоныстатып, тынысын тарылтып ұстаған.

Матақай сан жағынан Керей руларының ішіндегі азы, 1723 жылы қазақ халқы басынан өткерген атақты «Ақтабан шұбырынды» жаугершілігінде, қалың қазақ Сырдариядан Арқаға босады да, өзге рулар сияқты Керейлер де бытшыт боп: Семей, Ақмола, Көкшетау, Қызылжар, Омбы аталған өлкелеріне бөлініп кетеді. Сонда, Керей ішіндегі «аттың төбеліндей» аз ғана Матақай Обаған бойына келіп, жұбын жазбастан отырып қалады. Барымта заманында жан-жағынан қысым көрген Матақай жаңғақтай жұмырланып, «жеймін» деген талайлардың тісі батпайды, батырам дегендерінікі сынады.

Матақайдың бес атасы: Қара кемпір, Аққошқар, Байқошқар, Құлшықай, Кенжетай ішінде берекелісі, бастаушысы – Аққошқар болған. Одан: Жүзжасар, Мыңжасар, Әйтiмбет, Тұрсын, Тiлес болып кетеді, олардың «шек шығары» – Жүзжасар, одан – Сырымның әкесі – Қаржау.

Есенеидің қалың жылқысы бір жылы Обаған түбегіне тебінге түседі. Сонда жер қорғағыш Қаржау, «көктемдік жайылымымды жеп қойды» деп, Есенеидің семіз байталын сойып алады. Есенеи «сен оны істесең, мен мұны істейін» деп, Керейдің: Балта, Көшебе аталатын руларының бір

бөлшегін қаптата кешіріп әкеп, Матақайдың «Балықшы Құлшықай» аталған кедейлеу бір атасынан басқасын, ішіне Қаржауды қоса, Обағанның орта тұсындағы қыратқа айдайды да тастайды. Бұны Шыңғыс пайдаланып, Матақайды бауырына тартады, ең бай, ең беделді деген Қаржаудың Сырымын оң қолына ұстайды, онымен де құда болады.

«Ағаш қамшы көп, аттанарда жоқ» дегендей, Шыңғыстың басына күн туып, қалың Керей, Уақ ордасын қамап алғанда, Өсіп пен Сырым да шылбыр үшін бере алмай, бой көрсете алмай бұғып қалады. Қалай көрсетсін: жолдарында арыстандай гүрілдеп Есенеі жатыр, ол қапса, бір жерін еңсеріп тастайтыны, немесе өлтіріп жіберетіні мәлім. Ажалға қарсы шабатын жындары бар ма?!..

Шыңғыстың оларға да соққысы, өздері шалқайып жатқан адамдарға бас иіп барғысы келмеді. Несіне барсын, – ол достардың бәрінің де, Шыңғысқа ешбірінің керегі жоқ. Шыңғыс енді оларға ісім түседі деп ойламайды.

Енді қалай жүреді?

Осы жайда ақылдасқанда, бұл маңайдың барлық жолын алақанының сызығындай білетін Аба төмендегідей ұсыныс жасады:

– Осыдан Құсмұрын келінің шығыс жағымен кетеміз де. Құндызды өзенін жағалап отырып, Бес Шалқар көлінің біріне түнейміз. Сол көлдердің жағасында балықшылар болуы мүмкін...

– Бекініс оларды қуған еді ғой, – деді Шыңғыс.

– Қуса да жыл сайын келіп, аулаған балықтарының тең жарасын бекініске тегін беретін болып жүр.

– Биыл қалай екен?

– Е - е болды ма, биыл төңіректі шолатын? Көктемнен бастап екі бірдей бүйірімізге қызыл желдей қадалған Керей, Уақ тыныс алдырды ма бізге? Есімізді енді ғана жия бастаған жоқпыз ба, хан - ием?

– Рас, – деп қойды Шыңғыс күрсініп.

– Биыл балықшы бар-жоғын білмедім, – деп жалғастырды Аба сөзін, – оны жолда көреміз. Егер бергі – Өсіп, арғы – Сырымға соқпаймын десеңіз, Обағанға таяу Аяқшалқар мен Босағашалқардың арасындағы қылыдан өтіп, Обағанның сол жағына шығамыз да, Бурабай көліне тура түсіп, Теңіз арқылы Бағланға жетеміз. Бұл жолда ел жоқ, қадақ-құдақ балықшылар ғана бар.

Олар осылай жүрмек болды. Шыңғыстың емес, Драгомировтың амандығын сақтау үшін, Шамрай қарамағындағы әскерден, басы унтер-офицер ғып, пар аттың алды-артын орап шауып отыратын қарулы взвод

жібермек еді, Драгомиров қаласа, өзі де қосылмақ еді, оған Драгомиров ұлықсат етпеді. Шамрайға іштей өшігіп алған ол, әр жағдайда бетін қайыра беретін қылығын көрсетіп:

– Өздерің жау жоқта жалау көтеріп, елді дүрліктіретін. «Қазақтар орысқа өш» дегендерің жалған сөз, оны осы даланы сан рет аралағанда көрдім. Мен де орыспын және үкіметтің дыңдай қызметкерімін. Маған неге тимейді қазақтар, егер «орыс» атаулыға еш болса? Талай рет жалғыз аралап та көрдім. Еш жерде маңдайыма шертпек түгілі қатты сөз де айтқан жоқ. Өйтудің орнына жылы қабақпен қарсы алады да, төріне отырғызып, бар дәмді асын аузыңа тосады. Өзі тимей, ешкімге тиген қазақты көрген емен. Біреу тисе, ол да тиеді, әрине. Ал, тие қалса, қамшысы сенен гөрі қаттырақ оның. Кенесарыны орыс әскері жеңген жоқ, одан қорлық көрген қазақтар жеңді. Шыңғыс та солай. Ретсіз жұмсаған таяғы ақырда өз басына соғылып және қаттырақ соғылып, міне енді, Омбыға есеңгіреген күйде аттанғалы отыр. Омбыдағы халі не болары әлі мәлімсіз. Әсіресе, сенің халің.

Бұл сөздер жеп жүрген таяғын күшейте түскен Шамрай Драгомировке: «Өзіңіз біліңізден» басқаны айта алмады.

– Ешбір қарауылдың керегі жоқ бізге, – деді Драгомиров, – жол білетін делбеші болса жетеді.

Кұлдық ұруын өткізе алмаған Шамрай:

– Аттарым мықты да, жүрісті де, күйлі де төтемен кетсеңіздер, сіздерді Омбыға бірер күннің ішінде жеткізеді, – деп еді:

– Жоқ, ол да болмайды, – деді Драгомиров, – біз Звериноголовскиге (Бағлан) жетеміз де, ар жағында жәмшік жолымен кетеміз.

Сөз осыған тоқырап, Шамрайдың күймеге пар жеккен «Жылан-сырттарын» Аба Шыңғыс ордасына алып келді. Соңғы күндері бекініске түнеп жүрген Драгомиров бірге келді.

Аба аттарды Шыңғыс ордасының алдына бертінде қағылған діңгекке байлады. Драгомиров күймеден түсті де, «кешікпей оралам» деп Құсмұрын тұмсығының сүйір басында қалың тобылғы өскен жыраға кетті.

Атты байлаған Аба ордаға қарай беттегенде, арғы қонақ үйден шыққандар бері беттеді. Аба олардың көбін тани кетті. Іштерінде Қанжығалыдан - Шәңкі мен Сандыбай, Уақтан -Өтей мен Төлеген. Тосып тұрып сәлем берген Абадан олар:

– Сұлтан жүретін болды ма? – деп сұрап еді:

– Білмедім, – деді Аба әдейі.

– Сұлтанға бізді «сәлемдесе келіп тұр» де, – деді бірнешеуі қосынан.

Дәуірлеп тұрған шағында Шыңғысқа ұлықсатсыз кірмейтін бұлардың ендігі іркілісі неге екенін түсінбеген Аба:

– Айтайын, – деді де ордаға кіріп кетті.

Шыңғыстың бұларды кешеден қабылдамауы Абаға түсінікті еді. Ордасын Керей, Уақ қамағанда көмегі тимеген достықтың Шыңғысқа керегі қанша?..

Ордаға кірген Аба, сыртта тұрғандардың жайын айтып еді:

– Тұра берсін, – деді Шыңғыс салқын түспен. – Менің жолдық киімдерім қайда?

– Қайсысын айтасыз? Қазақшасы ма, орысшасы ма?

– Қазақша киініп, мен ауылдың айты мен тойына бара жатыр ма ем? – деді Шыңғыс жекіп, - әскерлік киімімді әкел!

Шыңғыстың адъютанты сияқты болып жүретін Аба, қай киімінің қайда тұратынын жақсы біледі. Оның «әскерлік» дегені: жасыл шұғадан белін қынамалау ғып, етегін тізесінен асыра тіккен, өңірлері мен етегі жеңдерінің ұшы жалпақ алтын оқамен көмкерілген, түймелері - алтын, иығында полковник дәрежелі офицердің шашақты, жалпақ эполеттері бар, одан омырауына салбырай түскен аксельбант ширатындыларының түсті қарындаштар жалғанған ұштары түймелерге қосақталған мундир. Оның ішінде: зермен әшекейлене тоқылған матадан тігілген жеңсіз, етегі келте – капот, оның ішінде жібектен кең ғып, етегін ұзын ғып, жеңдерінің аузын бүрмелі ғып тіккен әр түсті көйлектер. Көк шұғадан қазақша кең ғып тіккен шалбардың балақ аузы алтын оқамен жиектелген. Қазақтың патша үкіметінен чин алған адамдарын «шұбар төс, шынжыр балақ» деуі содан. «Шұбар төсі» – кеудесіне қадаған ордендер мен медальдар.

«Әскер киімі» дегені осы. Оның сыртында егер жауын - шашын болса, немесе жол шаңдатса бүркеніп алатын жеңсіз, кең жамылтқы бар. Әдетте, офицерлер жаз айларында жеңіл картуз киеді ғой. Оны Шыңғыс полковниктік дәрежесіне олқысынып, тықыр құндыздан папаха түрінде тіктірген, шошақ төбесін алтын зермен тыстатқан бөркін киетін. Салқын түгіл, ыстық күндерде де сөйтетін.

Әскерлік қызметтен босанғалы, Шыңғысқа қылыштан басқа қару берілген емес Шым болаттан жасалған, егеулі – жүзінің өткірлігі ұстарадан күміс қынапты, алтын шашақты, алтын тұтқалы бұл қылыштың сағасында «Шыңғыс Уалихановқа, Кенесары бандасын қуғанда көрсеткен ерлігі үшін, Омбы генерал-губернаторы, 1833 жыл» деген, алтын әріптермен қондырылған жазу бар.

Аталған киімдер мен қылыш, орданың он бүйіріне басын уыққа тірей

қойған, темірден, жасалған денесін де, қайқы қошқар мүйіз тармақтарын да күміс сыммен әшекейлеген адалбақанға ілініп, үстінен ақ зонт шымылдықымен бүркеліп қойылатын еді. Оларды Шыңғысқа әперуші де, ілуші де Аба болатын. Киіндіргенде де, шешіндіргенде де Шыңғыс тік түрегеп, тас құдайдай қақия қалатын, жеңдерін кигізгенде - қолдарын, шалбарын кигізгенде – аяқтарын әлсіз қимылмен тосқаны болмаса, басқа ешбір қозғалыс көрсетпейтін, шалбарының бауын Аба байлап, түймелерін Аба салатын орыс саудагерлері киетін шегірен етіктен басқаны Шыңғыс кимейтін, оның шұлғауын аяғына Аба орап, қонышын Аба тартатын.

Бұл жолы да Аба сөйтті.

Далада күтіп тұрған қонақтар, не «кір» демеуіне, не тысқа тез шыға қоймауына ыза болып тұрды. Киініп болған Шыңғыс:

- Біздің қатын қайда екен осы? – деді Абаға.
- Шепе ағанның үйінде еді ғой, әлі де сонда болар, – деді Аба.
- Бар, шақыр, мұнда!.. Өзің Шоқанға ие бол, қашып кетпесін.
- Әй, – деді Шыңғыс жөнеле берген Абаға. Ол артына қарады.
- Әлгі Қанжығалылар мен Уақтар тыста тұрса «кірсін» де.

Аба үндемей шығып кетті. Шыңғыстың ұлықсатын күтіп шаршады ма, әлде көп күттірген қылығына ренжіді ме, қонақтар жатқан үйіне қарай кетіп барады екен. Аба оларға үн қатпады.

Ол Шепенің үйіне кірсе отырған күйлерінде үн-түнсіз айқаса құшақтасқан Зейнеп пен Шоқаннан басқа ешкім жоқ. Аба Шыңғыстың шақырғанын айтып еді, Зейнеп үндемеді. Шоқанда да үн жоқ. Екеуі бір денедей жабысып қатып қапты. Аба:

– «Хан-ием шақырады» дедім ғой, Үкілі келін, – деп тықылдай берген соң:

– Барайын, күнім, – деді Зейнеп Шоқанға, құшағын жазып, – қыңыр атқыған жақтарыңнан түзелмейтін әдеттерін, бар емес пе, хан әулеті? «Әкетем» деген соң әкетеді әкең. Аттар да келіп қалды. Мен үйге барып киім-кешектеріңді даярлайын.

Шоқан қарсыласқан жоқ.

Зейнеп қайтып келсе, жұкаяққа белін тіреген Шоқан, екі тізесін қаусыра құшақтап, басын төмен салбыратып отыр екен.

– Әкең шықты, – деді Зейнеп оған. – Орыстың төресі де келді. Екеуі күйме қасында тұр.

Әлгі отырысында, Омбыға жүруге іштей көніп қалған Шоқанды, дағдылы қиқарлығы жеңе қалды да:

– Бара берсін өздері! – деді.

– Күнім-ау, – деді даусы қалтыраған Зейнеп, - болмайтын іске ерегіспесеңші!.. Бәрібір әкетеді ғой!..

Шоқан үн-түнсіз отырып алған шақта, әлгінде ғана далаға шыққан Аба қайта келді.

– «Шықсын» дейді әкең, – деді ол Шоқанға.

Шоқан қозғалмады, үндемеді.

Шыңғыстың бұйрығы: «Шықпаса көтеріп әкел!» деді. Аба үшін оның бұйрығынан үлкен бұйрық жоқ. Ол үндемеген Шоқанға таянды да, алып қолдарымен денесін қаусыра құшақтап көтеріп алды. Бұлқынған Шоқанды ол шопак құрлы көрмей, тебінуіне, бетіне түкіруіне қарамай, есікке қарай жөнеле берді.

Қорғағысы келгенмен Зейнепте әл жоқ. Оның сол сәттегі халы, темір ыдыстағы тоң майдай. Сондай ыдысты қызулы жалынға тоссаң еріп жүре береді ғой, Зейнеп те сондай. Баласын қорғап қалуға шамасы жоғын аңғарған оның аналық жүрегі, дүрсілдей соғып, денесін қыздыра жөнелді де, бар болмысын шыжғырып әкетті. Жан-тәнімен еріп кеткен Зейнептің көз жасы шүмектен құйылған сұйықтай саулап ағыл-тегіл ақтарылды. Қара күшке ерік берген Аба, боқтай сөйлеп бақырған Шоқанда есіктен зорлықпен алып шыққанда, Зейнеп «аһ!» деді де талып түсті...

Ол кезде бағанадан шешілген, жүріске елірген қос «Жылан сыртты» қарулы екі жігіт, тізгіндерінен әрең ұстап тұр еді.

– Әкел, – деді Шыңғыс Абаға Шоқанның арпалысып келе жатқанын көріп, - арбаға таңып аламыз.

Жолға алған шумақ қыл арқанды бір жігіт арбадан алып жаза бергенде:

– Байлатпа! – деді, дәрмені кеткен Шоқан әкесіне, – Абылай тұқымынан байланғандар, айдалғандар жетерлік болған!

– Ендеше, мін, мына арбаға! – деді Шыңғыс Шоқанға күймені нұсқап.

– Босат! – деді Шоқан Абаға.

– Жібер! – деді Шыңғыс.

Қысқан құшақтан шыққан Шоқан, жүгіре басып күймеге барды да, оның тереңі ішіне жоқ болды.

Шыңғыс пен Драгомиров те мінді. Аба делбешілік орнына отырды.

– Жүр, – деді Шыңғыс оған.

Ерігіп тұрған семіз, жарау аттар Аба делбені қозғап қалғанда жұлқына жөнелді...

ЕКІНШІ ТАРАУ

*Біз (қазақ - С. М.) қазір суға
тұншығып бара жатқан адамның
халіндеміз. Бізді аман алып қалу үшін,*

орыс үкіметі жәрдем беруі керек..

*Адамдық қарызын өтеу үшін,
үкімет ислам идеясына қамқорлық
жасауды доғарып, татар медреселерінің,
орнына орыс школын ашу керек.*

Содан кейін школа өз жемісін бере жатады...

*Шын білім ғана күдікті көңілді бекітіп,
өмірді бағалауға, материалдық тұрмысты
жақсартуға жағдай жасайды.*

Шоқан Уәлиханов.

ОҚУ ЖОЛЫНДА ҚАРАШЫЛАР

Құсмұрын қырқасының орда қонған орта бұлағынан көлдің шығысын орайтын жол екіге айырылушы еді. Бірі - көлдің дөңін жоталап отыратын белгілі даңғыл, екіншісі - көлде су бар жылы ернеуін жағалап отыратын, жоқ жылы ақ тақырдың үстімен Бесшалқарға тете тартатын жол. Біріншімен жүрсе, Басбұлақтың сайында отырған қарашы ауылдың желкесін баса, әскерлік бекіністің орын жанай жүреді, екіншісінің бойында ел жоқ. Аба кешке:

– Хан-ием, екі жолдың қайсысымен тартамыз? – дегенде:

– Саймен, – деген Шыңғыс қысқаша ғана.

Бүгін жолаушылар арбаға орныққаннан кейін бастарын босатқан қос «Жылан сырт» жұлқи жөнелгенде, Аба делбені сайға қиғаштайтын жолға қарай икемдей берді. Былайда жүрістері екпінді аттар, жалғыз жетекті ауыр арба, қамыттарын алқымдарына тірей ілгері итергенде тіпті екпіндеп кетті. Егер Абаның қарулы қолдары делбені сірестіре тартпаса, аттар бар пәрменімен өздері жазым болар еді, күйме төңкеріліп, жолаушыларды да жазым қылар еді. Сондай қауіпті көрген Шыңғыс пен Драгомиров, бірін-бірі құшақтай ап, біреуі -«аллалап!», біреуі, - «о, божелап!» имандарын үйіре бастаған шақта, қырындай шапқан аттар, жері тегіс етекке жетті. Аба аттарға енді ғана ие бола бастаған кезде, күйме түбінде түсіп жатқан Шоқан басын көтере түрегелді де, оны сыртынан құшақтай ап:

– Қайда барамыз? – деді.

– Жолға шығып бара жатқан жоқпыз ба? – деді Аба, Шоқанға бетін бұрып:

– Неге бұл жолмен?

– Төтесі осы ғой деп...

– Неге даңғылмен емес?

– Осылай ұйғарылған еді де.

– Кім ұйғарған?

Аба үндемей қалды.

– Бұр, аттардың басын дөңдегі даңғылға қарай! – деді Шоқан, бұйырған дауыспен.

Аба бұйрықты орындай қоймаған соң, Шоқан оның қасына қарғып мінді де, делбенің оң жағын тартып, аттарды дөңге, даңғылға қарай бұрмақ болды. Оған көңгісі келмеген Аба, «не істеймін?» дегендей Шыңғысқа қарап еді.

– Ықтыяры білсін, – деді Шыңғыс.

Ерік өзіне тигенін көрген Шоқан:

– Бері әкел! – деп, делбені Абаның қолынан жұлып алды. Аба қарсыласпады.

Делбе қолына тиген Шоқан аттарды ылдидың жырағырақ тұсынан бекініске қарай өрлейтін жолға қарай бейімдеді.

Ол «аттың құлағында ойнайды» дейтін баланың бірі еді. Төрт-бес жасынан тайға мініп үйренген Шоқан алты-жеті жасында асау тайларды өзі үйрете бастаған. Сонда, қазықтай қағылып, тулаған тай қалай мөңкісе де үстінен түспейтін. Сегіз-тоғызынан бастап ол ірі асауларды да үйретуге араласқан. Үйретілген жылқылардың қандайына болса да ие: азғана жасында «жылжыған жорға, жылмиған жүйрік» дегендердің талайына тақымы тиді, қандай ұшқыр деген жылқылар бар шабысымен келе жатқанда, арқасында ұршықтай үйіріліп ойнады, қандай «басы қатты» деген жылқылардың үстіне қонса, елгезек аттай билеп алды.

Ол тек бәйге атының басына ғана мінбеді. Сонда мінгісі келмеген жоқ, (өз ықтыярына салса, аста тойда жарысатын жүйріктердің талайына мінген болар еді), Шепенің: «Хан тұқымы бәйге атының басына мініп шапты» деген не сұмдық? Ондай жеңілденетін халге жеткен жоқпыз, қараларға күлкі болар жайымыз жоқ», деп еріксіз тыйды. Былайғы жарыстардың бәріне қатынасып жүрді.

Салтқа сондай мықты Шоқан, кейде әкесіне еріп, арбамен жолаушылай қалса, делбешіні отырғызып қойып, аттарды өзі жүргізуді жақсы көретін. Сонда, алысырақ жолға шықса, Шыңғыс пәуескесі мен ат тұрмандарын ғана алады да, жолшыбай ылаушылап отырады. Салт мінетін көшпелі заманда, аса бір ірі сұлтандар мен билерде ғана болмаса, «пәуеске» деген арба өзгелерде атымен жоқ.

«Тарантас» атты арба да елде өте сирек кездеседі. Сондықтан ел кешкенше, салт отыруға жарамайтын кәрі-құртаң адамдардың атақсыздарын түйеге артқан кебежеге салады екен де, атақтыларын «сүйреткімен» алып жүреді екен. Онысы бір ұшын салт мінген адам қолына ұстайтын, жерге сүйретілген екінші ұшынын, араларына кебеже орнатқан сырық. Жолсыз даламен солайша сүйретудің рахатынан бейнеті көп болған. Біреулер сүйреткіде өліп те кеткен, орындалмайтын уәдеге ұрынған қазақтардың әлі күнге «сүйреткіге салып өлтіретін болдың-ау» деуі сондықтан.

Сондай заманда, арбаға жегуге көнетін аттар да елде өте сирек ұшырасқан, сондықтан Шыңғыс бет алып шыққан жөнде ылау міндетін ауылдар, асау аттарын әуелі сүйреткіге сап, бойын жетекке үйретіп алу қамын жасаған. Бірақ бірен - сараны ғана болмаса, олардың көбі асау, тарпаң, кебін арбаға аяғын тұсап, құлағынан басып әрең жетеді. Арбалыны асау аттар жазым қылмау үшін, делбелерін көсем мінген салт қолына алып, еркіне жібермей жетектеп отырады.

Шоқан осылай жегілген аттардың делбесін ұстауды да, немесе көсеміне мінуді де жақсы көретін. Сонда анау-мынау жігітке беріспейтін.

Ол делбесін қолына алған қос «Жылан сыртты» да тез билеп алды. Әлгі бір сәтте ылдифа қарай ала жөнеліп желігіп алған олар, жазықта да делбені сүзе жұлқып, еркіне кеткісі келіп еді. Шоқан жібермеуге жан таласты. Ондайда атты қажытудың әдісі - өрге салу. Шоқан сөйтті де, делбесінің оң жағынан бура тартқан аттарды бекіністің қарсаңына өрлейтін жолға түсірді. Сонан соң ауыр күйменің салмағы омырауларынан кейін итерген аттар, арпалысқан қимылын доғарып, бір ырғақты жортаққа ауысты.

Дөңнің қырқасына көтерілген шақта, сол жақтағы тегіс жермен даңғыл жолды қиып алудың орнына Шоқан аттардың басын оңға қарай бұрды.

– Қайда?! – деді Аба, делбеге қолын созып.

– Ұстама! – деді Шоқан Абаның қолын қағып.

– Жөніміз ол жақ емес қой, – деді, Шоқанның оқты көзімен ата қарауынан делбені ұстай алуға батылы жетпеген Аба.

– Онда жұмысың болмасын.

– Расында да қайда барады?! – деді Драгомиров Шыңғысқа.

– Балам, қайда бармақсың? – деді Шыңғыс Шоқанға.

– Қарашы ауылға.

– Неге?

– Оны өзім білем.

Өзі қалай біледі? Жеке басы болса бір сәрі. Қасында әкесі келе жатыр. Ол қарашы ауылдың үйлерін бас сұқпақ түгіл, өмірінде ол ауылға маңайлап та көрген емес. Хан тұқымын «ақ сүйек» қазақтарды «қара сүйек» деп есептейтін ол, кей аталықтары немесе чины барлары болмаса, былайғы қазақтардың үйлеріне түспейтін, кейде әдейілеп қонаққа шақырған ауқатты қазақтардың үйлерін тандап, ілуде біреуіне ғана баратын. Ал мынау «қарашы» аталатын ауылдағы адамдардың көбі, ата жағынан – құлдар, хан тұқымы, әсіресе бір дуанның аға сұлтаны – Шыңғыс ондай ауылға қалай

бармақ.

Күнтай барғанға дейін (бұл оқиға кейінірек баяндалады) Шоқан да ол ауылға жолаған емес.

Бес-алты жасында ойын балаларына еріп, қарашы ауылға бір барып қалған Шоқанды, «бұл не сұмдық?!» деп Шепе өлердей сойған. Қарашы ауылдың не екенін, өзінің кім екенін сонда ғана түсінген Шоқан, Күнтай барғанша ол ауылға беттемеген.

Енді неге беттеуі Шыңғысқа белгілі. (Ол жайда төменірек сөз болады). Соны түсіне тұра, күймеге бастарымен, алысқан екі атты пар жеккен, полковник дәрежесінде киінген, қасында Омбының дыңдай төресі бар Шыңғыс, қарашы ауылға періп қалай кіріп барады.

Ол баласына аз сөзбен осыны айтып еді:

– Барам деген соң барам, – деді Шоқан Абамен делбеге таласқан күйінде, – жібер, иттің баласы! Егер жібермедің бар ғой аттар да, сен де тірі болмайсың, өзім де тірі болмаймын!..

Сол кезде Шыңғыстың көзі баласының, көзіне түсіп кетсе, ағы қып-қызыл боп, жел үрлеген шоқтай жайнай қалған екен. Қанға құмартқанда Абылайдың көзі осылай жанады дейтін еді. Одан кейін Уәлі мен бірге туысқан, Кенесарыға жақтас болған он үш жасында кісі өлтірген, өзі соғыста өлген Мәмке батырдың көзі жауға шабарда осылай қып-қызыл болып кететін еді. «Қатты ашуланғанда Шоқанның көзі де сөйтеді» дегенді Шыңғыс естіген, көруі осы жолы ғана.

Шыңғыс баласының көзі қызарудан шоши қалды, себебі, «көздері қызара қалған шақта, Абылай да, Мәмке де ойға алғанын істемей тынбайды, ондай халде, тірі адамды өкіртіп отырып қолынан бауыздауға тайынбайды» деп естіген. Бала болғанмен, Шоқанды сөйтеді десетін. Міне осыдан қорыққан Шыңғыс Абаға:

– Бер, делбені! – деді.

Олай деуіне тағы бір себеп, былайша қаталдымсып жүргенмен, Шоқанның басына түскен халға Шыңғыстың іші өте елжіреуде еді.

Дәуірі жүріп тұрған кезінде, «орнымды басары осы балам болар» деп дәмеленетін Шыңғыс. Мінезінің тентектігі болмаса, зеректік жағынан, ақыл-ой жағынан ол үмітін ақтарлық та түрін көрсеткен. Оған бірнеше мысал алайық.

Бірінші мысал: Шоқан ауылда сабақ оқыған бала емес. Сөйтіп жүріп, мұсылманша хатты кішкене күнінен танып кеткені бар. Кейін ғалым болған шақта, Шоқанның өз айтуынша: әкесі Шыңғыс, 1841 жылы Күрлеуіт –

Қыпшақтан шыққан Жаманкүл ақынға «Едіге» жырын айтқызғанда, Шоқан сол жырды қағазға түсірген. Сонда Шоқан алты жаста.

Шыңғыс қазақтың ауыз әдебиетінен «Едігеден» басқа да көп шығарма жинаған, оған итерме болған нәрсе – Омбыда өзімен бір кезде бірге оқыған, досы болған, кейін полковник дәрежесіне көтеріліп, Қытай жақ шекараны күзететін әскердің бастығы болып жүрген Ладыжинскийдің 1884 жылдың 22 февралында, осы тақырыпта жазған хаты. Шыңғыс төңірегіне көп ақындар жиналған, олардың өздері де жанынан жыр шығарумен қатар, халық жырларын көп білген. Соларды аулындағы татар молдаға жаздырайын десе, қазақша сөздердің көбін бүлдіреді, өзінің жазғысы келмейді, өзге хат білетін адам бұл төңіректе көк. Жаза алатын, «оқымай молда болған» Шоқан ғана. Оған Шыңғыс жаздырайын деп жаздырмайды, оның өзі ақындарды тыңдауға құмар. Шыңғыс сонысын пайдаланып, қызыққан нәрсесін «қағазға түсіре ғой» десе, еркелікпен кейде арындап қалады да, кейде жазып тастайды. Және «аузынан қағып алды» дерліктей, өте жылдам жазады. Кезінде Ладыжинскийге жіберілген ол қол жазбаларының кейбірін, ғалым болған шағында, Шоқан архивтерден тауып та алды.

Екінші мысал: Шоқанның жеті жасында, Қыпшақ руындағы атақты Балқожа бидің, (Ыбырай Алтынсаринның атасы) Қошаны Шыңғысты қонаққа шақырады. Сондағы мәжілісте белгілі Өске ақын Балқожаны мақтап:

Арғыннан Беген менен Шеген шықты, Найманнан Ерден, Жүзен деген шықты. Кешегі Обағанның жиылысында, Алтайдың Аққошқары мен Сайдалысы, Өлкеде Тоқа менен Байдалысы, Бәрі де Балжекемнен төмен шықты, - дегенде, Шоқан әкесіне:

– Қай Балжекең ол? – депті.

– Балқожа би, – депті Шыңғыс.

– Өлгі «Кенесары кеп қалды» дегенде, атына міне қашып, тасып жатқан Тобылдың суынан етем дегенде, қарық болған Балқожа ма? – депті Шоқан.

Сондай бір қауесеттің бары рас екен: «орысқа бағындың» деп Кенесары бастаған қолдың, Тобыл жағасында отырған Балқожа ауылын шабуға келгені рас, басқа қашар жері жоқ Балқожаның байлаудағы атына міне қашып, тасып жатқан өзенге түсе кетуі де рас, одан арғысын екі түрлі қып айтады: Балқожаны жақтайтындар «Семіз – атан, (Балқожа) өзеннің ар жағына жалдап етіп, құтылып кеткен» деседі, қарсылар «суға батып кеткен» дейді. Қыпшақ атаулы «батып кеткен» дегенді намыс көреді сондықтан, Қыпшақтар намыстанатын сөзді Шоқан басып қалған соң, ол үшін Шыңғыс ұялып, «балам былшылдай береді» деген екен. Ал жұрт қаршадай жеті жасар баланың бұндай сөзді айтуына таң қалып, «ендігінің данышпаны осы болмаған да!» депті.

Үшінші мысал: Шыңғыстың үйінен «жақсы-жайсаң» аталатындар арылмайды. Олардың біразы – «айыр көмей, жез таңдай» аталатын, сөзге шешен – билер. Бастары қосылғанда, олар қағыспай шешендік салыстырмай әзіл-оспақ айтыспай отырмайды.

Есі кіргеннен бастап, Шоқан олардың да сөздерін тыңдауды жақсы көрді. Онысын байқаған біреулер, – «ат болатын тай-саяққа, адам болатын бала - қонаққа үйір» дегендей, сөз тыңдау түріне қарағанда, Шыңғыстың мына тентегі, түбінде жақсы адам болып кетпегей де!» – десті.

Шыңғыс ордасына Құсмұрын дуанының, билері үш жылда бір жиналып, елдің дау-шарын бітіретін еді. Орынборға қарайтын көршілес Тобыл дуанының билері мен Сібірге қарайтын Құсмұрын дуандарының билері, бір рет Ахмет Жантөриннің үйінде, екінші рет Шыңғыстың үйінде бас қосып, екі дуандағы елдің дау-шарын айыратын еді.

Шыңғысқа екінші кезек келгенде, Шоқан тоғыз жаста екен. Екі дуанның саңлақ билері бас қосып әзілдесіп отырғанда, Керей – Тоқсан би өзгелеріне сөз бермей отырыпты. Сонысын ұнатпады ма, немене, бір сәтте, Қыпшақ - Ізбасты би, Тоқсанға:

– «Тоқсан, Тоқсан!» деуші еді томашадай-ақ екенсің ғой, – депті.

«Томаша» деген, «шымшық» аталатын құс тұқымының ең кішкенесі дейді. Тоқсан кішкене денелі адам екен, ал, Ізбасты – ірі денелі кісі екен. Ізбастының әлгі сөзіне намыстанғандай болған Тоқсан:

– Оның несін сөз деп айтып отырсың, Ізбасты? Томаша тоғыз жұмыртқалайды, біреуі ғана бұлбұл болады, томаша болсам - бұлбұлмын; өрмекші он жұмыртқалайды, біреуі ғана бүйі болады, мен - бүйісімін денесі ірі ешкілер – егіз, ит – сегіз, шошқа – тоғыз табады, бәрі де – ешкі, бәрі де – ит, бәрі де – шошқа болады; денеңнің ірілігін мақтаныш етпей-ақ қой, – депті. Сонда Қыпшақтың атақты биінің бірі – Наурызбай, ашуға тығыла бастаған Ізбастыны сөйлетпей:

– Сөйлеме енді, Ізбасты.

– Сені басты албасты, – деп тоқтатыпты.

Бұл Керейдің Шыңғыспен кикілжің боп жүрген кезі. Шоқан бала да болса, оны жақсы біледі. Керейдің бәрі Тоқсанның аузына қарауынан да хабары бар. Айтыста Тоқсанның Ізбастыны жеңіп кеткенін көрген Шоқан оны мұқатпақ боп:

– Би, сен бұлбұл да болдың, бүйі де болдың. Сонда сенің арғы түбін, «Тарышы» аталатын себебі не? – депті. Олай дейтіні – Керейдің «Тарышы» аталатын бір атасы (Тоқсан сол атаның ұрпағы) тары егісін күтетін күнінен некесіз туыпты-мыс» деген лақап бар. Бала Шоқанның сол «кемшілігін»

бетіне басуын сезе қойған Тоқсан намыстана ғып:

– Оның несін айтасың, балам? Азар болса құлдан туған шығармын. Ол да адам баласы. Сен «арқар» аталатын аңнан тудың ғой, – депті. («Ұраны «арқар» хан тұқымының арғы тегі арқардан екен» деген де қауесет бар). Шоқан Тоқсанға іле жауап қайтарып:

– Оның несін бетіме басасың? Арқар - адал аң. «Керейдің атасы – кер жорға ит» деген де сөз бар емес пе?

Бұл сөзді өршіткісі келмеген Шыңғыс, «кәрі кісімен салғыласпа!» деп Шоқанды қуып шыққан. Сонда жұрт: «Сөзі қалай кесек еді, мына баланың?! Нағашысы – Шорман он үш жасында билік айтып, «Бала Шорман», «Би Шорман» атанды деп еді, мына баланың осы жасынан-ақ билік иісі аңқып тұр ғой» деп тараған екен.

Балалық шағында Шоқанның ел көзіне түскен бұлардан басқа да ақылдылығы, тапқырлығы болған. Олардың бәрін бұл арада санап жатудың қажеті жоқ.

Міне Шоқанның осындай есті істері мен қылықтарынан дәмеленіп, «орнымды осы басады» деп жүргенде, басқан орнынан Шыңғыстың, өзі айрылып, әзірге құланның үйірінен адасқан айғырындай қаңғырып қалды. Оған Шоқанның болашағы да көмескі. «Суға кеткен тал қармайды» дегендей, ол күнде, бала Шыңғысты орыстың оқуына беруі, -хандық дәурені өткен Айғанымның тал қармауы еді. Сол талмен әкімшілік теңізіне шығып, біраз жыл Құсмұрын дуанын өргізіп, жусатқан Шыңғыстың мінген қайығы енді төңкерілді де, оның арқасына жармасқан бейбақ, енді қай күні суға батарын білмеген халға түсті. «Орнымды басардан» күдері үзілгендей болған Шыңғыстың болашағы белгісіз Шоқанға, шешесі – Айғанымның үлгісімен ұстатар талы - орыс оқуы. Оның арты неге соғарын құдайым біледі.

Осындай ойлармен басы дал бола отыра, Омбының оқуына барғысы келмеген Шоқанды зорлап әкеле жатуы Шыңғысқа іштей қатты батады. «Бері арығын білгізбес, сыртқа жүнін қампайтар» дегендей, Шоқанның басына ауыр күн түскелі, көптің көзінше қаталдымсығанмен, оңашада көз жасын төгіп ап та жүрді Шыңғыс. Әсіресе мана ордадан аттанарда. Сонда Шепенің үйіне тығылып отырған Шоқанды «көнбесе күштеп алып шық!» деп Абаны жұмсағанда, іші уылжып тұрды да, қарсыласқан Шоқанды Аба бақырған қалпымен құшақтап есіктен алып шыққанда, бар денесімен балқып кетіп, қасында тұрған Драгомировка сездірмей, теріс қарап көз жасын төгіп жіберді. «Басқа амал жоқ» деген суық ой ғана қатырды оның отқа қақтаған қорғасындай еріген денесін. Шоқан делбеге жармасқанда, Шыңғыстың Абаға «бер» деуіне екінші себеп осы еді.

Делбені қолына алған Шоқанның, аттардың басын қаратып ауылға неге бұру себебіне тоқырайық. Ол үшін оқырман көпшілікке қарашы ауыл

дегеннің не екенін қысқаша баяндап өтейік.

Қазақта «хан» деген сөзбен «қарашы» деген сөз қатар жүреді. «Хан» түсінікті. «Қарашы» дегеніміз ханның төңірегіне жиналып, соның шаруашылық істерінде жүретін, асысуы, киім-кешегі хан шаруасының мойнында болатын, одан басқа ақы-пұл тілемейтін, ездерінде ешбір меншік жоқ, қоңсы - қолаңдар. Олар әдетте, бір рудың емес, сан рудың жарлы-жақыбайларынан, немесе жаугершілікте жау жағынан қолға түскен «кұл» аталатындардан құралады. Хан шаруасынсыз олар күн көре алмайды. Қазақтың: «Қарашы – хан тұсында, қатын – ер тұсында» деген мақалы осыдан шыққан. Қарашылар қазақтың байлары мен бектерінде де болған. Бірақ олар – аз, хан төңірегінде – көп.

Қазақта «төре» мен «төлеңгіт» деген сөздер де қатар жүреді. «Төре» дегені - хан тұқымдары (бертінде қазақ «төре» деп әкімдерді де атаған), «Төлеңгіт» дегені - төрелерді «төре» еместерге жәбірлетпеу үшін төңірегін қоршап отырушылар, жат – жарадан қорғаушылар, қазақ руларынан емес, басқа халықтардан қазақ болып кеткендер, мысалы, Абылай ханның төлеңгіттері - қырғыздардан, қара қалпақтардан, монғол тұқымдас елдерден болған.

Төлеңгіт пен қарашы, хұқұқ жағынан да екі басқа қарашылар – қара жұмыстан басқаны білмейтін, билік ерлікте жұмысы жоқ жалшылар, төлеңгіттер – хан тұқымының сойыл соғарлары, қарашыларды төрелер түгіл төлеңгіттер де қорсынып, жәбірлеуден көз аштырмайды, қарашылар оларға да қарсыласа алмайды.

Абылай ханның заманында, қарашы ауылдардың саны көп болған. Ол жаугершілік заман болғандықтан, шабыншылықтан үздіксіз келіп жататын көп малдың еті мен сүтіне қарашылар да ортақ болып күн көрген. Бертін Уәлі мен Айғаным заманында шабыншылық азайған соң, қарашылар да сирек, орданың төңірегіне үйірілген олардың саны бірер ауылдан аспайтын және олардың біразы бұрынғыдай ордаға телмірмей, өздеріне аз да болса меншік жасап, негізінде содан қоректенуге айналған. Ал, орданың шаруасын бұрынғы дағдыларымен әлі де тегін бағады.

Шыңғыс атқа мінген шақта қарашылардан 15-20 үйлік жалғыз ауыл ғана қалған. Ол бірен - сараны ғана болмаса, көпшілігі жеке шаруа иелері, олардың басымы – кедейлер. Іштерінде бірен-саран ауқаттылары да бар. Қазір орда шаруасын қарашылардың бәрі емес, жалшылық атасынан баласына мұра болып келе жатқан, түйешілер, жылқышылар, қойшылар, қасаптар, қазаншылар сияқты «таңбалы тақырлар» ғана бағады. Оларды бұл қызметтерінен қыл арқанмен сүйреп кетіре алмайсың. Бұлар басқа ұрсаң да, бөксеге тепсең де «Ә - э - э» демейтін «көнбістер». Бәрі де хан ордасы шаруасына мейлінше адал қарайтындар.

Шыңғыстың шаруасын сырттан басқаратын қожа – Шепе. Білетіндердің айтуынша, орданың ол кездегі шаруасында бес жүздей жылқы, мың шақты

қой, жүз шақты ешкі, елу шақты түйе бар. Сиыр жоқ. Кейбір тақыршылық жылдарда ғана болмаса, жаз айлары түгіл, қыс айларында бұл малдардың арық - тұрағынан басқасы түгелімен жайылымда жүреді. Соларды бағып-қағу міндеті жалшылардың мойнында болғанмен, әр түлік малда жүретін жалшылардың ішінде басқарушы біреу болғанмен, бәрін басқару ісі Шепеде.

Көп жылдары малдардың көбі аяғынан оттап шыққанмен Шепе жыл сайын пішен шаптырады да, мая-мая шөпті үйгізіп қояды. Бел орақтың кезінде, маялық шөп шабу үшін көп қол керек. Шепе оның да ретін тауып, бір семіз түйені сойдырады да, маңайдағы елді үмеге шақырып сауын айтады. Қымызды үмеге келетін ауылдардың өздері әкеледі. «Орданың үмесі» деп, бай немесе ауқатты адамдар сабалаған қымызына ту қой қосады.

– Осындай әдіспен, – деседі білетін адамдар, – суы жазғытұрым түсіп, күз құрғап қалатын, өлеңі әлденеше мая шығатын көлдердің бетін үмешілер бір күнде тып-типыл ғып отап, кейін бір күнде итарқалап, одан кейін тағы бір күннің ішінде маялап кете беретін.

Басқару ісінде Шепе өте қатал, қойлар мен ешкілердің қырықтық жаралаған жерлеріне, бақайларына құрт түсіп меңдеп кетсе, не әлдеқалай мертіксе, немесе төлдерді қасқыр тартып я жеп кетсе, ығып кетсе, түйелердің, қойлар мен ешкілердің төстеріне кене қадалудан қатпа болса, мініс малдардың арқасына жауыр түссе я арық болса, малдар мезгілімен оттап, мезгілімен суарылмаса... - осындай жайларды сезе қалған Шепе сол істі тапсырған адамдарын жер-жебіріне жете тілдеумен қатар, көбін сілейте сабап алады. Денесі қол тоқпақтай бола тұра, ол төбелескіш те, сабағыш та. Екі сөзге келмей кім көрінгеннің үстіне міне түседі де, жатып тұрып төмпештейді. Өзі барып тұрған көк долы, ашуына бір мінсе, құмарын тарқатқанша басылмайды. Одан емес, алғаш Айғанымнан, кейін Шыңғыстан қорқатындар, күштері келе тұра, Шепеге сөз де, тіл де қатпай жасқана береді, қашқанын Шепе қуып жүріп ұрады. Қолы батпағандарға сырық, құрық, қазық, балта сияқты нәрселерді жұмсап, өлер-тірілеріне қарамай пергілейді. Сондай қимылдарында талайларды жаралап, талайларды талдырып, мертіктіріп тастағандары бар. Біреулер өліп те қалған деседі.

Шепенің сондай мінезі мен қылығын білетіндер, қаһарына жолықпау үшін, шаруада болып жататын кемшіліктерді оған білдірмеуге тырысады, басқаратын адамдарына Шепе көрсететін қорлықтарды өздері көрсетеді. Шепе асқынып кеткен қылықтарды ғана біледі.

Қарашыларды шаруашылық және хұқықтық істерде құл ғып ұстайтын Шепе әдеттік тіршіліктерінде де оның ойынша, қарашылардан бетінің нәлі бар қыз-келіншек, ең алдымен – соның меншігі. Біреу өңі бар келіншек ала қалса, алғашқыдан кейінгі қалаған түн – Шепенікі. Сол мақсатына жету үшін, күйеуді әлденеге жұмсап жіберуден Шепе қымсынбайды да,

ұялмайды да, ананың «бармаймын» дерлік күші жоқ, егер – «дей» қалса, әлдене сылтаумен сазайын тарттырады, сонысын білгендіктен, жұмсаған адамдары тіл қатпай жорта береді.

Ажары бар қыз-келіншектерін қарашылар Шепеге білдірмеуге тырысады. Бірақ ол білмей қоймайды, сондағы жұмсайтын бас «агенті» – өзінің әйелі Шоңайна. Дарақы мінезді ол «қа-те-ен, тағы біреуді таппаймы-сен» деп күлімсіреп қойса болды, «неге таппаймын?» деп жымып алады да, іле іске кіріседі. Оның да «қол астында» бірталай «агенттері» бар, олар кімде ажарлы қыз-келіншек барын Шоңайнаға хабарлайды да, Шепе ар жағында өз әрекеттеріне кіріседі. Шепенің кішкене бірақ шымыр денесіне өткір қылығына қарап оны «қырғи» деп кеткен. Сол қырғиының қолына тәуірлеу бір «жем» түсе қалса, Шоңайна, -«біздің қырғи оны да алып жеді!» деп, кім көрінгеннің алдында мақтанып жүреді. Өсекші ауыздардың айтуынша, жасырын жүрістен Шоңайна Шепеден қалыспайды. Ол хабар Шепеге де жетеді. Бірақ Шепе де оған қыңқ ете қоймайды. Біраздан кейін көрінген жас әйелге талғамсыз арқырай берген соң, жұрт Шепені «қырғи» орнына «есек» деп қоймайды, әйел құмарлық қылықтарын үдете береді.

Осы бетінде ол өзгелерді былай қойып, «жан жолдасым» дейтін біреумен қатты қақтығысып, оның арты ауыр трагедияға да соғады. Ендігі аз сөз сол «біреу» туралы.

Қарашы ауылдан етікші, өрімші, әнші, домбырашы, ойыншы, балуан сияқты өнер иелері де шыққан. Сондайлардың біреуі - Қауқар баласы Нұртай деген жігіт. Оның үшінші атасы – Құлболды - жаугершілікте қалмақтан тұтқындалып келіпті. Біреулер оны «қалмақтың бегілер – бегінің баласы екен» деседі. Ол сымбатты да, сұлу да жігіт болған. Атасы кім болса да, жаугершілікте қолға түскен соң, басқа құлдар сияқты, Абылай оның оң жақ құлағын кестіреді де, түйесін бақтырады. Ол осы бейнетпен күн кешеді. Құлбалдыдан – Қауқар, Қаңтар деген екі бала болған. «Қауқары әкесіне тартқан еді» дейді. Қаңтары қара күш иесі ғана болған. Балуан да, домбырашы да, әнші де, қулықшы да болған Қауқарды, атқа мінген шағында Айғаным ат - қосшы ғып қасынан тастамайды екен. Өсек көп ерген Айғанымға біреулер оны танып та жүріпті.

Айғанымға жағып оның «серісі» атанған Қауқар, сүйген бір қызын алып қашады да, содан ұл туады, атын Нұрмұхамбет қояды, бұл ұзақ есімге тілі келмеген шешесі, сүйікті ұлын «Нұртай» дейді де, өзгелер де солай атап кетеді.

Нұртай да әкесіндей болып өседі. Бұл кезде Айғаным тұғырдан түсіп, әкімшілікті немере қайын інісі – Сартай алады. Нұртай жасынан соған «жігіт» болады да, ол қылмысты боп итжеккенге айдалғанда орнын басқан Тәнінің қасына ереді.

Тәніге еретін нөкерлердің біреуі, – бізге белгілі Шепе болған. Ол Нұртаймен түйдей құрдас екен.

Сері Нұртай да әлдекімнің Күнсұлу аталатын сұлу қызын алып қашып, Тәнінің арқасында сіңіріп кетеді. Нұртай Күнсұлуды ерекше сүйеді де, «атымыз ұйқас болсын» деп, «Кұнтай» қояды. Жұрт та солай атап кетеді. Кұнтай сымбаттылығы мен сұлулығының үстіне он саусағынан өнері тамған мініскер, ас-суға қылап әйел болып шығады, сондықтан үйінде отырып қалған Айғаным оны қолына ұстап жеке басын соған ғана күттірген.

Әйел құмар Шепенің көзіне Кұнтай бірден - ақ түсті. Бірақ өзге қарашылардың әйелдеріне қолданатын әдісін оған қолдана алмады. Сонда қорыққаны Кұнтай емес, Нұртай. «Тегі құл» дегенмен әкесі Қауқар сияқты ешкімге кеудесін бастырмай өскен жігіт. Кімге де болса ол тілі мен қолын еркін ұстайды, басынам дегендерді қатты тойтарып тастайды, сонда айтары қазақтың «әкем болды жетесіз, енем болды некесіз, өзің болдың, - не етесіз?» деген «өзі болған жігітке, бір кісілік орын бар» деген мақалдары. Өзінің жігітшілігіне ешкім де нұқсан келтіре алмайды, өйтудің орнына, «бір жігіт осындай-ақ болар!» деп дәріптейді.

Бұндай жігітті басынуға болмайтынын білген Шепенің Кұнтайға «сол әдіспен ғана жетуім мүмкін» деген қулығы бар, – ол Нұртаймен құрдастығы.

Қазақтың әдетінде – құрдастық достықтың ең биік шыңы. Құрдас адамдар дәрежесіне, дәулетіне қарамастан біріншіден, – өмір бойы тату-тәтті болуға тиісті, екіншіден, – бір-біріне үнемі достық қана көрсетіп, еш уақытта ешбір қастық, қиянат жасамауға тиісті, үшіншіден, – өзара үнемі ойнап-күлуге және қандай қатты ойын-күлкі болса да ашуланбауға, көтеруге, кек көрмеуге тиісті. Ауыл әдетінде бұндай ойындардың көлге я өзенге шомылғанда киімдерін ала қашып, көпке дейін бермеу, ерлі-зайыпты адамдарды тырдай жалаңаш таңып тастап, біразға дейін босатпау, көпке күлкі боларлық қылықтар жасау, ұйқтап жатқанда қойнына жылан, тышқан сияқты жәндіктерді салып шошыту, бірінің атын бірі итіне қойып, жұртқа естіртіп шақыру, бірін-бірі «өлді» деп, жаназа айтып ел жию, «боғауыз» аталатын сөздердің, қандайын болса да айтуға қымсынбау, бір-біріне қол жүгіртіп ойнау... сияқты түрлері болады.

Қазақта «байы құрдастың бәрі құрдас» деген мақал бар. Онысы ерлі-зайыпты адамдардың ерлері құрдас болса жетеді, әйелдерінің құрдас болу, болмауы қажет емес. Сондықтан ері құрдас болса, жетеді, әйелдерінің жасы үлкен я кіші болуына қарамай ойнай береді.

Осы әдетті білетін Шепе Кұнтайды «құрдас» деп тілін де, қолын да жұмсап қатты ойнап жүрді. Қалжыңның қандай түріне болса да «құрдастық болар» деп шыдайтын Кұнтай бір сәтте арамдығын сезіп қалды да, бойын сырғақ ұстауға айналды. Енді жолай алмаған Шепе өзге әйелге қолданатын әдісін бұған да қолданбақ боп, Шоңайнаны жұмсап еді. Кұнтай оның бетін қатты қайырып тастады да, Шепеге біржола суып алды. Сондай күндердің бірінде оңаша кездескен Кұнтайға күш жұмсамақ болып алыса кеткенде,

Күнтай алып ұрып астына басты да, алқымынан біраз сығымдап, тізесімен ішіне түйгіштеді. Таяқ батқан Шепе жалынып-жалпайып, «ендігәрі бүйтпейін» деген уәдемен әрең құтылды. Күнтайдың бұл қылығы ішіне мұз болып қатқан Шепе, көк алар сәтін күтті де, қайтып жоламады.

Айғаным өлер алдында, мінезі де, қылығы да жаққан Күнтаймен мақұлдасып:

– Бір ғана тапсыратыным бар, – деген еді оған.

«Не нәрсе тапсырар екен?» деп құлақ түрген жұрттың көзінше:

– Келінімді көре алмай кетіп бара жатырмын, – деген еді, демін зорға алған Айғаным, -біріншіден, – менен сәлем айт оған мақұл болсын, екіншіден, – ене орнына ене болып, соның қасында боларсың.

Шыңғыс Зейнепті ордаға алып келгенше, Айғаным дүниеден өтіп кетті. Оның тапсырмаларын Күнтай келініне айтты.

Зейнеп ордаға қазақы түрде тіккен асыл киімдерімен келген еді. Басында, – қазақтың сәукелесі. Алтын зерлі матадан жасалған, оның өн-бойы меруерт, маржан, кәукер, ақық, жақұт сияқты асыл тастармен безенген. Төбесіне шоқпақтай үкі қадалған.

Айғанымның өлгенін орда аулына жақындай естіген Зейнеп, көзін көрген сүйікті қайын енесін аза тұтып, басынан сәукелесін сыпырып, үстіне «мекеден келген қара жабу» дейтін, көлемі адамның, денесін орап алатын, қара түсті жібекті жамылған еді. Сол қараны Құсмұрынға көшкенге дейін тастамаған. Айғанымның өсиетімен Зейнепке күтуші болған Күнтай, сәукелесіне қарап, оны «Үкілі келін» атаған, жұрт та солай деп кеткен. Көріскен сәттен бастап мінезі де, қылығы да, ісі де жаққан Күнтайды Зейнеп «Ақ апа» деген.

Құсмұрынға көшкен Шыңғыс Нұртайды да ала көшті. Онда бара жасы үлкен болғанмен, Нұртай Шыңғысқа да «жігіт» боп, өзге нөкерлерімен бірге еріп жүрді.

Ол кездегі көшпелі ауылда, той, ас сияқты ұлы жиындар, көбінесе ел жайлауға шыққан кезде болады. Өзін осы елдің ханы көрген Шыңғыс ондай ас пен тойдың аса бір ірісіне болмаса, кебіне бармайды. Сонда оның орындайтыны - шешесі Айғанымның бір сәтте:

– «Жаспын» деп жыртандама, балам. Сен жалпы жастың бірі емессің, бір қауым елдің аға сұлтанысың. «Жеңіл тулақ желге ұшар» болма, балам. Қорғасындай салмақты бол. Сен жеңілденсең, баққан елің аспанға күл болып ұшады. «Күнге күле қарасаң, көйлегіне жамау сұрайды» дейді қазақ. Күлегеш болма. Түсінді суық ұста. «Таудың етегі жақын, төбесі алыс» депті аталарың. Күнде көріне берсең, баққан елің басынып алады. Оларға аз

көрін. Ызғарынды алыстан сал. Ас, той, айт сияқты ел көп жиналатын жерлерге өте сирек бар, – деген ақылы.

Өзі жиындарға сирек баратын Шыңғысқа сол жиында не сөздер болатынын, әсіресе өзі туралы не сөздер болатынын біліп отыру қажет. Сондықтан сенімді біреулерін кезек-кезек есебінде жұмсап үнемі тіл алып отырады. Сонда жансыздарының қатарына Шепе мен Нұртай да қосылады.

Құсмұрынға орныққан беделі көтеріліп болған жылдардың біреуінде, Есіл өзенінің Құсмұрын жақ бетін жайлайтын, осы дуанға қарайтын Жансары – Уақ руында атақты Жарылғамыс бай қызын ұзатады деген хабар естілді. Бұл ру соңғы кезде Шыңғысқа қыңыратқып жүрген. Ол кездегі қазақтың қай руының болса да рулық намысқа жататын кеңестері, үлкен тойлары, астары сияқты жиындарында болып, не істеуге қажетті бәтуаны соларда жасап қайтады.

Шыңғыс Жарылғамыстың тойына Шепе мен Нұртайды жұмсады, сондағы сылтаулары -«Бурбайдағы туғандарымызға бара жатыр ек» болды.

Осы сапардан Шепе тірі қайтты да, Нұртай елі қайтты. Есіл мен Құсмұрын арасында Қойбағар аталатын жиегі қамысты, ортасы шалқар, суаты әр жеріне ғана біткен көл бар. Жаз күндерінде маңында ел болмайды, тек бекіністен келген орыс балықшылары болады.

Жарылғамыстың тойынан қайтқан Шепе мен Нұртай осы көлге келсе, балықшылардың қосы, саймандары бар да өздері жоқ. Аршылған балықтардың қалған-құтқанына қарағанда, балықшылар жуық арада ғана кеткен. Көлдің тереңірек ішінде құрылған аулар көрінеді.

Жолаушылар «балықшылар тез келер» деп дәмеленді де, балық жеп кету ниетімен, аттарын тұсап, балағанға қонып қалды.

Ертеңіне ертемен балықшы орыстар да келді. Олар Шепені де, Нұртайды да таниды. Сонда қайран қалғаны: Шепе – тірі, Нұртай өліп қалған!..

– Неліктен?! – деген сұрауға Шепенің берер жауабы:

– Білмеймін. Тегі жылан шаққан болу керек. Ертемен оянсам, Нұртайдың дыбысы сезілмейді. «Бұ несі?!» деп қозғасам, – жаны жоқ! Зәрем кетіп, денесін көтере бергенімде, қасынан сала-құлаш қара шұбар жылан жорғалап жөнеле берді. Шаққан сол болу керек...

Балықшылар бұл сөзге нанды да, бұл маңайда сондай жыландар бары, балағанға да келіп жүруі рас та. Ал шынында Нұртайды жылан шаққан жоқ-ты. «Ұйқтап жатқанда, құлағынан бірер тамшысын жіберсең сеспей қатады» деген бір дәріні Шепе қолына әлдеқашан түсіріп, Нұртайдың құлағына құюдың сәтін түсіре алмай жүрген. Сол сәт балықшылардың

балағанына қонғанда ғана түсті де, шырт ұйқыға кіргені дыбысынан байқалған Нұртайдың құлағына тамызбақ болды. Қылмысына қолы қалтыраған ол тамызу орнына төгіп алды, «жолы болғанда» төгілген дәрінің көбі құлақтың тесігіне кетті.

Нұртай ұйқышыл еді. Қатты қалғыған шағында ол оңай оянбайтын. Құлағының тесігіне дәрі кеткенде, шыбын жыбырлатқандай көрген ол болмашы ғана ояңған қалпымен соқыр сезімнің ықпалы айдап, дәрі құйылған құлағын алақанымен бір қақты да, аунап түсіп жата берді.

Енді орнында жата беруді қауіп көрген Шепе, балағанын алдына шықты да, Нұртайдың не халға ұшырарын күтті.

Ол аздан кейін тыпыршуға айналды. Оның арты – жанталасып дөңбекшуге соқты. Ақыры есін жыя алмаған Нұртай өкірген дауыспен тәлтіректеп балаған есігінен шыға берді де етпетінен түсті. Содан ол оңала алған жоқ. Дірілдеген денесін әуелі қатты қимылдатты да, біртіндеп әлсіреп, ақыры сұп-сұлқ бола қалды. Сонда да жақындауға батпай, алыстан күзеткен Шепе, жырақ жерден балықшылардың ат-арбасы бұлдырап көрінгенде, Нұртайды аяғымен түртіп байқап, өлгеніне көзі жеткен соң, балаған ішіне жатқан орнына сүйреп кіргізді...

Міне, Нұртайдың өлген тарихы осы.

Күнтай күйеуінен отызды орталаған шағында қалды. Айғанымның тапсыруымен және өзінің адал қызметімен жаққан оны, Зейнеп аса сыйлап, «Ақ апа» атап кеткенін білеміз. Күнтай сол сыйлауын ақтады да. Хан ордасына келін боп, босағасын аттағаннан бері, Зейнептің де, одан туған балалардың да күтімі Күнтайда болды. Кеш тұрып, ерте жатып үйренген, таза киініп, тәтті тамақтарды ішіп үйренген Шорман байдың қызы - Зейнеп келін болған күндерінде де сол дағдысын тастамаған. Кейде сәске көтеріле кейде шалшық түс бола оянатын Зейнепті Күнтай әуелі үлкен жез легенге жалаңаш отырғызып жылы сумен ақ сабындап шомылдырады, одан кейін ақ жібек орамалмен денесін сүртіп, қалаған киімдерімен безейді. Содан кейін, Нұртай мен Күнтайға арнап тіктіріп, кейін «ас үй» аталып кеткен отаудан тағам келеді. Түстік ас әдетте сол күнгі ешкі сүтінен іріткен ақ ірімшікті қой сүтінің піскен қаймағына езіп, ақ ұннан илеген нанмен берген – тұшпара болады. Кей күні Зейнептің ашырқанғысы келсе, ірімшікті қаймақ орнына тұзды сары майдың тортасына езеді.

Ол кездегі қазақ ауылдарында ақ құйрық шай (орысша - фамильная) тек, Шыңғыстың үйінде ғана бар. Ондай шайды Шыңғыс алыстағы Троицк, Қызылжар, Ірбіт, Қорған сияқты қалаларға барып қайтатын сәудегерлерге жетектеп, ұзақ уақытқа жетерлік қып алдырып қояды. Шайды дәрі көретін заманда жұрт оны сырқаттарына емге сұрайды. Шыңғыс пен Зейнеп көңілі түскенге бір «әшмуш – кені» тұтас береді де, көңілін қайтарғысы келмеген былайғыларға бірер қайнатым ғана сыйлап, ұнатпайтындарға татырмақ түгіл иіскетпейді де.

Зейнеп қыз күнінде де шайқор еді, қатын болған соң тіпті құмартып, бүкіл елде сол үйде ғана бар бірі – «ақ болыскей» (польский, бірі – «сары теле» (тульский) аталатын екі самауырды бірінен соң бірін тұтаттырып, қайнағанын сораптап ішеді де отырады. Шайды ол ақ құманға көп салдырып, түйенін, құрғақ құмалағынан жанған қозға қойдырады да, бұрқырай қайнаған шайдың күрең көбігі, құманның қақпағын түрткілей, ернеуінен төгіліп жатады. Зейнеп шайды төркінінен келген алтын кесесіне құйдырып ішуді жақсы көреді, сондай шайдың нәлі кесенің, ішіне жұғарлықтай қою болуы керек. Шайға ол, «тұщы, шикі қаймақтай қою болады» деп, жас інгеннің соңғы иіндісін ғана қаттырады. Ондай шайды жұрт «күрең қасқа» атап, татып көргендер жұмақтың кәусерін ішкендей болады да, татпағандар, – «шіркін, тым болмаса ернімізді малар ма ек!» деп арман етеді.

Зейнептің түскі асы – семіз лақтың еті немесе ашымаған жас сүр. Үйінде ұны аз Зейнеп, етті ақ ірімшік салған кішкене, сопақтау, әшекейлі «ақ астауға» (фаянс) туратады. Шыңғыстан басқа адам қол сұқпақ түгілі маңайламайтын бұл астауға, Шыңғыс жоқта да Зейнеп етті толтыра салады. Содан өзі шоқып қана жеп, қалғаны Күнтайға және ас үйдегі басқа әйелдерге нәпақа болып қалады. Несіне өйтпесін: меншігіндегі лақтар таусылса, маңайдағы ауылдардың лақтары жетеді. Және ол «теке сасиды» деп еркек лақты жемейді, «бал татиды» деп ұрғашы лақты жейді. Ұрғашы лақтар да Зейнептің жеуіне жетеді. Ешкіні малданбайтын ауылдар, Шыңғысты еліктеген болып үй басы аздаған ешкіні Зейнеп үшін өсіреді. Ұрғашы лақ сойып Зейнепке сыбаға әкелушілер ордадан ат ізін құрғатпайды.

Малдың еті мен сүмесінен басқа асы аз бұрынғы ауылда Зейнептің кешкі асы да осы тағамдардан.

Келіншек болып түскен алғашқы екі-үш жылда Зейнеп толықша сыла денелі болып жүрді де, содан кейін семіре бастап, Шоқан Омбының оқуына аттанар шақта жуандап кетті. Жұрт оны - «енді аз жылда қайын енесі болады да қояды» десті. Сыла кезінде тамақсау Зейнеп, семірген сайын асты азайта берді. Жұрт оны «үлпершегін май басып кетуден» десті.

Денесі жалпайған сайын, Зейнепке киім қонбауға айналды. Бірақ бұл қиындық оның, сәнді киінуіне бөгет болмады: Бағланнан бір шебер татар табылып, үнемі денесіне қонымды киімдер тікті.

Зейнеп Шыңғысқа қайдағы жоқ қымбатты таптырады екен. Ол кездегі сібірлік қазақтардың ең жақын базары - Ірбіт. Шамасы Құсмұрыннан 250 шақырымдай жерде, Орал тауының солтүстік шығысына он алтыншы ғасырдың орта кезінде орнаған бұл қалаға қолы жететін сәудегер байлар ғана барады да, халыққа қажет бұйымдарды не борышқа, не ақысын төлеп, ылаулап алып келеді де ақшасы жоқ ауылдардың малдарына, жүн-жұрқа, тері-терсек сияқты бұйымына айырбастайды. Ондай байларды, - «Ірбіт шапқандар» деседі.

Ол кезде Құсмұрын төңірегінде қазақтан Ірбіт шапқан бай – Керейдің Тоқымбет аталатын руынан шыққан – Естайдың Дүйсекесі деген кісі екен. Ол үкіметтен первый гильді сәудегер атағын алған адам. Шыңғыс Ірбіттен керектерін соған алғызады екен.

Бір жылы Дүйсеке Шыңғыс тапсырғандардың біразын желе алмаса керек. Соған ренжіген Зейнеп билеп алған Шыңғысқа:

– Немене бұлардың өзі бізге керексіз? – деп лақтырып отырғанда, Шыңғыс бүгежектеп үндемей қапты. Сонда, сол үйде отырған Арғын руынан шыққан атақты Шоқан шешен Шыңғысқа:

– Арыстанның ақырғанынан қорықпайтын, Шыңғыс-ай ешкінің бақырғанынан қорықтың-ау! – депті-міс.

Сондай бабы күшті Зейнептің көңілін тек Күнтай ғана тауып, тілектерін тыз еткізбестен орындайды екен.

Ол Зейнептің өзі түгіл балаларын да күткен. Тұңғышы Шоқанды төсекпен көтерген Зейнеп, одан кейін араларына (көп дегенде бір, я жыл жарым сап, баланың бірінен соң бірін лөкілдете берген. Шоқан оқуға аттанарда оның үйелмелі-сүйелмелі Шоқан, Жақып, Мақы, Мақмет, Ахмет, Қоқыш, Козке дейтін жеті ұлы, Ұрқия, Рақия дейтін екі қызы болған.

Осы тоғыз баланы жөргекке орап алғаннан бастап, өз бетімен ойнап кетуге жарағанша, түгелімен Күнтай күткен. Аяқ басқаннан кейінгі киіндіру, шешіндіру, төсектеріне жатқызу, мезгілімен астарын беру, көңілдерін табу сияқты істердің көбі Күнтайдың мойнында болған. Зейнеп сүті аз және тез суалатын әйел екен. Балалары кішкене күнінен асқа қарайды. Солардың не ішу, не жеу қыбын Күнтай ғана тауып, ешқайсысын қыңқ еткізбеген. Солардың ішінде, Күнтайдың еміреніп ең жақсы көретіні - Шоқан. Оған себеп, Шоқан туған сағатта, Күнтай да ұл тауып, атын Жайнақ қойған. Бала туа тұмса Зейнептің кеудесі ісіп, емуге жарамаған соң Шоқанды Күнтай ауыздандырған. Кеудесі жазылған соң да, Зейнептің сүті аз боп, Шоқан жарымаған соң, «киік емшек» аталған сүтті Күнтай, өз баласына қоса, Шоқанды кезек емізген.

Шоқан шешесін апыл-тапыл басқанша сорған бала. Сонда зауқы түсіп кеткенде Күнтайды да жұлмалап, сусынын қандырып алады екен, сондықтан Шоқан оны кішкене күнінен шешесіндей жақсы көрген. Күнтай да оны шын жүректен сүйіп, «телғозым» деп атаған.

Бертін ері келе Күнтай орда ауылдан қарашы ауылға еріксіз көшті. Көшпейін деп еді, ерінің ыстық қабыры суымай жатып, Шепе азбан айғырдай азынап маза бермеді.

Күнтай құрсақты сирек көтерген әйел. Зейнептен мүшелге жақын үлкен оның төсекпен көтерген тұңғышының аты Малгелді бірақ, ол мал түлігі

болуға жете алмай, жеткіншек кезінде Айғаным үйінін бурасы тізерлеп өлтірген. Одан төрт-бес жыл кейін туған Нарша деген қыз, ер жете бастаған шағында шешектен өлген. Одан кейінгі көтергені - Жайнақ. Содан кейін тоқтаған.

Өзінің еркіне салса, ері өлген Күнтай, жасы жеті - сегізде қалған жалғыз ұлын қанағат көріп, Зейнепке атқаратын қызметін жалғастырып отыра бермек те.

Шепе Күнтайдың бұл ойын бұзды. Нұртайдың қырқын бермей жатып, ас үйде ұйықтаған Күнтайға ол түнде кеп қол салды.

Күнтай Шепені сөзден тоспақ болып еді, ол ұялу орнына зорлауға кірісті. Қаруы қайтпаған Күнтай арпалысты. Бұл арпалыстың ақыры немен тынарын құдайым білер еді, егер қараңғыдағы алыс-жұлыстан Жайнақ шошып оянбаса!.. Не боп жатқанын білмеген, бірақ не де болса, сұмдық бірдеме болып жатқанын сезген Жайнақ, бақырған қалпымен далаға ата шығып ойбай салды. Бұл дыбысқа ордада жатқандардан алғаш Зейнеп оянып, Жайнақтың неге бақырған себебін жорамалдады да Шыңғысты оятты. Баланың даусын естіп:

– Бұл не?! – деген Шыңғысқа:

– Білмей жатырмысың не екенін? Әлгі қанден ит сияқты ағаң ғой деймін, әркімге бір шәуілдеп мазасын алатын. Ақ апанды мазалап жатыр ғой деймін, тегі Жайнақтың далаға шығып ойбайлауына қарағанда, – деді. Бала үдей бақырған соң:

– Бар тез, – деді Зейнеп Шыңғысқа, – ауыл оянып масқара болармыз. Сенен басқаны тыңдамайды, тапал – қайнаға (Шепеге қойған бұл атын, Зейнеп оның өзіне естіртпейтін). Жылдам бармасаң бүлдіреді.

Сол кезде арпалысқан Күнтай мен Шепенің де дауыстары естіле бастады.

– Әне, бүлінді! – деді Зейнеп, – тезірек бар, ойбай!

Шыңғыс тұсында ілулі тұрған түйе жүн шекпенін денесіне сұға сала, үйден жалаң аяқ, жалаң бас шыға жүгірді.

– Ол не?! – деді, Зейнептің қасында жатқан сол кезде оянып кеткен Шоқан. Зейнеп «жәй» дегенмен, шаң-шұң дауыстан, не екенін аңғарғандай Шоқан да тұра жөнелмек болып еді:

– Қайда, Қанашжан? – деп Зейнеп құшақтай алды

– Жібер, апа! – деді Шоқан бұлқынып. – Әлгі тапал ағам ғой, сорлы қатынды әурелеп жүрген. Қылығы да өтіп болды, сол ағамның. Жіберші, өзімен сөйлесейін.

Зейнеп жібермей, Шоқан тырмысып жатқан шақта Шыңғыстың:

– Жетер, Кіші - аға! (Шепені ол солай атайтын) – деген қатты даусы Шепенің:

– Жібер, өлтірем ол қар қатынды! – деген дауыстары шықты.

Аналы-балалы екеуі есіктің ішкі жағынан, қараңғыға үйренген көздерін тіксе, әлдекім, әлдекімді құшақтай көтеріп, бері қарай жүгіре басып келеді екен. Тегі Шыңғыс Шепені үн қатудан тосқан болу керек. Ас үй жақтан да үн естілмейді, ол маңайда қараңдаған адам да көрінбейді. Манағы арпалыста, күші келген Шепені Күнтай далаға лақтырып жіберген. Сол сәтте жүгіріп жеткен Шыңғыс Шепені ала жөнелгенде, сыртта еңіреп тұрған Жайнақты Күнтай үйге алып кіргенде, жатар орындарына шеке түсе отырған құмығып еңіреген даусын қосқан...

Арпалысқан Шепені Шыңғыс құшағынан босатпай, есігі ашық тұрған ордаға сып - періп кіріп кетті... Оның ізін шала бажылдаған дауыспен Шоңайна да кіріп келді. Ешкімді, еш нәрсені сыйламайтын Шоңайна, орда-морданды да қадірлемей, ұрғашы атаулының ішінен бірен-саран атакты бәйбішелер болмаса өзгелері бас сұға алмайтын үйге тайсалмай кіріп, «мен» дегендей тайтандап төріне де шыға беретін.

Қазақ әйелдерінің еріне ат қойып алатыны болады. Олардың кейбірі қара кескінді кісіні «аппақ», тентек кісіні – момын», олақ кісіні - «шебер», жуас кісіні – «батыр» деген сияқты қалжың аттарды да қояды. Шоңайна кішкене денелі Шепені көрді – «Тау», кейде «Таубай» деп атап кеткен еді. Тағы бір қызығы, өзге әйелдердің ешқайсысынан Қорымайтын, біразына өзі жағыстыратын Шоңайна Шепені қатты қызғанып, маңайлатпауға тырысатын, маңайлай қалса жанжал шығаратын. Оның арты - төбелес, (онда, Шепе Шоңайнаны емес, Шоңайна Шепені сабап тастайды, сонысынан қорқатын Шепе, Күнтайдың ері тірі кешінде, жұрт көзінше «құрдас» деп жалбаңдағанмен оңаша жерлерде жоламайтын. Бірақ оған қалай да қолы жетуін білетін.

Сол тілегі қабыл болғандай Нұртай өлді де Күнтай қалды. Үнемі хан үйінде жүріп, дәмді тамақ жеп, таза киініп, таза орында жүруден және табиғат сыйлаған сыр-сымбатынан, жасы қырықтың ішіне кіргенмен, Күнтай бетіне әлі әжім түспеген, кескіні гүл жайнаған жап-жас әйел. Одан мүшел кіші - Зейнеп, екеуін қатар қойса, Зейнепті апасы дейтін.

Біз бұған дейін Күнтайдың ажарын әңгіме қылған жоқпыз. Реті келген осы арада, ол жайды да емен-жарқы айта кетейік. Әр тұқымды халықтың өзіне тән сұлулығы болады. Оң, сымбат және кескін жағынан қазақ монғол тектес елдерге ұқсастау. Бірақ, негізінде «сарғылт» аталатын тұқымға жататын монғолдан қазақтың екі негізінде қоңырқайлау сияқты. Және бір өзгешелігі монғол тұқымдастардың бет сүйегі шығыңқылау, қазақтікі -одан қушықтау. Монғолдардың көздері дөңгелектеу, екеуі де негізінде қара

болғанмен, қазақта «қой көз», «шағыр көз», «көк көз» дейтіндер, монғолдан гөрі жиілеу ұшырасады.

Бұл жайға тоқталатын себебіміз: – Күнтай «қара торы» аталатындардың сұлуы еді. Дөңгелек, томпайған қой көзді оның көздерінде ағы аз, қарашығы баданадай үлкен. Кірпігінің жиі қылшықтары қайқайған ұзын. Мұрын тұсынан шекеге қарай көлбей біткен қара қастары японкаларға ұқсайды. Толықшалау бетінің иегі сүйір, кішірек мұрны бүкіреймей де, қайқаймай да, жалпаймай да әдемі біткен. Еріндері – бүрме ауыз, қазанат денесі арық та, семіз де емес. Біркелкі сыла қалпынан өзгермейді, көмірдей қара шашы тарқатқанда тізеден түседі. Білектері, балтырлары сом. Осы жарасымды түр-тұлғасына лайық, Айғаным да, Зейнеп те оны бір сыдырғы қара дүрсін жақсы киіндіреді.

Шепе еш уақытта, ешкімді, әсіресе әйелдерді шын көңілден сүйген адам емес. Ол Күнтайды да сүйгендіктен құмартып жүрген жоқ. Мақсаты – бір рет болса да құмарынан шығу. Содан кейін жоламауға пейіл. Соған қолы жете алмай жүр.

Бұлай болуына, Шепе іштей қатты намыстанады. Оның ұғымында сымбаты да, ажары да сұлу болғанмен, басқа әйелдер сияқты Күнтай да ұрғашы. Бұл жынысты адамды, Шепе «қор жаралған» деп түсінеді. Оның үстіне Күнтай – құлдың қатыны. Өзін «ақ сүйекпін» деп есептейтін, «төремін» деп ойлайтын Шепенің қолы сондай қатынға жеге алмау, Шепеге қорлық.

«Осы қорлықтан қашан құтылам?» деп жүргенде Күнтай жесір қатын бола қалды. Ол ұялы қазақ руларынан шыққан біреудің қатыны болса, ерінің жылын бергеннен кейін, сол рудан таңдаған біреуіне құрық салар еді де, отырып қалар еді. Ондай ру Нұртайда жоқ. Күнтайдың жалғыз ғана әмеңгері бар. Құлболдыдан Қауқар, Қаңтар есімді екі ұл туған. Қауқардан жалғыз Нұртай да. Қаңтардан туған Ақпан есімді жігіт бар, денесінің шомбалдығына, күшінің кептігіне қарап жұрт оны «Алып» деп кеткен. Нұртай өлген кезде жасы отыздан асқанмен Ақпан үйленген жоқ-ты. Қарашы ауылда тұратын оның өзіндік меншігі – әкесінен қалған жыртық қара құрым үй, «мал» дегенде бары, – әкесінің заманынан бері азаймайтын да, көбеймейтін де бес-алты ешкі, «жан» дегенде бары, —қартайған жалғыз шешесі. Оның әкесі – Қаңтар, өмірін орданың биесін сауумен кешкен, Ақпан да мал түлігі болғалы осы кәсіпте.

Уәлі мен Айғаным кезінде де, Шыңғыс тұсында да, «желі толық болсын» деп, орда жүзден кем бие байлатпайтын. Құлындары әлденеше желіге байланатын бұл биелер «жебей» аталатын әдіспен күніне көп болса – үш, әйтпесе – екі-ақ рет сауылатын. «Жебей сауу» дегені, биелерін желінің бір басынан бастап сауып, екінші басына жеткенше, бастапқы бас жағындағы биелердің сауыны келіп қалады. Сондықтан екінші рет түре сауады. Екі рет жебей сауғанда, биелер екі-үш үлкен сабаны толтыратын сүт береді. Ол сүтті сабаға құйып, желіден ауылға түйемен тасиды.

Осылай сауғанда, Қаңтар да, Ақпан да биенің бөксесін бүлкілдетіп, сүтін қақтап алады екен. Қазақ бие сүтін салқындатпай сабаға құймайды, әйтпесе қымыз ақырған ащы болып кетеді. Ақпан сауын сүтті күндіз езінін, лашығында салқындатып ап, ордадағы ас үйде тұратын сабаға кешке әкеп құйып, түні бойы піседі екен. Сондықтан ол қымыз бал татитын еді деседі.

Қаңтар ынжық, жасық адам болған, кім көрінгеннен таяқ жей берген, ал Ақпан, өзі ешкімге соқтықпайды екен де, соқтыққанның әкесін танытады екен, сондықтан оған ешкім жоламайды екен. Қызметі жаққандықтан орда оны қадірлеп, арылмайтын қонақтардан жеусіз қалатын майлы еттерден үнемі сыбаға сақтайды екен: Ал, қымызды, «иесі сол, тойғанынша ішсін» деп, иелері еркіне береді екен. Марқа қозының құйрығын қылғи беретін Ақпан, етке онша мешкей болмаған, кең алақанын толтырып төрт-бес асауды қанағат көрген. Ал, қымызға түп жоқ, өзіне арнаулы сап-таяқпен («оған жарты көнек қымыз сиятын еді» деседі) бесеу-алтауын жөремелдете тастап кетеді екен.

Орданың қадірлеуінен бе әлде жаратылысы солай ма, Ақпан мінез жағынан бір бет, қыңыр болған. Ол өкпелескен адамымен кейде ұзақ уақытқа, кейде өмір бойы келіспей кететін болған. Сол қылығын өзге түгіл иелеріне көрсетіп, бірер рет сыбаға қоймаған ордаға біраз уақыт кірмей қойған. Сонда өзгеге бас имейтін Шыңғыс Ақпанды шақыртып ап:

– Неге келмей кеттің? – деп сұраған. Ақпан «қолым тимеді» деп жалтақтап отырып, Шыңғыс:

– Шыныңды айт. Жасырма. Өкпең бар. Не екенін айт! – деп жалбарынған. Сонда Ақпан шынын амалсыз айтып:

– Есепте жоқ елеусіз кісі болсам, өкпелемегенде қайтем? – деген.

Бұл сөзінің астарын ашып көрсе, - манағы «сыбаға қалдырмау» екен. Шыңғыс бұған кінәлі адамдарды қатты сөгіп, сыбағасын одан кейін қалт еткізбеген. Олай жалынышты болатын себебі: еңбегіне мейлінше адал, еңбегі мейлінше өнімді, ісі мейлінше тәртіпті. Сондықтан, мұндай жалшы табу қиын дейді екен Шыңғыс.

Жұмыс кезінде үстіне ілуге жарағанды киетін Ақпан, былайғы уақытта бір сыдырғы таза киіммен жүреді екен. Сонысына қарап, «қалмақтың бегілер - бегінің тұқымы деген рас болу керек» деседі екен жұрт.

Жұрт оның үйленбеуін осы «тектілігінен» дескен.

– Сүйгенін алатын, жығып берерлік малы жоқ, – дескен олар, «құны арзан жаман – жәутікті алғаннан, қатынсыз өтейін» дегені болар.

Нұртай өлген соң-ақ, жұрт, – «Күнтайдың Ақпаннан басқа әмеңгері жоқ. Жол сонікі. Қылшылдаған жас қалпындағы қатын. Оны алса, құдайы

ондады» деп кеу-кеулесіп кетті.

Күнтайды Ақпанға өзге жұрт қиғанмен, Шепе қимады. Расын айтқанда, – қызғанды ол. Өзі алуға Шоңайнадан қорқатын ол, реті келсе, жасырын аяқ салмақ болды. Оның жорамалдауынша, «Нұртай бір кісіден кем жігіт емес те, сондықтан, оның көзіне шөп салмауы дұрыс та болған шығар. Енді жесір қалды. Байсыз отыра беретін жаста емес, байға ашық түрде тимегенмен, күйек – асты біреусіз отыра алмайды. Мен неге болмаймын, сонысы?».

Күнтайға оның қол салуы содан еді. Бірақ ол ниеті іске аспай, жанжал көтеріліп кетті де, қылығы жұртқа әйгі болып қалды. Ең алдымен – Шоңайнаға Шепе Шоңайнаның, алдында, Күнтайға қол салуымен, онысы әйгі боп қалуымен ғана қылмысты емес, осы жайда Шоңайнаға өтірік айтуымен де қылмысты.

Сол кештің алдында Шоңайнаға ол, – «Тұмсықтағы ауылда шаруам бар еді, кешігіп қайтармын, немесе қонып қайтармын» деді де аттанып кетті. Сондағы арам ойы, – ауылына жұрт ұйықтай оралып, атын сайға, алысқа тұсап, Күнтай жатқан ас үйге ұрланып кіру еді. Өйтуіне жағдай толық: өзге күндерде бұл ауылда қаптап жататын қонақтар, бүгін жоқ. Нұртай өлгенге дейін, түгелге жақын осы үйде ұйықтайтын Шыңғыстың, балаларын, Нұртай өлгеннен кейін:

– «Өліктің әзірейілі бауыздағанда төгілген қаны, қырық күнге дейін кетпейді дейді, сол қырық күнде аруақ түнгі мезгілдерде келіп жүреді» дейді, балаларды ол үйге қондырмау керек, – деп Шепе бәрін де ордаға шығартқан. Шепенің бұнысы да қолын Күнтайға жеткізудің бір тәсілі болатын.

Айламен аттанған Шепе, ауылдар жатқанға дейін, беті ауған жаққа қаңғырып жүрді де, ауыл оттары сөнген, жұрт ұйқыға кірген шақта өз аулына оралып, қаңтарған атын бір бұтаға байлап, «үйірсіреген жылқы бейсауат кісінеп жұртты оятар» деген қауіппен, қанжығасындағы жіңішке қайыстың біреуін суырып ап, тілін буып қойды. Сөйткенде жылқы кісіней алмауын баяғыдан біледі.

Атын орналастырған Шепе еңбектей жүгіріп отырып, (ол өте ұшқыр адам болатын, қасынан жанасып шауып өткен жылқының, құйрығынан ұстап үлгеретін, құйрығы іліккен жылқыны бұра тартып, кейде тоқтатып та қалатын), аулына жетті. Түнде ауылға бөгде кісілерді жолатпайтын қабаған, сезімтал иттер, қараңдаған жанды көргенде «бұл кім?» дегендей маңқ етіп алдынан шықты да, Шепені таныған соң, үндемей жайларына кетті.

Шепенің ойы, ас үйдің есігін сықырлатпай ашып, Күнтайды шошытпай оятып, бұл жолы сыпайы сөзден аспай, торды алыстан құру еді. Бірақ, әйел көрсе ұстамалы «қояншығы» бар Шепе, жатар жерін білетін Күнтайға жақындап, жанына жантайғанша өзін ұстай алды да, ұйқыда жатқан

әйелдің денесіне қолын тигізе бере, денесіне ие бола алмай, оянып кеткен Күнтайды бас салып құшақтай алды. Жанжал осыдан басталды...

Шоңайна бұл кезде өз үйінің, төрінде шырт ұйқыда еді. Ұйқысы қатты ол, Жайнақтың сыртқа шығып бақырған даусына оянған жоқ. Оны күзендей шақылдап Шыңғыспен арпалысқан ерінің даусы оятты. Кенеттен шыққан ащы дауыстан шошып кеткен Шоңайна, есеңгіреген қалпымен далаға жүгіре шықты. Салқын ауаға шыға есі жинала бастаған ол, Шепенің даусын таныды да, сөз түрлеріне қарап, Күнтайдан жәбірлік көргенін аңғарды. «Әлде оған қол салған болар ма?» – деген ой кеп кетті Шоңайнаға. Соның мәнісін білмек боп, жүгіре басқан адыммен ас үйге келсе, есігін тас жауып апты. Дыбыс берсе ашпайды. Есікті ұрса ашпайды.

«Қу салдақы қыларын қылып ап бекінген екен ғой!» деп ойлаған Шоңайна, даланы басына көтере, Күнтайды тілдеді де дыбыс бермеуіне ызалана түсіп, ендігі өшін ерінен алу ниетімен ордаға жүгірді. Бұл кезде, айналмалы кәрәсін шам жағылып, адалбақанның бұтағына ілінген еді де, үй іші көмескі жарық еді. Зейнеп көрінбейді, тегі түсірілген шымылдық ішінде балалардың арасында болу керек. Тоңазыған денесіне түйе жүн шекпенін жамылған Шыңғыс төрде жастыққа жантайып жатқан Шепенің қасында үн-түнсіз отыр. Оның бір әдеті, - нендей өрескел қылық жасаса да, Шепенің алдына шығып, тіл қатып көрген емес, сондықтан былайғы жұрт Шепенің бар қылығын: «Шыңғыстың өзі істетеді де, өп-өтірік білмеген болады», деседі.

Шоңайна ордаға:

– Мынау көсілу, қай көсілу?! – деп сөйлене кірді. Үйдегілер жауап қатпады.

Баяғы келіншек болып түскен шағында, сала-құлаш қара құндыз іліп төріне шыққан ордадан Шоңайна бұл жолы да қымсынбай, «неге көтермейсің басыңды!» деп, сұлап жатқан Шепені аяғынан ұстай алды да, от орнына қарай сүйрей бастады. Қарсыласар халы жоқ Шеппе, жәрдем күткендей жаутандай Шыңғысқа қарап еді, ол «саған сол керек» дегендей, төмен түсірген басын көтерген жоқ.

Ордадан сүйреп шыққан Шепеге, Шоңайна үстемдігін көрсетіп, табалдырықтан аттай аяғын босатты да, тік түрегелген Шепені жауырын тұсынан сол қолымен бүркіттей бүре ұстап, оң жақ қолының түйген жұдырығын тұмсығына тақап:

– Кәне, айт, жаның барда, не болғанын? – деді. Шоңайнаның тұмсығына қойып жіберуден тайынбайтынын білетін Шеппе, оның қаңарынан қайтар айланы тез таба қойып:

– Ойбай-ау, ол қаншығың сондай жынды ма еді? – деді.

– Не істеді жынды боп? – деді Шоңайна.

– Барған ауылдан бір қозының етін жеп, «үйге кеп қонайын» дедім де, түн ортасы ауғанмен, қайтып кеттім. Жолшыбай сусамасым бар ма? «Орданың қымызы тәтті болушы еді» деп, «шелімді қандырып алайын» деп, аттан түстім де, ас үйге кірдім. Анау қатын шырт ұйқыда екен. «Қымыз бер», дейін деп ақырын қозғап оятып ем, «кімсің?» деді ақырын. Онысы тегі, барып жүретін адамы болған ғой. Мен қайдан білейін, ондайын. Аңқау басым «Мен – Шепемін!» деуім бар емес пе? Қаншық қатынның бақыра түре келуі бар емес пе?!.. «Ойбай, мұның не?» десем, бәсеңдеудің орнына үдей бақырып, үйді басына көтергені бар ғой! Сонан кейін тысқа қаштым да шықтым.

– Сен неге бақырдың, қатынды балағаттап?

– Қар қатынның қылығына ыза боп!

Иланарын да, иланбасын да білмеген Шоңайнаның аузына «атың қайда?» деген сөз түсіп кетті.

– Байлауда, – деді Шепе.

– Қайда?

Шепе не жауап беруге білмей құмығып қалды.

– «Қайда?» деп тұрмын ғой мен саған?

– Сол үйдің белдеуінде...

– Жүр, ендеше, атты ала кетеміз! – деп Шоңайна жауырыннан бүрген қолымен ас үйге қарай икемдегенде, жүргісі келмеген Шепе тартыншақтанып қозғалмайын деп еді, – жаның барда жүр, әйтпесе, көресінді көрсетем! – деді.

Бармауға амалы жоқ Шепе:

– Неменені айтып тұрмын, шатасып? Белдеуде емес, сайда. «Түнде кісінеп ауылды мазалар» деп тұсап кеткем сайға.

– Ер-тоқымы қайда?

Шепе үндемей қалды.

– Шатас, шыпшығым! – деді Шоңайна, тек ашуланған шақта ғана Шепенің бойы кішкенелігін бетіне салық қылатын «шыпшық» қойған лақабын айтып.

Шепенің үні шықпай қалған соң, неге шатасып тұрғанын жорамалдаған

Шоңайна, «жүр, үйге сенімен сонда сөйлесем» деп сүйрей жөнелді.

Бұл халды орданың ішке қарай ашылатын есігінен екі адам қарап тұрды: бірі –Зейнеп, бірі – Шоқан. Шепеден ығысып өскен Шоқан, мана, әкесі оны ордаға құшақтап әкелгенде, шешесімен бірге шымылдық ішіне кіріп кеткен. Шепе ентіккен дауыспен қатты уылеп, қараңғы үйдің төріне қисая кеткенде, Шыңғыс адалбақанда ілулі тұрған кәрәсін шамды қолымен сипалап тапқан да, бүкіл қазақ елінде, ордада ғана болатын, шамның қалпағының үстінде тұратын сіреңкені тұтатып жаққан. Содан кейін, соққыға жығылған қасқырдай сұлқ жатқан Шепеге жастық ұсынып, ол ала қоймаған соң, кеуде жағын көтеріп, басының астына тыққан. Тынысы дұрысталып, басы жайланған Шепе өз өзінен тістене сөйленіп:

– Не ол қар қатын тұрар, бұл ауылда, не мен тұрармын, – деген. Шыңғыс жауап қатпаған.

Аз тым-тырыстан кейін Шоңайна келді де, Шепені алып кетті. Шоқан орнынан есікке қарай ұмтыла бергенде, Зейнеп көйлегінің етегінен ұстай ап:

– Қайда, Қанаш? – деді.

– Көрейін, – деді Шоқан ілгері тырмысып.

– Нені?

– Әлгілерді.

Шоқанның айтқанын істемей қоймайтынын білетін шешесі, оны «тысқа шығып кетер» деген оймен, тұтқан етегін жіберместен есік алдына бірге барды.

– Әй, апа босат етегімді, – деді Шоқан есікке жете, – мен далаға шықпаймын.

Зейнеп босатты.

– Шамды сөндірің, әке! Әлгі қайтып келер осында, – деді Шоқан.

Шам сөнді. Зейнеп пен Шоқан қараңғы үйдің есігінен қарап тұрғанда, Шоңайна Шепені үйіне қарай сүйреп әкетті.

– Сол керек оған, – деді Зейнеп, айызы қанғандай.

– Сонда, бұл тай ағам не істейді, Ақ апама? – деді Шоқан Зейнепке, Шепені сүйрелей жетектеген Шоңайна үйіне кіре бергенде.

– Әуелі, «Тапекеңе не істейді?» десейші – деді Зейнеп.

– Не істесе ол істесін. Өлтіріп тастаса да мейлі. Маған Ақ апама тимегені керек.

– Оған ештеңе істей қоймас.

– Қайдам, – деді Шоқан. – Әлгінде «бұл ауылда не ол, не мен тұрармын» деді ғой.

Сол кезде қарашы ауыл жақтан бері беттеген әлдекім қараңдай қалды. «Бұл кім бейуақта жүрген?!» деген ой қатар келді шеше мен балаға. Екеуі де «кім екенін көрейік» деген оймен тұрған орындарында қата қалысты.

Келе жатқан Ақпан еді. Күндіз бие сауатын ол кешке қарай өзінің серігімен кезектесіп бағынға кететін. Өткен кештің кезегі серігіне келді де, ол іңір асын ішкеннен кейін үйіне барып ұйықтады.

Ордадан естілген шаң-шұңға қарашы ауылдың өзге адамдарымен бірге ол да ояны. Көппен бірге: Жайнақтың, Шепенің, Шоңайнаның дауыстарын Ақпан да танып, сол дауыстарға қарап не болып қалғанын, өзге қарашылармен қатар ол да жорамалдады.

Оның өзгеге емес, Жайнаққа жаны ашып кетті. Өзі бала көрмеген ол, Жайнақты «туысым» деп, туған баладан артық болмаса кем көрмейтін. Ол да бұны жанындай жақсы көретін. Жұмыстан қолы босаған шақтарда, Ақпанның ең зор рахаты, - Жайнақпен ойнау болатын. Соншалық жақсы көретін Жайнақты, ол ертемен келіп, ұйқтап жатқан қалпында құшырлана иіскеп, оянып кетсе, құшағына қысып өбетін. Өзі теңдес баладан таяқ жемейтін Жайнаққа, үлкендерден біреу-міреу тіл, я қол қатайын десе, Ақпан қызғыштай қорғалаштап маңайлатпайтын. Бірер рет біреулердің Жайнаққа қол қатқанын естіген Ақпан, олардың сілесін қатыра сабап, одан кейін басқалар өйтуге қорқатын болған.

Міне, енді, сондай «қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқытпай» жүрген Жайнағының ел жатып қалған қараңғы түнде, қасқыр жарған құлындай шыңғырған даусы естілді!... Неге өйтуі белгілі.

Бұл шыңғырудан жаны ышқынып кеткен Ақпан, қасында жататын үнемі қынды кездік асулы жүретін қайыс белбеуін байлана сап, көйлек-дамбалшаң, жалаң бас, жалаң аяқ қалпымен тысқа жүгіре шықты. Шешесі Бөтікейдің» Қайда, қалқам?» дегенінен жауап қайырған жоқ. Есік алдында қараңдаған бір топ адам тұр екен. Ақпан оларға қарамастан, ордаға қарай жүгіре беттегенде әлдекім:

– Ұстандар, анау Ақпанды! – деді.

Төрт-бес адам Ақпанды ұстай алды.

– Жіберіңдер! – деді ол қатал дауыспен, – кездікті оларға да салам, өзіме

де салам!

Ұстағандар жібермей, қартаң біреулер сабырлық сөздер айтып жатқанда, шаң-шұң бәсеңдей қалды. Қараңғыға көзі жыты біреу:

– Әне, Шепені қатыны үйіне сүйреп әкетті, – деді.

– Оның пашпырты сонымен бітті, – деді біреу күліп. Ақыл иесі бір қарт:

– Шырағым, сен, долдануды қой, – деді, әлі де ұстағандардан босаңғысы келген қимыл көрсеткен Ақпанға. – Істің жайы белгілі болып тұр: Жеңгенді Шепенің басынғысы келген ғой. Соны долы, дарақы қатыны біліп қап үйіне әкеткен ғой. Біз білетін қатын болса, сазайын өзгеден бұрын сол тарттырады. Көрерсіңдер, өлмесе де өлімші қылады оны қатыны, бүгін түнде. Сен сабыр ет. Болар іс болды. Бәріміздің де бұл іске жанымыз ашып тұр. Бірақ ордаға түнде сойыл сүйретіп барғанымыз ұят болар, ел-жұрт алдында мінді болармыз. Біз де аяқ басып жүрген жанбыз. Ертең құдайдың таңы ата, сұлтанға кісі саламыз да, ағасының мына қылығына не төрелік берерін күтеміз, сонысына қарай біз де қимыл жасаймыз, – деді.

Ақпан саябырлады. Ол ертеңіне күндегі дағдысымен сауын биелерді байласып, салбыраңқы еңсемен орда ауылға беттеді де, бұрынғы дағдысынша ордаға кірмей, Шыңғысқа сәлем бермей, тура ас үйге тартты. Ол кірсе, бұл кезде орданың сәскелігін даярлаумен әбігер болып жүретін Күнтай үлкен сабаның қасында, тізесін құшақтай, басын салбырата шөге түсіп отыр, бұл кезде асын ішіп ойынға кетіп қалатын Жайнақ бар денесі бір уыс болып, шешесінің жиналмаған төсегінің ірге жағында бүктетіле жатыр. Бұрын таң ата түрілетін түндік, бүгін жабулы, үй іші қара көлеңке.

Не дерге білмеген Ақпан, табалдырықтан аттай қалшиып тұрып қалды да, аздан кейін:

– Жайнақ! - деді дыбыс беріп.

Ояу жатқан ол, үйге әлдекімнің кіргенін естігенмен, кім екенін білмеген еді, кім де болса дыбысынан танымақ боп, үнін күткен еді. Ол үн ағасынікі болғаннан кейін, шешесі көрген қорлықтың ызасынан үрген қуықтай тырсылдап жарылғалы жатқан Жайнақ:

– Аға! – деп бақыра түре келді де, жүгіріп кеп мойнына асылып, өкіріп қоя берді.

Ақпан өмірінде кезінен жас шықпаған адам еді. Сол қаттылығынан әкесі – Қаңтар өлгенде де жібімегенін көрген жұрт: «Мына кәпір оңбас!» деген. Нұртай өлгенде де сөйткен. Енді, міне, Жайнақ кеп өкіріп бассалғанда дірдектеген көз жасының омырауына қалай сорғалап кеткенін өзі де білмей қалды. Бірақ ол жасын тез тыйды да, белінен құшақтай көтеріп тұрған Жайнақты босатпастан:

– Жеңеше! – деді Кұнтайға.

Баласының жылаған даусын естігенде қосыла жылап жіберген Кұнтай, өксіген дыбыспен қайын інісіне барады.

– Кеттік, жеңеше! – деді Ақпан, қатал даусын өзгертпей. «Қайда?» дегендей кескін білдірген Кұнтайға:

– Біздің үйге! – деді Ақпан. – Тұр, жылдам!

«Ақпан бұлай дер» деген ой Кұнтайдың басына кірмеген еді. Не дерге, не істеуге білмей, Кұнтай қозғала қоймап еді:

– Не айттым, мен саған, жеңеше? – деді Ақпан, даусын қатайта түсіп, - кімнен қорқып отырсың, тұрмай? Шепеден бе?.. Әкесінің аузын... Шепенің! Маңымызға жолап көрсін, жерге қағып жіберейін.

– Тұр, апа! – деді Жайнақ шешесі қозғала қоймаған соң Ақпанның мойнынан құшағын жазу орнына қыса түсіп, - тұр енді «тұр» деген соң!

Кұнтай тәлтіректей, сүйретіле орнынан тұра берді. Сол кезде есіктің сықыр еткен дыбысына қараса, оң қолына оңтайлап келдек ұстаған Шепе. Ана жылы бір рет «тілін қайырам» деп, Шепе үстіне міне түскен де, басқа көзге төпелеп сабап тастаған, әлі жетерін біле тұра, өзінің «құлдығын», ананың «қожалығын» есіне тұтқан Ақпан қарсылық қимыл көрсетпеген. «Тағы да сөйте ме, қайтеді!» деп қауіптенген Ақпанның, бұл жолы қарсы тұрғысы келді де, Жайнақ құшағынан жерге түсіріп, айбат шеккен бейнемен одырая қарады. Анау бұрынғы дағдысымен, сәурік айғырдай кіжіңдеп, «әкеңнің...» деп, келдегін көтере ұмтылып еді:

– Сенің әкеңнің аузыңмен де, – деп дүрсе қоя берген Ақпан, сілтеген шоқпарды денесіне дарытпай, шап періп ұстай алды да, қолынан жұлқып тартып ап лақтырып жіберді. Шепе оған да қарамай жармаса түсем дегенде, екі жауырынның арасынан қапсыра ұстай алған Ақпан сілтеп кеп қалғанда, өткен іңірде үлкен қазанға ұйытып қойған қойдың айранына Шепе күмп ете түсті. Қазаннан шығуға тырмысқан Шепе, бір жақ ернеуінен ұстай ап көтеріле бергенде, ауған қазанның айраны ақтарылды да қалды. Қазаннан жанталаса, ақтарылған айранға, тайғанақтай әрең шығып, сиыршылап түре келген Шепе, Ақпанға:

– Ойбай, әкеңнің... – деп жұдырығын түйе тағы ұмтылғанда, қолын ұстай алған Ақпан:

– Қоймадың ба, шәуілдеген ит? – деп, желкесінен қапсыра бүрді де, жұлын тұтасынан қатты қысқан саусақтарымен жанына батыра мытыңқырап, есіктен шығара, тымақтай лақтырып жіберді.

Сілтеуі күшті болып, Шепе сонадай жерге барып жалп ете түсті. Бұл

жолы тұра жүгіре алмады. Мысықтың алғашқы қатты бүргенінен шалажансар боп қимылдай алмай қалатын тышқан сияқтанып, бүйірін ғана соғып, қимылсыз жатты...

– Шоқ, шоқ! – деді орданың есігінен сығалап тұрған Шоқан.

– Тәйт! – деп қалды, туысына жаны ашып отырған, бірақ төбелеске шығуға мүмкіндігі жоқ Шыңғыс. – Төрені құлдың ұруы да қызық болып па?

– Төрелігін сақтасын, – деді Шоқан қанден иттей кім көрінгенге үрмесін, қабамын деп жармаспасын. Өне алды сыбағасын. Бұдан былай байқап ұмтылады.

Сол кезде ас үйдің есігінен Жайнақты жетектеген, соңына Күнтайды ерткен Ақпан шыға берді де, тура қарашы ауылға тартты.

– Қап, – деді Шыңғыс, ашық есіктен оларды көріп отырып, –бөгейтін кісі болмады-ау аналарды!

– Бетегеңде не істемексің, әке? Тай ағаң айтқандай бұл ауылда енді – «не Ақ апай, не Тай ағаң тұрады». Ақ апайды қимасаң, жібергің келмесе, анау қортық қошқардай, жалшы-жалаугердің қатынына дамыл бермейтін ағанды кетір бұл ауылдан.

Шыңғыс үндемей қалды.

– Барсын! – деді Зейнеп.

Есі кірген, қарашы ауылға жөнеле бергендерге көзі түскен Шепе, орнынан атып тұрып:

– Арқар, Арқар! - деп айғай салды. Бұл сөз бүкіл хан тұқымының аталық ұраны еді. Қазақ руларының қысылғанда аталық ұранын шақыруы сияқты, хан тұқымдары да «Арқар» ұранын өте бір қысылшаң жағдайда ғана шақыратын. Сонда, өзге рулар сияқты, хан тұқымдары да, туысына жәрдем беруге қаптай кететін. «Хан тұқымы» дегендер қазақ арасында аз, солар ұранға шапқанда, хандық есімді қасиеттеп ұстайтын кезде қара қазақтар көптік жасамайтын, хан тұқымдарының «бірі мыңға» баланып, үркердей санымен жұлдыздай қара қазақты сабап кететін.

Шепе «Арқарлағанмен» санға толатын хан тұқымы бұл арада жоқ. Бар болғанмен де, хандық дәреже жойылып, орнын аға сұлтандық басқаннан кейін, бұрынғы дағдымен «Арқарлаған» талай төрені, қара қазақтар сабай беруге айналған. Сондай халде екендігін Шепе де біледі. Сөйте тұра «арқарлауы» - «ауру қалса да әдет қалмайды» деген мақалдың кебін кию.

Ақпан үйіне барған Күнтай, сол қалпында орнығып қалды. Ақпан оған «жесірім» деп кіжінген жоқ, «аламын» деген сыр білдірген жоқ.

Ақпанның жеке меншігінде бір ұрғашы нар түйесі, бес-алты ешкісі барын жоғарыда айттық. Қара түсті нардың екі аты бар бірі – «Ебелек», екіншісі «Қарабұлақ». Бастапқысы - шақыруға елпілдеп, тез келуінен екінші, – сүтінің өте молдығынан. Ботасына еміренген кездерінде оның сүмесі күніне үлкен екі ағаш шелекті еркін толтырады. Ботасынан айырған кезде де жыл тәулігі суалмай, иелерін шайлық сүттен, қымыраннан тарықтырмайды. Келер жыл желіндегенде де сүті бола тұра, Бөтікей оны обалсынып бірер ай ғана саумайды. Өзге түйелерден «Қарабұлақтың» сүмесі де қою шайға құйғанда қаймақтай түсе қалады. Бір аяқ қымыранын жұтып алған кісі, ұзақ күнге тоқ жүреді. Күнделік ішуден артылған қымыранын, Бөтікей күн сайын көрші-қоландарына береді. Ешкілері үнемі егіз лақтайды. Ішулеріне түйе сүті толық жеткен соң «лақтары семіз болсын» деп, Бөтікей ешкілерін саумайды. Қызылсыраған уақыттарында егіз лақтар тістеріне сыздық қылуға жетеді.

Күнтай да осы асқа молыға Кетті. Ол аққа болмаса, қызылға құмар емес-ті. Баласына да бұл үйдің тағамы жетіп жатыр. Ерсіреу ойында жоқ Күнтай осындай жағдайда өмір бойы тұрып қалар ма еді, қайтер еді, егер Шепе үрлеткен өсек желі біраздан кейін қабындап кетпесе. Осы өсек Күнтайдың діңкесін құртатын болды. «Күрке кісісіз болмайды» дегендей, Ақпан үйіне де ауыл - ағайыннан кіріп шығатындары болады. Солардың еркек кіндіктілерінен Күнтайға таңылмайтыны жоқ. Әсіресе Итаяқ. Ол да Нұртаймен құрдас. Өмір бойы қатынсыз өтетіндердің қатарына қосылатын Итаяқ, көрінген ұрғашымен, әсіресе «құрдас» деп Күнтаймен жарбаң-жұрбаң ойнай беретін және тұрпайы ойнап аузынан боғауыз түспейтін, қолын да еркін жұмсап, кез келген жеріне жүгірте беретін.

Осы Итаяқ Күнтай Ақпанның үйіне келген соң тіпті құтырып алды. Бұрын «мен де қалмақпын, Нұртай да қалмақ» деп, «екеуіміз саған ортақпыз» деп жүретін Итаяқ енді «жесірімсің, жол менікі, Нұртайдың жылын берген соң өзіме қосыласың» деуді шығарды.

Оның расында да дәмесі солай ма, немене, – Ақпанның үйінен шықпайды және үнемі, ол үйде жоқта келеді.

Ол келгенмен, Күнтай рең бермей жүрген шағында, «Итаяққа қосылады-мыс» деген өсек өрши қалды. Бұл өсекке өзгелер түгіл Ақпанның да құлақ түре бастаған қалпы байқалды.

Ал, расында Итаяқ Күнтайға құрдастығы ұстаудан немесе алғысы келуден емес, Шепенің жұмсауымен жампаңдап кеткен еді. Сол шақта Ақпанның ала көзбен қарауын байқаған Итаяқ Шепеге:

– Дүлей кәпірін, мерт қып жүрмесін! – деген қаупін айтып еді анау:

– Уа, тәйірі алсын сені, тәйірі алғыр! «Қорықпас келін қойдың басынан қорқады» деп, өзгеден емес, Ақпаннан қорыққаның не қылғаның?! Ол да өзің сияқты құлдың тұқымы. Айырмаларың ол – жалғыз, сен – көпсің,

қанша алып дегенмен, бәрің жабылсаңдар жерге тығып жібермейсіңдер ме, оны? Кет, әрмен әрі, бұқпантайланбай! Енді қайтып бұл сезінді естіртпе. Әйтпесе, таяқ жейсің! - деп ұрсып тастады.

Шепені шексіз бедел көретін Итаяқ жауап қайырмады. Ал, өз ойында: «Ақпанның қолына түспе, егер түсе қалсаң бурадай шайнап, тізерлеп тастайды».

Шепенің жұмсауымен Итаяқ Күнтайға «күн» демей, «түн» демей кіжіндей берген соң, жұрттың Итаяққа таңған өсегі күннен күн өрши берген соң, Ақпанның ол өсекке алаңдауы ұлғая берген соң бір сәтте, үйіне әлдеқалай келе қалған Зейнепке Күнтай еңіреп отырып мұңын шақты. Зейнептің де құлағы бұл қаңқудан керең болуға айналған. Ордадан кеткелі байланысы үзілгенмен Күнтайды жақсы көруінен Зейнеп танбаған сондай ойдағы Зейнеп, бұл үйге осы өсекті қалай басудың амалын Күнтаймен ақылдасқалы келген.

– «Сөзде қаңқу жаман, ауруда шаншу жаман» – деп шешен тілмен бастаған әңгімесінің аяғын Зейнеп, - Ақпанға қосылудан басқа амал жоқ, – деп бітірді. Күйеуге тию ойында жоқ Күнтай:

– Алла, Үкілі келін, не деп отырсың? – деп шошып кетті. Ойындағысын істетпек болып келген Зейнеп:

– Неге шошисың. Күн апай? – деді қадалып. – Шошығаныңмен амал жоқ. Маңыңа оралған өсектен, осыдан басқа құтылар жол жоқ. Еркектей емес, Күн апай әйелдің жолы тарын. Еркек үшін, көп әйелге таңу, – мақтаныш, әйел үшін – қоршылық. Әсіресе жесір әйелге. «Иттің аузы жесе де қан, жемесе де қан» дегендей, жасы кемелінде отырған жесір әйелді, өсекші жұрт ақ отырса да қаралайды, «байсыз қатын – баусыз оймақ» деп, кім көрінгенге таңады. Өзің білесің, кеше хан енеме (Айғанымды Зейнеп солай атайтын. С. М.) жұрт не есек таңбады? Ақырында, сол есектің құрбаны болған жоқ па, аруағыңнан садаға кетейін енетайым? Оның қасында сен кімсің? «Өсек» деген - өрт, одан қашқан ғана құтылады, қарсы жүрген өртенеді. Кеше хан енемді де қолыңнан тәрбиелеп жөнелтіп ең. маған да шешемнен артық еңбегің сіңді. Балаларыма да солай болдың. Сондықтан саған жаным ашиды, Күн апай! Менен кеткеніңмен аман, сау болуыңды, жақсы тұрмыс жасауыңды тілеймін. Ақпанға қосылып, есектен арыла қалсаң мүмкін, ордаға қайта келерсің де, үйренген тұғырыңа қонарсың. Шын көңілден қиылып айтам, Күн апай, «тәңірінің жазғаны осы» деп Ақпанға қосыл.

Амалы жоқ Күнтай, Зейнептің қиылған сөзін достық көрді де, ризашылық білдірді, көп кешікпей Ақпанның бір семіз тушасы сойылды да, азынаулақ шал-кемпір жиналып, қарашы ауылда тұратын шала – дүмбілездеу молда Ақпан мен Күнтайдың некесін қиды. Одан үш жыл кейін Күнтай қыз тауып, нәрестенің атын өзінің «Күнсұлу» аталатын есіміне ұйқастырды да, «Айсұлу» қойғызды. Тарала келе, балалық аумай

Күнтайға тартқаны байқалды. Сүйкімді баланы үй іші жанындай жақсы көріп, «Айжан» деп атап кетті.

Айжан тарала, көркемдене берді. Шешесінің сүті жағымды болды ма, әлде денсаулығының тазалығынан ба, Айжан қырқынан шықпай бүлдіршіндей боп, шақырған дауысқа жымия бастады, бір – екі-үш айда отыруға жарады, жарты жасқа жетпей еңбектеді, жасқа толмай тәй-тәй басты. Жастан аса тілі шығуға айналды. Шешеден ол қалың қара бұйра шашты болып туып еді, (Күнтай да солай туған екен), «қарын шашын қалдыру обал болады» дегенмен, қырқынан шыға, әкесі ұстарамен таптақыр ғып қырғызып тастады. Содан кейін шаш тіпті қалыңдап, тіпті бұйралап кетті.

«Темірді дәнекер қосады, өмірді бала қосады» дейді қазақ мақалы. Сол мақал дәл келіп, амалсыздан қосылған Күнтай мен Ақпан, Айжан туғаннан кейін, бірінен-бірі айрылмастай тұтасып кетті. «Пенде болған соң, үй іші» болған соң кейде кикілжіңденіп қалса, оның уыты Айжанның бір ағалағанынан, бір рет жымия қарауынан, бір рет сықылықтап күлуінен қалмай тарқап кетеді. Енді Ақпан, Күнтайды «қатыным» деп емес, «Айжанымның анасы» деп сүйеді. Күнтай Ақпанды «ерім» деп емес, Айжанымның «әкесі» деп сүйеді. «Іңгә» деп даусы шыққаннан бастап әкесі мен шешесін осылай біріктіріп тастаған Айжан, өскен сайын, қылығы қызғылықты болған сайын осы бірлікті бекіте түсті.

Бөтікей бұл кезде опат болған еді. Енді осы үйді күтетін жалғыз әйел өзі болған, өмірлік тұруға көңілі орныққан Күнтай Ақпанның бұрын ішіне кіргісіз, жалба-жұлба қара құрым кигіз үйін ілезде жақсартып жіберді. Оның некесі Ақпанға қиылғаннан кейін, «жаңа тұрмысына қосқан немеурінім» деп, Зейнеп ас үйдің көне - тоз кигізін жіберген еді. Ол, орда үшін «көне-тоз» болғанмен, Ақпан үйінің қаңқасына жапқанда, қарашы ауылдағы азғантай бозғыл үйдің бірі болып шықты. Кәрі кемпір – Бөтікейдің дұрыстап ұстауға әлі келмегендіктен кірлеген, тозған, көбі іске алғысыз болған үй ішінің бұйымдарын Күнтай тасқаяқтай қағыстырып тазалап, бүтіндеп... дегендей жұрт жиіркенбестік түрге келтірді. Ақпанның үсті-басын күтіп, бұрын кір - қоң болып жүретін киімдерін, енді жобалғы болса да біразы жамаулы болса да, жұрттан ұялмай киетін қалыпқа келтірді. Бұрын тазаланудың көлге, өзенге сүңгіп шығудан басқа түрін білмейтін Ақпанды, Күнтай жұма сайын қазақы қара сабынмен көпірте шомылдырып, оған дейін күстеніп жүретін денесі майлаған қайыстай жылтырады. Ақпанның бұл үйден татар дәмдерін де Күнтай тіл үйіерлік қып жасады. Ет пен қымыздан басқа қазақы ас түгел. Қымыз орнына Күнтай шұбат даярлады. Оған «Қарабұлақтың» сүті жетеді. Содан жасаған шұбат «өте дәмді» деп естіген соң, «Сұлтанға беріп көрейін» деп, Зейнеп алғаш кісі жіберіп сұратып алды. Таңдайына мейлінше татыған шұбатты, Шыңғыс күн сайын Ақпан үйінен алдырып ішетін болды. Шұбатқа құмартқан Ақпан қымыз іздемейтін болды және іздеудің қажеті де жоқ еді: ұстаудан Күнтайдың қолы үзілгеннен кейін орданың қымызы дәмсізденіп,

әрі сұйық, әрі ақырған ащы болып кеткен. Жұрт оған бұрынғыдай құмартуды қойып, «татымал да бір, ол да бір, ішсең жүрегінді қыжылдатады, кекірте береді» деген лақап жайып жіберген.

Қымызы ғана емес, басқа астарының да дәмі кете бастаған соң, Зейнеп Күнтайды ас үйге қайта алдырайын деп еді, Күнтай қазақтың «қайта келген қыз жаман, қайта шапқан жау жаман» – деген мақалын айтып, «енді алыстан сыйласайық» деп бармай қойды. Содан кейін – «сұлтанға» деген тамақ Ақпанның үйінде пісіп, атпен тасылатын болды.

...Ал, Шоқанның жатар орны - орда болғанмен, жүрер жері - қарашы ауыл. Ас ішер жері -Ақпанның үйі, ойнайтыны - сол ауылдың Жайнақ бастаған балалары. Шепе оны бұл қылығынан тыймақ болғанда, «Тайаға! Өзіңнің жөніңді жөнде, менде жұмысың болмасын» деп бетін қайырып тастаған. «Абылай ағама тартты» деген сөз шыққаннан бері, «ендігі Абылай осы болмаған да» деп Шепе де дәмеленетін еді. Сол сөз расқа шығардай, Шоқанның қылығы да ерекше, мінезі де өрескел, сондықтан үлкен болғансып, туысқансып, былайша ұрысқанымен, Шоқанға қол қатуға Шепе батпайтын.

Шепені тыңдамаған Шоқан қарашы ауылға, онда Ақпанның үйіне күн сайын барады. Сондағы бір ермегі – Айжан. Соған байланысты Шоқанның бұрын байқалмаған мінезі көрінді. Өзінің толып жатқан інілері, қарындастары бола тұра, Шоқан солардың біреуін де жақсы көрген жоқты. Өйтудің орнына, інілеріне, әсіресе, тетелес өскен Жақып пен Мақметке дамыл бермей, көрінген жерде бақыртып сабай беретін. Бертінде Жақып күш теңестіріп төбелесе кетсе, шешесі – Зейнепке сабатып алатын. Ісі оң болсын, теріс болсын, – Зейнеп Шоқанды жақтайтын. Інілеріне сонша қатал Шоқан алты ұлдан кейін туған қарындасы – Рахияға да жоламайтын, оның өзі жоласа шымшып ап, итеріп жіберіп бақыртатын. Сондықтан Рахия маңайламайтын. «Қыз» деп менсінбейді» дейін десе, сонымен бір мезгілде туған Айжанды жанындай жақсы көреді. Бесіктегі кезінде тербету, сүю сияқты мейрімділіктен басталған оның жақсы көруі, Айжан аяғын апыл-тапыл басқанда тіпті үдеп, көптің көзінше көтеріп жүретін болды. Жұрт сонысына қарап:

– Хан тұқымы кім көрінгеннен әйел ала беретін еді, мына қылығына қарағанда, түбінде осы Шоқан осы қызды алмаса не қылсын! – деп күлісті.

«Қыз бала қылтиғанша» дейді қазақ мақалы. Айжан апыл-тапыл басқаннан-ақ «қыз» бола кетті. Өйтуіне себеп – шешесі. Күнтай оны тәйтәй тұрғаннан-ақ әшекейлеп: етек-жеңінде жалбырағы бар ұзын көйлек, өңбойына күміс қадаған белі қынамалы қамзол, арзан да болса, қолына түскен «есек-тас», «жылан бас» сияқты тастармен, күмістен, бақырдан жасалған моншақтармен безендіріп, төбесіне үкі таққан тақия сияқты киімдер кигізді. Сөйтіп, Айжан кішкене күнінен тірі қуыршақ болды да шықты.

Айжанның бұл түріне Шоқан қызығып, кейде шешесінен сұрап, кейде

қымқырып Айжанды ажарлайтын бұйымдарды үйінен әкеп жүрді. Оларды киген Айжан тіпті көркемденіп кетті. Шоқан онымен де қоймай, «Рахиямен ойнасын» дегенді сылтау ғып, Айжанды үйіне де апарып жүрді. Намыстанды ма, әлде жұрттың «осы бала мен Айжан, бұл жаманның бала кездерінен бір-біріне ғашық болған Қозы Көрпеші мен Баяны боп жүрмесе не қылсын?» деген қаңқуынан қорықты ма – Зейнеп бір сәтте, ретін тауып, Айжанды ордаға жоламастай қылды.

Айжан ордадан безгенмен, Шоқан одан безген жоқ, оны көруден, ойнатудан, сыйлықтар апарудан тоқтамады.

Ақпан үйіне орнаған сүйкімділікті Итаяқ қана ала тайдай бүлдірді ғой...

Оқиға былай болды. Ақпан некеленгенге дейін Күнтайға дамыл бермейтін Итаяқты, үйленгеннен кейін Ақпан оңаша бір жерде ұстап алды да:

– Қылжағыңды қоямысың енді, жоқ па? – деді.

– Кімге дейсің? – деді Итаяқ өп-өтірік түсінбеген боп.

– Күнтайға.

– Ойбай-ау, құрдасым ғой ол менің.

– Сен оған емес, Нұртай ағама құрдассың да. Енді Күнтай – менің қатыным. Сен оған да, маған да құрдас болмақпысың?

– Бұрын ойнап қалған дағдыны қайда тастаймын?

– Дағды-мағдыңды білмеймін. Айтпады деме, енді қылжақтасаң, жоқтауыңды бір-ақ асырам.

Шепе қаншама итермелеген, азғырғанмен, көңілінде Ақпанның әлгі сөзі жүретін Итаяқ, Күнтайға қалжыңдамақ түгіл, маңайлауды да кеп уақыт доғарып кетті. Сөйтіп жүргенде Күнтай жүкті болды, бала туды аты – Айжан қойылған баланы әкесі де, шешесі де жақсы көрді, «кісі боп» өсіп қалды.

Бір күні Шыңғыс Ақпанды әлдеқайда жұмсады да, үйі «бос» қалды. Соны пайдаланып, Шепенің Итаяқты Күнтайға ұйтқыттағысы келді. Бірақ Итаяқ, есі дұрысында, ондай айдауға өлсе жүрмейді, сондықтан оны мас қылу керек.

Ол кезде сол дуандағы қазақтардың ішінде үш-ақ адамның арақ ішкені естіледі екен: Уақ руында – саудагер Шардамбай, Керейде – хорунжий чині бар Байдалы, төре тұқымнан – Шепе. Шепе арақты орыс қалаларынан алдырады екен де, жұртқа көрсетпей тығып қойып, қымызға қатып ішеді екен.

«Итаяқты Күнтайға мас күйінде жұмсауға ойлаған Шепе, оған беретін қымыздың ішіне, бірер ожау арақты сапырып жіберді. Екі-үш аяқты жөремелдете сімірген Итаяқ ілезде мас болып қалады. Шепе содан әуелі:

– Кісі емессің. Намысың жоқ. «Көн құрысса қалыбына барады» дегендей құлдығыңа тартасың, әйтпесе, атасы да, болмысы да өзіңмен тең Ақпаннан қорқар ма едің? – деп біраз қайрайды. Соған өткірленген Итаяқ:

– Не істе дейсің? - дегенде:

– Ақпан қазір үйде жоқ, түн жамыл да жетіп бар, – деді Шепе.

– Ойбай, түнде кіре алмайсың. Байы жоқта есігін ішінен тас қып байлап тастайды.

– Ендеше, күндіз кір.

– Өйтуге болады, – деді мастықтан басы даң болып отырған Итаяқ емексіп.

– Бар да әй-түйіне қарамай, бассап құшақта да еркіне қарамай бетінен сүй. «Қыз қысып сүйгенше» деген. Одан әрі ешқайда кетпейді.

– Солай ма өзі?

Шепе есірген Итаяқты осылайша қыздырмалатып, ауылға айдады да жіберді. Өзі әлдеқайда аттанып кетті. Сол екпінмен Итаяқ Ақпанның үйіне кіріп келсе, Күнтай оңаша үйде жұмыстарымен шұғылданып жүр екен. Есікті сықырлатпай еппен кіріп келген Итаяқ, – «а, құрдас!» деп белінен қапсыра ұстай алды. Кім екенін даусынан танып, ашу білдірген Күнтайды Итаяқ босатпай, екеуі арпалысып жатқанда есіктен әлдекімнің сыбдыры естілді. Олар жалт қараса – Ақпан! Ол не істерге білмегендей, босағада қалшыып қата қалды. Сасып қалған Итаяқ «тез жіберсем шын көрер, ойынға жоруы үшін босатпайын» деп Күнтайдан құшағын жазбады да:

– Осылай ойнап жатыр ек... – деді ырсия қарап.

– Бұл пәледен қашан құтылам, ойбай! – деп Күнтай жылап жіберді.

– Бұның не ойынға жылап? – деді Итаяқ Күнтайға.

– Ойының осылсын, ылайымда! – деді Күнтай жылауын үдете түсіп, – шөгірдей қадалып, сен-ақ өлтіретін болдың-ау, ойбай!.. Қу-шұнақ құдай, қашан құтқарасың, бұл арапшыдан?!..

Бірдемені айтқысы келген Итаяқты Ақпан ту желкеден қапсыра ұстап, иіріңкірей сілтеп, жерге алып соқты да кеудесіне аттай мініп ап:

– Сенен-ақ, өлетін болдым-ау! – деп, алқымын сығып жіберді.

– Өлдім! – деуге-ақ шамасы келді Итаяқтың.

Шынында да өлтіріп жіберер жайын көрген соң:

– Ойбай, Момыным, – деп ара түсті Күнтай.

Ол Ақпанды бассалып, Итаяқтың үстінен аударған болып еді, жерге батқан үлкен тас сияктанып мыңқ етпеді. Дем тартысына қарағанда, Итаяк өліп бара жатқан сияқты. Не амал істеуге білмей сасқан Күнтайдың есіне Айжан түсіп кетті. Ол үйдің көлеңкесінде қуыршақтармен ойнап отыр еді.

– Айжан! – деген ащы дауыс шығып кетті Күнтайдың.

Үйдегі болып жатқан оқиғаны мәм-сәм қылмай, ойынның қызығымен алданып отырған Айжан, шешесінің ащы даусы саңқ ете қалғансып жылап қоя беріп, үйге кірді.

Ақпан Итаяқты манағы езгілеу қалпында еді. Күнтай үйге кіре берген Айжанды жалма-жан көтеріп ап:

– Айжаның келді, Момын!.. Қорқып тұр, – деп шырылдаған баласын Ақпанның алдына тосты.

Ашу теңізіне батқан Ақпан, басын сонда ғана жарық дүниеге қылт еткізіп шығарғандай боп, есі енді ғана кіре бастағандай боп, көздері алайған, аузынан жыны ақтарылған Итаяқтың үстінен тұра беріп, екі жағасынан қапсыра ұстады да есікке сүйреп апарып:

– Бар сол сыбағамен! – деп сыртқа тулақтай лақтырып жіберді. Кейін оралған оған:

– Міне, Айжаның! – деп әлі де көздері бақырая өксіп жүрген баланы Күнтай тоса берді. Баласын оң жақ қолымен құшақтай көтерген Ақпан, бірдеме айтуға ыңғайланған Күнтайды:

– Сенен де өлетін болдым-ау! – деп оң қолының түйген жұдырығымен, бар күшімен кеудеден түйіп кеп жіберді. Күнтай шалқасынан түсті де талып қалды. Ақпан Айжанды қолынан түсіре берді, ол бакырған дауыспен талып қалған шешесін бассалды...

Ақпан үн-түнсіз тысқа шықты да, белдеуге байлаулы атына мініп әлдеқайда жөн тартты.

Сол кезде әйел-еркегі аралас, көп адам даң-дұң дауыспен Итаяк үйінің маңына жинала бастады.

– Ойбай, мынау жатқан Итаяк қой, – деді үрейлі еркек даусы.

– Тірі ме өзі?! – деген бірнеше дауыс естілді.

– Өліп қапты ғой мынау! – деді бір еркек.

– Не дейді ойбай-ау? – деп бақырып жылап жіберді бір әйел. Ол Итаяқтың ұзатқан қарындасы Ұлбосын еді.

– Жаны бар, – деген үні естілді бір еркектің. – Тамыры қимылдайды.

– Ендеше көтеріп үйіне апарайық, – десті біреулер.

– Неге үйіне апарамыз? – деді бір қатал еркек даусы, – осы үйге кіргіземіз. Бұны бұндай күйге келтірген – Ақпан. Не көзімізше тірілтіп берер, тірілте алмаса, жауабын берер.

– Бұл пәледен қашан құтылам, ойбай! – деп Күнтай жылап жіберді.

– Бұның не, ойынға жылап? – деді Итаяқ Күнтайға.

– Ойының осылсын, ылайымда! – деді Күнтай жылауын үдете түсіп, – шөгірдей қадалып, сен-ақ өлтіретін болдың-ау, ойбай!.. Қу-шұнақ құдай, қашан құтқарасың, бұл арапшыдан?!..

Бірдемені айтқысы келген Итаяқты Ақпан ту желкеден қапсыра ұстап, иіріңкірей сілтеп, жерге алып соқты да кеудесіне аттай мініп ап:

– Сенен-ақ өлетін болдым-ау! – деп, алқымын сығып жіберді.

– Өлдім! – деуге-ақ шамасы келді Итаяқтық.

Шынында да өлтіріп жіберер жайын көрген соң:

– Ойбай, Момыным, – деп ара түсті Күнтай.

Ол Ақпанды бассалып, Итаяқтың үстінен аудармақ болып еді, жерге батқан үлкен тас сияқтанып мыңқ етпеді. Дем тартысына қарағанда, Итаяқ өліп бара жатқан сияқты. Не амал істеуге білмей сасқан Күнтайдың есіне Айжан түсіп кетті. Ол үйдің көлеңкесінде қуыршақтармен ойнап отыр еді.

– Айжан! – деген ащы дауыс шығып кетті Күнтайдың.

Үйдегі болып жатқан оқиғаны мәм-сәм қылмай, ойынның қызығымен алданып отырған Айжан шешесінің ащы даусы саңқ өте қалғансың жылап қоя беріп, үйге кірді.

Ақпан Итаяқты манағы езгілеу қалпында еді. Күнтай үйге кіре берген Айжанды жалма-жан көтеріп ап:

– Айжаның келді, Момын!.. Қорқып тұр, – деп шырылдаған баласын Ақпанның, алдына тосты.

Ашу теңізіне батқан Ақпан, басын сонда ғана жарық дүниеге қылт

еткізіп шығарғандай боп, есі енді ғана кіре бастағандай боп, кездері алайған, аузынан жыны ақтарылған Итаяқтың үстінен тұра беріп, екі жағасынан қапсыра ұстады да, есікке сүйреп апарып:

– Бар, сол сыбағаңмен! – деп сыртқа тулақтай лақтырып жіберді. Кейін оралған оған:

– Міне, Айжаның! – деп әлі де көздері бақырая өксіп жүрген баланы Күнтай тоса берді. Баласын оң жақ қолы мен құшақтай көтерген Ақпан бірдеме айтуға ыңғайланған Күнтайды:

– Сенен де өлетін болдым-ау! – деп оң қолының түйген жұдырығымен, бар күшімен кеудеден түйіп кеп жіберді. Күнтай шалқасынан түсті де талып қалды. Ақпан Айжанды қолынан түсіре берді, ол бақырған дауыспен талып қалған шешесін бассалды...

Ақпан үн-түнсіз тысқа шықты да, белдеуге байлаулы атына мініп әлдеқайда жөн тартты.

Сол кезде әйел-еркегі аралас, көп адам даң-дұң дауыспен Итаяқ үйінің маңына жинала бастады.

– Ойбай, мынау жатқан Итаяқ қой, – деді үрейлі еркек даусы.

– Тірі ме, өзі?! – деген бірнеше дауыс естілді.

– Өліп қапты ғой, мынау! – деді бір еркек.

– Не дейді, ойбай-ау? – деп бақырып жылап жіберді бір әйел. Ол Итаяқтың ұзатқан қарындасы Ұлбосын еді.

– Жаны бар, – деген үні естілді бір еркектің. – Тамыры қимылдайды.

– Ендеше, көтеріп үйіне апарайық, – десті біреулер.

– Неге үйіне апарамыз? – деді бір қатал еркек даусы, – осы үйге кіргіземіз. Бұны бұндай күйге келтірген – Ақпан. Не көзімізше тірілтіп берер, тірілте алмаса, жауабын берер.

Итаяқ бұл кезде жан кешіп кетті. «Итаяқ өлді» дегенде бақырып қоя берген Ұлбосын, қазақ елінің сол кездегі ғұрпымен, қанын сорғалата екі бетін тырнақтарымен айырып тастады да, орамал бүркенген басының шаштарын уыстап жұлып алды... Өзге туыстары да «әй - бауырымдап» айқай-ұйғайды көбейтті. Мына халды білдіруге орда ауылға кісі шапты.

Осы шудан талып жатқан Күнтайдың да есі кіріп, басын көтерейін десе төс-сүйектері қозғалтпайды, қол тигізбейді... Сыртта Итаяқ өліп қалған!.. Енді не болады, бұл?!..

Күнтай жан-дәрменде бас көтеріп, қасында жылап жатқан Айжанды құшағына алмақ болғанда, сырттағылардың - «хан келеді» деген даусы гу ете түсті.

Жұрт көз тіксе, салт мінген адам, артына ілесе шапқандарға жеткізбей ағызып келеді. Оның Шыңғыс екені, астына мінген атының аңқытуымен, үстіне іле салған мундірінің, шаңқан күннің жарығына шағылысып иығында жарқ-жүрқ еткен алтын эполетінен аңғарылады.

«Кісі өлді!» деген айқаймен, қарашы ауылдың еңбектеген жасынан бастап, еңкейген кәрісіне дейін үйлерінен жүгіре шығып, жұрт қоршаған Ақпан үйінің төңірегіне түгел қиналған еді. Шыңғыстың ордадан бері қарай сілтеп келе жатуын көрген топтың ішінен бір пысық-сымағы:

– Уау, тарандар, тез! – деді көпшілікке бұйырған үнмен, – жыртық-тесік

калыптарыңмен тұрмаңдар, бұлай ошарылып, хан келгенде! Іске татыр біраз еркек қалыңдар да, өзгелерің тез жоғалыңдар!..

«Хан келе жатыр» дегенде, ойнағында қасқырды көріп бытырай қашатын қояндарға ұқсап, әркімдер өз үйлеріне бытырай қашты. Ақпан үйінін, маңында, «іске татыр» дейтіндерден он шақтыақ- адам қалды. Олар да қалмас еді, әлгі пысық:

– Қайда барасыңдар, бәрің бірдей? Ханға жалғыз өлікті ғана тастап кетесіңдер ме? Әлде, пәлесінен қорқасыңдар ма? Неге қорқасыңдар одан? Өлтірген кісі белгілі! – деп, және біразының атын атап бөгемесе. Бөгелген жұрттан:

– Біз неғып тұрмыз? – деді біреуі, – өлікті үйіне апарайық.

– Неге апарамыз? – деді екінші, – «заңда, үкімет адамы келгенше, өлік жан кешкен жерінде жатады» деген. Келсін, хан! Көрсін. Не істесе де сол айтсын.

– Кісі өлімі қиын дейтін еді, сондықтан келе жатыр-ау, хан!.. Анау-мынау іске келмек түгіл төбе де көрсетпейтін еді ғой, ол нем? – деді біреулер.

– Кісі өлтірді деген не сұмдық?! – деді біреу, – көрерсіңдер, бұның арты пәлеге соғады.

– Не істейді, пәле боп? Жауабын өлтірген кісі берер.

– «Дүние бір қақ байтал, екі айғырды өзара шайнастырып ащы қылған», – дегендей, – деді біреу, – осы үйдегі салдақы қатын ғой, Итаяқ пен Ақпанды шайнастырып, бірін-біріне жем қылған. Неге сол салдақының түте-түтесін шығармадық манадан бері?

– Бәсе, неге сөйтпедік? – десті әлденеше дауыс.

– Өлі де кеш емес, – десті біреулер.

– Ендеше, қанды қанмен жуып, сол қатынның жоқтауын бір-ақ асырайық.

– Кәне, жүріңдер! – деп бірнеше дауыс есікке қарай беттемек болғанда:

– Тәйт әрі! – деп ақырып тастады, бір еркін дауыс. Тырпылдай бастаған аяқ дыбысы жым бола қалды. – Өй-маяй, ерін-ай мыналардың? – деді әлгі дауыс, кекетінді үнмен. – Қай аталарың кісі өлтіріп еді, сендердің? Мал баққаннан басқа не бітіріп едіңдер, сендер? Енді кісі өлтірмек!.. Және еркек емес, қатынды!.. Орыс заңында қатын дауы мен шошқа дауынан жаман дау жоғын білесіңдер ме?

Ол азырақ кідірді, тегі, маңайындағылардан жауап күткен болу керек. Ешкімнен дыбыс шыға қоймаған соң, ол тағы да еркінсіп сөйлеп кетті.

– О бір кездегі жаугершілік заманда болмаса, осы елде кісіні кісі өлтіргенін естідіңдер ме? Жоқ. Бұл бір сұмдықтың басы деп ойлаңдар. Бұдан әлі....

– Ә, қойшы, – деді біреу ұнатпаған дауыспен, – «бояушы, бояушы дегенге сакалын бояйды» дегендей, «білгір, білгір» дегенге, сен тым білгірсіп кеттің ғой. Екі құл бірін бірі өлтірді деп, былайғы жұрт неге бүлінеді?

– Ендеше, хан неге келе жатыр? – деді анау шаптығып.

– Әй, дуылдамандар енді, әне, хан да келіп қалды, – деді біреулер.

Дабыр жым-жырт бола қалды. Әлгі сөздердің бәрін қысылған демін зорға алып отырған Күнтай естіді. Хан келгенде не боларына оның көзі жетпеді. Жобасынша, - кісі өліміне себеп болған бұдан бірдеме сұрамақ, үйіне хан кіріп келсе қайтеді?.. Сол ойдан былай да қысылып отырған жүрегі қысыңқырай түсіп, Күнтай талықсыған бейнемен қайтадан қисая кетті. Қоянның қорыққан көжегіндей дірілмен Айжан оны тағы да құшақтап, үстіне жығылды...

Шыңғыстың ауыл арасына мінетін жорғасының аты – Сұрсүлік еді. Ол қатты жорғасына басқанда, тымық күнде алдынан жел тұрғызып, кекілі де, жалы да көтеріліп кететін. Бірақ, кейде, алысырақ жолды жылдамырақ ұтып алу үшін болмаса, Шыңғыс бұл екпінге салмай бүлкілмен ғана жүретін.

Бұл жолы олай болмады. «Кісі өлді» деген хабар алған соң, асықпасқа амал қалған жоқ. Өйткені, әлгінде жұрт айтқандай, жаугершілік заман басылғаннан кейін, (бұл маңайда ондай заман, Шыңғыс аға сұлтан болып келгелі біткен) кісіні кісі өлтірді деген сұмдық естіген емес. Және басқа біреу емес, өзінің атам-заманғы сауыншысы өлтіріп отыр. Бұл пәленің шоқпары өз басына да соғылмасын қайдан біледі. Дуандағы өзге істердің бәрін, Шыңғыстың билері-ақ асқынғанын – Шыңғыстың өзі-ақ бітіре беретін. Кісі өлімінің дауы деген бұл дуанда кездескен емес. Өлген адамды үн-түнсіз көмдіре салуға, маңайында қаптап жүрген дұшпан. Солардың біреуі - «өлімді жасырды» деп орыс үкіметіне түртіп жіберсе не болмақ?!.. Ол үкіметтің өлім жазасына қатты қарайтынын біледі...

Осы ойдағы Шыңғыс қарашы ауылға жеткенше шешімін де жасап қойды. Ол ауылға ордадан ере шапқандардың бәрінен бұрын жеткен Шыңғыс, желігіп алған Сұрсүліктің басын, жұрт ошарылған тұсқа әрең қайырды да, ойнақшыған аттың үстінен қолдарын қусырып, бастарын төмен салбыратқан топқа:

– Жаны бар ма? – деді.

– Жо-о-оқ, х-х-хан ием! – деп Итаяқтың жақындарынан бір еркек өкіріп қоя берді.

– Үйіне апарыңдар, онда! – деді Шыңғыс бұйырған дауыспен, – От орнын қазыңдар да, астына су құйып жатқызыңдар. Ол үйде жан болмасын. Есігінде күзет қана болсын!

Шыңғыс ордаға тартты. Жұрт оның бұйрығын орындады. Олардың бір ауыздан тек қана айтқаны:

– Қаншаға дейін жатады, бұлай?! Онысын айтпады ғой!..

Бағланда казак-орыс әскерінің бір бөлімшесі тұрады. Бастығы қазақтар боп, «Қара майыр» деп атаған майор. Дуанға берілген правода, сол майордың қаруына жататын істер атап көрсетілген, солардың біреуі – кісі өлімі.

Басынан қорыққан Шыңғыс сол Қара майырға хат жазып, қос атпен кісі шаптырды. Ол 150 шақырымдағы Бағланға күн тәулігі болмай жетті. Қазақ елінде бұндай оқиғаны көптен бері естімеген майор, қасына әскерлік дәрігерді ертті де, тез арада жетіп келді. Жаздың ыстық күні болғандықтан, сазды салқынға жатқызғанмен, елік жынығып кеткен екен, иісіне адам шыдарлық емес. Сонда да, – «заң солай» деп, ішіне Шыңғысты қоса, дәрігер Итаяқты біраз адамның көзінше сойды. Сонда қараса, Ақпанның әлуетті тізесі Итаяқтың бауырын быт-шыт қып езіп, етін жарып жіберген екен.

Өлімнің себебі ашылды. Жауапқа шақырған Ақпан шынын айтты. Майор Күнтайдан да жауап алмақ болып еді, шақырған үйге келуге халы жетпеді. Көтеріп әкелуге болмайды. Майор оның үйіне барайын деп еді, «ауру, әл үстінде жатыр» дегенді айтып, Шыңғыс жолатпады, сондағы ойы, – «Шепенің де қоясын ақтартар» деп қорқу еді.

– Бұл жұмыс ерекше тапсырмалардың облыстағы прокуроры қатынасумен, Омбыдағы сібірлік корпусстың соғыстық коллегиясында қаралады, – деді де, майор жүріп кетті. Тұтқынға алған Ақпанды, салт мінген мылтықты төрт солдат бір урядник Бағланға жаяу айдап кетті.

«Шындығын білейін» деп, Шыңғыс Ақпанның үйіне кісі жіберсе, Күнтай төсек тартып жатыр екен. Ауруына Ақпанның себеп болғанын, Күнтай жіберген кісіге де, басқаға да айтқан жоқ. Оның айтқаны:

– Аз жүк түсті ме, маған, бұл күндері? Сол қайғыдан жүрегім езіліп кетсе керек, әлсін-әлсін талықси берем.

– Бұл – жұрт иланғандай дәлел. Шыңғыс та иланды. Оның ендігі тілегі,

– Итаяқтың ісі жөнінде Омбыдан тергеу басталғанша, Күнтайдың өлуі. Егер ол тірі болса, Шепенің басына түгіл, өз басына да зор қауіп күтеді...

Күнтай сол жатқаннан ұзақ жатты. Өйтпегуге болмаған да еді. Ақпанның темір тоқпақтай жұдырығы оның кеудесіне бар күші, бар екпінімен соққанда, төс сүйегінің сол жақтағы бірнеше шеміршегі түбінен опырылып, үш жақтары өкпесіне қадала қалған, бір шеміршегі жүрегін де түртіп, дағдылы орнынан тайдырған. Міне, осыдан, шеміршек жаралаған өкпе біртіндеп шіруге айналған, жүрек те оқта-текте әлсіреп, талықсытып тастайтын.

Бірақ, соларға қарауға Күнтайда уақыт жоқ. Итаяқты өлтіргеннен кейін үйінен аттанып кеткен Ақпан, үкімет адамдары тұтқындағанша ауылға келмей, далада, жылқы ішінде жүрді де алды. Ашу үстінде Күнтайды кеудеден қатты соғуы, оның талып түсуі есінде. Сол талғаннан Күнтайдың тұра алмай жатуын да естіді. Оның жазықсыздығына да еш күмәні жоқ. Күнтайдың, ағасы Нұртайға да, өзіне де адал жар болғанын Ақпан жақсы біледі. Сөйте тұра:

Болғанда ашу - пышақ, ақыл – таяқ. Сол таяқ таусылады жонған сайын, – деп Кертағының баласы Орымбай ақын айтқандай, Итаяқты езгілеп жатқанда ашуы құрғыры өткірлене қалды да, қылмыстымен бірге жазасыз Күнтайды да орып түсті. Бұл қылығына Ақпан артынан өкінді, бірақ – кеш!.. Шынында да, бейнетті өміріне таяқтай сүйеніш көріп алған Күнтайды, орта белінен орып түсірді, енді ол «таяқ» бүтіндене ме? Бүтінденбесе – Күнтайға қосылған күннен кейін-ақ, иіні тұшып киім киген, аузы тұшып ас ішкен сорлы Ақпанның ол рахаттан айрылғаны да!..

Жайнақ еркек бала. «Лақ маңырап су ішеді, ұлан жылап күн кешеді» дегендей, жыласа да күн кешіп, жетіп кеткен ұландар елде аз емес, Жайнақ азар болса, солардың бірі болар.

Ал қыз бала олай емес. Кедейдің жетім қалған қызы түгіл, байдың жетім қалған, күні өгей шешеге қараған қызының да ұзатқанға дейінгі өмірі (одан арғысын «құдайым» біледі) қоршылықта өткенін, өзгелер түгіл, «ел-жұртты аз аралады» дейтін Ақпанның өзі сан рет көрген. Айжан – кедейдің қызы, оның ішінде – құлдың қызы. Егер әкесі мен шешесі тірі болса, «патшаның қызы» дерліктей өсетін түр-тұлғасы бар. Енді, міне, соры қайнап, қаршадай күнінде, әке ұсталып айдауға кетсе, шеше мертігіп ауруға шалдықса - ол бейбақтың күні не болмақ?!..

Осы ойлар жүрегін езіп, ақтарылған кез жасына не бола алмай жүрген шағында Ақпан ұсталды!..

Оның ұсталуын да, айдалуын да естіп жатқан Күнтай төсек тартуға шыдамады да, денесін зорға сүйретіп басын көтерді. Өйтпегенде ше? Кедей болғанмен қыруар шаруасы бар үйдің жұмысын кім істейді? Бастап көрші үйдің бір әйелі «түйесін сауып», «ыстығын даярлап» деген сияқты ол-пұл

іске қолқабысын тигізіп еді, біріншіден, өз үйінің жұмысынан сирек артылды ол, екіншіден, ол, «балағынан шуы шыққан» деген әйелдердің қатарындағы, мейлінше салақ әйелдің, бірі еді. Жасынан тазалықта өскен Күнтайға оның мейірімді істерінің біреуі де жақпады.

Басын көтерген Күнтай ұзақ уақыт сүлеленіп, шамасы келгенше үй шаруасын атқарып жүрді де, бір кезде, тамыры шіріген қу ағаштай, біржола құлады. Қанша талпынғанмен, содан кейін төсектен басын көтере алмады. Енді, амал жоқ салақ қатынның жиіркенерлік істерінің бәріне де көндігуге тура келді. Ара-тұра ғана бас сұққанмен анау әйел, бұл үйдің жұмыстарынан аянған жоқ. Онысына да рахмет. Әйтпесе, бұл үй былығып, шіріп кетер еді де, жандары аштан елер еді.

Өзінің айтуымен және сырттай жобалаумен, жұрт Күнтайдың ауруға шалдығуын, алғаш -«қайғыдан» деп жүрді де, кейін булығы жөтеліп, дамылсыз қақырық тастауынан «қайғысы құрт ауруға айналды» десті. Елдің ұғымында, - «құрт ауру қара күйедей, жұғыссаң - ақ жұғады». Содан қашатын жұрт. Күнтай төсек тартып жатып алғаннан кейін, бұл үйдің, есігін де ашпайтын болды. Сондайлардың біреулері:

– Біреуін өлтіртіп, біреуін айдатып, екі бірдей ердің басына жетті, қу қаншық, бұны солардың обалы жібермеді, өлмесе өрем қапсың салдақы!» деп табалады да, енді біреулері, «Итаяқ пен Ақпанның түбіне жеткен Шепе дейді, құдай соны неге атпайды?! «Тастаған шоқпар сорлыға тиеді», деп, шоқпардың ауыры Күнтайға тиді. Өлген - жанын кешті. Ақпан айдалғанмен, егер атып тастамаса, тамағын тауып жейтін адам, шыға алмайтын шырмауға Күнтай түсті. Оның ауруы күн санап меңдеп келеді, сонда бұл өлсе, анау екі бала балапандай шырылдап жетім қалса немен күн елтеді?! – десіп аяушылық айтты.

Қарашы ауылда бір пәле болып қалғанын Құсмұрынның тақырында ауыл балаларымен асық ойнап жүрген Жайнақ пен Шоқан Шыңғыс ол ауылға салт атпен шаба жөнелгенін көргенде-ақ сезді. Ол тақырдан дөңге қонған орда ауылдың бойы көрінетін еді де, сайға қонған қарашы ауылдың төбесі ғана қылтиятын еді. Шыңғыстың бұлай шапқылауын, әсіресе – өз аулына қарай шабуын бұрын көрмеген Жайнақ:

– Анау не?! – деп үрейленгенмен, ойында ұтылып, біреуден алып, енді «ұтам ба» деген дәмемен қызу ойнап жатқан Шоқан мойын бұрмады.

Сол бір шақта қолы шығып, шігесіне қорғасын құйылған қошқар сақамен, тақырда қаз-қатар тігілген кенейлерді алыстан болжап, бірінен соң бірін ұшыра бастаған Шоқан, Жайнақтың:

– «Хан атам, кетті» деп тұрмын ғой, саған, біздің ауылға! – деп байбалам салуына қараған жоқ. Жайнақ жұлмаламақ болғанда:

– Тарт қолыңды! – деп ақырып қалды Шоқан, – қолым шығып жатқанда,

неменеге бөгей бердің? «Атаң өлсе – сойылар, атам өлсе – қойылар, күнде маған мынадай, қансонар қайдан табылар» деген екен бір аңшы, «ауылда атаның өліпті, үйде атаң өліпті» деген хабарды айтқан біреуге. Сол айтқандай, ұтып жатқан шағымда, неменеге бөлесің көңілімді?

– Жәй шайпайды ғой, хан атам.

– Немене боп қалды дейсің? Атаны өлсе – сойылар, атасы өлсе – қойылар. Алаңдатпа көңілімді!

Шоқанның бұйрығына бағынып дағды алған Жайнақ үндемеді. Бірақ кеңілі «неге?!» деген сұраумен ереуілде болды.

Ойын кешке тарады. Шоқан ұтты: кейітін де қайтарды, біреулерге ұпай да салды. Сол қуанышпен ол тақырдан тікелей ордаға тартты. Қарашы ауылдың балары өз беттеріне жөнелді. Әдетте, Жайнақ үйіне Шоқанды ордаға апарып сап қайтатын еді.

Бұл жолы, Шыңғыстың қарашы ауылға шауып барып, тез қайтуына мән берді де, «несі болса да барып көрейін» деп өз аулына беттеген балаларға ерді. Үйіне келген Шоқан, әкесінің мана, қарашы ауылға шауып барып қайтқанын енді ғана есіне түсіріп, қолына іліккен шешесінен:

– Неге өйтті, апа? – деп сұрап еді:

– Жәй, әншейін, – дей салды Зейнеп.

– Әкем қайда?

– Құс салуға кетті.

– «Пәлендей бірдеме бола қалады» деген есінде жоқ, күні бойы ойнап қалжыраған Шоқан іңір асын ішті де төсегіне жатып, қалың ұйқыға кірді.

Көп ұйықтайтын Шоқан, ертеңіне шалшық түсте оянса, басқа жандар тұрып кетіп қалған, түндігі ашылмаған, сәулесі көмескі үйдің төрінде, әкесі намаз оқып жатыр. Құлшылықтың бұл түріне де салақ Шыңғыс, істерден қолы босаңқыраған шақта, «нәфілімді өтеймін» деп, ертеден қара кешке жайнамаздан түспей, еңкендеу мен тоңқандаудан дамыл алмайтын. Шоқан оны бүгін де сөйтуі болар деп жорыды. Намаз уақытында біреудің сыбдырлауын, я сөйлесуін Шыңғыс өте жек көретін, кейде сондайлар сезілсе, оқып тұрған намазын бөліп, бөгеушіге ақырып тастайтын, сондықтан ол жайнамазға отырады, Зейнеп бар баласын ертіп қос үйге кетіп қалатын. Басқа адамдар болса - болмаса да ұлықсатсыз кірмейді.

Әкесінің сол әдетін білетін Шоқан төсегінен еппен тұрып аяқтарын ұшынан еппен басып тысқа шығып кетті. Қарны ашқан ол, тамақ жемек боп ас үйге барса, басын төмен салбыратқан шешесі отыр. «Бұнысы несі?!» дегендей дыбыс бергенде, шешесінің кескініне қараса, әлем-тапырық.

– Ие, не болды, апа?! – деді Шоқан, таңданған кескінмен.

Зейнеп оған тұнжырай қарады да, жауап бермеді. Салмақты бірдеме барын сезгендей болған Шоқан:

– Жайнақ келді ме, апа? – деп сұрады. Онысы, әрі «ертең ертемен келем» деген Жайнақтың келген-келмегенін білу еді, (өзінше келуге тиісті, өйткені Жайнақтың уәдесін орындамаған күні жоқ, егер Шоқан ұйқтап жатқанда келсе, қайда болатынын ас үйдегі кісіге айтып кетеді), екіншіден, ерлі-зайыпты адам боп әкесі мен шешесі кейде кикілжіңдене қалса, Зейнепке қол жұмсап көрмеген ызақор Шыңғыстың ашуын тарату үшін осындай нәпілшіл бола қататыны кездесуші еді.

Әкесінің жайнамаз үстінде болуынан, шешесінің қабағы түсіңкілеуінен, «араларында бірдеме болып қалған болар» деп жорыған Шоқан, шешесінің «ашуына тимейін» деген оймен тысқа шықты.

Есік алдында ас пісіретін жер ошақ болатын. Соның маңында әлдене тамақпен шұғылданып Шүйке жүр екен. Шоқан оны есімімен тура атайтын.

– Шүйке! – деді ол есіктен шыға. Анау жалт қарады. – Жайнақты көрдің бе?

– Апырау, неғып келмеді ол? Келсе керек еді ғой.

– Білмедім, – деді Шүйке асымен айналысып. Оның кескіні де өзінікі емес. Ол да қатты тұнжыраған. «Бұнысы несі?!» – дегендей Шоқан жақындап кеп:

– Не болған сендерге?! – дегенде, түртіп қалса жарылғалы тұрған Шүйке, еңіреп жылап жіберді. Итаяқ оның туған нағашысы еді. Сол өлді деп естігелі, көңілі іркіттей іріп, сүйретіліп құр сұлдері ғана жүрген.

«Құқ» деп санайтын, менсінбейтін әйелмен, өзі әлденеге тығылып жылап тұрған әйелмен тіл қатысып қасында тұрып алуды ар көргендей Шоқан, «шешемнің және бұның түріне қарағанда, не де болса, ауыр бірдеме болған ғой» деген ой келді де, мәнін шешесінен білмек боп ас үйге қайта кірді. Шешесі манағы қалпында отыр.

– Апа! – деді Шоқан қатты дауыспен. Зейнеп басын көтерді. – Не боп қалған, бұл, бәрің бірдей тұнжырап? Үйде сен бұлай отырсың?!.. Далада – Шүйке!.. «Әкесі өлгенді де естіртеді» дейді ғой менің әкем тірі. Саған не болған? Шүйкеге не болған?

– Ол бейшараның нағашысы өлген.

Шоқан енді сұрау бермей, сазарған кескінмен далаға шықса, ас үйдің белдеуінде, малшының ерттеулі аты тұр екен. Ол соған мінді де, қарашы

ауылға қарай шаба жөнелді... Сонда, басындағы ой Ақпанның Итаяқты неге өлтіруі жайлы.

Күнтайға өзінің қолы жетпеген Шепенің Итаяқты жұмсауы, Итаяқтың Күнтайға дамыл бермеуі, Ақпанның бұл қылықты ұнатпауы Шоқанға мәлім. Ақпан Итаяқты осыған байланысты өлтіруі керек. Бірақ, неге?! Ақпан мен Күнтай өте тату еді ғой, араларында арамдық жоқ сияқты еді ғой, ендеше, сырттан кісінеген Итаяқты Ақпан неге өлтіреді? Апасы да оны жасырады, айтпайды. «Әкеңнің де басы кете ме» деп қорқам дей береді.

Шоқан Ақпан үйіндегі сұмдықтың үстінен шықты: Күнтай қимылсыз шалқасынан жатыр, оның кеудесіне бетін баса, Айжан құшақтап өксіп жатыр. Жайнақ бүк түсіп төрде жатыр.

Не істерге білмей қалған Шоқанға, үйде әлдекімнің кірген сыбдырын естіген Жайнақ, «бұл кім?» дегендей, жас пен кір араласып айғызданған кескінімен қарады.

Жатқан орнынан ұша түрегеп, Шоқанды бассалған Жайнақ еңіреп қоя берді. Мал баққан ауылда туып-өскен Шоқанның қасқыр жеген лақтың қалай бақырғанын, қасқыр жарған құлынның қалай шыңғырғанын сан рет естігені де, кейде көргені де бар еді. Адам даусына емес, сол лақ пен құлынның дауыстарына ұқсап кеткен Жайнақтың еңіреуі, Шоқанның тұл-бойын тітіркендіріп жіберді. Не хал болғанын байыбына бармастан, Шоқан да Жайнаққа қосыла жылады...

Олар сол көріскен қалыптарында ұзақ тұрып қалар ма еді, қайтер еді, егер, әйелдің «қарақтарым-ай!» деген ыңырсыған дыбысы естілмесе. Аянышты дауысқа Шоқан жалт қараса, Күнтай!.. Айжан манағы қалпында.

– Ақ апама не болған? – деді құшағын жазған Шоқан Жайнаққа.

Жайнақ үндемеді. Ақпанның ұрғанын Күнтай оған да айтқан жоқ еді.

– Не болды, Ақ апа? – деді Шоқан Күнтайға жақындап.

– Білмедің бе, не болғанын, Қанашжан? – деді жасқа булыққан Күнтай.

– Итаяқтың өлгені рас па?..

– Рас, - деді Жайнақ шешесі үшін жауап беріп.

– Ақпанның өлтіргені рас па?

– Рас.

– Неге?

Жайнақ жауап бермеді. Сонда Күнтайға не болған?

Бұл сұраудың жауабын Шоқан сол сағатта да, одан кейін де таба алған жоқ. Оның бар естігені – қайғы. «Қайғыдан да адам осылай ауыра ма екен?!»

Қарашы ауылға бұрын келмейтін Шоқан, Күнтай ордадан кеткелі барып жүретін еді. Әсіресе, түйенің шұбаты мен ешкінің қаймағы үшін. Күнтай ауыра, ол екі астың да дәмі кетті, бірақ сонда да баруын доғармады.

Күнтайдың сырқаты ауырлай, Ақпан үйінің берекесі кетіп болды. Бұрынғы мұнтаздай таза үйдің іші, басқа адам бас сұқпастай халге кеп, мейлінше ыластанды. Жайнақ пен Айжан да қатты жүдеушілікке ұшырады. «Жібекті күте білмеген жүн қылады, қызды күте білмеген күң қылады» дегендей, шешесінің күтімінен қалған соң, Айжанның үсті-басы кірлеп, киімдері тозып кетті. Бұларды көріп жүрген Шоқанның іші ауырғанмен, қолынан келер жәрдемі жоқ. Бір сәтте ол Айжанды Зейнептің қолына берейін деп еді, ол:

– Немене, балам, айтып тұрғанын? Шешесі өлсе, бір сәрі. Ол тірі жатқанда, қызын асырап алатын, мені жын соғып па? Ендігі асырамағаным кұлдың қызы еді, «оны да асыра» дегенің не қылғаның? – деп ұрсып тастады.

Сол ауырғаннан оңалмаған Күнтай, Шоқанды алып әкесі Омбыға аттанарда әл үстінде жатыр еді. Әнеугүні, орданы Керей, Уақ қамап, қылмысты Шоқан бекініске тығылғанда, түн жамылып хал-жайын білуге барған Жайнақ. Күнтайдың ауыр жағдайын айтқан. «Әне-міне деп жатыр» деген соң, Шоқан да түн жамылып келген, сонда Күнтай Шоқанды құшақтап бауырына басып, «Қанашым-ай, енді не айтайын саған?» деп бетінен құшырлана иіскеген. Осы иіскеуден Шоқанның кіршіксіз таза екпесіне туберкулез сырқатының ұшқыны түскенін мейірімді әйел білген жоқ!..

Шоқанның байқауынша, қақырығына қан араласа түскен Күнтай үзіліп кетудің аз-ақ алдында. Соны естіген Шоқан, ақ сүтін еміп анасындай болған, көп күтуін көрген Күнтайға соқпай кетуді, бала да болса адамдық арына мін көрді. Жылан - сырттардың делбесіне оның жармасқаны да, аттардың басын қарашы ауылға бұрған себебі де сол еді. Шыңғыстың да ерік беруі - соны білгендіктен. Баласының мінезін білмесе, ондай ерікті бермес те еді. Мінезі аян: қисайған жағынан түзелмейді, дегенін істемей тынбайды, ерегіссе, – «аттарды да, Абаны да, өзін де жарам» деген сертіне жетуі ғажап емес.

Жолаушылардың беті қарашы ауылға бұрылғанын, сол кезде есі жиналып, Шепе үйінің есігінің алдына шығып қарап тұрған Зейнеп көрді де, бұрған – Шоқан екенін, оның қайда барарын жобалап:

– Әкел, маған, анау белдеуде байлаулы тұрған Сұр – сүлікті! – деді бір жігітке. Жігіт алып келген ерттеулі Сұр – сүлікке денесі толыққалы салт

жүруді доғарған Зейнеп, жас әйелдің қимылымен сып етіп тез мініп, қарашы ауылға айдап кете барды. Сұр – сүлік құстай ұшты. Есі-дерті: Қанашын сүйіп қалу.

Зейнеп қарашы ауылға жетіп келсе, Ақпан үйінің төңірегіне осы ауылдың жандары түп-түгел жиналған екен. Түрлері: жұтшылық жылы көктемге әрең жеткен көтерем малдар сияқты, киімдері жалба-жұлба, арық - тұрақ; оның үстіне: ақсақ та, соқыр да, бүкір де, басқа кемтарлар да іштерінде; келіншек боп түскелі бұл ауылға бірер ғана келген Зейнеп, бұндай күйлерін білмейтін еді...

Аттан қарғып түскен Зейнеп, Шыңғыс сыртында тұрған үйдің төңірегіне батылы жеткен, бұрын өйтіп көрмеген жиын-жұртты ала көзімен бір шолды да, ішінен «сұлтан тағынан түскенін естіп басынып тұр-ау, мына сұмырайлар, бәлемдерге көрсетер ме еді көресісін!» деді де, үйге кіріп барды. Күймеде отырған Шыңғыс пен Драгомировті абайлаған жоқ.

Үйде Жайнақ пен Шоқан от орнының маңында қалшиған түрде, үн-түнсіз тұнжырап тік тұр, беті ашық Күнтай қимылсыз жатыр, шыңғырып жылаған Айжан даусы ащы естіледі.

«Апырау, үзіліп кеткен болар ма?!» деген оймен Зейнеп жақындаса, көзі ашық жатқан Күнтайдан тіршілік белгісі сезілмейді. Бұрын елік көрмеген Зейнеп, шошына шегініп еді, Шоқан:

– Апа, – деді, қанын ішіне тартып, – Ақ апам енді жоқ!

Зейнеп жылап жіберді.

Шоқан үн-түнсіз Күнтайдың қасына барды да, төсінде жылап жатқан Айжанды көтеріп тұрғызды. Зейнеп оны кептен көрген жоқ еді. Бұрын екі беті алмадай құлпырып тұратын кішкене қыздың беті сүйектей құп-қу екен. Толықша денесі де таралып, киімдері қазыққа ілгендей салбырап тұр. «Киім» дейтін киім де жоқ екен онда. Бары, жеңдері мен етегі жырымданған, мейлінше кірлеуден мөрі көрінбей кеткен қоңыр сиса көйлек. Оның ішінен шілбиген сирақтары жылтырайды. Бұрын бұйра талдың жасыл желекті бұтақтарындай ырғалып, құлпыра толқып тұратын шашы түйенің шудасындай ұйпаланып, түп жағы жабағыдай ұйысып қалған. Бет-аузының кір-қоңынан, бұрын көрген адам танырлық емес. Мына түрін аяп кеткен Зейнеп:

– Алда, сорлы-ай, не боп кеткен мынау?! – деді аяған үнмен.

– Ие, бұл осылай болған, – деді үрейлі кескінмен тартынған Айжанды шешесіне қарай сүйрелеп.

Қыз ырқына көнбеген соң, Шоқан:

– Апа, – деді Зейнепке, – бұның ендігі обал-жазығы сенің мойнында!..

– Сонда не қыл дейсің, Қанашжан?

– Қолыңа ал да, Рахиямен бірге күт!

– Болсын, Қанашжан! – деді Зейнеп.

Шоқан Айжанды босатты да, жеңді қолымен көзін басып, тысқа жүгіре жөнелді. Жайнақ қатқан орнынан қозғалмады. Тысқа шыққан Шоқан күймеге қарғып мінді де:

– Жөнелдік! – деді Абаға.

Аттар қозғала берді. Шоқанның соңғы сөздерін сыртта естіп тұрған жұрт ризашылық көңілдерін білдіріп:

– Жолың, оңғарылсын, Шоқанжан! – десті шуласып.

– Қай жолмен тартамыз, хан-ием? – деді Аба, аттар қозғала берген шақта.

«Шоқан не дер екен?» дегендей, Шыңғыс күйме бөксе-баспайының қуысына кіре, бетін әрі қарата жатқан Шоқанға қарап еді, ол үндемеді де, қозғалмады да. «Абаның даусын естімеді ме» деген оймен, Шыңғыс:

– «Қай жолмен» дейсің бе? – деді Абаға, қаттырақ дауыспен.

– Ие, хан-ием, – деді ол.

– «Тәтемен тартамыз» – деп ек қой, мана?

– Ие, хан-ием. Анықтап алайын деп сұрап жатырмын да.

– Солай-ақ тарт! – деді Шыңғыс, Шоқан үн қатпаған соң, «қарсы болса білдірер» деген оймен.

Аттар жөнep берді. Шоқан үндемеді де, қозғалмады да. Сайға екпіндей түскен аттар, бастарын билеп алған Абаның еркіне көніп, әрі қарай жәйімен жортты.

Шоқан тым-тырыс жатыр. Күйме төгіспен доңғалаған шақта тербетіп, жолдың ойлы-қырлы тұсында тоңқылдап, кейде қиқаңдай қатты қозғалып, әр жайда келеді. Тегісте Шоқанның жатуына көңіл бөлмеген Шыңғыс, күйме теңселе, қираландай бастаған шақта, жансыз нәрседей шайқалып кетсе, аяғымен тіреуге ыңғайсызданып, биік денесін еңкейте, қолдарымен сүйемелдейді. Қимылсыз қалпына қарап, кейде – «тірі ме өзі?!» дегендей, бері қарай икемдейін десе, тіршілігін білгізгендей, икеміне көнгісі келмеген Шоқан қиқаң ете түседі. Шыңғыс «ашуландырып алмайын» дейді де

қимылын доғара қояды. Шоқанның жобасы қалғыған сияқтанады, сондықтан «мойны ауырып қалар» деген оймен, күймедегі бұлғарымен тыстаған, жүні былқылдақ арқа жастықтың біреуін баласының басын сәл көтере жастап еді, оған Шоқан қарсыласқан жоқ. Астында күйменің ішіндегі өн бойына көлбей төсеген, масаты қалың, жұмсақ кілем.

Шоқан ұйықтаған да, қалғыған да жоқ. Сонда да екі көзі тас жұмулы. Өйтетін себебі – егер ашып жатайын десе, көретіні күйменің іші ғана болатын. Жауып жатса, талай дүниенің елесін көз алдына келтіретін сияқты.

Ол әлі жас та болса, талайды көрген бала. Кішкене күнінен «кісі болар» деп дәмеленген Шыңғыс, «ел көрсін, жер көрсін» деген оймен сапарларының көпшілігінде Шоқанды қасынан тастамайтын еді.

Бағының ұшып тұрған шағында, Шыңғыс Орынбор, Сібірдің көп жерін аралап, көп елін көрген кісі. Мысалы ол Құсмұрынның күнгейінде – Ұлытау, Кішітауға дейін, Шығыс күнгейінде – Қарақойын, Қашырлыға дейін, шығысында – Шыңғыстау, Семейтауға дейін, теріскей-шығыста – Баянтау мен Керекуге дейін, теріскей-батысында – Түмен, Ірбітке дейін, батысында – Торғай, Тосынға дейін барған, сол жөндердегі елдердің көбін аралап, «қас батыр, қайран жақсылардың талайымен таныс, дастарқандас болған адам. Осылардың көбін Шоқан да көрді.

Құсмұрын дөңі осы маңайындағы бұйратты, ормансыз, таусыз кең даланың парнасы сияқты оның қырқасына көтерілген адам талай дүниені көзімен шалады. Алысқа жолаушылап көрмеген адамға, көзі шалған осы дүниенің өзі де жетерлік сияқты. Ал, Шоқан сияқты жырақ жерлерді шарлаған адамға, бертінгі тұста көмкеріліп тұрған аспан күмбезінің ар жағында да талай дүние бары аян. Соны сезетін Шоқан, кейде, ойыннан босаған шақтарында, Құсмұрынның тұмсығындағы биік шоқыға шығып, жан-жағындағы кең даланы көзімен айнала шалатын еді. Көзі жеткен жерге дейінгі дүниені тамашалап, жетпеген жерлерді, көзін жұмып жіберіп көз алдына келтіретін еді, сонда оның алдына, көрген жерлері мен елдерінің бар бейнесі, қаз-қалпында «мені көр, мені көр!» деп тізіле қалатын.

Міне, қазір, күйме ішінде де солай болып жатыр. Көрген жерлері, көрген елдері көздерін тарс жұмса ғана елестейді де, ашайын десе, бұлт бүркеген сағымдай ілезде жоқ болып кетеді.

Шоқан орыс поселкелерінің кейбірінде болып көрген. Сонда ол, бір қонуға әрең шыдап, қасына ерген кісілерді екінші күні еріксіз аттандыратын. Оның, әзіргі санасында, шетсіз-шексіз кең даладан артық жер жоқ, ол далада сирей қонатын ауылдардан артық ел жоқ.

Ауыл...

Шоқанның әзірге жақсы білетін ауылдары: хан ордасы мен қарашылар.

(Өзге ауылдарды жақсы білмейтіні: Шыңғыс қайда сапар шексе де, қай ауылға барса да, үнемі ақ үйлерге ғана түседі. Олар байлардың үйлері. Шыңғыс ордасында ғана болмаса, шылғи ақ үйлер, қазақ ауылдарында өте сирек кездеседі. Ауылдардың бірталайы әр түсті бояумен алабажақ қып тоқыған матадай: ақ, ақ ала; қоңыр ала, қара ала боп тұрады. Шыңғыстың түсетіні, -ақ үйлер ғана.

Орда мен қарашы ауылдарды салыстырғанда, бірі – жұмақ сияқты, бірі – тамұқ сияқты. Бұл, екі ауылдың үйлерінің ішкі-сыртқы көріністерінің біріне-бірі қарама-қарсы тұруынан ғана емес, соларды мекендейтін адамдардың тұрмыс салтында да біріне-бірі қарама-қарсы болуынан: ордада «не киейін, не ішейін, не мінейін» жоқ, бұлардың, бәрі де қажетті мөлшерден асып төгіліп жатыр, ал қарашы ауылдағы үйлерде, бұлардың бәрі де жетпейді, бәрінде де тапшылық, мұқтаждық, қалтақтап қана күн көрушілік, біразы ашығып отырушылық, кейбірі, ауыр бейнеттің астында жаншылып қалушылық!.. Ордадағылар -қожалар, қарашылар – құлдар, бастапқыларын соңғылары асырайды және тегін, сонда да оларға рахмет жоқ, «рахмет» түгіл теңдік жоқ: төренің кез келгені қарашының кез келгенін қорлай, сабай береді, кейде - жазықсыз, мәселен Ақ нанның үйі, ол үй кімге не жазды?.. Жазығы - отымен кіріп, күлімен шығуы ма? Күн демей, түн демей, дамылсыз терлерін төгіп, ақысыз-пұлсыз қызмет қылуда ма? Осындай «жазық» бола ма екен?.. Түк те жазығы жоқ қой олардың!.. Ендеше неге қорлайды оларды? Неге нашар халде ұстайды оларды? Неге?!..

Осы ой басына ұялап болған шақта, Шоқанның бірде - әкесіне, бірде - шешесіне «неге бұлай?!» дегені бар. Екеуінен де алған жауабы:

- Ол тәңірі ісі, балам. Ләухол-махфузда солай жазылған.
- Ол не? – деп сұраған Шоқан, «ләухол-махфузға» түсінбей. Шыңғыс та, Зейнеп те білгендерінше түсіндірген Шала-пұла түсінген Шоқан:
- Онда, теңсіздіктің түп тамырын тәңіріде болғаны ма? – деген.
- Тек, балам, олай деме, күнәлі боласың, – дегеннен басқаны олар айта алмаған.

Күйме ішінде көзін жұмып жатқан Шоқанның басын, осы «неге?» деген сұрау да біраз айналдырды. Теңсіздік туралы әр саққа жүгірген ойы, Ақпан үйінің төңірегіне үйіріле берді. Шоқанға бұл үйдің өміріндегі ауырлықтардың бәрі де аянышты. Бірақ, «өткенге салауат, қалғанға берекет» дегендей, Ақпан үйінің өткенін қайтара алмау, Шоқанға түсінікті. Ол үйде «қалған» дегендер - Жайнақ пен Айжан. Жанындай жақсы көретін, екеуі бір асықтың алшысы мен тәйкесі сияқтанатын, «алшысы - өзім», «тәйкесі - ол» деп санайтын, «өмір бойы достық өмірді бірге кешеміз» деп сенетін Жайнақтан айрылды. Ойнап жүрген күндердің біреуінде, жәй жорамалмен Жайнақ Шоқанға:

– Сені «оқуға барады» деп естимін, рас па? – деген.

– «Қайда» дейді? – деген, күтпеген сұрауды естіген соң.

– «Омбыға» дейді ғой.

– «Неге» дейді?

– Қайдам, неге екенін? Хан – атама қарап, «хан тұқымына орыс оқуы жарасады» деп ойлайды да жұрт.

– Ойлай берсін.

– Сен бармаймысың?

– Неге барам?

– «Әкеңнің жолын қуып» дейді де.

– Менің жолым, әкемнің жолы емес, – деген Шоқан, бұл кеңесті кесіп тастағысы кеп. – Мен ешқайда да бармаймын.

Осылай кесілген бұл кеңес, «Шоқанды әкесі Омбыға, орыс оқуына апаратын бопты» деген қауесетпен қайта жалғанып, Шоқанның баруға мойындай бастағанын байқаған Жайнақ:

– Мені де ала кет, – деген.

Одан бұрынғы бір әңгімеде, еркелеп отырған Шоқанға Шыңғыс:

– Оқуға апарам сені, айналайын, Омбыға, орыс оқуына, – деген.

– Онда, Жайнақпен бірге апар! – деп қалған Шоқан.

– Көрерміз, – дей салған Шыңғыс.

Сол кеңестің ішінде Зейнеп те отырған. Кейін, Шыңғыс Шоқанды Омбыға алып кетуі анықталғанда Зейнеп Шыңғысқа:

– «Әкетем» деген соң әкетесің ғой, Қанашжанды, - деген, көз жасын төгіп отырып. - Құдай ата-бабаңнан бері бет алған жағыңнан бұрылмайтын сені, мен қалай бұрам. Ерке бала еді, жалғызсырайды ғой, онда...

– Сонда, не қыл деп отырсың маған? – деген Шыңғыс.

– Қыл дейтінім: Жайнақ пен екеуі егіз қозыдай тел өсіп еді, соны қоса апарсаң қайтеді?

Шыңғыс ойланып қалғандай аз отырып:

– Болмайды ол! - деген кесінді дауыспен.

– Неге сұлтан-ау?

– Қасқыр мен түлкіні бірге өсірмейді.

– Ол не деген сөзің?

– Қара мен төре қатар оқыса, біріне-бірі жау боп шыға келеді.

– Қой өйтпес. Ондайды естіген жоқпыз ғой.

– Сен естімесең мен естідім. Айшуақ ханның ұрпағы – Баймағамбет төрені, әкесі Орынборға апарып орыс оқуына бергенде, қасындағы қарашыларының бірі - Өтеміс деген кісінің Махамбет деген баласын бірге берген. Махамбет пен Баймағамбет те біздің Шоқан мен Жайнақтай бір жыл туып, тату боп бірге өскен. Ақырында екеуі бір-біріне келіспес дұшпан боп, Тайманның Исатайы деген адамға қосылып, Махамбет Бөкей ордасының ханы – Жәңгірге де, ақ патшаға да қарсы шығып, үлкен қырғын жасаған...

– Астапыралда! – деді мына хабардан үрейленген Зейнеп.

– «Астапыралда» болса, – сол. Ақырында олар бірінің басын бірі алған. Соны біле тұра, мен қарашыдан өзімізге жау даярлай алмаймын.

Бұл сонымен біткен. Омбыға баруға көнген Шоканның өзіне де «Жайнақты ала кетсек қайтеді? деген ой оралған. Ол ойын ешкімге білдірмеген себебі, – Омбыға баруға көнгенмен, «онда ұзақ оқимын» деген сенім Шоқанда жоқ. Оның ойы – «жақса қалам да, жақпаса қашып кетем». Сондықтан ол, «ала кетем» деп Жайнақты желіктірмеді.

Жайнақ қалып қойды. Және ол, – әкесі де, шешесі де жоқ бала. Сондай жетімдердің талайының азып-тозып кеткенін көрді. Бұның да сөйтпеуіне кім кепіл. Оның бар сенетіні -Жайнақтың пысықтығы. Бірақ, пысық боп қайда барады, әрі күн көрісі жоқ жарлының баласы, әрі жетім бала!..

Бұл ойлар Шоқанның басына енді, күймеде көзін жұмып жатқанда ғана келіп, егер Омбыда қалып қоятын болса да, Айжанды шешесіне тапсыру сияқты, Жайнақты әкесіне тапсыру. Айжанның жетім қалуына қайғырғанмен, болашақ тағдырына, Шоқан оншалық күйзеле қоймайды, ол шешесінің «болсын, Қанашжан» деген соңғы сөзіне сеніп келеді.

Осынша көп ойлардың шырмауында жатқан Шоқан, біраздан кейін қалғып кетті. Оның ояудағы ойының көбі бытықы-шытықы түске айналып, әлдене кереметтердің арасында, ол ара-тұра ұйқысырап та алды.

Шыңғыста да үн жоқ, Драгомировте де үн жоқ. Шыңғыстың толып жатқан ойының түйіні біреу-ақ: ел арасында, әсіресе, төрелер арасында

«хандардың әуелі де – Шыңғыс ақыры да Шыңғыс» деген сөз бар. «Сонда, – деп ойлайды Шыңғыс, – мен болмағанмын да сол, ақырғы Шыңғыс!». Ойын қай саққа жүгіртсе де ұршыққа оралған жіптей, осы түйінге орала береді...

Драгомировтің де ойы өз төңірегінде. Оның арғы аталары Новгород князьдарының біреуі болған. Бергі бір атасы – Гаврил Терентьевич Драгомиров қаһарлы Иванға қарсылардың біреуі болып, басы балтамен шабылған. Соның жолын баласы және немересі құшып, шөбересі – Николай Августович (біз сипаттап отырған Драгомировтің әкесі) «Жынды патша» атанған Павелдің қудалауына ұшырай бастаған соң, сол кезде патша ордасының қасындағы сібірлік комитеттің, председателі - князь Александр Иванович Чернышевтың ақылымен, Владивостокке қызметке кеткен. Сонда ол, Қиыр Шығыстың сол кездегі генерал-губернаторы Апостол – Муравьевке жағып, оң қолы болған. Муравьевтің ақылымен Николай тұңғыш ұлы, біздің геройымыз – Александрды Сібірдегі ең жақсы оқу орны саналатын қазақ-орыстардың, офицерлік школасына жіберген. Ол патша үкіметінің де оның, бір бөлшегі – сібірлік комитеттің де, Россияның қанатын Орта Азияға жаю ниетіне кіріскен кезі. Осы ниетпен Омбыдағы офицерлер школасының қасында «Азиялық бөлім» деген ашылған. Онда, «түрік тілдес елдердің бәріне ортақ»деп татар тілінің сабағы беріледі екен, мүдәррисі – Қазан университетінің филология факультетін бітірген – Ғайса Мұхаммедұлы Бикмеев. Ол алғаш медреседе оқып татардың тілін жақсы білумен қатар, әуелі – гимназияда, одан кейін – университетте орыстың, ағылшынның тілдерін мейлінше жақсы үйренген.

Әлдекімдердің ақылымен Александр Драгомиров Азиялық бөлімге түседі. Сол жылы, осы школаға Шыңғыс та түсіп, екеуі кластас болып оқиды, школаны бірге бітіреді Оның Шыңғысқа жан ашырлық көрсетуі содан.

Кенесарыға қарсы жорықта Шыңғыспен бірге болған Драгомиров, ол жорықты тәмамдағаннан кейін, бірнеше жыл Омбыдағы сібірлік корпусының қызметінде жүрді де, соңғы жылдарда генерал-губернатордың кеңсесіне ауысып, Сібірдегі қазақ дуандарының істеріне жұмсалатын инспектор болды. Бұл қызметке тұрғаннан бастап, аталған дуандардан оның араламағаны жоқ. Кейде ол, кейбір орыс экспедицияларының құрамында: Ташкентке, Қоқанға барып қайтқаны бар. Сонда, жолшыбай Сібірге жатпайтын қазақ ауылдарында да болған. Сондағы бір әдеті, – татарша жақсы білгенімен, қазақтармен түсінісе алуға жарағанмен, қазақ қоғамының ішінде, тілін түсінбеген жансып меңірейеді де қалады. Бұлай меңірею, – Драгомировтың сүйегіне біткен қасиет. Ол өз қоғамы – орыс арасында да суырылып сөйлеп көрмеген, ісіне қатынассыз сөздерді сирек және аз айтатын, шұғылданған жұмысына мығым, басқа қақ-соқпен шаруасы жоқ адам. Сондықтан да, оқуға кірген күндерінен бастап, жақын жолдастары оны әжуалап, атын «Молчалин» қойып алған. Кейін бұл атқа езі де дағдыланып, баспасөздерде жариялаған кейбір мақалаларына

«Молчалин» дейтін псевдонимды қолданатын болған. Қазақтар қазақ тілін біле ме екен?» деудің орнына «төбесі жарық емес пе екен?» деген сөйлемді қолданады. Бұл сөйлемнің мағынасы не екенін Драгомиров біле тұра білмегенсіп, «жанынан түсін билеп сыр бермеген» деп Абай айтқандай, не айтқандарын аңғарып отырғанын кескінінен байқатпайды. Оны «қазақшадан хабары жоқ» деп, айтқысы келгендерін іркілмей соға береді.

Қазақ ауылдарын осылай аралаумен, Драгомиров қазақ халқының өзге әдістермен еш уақытта біле алмайтын талай құпия сырларын біліп алған. Оның үстіне, кез келген ауылда қонақтағандықтан, тұрмыс-салттарының, ой-саналарының әдет-ғұрыптарының көптеген бүге-шігесін байқаған.

Осы байқаулардың негізінде, қазақ еліне Драгомировтың өзіндік көз қарасы бар. Алексей Левшиннің «Қазақ-қырғыз ордаларының тарихы» деген үш томды кітабынан және баспадан шыққан өзге материалдардан бұл ел туралы толып жатқан мәлімет алғанмен, Александр Драгомиров, өз ойында да бірталай қорытындылар жасайды.

Оның бірінші қорытындысы: көшпелі халде жүріп, күшті мемлекеттердің қоршауында отырып, бұл – қазақ халқы Еуропаның бірнеше зор мемлекеті сиятын осынша кең жерге қалай ие болып келген?!

Екінші қорытындысы: сол қазақ даласының үштен екісі соңғы жүз жылдың ішінде, еркімен Россияға бағынды. Өйтпеуге амалы жоқ еді, күнгейінде - Қоқан хандығы, шығысында – Қытай мемлекеті кіжіңдеп дамыл бермеді, олардан құтылу үшін мықты мемлекетке арқа тіреу қажет болды, ол – Россия. Россияға бағынғалы қазақ елінің өмірі бірсыдырғы тыныштықта. Соған қарап, күнгей-шығыс көршілерінен әлі де тиышсыздық көріп келе жатқан қазақ елінің үшінші бөлшегі – Ұлы жүз де «саған қараймыз» деп, орыстың Омбыдағы үкіметіне елшілерін жібере бастады. Оның да Россия қарамағына тез кіруі даусыз.

Үшінші қорытындысы: Россияға қарағалы бейбітшілік өмір сүріп келе жатқанмен, бұл -«қазақ» деген елдің шаруасын, мәдениетін жаңа, европалық торапқа түсіру, патша үкіметінің ойында әлі жоқ. Бұл елдің шаруасы, әлі натуралдық күйде. Ал, мәдениетіне келсе, қазақ елінің жүздеген жылдар бойында жасаған ауыз әдебиеті мен музыкасынан басқа, материалдық тұрмыста кигіз үй мен соған лайық көші-қон аспаптарынан басқа, кең даланың әр жеріне сирек шашыраған, атақты өліктерге қалаған тамдарынан басқа ештеңесі жоқ. Он тоғызыншы ғасырдың жағдайында, бұл қалпымен елдігін сақтай ала ма, бұл қазақ? Жоқ, сақтай алмайды. Өзін орыс ағартушыларының біріне санайтын Драгомировтың ойынша, қазақтық мәдениетті ел қатарына қосылуына жалғыз-ақ жол бар, ол – орыс оқуы. Бірақ, қалай түсе алады сол жолға! Кім түсіреді оны? Бұл сұрауына Драгомиров жауап таба алмайды. Оның ойынша: біріндеп болса да, қазақ балаларын орыс оқуына беруі керек, түбінде солардың басы құралып қазақты орыс оқуына бастауы мүмкін. Бірақ, бұл да оңай жұмыс емес сияқты. Қалай оңай болады? Қазақ әкімдерінің ішінде, аз да болса орысша

білімі бар деген Шыңғыстың өзі, баласын орыс оқуына, жағдайының еріксіздеуімен әрең әкеле жатыр! Өзгелерге не жорық?..

Төртінші қорытындысы: «қазақ» деген халық, өз мақалын мысалға келтіргенде, «ішкен – мас, жеген – тоқтың кебін киіп, мейлінше жәйін, мейлінше бейғам жатқан халық. Оның басым көпшілігінің дүние тануы, – өзінің табиғаттық кезінің көрген көлемінде, яғни, жалпақ жазық далада, әрі кеткенде он шақырымның көлемінде. Бұл көлемнің ішінде, біріне-бірі ұқсас ауылдардан басқа ештеңе жоқ. Құсмұрын маңайындағы ең жақын базар, жүз елу шақырымдай – Бағлан соның өзіне әр ауылдан баратын адамдар бірен-саран ғана. Ауыл тұрғындарының көпшілігінің, дүниенің кеңдігі я тарлығы туралы ұғымына бір мысал: әлдекім мекеге, хажылыққа барып қайтады, сол адам сапарын сипаттап отырғанда, аулынан шығып көрмеген біреу, – «ол – Мекең, Бағланның ар жағында ма, бер жағында ма?» депті. Көңіл көзінің аумағы осыншалық тар қазақ, Драгомировтың байқауынша, тың жатқан құнарлы топырақ сияқты, егер оны жыртып тұқым сепсең, қандай өсімдік болса да қаптан өне кеткелі тұр, яғни – білімнің қай түрі болса да қона кеткелі тұр.

Бесінші қорытындысы: сырттан қарағанда, ауыл атаулының бәрі бір қалыпты сияқты, бәрінің де кәсібі мал бағу ғана, бәрі де оқымаған надан, бәрі де аулының айналасында көргеннен басқа дүниеден хабарсыз, бәрі де күнделік өміріне байланысты тіршіліктен басқаны білмейтін, білем деп тырыспайтын бейғам, бәрі де рушыл, тағы тағылар... Ал, ішкі өміріне үңіле қараған білімді көзге: бұл елде де бай мен жарлы бары, бұл елде де қожа мен құл бары, бұл елде де қанаушы азшылық пен қаналушы көпшілік бары, бұл жағынан, қазақ қоғамының ішінде әлеуметтік теңсіздіктің түрі басқа болғанмен, мазмұны мәдениетті қоғамдардың, анықтап айтқанда – орыс қоғамының әлеуметтік теңсіздігіне дәл келуі көріне кетеді. Тек қана айырмасы: қазақтың үстем табы, қанау әдістерін рушылдық жамылтқымен бүркейді де, кедейлерге қаналудан құтылу жолындағы күрестерді көрсетпей қояды. Онда мысалы, санасыз түрде болса да, орыс крестьяндары ғасырлар бойы жүргізіп келе жатқан қанды күрес жоқ. Бірақ, сол күрес, қурап тұрған қамысқа от тигізсең лаулай жөнелуі сияқты, егер тұтатып жіберетін адам болса, лап еткелі тұр. Бірақ кім оны тұтататын және қашан? Орыс крестьяндарының қанды күрестері ешбір нәтиже бере алмай келе жатқанда, қазақ кедейлері қанды күреске аттана қалғанда да не нәтиже шығармақ?.. Драгомиров бұл сұрауларына жауап таба алмайды...

Күймедегілер осындай әр ойда келе жатып, Құсмұрыннан шамасы жетпіс-сексен шақырымдай Бурабай көліне қалай жеткенін білмей қалды. Хабарларға қарағанда ол екі арада бірталай ауылдар отыруға тиісті еді. Жол-жөнекей байқаса, олар жоқ. Тек, кей жерде, жуықта ғана көшкен кей ауылдың жұрттары ғана кездеседі. Олай болуы Шыңғысқа түсінікті: тепкен тасы өрге домалап тұрған шағында, «түсер ме екен?» деп үміттеніп, жырақтан жолына қонатын ауылдар, енді аға сұлтандықтан түсуін «бағы қайтқанға» санап, «кесірі тимесін» деп жолынан қашқан!

– «Дүние» деген осылай! – деп қояды, демін соза алып, дыбысын сыртқа шығарған Шыңғыс, әлгі ауыр ойлардан басы зеңгіп кеткен соң, «аздап болса да жеңілдетем бе» дегендей...

Батыс жағын қоршай қарағайлы қалық орман өскен Бурабай көлінің арнасы биік, аумағы үлкен, суы жалтыр және тұщы еді. (Онда қазір Қостанай облысының Меңдіқара ауданының орталығы – Боровое селосы, орман арасында Бурабай курорты бар). Шыңғыстың аттанар алдында естуінше, бұл көлдің шығыс жақ жалаң жағасында, Арғынның «Шақа» аталатын руының ауылдары отыратын. Оның бишігештеу, байсымақтау – Төлеп дейтіні Шыңғысқа жампаңдап, «сыбаған» деп бірде Күнтимеске – семіз тай, бірде Құсмұрынға – семіз құнажын жетектеп барған болатын. Шыңғысты ол үйіне шақырып келтіре алмай жүретін.

«Шақа Бурабайда болса, Төлеп аулы да сонда болар» деп шамалаған Шыңғыс, бүгін Төлеп үйіне қону ниетінде келе жатыр еді. Енді қараса; Шақа да жоқ, Төлеп те жоқ. Бәрі -жуықта ғана көшіп кеткен ауылдың жұрты жатыр. Шақаның әдейі қашқанын жорамалдаған Шыңғыс, дыбысын сыртына шығара:

– Қап, иттер-ай! – деп кіжінді де қойды.

Жан жоқ бұл жапан - түзде, олардың кезіне жырағырақ бір жерде шоқиып отырған ит шалынды. Анық ит, түсі ақ. Сол араға, аспанда шарықтаған екі қарақұс айнала түйіледі де, кезек-кезек темен қарай құлдырап, итке таяна беріп, қайтадан қайқайып, жоғары шығады. Ит сол кезде әлденелерді жинастырып жанталасады да, қара құстар шүйілсе, қайтадан шоқия қояды.

– Жұртта қалған ит болу керек, – деді Шыңғыс. – Жақында күшіктеген болу керек. Қарақұстар соның жайылымдағы күшіктеріне түйіліп жүр, шешесі алдырмай жүр.

– Кәне, әке! – деп, Шоқан жатқан жерінен басын көтере тура келді. Құсмұрыннан шыққалы оның бірінші рет бас көтеруі еді.

– Әне! – деді Шыңғыс, баласын көңілдендіргісі кеп.

Шоқан қараған шақта, қарақұстың біреуі төмен құлдырап итке таянып қалды. Оның артынан екіншісі де құлдырап келеді. Алғашқы қарақұс иттің өзін сыпырып әкеткісі келгендей, төбесіне таяна, әрі қарай жер бауырлап ұшқанда, қылығы өткен қарақұсты, ызаланған ит қуа жөнелді, сол кезде, екінші қарақұс та бауырымен жер сипарлық қимылда келіп, жоғары қарай қайқая бастады.

– Ілді! – деді Шыңғыс.

– Нені? – деді Шоқан.

– Тегі, күшіктің бірін.

– Оны қайдан білдің?

– Аяғында қарайған бірдеме кетіп барады.

Сол кезде, қуған қарақұсы биікке көтерілгенде ит тұра қап, «күшікті іліп әкетті» деген қарақұсқа аңыра қарап, аз уақыт тағы да, манағы орнына қайта шапты. Ол жанталасқан қимылмен тағы да әлденелерді жинастыруға кірісті.

– Ғаламат болды-ау, мына көрініс! – деді Шыңғыс. – Анау ит, дәуде болса жайылған күшіктерін жинастырып, жер ошаққа салып жүр. Одан қарақұс әкете алмайды. Ит екеш -ит те баласын осылай қорғаштайды, өзгелер қайтпесін?!..

Шоқан әкесінің бетіне қараса, көздерінде жас іркіліп тұр!

Сол сәтте аспанға біраз биіктеп барған қарақұстың аяғында қарайған нәрсе жерге түсіп кеп кетті.

– Тастады, күшікті! – деді Шыңғыс.

– Неге? – деді көріп тұрған Шоқан.

– Аяғы салбыраған құс ұзақ ұша алмайды. Және қарақұс сияқты өлімтікшіл құстар, шамасы келген аңдарды жерге жоғарыдан тастап жібереді де, жаны шыққан соң ғана шоқиды.

Күшік қарақұстың тұяғынан төмен құлдырай бергенде, ит бар пәрменімен солай қарай шапты. Күшіктің түскен орны бірталай жер екені иттің шабысынан шамаланды. Аспанды бірер айналған қарақұс, жерге түскен күшікке қарай құлдырады. Бірақ ит бұрын жетті де, күшікті тістеп алған қимылмен кейін қашты. Қарақұс аспанға көтеріліп, манағы күшік алып кеткен орнына беттеді.

– Ит жеткенше тағы бір күшікті әкетпесе не қылсың анау қарақұс, – деді Шыңғыс.

– Онда біз қорғайық. Айда аттарды! – деді Шоқан Абаға. Ол Шыңғысқа қарап еді «Айдасаң анда» дегенді ымдады.

Аз да болса тыныстап қалған аттар, делбе қағылғанда жұлқи жөнелді. Жерде шапқан иттен аспанда самғаған қарақұс «күшіктер бар» деген тұсқа бұрын деңгейлеп, төмен шүйіле бергенде:

– Айда! – деді Шоқан, аттарды желдіріп келе жатқан Абаға.

Оның айдауын күтпестен, делбені қолынан жұлып ап аттардың

қабырғасынан қағып-қағып жібергенде, басы еркін аттар бар пәрменімен шаба жөнелді. Ол араның жері жарық бастау еді. Соған арбалар тоңқылдауға айналғанда, ұшып кету қаупі туған Шыңғыс пен Драгомиров бірін-бірі құшақтай алды. Аттар тіпті екпіндеп бара жатқан соң, бастарық ірку ниетімен Аба делбеге жармасты.

Олар осы екпінмен «күшіктер бар-ау» деген тұсқа таяна бергенде, доңғалақтар манағыдан жаман секеңдеп, шабыстан желіске түсе бастаған екі ат та омақата құлады. Күйме төңкеріліп түсті. Үстіндегілер ұшып кетті. Кіндігі буылған күйменің алдыңғы екі доңғалағын, жығылып оңалған аттар, үріккен бейнеде ала қашпақ болғанда, қолы қарулы Аба делбеден айрылмай, біраз жер сүйретіліп барып тоқтатты. Күймелі адамдардың қимылынан қарақұс, түйіліп келген бетінен тайып, әлдеқайда шарықтап кете барды. Ит бұл кезде нысаналы жеріне жетіп үлгерген еді. Арбадан анадай жерге ұшып түсіп, бет -терісін жер жыртып кеткен Шоқан, ауырған-мауырғанына қарамай, ит тоқтаған тұсқа жүгірді. Бірін-бірі құшақтай қатты құлаған. Шыңғыс пен Драгомировтың да бет-ауызын жер жыртып, денелері ауырып қалған екен. Шыңғыс аяқ жағынан мертліккен де сияқты, бірақ оны елер уақыт жоқ. «Драгомиров те сөйтті ме?» деген қауіппен, құлаған жерінен қозғалуға талпынған жолдасын демей берді. Оның да денесі ауырсынып қалғанмен, еш жеріне зақым түскен жоқ екен...

Бұл оқиғаның себебі былай болған еді. Маңайдағы елдердің бәрі көктемін осы арада өткізетін еді де, егер жыл жағдайы жақсы болса, біразы жаз айларында қалып қойып, алыстағы жайлауға бай ауылдар ғана кететін еді. Өткен көктемде өте тақыршылық болып, жаңбыр тамбай қойған соң, ел бұндай халде қолданатын дағдысымен, барлық ауыл осы араға жиналып, үй басы қой шалып тасаттық берген. Бәрін қосқанда саны жүзден асқан қойлардың еті осы арада қаз-қатар қазылған жер ошақтарға асылған... Аттардың киліккені осы жер ошақтар да. Екпінімен қалың жер-ошақтың арасына кіріп кеткен соң, аттардың да, арбаның да құламауы мүмкін емес...

– Қайта құдай сақтады, – деді Шыңғыс, жер ошақ арасынан күйме шығарылып, аттар жегіліп дұрысталған шақта, - мыналар өлтіріп жіберетін орлар ғой. Жегінімен аттар да аман, өзіміз де аман. Бұл бір үлкен олжамыз болды.

Шоқан ит тоқтаған тұсқа жақындаса, жер ошақ ішінен қыңсылаған күшіктердің дыбысы естіледі. Шоқан оған үңілейін десе, ернеуінде шоқиып отырған, емшектері салақтаған, ірі денелі, қара құлақ ақ қаншық «жолама!» дегендей ырылдады. Жер ошақ ішінде: көздерін ашқан, бауырларымен сырғырлық қана күштері бар, үрген қуықтай томпиған жеті-сегіз семіз күшік, бірін-бірі басып қимыл үстінде; қимылсыз жалғыз-ақ күшік жатыр, үсті-басы қан. Тегі ол, қаншықтың қарақұстан айырып алған баласы болу керек. Ол өліп қалғанға ұқсайды. Тірі күшіктер еркіне кетуге тырысатын сияқты. Олар шұқыры терең жер ошақтан шыға алар емес. Шешесі оларды жайылымға жер ошақтан аузымен тасып шығаратын болу

керек, себебі - таракқұйрық, тышқан сияқты жемтіктерінің қалған-құтқан бірдемелері жер ошақтың сыртында. Емшектеріне қарағанда, қаншық сүтті сияқты. Соған қоса, жемнен де тарықтырмаудан болу керек күшіктер аса семіз...

Осы жайларын байқаған Шоқан, күшіктерді ұстап көруге қызықты. Иттің ұстатар түрі жоқ. Жеммен алдауға, қалтасында ештеңе жоқ. Сондықтан итке жылы ұшыраумен бойын үйреткісі келген Шоқан күшіктеріне - бір, бұған - бір, кезек-кезек қарап, шоқиған орнынан тырп өтпеген қаншыққа:

– Күшім, күшім! - деп еді, ол суық түсін өзгертпеді. Күймедегілерге қараса - аттарды сабырмен аяңдатып, бері беттеп келеді. Олар таянғанда жер ошаққа үңілген бейнеде тұра беруді «еркектігіне» намыс көрді де, «қаппас» деген үмітпен, денесін еңкейіп, оң қолын жер ошақтың ішіне соза берді. Ойы жер ошақтағы күшіктердің ішінен шешесіне аумай тартқан біреуін көтеріп алу. Сол күшікке қолы тие бергенде, иттің арс ете түскенін естіді. Жалт қараса қарынан қапсыра қауып қалған екен. Шошынған Шоқан қолын жер ошақтан жұлып алғанда, ит қарын аузынан босатты да, «ұмтылсаң тағы кабам» дегендей ере тұрған қалпында қаттырақ ырылдады. Шоқан жасқанып шегіне берді.

Иттің Шоқанды қапқанын көрген Шыңғыс, жер ошаққа таяна, қолына қынабынан суырған қылышты жарқылдата ұстап күймеден қарғып түсті де қаншыққа ұмтылды. Ол тайып кетті. Бірақ алыстамай анадай жерге барды да етпетінен жатты. Шыңғыс Шоқанның ит қапқан қолын қараса, жеңінің ішінен қан сорғалап тұр. Жеңін түріп қараса, қарының бұлшық етіне недәуір жара түсіпті...

– Тек, сау ит болғай да, – деді сол шақта қастарына келген Драгомиров.

– Енді қандай ит деп ойлайсыз? – деді Шыңғыс.

– Қайдам, – деді Драгомиров, – айдалада жалғыз қалуына қарағанда, құтырған ит болмаса?..

Шыңғыстың зәресі ұшып кетті. Драгомиров Шоқанның бір жеңін түбінен жыртып ап, жарасын таңуға кірісті. Оның қолындағы бар дәрісі спирт. Аздап ішетін дағдысы бар ол, командировкаға шыққанда, «француздық» деп аталатын үлкендеу бір шыны флаконға спирт толтырып ала шығатын да, оңаша жерлерде, суға қосқан бір рюмкасын қатып қоятын.

Драгомиров кішкене қол саквояжынан сол флаконды алды да, түбінде қалған аз ғана спиртке Шоқанның жыртып алған жеңін малшып, жарасын байлады. Спирт жараны удай ашытып жіберді. Бірақ Шоқанда шыдамауға амал жоқ «құтырған ит» дегеннің не екені мәлім ілгерірек уақытта өз үйінің бір иті құтырып, сонымен таласқан иттердің бәрі құтырып, олар қапқан малдар да құтырып,... бір жаз сол маңайдағы ел қос – үрейден әлек-шәлек

болғаны бар... Әйтеуір адамдар аман... Ақыры, Бағланнан дәрігер келіп, сол маңайдағы ауылдардың иттерін, бекініс солдаттарына түгел атқызып, «қауіпті - мыс» деген малдарды да атқызып, «құтырған итке жолапты-мыс» деген біреулерді бірер ай бекініске қамап, елдің құтын ұшырған... Сол оқиғаны көз алдынан өткерген Шоқан, «қапқан ит құтырмаған болғай да» деген сөзді естіген соң қалай қорықпас?!. Шыңғыста да бұл сөзден зәре жоқ...

– Мылтық қайда? – деді Шыңғыс Абаға.

– Күймеде, – деді Аба.

– Әкел, тез!

– Оны қайтесің? – деді Шоқан.

– Ату керек, итті де, күшіктерін де.

– Оның не пайдасы бар, әке? – деді Шоқан, – құтырған ит болса, мен бәрібір жынданам.

– Астапыралла, айта көрме, Қанашжан! – деді Шыңғыс үрейлене түсіп. - Әкелші, мылтықты! – деді Шыңғыс Абаға, – болшы тез!..

Аба да аттардың басын Драгомировке ұстатып, өзі күймеде жатқан мылтықты алып Шыңғысқа ұсына бастағанда, Шоқан қолынан жұлып алды.

– Құтырған иттерді көрдік қой, – деді ол, тандана қараған әкесіне. – Ит түгіл, құтырған ешкілер мен қойларды да, түйені де көрдік. Ес бола ма оларда? Көрінген нәрсеге килікпей ме? Ал мынау итте ес бар. Ес болмаса ол күшіктерін осынша қорғамас еді!..

– Ойға сияды, – деді Драгомиров.

Шыңғыстың әлгінде отқа қызған қорғасындай балқып қалған қорқыныш сезімі, баласының сөзіне және Драгомировтың ол сөзді қолдауынан аздап тобарсыған сияқтанды...

– Кеттік! – деді Шоқан күймеге беттеп, – қайтеміз тиіп? Бейшаралар күнін көрсін!..

Олар жөнep кетті. Олардың беті - Бағлан. Бұл арадан ол алпыс - жетпіс шақырымдай. Орта жолда «Теңіз» аталатын, суы саумалдау, ұзын тұрқы жиырма шақырымдай көлденеңі - он шақты шақырымдай, жиек жақтары дырау қалың қамыспен көмкерілген, ортасы жалтыр, қаншама құрғақшылық жыл болғанмен, өзге көлдер тартылғанмен, бұл тартылмайтын, терең суы олқыланбайтын көл бар, «іші – бықыған балық» деседі, «шабақ пен шорағайдан бастап, шортан мен жайынға дейінгі

балықтардың бәрі түгел» деседі және «қанша ауласа да таусылмайтын мол» деседі. Бұл көлдің жағасынан қысы-жазы балықшы үзілмеуін Шыңғыс та, Шоқан да біледі. Өне бір жылдары Тобыл жағасындағы Кеңаралда отырған Ахмет Жантурин Шыңғысты қонаққа шақырғанда Шоқанның ере келуі жоғарыда айтылған. Сонда Жантурин қонақтарына көрсеткен өзге сый - сипаттарына қоса, Теңізден тұздамаған жас балық алдырып, пісірген түрде де, қуырған түрде де жегізген. Балықтардың сондағы татымды дәмі аузынан кетпеген Шоқан үйіне қайтқан соң, маңайдағы көлдер мен өзендерден оқтын-оқтын балық аулатып жейтін. Бірақ теңіздің балықтары олардан басқа ма, әлде үйі балықты пісіре білмей ме, - өзі аулатқан балықтардың ешбіріне аузы тұшымайтын. Теңіздің балығына құмартты. Осы Теңіз жолда екенін естіген Шоқан:

– Соғамыз ба, балықшыларға? – деп сұрады әкесінен.

– Егер болса.

– Неге болмайды?

– Қайдам. Жыл жағдайы ауырлау ғой.

– Болса соғамыз ба?

– Жол балықшылардың балағандарын жиектеп өтеді, – деді Аба.

– Онда соғамыз, – деді Шыңғыс. Оның ойы егер балықшылар болса, балықтары болса, тез астырып жеп, бүгін Бағланға жетіп қону.

Шыңғыстың бұл ойын «құдай» қош көрмеді.

Олар Бурабай көлінен аттанғанда, күн батысқа қарай еңкейіп қалған еді. Ертеден бері аспан ашық та. Ауа аздап желкемдеу де. Көлден ұзай бергенде, аспанның жел жағынан жұдырықтай қара бұлт түйіле қалды да, ілезде жалпайып ап, аса суық түспен жолаушыларға қарай беттеді.

– Анау бір бұлт пәлеге шықпаса не қылсын? – деді Аба, бұлтты қасында отырған Шоқанға қолымен нұсқап.

– Неге? – деді Шоқан.

– Осындай бұлт төпесе жаман төпеуші еді.

– Не қылады төпеп?

– Айта көрме, Қанаш. Жауса жаман жауады бұндай бұлт. Шелектеп төге салады.

– Төге берсін.

– Олай деме, Қанаш. Жері жаман бұл араның, – шақатты құрт-кесек арбаның доңғалағына оралғыш келеді, оралса – тырп еткізбей қояды, ондай халінде арбалы түгіл салт ат та аяғын әрең алып жүреді, жаяу кісінің табанына желімденіп жүргізбей қояды. Ол бола қалса, бүгін Бағлан түгіл, Теңіздегі балықшыларға да жете алмаймыз.

– Тықылдамай аттарды айда, – деді, Аба айтқан жағдайды жақсы білетін, бірақ оның шешенсуін ұнатпай қалған Шыңғыс. – Бұндай өткінші нөсердің аумағы тар болатын, мүмкін біз қашып үлгерерміз.

Аба аттарды пәрмендете жөнелді. Бірақ қашқан оларды қуған бұлт құтқармады.

Алдымен бұларды аспанның тең жарымын шымқап үлгерген қап-қара түсті бұлттың дауылы қуып жетті. Жердің қалың, қыртысын қопарып келе жатқандай, өсімдігі, топырағы араласқан қалың қара көрпені желкілдетіп әкелген қалпында, дауыл жолаушылардың үстіне жаба салды. Дүние көзге түртсе көрінбейтін қап-қараңғы болып кетті. Оның үстіне сұрапыл жел ысқыра, үйіріле соққан ол дауылдың қалың, қара көрпесіне оралып демдерін әрең алуға айналған жолаушыларды, шымқай, тұншықтыра түсті, оның үстіне - денелерін орай бұрқыраған қою шаң дем тартса - танауына тығылып, одан қақалып өлетін болған соң, жолаушылар мұрындарын алақанымен басып, тынысты саусақтарының арасынан алды, оның үстіне қою шаң көзге тығылып, жасқанған, түйілген қарашықты аштырмай, жолаушылар ашыған көздерін уқалаумен әлектенді, оның үстіне дауыл мың сан қасқырдың қосыла ұлығанына ұқсап, шуы құлақты керең ғып жіберді... Аттар да шаңнан құмығып келе жатқан қалыптарын білдіріп әлсін-әлсін қатты пысқырына береді... жүрістері тың...

Бұл пәледен бой таса болғысы келген жолаушылар, алғаш күйменің шатырын көтертіп, өңірін жапқызып еді, дауыл оған ерегіскендей, күймені төңкеріп тастайтын қалпын көрсетті, күйме бірер рет аударылып барып әрең оңалды, жолаушылар ауып қала жаздады. Сол кезде, дауыл басталғалы күйме ішіне тығылып келе жатқан Шоқан, өңірдің етегінен зып беріп шықты да, делбе ұстап отырған Абаның белінен құшақтай отыра кетті.

– Ашайық шатырды! – деді Шыңғыс сол кезде дауыл келген ауылдарда, қазақтардың «үй ішіне жел қамалмайды» деп, түндіктерінің ық жақ бұрыштарын аздап ашып қоятыны есіне түсіп.

Шатыры мен өңірі ашылған соң, күйме оншалық теңселе қойған жоқ. Бірақ ысқыра соққан дауылдың жолаушыларды мазалауы бұрынғысынан кем емес. Шыңғыс Шоқанның отырған жерін орнықсыз көріп, күйме ішіне шақырып еді, ол естімеген болып отыра берді де, әкесі:

– «Бері кел!» дедім ғой! – деп ақыра шақырғанда.

– Маған осы ара қызық, – дегеннен басқа жауап қатпады.

Драгомировте әдеттегі қалпындай үн жоқ. Ол жеңсіз жамылтқышының жалбағайын басына бүркеніп, алдыңғы жағының бауын бүрістіре, иегінен байлап алған, «Өзім үшін» деп, аздап өлең жазатыны бар және өлеңдерін көбінесе «табиғат лирикасы» аталатын тақырыптарға арнайтын ол, бұрын көрмеген мына дауылдан ақындық әсер алып, енді соны қағазға қалай түсірудің қамын ойлап келеді. Ол өлеңнің бірінші шумағында «лира» мен «буря» деген сездерді ұйқастырмақ. Бірақ, қай жолдарда, қай сөздердің тізімінде?..

«Дауыл болмай жауын болмайды» дейді қазақ. Сонысы расқа келгендей, бұрқанған дауыл біраздан соң бәсеңдеді, қара шақы ыққа, алысқа жөней бастады.

– Алла, осындай да дауыл болушы ма еді?! – демін енді ғана дұрыс ала бастаған Шыңғыс. – Осы далада туып өскен адам болғаныммен, – деді ол, бетін Драгомировке бұрып, – мынадай дауылды көрген емен.

– Қызық және керемет дауыл! – деді Драгомиров, іштей өлең құрастырып отырған ойы бөлініп кетіп.

Одан әрі тілдесуге, алды сиреп, арты қалыңдай келіп қалған жаңбыр мұрша бермеді. Енді шатырды көтеріп, өңірді жабуға тура келді.

Жерді жарғандай шатырлай, найзағайларын жарқылдата келген жаңбырдың төпеуі сұмдық. Шатырдың төбесінен құйған сыбдырына қарағанда, тамшылап емес, шелектеп төгіліп жатқан сияқты. Сондықтан да Абамен қатар отырған Шоқан денесіне су өтіп баратқаннан кейін, ешкім шақырмай-ақ төбесі жабық күйме ішіне сымп беріп кіріп кетті. Аба жаңбырға онша мазасыздана қойған жоқ. Ол аттанар алдында бұрынғы дағдысымен, қойдың жүнінен қалың тоқылған, денесін мол орандылықтай кең ғып тіктірген шекпенімен, сол тоқымадан жастақтан жалбағайын астына тастай берген. Оларды киіп алса, жаңбыр түгіл, төбесінен теңіз құласа да су өтпейді...

Нөсер тым қатты және ұзақ құйды. Кең даланы ол көлкіген селге айналдырып жіберді. Мана Абаның айтқаны расқа шығып, судан іріген құрт - кесек балшық, аттардың аяғын да, арбаның доңғалақтарын да жүргізбеуге айналды. Ашықтағы Аба көріп келе жатыр, жол торабымен жүрейін десе, бетінде су көлкіген саздан аттар тайғанақтап аяқ баса алмайды, олай айдай берсе жығылатын түрлері бар, жолдың жиегіне шығайын десе, ащылы топырақпен жентектелген шөп аттардың тұяғына, арбаның доңғалақтарына жабысқан қалыптарынан айрылмайды. Сонда да ілгері тырмысқан аттардың аяғына жабысқан саз, кейде от орнындай үлкейіп, жануарлар қандай қимылмен ілгері ұмтылса да түспейді, доңғалақтарға оралған саз айналдырмай тастап, олар аттардың күшімен, шананың табанындай сүйретіледі...

Сондай жағдайда аттарды айдап қинаудан шығар нәтиже жоғын көрген

Аба «тыр-р-р-р» деген дыбыс шығарды да, делбені демей тартты. Былай да тоқтаудың амалын таба алмай келе жатқан аттар тұра қалысты. Жаңбыр әлі төпеп тұр.

– Не болды? – деді күйме өңірінің етегін ашқан Шыңғыс, күйме алдына жерге түсе берген Абаға:

– Аттар да, арба да жүре алмай қалды, хан-ием.

– Неге?

– Саздан.

Дәрет сындырғысы кеп келе жатқан Шыңғыс арбадан жерге түсіп байқаса, аттардың аяқтарына саздың жабысу түрі ішіне толтыра нәрсе салған бір-бір үлкен қапты кигізіп қойғандай, доңғалақтарға оралған қалың саз, күйменің астын тіреп тұр.

Күймеден Драгомиров те, Шоқан да түсті. Аттардың, күйменің халдерін олар да көрді. Келген беттеріне қараса, доңғалақтар сүйретілген жердің қоймалжың сазы, жердің соқамен жыртқан қыртысындай айғыздана тілініп жатыр!.. Соларды көрген Шыңғыс қабағын қарыс жапқан кескінмен:

– Әй, қырсық шалған құдай-ай! Бет қайтқан шақтың барлық ісі де осылай болатын әдеті! – деді.

– Тегі жүре алмаспыз, мына түрмен, – деді Драгомиров.

– Балықшыларға жете алмаймыз ба, әке? – деді, бар ойында балық жеу ғана келе жатқан Шоқан әкесіне жақындап.

– Балықты айтады ғой, тәйірі! – деді Шыңғыс баласына жекіп, – «осы арадан қозғала аламыз ба?» десейші, бүгін.

– Қозғалмасақ қонармыз, – деді Шоқан, ерегіскіш мінезі ұстай қап.

Жолаушылар дәрет сындырып болғанша, жаңбыр толастауға айналды. Бұлттың көбі алға қарай ауды. Тарсыл - гүрсіл бәсеңдеп, жарқ-жұрқ ілгері қарай созылды.

– Енді қайтеміз? – деген Шыңғысқа.

– Аттардың аяғын, доңғалақтарды саздан – деді Аба, – әйтпесе олар қозғала алмайды. Бірақ біз енді бәрібір жол торабын қуа алмаймыз. Жаңбыр азайғанмен, миы шыққан саз, бізді аттатпайды.

– Сонда қайтеміз?

– Бұл жолдың ендігі бойы, Обағанның ойпаты ғой, хан-ием, жаңбыр

түгіл, шық қалың түссе де саздың жататын. Жаңағы нөсерден кейін жүргізбейді ол.

– Сонда? – деді Шоқан.

– Мына бет, – деді Аба тұрған беттерінің теріскей-батыс жағына қолын сермеп, Тобылдың бергі қырқасы. Бергі етегі алыс емес. Қырқаның жері бетегелі бозды келеді, жаңбыр қандай қалын, жауса да сазданбайды және тақтайдай тегіс. Оған іліксек жолсызбен де тарта береміз.

– Балықшыларға соға ма, ол жол?

– Тәйірі, балығын айта берді ғой, мына бала! – деді Шыңғыс кейіген дауыспен.

– «Жеймін» деген соң жеуім керек, – деді Шоқан Абаға қарап, – айтқан жөнің соға ма балықшыларға?

– Соқпайды. Ол жөн Теңіздің жалтыр жағы, балық шөптесін, қамысты жағында жүрмейміз.

– О, ындының құрысын, ындының құрғыр! – деді Шыңғыс бетін теріс бұрып.

–

Қатынша қарғама, әке, – деді Шоқан зілді үнмен, – еркекше боқта, әйтпесе саба!..

Шыңғыс ашудан тығылып қалды. Әке мен баланың ырқын қалай табуды білмеген Абаның аузына:

– «Өткінші» деген жауынның аумағы тар болушы еді ғой менің шамалауымша, бұл жауынның Теңіз жақ, етегі оған жетпей өтеді, тәуекел деп жүріп көрсек қайтеді, хан-ием? – деген сөз түсті.

– Сөйтсең сөйт! – дей салды Шыңғыс зекіп.

Абаның айдауымен ілгері қимылдаған аттар, қара жерде ауыр жүкті шананы сүйрегендей барлық күшін сала, әрең жылжыды. Бұл жермен әлгінде, бетінде суы көлкіп жатқанда жүру, қазір су жерге сіңіп, топырағы кебірленіп қалғанда жүруден әлдеқайда ауыр сияқтанды. Дем тимеген қалың саз тұтқырлана түсті. Бұған дейін де қаржалып қалған аттар, енді тіпті әлсізденіп, күймені мықшия, шірене тартқанмен, бірнеше адымнан кейін тоқырай берді. Тың күнінде делбені де қозғалтпайтын аттар бишік жеуге айналды. Біраздан оған да көнтеріленіп, ұрса да жүрмеді.

– Қиналды-ау, жануарлар! – деді сол кезде, ұрғанмен, аттардың дәрменсіздігін көрген Шыңғыс.

Бірақ, қынжылса да амал жоқ. Елсіз айдалада іріген саздың ортасында тұрып қалу мүмкін емес, қарға адым болса да жылжи беру керек...

Ол маңайдың табиғаты қызық, әлгінде бұрқан-тарқан дауылдатып, опыр-топыр жауындатып, қап-қара болып төңіректі бүркеп алған бұлттың жел жағы сиреді де, аспан жиегі жарқырай түріле бастады.

Бұлттан арылған күннің, кең тармақтанған қызыл күрең сәулесі, алыстап бара жатқан бұлттың әр тұсын шалып, өз түсіне бояп тұр. Кей жері, кейбір қалың бұлттың ішін сөгіп, арасынан өткермелей сұғып, бұлттың тым жырақтағы бөлшектерін де түйрейді, ол тұстың бояуы қошқыл күрең көрінеді...

Жаңбырдан кейінгі тыныс қандай тамаша! Құрғақшылықта демін үнемі ішіне ғана тартқан сияқтанып, ешбір иісі сезілмейтін өсімдіктен, жаңағы өткен жаңбырдан ықылық ата сусындап, енді бойында бар демін тек, сыртына ғана шығарғандай боп, түрлі тынысты тамаша иістер, сапырылыса бұрқырап кетті. Не деген ғажап иістер еді!..

«Шіркін – деп арман етеді олардың әрқайсысы, – енді аттардың тұяғы құрғаққа ілегіп, жортып кетер ме едік!».

Ол тілектері де қабыл болды. Аттар мейлінше қиналып, енді жылжи алмастық халға кеп, айдаса да қозғалмай тұрып қалған шақта:

– Жердің ажарына қарағанда, – деді Аба орнынан тік түрегеп, – жауынның шеті тіпті жақын сияқты. Аттар аз да болса тыныс алсын, мен алдыңғы жақты жаяу шолып келейін.

Шыңғыс үндемеді. «Бұған ұлықсаттың керегі жоқ шығар» деген оймен, Аба күймеден секіріп түсті де, «жылжи алмай тұрғанда қайда барар дейсің» деп, делбені күйме алдына іле сап, өзі жөн тартты.

Жер дегдіңкіреді ме, жауын жиегінің сазы аздау ма, әлде қарулы денедегі аяқ күшінің тыңдығынан ба, жылдам адыммен еңкендей басқан Аба қиындық көрген жоқ. Аздан кейін абайласа, сазды жер таусылып бара жатқан сияқты. «Жауын шеті осы болғай да!» деп қуанып кеткен Аба аяннан жүгіріске басты. Аздан кейін байқаса, шөп те құп-құрғақ,... топырақ та құп-құрғақ. Артына қараса, – күйме «әй!» дерлік жерде ғана тұр.

Қуанышын ішіне сыйғыза алмаған Аба, «мұнда құрғақ!» деп, басынан жұлып алған бөркін оң қолымен бұлғап, серіктеріне бар даусымен айғай салды. Ол дауысты естігенін білдіргісі келгендей, жауыннан кейін ін аузында қылтиып отыра қоятын қарақұйрыққа ұқсап, біреу күйменің, бөксе баспайына көтеріле берді. Ол әрине Шоқан. Абаның даусын естіген Шыңғыс пен Драгомиров те қуанды. Бірақ олар үлкенсіп орындарынан қозғала қойған жоқ. Қозғалғанда қайда барады, күймеден түссе-ақ, аяқ басар жерлері қоймалжың саз!..

Шоқан оған қараған жоқ. Күймеден түсе жырақта дінгектей қағылып тұрған Абаға қарай ұшты. Кебір балшық етігінің табанына жабысып бөгейін деп еді, кең етікті аяқтарын сілке ұшырып жіберіп, жалаң аяқ тартты. Кешікпей, аяқтары түйе - тайлыдан құтылып, жәй ғана дымқосқа, одан құрғаққа тиіп, былай да жүйрік балалардың қатарында саналатын Шоқан, одан кейін, ит көрген қояндай зымырап кетті.

– Рас, құрғаққа іліктік пе? – деді ол, алқынған дем алысын баса алмай тосып тұрған Абаны бассалып.

– Өтірік десең ұстап көр, жерді! – деді Аба, Шоқанды бауырына басып.

Шоқан Абадан құшағын жазбастан, жердің құрғақтығын көре тұра, аяғының бақайымен топырақты шұқып байқады, құрғақтығы рас!... Шұқыған жердің шаңы шығады!...

Қуанышы қойнына сыймаған Шоқан, Абадан құшағын жазды да, бар даусымен алақайлап, сандарын шапалақтап жіберді.

– Балықшыларға жетеміз бе? – деді ол Абаға.

– Егер саз босатса.

– Неге босатпайды? Жап-жақын жер. Аттар да тынығып қалған болар.

– Сол аттарың сол саздан шыға алса!... Күн де батып барады...

Шоқан көк жиекке қараса, аумағы аспандағы көлемінен әлдеқайда зорайып, қан-күрең түске енген күннің астыңғы жақтауы жерге таянып қалған екен.

– Тұрмайық енді, – деді Шоқан Абаға. – Барайық күймеге тезірек.

Екеуі жөнеле берді. Сазға жете аяқтары тағы малтыға бастады. Олар аяқтарын әрең сүйреп күймеге келгенше, күрең бояуы қоюлана түскен күннің үлкен доңғалағы жерге түгелімен батып та үлгерді. Енді оның жер астынан биікке шашыраған өзі түсті сәуле тармақтары жан-жақтан саумаланып жиналды да, тотының, тарбайтқан құйрық - қанаттары сияқтанып, түбі бір-ақ уыс, тарамы бір-ақ шоқ болуға айналды...

Күймеге түгел отырған жолаушылар ілгері жүрмек болып еді, аттар манағы мықшия күшенуде бойларын алдырып қалса керек, – құрғаққа дейін әлденеше тоқтап, тұрып қалу қаупі байқалып айдаудың, мықтылығынан құрғаққа қызыл іңірде әрең ілікті. Одан әрі де заулап кете алмады аттар. «Болдырған ат – болпаң» дегендей, тың кездерінде денелеріне бишік түгіл делбені де тигізбей, шыңға ырғыған арқардай жинақ қимылдайтын жануарлар енді, айдағанда да ит қуып болдырған, сонда да алдырмауға жанталасып бұлғалаңдай қашқан қояндай әрең жортады. Өз еріктеріне салса, жортақтан аяңға түсетін, тіпті, айта берсең

тұрып алатын жайлары бар.

Олар осы алдарында, айналасы бес-алты шақырымда кездесетін балықшылар мекеніне ымырт жабылып, қас қарая әрең жетті. Жүргіншілерді балықшылардың қалай қабылдауын сипаттаудан бұрын, өздерінің кім екендіктеріне біраз тоқырап өтейік.

Қазақта «өзен жағалағанның өзегі талмайды» деген, «теңізді төңіректегеннің несібі егіз» дейтін мақалдар бар. Балықты аумен сүзудің бір тәртібі: аудың орта тұсында түбі кең, алқымы тар қоржын болады, аудың екі жақ қанатын балықшылар қаусыра тартқанда, соған қағылып, қоржынға қарай бейімделе береді де, ақыры тар алқымнан кіріп, кейін қарай шыға алмайды. Осы қоржынның аты - абақ. Қазақ халқының ең көп бөлшегі – Ұлы жүздің арғы аталары «Абақ», «Тарак»; тағы бір үлкен ру - Керейдің арғы аталары да «Ашамайлы», «Абақ»; балық ауламаса «ауды» қайдан біледі, көне қазақтар? «Ауды» білмесе «Абақты» қайдан біледі?.. Осы «Абақтан» яғни «қамау» мағынасындағы сөзден кейін «абақты» (орысша - тюрьма) шыққан.

Міне, осындай сөздерге қарағанда, «қазақ та балық, аулау кәсібімен ежелден шұғылданған болар ма?» деген де ой келеді. Бірақ, тіршілік тарихына үңіліп көрсең олай емес сияқты. Қазақтың ерте күндерде балықшылықпен шұғылдануына куә боларлық дерек өте аз және өте болымсыз.

Сондайлардан екі-үш мысал алайық: бірінші қазақта күні бүгінге дейін, біреулердің ретсіз шулағанын ұнатпағандар «неге шулады, соншама, балық үлестіргендей?!» деседі. Білгір біреудің баяндауынша: «бұл мәтел қазақ «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» аталған жұтқа ұшырағанда (1723 жылы), ашыққан ел көлдерден, өзендерден балық аулап, соны үлескенде шулапты-мыс», екінші, қазақ «балық басынан сасиды» деген мақалды, «басқарушысы азса, ел де азады» деген мағынада қолданады. Үшінші, қазақта «мекіре (бекіре) балықтың тұмсығы тасқа тірелмей қайтпайды» деген мәтел бар. Мекіренің не екенін, Каспий теңізін төңіректеген қазақтардан басқа қазақ білмейді. Ол орысша белуга аталатын, қазақ жерінде, тек Каспийде ғана бар балық екен. Кейбір анық материалдарға қарағанда мекіре балықтың кейбірінің салмағы бір жарым тоннаға жетеді және тұла бойы шылқыған май болады, оның еті балықтардың ішіндегі ең асылы да, ең қымбаты да. Негізі ащы сулы теңізде тіршілік ететін бұл балық, көктемде ұрығын тұщы сулы өзенге шығып шашады екен және алыстап барып, қайнарына жетіп шашады екен, қазақтың «тұмсығы тасқа тірелмей» деуі содан екен. Ал, мәтелдің өзің қазақ алған бетінен қайтпайтын, не жақсылық, не жамандыққа килікпей шегінбейтін қатал кісіге бейнелейді.

Қазақ тіршілігінен балыққа байланысы бар сөздер осылар ғана. Олардан басқа сөздер, -кісіге қойылатын есімдер. Ешбір халық та жек көретін нәрсесін баласының атына қоспайды, тек, ұнатқан нәрселерін ғана қосады.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақта балыққа тәуелді: Жәйін, Жәйынбай, Шортан, Шортанбай, Шора, Шорағай, Шабак, Шабакпай, Тыран, Тыранбай, Сазан, Сазанбай... деген есімдер көп ұшырайды.

Россия патшалығының қолы, Каспийдің «Атырау» аталатын шығыс жағына он жетінші ғасырдың орта тұсында жетті. Сол кезде Доннан ауытқып келген бір топ қазақ-орыс, қазіргі Орал қаласының орнына орнықты. Қазақтар бұл қаланы «Теке» дейді, оған себеп, – бастап келген атаман – Кондров мұртын қырып жүретін, сақалын еркіне жіберетін кісі екен, соған қарап бір дуалы ауыз «мынау теке сияқты ғой» депті-мыс, содан ол негізін қалаған станица «Теке» аталып кетіпті-мыс. Текеге «Жайық» (Яик) есімді қала аты сол ғасырдың аяғында берілген. Пугачев көтерілісі осы қаладан басталғандықтан, көтеріліс басылғаннан кейін, екінші Екатерина 1775 жылы қаланың да, өзеннің де «Жайық» аттарын өзгертіп «Орал» қойған.

Сол бір тұста, Жайықтың атырауға (Каспий) құятын сағасына, үй-ішімен көшіп кеп Гүрий есімді балықшы казак-орыс орнайды. Алғаш ол қамыстан үйшік (балаған) жасап, кәсібін бастайды. Сондықтан кейін «Гурьев» аталған қаланы қазақтар «Үйшік» атап кетеді.

Казак-орыстың екінші лақабы – балықшы. Орыс халқының казак-орыс аталатын бөлшегінің арғы-бергі тарихында балық аулаумен шұғылданбайтыны болмаған. Каспий мен Жайықты төңіректеген қазақтарға, балық кәсібімен шұғылдануды осылар үйреткен. Ақыры қазақтан да балықшылар саны көбейіп бара жатқан соң, казак-орыстың «балық қожалары» қызғанып, аулағанын тартып алатын болған. Осы жайда және қазақтардың Жайыққа жайылып барған жылқыларын барымталап алу жайында, Кіші жүздің сол кездегі ханы – Нұралы, Жайық бойындағы әскердің атаманы – Андрей Бородиннің 1763 жылдың 10 мартында екінші Екатеринаның атына шағым жазған. Сол мәселе тексерілгенде Бородин «қазақтың жылқылары кеп су ішкелі, балықтар үркіп, ауға аз түсетін болды» деген «дәлел» айтқан.

Казак-орыстың атамандары тыйғанмен, балық аузына тұшыған қазақтар, бұл кәсіптен қол үзбеген. Атыраудың кей тұсында, кей қазақтар өзге кәсіптің (мысалы мал өсірудің) бәрін тастап, тек балық аулаумен ғана шұғылданған. Он тоғызыншы ғасырдың басынан үкімет бұл кәсіпті қудалау орнына көмектесіп, артельдер құруға қайықтар, басқа саймандар сатып алуына ұлықсат еткен. «Каспийдің шығысында балық пен ит-балық (тюлень) аулау кәсібі» деген атпен 1902 жылы басылып шыққан кітабында Н. Ливкин, қазақтардың, балық аулау тарихын толық көрсетеді.

Балықшы қазақтарды балықшы емес қазақтардың сықақтауы ма, әлде расы ма, – төмендегідей сөз бар: Каспий төңірегіндегі балықшы Адай руының бір қызын Арқада мал өсірумен шұғылданатын біреудің, баласына бергелі жатса керек, сонда қыз туғандарына көрісіп жатып, «бекіре (мекіре) балықтың, бел кеспесін (белдемесін) жемейтін басым - ай, қойдың,

құйқасы қоңырсыған етін жейсің-ау!» деп жылапты-мыс. Бұл сөзді кім шығарса да, ойыны емес, расы сол: күні бүгін Гурьев қаласына сапар шегіп, ет базарына баршы, дүкендерде жылқының, қойдың сиырдың, түйенің, балықтың еттері қатар тұрса, тұрғын адайлар, алдымен балық етін алады, ол болмаса түйенің, ол болмаса – сиырдың, ол болмаса, – қынжылып барып жылқының етін алады. «Жылқы етінен артық ет жоқ» деп түсінетін (ғылымда да солай) біз үшін, Адайлардың бүйтуі қайран қаларлық іс!

Көлденең сөзді осымен доғара тұрып, тақырыбымызға кешейік. Мәселе, әлі де болса балықшылар туралы. Бұрынғы қазақтардың басым көпшілігі мал өсірумен ғана шұғылданып, балық кәсібіне қызықпағанымен, қызыққандарының көбіне бұл кәсіппен шұғылдануға мүмкіндік болмағанмен, қазақтың кең даласының кейбір тұсындағы өзендер мен көлдерде не өз беттерімен, не казак-орыстармен бірігіп балық аулайтын қазақтар там-тұм жерлерде кездесіп те қалады екен. Солардың біреуі, – біз осы тарауда атаған «Теңіз» көлінің жағасында құрылған.

Сол маңайда Үй мен Тобыл өзендері түйіскен жерде қазақша - «Қырықбойдақ», орысша – «Устьуйск» аталатын, Обаған мен Тобыл өзендері түйісетін тұста қазақша – «Бағлан», орысша – Звериноголовск» аталатын казак-орыс станицалары бары бізге жоғарғы тараулардан белгілі. Бұл маңайда балықшылық кәсібімен ең алғаш осы станицалардың казак-орыстары шұғылданған да, кейін қазақ кедейлерінен жұмысшы жалдап, содан қазақтар да біртіндеп бұл кәсіпке араласа бастаған.

Бірақ ұлт пен ұлтты шағыстырып ұстайтын патшашылдық заманда, казак-орыстар өздерін «жоғары», қазақтарды «төмен» санап, станицаларға қарайтын жерге де, суға да қазақтарды маңайлатпаған, малдарын жақындатпаған, жақындап келсе айдап ап, қайтармаған, кейде, айдап алған малды сіңіріп те кеткен. Мысалы, жоғарыда аталған атаман Андрей Бородин, Жайық қазақтарының 8000 жылқысын Еділ қалмақтарына айдатып, олар патшаға шағым беріп, патшадан «қайтарт» деген әмір келгенде, өзі меншіктенген тең жартысын қайтармаған. Ақыры, сол жұмыс «басына жетіп» қызметінен алынған.

Қырықбойдақ пен Бағлан казак-орыстары да сөйтіп, тәуелді жерлерінің суына қазақтан, өз бетімен балық аулаушылары жолатпаған. Сондықтан қазақ балықшылары казак-орыстардың «он шақырымдық жолақ» (полоса) аталатын жеріне бас сұға алмай, жолақтан тыс «Теңізден» аулайтын болған.

Айтушылар, «Теңіз жағасында алғаш қазақтар мен казак-орыстардың кедейлері бірігіп аулаған еді, себебі: қайықтар мен аулар орыста ғана, көлік қазақтарда ғана болған еді» деседі.

Басында солай құрылған бұл «артельдің» аяғы не боп кеткенін ешкім де білмейді. Маңайдағы елдің тек қана білетіні, неше түрлі халықтар араласып кеткен, іштерінде құлақ естімеген елдердің адамдары бар. Расында да

солай. Бұлардың ішінде орыс, қазақ, башқұрт, татар, остяк, чуваш, қалмақ, тунгус, поляк, швед, чукшы, нанай, якут, бурят сияқты толып жатқан елдердің «өкілдері» бар. Олардың көбі Сібірге айдалып барған «қылмыстылардан» қашқан: «посельщик», «ворнак» аталатындар. Бұл екі лақапты да патша үкіметі тұрған елге: «талаушылар, кісі өлтірушілер» деп жариялағандықтан (сондайлардың болғаны да рас), бейбіт елден олардың маңына жолайтын жан өте сирек болады. Қашқындардың бұлайша топталуына үкімет көңіл бөліп, алғаш қудалады да, артынан, біріншіден, балық кәсібімен шұғылдануына көзі жетіп, екіншіден, - осындай кәсіпшілдер әр жерде молаюын еске алып, тек сырттарынан ғана бақылатты да, ішкі істеріне араласпады.

«Ішкі істері» дегенде, лақабы «қаңғырған» (бродяжное) аталған бұл мекенде, қанша жан тұрып жататыны мәлімсіз. Сырт хабарға қарағанда «кейде – толып, кейде – солып» дегендей, бір жылдары молайып, бір жылдары азайып кетеді. Үй сандары да сондай. Басым көпшілігі қамыстан құралатын, олардың кейі – күрке, кейі – үй-сымақ, кейі – барақ болатын. Төбесі сырғауылмен жабылған, сығырайған кіп-кішкене терезелері бар шым үйлер сирек кездесетін «қаңғырған», құрылыс жағынан не қазақ қыстауына, не орыс селосына ұқсамайтын ығы-жығы бірдеме.

Көпшілігі қашқындардан құралатын «қаңғырғанның» адамдары орталарынан біреуін «атаман» сайлап алады да, өзге ешбір үкіметке бағынбайды. «Қаңғырғанның» ішкі, сыртқы істерінің бәрі атаманның қолында; балықшыларға керекті аспаптарды, басқа кейбір жабдықтарды табатын да сол, ауланған балықтарды сәудегерге өткізетін де сол, кәсіптік ішкі жұмыстарында әмірші де сол. Оның айтқанын ешкім қалт етпейді.

Ертерек құрылған «артельдің» атамандары әртүрлі болып жүрді де, біздің жолаушылар қаңғырғанға барардан он шақты жыл бұрын Кирила Курагин деген кісіні атаман қойды. Оның да негізі қашқын болғанмен, патша үкіметінің жергілікті әкімдеріне жақты да, «сұрағанын алып, қалағанын беріп» дегендей, жағымды адамдарының біріне айналды. Курагин өзінен бұрынғы атамандардың бәрінен күшті шығып, «артельді», ашса – аясында, жұмса – жұмырында ұстады. Оның мінезіне, қылығына қарап, қарамағындағылар әлденеше ат қойып алды. Орыстар жағы оны көзінше «Кирила» деп есімімен атады да, атылар мылтықтай мінезіне қарап, сыртынан «Курагин» деген фамилиясының орнына «Курок» десті, онысы – мылтықтың шапқысы» дегені. Қазақтар «Кириланы», – «Керала» деп, «Курагинды» – «Құрақтың баласы» деп атады. Тәртіпке қатты Курагин ісінде әділ болды. Сондықтан орыстар жағы оны «Мифодий» деп те атады, онысы – орыстың көне тарихында айтылатын – Кирилл Мифодий есімді әулиенің атын қосуы.

«Ұры байымайды., сұқ семірмейді» дегендей, құралуына талай жыл өткенмен, «қаңғырғаннан» шаруа жинап ауқатты болған адам естілмейді. Онда тұрғандардың ешқайсысында жеке меншік жоқ. Күн көрістері, тек

балыққа ғана байланысты. «Жұтқан жұтамайды» дегендей, балығы көп жылдар болмаса, тапшы жылдарда бүйірі шығып тоймайды да, бірақ аштан да өлмейді: жоқшылық жылдары, тұздаған балықты татумен де күнін көре береді. Балықтан басқа қорек, олардың ілуде біреуінде ғана болмаса, өзгелерінде жоқ. Сөйте тұра, бір ғажабы, маңайдағы ауыл-селоларға емінбейді, олардың еш нәрсесіне тимейді, ашты – тоқты болса да, барын қанағат қып отыра береді.

Біздің жолаушылар осы «Қаңғырғанға» болдырған атпен салпақтап әрең жеткенде, тұрғындарының бәрі түгелімен іс әрекетінде еді. Жан-жағынан құяр, я шығар өзендері жоқ бұл көлде балықтың жүретін де, жүрмейтін де кездері болады. Кейде балықтар көлдің ортасындағы «айдын» аталатын тереңіне тығылып жатып алады да, төңірегіне құрған ауларға бірен-саран қаңғыбастары ғана ілегіп, жапа-тармағай түсу болмайды. Тереңге салатын ау, бұл «артельде» жоқ. Ал кейде, әсіресе қалың жаңбыр болардың алдында, тереңдегі балықтар сайызға, жиектегі қамыс арасына қаптай шығып, ауларды толтыра ілінеді де балықшылар мәре боп қалады.

Бүгін де солай болған еді. Ауыр ауларды кешке дейін тартып түгескен балықшылар, енді қазаға қамалғандарды сүзуге кіріскен. «Қаза» дейтіні қамыстан қошқар мүйіздендіре кең ғып жасаған қоршау. Аузында аудан жасаған, алқымы тар шонтайы бар, оған балықтардың кіруі оңай да, бірен-сараны ғана болмаса, басқаларының шығуы қиын. Осы қазаның ішіне бірер қап шегіртке төксе, оған жаны құмар балықтар таласа кіреді де, қайта шыға алмай қамалып қалады. Кейде осындай қазалардың іші балықтарға тұна толып, аулаушылар шелекпен сүзіп ала береді. «Қаза» яғни «ажал» аталуы да сондықтан болу керек. Жақсы жасалған қазалар – балықтардың ажал орны.

Бүгін аулар ғана емес, қазалар да лық толған еді. Жинауға жағдай да толық. Осы мезгілде толыққан ай, аспаннан күн еңкейе бозамықтанып көріне бастады да, күн сәулесі қоңырланған сайын жарқырай түсіп, қас қарая, құммен аршыған жез легендей жалтырап кетті, жарығы даланы күндізгідей жарқыратып жіберді. Бұл көлдің былай да көп масасы, мұндай кезде тіпті молайып, тобымен ұшқанда, кешіп келе жатқан бұлт сияқтанады. Бүгін де солай. Бірақ жалаңаш-жалпы болғанмен, масалардың шағуына еті өліп кеткен балықшылар оған қарар емес: аудағы балықтарды тартып, қазадағыларын дамылсыз қалқып жатыр.

Жол торабы Қаңғырғанның, шетіне таяна бітетін еді де, арғы шетінен тағы басталатын еді. Ол шетіне, не Қаңғырғанды орап қыратпен бару керек те, не егер жүйесін тапса, ішімен бару керек. Абаның екеуімен де жүргені бар, орау оңай да, аралау қиын. Солардың қайсысымен жүруді білмеген Аба, босаң жортақтап келе жатқан аттардың басын тежеңкіреп Шыңғысқа бетін бұрып, мәнісін айтып еді, ол жөн айтудың орнына:

– Бағлан қанша еді, бұдан? – деді.

- Жиырма, жиырма бес молынан болар, – деді Аба.
- Аттар жеткізе ала ма бүгін?
- Қайдам, тым босаңсып келеді.
- Қонуға бола ма, мұның өзіне?

– Қайдам, маса буып жүрмесе.

– Көп бола ма масасы?

– Ойбай, ол да бір хан - ием, бұлт та бір.

– Онда балық жейміз де, аттанып кетіп, арғы масасы жоқ қыратқа қонамыз.

Сол кезде, кешке қарай тынып қалған жел көл жақтан баяу есе бастады, ол жолаушылардың мұрнына балық иісін әкелді.

– Қайда ол балықтар? – деді Шоқан Абаға.

– Кел жағасында ғой деймін. Жас балықтың иісі. Тегі аударын тартып жатқан болу керек.

– Білесің бе, ол тұсты?

– Көргенім бар.

– Ендеше, айда аттарды.

Шыңғыс үндемеді. Аба онысын «ризаласуы» деп ұқты. Расында да солай: «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген ұғымдағы қазақ, әсіресе, - барған жерінде дастарқаны жаюлы тұратын Шыңғыс, қандай жыраққа сапар шексе де азық алмайтын. «Бүгін Бағланға жетеміз» деген дәмемен, бұл жолы да сөйткен. Бірақ «қырсыққан жол» ол ырқына көнбей, «Бағланға ерте жетеміз» деп аттанған олар түнге ұрынып, қарындары мейлінше ашқан, сондықтан Шоқан түгіл өзі де таңсық көретін балықтан жей кетуге оның құлқы соға қалды.

Аба Қаңғырғанның ішіне қарай жөн тартты. Ондағы ізі қиқы-шойқы тұрақ жайларының арасынан болдырған аттар түгіл, тың аттар да аяқтарын аяңнан артық баса алмас еді. Қараңғыда ол іздерді тауып басу мүмкін де емес еді. Тек, бұл түнде айдың, жарық болуынан ғана, біздің жолаушылар аттарының басын әлденеге тірей, әлденеге арбалары соқтыға, сылбыр аяңмен жылжып келе жатыр. Кей тұстарда сыналанып етерлік сүрлеу таба алмай, тоқырап та қалады. Ондайда Аба арбадан түсе қалып, төңіректі жая шолып келеді. Бұндай халде, құдайдың дес берісінде, Жылан-сырттардың болдырып жеткені жақсы болды. Тың күйлерінде кірсе, ең алдымен, сырт көрінісі жалба-жұлба Қаңғырғанның ішіне кірмек түгіл, анадайдан үркіп лаға-лаға қашар еді, ал, күшпен кіргізе қалса, көрінген күркеге соқтығып, сүйкенсе құлап түскелі тұрған тұрақтың талайы бүлінер еді, талайы жемірілер еді...

Жел айдап әкелді ме, әлде, қамыстан жасалған үй - сымақтардың арасында тұнып тұрды ма, Қаңғырғанға жолаушылар кіре бере ду ете

түскен қалың маса үстерін бұрқыраған шаңдай жапты да кетті. Денелерінің ашық жерлеріне олай қаптай қонып, ашындыра шаға бастанғанда жолаушылар жандарын қайда қоярға білмей жан таласты.

– Шатырды көтерейік – деді Шыңғыс сасқанынан.

Ол көтеріліп, өңірі жабылғанмен, ішінде лық тола қалып қойған масалардың қараңғыда үймелей шағулары әлгіден де басым болып кетті. Қашып құтылар жер жоқ, қорғалар дәрмен жоқ жолаушылар денелерін жұлмалап уқаланды да қалды. Бір ертегіде, жорықтан қалжырап келе жатқан әлде бір батыр, айдалада жата кетіп, «сол араның илеуіндегі құмырсқалар жеп қойыпты» деген сөз бар еді. Жолаушыларға «мына масалар да сөйтер ме екен?!» дегендей қауіп туды.

Мұндай шағуды көрмеген Шоқан, күйменің ішінен жерге атып түсті де, жел жақтан естілген шуларға қарай бар пәрменімен зытты...

Өзге жолаушылар да «өлдім-талдым» дегенде, шуласып көл суатында балық ісімен шұғылданған жұртқа жетті. Олар сол шуласқан қалпымен іштеріне кіріп кеткен Шоқанды қоршай қалған екен.

Өйтпегенде ше?! Аспаннан түсті ме, жерден шықты ма, – өмірлерінде көрмеген бір бала душар бола қалды! Неткен бала бұл осыншама әдемі киінген?!

Қандай бала екенін және қайдан келген бала екенін білгісі келген көпшілік бірін-бірі тыңдамастан, әр тілде шуласа сұрау беріп жатыр. Шоқан олардың шуынан да, түрлерінен де зәресі кетіп, топ қасқыр қамаған қойдай, жан-жағына үрейлене қарайды.

Өйтпегенде ше?!.. Әйелі – еркегі, жасы-кәрісі аралас түстері талай түрлі бұл адамдардың үсті-бастары далба-дұлба... бәрі де тірі аруақтай арық!.. Өмірінде бұндайларды көрмеген не қылған жандар екенін білмеген Шоқан қашып шығайын десе, қорқынышты адамдар төңірегін қалың қоршап алған шығар.

Шуласа қоршап, түнере төнген тірі аруақтардың сақинасы тарыла кеп қысуға айналғандай таянып қалған шақта, үрейі ұшқан Шоқан шыңғыра бақырып жіберді. Бұл топқа осы кезде кейінгі жолаушылар да жетті. Баласының ащы даусы құлағына шалынған Шыңғыс:

– Мынау, біздің Қанашжанның даусы ғой, ойбай! – деп күймеден қарғып түсіп топқа жүгірді. Ол қалың топты кимелеп ішіне кіруге тырмысты.

– Мынауы кім?! – деген дауыстары шығып кетті Шыңғысты көргендердің.

Көпшілік көңіл бөле бастаса, сап-сары ала киінген, қылыш асынған

біреу.

Көңілдері Шыңғысқа бөлінген көптің арасынан қысыла-қымтырыла өткен Шоқан әкесіне жетті де, қасқыр көргенде енесінің бауырына тығылатын бұзаудай Шыңғыстың мундирінің ұзын, кең етегіне кіріп кетті.

– Мынау офицер! – деп қалды әлдекім Шыңғысты.

– Полковник! – деді біреу.

«Полковник!», «Қырғыздан?!», «Қазақтан!» «Чиновник!...», «Шишка!» деп таңданған дауыстар сапырылысып кетті...

Біреулерінің Драгомировті де шулай қоршаған дауыстары шығып жатыр.

«Қайдан жүр?!» «Неге жүр?!» деген дауыстар араның ұясындай гуілдеді. Қамай қоршап, шуласқан топтан Шыңғыстың денесі тітіркеніп кетті, бірақ, ол ересек еркектік қалпына бағып, қазақша және орысша қысқа сөздермен жөнін айта бастады.

– Ә, Шыңғыс осы екен ғой? – деген дауыстары естілді, әлдене қазақтардың.

– Бұл да қолға түседі екен ғой? – десті біреулер. Шыңғыстың зәресі ұша түсті...

Топтың қоршауы тарыла бастады, дауыстары зілдене бастады, айбындары қатая бастады; құты қаша түскен Шыңғыс, не істерге білмей, тұла бойынан мұздай тер құйылып кетті. Қалың қасқырдың қамауына түскен өгіздей, оның көздері шарасынан шығып, қазір бассалып талауларын күтіп, дәрменсіз кескінмен маңына алақ-жұлақ қарай берді, мундир ішінен денесіне жабысып, тұла-бойы діріл қаққан Шоқанды, бауырына қыса түсті...

Шыңғыс пен Шоқанның осы үрейден тарсылдай соққан жүректері жарылып кетер ме еді, қайтер еді, егер сол бір сәтте құлақтарына аюдың ақырғанындай зор дауыс сап ете қалмаса!.. Жұрт сол «аюдан» қорыққандай, көл жақ беттен жол аша берді. Қамалған орнында қатып қалған Шыңғыстың ашылған жолмен келе жатқан адамға көзі түссе, биік, толық денелі, жалпақ жауырынды біреу, үстінде етегі тізеден келетін қарасұр көйлегі бар, жалаң аяқ, жалаң бас, бет бейнесі - батуға таянған толған айдай, сол беттің мұрны мен көз аумағынан басқа тұсына қаптай шыққан, ай жарығымен ақ бурыл көрінетін сақал мен мұрттың, шықшыт тұсы, сол түсті дудар шашпен тұтасып кеткен. Екі миығынан төмен салбыраған, қалыңдығы табан уыс мұрттың шұбатылған үш жағы кеудесіне түседі, күзеп жүретін сақалы тікенденіп, былай да жалпақ бет-аузын дүрдитіп жіберген, қалың қабағынан кезінің үстіне төгілген қою қастары, анау-мынау сақалдай желпілдейді.

Шыңғысқа оның мына түр-түрпаты, қиссаларда жырланатын әзірет –
Өліге ұқсап кетті. Оны ақындар:

Бейне бір ірі қылып тастан ойған,

Ұзыны, көлденеңі бірдей бойдан;

Сапары екі мұрттың екі жақта,

Тамаша құлағынан орап қойған! –

деп қастерлейтін. Мынау да сол сияқты. Шыңғыс та «бұл араның тұрғындарында да атаман бар» дегенді естіген. Бірақ, аты-жөнін білмейтін. «Мынау келе жатқан сол емес пе екен?» деген ой кіріп кетті Шыңғысқа. «Болмауы да мүмкін» деген ой қатар жарысты Шыңғыстың басында, өйткені оның ұғымында, «атаман» дегендер әскерше киініп, қару асынып жүретін адамдар.

– Кәне, бытыраңдар! – деді келе жатқан адам, ығысқан топқа жөн сілтегендей, жайған құшақтарын екі жаққа сермеп.

Топ бытырай жөнелді.

– Здравие желаю, Ваше благородие! – деді жақындаған «дәу» Шыңғысқа честь беріп. – Атаман Курагин!..

Шыңғыстың Омбыда оқып жүрген кезінде, бұндай амандасуға қолданып үйренген бір сөзі, «очень приятно» еді. Өлгінде денесін билеп алған қорқыныш сезім әлі де арылып болмаған ол, даусы дірілдеп, кәнігі сезін зорға айтты. Сол кезде жүгіріп келген Аба:

– Хан-ием-ай, құдай сақтады-ау! – деп жылап жіберді.

– Рас, құдай сақтады, ақ-сары бас құрмалдық! – деді Шыңғыс, демін енді ғана еркін ап.

«Сақтағаны» да рас. Курагин келіп қалмағанда, Шыңғысты өлтіріп жіберетін күш желке жағында даяр тұр еді. Құсмұрынға бекініс орнай, ата мекенінен күшпенен кешірілген Тағышы руының кейбір кедейлері осы қаңғырғаннан ғана тауып, күндерін көріп келе жатқан. Олар Шыңғыстың осы бетке сапар шегуін естіп отырған. Естіртуші – осы маңайдағы Кешебе-Керейден шыққан, атанның Шоңы дейтін бидің баласы Тұралы.

Шоң бізге еткен тараулардан белгілі – Естеместің Есенеімен бөле екен. Ол осы Түбектегі Балта, Кешебені түгелімен ергізіп, жусатып тұрған адам. Шыңғыс пен Есенеідің араздығында ол Есенеіді жақтаған.

«Аға сұлтандығынан түскен Шыңғыс, баласын ертіп Омбыға жүреді екен» деген хабар және қай жолмен жүру хабары алыстағы Есенейге

жеткеннен кейін, ол Шоңға арнаулы кісі жіберіп, «шамасы келсе тірі еткізбесін» деген өтініш айтқан. Шоң Балта Кешебенің өзі сенетін адамдарының басын қосып, не істеуді жасырын ақылдасқан. Сонда, «Кешебенің белінің бірі» дейтін Бекентайдың Мырза боқысы.

– Естуімше, олардың Теңіздегі балықшылардан балық жеуге тоқырайтын түрлері бар, сөйте қалса, біреу қапысын тауып өлтіреді, – деген.

Бұл қастықты Теңіздегі Қаңғырғанда жасырын ұйымдастыруға Мырзабоқының баласы – Нұрқанмен, Шоңның баласы Тұралы жұмсалған. Олар құпия түрде әркімнің тамырын басып көріп, ақыры, тегі – тағышы, есі –дүлейлеу Бұқпан есімді балуан біреуге тоқыраған. Оның әкесі – Құтпанды, «Кенесарыға хабаршы болдың», деп, Шыңғыс ерген патша әскері тірідей турап өлтірген екен. Сондықтан Нұрқан мен Тұралының ішкірнелеп азғырған сөзіне ол көне кетті. Уәделері: «кұдай оңдап» Шыңғыс балықшыларға тоқырай қалса, Бұқпан Шыңғыстың қапысын тауып, оңаша бір жерде қылжита салады.

Бұқпанға бұйтудің сәті түсе кетті. Балықшылар қамаған жат адамның Шыңғыс екенін білген соң, Бұқпан жақын жерден, уысын толтыратын домалақ темір тауып алды да, кісі – кісінің арасымен, қамауда тұрған Шыңғыстың тура сыртынан жақындай берді. «Сәті түсті» деп іштей қуанған ол, уысындағы темірмен Шыңғысты періп жіберуге ыңғайлана берген шақта, Курагиннің «тараңдар!» деп өкірген даусы шығып қалды. Жұрт ыдырай бастағанда соғудың реті жоқ, – көзге түсіп қалуы мүмкін, «мылқау» дегенмен оған да жан керек.

Солайша «кұдай сақтап» аман қалған Шыңғыспен тіл қатысып, аз сезбен танысқан Курагин:

– Үйге жүріңіз, мейман болыңыз, – деді.

«Сондай бір правитель бар, қазақ, офицер, орыс тілін біледі» дегенді Курагин бұрын естіген еді. Ал, мына жолы, көлден балық сүзіп, ауыр ауды жиекке мықшия тартып шыға берген оған, әлдекім:

– Балықшылар бір офицерді қамап өлтіргелі жатыр, – деген хабар жеткізді.

Романов тұқымдарына қаны қас Курагин, орыс армиясының мундирін қатты сыйлайтын еді, сондықтан «офицерді өлтіргелі жатыр» деген хабарға елеңдей қап, шеті қырға іліккен ауды серіктеріне тастай жүгірді, сонда көргені – Шыңғыс. Бұған дейін құлағы естіген правительді енді көзі көр соң және орыс армиясының полковниктің чинінде көрген соң, шын ықласымен сыйлап жібермек болды.

– Біздің, үйге қарай! – деді ол, жолаушылардың алдына түсе беріп.

Маса буып өлтіріп бара жатқан Шыңғыстың Қаңғырғанда тоқтағысы келмей-ақ, ілгері жүріп кеткісі-ақ, келіп тұр, бірақ ризашылық сұрамастан үйіне шақырған, жаңа ғана өлімнен арашалап қалған Курагиннің «біздің үйге» деп бастауына ермей қалуды ұят көріп тұр, әрі қаймығып тұр, сондықтан:

– Кеттік! – деді ол серіктеріне.

– Атпен барсақ кайтеді, хан-ием? – деді Аба.

– Жақын жер, – деді, қазақ тілін түсінетін Курагин.

– Ендеше күймеге бар да, біздің соңымыздан ер! – деді Шыңғыс Абаға, өзі жылжып бара жатқан Курагиннің соңына түсіп.

Өзгелер де ерді. Күймеге барған Аба, иелері жаяу кетіп бара жатқанда арбаға мінуді ерсі көріп, бері қарап тұрған аттардың басын әрі қарай бұрды да жетектей бастады. Сол кезде күйменің артқы жағы шоңқаң ете түсті, жер сызған күпшектерді аттар тарта алмай тұрып қалды... «Не болды?!» дегендей, Аба арбаның артын караса, екі доңғалақ та арасынан ажырап жерге түскен! Арыстың топырақ қапқан тұмсықтарын көтеріп байқаса, екеуінің тұмылдырығы жоқ!..

«Шоқ, шоқ!» дегендей, жан-жақтан күліп жіберген дауыстар естілді. Жалтақтап караса, жан адам көрінбейді. Дыбыстарынан абайласа, маңайдағы күркелерді тасалап тұрған сияқты...

– «Құдай ұрған екен ғой! – деген даусы шығып кетті Абаның.

Шыңғыстың былай да естігіш құлағы, балықшылардың қамауына түскеннен кейін тіпті өткірленіп, болмашы сыбыстарды да сезе бастап еді, сол өткір құлақ Абаның даусын шала қалды да:

– Уа, не болды, Аба? – деді анадайдан, тоқырап.

– Арбаның артқы екі доңғалағының тұмылдырығы жоқ!..

– Не дейді?!.. – деді Шыңғыс шошыған үнмен, – олар қайда ?!

– Манағы қоршауда қалғанда біреулер ұрлап алған болу керек.

– Доңғалақтар ше?

– Олар бар. Тұмылдырығы болмаған соң түсіп қалды.

Сасқан Шыңғыс болған оқиғаны білген тілімен Курагінге түсіндіре бастады.

– Естіп тұрмын, – деді ол. – Ұрлаған адам суға лақтырып үлгермесе,

табылады бұрандылар!

– Кәне, келіндер мұнда? – деді Курагин жуан даусын катал шығарып, төңірегіне қолдарын бұлғап.

Жан-жақтағы күркелердің арасынан, илеуінен өрген құмырысқадай қаптаған адамдар шыға келді...

– Жақын, жақын... мұнда!... – деді Курагин қараңдаған адамдарды қолдарының қимылымен қасына саумалап.

Ғажап!.. Курагин жан-жақтан жылжып келе жатқан жұртты, маңайдағы темірлерді тартатын магниттей баурап тұр!.. Не деген қуат!..

Маңына ошарылған көпті, Курагин соңынан шұбатып, шоңқиып жатқан арбаға апарды да:

– Мына арыстардың бұрандылары таң атқанша табылсын да, доңғалақтары орнына қойылып, күйме бұрынғы қалпына келсін! – деді.

Жұртта үн жоқ.

– Кеттік! – деді Курагин Шыңғысқа.

– Айтқаныңыз орындала ма? – деді Шыңғыс Курагинге.

– Не деп тұрсың? – деді Курагин жәбірленген дауыспен. – Патшаның, яғни Николай Павлович Романовтың айтқанын орындамайсыз ба, сіз, Ваше благородие?

– Что ты бог с тобой! – деді Шыңғыс орысшалап, сұраудан шошынып. – Мүмкін бе ол?

– Мәселе сонда, – деді Курагин. – Бұл араның патшасы – менмін. Менің сөзімді екі етер адам бұнда жоқ. Кеттік!

Курагин жылжи берді.

– Аба, сен осы арада бол, – деді Шыңғыс. – Аттарды ағыт та, күймеге байлап, жел жағынан түтін сал. Әйтпесе, мына қалың маса шыдатпас.

– Болмайды ол! – деді Курагин тоқырап. – Өрт кетеді. Жаман болады онда.

– Атшы от маңында болады, – деді Шыңғыс.

– Бәрібір, – деді Курагин бұйрықты дауыспен. – От жағуға ұлықсат жоқ.

– Қайда паналайды? – деді Шыңғыс.

– Оны өзі тапсын. Кеттік.

Жылжи жөнелген Курагин Абаға қолын безеп:

– Тұтатпа отты, өзін бірге өртенесің! – деді.

Қалған жолаушылар Курагинге ерді.

Шыңғысқа «осынын, өзі әдейі тықтырып қойған жоқ па екен тұмылдырықтарды?» деген ой келді.

Курагиннің күркесі алыс емес екен. Алдында қамысты тігінен тұрғызып қоршаған кен, ауласы бар екен. Соның бір түкпірінде оба сияқтанып томпайған, қарайған бірдеме көрінеді. Соған таянғанда:

– Біздің сарай осы, – деді Курагин қонақтарға. – Мана сізге, – деді ол, бетін Шыңғысқа бұрып, – өзімді «осы араның патшасымын» дедім ғой. Патшасы екенім рас. Бірақ, менің патшалығымда, Романовтардың патшалығындай байлық жоқ, сондықтан менің сарайым да олардікіне ұқсамайды. Бірақ бұндағы тиыштық патша сарайынан артық. Бұл сарайда масадан басқа талаушы жоқ. Ал, Романовтар сарайында...Курагин тұтыға қалды да:

– Ол жайда кейін айтам, қазір күркеге кіреміз, – деді.

Қабырғаларын шымнан қалаған, төбесін қамыспен жапқан, есік орнына да қыспақтағы қамысты ұстаған, іші тар, төбесі аласа бұл күркеде, Курагиннің күтуші шалы - Прохор ұйықтап жатыр еді. Курагин күркенің топсасыз есігін өн бойымен қопарып алды да, қараңғы ішіне үңіліп:

– Проша ағай! – деп дыбыс берді.

– Ә - әу! – деген, ұйқыдан оянған адамның даусы естілді.

– Шық бермен қарай, Проша ағай!..

Ыс иісі бұрқыраған қап-қараңғы үңгірден, бозамық түсті шаш, сақалы дударланған, етегі тізесінен темен түскен кең жыртық, қара сұр көйлегі бар, имиген кішірек, арық денелі шал шыға келді. Шоқанға ол, ертегіден естіген Қаңбақ шалға ұқсап кетті.

– Менің камердинерім – Проша ағай, – деп таныстырды Курагин, шалды қонақтарына.

– Қонақ келді, – деді Прохорға, – жәй қонақ емес, салмақты қонақ, Его благородие полковник!..

Шал басын тізесіне дейін иіп, Шыңғысқа ізет көрсетті. Шоқан мен Драгомировке басын ғана шұлғыды.

– Кәрәсін бар ма? – деді Курагин шалға.

– Жоқ-сь, Ваше стенство! – деді шал. Оның әйелге ұқсаған жіңішке даусы, Шоқанға шалды қызықтыра түсті.

– Шырақ ше?

– Бар-сь, Ваше-ство.

– Түнге жете ме?

– Жоқ-сь Ваше-ство... Ай тез туып көтерілді ғой, Ваше-ство... одан кейін шырақданның керегі жоқ қой, Ваше-ство...

– Ендеше күркеге кір де шырақ тұтат, ай көтерілгенше жаға тұрамыз.

Күркеге кірген шал біразға дейін оралмады, ашық есіктен жарық та жылтырамады.

– Бізде шақпақтан басқа оттық жоқ, – деді Курагин, – шалдың бөгелуі содан. Тістері түсіп, лебі әлсіреген қарт отты тұтата алмай жатқан болу керек, езім жәрдемдесейін.

Күркеге Курагин де кірді. Қонақтарды маса талап өлтіріп барады. Шоқан әкесінің етегінің ішіне паналады. Бет-ауыздарына екі қолы қорған бола алмаған Драгомиров, сасқанынан мундирінің етегін басына бүркеді. Шоқанды бауырына басқан Шыңғыс та масаның талауынан өліп барады. Оның жылқының сауыр терісін тесетін өткір тұмсығы, Шыңғыстың қалын, шұғадан тігілген мундирінен де, қара барқыттан тіктірген капутынан да, сарғылт жібектен тіктірген көйлегінен де етіп, тұла бойын түршіктіре қанын сорып жатыр, ол азаптан құтылар дәрмен де жоқ, тығылар жер де жоқ...

Қонақтар «өлдік-талдық» деген шақта, күркеден от та жылтырай бастады, Курагин де шықты.

– Жарық жанды, – деді ол.

Курагин бастаған қонақтар жанталаса күркеге кірді, олардың үстіне қадалған бірнеше мың маса бірге кірді.

Ішіне бес-алты кісі зорға сыйып жататын, төбесі орта денелі кісінің басын соққандай аласа, бір жақ бүйірінде соқпа пеші қарайған, босағасына аулар үйілген, төрінде терезе -сымақ бірдемесі сығырайған кішкене күркенің ішіндегі қараңғылықты ортадағы ашаның жарығына қыстырған шырағын лапылдаған жалыны жеңе алмай, сәулесі ете көмескі екен. Күркенің ауасы әрі балық сасиды, әрі ашқылтым ыс сасиды.

– Құрметті мырзалар, – деді Курагин, қай жерге отыарын білмей

ақырып, түрегеп тұрған қонақтарына, үйшіктің ішін қолымен шолып, – біз мекендейтін сарай осы. Қалаған жерлеріңізге отырыңыздар!

Ере кірген масалар қонақтардың сөзге мұршасын келтірмей, әндетулерін, талауларын үдете түсті. Курагин мен шалдың оған мазасызданар түрі жоқ, бірақ қонақтарының сипаланған жайларын көріп аяп кеткен Курагин шалға:

– Түтін салу керек. Тыстан қамыс әкел. Пештің мұржасын жаба кел, түтін күркеге қамалып, масалар қашсын, – деді.

Шал кетті де, Курагин шыраларды кезекпен тұтатып отырғанда, бір құшақ қамыс әкеп, пештің ішіне тықты.

– Мұржаны жаптың ғой? – деді Курагин.

– Иә, – деді шал.

– Ендеше қамысты тұтатайын, – деп Курагин қолында жалыны лапылдаған шыраны, пешке тыққан қамысқа тосып еді, қу қамыс лап ете қалды да, дүрілдей жөнелген жалынның қою кара түтіні пештің кең аузынан бері лықып, тар күркенің ішін толтырды да жіберді. Түтіннің ащы ыс иісі жолаушыларды тұншықтырып, дем ала алмастық халға жеткізді, олар удай ашыған көздерін тарс жұмып алды.

– Тұншықтым әке... өлдім!.. – деп шыр еткен даусы шықты Шоқанның.

Қою қараңғылықта бауырына тығылған Шоқанға жаны ашып кеткен, өзі де тұншығып бара жатқан Шыңғыс, баласын құшақтай ап:

– Өлдік, господин Курагин! – деді.

– Енді жақпа, Проша ағай! – деген даусы естілді Курагинның.

– Есік ашық. Түтін тысқа шығады, – деді ол.

Аздан кейін үйдегі түтін сиреген, дем жеңілдене бастаған сияқтанды.

– Проша! – деді Курагин.

– Әу, – деді шал.

– Есікті жап енді. Әйтпесе, масалар тағы кіреді.

Есік жабылды. Ащы түтіннің қалдық иісі әлі де өңменді атқанмен, ауаның, дем алғызарлық жайы бар.

– Ал, орналасыңдар, құрметті қонақтар, – деді, шыраларының бірінен соң бірін тұтатқан Курагин. - Қалаған жерлеріңізге отырыңыздар.

Шыңғыс үйілген аулардың үстіне отырды, Драгомиров етегіне отырды. Шоқан ашаның көлеңке жағына сүйенген қалпымен түрегеп тұр.

– Қанашжан, неге отырмайсың? – деді Шыңғыс.

– Далаға шығам.

– Неге?

– Түтінге тұншыққаннан, масаға таланған жақсы.

Ол далаға шыға жөнелді.

– Барсын, – деді Курагин. – Кешікпей келуіне мен кепіл.

Шыңғыс та сол ойда болғандықтан үндемеді.

– Хош келдіңіздер, қымбатты қонақтар, – деді Курагин оларға, – біздің бұл патшалықта «үй хайуаны» деген болмайды. Ең аяғы – ит те шыдамай, маса шыға қашады да, маса жата келеді. Қазір осы ауылда бір де ит жоқ.

– Проша ағай, – деді ол шалға, – отырма, сен. Ауға бүгін түскен балықтан сазан, алабұға сияқты семіздерінен бір шелегін даярла, асатын кезін өзім айтам, оған дейін қыла тұруға, шала сүрленген семіз балықтарды алып кел.

Шал шығып кетті де есік ашық қалды.

– Есік ашық тұра берсін. Үйдің ыс сасыған ауасы жеңілденсін.

Аздан кейін үйдегі сасық иіс жеңілденген сияқтанды. Сол кезде масалардың әндеткен дыбысы да естіле бастады.

– Есікті жабу керек! – деді Шыңғыс. Масаларды «содан кіріп жатыр екен» деп ойлап.

– Сырттан кіріп жатқан масалар емес, ызыңдағандар, – деді Курагин – Түтін салғанда қабырғаларға, төбелерге жабысып қалғандар. Оларды тауыса алмайсың.

– Тағы да талай бастады, – деді Шыңғыс, денесінің ашық жерлерін сипанып.

– Шыдап көріңіз, Ваше благородие. Шыдамасаңыз тағы да түтін саламыз.

Проша келді. Қолында әлдене ыдыс.

– Әкелдің бе? – деді оған Курагин.

– Әкелдім – деді Проша.

– Ананы ше?

– Ол да бар.

Проша салдырлаған қаңылтыр ыдысты Курагинның қасына қойды да, қойнынан бірдемені суырып қолына ұстатты. Курагин оны жамбасының астына тастады. Қаңылтыр ыдыс, – жан-жағы мыжырая майысқан ескі леген сияқты ішінен сүрленген балық иісі сезіледі.

– Терезені алу керек, – деді Курагин Прошаға.

– «Ашып таста» дегеніңіз бе? – деді Шыңғыс.

– Ия, Ваше благородие.

– Маса кіреді ғой?

– Кіре берсін. Бұл мекенде масадан құтылам деп ойламаңыз. Көрден басқа қуыстың бәрінде де шағады. Бізге қазір таза ауа керек. Күркеде ол жетпейді. Терезені ашсақ демімізді еркін аламыз. Және ай да туған болу керек. Солай ма, Проша ағай?

– Дәл солай-сь, Ваше степенство. Аспанға көтеріліп қалды-сь. Толған ай. Мейлінше жарық-сь.

– Жақсы болған екен, – деді Курагин. – Шыра да біте бастап еді. Бар, орында, айтқанды!

Шал шығып кетті.

– «Терезе» дейтін терезе жоқ, – деді Курагин. – Шыны біздің қолға түспейді. Ауылдағы кедей қазақтар шыны орнына қойдың бүршігінен аршылған қарнын кереді. Біздің балықшылар еш уақытта қой соймайды, сондықтан қарын да жоқ.

– Сонда сіздер не ұстайсыздар терезеге?

– Кенеп сияқты тозған шүберектен.

– Одан да сәуле түсе ме?

– Табан жолды табу да, әйтпесе, жарық боп не оңдырады дейсіз.

Күркеге жел гу ете қалды.

– Ура!... Жасасын, ауа! – деді Курагин.

Шыңғыс пен Драгомиров жел жаққа жалт қараса, қабырғада кісінің басы

сиярлықтай үңірейген бозамық тесік тұр. «Алынған терезенің орны болар» деп ойлады олар қасынан. Ар жағы бозамық кең дүние!..

– Даланың жарығы күндізгідей екен ғой, – деді Курагин. – Енді шыра жағудың қажеті болмас. Бітуге де таянған еді өзі.

Ашық тұрған есік пен терезеден жел гулеп кетті.

– Сквозняк, – деді, одан қатты қорқатын Драгомиров, денесі тітіркеніп, – есікті жапса қайтеді?

Шыңғыспен шүйіркелескен Курагин, мана көргеннен бері Драгомировке тіл қатқан жоқ еді. Патшаның әкімдерін жек көретін ол, «солардың бірі болар» деп, іштей ұнатпаған, сондықтан Драгомировке тік келіп:

– Жабылмайды есік, ұнатпасаң далаға шық, әйтпесе басыңды бүркен де жат! – деді қатаң дауыспен.

Сол сәтте кіріп, күді – шыққан қимылмен Аба кіріп келді.

– Не болды?! – деді Шыңғыс.

– Өлетін болдым, хан-ием! – деді Аба.

– Неге?!

– Масадан қорғанар қуыс таба алмадым. Қайда барсам қара түтіндей буады. Аттар да жанталаса тыпыршып жандарын қоярға жер таппай тұр!

– Күймеге бардың ба?

– Бардым. Манағы қалпында.

– Тұмылдырықтар жоқ па?

– Жоқ.

– Табылады, – деді Курагин қазақ тілін шала білетін сөздерімен, – мен айтқан. Приказ. Тақ болады.

– «Болғаны құрсын, қазір болмаған соң», – деп қойды Шыңғыс ішінен.

Оның ойы, – тұмылдырықтар табылып, доңғалақтар орнына салынса, табан-аузында жүріп кету еді. Міне, енді жіпсіз байланып отыр!..

– Маған не қыл дейсің? – деді ол Абаға қажыған дауыспен.

– Алысқа кетіп аттарға түтін салмаса, жануарлар шыдай алатын емес.

– Сөйтсең сөйт, – дей салды Шыңғыс.

– Никак нельзя! – деді Курагин. – Урт кетеді. Қала күйеді, жаман болады...

– Сактанып салар, – деді Шыңғыс.

– Жоқ, жоқ! – деді Курагин, қарсылығын басының, қолдарының қимылдарымен де аңғартып, – урт болады!

– Бара берсейші! – деді Шыңғыс, - өзің біле берсейші!

– Сен қырғыз байға! – деді Курагин, шығуға беттеген Абаға: – Алдаған жаман. Урт болса, мен сені пышақпен бауыздайды, утқа салады...

Аба шығып кетті. Шыңғыс үндемеді. Ол ішінен – «Енді «өрт» деген пәлеге жолықтыра көрме, жасаған!» деп тіледі.

– Енді тамақ ашиды, – деді Курагин Шыңғысқа, – мынау сүрлеген балық, –деп легеннен біреуін алды да иіскеп көріп, – тамаша!.. – деп Шыңғысқа ұсынды.

Шыңғыс ұстап көрсе – үлкендігі кебістей табан. Жалпиған қабырғасынан басып көрсе, былқылдаған семіз, қарны жарылмаған, - уылдырығы ішінде. Иіскеп көрсе сүр сасиды!.. Осындай бір сүр табанды ертерек жегелі, Шыңғыстың аузынан дәмі кетпей, «тағы да бір жесем!» деп арман етуші еді, сондықтан, мына табанның қышқылтым иісі мұрнын қытықтағанда, аузынан сілекейі шұбырып кетті.

– Жақсы? – деді Курагин Шыңғысқа қазақшалап.

– Тамаша! – деді Шыңғыс.

– Сен арақ ішеді?

Шыңғыс қалаға барғанда, әсіресе Омбыға барып жалғасқанда аздап ішетін еді, егер ол компанияда қазақ болмаса ептеп шоқанды да күйсеп қоятын еді.

Қазір шошқа жоқ. «Арақ» дегеннен, орыстың ақ ащысын ұғып отыр. Одан мынадай оңашада, әрі аш отырғанда, сүр балықпен ептеп жұтуға болады.

– Ішейік, бірақ, аздап, – деді Шыңғыс Курагинге.

– Бұндай арақ емес, – деді Курагин.

– Енді?

– Қарағайдың арақ.

– «Қарағайдың» дейсің бе? – деді Шыңғыс түсінбей.

– Ия!.. Соснаның!..

– Арақ бола ма одан?!

– Болады.

Курагиннің қазақша түсіндіргісі келіп еді, тілі жетпей қалды.

– Қарағайда сок бар, білесің? – деді ол.

– Білем.

– Орысша – живица. Содан ағызады, арақ...

– Соны іш дейсіз бе? – деді қалғыңқырап отырған Драгомиров, ұйқысы ашылып кеткендей.

– Иә! – деді Курагин.

– Оның қалай?! – деді Драгомиров, – у ғой ол!.. Өлтіріп жібереді ғой, адамды!..

– Біз неге өлмейміз?

– Ішесіз бе, сіз соны?

– Баяғыдан. Мен ғана емес, барлық балықшылар.

– Сенгім келмейді, – деді ол.

– Неге?

– Живицаның химиялық құрамын білем. Оның уы жыланның өтімен бірдей.

– Біз неге өлмейміз?

– Анық ішесіздер ме?

– Ішеміз! Әрине, біраз ақтап.

– Оны ғылым тілінде этилданған спирт дейді. Бірақ, адамға оны да ішуге болмайды, техникалық істерде қолдануға ғана жарайды.

– Ал, біз ішеміз. Соны қазір көрсетем.

– Ондай спиртті ішулеріңізге түбірімен қарсымын. Әсіресе, – деді ол бетін Шыңғысқа бұрып, – сіздің ішуіңізге. Ол адамды сеспей қатыратын

спирт.

– Онда, арақ тауып бер! – деді Курагин, байланысқысы келген ниетпен.

Драгомировтің есіне күймедегі саквбжында қалған спирттің құтысы түсті. Онда, шамасы, екі стакандай жұғын бар, су қосса төрт стакан болады.

Күркеге Проша кірді.

– Балықты асар уақыт болған жоқ па, Ваш-ство? – деді ол Курагинге.

– Әзірге ер керек.

– Мен осы шалмен күймеге барып құтыны алып келсем қайтеді? – деді Драгомиров Шыңғысқа.

Курагин көне кетті. Шал мен Драгомиров шыға салысымен:

– Досың ба, әлгі чиновник, қасың ба? – деп сұрады Курагин Шыңғыстан.

– Оны қайтесіз?

– Қасың болса, көзін жойдыра салу, маған оп-оңай.

– Жоқ, жоқ, – деді Шыңғыс шошып кетіп, – маған дос адам ол. Жақсы адам.

– Қызметі?

Шыңғыс қысқаша түсіндіріп жатқанда, Проша мен Драгомиров келді.

– Су қосып әкелдім, – деді Драгомиров, – құты толды. Екеуіңізге де жетеді.

– Маған өз спиртім жақсы, – деді Курагин. Таза спиртті сіздер ішіңіздер.

– Мен де, – Проша тілі күрмеліңкіреп. Ол далада құтының аузынан аздап қылқылдатып алған еді.

– Жақындандар, қонақтар! – деді Курагин.

Бәрі легенді айнала отыра қалысты.

Ол үйде бүйірлері, ернеулері майысқан тұтқасыз, үлкендеу екі жез бокал бар еді. Курагин соның біріне Драгомировтің спиртін толтыра құйғызды да, өзі жамбасында жатқан нәрсені алып:

– Біздің пивица осы – деп, сыртына шоқпыт оралған әлдене ыдыстан екінші бокалға әлдене сұйықты құйды.

– Живица ма? – деп сұрады Драгомиров;

– Да, еще она пивица! – деп Курагин өлеңдетіп жіберді.

– Түбіне дейін тартамыз, – деді ол Шыңғысқа бокалын соғыстырып, – әуелі – сіз, содан кейін – мен. Кәне, төңкеріңіз.

«Азар болса мас болармын» деген оймен Шыңғыс бокалды көтере салды да, түбін жоғары қаратты.

– Жігіт! – деді Курагин. – Ал, маған қараңыз!

Ол да бокалын төңкере сап, «иіске!» деп бокалын Драгомировке ұсынды. Драгомиров иіскеп еді, ащы дем өңменін атып кетті.

– Қалай екен? – деді Курагин.

– Өзіңізге ұнаса – дей салды Драгомиров.

– Татып көрмейсіз бе?

– Мен спиртті ғана ішейін.

Курагин Шыңғысқа «сіз балық жей беріңіз» деді. Ол тұттыға бастады.

– Мен де толтыра құям «пивицаны» сен де спиртті толтыра құй, – деді ол Драгомировке.

– Мүмкін сіз де спирт ішерсіз? – деді бокалына өз спиртін құйған Драгомиров.

– Ақсүйектердің ішімдігі ғой ол. Біздің ағайынға осы да жарайды, – деп Курагин бокал ұстаған қолын көтерді де, – толтырдың ба? – деді Драгомировке.

– Толтырдым.

– Бері әкел, көрем!

– Рас толтырдым.

– «Әкел!» дедім ғой, – деді Курагин қолын созып.

Драгомиров толтырған жоқ еді. Ол Курагиннен қаймықты да, «сөз естірмін, я таяқ жермін» деген қауіппен бокалын шүпілдетіп:

– Мінекей! – деп ұсынды. Көмескі сәулеге де көзі жыты Курагин, бокалдың ернеуінен төгілердей боп мөлтілдеген спиртті көрді де:

– Алдамақ болдың ғой мені, енеңді... Байқа, сен таяқ жеп жүрме. Әуелі

сен іш. Түбіне дейін. Әйтпесе таяқ жейсің, - деді.

Бокал толған спиртті Драгомиров аш өзекке әрең тауысты. Күтіп отырған Курагин бокалын тағы да қаға салды. Ол легендегі балықтың біреуін белдемесінен омырып, сүйегін бытырлата шайнап жұтты.

– Бері әкел! – деп Курагин Драгомировқа қолын созды.

Сұрағаны құты екенін түсінген Драгомиров, – «мәңіз!» деді.

Одан басқа сөз айтар халы жоқ. Судай сімірген спирт өзегін өртеп барады. Тынысы да бітеліп қалған сияқты дем алайын десе, өңеші өртенетіндей. Басы айналып, көзі қарауытып барады...

Құтыны қолына алған Курагин:

– Сен неге тұрсың? – деді Прошаға ақырып. – Жоғал көзімнен!

Проша шыға жөнелді.

– Ішесің бе, тағы? – деп сұрады Курагин, Драгомировтан.

Ол басын шайқады.

– Балық жейсің бе?

– Ж-ж-жоқ.

– Ендеше, жат! – деді Курагин.

Драгомиров ауларды басына жастай, ірге жаққа қисая кетті де, ілезде қор ете түсті.

Шыңғыс жалаң төсіне соналар қадалған түйенің халында еді. Мына ішіне кішігірім аяқтай сұйықтық сиятын бокалмен алпыс-жетпіс градусық қуаты бар спиртті тартып жібергенде, аш өзегін жалаған да кеткен. Оған ішіне ішімдік емес екі жүзді қанжар кетіп, өңешін, ішек-қарнын удай ашытып тіліп бара жатқандай әсер пайда болған. Өліп кету қаупі сезілгендей, ол әуелі дем ала алмай, кеңірдегін сипалап жан-таласқан шақта, қысылғаннан маңдайы тершіп қоя берген. Ішіне сонда ғана дем кірген, бірақ ол демінің өзі де спирт сияқтанып, іші-бауырын тиыштандырудың орнына ашыта түскен. Әлі де сасқалақтаған Шыңғыс, Курагин – «же» деп алдына итерген легендегі жуантық балықтың біреуін қолымен омырып жеуге шыдамай, бас жағын аузына молырақ тыққан да, қарулы тісімен кебістей балықтың тең жартысын қыршып ап, сүйек-мүйегіне, жылбыраған өкпе-бауырына қарамастан, ұртына бірер толғап жұтып жіберген. Уланған өзектің, өртенуі балық жұтудан бәсеңдеудің орнына, сүйектері қадалып бара жатқандай ашыңқырай түскен. Сонда да балықты медеу көріп, семіз табандардың бірінен соң бірін күйсей берген.

Басына шапқан спирттің уыты біраздан кейін денесіне жайылып, мас болған Шыңғыс отырған орнында теңселе бастаған...

Драгомиров осы кезде қор ете түсті. Ол үнді Шыңғыс естімеді. Оның естігені, Курагинның:

- Сен ше? – деген жуан даусы.
- Не, не?.. – деді дауыстан селк ете түскен Шыңғыс.
- Ішесің бе?
- Не... нені?
- Арақты.
- Жо-жоқ.
- «Неге?
- Бо-бо-болдым-м-м.
- Жоқ, сен ішесің.

Курагин Шыңғысты боқтап жіберді де, екінші бокалға спиртті толтыра құйды. Бұл шақта Курагинге ерегісіп емес, айла жасап емес, спирт билеген Шыңғыс денесіне ие бола алмай жантая берді. Курагин ұсынған бокалды өз бокалының қасына қойды да, Шыңғысты жағасынан қапсыра ұстады.

– Өтірік ұйықтама! – деді ол, Шыңғыстың былқылдаған денесін еркіне жібермей. – Айла жасама! Құйған бокалды ішкеннен кейін ұйықта!

Айтқанын істете алмаған Курагин оң жақ алақанымен Шыңғысты құлақшекеден бар пәрменімен тартып кеп жіберді. Оның күсті алақанының жалпақтығы түйенің табанындай да, саусақтары жас баланың білегіндей еді. Денедегі күші де сұмдық болатын, үлкен бөшкеге толтырып тұздаған ауырлығы бір центнер балықты құшақтап жүре беретін, балық жинағанда ұзын аудың бір басын бұл жалғыз тартса, екінші басына он шақты адам әрең ие болатын. Қарамағындағы адамдарға сөзінің бұлды болуы да, осы күшінің салдарынан да. Жәй айтқанда тыңдаса - тыңдады, егер тыңдамаса, бетіне шапалақпен бір тартса жетті, - ыркына көніп жүре береді...

Мас кісі қызық екен!.. Сау кісінің көбі ұшып түсетін, кейбірі талып қалатын шапалақтан, Шыңғыстың есі кіре қап, басын дауылдатқан спирт көзінен ытқан жаспен бірге шыққандай, Курагинге «енді ұрма» дегендей, екі қолын да көтеріп жасқана берді.

– Сен құдайыңның шешесін... – деді Курагин қазық қағатын тоқпақтай жұдырығын Шыңғыстың төбесіне төндіріп, буындырған жағасын босатып,

– мынаны жесең сеспей қатасың. Жанық барда бокалды іш! Бұдан кейін бермеймін.

Ұсынған бокалды Шыңғыс қолына еріксіз алды. Әлгінде соққан шапалақтың зардабын ол енді ғана сезінді: Аузын ашайын десе, жағының сүйегі қирап қалғандай қозғалтпайды. Курагин – «бол, іш!» деп дікендеп барады.

– Ішесің бе, жоқ па? – деді Курагин, жағын аша алмай отырған Шыңғыстың тұмсығына тоқпақтай жұдырығын тіреп, – әйтпесе, кеңсірігіңді бұзып жіберем.

Төнген қауіптің екпінінен, қарысқан жақтарының қалай ашылып кеткенін Шыңғыс білмей де қалды. Бокалды ол жұта салды.

– Бұл ұнамды іс, – деді Шыңғыстың бокалды түгелімен қотарғанын көріп отырған Курагин, – енді зорламаймын. Ішкің келсе ықтиярың.

Бұл жолы байқауынша, спирт өзегін өртеу түгіл білінген де жоқ, оған тұщы су жұтқан сияқтанды. «Қабірдің басын қар алады» дегендей, мына спирт манағы спирттің уытын тартып алғандай, мең-зең болып отырған басы да жазылғандай, дел-сал болып отырған денесі де сергігендей болды.

– Енді ішпеймін, – деді ол нық дауыспен.

– Ықтиярың. Жатам десең де ықтиярың кеңесіп отырам десең де ықтиярың.

– Өзің ше?

– Мен екеуіне де бейілмін.

Шыңғыстың есіне Шоқан түсіп кетті. Ол манағы кеткеннен жоқ! Қайда ол?!

Оның Курагинге білдірмей, Шоқанды төңіректен іздегісі келді.

– Тысқа шығып келейін, – деді ол орнынан қозғалып.

– Неге?

– Дәрет сындыруға.

Курагин «а-а-а» деді де қозғалмады. Шыңғыс тысқа шықса қалың шық түскен. Қанаты суланса сары масаның жатып қалатын әдеті, қазір сөйткен болу керек, ызыңдары естілмейді. Даланың желкемдеу ауасы таза, тынысы кең төңірек құлаққа ұрған танадай тиыш жел жақтан көлдің дымқос барқыны, судың толқыған сыбдыры сезіледі, құстардың шулаған дауыстары естіледі. Бұл мезгілде, бұл араның түні қысқа болады. Және

іңірдің қызыл шапағы аспанның солтүстік жақ кебесін жиектеп отырады да таң сәріге тұтасады. Қазір де солай екен, аспанның шығыс жақ етегі сары сызыктанып, құлқын сәрі басталып қапты, сол тұстағы Шолпан да жарқырай қапты. Аспандағы ала шабыр бұлттың арасынан сансыз жұлдыз жымың қағады. Ай күнгей жақ көк жиекте биік таудай қараңдаған, ара - тұра найзағайы жарқылдаған бұлтқа батып барады.

Тамұқтан жұмаққа шыққандай болған Шыңғыс, табиғаттың тамаша көрінісіне әсерленіп аз уақыт тұрды. Оның есіне осындай бір шақтың рахаттары түсіп кетті. Оның ең жақсы көретін серуені – құс салдыру еді. Жаздың алғыр құстарынан оның ұнататыны – түйғын болатын. «Ақ ұлпа» аталған бір түйғынды оған Арғынның атақты байы және биі – Шегеннің Бірімжәне сыйға тартып, Шыңғыс он шақты жылдай қызығын көрген еді. Ол қайда барса да «Ақ ұлпаны» да, құсбегісін де ерте жүріп, таң осылай білініп келе жатқанда құсқа шығар еді де, сулы жердің ық жағында қыранын қолына ұстап тұрып, жел жағынан құсбегіге дабыл қақтырар еді. Судан үрке ұшқан құстар, әсіресе қаз бен үйректер өзіне қарай қаптай ұшып келе жатқанда, қуанған Шыңғыс аңшы қазақтардың салтымен «қанды басын, бері тарт!» деп жымыңдар еді, зымырап келе жатқан құстардың ұшуы оған өгіздің аяңындай сылбыр көрініп, жақындағанша дәті шыдамай, тұла бойымен тыпырсыз тұрар еді, сонда да жемін көріп талпынған «Ақ ұлпасын» босатпай күткен құстарының ілгері оза беруін күтер еді, сабырсызданған «Ақ ұлпа» қатты талпынғанда көз алдынан жел тұрғызып, қанаттарымен бетіне сабай жаздар еді; «Ақ ұлпаға» әрең ие боп тұрған Шыңғыс, үйректердің ең ұшқыр-сұқсыр өзгелерден бұрын жетіп, үстерінен сып етіп өте бергенде, бауын сыпырған «Ақ ұлпаны» Шыңғыс ілгері сілтеп қалар еді, қазақтың «қыран құс қисық ұшып түзу ілер» деген сөзін «Ақ ұлпа» дәлелдер еді, қолдан ұшқан ол, зымырап бара жатқан сұқсырға тік ұшпай, жер бауырлап қиғаштай тартады, сондықтан сырын білмеген адамдар «бетімен қаңғырып кетті» деп ойлар еді, сырын білетін Шыңғыс «Ақ ұлпаға» қарай емес, үйрекке қарай шабады. Біраз екпіндеп қызып алған «Ақ ұлпа» орағыта жүйткіп, үйректің астын ала деңгейлеп барар еді де, «нысанама лекті» деген шамада, төменнен биікке бір-ақ ырғып, ілген үйрегімен бірге төңкеріліп жерге түсер еді, далақтап шапқан Шыңғыс жетіп келгенде, шарасыздықтан мойнын созып сұлық жатқан жанды үйректің үстінде, қап-қара көздері едірейген «Ақ ұлпа» бүрген үйрекке тұяқтарын батырмастан, жай ғана толғап қойып, тұмсығын тигізбестен, тәкаппар бейнеде, кеудесін көтере отырар еді. Шыңғыс аттан қарғып түсіп ұмтылғанда, «Ақ ұлпа» мақтанғандай шаңқ етіп бір шақырып қалар еді де, иесіне құрмет көрсеткендей үйректің үстінен секіріп түсіп, анадай жерге барып отырар еді. Түйғынның өткір тұяғы өкпесіне қадалған үйрек, жаны болса да қозғала алмас еді... Шыңғыс кісесіндегі кездігін алар еді де, пісміллә келтіріп, үйректі бауыздап, табан аузында төсін сөгіп, ыстық жүрегін «Ақ ұлпаға» жұтқызар еді.

«Қан сонарда» деген өлеңінде, осындай бір жағдайды, – «бір қызық ісім екен бұл жалғанда» деп Абай айтқандай, «Ақ ұлпасына» құс алдыруын,

Шыңғыс өміріндегі ең қызығы санайтын еді.

Кейін ат жалын тартып мінуге жарағанда, құсқа шыққан Шыңғыс Шоқанды ерте жүретін. Ол да әкесінен кем рахаттанбайтын.

Міне, енді көрсе, – сол әдемі табиғат әлі де сондай әдемі, сол әдемі таң әлі де сондай әдемі! Жетпейтіні: қолында «Ақ ұлпа» жоқ, қасында Шоқан жоқ, астында аты жоқ. Бары – балықшылардың мынау тамұқ дүниесі. Одан қаша жөнелер еді, – астында аты жоқ, қасында Шоқан жоқ! Қайдан табылады олар?!

...«Маңайдағы күркелердің бірінде отырған болар ма?» деген оймен, аяғын еппен басып Шыңғыс жан-жақты шолып көрсе, ояу адам сезілмейді, әр күркеге тоқырап құлақ түрсе, қорылдаған, пысылдаған дыбыстар ғана естіледі.

Шықтан қорғалаған масалар жылан сияқты болады. Қамыстардың арасына тығылып тым-тырыс жатады екен де, жақындай қалсаң жабылып кетеді екен. Шыңғысты да сөйтті, тек, қамыс күркелердің қасына таянса болды, беті-қолы дуылдап, удай аши қалады, сипап жіберсе, қадалған масалардың түскендігі сезіледі...

Масалардың шағуынан бас сауғалаған Шыңғыс күркелердің арасынан көлге қарай қашты. Жолында қараңдаған әлденеге кезіккен, – өздерінің күймесі екен. Оның мана шоңқиып қалған артқы жағы көтерілген!.. Доңғалақтар орнында... Сипап көрсе, мұрындықтары да орнында!..

Шыңғыс қуанып кетті. «Шіркін, – деп ойлады ол, – Қанашжан да, аттар да осы арада болып, бұндағы тамұқтан қаша жөнелсек, қандай жақсы болар еді!..»

«Қанаш осында тығылған болар ма?» – деп күйменің ішіне үңіліп те, сипалап та қарады. Бала жым-жылас, жоқ боп кетіпті.

Бірдеме ту сыртынан сыбдыр еткенде, Шыңғыс шошып кетіп жалт қараса, Курагин екен.

– Күйме қалпына келген! – деген сөз түсіп кетті оның аузына.

– Айтпадым ба, сізге? Солай болу тиісті. Бұл мекендегі адамдарда, менің айтқанымнан шығатындары жоқ.

Жобасына қараса, Курагин түк көрмеген адам сияқты, жүрісі де тың, сөзі де пысық! О, ғажап!.. Манағы әрі сасық, әрі удай арақтың түк әсері тимеген бе?.. Тисе, уыты тез қайтқан ба?!

Шыңғыс Курагинге баласының жайын айтып еді:

– Саспаңыз, – деді ол. – Табылады. Оған ешкім де тимейді.

– Қашан? – деді Шыңғыс жалбарынған үнмен.

– Менімше, таң ағарып болған шақта.

– Оны қайдан білесіз?

– Біздің балықшылар ауды көлге түн мезгілінде құрады, менімше, Ваше благородие, сіздің балаңыз сол қайықшылармен бірге кету керек.

– Балықшылар қашан қайтады?

– Кешікпес. Алды келе бастар. Қайда боласыз, күркеде ме, су жағасында ма?

– Өзіңіз ше?

– Маған бәрібір. Шалға балық астырып кеттім. Ендігі даяр шығар. Барып жесеңіз де ықтиярыңыз, балаңызды көл жағасында күтсеңіз де ықтиярыңыз.

Асқа зауқы жоқ. Шыңғыс көл жағасына бару ниетін айтты.

– Мақұл, – деді Курагин.

Екеуі көл жағасына барды. Ар жағында қорғасын түстеніп толқыған айдын шетіне көз жетпейді. Мақайда төңкерілген бірнеше қайық жатыр. Біразы арқандалып, жараға ұрған толқынмен тербеліп тұр. Төңірек балық сасиды. Маса сезілмейді.

– Сіз осында, төңкерілген қайықтардың біреуінің үстінде отыра тұрыңыз, – деді Курагин Шыңғысқа, - мен жабдықтарыма барайын. Тез оралам.

– Мақұл, – деді Шыңғыс.

Курагин жөніне кетті. Шыңғыс қайыққа отырмастан, келдің құмақ жағасында ерсіл-қарсылы жүрді, сонда басындағы бар ойы, – «Балам қайда болды екен?!»

Курагиннің күркесінен қашып шыққан Шоқанның ойы зымырап отырып күймеге жету еді де, шатырын көтеріп, бас-аяғын тұмшалап жатып қалу еді.

Ойы іске аспады. Тысқа жүгіріп шыға келсе, масаның көптігі қалың бұлттай болып кеткен. Олар мана денесінің ашық жерін шақса, енді ауыздан дем алғанда ішіне будақтала кіріп қақалтып жіберді. Аузын жапса мұрнына кірді. Оған ауада масасыз тартатын тыныс жоқ сияқтанды. Егер дала қараңғы болса, масасы құрғырлар осынша жабылмас па еді? Ай сәулесін шашқан бозамық сыртта көзге түскен жалғыз адам – Шоқан болғансын масалар жан-жақтан қаптай ұмтылып, қуанып қалғандай екен.

Курагиннің күркесіне қашып кірейін десе, әлгінде өңмеңін атып кеткен қошқыл, қою түгін әлі де булықтырып, танауынан исі кетпей тұр.

Сасқалақтап не істеуге білмей қалған Шоқанның құлағына жақын тұстан шыққан сырнай даусы, оған қосылған бірнеше әйел-еркектің әні естілді. Осы тамұқта бұл не сауық?!..

«Той немесе шілдеhana сияқты бірдеме шығар, сауық жасалған жерде маса да жоқ, шығар» деген ой келді Шоқанға. Думанды жақсы керетін бала, дауысқа қарай жүгіре жөнелді.

Жолшыбайғы күркелер, қостар ығы-жығы, бытықы-шытықы екен. Солардың ара -арасымен жүгірген Шоқанды масалар да талап бақты. Бет-аузын екі қолымен дамылсыз сипалап жанталасқан Шоқан бет алған жағынан бұрылған жоқ. Сонда тағы бір байқап келе жатқаны, шырылдаған шегірткелердің дауысы. Олардың да санында қисап жоқ сияқты. Үндерін қоса жан-жақтан шырылдаған олардың үндері, - топ қасқырдан үрке қашып шұрылдаған көп жылқының даусы сияқты. Не деген көп шегіртке!.. Мұншама көп шырылдауық шегіртке түгіл, бірен - сараны күз ағаш үйге тығылып, қай қуыста екенін таптырмай түн баласында қыстай шырылдаса, Шоқанның қытығына тиіп ұйқысынан оятып жіберетін еді де, көпке дейін көзін жұма алмай, қалжырап барып әрең қалғитын еді. Ал, мына араның ондай шырылдауықтары мың-миллион десе де боларлық!.. Бір кемпірдің – «шырылдауық босқа әндетпейді, пәле шақырады» дегені Шоқанның құлағында. Сонысы расқа келгендей, өткен қыс орданың ағаш үйінде, ымырт жабылғаннан таңға дейін бір шырылдауық дамылсыз сайрап, мекенін таптырмай мезі қылған! Соның арты жамандыққа соғып, хан ордасы құлағандай болып отыр. «Мына мыңдардың қосыла шырылдауының арты неге соғар екен?!..» деп ойлайды бала.

Бозамық далада үй-үйдің арасымен жүгіріп келе жатқан Шоқанның байқауынша, «үй» дегендер әр түрлі, бұған қамыстардың бастарын түйістіріп қойған, төбесі шошақ кішкенелері де бар, төрт қабырға жасап, төбесін жалпақтау ғып жапқандары да бар, сарай сияқты созыла салынғандары да бар, басым көпшілігі қамыстан құралғандар... Бәрін тұтас алғанда, тірі адам тұратын баспана сияқты емес. Жан адамның дыбысы естілмейді. Тым болмаса, сыбысқа елендеп үретін иті, жолды кесіп жүгіретін мысығы болсайшы!.. Жанды мақлұқтан бары масалар мен шырылдауық шегірткелер ғана сияқты.

Думан даусы жақын сияктанғанмен, жүгіре келе бірталай жер боп шықты. Масалармен арпалыса жүгірген Шоқан, ол араға еңтігіп жетті.

Түбіне таянса, думан болып жатқан тұрақтың сыртқы бейнесі, төбесін тапалдау ғып үйген ұзын маяға ұқсайды. Жүгіре басып айналып түссе, бір басындағы қақпа сияқты кірер орнынан басқасы жоқ. Тегі қамыстан салынған болу керек, – іштегі у-шудың дыбыстары түгелімен айқын естіліп тұр.

Шоқанның ықтиярына салса, сырттан тындап не шу екенін біліп алу, кірер-кірмесін содан кейін шешу еді. Үстіне бұлттай үймелеген қалың маса ол еркіне қаратпай, қақпаға қуып тықты.

Күркенің іші көрдей қараңғы. Іші түтін сасиды. Күркенің орта тұсында от орнындағы қоз болу керек, әлдене жылтырайды. Думан жүріп жатыр. Сырнайдың мана даладан естілген, татар күйлерін ойнаған үні, қосылған әйелдер, еркектер даусы әлі қызу-ақ. Әндетушілердің үндеріне қарағанда мас кісілер секілді.

Көмескі даладан қараңғы күркеге кіріп барғанда басы айналғандай болған Шоқан, шыға жөнелгісі кеп бір тұрды да, ойына күркендегілердің кім екенін білу түсіп кідірді.

– Жарық жасандаршы! – деген дауыстар естілді.

От орнының маңында қараңдаған біреу, қозға қамыс тастап жіберген болу керек, лап еткен жалын маздай жөнелді... Сонда көзі түссе, күрке іші қаптаған қалың жан, біреулері бұрыштарда, іргелерде жатқан сияқты, біреулері иық тіресе отырған сияқты, от маңайындағы адамдар қалың.

Оларды түстеп болмай, лап еткен жалын тез сөнді.

Шоқан әлгінде жалт еткен жалынның сәулесімен, өзі тұрған жердің іргесінде, аулар үйілген жерде бастау орын көр, оның ойы соған отыра кетіп, күрке ішіндегі тіршілікті абайлауға соқты. Мұның кіргенін ешкім аңғармаған, тұрғанын ешкім көрмеген сияқты.

– Шөлдеп өлетін болдық қой, – деген еркек даусы естілді сол тұстан, – әндету, сырнайлатуды қоя тұрып, тамақ жібітіп алсақ қайтеді?

– Қарнымыз да аша бастады, – десті біреулер, – сырнай мен өлең тамақ болмас – қаужалап алайық.

– Тамақты жарықта ішейік, біреу жарық қып тұрсын.

Қозға тастаған қамыстың жалыны тағы да жарқ ете қалды. От басындағылар әлдене сұйықты аз ғана бокалмен кезектесіп ішті, тыжырынған, түкірінген, демігіп қалғандары қаншама. Әлдене үлкен ыдыспен олардың арасына жейтін қойылды, оны да от басындағылар жапырласа жеп жатыр.

«Асқа жұмылғандар жүректерін жалғап алды-ау» деген шақта:

– Әу, сауығымызды қайта бастайық, – деген дауыс естілді.

– Баланың! – деді біреу. – Атын да қойған жоқпыз. Атын қояйық та, содан кейін қисайып, көздің шырымын алайық. Ау жаятын шақ таяп қалды.

– Сол баланың даусы біраздан бері естілмеді ғой, тұншығып қап жүрмесін өзі, – деді әлдекім.

– Рас-ау, – деді біреу. – Болды да ғой ондай оқиға, басқа бір қоста, әнеукүні жұмыстан қалжырап жүрген шешесі, нәрестесін емшегімен тұншықтырып өлтірді ғой.

– Мына баланы да байқайтын екен, – десті әлденеше дауыс.

– Мен байқайын, – деген әйел даусы естілді.

– Жарықты жарқырата түсіндер, – деді біреулер.

Қамыстың жарқыраған сәулесімен, от басынан бір әйел ербендеп түрегелді де тура Шоқан отырған жаққа беттеді. «Көріп қалар» деген оймен, Шоқан үстінде отырған аулардың етегіне сырғып жантая кетті.

Қараңдаған әйел Шоқанның сол жағындағы нақ қасына келді. Сол арада томпая қараңдап, мұрны пысылдаған адам жатқан еді. Келген әйел сол адамның қасына тоқырап еңкейді де, – «Баршын, ә, Баршын!» деп денесін қозғады. «Ә, ә...» лап есеңгіреген әйел үні естілді.

– Қатты ұйқтап қапсың ғой.

– Сен кімсің?

– Ақ маңдаймын.

– Неғып жүрсің?

– Сенің де, балаңның, да дыбыстарың естілмей қалған соң...

– Маса құрғыр дамыл бермей, көзім жаңа ғана ілінген еді. Баланы шағып шыдатпай, әлгінде ғана орап-шымқап әрең тыныштандырдым.

Әйел баласын байқаған қимыл көрсетті де, «ұйқыда екен» деді.

– Ендеше қозғама! – деді келген әйел. – Мен шілдеhana жасаушылардың тамағын беріп болдым, енді ыдыс-аяқтарын тазалайын. Сен қалғи тұр. Мен де осы араға келіп қисаям.

Әйел кетті. Балалы әйел қайта жантайды. Бұл күркедегі мәжілістің шілдеhana екенін Шоқан білді.

Тамақтан кейін мәжіліс оншалық қызбады. Күні бойы жұмыста болып, шілдеhanaға іңірде жиналған олар, жаңа ішкен-жегендері буындарына түскендей берекесізденіп, дауыстары да, әлдері де божыған белгі көрсетті. Сырнайшы, тегі, не қазақ болу керек те, не қазақ арасында көп жүрген татар болу керек.

Бұдан бұрын әкесіне еріп, татарлар көп отыратын Қырықбойдақ пен Бағланға Шоқанның барғаны бар, сонда Шыңғысқа құрмет көрсеткен татар байлары қонаққа шақырып, мәжіліс кезінде гармонь тартқызған, жырлар айтқызған. Шоқан татар музыкасын, әндерін ұнатып, артынан, дәл үйрене алмаған әндерді былдырықтатып өзі де ыңылдап жүретін болған. Татардың кейбір өлеңдерін қазақшылаған түрде айтып:

Қарман ойнай білмейміз де,

Үйренерміз біз әлі.

Бізді тауыпқысыздар деп айтады,

Тауық табармыз әлі, -

дегенді аузынан тастамайтын. Мына жолы естіген татар әндері де тамаша. Соларды тыңдап отырып, «өзі қазақша білмей ме екен?» деген ойға батты Шоқан. Сол ойын сезгендей, астан кейін сырнайшы тағы да татарша ойнай бастағанда:

– Әу, ойнай бере ме, бұл, ноғайша? Енді қазақшаны тыңдайық та! – деген дауыстар естілген.

– Енді қазақша тарт, Таңатар! – десті біреулер қостай:

«Таңатар» дегеннің кісі аты екенін я «таң атып қалар» деген мағынада айтылғанын Шоқан аңғармай қалды. Қайсысы болса да, жұрт сол сөзді айтып шулап кеткен соң:

– Болсын, – деді сырнайшы еркек.

Ол қазақтың бір биік әнін сырнайға ойнай жөнелгенде, әнге үйір Шоқан іштей көтеріліп кетті. Қазақ әнінің сырнайға тартылуын оның бірінші естуі. Бұған дейін қазақ музыкасының қобызға, домбыраға, сыбызғыға тартылуын ғана естіген. Оларды мына сырнаймен салыстырғанда, сырнайдың үні ен даланы жаңғырықтыра сұңқылдаған аққудың даусы сияқты да, аналардікі - ағаштың саясынан алысқа ұзамайтын бұлбұлдың сайрауы сияқты. Не деген ғажап, еді, мынау сырнай!.. Бұл маңай түгіл, сонау алыста қалған Құсмұрынға да жетіп тұрған жоқ па екен үні?!.

Сырнайшы әнді желіктіре тартып, екпіндеп алды да:

– Кәне, қайсының бар қосылатын? – деді.

От басындағылардан әркімдер «сен айт, мен айтқа» түсіп, суырылып ешкім шыға қоймады. Тегі араларындағы «шек шығарлары» болу керек, бірнешеуі «Құдамен айтсын» деп шуласты. Көпшілік сол сөзімді атап даурығып кеткен соң, біреу:

– Даусым қарлығып жүр еді, айтып көрейін, болмаса қалар, – деп тамағын кенеді.

Оның даусы Шоқанға таяқ жеп бақырған түйе сияқты болып естілді. Жұрт қолдаудың орнына ду-ду күлісті.

– Албасты басыпты ғой, мынауыңды!.. – деген дауыстар шықты әр тұстан. Анау намыстанғандай:

– Жақпаса қояйын, – деді де, енді қайтып үн шығармады.

– Енді қайсының бар? – дегенге ешкім жауап бермеді.

– Ұйықтайық, – десті әркімдер. Жұрт «сөйтсек сөйтеік» деп күңкілдей, қимылдай бастаған шақта:

– Әу, осы Үкі апайдың үнін естісек қайтеді? – десті әркімдер.

– Неге айтпайды? «Халық ұнатса хан түйесін сояды».

Бірнеше дауыстың шуласып өтінуіне қарағанда, «Үкі апайы» от маңында сияқты.

– Қарақтарым-ау, – деген еркектің я әйелдің даусы екенін айыруы қиын үн естілді от маңынан. – «Біздің бастан тарақ қалғалы қашан?» дегендей, әні бар болғырға ауыз ашпауым қашан!..

Әйелі, еркегі, баласы... дегендей, жалбарынған дауыстар жамырап кеткен соң:

– Нені айтайын? – деді әлгі дауыс.

– Қалағаныңды тартамын жеңеше, – деген еркек үні естілді.

– «Дәлләтты!» – деп ду ете түсті жұрт.

– Жылатады ғой, бейшараны! – деп күңк ете қалды. Шоқанның қасында жатқан әйел.

«Делләт, делләт!» деген шу көбейіп кеткен соң:

– Қайтеміз, жеңеше? – деген даусы естілді сырнайшының.

– Тартсаң, тартып көр, тентегім, – деді даусы қалың Үкі.

«Тентегім» деуіне қарап, Шоқан сырнайшы «Үкінің жақын қайын інісі екен» деп жорамалдады.

Әннің музыкасы сырнайдың саға жағынан ащы басталады екен. Домбырада бір пернені саусақпен ұзақ басып, әнші үні таусылғанша басқа

пернелерге ауыспай біраз тұрды да, содан кейін жоғарылы-төменділі ырғағы көп әнді құйқылжыта жөнелді. Шоқан бұндай әнді бұрын естіген жоқ-ты, күйіне қарағанда, ән мұңы зор туынды. Ауыздан шыққанда қалай естілер екен?

Сырнайшы әннің бір ауызын түгел сыдырта тартып алды да:

– Жеңеше, бастайық енді, – деді.

Әйел үндемеді.

Сырнайдың астыңғы пернесіндегі ащы үн әлгіндей безілдей бастағанда, дауыс қосыла кетті.

Ойын-тойда талай жоғары дауысты әйелдердің әнін ести жүре, дәл осындай ащы үнді Шоқан кездестірген жоқ еді. Ән мына күркенің, ішіне сыймай, жер – өмірге жетіп жатқан сияқты.

«Апырау, осынша әйел даусы жоғары болады екен ғой?!» деп қайран қап отыр Шоқан. Дауыс биіктіктің үстіне мейлінше ырғақты, мұңды да сәнді. Күш жеткен көмейді, үздіксіз үн бола береді екен-ау!..

Әнге қайран қала отыра, ұғымтал Шоқан оның сөздерін де есте тұтып қалды:

Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң,

Кең жайлау құлазиды ел кеткен соң,

Бірге өскен ойнап – күліп, беу жан - қалқам,

Күлемін кіммен ойнап сен кеткен соң, -

Аха-хау, Дәлләт-ай!.

Осылай айтқан өлеңнің бір ауызын әйел ширақ дауыспен бітірді. Екінші ауыздың өлеңі:

Шалшық су құдық болмас қазбаған соң,

Тобықтан ат шаба алмас саздаған соң –

деп басталады екен. Соларға кірісе, әнші әйелдің даусы берекесізденіп кетті. Қараңғыда естілген дауыстың жобасына қарағанда, әйел әннің екінші ауызын бастамай жатып, жыламсыраған қалпын көрсетті.

– Тоқтатыңдар! – деген дауыстар естілді әр тұстан. Шоқанның қасындағы әйел отқа қарай тұра ұмтылды...

Тегі, әннен оянды ма, әлде оянар мезгілдері болды ма, кең күркенің іші

араның ұясындай гуілдеген дауысқа толып кетті. Әнші әйелдің былай да қалжыраған үні, гуілдеген дауыс толқынына батып кетті...

Гуілден шыққан үндерден адамның иманы қасым болғандай ыңыранған аурулар даусы да естіледі одан, ұрсысқан, жанжалдасқан дауыстар да естіледі, жылаған дауыстарына қарағанда, бұл қостың ішінде жас балалар да бірталай сияқты, оларға ұрысқан, қарғаған, сабаған әйел дауыстарды да аз емес...

Құлағы тұнған Шоқан далаға шығып кету ниетімен орнынан көтеріле бергенде, қасынан жаңа туған баланың шар ете қалған даусы естілді. «Маса шаққан болар, бейшараны» деген ой кеп, Шоқан баланы қолына қалай көтеріп алғанын білмей де қалды.

– Бала оянды! – деген дауыс естілді от жақтан.

– Ендеше, атын қою керек, – десті біреулер.

– Сөйту керек, – десті әлдекімдер.

– Онда от алып жүріңдер.

Біреу оттың қозын жарқырата жайпап жіберді де, қолға уыстаған қамыстың басын тосты. Әлдекім қозды еңкейе беріп үрлеп жатыр. Қамыс лау ете түсті. Жарық ұстаған бір топ адам Шоқанға беттеді. Іштерінде сырнай ұстаған мұртты да бар.

– Мынасы кім?! – десті біреулер, қолындағы сәби безек қағып шырылдап тұрған Шоқанға жақындай.

– Манағы Шыңғыстың баласы сияқты ғой!..

– Дәл сол!

– Бұл қайдан душар болды, бұнда?!

– Баланы қалай алды, қолына? – деген дауыстар гулесіп кетті. Маңайдағылар қаптай бастады. Уыстағы қамыстар бірінен соң, бірі тұтанып, Шоқанның төңірегі отқа толып кетті...

Қоршаған адамдардың түстерінен адам шошырлық бәрі де арық, үсті-бастары далба-дұлба, түстері суық, қадалған көздері Шоқанды ішіп-жеп барады!..

Бұған дейін талай кедей ауылдарды, талай кедей үйлерді көре жүре, нақ мынадай жүдеулерді Шоқан кездестірген емес-ті. Не сұмдық, мыналар?!.. Осындай да тұрмыс болары екен-ау, адамзатта!.. Көздерімен ғана емес, сөздерімен де асса, - қолдарымен де түтіп жемес пе екен Шоқанды?

Зәресі кеткен Шоқан, көп тазының арасына түсіп қалған күшіктей, жан-жағына жаутаңдай қарап мейірім күткен еді, ондай белгі ешкімнің де кескінінен аңғарылмады.

– Бері әкел, баланы! –деп бір әйел қолын созды.

Баланы берсе, мына қоршай төнген түсі суықтар бас салардай көрінді. Ол қуана бастаған сәбиді бауырына қыса түсіп шегіншектей берді.

– «Әкел» дедім ғой, – деді әйел Шоқанға.

– Бермеймін!

– Неге?!

– «Атын қоямыз» деген жоқсыңдар ма, бұл нәрестенің?

– Онда сенің не ақың бар? Бер баламды! – деп әйел қол салуға айналғанда:

– Тұра тұршы, келін! – деді қартаң әйел.

– Шыңғыстың баласымысың, сен?

– Ие, Шыңғыстың баласымын.

– Кәдімгі – хан Шыңғыстың ба?

– Ие, хан Шыңғыстың.

– Мана көл жағасында көрген баламысың, сен?

– Ие, сол баламын.

– Мұнда неге келдің?

– Шілдеханаға.

– Қайдан білдің, шілдехана барын?

– Естідім.

– Қашан келдің?

– Мана.

– Бұ не, баланы әңкүр-мәңкүрдей тергеп кеткендерің? – деді аппақ сақалды, жыртық көйлек-дамбалшаң біреу, Шоқанды қоршаған топты кимелей, Шоқанға жақындай берді, -кім келмеуші еді, шілдеханаға? Ойынға келдің бе, балам?

– Ие, ата.

– Атың кім өзіңнің?

– Шоқан.

– Әу, жұрт! – деді шал қоршағандарға, – бұл қосқа құдай айдап келген шығар осы баланы. Асыл тұқым, нәрестеге осының атын қою керек.

– Табылған ат!.. – деп ду ете түсті бірнеше адам.

– Иесі не дейді екен? – десті біреулер.

– Сен қалай көресің? – деп біреулер сырнайшыға қарады. «Әкесі осы екен ғой» деп ойлады Шоқан.

– Қатын, қалай дейсің? – деді сырнайшы, балаға ұмтылған әйелге. «Шешесі осы екен ғой» деп ойлады Шоқан.

– Көп ұнатса не дейміз, – деп күңк етті әйел.

– Болмайды! – деді, үсті далба-дұлба, басына тартқан кішірек жыртқы орамалдан ұйпаланған тұлымдары шыққан, кескінінің айғызданған әжімдері жалынның жарығынан айқын көрінген, арық денелі әйел, тырнақтары қарғаның тұяғына ұқсаған екі қолын бірдей көтеріп.

– Неге, Үкі? – деді ақсақал. «Әнші әйел осы болғаны ма?!» деп ойлады Шоқан.

– Құдай төрім түгіл көрімді жақын қылмасын, хан тұқымына.

– Олай деме, Үкі келін! – деді ақсақал, – хан тұқымының аты айыпты емес, ісі айыпты. Мына баланың, – деді ол Шоқанды қолымен нұсқап, – аты жақсы екен, өзі оқу іздеп бара жатыр дейді, солай ма, балам?

– Солай, ата.

– Ендеше, тіпті жақсы. Нәрестеге осы баланың жолын берсін, аты Шоқан болсын.

– Дұрыс, – десті көпшілік.

– Болса – болсын! – десті әкесі мен шешесі.

– Ал, ендеше, – деді ақсақал, Шоқанға, – қолындағы баланың құлағына «Шоқан, Шоқан, Шоқан» деп үш айғайла да шешесіне бер.

Шоқан шалдың тілегін орындады. Қолына тиген баланы шешесі бауырына басты.

– Бәрекелді! – десті шуылдасқан әлеумет.

«Төнгендер енді тимес» деген оймен жылысып тысқа шығуға ыңғайланған Шоқанға:

– Әй, бала, тоқта! – деді біреу. Таңатар екен. Шоқан кідірді.

– Бұл қалай болады, шырағым? – деді ол Шоқанға жақындап, – әдетте, балаға ат қойған кісіге әкесі ат мінгізеді, менде ат жоқ. Оның орнына, қайыққа мінгізсем қайтеді?

– Қайдағы?

– Көлдегі. Ау салар мезгіліміз болды. Менімен бірге барасың да, ау салысасың. Қызық болады.

– Қатын, манағы бақырға салған сазандар бар ма еді? – деді Таңатар әйеліне.

– Бар, аздап тұз сеуіп қойғам.

– Әкел, бақырды. Шоқанға кел үстінде асып жегізем.

Әйел бақырды алып берді.

– Екеуміз тоярлықтай, – деді Таңатар бақырды тұтқасынан ұстап, – су үстінде асқан балықты жеп көріп пе ең?

– Жоқ.

– Ендеше тамаша болды ол. Біздің үйден татқан дәмің болады! Мә, бақырды ұста, ауды арқалаймын.

Шоқан бақырды қолына алды. Таңатардың айтқаны рас екен, бақыр ап-ауыр.

– Бәріміз де кетеміз, – деді ол оты сөнген қоста гуілдескендерге.

Ауды арқалаған Таңатарға еріп Шоқан тысқа шықса, дала бозамықтанып қалған екен. Таңатардың арқалап алған ауы бір шөмеле шөптей дерлік. Қостан шығып жатқандардың көбінің арқасында да сондай жүк.

– Ал, кеттік! – деп көлге қарай беттей берген Таңатардың әлдекімдерге:

– Шыңғыс күймесінен алған тұмылдырықтарды апарыңдар да, доңғалақтарды орнына салыңдар! – деген күбірі Шоқанның құлағына шалынып қалды. «Көлде жүріп қайтқанша күйме дұрысталса, жолға шығады екенбіз» деп үміттенді ол.

Балықшылар арты шоңқиған күймені жанап өтті. Шоқанның қазіргі есі-

дерті онда емес, қайыққа мініп келде жүзуде, көл үстінде балық асып жеуде. Осындай ойдағы оның былай да ашып келе жатқан қарны, тіпті аша түсті, шектерін бойлай жылан жорғалаған сияктанып, былай да еңкектеу жүретін ол, бүкшііп алған сияктанды. Сонысын аңғарғандай.

– Бала, немене, бүкшендеп қалдың ғой, бақырды ауырлап келе жатқан жоқсың ба? – деді Таңатар.

– Жоқ, – деді, бұрын жүк көтермеген Шоқан намыс көріп.

Таңатардың түр-тұлғасын енді ғана байқап келеді, орта бойлы, сүйектері сом, жауырыны кең, кеудесі еңкектеу, мұртын баспастан, орыстарша ширатып еркіне жіберген, тегі, сақалы қалын, болу керек. Қушықтай біткен бетінің иек жағы жалпайып тұр, шүңіректеу көздері кішкене тәрізді. Иығына артқан ауды ұстамастан келеді. Үстіндегі жамаулы көйлек-дамбалы кенеп. Жалаң аяғымен кедір-бұдыры көп жерді етікті кісідей басады, аяңы жылдам екен. Шоқан жүгіре басып әрең еріп келеді...

Олар көлдің жағасына келсе, батыс жақтан тұрған самалдан судың беті толқынданып, ақ көбік жиекке жинала бастаған екен. Әлгінде, сауық болған күркеден шыққанда ерген адамның саны оншалық көп сияқты емес еді, енді Шоқан көл жиегіне келгенде қараса, қаптап кеткен адам және кілең әр жастағы еркектер, әйел көрінбейді, бәрінің де киімдері жыртық-жамаулар, бері де жалаң аяқтар, көбінің басында лыпа жоқ,... түндегі толық айдың қазір көкжиекке қызара батып, айналаның бәрі күңгірттене бастауынан ба, әлде расында солай ма, - барлық адамның да беттері қара сұр суық.

Жағадағы қазыққа арқандалып, толқыған судан шоршандап тұрған үлкенді - кішілі қайықтар толып жатыр екен. Таңатар сол арқандаулылардың сопақша кішірек келген, астау тәрізді біреуіне таянды да, ішіне үңіліп:

– Суға толып қапты ғой, мынау! – деді.

Шоқан да үңілсе, толқыннан қалтақтаған астауша қайықтың ішіне іркілген, шамасы «адамның толарсағына таяу келер-ау» дерлік су, шайқаландап жатыр екен.

– Әу, бері кел! – деп Таңатар, қайықтарын, саймандарын түзеп әбігерленгендерден біреуді шақырып алды да, арқалаған ауын аударыңқырай, – мә, ұста мынаны! – деді. Келген адам ауды көтеріп алды.

– Сендер құра беріңдер, ауларды, – деді Таңатар оған, – мен өзімнің «қалтақбайыммен», мырзаны көлге серуендетіп келейін.

«Мырза» дегенді сыйлау, я кекету түрінде айтқанын Шоқан аңдамай қалды.

– Мақұл, – деді анау.

– Мен, – деді Таңатар, – бақырашпен «қалтақбай» ішіндегі суды төгейін, сен бір құшақ құрғақ қамыс алып кел.

Астау қайықтың аты «қалтақбай» екенін Шоқан енді жорамалдады. Анау адамға бұйыра сөйлеуіне, күрке ішінде өзін қалай ұстауына қарап, Шоқан Таңатарды «басқарушы біреуі болар» деп тұр. «Ендеше ол, дені дұрыс, үлкендеу қайықтардың біреуіне мінбей, мына сияқты «қалтақбайға» неге мінеді?!»

Таңатар «қалтақбайдың» үстіне шықты да, суы молырақ көлкіген жағынан түрі ожау сияқты мыжырайған бірдемені суырып ап, қайықтағы суды көсіп ап көлге төге бастады. Салдырлауына қарағанда, «бақыраш» дегені осы болу керек.

Таңатар қайық ішіндегі бірталай суды бақырашпен ілезде кәсіп тауысты да:

– Ал, мырза, кел бері, мін мұнда! – деді қайық ішіне шақырып.

Қайыққа мінер – мінбесін білмеген Шоқан, Таңатарға инені тартқан магнитті пышақ сияқты, еркінен тысқары жақындай берді.

– Әуелі бақырыңды бері әкел! – деді қайыққа таянған Шоқанға қолын созып.

Шоқан берді.

– Су қайыққа әлі де кіреді, – деді Таңатар, – етігін мен шалбарыңды шеш те, анау үйіліп жатқан салының үстіне қойып кет, қайтқанда аламыз.

Шешінер - шешінбесін білмеген Шоқанға:

– Рас айтам, – деді Таңатар бұйрықты дауыспен, – ешкім де алмайды. Сол орнында тұрады.

Шоқан Таңатарға арбалған адамдай, салының үстіне отыра қап етігін де, шалбарын да шешті.

– Дамбалыңды ышқырыңа түрініп ал, – деді шешкен киімдерін салының үстіне қойып, қайыққа жалаң аяқ түрде жақындаған Шоқанға.

Шоқан оны да істеді.

– Ал, енді мін, қайыққа. Су жағынан кел.

Шоқан көлдің суы салқын жиегіне аяқ басып көрсе, түбі таңдайланып жатқан құм-қайран екен және шетінен бастап терең екен, қайыққа Шоқан орта тұсынан кеп мінгенде тізесінен келді. Шоқан мінгенде қайық аяқ басқан жағына аударылып кететін сияقتанып қалтақтап қалды. Әлгі жұмсағаны, белінен қоғажаймен буған бір бау құрғақ қамыс әкеп берді. Оның екі басы қайықтың алды - артынан асып жатты.

– Жақсы болды, – деді Таңатар. – Суға тимейтін болды. Тисе – пысылдап жанбай әуре қылар еді. – Ал, енді ағыт бауын қазықтан, – деді Таңатар қамыс әкелгенге.

Ол аласа қазыққа байлап қойған, түйіні көп жіпті шешті де, шумақтап ап, қайықтың ішіне тастады.

Шоқан қайықты алғаш көргенде, «тұтас бөренеден ойып жасаған болар» деп жорыған еді. Енді қараса, тақтайдан құрастырылған екен. Олардың жіктерінен жылтыраған су жылап кіріп жатыр. Арт жағында бір адам

отырарлық орындық бар.

– Бала, – деді Таңатар, – сен анау орындыққа отыр. Қайыққа жиналған суды бақырашпен қалғып ап, көлге серпіп отырасың ескекті мен есемін.

«Ескек» дегені - ұзындығы адамның бір жақ қарындай ғана қалақ екен және өзі - жалғыз.

– Ал, кеттік! - деп Таңатар сол ескекті су түбіне тірей, бір-екі ырғап қалғанда, қалтақтаған қайық, көлдің, ішіне қарай жылжып жүре берді. Түрегеп тұрған Таңатар, жылдамдатқан қимылмен суды екі жақтап есті. Ілезде жара алыстай бастады.

– Таңатар! – деп дауыстады, қамыс әкелген жағада тұрып, – айттым ғой мана, сүңгітіп жібер!..

Нені сүңгіт дегенін Шоқан аңғармай қалды. Аздан кейін оның ойына жамандық кіріп, – «мені айтқан жоқ па екен?!» деп күдіктенді. Оның жүрегі өрепкі қап, маңдайынан тер шығып кетті. Сасқанынан:

– Осы ара терең бе? – деген сұрау шығып кетті оның аузынан.

– Терең, – деді Таңатар есуін жылдамдата түсіп. – Кісі бойламайды.

– Жағаға жақын жер ғой.

– Болса ше? Не заманнан бері қаптаған қайық жүріп жататын тұс. Қаратылуы солай ма, әлде бізден бұрынғы балықшылар қайықтардың келіп-кетуіне оңай болсын деп қолдан тереңдетті ме, - әйтеуір осы бір суаттың асты өте терең.

Егер терең болмаса, ойына өлім қаупі келген Шоқан, осы маңда суға қарғып түсіп тұра қашар ма еді, қайтер еді, ол иығынан ғана келетін су болмаса, одан асатын суға малтып келген жан емес, сондықтан:

Қалтылдақ қайық мініп ескегі жоқ,

Дарияда жүрміз заулап кешпегі жоқ,

деп бір ақын айтқандай, еркінен тыс, аумағы кең көлдің айдынына қарай кете барды.

Іңірде және әлгінде жаға жақтан қарағанда, бұл көл қамысты сияқты еді. Енді, айдынға шыға көрсе, қамыс, тек жағаға жақын тұсқа, ақ кигіз үйдің жабығының сыртына ұстаған басқұр сияқты ғана екен. Ал, толқып жатқан айдынның ұшы-қиырына көз жетер емес.

Таңатар түрегеп тұрған қалпымен, ескекті екі жақтап сілтеп келеді. Айдынға шыға жел қатайып бара жатқан сияқты. Мана жағада іркілдеген

толқын енді күркілдеп, құтырған бурадай шабынып жатыр. Сусылдап қамаған толқын астау қайықты аударып жіберерліктей екпіндейді. Тегі, таң қараңғысы ма, немене? Төңірек қап-қара түнек болып алған. Ай бардағы ала - шабыр бұлт, ол батқаннан кейін қалыңдап алса керек, аспанда бір де жұлдыз жылтырамайды. Қараңғылыққа көзі үйренген Шоқанға төңіректе жарыса сапырылыса қимылдаған толқындардың елесі қараңдайды. Олар ертегіде айтылатын айдаһарлар сияқты, бәрінің де түстері қап-қара, жалдары қара-бурыл. Солар қайықты қамай сапырылысқанда, «қайсысы жұтар екен?!» деп үрейі кеткендей, қайықтың қалтақтауы жиілей түседі. «Қашан ауып кетер екен?!» деген қауіптегі Шоқанда зәре жоқ. Таңатар ескегін үн-түнсіз есе береді. Ол, тек, анда - санда ғана, бірде «бала» деп, бірде «мырза» деп дыбыс береді.

– Төгіп отыр, қайыққа кірген суды! – деп қояды. Шоқан Таңатарсыз да су төгуді ермек көріп, қимылдан қолы босамайды. Бұл жүзудің ақыры немен тынарын білмеген Шоқанның ой-санасы сандалуда...

– Бала! – деді әлдене бір уақытта Таңатар.

Шоқан кенет дауыстан селк ете түсті.

– Шаршаған жоқсың ба, бала?

– Жоқ.

– Зеріктің бе?

– Зеріксем амал нешік!

– Рас, – деді Таңатар, – Күннің ашыққа баюына қарап, түн жақсы болар деп шамалаған едік, жел құтырып, көлдің суы желігіп алды ғой.

– Солай болды, – деді Шоқан күрсініп.

– Үйдегі ниетім: саған көл үстінде қонағасы беру еді, шырағым, онымды құдай қош көрмей, дауылын тұрғызып жіберді. Қазіргі ойым, – судан аман шығу.

– Көріп келем.

– Бұндай толқын, мынадай астауша қайық түгіл, ірі қайықты да кейде аударып жібереді. Ендігім – жан сақтаудың қамы.

Үрейлене түскен Шоқан үндемей қалды.

– Бірақ, қорықпа шырағым, – деді Таңатар. – Қайық ауса да сені аман сақтай алам.

– Бұрын ауып көрген бе едіңіз? – деді Шоқан.

– Талай рет. Мұндай жылы кезде ғана емес, су беті қабыршақтанып жатқан күздігүні де. Кейде киімшең қалыпта да. Ені қанша жалпақ болғанмен, бұл көлдің, о жағынан бұ жағына малтып өте берем.

Таңатардың бұл сөздері мақтаныш сияқты көрінгенмен, Шоқанның үрейлі көңіліне медеу болды. Осы сәтке дейін, секунд сайын ажал күткен ол, енді тіршіліктен дәмете бастады.

– Аға, – деді ол, – қайда бара жатқанымыз мәлім бе, біздің?

– Мәлім, – деді Таңатар.

– Қайда?

– «Ерегіспе» деген ауруым бар еді, мырзам. Бет алған жағымнан қайтпайтын «ұстамалым» бар еді. Соным ұстап кетіп, көлдің, жел жақ шетіне шығуды серт етіп келем.

– Неге, аға?

– Ойда жоқта тулап кетті ғой, мынау көлің. Еркіне салсаң, қайықты қуып отырып, бір жерге батырып кетеді, оны істей алмаса ыққа шығарып тастайды. Ерегістім соған. Қайықты қарсы сап, жел жақ жағаға шықпай қоймауға бел байладым.

– Онда бетіңнен жарылғасын, аға!..

Бұдан кейін бұлар біразға дейін үн қатысқан жоқ. Жаңағы ерлік сөздерін естігеннен кейін, Шоқанға Таңатардың қимылы бұрынғыдан да күшейе түскен сияқтанды, бұған дейін арындауық аттай көткеншектеп келе жатқан қайық енді қамаған толқындарды тіліп зымырай бастаған сияқтанды...

Бір кезде жел бәсеңдеген сияқтанды, ағаштың бұтағы немесе қамыстың басы тәрізді бірдеменің зуылдаған сыбысы естілді...

– Жағаға таянып қаппыз, – деді Таңатар қуанған дауыспен.

Кешікпей қайық қалың қамыстың арасына кіріп кетті. Жыныс аса қалың екен, араларынан қайық әрең сырғып келеді, өздері зәулім биік, кейбірін Шоқан ұстап көрсе, жуандығы құрықтай.

– Шіркін, осылардың сүйріктері қандай жуан, қандай тәтті екен, тартып жер ме еді, өзін, ә?! – деп қояды Шоқан ішінен.

Қайық қамысқа кіре, қаз қаңқылдап, аққу сұңқылдап, үйректері барқылдап, шағаласы шаңқылдап... дегендей, қамыс арасында жүрген құстар мазасыздана бастады. Біреулері дырылдап ұшуға айналды. Судың сылдырынан басқа түк естімей келе жатқан Шоқанға, бұл үндерді есіту көңілді болды...

Бұ жақ шеттегі қамыстық нуы едәуір жалпақ екен, ішін қайық бірталай уақыт аралады. Қамыс сиреп, шет жағы бәшке – құрақ пен өлең араласа өскен шалғынға айналған шақта байқаса, жел шынында да бәсеңдеген, сол кезде қайықтың түбі қайраңдап сазды топыраққа тиді.

– Енді сүйреп шығармаса болмайды – деп, Таңатар қайықтан секіріп түсті де, тұмсығындағы бауынан сүйрей бастады.

– Сен отыра бер, бала! – деді ол Шоқанға.

Жауап берместен Шоқан да жерге түсті, – тайыз тұста қайықта отыруға ұялды.

Шалғынның түбі саз екен. Бірақ бұл маңайда мал болмау керек, тұяқ батқан шұқыр сезілмейді, үсті жылпылдаған саздың асты кебір, аяқты тұтқырлана тартып әрең жібереді.

Қайықты артынан итермелеп келе жатқан Шоқанның мұрнына жабайы жуанын, иісі аңқып кетті. Томарлардың, көлдердің осындай сазына өсетін жуанын, жұмыры кішкене, сабағы жуан және биік болады. Жаз ортасында ұшар басына көгілдірлеу түйін тастап (дәні сол түйінде болады) піседі. Бұрқыраған рахат иіс сол кезде шығарды. Өсімі көп жылдары, қалың жуанын, қышқылтым иісі, желдің ық жағынан алыстан аңқиды. Сол кезде жұлып ап жесе, ауызды толтыра көпіршіп, қышқылтымы мұрынға атып, адамның иіскеу және тату сезімдерін ерекше бір рахатқа бөлеп жібереді...

Осындай жуа Құсмұрын көлінің жағасына да кейбір жылдары мол шығып, жұрт жапа-тармағай жиналып теретін еді де, сорпа-суаны жоқтар шикідей жеп, барлары турамшылап салма жасар еді. Үйінен сорпа арылмайтын Шыңғыс, қашан таусылғанша жуалы салмадан ауыз алмайтын. Шоқан піскен түрі емес, шикі түрін жақсы көріп, үнемі тыңнан жұлып жейтін. Кей күндері оның қорегі сол болатын. Қолдан есіретін жуаны (сарымсақты) ол шайнай беріп түкірігі тастаған да, содан кейін аузына алмай қойған. «Су жуаға не жетсін?» дейтін ол.

Көлдің, томардың, саздарында, жуамен қатар буылдық та өседі. Шығымды жылдары оның жұмыры баланың жұдырығындай болады, тармақты сабағының басына үлбіреген ақ гүл өседі. Піскенде гүлі төгіледі. Сол кезде оны ауқаттылар - таңсыққа, кедейлер - азыққа жейді. «Сүтке бөктірген буылдықтың тамақтығы, ақ ірімшіктен кем болмайды» - деседі, жеп көргендер. Шоқанның да солайша әзірленген буылдықты талай жеп, тәттілігіне тамсанғаны бар. Қазіргі қараңғылықта, шалғын арасында буылдықтың бар-жоғы белгісіз. Иісінен байқауға ол жуадай ароматты өсімдік емес. «Мынадай қалың шалғынның арасында буылдықтың болмауы мүмкін емес» деп жорамалдайды Шоқан. Шіркін, сүтке бөктіріп жер ме еді, соны!.

Қараңғыда қайықты итерісіп келе жатқан Шоқан бір қолымен шалғын

басын сипалап келе жатып, басында түйіні бар біреуін «жуа болар» деген оймен жұлқыды. Кебір саз жұмырын жібермей, сабағы үзілді. Шоқан соны шайнап көрсе, жуа!.. Қарны ашып келе жатқан оған, көбіктенген жуаны толғап жұтқан шақта, бір аяқ қымыз ішкендей қанағаттанды. Ол шалғын басын тағы сипалай бастады.

Оның қолына екінші жуаны жектірмей, қайық жағаға жетті. Ар жағы түптеле өскен қалың тал екен. Таңатар қайықты сүйреген қалпымен, кеудесінен асыра қырға шығарып тастады да, мана отынға алған қамысты ұстап көрді.

– Былжырап су боп қапты ғой, мынау, – деді ол, көтере берген бау қамысты қайықтың қасына тастай беріп, – бірақ, оған уайым жеме, мырзам. «Көл үстінде керек болар» деп ем, енді керегі жоқ, тал арасында отын көп.

Ол қайық ішінен бақырды көтеріп алды да, «суға келіп жүреміз бе» деп, бақырды жалтырлау бір жерге батырды. Орта тұсына дейін балық салынған бақыр, суға мөлтілдеп толды. Таңатар бұтақтары самалға жайқалған талдарға беттеп:

– Бері қарай жүр, бала! – деді. Шоқан соңына ерді.

Қалың талдың арасы тіпті тымық екен. Жайқалған бұтақтардың сыбдыры болмаса, жел бар дерлік емес.

– Бала, шөмшек терейік, – деді Таңатар тал нуының паналы бір қуысына кіре, бақырды жерге қойып, – ыстық жасайық.

«Ыстығы» – балық асу болу керек, ал, «шөмшегі не?»

Шепе үйрететін боғауыз өлеңдердің ішінде:

Қыз да барды шөмшекке

Мен де бардым шөмшекке,

Қыздың көзі шөмшекте

Менің көзім емшекте.

деген болушы еді. Осындай өлеңдердің (бұдан да жамандардың) талайын үйренген Шоқан «шөмшек не?» деп сұрамаған еді, енді, Таңатардың қу бұтақтарды жыюына қараса, «шөмшегі» осы екен.

Шөмшекті Шоқан да жинасты. Ол ілезде кеп жиналды. Тегі, талдардың арасы тұнған жидек болу керек, жұпар иісі аңқып тұр. Шіркін, көз болып, теріп жесе, жидекті!.. Қалың шөптің арасында өсіп күн көрмегендіктен бұндай жердің жидегі бозғыл түсті үлкен болады да, қышқылтым тәтті дәмі тілді үйіреді.

«От қайдан табылады» деп ойлап қалды Шоқан. Таңатар балағын түрген кең, дамбалының ышқырынан әлденені суырып ап, екі бармағының басын шықылдата бастады, бұл, әрине шақпақ тас.

Шақпақтың ұшқыны ағаштың қуына тез тұтанды. Оның үстіне үймелектен шөмшектің қоқымы да тез жалындап, ілезде жалын жарқырай қалды. Қу талдар от үстіне үйіле түсті. Жалын жайнай түсті. Таңатардың беліне байлаған қайысында қын бар екен. Ол пышағын суырды да айыр бұтақ екі талдан қазық жасап, оттың екі жағына қақты, қазықтар үстіне арқалық тастап, бақырды соған асты.

- Балықтар аршылған ба еді? - деп сұрады Шоқан.
- Әрине.
- Кімге даярланған еді ол?
- Той тарқарға.
- Неге асылмады?
- Сенің кесіріңнен.
- Менің? Қандай?..
- Сен көрінбегенде, шілдеханаға жиналғандар бұл балық жеп тарқайтын еді.
- Менің не бөгетім болды оған?
- Ол ұзақ әңгіме, мырзам. Қаласаң айтайын.
- Айтыңыз.
- Балық піскенше бітіре алмауым мүмкін.
- Жегенше бітірерсіз.
- Онда да бітпеуі мүмкін.
- Содан кейін, қайтпаймыз ба, кейін?
- Қайтамыз.
- Жаяу ма, қайықпен бе?
- Өзің қайсысын қалар ең?
- Жаяулауға да қарсы емеспін.

– Неге?

– Өліп қала жаздадық қой, әлгінде, қайық үстінде.

– «Өлтірмеймін» деген жоқ па ем, мен «қайық батса да аман алып шығам деген жоқ, па ем?

– Дедіңіз.

– Ендеше немене, айтып отырғаның?

«Таңатарды ренжітіп алдым ба» дегендей, Шоқан қипақтай сөйлеп:

– «Құрғақпен баруымыз жеңілдеу болар ма екен» дегенім ғой, - деді.

– Жеңіл болғанмен алыс. Қазір мезгіл таң қараңғысы болу керек. Көлді аяңдап жағаласақ, біздің мекенге күн көтеріле жетер ек.

– Қайықпен ше?

– Ыққа қарай жүземіз ғой, биенің бірер сауынында жетіп қаламыз онда.

– Тез кетеміз бе, бұл арадан?

– Балықты жеп болған соң.

Шоқан көнгендей белгі берді. Таңатар кеңесіне кірісті. Жаман сөзден бастады ол.

– Шынында, – деді Танатар, – менің сенімен бұлай шүйіркелесіп отырмауым керек еді, мырзам, жоқтауыңды бір-ақ асырып, құныңды бір-ақ көтеруім керек еді.

– Неге ойбай?! – деді зәресі ұшып кеткен Шоқан.

– Тұқымыңда кегім бар.

– Кімде, ағатай-ау?

– Сартай дейтін туысыңды білесің бе?

Шоқан ойланғандай аз кідірді де, жауап күткендей түйіле қараған Таңатарға:

– Менің әкем – Шыңғыс емес, атамыз – Уәлімен сізге туысқан Шыңғыс болған екен, соның Сартай деген баласы болған деп есітем, ұлы шешеміз - Айғаныммен өштесіп, жер ауып кеткен дейді, содан қайтпаған дейді, тегі, сол жақта өлсе керек.

– Біледі екенсің, – деді Таңатар суық дауыспен, – сол Сартайдың әжең –

Айғаныммен ойнас болғанын естідің бе?

- Жоға, – деді Шоқан, сондай өсекті ести тұра, естімеген боп.
- 3 ай естімедің, дүйім жұрт түгел білетін істі?
- Мен баламын ғой, ағатай. Үлкендер білетіннің көбін білмеймін ғой. .
- Білмесең айтайын, – деді Таңатар.

Оның кеңесі ұзаққа созылды. Соның ұзын – ұрғасы Айғаным Сартаймен көңілдес болып жүреді де, бергін Айғаным әрі хан болған, әрі елдің қаңқуына іліккен кезде, өсек-аяннан құтылмақ болып, Сартайды үйлендіруге ойлайды. Қыз іздеген Сартайдың көзіне, сол кезде сұлулығымен сымбаттылығымен, әншілдігімен атаққа шыққан Үкі түседі. Ол шағын дәулетті біреудің қызы екен, езін Таңатардың туған ағасы – Тұңғатарға атастырып қойған екен:

Тұңғатар тәуір жігіт болып өседі де, Үкімен тұз – еңбегі жарасып, оң жақта қалың ойнайды. Осындай жарастықты көңілдердің арасына Сартай тікендей қадалмақ болады. Қыз оған көнбейді. Ақыры насырға шауып, ұзатып әкеткен Үкіні Сартай қалың қолмен барып Тұңғатардан тартып әкетеді. Сартайды Айғаным жақтайды. Тұңғатардың амалы құриды. Сол кезде, Айғанымға қарсы Кенесары көтеріле қап, Тұңғатар соның қолына қосылады да, Айғаным ауылын бірге шабысып, тұтқында отырған Үкіні тартып әкетеді.

Тұңғатар мен Үкі сол кеткеннен кетіп, Кенесары қолы қырғыздардан тас-талқан болғанша бірге жүреді де, арпалыста Тұңғатар қаза тауып, бет-бетімен қашқан кенесарышыларға еріп Үкі де қашады.

Жолшыбай ауыр азап көрген ол, туған өлкесі - Көкшетауға арып-ашып әлденеше жылда әрең жетеді. Сонда естісе, Тұңғатарға өшіккен айғанымшылдар, ағасына ермей елде қап, әлдене байдың жылқысын бағып жүрген жігіт - Таңатарды, «ұрлаған көп жылқымен қолға түсті» деген жаламен итжеккенге жер аударады. Хан тұқымынан қорыққан туыстары Үкіні қабылдау орнына қуады. Ел ақтап тіленші болудан басқа амалы жоқ Үкі, қайыр сұрап қаңғырып жүріп, «Қаңғырған» аталатын балықшылар мекеніне жетеді. Сонда, әлдебір шалға отасып, аз жылда онысы еледі де жесір қалады, бірақ жасы да жетіп қалғандықтан, басқа барар жері болмағандықтан, балық кәсібінде қалып қояды. Балықшылар оны қумайды...

Үкінің жайы осы. Ал, Таңатар ше?

Итжеккенде көп жыл жүрген, ауыр бейнеттерге ұшыраған ол, Сібірге қара шаш, қара барады да, ақ бурыл сақал-мұртпен қайтады. Бірақ, қайда? Естуінше, туған елі әлі де Айғаным тұқымының қарамағында ..

Ол өзімен көп жыл бейнеттес, дәмдес болған бір татарға еріп, «Қаңғырғанға» келеді. Сонда жеңгесі – Үкімен табысады. Сонда өзінен гөрі жасырақ бір жұмысшы, жесір әйелмен көңіл қосып үйленеді...содан, бүгін шілдеханасы болып жатқан перзент көреді...

Бұл әңгімелердің бәрі балықтың пісуіне, желініп бітуіне жетті.

– Хан тұқымының қанына жеруім сондықтан, – деп қайырды Таңатар әңгімесін – «Құдай қолымды қашан жеткізер екен?» деген арманда жүрген шағымда, бірінші болып сен іліге қалдың, мырзам. Іңірде жұрт сені қамап тұрғанда, мен нақ ту сыртында едім, оң жақ уысымда жұдырықтай жұмыр темір бар еді, сонымен қарақұстан періп жіберсем, сеспей қатар едің. Ажалың жоқ екен, шырағым. Бір жағынан – «бала ғой, бұның жазығы не?» деп аяп, екінші жағынан, – «қасқырдың өзі не, бөлтірігі не?.. Бәрі де қаскүнемдер, көзін жойсаң сауап табасың» деп өшігіп, сабырды ашу жеңе бастап, «ә, қайтем аяп?» деп, құлашымды көтеруге ыңғайланғанда, Кераланың келе қалғаны!.. Бұл мекендегі балықшылардың пайғамбары да сол, шадияры да сол.

– Соның өзі кім? – деді Шоқан.

– Ол ұзақ кеңес, мырзам. Қайтқанда қайық үстінде айтармын ол кеңесті. Әзірге өз көңілімді аяқтайын. Сенің де, әкеңнің де жаны сол Кераланың бұйрығымен қалды, айтпегенде, түтіп жейтін еді, сендерді балықшылар.

– Неге?

– Олардың арасында хан тұқымдарының, әсіресе сенің әкеңнің тістері мен тырнақтары тигендер толып жатыр, ауыр жаралылары аз емес.

– Бұрын неге алмаған ол кектерін?

– Қолдары жетпеді.

– Енді ше?

– Қазір әкеңнен оңай жем бар ма оларға?

– Неге оңай?

– Қызметінен қашып келе жатқан жоқ па, барар жер, басар тауы болмай.

– Оны кімнен естідіңдер?

– Жер-көктің бәрі шулап жүр солай деп.

– Тоқта, бала! – деді тағы да бірдеме айтуға ыңғайлана бастаған Шоқанды Таңатар бөгеп, – баяндап келе жатқан жөнімнен бұрып жібердің ғой, тілмарсып. Арт жағын айтайын.

Шоқан үндемеді.

– Сонымен, – деді Таңатар, – «қап, құдай-ай, сәті түскен жерде Кераланың келе қалуын көрдің бе?!» деген ызамен қосыма қайттым. Сендерді қоршаған топта, өзің көрген әнші жеңгем – Үкі де бар еді. Қосқа келе жатып ол да өкінішін айтады...

– Не деп?

– «Шыңғыстың қарның балық аршитын семсермен есіп жіберуге таянған шақта, Керала бөгет болды» деп. Енді, ар жағын тында: мана сені қоста көргенде, жыным тағы да ұстай қап, «бәлем, қолға түстің бе тағы?» деп кіжіне бастасам, нәрестем қолыңда тұр! Сонда ойыма кеп кетті, - «жасы біраз қалқыңқы болғанмен, бұл да біреудің нәрестесі ғой, қайтем тиіп?» деген сөз. Тағы да тартына қалдым. Оның үстіне, өз атыңды балама қостың. Хан тұқымы, қанын, бұзық болғанмен өскен атанын, баласы ең. Атын қойған нәрестем, -Жасым егде тартқанда көрген жалғызым еді, атадан мен де жалғыз, ол да жалғыз, сондықтан сенің атыңды ырым көрдім, шырағым.

– Шоқаның өмірлі, бақытты болсын! – деді Шоқан.

– Әумин, айтқаның келсін! – деп Таңатар жылап жіберді.

– Сонымен, – деді ол көзінен омырауына сорғалаған жасты сүртпей, ықылық ата сөйлеп, – менің хан тұқымына деген кегім бітті. Басында да өшіктірген өздерің, әйтпесе, мен қиянаттың кісісімін бе? Ағам Тұңғатар да солай еді. Жақсыларға жанасып сауық құрғаннан басқаны білмейтін еді, хан тұқымы оны анадай қылды. Менің түрім мынау, – деді Таңатар үсті-басын көрсетіп, жасын сүртіп, – «үрерге – ит, сығарға – бит жоқ» дейтін кісің менмін. Балық болмаса аштан өлетін қалпым бар. Мен ғана емес, балықшылардың бәрі де. Нәсіпті көлден тілеп, «аштан өлмей, көштен қалмай» дегеннің кебін киіп жүріп жатырмыз шырағым. Ендігі тілегім, – өзің атын қойған сәбиім. Тәңірі, ылайымда, мен көрмеген жақсылықты соған көрсетсін.

– Әумин! – деді Шоқан.

Әңгіменің орта тұсында, аспанды әлгінде түгел қоршап алған бұлттың теріскей жақ кебесі сөгіліп, ақ – таңлақ қылаңдай қалған еді. Әңгіме аяқтала, сол қылаң сібірлей бастаған таңға тұтасты.

– Ал, мырзам, – деді сол кезде, бақырдан үлкен жау-жапырақтың үстіне төгілген, жидіп піскен балықтар желініп болған шақта, – таң белгі бере бастады. Енді кейін оралайық.

– Мақұл, – деді Шоқан.

– Балыққа тойдың ба, өзің?

– Өлердей. Әсіресе, сіздің, ықласыңызға, Таңатар аға. Шынымды айтсам, сіз кеңесіңізді аяқтап, «хан тұқымына өшпенділіктен бездім» дегенге дейін сенгем жоқ, сізге. Секунд сайын ажал күттім сізден. Әсіресе, көл үстінде. Сонда мені қаға салсаңыз, кім біліп жатыр?..

– Мысалы, анау бақырды мойныға байлап, – деді Таңатар, Шоқанның сөзін бөліп, балық асқан бақырды қолымен нұсқап, – ауыр бақыр ол. Сонымен су түбіне кетер едің де, балықтарға жем болар ең.

– Ет жей ме, олар? – деді, көңілінде «сондай да ниеті болған екен ғой, әйтпесе айтпас еді бұл сөзді» деп ойлап.

– Балықтың жемейтіні болмайды. Ол да құлқынның құлы – жануарлардың бірі емес пе? Өңешінен өткеннің бәрі де тамақ оған.

Таңатардан енді қастық күтпеген, оның сөзіне мейлінше сенген Шоқан, қорқуды қойып, еркінсіп алды да:

– Өлтіруге орын көп көрінеді ғой, бұл маңайда. Мысалы, осы арада өлтіріп, бір шұқырға тыға салсаңыз кім біліп жатыр, – деді.

– Әрине, – деді Таңатар, – сөзім сөз, менен енді қастық күтпе. Қолымнан келерім болмағанмен, мен сенің өмірлік досыңмын, шырағым.

– Мен де, аға!..

Екеуі қол алысты да, бақырды қолдаса ұстап көлге беттеді. «Не деген жақсы адам еді!» деп ойлады Шоқан.

Осы сәтте, көлдің арғы шетінде, төңкерілген қайықтың үстінде Шыңғыс пен Курагин да балық жеп отырды.

Курагинның түр-тұлғасын Шыңғыс енді ғана айқын көріп отыр. Омбыда оқып жүрген шағында, әлдеқайдан аңдар паркі келіп, соларды тамашалағанда, Шыңғыстың көзін арыстанның арланы ерекше тартқан еді. Сонда оның мойын мен бет бітімі, сақал-шашы жалбыраған, жалпақ кескінді. алып адамға ұқсап кеткен. Мынау Курагинның келбеті аумаған сол!.. Табандары мен алақандары да соған тартқан жап-жалпақ кеспелтектей. Денесі де сол сияқты: төсі кең» қарыны тартыңқы. Естуінше, арыстан қашып бара жатқан құланды қуып жетіп, сол алақанымен ту сыртынан салып жіберсе, белдемесі үзіліп кетеді - мыс. Олай болса, түнде күркеде отырып, Курагин мына алақанымен Шыңғысты жақтан пергенде, бас сүйегі қирап кетпей не жаны қалған?!.. Сондай ойдағы Шыңғыс, күш шамасын білгісі кеп сұрау берсе, - жиырма бес, отыз пұттық салмақтарды еркін көтеріп әкетеді екен! «Мықты еден!» деп қояды Шыңғыс ішінен.

Денесіне қарай Курагинның ас жеуі де жойқын екен. Түнде әрі көмескі

сәуледен, әрі арақтың әлегінен байқамапты. Енді көрсе, бетін жауып әкелген бақырдан жылы балықтарды уыстай қамтып, қомағайлана асайды. Жеуі тіпті жылдам, бір ұртынан кірген тұтас балықтың сүйегі екінші ұртынан ілезде шығып жатады. Шыңғыс бірін жегенше, ол балықтың оның жейді! Не деген балық жегіш адам?!..

Балық жеуге дағды алмаған Шыңғыс, былай да сылбыр жеудің үстіне, Шоканның табылмауы жүрегін жегідей кеміріп, ішіне ас батырмай отыр. Мана Курагинның күркесінен шыққанда, қарнының қатты ашқаны байқалып еді, енді, баласының уайымына кіргелі тоңмейілісіп, жайдан - жай кекірік ата бастады. Ішкі ықласы шаба қоймаған соң, балықтың етін сүйегінен ажыратуға қолы да жүрмей, қабыршағы аршылған тері, саусақтарына желімдей жабыса берді. Сүйектен әрең ажыратқан етті аузына салса, қылтандары қаптап тұрған сияқты. Оларды тілімен толғап әрең айырып, етті жұтса, тап таза сияқтанған одан, тамағына әлдене қалада қаалады, қақалған Шыңғыс, қылтанды ұзақ қақырынып әрең шығарады... Сондай сылбыр етсе, баласының тағдыры туралы басына үйірілген ой қалындай түседі...

Шыңғысқа «же, же!» дегенмен өндіре алмайтынын көрген соң өзі тойып алған Курагин әңгіме соғып кетті. Оның арғы тегі – Дондағы казак-орысқа жатады екен. Орыс әскерінің полковниктік чиніндегі Шыңғысты ол сауатты адамға санап, әуелі оған казак-орыстың тарихынан біраз сұраулар берді. Шыңғыс тарихтық мәселелерге, әсіресе - казак-орыс тарихына шорқақ еді. Оның бар білетіні: «казак-орыс аталатындар салт атты әскерде қызмет атқарады және олар патшаның сүйікті құлдары. Одан басқа білері жоқ. Сөйте тұра, Курагиннің «білесің бе?» деп берген сұрауларының бәріне де «білем» деп жауап қайтара берді. Мысалы:

– Казактардың Россия патшалығында ең жауынгер, патшаға ең сенімді адамдар екенін білесің бе? – деп сұрады Курагин.

– Білем, – деді Шыңғыс.

– Россияның күнгей жағын көп ғасыр бойына жаудан қорғап келе жатқандар, - казактар екенін білесің бе?

– Білем.

– Туретчинаны Қара теңіздің ар жағына қуып тастағандар—казактар екенін білесің бе?

– Білем.

– Әуелі алтын орданы, одан кейін Астрахань хандығын талқандаған солар екенін білесің бе?

– Білем.

- Қазан хандығын қиратқанын?
- Білем.
- Қырым хандығын?
- Білем.
- Қазақ даласын, яғни сенің еліңді жаулап алғанын?
- Білем, – деді Шыңғыс, осы сұрауға ғана түсініп.
- Россияның Қара теңіз жағасынан бастап, Алтай тауына дейінгі шегін казактар қорғап отырғанын білесің бе?
- Білем.
- Россияның жауларымен барлық соғысында да казактардан құрылған атты әскер бірінші орын алатынын білесің бе?
- Білем.
- Казактардың ешбір қорлыққа көнбейтінін білесің бе?
- Мәселен? – деді Шыңғыс, бұл сұрауға түсінбей.
- Мысалы, Романовтардың қорлығына?
- Қай Романовтар?
- Патшаларды айтам.
- Оны білмедім, – деді Шыңғыс.
- Степан Разинды білесің бе?
- Ол кім? – деді Шыңғыс, білмейтіндерін «білем» дей беруге ыңғайсызданып.
- Міне, ақымақ! – деді Курагин, өзіне өзі Шыңғыстың «ол кім?» деуінен «Разинды білмейді екен» деп, білмеуіне ызаланып. – Енді кімді білесің, оны білмегенде?
- Қай Разинды айтасың? – деді Шыңғыс, қажетті біреуді білмей отырғанын түсінгендей, оспақтап сұрау арқылы біліп алғысы кеп.
- Романовтарға қарсы шығып, олардың тақтарын қалтыратқан?
- Ә-ә, сол ма? Оны білем, – деді Шыңғыс өп-өтірік.

– Пугачевты ше?

«Жайық бойында сондай адам патшаға қарсы жанжал шығарып, ақыры қолға түсіп, басы балтамен шабылған» дегенді Шыңғыстың құлағы шалған еді. Курагинның сол сияқты адамдарды неге сұрап отыруынан секем алған Шыңғыс, «артында бір пәлесі боп жүрмесін» деген қауіппен, «білмеймін» дей салды.

– Неге білмейсің? – деді Курагин тікіленіп. – Оны білмесең несіне офицер болып жүрсің?

Шыңғыс үндемеді.

– Біз казактар, – деді Курагин, тоқпақтай жұдырығын түйіп, қолын жоғары көтеріп, – мына темір шеңгелге берік тұтқан қамшымен Және қылышпен, өзгелер түгіл Романовтардың өздерін де талай рет сойып, талай рет тілегеніміз солардың ішінде менің аталарым да болған...

– Кім дегендер? – деді Шыңғыс, әңгіменің шетін осылай қарай аударып әкетіп кеп.

– Рамазанов дегенді естігенің бар ма?

– Қайдағы?

– Менің арғы атам.

– Естімедім.

– Ендеше, тыңда! Ол – алтын орда князьдарынан. Тегі – татар. Қаһарлы Иван тұсында Романовтар христиан дінін қабылдаған. Князьдің титулы сақталған. Евдоким дейтін атамыз, Россия шведтермен соғысқанда ерекше батырлық көрсетіп, бірінші Петрдың көзіне түскен де, патша оны өзіне адъютант қып алған. Ол ірі де, сымбатты да, сұлу да, ақылды да, өнерпазда жігіт екен. Соған патшаның сайқал қызы – Елизавета қызығады. Ол – сымбатсыз, кескінсіз жирен-шұбар қыз екен. Рамазанов оған қызықпайды. Соны кек көрген Елизавета, Петр өліп, орнына патша болған шағында жала жауып басын кестіреді де, балаларын Дон бойына жер аударады. Кейін, Түркия мен Россия арасында болған соғыста, Рамазановтың, атты казактар арасында сотник болып қызмет атқаратын тұқымы – Алексей Курагин ерекше ерлік көрсетіп, атамандық дәрежеге жетеді. Оның немересі, менің әкем – Андрей Павлович Курагин Ор қаласында наказной атаман болған. Мен жасымнан тентек болып өстім де оқуға мойын қоймадым. Ер жетіп әскерге алынғанда, қызмет атқардым. Мені соғыс атаманы - Лопатин өзіне жәрдемші қылып алды. Ол тентек кісі екен, соның бір қылығына ызаландым да, бір күні түнде, барлық семьясымен өртеп жібердім. Суд каторгіге айдады. Патшаның алтын қазатын шахталарында жұмысшы болдым. Тұрмыс та, жұмыс та өте ауыр еді, содан қаштым. Түсінікті ме?

- Түсінікті. Бұнда қайдан кеп шықтың?
- Ұзақ әңгіме ол.
- Бұл маңайдың әкімдері біле ме сені?
- Біледі.
- Тимей ме, саған?
- Бұл мекенде мендей қашқындар толып жатыр.
- Оларды да біле ме?
- Біледі.
- Тимей ме оларға да?
- Тигенде не істейді? Бүкіл Сібірдің өнбойы толған қашқын. Олардың бәрін жинап тауыса алмайды.

Бұл сөздің ар жағын қозғалысы келмеген Шыңғыс, балықшылар селосының жайын білгісі кеп, қашан құралғанын, тіршілік жөнін сұрастырды.

Курагинның баяндауынша, балық аулар шақта адам саны көбейеді де, ауланбайтын шақта азаяды. Көбейгенде – пәлен жүз боп кетеді, азайғанда, ондаған ғана адам қалады. Келіп-кетіп жатушыларда ұшы-қиыр болмайды, оларды «қайдан келіп, қайда кетіп жатыр» деген сұрау болмайды, келгендер қабылданады да, кеткендер бөгелмейді. Кәсіптері, тек, балық аулау ғана. Манайдағы ауыл-селолардан келетін балықшылар, бұнда малдарын әкелмейді. Келімсектерде мал болмайды.

Әкімшілік жағынан, бұл мекендегі адамдардың бағынатыны, тек Курагин ғана. «Атаман» аталатын оны ешкім сайламаған, ол осы мекенге, өзінің қызметі сіңгендіктен ғана «атаман» болып кеткен.

– Өйтпегенде ше? – дейді Курагин мақтанғандай, – мен келгенде, осы араны мекендеген азын-аулақ балықшыларда бір де қайыр, бір де, бір де сайман жоқ еді. Мен келгенде олар балықты қазаға қамап қана ұстайды екен. Мен келе аудың да, қайықтың да, сайманның да бастары құралып, қазір қажетті мөлшерде жетеді. Бұрын көлік болмағандықтан ауланған балықтар базарларға апарылмай босқа шіритін, қазір қанша ауласақ та көтеріп әкететін сәудегерлер бар. Осының бәрін мен басқарам. Өздеріне қиянат жасамаған соң, балықшылар сөзімді тыңдайды. Көптің күшімен тентектерге тыйым саламыз. Өтірікшілік, ұрлық-қарлық, өктемдік арамызда болмайды...

Бұлардың бәрі Шыңғысқа көңілсіз кеңес болды. Бірақ тыңдамауға амалы

жоқ, тыңдамағанда қайда барады?

Сөйтіп отырғанда тақ сібірлеп қалды. Шоқаннан хабар болмауына іштей қатты мазасызданып отырған Шыңғыс, бір сәтте Курагинге оны іздеу ойын білдірді.

– Асықпа, – деді Курагин, – кешікпей келіп қалар.

Сол маңайдың ауа райы қызық: осы мезгілде жап-жарық боп тұрып, әп-сәтте қалың тұман түсе қалатыны бар. Қазір де сөйтті. Қарауытып тұрған батыс жақтан қалын, тұманның қалай кеп, төңіректі түнерте жаба қойғанын Шыңғыс пен Курагин абайламай да қалды. Тұманның қалыңдығы сондай, айналадан арқан бойы жер көрінбей кетті.

– Сен осы арада отыра тұр, – деді Курагин Шыңғысқа – мен кей шаруаларымды жайғастырып келейін. Кешікпей ораламын.

– Мақұл.

Курагин тұманға сүңгіп кетті де жоқ болды. Іші пысқан, көңілі елеңдеген Шыңғыс, қайықтан тұрды да, екі қолын артына қусырып, сол мақта ерсіл-қарсылы жүре бастады. Басындағы бар ой: «Табылар ма екен, Қанашжан табылмаса қайттым? Табылмаса...» деген ойдың ар жағын өркендетуге жүрегі дірілдеп кетті... Солайша жүрген Шыңғыстың құлағына, әлден уақытта, – «Әке!» деген дауыс шалына қалды. Шошып кеткен Шыңғыс есін жиып үлгермей, Шоқан мойнына асыла кетті. Өліп тірілгендей болған баласын құшақтай алғанда, Шыңғыстың көз жасы дірдектей жөнелді.

Олардың сондай халде қанша тұрарын құдайым білер еді, егер, ту сыртынан аттардың дүбірімен, доңғалақтардың салдыры естіле қалмаса. Олар жалт қараса – күймеге жегілген Жылан-сырттар арбаның алдында Аба, артында Драгомиров отыр.

– Құдай ұрды хан-ием! – деді Аба үрейлі дауыспен.

– Не болды?! – деді Шыңғыс елеңдеп.

– Өрт кетіріп алдым.

– Не дейді, ойбай?! Қалай?..

– Аттарға түтін салам деп...

– Қайда?

– Көлдің жағасындағы құрғақ салыда. Басында отты күзетіп бытыратпай-ақ отырып ем, қара басып қалғып кетіппін. Аттар оскырынғанда ояна келсем, лаулаған жалын қостарға қарай кетіп барады!.. Ие бола алар түрім жоқ... Содан аттардың біріне ырғып мініп, бірін

жетектеп күймеге шауып келсем, доңғалақтары орнында екен. Мына кісі сол арада жүр екен. Жалма-жан аттарды жегіп жібердік те осында келдік. Мініңіз. Қашайық. Қолдарына түссек балықшылар бізді тірідей өртейді!

– Рас! – деді Драгомиров, сасқанынан не істеуге білмей қалған Шыңғысқа. -Мініңіз!..

Қостар жақтан «өрт, өрт!» деген дауыстар ду ете қалды.

– Мініңіз, хан-ием!.. – деді Аба сасқалақтап, – ұстап алса ондырмайды...

– Қанаш мін! – деді үрейлі кескінді Шыңғыс, Шоқанға.

– Неге қашамыз? – деді Шоқан.

– Өрт шығып жатқан жоқ па?

– Біз салған жоқпыз ба, ол өртті?

– Мін, жылдам, сөзді қой да – деді Шыңғыс ақырып.

Мінгісі келмеген Шоқанды Шыңғыс құшақтай алды да, күймеге сүйреді.

– Жібер деймін! – деп бұлқынған Шоқанды, әлі жеткен Шыңғыс күймеге еріксіз көтеріп шығарды да:

– Жүр! – деді Абаға. Босануға тырмысқан Шоқанды, ол тақымының астына басып алды. Аба делбені қағып қалды. Түні бойы тыныққан аттар ыта жөнелді.

– Обал! – деп айғайлады, тыпырлаған Шоқан. – Біз қалдық обалына!..

Шыңғыс үндеместен, Шоқанды қысқан тақымын қатайта түсті... Сол кезде:

– Тоқта! – деген айғайлар естілді жан-жақтан! Біреулер қараңдап жүгіріп келеді.

Тоқтау қайда?!.. «Қамап ұстап алар ма» деген қауіппен, Аба аттарды сабалап шабуға айналды. Ұстамақ болған біреулерді, екпіндеген аттар қағып кетіп ұшырып түсірді... Тұман арасынан жалт-жұлт еткен жалынның тілдері де сүйрендей бастады... Шапқан аттар жаяу қуғандарға жеткізбей, қостардың арасынан далаға қарай шыға берді. Жолаушылар арттарына қараса, жалын қос атаулының бәрін де құшағына алған сияқты.

– Обал болды, бейшараларға! – десті жолаушылар бір ауыздан.

Өрт қалыңдай түсті. Тұманның дымқос иісі түгін сасып кетті...

ЖӘМШІК ЖОЛЫМЕН

Өткен күнгі жаңбырлы сазда аяғына сыз. өтуден бе, сол түні кез шырымын алмаудан ба, әлде қаңғырғандар поселкесінің өрт апатына ұшырауына қайғырудан ба, Шоқан былай шыға қатты ауырып қалды.

Өртті сезгенде, оның ниеті қаңғырғандардан қашпай, несі болса да кезінен өткеріп, қолдарынан келген жәрдемін беру еді.

Өйтпегенде ше?

Аз жасында талай сорлы үйлерде талай сорлы ауылдарды көре жүре, дәл мына қаңғырғандар поселкесінің тұрғандарындай бейбақтарды Шоқан ешқайда кездестірген емес. Көздері суға телміріп, аштан өлмеу шарасын содан ғана іздеген бейшаралар, күймеге мініп келе жатқандардың кесірінен өртке ұрынып, баспанасыз қалды. Бұл ауыр апаттан баспанамен ғана құтылса жарар еді-ау!.. Жандары да өртенбеуін кім біліпті?!..

Басына «Таңатардың қосы не болды екен?!» деген ой кіргенде, Шоқанның жүрегі өрекіп, миы айналып кетті. Ол қысылғаннан терлеп қоя берді...

Осы ойдан Шоқанның бұған дейін дағдылы қалыпта келе жатқан денесі қызына жөнеліп, аздан кейін алауланып кетті. Қатты ыңқылдай бастады. Бұл дыбысқа елеңдей қалған Шыңғыс:

– Қанашжан, немене?! – деп еді, Шоқан жауап бермеді, ыңқылын күшейте түсті. «Бұнысы несі?!» дегендей, Шыңғыс баласынын, басын ұстап керсе, Драгомиров те елеңдеп, Шоқанның тамырын басып көрсе лыпылдап тұр. Мөлшерлеуінше, температурасы «39» бен «40» тан маңында сияқты.

– Ауырған екен! – деді ол.

– Не дейді? – деп қалды Аба да елеңдеп.

«Ал, енді не істеу керек?» деген ой бәрінің де басына кірді, бірақ, ешқайсысы да жауабын таба алмады. Шыңғыстың көрсетпек болған жәрдемі, – алдына алып, бауырына басып отыру еді, оған Шоқан көнбеді. Зорлап көтеріп алғысы келіп еді.

– Мазаламаңыз, – деді Драгомиров, – тыныш жатсын. Жолда су кездессе, басына салқын компресс қоярмыз.

Компрессті жолшыбай әлденеше рет ауыстырғанмен, Шоқанның ыстығы басылмады. Ол біраздан кейін сандырақтауға айналған сияқтанды. Сонда айтары өрт!.. обал!..»

Жолаушылар Бағланға күн көтеріле жетті. Бұл станицаға сан рет келгенмен Шыңғыстың етене танысы жалғыз ғана Ғилаж есімді сәудегер татар еді. Ол жыл сайынғы көктемде «ханшаға сыйлағым» деп, Зейнепке бір жәшік қант, шай әкеліп беретін де, сол үйдің бір қыста сойған малдарының тері-терсегін, көктемде күзелген жылқылардың қыл-қыбырын табан ылау ғып алып кететін. Биылғы көктемнен бастап Шыңғыс ордасына бүлік кіруін естіген ол «пәлесіне ілігермін» деген қауіппен бармай қойған. Сонда да «кеңілі баяғыдай болар» деген үмітпен, Бағланның көшесіне кірген Шыңғыс, Абаға, – «Ғилажға тарт» деді.

Олар жақындағанда, қақпасынан шыға берген Ғилаж қайтадан кіріп кетті. Аттарды тоқтатқан Аба қақпаны қақса, ешкім дыбыс бермейді!.. Бү несі?! Ғилаждың бойын көріп қалған Аба, «әдейі ашпай тұр» деді де, ерегіскендей, қақпаны екі жұдырығымен кезек -мезек соққылай бастады.

Ар жағында иттер шәуілдеді. Бір мезетте әлде не әйел:

– Ұрма!.. Кісі жоқ!.. – деп дыбыс берді де үнін өшірді.

– Қап, мына шақша бастың қылығын-ай! – деп ызаланған Абаға:

– Мында кел! – деді Шыңғыс, – ашпайын дегені ғой. Мін, арбаға!

– Жәмшік үйіне, – деді Драгомировке.

«Жәмшік үйі» дегені, осы станицаның казак-орысы – Терентий Ямщиков дегендікі. Ол талай атасынан бері қарай жәмшік айдауды кәсіп қылған адам еді. Салбыраған қалың көк бурыл мұртының қияқтары кеудесіне, үстіңгі жағы иегіне түсетін, биік бойлы, сөмpek денелі ол казак - орысты Шыңғыс та жақсы танитын. Әскерлік қызметте жүргенде, одан бірер рет ылау мінгені де бар.

Тарихшылардың айтуынша, орыстың «ямшим», «ямщина» деген сөздерінің арғы түбі, – монғолдың «жам», яки - «жамбы» деген сөзінен шыққан. Монғолдар – «жамбы» деп күмістен, алтыннан құйылып, мөлшеріне қарай «қой тұяқ», «құлын тұяқ», «тай тұяқ» аталатын нәрсені айтқан. Той, ас сияқты жиындарда мергендіктің «жабы ату» дейтін түрлері болғанын білеміз. Оның ар жағында жатқан тарихи шындық былай болған: монғол Шыңғыс хан батысқа қарай жорық жасағанда, майдан шебінен күн сайын хабар алып тұру үшін, әр шақырымға жүйрік ат мінгізген тосқауылдар қойып, олар жаңа хабарды біріне-бірі тез жеткізіп тұрған. Сонда қызметін ойдағыдай орындаушыға, сыйлыққа жамбы берілген, олар, «жамбышылар» аталған.

Орыстың «ямщина» немесе «ямщик» деген сөздері де осы мағынада: қызмет бабымен жолаушылайтын адамдар, мақсатты жерлеріне барып қайту үшін, жол бойына үкімет тарапынан ақылы ылаулар байланған, орыстар сол орындарды, – ямщина, ылаушыларды – ямщик деп атаған.

Жалданып «ямщина» айдаушылар, яғни ұзақ жолдың өн бойына шамалы шақырымдарға ат байлап, қазыналық жүргіншілерді апарып тастаушылар.

Жәмшік жолы Европаның барлық мемлекетінде де болған, бірақ олардың ешқайсысы да Россияның жәмшік жолымен өлшеуге келмейді. Мысалы Москва мен Петербургтен басталып. Қиыр Шығыстағы – Владивостокке немесе Хабаровскіге, немесе Орта Азияға созылатын жәмшік жолымен салыстырғанда, бүкіл Европаның барлық жәмшік жолы, оннан біріне жетпейді.

Қазақ елі Россияға бағынғаннан бастап, жәмшіктің бір ұзақ жолы Каспий теңізінің теріскей шығысындағы орысша – Гурьев, қазақша – Үйшік аталатын қаладан басталды да Жайық өзенінің жоғарғы жағындағы: Теке (Уральск), Орынбор, Ор, Талқала (Белорецк) шаһарларын басып отырып Троицкіге, одан казак-орыстың қазақ даласын қырқалайтын: Бағлан (Звериноголовск), Ыстап (Пресногорьковка), Кіпитан (Пресновка) станицалары арқылы Қызылжар мен Омбыға барады, одан Ертісті жағалап: Кереку (Павлодар), Семей, Өскемен, Зайсан арқылы Қытай шегіне тірелді.

Советтік дәуірге дейін екі жүз жылдай тарихы болған бұл жәмшік жолында, Бағландағы біз атап отырған Терентий Ямшиков сияқты ата-бабасынан жәмшік айдап келе жатқан семьялар жиі ұшырасады.

Терентий сондайлардың біреуі еді. Біз сипаттап отырған жылы оның жасы жетпістен асқан. Өмір бойы жәмшіктік қызмет атқарған әкесі оны да аяғын апыл-тапыл басқан күннен қасына ерткен. Әкесі өлгенде орнын басқан. Содан бері – жәмшік.

– Осы жасымда, – дейді Терентий мақтанған шақтарында, – бергі чиновниктерді былай қойғанда, Романовтардан үш патша арбама мінді: Павел, бірінші Александр, бірінші Николай!..

Қазақ даласын билейтін Орынбор мен Омбы әкімдері өзара тығыз байланысты болып, бергісі – урядник, арғысы – генерал-губернаторлар қарым-қатынасын үзбеген, сондағы жәмшік жолында, Бағланнан қашса құтыла алмайды.

Табиғатында пысық Терентий, үйіне осынша көп түсетін чиновниктердің бәрімен де танысып, біразымен, әсіресе ірілерімен дос болып алатын, сондықтан бертінірек келе, жоғарғы чиндер болмаса, ұсақтарын елемеуге, менсінбеуге айналған. Оның ұғымында «қырғыз» аталатын қазақтар - табиғатында нашар жаралған адамдар, жетпістен асқан жасында, маңайдағы ауылдарда ешбір қазақпен жақын болып жанасқан емес, маңына жолаған емес. Егер әлдене қазақ жұғысайын десе, ытырынып бойын аулаққа салады, маңайласа боқтап, сабап... дегендей, қорлайды. Қарапайым қазақ былай тұрсын, ол қазақтан шыққан әкімдерді де менсінбейді. Сондықтан да, бұрын бірер рет ылау мінген Шыңғысқа да шікірейе қарап, жөнді тіл қатыспаған.

Терентий заңшыл адам еді. Ол қандай ірі чиновник келіп түссе де, әуелі мандаттарын көріп, тіркеу кінешісіне жазып алмай, ылау бермейтін. Шаруашылық жағынан Терентий станицадағы орта дәулеттілердің бірі. Жәмшікке жегетін төрт жақсы аттары мен екі әдемі фургонінен басқа, оның қарағайдан қиған төрт бөлмелі үйі, кең сарайлары саны қырық -елуден кемімейтін сарықтары, он шақты сауын сиыры, жұмысқа жегілетін алты-жеті өгізі, жүз елуге тарта қаздары, тауықтары, үйректері болатын. Азық-түлігі мол Терентий, көңілі ұнатқан жолаушыларға ғана керегін сатып беріп, былайғыларына «өліп бара жатырмын» десе нәр татырмайтын.

Біздің жолаушыларға ол жүз көріскеннен-ақ қырсыға қалды. Сәлемдескеннен кейін, әдетінше жолаушылардан мандат сұраса, ылау мінетін хат Драгомировте бар да, Шыңғыста жоқ. Оның бар мандаты, Құсмұрын дуанының аға сұлтаны екендігін ғана куәландыратын диплом. Терентий онысына қарамас па еді, қайтер еді егер сөйлескен шақтарында Шыңғыс «подполковникпін» деп кеуде көтермесе. Терентий сол сөзіне ерегісе қалды да:

– Фургон алатын хаты жоқ кісіге ылау бере алмаймын, – деп, қикайып отырып алды. Драгомировке беретін ылауына да мінгізбеймін деп, сілелерін біраз қатырды да, әрең дегенде кенді. Енді ылауға, кісі басы шақырымына бес тиыннан ақша төлеу керек. Жететін жерлері – Ыстап. Ол Бағланнан қырық шақырым. Сонда, Шоқан мен Шыңғысқа төрт сом төлеу керек. Ондай ақша Шыңғыста болмай шықты. Ал Терентий тиісті ақшасын алақанына салмай, Шыңғысты арба маңына жолатар емес. Драгомировтің қалтасында езіне ғана жететін ұсақ бар екен. Одан басқа ақшасы тұтас он сом. Оны айыра алатын адам, бүкіл Бағланнан табылмады. Енді не істеу керек?

Жығылған жағынан тұрмайтын Терентий тағы бір қаталдық көрсетті, денесінің өртенуі әлі бәсеңдемеген, жалынды қызудан кезерген еріндерінің терісі жарылып кеткен Шоқан қаталап сусын сұраса, үйінде сүт, айран, куәш сияқты сусындары бола тұра, кәдушкедегі жылымшы судан басқа нәр татырмады. Бала жалындап барады. Бұл қалпында жазым боларлық қауіп бар. Ілкі уақытта станицадағы әскерлік бөлімде емші болушы еді, ол өткен жылы Бағланнан кешкен әскермен бірге кетіп қалған. Ендігі дәрігер – Ыстапта ғана. Ауру баламен кейін қайту қиын, қысқа жол, – үйлері өртенген балықшылар арқылы ғана, онымен жүруге болмайды, ұзын жол – Обаған өзенін жағалап кетеді, ол – тым жырақ, – ауру баламен қалай жүреді!..

Осы ақырудың бәрін күйме ішінде естіп жатқан Шоқан, әкесін Аба арқылы қасына шақырды да, әуелі:

– Қалтаңда қу тиының болмаған соң, баяғыдан бері несіне «аға сұлтанмын» деп жүргенсің?! – деп кейіп ап, – өлсем шорт-төбей жолда өлейін, кеттік, келген аттарымызбен! – деді.

Басқаша амал жоқ.

Терентий әлдеқайда кетті де оралмай қойды. Оның әйелі бір күрішке куәшті Шоқанға әрең берді. Жолаушылар Ыстапқа жең тартты.

Аурудан қалжырады ма, әлде ұйқы жеңді ме, Шоқан Бағланнан былай шыға қалғып кетті. Шыңғыс оны алдына өңгере құшақтап алды. Баланың сұлқ түсуіне ол мазасызданайын деп еді, Драгомиров тамырын ұстады да:

Қызуы бәсеңдеген, сырқатының беті қайтуы болар, тиышталсын, ұйқысын бұзбайық, – деді. Өз ішінде, – «тек, жақсылықтың нышанасы болғай да, әлсіреуі болмаған да» деген қауіп те бар.

Жолаушылар бір-біріне ұзақ уақыт үн қатысқан жоқ. Шыңғыстың басында «Шоқанның сырқаты не болар екен?!» деген қауіп қана. Аба Бағланға келген ізімен кейін қайтпай, Ыстапқа қарай беттеуіне қуанышты. Балықшылар селосының өртенуіне себепкер болған ол, «содан да тоса ма, қайтеді?!» деген қауіппен, жырақтан орайтын Обаған өзенінің жолымен жүруге де жүрексінеді. Ыстаптан Құсмұрынға тік тартатын жол бар.

Өзін ойшылдардың біріне санайтын Драгомировтің бұл жолы басын билеп келе жатқан нәрсе, отырықшы елдермен, көшпелі елдердің қонақ жайлылық салттары. «Көшпелі» дейтіндерден оның аралағаны, – Сібірдегі буряттар, монғолдар, қалмақтар, қазақтар. Бұл елдерде тамағын қонағына сатып беру әдеті атымен жоқ. Сан тапсырмамен бұл елдерді талай аралағанда, хал-қадары беретін асына еш жерде көк тиын күреш алған, не жамбас ақы сұраған жанды жолықтырған емес. Қайда барса да тегін тағам, тегін орын...

Оның осы жолғы бір айға шыққан сапарына, бас-аяғы алпыс бес сом берілген еді. Сондағы есебі: мың шақырымға шамалаған жол тұрқы, шақырымына бес тиыннан елу сом, күніне жиырма тиыннан, отыз күннің тамағы алты сом, елу алты сомдық шығынның ар жағында қала қалғаны болжалсыз бірдемелерге арналған аванс. Омбыдан шыққаннан бері айдан артық жол шеккен Драгомировтің барлық шығыны - Омбы мен Құсмұрын арасында ылауға төлеген он бес сом мен тамағына кеткен бес сом ғана. Орыс селоларында тамақ арзан, жұмыртқаның оны бір тиын, сүттің күрішкесі – ширек тиын, айрандікі – жарты тиын, кішірек қалаш – бір жарым тиын. Қанағатшыл Драгомировтің тоюына күрішке сүт, немесе - айран, екі жұмыртқа, бір сындырым қалаш жетіп жатады. Осылар болса, оған өзге тамақтың керегі жоқ.

Қазақ аулына қолы іліге, Бағланға қайтіп оралғанша, ол тамақ пен ылауға көк тиын ұстаған жоқ. Қалтасында қалыңдамай да жұқармай да жүре берген қырық бес сомның үш сомына, Торғай облысындағы аталықты бір қазақтың әкесінен қалған алтынмен әшекейлеген кісесін сатып алды, тағы бір он сомға жүзік, сырға, шолпы, білезік, алқа сияқты қазақы бұйымдарды алды өзге отыз сомы мен тиын-тебен ұсақтары қалтасында.

Тиындарын Терентийдің ылауына төледі.

Драгомиров жүрген жерінің шежіресін де, әдет-ғұрпын да, салт-санасын да байқастыратын еді. Қазақ елі туралы да жинаған материалдары кеп, солардан кітап жазарлық та ойы бар.

Оның шұқшия зерттеген бір мәселесі, – қазақ елінің меймандостығы, қолындағы тәтті-дәмдісін қонағына тосып, ешбір ақы-пұл алмауы. Бұл әдет ешбір қазақтың дәулеті қандайлығында емес, байларды, ауқаттыларды былай қойғанда, «сіңірі шығып отыр» дейтін кедейлердің де салты солай «жақынсын», «жатсын» демейді, «қай елсің», «қай ұлтсың» демейді, «әйелсің», «еркексің» демейді, «жассың», «кәрісің» демейді, - барын аузына тосады.

Адам қоғамының өркендеу тарихынан хабары бар Драгомиров, алдына «бұл неліктен?» деген сұрау қояды. «Қоғамның алғашқы коммунасынан келе жатқан салт» дейін десе, ол дәуірді бұл ел басынан кешіп кеткен сияқты. Бұлар – меншік иелері.

Отырықшы елдерде бұндай салт жоқ. Олар сындырым нанын да, ұрттам айраны мен сүтін де, басқа тағамын да сатып береді. Драгомиров онан, себебін - «отырықшы елдердің тұрмысы базарға байланысты болуынан» деп жорамалдайды. Базаршылау қазақта да бар сияқты. Әсіресе, Россияға бағынғаннан бері «ақша» дегеннің не екенін ауыл да білетін. Ендеше, неге қонақтарынан ақы-пұл алмайды?!..

Осы сұрауға жауап іздеу, Драгомировтің ойын Ыстапқа жеткенге дейін шырмады.

«Ыстап» дегеніміз, орыстың «штаб» деген сөзі. Станицаның орысша аты – Пресногорьковка.

Ол қазақшылағанда – «Тұщылы - ащылы» деген сөз. Олай дейтіні – станица орнаған дөңнің оң жақ етегінде суы тұщы, сол жақ етегінде – сортаң көлдер бар. Осындай «Қос» я «Қоржын» аталатын тұщылы, ащылы көлдер – Пресногорьковкадан Қызылжарға созылатын казак-орыс линияларының бәрінен де ұшырасады. Сондықтан да, сол маңайдағы казак-орыстардың әрі бай, әрі серісі болған, қазақтар «Салқара» деп атаған Қарас Казинды, Арғыннан шыққан Көтеш ақын мақтағанда:

Ыстап пен Қызылжардың арасында, Ащылы-тұщылының жағасында, Қазақпен дос болмаған біреуі жоқ, Салқара түгіл, ата-бабасында, – деген екен дейді.

Пресногорькованы қазақтар «Ыстап» дейді, Орынбор мен Омбының арасындағы казак-орыс линиясында, казак-орыстың «Екінші бөлім» аталатын атты әскерінің штабы, көгі жылдар бойына, осы Пресногорьковкада тұрған. Көкшетау, Атбасар, Ақмола жағын отарлануға

шеру тартқан патша үкіметінің әскері, Пресногорьковкадан аттанған. Көшпелілердің шабуылынан қорыққан штаб, линиядағы станицалардың, әсіресе штаб тұратын Пресногорьковканың төңірегін бытықы-шытықы терең, көк орлармен қоршатып, бекініс жасаған. Олардың ішіне үнемі қарулы күзет қойылған.

Осы күзет кезінде, кейбір қызық оқиғалар да болып жүрген. Ыстап пен Қорған қаласының орталық тұсында орысша – Половинка, қазақша – Ақ сиыр аталатын деревня бар, оның да төңірегі ормен қоршалған. Сонда қойылған күзет бір күні ұйықтап қалады да, әлдене дүрсілден оянып кетеді. «Бұл не?!» деп қараса, аппақ бірдемелер келе жатыр!.. Күзетшінің естуінше, көшпелілер түнде үстіне ақ жамылып келеді екен. Мына ағараңдағандарды «келіп қалған жау екен» деп ұққан күзетші тұра қашады, «жау келді, жау!» деп шырт ұйқыда жатқан деревня адамдарын бөрліктіреді. Шошыған жұрт опыр - топыр болады. Бірақ жау жоқ!.. Естері кіргеннен, тиышталғаннан кейін бақса, ағараңдаған - өзіне тартқан тайша, торпақтарымен өрісте қалған, түнде мекеніне қайтып келе жатқан, меңсіз ақ сиыр екен. Содан деревняны қазақтар күлкі ғып, күні бүгінге дейін «Ақ сиыр» деп атайды...

Батыс жағы ойпатты жазық дала болып кететін Ыстап, әсіресе оның сыртқы ақпен боялған шіркеуі жырақ жерден көрінеді. Сол шіркеу ағараңдай бастағанда, тамырың ғана ұстап, денесінің ыстығын өлшеуден басқа қимыл көрсетпеген Бағланнан шыққалы құшағында үн-түнсіз қозғалмай келе жатқан Шоқанды Шыңғыс:

– Оян, Қанашжан! – деп қозғады. Денесінің қызуы басылған Шоқан бұл кезде шырт ұйқыда еді. Ол ояна қоймаған соң Шыңғыс қаттырақ сілкіледі. Еріксіз оянған Шоқан, есеңгіреген кескінмен, былшықтанған көзін кең ашып әкесіне қарап еді:

– Келіп қалдық! – деді ол.

– Қайда?

– Ыстапқа.

Бұл атты Шоқанның естігені болмаса, станицаны көргені жоқ еді. Естуінше, «бұл маңайдағы станицалардың ең әдемісі». Қалғығанына біраз уақыт болған Шоқанның ұйқысы қанып қалған болу керек, әкесі «оян» деп жүлқылағанда, көздерін уқалап жіберді де, Абаның қасына мініп алды.

Ыстаптың дөңіне көтерілгенше, жолаушылар бір-біріне жауап қатысқан жоқ.

Ернеулеріне үйілген балшықтары биік, шұқырлары терең орлардың арасынан аттар үрке жортақтап, кей жерде күймені аударып та тастай жаздады. Сол бұлталақпен, ол кезде ұзынша жалғыз-ақ көшесі бар Ыстапқа

кіре бергенде:

– Аба! – деді Шыңғыс.

– Әу, хан-ием! – деді ол.

– Осы қалада «Сапақтың Тілемісі» деген жатақ жігіт болуға тиісті еді ғой?

Аба кешеден бері жөндеп тамақ жемей қарны ашып келе жатқан Шыңғыстың, сол жігіттің үйіне түсіп, тойынғысы келгенін жорамалдады. Қазақтың ең «сіңірі шыққан» дейтін күнін зорға көріп отырған кедейінің де бар дәмін қонақтың аузына тосатын салты. Орыс селоларында мал бағып күнелтетін жатақ қазақтар да барын Шыңғыс талай рет көрген. Оның үстіне, ана жылы ордаға келген Тілемістің еті тірі жігіт екенін байқаған. Қонағасы тауып бермеуі мүмкін емес. Аба да сондай ұғымда еді, сондықтан «Хан-иесінің» ыңғайына көшіп.

– Кейінгі жылдары кетіп қалмаса, бұрын бар болатын, – деді.

– Үйін таба аласың ба, оның?

– Қайдам. Орыс қаласында мал бағатын, жатақтардың жаздыгүні тұрақты мекені, қала шетіндегі диірмендердің төңірегі болушы еді. Бұл да сондай жерде шығар.

– Бұл қаланың диірмендері қайда екенін білуші ме ең?

– Білем.

– Ендеше, тарт, соған қарай!

Бұл кеңестің жобасына түсіне тұра, Драгомиров сөз қосқан жоқ.

Шыңғыс Тілемістің үйіне жеткенше, біз оқырман көпшілікті оның кім екендігімен таныстыра тұрайық. Ол қазақтың «Уақ» аталатын руының «Шәйгөз» дейтін бұтағынан. Әкесінің аты – Сапақ. Ыстаптың орнаған жері Сапақтың ата мекені екен. Станица ірге тепкен кезде, ауыл ол арадан қуылады да, кедей Сапақ бақташы болып қалып қояды.

Ондай бақташылардың революцияға дейінгі аты – жатақ. Орыстың атақты ғалымы, демократы, шығысты, әсіресе қазақ өмірін зерттеушісі – Г. Н. Потанин, өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында, патша үкіметіне берген хатында, «қазір Сібірдегі тұрғындардың ішінде тұрмысы, халы жатақтардан ауыр адам жоқ, олар станица кулактарының шын мағынасындағы құлы» деген. Сондай халын жеңілдету туралы ұсыныстырын айтқан, олары әрине, – «утопия. Көп жерде жатақшылық тұқым қуалап, әкеден балаға «мирас» болған. Сапақ та, балалары да сондайлардың біреуі еді.

Ауыр тұрмыстағы жатақтардың бір жүйесі, «христиан дініне көшсем жеңілденем бе» деген үмітпен шоқынған да. Ондайлар Сібірдегі казак-орыс линиясын мекендеген станицалардың көбінен табылған. Шоқындылардан байып кеткендері де болғанмен, көпшілігі кедей. Кей жатақ нашар тұрса да шоқынбаған. Солардың бірі – Сапақ. Бірақ, Сапақ, мұсылмандардың шошқа хайуанатын жек көретін, жоламайтын салтына қарамай, ақыны өзге түліктен көбірек төлеуіне қызығып, Ыстаптың шошқа табынын ұстайды екен дейді. Ыстаптың күнгей жағында, отыз-қырық километрдей жерде «Сарыоба» аталатын биік төбе бар. Сапақ шошқа табынын сол «Сарыоба» төңірегіне бағатын болған.

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарында, «Россияға» деп, Кенесары Ыстап маңындағы Керей мен Уақ руын көп малын, көп жанын жаулап әкетеді. Содан кейін Керей мен Уақтың сол кездегі байы да, батыры да атанған Есеней, қалың қолмен Кенесарыны қуып, жаулаған мал-жанды құтқарады да, қолға түскен жауды байлап-матап, Ыстаптағы орыс әскерінің штабына тапсырмақ болады. Жолда олар «Сарыобаға» кездесіп, жайылып жүрген шошқаларды көреді, бірақ әлгінде оба үстінде қарандаған бақташысы жоқ!.. Обаның айналасы қасқырлардың апаны екен. Бақташыны соларға жасырынған болар деген оймен Есеней іздетеді, бір апаннан Сапақты суыртып алады. Жөн сұрасқаннан кейін Есеней Сапаққа: «бағуыңа шошқадан басқа табылмады ма?» деп дүреге жығады. Сапақ сол соққыдан өледі. Оның пысық туған, жігіт болған баласы – Тілеміс осы жайда, Құсмұрында аға сұлтандық құрып жүрген Шыңғысқа барып шағым айтады. Ол Шыңғыстың Есенейден қатты сескенген кезі екен, сондықтан «менің тісім батпайтын іс» деп жоламайды.

Қазіргі сапарында Шыңғыстың сол Тілемісті көргісі кеп келе жатыр, ондағы ойы – Есенейге қарсы жұмсаудың қарызын байқау. Өз ойында үлкен бір жоспары бар: әнеугүні, Құсмұрын дуанының барлық қазақтары болып, қызметінен түскен Шыңғыстың орнына Есенейді ұсынуы, документтері Омбыға жөнелтілуі, бізге өткен тараулардан мәлім. Егер Есеней аға сұлтан боп бекіле қалса, оған орыс тілін білетін жәрдемші керек, бұл маңайда Тілемістен басқа ондай адам жоқ. Ол Есенейге дұшпан кісі. Есеней Тілемістің ондайын білмеуге тиісті. Егер ол Есенейге тілмәш бола қалса, ар жағында ор қазуы оңай. Шыңғыстың тағы бір арамдық ойы – «Есенейдің жас тоқалы қылшылдаған жігіт Тілеміспен неғып әулікпес екен?»

Ыстаптың шығыс жағы бұрын қарағайы, қайыңы, терегі аралас қалың орман болатын. Станица орнай, тұрғындар ол орманды құрылыс ісіне отап, кейік түбірлерден өрбіген бұталар ғана қалған. Түбі сиреп, төбесі күнге таласпай өскендіктен, тырбиған теректер мен қайыңдардың бойлары болмаса атты кісі жүре алмайтын. Сондықтан да ішіне ақ дар толып, түн жамылған түлкілері станицаның тауықтарын ұрлап, қояндары огородтарды қырқып дамыл бермейтін. Станицаның сарықтары мен мәстектерін қымқыратын ұрыларға да бұл орман таптырмайтын баспана. Іші қан сасып жататын бұл орманды, орыстар «Красная роща» деп, қазақтар «Қызыл

қырман» деп, немесе «Қызыл» деп атаған. Ыстаптың диірмендері сол «Қызылдың» жиегінде. Сапақ өлгеннен кейін оның бақташылық кәсібін, баласы – Күлеміс атқарған. Станицаның сауын сиырын баққан ол, әкесінен мұраға қалған қара-құрым кигіз үйі, жаз айларында, қызылдың диірменге жақын қойнауына тігеді екен.

Сапақтан: Күлеміс, Тілеміс дейтін екі ұлы болған. Күлемісі – үлкені, Тілемісі – кішісі. Араларының алшақтығы бес-алты жас. Күлемісі мал – түлігі болғалы бақташы, әкесінің күші бар ол да әкесіндей – ерінбес, иіс – алмас адам. Түр-тұлғасы, кескін-кейіп жағынан да әкесіне тартқан: өңі қоңыр, тұмсығы кейкілеу, безеу бет, кескінсіздеу кісі еді деседі. «Мінез жағынан да әкесіндей қой аузынан шөп алмайтын жуас еді, ашуланса томырақ еді» дейді.

Тілемістің түр-тұлғасы, кескін-кейпі, мінез-қылығы шешесіне тартқан: сарғылт өнді, сымбатты денелі, көркем кескінді, пысық, шапшаң адам екен. Енеден қағына асып, он үш жасынан ұрлыққа араласады. Сол қылмыспен, бала жігіт кезінде тұтқынға алынып, біраз жыл Сібірге жер ауып кетеді. Сол жақта орыстың тілін және хатын біліп алады. Айдаудан қайтқан Тілеміс «адал» кәсіпке кірісіп, қорған қаласына жақын жердегі Светлов есімді помещикте біраз жыл піркәшік болады. Қазақтар әспеттеу деп атаған бұл помещик қиянатшыл адам екен. Содан ба, әлде ақшасына қызықты ма, – жолаушылап жүргенде, әлдекім оны өлтіріп кетіп, «соның жаласы ауа ма» деген қауіппен Тілеміс Ұлытау жақтағы нағашысына қашып кетіп, Ыстапқа Әспеттеу оқиғасының ыстық-суығы басылған соң оралады. Содан кейінгі кәсібі, – Ыстапта тұратын әскери бөлімшенің көлік, азық-түлік, ер-тұрман сияқты қажетін тауып беру ғана.

Станицамен жыл сайын көктемде отыратын шартқа Тілеміс қол қоюшы еді де, бақташылық қызметін Күлеміс атқарушы еді. Олардың мекен жайлары да бөлек: бала-шағасымен жаз айларында диірмен түбіне тігілетін қара-құрым үйде тұратын Күлеміс қыс кедейлеу қазақ-орыстық біреуіне қоңсы бола кетеді. Тілеміс үйленгеннен бері, Ыстаптағы ауқатты адамның бірі – Свиаркиннің флигелінде тегін тұрып келеді. Оның ажарлы әйелі – Қырмызы, – он саусағынан өнері тамған шебер, киімдерді де әдемі пішіп, сәнді тігеді, тоқыма істеріне де мейлінше сыралғы, ас-суға да қылап... Сондай істерімен жаққан Қырмызының ері де, балалары да, өзі де Свиаркин үйінің сыйлы адамдары.

Ал, Күлемістікі – «өлмешінің күні». Ол жас күнінен «ағаштан түйін түйеді» дейтін балташы адам еді. Балалары мал түлігі бола, жалданған табынын ол соларға жайдырады да, өзі шеберлік кәсібіне отырды. Сонда, қысы-жазы дамылсыз жасайтыны – екі доңғалақты қазақ арба. Ертерек ұзап көшетін бұл маңайдың ауылдары, кейін қазақ-орыс станицаларымен іргелес бола, солардан күн көрістік кәсіп тауып, жаз айларында ғана көшетін де, қыс айларында соларды сағалап қыстайтын. Жазда тым жыраққа көшпейтін. Бұрын ұзап көшкенде жүктерін түйелерге тиейтін

олар, орыспен араласа, «қазақ арба» аталатын екі доңғалақты арба жасатып, жүктерін соларға артатын. Осындай арба жасаудың бұл маңайдағы бірден бір шебері – Күлеміс. Ол араның қазақ арбаға берік ағашы – қайың. Оның «қызыл» және «сау» аталатын екі түрі бар: қызылы бұйра қайың, ол тез сынбайды да, жарылмайды да, ал, «сауы» – сынғақ та, жарылғақ та. Күлеміс арбаларын қызыл қайыңнан жасайды. Сондықтан ол көп жылға шыдайды. Жұмысын адал атқаратын ол орман ішін кезіп, арбаға қолайлыларын таңдайды да, оларды асықпай бабына келтіреді. Солайша қимылдағанда, жылына ол екі-үш арбадан артық жасай алмайды, сонда, арба басына алатын ақысы екі-үш қозылы қой. Мал бағудан, арба жасаудан алатын ақылары, күн көрісіне жетпейді.

Неге екенін кім білсін, Сібірдің қазақтары орыстың мейрамдық – жексенбі күнін «азына» дейді. Орыс селоларында мал бағатын жатақтардың бәріне ортақ бір салт, – азына күні қап аркалап малы бағылатын үйлердің бәрінен азық жылуын жинайды. Біреулер – нан, біреулер – жұмыртқа, біреулер – картоп, біреулер – ірімшік, біреулер – қаймақ, кейбіреулер – ет сияқты тағамдар беріп, бақташы азына күні қарық болып қалады, бұл қазынада жинағаны келер қазынаға дейін мол жетеді, кейде артылып та қалып, қысқы азықтарына үнемдейді. Күлеміс үйінің, де күн көретіні, осы азына күндерінің жылуы. Осындай халдегі Күлемістің семьясы, жыл тәулігінде «тоқ-жарау» боп қана күн кешеді. Мол тұратын Тілеміс оған жөнді қараспайды.

Сапақ балаларының бұл жайынан Шыңғыстың хабары жоқ еді және бұған дейін білем деп тырыспаған да. Өзін «ақ сүйек», былайғы қазақтарды «қара сүйек» деп есептейтін ол, дәрежелі немесе дәулетті қара сүйектерді сырттай теңсінгенмен, іштей менсінбейтін. Тілемісті Құсмұрында көргенде де сөйткен ол. Үлкен қара көзді, қоңқай әдемі мұрынды, қияғы ұзын мұрты мен иегіне шоқтала өскен сақалының түсі де шымқай қап-қара, сұр өңді Тілеміске Шыңғыс мұнша әдемі көрікті қимаған, оның үстіне, тықылдаған пысықтығын да ұнатпаған, егер елей қалса, үйреніп алғаннан кейін басынып кетер деген қауіппен, бойын сырғақ ұстаған. Оған еркек атаулының сұлуы сияктанған. Оның үстіне, денесі де, жаратқан аттай жұп-жұмыр, мінезі де көкпарының атындай ойнақы, сөздері де сайдың тасындай түйдек. Осындай көрік пен қылықты Шыңғыс Тілеміске қимай, оны төмендету үшін, әдейі менсінбей қараған мінез көрсеткен.

Ол кезде Есенемен араздасам деп ойлап па Шыңғыс? Тілеміске күнім түсер деп ойлап па? Енді, міне, Есенемен де араздасты, Тілеміске де күні түскендей болып келеді Осыны ойлағанда демін ауыр алған Шыңғыс, ішінен «аумалы-төкпелі дүние-ай!» деп күрсініп қояды.

Тілемісті де «жатақ» деп, «бақташы» деп ойлайтын Шыңғыстың Абаға «үйіне жүр» деуі, «елеп барсам, іске жарар ма екен?» деген үмітте болуы еді. Сондықтан жәй - жапсары келісе қалса, ойы – қона кету, әйтпесе, елегендік көңілін білдіргеннен кейін, орыстардың жақын маңайдағы бір

үйіне сырғи салу. Драгомировтің берік бекініп келе жатқаны, Шыңғыс орныққаннан кейін, шомылып жататын моншасы бар үй тауып алып, сонда түнеу.

Бұлар диірмен түбіндегі қара құрым киіз үйге, күн кештікке қарай еңкейгенде жетті. Ол үйден жолаушылардың өздері түгіл аттары үріккендей боп, жақындай бере жалтара бастады. Өйтпегуге болмайтын да еді. Малшы елдің кезімен қарағанда, үйдің сырт нұсқасы: қыстан көтерем болып шығып, аяғын әрең басқан, тұла бойы шидей қотыр, елі жүні жалба-жұлба тайлаққа ұқсайтын. Былайша жүрістен қажып, денелері босаңсып келе жатқан аттар, сыйқсыз қара құрым үйді әлдене жыртқыш аңға меңзегендей қапелімде үркіп жамбастарынан жалт берді, күйме аударылып қала жаздады.

Сол үйде үлкендігі тайша-бұқадай, қарала түсті, шолақ құйрық төбет болушы еді, даусының аса жуандығына қарап, Күлеміс оның атын «Күрілдек» қойған. Орыстар «Курка» дейтін. Ол көбінесе, үй қасындағы қисық ағашта шынжырмен байлаулы жататын. Бос жүрсе, жаяу түгіл атты адамды да алып тастайтын. Сонда, жыққанын талап тастамай үй жандарынан біреу кеп айырып алғанша басып жататын. Өзінің салмағы зілдей, – астында жатқан адам бура тізерлегендей халде болады. Оның үстіне түсі сұмдық суық: ағы қанталаған қып-қызыл үлкен көздерін қадағанда, өңменнен өтіп кете жаздайды, басып жатқаны қимылдайын десе, ұрттары иегінен төмен салбырап тұратын, жырасы құлақтарына жететін үлкен аузын ыржита ашып, зілдене қарайды, сонда көрінген азу тістерінің сомдығы балғадай. Сонымен қапса не оңдырар!..

Күрілдектен адам түгіл аңда қорқып, сол үйдің маңында түнейтін, саны азаймайтын да, көбеймейтін де жалғыз сиырдың не өзіне, не қасында байланған бұзауына, «Қызыл қырманның» ішінде шұбырып жүретін қасқырлар, ешуақытта жолаған емес. Күлемістің өзі үйде болған шақта, «Күрілдек» көбіне бос жүреді, ол «жат!» десе, кімді көрсе де, нені көрсе де ит тырп етпейді... Құлағы аздап мүкістеу болған, жақындағы дыбыс болмаса алысырақтағыны ести қоймайтын, «Күрілдек» қиядағы сыбысты сезетін.

Шыңғыстар мінген күйме осы жаққа беттеп келе жатқанын, жолаушылар қаладан бері беттей бергенде-ақ сезіп, жат-жара барын иесіне білдіру үшін «оф!» деп үн салды. Итінің босқа өйтпейтінін білетін Күлеміс «қала халқынан біреулер болар» деген оймен, «жат!» дей салды. Иесін тыңдағыш ит, дыбысын доғарды да, түрі дағдыдан тысқары көрінген пар аттың қайда барарын білгісі келгендей, қырағы көздерін тесірейте қарады да жатты.

Арбалы аттың жүрісін Күлеміс үйіне жолаушылар жақындаған шақта ғана естіді. Ыстапта арбаға ат жегетіндер аз болмайды. Осы маңайды жанып ететін жолдармен ерсілі-қарсылы ағылып жататын жолаушыларды былай қойғанда, қызылға арбамен келіп отын әкететіндер де жиі ұшырасады. «Сондайлардың бірі шығар» деген оймен, сабырлы

балташылық жұмысын атқара беріп еді, «Күрілдек» әуелі ырылын көбейте түсті де, аздан кейін «аф» деп атып тұрып, тоңқандай жүгіре жөнелді. «Бұ несі?!» дегендей Күлеміс алдынан жаңқаны сілкіне түрегеп, үйдің иті кеткен жағына шықты. Аттары өз үйіне қарай бұрылған жолаушыларды сонда көрді.

«Күрілдектің» бір әдеті, - «көзіне көрінгенге ұмтыла бермейтін еді, егер ұмтыла қалса, шошытпай тынбайтын еді. Сонда оның адамнан өші - жаяулар емес, аттылар. Жаяуларды ол үріп қорқытқаны болмаса, тарпа бассалып талай қоймайтын. Ал, салт аттыны көрсе, атының не танауынан, не тірсегінен түстеп үркітетін, тулататын, сондай жағдайда, иесінің кейбірі құлап та қалатын, құлағанда «Күрілдек» тимейтін, арбалы адамның да атының тұмсығынан қауып, ат жалтарғанда, арба аударылып қалатын...

Шыңғыстар мінген пар ат қараша үйден үркіп жалт бергенде, алдын ораған «Күрілдек» машық дағдысымен қарғып қап, жалтарған аттардың оң жақтағысын танауынан қапсыра кеп қапты. Иттің тісі батқан ат, арбаның қикайған жағына қарай қатты бұрылғанда, күйме төңкеріліп түсті. Үстіндегілер ұшып кетті. Мақсатына жетуіне масаттанғандай, «Күрілдек» құлағандарға ұмтылмай, аңырып қарай қалды.

Арбадағылардың кім екенін білмеген Күлеміс, ит біреуін қауып тастар деген қауіппен, жүгіре басып жақындады да, қарғы бауынан ұстай алды. Арба аударылғанмен, жүрістен қажыған аттар ала қашпай, делбесінен тартқан Абаның ырқына көніп, «күр, жануар, күр!» дегенде, тоқтай қалды. Сол кезде станица жақтан шауып келген бір салт, құлаған жолаушылардың қасына таяна беріп, атынан қарғып түсті.

Ол, Тілеміс еді. «Ел құлағы елу» дегендей, Шыңғыстың аға сұлтандықтан түскенін, бір баласын ертіп Омбыға жүргелі жатқанын естіген. Бірақ, Бағланнан Қорғанға тартып кетуін, я линиямен жүруін біле алмаған. «Егер линиямен жүріп, маған соға қалса қамсыз отырмайын» деп бір орыстан семіз сарық сатып ап, ақ ұннан бауырсақ пісіртіп, тұрған пәтерін жинастырып қойған.

Солайша күткен Шыңғыстың Ыстаптың көшесінен ағып өте шығуы, пәтерінің қақпасынан көріп тұрған Тілемісті қайран қалдырды. Оған келген ойлар: «әлі күн ерте болғанмен, аттарының жобасы босаңсыған, ендеше Ыстаптан өтіп қайда барып қонады?! Кіркөйлекке ме? Онда кімі бар қонатын? Естуінше орыс қалаларына кезіксе, егер онда қазақ үйі болса, Шыңғыс үнемі соларға түседі. Кіркөйлектегі қазақтар-шоқындылар. Олардың ішінде, бұған қонағасы бере алатыны жоқ. Оның ар жағында – Қабан. Оған мына аттарымен бүгін жете алмайды. Ендеше, Ыстаптан бұл өтіп кетуі қай етіп кету?! Ыстапта ағайынды екеумізден басқа қазақ жоғын білуі ме, бұл?! Бізді менсінбеуі ме?..»

Соңғы ойынан намысы қоза қалғанмен, Шыңғыстың қай жолмен кетерін бақылағысы келген Тілеміс, ерттеулі тұрған атына мінді де, «Қызыл

қырманның» бір қабат жиегін ала шоқытты. Шыңғыстың күймесі Ыстаптан шыға, Кіркөйлекке қарай ойысатын жолға түспей, диірмендерге беттегенде: – «Бұ несі?! Әлде, мені де мал бағып отыр деп ойлағаны ма?» деді де, шоқытқан атынын, екпінін бәсеңдетіп, күймеге жегілген аттардың басы қайда тірелеріне көз тікті. Қараша үйге таяна беріп аттар жалт бергенде. Тілеміс жақын тұста еді. Содан кейінгі халдерді көзінен өткерген ол, атынан қарғып түсті де, құлаған орнынан тұруға тырмысқан Шыңғысты қолтығынан сүйемелдей берді. Шыңғыс оны тани кетті.

– Апырай, Сұлтан-ай, денең аман ба? – деді Тілеміс.

Сүйектері сау сияқтанғанмен, етінің қатты ауырып қалғанын сезе бастаған Шыңғыс сыр бермегенсіп:

– Жәй... былай... әншейін... – дей салды.

Тілемістің сүйемелдеуімен, орнынан созыла тік тұрған Шыңғыс аяқтарын кібіртіктей басып, оң жағына ақсандаңқырап қалды. Драгомировтің бір жақ шекесін құлаған жері жыртып кетіп, жарасын орамалымен басып тұр. Етбетінен жығылған Шоқан, мұрнының қанағанын танауына жылымшы бірдеме жорғалағанда ғана сипалап білді. Отқа күймейтін, суға батпайтын Аба, бұл құлаудан да еш жеріне жарақат түсірмей, өзгелері оңалып болғанша, аттары мен күймесін ретіне келтіріп те үлгерді. Құлағандардың кімдер екенін әлі де білмеген Күлеміс, итінің қарғыбауынан ұстаған қалпымен қалшыып тұр. Онысын ерсі көргендей:

– Неғып тұрсын сілейіп? – деді Тілеміс, қаттырақ дауыспен. Ондай үнді ұнатпайтын Күлеміс:

– Тұрмағанда не істейін? – деді.

– Біліп тұрсың ба, бұл кісілердің кім екенін?

– Мейлі кім болса да.

– Сенің итің ғой, бұл кісілерді осындай халге келтірген.

– Мен итіме «сөйт!» деп ақыл үйреткен жоқпын және «келе ғой» деп үйіме ешкімді шақырған жоқпын.

Шәлкес сөйлеген ағасының, ерегісе қалса, одан да тұрпайы сөздер айтып кету мүмкіндігі барын білетін Тілеміс:

– Ұят болды, – деді ол Шыңғысқа жампандап, – біздің үйге барайық, төрем, мініңдер күймелеріңе!

Тілеміске не жауап айтарын білмей аңырған қалпын байқаған Драгомиров;

– Күн кешкіріп барады, – деді оған. – Өзіміз аздап ауырсынып та қалдық. Бүгін, тегі, осы станицада дем алғанымыз мақұл болар.

– Оқасы жоқ, – деді Шыңғыс ризалық білдірген дауыспен.

– Мінііз, төрем! – деп Тілеміс Шыңғысқа күймесін нұсқады. Ол күймеге беттей бергенде, бұның не «төре» екенін білмей тұрған Күлеміс, інісіне «бұл кім?» деп сыбырлап еді:

– Шыңғыс!.. Кәдімгі – аға сұлтан Шыңғыс... Абылай ханның немересі! – деп жауап айырды Тілеміс.

Күлеміс елеңдей қалды. «Мал бағудан басқада жұмысы жоқ» дегенмен, Абылай ханды да, Уәлі ханды да, Айғанымды да, Шыңғысты да, оның Құсмұрынға аға сұлтан болуын да, әкесінің жәй-жапсарын айтуға барған Тілемісті елемеуін де Күлеміс естіген. Содан Шыңғысқа сырттай өшігіп жүретін. «Шыңғыс аға сұлтандықтан түсіпті» деген хабарға ол қуанған. Солай көретін Шыңғыс, міне, енді өзінің қара құрым үйінің қасына келіп тұр!..

Қазақ «үйге келгенде үйдей өкпенді айтпа» дейді, «қуыс үйден құр шықпа» дейді, «таспен ұрғанды аспен ұр» дейді.

Осы мақалдарды қатты қуаттайтын Күлеміс қонақтың кім екенін інісінен білгеннен кейін:

– Атының басын біздің үйге тіреп еді ғой, мұнда неге қонбайды, – деді Тілеміске.

– Ойбай, қалай қонады? – деді Тілеміс сыбырлаған дауыспен.

– Несі бар қонса?

– Қай жеріне отырады, үйіңнің? Бұл – жұмсақ бөстек, мамық жастық үстінде өскен адам.

– Өсе берсін. Мен үйіме келген адамға дәм татырмай жібере алмаймын.

– Не дәмінді бересің сонда?

– Не оттап тұрсың өзің? – деді Күлеміс кейіп – таба алмайды деп тұрсың ба мені, орыстың сен соятын салпаң құйрық сарығын?

Ағасының намысына тиіп алуын көрген Тілеміс, бұл кеңесті әрі қарай үдетпей:

– Дәм татырсаң жетеді, көке. Айран-шалап болса да, Ондай бар ма еді?

Күлеміс бөгеліп қалды. Жалғыз сиырдың ағы айран ұйытуға келмейтін

бұл үй, сүтті тары көжеге қатып сусын ететін еді. Сондықтан «айран-шалап» бар дей қоймай.

– Малға қарамаса, тататын дәм табармыз, – деді.

– Ендеше өзің шақыр, – деді Тілеміс.

Күлемістің кім екенін сұрамаған Шыңғыс «не ағасы, не туысы болар» деген жобамен жорамалдап еді, сондықтан Тілеміспен екеуі күбірлесе қалған соң, өзі жайлы кеңесіп тұрған болар деп жобалап, күймеге жеткенмен, сыпайылық қып мінбей тұрған. Драгомиров пен Шоқан мініп алған.

Шыңғысқа ағалы-інілі Сапақ ұлдары қатар жетті.

– Бұл кісі біздің ағамыз еді, аты Күлеміс, – деп таныстырды Тілеміс. Қарапайым адамды керсе қақия қалатын Шыңғыс:

– Ә-ә, – дей салды.

Арғы сөзді Күлеміс іліп әкетті. Ол сөзге ұтқыр адам болушы еді. Қонақтың көңілін табу ниетімен, білетін әдемі сөздерінің бәрін қолданып, ақыр аяғын үйінен дәм татуға шақырумен бітірді. Сыртқы түрінен шошынған Шыңғыстың, бұл қара құрым үйдің ішіне кіргісі келмей-ақ тұр. Оған керегі Күлеміс емес, Тілеміс. Оның күні соған ғана түсулі. Ендеше, «иесін сыйлағанның итіне сүйек сал» дегендей, Тілемістің туған ағасы болғасын, «сыйламасқа» амал жоқ. Оған қосымша «ерді кебенек ішінде таны» деген де сөз бар. Кебенек - адамның үстіне ілетін шокпыт киімі. Сөз түріне қарағанда, жамаулы жұмыс киіміндегі Күлемістің адамдық жобасы бүтін сияқты. Қазақта «қыдыр қараша үйде қонақтайды» деген сөз бар. «Қыдыр» дегені, – «орыстың әулиесі». Сол жақтарын ойлай кеп, үйіне дәм татуға шақырған Күлеміске:

– Жақсы, татсақ татайық, – деді.

Драгомиров шақырғанға бармады. Қаракұрым үйдің, ішін Шоканның көргісі келді. Сыртқы жобасынан ол да шошып тұр. Ауыл арасында қандай қараша үйлерді көре жүре, дәл мынадай сорлы үйді ол кездестірген емес.

Олар үйге беттеді.

Жол маңайдағы елдердің айтуынша, кейінгі кезде үй саны мыңнан асқан Шәйгөз руының қара шаңырағы тұқым қуалай кеп - Сапақта, одан кейін - Күлемісте қалған. Пәлен ғасыр бұрын көтерген бұл үйдің кигіздері де, қаңқасы да сан рет жаңарғанмен, шаңырағы ешуақытта ауыспаған. «Үлкен шаңырақ» деп қастерлеп, үнемі күтіп ұстағандықтан, «еменнен иіпті-міс» дейтін шаңырақ, ағаштан темірге айналғандай қатайып алған. Оны ұстаған кейінгі ұрпақтардың көбі кедей болғанмен, жамылтқышы да, қаңқасы да

тозып, үйліктен қара құрым күркелікке айналғанмен, бүкіл «Шәйгөз» атаулы болып, қара шаңырағын қадыр тұтатын, ішін «құттыхана» көріп, ауру-сырқаулар, бала тілейтіндер босағасына түнеп жүретін. Ал, «құттыхананың» сырты түгіл, іші тозуында да қисап жоқ, сырты жалба-жұлба, қара құрым бұл үйдің кереге-уықтарының да тозығы жетіп, алқам-салқам болған, үй содан жыл сайын кішірейе келіп, ақырында күркеге айналған. «Сілкіп салар сырмағы жоқ» дегендей, бұл күркеде жасау - жиһаз деген жоқ. Күлемістің өзі ағаштан жасаған ыдыс-аяқтары да сиықсыз «ас» дегені, - қазынадан жиналатын кәкір-шүкірлер, өзіндік бар тағамы - тарының «қатықты қара» аталатын жалғыз сиырының сүтін қататын көжесі, қайдан табары мәлімсіз, Күлемістің сірі талысынан, түйген тарының қоры еш уақытта үзілмейді, ашытатын ыдысы – еменнен ұңғып жасаған күбі, ол біреу емес, екеу. Күлемістің әйелі – Ұлту, жаманын жақсартып ұстайтын, тұрмысқа мейлінше қылап кісі. Ол күбілерді кезекпен ұстап, босағанын тазалап, жуып, ысталып тұруы үшін үнемі аузын төмен қаратып шаңыраққа іліп қояды, сондай ыдысқа құйған көже өте дәмді болып ішкендердің тілін үйіреді.

Шыңғыстар келгенде Ұлту үйде жоқ еді, ол бүгін азына болғандықтан, қабын арқалап, балаларын ертіп, қаладан жылу жинауға кеткен. Есік ішкі жағынан тиектеулі тұрған. Түндік жабулы да.

Қонақтар кірерден бұрын, Күлеміс жабық түндіктің бір бұрышын бауымен қайырды да, керегенің көгінен қол тығып, тиегін көтеріп, есігін ашты. Бұл үйге қамалған қара шыбында қисап болмайтын. Олар қара көлеңкеде құрым кигіздің қуыстарына тығылып отыратын да, жарық түссек-ақ ду көтерілетін.

Қазір де сөйтті. Қонақтар үйге басын сұққан шақта, жарық көрген қара шыбындар ду ете түсіп, түп-түгел ұшқан еді де, құрым үйдің ішіне лық тола сапырылысқан еді, бәрі үн қоса ызыңдағандықтан, дауыстары құлақты керең қылатын. Онымен қоймай, үйге кірген адамдардың үстіне жапырлай қонып, дем тартқан ауыздары мен мұрындарына кіре бастаған соң, сыртқа қашып шықты. Көмекейіне кетіп қалған бірер шыбынды қақырып түсірмек болған Шыңғыстың жүрегі айнып құсты. Құспағанмен, Шоқан да лоқсып, көгалға етбетінен жата кетті. Бұл кезде ағалы-інілі Сапақовтар, Шыңғыстан оңашаланыңқырап, ақырын, бірақ зілді үнмен кикілжіндесіп тұр еді: Тілеміс Күлеміске «кірмейтін үйге кіргізесің!» деп, Күлеміс Тілемесіке «барым осы болса қайтпекпін?» деп.

Сол жанжал ұлғайып кетер ме еді, қайтер еді, егер жылудан толған қапшықты арқалап Ұлту оның артын шала, қатарласа жарысқан Тілемістің үлкен ұлы – Ташат пен Күлемістің кіші ұлы – Данияр келе қалмаса. Бүтін көйлек-жаулығы бола тұра, қаладан жылу жинарда, орыстардың көзіне сорлы көріну үшін, Ұлту үстіне әдейі әрі кір, әрі жыртық көйлек-жаулығын ілетін. Жат-жарадан кісі боларын білмей, осы қалпымен жетіп келгенде, Шыңғыстан ұялғаннан Тілеміс жерге кіріп кете жаздады. Ойда жоқта,

алдынан әдемі киімді, алтын иық қазақ төресі кезіге кеткенде, Ұлту да сасып қап, арқалаған қапшығын үйдің тасасына тастай берді де, үйге сып беріп кіріп кетті.

Ташат пен Данияр үй маңында жолаушылар барын, олардың кім екенін біліп кеп тұр. «Төре Шыңғыс келеді, баласымен келеді» деген хабарды, Шоқанмен жасты Ташат әкесінен әлдеқашан естіген. «Төре» дегеннен оның ұғары – ел басқару қызметіндегілер, ондайлардан әзірге көргендері – орыстар. «Қазақтан да төре болады» дегенді ол таңырқай тыңдайтын да, көруге құмартатын еді. «Баласымен келді» дегенге, «төренің баласы қандай болады екен?» деп те ойлап қойған ол.

Күймелі арбамен көшеден өтіп бара жатқан Шыңғысты көріп, Тілеміс соңынан атқа міне қуғанда, Ташат пен Данияр бір топ орыс баласымен сиырдың асықтары мен бақайшақтарынан жасалған топай ойынының үстінде еді. Орыс арасында туып, орыс арасында өскен Ташат та, одан екі жас кіші – Данияр да, орыстың тілін орыс балаларынан кем білмейтін. Оның үстіне Ташатты әкесі орыс сабағына беріп, зиректік жағынан алдыңғы қатардағы балалардың қатарына қосылатын. Оған жаратылысындағы пысықтығы мен өткірлігі қосылып, станицадағы балалардың «атаманы» аталған. Даниярды «шоқынып кетеді» деп, ескішіл Күлеміс орыс оқуына бермеген. Сонда да оның орыс тіліне жетіктігі Ташаттан кем емес. Данияр мінез жағынан салмақты, ақылды бала. Төре келуін, қасында баласы барын ол Ташаттан естіген. Тілеміс атқа міне шапқанда екі бала артынан ере жүгірді де, үйге Ұлту барған кезде жетті. Бұл кезде Шыңғыс та, Шоқан да жатқан жерлерінен тік түре келісті.

Әскерше киінген, жарқылдағы көп Шыңғысқа таңдана қараған балалар, қалашалау киініп қасында тылтия қалған Шоқанға назарларын көбірек аударды. Былай да тәкаппарсып жүретін Шоқан, өзімен тұстас балаларды керсе тіпті кердеңдей қалатын еді. Сол қалпына бағып, көздерін тіккен Ташат пен Даниярға «неменеге таңданасыңдар?» дегендей қабағын түйді. Одан әрі де айбат шегер ме еді, қайтер еді, егер көңілін Тілемістің Шыңғысқа:

- Кәне, жүрейік төрем! – деген даусы бөліп жібермесе.
- Қайда? – деді Шыңғыс.
- Біздің үйге.
- Қайда еді ол?
- Қалада.

Шыңғыс ризашылық білдіргендей, күймесіне беттеуге ыңғайланған:

- Сабыр, төрем! – деді Күлеміс, – «куыс үйден құр шықпа» деген сөзі

бар ғой, аталарымыздың? Дәм тат.

«Қайда?» дегендей Шыңғысқа, енді «үйге кір» деуді ыңғайсызданған Күлеміс, есік алдында жатқан жуан түбірді нұсқады да:

– Анаған отыра тұр, мен дәм алып шығайын, – деді.

Шыңғыс түбірге отырды да, «не дәм әкелер екен?» деген ойдағы Шоқан, әкесінің иығына сүйеніп түрегеп тұрды. Әлден уақытта, қайыңның безінен өзі ойып жасаған, түбі шұңғыл үлкен аяққа мөймілдеген әлдене сұйықты толтыра құйып Күлеміс шықты. Ол Шыңғысқа сөйлене жақындап:

– Көже, төрем. Тары көже. Жалғыз сиырдың сүтін қатамыз да, сусын қыламыз. Қонсаң сойып беретін мал да табам. Қазір ата – асымыз, осы көжеден басқа дәміміз жоқ, – деп аяғын ұсынды.

Ашқылтым иісі бұрқыраған көженің түсі қарабурыл екен. Шөлдеп отырған Шыңғыс, әуелі дәмін татайын деп ернін тигізіп көрсе, тәттілігі тілді үйіріп барады. Содан кейін құныға жұтқан көжені, басына қалай көтере салғанын аңғармай да қалды. Аңғарғаны, – іші-бауырын аралап бара жатқан көжеден жаны рахат тауып, сусыны қанғандықтан, тұла бойы жіпсіп қоя берді, маңдай тері сорғалап кетті.

Әкесінің бұл рахатын айтпай сезгендей, өзі де сусап тұрған Шоқанның аузынан сілекейі шұбыра қалды. Сондықтан Күлемістің:

– Балам, саған ше? – деген сұрауына;

– Әкеліңіз! – деген сап – берме, жауап қайырды.

Орталаяу ғып әкелген аяқты ол да қотара сап, жаны жайлана қалған сезімін жасыра алмай:

– Мынада екен ғой, құдайдың рахаты! – деп жіберді.

– Маған да! – деп дыбыс берді, көше кеңесін естіп тұрған Аба бері беттеп.

– Сен үйге кіріп іш! – деді оған Күлеміс.

Ол да үйден қанып шықты.

Сусағанда таңдайына салып сорар пиллюясы бар Драгомиров, «сіз ше?» деп шақырғанға рахмет айтты да келген жоқ. Аттанар алдында, Тілеміс ағасына сыбырлап:

– Жеңешем екеуің келіп қонақ күтісіңдер, – деді.

– Мақұл, – деді, Шыңғыстың көжені шіміркенбей ішуіне риза болған

Күлеміс.

Атына мінген Тілеміс, арбасына отырған жолаушыларды бастай жөнелді. Қай тәтемен жүгіргендерін кім білсін, Ташат пен Данияр да Тілемістің пәтер үйіне аттылармен қарбалас жетті.

Күтініп тұрған Тілемістің қораға қамаған семіз сарығын қасап Күлеміс ілезде сойып, мүшелеп, ішек-қарнын Ұлту тез аршып, ет асылып та қалды, самауыр қойылып, бауырсақ пісіріліп, шай да тез даярланды. Ас даярлығының үстінде Шыңғыстың байқағаны, «ағама жеңгем сай» дегендей, Тілемістің қызыл шырайлы әдемі кескінді, семізше жинақты денелі әйелі - Қырмызы, жүрісті байталдай қимылдары шапшаң, алдынан іс үркіп жататын адам екен. Әркімдермен ара-тұра тіл қағысып қалуына қарағанда, орысшаға да ағып тұр. Сұлу ұрғашы ұшыраса, қызыл көрген қаршығадай мойны қылқадай қалатын Шыңғыс, көздері жаудырап, реті келсе қона түсуге әзір сияқтанып отыр.

Шоқанның ермегі басқаша. Ол Тілемістің пәтеріне келе, арттарынан қуып жеткен Ташат пен Даниярға танысып, тез үйір бола кетті. «Бір таудың текесі» дегендей. Ыстаптағы балалардың бір жүйесіне «атаман» болып өскен Ташат төре баласының әу-жайын байқағаннан кейін дағдылы менмендігіне басып, ырқына көше қойған жоқ. Өйтпегенде ше?.. Жас жағынан екеуі құрдас бола тұра, денесі Шоқаннан ірілеу де, сомдау да екен, кескін-кейпі де одан сұлу. Шоқан бозамықтау, Ташат шешесі сияқты бетінен қаны тамған қып-қызыл; Ташат орыс тіліне жетік. Шоқан хабарсыз. Осындай жақтардан өзін Шоқаннан артықпын деп санаған Ташат, асық ойнауға кірісерде Шоқанмен ілінісіп қалды. Бұндай ойын алдында сақа соғыстыру барын, кімнің сақасы алшы түссе, кеней атуды сол бастайтынын білеміз. Ташаттық кенейлері сиырдың бақайынан, сақасы асығынан екені бізге мәлім.

Сақаларды ең алдымен соғыстыру жолы қонақ болғандықтан Шоқанға келді. Сақа үшеу: Ташаттікі, Даниярдікі Шоқанның таңдап алғаны.

Сиырдың асығынан шіге жағы майдаланып жасаған добалдай үш үлкен сақа, Шоқанның жіңішке, нәзік алақанына сыймады ма, немене, ол оң қолына ұстаған сақаларды, құлаштай үйіріп, «қожыр-қожыр тәйкем соқ!» деп жерді тастай беріп еді, Ташаттың сары сақасы алшысынан, Даниярдың қоңыр ала сақасы бүгесінен, Шоқанның күреңі түсті. Ендеше, ату жолы – Ташаттікі. Ол сөйтпек болып еді:

– Жоқ, мен атам, – деді Шоқан.

– Неге, сен атасың? – деді Ташат. – Алшы түскен менікі ғой?

– Рас..

– Ендеше не дауың бар.

- Менікі ойыма түсті. Мен бұрын атам.
- Ондай ойын жоқ қой.
- Бар.
- Бізде жоқ.
- Бәрібір, мен атам.
- Неге?
- «Атам» деген соң, атам.
- Кіммін деп? (Шоқан жауап бермеді). Төремін деп пе?
- Десем не қылмақсың? – деді. Шоқанның ерегіскіштігі ұстап кетіп.
- С... мен, ондай төрелігіңді! – деді, ашу керней қалған Ташат.

Сол секундте жалаңаш тақыр басының шекесіне ауыр қалайша сарт ете түскенін Ташат андамай да қалды. Есі ауытқыған ол, айнала беріп ұшып түсті. Данияр бар даусымен, «ойбай не болды?!» деді де, құлаған Ташатты құшақтай алды.

Даниярдық ащы даусына, терезесі ашық үйдегілер елеңдей қалғанда:

- Өлді! – деген даусы естілді Даниярдың.
- Не дейді?! – деп орнынан ұша түрегелген Тілеміс, үйден жүгіре шығып, дауыс естілген тұсқа барса, аузынан көбік ақтарылған Ташаттың былқылдаған басын, Данияр тізесіне сүйей құшақтап отыр!..
- Не болды?! – деп сасқалақтаған Тілеміске:
- Өлтірді, ойбай! – деп жылап қоя берді Данияр.
- Кім?!..
- Әлгі төре бала! – деді Данияр, Шоқанның аты аузына түспей.
- Немен?!.. Қалай?..
- Сақамен.
- Қай жеріне?
- Мына жеріне, – деп көрсеткен Ташаттың шекесін Тілеміс сипап көрсе, жұдырықтай болып ісіп кеткен, ісіктің үсті жылымшы қан!..

– Ойбай-ай, әкеңнің аузын... қанішер хан тұқымы-ай, түбімізге жеткен екен ғой! – деп Тілеміс құшақтай алғанда Ташат ыңырсыды.

– Жаны бар екен ғой! – деді.

Әлгі сөздердің бәрін естіген Ташат жатқан жерге жүгіріп келген Шыңғыс – «үйге апарайық!» деді. Сол араға шуласа, біреулері жылай келген жұрт бірталай болды. Драгомиров те бірге келген еді. Ол Ташаттың тамырын ұстап көрді де:

– Соғуы жаман емес. Бұған тиыштық керек. Шуламандар. Дәрігер шақыру керек. Оған дейін осы арадан қозғамандар. Төсеніш салыңдар, – деді.

«Тірі дегенге көңілі көншігендей болған жұрт, шуын доғарды. Ташаттың астына көрпе, басына жастық салынды. Біреу салт атпен әскерлік емшіге шапты. «Ол келгенше» деп, Драгомиров күймедегі саквояжын ашты да, спирт құтысының түбінде қалған жұғынын ақ шүберекке малшып, Ташаттың жаралы шекесіне басты. Еті ашынған бала ыңырси түсті, ол дыбыстан, жұрттың қашқан құты жинала түсті.

Олардың есіне Шоқан сонда ғана түсті. Біреулер:

– Сол қанішер бала қайда өзі? – десті.

– Бәсе, қайда? – деді барлығы.

Мана, осы оқиға басталғанда, күймеге қашып барған оны, соның ішінде дамылдап жатқан Аба, қораның әлдеқайдағы бұрышына үйілген ескі сабанның астына тығып қойған еді. Ол Ташат пен Шоқанның сөздерін де естіп жатқан, қимылдарын да көріп жатқан. Егер Ташат өлсе, бұл үйден тұра қашпақ боп, мініп келген екі атты да қолайлы жерге байлап қойған. Оның ойынша, егер Ташат өлсе туыстары Шоқанды да өлтіреді.

Ешқайдан табылмаған Шоқанды, «әлдекім өлтіріп, белгісіз жерге тыға салды ма» деп қауіптенген Шыңғысқа бір қаға берісте хал-жайды айтты. Оның көңілі көншігендей болды. Ендігі ойы– «әліптің артын бағу».

Дыбысына, қимылына қарағанда, Ташаттың беті бері қараған сияқты. Бірақ, одан қайғы -уайым кеміген жоқ. Тілемістің қайғысы-зақымы ауыр боп, баласы әрі салғанда, өліп қала ма, бері салғанда – кемтар боп қала ма?!. Шыңғыстың уайымы – аттанып кету ұят, мүмкін жібермеулері, аттанбай отырудың лайығы да, сәні де жоқ!..

Олар сол қалыппен сенделді де отырды. Емші табылмады. Ол әлдеқайда кетіп қалған. Енді не істеу керек?

Бір мезетте Шоқан тығылған жақтан шу шыға қалды. Жұрт жүгіріп барса, Күлеміс тіміскілеп жүріп Шоқанды тауып алған екен де,

қылғындырып өлтіргелі жатқанда Аба бар, тағы біреулер бар, әрең айырып алған екен. Долдануы үдей түскен Күлеміс, «жібер, өлтірем, қасқырдың бөлтірігін» деп ұстаған адамдардың арасында бұлқынып тұр екен. Өзі хан тұқымының түп-тұқиянынан түк тастамай сыбай боқтап, еңіреп жылап тұр. Сол күйінде қасына келген Шыңғыс басу айтайын деп еді, Күлеміс бәсеңдеу орнына үдеп кетіп:

– Хан болмақ түгіл құдай болсаң да, көзіме көрінбей тез аттан, әкеңнің аузын... – деп боқтап жіберді.

Шыңғыстың берекеісі енді тіпті кетті. Әлгінде, жүріп кету жағын ескерткенде:

– Асықпа, төрем, – деген Тілеміс, ішінен күйіне отыра, сыртынан сабырлымсып, – ажалы болса өлер, бала, әйтпесе, құдай сақтар. Өзіңе арналған қонағасыңды жеп аттан.

Тілемістің олай деудегі бір ойы – «балам не болар екен» дегендік еді. Егер өлер болса, қанды қанмен жуып, Шоқанды тірі жібермек емес.

Шоқан табылып, жұрт оны Күлемістен арашалағаннан кейін, есін еркін жиған Ташат үйіне кіргізілді. Бірақ, онымен тиыштық табылған жоқ. Басы көнектей боп ісіп кеткен Ташаттың ыңқылы, аунақшуы күшейді. Біреулердің, ақылымен оның жарасына қойдық шикі құйрығы тартылды. Ақыры, солай арпалысып жатып, бір мезетте қалғыды. Не қалғу екенін жұрт біле алмады: қалжырауы ма, тишығуы ма?!

«Ішкені – ірің, жегені – желім болған» жолаушылар, ұзақ түнді көрер көзімен атқарды да, Ыстаптағы жәмшіктен алған ылаумен, таң біліне жүріп кетті. Шыңғыс Тілеміске соққан мақсатына жете алған жоқ. «Жоны қашқан итке сүйек жуымайды» деген осы да!» деп кейіді ол ішінен. Сонымен қатар, көңіліне медеу болғаны – Ташаттың тірі қап, түн бойына жақсы ұйықтап шығуы. Ол өліп қалса қайтер еді?!.

Үйінен бұл сапарға аттанғанда, Шыңғыстың Есенеіге қарсы іске асыра жүргісі келген бірталай жоспары бар еді, солардың бірі, – Тілеміспен ауыз біріктіру еді, оның сәті түспеді. Одан кейінгі соққысы келгені, «Қабан аталатын станицада тұрады» деген Сатыбалды шоқынды. Тілеміс тралы ойын қырсық шалғаннан кейін, Сатыбалдыға соғу – соқпауын, бірі – Капитанға Құтырлаған арқылы кететін, біреуі – Қабан мен Қорғанскей арқылы кететін екі жолдың айырымына жеткенше Шыңғыс шеше алған жоқ. Ыстаптың жәмшік айдаған шалдау адамы, акценті орысша бола тұра қазақшаға судай екен. Ол көп жыл бойына Имантау станицасында солдат болып қызмет атқарған, сонда Сырымбеттегі хан тұқымдарымен, олардың ішінде – Айғаныммен әкей-үкей болған кісі екен. Шыңғыстың кім екенін естіген ол, ат жегерден бұрын өзін таныстырып:

– Сенікі атай, әжей, Сартай, Апдильда бәрімен біз тамыр болған, ох,

кандай жақсы болған олар!.. Алтын адамдар! Бызбен вроде – ағайын!.. Мен барғанда, қымыз, қатық, сүр, бәрі даяр болған, ох, орданікі тамақ цик тәтті еді, ех!.. – деп басын шайқап, көзіне жас алған. Аттар жегілгеннен кейін:

– Ал, қайда Чингиз Валиевич? – деп сұрағанда:

– Капитанға қарай, – деген Шыңғыс.

– Айырына жетерде айтармын, – деген.

Даңғыл жол екіге айрылар тұста, шал үсті кең тірәшпанға пар жеккен аттардың басын тежеп, қай жол қайда апарарын, қайсысына түсерін сұраған. Кіркөйлек жолы оң жақтағы саянға қарай ойысады екен, Қабан жолы сол жақтағы қырқаға өскен орманды жиектеп кетеді екен.

– Солға! – деді Шыңғыс, Сатыбалды шоқындыға соғар көңілі сол арада бекіп.

Шал ылауға кеп жегіліп қырсау болған жалқау жүрісте аттардың бетін Қабан жаққа бұрды да, кендірден жасалған жуан шыбыртқымен жондарына осып-осып жіберді. Таяқ еткен аттар тайрандай жөнелді.

Олар солай бара берсін, біз оқырман көпшілікке Сатыбалды шоқындының кім екенін баяндай тұрайық. Ол Керей руындағы Сибан тайпасына жатады. Оның ішінде - Жайылғақ тұқымының адамы. Әкесі Мақыбай – кедей, бірақ, пысық болған жігіт екен. Бір сәтте пішен шауып жүрген Мақыбай, Есенеидің сол тұсқа жайылып келген қойларынан бір марқасын басып қалады да, осы ұрлығынан кейін, Есенеи оны шақыртады. Бара қалса не істейтіні белгілі: арқасын жалаңаштап қойып жігіттеріне Дүре соқтырады. Дүренің саны үштен жиырма беске дейін. Бұл жазалаудан өліп кеткендер де, өмірінше кемтар боп қалғандар да болған, талай адамның жонында тыртықтап қалған...

Осындай жазадан қорыққан Мақыбай Қабан станицасына қашып барады да, соның ірі байы, әрі беделді адамы – Қарас Казинге қорғалайды. Қарастың арғы атасы – қазіргі Тюмень қаласының орнында болған. Көшім хандығының ордасы – Шаңғы Тұраның қазысы екен. Сол маңайды он алтыншы ғасырдың, сексенінші жылдарында Ермак жаулап ап, Кешім Ноғайлы хандығына қашқанда, қазы (аты мәлімсіз) қолға түскен. Сонда Ермак қазыға - «христиан дініне шоқынсаң тірі қаласың әйтпесе өлтіреміз» деген. Қорыққан қазы шоқынған. Содан өрбіген ұрпақтың бәрі – «Казин» аталған.

Казиндер ерте заманнан бай да болған, атамандық чин де қолдарынан кетпеген ірі тұқым екен. 1812 жылдың Отандық соғысында Кирилл Казин аса ерлік көрсетіп, француздар жеңілгеннен кейін Россияда бірінші Александрдың әрі – сүйіктісі, әрі – сарайының күзетінде тұратын сенімді адамы болған деседі.

Біз атап отырған Қарас Казин, сол Кириллдан өрбіген. Біраз жыл Ыстаптағы әскерлік бөлімде сотник болған ол, сақа жігіт шағында отставкаға шығады да, Қабанда тұратын ағайындарына келіп, сонда үйленеді. Алған әйелі, осы станицадағы мықты және бай тұқымның бірі – Куяновтардың отырыңқырап қалған көртамыштау қызы – Глафира екен. Содан басқа баласы болмаған дәулетті әке, біреуді күшік күйеу ғып кіргізіп алу ниетінде жүргенде, отставкаға шыққан Қарас кезіге қалды. Куяновтар мен Казиндер бұрыннан да бір-бірімен қат-қабат құда екен. Олай үйлесе кетеді.

Ауыр дәулеттің ішіне кірген Қарас, шаруаны тез меңгеріп әкетеді. Ол қайын атасының егінін де, малын да әрі қарай молайтып әкетеді. Бағына қарай, әйелі де шаруашыл адам болып шығады. Екеуі бірігіп құрастырған дәулет, аз жылдың ішінде, Қабан түгіл, сол маңайдағы станица байларының маңдай алдына жетеді.

Мақыбай Қарастың қолына осы кезде келеді. Таныса келе байқаса, Қарас мейлінше қазақуар. Қазақтың сол кездегі байларымен, билерімен, әкімдерімен тамыр-таныс. Ол қыс қалада тұрады екен де, жаз қазақ ауылдарына араласып жайлауға көшіп, ақ киіз үй тігіп, желілеп бие байлап, қой көгендеп, тамырларымен қонаққа шақырысып үйіне барғанда қазақша қонағасы беріп... дегендей, қазақ ғұрпын да қолданады екен. Қазақтың тілін де білетін ол, ауыл арасындағы дау-шарды шешуге де араласып, билік те құрады екен. Сондықтан қазақтар оны - «Қарас би» деп те атап кеткен. Қазақтардан ол, арғы атасының Көшім хандығына имам болғанын, Ермактан қорқып амалсыз шоқынғанын жасырмай, «мұсылмандығын тастамай күндіз шіркеуге барып шоқынса, түнде үйінде намаз оқып, өлерінде молдаға иман айтқызған» деп, «көмгеннен кейін көкке ұшып кеткенін көрген кісі бар» деп, «алда садаған кетейін-ай!» деп біреулері жылап та алады екен. Қазақтардың сол сезімін күшейте түсу үшін, «бергілеріміздің де көбіміз іштей ата жолындамыз, мен өзім де солаймын, мысалы, шіркеуге бармаймын, шошқа етін татпаймын» дейді екен. Расында да ол қала, далада қара малдың ғана етін жеп, қыстыгүні жылқы малынан қазақша соғым сояды екен және біреулеп емес, бірнешеулеп. Өйтуіне жылқысы жетеді екен: білетіндер «оның жылқысының саны мыңнан асты» деседі.

Қазақтарға «іштей мұсылманмын» дейтін Қарас, сенімінде шын мағынасындағы православие дінінің адамы еді. Ол тілін алатын қазақтардың бірталайының әсіресе жалшыларын жасырын үгіттеп, шоқынуларына себепкер болды. Сондықтан да біздің заманда үй саны үш жүзден асатын Қабанның тең жарасына жақыны – шоқынған қазақтардың тұқымы.

Есенеиден қашып барып қорғалаған Мақыбайға да Қарас машық әдісін қолданды.

– Есенеі күшті кісі, – деді ол, – шоқынсаң, ғана әлі келмейді саған,

әйтпесе ұстап тұра алмаймыз.

Мақыбай амалсыз шоқынды.

Бір сәтте ол ауылда қалған Қатындарын ұрлап әкелді. Онда баланың басы жеті-сегіз еді. Жаңа орын жақпады ма, әлде есі кіріп қалған балалар бұл орынды жатырқады ма, аз жылда өзгелері өліп, ересек жастағы жалғыз Сатыбалды ғана қалды.

Ол түр-тұлға жағынан да, кескін-кейіп жағынан да, мінез-құлық жағынан да аумаған әкесі: екеуі де қара өнді, екеуі де кеспелтек орта денелі, екеуіне де бала шағында қалың шешек шыққандықтан, кескіндері қалық қара бұжыр, екеуі де кейкі танау, екеуі де сығырайған қыпылық көз, екеуі де тілдерін жылтындатып жоғарғы еріндерін сорып отыратын жалақ, екеуі де жатып атар қу, екеуі де үзеңгінің көзінен өтетін жылпос. Сондықтан да сыншы біреу, әкелі-балалы екеуіне қарап отырып:

– Жұрт орысты сүгіретші дейді, шын сүгіретші қазақта екен ғой! – депті.

– Неге олай дедің? – деген сұрауға:

– Қарандаршы, анау әкелі-балалы екеуіне! Осылардай біріне-бірін дәл ұқсатқан сүгіретші көрдіңдер ме? – депті.

Қарас ірі сәудегер де болған. Ол: Танша, Атбасар, Қоянды аталатын сол кездің ірі жәрмеңкелерінен қысыр сиырларды, өгіздерді табындап сатып алады екен де, жаздай жайылымда ұстап, семіздерін Қорған, Челябин, Тюмень, Ірбіт, Тобыл сияқты қалалардың қырымдарына күздігүні тоғытып, арықтарын жемге қойып семіртіп, қыс сатады екен. Осы шаруаны ол Мақыбайға басқартқан. Қабанға жақын жерде Қарастың «Моховик» аталатын заимкасы болған. Білемін дейтіндер сол есімді Мақыбайдың атына байланыстырады. Мақыбайды орыстар «Моховой» деп атайды екен. Сол жердің осы есімі әлі күнге дейін сақталған.

Мақыбайдың қолына келген Сатыбалдыны Қарас үйіне қол бала ғып алады. Ол жігіт бола бастаған кезде Қарас өледі. Қараста бала болмайды. Өсекші ауыздар, - «жастарының алшақтығы екі мүшелдей болғанмен, Глафира Сатыбалдыны әрі баласы, әрі байы ғып ұстады» дейді. Глафираға қазақтардың қойған аты - Күлпара. Ол да ері сияқты мейлінше қазақуар адам болған, сондықтан жасы үлкендер оны - «Күлпара келін» деп, кішілері «Күлпара жеңгей» деп, біреулері «Күлпара бәйбіше» деп атанды екен. Жасында биік сидам денелі Глафира, егделене шарланып, кейін есікке әрең сыйып кіретіндей халға жеткен. Сарғылт шырайлы ол жасында мейлінше сұлу кескінді әйел екен, «Сол сипатын семіргенде де сақтап, денесі жалпайғанмен, бет бейнесі бүлінген жоқ еді, толған айдай дөңгеленген бетімен, салбырап кеудесіне түскен бұғағы көзді еріксіз тартушы еді» дейді көргендер.

Сатыбалды да Глафираны өле-өлгенше «Күлпара жеңгей» деп атаған. Ол жеңгейінің айтқанын екі етпей, еш уақыт қарсы шықпай, үнемі айдаған жағына жортқан да отырған. Сондықтан Глафира оны өте жақсы көріп атын Садько қояды да (орыстың ертегісінде Садько есімді аса бай, аса мырза, аса сауықшыл сәудегер барын білеміз). Мал-мүлкінің билігін түгелімен қолына беріпті. Күлпараға еліктеп қазақтар да Сатыбалдының атын – Сәтке қойып алады. Күлпара жеңгейі, өлерінен бұрын, жақсы көретін Садькосын мал-мүліктерін заң алдында ие ғып, ақтасын қолына ұстатты. Мақыбай сол кезде өліп, шаруаның бәрін Сатыбалды жалғыз басқарады.

Глафирадан қалған ауыр дәулетті Сатыбалды әрі қарай өсіріп әкетеді. Ол салтанатын да түзеп, бұрын орамның бұрышында ғана тұратын Қарастың алты бөлмелі қарағай үйін жалшыларына жатақхана жасайды да, өзі сол орамды айналдыра, бір бетіне сауда дүкенін, және бір бетіне асты кірпіш, үсті қарағай екі этажды үй салдырып, төңірегін тақтай шарбақпен қоршатып тастайды. Малды да асылдандырып, жылқыдан - арғымақтарды, сиырдан - салмағы да ауыр, сүті де көп швицтерді, қойдан - биязы жүнділерді, шошқадан -«миргородтың қара аласы» аталатын, Россия шошқаларының ең ауырын, ең семіргішін асырайды, тауықтардың да, қаздардың да, үйректердің де ірілерін өсірді... «Пайдасы бар-ау» деген нәрсені кесе-көлденең өткізбейтін Сатыбалды, біраз жылдан бері,

Қабанның жәмшігін де қолына ұстады...

Оның әкесі Мақыбай шошқа етін татпаған адам еді. Ал, Сатыбалды шошқаның кірпіштенген қыртыс майларын кесек-кесегімен асайды. Өзге тамаққа да өлердей мешкей ту қойдың етін еңсеріп тастайды, сорпаны керсеңдеп ішеді, жуан бөлке нандар жұмырына жүк болмайды, арақты да судай сіміреді. Сондықтан да жасына жетпей семіріп, қырықтарды алқымдай есікке әрең сиятын, салт міне алмайтын, тарантасқа мінсе арысы солқылдайтын, өз бетімен шомыла алмайтын, мейлінше жуан адам болды. Глафира сол үйде аспаздық қызмет істейтін өзі «Маржа» дейтін, Мария есімді жесір жас әйелге үйленді де, одан туған тұңғыш ұлының атын поп «Ефим» қойды. орыстың көп сезіне тілі келмейтін Сатыбалды «Екім» деп атады. Екімнен кейін, екі жылда үш бала тауып, кейде екеуден тауып, он шақты жылда Маржадан туған баланың саны он бестен асты. Олардан ешқайсысы шетінемей, үйелмелі-сүйелмелі боп қаз-қатар өсті. Маржа жирен - шұбар кісі еді. Ал, ұлдарының да, қыздарының да бәрі түгелімен әкесіне тартып, кейкі мұрын қаралар болды. Сықақ қылатындар оларды «қара қарғаның тобыры» деп атады. Бай шаруалы адам бола тұра Сатыбалды сәнденіп киінбей, денесіне сұғуға жарағанды іліп жүре беретін еді. Балаларын да ол өз әдетіне бағындырып, жылдың жылы айларында қыздарына тізесінен төмен түсетін сиса көйлек қана кигізіп, ұлдарына оны да бұйыртпай, кішірек жақтары қарындары қампиып жалаңаш жүреді де, үлкендері балағы шолақ кенеп дамбалдан басқаны кимеді.

Шыңғыс оның үйіне, жәй-күйінің осындай шағында келді. Қабанның

жәмшігін Сатыбалды айдайтынын, оның қандай адам екенін ылаушы шал Шыңғысқа жолшыбай дәттетіп келген, Шыңғыс оны көруге асыққан. Қабанның көшесіне жақындай бере:

– Мана айтып ем ғой, туысы асылым, – деді ылаушы шал Шыңғысқа, – «Садко орамының төрт тағында төрт қақпа бар» деп, ат басын солардың қайсысына тірейміз?

– Өзі тұратын жақ қақпадан, – деді Шыңғыс.

Қазақ-орыстардың бұл линиядағы өзге станицалары сияқты, Қабанның орталық үлкен көшесіндегі үйлердің көпшілігі бөренеден қиылғандар екен, олардың басым көпшілігінің шатыры тақтаймен жабылған. Қаңылтырмен жабылғандары некен-саяқ. Солардың үлкенді-кішілі болып жасалған бәрін тұтас алғанда, бұл станицада екі этажды үй жалғыз Сатыбалдінікі ғана еді. Сондықтан ол үй, жолаушылар Қабанға жақындағанда, көп жылқының ішіндегі жалғыз түйеге ұқсап, сонадайдан одырайып көрінді. Жеткенше көздерін сол биік үйден айырмаған жолаушылар, жақындап келіп қараса, шатыры жасыл сырмен, үстіңгі этажының сырты көк сырмен боялған, әр этаждың көшеге қараған қабырғасында оннан астам терезелері бар, олардың қайырып тастаған қақпалары әр түсте боялған оюлармен әшекейленген, жабық тұрған биік, кең қақпаның оюлы беті, терезе қақпаларына ұқсас сырланған ылау көшенің ортасымен тартып отырып, Сатыбалды үйінің қақпасына деңгейлес келе, ойқастап бұрылды. Доғасына қоңырау байлау, жәмшік атаулының дағдысы. Сол қоңырау екі түрлі болады: әдепкі жолаушыларға даусы шіңгірлеген кішкене қоңыраулы доға жегіледі, «маңызды» дейтіндерге, даусы күмбірлеген үлкен қоңыраулы доға жегіледі. Қандай дәрежелі жолаушы келе жатқанын жәмшіктер содан айырады. Ірі чиндермен әкей-үкей болуды жақсы көретін Сатыбалды, батыста – Ыстапта тұратын, шығыста Капитанда тұратын әріптестерін, – «маңызды чинь болса тура тұрақ үйіме әкеп түсір, басқаларын қонақ үйге апар» деп тапсыратын. Маңыздылары келе қалғанда, ерекше ықлас көрсетіп, құрақ ұшып күтетін, әдепкілерінің көбіне дәм де татырмайтын. Сонысын білетін ылаушы шал, – «хан тұқымы» деп те, «орыс офицері» деп те жақсы көрген Шыңғысқа үлкен қоңыраулы доғасын жегіп, неге өйтуін айта кеп:

– Үйіне сұспен барып түсейік, – деген.

Ылаушы аттарын қатты айдамайтын кісі. Ыстаптан бері шыға, белгілі бұлаң-құйрықпен жортып келе жатқан аттарын, Қабанның көшесіне кіре, екпіндете жүргізу мақсатымен, кендір бишікті жондарына көңкіреп жіберді. Ол – қолы қатты шал да. Құлашын қатты сілтей шықпыртып жіберсе, қандай жалқау дейтін жылқылар дедектеп кететін. Мына жегіліп келе жатқан сыр мінез екі ат, құлаштай көтеріп алған бишіктің ысқырығы естілгенде-ақ сабатпастан жұлқына жөнелетін.

Бұл жолы да сөйтті. Шал «аля-һоп!» деген дауыспен бишігін көтеріп

алғанда, екпіндей желіп жөнелді. Ондайда ұрмайды шал. Тек, құлаш екпінімен үші аспанға көтеріліп ысылдаған бишікті ауаға сілтеп, сартылдаған дыбысын шығарады да қояды. Оның аттарды жүргізетін және бір әдісі – делбені тартыңқырап ұстау. Онысы аттарға, – «қатты желмесен сабаймын» дегені. Таяқтан «оқымысты» болған аттар, айдаушының бұл ойын айтпай ұғады, делбе босағанша дедектей береді. Шал көрші ылаушыларға үнемі бұндай екпінмен келе бермейді. Ал қатты жүрсе, қоңырау да қатты қаңғырлайды. Бұл жолы екпіндетуі, – қатты қаңғырлаған қоңырау даусымен Сатыбалдыға. – «ерекше адам келе жатыр» дегенді сездіру.

Сатыбалды бұл кезде үйінің қора ішіне қарайтын есігінің алдындағы төбесі жабық, қабырғасы ашық зәуезнесінде әлденені ермек қып отыр еді. Даусы мәлім доға қоңырауының күмбірлеген үні құлағына шалынғанда, «кім болды екен бұл? Қайда тоқырар екен?» деген оймен, орнынан тұрып, қақпаға барып, оның қақ-жарлы жігінен сығалады. Екпіндей жортқан аттар қақпасына қарай ойысқанда, – «ірі біреу болды ғой бұл!.. Үйіме түсуге бұрылды ғой» деп, өз бетімен шалқасынан ашылып кететін қақпаның салтқысын суыра қойды.

Бұл қақпаның үнемі жабық тұратын себебі, - қорада жемделетін бір топ шошқа, әсіресе сирақтарының қысқалығы болмаса, өзге денесінің үлкендігі атан өгіздей теңбіл қара түсті қабан сыртқа ұмтылып, ретін тапса шыға қашатын еді, егер өйте қалса, маңайдағы огородтардың кез келгенін тұмсығымен қопарып бүлдіретін еді. Кішкене күніңнен күтіп, ығыстырып өсірген адамы Бошыбай ғана болмаса, қара қабан былайғы жұрттан қорку түгіл, айдайын десе тұра ұмтылып, қуып жеткенін сүзіп жығатын еді, олардың кейбіреулерін мертіктіріп те тастайтын еді. Жұрт қару жұмсауға Сатыбалдыдан бата алмайтын еді. Қабанның сондай мінезін білетін үй адамдары, оны үнемі қамауда ұстайтын.

Қайдан кеп қалғанын кім білсін, Сатыбалды қақпаны ашқан кезде, қара қабан, қасынан сып беріп көшеге шыға жөнелді. Оны қайырмақ болғанша, жәмшік аттары қақпаға таялып қалды. Сатыбалды қайыру бермеген қара қабанмен әуре боп жүргенде, торайларын ерткен үйірі де көшеге жапырлап шыға келді.

– Бошыбай! – деп айғай салды, шошқаларына ие бола алмауына көзі жеткен Сатыбалды.

Онда «айғай» дейтін айғай да жоқ еді тамағында арылмайтын лепсісі барлықтан және өңешін май басқандықтан, даусы жіңішкере, булыға шығатын, оның үстіне, осы бір тұста лепсісі үденкіреп, даусы қырылдап қалған Бошыбай осы үйдің бадырағы. Жасы Сатыбалдымен тетелес, бала күнінен бейнетте өскен оның түр-тұрпаты, тастардың жігіне шыққан тырбық тораңғыдай қиқы-шойқы боп тарбиып қалған. Жасы егде тартқанмен үйленбеген адам. Денесінің аттығынан жоғарғы жағы әдепкі еркек сияқтанғанмен, тізелерінің арасы табан кездей алшақтанып тұратын

котан - аяқта, сондықтан сыртқы ұсқыны тапырайған тап-тапал көрінетін. Пышақ тигізбейтін, таралмайтын, бурылданған сақал-мұрты өртке ұшыраған ұйпа-тұйпа көде сияқты да. Жал айларында жамаулы көйлек-дамбалдан басқа киімді үстіне ілмейтін, жіңішке білектері мен жіліншіктерін сидитып, дамбалының балағы мен көйлегінің жеңдерін түріп алатын. Сақал-мұрт ерте шығып, ерте бурылдана бастаған ол, бала шағынан үнемі шошқа күту қызметінде жүретін. Өзін «мұсылманмын» деп ойлайтын оның шошқадан жиренуінде қисап жоқ. Ол шошқалардың өзі түгел иісінен де жиіркеніп, жайлаған шақтарында, мұрнын шүберекпен байлап алады. Сонда да күтеді және жақсы күтеді. Күткендері мейлінше семіз болады. Торайларды да қолынан сол туғызып, сол өсіреді. Ол боқтампаз кісі. «Танауыңды...» деген боқтық, оның аузынан еш уақытта түспейді. Түсінде сандырақтаса да айтары сол. Кейде ол Сатыбалдының, өзін де, балаларын да «танауыңды...» деп сыбап алады. Ырысы көретін Бошыбайдың ол боқтауын Сатыбалды еш уақытта кек кермей, «болды, шошқа, болды!» деп күледі де қояды.

Кейде, ашуы қатты келгенде, Сатыбалдының Бошыбайды сабап алатыны да болушы еді. «Ит ашуын тырнадан алады» дегендей, қайыру бермеген шошқалардың ашуын, талтандай жүгіріп келе жатқан Бошыбайдан алып, жақындай берген оған Сатыбалды майлы жұдырығын көміп-көміп жіберді. Бұндай сабауға үйренгендіктен бе, әлде, тегеуіріні әлсіз майлы жұдырық батпай ма, – Бошыбай елең-алаң қыла қоймады. Сатыбалдының одан әрі төмшетеуіне, екпіндеп келген аттар, қақпадан өре шыққан шошқаларға және Бошыбайды сабаған Сатыбалдыға соқтығып қала жаздап қақпаның жақтауына тіреле әрең тоқтады.

Бұл көрініс өзгелерден гөрі Шоқанға қызық көрінді. Кеше Ташатпен жанжалдасқаннан кейін, оның туыстарына көз ғып, «сенен-ақ өлетін болдым-ау!» деп, жұмсақтау болса да Шыңғыс Шоқанды шапалақпен бірер рет тартып қалған. Қылмысын мойындаған Шоқан, батпаса да батқандай әсер қалдырмақ боп, шапалақ тиген жағын алақанымен баса қойған. Тағы да ұрмақ болғандай, Шыңғыс Шоқанға ұмтыла бергенде, біреулер араша түсіп тигізбеген. Шоқан содан кейін, мініп келген күйме ішіне кірген еді де, шақырған ас-суға да бармай, таң атқанша тым-тырыс жатып алған еді. Ол оқуға бармай кері қайтуға зауқы соққанын айтқанда, түні бойы қасында болған Аба:

– Өзің білесің, Қанашжан менің өзімнен артылар ақылым жоқ. Дегенмен, әкеңнің еркіне де көңгенің жөн.

– «Мекіре балықтың тұмсығы тасқа тимей қайтпайды» дегендей, хан-иемнің сені Омбыға апармай көңілі көншімейтінін көріп келеміз. Әке ғой ол. Күші де келеді саған. «Өшпейтін дауды өспейтін ұл қуады» дегендей, болмайтын іске несіне тырмысасың. Әкеңнің маңдайына тиіп жүрген соққы аз емес. Соның үстіне «тілін өзге түгіл туған баласы да алмайды екен» деген атақ жақсы ма. Бар, апара жатқан Омбысына. Ар жағын көрерсің, –

деген. Бұл ақылды іштей мақұл көрген Шоқан, әкесі Ыстаптан ылау алып ілгері жөнелмек болғанда, ешбір сыр білдірмеген. Ылауға ризашылығымен отырған ол, шалдың қасына қатар мінген де, есіріктерінің ешқайсысына жолшыбай тіл қатпаған.

Енді міне, Сатыбалдының өзін және шошқаларын көргенде, Шоқан алақандарын шапалақтап, қарқылдай күліп жіберді.

– Саған не болды?! – деген әкесіне:

– Қызықты көрмей тұрмысың? – деді ол.

– Не қызық?

– Анау шошқа ма, адам ба? – деді ол, саусағымен Сатыбалдыны нұсқап.

– Тиыш отыр, ойбай! – деп Шыңғыс Шоқанды жұдырығымен нұқып қалды.

– Шошқадан ауған жоқ! – деді Шоқан, әкесінің нұқуын тыңдамай. – Нанбасаң, анау кара қабанға кара да, жуан адамға кара!.. Айырмалары біреуі – екі аяқты да, біреуі – төрт аяқты. Құдайшылығыңды айтшы, басқа денелері бір-біріне ұқсас емес пе?

– «Қой!» дедім ғой, Қанашжан, – деді Шыңғыс Шоқанның құлағына аузын тақай, ақырын сыбырлап, зілді үнмен. – Сол жуаның біз іздеп келе жатқан адам болу керек.

– Бола берсін. Көргенді айтқанның несі айып?..

– Өшір, үніңді!.. Бізге беттеді... Естіп қалар...

Дауыл ырғалтқан домалақ кара кигіз үйдей теңселе басқан Сатыбалды, Бошыбайды сабауын доғарды да, қақпа алдына кідірген жолаушыларға беттеді. Оның кім екенін аңғартпақ болған ылаушы шал:

– Садько деген бай – купец осы болады, асыл туыстым, – деп сыбырлап қалды Шыңғысқа.

Шыңғыс оған күймеде отырып, я түсіп амандасудың қайсысы қолайлы екенін ойлағанша, шал арбадан жерге сырғыды да, қолын берген Сатыбалдының құлағына әлденені сыбырлады. Оның біртіндеп айтқан сөздері «Ханның бурылданған сақал-мұрты өртке ұшыраған ұйпа-тұйпа көде сияқты да. Жал айларында жамаулы көйлек-дамбалдан басқа киімді үстіне ілмейтін, жіңішке білектері мен жіліншіктерін сидитып, дамбалының, балағы мен көйлегінің жеңдерін түріп алатын. Сақал-мұрт ерте шығып, ерте бурылдана бастаған ол, бала шағынан үнемі шошқа күту қызметінде жүретін. Өзін «мұсылманмын» деп ойлайтын оның шошқадан жиренуінде қисап жоқ. Ол шошқалардың өзі түгіл иісінен де жиіркеніп,

жайлаған шақтарында, мұрнын шүберекпен байлап алады. Сонда да күтеді және жақсы күтеді. Күткендері мейлінше семіз болады. Торайларды да қолынан сол туғызып, сол өсіреді. Ол боқтампаз кісі. «Танауыңды...» деген боқтық, оның аузынан еш уақытта түспейді. Түсінде сандырақтаса да айтары сол. Кейде ол Сатыбалдының өзін де, балаларын да «танауыңды...» деп сыбап алады. Ырысы көретін Бошыбайдың ол боқтауын Сатыбалды еш уақытта кек көрмей, «болды, шошқа, болды!» деп күледі де қояды.

Кейде, ашуы қатты келгенде, Сатыбалдының Бошыбайды сабап алатыны да болушы еді. «Ит ашуын тырнадан алады» дегендей, қайыру бермеген шошқалардың ашуын, талтаңдай жүгіріп келе жатқан Бошыбайдан алып, жақындай берген оған Сатыбалды майлы жұдырығын көміп-көміп жіберді. Бұндай сабауға үйренгендіктен бе, әлде, тегеуіріні әлсіз майлы жұдырық батпай ма, - Бошыбай елең-алаң қыла қоймады. Сатыбалдының одан әрі төмендеуіне, екпіндеп келген аттар, қақпадан өре шыққан шошқаларға және Бошыбайды сабаған Сатыбалдыға соқтығып қала жаздап қақпаның жақтауына тіреле әрең тоқтады.

Бұл көрініс өзгелерден гөрі Шоқанға қызық көрінді. Кеше Ташатпен жанжалдасқаннан кейін, оның туыстарына көз ғып, «сенен-ақ өлетін болдым-ау!» деп, жұмсақтау болса да Шыңғыс Шоқанды шапалақпен біре рет тартып қалған. Қылмысын мойындаған Шоқан, батпаса да батқандай әсер қалдырмақ боп, шапалақ тиген жағын алақанымен баса қойған. Тағы да ұрмақ болғандай, Шыңғыс Шоқанға ұмтыла бергенде, біреулер араша түсіп тигізбеген. Шоқан содан кейін мініп келген күйме ішіне кірген еді де, шақырған ас-суға да бармай, таң атқанша тым-тырыс жатып алған еді. Ол оқуға бармай кері қайтуға зауқы соққанын айтқанда, түні бойы қасында болған Аба:

– Өзің білесің, Қанашжан менің өзімнен артылар ақылым жоқ. Дегенмен, әкеңнің еркіне де көңгенің жөн.

Мекіре балықтың тұмсығы тасқа тимей қайтпайды» дегендей, хан-иемнің сені Омбыға апармай көңілі көншімейтінін көріп келеміз. Әке ғой ол. Күші де келеді саған. «Өнбейтін дауды өспейтін ұл қуады» дегендей, болмайтын іске бекіне тырмысасың. Әкеңнің маңдайына тиіп жүрген соққы аз емес. Соның үстіне «тілін өзге түгіл туған баласы да алмайды екен» деген атақ жақсы ма. Бар, апара жатқан Омбысына. Ар жағын көрерсің, – деген. Бұл ақылды іштей мақұл көрген Шоқан, әкесі Ыстаптан ылау алып ілгері жөнелмек болғанда, ешбір сыр білдірмеген. Ылауға ризашылығымен отырған ол, шалдың қасына қатар мінген де, серіктерінің ешқайсысына жолшыбай тіл қатпаған.

Енді міне, Сатыбалдының өзін және шошқаларын көргенде, Шоқан алақандарын шапалақтап, қарқылдай күліп жіберді.

– Саған не болды?! – деген әкесіне:

– Қызықты көрмей тұрмысың? – деді ол.

– Не қызық?

– Анау шошқа ма, адам ба? – деді ол, саусағымен Сатыбалдыны нұсқап.

– Тиыш отыр, ойбай! – деп Шыңғыс Шоқанды жұдырығымен нұқып қалды.

– Шошқадан ауған жоқ! – деді Шоқан, әкесінің нұқуын тыңдамай. – Нанбасаң, анау қара қабанға қара да, жуан адамға қара!.. Айырмалары біреуі – екі аяқты да, біреуі – төрт аяқты. Құдайшылығыңды айтшы, басқа денелері бір-біріне ұқсас емес пе?

– «Қой!» дедім ғой, Қанашжан, – деді Шыңғыс Шоқанның құлағына аузын тақай, ақырын сыбырлап, зілді үнмен. – Сол жуаның біз іздеп келе жатқан адам болу керек.

– Бола берсін. Көргенді айтқанның несі айып?..

– Өшір, үніңді!.. Бізге беттеді... Естіп қалар...

Дауыл ырғалтқан домалақ қара кигіз үйдей теңселе басқан Сатыбалды, Бошыбайды сабауын доғарды да, қақпа алдына кідірген жолаушыларға беттеді. Оның кім екенін аңғартпақ болған ылаушы шал:

– Садько деген бай - купец осы болады, асыл туыстым, – деп сыбырлап қалды Шыңғысқа.

– Осы, есі дұрыс бала ма? Жынды бала ма? – деп те қалды.

– Дұрыс еді, – деді қысылып отырған Шыңғыс, – не шайтан түртпектегенін қайдан білейін.

Шайға қанып, сыртқа желпініске шыққанда Шыңғыс:

– Тыямысың күлкіңді, болмаса, өзіңе тағы да бірдеме керек боп тұр ма?! – деп, жұдырығын түйген, тістенген кескінмен жақындаған:

– Ұр! – деді Шоқан тайсалмай.

– Ұрмағанға қара жер! – деді Шыңғыс. – Қайда барсаң сыймайтын болдың ғой сен!.. Аяқ басқан жерің – бүліншілік!.. Осынау аумағы ауылдың қотанынан үлкен үйге де сыймайық деп отырмыз ғой енді, сенің кесіріңнен.. Не, қой күлкіңді. Қоймасаң аттанайық!..

– Шоқан «қоям», «қоймаймын» демеді. Оның тек айтқаны:

– «Бүлікшіл» десең, құтылғалы келе жатырсың ғой, әке. Ескертерім:

қашан құтылғанша қолыңды тигізбе, енді. Егер тигізсең, ұзындығы тұсаудай ғана жіп жалынсын.

– Ол не жіп? – деді Шыңғыс шала түсінгендей.

– Асылып өлем.

Шыңғыс үндемей қалды.

– Рас айтам, – деді Шоқан шегелеген дауыспен. – Нанбасаң қол қатып көр!.. Е, құдай, көрінген шошқа үшін сабай берсең, жаным қала ма?..

Шыңғыс үндемей қалды. Баласының бұрын да, осы сапарға шыққалы да істеп жүрген мінез - қылығына қарағанда, ондай батылдыққа баруы мүмкін-ақ. Аталастарында асылып өлгендер де, жарылып өлгендер де болған. Бұның да сөйтпеуіне кім кепіл?

«Сөйтуі мүмкін» деп баласынан қорыққан, оның күлкісін де тыя алмаған Шыңғыс, сол күнгі кеште кірпі терісінен жасалған төсеніште отырғандай халде болды. Сонда Шоқан күлейін деп күлмейді - ау, ұмытқысыз әсер қалдырған манағы көрініс есіне түсе қалса, ықтиярынан тысқары күліп жібереді. Есінен шығарайын десе, шошқалар мен Сатыбалды семьясынан алған әсерлері сиреудің орнына қоюлана түседі.

Баласының неге күліп отырғанын Сатыбалды түсініп қалар деп, Шыңғыс қатты саскалақтауда. Ол Шоқанның жыңды баладай қарқылдап күлу себебін мана қақпа алдында жорамалдап, іштей тыжырынған да қойған. Содан кейін, сол сезімі ширатыла түспесе әлсіреген жоқ.

Көлденең кісімен шүйіркелесе қою әдетінде жоқ Сатыбалды, Шоқанға өшіге түсу салдарынан тіпті тұйықтанып, жолаушылардың өздері бірдеме сұрамаса, үн қатпай тым -тырыс отырып алды. Сұраған сөзге де ол тұжырымды, қысқа ғана жауап берді.

Осындай жағдайда Шыңғыс онымен қалай тілдеспек. Оның үйіне неліктен соғып отырғанын қалайша айтпақ?

Рең бермеген Сатыбалды Шыңғысты сыбағасынан қаққан жоқ. Ол үйінде жүретін қазақ жігіттерінің біреуіне бір семіз қойды сойдырды да, етін түгел астырып, үстіне сүрленген тұтас жал, жая, қазы, қарта салдырып, жүргіншілерге арналған үйінде қазақша ұлан-асыр қонағасы берді. Және Шыңғыстың мұсылмандығын есте тұтып, ас-суын қазақтарға даярлатты. Жататын бөлмесіне, қазақша белуардан төсек салдырды. Ал, Сатыбалдының өзі қабақ маңына жоламай, ас ішкенде келмей, үйінде сіресіп жатып алуы, Шыңғысқа өте ауыр соқты. Жұмсақ құс төсекте түні бойы дөңбекшіген ол, көрер таңды көзінен атырды. Сонда, бірде – іштей. бірде дыбысын шығара айтқаны: – «Ә, құдай, күнімді Сатыбалды шоқынды сияқты шошқаларға түсіргенше, алсаң нетті!!..»

Ертемен тұрып сұрастырса, Сатыбалды әлдене жұмысымен кетіп қапты. Бірақ ылаудан да қақпай, кісі отыруға арналып жасалған сәнді бричкаға екі әдемі арғымақты пар жеккізіп, «қалаған жеріне апар» деп, Бошыбайды даярлап қойыпты. Шошқаларды күтуден безіп болған Бошыбай, аз уақытқа болса да бойын жазғысы кеп, бірден ризаласты. Олар жүріп кетті.

Тағы да тым-тырыс. Түні бойы көз шырымын алмаған Шыңғыс, былай шыға қалғи бастады. Ойшыл Драгомиров көрген-білгендерін ақыл таразысына салумен әуре боп келеді. Түні бойы жақсы ұйықтап денесі де, ойы да сергіп тұрған Шоқанның Қабаннан шыға ермегі Бошыбай болды.

Бұл шал оның ойын алғашқы көргеннен-ақ бөлген еді. Қазақтың «Қаңбақшал» дейтін ертегісін жақсы білетін Шоқан, түр-тұлғасына қарап, «мынау дәл сол сияқты ғой» деп қалған да. Содан кейін, Бошыбайды көрген сайын жорамалы күшейе түсіп, жүріс-тұрысын, мінезін, қылықтарын, сөз әлпетін бақылауға кіріскен. Сонда аңғарғаны, – Қаңбақшал сияқты бұл да айлакер, тәсілқой, қулықшы, күлдіргіш екен. Кеше кешке қарай Сатыбалды үйінің, төңірегіне жиналған шақта еркек - әйелі, кәрі-жасы аралас қазақтардың саны бірталай болған. Киім-кешектеріне, сөз жобаларына қарағанда, бәрі де кедей, біреулері Сатыбалдыға жалшылар, біреулері – көрші-қоландар әзіл түрлеріне қарағанда, біреулері – мұсылмандар, біреулері – шоқындылар сияқты; «ет дегенде бет бар ма» дегендей, «қызылшыл» қазақтар, қонаққа қой сойылуын пайдаланып, сорпам-суын ішуге жиналған көрінеді, сөз әлпеттеріне қарағанда, Сатыбалдының үйі бұндайда бейілін кеңге салып, қонақтан қалған-құтқан тамақты олардан аямайтын сияқты... Ақысын ұттырмайтын, есепқор Сатыбалды, олардың күшін осындай «өкпе» тастаумен кейде арзан, кейде тегін пайдаланатын еді.

Бошыбай сол қазақтардың күлдіргісі екен. Кейініректе балалардан бастап, еңкейген кемпір-шалдарға дейін оның қылжақтаспайтыны жоқ екен. Өзі бейпіл - ауыз, екі сөзінің бірі - боктау... және «еркек» демей, «әйел» демей «кәрі» демей, «жас» демей, кез келгенін сыбай береді екен. Онысын кек көрер жан жоқ сияқты. Бәрі де ашулану орнына күледі, тыю орнына шаптап, ойындарын үдете түседі. Бошыбайдың қылжақсыз кеңестері де көп екен. Бәрі де қызғылықты, бәрі де күлкілі...

Осындай жағдайын көрген Шоқан, Бошыбайды Қабаннан шыға айналдырып еді, ол ырқына көне кетті. Кеңесіп көрсе, Бошыбайдың әңгімелерінде, әсіресе ертегілерінде түп жоқ және бәрі де өлердей қызық. Ол насыбайшы екен. Қошқардың қоржын терісінен илеп жасаған, аузы бүрмелі шөнтегіне насыбайды мол үгіп салады екен де, кеңес кезінде әлсін -әлсін атып, көйіте береді екен. Астыңғы ерніне мол ғып салатын насыбайы, сілекейі мен ағып таусылады екен, саусағымен алып тастамайды екен, сондықтан да ұйысып жүретін сақалы сауыстан арылмайды екен. Насыбайдан ба, әлде зақымы бар ма, Бошыбайдың жаялықтай үлкен аузында дүрдиген қалың еріндерінің көгілдір түсті терілері үнемі тілім-

тілім боп жарылып жүреді екен.

Шоқанға әуелгі айтқан кеңестерін келте қайырып отырған Бошыбай, біраздан кейін «Қыран – қарақшы» немесе «Жалғыз көзді жалмауыз» сияқты ұзақ ертегілерге түсіп кетті. Қабаннан шыға, Құтырлағанды (орысша – Екатериновка), Куқаланы (орысша – Островка) баса, Капитанға тартатын жол аса даңғыл еді және сол бір тұста жаңбыр болмай құрғақ тұрған. Соны бойлай талай жүрген аттар, дағдылы бұлаң-құйрығына салып, жолдан жазбай айдаусыз жортады да отырады. Көзі бақырая, аузын аша, иегін екі алақанымен бірдей тіреп отырған Шоқан, әңгіме оқиғасының сырына қарай кейде күледі, кейде, кейбір аянышты тұстарда үрейі ұшып, бір сәттерде көзіне жас та кеп қалады....

Міне, әңгіменің осынша қызықтығынан «араларының алшақтығы қырық шақырым» дейтін Куқалаға қалай жеткенін олар білмей де қалды.

Бұл да екі үлкен көлдің арасындағы ені тар дөңеске салынған станица еді. Біреулер оны «Балан мен Қызылжардың, аралығындағы станицалардың бәрінен бұрын осы орнапты» дейді.

Куқаланың атаманы – Андрей Бекетов, Шыңғыстың Кенесарыны Арқадан бірге қуысқан жорықтас жолдасы еді. Және екеуі дос та. Кенесары Түркістан жаққа ауып кеткеннен кейін, Шыңғыс Құсмұрын дуанына аға сұлтан болғанда, Бекетов туған жері – Куқалаға кеп, атаманы сайланған. Құсмұрыннан Омбыға барған бірер сапарында Шыңғыс Бекетовке әдейі соғып, аунап-қунап кеткен. Сондай досына бұл сапарында да соқпақ ниетін Қабаннан аттанарда Бошыбайға ескертіп қойған.

Қабаннан шыға қалғыған Шыңғыс Куқалаға жеткенше қалғыды. Қаланың батыс шетіне жақын жерде, сирек қайыңдары мейлінше жуандап өскен шоқ ағаш болушы еді. Ішінде, сол маңайдағы Көшебе руынан шыққан атақты бай – Ырсай ауылының зираты бар. Ырсай Россияны жақтайтын адам болған. Абылай хан тұқымынан Россияға қарсылардың бірі – Әбайділдәні казак-орыстар осы жақтан қуғанда, Ырсай басшылық еткен екен дейді. Сондықтан ел, патша үкіметінен хорунжий чинін алған. Островканың «Куқала» аталатын себебі, оның казак-орыстары осы араға келіп ірге тепкенде, «мал баспасын» деп, Ырсай ауылының зиратын терең ғып айнала орнатқан, «бір қабырдан түнде шырақ жанады» деп, шарбақпен қоршатып қойғаны сол Ырсайдың атасы – Жоламанның зираты екен дейді. «Осының бәрі - Ырсайдың көңілін табу үшін жасалған» деп, қазақтар станицаның атын «Куқала» қойған...

Қалғыған Шыңғысты Бошыбай Ырсай ауылының зиратына жақындай бере оятты. Жолда зират кездесе, атын тоқтатып, жерге түсіп, «аруақтарға» дұға оқу Шыңғыстың ежелгі әдеті еді. Бұл жолы да сөйтіп, дұғасын оқып болғаннан кейін:

– Андрей Бекетовтің үйін білетін бе едің? – деді ол Бошыбайға.

– Білем.

– Ендеше, тарт соған.

Олар тақтай шатыры да, өн бойы да көп жыл жасап қоңырланған үлкен ағаш үйдің алдына келсе, ашық қақпаның сыртқы босағасында жатқан жуан келте бөрененің үстінде, ясаулдың жазғы киімінде, қаба сақалы мен қалық дудар шашы бурылданған орыс, түтінін бұрқырата трубка тартып бөрененің үстінде отыр екен. Ол таянып келген жолаушыларға мән бергендей, одырая қарай қалды да, әлдекімін танығандай кескінмен, орнынан тұрып, бастары тежелген аттарға беттеді. Таялып келіп;

– Хаталаспасам, сіз Шыңғыс Валиевич боларсыз? – деді. «Бұл кім?» дегендей қарай қалған Шыңғыс та сақалдыны шырамытып:

– Николай Ильич болмаған едіңіз! – деді.

– Иә, сол, Потанин!

Шыңғыс арбадан қарғып түсіп, екеуі құшақтаса кетті...

Олар мауқын басқанша, біз оқырмандарға Николай Ильичтің кім екенін қысқаша таныстырып алайық. Россияның Ертіс бойын он сегізінші ғасырдың басынан отарлануға кірісуі мәлім. Сонда І-Петрдың бұйрығымен, Тобыл қаласынан подполковник Бухгольц басқарып аттанған орыс воеводтарынан Ертіс бойына орыстың бірінші қаласы болып түскен Ямышеваға Аркадий Потанин атаман болып қалған. Бұл, 1715 жылы. Аз жылдан кейін, Ертіс бойына Омбы мен Семей қалалары ірге теуіп молайғанша, Ямышева - шығыс жақтан - қытайлардың, оңтүстік жақтан – Орта Азия хандықтарының, батыстан -Россияның саудагерлері қысы-жазы ағылып, сауда қатынасын жасап жататын жерлері болған. Соның бәрін Аркадий Потанин басқарған.

Ащылыөзек бойына казак-орыстар 18-ғасырдың екінші жартысынан бастап орнайды. Сол кезде Қызылжар мен Алтынтөбе (Троицк) арасына бірінші болып ірге тепкен – біз жоғарыда атаған Куқала екен. Осы қалаға бірінші болып мекен салған адам, Аркадийдің баласы – Илья екен. Ол – Шыңғысқа Куқалада кезігіп тұрған Николайдың әкесі.

Илья Николайды 1813 жылы казак-орыс балаларынан офицерлер даярлау мақсатымен Омбыда ашылған училищеге оқуға береді, Николай ол оқуды 1816 жылы жиырма жасында корнет чинімен бітіреді. Содан кейін біраз жыл училищенің өзінде, ішкі тәртіпті сақтайтын урядник қызметін атқарады. Осы кезде Шыңғыс училищенің азиялық бөліміне оқуға түседі. Қазақуар Николай Шыңғыстың шешесі Айғаныммен де танысып, аралас-құралас болып кетеді. Шыңғыс оқуын бітіргенше сол үймен тығыз байланысты болады.

Николай Ильич пысық та, зирек те, соғыстың сол кездегі айла-әдісіне білгір де адам екен, сондықтан Қоқан хандығының 1829 жылы Петербургке келіп, патшаға жолығып, сыйлар алып Омбыға келген өкілін Қоқанға дейін жеткізіп салған казак-орыс жүздігін басқарады. Осы сапарында ол, Қоқан хандығын Россияға қалай бағындырудың алғашқы жоспарын жасап қайтады. Кейін, Арқадағы қазақтардың көтерілісін басқан отрядпен, Николай Созақ қаласы арқылы Шымкентке дейін барып, бұл жолы Түркістан мен Ташкентті Россияға бағындырудың жоспарын жасайды. Сол жорықтан қайтқаннан кейін отставкаға шығады да, туыстары тұратын Ямышеваға оралады. Баян аула станицасына келіп, артиллерия капитаны – Турниннің Варвара Филипповна есімді қызына үйленеді. Содан кейін Ямышевада жыл ғана тұрып, Баян аула дуанының аға сұлтаны, Шыңғыстың балдызы – Шорманның Мұсасына тілмаш боп қызметке кіреді. Тағы біраз жылдан кейін капитанға ауысады да, бір жағынан сондағы әскери бөлімшенің штаттан тысқары атаманы болып, екінші жақтан, саяхат сапарларын сипаттайтын еңбектер жазуға кіріседі. Чині – подполковник.

Ол Варварадан жеті-сегіз бала көреді. Үлкен ұлы – Григорий Ямышевада, одан кейінгі екі-үш баласы – Баянда, кейінгілері – Капитанда туады.

Өзінен бастап, семьясының барлық мүшелері қазақтармен аралас өскендіктен, бәрі де қазақ тіліне мейлінше жетік. Григорий кейін, қартайған шағында жазған өмірбаянында: «Жалпы Ямышеваның тұрғындары, олардың ішінде - біздің семья орыс және қазақ тілінде қатар сөйлейтін еді, казак-орыстың қыз, бозбалалары үйде де, көшеде де орыс әндерімен қатар қазақ әндерін айтушы еді, қазақ ғұрпын орыс ғұрпымен бірдей қолданушы еді» дейді.

Міне, сондай семья Николай Ильич Шыңғыспен кездескенде, Капитаннан Куқаладағы туыстарына келіп қонақтап жатыр еді.

Шыңғыс пен Николай құшақтарын жаза бергенде, қақпа ішінен кадет корпусы шәкірттерінің жазғы формасындағы Григорий шыға келді. Жат жолаушыларға таңырқай қарап тоқтай қалған оны:

– Үлкен ұлым. Қазақша аты – Күркерей, орысша аты – Григорий, – деп таныстырды Николай Шыңғысқа.

– «Қазақша ат дегені несі?» дегендей қараған Шыңғысқа:

– «Ақсары Керей, Құрсары Керей» дегендер бар емес пе, қазақта? – деді Николай күлімсірей қарап.

– Бар.

– «Күр» деген сөздің не екенін білмеймін. Бірақ «қазақ білмей қоймайтын шығар, ондай атты» деп, мен «Күрсары Керейге ұқсас болсын» деп, «Күркерей» қойдым, егер оны атау қиын болса, «Керей» дей бер, – деді.

Шыңғыс Николайдың қазақша жақсы білетіндігіне риза болғандай күлді.

– Әкеңе сәлем бер! – деді Николай баласына, Шыңғысты нұсқап. Бала тайсалмастан таза қазақша:

– Ассалау мағалайкүм! – деп, қолын ұсынды. Бұнысына тіпті риза болып кеткен Шыңғыс:

– Уағалайкүм-әссәләм! – деп қолын алды да, – өркенің өссін, бақытты бол! – деп арқаға қақты.

Қызғаншақ Шоқан, орыстың «төреше» киініп тылтия қалған баласын ұнатпады. Оның таңданғаны: әкелі-балалы екеуінің қазақ тіліне судайлығы. Оның өткір көзі әке мен баланың біріне-бірі айна-қатесіз ұқсайтынын да тез шалды: әкесі шарғалау бойлы, баласынын, да денесі сондай болатын сыйқы бар; әкесі қоңырлау өңді, баласы да сондай; әкесінің сақал-шашы қара сарғылт, баласынын, шашы да сондай, басын дударланған қалың шаш жауып тұрғанмен, «тақия сыймас шекелім» дегендей, әкесінің шекесі жалпақ, екен, маңдай жағына кекіл ғана қойған баласының да шекесі сондай, бетінің көзінің асты мен мұрнының үстінен басқа жерін қалың қаба сақал-мұрт жапқан әкесінің бет сүйегі шығыңқылау, қалмақ кескінділеу екен, баласының беті де сондай, әкесінің кішірек мұрны таңқылау, баласы да сондай, әкесінің көздері шүңіректеу, кішілеу, баласы да сондай.

Біріне-бірі айнымай тартқан әке мен балаға қарай қалған Шоқанды, Шыңғыс Николайға:

– Балам. Оқуға әкеле жатырмын, – деп таныстырды да. – Түс, Қанашжан, сен де сәлем бер, бұл кісіге! – деп Николайды нұсқады.

Қазақтың орысқа мұсылманша сәлем беруін бұған дейін көрмеуден бе, әлде қирақылығы ұстай қалды ма, Шоқан бетін теріс бұрды да, арбадан түспеді. Ол қылығын ұнатпаған Шыңғыс, «Николайдың көңіліне келмесін» дегендей:

– Орыс арасына үйренген жоқ еді, әрі еркелеу, – деді.

– Оқасы жоқ, – деді Николай. – Ал, қалай болады бұл, Шыңғыс Валиевич? Менің үйім – Капитанда. Мұнда туыстарым тұрады. Соларға қатыныммен, балаларыммен қонаққа келіп жатырмын. Менімен бірге қонақтайсың ба, әлде Капитанға барамыз ба?

Мол ет қала тұра, «бұл әкең – Уәлінің сыбағасы» деп құлын сойғызды.

Үшінші күні «шешен - Айғаным бәйбішенің сыбағасы» деп ту қой сойғызды. Төртінші күні де қой соймақ еді, «қанын ішеміз бе оның. Осы үйдегі өлі ет жетеді» деп Шыңғыс ұлықсат етпеді. Бесінші - аттанар күні «өз сыбаған, және балаңның сыбағасы» деп екі марқаны қатар сойғызды. Сонда, соншама етті Шыңғыстың өзіне ғана жегізе берген жоқ. Маңайдағы Көшебе руының Шыңғысқа зыйттығы барын естіген ол, өзінің де, Шыңғыстың да беделін көтере түсу үшін, сол рудың байлары мен билерін қасақана шақырып, табақтас етті. Олардың келмеске шарасы жоқ Потанинның бұл станицада беделді адам екенін біледі, өшіге қалса, азулы да адам және оларды шақырудың залалы да жоқ, әскер тұрған станицада Шыңғысқа қарсы қылық көрсете алмайды... Қонаққа амалсыз келген Көшебелер, сыпайылық қып Шыңғысты қонаққа шақырған болып еді:

– Күтіп жіберуге күшім жетеді, – деп Потанин жібермеді. Барғысы келе қоймаған Шыңғыс «Потанин біледіні» сылтау етті.

Николай әңгімелерін жұрт көзінше де айтады, оңашада Шыңғысқа да айтады, қандай жағдайда айтса да Шоқан қарама-қарсы жүресінен отырып алады да, зейін қоя бар ынты-шынтымен, көздерін айырмастан тыңдайды да отырады. Түнде де сөйтіп, қалжырап барып қалғиды.

– Мынау балаң ба, Шыңғыс Василиевич, – деп қояды Николай Потанин сондай шақтарда, – тірі болса, бұл балаң нағыз саяхатшының өзі болады.

Потанинның үйінде жатқанда, Шыңғыстың, қорыққаны, «баласы оның баласымен шекісіп қап, тағы да шырқ бұза ма» дегендік еді. Шоқан Григорийге алғаш осқырына қарағанмен, арты олай болмады. Мүмкін, өр кеуде балаға жаны өш Шоқан, алғашқы осқырынған қалпымен кете барар ма еді, қайтер еді, егер жанасуды момын, жатық мінезді Григорийдің өзі бастамаса. Ол Шоқанмен түйдей құрдас екен. Кішкене күнінен қазақ балаларымен аралас өскен ол Шоқанның да қыбын тауып өзіне тез үйір ғып алды. «Григорий» деуге тілі келе қоймай, «Күркерей» деуді де қиынсынып, атын «Керей» қойып алды да, одан жұбын жазбай, кеңеске алданбаған сағаттарының бәрін бірге өткізді. Асықты да бірге ойнады, атқа да бірге мінді, станица іргесіндегі шалқар көлге де бірге шомылды, асты да бірге ішті, «балалар бөлмесіндегі» жалпақ ағаш кроватьқа да құшақтасып бірге ұйықтады.

Шоқан бұның бәрін әдейі, белгілі бір мақсатпен істеп жүр. Сұрап білуінше, алғаш Капитанның бастауыш школасын бітірген Керей, 1845 жылдың күзінде училищеден Кадет корпусына айналған оқуға ауысқан екен де, 46 жылдың басынан оқып, биыл көктемде корпустың бір курсын тауысып, үйіне жазғы демалыста келген екен, Омбыға жуық арада жүрмек. Оның естуінше Шоқан да сол оқуға түскелі бара жатыр. Сондықтан елеусіз түрде школа жайын сұрастырып алмақ.

Шоқанның әкесі сол мақсатпен әкеле жатуын естіген Григорий, қызықтыру үшін, школа тіршілігін көтермелей сөйледі. Шоқан сабақ

жайларын да сұрастырды. Училище кезінде бұл школада татар тілінің сабағы болған екен, кадет корпусына айналғаннан кейін, сабақ түгелімен орыс тілінде жүретін болған.

– Сонда, мен ол сабақтарды қалай үлгерем? – деген сұрауға:

– Түк қиындығы болмайды, – деп жауап береді Григорий, – Сібірде тұратын монғол және түрік тілдес халықтардан да талай балалар оқиды, олар орыстың тілін бір қыста біліп шығады.

Григорий Шоқанға орыс тілінің әліппесін көрсетіп, әріптермен таныстыра бастайды.

Өткен қыстың оқуында, Григорий татар тілінің сабағына үздіксіз қатынасқан еді, сонда арабша әріптердің бәрін де біліп, татарша жазуға да, оқуға да төселіп қалған. Оның сондағы «татарша» дегені - қазақша болып шығады, қазақ тілін жақсы білетін ол, татар сөздерін қазақшылап оқиды.

Григорий үйіне татар тілінің де әліппесін ала келген еді. Шоқанның мұсылманша хат тануын естіп, татар кітаптарын көрсетсе, саулатып оқи жөнелді. Сауаты сондай Шоқан Григорийдің жәрдемімен, орыс әріптері мен араб әріптерін салыстырып, Капитанда жатқан төрт-бес күнде, орыс әріптерін де біліп алды. Ендігі қажеті - орысша сөздерді құрастыру. Одан Капитанда білгені, я – мен, ты – сен, он - ол, су - вода, нан - хлеб, мен жеймін - я кушаю, сен жейсің - ты кушаешь, ол жейді - он кушает...» деген сияқты азғантай ғана сөздер...

Балаларының бұлайша үйірсектенуіне екі әке де қуанды. Шыңғыстың қуанышы, -баласына бірге оқитын, қазақ тілін білетін, мінезі, қылығы жақсы орыс баласының табылуы Николайдың қуанышы - сол школада оқуға қазақ балаларынан бірінші болып Шоқанның бара жатуы.

Монархиялық ұғымдағы адам болғанымен, қазақтармен көп араласқан, олардың арасынан көптеген достар тапқан, қазақ елінің тарихынан, этнографиясынан, мәдениетінен хабары бар, оны «ақ көңіл, адал халық» деп түсінетін, сондықтан жақсы көретін Николайдың қазақ халқын орыс мәдениетіне байланыстыру, сөйтіп азаматтық өркендеуіне жол ашу, ол үшін қазақ балаларын орыс оқуына тарту, үлкен армандарының бірі еді. Сол мақсатпен, өзімен достасқан талай қазаққа «баланды орыс оқуына бер» деген ұсыныс айтқан, бірақ біреуіне де тілін алдыра алмаған, міне, енді, көктен тілегені жерден табылғандай Шыңғыс баласын орыс оқуына әкеле жатыр!...

Шоқан мен Шыңғысты Қызылжарға Николай Ильичтің өзі апарып салды. Оларға Григорий де ерді. Қызылжар мен Капитанның екі арасы, мықты пар атпен ерте шығып кешке жететін жер еді.

– Қызылжарда көңілдес байым бар еді, – деді ол жолға шыға Николайға,

– мен, тегі, соның үйіне түсермін.

Линиямен жүрген пар атты жолаушылар жорта берсін, біз оқырман көпшілікке, Шыңғыспен көңілдес байды таныстыра тұрайық.

Абылай ханның әйелдері де, балалары да көп болғанын білеміз. Көп әйелдің біреуі қашқарлық ұйғырлардың бегілер-бегі сыйға жіберген Бабақ сұлу екен. Одан туған көп ұлдың біреуі – Рүстем деген болыпты.

Абылайдың көп ұлдарын, Ұлы және Орта жүздегі қазақ рулары сұлтандыққа сұрап алатыны мәлім. Сонда Рүстемді, Балқаш көлінің теріскей-шығысынан құятын Тоқырауын өзеніндегі Дадан – Тобықты сұрап алған екен дейді. Рүстем Кенесарының әкесі – Қасымға жақтас болған, ол Россияға бағынбай жанжал жасағандардың біреуі. Қасым сол бетінде Қоқан хандығына ауып барады да, оны сенімсіз көрген хан басын алған.

Қасымның бәйбішесінен Есенгелді, Саржан, тоқалынан – Кенесары, Наурызбай туған. Бәйбіше балалары да Россиядан қашып Қоқанға барса, хан олардың да басын Шабады.

Осы хабарды естіген Рүстем аты «өзбектің» бәрін Жау көріп, еліне келгендерін өлтіре береді.

Бір мезетте Рүстем Ұлытау бойын жайлаған Бағаналы руында қонақтайды да, сол елдің атақты ақыны - Жанакты қасына ертіп жүріп, мекеніне ораларда «алдағы жазда қонаққа кел» деп шақырады.

Уәделі уақытта Жанак іздеп барса, Рүстем Тоқырауын бойындағы жылқыларының арасында жүр екен.

– Сен бара бер, мен кешірек барам, – деп Рүстем Жанакқа аулының жобасын сілтейді.

Жанак барса, Рүстемнің «орда» аталатын ақ үйі, көп үйлі ауылдың төрінде екен. Үйге кірсе, тораңғы төсектің астынан өзбектің жас шамалары алты-жетідегі екі ұл баласының көздері жылтырайды, кескіндері үрейлі төсектің бас жағында, бес биенің сабасындай, қара қоңыр енді қартаң әйел отыр. Оның өңі де солғын...

Жанак бұлардың неге бүйтуін білмей отырғанда, сырттан ат дүбірі естілді. Көп кешікпей Рүстем келді. Балалардың жетім екендігін, құм арасынан тауып алғанын айта кеп, алыстағы ауылдарға апарып тастауын өтінді. Жанак көнді. Рүстем берген түйеге екі баланы мінгестіріп алды. Үлкенінің аты Малтабар да, кішісінің аты Құлтабар екен.

Жанак, Малтабар мен Құлтабарды Қорғалжын бойын жайлаған Бөрші-Темеш руларына жеткізіп тастайды, сөзі: - «Балқаштың шөлінде қаңғырып жүрген жерінен тауып алдым».

Қаршадайынан ел ақтап, қайыр сұраған екі бала, нелер адамдарға жалшы болып, нелер қорлықтарды керіп, жастары он төрт, он бесті қусырғанда, Айыртау төңірегін мекендеген Қарауыл руындағы атақты бай, Байсарының Шебегіне кездеседі. Екі жасөспірімді ол қойларын бағу жұмысына салады.

Байсары да, Шебек те Айғаныммен дос-жар екен. Олар жаз – бір, күз – бір, қыс – бір үйіне қонаққа шақырып сыбағасын жегізеді екен.

Бір сәтте Айғаным Шебектің үйіне келеді де, қорлықта жүрген қос жетімді кереді. Жетім-жесірді есіркегіш Айғаным екі жетімге ерекше көңіл бөледі. Екеуінің де кескін-кейіптері өзбек. Қожа тұқымынан шыққан, қожалардың арғы түбі – өзбектер деп түсінетін Айғаным, кездескен өзбектерге жан тартып, жақсылық жасауға бейім тұратын еді. Ата тегін білмейтін, бірақ, өзбек балалары екендігінде шәк жоқ екі жетімді, Айғаным «менің қолымда болсын» деп, Шебектен сұрап әкетеді. Олар Айғанымның қолында жігіт бола бастайды. Мінез, қылықтары екі басқа: Малтабар пысық, өткір, жылпос, таза, ақылды. Құлтабар жуас, болбыр, иіс – алмас.

Бір сәтте Қызылжардан Көкшетау еліне келіп жүретін, Айғанымның, жыл тәулігіне жетер қант-шайын тегін беріп кететін татар саудагері, Малтабарды қалап әкетеді де піркәншігі ғып ел аралатады.

Сол кезде, қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Ленин ауданындағы Мүсін (Явленко) және Ақжар (Петровка) дейтін поселкаларының аралық тұсында, Зілғара, Шапан дейтін екі ірі бай болған. Шопанның Қосшығұлында бес мыңдай жылқы, он мыңдай қой болған деседі. Мейлінше діндар болған, Мекеге әлденеше рет хажылыққа барған, көп жерге мешіт салдырған, ескішіл Қосшығұл, «орыс ақшасында кірештің таңбасы бар, оны иемденген адам шоқынғанмен бірдей» деп, малдарын да, олардың жүн-жұрқа, тері-терсек, қыл-қыбырларын да ақшаға сатпайды екен.

Қызылжарға орныққан Малтабар, қызметін атқарған саудагерінің жұмсауымен, қазақ арасына шығады да, Торанғұл аталатын шалқар келді жайлайтын Қосшығұл аулына кездеседі. Бұл күзгі күземнің уақыты екен. Мыңдаған қойлардан қырқылған мая-мая жүнді Қосшығұл үйі ас қайнататын жер ошаққа отын ғып жағады екен. Малтабар соны көреді де, бір жәшік қант пен шайды тегін беріп, бір мая жүнді тегін алады.

Осы «айырбасты» Малтабар жыл сайын үдетіп, Қосшығұлдың маялаған жүндерімен, шемелеген қыл-қыбырын түгелімен түйелерге теңдеп әкетіп жүреді...

Солайша байыған Малтабар, біраздан кейін ірі саудагерге айналып, шығыста Алматы, Қапал жағынан мыңдаған қазақы арзан қойларды Қызылжарға әкетеді де, онда завод ашып, жаз қойдың майларын шыжғыртып, етінен консерва жасатып, ішкі Россияға жүздеген ылаумен

жөнелтеді, қыс айларында, сол қойлардың жаздай мұздаққа қатырған терілерін илетіп, жәрмеңкелерге ылау-ылау тондар жөнелтеді. Сонымен ол аз жылда Қызылжар түгіл Сібірдегі атақты миллионерлердің біреуі болады.

Шыңғысты бала күнінде Омбыдағы оқуға апара жатқан Айғаным, Қызылжардағы Малтабарға піркәншік кезінде соққан еді. Ол кезде Малтабар «крестовой» аталатын төрт бөлмелі қарағай үй ғана бар. Ауылмен салыстырғанда, Айғанымға соның өзі «Мүсір -шәріндей» көрініп, «Апырау, аз жылда мұншама қалай түзелген!» деп қайран қалған. Кейін Малтабардың одан да керемет болып, первый-гильды саудагер атағына ие болғанын, Шыңғыс жігіт шағында естіген. Қызылжарға бірер соққанда, жаңадан салынған жұрттарын көрген. Бір орамды тұтас қаусырған бұл орамның бір қабырғасында, «Ақтас» аталатын, терезелері кең, биік, аумағы үлкен үй, екінші қабырғасында, түсі сондай, бір-ақ этажды бір ғана дүкен, тағы бір қабырғасында екі мұнаралы үлкен мешіт, төртінші қабырғасында қызыл кірпіштен қаланған медіресе тұрған. Сонша байлық пен салтанатты, «кеше есігінде жүрді» деген Малтабарға Шыңғыс қимай, үйіне барып жолығуды хан басына кемшілік көріп, қақпасынан бас сұқпай кеткен...

Енді, Шоқанды оқуға әкеле жатқан мына сапарында, кекірейген басын амалсыз имек. Олай еттіретін нәрсе – ақша. Енесінен туып ес білгеннен бері, Шыңғысқа ақшаның зары дәл осы сапарындай еткен емес. Ақшасыздығын, ең алдымен туған ұлы – Шоқан бетіне басып, жәмшік жолындағы кідірген жерлердің бәрінде көзге шұқыды, бала орыс селоларында бірдемелерге қызығып алайын десе, бәрі де сатулы, оған төлер ақша жоқ!.. Ақшаның зары сонша өткен Шыңғыс, ертең, Омбыға барғанда тіпті зарығарын еске ап, реті келсе, Малтабардан ақша ала кетпек...

Дес бергенде, Малтабар Шыңғысты өте жақсы қабылдады. Шыңғыс кеп атының басын қақпасының алдына тірегенде, астыңғы бөлмелердің бірінде түскі шайын ішіп отырған ол, «кім екен, біліп келші!» деп бір жігітін жұмсады да «Шыңғыс хан екен» деген хабарды алғаннан кейін, терлеп-тепшіп, жалан, аяқ, жалаң бас отырған қалпымен, аяғына резеңке галошын іле сап тысқа жүгіріп шықты. Ылауға жақындай, қолдарын кеудесіне баса, белін ие, басын төмендете, әлденеше рет құлдық ұрған бейне көрсетті.

Шыңғыс оны анадайдан тани кетті. Алғашқы көргенде қырбық қара мұртты ғана жігіт еді. Енді иегіне дөңгелетіп татарша сақал қойыпты. Бұрын орта бойлы, талдырмаштау еді, қазір толығып, төртпақтаныпты.

Таныған Малтабарға Шыңғыс арбадан қарғып түсіп амандасты. Шоқанға ол Малтабардың тарихын қысқаша айтып берген еді де, ақша сұрау ниетін сездірмеген еді. Өркеуде Шоқан Малтабарға да кекірлік көрсетіп, әкесі таныстырғанша, Малтабар иба көрсеткен бейнемен «түсіңіз, мырза!» дегенше орнынан қозғалған жоқ.

Малтабар Шыңғыс пен Шоқанды үйінің үстіңгі этажындағы салтанатты

бір бөлмесіне, өзгелерін соған қатар екінші бөлмесіне орналастырды. Дастарқанды үшінші бөлмеге жайдырды. Қала мұсылмандарының ғұрпымен ол, бірі – қазақ, бірі – татар, бірі – өзбек, үш әйелінің, біреуін де Шыңғысқа көрсетпей, тамақтарды жігіттеріне тасытты, ыдыстарды Шыңғысқа өз қолынан тосып, етті өз қолынан турап... дегендей, құрақ ұшты. Татар мен қазақ ғұрпын араластыра қолданатын оның дастарқаны мейлінше бай, тағамдарының түрлері мейлінше көп және бәрі де тілді үйіретін тәтті екен!.. Мұндай дастарқанды Шыңғыс баяғы оқып жүрген кезінде, Сейф-Саттардың үйінде ғана көрген, одан бері кездестірген емес.

Қандай хан-қара, би-төренің, жақсы-жайсаңның, мырза, шораның үйлерінде қонақтай жүре, Шоқан да бұндай салтанатты дастарқанды бірінші рет көрді!..

Астардың арасында Шоқан мен Григорий Малтабардың орамындағы сән-салтанаттың бәрін де аралап шықты, тұрқы ұзын дүкеннің іші түрлі түсті сатарман мүлікке тұнып тұр, бәрі де тамаша!.. Мешіттің ашық есігінен сығыла, кең залға лық толған діндарлар, мехраб тұсында жалғыз тұрған ақ сәлдесінің үлкендігі қара қазандай, жотасы жуан астаудың, төңкерілген түбі сияқты жап-жалпақ имамға ұйып, еңкейе, тоңқая құлшылық қып жатыр. Шыңғыс пен Малтабар да осы қалың топтың ішінде болуға тиісті. Бірақ олар көп адамның арасына батып кеткен, көрінер емес.

Балалар сол қалыптарында ұзақ тұрып қалар ма еді, қайтер еді, – егер, босағаға жақын тұрған біреу сыбырларын есітіп, алая қарап «кет!» деген жекуін көздерімен білдірмесе!..

Ремонттағы медіресенің есіктері жабық. Оның ішін балалар темір торлы терезелерінен сығалап қана қарады. Бөлмелері кең, терезелері жарық, төбелері биік.

Ол күн сонымен өтіп, ертеңіне Малтабар қонақтарына заводын көрсетті. Есіл өзені ол маңайда Қызылжардың батыс жағын орай ағады. Биік жардың Есіл ағатын өлкесі «Алқап» аталатын кең ойпат. Көктемде Есіл тасығанда осы ойпатқа су толып теңіз боп кетеді де, су тартыла қалың шалғын шығып, шабылған кезінде жүздеген мая тұрады. Малтабар осы алқаптың көлемі кең бір тұсын, жыл сайын қазынадан жалға алады екен де, «жүздік» шаптырады екен, онысы – «жүз шөмеле шөп» жүздіктің құны, – бір қой. Толтыра алмағандарға ақша төлемейді, көп адам қарыздар болып қалады екен де, көпке дейін өтей алмай, жылдан жыл борышқа батумен соры қайнайды екен. Шөпке ол, қысқа дейін өтпей қалған сауда малын қояды.

Завод сол алқаптағы қалың қара талдың падалы қойнауына орнаған екен. Мыңдаған пұт майды шыжғыратын, мыңдаған терілерді илейтін заводтың іші түгіл, маңайы да мұрынға жағымсыз иіс-қоқыс екен. Оған жолаушылардың бала жақтары түгіл, ересектері де шыдамай, өндіріс жайларымен сырттай, ауызша ғана танысты. Одан Шоқанның есінде қалғаны: Алматы, Қапал жағынан сатып алатын құйрықты ту қойлардың әр

бірінің бағасы бір сомның, төңірегінде, ал, Қызылжарда шыжғырып қазынаға өткізетін тоң майдың бір пұты сексен тиын, шыжғырғанға бір ту қойдан пұт жарымдай май ағады, сонда қойдың еті мен терісі Малтабарға тегін түседі. Малтабар күзеп соятын қойлардың жүнінен кигіз бастырып, ішкі Россияның қалаларына ылаулап жөнелтеді екен.

– Сонда, жылына қанша ылау? – деген сұрауға:

– Көбіне бірер жүз, кей жылдары бірнеше жүз, – деп жауап береді Малтабар.

– Түсімі?

– Бір кесек кигіз екі қойдың бағасын шығарады...

Осынша шалқып жатқан дәулетті естігеннен кейін, Шыңғыс ақша жағын ескертіп еді:

– Бұйырғаны болар, – деді Малтабар іркілместен. - Бұл жолы ғана емес, бұдан кейін де керек болған ақшаны қымсынбай сұрай беріңіз. Осы дәулетке мені, кешегі хан әжем жетектеп кіргізді.

Малтабардың іші-сырты басқаша. «Түбінде бір керек-ау» деген адамды ақшамен осылай шырмап қою оның әдетіне айналған. – «Аға сұлтандық қызметінен түсті» дегенмен, Шыңғысты «тұғырынан біржола түскен» адамға есептемейді, әлі де «тісі мен тырнағы бүтінге» санап, пайдасы тиюіне есек-дәмелі. Шоқанға да осы дәмемен қарайды.

Малтабардың сән-салтанатымен, байлығымен танысып жүрген күндері, Шоқан оның інісі – Құлтабармен кездесіп қалды. Малтабар үйінен келімді-кетімді кісілер арылмайды екен. Солардың «тәуір» дегенін Малтабар үйіне қонақтатады екен де, «былайғы», аталатындарын қора ішіндегі сарайға орналастырады екен. Шыңғыс келе ол, «оңаша күтетін қасиетті қонағым бар» деген сылтаумен «тәуір» дегендерді де сарайға тоғытты, Құлтабарға ол, осы қонақтардың неткен адам екендіктерін білу мақсатымен араласқанда танысты. Дүнияда ондай адам барын Шоқан әкесінен естіген. Малтабар жайын баяндаған ол, Шоқанға «сонымен, сол інісі елде қала берген. Естуімше, әлде де елде болса керек. Бірақ біздің ауылда емес, бала күнінде үйреніскен ауылы – Байсарының Шөбегіне қайтып барып қоңсы болған. Дәулеті болмаса керек. Шөбектің жалшы-қоңсыларының бірі болса керек» деген.

Шыңғыс Шоқанды Қызылжарға ертіп апарған жылы Малтабар қырық жетіде, Құлтабар қырық бесте екен. Малтабар екі беті шиқандай жап-жас, сақал-мұрттары қап-қара, ал, Құлтабар қырып жүретін басының қылтан шаштары – ақ бурыл, ұйыса қалың өскен сақал-мұрты қара бурыл. Оның киімдері де өте жобалғы және көбінің тозығы жеткен екен. Осындай халын көр Шоқан, тіл тартып:

– Ағаң бай, бұлайша жүдеп жүруіңнің мәні қалай, ақсақал? – десе, Құлтабар:

– Малды оған да құдай берді. Мені де құдай кедей қылды. Барыма қанағат, – деп жауап берді.

– Өзі біліп қараспай ма, саған? – дегенге:

– Қараспайды, – деп турасын айтты Құлтабар, – «тышқанға жүн біткен сайын қалтырауық» дегендей, бұл ағам байыған сайын сараңдана түседі.

Шыңғысты Омбыға Малтабардың өзі апарып салатын болды. Сыпайылық көрсеткісі келген Шыңғыс:

– Жабдықтарын, көп көрінеді қайтесің, уақыт кетіріп? Бір пар атың мен бір жігітіңді берсең болады, өзіміз кете барамыз, – деген.

– «Жақсылық қылсаң бүтін қыл» деген. Үйіме әдейілеп кеп түскен соң, мына тұрған Омбыға апарып салмасам, кім болғаным? Ол жағынан сөз қозғамаңыз, – деп, Малтабар кесінді сөз айтты. Малтабар Шыңғыссыз да Омбыға жиі барып жүретін кісі еді. Онда да шаруашылық жұмыстары көп. «Қызылжардан 180 шақырымы» дейтін Омбыға мықты, жүргіш, күйлі пар атпен ерте шығып, кеш жете береді. Аттанар алдында Малтабар Шыңғысқа:

– Таксыр, әлгі бір «тиын-сиын» жағын құлаққағыс қылған едіңіз, қанша аласыз? – деп еді, көп ақшаны иемденіп көрмеген байғұс аузын тар ашып:

– Бір жұдырық берсең жетеді ғой, Мәке, – деді.

«Жұдырықтың» «жүз», я «мың» екенін біле алмаған Малтабар:

– Оныңыз қанша? – деді.

Шыңғыстың ойға алғаны – «жүз» еді. «Малтабар да солай түсінген болар» деп жорыған ол, қайталап сұрауына қарап «көпсінді ме?» деген түйткілмен:

– Артығын берсең де жетеді – деді.

Онысының «елу», «бес жүз» екенін біле алмаған Малтабар, әрі қарай арбасқысы келмей:

– Таксыр, ауылдан кеткеніме көп болды ғой менің мөлшерлей алмай тұрмын, керек ақшаңыздың цифрын атасаңызшы! – деді.

Малтабардың бұлай егесуінен, «бергісі келмей отыр ма? Әлде аз бергісі келе ме?» деп ойлаған Шыңғыс, «не болса да тәуекел» деп:

– Елу сом! – деген сөзді қойып қалды. Ол да аз сума емес еді: дыңдай төрт аттың құны. Малтабарға түк те емес ол. Орыстың саудагерлеріне де араласып кеткен Малтабар, қысы-жазы біріне-бірі жалғасып жататын жәрменкелерге жиналғанда, «пайдасы тиеді-ау» дегендерді қонаққа шақыратын, сонда, көбіне он шақты аттың, жүз шақты қойдың құнын төге салатын.

Шыңғыстың қорғалай соғуын «борышқа батудан қорқуы» деп түсінген Малтабар, «үнемі сұрай бермес, бір сұрағанда құмықтырып тастайын» деп ойлады да, алдымен көңілін көншітпек боп:

– Тақсыр, аз ал, көп ал, ешбір борыштығы жоқ. Ол менің хан - әкеме қарызымды, өтеуім, – деп төс қалтасында бос жүретін ұзынша «көк-аланың» жап-жаңа екеуін суырды да, жақын отырған Шыңғысқа, еңбектеп кеп, «мінекей» деп алдына қойды.

«Көк ала» жүз сомдықтар!.. Аса бір ірі сәудегерлер болмаса бұлар чиновниктер түгіл, анау-мынау уақ саудагерлердің де қалталарына түспейді... Екі жүз сом!.. Жиырма шақты жақсы аттардың құны!.. Мұншама атты кімге кім сыйға тартқан?! Неше жыл аға сұлтан боп елді билегенде, кейде «соғым» деп, кейде «сый» деп пара ұсынғандар да бірер жылқыдан артық бермейтін. Мынау – жиырма ат!

Алдына тастаған көк-алаларды бас салуға ұялған Шыңғыс, сытырлаған жаңа қағаздарды көргенде, қазақтың бұл не деген батпан құйрық, далада тегін жатқан құй деген мақалын еске түсірді. Мақалдың шығу тарихын қазақтар былайша баяндайды, әлдене елде, әлдеқайдағы қасқырлар, әлдене ауылдың, қойларына дамыл бермей, шығынға ұшыратады да жүреді, мазасы кеткен ауылдар қойдың май құйрығына у себеді де, қасқырлар жататын апанның төңірегіне тастанды, ұялы қасқыр ішінен, жортуылға ең алдымен ана қаншықтың шығатыны белгілі, күндіз апанында ұйықтайтын сондай қаншық қызыл іңірде жортуылға кетпек боп шыға келсе, мұрнына шикі майдың исі сезіледі; тіміскілей барса, қойдың кетпектей май құйрығы!.. Сонда, ақылды қасқыр «бұл не деген батпан құйрық, далада тегін жатқан құйрық?!» деп күдіктенеді де жемей кетеді...

Ол – қасқыр. Шыңғыс – адам. Мынау – екі көк-ала да сол құйрық сияқты, алдына тегін келіп түсті. Неге?!.. Не үшін?!..

Осындай оймен кідіріп қалған Шыңғысқа:

– Алыңыз, тақсыр! Борыш-қарышы жоқ! – деді, еңбектеп келген қалпынан әлі шегінбей, жүресінен шөккен Малтабар.

Шыңғыс көздерін мөліе тіккен Малтабарға рахмет айтты да, ақшаны қалтасына салды. Олар кешікпей пәуескеге жеккен бір пар атпен тарантасқа жалғыз жеккен атпен жолға шықты. Пәуескеге – Шыңғыс, Шоқан, Григорий және атшы – төртеуі отырды. Жеке тарантасқа

Малтабардың жалғыз өзі отырды. Григорийдің Шоқанмен дос болуына көзі жеткен Шыңғыс, «Гриша бізбен барар» деп, кеше Николай Ильичті үйіне қайырған.

Қызылжардан ерте шығып, кешке баратын Омбыға, бұлар төрт-бес күнде әрең жетті. «Жолдыөзек» аталатын жолшыбайғы ұзын сайдың өн бойы Керей руының «Сақал» аталатын бұтағымен, Уақ руының «Шоға» аталатын бұтағына қарайтын ауылдарға тұнып отыр екен. Әкімшілік жағынан бұлар Көкшетау дуанына қарайды. Оның аға сұлтаны, – Атығай руының Андағұл аталатын бұтағынан шыққан – Зілғара. Ол аға сұлтандықты Абылай тұқымынан тартып алған. Одан жапа шеккен ел Уәлі заманын, Айғаным заманын көксейтін еді. «Ел құлағы елу» дегендей, Шыңғыстың Құсмұрындағы аға сұлтандығынан түскенін, Омбыға келе жатқанын бұл елдер де естіп отырған. Өсекшілер осы хабарға өз жандарынан сөз қосып, «Құсмұрын дуаны енді жойылып, елі Көкшетау дуанына қосылады дейді, біріккен дуандардың бастығы Шыңғыс болады дейді» деген қауесет таратқан. Кім билесе жеңіл боларын білмейтін халық, «Шыңғыс Зілғарадан тәуір болар ма» деген дәмемен, біріне-бірі хабарласып, оны жолшыбай күтіп жібермеу қамында отырған.

Күтім көрген Шыңғыстың басы, Омбыға барғаннан кейінгі күні не боларын ойлаумен қатуда. «Екі дуан бірігеді - мыс, аға султаны Шыңғыс болады-мыс» деген қауесетті оның да құлағы шалады. Бірақ ресми сөз әлі жоқ. «Жел болмаса шөп басы қимылдамайды» дейді қазақ. Төркінсіз болса қайдан шығады бұл сөз?!.. Шыңғыстың арманы, – қауесеттің шын болуы. «Ылайымда солай болғай» деп ол екі аруақ, бір құдайға сыйынуда.

Ал, Шоқан ше?

Шыңғыстан көз таса жерде, оның ермегі Григорийден орыс тілін, орыс сабағын үйрену. Ол Омбыға жеткенше орыс әліппесін түгел меңгеріп, былдырақтатса да орысша сөздердің басын құрап, бірдемелерді ұғындырарлық болып қалды. Ойын есебінде ермек қып жүрген бұл оқуды Шоқанның осынша тез қағып алуына Григорий таң-тамаша!.. Ол «мына қалпымен оқу шыдатпас!» деген ойда. Өз ара шарттары: оқумен бұлай шұғылдануларын өздерінен басқа жан адам сезбеуге тиіс.

Басы оқудан бос шақтағы ойы, – туған ауылынан осы сапарға шыққаннан бергі көрген-білгені. Соларын шамалап байқаса, бұл жолғы көргендерінің қасында, таудың қасындағы төмпешікке ұқсайды.

Есін білгелі бауырында өскенмен, әкесін де ол, осы сапарда ғана еркін таныған сияқты. «Тышқанға мысықтан күшті аң жоқ» дегендей, ауыл арасында дүрдиіп жүретін ол, мына сапарда пыштай. Оны балықшылар қаласындағы Керала да басынды... Ыстаптағы Күлеміс те басынды... Қабанда Сатыбалды шоқынды да басынды... Енді, міне, Қызылжарға келе, ол Малтабардың құлы сияқты боп, жатса да айтары – Малтеке, тұрса да айтары – Малтеке, қымс етсе – «Малтеке» де, «Малтеке!...»

Басында дәурен тұрған шақта, естіп пе еді Шыңғыс?!.. Жалшы-жақыбайлар, саудагер-маудагерлер былай тұрсын, «қас батыр, қайран жақсы» дейтіндердің талайын менсінуді ме еді?.. Ондайлардың талайы, еркінсіп қасына келу түгіл, тіл қату түгіл, ол отырған үйге, өзі ұлықсат етпей басын сұға алушы ма еді?.. Өзін «хан тұқымымын», «ақ сүйекпін» дейтін Шыңғыс, қара сүйектен, яғни қазақтан шыққанның «атақты биі», «ірі бай» дегендерімен жанасқанда, іштей менсінбей отырып, сырты ғана жылтырайтын, Бір сәтте, Орынбордың, бергі бетіндегі қазақтарды түгел билеп аға сұлтан боп жүрген Ахмет Жантуринмен оңаша кеңесіп отырып, Шыңғыстың:

– Амал жоқ есептесеміз де, қара сүйектен шыққан «жақсы-жайсаң» дегендермен! Әйтпесе ақ сүйек – біздің теңіміз бе олар?! Әттең, не керек, хандық дәуіріміз жоқ, әйтпесе, мен оларды бір тарының, қауызына сыйғызар ем! – дегенін Шоқан құлағымен естіген.

«Ақыр байдың түбі аштан өледі» дегендей, менменсіп жүретін Шыңғыс, міне енді, ақырында өзі бір тарының қауызына сыйғандай болып келеді: сұлтандықтан түсті, «дәулет» дегені мал ғана, онысы да көп емес, жылқыдан төрт - бес жүздей ғана, қойы мыңға жетпейді, көштен артылар түйесі де жоқ. «Мал бір жұттық» дегендей, тұяғынан жайылып күн көріп жүрген бұл малдары бір жұтта қырылып қалса, «кедейліктің тақырына отырды» деген сол болады. Тіпті жұтамаған күннің өзінде, қаншаға шыдайды ол мал? Малтабардың есебімен қарағанда, оның бір базардан түсіретін пайдасының жүзден біріндей-ақ сияқты. Ақша – Шыңғыста жоқ. Ақша!.. Оның қымбаттылығын Шоқан өмірінде бірінші рет осы сапарда көрді. «Нағыз қымбат, жұтамайтын қымбат ақша екен ғой!» деген қорытындыға келді Шоқан. Қазақтың «талтаңдасаң талтанда, ақшаң болса қалтанда» деген мақалының рас екендігіне көзі осы сапарда ғана жетті. Бірақ, бұл «қымбат» әкесіне жеткізбейтін аң сияқты. Сонда, қалай күн көреді ол байғұс?!..

«Әкесіне жеткізбейді» деген байлықты, әсіресе – Малтабардың байлығын ойлай тұра, Шоқан «кедейлік» деген сөздің, үстіне қонып, тұғырда қалғыған үкідей, кезін тарс жұмған күйде, үн-түнсіз отырып қалады.

Ауыл кедейі оған есін білгеннен бері мәлім. Әсіресе, – хан тұқымына тәуелді –қарашылардан. «Ең сорлылар осылар шығар» деп жүргенде, алдынан балықшылар кездесті. Қарашыларда қара да болса, жыртық та болса «өзімдікі» деген баспана бар, әр семьяның өзіндік қуысы бар, әркімнің азды-көпті өзіндік жолы бар. Балықшыларда олардың бірі де жоқ. Балықшылардың баспанасы – қамыстан үлкенді-кішілі ғып жасаған қостар. Жаз ептеп-септеп тұрар, оларда. Ал, күн суытқанда ше? Қысқы күндерде ше? (Бұндай күндерде қайтетіндерін Шоқан балықшылардан сұрамапты). Сондай баспаналарын бұлар өртеп кетті!.. Енді қайтпек, балықшылар?.. Күн көрісін де көрді Шоқан, олардың көліктері - қайықтары, желісі мен

көгені - аулары, бағатын малдары -судағы балықтар, олар айғайға көніп, айдауға жүре ме? Сондай халдегі балықшыларды, олардың мекендері өртелуін, Таңатардың үйін, оның өзі атын қойған кішкене Шоқанын еске түсіргенде, Шоқанның басы дыңылдап, миы айналып кетті...

Байлар мен кедейлердің тұрмыстарын салыстыра келгенде, Шоқанның есіне Ыстаптағы Тілеміс пен Күлеміс, Қызылжардағы Малтабар мен Құлтабар түседі. Қызылжарға жеткенше, «ағасына қараспайды екен» деп Тілемісті сөккен Шоқан, Қызылжарға келіп Малтабар мен Құлтабарды көргеннен кейін сөкпейтін болды. «Тілемістің өзінен артылары аз екен, - деп ойлады ол, ал, Малтабардың байлығы ағыл-тегіл ғой? Түгі де кетпейді ғой, кедей інісіне мол тұрарлық әл-ауқат жасап берсе? Өйтпейтіні несі мұның? Тас бауырлық па? Дүние қоңыздық па?» Қайсысы екенін Шоқан ойлап таба алмайды.

Шоқанның Жаманқұл ақыннан естуінше, қазақ халқының ертерек кезінде, Асан қайғы деген адамы болған. Ол халқына жақсылық іздеп, «Желмаясына» мінген де, «Жерұйықты» іздеген... Таба алмаған. Жортуылдан қалжыраған ол үйіне қайтқан да, қайғылы сөздерін соға берген... Сонда, адам түгіл, басқа мақлұқаттардың қамын қайғырып, құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтып күн көрер, аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер!» деген екен. Сол айтқандай тіршілігі нашар адамдардың хал-жайын ойлағанда, Шоқан да сары уайымға түседі, бірақ Асан қайғы сияқты, оның да ойы әлдене тұманға сүңгіп, өзгені көру түгіл, өзі де жоғалып кетеді...

Міне, осындай ойлардың үстінде, олар Омбыға да таялып қалды.

«Омбы» аталатын өзеннің Ертіске құятын жеріне қаланың іргесі 1716 жылдың күзінде қаланған. Шоқан барған кезде, Құйылыстың солтүстік жақ биік жарының үстінде ғана еді. Кейін Омбы өзенінің оңтүстік жағындағы ойпатына орнаған. Қазір қаланың ең үлкен бөлімі болып кеткен жағы ол кезде жоқ. Бары - сол ойпатта, Омбы мен Ертіс түйіскен тұста Кадет корпусына арналып сол жылғы көктемде ғана салынып біткен, көлемі екі орамдай жерді тұтас қамтыған, сыртын ақпен сылаған, төрт этажды ұзын үймен, соның қажетіне арналған құрылыстар. Октябрь революциясына дейін Кадет корпусы аталып келген бұл үйге, совет заманында жаяу әскерлерге қызыл командирлер даярлайтын школа орнаған. Қазір онда, М. В. Фрунзе атындағы қызыл тулы училище.

Қызылжар жағы «Жолдыөзектің ойпаты» болып келетін бұл беттен, Омбы қаласының дөңестегі бөлімі тіпті жырақтан көрінуші еді. Әсіресе, дөңнің жар қабағына орнаған, көлемі кең, әр бұрышында қарауылдық мұнаралары бар қамал. Қарағайдан қиылған қамалдың қабырғалары биік, үші істік, мұнаралары сарайған ұзын. Қамалдың қорасындағы кішірек шіркеу, биік жардың басынан тіпті сарайып көрінеді.

Бұл қаланы жақсы білетін Григорий Потанин, қамал мұнараларының

басы, шіркеудің кірешті күмбезі көзіне шалына бастаған кезде:

- Әне, Омбы! – деді, қалғыңқырап келе жатқан Шоқанға.
- Кәне? – деді ол жұмылып келе жатқан көздерін ашып ап.
- Анау! – деп Григорий Шоқанға қолымен сорайған биіктерді нұсқады.
- Ол не? – деді, көзі мұнараларды шалған Шоқан.
- Крепость.
- Ол не?

Григорий крепость қазақша не деуін таба алмай:

- Кісі қамайтын жер, – деді.
- Кісі?!
- Ие.
- Кісі қамайтын жер бола ма? – деді, бұған дейін ондай сөзді естімеген, сондықтан мәні не екенін білмейтін Шоқан.
- Болады.

Ар жағын Шыңғыс айтқызбады. Крепостін не нәрсе екенін, оған қандай кісілер қамалатынын жақсы білетін Шыңғыс, Григорийдің Шоқанға ол жәйді түсіндіруін ұнатпады, сондықтан сөзін бөліп, баласының құмарын қоздыра түсу ниетімен:

– Шіркін, Омбы, жақсысың-ау!.. Тамашасың-ау! – деп, көруге аңсап жатқандай, демін соза алды.

Бұған дейін де көруге ынтығып келе жатқан Омбы қаласына, Шоқан енді тіпті құмарта түсті.

КАДЕТ КОРПУСЫНДА

Омбының төбесі көрінгенше, бұл қалада қайда тоқтау жайын Шыңғыс та, Малтабар да кеңескен жоқ еді. Сонау Омбыда оқу бітірген шағында, татардың байы – Сейф-Саттар мен қазақтың байы, сібірлік қазақтардың имамы – Ғабдұ-аррахим ахонмен араздасып айрылған Шыңғыс, одан кейін Омбыға соқса, татарлар мен қазақтарға жоламай, өзіне учитель болған, содан дос болып кеткен казак-орыс ясауылы Антон Серафимович Сотниковтың үйіне түсуші еді. Бұл жолы оны «біздің пәтерге келерсіз» деп Драгомиров те шақырып кеткен. Оған барғысы келмейді, өйткені «пәтерде тұрамын» дейтін чиновниктің, хал-жайы Шыңғысқа белгілі, күні еңбек ақыға қараған олардың бірталайы, қалтақтап зорға тіршілік жасап отырады. «Адал еңбекпен ғана тұрам» дейтін (Шыңғыс ол сөзіне сенеді) Драгомировтің де күн көрісі шамалы болуға тиісті. Ал, Драгомировтің айтуынша, Сотников қазір Омбыда жоқ, арақ құмарлау, тентек мінезді. Ол, бірталай жағымсыз қылықтары үшін кейінгі кезде Қиыр - Шығысқа жер ауып кеткен. Сондықтан Шыңғыс. Омбыда қайда тоқыраудың жайын Малтабардан күткен ал, жеке таран - таста келе жатқан ол әлі ештеңе демейді.

Малтабардың тарантасқа жеке жеккен қара бурыл аты мейлінше денелі де, елгезек те, жүрдек те мықты да жылқы екен. Қызылжардан ұзағанша, Шыңғыс мінген пар атты алдына салып отырған Малтабар, қаланың қарасы үзілген шақта, қара бурылға бишігін басыңқырап жіберіп, пар аттан ұзаққырай берді де тоқтай қалды. Шыңғыстар да тоқтады.

– Сусындап алсақ қайтеді, тақсыр, – деді ол, таран-тасынан түсіп, Шыңғыстың қасына кеп – алдағы ауыл әлі жырағырақ. Үйден алып шыққан дәм бар еді.

– Тек сусын ғана, – деді аттанарда тамаққа тойып шөлдеңкіреп келе жатқан Шыңғыс.

– Болады, тақсыр.

Малтабардың жолға алып шыққан сусыны – қымыз екен «Аздап саумалдау болсын - деген еді ол, қымыз даярлатқан жігітіне, аттанар алдында, – жолшыбай ашып бабына келеді. Және жаңа торсыққа құй, ыс дәмі шыкса, ішуге жақсы болады. Ыстық күнде жылып кетсе, жұтуға қолайсыз. Салқын қымыз сіміруге жақсы, ол үшін, торсықты бөшкеге сал да ішіне мұз таста!» Жігіт ол сөзді орындаған.

Сол торсықты тарантастан алып кеп, үлкен сырлы аяққа толтыра құйып бергенде тілін үйіре жөнелген, шайқалудан өліп қалған тәтті қымызды Шыңғыс қотара салды. Қымызқор Шыңғыс, бұндайы кездессе, аяқ түгілі – тегенені, тіпті керсенді, кейде, – анау-мынау сүйретпені еңсеріп тастайтын.

Малтабардың қымызына қызыққан Шыңғыс сол арадағы орманның көлеңкесіне кіре отырды да торсықты дендегенше қозғалмады. Бірер жұтқаннан сусыны қанған Шоқан мен Григорий, орман ішінен жеміс іздеп кетті. Орманның бүлдіргені мен жидегі аттың аяғын боярлықтай тұнып тұр екен, көлеңкеде өскендіктен, түстері боп-боз, сонда да бұрқыраған иісі мұрынды жарады, қышқылтым дәмінің тәттілігінен тіл үзіліп түскендей. Орыстар «грибы» деп атайтын саңырауқұлақ та мейлінше мол екен. Оны ата дағдысымен жақсы көретін Григорий, бүлдіргеннен гөрі соған көбірек ұмтылады. Қазақтар оны жеміс деп ойламайды. Сондықтан Шоқан Григорийден әуелі «неге қызығасың?» деп сұрап алды да, «тәтті тағам» деген соң татып көріп, шикі өкпе сияқтанған соң түкіріп тастады. Оның қызығары - бүлдірген мен жидек. Алақандап асаса да құмары қанар емес.

Балалардың еркіне салса, саңырауқұлақ пен жемістерді бұл орманнан арбалап жинар еді, оған уақыт жоқ. Үлкендер қымызға қанған кезде:

– Қанашжан!.. Гриша!.. Жүреміз!.. – деген даусы естілді Шыңғыстың. Жинаған жемістерінің жеуден қалғанын қалталарына сықаған балалар амалсыздан жүгіріп келді. Олар жөн тартты.

Тоқыраған жерден жөнелгенде пар аттың алдына түскен Малтабар, ұзын жолдың өн бойында үнемі алда отырды. Қара буырыл қай жүріске салуды, Малтабар ұстаған делбеден аңғарады, босаң ұстаса, – «бұлаң құйрық жортақпен отыр» дегені, жинаңқырай бастаса, – «қатты желіске әзірлен» дегені ол белгі берілгенде, қара буырыл ең алдымен іш тастап алады да, делбе сіресе бастағанда дедектей жөнеледі, жүрісіне, желісіне, желісімен ере алмауы былай тұрсын, шапқан жылқының да ұшқырлары ғана ере алады, ертеден қара кешке дейін осылай дедектеуден қажымайтын сұрапыл мықты әдетте атын қатты жүргізбейтін Малтабар, біреулерге қара бурылдың желгіштігі мен мықтылығын көрсеткісі келсе, қатты ұстаған делбені ең кемінде биенің бір сауыны босатпайды...

Қара бурылдың осындай жүрісін Шыңғысқа жолшыбай ара-тұра ғана, жақын жерде ғана көрсетіп келе жатқан Малтабар, Омбыға жақын тұста айдап кетті. Шыңғысқа арнап жеккен пар да жүрісті жылқылар еді, ортадағысы – Қызылжардағы атақтылары, бірі шеткісі – қарулы жүйрік, басқа жылқылармен желіс салыстырғанда, айдаушы күшті шеткі атқа түсіріп, пәрменімен шаптырады да, қамыты алқымына тірелген ірсәк ат еркін желеді. Оның Қызылжарда ала алмайтын желгіші – жалғыз қара буырыл ғана!

Омбыға жақындай қара бурылының бар желісіне салып, таңын жаздырып алғысы келген Малтабар біраздан кейін, желіспен жете алмаған пар аттың шоқағына да шалдырмай қарасын үзіп кетті. Бұнысына, «қап, мына сәудегер иттің қорлығын-ай!» деп Шыңғыс ыза болды. Шоқан тіпті ызаланып атшыға:

– Айда!.. Ұр.. Саба!.. Бар шабысына сал! – деп бұйырды.

Атшы өйтейін десе, кедір-бұдыры көп даңғылдан арба екен деп, кейде аударылып қала жаздайды. Шоқанның оған да қарағысы келмей, делбені өзі ұстап, пар атты барынша шапқызайын деп еді, жазым болудан қорыққан Шыңғыс, Шоқанның қолынан делбені тартып алды.

Малтабар сол кеткенімен кете бармады. Ол Омбының төбесі көрінген тұста, атының желісін бәсеңдете түсті. Шыңғыстар біраздан кейін қуып жетті. Іштей ызалана тұра, тоқтап тосқан Малтабарға Шыңғыс сөз қатпады, ал, ызасын асыра алмаған Шоқан, аттары тоқтай, жерге қарғып түсіп, тарантасының қасында тұрған Малтабарға:

– Жәй сәудегер ме десем, өзін, бос екенсің ғой?!.. Мен жеткізбеген қалпымен кете барар десем, тостың ғой! – деп, түйген жұдырығымен қарнының томпағына түртіп-түртіп қойды. Баланың ызасын кескінінен аңғарған Малтабар күлімсірей қарап:

– Кейде осындайым да болады, – деді де қойды. Содан кейін. – Ал, тақсыр, – деді ол Шыңғысқа, – «Омбы» дегеніміз анау көрініп тұрған ғой, түсуге меңзеп келе жатқан үйіңіз бар ма?

– Болады ғой, – деді Шыңғыс жоқ деуді лайықсыз көріп. – Өзің ше?

– Сіздерге аунап-қунарлық жайлы орынды ойластырып келе жатыр едім де мен.

– Қандай орын еді ол?

– Коробейникова дейтін бай қатынның «постоялый двор» аталатын үйі бар. Аттарға қорасы да жайлы. Үйі жатып - тұруға лайықты. Мұсылманды – мұсылманша, орысты – орысша күтеді. Дастарқаны кең, тағамы мол. Мен Омбыға келген сайын сонда түсем. Бізден пәтер ақы алмайды. Ас-суы да тегін.

– Ендеше, сонда барайық, – деді Шыңғыс.

Олар Коробейникованың үйіне тарта берсін, біз оқырман көпшілікке, бұл есімді әйелдің мән-жайын қысқаша баяндап берейік.

Сібірді Россияның отарлануы 16-ғасырдың орта тұсынан басталуын, сонда әскермен қатар сәудегерлер де жүріп, әскер барған орындарға базарлар ашқанын, саудагерлерді Строгоновтар басқарғанын білеміз. Сонда, Строгоновтардың ең ірісі – Самсонның, «бір» деген піркәншігі – Яков Коробейников деген болған екен. 1718 жылы Омбы қаласы ірге тепкенде, Коробейниковтердің байыған біреуі осы араға тұрақтап, Омбы өзенінің Ертіске құятын тұсында, жар қабақтың астындағы бір кең алаңға үй салған екен, ауласын кең шарбақпен қоршатқан екен, оның ішінен жүргіншілер, әсіресе саудагерлер күні-түні, жазы-қысы арылмай, құмырсқаның илеуіндей құжынап жатады екен.

Пайдасы көп бұл қораның түсімі молая беру үшін, Коробейниковтер шарбақ ішіне жолаушылар тамақтанып тұратын, харчевня атты асхана да салдырған, керек-жарағын қолма-қол табу үшін уақ-түйектің дүкенін де ашқан, қонақтар кір-қоңынан арылу үшін монша да орнатқан. Ол қандай монша?

«Монша аталатын тазалық орны адамзат тарихының ең көне, ең көмескі тұрмысынан бері жасап келе жатқанын білеміз. Орыс елінің, І-Петрға дейінгі тарихында, моншаның біз білетін түрі болмаған, оған дейін, әркім білгенінше құйынған. Ішіне от жағып тасты я күйген кірпішті қыздырып, соларға су себу арқылы бусандырып, ыстық жерде терлеп-тепшіп жуынатын монша тек, І-Петрдің немістерден алған үлгісі арқылы жасалған. Петр жасатқан моншаның «орыстікі» аталатын себебі: тас қыздыратын пешінде мұржа жоқ, үйге қамалған түтін далаға ашық тұрған есік арқылы ғана шығады, тас қызып болған шақта, от жағу тоқталады да, қою түтін сұйылған кезде, есік жабылып, қызған тасқа су себіледі, одан бұрқыраған ыстық бу көтеріледі. Моншаға түсуші сондай ыстықта жуынады да, шабынады да. Одан адамның денесі балқып, кір-қоңынан мүлдем тазарады. Халық бұны «қара монша» деп атаған. І-Петрдің өзі европалық түрдегі салтанатты моншаға емес, тек «қара моншада» ғана жуынады екен.

Сібірде 18-ғасырдың басына дейін моншаның ешбір түрі болмаған. 1708 жылы, Сібірде «воеводтар» аталған әскерлік корпустың, хал-жайын тексеріп қайтуға, Петрдің жұмсауымен, оның оң қолы – князь Меншиков келген. Сол сапардан қайтқан князь, Петрға берген рапортында, «сібірлік воеводтардың тұрмысындағы ең, үлкен кемшіліктің бірі – настығы, оның бас себебі – монша жоқтығы» деген сөзді айтқан. Петр содан кейін сібірлік өкіметке «барлық шаһарда монша салынсын» деген бұйрық берген. Коробейниковтің моншасы сол бұйрық бойынша салынған.

Моншадан сабынсыз тазарып болмайды. Сабын ол кездегі Россияда ең қат нәрсенің бірі екен. Жақсы сабынға ол кезде кокос немесе пальма аталатын өсімдіктердің майы жұмсалатын болған. Олар алыстағы Индия немесе Қытай сияқты жерлерден шағын ғана келеді де, жол шығынын қосқанда, хош иістендіру материалдарын қосқанда сабынның бағасы ауырлап кетеді. Ондай сабынды салтанат ретінде ақсүйектер ғана алады да, қара сүйектер алмайды. Кедей көпшілік түгіл, сабынды саудагерлердің де бірталайы алмауын естіп, Петр саудагер атаулы сабынмен жуыну туралы арнаулы бұйрық шығарған. Содан кейін сабынға: шекілдеуік, кендір, кенеп, мақта... сияқты өсімдіктердің майы қолданылып, сабынның саны көбейген. II-Екатерина тұсынан бастап, сабынға: қой, сиыр, шошқа... сияқты жануарлардың тоң майы қосылған.

Ал, ол кездегі Сібірде зығырын алатын өсімдік жоқ, жануардан молы – қой ғана. 18-ғасырда қадағы ширек тиын ғана болған қойдың тоң майының бағасы, 19-ғасырға кіре көтеріле бастап, орта тұсында екі тиынға жеткен. Ол да қымбат құн. Бірақ, монша онымен қызметін доғармайды.

Баю өрінен төмендемеген Коробейниковтердің Омбыдағы тоқырау қорасы, бірден-бірге мұра боп келіп, Малтабардың тұсында Варвара Викторовна Коробейникованың меншігі болып қалады. Ол қора иесі байдың жалғыз перзенті екен. Егде тартқан шағында сырқатқа айналған әкесінің шаруасын, бой жете осы – Варвара басқарады. Ол қорасына ұнатқандарын ғана түсіріп, ұнатпағандарына, әсіресе ауыл қазақтарына «бар, бар!» деп қолын бір-ақ сілтейді екен. Сондықтан «Варвараға» тілі келмейтін қазақтар «Барбар» қойып алған. Ол маңайдың қазағында «Барбарды» білмейтіні болмаған. Виктор Коробейниковқа тілі келмейтін қазақтар, не «Бектұр» деп, не ірі денесі мен қара өңіне қарап «Қара бұқа» деп атаған, кейбір қазақтар Варвараны Бектұрдың немесе Қара бұқаның Барбары деп, секпілді жирен ажарына қарап, «Шұбар байтал» деп, әртүрлі есім таққан.

Ауыр шаруасын жақсы басқарған және жалғыз ғана перзенті болған Варвараны әкесі үйінен шығарып күйеуге бермейді. Лайықты жігіт табылса, күшік-күйеу ғып алғысы келеді, ондай жігіт табыла қоймайды. Сөйтіп көк етікті кездеспей, көн етіктіге бара қоймай жүргенде Варвара кәртамыш болып қалады. Сол кезде әкесі өледі. Одан кейін Варвара туған үйінен тіпті кетпей, «кәрі қыз» болып отырып қалады. Ержеткен басы бос әйелде өсекке таңылмайтыны жоғын білеміз. Варвара да талайға таңылады, қанағатының қанша екенін өзі білсін, өсекшілер оған «көлденең өткен көк аттыны құтқармайтын қақпан» деген атақ жамайды.

Осы өсек Малтабарға да таңылады. Ол Омбыға қашан келсе де Варвараның тоқырау қорасынан түсіп, неше күн жатса да сонда болады. Өзгелердің көбінен сықап пәтер ақы, қора ақы алатын, моншасына да ақы алып түсіретін Варвара, қызметкерлерінің байқауынша Малтабардан көк тиын копейке алмайды. Біреулер «Малтабардан түсірері көп» деседі. Білетін адамдардың айтуынша, онысы рас та. Малтабар Варвараға сабын бұлғайтын арзан май табады, әр жылдың күзі мен қысында семіз қойларды мыңдап қыратын Малтабар, олардың сүйектерін де қайнатып, майын сығып алады екен, бұл да пайда болғанымен, бейнеті көп, сондықтан Варварамен танысқаннан кейін, «өзің қайнатып ал» деп ылау-ылау шикі сүйекті жібереді екен де, бұтын бір тиыннан өткізеді екен. Бір бұт сүйектен кеміне төрт-бес қадақ май ағады. Бұл да Варвараға үлкен пайда.

Сүйектің майын арзан бағаға беретін Малтабар, Варвараға сабын былғаудың қазақы әдісін үйретті. Сабынға қосатын сақарды (шелоч) қазақ қайнатқан күлден сарқиды және өзге күлден емес, «ашуы күшті» деп алаботаның күлінен сарқиды. Сол күлді қазанға ұзақ уақыт қайнатады да, суы сарқылып қоймалжың бола бастаған шақта үстіне қалың ғып шөп төсеген сөреге төгеді. Дымқос күлдің сүзілген (филтрация) тамшылары ағу үшін сөренің астына қазан қояды. Қазанға сарқыған сары суды тары да қайнатып, дымы құрғаған шақта, сарғылт түсті ұнтақ (порошок) болады. Қазақтың «сақары» осы. Сабынды сақарға май қосып былғайды. Былғанған сабын тез байлану үшін, ішіне түтелеп жүн-жұрқа тастайды. Былғана келе

бұндай сабынның түсі қараяды, сондықтан қазақтар «қара сабын» дейді. Білетіндердің, айтуынша, кір-қонды кетіруге, жәндіктерді өлтіруге қара сабыннан өтер сабын жоқ. Ал, құны, Россиядан келетін кір сабындарынан әлдеқайда арзан.

Варвараға қамқорсыған Малтабар, оған сабындық майды ғана емес, қажетті мөлшерде сақарды да жыл сайын жеткізіп тұрды, сабынның бұлай бұлғау әдісіне маман адамдар тауып берді. Содан кейін Варвараның күн тәулігіне дамылсыз қызмет атқаратын моншасы құны арзан сабыннан тарықпады.

Соншама пайда келтіретін Малтабарды Варвара «жатып жастық, иіліп төсек боп» дегендей мейлінше күтеді, әуелі моншасындағы өзіне арнаған номеріне кіргізіп, жақсылап тұрып жуындырады, содан кейін таза көйлек-дамбал кигізеді, қалаған тағамдарды мейлінше дәмді ғып пісіреді, таза бөлмедегі жұмсақ төсекке жатқызады...

Омбыда осындай әйел барын Шыңғыс Қызылжарда естіген. Оның мәңжайын баяндаған адам:

– Малтабардың көңілдесі, Омбыдағы бір үйі, – деген. Сондықтан, Шыңғыс оны керуге құмартып келе жатқан.

Енді көрсе ортадан биігірек бойлы, былқылдаған семіз денелі, бет бейнесі ашаң, жирен -шабдар енді, ақ шабдар шашты, үлкен тотыяйын көзді, пұштитаңдау әдемі мұрынды, көркемше әйел екен. Жобасы, жас кезінде сымбатты да, сұлу да болған кісі. Денесі етейе жасы егделене, сымбатының сұлулығы ыдыраған, бет ажарының көркі – күлімдей, ойнақши қарайтын көздерінде қалған.

Тегі, оңаша тіл қатқанда, Шыңғыстың кім екенін Малтабар Варвараға ескертіп қойған болу керек, көрген сәттен алдында құрдай жорғалап, «төбесінен тік тұрып» құрмет көрсетті. Шоқанды да ол, «қарағым, шырағым деп» көңілін табуға тырысты.

Жолаушылар Омбы қаласына кіріп, «Кадет корпусы осы» деген, аумағы екі-үш орамды тұтас қамтыған, сыртын ақпен сылаған, жыпырлаған терезелерінде сан жоқ, көше жақ іргелеріне терегі, талы, қайыңы аралас ағаштар ескен үйді жанат өте бергенде, «мен осында қалам» деп Григорий түсіп қалған. Арбадан ол түскенде, Шоқан да қарғып түсіп, екеуі құшақтасып үн-түнсіз қоштасқан. Григорийді қимаған Шоқанды Шыңғыс арбаға әрең мінгізген.

Григорий кадет корпусының комендантына барып каникулдан келуін мәлімдеген шақта, жаз айларында бытыраған кадеттер жиналып жатыр еді. Корпустың ішкі тәртібін басқаратын атаман Старков Евгений Васильевич қызметінде екен.

Тұратын бөлмесіне орныққан Григорий, Старковты іздеді де кабинетінде тапты. Ол Григорийдің әкесі Николай Ильич Потанинмен Омбыдағы офицерлік училищеде бірге оқыған, бірге бітірген, Николай әскерлік қызметке шыққанда, финляндиялық кадет корпусына оқуға кетіп, оны аяқтай, Омбыдағы училищеге қайтып эскадрондық бөлімнің, оқуын басқарған. Училище кадет корпусына айналғаннан кейін бүкіл корпусының ішкі тәртібін реттейтін начальнигі болған адам еді. Әкесін жақсы көретін Григорийді ол жан тартып, есігінде күзет тұратын пәтеріне де, кабинетіне де емін-еркін кіргізе беретін.

Бұл жолы да солай қабылдаған Старковқа, Григорий Потанин Шоқан жайын айтты. Одан бұрын бұл жайды Драгомиров та баяндаған еді. Бірақ, қызмет адамдарымен салқын сөйлесетін Старков, Драгомировқа «көерміз» деген де қойған. Әскери бөлімнің соғыстық кеңесіне мүше емес, Старков мүше, сондықтан да ол Драгомировтың ырқына көне бермейді. Қызмет бабында өзін сырғақ ұстайтын Старков, Драгомировтың Шоқан жайлы айтқан сөздерін тыңдап болғаннан кейін «көерміз, оқу кеңесінде ақылдасармыз» деді.

Старковқа Григорий Шоқан жайын Драгомировтан басқашарак баяндады. Драгомиров салқын түрде сөйлескен еді. Григорийдің сөздерінен Шоқанды ерекше сүйетіндігі байқалады. Сондықтан:

– Көерміз, байқармыз, – деп басында сырғақсыған деп айтқан Старковты, қоянға еркін жететін тазыдай тақымдап, өзі ғана емес, әкесінің де атынан өтініп, аузынан:

– Жақсы, қабылдайық, – деген сөзді суырып алғандай болды.

– Бірақ, – деді Старков. – Бірінші даярлық класына алып көреміз де, оқу жылының аяғына дейін сабақты үлгере алмаса шығарып жібереміз. Онда өкпелемейсің.

– Болсын, туысы құрметті атаман, – деді қуанған Григорий, – жылдың аяғына дейін, даярлық класстарының біріншісі түгіл, екіншісіне экзамен ұстауына бәс тігем.

Старковтың уәдесін алғаннан кейін Григорий тұра жүгірген қалпымен Коробейникованың тоқырау қорасына барса, Шоқан жоқ!..

Коробейникованың тоқырау қорасы сапырылысқан жүргіншілерден, қобырап әр жерге үйілген жүктерден арылмайтынын жоғарыда ескерткенбіз. Шыңғыстар келіп түскенде, қора іші тіпті былығып, адам жол тауып жүрер тұсы азғантай да. Әрі, әр жерде төбе-төбе болып үйілген шикі терілердің, кірлі жүн-жұрқалардың, қайнатылмаған сүйектердің, аттардың жас құмалақтарының, арбаларды майлаған мазуттардың, қызметін атқарып жатқан қара моншаның есігінен бұрқыраған қошқыл түтін мен жуындыдан шыққан күлімсі иістің салдарынан, қора іші жүректі айнытарлық сасық та.

Сол иіске шыдай алмаған, әрі дәрет сындырғысы келген Шоқан Григорий келердің алдында, қораны қоршаған тақтай шарбақтың далаға қараған қабырғасынан қарғып түсіп, ар жағындағы тоғайлы көгалға сіңіп кеткен.

Григорий келгенде, Варвара берген тәтті тамақтардың дәміне бөгіп отырған Шыңғыс, әлгінде тысқа шығып кеткен Шоқанды ескермеген еді. Енді ғана есіне алып іздетсе, ешқайда жоқ! Бір барса барары - Григорий. Ол мұнда. Бұл қалада одан басқа барары жоқ. Ендеше, қайда ол?!

Осы ереуілді сұраудан басы қатқан Шыңғыс, не істерге білмей сандалды да, ішкен - жегені кересі боп, қора ішіне тінту жүргізді. Жоқ!.. Қайда?

Варвара мейманханасынан Шоқан мен Шыңғысқа жасаулы кеңірек бір бөлмені жеке берген еді. Малтабар ол бөлмеге басқа адам кіргізбеуін өтінген еді. Шоқанды таба алмаған Шыңғыс соған кірді де, бұрыштағы бір жастыққа қисайды. Шоқанды бірге іздескен Григорий, «маған кеткен болар ма?» деп, кадет корпусының үйіне жүгірді.

Өз бөлмесіне кіріп шөкесінен жатқан Шыңғыс, жастығын жұмарлай құшақтап, ұзақ уфледі. Сонда түңіле күбірлеп айтқаны: «құдай-ау, бала бермей, пәле бергендей не жаздым мен саған?.. Елде де бүлік болды, бұл бала жолшыбай да бүлік болды!.. Омбыға келе тишығар деп дәмеленсем, мұнда істеп отырғаны мынау!»

Сөйтіп жатып, күнә - сұмдықтарын еске түсірсе, шеті мен шегі жоқ екен. Талай мазлұмды жылатқан, талай момынды қан қақсатқан ол, есесінен «дүние ісі ахиретке кетпейді» деген мәтелді түсіріп, жылауын бәсеңдетті де, ойын - «тәңірі уәтәбәрәкә ғалынің, солардың бірін алдыма келтіруі шығар» деп жылауын доғарды.

Бұл жолы ғана емес, бұдан бұрын да қылмысты істерін еске түсірсе, тәңіріден кешірім сұрап жалбарыну ретінде, ел намаз оқумен шұғылдана қалатын еді. Сол дағдысына бақпақ болып, шөккен орнынан түрегелді де, кілем үстіне қазақы түйе жүн шекпенін жәйіп құлшылыққа кірісті.

Намазға кейде салақсып жүретін ол жайнамазға бір отырса ұзақ отырып, біреулерін «қаза намазым» деп, енді біреулерін «нәфілім» деп, көпке дейін түспейтін еді. Бұл жолы да сөйтті ол. Намаздың әрбір рәкәғаты сайын түрегеле беруге жалыққан кезде, сәждаға жүресінен отырған қалпында барып, бірталай уақыт тоңқаңдады. Оған да жалыққан шақта, Мекеге барып келген хажының біреуі сыйлаған топаз тәспиғының тастарын тырсылдата санап, бірінші отыз үш таста «сұбхан-алласын», екінші отыз үш таста «әлхамдұ-лиллясын», үшінші отыз үш таста «аллаһу-әкбәрін» жүздің шоқысында – «салауатын» айтып талай уақыт отырды. Сондағы дәмесі – «Қанашжан келіп қалар ма?!»

Қанашы келе қоймады. Оны ойлаған сайын, мана қатайып алған жүрегі жіби берді. Енді оның көңіліне, әлгі бір қарғау сияқты айтқан сөздері

«кұдайдың, құлағына шалынып қалды ма?» деген қауіп кіріп, «ә, құдай, жанына жамандық бере көрме, құлыншағымның!» деп тіледі. Сол сәтте көз Жастары тағы да сорғалап кетті...

Шіркін, бала, не деген тәтті едің!..

Қазақтың ұғымында жақын жерден аңдитын жаудың біреуі – ұйқы. Сол жау жайнамаз үстінде мүлгіген Шыңғысты да құшағына алып, тәсбиғын тырсылдата тартып отырған ол, қалай қалғығанын білмей де қалды. Ойдан я жолдан жалыққан шақтарында, оның ұйқысы тастан қатты болушы еді. Сонда ол, жатқан үйін басына көтере қорылдап, ұйқыдағылардың көбін оятып жіберетін. Үйде батылы жететін біреулер болса, Шыңғысты оятатын. Ондайлар болмаса, қасындағылардың ұйықтай алмай мазасы кететін. Тез ұйықтағыштығының үстіне, ол өте сергек те дыбыс естілсе ояна қалатын және не дыбыс екенін аңғарғанша қалғымайтын...

Шоқан барған Омбы тоғайынын, арасында да жидек пен бүлдірген көп екен. Соларды терудің қызығына түскен ол, қораға іңірде оралып, үйге кіруге батылы жетпей, терезе сыртынан қараса, көлемі титімдей ғана, білтесінде тұтанған қызыл күрең отының үлкендігі тышқан тілінін, жылтындаған үшіндей ғана «үштік» аталатын кәрәсін шамның көмескі жарығынан, төрде басын темен салбырата шөке түсіп қимылсыз отырған әкесінің елесі көрінеді. Оның жайнамаз үстінде солайша қалғитынын Шоқан білетін, кейбір қалғыған шақтарында, анау-мынау дыбысқа ояна да қоймайтын. Әкесін «сондай жағдайда болар» деп ойлаған Шоқан үйді айналып кеп, сыртқы есікті сықырлатпай ашып кірді де, коридорда аяқтарын ұшымен басып, бөлмесіне жақындады. Оның жұқалау есігі қажарлы еді, ашылу-жабылуы дыбыссыз. Соған таялып бөлме ішіне құлақ тіксе, Шыңғыстың қорылдаған дыбысы естіледі.

«Қатты ұйқыда екен» деп жорыған Шоқан әкесін оятып алмау мақсатымен сәкісіне кілем төселген бөлмеге еппен кірді де, жататын орнына беттеді.

Сақ құлақ Шыңғыс, Шоқанның төсекке қисайған сыбдырын естіді. Әйтсе де сыр бермей қорылдаған болып жайнамаз үстінде сәл отырды да, Шоқанның мұрны пысылдаған дыбысынан «ұйықтады» деп ойлап, еппен басып қасына келді. Шоқан өтірік ұйықтап жатыр еді, ойы – әкесінің не істеуін бақылау. Баласының қасына келген Шыңғыс, бетін қабырғаға бере бүк түсіп жатқан Шоқанды арқасынан құшады да, солқылдай жылап жата кетеді. Әкесін аяп кеткен бала, мейірімдік көрсеткісі келгендей, бетін бұра аунап түсті. Бірақ, бұнысын ұйқысырау сияктандырып, дыбыс бермеді. «Оятып алмайын» деген оймен, өксігін әрең тыйған әке, жанының бөлшегіндей баласын, бауырына қыса түсті. Олар терең ұйқыға кетті...

Шіркін, осындай бір тәтті ұйқы-ай!..

Шыңғыс әдетте ерте оялатын еді де, дәретін алып, намазын өтеп, содан

кейін тағы да жатып, биенің бас сауынына дейін тұрмайтын еді. Үйінен мына сапарға шыққаннан кейін де сол дағдысын тастамаған Шыңғыс, Шоқанды бауырына баса ұйықтаудан таң біліне оянды. Құшағындағы Шоқанға қараса, ұйқыға мас болып түк сезер емес. «Қимылдасам оятып алармын» деген оймен, ол аз уақыт тым-тырыс жатты да, аздан кейін Шоқанның басындағы қолын шымшымдап суырды. Шоқан оянбады. Басын көтерген Шыңғыс, Шоқанның үстіне төрт тағандай төніп, жоғарғы жақ шекесінен құшырлана иіскеді. Оянып кеткен сияктанған Шоқан, екінші жамбасына аунап түсті де, пысылына кірісті.

Үйден еппен шығып дәретін алып келген Шыңғыс еппен кіріп, намазын да еппен оқып, еппен киініп, Малтабардың бөлмесіне кірді. Буынып-түйінген ол, есеп-шоттарын қағып отыр екен. Қасында бір жамбастап қисайған Варвара. Екеуі әзілдесіп отырған сияқты, езулерінде күлкі.

Әйелдерін қазақ ғұрпына бағындыратын Малтабар кеше Варвараға да: «Ханның көзінше ыржақтаспа, ол келгенде тұрып кет, алдында әдеп сақта» деп тапсырған. Содан кейін, өзге қонақтарына еркінсіп жүретін Варвара, именіп, алдында қазақ әйелі сияқты иба тұтқан. Қазір де Шыңғысқа кездескен шақтарында, ауылдың жеңгесіндей сөйтіп, Шыңғыс есіктен көріне, күлімсіреген езуін жиды да, үстін сілкіне түрегеп, шығып кетті. Шыңғыстың жеңге көретін кейбір әйелдермен қалжыңдасатыны да болушы еді. Семіз денелі Варвара, ту қойдай жайқандап жөнеле бергенде, көзін тіге қалған Шыңғыс, ол есіктен шыға:

– «Семіз қатын – құс төсек, арық қатын – жоққа есеп» деген еді, Малтеке, әлгі бір жеңгейдің найқалуы-ай! – деп жымыды.

Варварамен арасындағы есекті Шыңғыс естімеген болар деп ойлайтын Малтабар, оның мына әзілінен қысылып қап, «жеңгей» деген сезді маңына жолатқысы келмегендей:

– Иә, күйлі қатын, – дей салды.

– Ажарлы да ұрғашы екен, – деді Шыңғыс. – Денесі етейгенмен, кескін-кейпі келіншек қалпында екен.

«Осы сол қатынға қызығып отырмаса не қылсын?» деген ой кеп қалған Малтабар, сырын тартып көргісі келгендей:

– Рас, тақсыр, құнына тұратын кісіге «кет, әрі» емес мінезі де бар, – деді күліп.

Бұл қалжыңды әрі созуға Драгомиров бөгет болды. Омбыға Шыңғыстан біраз күн бұрын жеткен ол, Шоқан жайын да, Шыңғыс жайын да тиісті орындармен кеңесіп, тиянақтап қойған еді. Шоқан туралы тиянағы – Старковтан жөні түзу жауап ала алмағаннан кейін, бүкіл корпусстың начальнигі, генерал-майор Федор Андреевич Шрамға жолығып, одан кейін,

Батыс Сібірдің генерал-губернаторы – Николай Семенович Сулимаға жолығып, екеуінен де кадет корпусының оқу істерін басқаратын Ждан – Пушкиннің атына, – «қабылдансын» деген записка алған. Енді Старков тырп ете алмайды.

Бұл жағынан көңілі орныққан Драгомиров, Шыңғыстың өз жайын да Сулимаға толық баяндады. Оның кеңсесінде Шыңғысты жамандаған материалдар үйме-жүйме еді. Солардың көбін тексеріп келген Драгомиров, Шыңғысқа болысу ниетімен:

– Көбі жала екен, шыны – көңіл бөлуге тұрмайтын ұсақ-түйектер хандық заманы өткенін көріп отырған аталықты қазақтар, Шыңғысты «хан-тұқымы» деп ұнатпайды екен, әйтпесе, сібірлік қазақтар үшін ашылған округтердің сұлтандарының ішінде, орыс заңынан хабары бар осы Шыңғыс қана қазақтардың бұған өшігетін бір себебі: Шыңғыс орыс заңын іске асырмақ болады, қазақтар ата-бабасынан қалған әдет заңын қолданғысы келеді, екі заң бір-біріне қайшы қазақтардың, «Россия патшасына бағындық» деуі, көп жерде «ат» тілі ғана, көбі ішінен қарсы сұлтандардың арасында Романовтардың таж-тахытын адал жүректен құрметтейтін азшылығының біреуі осы – Шыңғыс деген.

Өзі дворяндар тұқымынан шыққан Сулима, қазақ хандарының да тұқымын «ақсүйекке» жорып, оларға ерекше ілтипат жасайтын.

Драгомировтың сөздеріне құлақ асқан Сулима, оған: – Сізше не істеу керек, сонда? Уәлихановтың қисайған абыройын қалай түзеу керек? – деген сұрау қойды.

Ол сұрауға Драгомировтың жауабы әзір еді. Көкшетау дуанының аға сұлтандығын Абылай тұқымынан тартып алған, «қарадан хан болды» деген атаққа ілінген -Қаратоқаның Зілғарасы қиянатшыл болып, патшаның атына үстінен арыздар жауған өкімет тарапынан тексеріс болғанда, арыздағы оқиғалардың көбі расқа шыққан. Зілғараның үш әйелінен он төрт ұлы болған екен, солардан Әлібек дегені ерекше қиянатшыл болып, Зілғара соның қылығына күйген сонан, «әне ұсталады, міне ұсталады» деп жүргенде Зілғара өлген, Әлібекті өкімет «итжеккенге» жер аударып жіберген, ендігі аға сұлтан кім болары мәлімсіз шақта, Омбының генерал-губернаторы, жұрттың «жуас адам» деп сұрауымен, уақытша Зілғараның үлкен ұлы – Мұсаны тағайындаған, (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Ленин ауданында Явленно аталатын село бар, қазақтар оны «Мүсін» дейді, ол – «Мұсаның қаласы» дегені, себебі, сол село келіп түскен жерде, бұрын Мұсаның қыстауы болған), жуас Мұсаның қызметі де сылбыр болып, Шыңғыс пен Шоқан Омбыға барған кезде, Сулима Көкшетау дуанына аға сұлтан боларлық кандидат іздеп отыр екен, бұл сөзді естіген Драгомиров Сулимаға Шыңғысты ұсынғанда, сөз қатпай көне кетті.

– Бірақ, – деді Сулима, – бұл ұсынысты ұлы мәртебелі патша ағзам бекітпей жариялай алмаймыз. Қазір Валиханов қалаған жеріне қайта

берсін, артынан хабарлаймыз.

Драгомиров Сулимаға тағы бір ұсынысын айтты:

– «Құсмұрын» аталатын дуанның қазір қажеті жоқ, оны жою керек те, бағынышты елін Көкшетау дуанына қосу керек.

– Бұл қиындау мәселе, – деді Сулима, – аға сұлтанды тағайындау менің қарамағымдағы іс, егер ықласы түссе ұлы дәрежелі патшамыз, бұл жайда мен жасаған ұсынысты бекіте салады, ал, округті жою үшін, әуелі патша сарайының қасындағы сібірлік комитетке дәлелді ұсыныс беруім керек, ол ішкі, сыртқы, және соғыстық министрліктердің пікірін сұрайды, олар мақұлдаса, мәселе сенатта тексеріледі де, сол мақұлдаса ғана, патшаның бекітуіне береді.

Бұл жайлардың, бәрін жақсы білетін Драгомиров, ұсынысын әдейі, мәселе көтеру үшін айтқан еді. Сулима ол тілегін қабылдап, кешікпей Петербургке хат жолдауға уәде етті.

Құсмұрын дуанындағы халықтың Шыңғысты аға сұлтандықтан түсіру, орнына Есенеиді қою туралы қаулысын Драгомиров Омбыға ала келген еді. Бұл жайда Сулиманың айтқаны:

– Егер Валиханов қаласа, патшаның әмірі келгенше, бұрынғы қызметіне қоя тұруға болады.

– Ол мүмкін емес, – деді Драгомиров, – егер Құсмұрынға қайтып барса, күзеті қанша қатты болғанмен, қазақтар оны өлтіріп тастайды.

Құсмұрынды үкіметсіз қою мүмкін еместіктен, Сулима өзіне берілген правоға сүйенді де, Есенеи Естеместі уақытша аға сұлтан ғып бекітті. Бұл бұйрықты іске асыру үшін Құсмұрынға баратын Василий Иванович Добшинскийде Драгомиров Ыстаптың жатағы -Тілеміс Сапақовты тілмаш қып беруді тапсырды.

Коробейникованың тоқырау қорасына түскен Шыңғысқа, Драгомиров осындай даярлықпен барған еді.

Шоқанның ұйықтап жатқанын естіген Драгомиров, бірер аяқ қымыз жұтты да, мән-жайларды түгел баяндады. Бұл сөздерге қатты риза болған Шыңғыс – «достық деген осындай болады да!» деп Драгомировті құшақтап сүйді Драгомиров ертең қатынаспақ болып кетіп қалды.

Ендігі мәселе Шоқанда. Оның Омбыда оқуға қалар-қалмасы Шыңғысқа мәлімсіз. Егер қалғысы келмесе қайтпек? Еріксіз қалдырғанда не болмақ? Оған қала қойса жақсы. Егер қалмаса ше? Зорлап қалдырғанмен қашса ше? (Шоқан оны істейтін бала), сонда, қаша қалса қайда барады? Туған үйіне, әрине бармайды, мүмкін, Баян ауладағы нағашысы -Шорманның Мұсасына

барар, өйткені ол, Шоқанның есі кірген кезде Құсмұрынға келіп, нағашысы мен жиенінің қатты үйлескені бар, Мұса аттанарда «Сізге барам» деп Шоқанның жылағаны бар, Мұсаның «кейін әкеп тастармын» деп алып кетпек болғаны бар, оған Зейнеп пен Шыңғыс көнгенде Шепе көнбей, жанжалмен алып қалғаны бар. Содан біраз уақытқа дейін ашуланған шақтарында, Шоқанның «нағашыма кетемін» дейтіні бар, сондықтан Омбыдан қашса Баянға кетуі мүмкін, бірақ, кіммен? Өз бетімен кетем деп қаңғырып өлсе қайтпек?..

Осы ойлардан басы дал болған Шыңғыс, мейманхананың өздері жатқан бөлмесіне келсе, Шоқан төсекте әлі жатыр екен. Әкесі бөлмеге кіргенге дейін оянып, тұрар-тұрмасын білмей жатқан ол, енді, әкесі кіре көзін жұмып, мұрнын пысылдатып, ұйықтаған бола қойды. Мезгіл бұл шақта – шалшық түс. Ауылдағы күндерінде Шоқанның бұдан да кеш тұратын кездері бола беретін. Сонда, «ұйқысы қанып тұрсын» деген ойдағы Зейнеп, орданың жабулы түндігін ашпай, «самал сойсын» деп, туырлықтардың етегін түріп қоятын, ондай шақта «шыбын да ызыңдамасын» деген ниеттегі Зейнеп, намазын оқып алған Шыңғыстың тамағын қонақ үйге апарып беретін. Мал орданың маңында болса – болмаса да жоқ. Жат-жараның кісілері бұл үйге аттарын алыстағы бағанға байлап жымында шұбырған қояндардай біріне бірі ілесе келеді де, қонақ үйге кіреді. Әдетте даңғазалана кеңесетін оларды, егер Шоқан ұйқтап жатса, Аба келіп «ақырын» деп сақтандырады, содан кейін, «Шоқан тұрды» дегенше, олар сыбырласып сөйлеседі, ондай шақта ас үйде ұйықтайтын өзге балаларын тамақтандырғаннан кейін, Зейнеп «алысқа ойнаңдар» деп, не далаға, не қараша ауылға қуады, бөгелектеген жылқы, шанышқақтаған сиыр шауып келмесін деп, салт бір жігітін күзетке тұрғызады...

Ауылдағы күндерінде, ұйқысы қанып тұратын Шоқанның оянуы да ерекше еді. Неге екенін кім білсін, ол ояна сала бақырып жылайды, сонда айтар жалғыз сөзі «апа!», онысы -Зейнеп. Ұзақ жерге бармайтын, уақытын орданың төңірегінде өткізетін Зейнеп, Шоқанның даусы шыға жетіп келеді. Оның, «немене, Қанашжан?» дейтін дағдылы сөзіне Шоқан жауап бермей, даусын үдете еңірей береді. Оның жақсы көрер тамақтары: піскен қаймақ, күйіксіз қаспақ, жаңа ғана іріткен ақ ірімшік, қайнатқан қаймақтың түбі, тұщылау торта, шалалау ашыған саумал, еттен жақсы көрері бүйрек пен жүрек, ашқылтымды жалаған кезде сүйсінері ашымаған сүр мен қышқылтымдау ащы құрт, кейде кеше ғана езілген құрттың малтасы...

Бақыруын доғару орнына үдете түсетін Шоқанның алдына, Күнтай мен Зейнеп жаңағы тамақтардың бірінен соң бірін тосады, Шоқан жемейді оларды, егер Зейнеп қыстайын десе, тамағы мен ыдысын бет алған жағына лақтырып, тиген жерлерін бүлдіреді... Ояна сала осындай бүлік жасайтын Шоқанның жалғыз ғана алданары – Жайнақ. Ол келсе, ұйқысы да ашылады, тамақты да жейді, содан кейін ойынға кетеді...

Шыңғыс жолға шыға, Шоқанды «үйдегі дағдысына бағар ма» деп

қорыққан еді, өйтпеді Шоқан. Ауылынан мезгілімен ұйқтап, мезгілімен тұрады, жанжал шығармайды, тамақ таңдамайды, бергенді ішеді және тойып ішеді...

Үйінен шыққалы, Шоқанның бірінші рет кеп ұйықтауы – Коробейникованың үйінде. ұйқысы мейлінше қанған ол тұрып кетуге ерініп жатыр. Осы қазір оның кез алдынан кейінде қалған туған аулы, апасы, Күнтай, Жайнақ, балалар – бәрі-бәрі тізбектеле өтті. Сағыныш өзегін өртеп, Шоқан ал, жыла кеп, ал, жыла!.. Сол өксігін баса алсыншы, көрейін!..

Шоқан сол қалпымен ұзақ жылар ма еді қайтер еді егер есік жақтан тықыр естілмесе. «Кім?» деп көз қиығын түсірсе – әкесі!

Ол тағы да ұйықтаған болып сұлық жата қойды. Бірақ, оның ояу екенін, әдейі ұйықтаған бола қоюын Шыңғыстың қырағы көзі есікті аша бере шалып қалды. Сонда да білмеген болып, баласынан алшағырақ отырды да, оған айтқысы келген сөздерін, өз бетімен сөйленген боп, арасына уйлеуін араластыра, ыңыранған үнмен соға берді, сондағы ойы -сөздерінің бәрін Шоқанның көңілін оқуда қалуға аудару.

Неше түрлі жылы лептерден құралған бұл сездерді «аяқтадым - ау» деген шақта, тыңдай беруге жалыққан Шоқан оянып кеткен боп ыңырсиын деп еді, Шыңғыс еңбектей ұмтылып:

– Немене, Қанашжан, – деп құшақтай алды.

– Ап-па! – деді Шоқан, қайда жатқанын біле тұра, Шыңғысты үрейлендіргісі келген қулықпен.

– Қанашжан, біз үйде емеспіз ғой, – деді Шыңғыс, сасқалақтап.

– Қаймақ!

«Оянған шақта осы сөзді айтып қала ма» деген қауіппен Шыңғыс мана Малтабарға қаймақты да, қаспақты да даярлатып қойған еді.

– Қазір әкелем, – деп орнынан тұра жүгірген Шыңғыс, шыны кесеге салған қаймақты алып кеп:

– Міне, Қанашжан! – деп ұсынып еді, басын көтеріп кесеге үңілген Шоқанның қиқарлығы ұстай қап:

– «Қаспақ» дедім ғой, – деп кесені лақтырып жібере жаздады, Шыңғыс әрең ұстап қалды. Ол:

– Қаспақ та бар, қазір әкелем, – деп қайта жүгірді.

Шоқан әкесін аяп кетті, ол өмірінде біреуге ыдыс әперген кісі ме? Мынасы - бірінші әперуі болу керек. «Неліктен?» деген сұраудың жауабын

Шоқан кідірмей тапты, бірінші жақтан – жапан-түзде жалғыз ғана жақыны болғандықтан, әрі әкелік ықыласы түсіп кеткендіктен, екінші жақтан – «окуда қалар ма екен» деген үмітпен, көңілін тапқысы келуден.

Сондықтан, әкесі алып келген қаспақты, Шоқан жылы, қышқылтым қалашты батыра жеп, құп - соғып алды. «Тағы да шатақ шығармаса не қылсын!» деген қорқыныш ойдағы Шыңғыс, «мынасы бір игісін болды-ау» дегендей, баласының қаспақты түгел жеуіне іштей қуанып отырды. Шоқан тамаққа шепік бала еді. Кейін тамақ түрлерінің көптігінен бе, олардың дәмділігінен бе, – алдына келген тағамдарының әрқайсысынан құстай шоқып, әр ішімдіктен бірер ғана жеңіл ұрттап, «болдым» деп шегіне қоятын, сонысына қарап астың, түрін де, мөлшерін де азайтайын десе, «анау қайда? Мынау қайда?» деп әлек салады, кейде татпай қояды, сонысына қарап, «сұрайды-ау» деген асын шешесі Шоқанның алдындағы дастарқанға түгел үйеді. Соны білетін Шыңғыс, Шоқанның недәуір қаспақты түгел жеп алуына қайран қалды.

Астан кейін Шоқан тысқа шығып кетті. «Тағы бір жаққа жыта ма?» деп қауіптенген Шыңғыс, оны көрінбей сырттан бақылады. Қорадағы жүктердің арасынан жылысып өткен Шоқан шарбақтың үстінен сыртқа қарай қарғығанда, Шыңғыс жүгіріп барып тақтайлардың жігінен сығалады.

– Қанаш!! – деген бала даусы естілді қақпа жақтан. Шоқан да, Шыңғыс та қарай қалса, – Григорий!

Кешеден бері жалғызсырап қалуынан ба, сапарлас досын сағынып қалудан ба, Шоқан:

– Керей!.. Күргерей!.. – деп тұра жүгірді де, бассалды. Екеуі бір-бірін арқаға қаға, құшақтаса кетті. Шыңғыстың көзінен жас ыршып кетті.

Григорий бұл үйге кеше түн ортасы жақындаған шақта бір келіп, Малтабардан Шоқанның оралғанын, әкесі мен екеуі жатып қалды деген хабарын естігеннен кейін, «мазаламайын» деп қайтып кеткен.

Шоқанмен құшақтасып мауқын басқаннан кейін, Григорий кеше Старковқа жолыққанын, оның Шоқанды оқуға алуға ризаласқанын сыпылдаған сөздермен баяндап берді.

– Жақсы болған екен, – деді Шыңғыс, Драгомировпен бұл жайда сөйлескенін бүге тұрғысы кеп.

Шоқан үндемеді.

– Қанаш, Шоқан! – деді Григорий казак-орыс акцентіндегі қазақ тілімен, жыпылдата сөйлеп, – көрейік, кадет корпусы үйін!.. Тамаша үй!.. Қайда!.. Біздің Капитан, Кукала, Болатнай, түгел сыяды оған!.. Артық қалады!.. Жүр, көрейік!

Ол Шоқанды жетектегісі келгендей, қолынан ұстап, қақпаға қарай тартты. Ішінен әлі түгел кене қоймағанмен, әкесінің, басқалардың айтуынан және болашағын ойлағандықтан, Шоқанның оқуға түсуге көңілі аздап ауытқи бастаған еді. Сондықтан, кеше сыртынан ғана көрген кадет корпусының үйін, енді іші-сыртын аралап көргісі кеп, Григорий жетектегенде жетекшіл тайдай соңына ере жөнелді.

Олар солай бара тұрсын. Біз оқырман кепке, кадет корпусын таныстырайық. Оның алдында, айтыла кетуі қажет төмендегідей сөздер бар.

Шоқан Уәлихановтың 1904 жылы орыс тілінде басылған шығармалар жинағын, сол жинақтағы портреттерін, менің алғаш 1913 жылы, Шоқанның ата - бабасының мекені -Сырымбет тауының етегінде, туған інісі - Нұрмұхаммедтің (Қоқыш) үйінде көруім, «Өмір мектебінің» бірінші кітабында, одан кейін, 1921 жылы сол Қоқыштың үйінде Шоқанның сүгірет салған альбомын көруім «Өмір мектебінің» екінші кітабында баяндалуы, оқырмандарға мәлім. Сол кезден бастап Шоқанның өміріне, қызметіне көңіл аударуым да, 1928 жылы СССР Ғылым Академиясының Ленинградтағы қолжазбалар архивінен Шоқанның «23 фонда» аталатын толып жатқан материалдарын, Шоқанды зерттеушілерден бірінші болып кездестіруім де белгілі.

Осыларды және басқа материалдарды зерттеу негізінде, мен әуелі қырқыншы жылдардың алғашқы жартысында «Ариаднаның арқауы» деген пьеса, елуінші жылдардың екінші жартысында «Шоқан Уәлиханов» деген пьеса жаздым. Екі пьеса да баспасөзде жарияланды.

Бұл пьесалармен Шоқан Уәлихановтың бай өмірі және аса зор қоғамдық қызметі түгел қамтылмайтын болған соң, ұлы адам туралы роман жазу ойына келдім. Сол мақсатпен, тағы да материалдар іздеп, 1952 жылдың күзінде Омбы қаласына бардым. Сонда, бұрынғы кадет корпусының үйінде, Омбының Михаил Васильевич Фрунзе атындағы Қызыл тулы жаяу әскерлер училищесі мекендейді екен, начальнигі генерал-майор Леленьков (өкініштісі сол аты есімде қалмапты) жолдас екен. Осы жолдас Омбыдағы кадет корпусының тарихын түсінуге, маған өлшеусіз зор жәрдем көрсетті.

Кадет корпусының архивін, жасы сол кезде сексеннен асқан Шиторля есімді арихвариус басқарады екен. Атасы неміс демесе, езі орыс арасында туып, орыс арасында өсіп, кадет корпусы «соғыстық гимназия» аталған кезде, (1863—74-жылдары) соны бітірген Шиторля, аяғының ақауы барлықтан, құрылыстық қызметке шықпай, архивте отырып қалған. Сонда 50 жылдай қызмет атқарған ол, қай қағаздың қайда тұрғанын көзін жұмған қалпында тауып бере алады. Өзі барып тұрған монархист. Сондықтан патшаларға немесе корпусты басқарған генералдарға байланысты материалдарды полкадан суырғанда, әуелі оларға ізет көрсеткен бейнеде шоқынып алады да, шаңын сүртіп, қолына «ешбір қағазына қалам, қарындаш тигізбейсіз, бүктемейсіз, тұрған қалпында ғана қарайсыз, жырту

деген тіпті мүмкін емес. Қайтып алғанда түгел ақтарып көрем, айтқан шарттар сақталмаса, өте реніш болады, одан кейін кім айтса да ешбір материалды ала алмайсың», - деп береді.

Оның архив тәртібіне қатты адам екенін Леленьков та ескертіп «ренжіте көрмеңіз, егер ренжісе айтқанынан қайтару қиын» деген.

Мен, әрине, Шиторляның сөзінен қия басқан жоқпын. Содан кейін сеніп алған ол, «бөгде кісілерге көрсетпейтін қор», «мейлінше құпия қор» деген материалдарды да еркін қаратты. Кей қағаздарды, - «бұлар осы архивтен басқа жерде жоқ материалдар» деп береді.

Маған корпус үйінің, іші-сыртын Леленьковтың өзі аралатты. Икона сияқты, патшалардың портреттері сияқты, дұғалықтар сияқты нәрселер болмаса, аумағы аса зор бұл үйдің ішінен бұрынғы мүліктер алынғаны аз екен. Корпустың тарихын елестететін залда, осы корпусқа қызмет атқарған генералдардың, офицерлердің портрет - галереясы да тұр.

Корпустың қала ішіндегі естелікті орындарын түгел көрсеткен Леленьков, мені қала сыртындағы жазғы лагерьға да апарды. Ол - суы Омбы өзеніне құятын, арнасы кең, жағасы қалың орманға бөлінген «перінің жырасы» аталатын сай екен. Сайдың бойында кадет корпусы дәуірінен де бірталай капиталдық үйлер, кадеттер қолдарынан еккен неше алуан ағаштар сақталған. Совет заманында лагерь мейлінше кеңіген, әдеміленген.

Мен Омбыда айға жақын уақыт болдым да аттанар алдында Леленьковқа қоштасуға бардым. Ол маған «соңғы сыйлығым» деп, «Краткий исторический очерк, первого Сибирьского имени императора Александра 1-кадетского корпуса» дейтін кітап берді. Қалыңдығы 448 беттік бұл кітап, 1913 жылы кадет корпусының жүз жасқа толуына арналған юбилей тұсында басылған. Бұл кітап, менің кадет корпусы туралы архивтен алған материалдарымды толықтыра, жинақтай түсті.

Осынша көп жәрдем көрсеткендігі үшін, мен оқырман көпшіліктің алдында, генерал-майор жолдас Леленьковқа сансыз көп алғыс айтам.

Енді, кадет корпусының тарихын оқырмандарға қысқаша баяндап берейік.

«Кадет» француздың «кенже» деген сөзі екен. Шамасы 16-ғасырдың ортасында, аксүйектердің азаматтық оқуға қыры жоқ ұлдарына соғыстық білім беру мақсатымен, үкімет «Кадет корпусы» аталатын школа ашқан. Содан кейін, осындай школа Европа мемлекеттерінің көбіне тараған.

Россияда кадет корпусы 1743 жылы, пажский және финляндский деген атпен екі жерде ашылады. Мақсаты – отанға еңбегі сіңген отставкадағы офицерлердің кенже ұлдарына соғыстық білім беріп, олардан офицерлер даярлау».

Шоқан Омбыға оқуға барған жылы, Россиядағы кадет корпусының саны жиырмаға жеткен. «Сібірлік кадет корпусы» – осылардың бірі.

Сібірді 17-ғасырдың аяқ шенінде отарлай бастаған Россия, 19-ғасырдың аяқ тұсында, түгелімен меншіктеп, шығыс жақ шеті Сахалин жарты аралымен, Япон теңізімен көмкерілген оңтүстік жағы қазақ даласының «Арқа» аталатын жотасымен шектескен. Бұл өлке, көлем жағынан бүкіл Европаның жерінен үш еседен артық.

Сібірді отарлау, Россияға қиынға түспеген. Бұл өлкедегі угро-фин, түрік және монғол тұқымдас халықтардан, Россияның Ермак Тимофеевич басқарған алғашқы қосынына он бес жылдай қарсылық көрсеткен, – татар ханы – Көшім ғана. Ол хандық жойылғаннан кейін, Сібірдің былайғы халықтары, Россияға бірінен соң бірі татулықпен бағына берген.

Сонда да, «шекара» аталатын жиектерді қарсылардан қорғау үшін, патша өкіметі Сібірде «ерекше корпус» деген атпен, қарамағында он полкы бар әскери қосынын ұстаған, штабының тұрағы - Тобыл қаласы.

Бұл қосын регулярный және иррегулярный деп екі жүйеге бөлінген, бастапқысы –соғыстық тәртіптегі әскер, екіншісі – казак-орыс линиясындағы станицалар. Регулярлық бөлімі, – рекрут аталатын әскердің міндетті қызметіне шақырылған жастардан құралады; иррегулярлық бөлім, – редут аталатын, казак-орыс линиясындағы станицалардан құралады, қазақпен шекараны, бүкіл станица халқы болып қорғап, төңіректерінде қазылған орларды күні-түні күзетеді, «воевод» аталатын, регулярлық бөлімді, Россиядан жіберілетін офицерлер мен генералдар, иррегулярныйды – станицаның атамандары басқарады.

Воеводтардың тұрғын халықтарға тиышсыз болуы, осы жайда жазылған арыздарды тексеруге І-Петр князь Меншиковты жіберуі жоғарыда айтылған.

Тексеріс жасаған Меншиковтың Сібірдегі ерекше корпус өмірінен тапқан зор кемшілігінің бірі, – солдаттар түгіл, ковалерияда қызмет атқаратын казак-орыс офицерлерінің де көбінің сауатсыздығы. Себебін тексерсе, бүкіл Сібірде бір де бір орта дәрежелі оқу орны жоқ екен, «бастауыш» дейтін школаларда да өте аз екен, олардың да көбіндегі учительдер - өздерінің сауаты шағын – полиция, урядниктер.

Бұлай болуы Меншиковқа заңды да сияқтанды. Сібірден жер көлемі үш есе тар Европада сол кезде жүз миллионнан астам халық тұрады екен, ал, бүкіл Сібірде жарты миллиондай ғана халық тұрады, олардың қала, селоларының аралары өте алшақ, ендеше, оқушыларды қалай жинайды?..

Меншиковтың рапортымен, І-Петр Сібірдің батысындағы қала – Тобылмен, шығысындағы Хабаровскіден ер балалар үшін екі гимназия ашуға бұйрық берген. Бұйрықта Сібірдегі өзге қалалардан және казак-орыс

станицаларының үлкендерінен бастауыш мектептер ашылуы айтылған. Іс жүзінде мемлекет қарамағындағы гимназиялар ашылады да, бастауыш школалар бұрынғы күйінде қалып қояды, оларды ашуға қаражат табылғанмен, оқытушы табылмайды.

1765 жылы Сібірдегі әскери корпустың хал-жайын тексеруге соғыс министрлігінің инспекторы генерал - поручик Шпрингер келеді де, сауатты командирлердің аздығын көріп, болашаққа офицерлер даярлау мақсатымен Батыс Сібірдің Омбы, Қызылжар, Ямышева, Бийск аталатын төрт қаласында оқуы алты жылдық школа ашады. Тобылдағы штабтың қасынан әскерде жүріп өлген офицерлердің жетім балаларына арналған тағы школа ашады. Бұлардың бәрі үкіметтің емес, жергілікті әскери халықтың (казак-орыс) қаражатымен тіршілік жасауға тиісті болғандықтан, тағы да көп жылдардың бойына аты бар, заты жоқ школа болады.

19-ғасырдың басында, Сібірлік корпустың қолбасшысы болып, 12 жылғы Отандық соғыстың ерлерінің бірі, генерал-лейтенант Григорий Иванович Глазенап келеді. Ол аты бар, заты жоқ соғыстың төрт школаны біріктіріп, 1813 жылы Омбы қаласында «казак-орыстардың соғыстық училищесі» деген атпен бір ғана школа ұйымдастырады, начальник қып өзінің адъютанты, штабс-капитан Бороневскийді тағайындайды.

Кейін, 1845 жылы Сібірлік кадет корпусына айналған бұл училищенің отыз екі жылдық өмірі екі жүйеге бөлінеді: бірі – 1813-1825 жылдардың арасы, екіншісі – 1826-1845 жылдар арасы.

Училище алғашқы жылдарда «Азиялық саудагерлердің тоқырау қорасы» аталатын, қарағайдан қиылған үйлерге орналасады. Ол кәзіргі Омбының «Ойқала» аталатын сайдағы орнында екен, бұл маңайда ол кезде қалың орман екен.

Училищеге алғашқы жылы отыз - ақ бала түседі, оқу жылының не бар қаражаты - бір мың үш жүз - ақ сом, оның 748 сомын әскерлік корпустың кеңсесі береді, 552 сомы жылудан жиналады. Штаты бір бақылаушы, үш учитель; олар әскерлік қызметтен босанған, білімдері төмен, кемтар офицерлер.

Сабағын осылай бастаған училище, жылдан жыл қаражатын да молайта, оқушыларын да көбейте кеп, 1825 жылы кадеттердің саны төрт жүз елуге, бюджеті жиырма мың сомға көтеріледі. 12 жылда училищеде оқығандардан 58 адам офицерлік атаққа ие болады.

1819-23 жылдардың арасында, Сібірге Россияның сол кездегі мемлекет қайраткері Михаил Михайлович Сперанский келіп, шаруашылығына да, әкімшілігіне де, мәдениетіне де толып жатқан өзгерістер кіргізуі, бізге өткен тараулардан мәлім. Сол Сперанский патшаға берген ұсыныстарында:

– Сібірлік кадет корпусы аталатын оқу орны, тек әскер қызметкерлерін

ғана даярламау керек, одан шаруаға, мәдениетке, әсіресе, оқу орындарына пайда тигізетін білімділер шығу керек, – деген.

Осы ұсыныс қабылданып, 1826 жылы, «казак-орыстардан офицерлер даярлау училищесі», «Сібірлік линиядағы казак-орыстардың соғыстық училищесі» деген атқа ауысқан. Оның оқу мерзімі жеті жыл, оқу программасына әскери сабақтардан басқа ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, бақшашылық сияқты сабақтар қосылған. Соған сәйкес қаражаты да молаяды. 1825 жылы Глазенап басқа қызметке ауысып, орнына келген инфантерия генералы Капцевич училищенің бюджетін 50 912 сом 27 жарым тиынға көтереді. Бұған дейін оқушылар киімдерін өз есебіне сатып алады екен, оған әлі келмейтіндер, құрылыстағы әскерлердің тозған я модыдан шыққан ескі-құсқысын пайдаланады екен. Капцевич оларға школдық форма кигізеді, жаз айларында лагерьға шығарып, кадеттерді бау-бақша өсіру жұмысымен шұғылдандырады, тамақтарын тәртіпке келтіреді, оқу және жатақ үйлерін күн тәулігінде үнемі тұратын күзеттер қояды, сабақ программасына неміс, француз және ағылшын тілдерін кіргізеді, оқу үйінде қолөнершілер, суретшілер бөлмелерін ұйымдастырады, кітапхананың негізін қалайды. Осы тәрбиенің негізінде, корпустан орта білімді офицерлер, станицалық учительдер, агрономдар, зоотехниктер, бақташылдар, орманшылар шыға бастайды.

1836 жылы Капцевич басқа қызметке ауысып, орнына патша сарайының ең сүйікті адамдарының бірі, – князь Горчаков келеді. Оның бағына қарай, сол жылдың күзінде Омбыға тақ мұрагері II - Александр келе қалады. Горчаков оның алдына Сібірді өркендету туралы бірталай мәселе қояды. Солардың бірі – Сібірлік ерекше корпусы аталатын әскери қосынды, Батыс Сібірден Шығыс Сібірге ауыстыру. Оған дәлелі – Россияға қазір Алтай тауынан Каспий теңізіне дейін тартылатын қазақ даласынан төнер қауіп жоқ, бұл шекараны соғыстық халық та күзетіп тұра алады, қауіп күтілетін жақтар: Индия (сол беттен Англия Орта Азияға қарай беттеп келеді), Қытай және капиталистік жолға түсе бастаған, күшейіп келе жатқан мемлекет – Япония.

Александр бұл ұсынысты мақұлдайды да, Сібірлік ерекше корпустың штабы Омбыдан Хабаровскийге, он полктан құралған қосын Россияның күнгей - шығысын жиектеп бытырайды.

Әскерлік қосын көшкенде, оның Омбыдағы мекен-жайлары түгелімен «Кадет корпусы» аталатын оқу орнына беріледі. Бұл өте кең мекен. Оған училищенің контингенті жоқ та болмайды. Соған байланысты, князь Горчаков патша сарайының алдына Омбыда «Сібірлік Кадет корпусы» аталатын оқу орны ашылуды тілейді. Бұл ұсынысын Россияның күнгей болашағымен дәлелдейді. Сарай бұл ұсынысты қабылдайды.

Осы мәселе көтерілген шақта, патша сарайы император дәрежелі ұлы князь - Константин Константиновичтің он сегіз жасқа толып, кәмелетке жетуін тойлағалы жатады. Ақылды Горчаков осыны пайдаланады да,

Россияның сол кездегі патшасы – І-Николайдан корпусты І-Александрдың есімімен атауды, «құрметті директоры» деп Константин Константиновичті атауды өтінеді. Бұл ұсыныс та қабылданады.

Кәмелетке келген Константин юбилей күндері Россиядағы соғыстық оқу орындарының «қасиетті генерал-инспекторы» болып тағайындалады. Горчаков бұны да пайдаланып әскери қосын штабының Омбыдағы мекен-жайларын түгелімен Сібірлік Кадет корпусының қарамағына бергізеді.

1845 жылдың аяғында ашылуына ұлықсат берілген кадет корпусы, келер жылдың басынан оқу істеріне кіріседі. Оқу мерзімі тоғыз жылдық, оның алғашқы екі класы -даярлық, кейінгі жеті класы-негізгілер. Жалпы корпус рота және эскадрон деп екіге бөлінеді. Алғашқы оқу жылындағы кадеттердің саны бес жүздей, олар рота мен эскадронға бірдей бөлінеді.

Григорий Николаевич Потанин 1846 жылдың басында эскадронның негізгі бірінші класына түсіп, 1847 жылдың басында жақсы бағамен бітіреді де, сол жылдың көктемінде екінші кластың жартысын тауысып, жаз шыға Капитандағы үйіне каникулға кетеді. Шоқанмен жолығысуы сонда.

Коробейникованың үйінен ертіп әкеткен Шоқанға Григорий кадет корпусының біз жоғарыда баяндаған мән-жайын білгенінше баяндап берді. Шоқан ол сөздерді ықылас салып тыңдаған жоқ, сондықтан ұққан жоқ. Оның қазіргі бар ынтасы – кадет корпусының үйін тезірек аралау.

Ескілікті адамдардың естелігінде, Омбы қаласы қалың жынысты орманның ішіне орнаған. «Ой» және «Дөң» аталып екіге бөлінетін қаланың көпшілік үйлері Дөңде, азшылығы ғана Ойда. Дөңнің орманын тұрғындар жыл сайын кесіп, құрылысқа және отынға пайдаланғандықтан, ағаштары сиреп, Шоқан барған кезде таусылуға айналған. Ал Ойдағы орман әлі қалың. Оның ішіне салынған азын-аулақ аласа үйлер қою жыныстан көрінбей ішіне сіңіп кеткен. Ертістің жағасына төне өскен бұл жыныс, шетінен оталып кеп, өзен жағы кеңірек алаңға айналған. Сол алаңға әуелі әскерлік казармалар, одан кейін әкімшілік үйлер қатар түзеп, әскери қалашыққа айналған. 19-ғасырдың алғашқы ширегінде солардың Ертіс жақ шетіне күйдірген кірпіштен салынған бас корпусының ұзын тұрқы жүз саржандық, оған қанаттаса жасалған қосалқы екі корпусының тұрқы елу саржаннан, биіктігі төрт этажды, кейбір тұсындағы цокол мен жарты подвалын қосқанда алты этажды үй салынған. Бұл үйлердің өзен жағы қызыл кірпішті кең ауламен қоршалған. Кадет корпусының оқу кластары да, жатақханасы да осы үйлердің ішінде. Кең қораның алаңында физкультуралық бірнеше алқаптар бар. Ауланың, Ертіс жақ ішкі бетіне шаруашылық сарайлар, ат қоралар, мергендікке баулитын атыс залдары (тир) орнаған.

Бұл мекендердің бәрін де Коробейникованың тоқырау қорасы мен аралықтағы орман көрсетпейтін еді. Кадет корпусының тұрқы ұзын зәулім

үйлерін кеше сыртынан көріп, «ішіне кірер ме еді?» деп қиялданған Шоқан, ол ойына жетуге асыққан еді, сондықтан, Григорий жетектегенде, ол бұйдалы тайлақтай елпілдеп ұшты да отырды.

Олар таңертеңнен кешке дейін корпусқа тәуелді мекендердің негізгілерін түгел аралап шықты. Шоқан ең алдымен корпус үйлерінің зорлығына қайран қалды. Шыңғыстың «күн тимес» аталатын орман ішінде қыс мекендейтін төрт бөлмелі карағай үйі бар. Онымен салыстырғанда маңайындағы қоңсы-қолаңның үйлері үй емес, үйшік. Шоқан есін біле бастаған шақта, қыстаудан кешкен аулы Құсмұрындағы әскерлік бекіністің қасына қонған еді. Сонда, әскердің бастықтары тұратын, жергілікті тастан қалаған толып жатқан бөлмелері бар бір этажды үйді көргенде, бұның қасында, өзінің күн тиместегі «үлкен» дейтін үйі кіп-кішкене сияқтанған. Осы сапарында Қабан станицасында көрген Сатыбалды - шоқындының асты кірпіш, үсті бөрене үйімен салыстырғанда, бекіністегі «үлкен» деген үйі кіші боп қалған. Қызылжардың ең үлкен үйінің біреуі - Малтабардың, «Ақтас» аталатын үйімен салыстырғанда, Сатыбалдының үйі де қораш сияқтанған. Ал, Кадет корпусының үйімен салыстырғанда, Малтабардың үйі де, түйенің қасындағы лақтай!.. Не деген үлкен, не деген биік үйлер!.. Бұндай үйді ол өңі түгіл түсінде де көрмеген...

Үйдің ішін аралағанда Шоқанның есі тіпті шықты. Сібірдің кадеттік корпусына начальник болып тағайындалған шақта генерал-майорлық дәрежеге жеткен Федор Андреевич Шрам, Батыс Сібірдің генерал-губернаторы - князь Горчаковтың бұл оқу орнына жақсы көзбен қарауын пайдаланып, оның үй-жайларын Петербургтағы кілең ақсүйектердің балалары оқитын паждық кадет корпусының салтына ұқсатқысы келген. Өзі Петербургта Михаил атындағы артиллерия училищесінде оқып жүргенде паждың сән-салтанатымен түгел танысқан. Шрамның, бұл пікірін Горчаков қолдап, жолы түсіп Петербургке барады да, сол кезде Бүкіл Россиядағы соғыстық оқу орындарының бас начальнигі, император дәрежелі ұлы князь – Михаил Павлович Романовқа Сібірдің кадет корпусының мән-жайларын баяндайды, Романов соғыс министрі, инфантерия генералы, князь Забелинге «тілегін орында» деп бұйрық береді. Сібірлік кадет корпусының ішкі сән-салтанаты осы бұйрыққа сәйкес жасауланады.

Шоқан кірген шақта үйдің биылғы ремонту бітіп, кадеттер жиналар қарсаңында іші жасауланып болған еді: саны бес жүзден астам кадеттер жататын бөлме атаулылардың бәріне ақ сырмен боялған темір кроваттар қаз-қатар қойылып, үстіне матрацтары төселген, сұрғылт түсті одеялдар жабылған, оларды астарлайтын простынялардың жиектері қайырылған, жастықтар ақпен тысталған, әр кроваттың бас жақ қатарындағы бұтақты адал-бақандарға ақ орамалдар ілінген, бір бұтағында кішіректеу дөңгелек айна салбырап тұр, оның астындағы тапалтақ тумбочканың үстіне бірінің қылы қара, екіншісінікі ақ щеткалар қойылған. Григорийдің айтуынша ағымен киімді, қарасымен етікті тазалады, дәретхана мен жуынатын

бөлмелердің үй ішінде болуын Шоқанның естігені де осы, көргені де осы, сондай бөлмелер сәні мен тазалығы әкесінің «хан ордасы» аталатын үйінен әлдеқайда артық, бұндай бөлмеде дәрет сындырудың, өзі де ұят сияқты!..

Оқу, спорт, демалыс бөлмелері қажетті және әдемі құралдармен мейлінше жақсы жабдықталған. Кадеттердің өзгелерден оңаша шоқынатын ағаштан әдемі ғып қиған шіркеуі, негізгі корпустардан бөлек екен. Сонымен қатар, бас корпустың, терезесіз тымық қараңғы бір бөлмесіне «ғайыпты болжағыш Николай» аталатын «әулиенің» тақта отырған сүгіреті, оң жағына - «әулие» Кузьманың сол жағына – «дін жолында азап шеккен әулие -Екатеринаның» түрегеп тұрған сүгіреттері қойылған сүгіреттердің жақтаулары алтынмен апталып, күміспен күптеліп, жалтырақ асыл тастармен әшекейленген, төңірегін жібек, барқыт сияқты асыл маталармен көмкерілген екен.

Әр этаждың асханасы бөлек екен. Олар - ұзынша кең залдар. Кухнялары қасында. Оларда жайылған нелер әдемі ыдыстардан көз сүрінеді...

Кадеттердің сыртқы киімдерін шешетін кең зал, корпус атаулының, астыңғы жарты этажында екен. Оның кеңдігі, Құсмұрындағы әскери бекіністің ат қорасына жуық. Әзірге кадеттер түгел жиналмағандықтан іші қаңырап бос тұр.

Бұл күні Шоқанның шамасы «бас корпус» аталатын үйдің, ішін аралауға ғана жетті. Бұл үйдің үстіңгі этаждарына көтерілетін басқыш та әр тұсында екен. Сондықтан үйді түгел аралай түсу үшін кісі төменге әлденеше түсіп, жоғарыға әлденеше көтеріледі екен. Сөйтіп жүргенде Шоқанның бұрын бұндай жүрісті көрмеген аяқтары біраздан кейін сандарының бұлшық еттері бастырмай қалды. Сол кезде күн де кешкірді. Содан кейін өзге корпустарды аралаудан бас тартқан Шоқанды Григорий ат қораны көруге қызықтырды.

– Жәй жылқылар емес олар, – деді Григорий, – ылғи сұлу, ірі арғымақтар. Ондай жылқыларды көрмеген болуың керек. Мен өзім қалада да, далада да көрген жоқпын. Көруім мүмкін де емес. Бұндай арғымақтар біздің Сібірде өспейді. Бұлар ішкі Россиядағы арғымақ өсіретін заводтардан келгендер. Арғы тегі – Англиядан шыққандар. Біреуінің құнына бір айғыр үйірдің бағасы жетпейді. Бәрі де ала аяқ жирен қасқалар.

Шоқан қызығып кетті де, аяғы ауырғанмен Григорийге ақсаңдай еріп шарбақтың бір бұрышындағы ат қораға барды. Жалпы жылқы малын жақсы көретін оның көзінен мына арғымақтарды көргенде жапырлай ұшқан құмарлық «құрттары» аттардың үстін бораған қардай жауып кеткен сияктанып, жанарының сәулесі бұлдырап кеткендей болды. Әр атқа қарашығын қадай тігіп, көз құмары қанды-ау деген шақта, Кіші жүз – Марабай ақынның атты сипаттайтын, өзі жаттап алған бір жыры есіне түсіп кетті. Ол дыбысын шығарып айта жөнелді.

Құлағын біздей қадаған,
Кекілін қыздай тараған,
Жүргенде ізін санаған,
Саптыаяқтай ерінді;
Сарымсақтай азулы,
Қолтыраудай танаулы,
Қысыр жылан өзекті,
От орнындай тұяқты,
Аш жолбарыс сияқты...

Жырлай жөнелген Шоқанның не айтып тұрғанына, қазақ тілін еркін білмейтін Григорий түсінбеді. Бірақ, жырында құлақ, тұяқ, жылан, жолбарыс деген сөздер кездесуіне қарап, ат туралы жыр екенін жобалады. Бұл жырдың қаншаға созылуын білмеген, өзі де шаршап тұрған Григорий, «қысқартсын» деген оймен:

– Не жыр айтып тұрғаның? – деді Шоқанға. – Ат туралы ма?

– Сол туралы.

– Осы аттар туралы ма?

– Қазақтың ертегідегі аттары туралы. Мына аттар, сол аттарға қатты ұқсайды.

– Өзің шығарып тұрсың ба, жырды?

– Ақындар шығарған.

– Олар кімдер?

Шоқан білгенінше түсіндірді. Бірақ жырдың мәнін айтып бере алмады.

– Біздің бүкіркек сияқты жылқылар екен ғой, жырлайтындары – деді, жырдың мазмұнын өзінше жорамалдаған Григорий. – Олар – ертедегі жылқылар. Көріп тұрсың, бұлар -шындықтағылар. Осындай аттарды мінген кісіде не арман бар?

– Рас! – деді Шоқан. Осы аттарды мінуге, ол іштей қатты құмартты.

Шоқан кадет корпусының аттарына ғана емес, үй-жайлары мен қора-қопсыларына түгелімен қызығып қайтты. Бұндай көңіл күйін сөздерінен,

бет бейнесінен жақсы аңғарған Григорий, Шоқанды Коробейникованың үйіне дейін шығарып салды да, бір қаға берісте Шыңғысқа:

– «Қанаш кадет корпусында қаладыдан» бастап, көрген-білгенін айтып берді. Бұл хабарға Шыңғыс қатты қуанды. Омбыда әлі де бірнеше күн жата тұрғысы келетін ол, «кезіне көрініп жүрсем айнытып алам ба» деген қауіппен ертеңіне аттанып кетуге әзірленді. Малтабардың өзі, бүгін мезгіл түске тарта қара - бурылмен Қызылжарға қайтып кеткен де, «қанша ұстасаңыз да еркінізде, мүмкін Құсмұрынға да осы аттармен қайтарсыз, керек десеңіз, басыбайлы иемденуіңізге де болады» деп, жігітімен пар атын қалдырып кеткен.

Шоқан ол күні сыр бермеді. Ол жайрандамады да, қабағын да шытпады, әлдене ойға кеткен кескінмен, томаға тұйық жүрді де қойды. Түнде де сыр бермеді ол. Төсекке жата, әкесінің құшақтап ұйқтау мақсатымен жастыққа бастары тие өзіне қарай икемдеуіне қарсылық көрсеткен жоқ. Сол қалпында көзі ілінген ол, таң атып, күн көтерілгенше тұяқ серіппеді, әкесінің, тұрып кеткенін де білмеді.

Тысқа шығып кеп намазын оқып алған Шыңғыстың іші Шоқанды ойлағанда қатты уылжуда. «Енді оқуда қалады» деп сенген ол, «қалғанда қайтер екен?» деген оймен әуре - сарсаң болып, әрі тентегін тастап кетуге қимай, оңашаласа - ақ жылап шаршайтын болды. Түнде де сол сезім бойын билеп, жыласа «Шоқанды оятып алармын» деген қауіппен, өзін өзі әрең, ұстады. Тысқа шыға, дәретін оңашалау бір тұста сындырған ол, көз жасына не бола алмай ағыл-тегіл болып кетті. Намазды да ол осындай халде оқыды. Сонда, іштей де, сырттай да тілері, – «о, жасаған жаппар ие, осылай, жақсылыққа жылата гөр!»

Таңертеңгі тағамды ішерде іздетсе – Шоқан жоқ! Ол қайда?!

Шыңғыстың үрейі тағы да ұшуға айналған шақта, баланың қайда екенін, Қызылжардан еріп келген атшы айтты.

– Күйменің ішінде жатыр, – деді ол. – Ұйықтаған болып жатыр. «Болып» дейтінім: қалай оятсам да оянбайды. «Өлі» дейін десем, – тірі!

Атшыға оянбаған Шоқан басқаларға да, Шыңғыстың өзіне де оянбады. Ендігі «ұйқысы» түсінікті. Қайтсе де оқуға қалдырғысы келген Шыңғыс ашудан жүрегі лоблып тамақ ішпеді де, аттарын жектірді, буынып-түйінді, содан кейін күймеге кеп, қатал дауыспен «Қанаш!.. Тұр!» деп еді, бала былқ етпеді. Зығырданы қайнап кеткен Шыңғыс Шоқанды күймеден тымақтай жұлып алды да, дыбыс бермей, қанын ішіне тартып сазара қалған баласын, екі жағынан шапалақпен тартып-тартып жіберіп, итеріп кеп қалды. Қарулы қолдың күшінен Шоқан шалқалақтап барып ұшып түсті. Денесі дірілдеген Шыңғыс күймеге тәлтіректеп әрең мінді де:

– Айда, аттарды! – деді ылаушыға құмыққан дауыспен.

Бабына келген аттар, ашық қақпадан шығып жорта жөнелді...

Бұл арада бұл көрініске куә боп бірталай жүргіншілер және Варвара тұр еді.

– «Хан тұқымы тас жүрек» дейтін еді, – десті жолаушылардың бірталайы үн қоса, – рас екен-ау!..

Одан әрі бірін-бірі тыңдамай дабырласып кетті. Бірақ сөз әлпеттері біреу ғана. Баласына Шыңғыстың мейірімсіздігі.

Қатты құлағанда талып қалды ма, әлде ыза буып тастады ма? Шалқасынан қимылсыз сұлық жатқан Шоқан, сол қалпында ұзақ жатар ма еді, қайтер еді, егер оны көпшілікпен бірдей аяп тұрған Варвара қозғамаса. Тұрғысы келмеген Шоқанды тырмысуына қарамай күші кеп, қолдары қарулы Варвара еріксіз көтеріп алды да, әй-түйіне қарамай жататын бөлмесіне көтеріп алып келді. Шоқанның ұйықтаған төсегі жиналған жоқ еді, Варвара оны сол төсекке әкеліп қисайтты. Шоқан үн-түнсіз бола қалды. Енді не боларын сырттан бақылағысы келген Варвара шығып кетті.

Шоқан сол жатқаннан ұзақ жатты. Варвараның тамақтандыру ниетімен бірер рет баруы босқа кетті. Бетін үйдің қабырғасына қаратып ұйықтаған боп бүктетіле жатқан Шоқан Варвара қалай қозғаса да оянбады. Бұл қалпында өлік сияқты. Бірақ, тамырын басып, құлағын арқасына тақап тыңдаса, жаны бар, тамыры да, жүрегі де дұрыс соғады. Содан кейін Варвараға келген ой, – «жата берсін, қарны ашқанда тұрар».

Шоқан осылай үн-түнсіз, қимылсыз күн түске тармасқанға дейін жатты. Ол одан да ұзақ жатар ма еді, қайтер еді, егер Григорий келе қалмаса. Оның таңертең келмеуі, ішкі тәртіпті сақтаудың күзетіне тұрып қалғандығы еді, кадет корпусының үй-жайларын кеше көріп, қызығуына қарағанда Шоқанды бұндай халға келеді деу, үш ұйықтаса ойында жоқ еді, енді Варварадан білсе, мейлінше бүлінген.

Шоқанның тікшіл мінезін аңғарып үлгерген Григорий бөлмесіне бірден кіріп баруға бата алмай, қора ішінде әлденелерді ермек қып біраз жүрді де, одан жалыққан шақта Шоқанның бөлмесіне кірді. Шоқан манағы қалпында еді. Григорийдің дыбысы мен қимылына да ол қозғала қоймады. Бұнысын өтірік ұйықтауға жорыған Григорий, білетін жұбатпақ болып недәуір сөйленді. Шоқанда дыбыс та жоқ, қимыл да жоқ. Бұл тәсілінен ештеңе шықпаған соң, Григорий Шоқанның басын күшпен көтеру қимылына кірісті. Ол бойы шарға, талдырмаш болса да өзі жығылмайтын да, жеңілмейтін де, тарамыс мықты бала еді. Ойнап жүріп күрескенде Шоқанды бір рет жығып та кеткен, бір ретте ит - жығыс та түскен. Сонда байқағаны шынтуайтқа келсе, оны дендерлік те түрі бар.

Сол күшіне салған Григорий, Шоқанның былқылдаған денесін, төсектен еріксіз көтерді. Сонда ғана оянған болған Шоқан, көзін кең ашып қарады

да, ызбарланған кескінмен.

– Жібер, Керей! – деді.

– Жібермеймін, – деді Григорий құшағын қысыңқырай түсіп.

– Жібер, ұйықтаймын.

– Жібермеймін, Қанаш. Бәрін де естідім. Әкең кеткен. Сенің ендігі үйін, – кеше өзің ішіне кіріп, қызығып шыққан кадет корпусы. Кетеміз сонда.

Шоқан зілдене қарады да, үндемеді.

– Әлде, осы үйде тұрып оқисың ба?

Тағы да үндемеді Шоқан. Оның есіне Григорийдің кешегі бір айтқан қылжағы түсе қалды. Былайша момын мінезді бала болғанмен, Шоқанның байқауынша Григорий көп нәрсені аңғаратын сұңғыла, және қаршадай қалпында боғауызды да көп айтатын зәршөп екен. Сондай бір қылжақ сөздерінің арасында, Варвараны сықақтаған бірдемелерді айта кеп:

– Жас жігіттерге құмар деседі. Әсіресе, әскердегі жастарға. Олардың кейбірін қолынан өсіріп алады дейді, – деген.

– Қалай?! – деген Шоқан.

– Бай әйел. Үйі де кең. Асы да мол. Офицерлер училищесінде оқитын балалардан түбінде ірі денелі жігіт болар деп дәмеленгенін үйіне пәтерге қойып, тамағын тегін беріп, есіретін көрінеді де, содан кейін...

– Кет! – деген бұл сөздерге сенбеген Шоқан, ар жағын айтқызбай, – сөйтуші ма еді?..

– Нанбасаң үйінде тұрып көр!

Бұл сөз сонымен біткен. Енді, міне, құшағында отырған Григорий «әлде осы үйде тұрып оқисың ба?» дегеннен кейін, бұнысын мазақтауға жорып, ішінен жиырыла қалды.

– Бұнда тұрып оқимын десең дауым жоқ, - деді Григорий.

– Босат! – деді ашуы керней түскен Шоқан жұлқынып. Зорлап ұстауды ыңғайсыз көр Григорий құшағын жаза бергенде – Жөніңе тайып отыр! – деді Шоқан жекіп.

– Сені тастап кетпеймін, – деді Шоқанға ілесе түре келген Григорий.

– Менде не әкеңнің құны бар?

– Бір жәйлі боларыңды білмей кетпеймін.

– Жоқ, кетесің!

– Кетпегенде не қыласың? – деді Григорий. Бұл сөзді ол назды қалжың есебінде айтқан еді, даусы ұрсысқысы келгендей болып естілді.

– Кетпесең, көрсетем мен саған, не қылғанды. Жаның, барда кет! – деді Шоқан, көздерін де, жұдырықтарын да түйіп, – кетесің бе, жоқ па?

Ашуланған шақта, Шоқанның көздерінің қанталай қауын Григорий байқаған еді. Қазір де сөйтіп, көздерінің ағы жел үрлеген шоқтай қан-қызыл боп жайнай қапты, қадай төнген қара шыбықтары өткір найзаның үшіндей сүйірленіп кеткен.

Далаға шыққансын Григорий Варварамен ақылдасып, кетіп қала ма деп қауіп ететінін білдіріп еді:

– Мазасызданба, – деді ол. – Жөніңе бара бер. Өзім бақылаймын. Ешқайда жібермеймін. Ертең келерсің.

Шоқанды күндіз сырттан бақылаған Варвара, ымырт жабыла ол жатқан бөлменің есігіне құлағын тікті. Ол «тышқанның жорғалағанын сезеді» дегендей, аса сақ құлақ адам еді. Сондай сезімталдығымен тыңдаса, Шоқанның пысылдаған дыбысы естіледі. «Бұнысы қалғуы болар» деген ойға келген Варвара «ұйқы теңізіне бата түссін» деген оймен кетіп қалды да, үйінің, орындалуға тиісті жабдықтарын түгендей бастады. Сол кезде жалшы жігіттерінің біреуі:

– Таңертең кетіп қалған подполковник қазақ келіп тұр, – деген хабар айтты.

– Қойшы! – деп шошып кетті Варвара.

– Рас.

– Қайда?

– Қақпа сыртында.

– Аттарымен бе?

– Жаяу. Сізге жолығамыз дейді.

Неге келуіне қайран қалған Варвара барар - бармасын білмей кідірген:

– Рас айтам, – деді жалшы, – тез келсін дейді.

Варвара қақпа сыртына шықса, подполковник емес, басында жалбағай, үстінде түйе жүн шекпен, аяғында қазақы етігі бар біреу тұр!.. «Мынасы кім?!» дегендей Варвара шегіне беріп еді:

– Мен, Варвара Викторовна, – деді Шыңғыс ақырын ғана дыбыстап. – Менің ұлым не халде?

– Ұйқыда, – деді Варвара Шыңғысты даусынан танып.

– Қайда?

– Өз орнында.

– Қайдан келіп қалдыңыз?

– Оны кейін айтармын. Әуелі баламды көріп шығайын.

– Оятып алмасаңыз, – деді Варвара.

– Еппен басып барам да тек бетінен ғана иіскеп шығамын.

– Оянып кетіп айырылмай жүрмесе?

– Тәуекел.

Қақпаға бірге кірген, үйге бірге жақындаған Варвараға:

– Мүмкін болса өзім ғана кіріп шығайын, сіз қалыңыз! – деді Шыңғыс.

– Мақұл, – деді Варвара, – жарық керек болар сізге. Бөлме қараңғы.

– Қараңғы болса да табармын, жарықтың керегі жоқ, – деді Шыңғыс.

Бөлмеге жақындай бере жасқа булыққан Шыңғыс, «бала сезіп қалар» деген ойдан аузын әрең, ұстап бөлмеге кірді де, босаңсыған буындарына ие бола алмасын көріп, есіктен аттай отыра қалды да, ар жағында еңбектеуге ғана шамасы келді.

Шоқанның ұйқысы аса қатты екен. Сақалынан жасы шұбырған әкесі, жоғарғы жақ құлақ -шекесіне мұрнын ақырын ғана тигізіп, Шоқанды емес, Һауаны құшырлана иіскеуін сезген жоқ. Қадалып иіскегісі келгенмен, «оятып алармын» деп, «оянса қалмай қояр» деп ойлаған Шыңғыс әлгі иіскеуден құмары қанбаған соң, неге екенін кім білсін қатты құшырлана өзінің, жұмған жұдырығын иіскеді. Сол кезде көзінен сорғалаған жасының бірер бейсауат тамшысы Шоқанның бетіне домалай қалды. Салқын тамшы шыбын қонғандай әсер берген Шоқан ұйқылы қалпында – «аппа!» деп қалды да, бері аунап түсті. Шыңғыс еппен артына қарай шегінді де, Шоқанның тағы да ұйқыға кетуін мұрнының, пысылынан аңғарып, «енді соқтықсам оятып алармын» деген қауіппен, арындауық аттай төрт тағандап көткеншектеген қалпымен есікке жетті. Сол арада есіктің жақтауынан ұстап, әрең түрегелді де, енді өзіне ие бола алмасын аңғарғандай есік сыртына жылдам сып беріп жөнелді...

Варвара оны сыртқы есіктің алдында күтіп тұр екен. Шыңғыстың көзіне жас алғанын аңдаған ол шошып кетті.

– Не болды, Чингиз Валиханович?! – деген үрейлі сұрауына жауап бермеген Шыңғыс үнсіз орманға бет түзеді.

Варвара аң-таң.

Оқырмандарға ескерте кететін нәрсе, - таңертең аттанып кеткен Шыңғыс, сол қалпымен кете бармай, кедейлеу татардың елеусіздеу, қаладан шетірек жобалғы үйіне пәтерге түсіп, баласынын, ау-жайын біліп болғанша кетпеуге, астыртын хабар алып тұруға бекінген еді. Шоқанның оқуда қалмауына көзі жетсе, алып қайтуға зауқы соғып кетеді. Ол Шоқанның хал-жайын білуге жырақ жерден жыныс орманның ішімен жаяу келді, қайда барарын ешкімге сездірмеді. Ұйқыдағы Шоқанды иіскеп қайтқанда «қалғысы келмесе алып кетем» деген ойына бекіне түсті.

Шыңғысты орман ішіне көзінен жөнелтіп салған Варвара, қараңғы бөлмеде жалғыз жатқан Шоқанды «түнде оянса шошыр» деді ме, әлде әкесінің жылап кетуінен аяды ма, Шыңғыстың қарасы үзілгеннен кейін еппен басып Шоқанның бөлмесіне кірді де, төсектік белден басқа киімдерін шешіп, үстеріне жұқалау жамылтқышты айқара жауып, бері қарап жатқан Шоқанды құшағына ала қисайды. Әлдекімнің құшақтауын денесі сезгендей, «әкем бе?» деп ойлағандай, ыңырана беріп қайта қалғыған Шоқан, Варвараның бауырына жабыса түсті.

Варвара да тез қалғыды. Олар сол құшақтасқан қалпында күн көзі көкжиектен көрінгенге дейін жатты. Сол кезде ұйқысы мейлінше қанған Шоқан ояна келсе, әлдекімнің құшағында жатыр! «Әкем келген бе?!» дегендей қараса, рахат ұйқыдағы Варвара. «Бұ несі?!» деп шоши қалған Шоқан тұрайын десе, Варвараның «жуандығы семіз құлынның санындай» дерлік ауыр қолы айқара құшақтап жатыр!..

Шоқан сытылуға жанталасқанда Варвара оянып кетті.

– Жата тұр, Қанаш! – деді ол құшағын қыса түсіп.

Қанша тырмысқанымен, бұл қатты және ауыр құшақтан шыға алмасын көрген Шоқан:

– Босат! – деп шыңғырып жылап жіберді де, онда да босаға қоймаған соң, Варвараның қарнынан бар пәрменімен қыршып алды. Түлкінің өткір тісі тигенде қыңсылай қап қаша жөнелетін қаншықтай бақырып қалған Варвара, құшағын жазып жіберді.

Тұра қашқысы келген Шоқан жеткенше, Варвара есікті басып қалды. Есі сонда ғана кірген Шоқанның көзі Варвараның денесіне түссе, тұла бойын туырылған қатпар-қатпар май екен. Тұрпатынан адам шошырлық. Күні

кеше, осы үйдегі харчевняға арналып, Шоқанның көзі бұрын кездестірмеген, аса семіз ту сиыр сойылған еді. Мынаның, денесі аумаған сол!

Шоқан тұсындағы көшпелі ауылда сиыр малы өте аз болатын. Кедейлер болмаса, ауқаттылар сиыр етін жемейтін. Тек Шыңғыс қана «сиырдың сорпасы ішуге жақсы болады» деп бір семіз сиырды қыс басында сойғызып, ара-тұра турамшылаған кеспе ішетін. Сиыр малый «сасық» деп ұғатын ауыл әдетімен, Шоқан да сиыр етінен жеріп аузына салмайтын, сорпасын да татпайтын. Варвараның харчевнясынан кеше сорпа ішем деп құсып тастаған. Сойып жатқан семіз сиырдың қасына барғанда күлімсі сияқты иісінен жүрегі айнып кетіп қалған.

Шоқанға Варвараның күлімсі иісі сиырдан да жаман сияқтанды. Шоқан локси бастады.

– Эх, ты акаянный!.. Чертов сын!.. Дикарь степной!.. Я тебе покажу - деп, Варвара, майлы жуан жұдырықтарын бір-біріне қатты соққанда, сиырдың илеген жапасындай шылп-шылп етті. Онымен де қоймай, - задушу тебя - деп ұмтылғанда, Шоқан сасқанынан бұрышқа тығылды.

Бұл жағдайдың немен тынары мәлімсіз еді, егер Григорий кіріп келмесе. «Қаннен қаперсіз» дегендей, ойында Шоқанның халын білуден басқа еш нәрсе жоқ Григорий, бөлмедегі көріністен шошып кетті. Оның келгенін аңғармады ма, әлде ашуы есінен тандырды ма, - Варвара түйенің табанындай жұдырықтарының, екеуін де түйіп, білектерінің салбыраған майлары толқынданып, бетін басқан майлары қайнатқан құрттың бетіндей бүлкілдеп Шоқанға міне түсуге таянып қалғанда:

– Не болған сізге?! – деп, Григорий Шоқан мен Варвараның арасына түсе кетті. Шоқанға көзі түссе, айдаһар арбаған қоянның, кежегі сияқты қалш-қалш, дір-дір етеді. Көздері шарасынан сыртына тепкен Варвараның тоқталар түрі жоқ...

Кадеттер бірінші кластан бастап, белбеуіне «кортик» аталатын қанжар асып жүруші еді. Ол Григорийде де бар болатын. Не екенін білмегенмен, Шоқан мен Варвараның арасында жаман бір оқиға болғанын жорамалдаған Григорий, қанжарын қынабынан суырып алды да, Варвараға өткір ұшын оқтана беріп:

– Қоймасаңыз, жарамын! – деді, қанжарды көргенде ғана адамдық есіне кіргендей Варвара шегіне бастады.

– Жарам!.. Құдай біледі, жарам!.. Шық үйден, тез!.. Әйтпесе шалған шошқадай шыңғыртам! – деп, шегінген Варвараға Григорий төне түсті... Есіктің табалдырығына сүрінген Варвара, арғы коридорға былш етіп шалқасынан түсті. Григорий есікті жаба қойып Шоқанға қарады. Есі жаңа ғана кіргендей болған Шоқан, Григорийге қарсы жүріп, құшақтай алды да:

– Керей!.. Күргерей!.. Бауырым! – деп еңіреп қоя берді.

Оған жылаудан тыйылу қиын болды... Тыйылған шақта айтқаны:

– Бұл үйден кетем, Керей!..

Не болғанын Шоқан Григорийге айтқан да жоқ, ол сұраған да жоқ. Оның білгісі келіп тұрғаны, – «кетейік» деген Шоқанның қайда кетуді айтуы. Сондықтан Шоқанның аузына сөз салып:

– Кетеміз.. Өзің көрген кадет корпусының үйіне! – деді. Шоқан үндемеді.

Григорийдің естуінше, Шыңғыспен келісімі бойынша, оқуын бітіргенше, Варвара Шоқаннан пәтер ақы да, тамақ ақы да сұрамай, керек деген ақшасын да беріп күтетін болған. Шоқан кадет корпусында сырттай оқитын болған. (Ондайлар бұрынғы училищелерде болған, кадет корпусына да қолданылған.) Корпустың начальнигі – Шрамм, жолыққан Шыңғысқа:

– Өзіңіз біліңіз. Корпустық қаражатына алуға да болады, басқа мүмкіншілігіңіз болса ықтияр, – деген. «Әскерлік оқудың қаражатына оқыса, тоқ-жарау болар» деп ойлаған Шыңғыс, Варвараның «мырзалығымен» пайдаланбақ болып, тамырын басып көргенде:

– Тұрсын. Еш нәрседен тарықтырмаймын, – деген Варвара. Шыңғыс бұны Шоқанға айтқан. «Кадет корпусының тұрмысы таза болғанмен, мұнда молшылық» деп түсінген Шоқан көнгендей кескін білдірген.

Енді, мына қылығын көрген соң, Шоқан өлсе қалар ма, бұл үйде?.. Сондықтан Григорийдің «кеттік!» деген сөзіне ол да «кеттік» деді. Шоқан елден бірталай киім-кешек алып, бәрі үлкендеу бір саквояжға салынған еді. Шоқанды «кадет корпусына алынды» деп есептеген Шыңғыс, корпустан Шоқанға толық обмундирования берілетін болған соң, пайдакүнемдік салтына бағып жұқалау бірсыдырғыларынан басқаларын саквояжға салған қалпымен алып кеткен, оған «көйлек-көншегінді саларсың» деп кішірек бір дорба ғана қалдырған. «Кетейік» деген Григорий оған:

– Жүгің қайда? – дегенде, Шоқан:

– Міне! – деп аузын буған дорбаны ұсынды.

– Кеттік! – деді дорбаны сол қолына алған Григорий, Шоқанды оң қолынан жетектей ұстап.

– Кеттік!

Қолдасқан екі бала кадет корпусының үйіне жөн тартты.

Шоқанды Коробейникованың үйінде қалдырам деп бекінген Шыңғыс,

Шраммен сөйлескенде, оқу жағынан эскадронный, даярлық класына түсіруге келіскен еді де, жатақ жайы кеңес болғанда «пәтері бар» деп, стипендия кеңес болғанда, «қаражаты жетеді» деп қана қойған еді, қайдағы пәтер екенін айтпаған. Соны білетін Григорий, қолтықтап алған Шоқанға, жатақханаға кіруді айтты. Бәрібір қораның ішінен табылатын жатақхана үш үйде еді, рота үшін, эскадрон үшін және «дворян класы» аталатын, ардақты кадеттер үшін. Соңғы класс Капцевич тұсында кілең дворян балалары үшін ашылған. Оларда оқу және әскерлік ойын жағынан әдеттегі рота мен эскадронға аралас жүреді, ал, тұрмыс салтында дворян еместерден әлдеқайда артық. Григорийдің ойынша нәсілдік жағынан хан тұқымдары дворян тұқымымен теңдес, сондықтан ол, кеше де дворян класын Шоқанға мақтап сөйлеген, бүгін де мақтап келеді. Бұл сөзінің аяғын:

– Сен дворян балаларының жатақханасында болатын шығарсың, начальниктерге солай сөйлесетін шығармыз, – деп бітірді. Шоқан үндемеді. Оның себебі, – кеше Варвараның үйінде құлағына өнеге сөздер құйған әкесінің екі жайды айтқанын Шоқан ұстап қалған еді, бірі – «сен қара қазақ емессің, хан тұқымысың, балам. Сенің арғы тегің - хан Шыңғыс адамнан емес, Күншуақтан, яғни күннің нұрынан жаралған, сондықтан, сен қарапайым адамдардан жаралған құрбыларыңнан кеуденді жоғары ұстап, олардан оқуды да артық үлгеруің керек» екіншісі – «мына – мен, бірге оқитын орыс балаларынан бойымды аулақ салам деп, орыс тілін нашар білдім. Сен өйтпе. Ертең оқуға түскенде кілең орыс балаларының арасында бол, сонда орыс тілін жақсы үйренесің». Шоқан ішінен осы ақылдарды алуға бекінген. Түптегенде, Григорийге айтары да сол.

Күзетшіден сұраса, корпус кеңсесінде Старков қана бар екен де, Шрамм жоқ екен. Старковтың кабинетіне кіреп алдында:

– Қай жатақхананы қалаймыз? – деді Григорий.

Шоқан үндемеді.

– Әлде, менімен бірге болғың келе ме?

Шоқан басын шайқады.

– Дворяндармен ше?

Басын шайқады.

– Енді қайсысымен? – деді Григорий.

– Тек орыстың қарапайым балаларының арасында.

– Орыс тілін шалағай білесің ғой.

– Үйренем.

Тік мінезді Шоқанды ашуландырып алмайын деп ойлаған Григорий:

– Онда начальнику кірейік. Фамилиясы Старков, – деді.

Балалар кабинетіне кіргенде, Шоқанды бұған дейін көрмеген Старков, түр-тұлғасына бір қарағаннан қызыға қалды, әсіресе қалың қабағымен, құйрық жағы шықшытына қарай көтеріле біткен үлкендеу қара кезінің қиығына, қабақтан шекесіне қарай қисая біткен қою қасына, көз қарасы пантераның қамауда тұрған баласындай, өңменнен өтіп барады. Ажары қоңырқай. Егер қара өңді болса І-Петрдің, сүйікті арабына ұқсатуға болатын.

Начальниктерімен қалай сөйлесуге кәнігі болған Григорий, Шоқанның тілегін сыпайы тілде қысқаша ғана айтып берді. Оның орыс балаларының арасында болғысы келген тілегі Старковқа ұнады.

– Орыс тілін тез үйренейін дегені екен бұл. Жігіт! – деді Старков.

Григорий «орыс оқуын тез меңгеріп кетеді» деп желпілдеткенмен, Старков, - «басынан бастағаны жақсы, үлгеріп бара жатса көрерміз» деп, Шоқанды даярлық кластың біріншісіне белгіледі. Оның не екенін білмейтін Шоқан қарсыласқан жоқ. Содан кейін Григорийге еріп, жатақхананың тағайындалған бөлмесіне барса, жасау, жиһаз кешегідей болғанмен, жинала бастаған балалар тым ұсақ. Кадет корпусына оқушы алу ережесінде даярлық кластың біріншісіне сегіз жасар, екіншісіне тоғыз жасар бала алынады. Бұл бөлмеге сегіз жасарлар жиналып жатыр екен. Шоқан олардың арасында, көп ботаның арасындағы тайлақтай.

– Бұнда мен тұрмаймын, – деді Шоқан ұсақ балаларды көрген соң.

– Ендеше, менің бөлмеме барайық. Онда әзірге бала аз. Ар жағын көрерміз.

Шоқан ол бөлмеге барса, көбі теңдестері.

«Шешуі қиын болар» деген бұл мәселе оңай шешілді. Шоқанның хал-жайын білгісі келген Шыңғыс Коробейникованың үйіне түнде тағы барды да, орнын сипады. Қалай, қайда кеткенін Варвара айтпайды. Қадағалап сұрайын десе:

– «Балаңызға күзетші болам» деп расписка берген жоқпын. Қаңғыбас балаңыздың қайда кеткенін қайдан білейін, білетінім ертемен шығып кеткеннен бері жоқ, – дейді. Қайталап сұраса, – мазаламаңыз! – деп ашуланады.

Тағы да қорқынышқа шырмалған Шыңғыс, кадет корпусына барып, Григорийге астыртын жолықты да, соның жатақханасына орналасқанын естіді. Варвара мен Шоқанның арасында болған шатақты Григорий

Шыңғысқа айтпады. Айтқаны, - «Бірге оқитын балалардың арасында болғысы келеді». Шыңғысқа бұл қуанышты хабар. Григорий Шоқанның қай класта оқығысы келетінін айтып, Старковтың бұйрығын баяндап еді.

– Онда қайттік, – деді Шыңғыс абыржып.

– Естуімше, «сол кісі пара алады» дейді. «Пара берсе, сауатсыз баланы да қабылдай береді» дейді, – деді Григорий.

Астыртын кісі салып көрсе, Старковтың сұрары көп емес екен, жүз сомның маңайы ғана екен. Шыңғыс оған екі жүз сом өткізді. Шоқан бірінші негізгі класқа «жылдың аяғында экзамен ұстай алмаса шығарылады» деген шартпен алынбақ болды. Бұл саудадан және әкесінің әлі де Омбыда екенінен Шоқанның хабары жоқ.

Старковқа берер парасын өткізіп, баласын орнықтырған бұйрығын естігеннен кейін Шыңғыс тәуекелге бел байлады да, «Қызылжар қайдасың» деп тартып отырды.

Оқу бастала келе, Сібірлік кадет корпусының өмірінде ерекше бір көрініс болып қалды. Қысқы қаникулға дейін Шоқан орыс тілін, алдыңғы қатарда оқитын орыс балаларымен бірдей білді. Өзге сабаққа да ол орыс балаларынан кем түскен жоқ. Оқу жылының аяғында бір класта оқитын қырық баланың ішіндегі ерекше үлгеретін үшеуінің бірі болды.

Тағы бір ғажабы - оқуға кірісе ұйқышылдығы қалды. Ертемен ерте жұртпен бірге оянады, қатар жуынып, тамақты қатар ішіп үлгереді. Түнде жұрттан кеш жатады. Жатақхана тәртібінше, шам түнгі сағат 11-де сөнуге тиісті. Ол тәртіпті коридордағы күзетші қатты сақтайды. Сондай күзетшілердің қасындағы өзге кадеттер ұйықтап жатқанда тумбочкасындағы сығырайма кішкене лампысын жағып кітап оқып жатқан Шоқанды сан рет ұстап алғаны бар. Бұл қылығы үшін басқаларды жазалайтын тәртіпшіл урядник Шоқанға тимеді.

Бірінші кластың программасында орыс тілінің грамматикасы, есептің теориясы, жер шарының Европадан басқа бөлшектерінің физикалық жалпы географиясы, Азия мен Африканың көне мемлекеттерінің тарихы, христиан дінінің «жаңа өсиет» аталатын кітабының шығу тарихы, неміс және татар тілдерінің тәжірибеде қолданылатын грамматикасы, әдемі жазу және сүгірет салу сабақтары болатын. Бұлардан «татар тілін» жақсы білем деп ол сабаққа қатынасқан жоқ. Христиан дінінің сабағы мұсылмандар үшін міндетті емес еді, Шоқан «білгім келеді» деп ол сабаққа да қатынасты, тек шоқынатын орындарға құлшылық үшін емес, таңсық үшін қатынасып жүрді, экзамен ұстағанда бұл сабақтан да «5» алды. Өзге сабақтардан тек, есепке ғана шорқақтау, басқаларынан алдағы қатарда. Солардың ішінде неміс тілінен де, сүгірет салуда да бірінші орында. Әдемі жазудан ақсады, әріптердің сызықтарын қағазға да, тақтаға да нашар түсіретін болды, бірақ грамматика шарттарын жақсы білгендіктен бұл сабақтың да балы беске

қойылып жүрді. Физкультураға шорқақ. Оған бас себеп – еріншектігі...

Құсмұрынға қайтқан Шыңғыс, онда тоқырамай, ұлы отанымен Сырымбеттегі туыстарына көшті. Сол жылғы қыстың аяғында Омбыдағы қазақ облыстарының басқарма председателі полковник – Карл Казимирович Гутковский Құсмұрын дуаны таратылып, елі Көкшетау дуанына қосылуын, біріккен дуанның сұлтан правителі болып Шыңғыстың белгіленуің білдіріп ресми түрде Омбыға келуін хабарлаған.

Қуаныштан жүрегі алып ұшқан Шыңғыс, Омбыға табан аузында жүріп кетпек еді, көктем ерте басталып, сол қыста қалың түскен қар ери жөнелді. Ондай кезде лайланған жер арбалы түгіл салттыны да жүргізбейді. Шыңғыс жер аяғы босап, саздың кебуін амалсыз күтті.

Жер кеуіп Омбыға аттанғалы жатқан шағында оның құлағы тағы жақсылықты шалды. Омбыдан келе жатқан әлдекім Шоқанның биылғы оқуын ерекше бағамен бітірген хабарын айтып Шыңғыстан сүйінші сұрады. Содан кейін, қасына нөкерлерін ерткен ол, салт атпен Омбыға тіке тартты.

Шыңғыс Омбыға жеткен шақта кадет корпусының оқушылары жазғы лагерьге кетуге жиналып жатқан еді. Әкесінің келген хабарын, пәтерге қайда түскенін естіген Шоқан амандасуға барған жоқ. Оны «естімеген болар» деп, өзі іздеп баруға үлкенсіп, Шыңғыс «шақырып кел» деп Абаны жіберді. Ол барған кезде кадеттер қора ішіндегі алаңда доп ойнап жатыр екен. Киімдері бірдей, бойлары шамалас көп баланың ішінен Аба Шоқанды әрең тауып алды. Аяғында – башмағы, бұтында – трусиы ғана бар, өзге киімі жоқ. Шоқан жүгіріп еңтігуден танаулары делдиіп, терлеп-тепшіген денесі күп-күрең болып жүрген. Сағынған бейнемен амандасқан Абаға ол бірге жатып-тұрған адамдай бірер ауыз тіл қатты да доп қуып сапырылыса жүгірген серіктеріне кетер қалпын байқатты. Бірдемелерді айта бастаған Абаға:

– Кейін! – деді ол жүгіре жөнеліп.

– Кейінің не, Қанаш-ау! – деді Аба артынан айқайлап. – Хан-ием келді! Сол шақырады!..

– Кейін! - деп артына қолын бір-ақ сілтеген Шоқан қызу ойынға араласып та кетті.

Одан кейін қалай тосқанымен, Шоқан Абаның қолыңа түскен жоқ. Шапқылап жүрген Шоқан, деңгейлес келіп қалғанда, Аба бірдеме деп қалса, естімей ме, әлде ойынды қимай ма, әлде жолағысы келмей ме, – ешбір тіл қатпастан, қарамастан кете барады.

Біраз отырып тоқтата алмаған, тіл қатыса алмаған Аба қажығандай болды да, «әкесін көрсе бүйтпес» деген оймен пәтеріне қайтты.

Жолшыбайғы ойы: «Бұ несі жаным-ау?!.. Оқуға зорлап әкетуін әлі ұмытпай жүргені ме?.. Менің жазығым не сонда, сөйлеспейтін?! Бұл хан тұқымының осындай қаталдығы қалмайды екен-ау! Сүйегіне бітеді екен ғой, бұндай қаталдық?!»

«Әке мен баланы араздастырып алмайын» деген оймен, Аба Шоқанның түс бермеуін Шыңғысқа жұқалап қана айтып, «ойын қызығында жүр екен, жөнді сөйлеспеді» деп қана келді. Ертеңіне Абаның:

– Өзіңіз барып қайтатын боларсыз, хан-ием? – деген сөзіне:

– «Әке» десе іздеп келер өзі. Балама бас иіп қалай барам? – деп жауап берді Шыңғыс.

Хабарын білмеуге шыдамаған Аба, сол күні кадет корпусына тағы барса, балалар лагерьге кетіп қапты. Шоқан да бірге кетіпті. Бұл хабарды естігенде:

– Бетінен жарылғасын, – деді Шыңғыс қатал даусын жібітпей. – Қайда болса да аман болсын. Тірі болса бір көрерміз.

Омбыдағы жұмыстарын бітіріп, аға сұлтандық дипломын алған Шыңғыс Шоқанды іздеместен Көкшетауға қайтып кетті.

Шоқан екінші кластың оқуын сабақтас балалармен бір, яғни орыс тілін олармен бірдей. білумен бастады. «Олар» дегеніміз, кілең орыс балалары. Кадет корпусы түгіл, оның бастамасы – соғыстық училищенің отыз үш жылдық өмірінде бұл оқу орнында Шоқанға дейін бір де қазақ баласы оқып көрген емес-ті. 1826-32 жылдары оқыған Дмитрий, Алексей, Матвей Әлғазиндар, Иван, Андрей Байғұловтар және Николай Асанов - тек қазақша фамилиялары ғана сақталған, ата-бабалары шоқынып, казак-орыс болып кеткендер еді. Училищенің азиялық бөлімінде де Шыңғыстан басқа қазақ баласы оқымаған.

Кадеттердің де, оқытушылардың да, әкімшіліктің де көңілдерін бірінші класта-ақ бөлген Шоқан, екінші класта көзге ерекше түсті. Бұл класта бірінші кластар жалғанумен қатар, алгебра, геометрия, гректің, македонияның, римнің тарихтары дүние жүзінің физикалық, азияның саяси географиясы және француз тілі қосылды. Бұл сабақтардың бәрін озық балалардың қатарында алып жүрген Шоқан өткен жылдың сабағында орыс тілін мүлтіксіз, неміс тілін жазбаша да, ауызша да ұғынысарлық дәрежеде игерген ол, екінші класта француз тілін сөздіксіз оқи алатын халге жетті.

Өзге сабақтарды да жақсы үлгеретін Шоқан, өткен жылы да, биыл да тарихтық сабақтарға ерекше зиректігін аңғартты. Ол кластас және жатақханалас балалардың ішінде беделді болып алды да, біраздан кейін билеп-төстеп кетті.

Кадет корпусының оқу жұмысын Иван Николаевич Ждан-Пушкин атқаратынын жоғарыда аңғартқанбыз. Әскерлік те, жалпылық та білімі жоғарғы дәрежелі бұл адам корпустың оқу тәртібіне аса қатал еді. Ол кадеттерден оқу кезінде де, бос кезде де уставтық тәртіпті бұлжытпай орындауын талап ететін. Сабақ уақытында тәртіпке жатпайтын қылық көрсеткен кадетті, ол бұрышқа тұрғызып қоюдан, жұмалық демалысқа шығармаудан, асқынып бара жатса, каникулға босатпаудан бастап, оқудан мақрұм етуге дейін баратын. Сондықтан өзге оқытушылардың, алдында кейде аздап еркінситін кадеттер Ждан-Пушкиннің алдында өздерін қапыда қасқырға қарсы келіп қалған қояндай ұстап, селтие қалатын.

Балаларға басшылық ететін Шоқан, жаңағыдай қатал мінездері үшін Ждан-Пушкиннің атын – «Немвруд» қойып алды. Онысы – ескі Вавилония империясының тұсында патшалық құрған, ете қатал болған, мұсылман елдері «Намруд» деп атап, (құранда солай) қаталдығы үшін «Шиддат (қаһарлы, қатал деген сөз) лақабын қосқан, сөйтіп, ислам тарихында «Намруд шиддат» аты қалған адам. Бір күні «Немвруд» лақабын ести қалған Ждан-Пушкин, «ол кім?» деп сұрастырғанда, ешкім де білмей, ақыры, тарих оқытушысы – Гонсевский ғана айырған. Ол лақапты таратушы кім екенін таба алмаған.

Ждан-Пушкин корпуста математика сабағын да береді екен. Бұл сабаққа шорқақ Шоқанға, оның бір мезетте қатты ұрысқаны бар. Шоқан оған содан өшіккен. Тағы бір сәтте Шоқан оқитын класқа бір топ бала жиналып, әлденені ермек қып отырса, Ждан-Пушкин кіреді. Ол «мезгілсіз неге жиналдыңдар» дегендей, кадеттерді қорқыта қарап аз тұрады да, үн-түнсіз шығып кетеді. Сонда Шоқан есікке жүгіріп барып, ішкі жақтан тірей қояды да, қатты ысқырып қалады. Бұл дыбысты естіген Ждан-Пушкин кім екенін білгелі класқа қайта кірейін десе, іштен ашпай тұр!..

Ыза болған Ждан-Пушкин есікті төмпештей ұрып, әрең дегенде еріксіз аштырады. Сонда «кім» деген сұрауға ешкім жауап бермей отырып алады.

«Бәрібір айтқызам» деген ашумен шығып кеткен Ждан-Пушкин қанша тексергенмен артынан да анықтай алмайды. «Соның жазасы» деп Ждан-Пушкин әлгі балаларға бір ай демалыс бермейді. Сонда да біле алмайды. Ақырында амалсыздан «кешіреді».

Ішкі тәртіптің начальнигі Старков екенін, оның паракор екенін білеміз. Кадеттер бір кезде соның атын Талейран қойып алды. Бұны да Шоқан шығарған еді. Оның да кім екенін Старков Гонсевскийден білді, бірақ кімнен шыққанын ол да таба алмады.

Григорий Потанинмен достық қарым-қатынастарын ұзарта және нығайта түскен, бірақ, қашан жолықса да, тек орыс тілінде ғана сөйлесетін Шоқан жатақханада өзімен қатар төсекте жататын, оқу кезінде бір партада отыратын Федор Николаевич Усов деген баламен дос болып алды. Бұдан екі жас кіші Усовтың бойы недәуір биік. Сол сорайған бойына, денесінің сидамдығына, қылқиған мойнына, қоңқайған мұрнына қарап ажуалаған кадеттер оған «Павлин» деген лақап тағатын, онысы – Россияда сирек кездесетін, күнгей Америкада болатын, бойы тырна тәрізді сидам құс. Қазақтар оны «Қоқи қаз» дейді. Ертістің Кереку мен Семей арасындағы жағасында отыратын Капитан станицасынан келген ол, қазақтың тіліне Григорийден әлдеқайда жетік және ішіне «к», «г», «н» әріптерін қоса, қазақ сөздерін ешбір акцентсіз айтады. Оған да Шоқанның қойған шарты. «Менімен бір ауыз да қазақша сөйлеспейсің».

Оқуға зиректік жағынан Шоқан мен Усов қатар оқитындардың ішінде ең озығы. Бақастасып оқитын олардан Усовтың, озық жері – ағылшын тілі ғана. Бұл тіл кадет корпусының төртінші класына ғана кіруге тиісті. Оған дейін Усовтың біліп алуы әкесі Николай Гордеевич Россияның Лондондағы соғыстық көп жыл қызмет атқарған екен де, бірге жүрген шешесі ағылшын тілін жақсы үйреніп қайтқан екен. Федор әке-шешесі Россияға оралғаннан кейін туған. Шешесі оған ағылшын тілін есі кіре үйрете бастап, кадет корпусына бастауыш біліммен он жасында түскен шағында, ағылшынша таза сөйлейтін болды. Кадет корпусында ол ағылшын тілінің сабағын жоғарғы кластарда өте бастады. Шоқан француз тілінен Усовтан озық болды, ал, неміс тілінен екеуі «ит - жығыс» түседі.

Зирек Усов ескі римнің, тарихынан хабардар бола бастаған шақта, қалжыңды түрде Шоқанды – (ақ сүйек) патрицей, өзін – плебей (қара сүйек) деп атады. Шоқан оған масаттанбаса, ренжіген жоқ.

Усовтың бір қылығы Омбыдағы чиновниктер мен әскери бастықтардың көбімен үйір, олардың қызмет орындары былай тұрсын, үйлеріне де барып жүреді. Корпуста өзімен қатар Шоқан Уәлиханов есімді зирек бала оқитынын, таныстарына бірінші болып мәлімдеген сол.

Усов 1849 жылдың көктемі кезінде, бір бөлмеде жататын балаларға жаңалық хабар әкелді.

– Қызық болып жатқан көрінеді, Европада, – деді ол.

– Не қызық?

– Европаның бірнеше мемлекеті патшаларын құлатып жатқан көрінеді.

– Қойшы - ау?!

– Рас.

– Қандай мемлекеттер?

– Франция, Австрия, Германия, Италия.

Бұндай мемлекеттер барын кадеттер географиядан біледі.

– «Патшалардың орнына кім тұрады» дейді?

– Мына, мен сияқты плебейлер! – деп Усов кеудесін қақты. Қалжыңдағыш балалар:

– Ал, мына Чокан Чингисович сияқты патрицейлер ше? – деген сұраққа:

– Біздің Россиядан басқа Европада ондайлар карталарын ұтқызып болды, – деді Усов.

Өзін «патрицеймін» (ақ сүйекпін) деп түсінетін Шоқан бұл сөзге намыстанғандай болып:

– Россия патшалары аман болса жетеді, басқалары к черту! – деді Шоқан.

Шоқан мен Усовтың арасында тұтанған осы бір егес, содан кейін жалғаса, өрши берді. Бұлайша үдей беруіне, корпус оқуының үшінші класынан басталған – орта тарих сабағы себеп болды. Оқытушы – Вильна университетін бітіріп келген жас және жігерлі Гансевский.

Ол кездегі орта тарих өркендеу (возрождение) кезеңінен, яғни он төртінші ғасырдан басталатын еді де, француздың он сегізінші ғасырдың екінші жартысындағы ұлы революциясымен аяқталатын еді. Іштей өзін якобинцтер қатарына қосатын Гансевский, бес ғасырға созылған өркендеу дәуірінен, демократтық жақтарын мадақтай, реакциялық жағын жамандай баяндайтын. Осы бағытын тереңдете түскісі келген ол, Европаның бірнеше мемлекетінде еткен жылы ғана жасалған 48-жылдың, революциясын да, оқу программасында жоқтығына қарамай білгенінше баяндап, венгер революциясының халық өкілі - Петефиді, италия революциясының халық өкілі – Гаррибальдиді көтермелей сөйлейтін. Өркендеу дәуірінен Шоқанға ерекше ұнайтын адам - Леонардо да Винчи. Шоқанның сол сияқты әрі жан-жақты ғалым, әрі әдебиетші, әрі суретші болғысы келеді. Және ол «болам»

деп сенеді де.

Әкімдерден және қолбасшылардан Шоқанды ерекше қызықтыратын адам, – бірінші Наполеон. Франциядағы аз ғана халық – Корсикадан шыққан оның өміріне, ісіне байланысты әдебиетті қадала оқыған Шоқан: «Шіркін, бағым сондай жана қалса!» деп қиял етеді.

Европаның орта тарихындағы мәселелер жайында сөйлескен Шоқан мен Усов үнемі екі жақты пікір ұстайды. Шоқан – монархияны, Усов – демократияны жақтап, бірімен бірі келісе алмайды.

Бұл тартыс бара-бара тереңдеп кетті. Оған себеп, төртінші класта Россия тарихының оқылуы еді. Ол сабақты Ждан-Пушкин жүргізді Монархиялық ұғымдағы ол, арғы тегі Киевтің князі – Рюриктен басталатын орыс ақсүйектерінің шежіресін баяндай келіп, бер жағында Романовтардан патша болғандарды мақтайды да отырады.

Оңашаланған шақта, осы жайда Шоқан мен Усов тағы да керкілдесіп қалады. Әсіресе Романовтар жайында, Усов бұл фамилияны сықақтай сөйлеп:

– Сен олардың арғы атасы - Андрей Иванович Кобыла екенін білесің бе? - дейді.

Карамзин тарихынан бұндай фамилияны көр, қазақтың «бие» атайтын жылқысын, «кобыла» деуін білетін Шоқан:

Ондай фамилия неден шыққан? – деп сұрайды.

– Иван Литвадан он үшінші ғасырда келген пруссак, ол кездегі фамилиясы Гланка-Комбила екен, Россияға келе православияға көшеді де, мазақтаған орыстар «Комбиланы» – «Кобыла» деп кетеді. Иваннан туған бес баланың біреуінің аты – Жеребец, тағы біреуінің аты – Кошка.

Романовтарды солайша қорлап сөйлеген Усов:

– Жаксы Романовтар, бұл тұқымнан бірінші патша – Михаил Федоровичтің атасы - Роман Юрьевичтен басталды, – дейді де, І-Екатеринадан таусылып, бер жағы немістер болып кетті, – дейді.

Ол Романовтардың тірегі тек казак-орыстар ғана деп ойлайды.

– Тевтон орденінен Россияның батыс шегін кім қорғады? Казак-орыстар! Кавказды Россияға кім бағындырды? – Казак-орыстар! Қырымды ше – Казак-орыстар!.. Астрахань, Қазан хандықтарын ше? – Казак-орыстар! Сібірді ше? – Казак-орыстар! Қазақ даласының теріскей жағын ше? – Казак-орыстар!.. Қазақ даласының оңтүстігі мен Орта Азияны Россияға бағындыруда, казак-орыстар бірінші скрипканы ойнайды.

– Рас, – дейді, бұл тарихтардың бәрінен хабары бар Шоқан.

– Тірегі болғанымен, құлы болған жоқ, – деп мақтанады Усов, – өкпелеген шағында казак-орыстар Романовтардың әкесін танытқан.

Усов он алтыншы ғасырда казак-орыстардың «Голытьба» аталған жанжалқой тобынан бастап, «пугачевшылдық» аталған көтеріліске дейін казак-орыстардың Романовтарға қарсы көтерілістерін санап береді. Бұлар да Шоқанға мәлім материалдар. Әсіресе – Пугачев көтерілісі. Оған казактар қақжарлы болып, Әбілхайыр ханның тұқымы патшашылдықты, қарапайым халықтың біразы Пугачевты жақтағанын, Шоқан ел ішінен ауызша да естіген, қалаға келген соң кейбір тарихи мәліметтерден де көрген.

Орыстың тілі мен әдебиетінен сабақ беретін Костылецкий кадеттерге Загоскин, Лажечников, Кукольник, Брамбеус сияқты сол кездегі орыс әдебиетінің «кейінгі планында» деп саналатындарды көтере таныстырып, Пушкиннің, Гогольдің, Лермонтовтың, әсіресе Белинскийдің «күнәсіз» шығармаларын ғана атайтын, әкімдердің я заманның кемшіліктерін сынайтын шығармалары туралы үндемейтін.

Бірақ, кадеттер сол тұста «құпия» саналатын шығармалардың көбін не кітап, не журнал, немесе қолжазба түрінде тауып ап, жатақханаларда, оңаша орындарда, кейде жеке, кейде топталған түрде оқитын. Мысалы: Радищевтің «Петербургтан Москваға саяхатын», Пушкиннің, айдаудағы Чадаевқа жазған өлең хатын, «Деревнясын», Лермонтовтың, Пушкиннің, өлімі туралы өлеңін, Белинскийдің Гогольге жазған хатын, «Ревизорын», Некрасовтың заманды сынайтын өлеңдерімен, «Желбаздың жүрістері» аталатын романын, тағы тағыларды... Кейде кадеттер «әдебиет кеші» сияқты жиналыстар жасап, «құпия» шығармаларды оқитын. Кейбір тыңшы кадеттер, бұндай жиналыстарда не болғанын корпустың басқарушыларына хабарлайтын, олар тыймақ болғанмен, айласын тапқан кадеттер, жиналыстарын жалғастыра беретін. Шоқан бұндай жиналыстардың қалың ортасында. Ол бір сәтте Лермонтовтық Пушкиннің өліміне арнаған өлеңін оқимын деп, Ждан-Пушкиннен естіген.

Орыс әдебиетімен сондай таныстығы бар Шоқан, 1850 жылдың аласапыран болып жатқан көктемінде, іштей үлкен бір күйзелушілікке ұшырап қалды. 1849 жылдың басында Петербургта «петрашевшілдер үйірмесі» деген топ құралып, Россияның монархиялық құрылысына демократиялық түзеулер кіргізбек болғанын, жандарм басқармасы үйірмені бақылап жүріп, сол жылдың апрелінде, басқарушыларын тұтқынға алуын, олардың ішінде көпке жазуымен таныла бастаған жас прозаик Федор Михайлович Достоевскиймен, ақындардан – Александр Плещеев және Сергей Дуров барын, ұсталған отыз үш кісіден он алтысы дарға асылуға бұйырылуын, олардың тізімінде Достоевскийдің болуын, ақырында, асылу жазасы каторгіге жіберумен ауысқанын, кадеттер де, Шоқан да кезінде естіген. Содан кейінгі тағдырлары немен тынарын кадеттер білмей жүрген

шақта, 1850 жылдың көктемі басталып, қар ери бастаған кезде, корпустың мыңға жақын кісі сиятын залында жиналыс болды. Оны ашқан – генерал-майор Павловский, айдалып келе жатқан петрашевшілдердің бүгін Омбы көшесіне кіруін, осы қаладағы острочке қамалуын қысқаша айтты да:

– Корпус үйінің алдынан өтерде, – деді сөзінің аяғында, – кадеттер қақжарлы болып тұрады, қолдарына жас шыбықтар беріледі, сонымен алдынан ете берген қылмыстыларды бастан тартып қалып тұрады.

Қақжарлылардың қатарында Шоқан да тұрды. Қасында – Усов. Ол Шоқанға:

– Сен ұрасың ба, жоқ па? – деді сыбырлап.

– Өзің ше?

– Мен ешқайсысын да ұрмаймын.

– Ендеше, мен де.

Алдарынан өте бастаған айдалушылардың ұрарлық та жері жоқ екен, бәрі де жүдеу, бәрі де шаршаған, аяқтарын сүйретіп әрең басады, киімдері далба-дұлба, әсіресе аяқ киімдері, көбінде тозған пима, сонымен шылқылдаған қарлы суды басып келеді, шаштары жалбырап өскен, аузында сақал-мұрты барлардың да түгі ұйпаланып бетімен кеткен!...

Қысқасы өте аянышты халде. Сонда да бұйрыққа бағынғыш кадеттер бастарына шыбықпен шықпыртып қалады... Не деген мейірімсіздік!..

Ешкімді де сабамай қатар тұрған Шоқан мен Усовты бақылаушы полиция уряднигі көріп қалды да:

– Неге тек тұрсындар? Әлде аяйсындар ма? Бұл қылықтарың дәрежесі зор генерал-майорға жетеді! – деп ақырып қалды. Мана Павловский:

– Бұйрықты орындамаған кадет жазаға тартылады. Мүмкін корпустаң шығарылуы, – деп сақтандырған. «Сөйтер» деп қауіптенген Шоқан Усовқа:

– Біз де шыбықты сілтеген болайық, бірақ батырмайық, әйтпесе жазаға ілігерміз, – деді.

– Мақұл, - деді Усов.

Олар солайша сипай соғып тұрғанда, жақындай берген қырбық мұрт біреуін:

– Достоевский! – деп қалды Усов.

– Қай?

– Федор Михайлович!

– Кәдімгі «Кедей адамдардың» авторы ма?

– Сол!

Жас жігіт болғанымен, ол да қатты қалжырап келеді екен, зорға сүйреткен аяғы, ара-тұра бүгіліп қала жаздайды.

Алдарынан етуге айналған оны, Шоқан мен Усов сипай да соқпай, таянып келгенде:

– Достоевский! – деп қалды, ақырын дауыспен.

Дәрменсіз кезін алайта қарап басын бұрған Достоевскийге:

– Федор Михайлович! – деп қалды Шоқан.

Кіші офицер формасындағы азиялық бұл жеткіншектің кім екенін білмеген Достоевский жылы қабақпен қарауына риза болғандай, басын ақырын ғана изеп өтті. Оның көкірегіне Шоқан жайлы жылылықтың бірінші ұшқыны түсті...

Шоқан Достоевскийдің «Кедей адамдар» аталатын романың Петербургта шығатын Отечественные записки»

Журналынан оқып, көркемдігіне қатты сүйсінген еді. Одан кейін сол журналда, осы роман туралы Белинский жазған мақаланы да оқыған. Мақала Шоқанның Достоевскийге деген жылы сезімін күшейте түскен.

Міне, енді, сол Достоевскийдің мынадай сорлы халде жүргенін көріп қалды! Не деген аянышты хал! Бұл халден қашан құтылады, бейшара!... Өзінің не көмегі тие алады оған ?!

Содан кейін басынан кетпеген осы ой, Шоқанның жүрегін шымшыды да жүрді...

Сабақты жақсы алып кеткен, ой-санасы жылдам өскен Шоқан, төртінші класқа түсе үлкен бір қоршылыққа ұшырады. Соғыс министрлігінің бекітіп берген программасы бойынша, орысша «инородец», қазақша «бұратана» аталатын елдерден оқитын кадеттердің ешбіріне, соғысқа қатынасы бар сабақтар мен ойындарға қатынасуға ұлықсат жоқ.

«Бұратана» дегенде, Шоқан оқыған кездегі кадет корпусында Россиядағы отар елдерден басқа бір де кадет жоқ. Сонысына және ақсүйек тұқымынан шыққанына қарамай, соғыстық сабақ пен ойынының бір де біріне Шоқан қатынаса алмады.

Үшінші класта «фехтование» аталатын ойында қанжар, қылыш, оқсыз

мылтық сияқты «суық құралдармен» сайысып, соғыстың қолма-қол тәсілдеріне жаттығады, географиялық сабақтың тарауы сияқты болып топография, яғни соғыста жердің ой-қырын қалай пайдалану сабағы етеді. Шоқан бұлардан мақрұм болды. Намыстанған Шоқан, сабақты тастап кетуге бір ыңғайланып, сырлас достарының ақылымен әрең тоқтады.

Намыстанудың әкесі төртінші кластан басталды. Онда соғыстың айла-әдісінің, артиллерияның, эскадрондағылар үшін ковалерияның сабақтары жүретін. Бұл сабақтарды, сібірлік қазақ облыстарының басқарма председатель Батыс Сібірдің соғыс губернаторы, полковник Карл Казимирович Гутковский оқытатын. Шоқанға екінші кластан бастап көңіл аударған ол, жолыққан жерде сөйлесіп, үйіне шақырып... дегендей, қадыр - құрмет көрсете бастаған. Гутковскийдің әйелі Екатерина Яковлевна Шоқанды туған баласындай күтетін. Шоқан Гутковскийдің, Омбы гимназиясында оқитын қызы - Катеринамен достасып, жастарының, арасында үш-төрт жылдық айырма болғанмен, өзара олар туған аға мен туған қарындастай болған. Неміс пен француз тілдерін Катерина да оқитын. Бұл сабақтарды олар бірге даярласатын. Екатерина Яковлевна мен Карл Казимировичтің түпкі ниеттері - достасқан екі жасты мәңгілік жұбай етуде де.

Жақындығы осындай Гутковскийге Шоқан соғыстық сабақтарға кіре алмауына қатты наразылығын айтып, корпустан кетерлік көңілін білдіріп еді:

– Ол пікірден қайт, – деді Карл Казимирович, саған класс қажет емес, оқу қажет. Бұратаналарға класта соғыстық сабақтар туралы белгіленген ережелерді мен бұза алмаймын, оны патшадан басқа ешкім де бұза алмайды. Оны бұздыру үшін көгі дәлел, көп уақыт керек. Менің саған айтар ақылым - оқу программасына кіретін соғыстық сабақтарға байланысты кітап атаулыны қолыңа берейін, өз бетіңмен оқы, түсініксіз жерлерін менен сұрап отыр.

Гутковский Шоқанды осы ақылға көндірді. Ол айтқанынан шығып, сол кезде: – артиллерия сабағына қолданатын Маркевич пен Вессельдің, фортификацияға қолданатын Теляков пен Госмардың, тактика туралы генерал Шитовтың, ковалерия туралы Граббенің оқулық курстарын және соғыс өнері туралы жазылған басқаша кітаптарды Шоқанға түгел тауып берді.

Шоқанның ерекше қызығып оқығаны немістің соғыс ғылымында атағы шыққан теоретигі - Карл Клаузевицтің еңбектері, әсіресе Наполеон Бонопарттың әуелі Италияға, одан кейін шығыстық Европаға жасаған жорықтары туралы жазған кітаптары. Бұларды Шоқан неміс тілінде оқыды. Омбының кадет корпусы үшін бұл еңбектер жабық еді, оған бірінші себеп - Гутковскийдің өзіндік жалғыз ғана данасы болмаса, өзге Омбыда бұл кітап жоқ, екіншіден, орыстың соғыстық басқарушы орындары, Клауезвичтің, 1812 жылғы Отандық соғысқа, әсіресе сол соғыста орыс әскеріне бас

қолбасшы болған Кутузовқа берген бағасына қарсы, сондықтан орыстың әскерлік ойынына, әсіресе оқу орындарына таныстырудан қатты тыяды. Соны біле тұра, Шоқан Клаузевиحتى құныға оқып, соғыс жайынан көп мәліметтер білді, қажетті деген тұстарын жазып алды.

Бұл кітаптарды түсінуде Шоқанға аса зор жәрдем көрсеткен Гутковский, иллюминалық білімнің фотофикациясын яғни түрлі-түсті бояулық картасын жасауды да ұғындырды. Қолжазбасы нашар Шоқан, геометриялық және бояулық сабақтарға жүйрік еді, сондықтан иллюминаларды ұғып алғаннан кейін, өзі де қатырып қағазға түсіретін болды.

Шоқанның кадет корпусындағы оқуы төрт жыл өте, яғни 1852 жылдың көктемінде бітті.

Шоқан кадет корпусын тамамдаған шақта, Омбының «Жарқын қоғам» аталатын тобына түгел танылып болған еді, әсіресе үш үйге, бірі - жаңағы айтқан полковник Гутковскийдің үйі, екіншісі - әрі генерал-губернатордың кеңсесінде азиялық істерге консультант болып қызмет атқаратын, әрі корпуста орыстың көне тарихынан сабақ беретін - Сергей Яковлевич Капустиннің үйі. Әсіресе Капустиндікі, үшінші - Батыс Сібірдің генерал-губернаторы, сібірлік қазақ округтерінің құрметті председатели Густав Христианович Гасфорттың үйі.

Капустиннің үйі «Омбы қаласының салоны» саналады. Онда, ең алдымен кітапхана бар, ондағы кітаптардың ішінде сирек ұшырасатын, кейі ешқайдан табылмайтын кітаптар да аз емес. Жұрт оны «Қазаннан Омбыға көшкенде кітаптарын бес ылауға әрең тиеп әкелді» деседі. Идеялық жағынан, өзін утопиялық социализм идеясының адамы көретін Капустин, өзгелермен осы жайда көп кеңеседі. Араларында он бес жастай алшақтығы бар әйелі -Ефросия Фелимоновна қыздар гимназиясында француз тілінің және әдебиетінің сабақтарын береді. Ол әйел көзқарасында - романтик. Кітапты, әдебиетті сүйетіндер осы үйге әр кезде жиналып, пікір алысып жүреді.

Шоқан осы үйдің өз баласы сияқты болып кетті. Сонда үнемі бас алмай оқитыны кітап. Ол Ефросияны «Фросия апай» дейді. Сол апайдың дос-жар адамдарына айтуынша «екі-үш жылдың ішінде Шоқан бұл үйдегі кітап атаулыны түгел жұтып болды». Ол орыс тіліндегі кітаптарды ғана емес, неміс, француз тіліндегі кітаптарды да оқиды, әсіресе саяхат кітаптарын және оларды сыдыртып қана оқып шықпайды, жүрген жерлерінің географиялық карталарын алдына жайып қойып, қадағалап оқиды, соны көргендер - «осы да түбінде атақты саяхатшылардың бірі болмаған!» деседі.

Шоқанның Густав Гасфорт үйімен үйірлігін айтпастан бұрын, оқырмандарды Гасфорттың өзімен қысқаша таныстырып алайық, ол орыс барондарының ішіндегі ең ірілерінің біріне жатады. Оның әкесі - Христиан

Фердинандович, Романовтармен қат-қабат құда болып кеткен немен герцогі - Голынтейндермен қандас, сондықтан Россия патшасы бірінші, екінші, үшінші Гасфорттарды қадыр тұтып, Христиан Гасфортқа Қырымдағы әскери корпусты басқартқан. Ол бір жағынан Севастополь қаласының шығып жақ жазығына әскерлік жылқыларды өсіретін завод ашып, мыңдаған арғымақ өсірген. Завод орнаған сондағы төбе, әлі күнге дейін «Гасфорт шоқысы» аталады.

Густав сол шоқыда туып, сонда ескен. Әкесі сияқты, ол да сауатын соғыстық мектепте ашып, жоғарғы білімді Берлиннің Соғыстық Академиясымен аяқтаған. Бірінші Александр Густавты әкесінің, қарамағындағы армияға жіберіп, поручик чинінен жоғарылаған ол, кейін генералдық чинге жеткен. 1812 жылдың компаниясына қатынасып, Парижға дейін барғандықтан, Александр оны генерал - аншеф дәрежесіне дейін көтерген. Әкесі өлерде жылқы заводын соған тапсырған. Қырымда қызметте жүрген ол, Пушкинды жекпе-жекте (дуэль) атып өлтіретін Дантеспен танысып дос боп кеткен. Сондықтан мақтанған шақтарында:

– Пушкинға «онымен атыспа, ол өте мерген кісі» деп ем, намысы қозған адам тыңдамады, ауыр жарамен әл үстінде жатқанда, көңілін сұрай барып ем, «білмейді екем ғой сізді, Дантеске дос па десем, маған да жаныңыз ашиды екен ғой. Енді білдім. Бірақ, кешіктім» деп қолымды қысып жылады, – дейді екен.

Густав Гасфорт даңқты, атақты жақсы керетін адам. Чин жағынан көтерілу жолында келе жатқан ол, тұрмыс-салт жағынан да көзге түсуді арман ететін. Сол армандарының бірі – атақты князьдар: Юсуповтың – Москва маңындағы, Воронцовтың – Одессадағы, Шереметьевтің – Кавказдағы атақты сарайлары сияқты Гасфорт сарайын салдыру еді. Сөйтуге жағдайы толықпай жүрген, 1850 жылы Батыс Сібірдің генерал-губернаторы болып тағайындалды. Сол қызметін атқару үшін Омбыға келсе, губернаторлық кеңсе, әрі бөренеден қиылған, әрі сиықсыздау екен. Оның осы қалаға, өзге губернаторлардың бәрінін, кеңсесінен де артық үй салдырғысы келді. Оған лайықтаған орны, - кадет корпусының алдындағы жазық, кең алаң. Ол болашақ орданың (дворец) жоспарын жасатты. Сонда архитекторға берген тапсырмасы, осы алаңның жалпы нұсқасын, Петербургтағы ордалық алаңға ұқсату, салынатын үйдің сиқы, қысқы ордаға ұқсау, сонда кадет корпусының үйі Петербургтағы генералдық штаб сияктанады, Ертіске құятын Омбы өзенінің үстінде тұрған ағаш көпірді алып, орнына темірден көпір салса, ол Нева өзенінің қысқы ордаға тақалған көпіріне ұқсайды, сонда, Омбының бұл алаңының Петербургтағы ордалық алаңға ұқсамаған несі қалды?!

Патша сарайының, ол кездегі министрі граф – Блудов еді, өзі Гасфортпен Отан соғысы кезінен өте дос еді. Оның үстіне бірінші Николайдың оң көзі. Гасфорттың Омбыға жаңадан кеңсе салуын, ол патшаға бекіттіріп берді. Осы план, Шоқан кадет корпусын аяқтар жылы

бітіп, генерал-губернаторлық кеңсесі қызметін сонда көшкен.

Бұл жақтан көңілі орныққан Гасфорт, енді адъютанттарын дұрыстап алуды ойлады. Үш адъютанты болуға тиісті, бірі – жалпы әкімшілік ісінде, екіншісі – жергілікті қызметтерді басқару ісінде, үшіншісі – қазақ елдерін басқару ісінде.

Соңғы қызметте, оның көзі - кадет корпусын бітіргелі жүрген Шоқанға түсті. Омбының «жарқын қоғамына» көп араласатын Шоқан, Гасфортпен басқа үйлерде, әсіресе Гасфорттың ағасының қызын алған, әрі жақын досы болып кеткен Гутковскийдің, үйінде танысты да, оған, әсіресе – әйеліне білімімен, қылығымен, мінезімен ұнағаннан кейін өз үйімен де араласып алды. Гасфорт пен әйелінің де ойы – жиендері – Катерина Казмировна Гутковскаяны түбінде осыған телу.

Гасфорттың Шоқанға қызығатын және бір себебі – хан тұқымынан шыққан бұл әдемі жігіт, бірінші Петрдің адъютанты болған араб Ибраһим Ганнибалға ұқсап, кеңсесін көріктендіріп жіберуі, шығыстық, қазақтық мәселелерде оң көзі болуы мүмкін.

Шоқан кадет корпусын 1853 жылдың көктемінде бітіретін бірінші топтың ішінде. Гасфорттың ойынша, бітіру мәжілісін аса салтанатты түрде өткізу, ол үшін ордалық алаңға, Омбы бұрын көрмеген парад жасату.

Осы идея басына кірген Гасфорт, парадты қалай өткізу туралы тиісті адамдармен кеңесіп көрсе, қаланың, тұрғындарын былай қойғанда, Петербург пен Москва сияқты әскер орталықтарымен байланысы бар аздаған чин болмаса, былайғы әскери чиндердің, әсіресе осы маңайдағы казак-орыс станицаларында туып-өскен, Омбыдан жоғарғы қалаларға барып көрмеген, саны бірталай урядниктердің, ясауылдардың, сотниктердің, тіпті капитан, майор чиніндегілердің басым көпшілігі әскери парад дегенді көрмек түгіл естіген де жоқ екен. Сондықтан Гасфорт бағынышты чиндердің бәріне, ең алдымен соғыстық парадты күн бұрын әзірлеуді бұйырып, оның қандай тәртіпте өтуінің программасын жасатты да, әлденеше рет түзеттіру арқылы бекітті. Бекіген программа бойынша соғыстық парадқа қаланың, мың шақты найзасы бар гарнизоны, кадет корпусының жоғарғы кластары және шығысы Новониколаевка мен батысы Ыстап арасындағы казак-орыс станицаларында күзеттік қызмет атқаратын жасақтар қатынасады. Парадты Гутковский басқарып, Гасфорттың өзі қабылдайды. Парад күні Омбыдағы әскерлік чиндер де, станицалардан шақырылатындар да ең жақсы түрде киініп, бар наградаларын, медальдарын кеуделеріне тағады.

Осы мақсатпен Омбыда, және станицалардағы әскерлік қосындардың киім-кешегін тексертіп қараса, чині жоғарғы генералдармен, өз қаражатына сәнденетін аздаған ауқатты офицерлер болмаса, былайғы соғыстық адамдар киім жағынан өте жүдеу екен. Гарнизон солдаттарының және кіші офицерлерінің көбінің киімі ескі-құсқы біразы жамау көрдер, формалары

әркілы, талай өзгерген формалардың бәрінен де нұсқалар бар. Ал, станицаларда тұратындардың бірен-сараңында ғана болмаса, әскери форма жоқ, басым көпшілігі деревняша, кейбіреулері қазақша киінеді.

«Құрал» дегендердің, «жүзден тоқсаны» дегендей – қылыш қана, қалалық құрал сарайларында қимылсыз ұзақ тұрған отты мылтықтары, әсіресе, азын-аулақ, зеңбіректерді тот басып қалған. Батыс Сібірдегі әскери халықтың ішінде, сән-салтанат жағынан көруге тұрары, тек кадет корпусы ғана екен. Ол да Омбыға Гасфорт келгелі түзелген. Сол жылы оның барлық класстарын түгел аралап, киім - кешектерінің жүдеулігін, формаларының ала-құлалығын көр Гасфорт, соғыс министрлігіне хат жазып, жаңа және көрікті формалар алдырған, сол формамен барлық кадет жұнттай киінген.

Қызметтегі әскерді сондай тәртіпке келтіру үшін кеп уақыт керек, Гасфортта ондай уақыт жоқ. Сондықтан Гасфорт жақындап қалған парадқа қызмет әскерін барымен ажарлап көрсетуге бұйырды.

Әскери орындардың, парадқа бұлайша даярлануы, халық арасында толып жатқан түрдегі қаңқуға айналып кетті:

– Патша келмек дейді, соған жасап жатқан әзірлік, – десті біреулер.

– Бір патшалықпен соғыс болайын деп жатқан көрінеді, соған әзірлік, – десті екіншілер. Қай патшалық екендігі туралы толып жатқан жорамалдар жүріп жатты.

– Қоқан, Хиуа хандықтарымен бірігіп, қалың қолмен Кенесары келе жатыр дейді, бұл соған даярлық, – десті үшіншілер.

– Қытай соғысқалы жатыр дейді, – десті төртіншілер.

– «Көшім хан өлді» деген өтірік екен, ол ойдағы, қырдағы татарларды жиып, Сібірдегі хандығын қайтадан құруға келе жатыр дейді, – десті бесіншілер.

Қалмақ хандықтарын атады алтыншылар.

Осындай жорамалдар қаулап кетіп, тұрғын елдердің зәресі ұша бастады. Әскерлік ұйымдар дүрліккен жұртқа арнаулы кісі жіберіп, ешбір соғыстың болмайтынын бұл тек, кадет корпусын бірінші болып бітіретіндердің тойына арналған парадқа әзірлік ғана екенін түсіндірмек еді, парадтың не екенін көрмек түгіл естімеген жұрт алдауға жорып, желігуін үдете түсті, соның кесірінен «соғыс болса таптап кетеді» деп крестьяндар егінді бұрынғыдан биылғы көктемде аз салды. Мал өсіретін казак-орыстар табындарын қазақтың алыстағы жайлауларына айдатты. Осы дүмпуге қазақ байлары да шыдамай, жайлауға жылдағыдан алыс кешті.

Парад жақындап қалған шақта, Гасфорт генералитетін қайта жинап,

даярлық туралы есебін тыңдады. Пәлендей салтанатты бола қоймағанымен, тәртіп тәп-тәуір болғалы тұр екен.

Гасфорттың бұл парадты жасатудағы бас мақсаты - алаңға жиналатын топқа, өзін жарқырата көрсету еді. Баяғыда, Отан соғысының жеңісіне арналып Петербургта жасалған парадта, бірінші Александр, жеңісте үлесі бар генералитет атаулының бәрін жаңа, әдемі формада киіндіріп, орден, медаль атаулыларын төстеріне қадатып шығарған.

— Сонда, — дейтін мақтаншақ Гасфорт наградтары көштік жағынан, менің алдымда Барклай-де-Толли ғана болды.

Онысы өтірік, расын кім білсін. Ал, көптік жағынан ордендері мен медальдары төсіне симай, біраз медалін «бото-форт» аталатын биігі. Арықтау кезінде денесіне шақ мундирі, семірген кезде әрең, сыйып, түймелері үзіліп кетерліктей тырсылдағанмен, жоғарғы чиндермен бас қосқанда, не патшаға аудиенция жасағанда киіп алатын, мінезі сайқы - мазақтау бірінші Николай патша болған шағында Гасфортты осы формасында көріп, «о, семіз шошқа» деп қарнына түйгіштепті, Гасфорт «қасиетті мундирін сонда да тастамай, ерекше күтіп ұстайтын. Кейін өңірлерін, жең ұштарын, арқасын қаракүйе (моль) жалап дақ түсіргенмен, ішінен түстес жіппен білдіртпей шаңдатып қойған.

Омбыдағы парадта ол осы формасында көрінбек. Ал, генералдары мен офицерлеріне берген бұйрығы — «ең жақсы формаларыңды киіп, наградтарыңды төстеріңе түгел тағып шығасыңдар!»

Тағы бір берген бұйрығы — парадты қаланың халқы да түгел көретін болсын.

Бұйрық солай болғанмен, парад басталуға тиісті сағат тоғызда, әскери қосындар белгіленген орындарында болды да, былайғы тұрғындардан бірен-саран адам ғана келді. Гасфорттың ойы - алаңды лық толтыру еді, әскерлік адамдар жұқ та болған жоқ. Гасфорт бұған ашуланып, тиісті адамдарды қатты сөгіп, кейбірін сабап алды да, алаңға адам толмай, парад басталмайтынын айтты. Бағыныштылар халықты қанша қысқанмен, мезгіл түске тармаса, жарты алаңдық қана адамның басы құралды. Парадты одан кешіктіруге болмайды.

Программа бойынша, алан, адамға толған шақта, (оған алғаш Гасфорттың күдігі болмаған) сәнді ерттелген арғымақ ақбоз атқа мінген Гасфорт, бәрі де арғымақтарға салт мінген нөкерлерімен, кадет корпусының қақпасынан шыға келу керек. Сол кезде, Омбыдағы үш дем — оркестрі қосыла «патшаны сақтай гөр, тәңірі!» күйін ойнап жіберу керек. Музыка даусының қаңғыр-күңгірімен даңғаза болып жатқан шағында мінбеге жеткен генералдар аттарынан түсіп етекте қалып, Гасфорт пен Павловский ғана жоғары көтерілу керек те, Гутковский мен полиция начальнигі — генерал-адъютант - Фредерике тізіліп тұрған әскери

қосындармен және кадеттермен сәлемдесу керек, содан кейін Гутковский Гасфортқа рапорт беру керек.

Тәртіп осылай болғанмен, тоғызда басталуға тиісті парад ісіне он екіде әрең кірісті.

Гасфорт парадты қабылдағаннан кейін, бірінші сөзді өзі алып, Россия туралы, Сибирь туралы, ондағы бұратаналар туралы, кадет корпусының мән-маңызы туралы айтқан болды. Жиын оның сөзін тыңдаған жоқ, себебі әкімшілік істерінде өзінің айтқанын орындататын Гасфорт, сөзге шорқақ еді, оның үстінен тұттықпа да, оның үстіне талай парадқа қатынасқанмен, бұдан бұрын өзі қалың топ алдында сөйлеп көрген жоқ-ты. Осы кемшіліктері сабақтаса қалған Гасфорт, бірден сасқалақтап, дөңгелек семіз беті томпайып, күре тамырлары білеуленіп, кескіні күреңдене қалды, ондайда, иек тұсын ғана қырып, жақ үстін дударландыра өсіріп жіберетін қалың қаба сақалымен, оған тұтасын кеткен жұқалау мұртын екі қолымен кезек-кезек ширата сипай беретін. Сондай халға түскен ол, аздан кейін тіпті кекештеніп, кездері бадырая қараған жиын алдында не айтып, не қойғанын білмей де қалды. Сол жайын көрген көпшілік, оның бытысқан сөздерін мазақты күлкімен ғана тыңдады.

Тағы біреулер сөйледі. Олар да қыра қойған жоқ. Олардың да сөзіне жиын ықлас қойған жоқ.

Корпуста тәрбиеленушілердің және оны биыл бірінші бітірушілердің атынан Шоқан сөйлеуге ұйғарылған. Оның шешен жас екенін, Омбының жарқын қоғамы аңдап та үлгерген. Гутковскийдің, Капустиннің, Ганцевскийдің, кейде Гасфорттың үйлерінде өткізілетін кештерде, Шоқанның қатынаспайтыны сирек болатын. Сонда жұртты қызықтыратыны, білімінің көптігі, тарихты, әдебиетті, көркем өнерді жақсы көретіндігі, әзіл-оспаққа жүйріктігі, сөзге алғырлығы, реверанстарға жетіктігі, ажуа-қалжыңға ұсталығы, әйелдердің тілін таба білуі, әңгімелерінің қызықтығы, тағы тағылар.

– Бұл жағынан, – деседі, Шоқанды мақтамайтын дамалар, – Валиханов, Омбы былай тұрсын, Россияның мәдени орталығы – Петербургтан асып, дүние жүзінің ең биік тәрбиесін беретін – Парижда оқыған сияқты.

Кадет корпусын бітіргендер парадқа жаңа формада шыққан. Қылқан-кескендей жас өспірімдерге жараса кеткен бұл форма Шоқанды да сұлуландырып жіберген. Оның бала шағындағы шарғалау бойы кейінгі жылдарда сұңғақтанып, қушықтау иықтары кеңейіп сымбаттанған. Сол денеге корнеттің қызыл шалбары, көгілдір кительді, маңдайында алтын түсті кокардасы бар жасыл фуражкелі, жылтыраған шегірен етікті, формасын киіп, белін күміс түсті жалпақ белбеумен қынай буынғанда тіпті сымбаттанған. Оның қара сұр келбеті де көз тартарлық болатын, оң жақ шекесінен солына қарай қайырған көмірдей қап-қара шашы кең маңдайынан көзіне төнген қалың қабағы, мұрын жағы кең, қиық жағы тар,

қиғаштана кеткен өткір кара көздері, ортасы дөңестеу, танау жағы делдигендеу, қырлы келген мұрыны жоғарғы ернінің үстіне қырбықтана бастаған кара мұрты, шешендікке біткен сүйірлеу иегі қандай көзді болса да бір аударатын.

Омбы дамаларының бағасында бұл қалада нелер сымбатты сұлу жігіттер болғанмен, Шоқан «арпа ішінде бір бидай», «қаршығалар ішіндегі лашын». Қызыққыш дамалардың, әрқайсысы Шоқанды өзіне бейімдегісі келеді, кекселері қыздарына жанастырғысы келеді. Өсекші Омбының арасына: «Бұл Гасфорттың жиені, Гутковскийдің қызы - Катеринамен сөз байласып қойған», деген сөз тарап болған.

Сондай Шоқан, сөйлеу кезегі келіп мінбеге көтерілгенде, танитындар:

– Чокан!.. Шоқан! – деп өзара күбірлесіп қалды да, танымайтындар, қасындағыларынан:

– Кім бұл?! Қалмақ па, эскимос па, киргиз ба?! – деп сұрасты. Танитын біреудің:

– Киргиз! – деген сөзі, төңірекке электрдің тогіндей тарай жөнелді.

– Киргиз!.. Офицер, қандай биікке көтерілген!.. Ғажап!.. – деген күңкілдер дабырласып жатқанда, парадты сөзді басқарған Ждан-Пушкин Шоқанның аты-жөнін айтып, сөз берді. Оны естігендер:

– А - а, Чокан Валиханов! – десті. Естімегендер:

– Кім ол? – деп сұрағанда:

– Хан тұқымы, ақсүйек! – деп жауап берді білетіндер. Одан әрі кеу-кеулесуге, сөйлеп кеткен Шоқан мұрша бермеді.

Шоқан өзге білім жүйелерімен қатар, шешендік тарихын да біраз қарастырған еді. Сонда «пәлен-түген» дейтін шешендердің ішінен оған ерекше ұнайтыны – көне римнің атақты шешені – Цицерон да. Шоқан оның өз сөздерін де, ол туралы жазылған әдебиетті де көп қарастырған. Өзі көргендерден оның шешен санайтыны – кадет корпусындағы оқытушылардың бірі – Гансевский де. Француз тарихына жүйрік ол, «француздың ұлы революциясы» деген тақырыпта сөйлегенде, оның шешені Жан Поль Маратқа ұқсағысы кеп, дене қимылын да, бет бейнесін де құлпыртып жіберетін. Шоқан соған еліктеп, егер бір жерде сөйлеуге тиісті болса оңаша бөлмеде, айна алдында тұрып, денесін, бет бейнесін құбылтып репетиция жасайтын.

Бұл жолы да сөйткен ол, мінбеге артистерше ойнақы бейнемен шыға келді де, аз уақыт көзімен жиынды шолып ап, сөзін бастай жөнелді.

– Господа, госпожа, құрметті халық, – деп бастады ол сөзін, – бір топ

кадет, биыл ұлы император – бірінші Александрдың атындағы Омбының кадет корпусын тамамдап отырмыз. Солардың ішінде, бұратана елдерден мен жалғызбын.

– Оғаштануын! – деп қалды, бұл сөзін ұнатпағандар.

– Мен орыс оқуының тәрбиесінде өсіп білім алдым.

– Содан бастауы керек еді ғой, – десті әркімдер.

– Менің үлкен отаным – Россия да, кіші отаным – қазақ даласы...

– Туған елін ұмытпауын!

– «Қасқырды қанша асырасаң да орманға қашады» деген осы, – десті әркімдер.

Сондықтан мен барлық өмірімді, барлық ақыл-ойымды, білімімді осы отандарыма адал қызмет атқаруға арнаймын.

– Киргизда «Отан» болған! – десті біреулер кекетіп. Біраз адам қол шапалақтады.

Екпінді сөзден еңтігіңкіреген Шоқан, аз тыныс ап, сөзін жалғастырып кетті.

– Өткенге қарап отырсақ, дүние жүзінде, әрбір тарихи кезеңдерде, әр түрлі мемлекеттер құрылған солардың ішінде, мысалы, шығыста Ассирия мен Вавилония, Египет пен араб, Отта мен түркі мен ұлы моғолдар сияқты, көне грек пен көне рим, Византия сияқты ірі империялар да болды. Кәзір де бар, ондай империялар, солардың бірі – Россия. (Қол шапалақтау.) Менімше, біздің замандағы империялардың ішінде болашағы ең күштісі осы – Россия. Сөзім дәлелді болу үшін, Россияны Англиямен салыстырып көрейін. Күні бүгін Россиядан Англияның отарланған өлкелері де әлдеқайда көп, байлығы да, ғылымы да, техникасы да артық. Сондада мен Россияның болашағы Англиядан да артық деп ойлаймын. (Дабырласқан жұрт тына қалды) Неге дейсіздер ғой? Жауабым төмендегі. Орыстың, кәзіргі атақты педагогі – Константин Дмитриевич Ушинскийдің журналда жарияланған бір әңгімесінде, әкесі балаларына «бірлікшіл болыңдар» дегенді мысалмен көрсетеді. Ол бір шыбықты алып игенде сынып қалады. Көп шыбықты қосып игенде біреуі де сынбайды. «Міне – дейді әкесі, – бірікпегендегі күшін, жеке шыбық сияқты, біріккен күшің – жұпталған шыбықтар».

– Екінші мысал, – деді Шоқан, оң жақ қолын, алақанын жаза көтеріп – мына саусақтардың жеке күйіндегі күштері қандай? Ал, – деді жұдырығын түйіп, – былай біріккендегі күші қандай? Алақаннан жұдырық әлдеқайда күшті емес пе?

– Рас! – деп қалды бірнеше дауыс.

– Мұны айтып тұрғаным, – деді Шоқан, – біздің Россияның күші – бағынышты елдерінің территориялары тұтастығында. Бұл жағынан біз, атомның бөлшектенбейтін ұрығы (ядро) сияқтымыз. Біздің ішкі күшімізді сырттан келіп жеңер қуат жоқ.

– Онысы дұрысқа да келеді, – десті әркімдер.

– Ағылшында мұндай тұтасқан қуат жоқ, – деді Шоқан екпіндеп, – оның колонияларын теңіздер, мұхиттар бөліп жатыр. Бұл шашыранды қуат қанша күшейгенмен, еш уақытта тұтаса алмайды, сондықтан жағдайы келген бір замандарда, (ондай жағдайдың тұмауы мүмкін емес), қазақша айтқанда Англия «сиырдың бүйрегіндей бытырап кете барады, ал Россия, жылқының бүйрегіндей тұтастығынан танбайды.

– Қызық теңдеулер! – десті әркімдер.

– Осы екі ұлы империя яғни Россия мен Англия, – деді Шоқан, – бүгін саяси жарыста: Англия Американың, Азияның, Африканың, Австралияның көп жеріне отаршылдық қанатын жайып, қазір Индия арқылы Орта Азияға көз тігіп отыр.

– Қайдағы саясатқа кетті мынау?! – десті бірнеше адам.

– Біздің оны тоқтатуымыз керек! – деді Шоқан қызына түсіп. – Орта Азия халықтары, оның ішінде, менің, туған халқым – қазақ, заманымыздың мәдениет биігіне көтерілу үшін, оған мәдениетті мемлекеттің сүйемелдеуі керек. Менімше, ондай мемлекет Орта Азияның көршісі – Россия болу керек. Әзірге Россияға қазақ даласының үштен екісі ғана бағынды. Тез арада қалғанын да бағындырып, одан кейін Орта Азияның кен, өлкесіне қанат жаюымыз керек.

– Программалық сөз!.. – десіп қалды әркімдер.

– Осы бағытта! – деді Шоқан, бар даусымен, – Россияға да, қазақ даласына да, Орта Азияға да адал жүректен қызмет атқаруға әзірмін!..

Шапалақ ду ете қалды. Шоқан жалт бұрылды да, мінбеден түсе жөнелді. Сөзге қызынып ентіккен аққан терге шомған, ақыл емес, инстинкт ғана билеген ол басқыштармен жүгіре жөнелген шағында, жерге құлап түсер ме еді, қайтер еді, егер етекте тосып тұрған нағашысы – Шорманның Мұсасы құшағын жая қағып алмаса. Шоқанды бауырына қатты қысқан ол, қылығына, сөзіне өте риза болғандықтан қуанышты сезімнің еркіне бағынып, еңіреп жылап жіберді.

Шоқанның сөзі тыңдаушыларға, ойда жоқ сенсация болды. Өзгелерді былай қойғанда, бұндай саяси бағыттағы программалық сөзді, «Шоқанды

білеміз» дейтіндер де күтпеген еді. Шоқан сөздерінің қазақ даласына, Орта Азияға байланысты тұстарын әкім атаулы ұнатқан жоқ, себебі қазақтарды, азиялықтарды Европамен теңдестіру, – бұған дейін олардың басына кірмеген ой. Сондықтан, қазақ округтерінің басқарма председатели Дюгамель, қатар тұрған Гасфортқа:

– Адъютант қып алғалы жүрген киргизіңіз қалай-қалай сөйлеп кетті, Густав Христианович? – деді Гасфортқа.

Бұл сөздің астарына түсіне қалған Гасфорт:

– Билеуші ол емес, менмін ғой, Альсеньер Джозеппович, – деді Дюгамельдің орысша инциалы - Александр Иосипович екенін біле тұра, әдейі французша инциалын қолданып, – мені ол жұмсамайды, оны мен жұмсаймын. Қалай жүруін ол білмейді, мен білем.

Олар солай сөйлесіп тұрғанда, былайғы жұрт жұптаса да, топтаса да өзара кеу-кеулесіп кетті. Сонда айтқан сөздерінің ұзын-ырғасы талант!.. Гени деуге де тұрарлық!.. Жас та болса бастай!.. Білімі ұшан-теңіз!.. Қандай шешен сөйлейді!.. Өткірлігін айтсаңызшы!.. Ақылы қалай толыққан!.. Саяси мәселелерге де жетік!.. Болашағы зор жігіт!.. Әсіресе жарайды ғой бұны!.. Отар халықтан шықты деп аузын аштырмай, аяғын бастырмай қоймаса!..

Бірінші кітаптың соңы.

АҚҚАН ЖҰЛДЫЗ

Екінші кітап

РОМАН

БІРІНШІ БӨЛІМ

Мен қазір жергілікті сұлтандармен және қарасүйек қазақтан шыққан байлармен аразбын. Олар өздерінің құлдарын («жалшыларын» деген мағынада С. М.) өте жаман халде ұстайды, құлдар олардан қалай құтылудың жөнін білмей, қорлығына көне береді. Мен қожаларға «жалшыларыңды жақсы ұстандар, еңбектерін дұрыс төлеңдер» дегенді талай рет талап еттім, «орындамасандар заңға айтам» деп қорқыттым. Ал, далалық пролетариатпен ете доспын, өйткені олар мен біз бір-бірімізді жақсы түсінеміз. (Апполон Майковқа 6. XII. 1862 жылы жазған хатынан).

СӘТТИ САПАР

«ТАҒДЫР ТОРЫНДА»

Кадет корпусындағы оқуын өте жақсы бағамен аяқтаған Шоқанды Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Гасфорт өзіне адъютант қып алуға ұйғарғанын осы шығарманың бірінші кітабын аяқтағанда айтқанбыз.

Гасфорттың ондай ұйғарындыға келуіне бірнеше себеп болды:

Б і р і н ш і – Омбыға қызметке келгелі байқауынша, бұл жеткіншек азият, осы қаладағы «жоғарғы қауым» аталатын топқа түгелімен араласып, олардың сүйкімдісі саналып алған, әсіресе бикештерге, олардың ішінде өз бәйбішесі Елизавета Николаевнаға. Ол Шоқанмен танысқан күннен бастап, еріне «не деген тамаша жігіт еді?!» деп таңданып жүрді де, «оқуы аяқталады» деген шақта, еріне оны адъютант қып қабылдауды ұсынды. Сондағы ойы: хан тұқымы, сымбатты сұлу жас жігіт, білімі де, мәдениеті де жоғары... Осындай экзотика ерінің ғана емес, өзінің де маңында болып, құрмет көрсетсе, Омбыдағы бірінші дама болып есептелетін Елизаветаға бұдан артық сән бола ма?!.. Әйелінің, бұл ойын айтпаса да қас-қабағынан, ұн ырғағынан сезген Гасфорт бірден «мақұл» деді.

Е к і н ш і – Омбыға келіп қазақ дуандарының хал-жайымен танысқаннан кейін Гасфорттың жасаған қорытындысы: аты «Россияға бағынды» демесең, орыс заңы бұл елдің арасына әлі кірген жоқ, бұнда әлі де тозығы жетпеген ескі әдет-ғұрып белең алуда. Отарланған елді бұндай халге қалдыруға болмайды, орыс заңы оның да арасында орнауға тиіс. Сонда, ол заңды жүргізетін кім? Гасфорт танысып үлгірген «сұлтандар», «билер» аталатындардың, ішінде өзіне ондай жәрдемші көрінбейді. «Қайдан табу керек?» деп іздестірген Гасфорттың көзіне Шоқан шалына кетті. «Егер тәрбиесін келістірсе, – деп ойлады ол, – бұл жігіт бұл мәселеде

жақсы жәрдемші бола алады».

Ү ш і н ш і – арғы тегі неміс барондарынан тарайтын Гасфорт үнемі өсу жолында келе жатқан адам. 1812 жылдың. Отан соғысы басталған кезде Москвадағы атты әскер училищесінде оқып жүрген ол майданға алынды да, француздар жеңіліп, Париж алынғаннан кейін, Россияға көп ордендермен және подполковник даражасымен оралды. Содан кейін Қырымдағы әскери қосынға полкты басқару қызметіне барған ол, 1830 жылғы орыс-түрік соғысында тағы да көзге түсіп, генерал-майорлық даражаға жетті. Соғыс біте бірінші Николай оны Севастопольдағы атты әскер дивизиясына командир ғып жіберді.

Т ө р т і н ш і – қазақ даласы мен Орта Азияны отарлауды бірінші Петр заманынан ойланған Россия патшалығы, бірінші Николай тұсында қазақ, жерінің көпшілігін меңгерген де, Орта Азияға күнгей жағынан таянып келе жатқан Британия империясынан бұрынырақ қамтып қалу жабдығын жедел қолға алуға бекінген. Ондай шабуылды жүргізу үшін, ең алдымен, Орта Азиядағы халықтардың жер-суын, күш-қуатын, салт-санасын, әдет-ғұрпын біліп алу керек. Бұл іске кімнің лайықты екендігі туралы мемлекеттік советте сөз болғанда, Гасфорттың кандидатурасы өзгелерден лайықты көрінді, себебі – Балтық теңізінің қолтығындағы, Қырым мен Кавказдағы елдердің хал-жайын түсінуде Гасфорттың Россия мемлекетіне тигізген көп пайдасы бар. Батыс Сібірге сол мақсатпен жіберілген Гасфорт, бұл ауыр жүкті кімге артуды ойланғанда, өзі білетіндерден ең лайықтысы Шоқан сияқты. Себебі: мәжілісте бірге болған шақтарында байқаса, Шоқан сонау Византияның, орта ғасырдағы арабтың, кейінгі ғасырлардағы француз бен неміс. саяхатшыларының Орта Азия туралы ілгерілі-кейінді жазғандарын түгел оқығанын және ол шығармаларға сын көзімен қарайтындығын аңғарады. Ендеше, сол зерттеулерді Россия көзімен тереңдете түсу ісіне Шоқанды да неге қоспасқа?..

Б е с і н ш і – мәселеге толығырақ тоқтайық. Кейінгі даражасы генерал-лейтенант болғанмен, Батыс Сібірдің генерал-губернаторы болып барғанға дейін Гасфорт өзін «біріншіден соңғымын» деп түсінетін еді. Сібірге аттанар алдында оны патша сарайының министрі, генерал-аудитор граф Блудов шақырып ап әңгімелесті. Блудов пен Гасфорт көптен таныс еді. Алғаш олар 1812 жылы басталатын Отан Соғысында танысқан. Сол кезде армияны басқаратын Блудов әлде небір досының таныстыруымен Гасфортты өзіне адъютант қып алған. Ісімен де, қылығымен де жаққан Гасфортты патша сарайына жақын Блудов үнемі көтермелеуге себеп боп, ақысы оны Батыс Сібірге генерал-губернатор ғып жіберуді де бірінші Николайға сол ұсынған. Гасфорт Омбыға аттанарда Николай сапарда жүрді де, оның атынан Гасфортқа өзі сөйлесіп:

– Өзіңді енді «наместникпін»¹ деп ұғын да, жалтақсыз батыл қимылда, – деді.

Бұл қызметте ұзақ тұратындығын ескерте келіп, қажетті жәрдемді

аямайтындығын айтты.

Енді өзін «біріншімін» деп түсінген Гасфорт Омбыға бара, резиденциясын² дұрыстауды жедел қолға алды. Оған дейінгі Батыс Сібірдің генерал-губернаторлығы орналасқан кеңсе және тұрақ жай қарағайдан қиылған екі қатарлы екі үй болатын. Жел үрлеп, жауын шайып... дегендей, бөренелері қарауыта қоңырланып кеткен де, іргесі, бұрыштары, төбесіне жапқан қаңылтыры шірі бастаған.

Оның іштей бақкүндес адамы князь Воронцов болатын. Оның Гасфорт екі жақтан күндейтін: бірі – ордендер өзінде де көп болғанмен, Воронцовтікі әлдеқайда мол; екіншісі – Воронцовтың әр жерде, әсіресе Қырымда өзіндік салтанатты сарайлары бар, Гасфортта ондайлар жоқ. Бұл жағынан Воронцовқа жетуі мүмкін емес. Сондықтан Гасфорт Омбыда салдыратын резиденциясын сыртқы тұрпат жағынан Романовтардың Петербургтағы «Қысқы сарай» аталатын ордасына ұқсатуды мақсат етті. Ондай сарай Воронцовта жоқ. Әрине, Омбыда көлемі ондай кең, архитектурасы ондай сұлу үй салуға қаражат та, материал да жетпейді; ендеше, қысқы сарайды «түйе» десең Омбыға оған ұқсас «бота» сияқты үй тұрғызуға ғана шама келеді.

Бұл ойын іске асыру үшін Гасфорт Омбыға арнаулы кісі жіберіп, қысқы сарайдың кішірейген бейнесін жасатып алды. Содан кейін сол ойын Блудовқа жолдап, қажетті мөлшерде қаражат және шеберлер алды.

Гасфорттың қатынасуымен жасалған резиденция үйі төмендегідей болмақ: Кадет корпусының шығыс жағындағы орманмен қоршалған алаңға орнамақ, батыс жағында бірер орамды түгел қамтыған Кадет корпусының үйі, ол Петербордағы генералдық штабқа ұқсайды; резиденция мен корпус арасында кең алаң, соның төңірегін Петербордағы «сарай алаңы» аталатын аумақ сияқты түрге келтіру керек те, атын «сарай алаңы» деп атауы жөн, аржағында – Ертіс, ол – Нева сияқты; сонда, жетпейтіні – адмиралтейство. Омбыда ондай үй салуға дәлел жоқ. Сонда да Гасфорттың көңілін көншітетін нәрсе – Омбы алаңындағы орманнан, адмиралтействоны қоршап тұрған бақшадай көрініс жасауға болады. «Мүмкін, – деп қиялданады Гасфорт, – Ертістегі кемелік пристань өркендей келе, түбінде оның жағасына да сондай үй және соған деңгейлес көпірлер салынуы мүмкін!».

Сыртқы салтанат қабырғасына, қысқы сарайдікі сияқты колонналар жапсырылмақ. Олар ақпен, өзге қабырғалар жасылмен боялмақ. Сонда, сыртқы көрінісі қысқы сарай болады да шығады.

Үйдің аумағы жарты орамды қамтиды; этажы екеу, бөлмелерінің еңсесі биік, терезелері үлкен; төменгі этаж – кеңсе, жоғарғысы – тұрақ.

Бұл үй Шоқан Кадет корпусын аяқтар күзінде бітеді.

Штат бойынша, генерал-губернаторда төрт адъютант болуға тиісті: соғыстық істерден, азаматтық істерден, отарлық істерден, жеке басының және үй ішінің қызметтерінен. Гасфорттың ойы – Шоқанды отарлық істер жайынан жәрдемші ету.

Шоқанды адъютант қып алуда Гасфорттың тағы бір іш есебі бар: Бірінші Петрдің бас адъютанты және ақылшысы – Ибраһим Ганнибал есімді араб болғанын білеміз. Одан кейінгі патшалар атасының үлгісін қолданбай келеді.

Наместниктерден қолданып жүрген Воронцов-Дашков қана. Кавказ наместнигі болып бертінде тағайындалған оның бір адъютанты – грузин және біреуі – азербайжан. Екеуін де Гасфорт жақсы біледі. Олар білім жағынан Шоқаннан әлдеқайда төмен. Егер ұстай, тәрбиелей білсе, Шоқанның Ганнибалдан бір де кем болмас қалпы бар. Әрі сымбатты жігіт. Оның үстіне қазақ – экзотика. Сондай адъютанты болуы өзіне де және көптің көзіне де қандай жарасымды!

Гасфортта Воронцов-Дашковқа еліктеп, оның кавказ елдеріне қолдана бастаған либералдық шараларын Сібір бұратаналарына, олардың ішінде қазаққа қолдану ниеті бар. Бұл жайда да Шоқан таптырмайтын жәрдемші болуы мүмкін.

Шоқанды Гасфорт адъютанттыққа осындай ойлармен қабылдады. Бұйрықты ол Шоқан Кадет корпусын бітіріп, дипломын қолына алысымен-ақ берді. Бірақ, қашаннан бастап?

Илиадидың, «Шоқанды қызмет алдынан біраз тынықтыру керек» деген пікірін Гасфорт қолдады.

Өйтпегуге болмайтын да еді: корпустың барлық кластарында жақсы оқуға тырысқан және сол мақсатына жыл сайын жеткен Шоқан соңғы курстарда абыройын сақтағысы кеп, астан, ұйқыдан басқа уақыттарын түгелімен еткен сабақтарын жазған дәптерін жинап алып, пысықтауға, тың сабақтарын үлгеруге арнады.

Бұрынғы курстарда да сабаққа ықлас қойып жақсы оқитын Шоқан, кластық гимнастикаларға еріншектеніп, көбіне бармай жүретін еді де, спорттың екі түрінен қалмайтын еді: бірі – жаз айларында, бос уақыттарын салт атқа мініп, бет алған жағына (көбінесе дала мен орман арасына) қыдыру; екіншісі – қыс айларын Сібірде мұзы қатқан Ертіс үстінде коньки тебуге, бірде қар бетінде шаңғымен сырғанауға арнау. Сол шақтарда қуқыл өңі қанданып, шыныққан сыла денесінің бұлшықтары тастай қатты болатын.

Корпусты бітірер жылдың, қысында, ондай спорт түрлерімен шұғылдануға уақыты болмағандықтан, Шоқанның өңі бозарып, бұлшық еттері босаңсып кетті.

Корпустың соңғы екі-үш жылдағы дәрігері, әке жағынан грек, шеше жағынан қырым татары Илиади дейтін кісі еді. Туысы қырымдық болғанмен, медициналық білімді Лейпниц университетінде алған ол біраз жыл Бавария емханасында дәрігерлік құрып, бір сәтте Гасфортпен танысты да, соның шақыруымен Севастопольге қызметке келді. Білімдік және тәжірибелік жағынан Илиади бүкіл Қырым жарты аралында бірінші болып атаққа шықты. Оны Воронцов тартып алғалы жүргенде, Қырым жарты аралынан Батыс Сібірдің қызметіне ауысқан Гасфорт, Илиадиді Омбыға ала кетті. Омбыда өз денсаулығын бақылатумен қатар, Гасфорт Кадет корпусының бұрынғы надан емшісін жатақхананың санитарлық ісін басқаруға ауыстырды да, орнына Илиадиді тағайындады.

Корпустың саулық жұмысын жақсы жолға қойған Илиадидің ерекше көңіл бөлген адамының біреуі – Шоқан. Оның шыққан тегіне де, зеректігіне де, өткірлігіне де, тәртіптілігіне де қызыққан Илиади «өкпесі ылғалды» деп жоритын. Шоқанға білген ақылын айтудан, білген емін қолданудан тынбады. Шоқан сүйетін екі спорттың біріне, яғни коньки мен шаңғыға Илиадидің өзі де құштар еді, сондықтан, Шоқан ерінсе де, ол ерінбей кейде еріксіз әкетіп жүрді.

Корпустың соңғы курсына Шоқан Илиадидің ол ырқына көнбеді. Ақыры, Шоқанның жүдеуіне, жөтеле бастауына сықты. Оны Илиадиден басқа елеген кісі болған жоқ.

«Енді не істеу керек?» дегенді ойланғанда Илиадидің тапқан ақылы, – корпусты бітіріп, дипломын алған Шоқанды кеңсе қызметіне табан аузында отырғызбай, алдағы жаз айларында далаға, еркін ауаға, қымызға, ақтан жасалған азыққа, жас етке жіберу; бос уақыттарын аңшылықта өткізуді ұсыну.

Бұл ақылға Шоқан да, Гасфорт та көнді. Гасфорт, тек, бір ғана бұйрығын айтты. Осы бұйрықты тудырған себепті оқырмандарға қысқаша баяндай кетейік.

Қазақ даласының солтүстік жағын он тоғызыншы ғасырдың, басында отарлап болған патша өкіметі, сол даланы меңгеру мақсатымен Ырғыз, Торғай, Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы, Аягөз сияқты қалалар салғаны, тарихи материалдардан мәлім. Бұлар алғаш қазақ-орыс станицалары болып негізделген еді де, қалалық даражаға жүре келе жеткен еді. Солардың ішінде қала атағын кейінірек (1862 жылы) алғандарының біреуі Атбасар. Басында Ақтөбе мен Омбы жолының үстіне ірге тепкен бұл станицаға ат қойылып, айдар тағылмай, тек, жүргіншілер, әсіресе әскерлер ат шалдыратын бекет қана болып келген. Кейін станица іріленіп халқы көбейген соң, жыл сайынғы жаз ортасында сауда-саттық базарының орны болуға айналған. Сол базарларға өзге малдармен қатар ат та көп жиналатындықтан, станицаны жергілікті халық әуелі «Ат базар» деп, бергін келе, «Атбасар» деп кеткен. Үкімет 1854 жыл станицаға сол есімді бекіте салған.

Батыс Сібірдің генерал-губернаторы болып келген Гасфорт, Орта Азияға Россияның ықпалын жаюды неден бастауды ойланғанда есіне Атбасар түсті. Батыс Сібірдің бұл бөлшегін он жетінші ғасырда отарланып болған Россияның ондағы халықтарды сауда-саттықпен тартқысы келді де, қазіргі Семей мен Кереку арасындағы Ямышевқа станицасына жәрмеңке ашты. Содан кейін Қиыр Шығысты да қазіргі Халықтық Монғолия мен Бурятия шекарасындағы Кяхта қаласынан жәрмеңке ұйымдастырды. Содан кейін Ямышевканың мәні төмендеп, Сібірдегі жәрмеңкелерден Кяхта бірінші орынға шықты. Оған Қытай түгіл Тибеттен, одан аса, Индиядан керуендер тартылып, саудасы күсет болды. Бір мәліметте, он тоғызыншы ғасырдың орта кезіндегі бір жылда Кяхта жәрмеңкесі жеті миллион, сегіз жүз мың пайда тапты деседі. Бұл сол кездегі ішкі Россияның ең, зор жәрмеңкесі – төменгі Новгородтың (қазіргі Горький) жылдық табысынан екі есе артық болса керек.

Шығыс Сібірдің ол кездегі генерал-губернаторы граф Муравьев-Амурский. Гасфорт оны көптен біледі және іштей бақас; Кяхта жәрмеңкесін Муравьевтің жетістігіне санайтын Гасфорт, сауда жүйесінде де онымен жарысуды, күші кетсе озуды ойлады. Сондағы меңзегені Атбасар жәрмеңкесі.

Сөйтуге бекінген Гасфорт, сауда министрі граф Бибииковпен хат арқылы байланысып, жыл сайын, жаз ортасында Атбасарда жәрмеңке ашуға ұлықсат алды. Одан россиялық қана емес, жер жүзілік мән беру үшін, сауда палатасы арқылы және газеттер арқылы шет мемлекеттерге жарнамалар таратты. Жәрмеңкенің беделін көтеру үшін арнаулы комитет құрылып, председатели Гасфорттың өзі болды. Орынбасары – ерекше тапсырмалардың чиновнигі полковник Майдель. Жәрмеңкенің тәртібін сақтау, Батыс Сібірдің соғыс губернаторы Гутковскийге жүктелді. Жәрмеңкені нөкерлерін ерте барған Гасфорттың өзі ашты.

Сөйтіп, Атбасарды Кяхтадан оздырмақ та, одан әрі, тығыз байланысу арқылы Орта Азия елдерін отарлауға қол созбақ.

Сыртқы саясатын осылай жоспарлаған Гасфорт, Атбасар жәрмеңкесіне бару сапарын «қазақ дуандары» аталатын елдердің өзара болып жүрген дау-шарларын бітістіре, бітпегендерінің себебін ұғынып, тиісті шараларды кейін қолдануға пайдаланғысы әкелді. Ол үшін жәрмеңке күндерінде алты дуанның сұлтандары мен билерінің мәслихатын шақырды.

Гасфорт қарамағындағы қазақ дуандарын біліп басқаруға тырысатын адам. Бұл жайда «аға» я «кіші» сұлтандар аталып қазақ ауылдарын басқаратындармен талай рет кеңесіп, бірде-бірінен аузы тұшырлық азық ала алмай қойды. Қайсысымен пікірлесе де, шалағай тілмаштар жеткізіп түсіндіре алмай ма, сұрауларға қайтарар жауаптары құнарсыз ба, ешбіріне қанағаттанбайды. Кеңескен шақта олардың бәрінің де айтары – өз қара бастарының қамы ғана.

Бұл мәселе жөнінде Гасфорт Шоқанның тамырын кадет күндерінде де басып байқаған, сол кезде де оның қазақ халқы туралы білері ұшан-теңіз сияқтанған. Ол өз білімін Гасфортқа да ауысқысы келіп, орыс ғалымдарынан: Рычковтың, Левшинның, Палластың және басқалардың қазақ жөнінде жазған кітаптарын оқуды ұсынған.

«Қазақ жайында көп біледі» деп санайтын Шоқанды Гасфорт сұлтандар мен билердің Атбасарда шақырылған мәслихатына тілмаш есебінде пайдаланбақ болды.

Мәслихатқа алдын ала даярлық керек. Ол үшін, генерал-губернаторлықтың және қазақ дуандары басқармасының архивтерін ақтарып, шешуін күтіп жатқан кейбір күрделі дау-шардың мән-жайынан мәліметтер ала кету керек. Бұл жұмыстың ауыр екенін шамалай тұра, генерал-губернатор тарапынан болған бұйрыққа Шоқанның амалы болмады. Оның үстіне нағашысы Мұсаның:

– Жанаралдың айтқанын істе. Демалуыңа жағдай жасайын: Ертістің тоғайлы көгалына бірнеше кигіз үй тіктіріп, жасау-жабдығын түгелдейін, қымызы қонақтарыңа да, өзіңе де мол жетерлік бие байлатайын, тілеген шағыңда саятшылау үшін қасыңа құсбегілер қояйын, ән мен күйге әуессің ғой сен, оларды да таптырайын, – дегені қамшы болды. Мұсаның айтқанын орындады да, Шоқан күніне бір мезгіл архивтағы «іс» аталатын шумақ қағаздармен айналысуға кірісті.

«БҰҒЫ БАБАЙ»

Қайда не іс барын табу Шоқанға ауырлыққа түскен жоқ. «Батыс Сібірлік» аталатын архивты – әке жағынан – эвенки, шеше жағынан – бурят Максим Миронович Баргузин дейтін қарт басқарушы еді. Оның әкесі – Мирон екінші Екатерина тұсында Сібірдің шығысындағы тунгус және монғол тұқымдас ұсақ халықтардан құралған казачествоға жазылып, өмірін әскер қатарында өткізген.

Максим Миронович школа есігін ашпай, хатты өз бетімен танып кеткен және хатқа ете жүйрік кісі екен.

Қоңыр енді, бет сүйектері шығыңқы, кішірек мұрны талпақ, қиғаштау қысық көзді, қасқа маңдайлы, сирек сақал-мұртты адам. Бойы аласа болғанмен, жауырыны жалпақ, кеудесі төстек, бұлшық еттері тастай қатты, сіңірлі саусақтары ұстаған жеріне қышқаштай қадалып, осы қалпында күресе кетсе, бойы серейгендерді алып соғады. Төбелесе қалса, құлаштай соққан адамын ұшырып түсіреді; жаяу жүріске төзімді, биік ағаштарға сілеусіндей өрмелейді, барып тұрған шаңғышыл, ертеден қара кешке сырғанаудан қажымайды; суға да жүзгіш.

Қартая келе, жастағы дене өнерінің көбін доғарғанмен, шаңғышылдығы – бұрынғы қалпы: тек, жерге қар түсті-ақ, ұлттық ықшам киімдерін киіп, тас-түйін боп буынып алады да, сырғанақты қаладан тысқары тұстарда тебуге кетеді де қалады. Кейде ол әлдеқайда қонып, бірнеше күн жүріп келеді. Сонда «жоғалтқандардың» қайран қалатыны: шаршаудың орнына ширап, қарттықтан қуқыл тартқан өңі қоңыр-күреңденіп құлпырып кетеді.

Баргузиннің ой-санасы туралы, соған байланысты туған халқы – эвенкилердің хал-жайы туралы аз сөз. Байқал көлінің төңірегін ертеден мекендейтін тунгустардың да, монғолдардың да біздің дәуірден (Айсадан) бұрынғы діні – шаман, яғни өлген адамның аруағын («жанын») тәңірі тұту болғанын білеміз. Бұл дәуір бастардан бәлкім ілгерірек арғы түбі тибеттен өрбіген будда діні, монғол даласы мен тайга орманына да біртіндеп жайылады да, орта ғасырларда шаманнан үстем болуға айналады, оған қуғын жасайды. Бірақ, онымен шаманизм құрып кетпей, қарапайым халық арасына тамырын тереңдете береді.

Патшалық Россия ол төңірекке қанатын он жетінші ғасырдың ортасынан жаяды да, жүз жылдар шамасында түгел отарланып болады. Содан кейін, өкімет Қиыр Шығыстың тұрғын халықтарын христиан дініне зорлықпен қарату ісіне кіріседі. Патша миссионерлері тұрғындарды «Айса туыпты-мыс» дейтін, январь айының бірі күні өзендерге, көлдерге топтап айдап, мұз-ойықтарға әкеп, түгелімен қойдай тоғытады. Бұндайды көрмегендер «үсініп-қабынып, ауырып, өліп...» дегендей жалпылама апатқа ұшырайды. Бұндай өкім-зорлыққа көнгісі келмегендер орманға, тауға аралдарға тығылып, қуғыншылармен қарсыласады. Осы кезде, бұрынғы бытысқан

шаманизм мен буддизмге енді христиан діні кеп қосылып, көп адам үш дінді аралас қолданады.

Баргузин де кейбір кездерде, әсіресе әскери қызметтен босаған соң, шаман түрінде көрініс беріп қоятын еді. Оның қысқы киімдері көзге ерекше түсетін: басында бұғы бұзауының бас терісінен жасаған бөрік, үстіне түгін сыртына қаратқан, жаға-жеңдерін, етегін тунгус өрнегімен жалпақ қып кестелеген, ұзындығы тізеден түсетін кең тон; аяғында қонышы белбеуге өткермеленетін, түгі сыртына қараған, жұмсақ иленген бұғы терісінің үлкен етігі, соның тізе тұсынан, бұғы бұзауының тұяқтары алынбаған пұшпақтарын салбырата тігіп қояды. Осы түріне қарап, қазақтар оны «Бұғы бабай» дейді, орыстар «Олень – отец» дейді.

Шаманша киініп Бұғы бабай жүрген жерге жұрт, әсіресе, балалар көп жиналады. Кейде ол корпустың төңірегінде көріне қалса, кадеттер шулай қаптап, қоршап алады да, кеңес айттырады. Көпті көрген Бұғы бабай әңгімешіл де, ертегішіл де. Және соларды мейлінше қызық қып айта біледі. Шоқан да оның талай кеңесін естіген, бірақ корпусты тауысқанша жеке сөйлесіп көрмеген.

Енді, міне, Гасфорттың жұмсауымен, оған Бұғы бабаймен тілдесуге тура келді.

– Быс қазақша сүйлесе ме, русша сүйлесе ме? – деп сұрады, қазақ сөздерін бұза айтқанмен, бірсыдырғы түсінісе білетін Бұғы бабай Шоқанмен танысқаннан кейін.

– Ықтиярыңыз.

– Қазақша мен нашар биледі.

– Ендеше орысша.

Сөйлесіп байқаса, Бұғы бабай, орысшаға орыстың өзін жаңылдырарлықтай ағып тұр.

– Сен қазақтың қай руына жатасың? – болды Бұғы бабайдың Шоқанға бірінші сұрауы.

– Ешбір руына да жатпаймын. Мен хан тұқымымын.

– А-а-а... Сонда қай ханның?

– Абылайдың.

– О-о-о... Оның қай баласының?

– Уәлінің...

– Э-э-э... Уәлінің қай баласының?

– Шыңғыстың...

– Ім-м-м,— деп Бұғы бабай жұқа қабағын жиыра, сығыр көзін қадай, Шоқанға аз қарап алды да,— дұрыс екен! — деді.

– Не дұрыс, бабай?

– Абылай тұқымы екенің. Әкеме еріп, бала күнімде, Қызылағаштағы Абылай атаңның ордасына енгенім бар. Сонда атаңды көргем. Кескінің келген екен оған. Ол да сен сияқты қара-сұр өңді, ашаң жүзді, сыла денелі.орта бойлы еді. Бергі атан, — Уәлі қарақалпақ қызынан туған. Ол нағашысына тартқан етжеңді, дөңгелек жүзді, аққұба өңді болатын.

Бұғы бабай Шоқанның тұрпатын көзімен бастан-аяқ тағы да бір шолып алды да:

– Иә, келіпсің Абылайға. Әсіресе мұрын жағы кең, шеке жағы қысық, көзін, мен қалың қабағын, келіпті. Бірақ, сенің өңің одан қуқылдау. Оның беті алабұртып, қара-күреңденіп тұратын,— деді.

– Оқудан жүдеудің салдары болар, — деді Шоқан, іштей «бұның бәрін есіне қалай сақтаған!» деп қайран қалып.

– Әкеңді көрген жоқпын, — деді Бұғы бабай, көңіліңе келмесін, балам, естуімше, «қиянатшыл адам» дейді.

– Нағашың кім еді? деді Бұғы бабай, «Шоқан жәбірленіп қалды ма?» дегендей, сұрауын жылдам жалғастырып әкетіп.

– Баянауыл төңірегіндегі Қаржас руынан, Шорман деген кісі.

– Кучуктің бе?

Шоқан күліп жіберді.

– Неге күлесін?

– Сіздің қазақтарды жақсы білуіңізге. Шорманның әкесі — Күшік екені рас.

– Білмегенде ше? Жаңа туды деп отырмысың, мені?

«Қартыңмын, қартыңмын, не көрмеген қартыңмын» деп қазақтың бір жырауы айтқандай, еліңнің кең даласының қай түкпірін араламады дейсің мені. Кучук Мурзагуловты да көргем. Жастай елді ол. Чурман одан бала күнінде жетім қалып, он үш жасынан билікке араласты да, «Бала Шорман» атанды. Сан рет мәжілістес болдым. Оған тартсаң жаман болмассың. Ал,

әкеңе тартсаң...

Бұғы бабай ар жағын айтпады.

– Неге бөгелдіңіз?!

– Әкеңді көргенде, еліңді аралағанда білерсің.

Бірнеше рет сөйлесіп, ау-жайымен танысқаннан кейін, көңіліне ұнаған Шоқаннан Бұғы бабай архивтегі істерді не мақсатпен ақтаруын сұрады да, түсінгеннен кейін:

– Ә-ә-ә, солай ма? – деп, аз уақыт ыңыранып ап:

– Балам, – деді даусын созып.

– Әу, ата!..

– Нысаналы ісің бар ма, қараймын деген?

– Жоқ, ата. Сізді «көп біледі» деген соң ақылдаса отырып, қажеттісін теріп алайын деп ем.

– Неге?

– Олай теру қиын.

– Арғы атаң Абылай «бағынамын» деген уәдесін Россияға ерте бергенмен, ол уәдесін орындамай елді. Оның қарамағында болған қазақтардың азшылығы ғана, бергі атан, Уәліхан болғаннан кейін ғана «орыс патшасына бағындым» деген ант ішті. Содан бері Россия қарамағында келе жатқан елінің патша әкімдерінен де, өз әкімдерінен де көрмеген қорлығы, зорлығы жоқ. Қорлық көрушілер «орыс үкіметімен әділеттік табамын ба» деген ниетпен Уәлі заманынан бері, Омбыдағы үкіметке арыз жаудыруда. Бұлар сол арыздардың біразын «тексер» деген бұйрықпен қазақ сұлтандарына жібереді, ол қағаздар қайтпайды. Немен тынары белгісіз. Естуімше, «үстімізден жоғарыға шағым айтыңдар» деп, сұлтандар арызшылардың өздерін жазғыратын сияқты. Бірақ, арыз онымен тоқтамайды. Оларды тексеретін ұлық Омбыда жоқ. Кейбірін тексермек болып, кей кеңселердің алдыратыны бар. Олар да бұнда оралмайды...

– Неге?

– Істі қарауға тиісті әкімге бай қазақтар мол ғып пара береді де, қағаздарды өртетіп жібереді...

– Қойыңызшы!..

– Таңданба, ұлым. Ертең, қызметке кірісе, өзің де ұшырасасың ондайға.

Мүмкін, өзің де күйдірерсің талайын...

– Ешуақытта!.. – деді Шоқан тітіркеніп.

– Тітіркенбе, балам. Елінде: «қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады» деген мақал бар. Сол айтқандай, адам туа бұзылмайды, жүре бұзылады. Ол ескен ортаңа байланысты. Пара алмайтын әкімді мен көрген де, естіген де жоқпын. Омбыда да солай. Патшаға, министрлерге жолданған арыздар осында қайтады да, олардың да қызығын от көреді...

– «Өртенеді» дегеніңіз ғой?

– Әрине. Өртенбейтін істер де толып жатыр. Көп заманнан бастары архив сарайында сығылыса шаң басып қалған, бірталайы шіріген, шіріктер қызығын тышқандар мен егеуқұйрықтар (көріп) жатыр. Олардың мекендері қағаздардың ара маңайына жолауға да қорқады. Ана жылы сарайға кіріп кеткен итті де талап жеді...

– Апырай, ә!.

– Сен де оларды ақтарам деп әуре болма. Егеуқұйрық таламағанымен шаңға батасың. Одан да қазақтың, қазіргі тұрмысына ортақ бір мәселемен ғана жақсылап таныс.

– Қандай мәселе ол?

– «Барымта» дегенді білемісің?

– Білем.

– Айтшы, білсең!

– Дауласқан екі жақтың бірінен-бірі мал, әсіресе, айдауға оңтайлы жылқы малын үйірлеп тартып алу...

– Біледі екенсің. Қазақ арасындағы барлық даудың түйіні, осы барымтамен шешіледі. «Сыдырымта» дегенді білемісің?

– Ол не?

– Барымтаға алған малды қайтармай сіңіріп кету.

– Естігем, – деді Шоқан. – «Білсе – барымта, білмесе – сыдырымта» деген екен ғой.

– Дұрыс. Осы «барымта» мен «сыдырымта» қазақтың кең даласына түгелімен толып болды. Ақыры, кейінгі кезде ұрлыққа айналып кетті. Ұрылар қазір жекеленіп те, топтанып та жүреді.

– Бандалар ғой, олар?

– Сондай бандалар қазақ даласында да көбейіп болды қазір. Жергілікті әкімдер оларды тыю орнына жәрдемдеседі, олжалас болады.

– Онда қиын болған екен!

– Осы жайда, момындар тарапынан түскен арыздар қисапсыз. Көбі қаралмайды. Бірен-сараны қаралғанмен, шара қолданылмақ болғанмен, бандылардың атамандары ырыққа көнбейді.

– Ондайлары да бар ма?

– Бар. Мәселен, Ходжук.

Оның кім екенін сұрастырғанда, қарақшылық атағы ел ішіне кең жайылған, Уақ руынан шыққан Мақаштың Қожығы болып шықты.

Атағына қанықтығымен қатар, Шоқанның оны бала шағында, әкесінің үйіне келе қалған бір жолында бетпе-бет көргені де бар: алдынан қарағанда шалқақ, артынан қарағанда еңсең жуантық денелі, қара-тарғыл өңді кішігірім керсендей қара бұжыр бетті келген адам. Мұрын түбінен шекесіне қарай қисая біткен сығыр көзді, қабағы қалың да еді. Маңдайы тар, үнемі қырып жүретін шашының тебендеген түбірі сипаған қолға тікендей қадалатын. Талпақ танау, еріндері дүрдиген қалың, ұстара тимеген мұртының әрбір қылы сояудай, көселеу жалпақ иегіне шашырай шыққан. Түсі ызғарлы, кекештене айтатын сөздері мейлінше тұрпайы, мінезі шөлкем-шалыс Қожық, әлі күнге дейін Шоқанның көз алдында. Сол көргенде, шалдуар Шоқан, өзгелерге жасайтын еркінсуін оған да жасаймын дегенде, Қожық қатты тұтыққан дауыспен:

– Құдайдың, баласы болсаң да, әрі кетші! – деп, түйенің табанындай жалпақ алақанымен жағынан тартып жіберген. Шоқан жалп ете түсті. Жақ сүйегі қирап қалғандай ауырған... Содан кейін оған маңайлау түгіл, көрген жерде қаша жөнелетін. Міне енді, кадет корпусын бітірген Шоқан, Бұғы бабайдың сілтеуімен, сол Қожықтың қылмысты істерімен танысатын болды!..

Кезегі келгенде, оқырман көпшілікке Қожықты да қысқаша таныстыра кетейік: ол қазақ руларының ішінде – Уаққа жататынын жоғарыда айттық. Уақ ішінде ол «Қобыланды» және «Ер Сайын» жырларында аталатын Қараман батырдың тұқымы. Кейін рулы елге айналған Қараманның мекені, қазіргі Қостанай облысының «Қара су» аталатын ауданында. Қожықтың әкесі – Мақаш «Құндызды» өзенің «Қойбағар» және «Жасылбағар» көлдерін төңіректеп жүреді екен. Өзі мыңдаған жылқысы бар, «момын бай» атанған кісі бопты.

Мақашты Абылай баласы – Қасым «ырқыма көнбедің» деп, бар малын

айдап әкеліп, тақыр кедей ғып тастаған. Соны кек көрген Қожық, жасы жете атқа мініп, Қасымды қудалаған патша әскеріне жәрдемдесіп, Қоқан хандығының жеріне айдап тастаған. Одан кейін Кенесарымен де еш болып, орыс әскеріне қосылып оны да Арқадан қуысқан.

Сол жаугершілік заманда, «білсе – барымта, білмесе – сыдырымта» аталатын істерге көп араласып, Қожықтың «құлқы бұзылған» да, Айғанымның тұсында ұрлыққа ауысып кеткен. Және ол, «ұсақ» ұры емес, «ірі» ұры боп, маңайына топтаған жасақ жинаған, ұрлық малдарын алыстан тарттырған. Іздеген иелеріне теңдік беру орнына, ат тонын тонап жіберген, біразын өлтіріп тастаған.

– Егде тарта,– деседі білетіндер, – Қожық қол басқара алатын, бәрі де батыр және өжет жортуылда ағаларынан қалыспайтын. Нарғыз егер жалғыз қыз болған. Олар тұтаса жүргенді малды болса да бұза берген, қандай қалың алдырмаған.

Қожық табиғатында «зорды» танымайтын, әкімге бағынбайтын, өзінен жоғары кісі бар деп санамайтын, күш көрсеткісі келгендерге күшпен жауап беретін тентек те, содырлы да, өктем де адам болған.

«Істері осы» деп Бұғы бабай ұсынған қағаздар тігіндісін Шоқан ақтарып қараса, «Үш жүз» аталатын қазақтарда, ат жетер жердегі орыс, татар, башқұрт елдерінде оның содыры тимегені аз екен.

Шоқан Қожықтың істерінен керекті мәліметтерді ғана іріктеп алды да, өзгелерін архивке қайтарып берді...

«АЙЖАН»

Жәрмеңкенің басқа даярлығы да жүріп жатты. Сұлтандар мен билердің Атбасарға жиналуы туралы жер-жерге шапқын кетті. Жәрмеңке орнын даярлау яғни жеңіл материалдардан уақытша болса да сауда дүкендерін, сарайларын салу, палаталар құру жабдығы, қазақ-орыс әскерлерінің, Имантау қаласында тұратын екінші бөлімінің атаманына тапсырылды. Жәрмеңкені мың шақты кигіз үймен қамтамасыз ету, сол төңіректегі Көкшетау, Ақмола, Баянауыл үш дуанның аға сұлтандарына жүктелді. Ішінде Шыңғыс та бар.

«Тере тастан қатты» деген мәтел бар. Қисайған жағынан түзелуді олар намыс та көреді, қорлық та көреді. Шоқан кадет корпусына түскелі, бір рет те ат ізін салмаған Шыңғыс сол қасарған қалпымен баласы кадет корпусын аяқтағанша да отыра берген еді.

Сөйтіп жүрген шақта Шоқанның оқуын аяқтаған хабары, оған жалғаса, «Жанарал-гүбірнадыр Шоқанды өзіне атұлтан³ ғып алыпты» деген хабар дүңк етті.

Шыңғыстың құдайдан жатса-тұрса тілері – Шоқанның биік шендердің біріне тұяғы ілігуі, содан бастап жоғарылауы еді. Қараңғы қазақтар «атұлтан» деп кішісінгенмен, орыс тілінен мәліметі бар Шыңғыс ол сөздің маңыз-мағынасын жақсы біледі. Кейде «ұлы князьдар» аталатын биік даражалы адамдарға полковниктердің,, кәтте генералдардың адъютант болғанын көргені бар. Батыс Сібірдің генерал-губернаторына Шоқанның адъютант болуы, Шыңғыс. тын, ұғымында – ірі даражаға тұяғы ілігудің басы. Аржағында қалай көтерілудің жолын зерек баласының таба алуына күмәні жоқ.

Шыңғыстың «жанса!» деген үміті солай тұтана бастаған шақта, «Атбасардың биылғы базарын жанарал-гүбірнадырдың өзі келіп ашады дейді, Шоқанды ерте келеді дейді» деген хабар, оған қосымша, «жәрмеңкеде алты дуанның аға сұлтандары мен билерінің мәслихаты болады дейді, оны да жанарал-гүбірнадырдың өзі басқарады дейді, тілмашы Шоқан болады дейді» деген хабар жер жарды. Осыдан артық не тілесін Шыңғыс?!

Ендігі оның қаупі – сырттай «өкпелі» деп еститін. Шоқанның Атбасар жолында туған үйіне соғу-соқпауында. Омбыдан Атбасарға тік тартатын жол Бурабайды, Балқаш, Ақан тауларын басады. Бұл жол Шыңғыстың ешбір мекеніне соқпайды.

– Егер, – деп қауіптенеді Шыңғыс, – тұқымымызға тартқан қыңыр, тентек шіркін өкпе-назына жетектетіп, тік жолмен тартып кетсе қайтем?!

Өйтуі Шыңғыс үшін елім. Құсмұрын қосылған Көкшетау дуанында

оның досынан дұшпаны көп. Шоқан жолшыбай соқса, достарының көңілі есер еді де, дұшпандарының көңілі өшер еді, сөйтіп кейінгі жылдарда үстінен жоғарғы ұлықтарға арыз кетіп жатқанын білетін, содан қауіп күтетін Шыңғыстың соңғы жылдарда түсе бастаған еңсесі қайтадан көтерілер еді. Егер соқпаса – дұшпандарының отына май құйғаны.

Көңіліне сондай қобалжу кірген Шыңғыс, Шоқанға өзі баруды «кішірею» көріп, достас, сенімді адамдарынан бірер кісіні жіберіп алуды ойлады, сонда таңдағандары: Уақ атаулы рулардан Токпайдың, Жарылғамысы, Қарауыл атаулы рулардан Байсарының Шөбегі. Екеуі де естияр, сөз білетін, тыңғылықты кісілер.

Шақырып ап астыртын ақылдасқан олар көне кетті. Екеуін Аба бастап, Омбыға сапар шекті.

Шоқан әкесіне іштей қатты наразы бола жүре, оларға тез көнеді. Нағашысы Мұсаға сырттай жақындаса жүре, «қарына тартпағанның, қары сынсын» дегендей, әке мен екеуінің бірін таңдауға келгенде, оның бүйрегі, әрине, әкеге бұрады. Оның басына да «хан тұқымымын» деген тәкаппарлық мықты ұялап алған. Мұсаны «қарасүйекке», өзін «ақсүйекке» санайтын ол, қанша жампаңдағанымен, нағашысын іштей кейде менсінбейді. Кадет корпусына әкелу жолында, бір сәтте әкесінің:

– «Бөрі арығын білгізбес, сыртқа жүнін қампайтар» дегендей, жұртқа жүнімізді қампайтып кісімсінгенімізбен, хан тұқымы – біздің ішіміз жалаңаштанып келеді, балам. Атамыз Абылайдың қара шаңырағы құлады. Оны болашақта көтеру үміті жалғыз сенде ғана. Сенің де, менің де ендігі тірегіміз – ақ патша, оған жағу үшін тілін білуіміз керек. Сені оқуға әкеле жатқан себебім де сол. Ақылсыз бала емессің. Айыбын, – тентектігің. «Тентектен түзелген жақсы болады» дейді қазақ. «Оқу–шала естіні бүтін, бүтін естіні данышпан қылады» дейді. Оқы. Түзел. Кісі бол. Сөйтіп, атан, Абылайдың шөккен аруағын тұрғыз! Ел басқар. Есепке қасыл! – дегені тасқа салған таңбадай Шоканның басына берік орнап қалған. Әкесі ат ізін салмағанмен, елден қатынасатын кісілерден естуінше, Құсмұрын дуаны таратылған шақта, «басынан ұшты» деген бағы, Көкшетау дуанына аға сұлтан болғаннан кейін тағы қонған сияқты. Кейінгі кезде сол бағы тағы да қопандап қайтадан қашуға талпынатын түрі бар. Егер ұша қалса, «тігілді ме» деген Абылай ордасының заман дауылына төтеп бере алмай, тағы да жалп ете жығылуы мүмкін. Шоқан өйтпеуіне тілектес. Ендеше, желпілдеп тұрған орданы жөнге келтіру керек. Ол үшін әкесінің, аға сұлтандық даражасын сақтап, шайқала бастаған беделін бекіту керек. Ол үшін, Атбасар жәрмеңкесіне жиырма пәуеске, қырық нөкер, жүз салт атты әскермен баруды жоспарлаған Гасфорт пен Майельді әкесінің үйіне түсіріп аттандыру керек.

Бірақ, бұндай қонақты көтеру оңай боп па? Ауыл қонағы болса бір сәрі. Оларға керекті тамақ: ет пен қымыз. Ондай ас Шыңғыста аз болғанмен, елде көп. Көкшетау дуанына қарайтын алты руда Шыңғыстың қанша

қонағы болса да жалғыз өзі көтеретін дос байлары көп. Шоқан апаратын қонақтар қазақы қонақтардан мүлдем басқа. Бұлар шылғи европалықтар, ендеше европалық ішімдіктер яғни арақ, шараптар керек. Қайдан табылады олар? Табылған күнде, ақша қайдан табылады? Шоқан осы жайларды ескерткенде:

– Елміз ғой, – десті Жарылғамыс пен Шөбек, – «ел іші – алтын бесік» деген. Бізге де табылар, сондай бір бесік.

– Сонда да, көктем жаумайды ғой ақша. Жерден де шықпайды, көптен бармағанымызбен, қазақ аулының хал-жайынан хабарымыз бар. Қазіргі ауылда ептеп ақша жинай бастағандар барын білем. Олардан сіздерге қажетті мөлшерде ақша шықпайды.

– Онда жұмысың болмасын, мырза,– десті елшілер,– бізге Омбы әкімдерін туған аулыңа соқтырам деген берік уәденді берсең болды, ар жағын ел болып қарастырамыз да, қандай және қанша төрелермен келсең, де, риза ғып жіберу қамын жасаймыз.

Шоқан берік уәде берді де, елшілер қайтып кетті. Олардың сенгені ел емес, Қызылжар, жалпы Қызылжар емес, оқырмандарға осы шығарманың бірінші кітабынан мәлім – Малтабар.

Баяғыда, Шоқанды Шыңғыс оқуға апара жатқан жолында, Қызылжардағы Малтабарға соғып, оның, телегей теңіз байлығынан, әсіресе ақшасынан пайдаланғанын білеміз. Шыңғыс қаншама төресінгенмен, оның қалтасының тақырлығына, бере берсең ала беретін тойымдықты білмейтін ашпа-жалап екендігіне Малтабардың көзі жеткен. «Бір жылға қоян терісі де шыдайды» дегендей, Шыңғыстың бір жолғы шығынына шыдауға бекінген ол ақшасы аздарға ауыр салмақ болатын, ұлан-байтақ суммаға «ыңқ» дей қоймаған. Сөйте тұра Малтабар есеп дәнігін істеп, «берерім сонша болғанда, аларым қанша?» деген сұрауды басынан шығармаған. Сол сұрауды түптеп кеп байқаса, берері көп те, алары жоқ. Соны түсінгеннен кейін, Шыңғысты Омбыға апарып салған Малтабар, Қызылжарға ерте оралып, Шыңғыс та қайтқан кезде, үйдегілеріне «жолаушылап кеткен еді дендер» деген де, өзі таптырмайтын жерге тығылып қалған.

Содан бері Шыңғысқа өзі де маңайлаған емес, оған өзі де жолаған емес. Өзге сапарын былай қойғанда, Атбасар 1853 жылдың жазында ашылғалы жатқан жәрмеңкеге қатынасуды ниет еткен Малтабар сауда орнын даярлау ниетімен Атбасарға көктемнен бері сан рет барып қайтты. Сонда қашса құтылмайтын, Атбасар жолы жиектеп ететін Сырымбет тауына, оның солтүстік етегінде отыратын ордаға бір рет те соқпай, мезгілсіз уақытта үнемі жанап өтеді. Бұл өтулерін Шыңғыс сезбейді емес. Малтабарды көріп қалған әлдекімдер мәлімдеп жүреді. Шыңғыс та оған қың ете қоймайды; несіне етсін, түсіп тұрған күні жоқ және ондай күн түседі деп ойламайды да.

Енді, міне, Шоқан Омбы әкімдерін ертіп келе қалса, күтіп алуға ақша керек. Және көп керек. Ондай мөлшердегі ақша, Шыңғыс білетін адамдардан жалғыз Малтабарда ғана бар. Ендеше, Омбы төрелерін бастаған Шоқанның туған үйіне соғуына көзі жетсе, қайткенде де Малтабардың қалтасын қолға түсіру керек. Сондықтан, Жарылғамыс пен Шөбекті Омбыға аттандыра алдында, оңаша сөйлесті де:

– Құдай оңдап, Қанашжан үйге соғуға көнсе, қайтарда Қызылжарға тоқтандар да, Малтабарға жолығындар, – деген.

Малтабардан ақшаны қалай алу амалын Шыңғыс күні бұрын ойлаған. Оны ешбір дүние мүлкіне қызықтыра алмасын біледі. Жалғыз қызығары – әйел ғана. Шыңғыс білетін Малтабар «қазақ байыса қатын алады» деген мақалға берік жүгінген адамның бірі. Және оның жалпы әйелге емес, «жас иіске», әсіресе сұлуға құмарлығын Шыңғыс ана жылы байқап қалған. Бұл жағынан Малтабарды қызылға шабатын қорқауға есептеген Шыңғыс, «қайдан табам, ондай қызылды?» деген ойға батқанда, есіне Айжан түсе кетті.

Айжанды біз осы шығарманың бірінші кітабынан білеміз. Қаршадайында панасыз жетім қалған оны, Омбыдағы оқуға еріксіз кетіп бара жатқан Шоқан шешесі Зейнепке: «саған қалдырам, өз балаңдай күт» деп тапсырып кеткені мәлім. Баласына «жарайды» деп уәде берген Зейнеп, кішкене Айжанды артына міңгестіріп, қараша ауылдан ордаға әкеткенін де білеміз.

Зейнеп Айжанды қызы Рақияның қасына қосты. Олар бірге тұрды, бірге ойнады, бірге тамақтанды, жатар жерлері де бірге – Зейнеп пен Шыңғыстың жазғы кигіз үйінде, оң жаққа құрылған торғын шымылдықтың іші.

Осындай жағдайда бірге ескен екі қызды, Зейнеп мұсылман шариғатының «әйел тоғыз жасында балиғ болады», яғни «ерге беруге жарайды» деген заңына бағындырып, бұған дейін еркек-шоралау киініп келген екеуін де «бойжеткен» салтымен киіндірді. Бұдан кейін, басқа күтімдері бұрынғыша қалғанмен, екі қыздың сырт көріністері басқаланды: Рақияның, бөленгені жібек пен барқыт, киімдерінің өн-бойы асыл тұнған моншақ, құлақтарында салпыншағы кө алтын сырғалар, шашбауында алақаны жалпақ, үзбесі мен теңгесі көп күміс шолпы, білектерінде күміс пен алтыны аралас білезіктер, саусақтарында сақиналар, басындағы қамшат құндызынан дөңгелете жасаған бөркін алтын зерлі үш топпен тыстаған, оның төбесінде жайқалған сарғылт үкінің үлкен шоғы, маңдайында тотының құлпырған бір тал қанаты. Айжанды Зейнеп қара-дүрсін ғана киіндіріп, моншақтармен әшекейлеген жоқ.

Бірақ, жұрттың көзі жылтырап киінген Рақияда емес, жұпыны киінген Айжанда. Ол Рақиядан әлдеқайда сымбатты, өлшеусіз сұлу. Білетін жұрт Айжанды дене жағынан да, кескін жағынан да, жас шағындағы аумаған

шешесі – Күнсұлу дейді.

Ол да осындай талдырмаш сұңғақ бойлы болатын деседі білетіндер, ол да осы сияқты қылдырықтай қыпша бел болатын. Оның да екі бұрым ғып өрген қолаң шашы тірсегіне түсетін. Оның да көздері осындай томпақтау, мөп-мөлдір, қап-қара. Кірпіктері окшантайға қаз-қатар салған садақтың жебелеріндей ұзын, тістері тізген меруерттей әппақ. Саусақтары осы сияқты, судан тартқан сүйріктей жұп-жұмсақ еді деседі...

Тұр-тұрпаты ғана емес, мінезі де аумаған шешесі деседі біреулер, – бұл да шешесі сияқтанған сыпайы, әдепті. Ол марқұм үлкеннің, алдынан кесіп етпейтін. Қаршадайынан жетім қалған мынау қызы, сол мінез-қылықтарын қайдан үйреніп қалған!..

– Шеберлігін айтсаңшы, – деседі біреулер, – он саусағынан өнері тамған ісмер емес пе еді Күнтай? Маңайдағы елде әлі жетіп, әдемі киінгісі келгендер үстіне ілетін лыпаларының бәрін соған піштіріп, біразы соған тіктіріп алмайтын ба еді? Матаны қайығанда, мәнерін машинадан кем түсіретін бе еді? Кестеге қандай еді жарықтық, көрген кісінің көзі сүрінетін еді ғой, өрнегіне? Оюға қандай еді қолы!.. Осы маңайда отаулап қыз ұзататындар, жасау, жиһаздарын Күнтайға әшекейлетіп алатын еді ғой!.. Сол өрнектеріне қазақ түгіл орыс та қызығып, біреулері сүгіретін де салып алған деседі. Бұл жағынан да қызы шешесіне ұқсаған да қойған! Зейнеп бәйбіше Айжанның сондай өнерлерін пайдаланып, қаршадайынан қол өнеріне отырғызып қойды.

Рақияны Айжанға салыстырғанда тым ажарсыз-ақ.

Ең алдымен, оның бойы өспей, тарбиған тапалтақ болып қалған. Жастары құрдас Айжан екеуі қатар тұрғанда, Рақияның ұзын тұрқы оның кеудесінен ғана келеді. Сол қалпымен бып-быртық, жұп-жуан. Қысқа мойнына шекелері жалпайған бас біткен. Көзіне түскен дудар шашының тұлымы бір-ақ қарыс және жылқының жалындай қатқыл. Өңі қоңыр-тарғыл. Қысыңқы бітік көз, танауы кең май мұрын, дүрдиген қалың ерін.

Осындай сиықсыздығына мінезсіздігі де дәл келген. «Төрт-бес ұлдан кейін көрген жеңсік» деп, Зейнеп оны туған «үнінен мәпеледі де, аяғын басып, тілі шыққан күндерден тұрпайы қимылды, бейпіл сөзді болды.

Рақия «көк инені көзіне түрте білмейтін» олақ. Ол, ең аяғы, көйлек-көншегінің үзілген түймесін де қадап ала алмайды. Өз бетімен шайын да қойып іше алмайды. Соның үстіне барып тұрған салдыр-салақ, Айжан тауып бермесе қай киімінің қайда жатқанын да білмейді; тіпті, айта берсең Айжан жуындырмаса, өз бетімен шомыла да алмайды.

Қыз күнінде сондай Рақия, ертең біреуге барса қайтпек? Балалы-шағалы болса ше? Ендеше, қасында Айжан сияқты пысық біреу болмаса, «көштен қалып, аштан өлетіннің» нағыз өзі!..

Рақияның қорлығынан құтылар амалы жоқ, барар жер, басар тауы жоқ. Айжанның, көз жасын төгуден басқа қолынан келері болмады. Онда да, оңашада ғана, Рақияның көзі шалып қалса, «немене, жылайсың? Байың, өліп, бақытын, күйіп отыр ма? - деп шыжғырады. Жалғыз сүйенері «Әя-апа» деп атайтын Зейнеп еді, басында арашалайтын ол да кейінгі кезде қызының өктемдік қылықтарын көрмеген сияқтанады. «Есейе келе арқа тұтармын» деп үміттенетін жалғыз ағасы Жайнақты Шыңғыстың он төрт ағасының бірі – Әміре Тоқырауын бойындағы төреге ұзатқан қызына «жеті жетімнің» біреуі ғып қоя берген. Содан бері өлі-тірісінен хабар жоқ. Итжеккенге жер ауып кеткен әкесі Ақпан да хабар-ошарсыз. Басқа жанашыры болмаған соң, тәңірінің талайына берген қорлығына көнбеуге шарасы жоқ.

Осынша ауыр халдегі Айжанға, тоғыздан онға шығарда көңілін көншітерлік игілік кездесе қалды. Сол жылы, бір кезде Айғаным Шұңғырша Қарауыл аталатын рудан Бұхара Шәріпке оқуға жіберген Талас баласы Науан табан аудармай он сегіз жыл оқа, «он екі пәнді тәмәм ғып» туған еліне қайтып келді. Ол жалғыз келмей, өзі оқыған Коклан медресесінің бас мүдәррисі – Ғабдулла Ғабдуһудің қызы Гүлшаһрамен көңіл қосып, сабағын бітіргеннен кейін, жасырын түрде, салт атпен қазақ даласына зытып отырды. Гүлшаһраның әкесі білімді Байруттың дарро-әл-фнуінен алған хатым – кәрдан екен. Бұл Ислам әлемінде екі бағыттың күресіп жатқан шағы: бірі – «мүтәкаддимин» аталып, құдай сөзі – құранмен, пайғамбар сөзі – хадиске талқылау жасаттырмайтын, ғылым оқуларынан безетін кертартпа бағыт; екіншісі – мүтәкаллимин» аталып, медреселерде құран мен хадиске де сын көзімен қарайтын «ахирет» сабағымен қатар, «дүние сабағын» да, яғни ғылымды да оқытуды жақтайтын прогрестік бағыт. Байруттан соңғы бағытты ұстап келген Ғабдуһу, Бұхарадағы, Коклан медресесін осы жолға түсірді. Ол ұлдармен қатар, медресе сыныфын да ашып, өз қызы Гүлшаһраны қоса, әмірдің, тіл алатын уәзірлердің, имамдардың қыздарын да оқуға қосты. Бұл Ислам әлеміндегі бірінші жаңалық еді.

Осы жаңалықты қазақ, даласына Науан мен Гүлшаһра ала келді. Науан «шариғат» аталатын дін сабағына және «тариқат» аталатын дүние сабағына жүйрік; Гүлшаһра поэзияға, әсіресе арабтың, фарсының, және Орта Азиядағы мұсылман елдерінің арғы-бергі заманда жасаған ғашықтық жырларына жетік. Оның көңілін Науанға шешілместей түйіндеп берген де осы жырлар.

Науан келгенге дейін «хан мешітінде» имамдық құру, «хан медресесінде» бала оқыту міндеттерін Ғалиакбар есімді татар молдасы атқаратын. Ол хатты Орынбор маңындағы Қарғалы аулының, медресесінен таныған, «түрікше» аталатын кітаптардан басқаға тісі батпайтын, ой өрісі тар, барып тұрған фанатик, мейлінше кертартпа адам. Айғаным заманынан келе жатқан бұл молда, кейінгі жылдары керенау тартып, жұма күндері болмаса, мешітке барып намаз оқымайтын. Баяғыдан бері алдын көрген

шәкірттерінің бірен-саран зеректері болмаса, өзгелері «намаздығын» ғана шала үйреніп, жазу-сызуға шорқақ болатын. Қыз баланы ол оқытпақ түгіл, маңайына да жолатқан емес. Оның ойынша – әйел де бір, шайтан да бір. Екеуі де адамды аздырушылар. Басында бұл елге садақа сұрап келген Ғалиакбар, сіңісіп алғаннан кейін мінез шығарып, кім көрінгенмен ұрсыса беретін және тілі удай ащы болып, балағаттаған адамын шаяннан кем шақпайтын.

Сондай молдадан Шыңғыс та, ел де қалай құтылудың амалын таба алмай жүргенде Науан келе қалды. Ел екеуін салыстырып қараса Науан – теңіз де, Ғалиакбар – шұқанақ. Сондықтан, Шыңғыс имамдықты да мүдәрристікті де Науанға беріп, Ғалиакбарды азаншылық пен қайыр-садақа алу ісіне ғана қалдырды. Оның көнбеуге ылажы жоқ. Бірақ, сырттай көне кеткен сияктанды да, іштей Науанға «әй, бәлем, сені ме?!» деген кекке бөленді.

Науан «Коклан медресесінің үлгісімен «хан медресесінде», ұлдармен қатар қыздарды да оқытуға ниет етті. Ұлдарға сабақты өзі бермек, қыздарды Көкешіне⁴ оқыттырмақ.

Ұлдан оқушылар көп жиналды. Бәрін ала берсе медресеге сыймайтын. Сондықтан, қалаулы адамдардың, балаларын таңдауға тура келді. Ал, қыздар ше?

Қыз баланы «жат жұрттық» санайтын, «байтал шауып бәйге алмайды» деп менсінбейтін қазақтан қызын сабаққа беруге көнген жалғыз – Шыңғыс қана. Оның сабаққа беруге – Рақия. «Ата даңқымен – қыз, мата даңқымен – боз өтеді» дегенмен, «мына тұр, мына мінезіне қарағанда, осы қызымды ешкім алмай қоймаса не қылсын!» деп қауіптенетін-ді Шыңғыс. Қызғылықты қыздарға, әсіресе атақты адамдардың қызына бесігінен бастап құда түскендер толып жатыр. Рақия онға келіп қалды. Бұндай жасында біреуге атастырмайтын қыз қазақ аулында болмайды. Рақияға ешкімнің де өйтпеуі жақсы ырым емес.

Осындай уайымда жүрген Шыңғыс, Науанның:

– Қызды сабаққа беруге сіз жетекші болыңыз, сұлтан! Өзгелер сізден үлгі алады, – деген сөзіне, «оқу – жарым естіні бүтін есті етеді, бүтін естіні данышпан етеді» дегенге сенетін Шыңғыс тіл қайырмастан көне кетті. Зейнеп те сондай ойда еді.

Бұл мәселеде ойлары қабысқан әке мен шеше, Рақияны Көкештен оқытайын десе, жападан-жалғыз көнер емес. Ендеше, оның қасына Айжанды отырғызу керек.

Бұған да Рақия әрең көнді.

Бірақ ол оқып жарытпады. Ішінде арабтың «әліп-биі» бар «Иманшарт»

аталатын жұқа кітапша, көп болса, бір жұма ұстауына жетеді. Одан әрі түтесі шығып, шеттері жымырылады да, беттерін кір басып, тұтынуға жарамай қалады. Қолға оңайлықпен түспейтін бұл кітапша іске алғысыз болған шақта, жазуға шебер Науан мен Көкеш, бір тарақ қағазға «әліп-биді» жазады да, шыбықтың жарған басына қыстырып береді. Ол, тіпті де ұзаққа бармайды, сөйтіп, қыстырма «әліп-билер» тез ауыса береді. Сондай қыстырманы Көкеш ұғындырмақ болып қаншама тырысқанмен, Рақияға жұма түгіл, ай түгіл жыл тәулігінде де ұқтыра алмай шаршады.

Ал, Айжан ше?

Бетіне кір жұқтырмай, қағаздарын сындырмай таза ұстаған ол, бір айдың шамасында «Иманшарттың» «әліпбиі» түгіл, ішіне сыйған бар сөзін түгел жаттап алды. Бір жылдың мөлшерінде Айжан «Әптиектен» өтіп, «түрікше» аталатын кітаптардың қолға түскендерін түгел тауысты.

Айжанның зеректігіне қызыққан Көкеш, араб пен иран тілдерінде жазылған кітаптармен таныстыра бастады. Бұл тілдердің сарфын (грамматика), нахун (синтаксис), мантиғын (логика) өтіп, одан әрі дін философиясын талқылайтын «ғақа-идке», басқа діндермен талас мәселелерді шешуге тырысатын «фиқһиға» бару керек.

Араб тілінің ол кездегі сарфын «Шарх-Ғабдолла» дейді. Бұл, Ғабдолла есімді кісінің араб тілінде жазып, әр беттің төңірегіне фарсы тілінде түсініктер (комментария) берген еңбегі. Аталған екі тілді білмейтін кісіге «Шарх-Ғабдолланы» меңгеру өте қиын. Бірақ, бұл кітапты Айжанға ұқтыру, Көкешке ауырлыққа түскен жоқ. Оның аржағында, жаңағы әдіспен жазылған «Молла Жәлил» (наху). Сабаққа отырудың үшінші жылында Айжан бұл кітаптарды игеріп қалды. Ол Көкешпен араб және фарсы тілдерінде еркін сөйлесе бастады.

Көкеш зерек шәкіртін өз бағытына түсіруге тырысып, араб пен Иран поэзияларының шеберлері жасаған көркем шығармалармен таныстыруға кірісті. Сонда байқағаны, өзі сияқты, бұл қыз да ғашықтық бәйіттері мен қиссаларын ықласын сала оқиды, кей жырға әсерленген шақта нақ өзі тәрізденіп, көзіне жас алады!..

Көкештің даусы әдемі еді. Өз мекеніндегі дос қыздарының мәжілісінде жырлайтын оны, құрбылары «Бұхара бұлбұлы» деп атайтын. Өзбектің талай тамаша әндерін құйқылжыта айтқанда, құрышы қанбайтын құлақ болмайтын.

Науан да үнді жігіт еді. Екеуі қосылып ән айтуды Бұхарадағы бау-бақшаларда жасырын жолығатын сәттерінен бастаған. Науаннан ол қазақ әндерін үйренген де, Көкеш оған өзбек әндерін үйреткен. Бірге сайраған екі бұлбұлдың алғаш, бау-бақшада қорғалай, құмыға шыққан үндері, қазақтың кең даласына шыққаннан кейін, жетер мөлшеріне дейін биіктеген. Жолшыбайға құмайтты, шелді кең даланы кезетін ұзақ жолды олар қосыла

айтқан әндерімен қысқартқан...

Сырымбет саласындағы елге келгеннен кейін де олар қосыла айтатын әндерін доғарған жоқ. Бұхара сияқты қызығы көп шәһардан аз ғана үйлі хан аулына келген Көкештің іші кейде қатты пысып кетеді. Сондай шақтарда көз жасы ағыл-тегіл болатын. Ғашығының көңілін аулау үшін, Науан салт атпен қасына ертеді де, күзді, көктемді шақтарда айнала қоршаған қарағайлы қалың орманды, төбеде төніп тұрған айыр өркешті Сырымбет тауының салаларын кезіп, немесе, айналасы ат шаптырым «Қылы» келіп жағалап кетеді. Орда ауылдың жаз шығар жайлауы – Ұлытау, Кішітау жақ беттегі белесті жалпақ далаға, сол маңдағы «Қалмақкөл», «Салқынкөл» одан әрірек – «Құлаайғыр» өзені. Науан ол өлкелерді де Көкешке салт атпен түгелге жақын аралатты. Оны да місе тұтпай, жаз ортасында шәкірттер үйді-үйіне тараған шақта Көкшетауға ортақ: Айыртау, Имантау, Сандықтау, екі Жыланды, Зеренді, Ақан, Бурабай тауларының да көбін көрсетті. Бұл таулардың төңірегінде, о шеті мен бұ шетіне көз жетпейтің түбі терең, асты қайраң көлдер көп. Науан көргенде Көкешке оларды да аралатты. Екеуінің сондағы серіктері жекелеп, я қосылып айтатын қазақ пен өзбектің әндері...

Көкештің байқауынша, Айжан әнші қыз. Дін сабағында құранды әндетіп оқуды «мақам» дейді. Бұхара сияқты үлкен қалалардың мешітінде, намазға жиналған көптің алдында, мақамдап аят оқу, опералық театрлар сахнасында ария айту сияқты өнер. Европаның әнші артистеріндей, Ислам дүниесінде де атаққа шыққан талай мақамшылар болған.

Көкеш Айжанның әнші боларын әуелі құран оқыған мақамынан сынады. Оның да даусы күмістей сыңғырлайды. Бұл даусына қызыққан Көкеш, ауылда әндетуге қымсынатын Айжанды не орман ішіне, тау саласына, белесті жыраққа алып кетеді де мақамдар мен әндерге жаттықтырады.

Көкеш Айжанның зеректігі мен үнділігіне ғана қызықпайды, түр-тұлғасына да қызығады. Өзін өзбек кескіндінің сұлуына санайтын ол, Айжанды қазақ кескіндінің қас сұлуы көреді. Бұхара мен Көкшетау арасын мекендеген мыңдаған қазақ ауылдарына соққан ол, талай сұлуларды көре жүре, нақ бұған теңдесерін кездестірген емес. Сонысына қарап, «егер мен еркек болсам осыны ғана таңдар едім» дейді ол ішінен. Бұл ойын сүйікті ері Науаннан жасырмайды. Көкештің көңілін жықпайтын Науан, «мен де сөйтер едім» дей алмайды.

– Бірақ, амал нешік – деп күрсінеді Көкеш, – қазақ арасында аз болғаныммен, әдет-ғұрпымен танысып та үлгердім. Қазақта:

«Бір жаман мал бердім деп алып кетті,

Жылқы екен қыздың байы, сығыр ойбай!»

деген өлең бекер айтылмаған. Қалың малын төлесе, қазақ қызын шал да,

кемтар да ала беретінін көріп жүрміз. Әсіресе, кедейдің қыздарын!.. Теңіне тиетін қыз кемде-кем. Айжан бейшара да солардың біріндей қор болып кете барады да!

Бұл қорлықтан Айжанды қалай құтқарудың ебін, Науан мен Көкеш қалай ойласа да таба алмайды. Тек, Көкеш қана алыстағы бір үміттің ұшқынын жылтыратқандай болады. Ел әйелдерінің салтымен Шыңғысты «сұлтан» деп атайтын ол:

– Осы сұлтанның, – дейді, Науанмен оңаша сырласқанда, – Омбыда оқып жүрген баласы бар деседі ғой?

– Бар дейді, аты – Шоқан дейді.

– Сыртқы жұрт оны әдемі жігіт, оқымысты жігіт дейді.

– Мен де солай деп естідім, – дейді Науан әйелінің көмекейінен келе жатқан бір сырдың лебін аңғарғандай елеңдеп. – Оны неге айтып отырсың?

– Соның жұбайына Айжан лайық сияқты.

– Айтпайтын сөзді айттың ғой, Көкеш...

– Неге?

– Ол ханның баласы – ақсүйек, бұл жалшының қызы – қарасүйек...

– Бола берсін. Көңілдері қосылса, қай сүйек екені неге керек? Егер ол ақылды жігіт болса, бұл қызға көзі түссе-ақ құмартады...

– Мүмкін. Бірақ, сонда да үйлене алмайды!

– Неге?

– Ең алдымен, Шоқанның әкесі мен шешесі көнбейді...

– Мейлі, көнбесе!.. Біз қарадық па, менің әке-шешемнің көнген, көнбегеніне?

– Бізді қорқыныштан қазақтың кең даласы құтқарды. Олар қайда барады, жауларынан қашқанда?

– «Орысшыл» деседі ғой, сол жігітті? Орыстың да жері кең дейді ғой?

– О да бар екен-ау! – дейді бұл сөз көкейіне қона қалған Науан. – Бірақ, ол кәпір арасы ғой!

– Бола берсін. Қорлықта өлгеннен, шоқынып кеткен жақсы!

– Астапыралда!....

– Айжанның болашақ тағдыры туралы олар осылайша толғанып жүрген шақта, ойда жоқ кесір кездесе кетті. Сырымбеттің күнгей жағында, отыз шақырымдай жерде «Иман» аталатын тау болатын, соның етегіне он тоғызыншы ғасырдың басында «Иман» аталатын татар селосы орнап, тұрғындары казачествоға жазылған да, қазақ-орыстар даражасында патша өкіметінің осы маңдағы күзеті болумен қатар, қазақ арасында қандай наразылықтар барын полиция басқармасына астыртын хабарлап тұратын, татарша аты – Салах, орысша аты – Сергей Яманкин урядник басқаратын. Шыңғыс ауылындағы Ғалиакбар молда, «атам заманнан» тыңшылық қызметін атқарып, тұрған жеріндегі тышқанның қыбырлағанына дейін Яманкинге жеткізе беретін.

«Орнымда тартып алды» деп өшіккен Науанның із-өкшесіне Ғалиакбар жарық алып түсті де, қымс еткенін қағазға тізіп Яманкинге мәлімдеді де тұрды. Бұл мәліметтерден «кәпірге қарсылықтың» иісі көңірси бастаған соң, Яманкин Ғалиакбарға арнаулы тапсырмалар беріп, «Науан жүреді» дейтін жолдың тораптарын қазыңқырай, тереңдете бастады. Содан келіп шыққаны: Науан христиан дүниесіне дұшпан, ол қазақ арасына ислам идеясын таратады, қазаққа түрік сұлтандарын жақсы көрсеткісі келеді, сайып келгенде ол барып тұрған пан-исламшыл-пан-түрікшіл адам.

Яманкин бұл мәліметтердің қорытындысын жоғары қарай хабарлады да, ақыры, Россияның ішкі істер министрі – генерал-адъютант Перовскийден Науанды Сырымбеттен Көкшетау қаласына көшіруге, онда полицияның қатты бақылауында ұстауға бұйрық келді. Яманкин сол бұйрықты орындап, бір кеште он шақты қарулы солдатпен сау ете түсті де, Науан мен Көкешті әй-түйсіз кешірді де әкетті. Неге екенін жазықсыздар да, ел де білген жоқ. Шыңғыстың кейінірек естігені – «патшаға зиянды адам». Одан арғысының керегі жоқ, зәресі ұшып қорқуына сол сөз де жетеді.

Бұл таяқтың ауыр соққысы ең қатты батқан адам – Айжан. Ол не болып не қойғанын білмей де қалды. Бірін айындай, бірін күніндей көріп жүрген екі жарық сәулесі жалп етіп, ойда жоқта сөнді де қалды; оның аспанын қалың бұлтты қап-қара түн жапты! Арты неге соғарына ойы да, ақылы да жетпейді.

Ұстаздары кете, Айжанның тұрмысында Рақияға байланысты тағы бір жаңалық басталды.

Оқуға, шаруа жабдықтарына шорқақ Рақия, кішкене күнінен ыржаң-қылжаңға әуес болатын. Еркек-шора кезінде, өзін бейпіл еркек баладай ұстайтын ол қызша киінгенде де сол дағдысынан арылмай, кім көрінгенмен жарбандап ойнай беретін қандай сөзді айтқысы келсе де тартынбайтын, өрескелдігін тастамайтын. Сонда Зейнеп байқаса, қызы енді, жалпы балаша емес, ер балалармен, кейде бозбалалармен қызша қалжыңдасатын түрі бар. Еркiне жiберсе, бетiмен кетуге де бейiм.

Көкеш бар кезде, сабақты сылтау ғып, Зейнеп оны күндізгі кездерде

көгендеген көбдіктей тырп еткізбей қоятын еді, сабақтан босай өзі бақылап, аяғын қия бастырмайтын еді. Енді сабақтан құтылғанда қалай ие болмақ?!

Осы жайды ойланған Зейнеп, қызын тырп еткізбейтін берік «құлып» тапты, ол – Шыңғыстың бірге туған ағасы Мәмке батырдың үйі. Уәлі ханның он төрт ұлының бірі – Мәмке өзге туыстарынан бөлініп, Кенесары қолына қосылған да, патша әскерімен соғыста жүріп, жас жігіт шағында оққа ұшқан. Оның әйелі – Бүбі жиырма бір жасында жесір қалған. Уәлі тұқымдары «ендігі Абылайымыз осы болады» деп жүргенде, мезгілсіз қаза тапқан Мәмкені, басы – тоқал шешесі Айғаным болып, бұл атаның барлық әйелдері жыл тәулігі жоқтаған. Ерінен жиырма бір жаста жесір қалған сымбатты, сұлу Бүбіге әменгерлік заңымен кейбір төрелер үйленбек болғанда, «батырдың аруақты төсегін басқаға бастырмаймын» деп, Бүбі көнбеген.

Бүбі Айғаныммен төркіндес, әлдене оқымысты қожаның мұсылманша сауаты бар қызы екен. Аруақ сыйлап ерге тимеген Бүбі намазын, оразасын қаза қылмаған, шақырмаған үйлерге бас сұқпаған, шақырған үйлердің де елеулілеріне ғана барған, бос уақытын тісі батарлық кітаптарға қараумен өткерген. Сондықтан Мәмкені сыйлайтын жұрт оны да сыйлап, үлкендері «әулие келін» деп, кішілері «әулие апа» деп ерекше қадір тұтқан. Бала күнінен мінезі салмақты Бүбі, жесір қала тіпті салмақтанып, Зейнеп сияқты сырлас, сыйлас абысын-ажындары болмаса, үйіне еркектер түгіл, әйелдерді де кіргізбеген.

Зейнеп Рақия мен Айжанды осы Бүбінің қолына берді. Рақияны берген себебі жоғарыда айтылды. Айжанды қоса беретін себебі: Рақияға күтуші болсын дегендік қана емес; қыз болып қылтия бастағаннан кейін оған ауылдың, қыз құмарлары, әсіресе Шыңғыстың ересек болып қалған баласы Жақып маза бермейтін болды. Олардың бәрінен қалай қорғамақ? Сондықтан Зейнеп оны да Бүбінің қолына қамағысы келді.

Қолына берген қыздарды «әулие апай» қақпанға түскен түлкідей етіп-ақ ұстады. Айжан тәртіптен таймайтын кісі. Еркінсіп өскен Рақия бастапқы күндері бұталақтайын деп еді, күші көп, қолы қарулы Бүбі:

– Былай көндірейін сені! – деп, біраз мелжемдеп алды. «Аюға намаз үйреткен таяқ» дегендей, соққы батқан Рақия, Бүбінің бұйрығынан бас тартуды қойды. «Күнін өткізуге ермек болсын» деп Бүбі оның қолына ине беріп іске отырғызды....

Айжанды Малтабарға беру ойы Шыңғысқа осы кезде туды.

ҚҰПИЯ ҚҰДАЛЫҚ

Енді Шыңғыс Омбыға жұмсаған жолаушылар жайына оралайық. Шоқанның туған үйіне келу ризашылығын алған Жарылғамыс пен Шөбек Қызылжардағы Малтабарға соғуға ниет еткенін жоғарыда айтқамыз. Салт жүретін ұзақ жолдың бойында, мінген жорғаларын ара-тұра ғана көсілтіп, жерді ұтып алулары болмаса, олар көбінесе бүлкіл аяңмен ғана отырады да, ішті пыстыратын ұзақ жолды, қызғылықты кеңестермен қысқартады. Қастарында оншақты жолдас-жоралары бар. Қос ағалары оларға кейде, «аттарыңның басын ірке жүріңдер!» деп қатарласып қалады да, оңаша сөйлескілері келгенде, «озыңқырап кетіңдер!» деп араларын алшақтатады, құпиялары біте, жалбағайларын бұлғап жақындатады.

Жарылғамыс бір сәтте сөйтті де, Шөбектен басқа серіктерін алға қарай оздырды. Неге екенін білмеген Шөбектің көңіліне қауіп кіре бастады. Ол екеуі түйдей құрдас еді. Қара өнді Жарылғамыс алпамсадай денелі, қарулы адам, ал Шөбек сарғылт өнді, жуантық семіз, тапалтақ денелі, қарусыз адам. О заман да бұ заман, қазақ құрдастарының қолмен де, тілмен де қатты ойнайтын әдеті бары мәлім. Қол жағына келсе Жарылғамыс жеңеді де, тіл жағына келсе Шөбек жеңеді. Тілден жеңе алмайтын Жарылғамыс Шөбекті алып-ұрып астына умаштай басады да, білгенін істеп, «өлдім, талдым» дегенде әрең босатады. Сондықтан, Шөбек арашалар біреулердің қасында болмаса, Жарылғамысқа тілін түйремейді. Жарылғамыс жеке жерде әзілдескенді, Шөбек көпшілік бар жерде әзілдескенді жақсы көреді. Ол Жарылғамысты «Қара аю» дейді, Жарылғамыс оны «Сары шаян» дейді.

Омбыдан Қызылжарға беттеп келе жатқан жолда да, іштері пысқан олар біраз қақтығысып келе жатқан. Екеуінің құрдас екенін білетін жолдастары олардың тіл, я қол батырып ойнауларына көбіне араласпай, тек, Жарылғамыс умаштаған Шөбек «өлдім!» деп айқайлағанда ғана айырып алатын. Бірде Жарылғамыс Шөбекті атынан жұлып ап, жерге тастап кеткен де, серіктеріне «бармандар!» деп бұйырып, бірталай жер жаяу жүргізген.

Жарылғамыс жолдастарын соңғы рет оздырып жібергенде «сөйте ме?!» деп қауіптенген Шөбек:

– Арттарыңа алаңдай шабыңдар! – деп қалды, тебіне, шоқыта жөнелген жолдастарына.

– Неге? – деді, қатар келе жатқан Жарылғамыс.

– Кім біледі, сен кәпір аюдай арбаңдап, тағы да бас саларсың!

– Қорықсаң сен де жөнел, шаңдарын қаба!

– Қумаймысың сен? Атың ағынды, жетпеймісің? Жетсең ғой, «қаштың» деп қолыңды батыра түсесің? «Қашқан жауға қатын ер», одан да, не көрсем

де қашпай көрейін.

Жарылғамыс «ә, солай ма?!» деп, масаттанғандай бір күрілдеп қойды да:

– Өзіл-оспақтан басқа да кеңесім бар еді, – деді.

– Ие, қандай? – деді Шөбек елеңдеп.

– Осы біз ғой, Қызылжардағы Малтабарға келе жатырмыз?

– Ие, келе жатырмыз. Оны неге сұрадың?

– Жас иіске құмар Малтабардың, біз атайтын қызға құлай кетуі сөзсіз.

– Менімше де. Әсіресе қыздың сұлулығын сипаттай алсақ.

– Тіліміз жеткенше баяндап бағармыз. Жетпегенін көргенде білер.

– Жеткізе алайық, жеткізе алмайық, «сұлу» деген сөзді құлағы шалған соң, әрі «балапан жас қыз» деген соң, Малтабар көруге, әрине, құмартады.

– Мен естіген қыз болса, «көрді» дегенде, «қызықты» дей бер.

– Маған сонысы керек. Ал, Малтабар қызыға қалды дейін, сонда сол қызды ала ма?

– Неге алмайды? Кім бөгет болады?

– Шоқан! – деді Жарылғамыс адырақ үлкен көзін Шөбекке алайта қарап.

– Қайдағы Шоқан?

– Кәдімгі Шыңғыстың.

– Ол неге бөгет болады?

– Арғы шешімін саған қалдырып, мен көрген-білгенімді айтайын.

– Ие?!

– Омбыға төрт-бес қонғанда, менен Шоқан сол қыздың жайын бір емес, бірнеше рет сұрады.

– Не деп?

– Әуелі «сондай қыз бар екенін білесің бе?» «Қаршадайынан жетім қалған бейбақ еді» деп, оқуға аттанарда Әяпаға (шешесі – Зейнепті ол да солай атайтын) «өз қызыңдай күт деп тапсырып едім, күтімі тәуір ме?» дегені бар. Мен «тәуір деп естідім» деген соң, «ордаға бір үлкен жолда келіп, содан оқып жүр дейді, өзі зерек дейді деген сөз рас па?» деді. Мен

болған істен тана алмай қап, «рас еді, бірақ ол молда өкіметке жақпай, ауылдан Көкшетау қаласына қуылды» деп ағымнан жарылдым. Сөйтіп, қыз жайында Шоқаннан мені майлы шектей айналдырғаны!..

– Неліктен өйтті екен?! – деді, Жарылғамыс айтқан сөздердің байыбына әлі байыбына бара қоймаған Шөбек.

– Қайдам? деді ішкі пікірін тез аша қойғысы келмеген Жарылғамыс.

– Сонда да?

– Хан тұқымына менен гөрі сен сырласырақсың, әрі іргең айырылмаған қоңсысың, мән-жайын көбірек білесің, неге жорысаң да сен жоры!..

– Не деп жоримын? Хан тұқымының не барып тұрған қатал қара жүрек, не үлбіреген аямпаз ақ жүрек бола қалатын әдеті бар. Бұның да ақ жүрек болғысы келгені шығар...

– Жо-жоқ, – деді Жарылғамыс Шөбектің сөзін бөліп – жәй ақ жүректік ғана емес сияқты бұл...

– Енді не дейсің?

– Шоқанда сол қызға құмарлық бар ма деп қалдым.

Шөбек қарқылдап күліп жіберді.

– Неге күлесің?

– Бой жеткелі көрмеген қызға қалай құмартады?

– Сөз әлпетіне қарағанда, осы қыздың сымбаттылығы мен сұлулығына Шоқанның құлағы қанған сияқты. Мен естігенім болмаса көргенім жоқ еді, сол қыз расында да айта қалғандай ма?

– Мен көрмей жүріп, бір сәтте тасадан көз тігіп ем, шынында да адамзаттың періштесі екен! Қатын құмар Малтабарға Шыңғыстың сол қызды көлденең тартпақ болып жүруі де содан ғой деймін...

– Мен де солай ойлаймын. Бірақ, Шоқан Малтабардың қолын жеткізсе!

– Ойнап келе жатыр екен десем, шындап келе жатыр екенсің ғой, тәйірі, – деді Шөбек, кейіген кескінмен. – Қызыққанмен, Шоқан соған үйленер деймісің? Әйелқұмарлық хан әулетінің ата дағдысы. Құмарта қалған күнде де, «күйек астыдан» әрі бармайды. Малтабарға қалғаны да қанағат.

– Әй, білмеймін, – деді Жарылғамыс басын шайқап, – қорқам мен!..

Жарылғамыс жобалаумен қорықса, негізінде «қорқарлық» та жәй бар

еді. Кадет корпусына түскелі, Шоканның өз туыстарынан ешкім қатынаспағанмен, аналық жүрегі елжіреп Зейнеп жыл сайын көктемде бір, күз де бір Абаны және қасына қосқан біреулерді Омбыға жұмсап, Шоқанға сыбаға жіберіп алатын. Сонда Шоқан, туған жерінің өзге тіршілігімен қабат, Айжан жайын да сұрастырып қоятын. Төрелердің төсек қамын ойлап жүретін Аба, өсіп келе жатқан Айжанды өлердей мақтайтын, сондағы ойы – Шоқанды әйел құмарлық жағынан тұқымына тартады деп санайтын ол Айжанның сымбаттылығы мен сұлулығын құлағына құю арқылы «безіп жүр» деген үйіне тартудың бір амалы болатын. Сондықтан, Шоқанға жолыққан сайын Айжанды мақтай беретін оған гүлі ашылмаған кезде қауыштыру мақсатымен, маңына басқаны жолатпай, қызғыштай қорғайтын.

– Ал, Шоқан ше?

Корпуста оқып жүрген күндерінде, оның арабша оқытушысы Костылецкиймен жақын болғаның сол арқылы арабтың тілінен, әдебиетінен мәліметтер алғанын білеміз. Сонда, Шоканның ерекше қызығатыны – ғашықтық жыр» лары болушы еді. Бұл тақырыпта жазылған Европа поэзиясымен таныстығы бар Шоқан, араб жырларында оларға ұқсамайтын өзгешелік табатын. Мысалы, араб жігіттері сұлу қыздарды өңінде емес, түсінде көріп ғашық болады да, соны іздеп азап шегеді, не (мысалы, Қасым патшаның, баласы – Сейфүлмәлік) адам емес, пері қызына ғашық болады (Әміре), немесе тумай жатып ғашық болады «Ләйлі-Мәжнүндегі» Ғабдүули, тағы тағылар. Солардың көбі іздеу жолындағы азаппен өледі. Мұратына жете алмаған кейбіреулері «ғашқи Илаһи» жолына, яғни, софылардың қолы жетпейтін құдайға құмартуы сияқты, «тән емес, жан ғашықтығына» айналады.

Біздің Шоқан Абаның Айжан жайлы әңгімесін ести-ести, оны көруге қатты құмартып алды. Шақыра келген Жарылғамыс Шөбекке «барам» деп уәде беруіне үлкен себептің бірі осы еді. Бірақ бұнысы ғашықтыққа айналады деген ой Шоқанда жоқ.

Үйлену ойы оның басына әлі кірген жоқ. Оның ойы – Гасфорт кеңсесінде төрт-бес жыл қызмет істеп, содан кейін Петербургке бармақ та «жоғарғы» аталатын оқулардың біреуін бітірмек. Содан кейін саяхат жолына түсіп, аяғы жетер жерлердің бәрін әсіресе Азия мен Африканы араламақ, содан кейін, еңбектерін оқыған атақты саяхатшылар: Венециялық Марко Поло, Фламандық Рубруквиюсь, қытайлық Юань Цзянь, араб – Әл-Идриси, ағылшын – Кук, қазақ – Мұхаммед Хайдар - Дулати, француз – Абель Ремьюзе, орыс – Иакин Бичурин, Фин – Кастрен тағы басқалардың үлгілерімен ғылымдық еңбектер жазбақ. Осы белестерге шығып болмай, үйлену ойы жоқ.

Шыңғыстың ойы Шоқанды Кадет корпусын аяқтай салысымен үйлендіру. Бірақ, кімге?

Құсмұрында аға сұлтан болып тұрған шағында, ол көршілес

орынборлық аға сұлтан Ахмет Жантуриннің бесіктегі қызына құда түсіп қойған. Ол соңғы бірер жылда «балам ер жетті, Шоқан оқуын бітіре алып кетсін, әйтпесе басын босатсын» деп хабар үстіне хабар айтуда. Көкшетау дуанына аға сұлтан болғаннан кейін, онымен сүйектес болғысы келгендер де әр рудан біріндеп емес, бірнешеулеп табылды. Солардан Шыңғыстың әзірге уәде бергені—Ұлытау төңірегін мекендейтін бес болыс Бағаналы руының бірінші шонжары – Сандыбайдың Ердені. Ерден Бағаналыға ғана емес, маңайдағы өзге руларға да беделді адам. Оның үстіне қазақ даласының Қоқан хандығы жақ шетінде отырғандықтан, орыс өкіметін «Қоқанға бағынам» деп, Қоқан ханын «Россияға бағынам» деп қорқытып, шынында біреуіне де бағынбай. Ұлытау төңірегіне өзі «қарадан хан болып» жүрген кісі. Соның үстіне «батыр Ерден» аталған жауынгер адам. Шыңғыс оны қорқып сыйлайды да, тату көршісі болғысы келеді. Құда болу себебі содан. Естуінше оның қызы бой жетіп қалған, өзі бәйбішеге лайық семіздеу жалқын сары қыз дейді. Ерден де былтырдан бері Шыңғысты мазалап, «құдай қаласа, тойды алдағы жазда жасармыз» дейді. «Дәм білер, көрерміз» дейді Шыңғыс.

Олай дейтіні: былтырдан бері құлағын жаңа бір жел қағуда: Омбының соғыс губернаторы Карл Карлович Гутковскийдің үлкен чиндегі жалғыз ағасы болады. Оның әйелі Гасфорттың қарындасынан туған жиені болады, ағасы ер« терек өледі де, Гутковский бала жаста жетім қалған жалғыз қызы – Катеринаны асырап, өз баласы ғып алады. Осы қыз, Шоқан Кадет корпусында оқып жүрген шақта онымен дос болады да, Омбы гимназиясын Шоқаннан бірер жыл бұрын тамамдап, Петербордағы ақсүйек қыздардың институтына түседі.

– Бала күнінен достасқан қыз бен Шоқанның арасынан,— деседі білетіндер,— қарым-қатынас үзілмепті, олар бір-біріне ғашық дейді. Гасфорт пен Гутковский Шоқанды күйеу болар деген үмітпен қолдайды дейді.

Шыңғысқа ең жағымды сөз осы. Омбының ең үлкен екі ұлығына бірдей күйеу болса, арманы не? Ахмет, Ерден дегендер көрмей жүрген қазағы ма?

Шыңғыс Шоқанға жіберген өкілдеріне «Гасфорттың жиен қызы жайында не қауесет барын да біле қайтуға тырысыңдар» деген еді. Шөбек пен Жарылғамыс ол жайда ештеңе біле алмай қайтты. Шоқаннан сұрастырса, қылжаққа салып жөнін айтпайды, басқа «біле ме» дегендер және Шыңғыстың Шоқанға арнап кімге құда түскенін естігендер:

– Қой неге өйтсін: қалың қазақтың ішінен кімнің қызын, қандай қызды болса да тандап алу мүмкіндігі бар мырза орыстың шегір көз, сары шашына қайдан қызықсың — деп маңайлатпайды.

Сонымен, Жарылғамыс пен Шөбек, Айжан мен Шоқан жайындағы сөздерін доғарғаннан кейін, тағы да жерді ұтып алу ниетімен аттарын тебіне жөнелді...

Малтабар қаннен қаперсіз еді. Шыңғыс жұмсаған адамдарды, ол үйіне келіп түскенде бір-ақ білді. Малтабар бұрыннан танитын жолаушыларды жылы шыраймен қабылдады. Олар жол жайын бірден баяндай қоймай, жата-жастана, жырақтан орағыта түсіндірді. Сонда олар «Шыңғыс жіберіп еді» демей, өз беттерімен жол соқты келген болып, әңгіме үстінде Малтабардың Шыңғыс ордасына ат ізін салмау себебін білмек болды. Қу Малтабар ол сөзге «қол тимей кетті, әйтпесе көңіл баяғыдай» деп қана жауап берді.

Сондай аңдыса сөйлескен сәттердің біреуінде, шешен Шөбек Айжанға да соғып, оны өлердей мақтады. Малтабардың құлағы бұл мадаққа елендей қалды. Үйіндегі үш-төрт әйелінің бәрін де «тоздыға» санап, төсек жаңарту ниетінде жүрген оның көктен тілегені жерден табылған сияқтанды. Оның қызға сырттай қызыға қалған қалпын байқаған жолаушылар, «сол қызды көрмеймісің?» дегенді тура айтпай, «Атбасарға барар жолында хан үйіне соқпаймысың?» деген сөзді көлденеңдетті. Залымдықты алыстан болжайтын Малтабар, үйіне жолаушылардың неге келгенін енді ғана жорамалдады. Содан кейін мәселе ашығына көшіп, шешен Шөбек әдемі сөздермен сырлай отырып, шынын айтты. Малтабар ол сөздерді қуана қарсы алып, жуық арада жүргелі отырған Атбасар жолында Шыңғыс ордасына соға кетуге уәде берді. Омбы төрелерін күтіп алуға даярланып жүрген шағында алдап шақырған қызылы болар; барам, көрем қызды: көңіліме ұнаса, берем сұраған ақшасын; қанша сұрар дейсің, ең көп болғанда Атбасар жәрменкесінен алам ба деген түсімнің жүзден бір жарнасы ғана болар!»

Шоқанның қыз туралы сөзін олар Малтабарға сездірген жоқ.

Шоқанмен және Малтабардың ордаға соғу хабары Шыңғысты шектен шыға қуантты. Өйтпегенде ше?

Елге «жанарал-гүбірнадырдың оң қолы болыпты-мыс» деген Шоқан үйіне соқса және жалғыз емес, басы жанарал ғып, Омбының бас әкімдерін түгел ерте келсе... оларды күтіп аларлық қаражатты Малтабар берсе, Шыңғыс құдайдан одан артық не тілейді?!..

Құсмұрын мен Көкшетау дуандары қосылып, екеуі де Көкшетау аталғанын білеміз. Сол үлкейген дуанның, аға сұлтаны Шыңғыс болғаны да есімізде. Бұл дуанда: Атығай, Қарауыл, Керей, Уақ, Қанжығалы, Күрлеуіт, Бағаналы, Алысай – сегіз ру бар. Алғашқы кезде бұл рулар «Құсмұрын. «Көкшетау» деген бұрынғы әкімшілік аттарын тастамай, өзара жіктесіп жүрді. Екі жікті де тең ұстағысы келген Шыңғыс аға сұлтанға ақылшы болатын екі заседательдің біреуін Құсмұрын жігіндегі елден, біреуін Көкшетау жігіндегі елден алды. Құсмұрыннан таңдағаны – Табайдың Тәштиті, Көкшетаудан таңдағаны – қоныс жағынан Атығайға жататын, арғы түбі алтын орда ханы – Тоқтамыстан тарайтын Маңдай батырдың баласы Әбдіғапар. Екеуі де елдеріне беделді адамдар және жас жағынан Шыңғыспен құрбылар. Олар үкіметтен айлаған жалақы алады да,

Шыңғыспен жылында бірер қабат бас қосқаны болмаса, өзге кезде мекендерінде тұрады.

Бағынышты елдерін ірітіп, сүзістіріп ұстау, қанаушы тап билеген заманның әдеті болғанын білеміз. Шыңғыс та сөйтіп, үлкейген Көкшетау дуанының аға сұлтаны болғаннан кейін де, ру мен руды, ру ішіндегі аталықтарды өзара араздастырып, шабыстырып отыруды салт қып алды. Ол ру ішіндегі «басты адам» дейтіндердің біреуін әрі итеріп, біреуін бері тартып... дегендей ала-құла ұстады. Содан ба, әлде Россияға бағынғаннан кейін қазақтың бұрынғы әдет заңынан жыл сайын алшақтап, орыс заңына жете алмай, әурешілікте жүруінен бе, көші-қоны аралас қазақ, рулары өзара қым-қиғаш болып, жылдан жыл дау-дамайы өрши түсті. Соған байланысты ел ішіндегі «барымта», «сыдырымталар» белең алып кетті.

– Соны қалай тыю керек?

Хан заманында ұрылар «арғы жағы – ханнан, бергі жағы – ру басы билерден ығысқан» деседі. Хандық туы құлағаннан кейін, уақ-түйегі болмаса, «мықты» аталатын ұрылар билеріне пысқырмайды да, өктемдік жасағысы келген билердің өздеріне дүрсе қоя береді; «аға» және «кіші» аталып патша өкіметіне қызмет ететін сұлтандардың арқа тірері – Омбы әкімдері. Сұлтандар ұрылар жайын үкіметке хабарлап та тұрады. Басында үкімет шара қолданып, бірен-саранын кіріптар етіп те байқады. Бірақ, онымен ұрылар саны жыл сайын азаю орнына көбейе түсті. Бәрін жою үшін, қазақ даласына қарулы қалың әскер шығару керек, оның аты – «елді жаппай дүрліктіру» деген сөз; оның арты көтеріліске соғу қаупі бар... Бұл жайды Омбы үкіметі Петербурға хабарлағанда, «күшпен түгел тыям дегенді қойыңдар, біртіндеп еппен тыйыңдар» деген бұйрық алды. Біртіндеуге болар түрлері жоқ. Мысалы, бізге аты-жөні өткен тараулардан мәлім Мақаштың Қожығын жергілікті сұлтандар мен билер тыя алмаған соң, Омбы үкіметі Қызылжардың үйездік начальнигі Мамонтовқа «қарулы отрядпен бар да, балаларын да, өзін де ұстап Омбыға жеткіз» деген бұйрық берген. Сол бұйрықты орындауға барған Мамонтовқа Қожық «көнем, тақсыр!» деп құлдық ұрған да, «қазақ ғұрпымен, үйімнен дәм тат» деп, қой сойып қонақ асы берген. Сонда сорпаға меңдуана (белена) тастап, уыты сіңген сорпаны ішкеннен кейін, қонақтар түгел есірген. Сол кезде Қожық қаруларын сыпырып ап, аяқ-қолдарын қыл арқанмен байлаған да, өзгелерін бір оңаша үйге қамап, құрымға бөлеген Мамонтовты шаңыраққа асып, бірнеше күн ұстаған. Тірідей сүрленген Мамонтовты Қожық босатып:

– Білгендерінді істендер! – деп қоя берген.

Бұл оқиғадан кейін, Омбы үкіметі қырға қарумен шығып, ұры ұстаймын дегенді қойған. Ел бетімен жайыла берген. Оларды жинауға әлі келмесін көрген Шыңғыс, Омбыға барын үкімет адамдарына ақылдаспақ ниетінде еді.

Енді, сәті түсіп, сол үкімет үйіне келгелі жатыр және оларды Шоқан

бастап әкеледі. Атбасар жәрмеңкесінің кезінде, алты дуанның билері мен бас қосқан мәжіліс болуы туралы, мәжілісті генерал-губернатордың өзі басқаруы туралы нұсқау-хат Шыңғысқа да келген. Мәжіліске өз дуанынан қатынасатын адамдарды ол даярлап та жатқан.

«Сол мәжілісте» – деп қиялданады Шыңғыс, – ел адамдары мен Омбы төрелерінің арасына Қанашжан дәнекер болса, менің де төбем көкке жетпей ме? Оның да атақ-абыройы аспанға шарықтамай ма? Содан кейін, «төмендеп келеді» дейтін даражам тағы биіктемей ме? О, жасаған жайлар не, тек сол күнге жеткіз де, оралған бағымызды тіл-көзден сақтай гөр!».

«Әлде қайтемін», бұған дейін қысқы ордасының, алшақтамай қойып келген Шыңғыс, көңіліне қуанышты ойлар ұялағаннан кейін, қонақтарын көктемдегі мекенінде қарсы алуға ойлады. Ол мекен Сырымбет тауының күнгей жақ бетінде, жиырма шақырымдай жердегі «Саумал» аталатын көлдің жағасында еді. Түбі терең, асты қайраң, аумағы ат шаптырым бұл көлдің батыс жақ биік жар қабағына қалың шытырман болып өскен қызыл қайыңның орманы төмендеп барып, көл шетіне тірелетін. Көлдің суы саумалдау, мал суаруға болмаса, адам ішуге сортаң татиды. Ал, оның суын татқан мал, қайдан болса да қашып кеп ішеді. Көлге орман арасындағы жыралардан да, етек жақтан да бал-бұлақтар құйылып жатады, көл төңірегін қоныстаған жұрт ауыз суды содан алады.

Жар қабақ жағынан қарағанда Саумалкөлдің бітімі өгіздің имек мүйізіне ұқсайды: теріскей жағы жуантық, мұқыл, күнгей жағы жіңішкелеу, сүйір. Сондықтан, орыстар ол көлді «Кривое озеро» дейді, кейін соған жақын орнаған орыс поселкесі советтік дәуірге дейін «Кривоозерное» аталып кеп, бертінде Володаровка болып өзгерді.

Саумалкөл қабағы, су жағынан бірталай биік болғанмен, үстіне шықсаң айналасы жазық далаға айналып, әр тұстағы таулар бар мүсінімен айқын көрінеді. Теріскей жақ ойпатына біткен қарағай орманның арасынан, Сырымбет тауының ұшар басы жалаңаштанған екі өркеші қылтияды; күнгей жақта, аттың еріне ұқсайтын қырқасы, бойын бұлт тан асырған, мол денесі дөңгелене бітіп, дария көлді қаусырған құшағы қымқалау боп, екі босағасы кезеңдене түйіспей қалған көгілдір түсті Айыртау тұрады.

Орда ауылы қысқы мекенінен қозғалғанда, көктем кезінде Саумалкөлдің дөңіне қонатын еді де, биені сол арада байлап, шілде туа Ұлытау жақ жырақтағы «Қалмақ», «Сал» қын» аталатын көлдерге беттейтін еді. Бірақ, бұл ауыл асықпай көшіп, жол бойында сынысып отыратын ауылдардан ерулігін жей жүретін.

Биылғы жағдай одан басқарақ болды. Әуелі Малтабарды, одан кейін Шоқан тобын Атбасар жолының үстінде күтіп алу үшін, Саумалкөл жағасынан қолайлы тосқауыл жоқ. Басқа жолдардың бәрі де бұрыс.

Осы себеппен хан ауылы Саумалкөлдің жарқабағын жиектей қонды да,

малдарын бағатын қарашы ауылды көлдің шығысындағы тоғайлы жазығына орналастырды. Салтанатты жыл болатындықтан, Шыңғыс өз ордасына да, бірге қонатын отаулары мен қонақ үйіне де кіршіксіз ақ кигіз жаптырды. Қонақ үйін ол ылғи ордадан алшағырақ тіктіретін. Биыл да сөйтті. Ал, «отау» аталатын, бұған дейін ордаға іргесі тақау қонатын Мәмкенің үйін биыл алысырақ тұсқа орнаттырды. Неге бұлай болуын Шыңғыс пен Зейнеп, Бүбі үшеуінен басқа жан білген жоқ.

Шөбек пен Жарылғамысты Омбыға аттандырар алдында, үнемі ақылшы көретін Зейнепке Шыңғыс «осылай да осылай!» деп мән-жайды дәттеткен. Сонда, аз уақыт тұнжырап қалған Зейнеп Шыңғыстың:

– Ие, не дейсің, бәйбіше? – деп қайталай берген сұрауына:

– Обал болмай ма? – деген-ді.

– Неге обал болады? Ауы атқа, аузы асқа жарымай жүрген жалғыз атты жалаңқая біреуге берсем обал. Дәулеті теңіздей шалқыған, ішері алдағы, ішпесі арттағы, босағасын аттай үлде мен бүлдеге орайтын кісіге берсем, несі обал?

– Жәй, жас шамалары алшақ дегенім ғой.

– Сөз еместі айттың ғой, бәйбіше! Оның не оқасы бар? Жас тоқал алған талай шалды көріп жүрміз. Аш, жалаңаш жүрген жігітке барғаннан, дәулетті қартаңға барып, ішініп, киініп отырғаны артық емес пе? «Қарт» деп, қарт адам ба Малтабар? Мен білетін Малтабар болса, әлі де бірер қызды қартайтады.

Ол да рас сияқтанған Зейнеп әрі қарай таласпаған. Екеуі де Малтабардың қыз көруге келер-келмесін күткен. Енді Малтабар келетін болды. Оған қызды көрсетудің жағдайын жасау керек. Өйтуді Шыңғыс төмендегідей жоспарлады, ауылды Саумалкөлге көшіргенде, Мәмкенің отауын орда үйден алшақ тіктіру керек те, қонақ үйге түсетін Малтабар, не ертемен, не кешпен... дегендей, қыздар үйде болатын мезгілсіз бір шақта кіріп баруы керек. Сонда көзі жалған қыз Малтабарға ұнаса болды, арғы әңгіме оңай. Үйінде бұндай өрескелдік болып көрмеген Бүбі шошып кетпеу үшін, Зейнеп күн бұрын ұғындырып қояды.

Бүбі Зейнепті «келіншек» дейтін еді. Басында жесір, әдемі жас қатынға әмеңгер Шыңғыс аяқ сала ма деп қауіптенетін Зейнеп, жүре-келе ондай оқиға болмауына сенген де екеуі абысын-ажын болып сырласып кеткен. Сондай Зейнептің Малтабар жайлы айтқан сөзіне қарсы болмаған Бүбі.

– Тек, былай болсын, келіншек, – деген тұжырымын айтты. – Күйеу бұл отауға кірерде, мен ішінде отырмайын, келерінен белгі берілсе, тысқа шығып кетейін.

Жоспар дәл орындалады: Қызылжардан Саумалкөлдегі орда ауылға бір-ақ күнде жеткен Малтабар, Абаның бастауымен, Шыңғыстың қонақ үйіне түсті. Сәті келгенде, өзге күндерде топырлап жататын қонақтар, бүгін бұл үйде жоқ екен.

Бертін келе еті қалыңдаған Малтабар, таразы жас шағындағы елгезектік салтынан егде тартқанда да арылған жоқ еді. Үйінде де құс ұйқылы ол жолға шықса тіпті сергіп, ояу кезі түгіл ұйқыда да тышқанның сыбдырын сезіп жататын, өлі түнде әлденеше оянып, даладағы дүниелерін, сұлыға тойғызғаннан кейін арқаннан босатпайтын аттарын әлсін-әлсін тысқа шығып қарай беретін...

Бүгін мұрнына «жақын жердегі манда ұйықтап жатырға» жорыған сұлу қалыңдығының, иісі келгендей, ол тіпті сергіп, «ұйықтармын» деген дәмемен көзін қанша жұмса да, мызғи алмады. Бір өлеңде:

– «Кетпейсің тұрсам ойдан, жатсам түстен Басымды не сиқырмен әуреледің?!» – дегендей, сыртынан сипаттаған қыздың бейнесі көз алдында елестеді де тұрды. Оған бұл түннің ұзақтығы жылдан кем көрінген жоқ.

Сілесін солайша қатырған таң созылып барып, әрең дегенде атты-ау!.. Кеше кешке Малтабардың қызды қалай көруі сөз болғанда:

– Анау ақ үйді көріп тұрсың ғой, – деген еді Аба Малтабарға, Мәмкенің отауын қолымен нұсқап.

– Бадырайып тұрған үйді көрмей не бопты маған? – деген еді Малтабар.
– Онда не бар?

– Сенің қалыңдығын, сол үйде. Мәмке батырды естіп пе едің?

– Естідім, – дей салған, естімеген Малтабар.

– Жаугершілікте өлген батыр ғой ол.

– Солай десетін...

– Соның жастай қалған қатыны байға тимей, аруағын күтіп, сауыт-саймандарын күзетіп, кө жылдан бері жесір отыр.

– Ә-ә-ә...

– Ол жәй қатын емес, әулие қатын. Күні-түні оқитыны – намаз. Бейсауат кісі үстіне батып кіре алмайды. Түн мезгілдерінде есігі ішінен құлыптаулы болады.

– Апырай, ә...

– Хан-ием саған бермек болған қызды сол үйге қамап ұстап отыр.

Сондағы ниеті —«ашылмай, шашылмай барсын» дегендік. Құдай жазса көрерсің, Малтеке, менің байқауым бекер болмаса, бұл әлі «емшек табы — аузынан, бесік табы — арқасынан кетпеген» періштедей таза қыз.

Бұл сөздерді естіген соң Малтабардың қызды көруге құмары тіпті күшейген. «Ертең» деген мезгіл, оған өмір жетпейтін алыстық сияқтанған. Өз еркіне салса, Мәмкенің отауына сол сәтте-ақ кіріп барар еді, оны Шыңғыс белгілеген тәртіп көтермейді!..

Көрер таңды тағы да көзімен атырған Малтабар, таң сібірлей арқандаулы атының төңірегінде жүрді де қойды, себебі, уәде бойынша Абаның белгілеген тұстан көрініс беруін күтті; шытырман орманның отау жақ жиегін жағалаған Аба, Бүбінің дәретке шығар кезін күтті. Оған да әр минут сағаттай көрініп, батырдың отауына тіккен көзінің майы сарғайғандай болған уақытта, Бүбі бар болғыры, желеңін басына бүркеніп, есіктен әрең дегенде шықты-ау!..

Уәде, Бүбінің үйінен шыққаның орда маңындағы атқа жайдақ мінген Аба, сонадайдан жортып өтумен сездіреді. Бұл — Абаның жақын тұстағы жайылымда оттайтын сауын биелерді жинар шағы.

Тағы бір уәде: Малтабар Мәмке батырдың отауына жаланащ қыратпен емес, жарқабаққа өскен шытырманның бір қабат жиегімен барады.

Абадан белгі алған Малтабар, жарқабаққа еппен еңкендей жетіп, қалың шытырманның аяққа оралуына, бетін осуына қарамай, қасқырдан қашқан қабандай жылдам қимылмен жүрді де, «отау осы тұста болар» деген мөлшерде, құрт көтерілетін биікке өрледі. Оның көз өлшемі дәл-ақ екен, жарқабақтың шетіне таяна қонған отаудың іргесінен тура шықты.

Батырдың көрініп тұрған есігіне ентелей кіріп баруға жүрексінгендей, Малтабар жарқабақты жиектей өскен орманды тасаланып аз кідірді де, «ұялған ұрғашыдан құр қалады» деген мақалдың итермелеуімен, жамылтқы кигізі түрулі тұрған жарма есікті ішке қарай нұқып қалды, ол ашылып кетті. Еппен басқан Малтабар үйге кіре берді.

Қаннен-қаперсіз екі қыз бұл кезде төсек-орындарын жинастырып жатыр еді. «Аруақты орын» деп, өзгелер түгіл өзі де үстіне шықпайтын, бет жағын оюлы сүйектермен, жарқырақ тастармен әшекейлеген, тапалтақ кең төсек-ағаштың Бүбі алдына жататын да, шымылдық құратын; «іргеге жақын жатса, біреулер сырттан сыбырлап тіл қатар, немесе сайқы-мазақтау біреулер сағанақтан шыбық жүгіртіп мазасын кетіреді» деген оймен Бүбі қыздарды төрдің шыбық түгіл сырық жетпейтін ортасына жатқызатын.

Үй ішін жинастыру жабдығында жүрген қыздар, әсіресе Айжан, Малтабардың үйге кіріп келуін аңғармай қалды. Әдетте, бұл үйдің түндігі күн сәскеден жоғарыламай ашылмайтын, оған дейін, кигіздері жаңа үйдің іші қара-көлеңке болатын. Бүгін қашқарлық құманын қолына ұстай дәретке

шыққан Бүбінің түндікті күнгей жағынан кең ғып ашуы, қыздарға түсініксіз болған. Оның, бүйтуі кездейсоқ емес еді. Айжанның түр-тұлғасын Малтабар түгел және айқын көру үшін, «сөйт, келіншек!» деп Зейнептің тапсыруы еді.

Қыздар табалдырықты аттаған Малтабарды тез аңдамас па еді, қайтер еді, егер күйбеңдеп жүрген екі қыздың өз қалыңдығы қайсысы екенін Малтабардың тез көргісі келмесе. Сол мақсатпен ол «іһә» деп қаттырақ дыбыстап қалғанда, күтпеген үнге қыздар жалт қарады.

Малтабардың түрі көрмеген кісіге, әсіресе – қыздарға Шошынғандай еді. Ол соңғы жылдарда ерекше шарланып Кеткен. Кейбір семізге қазы ғана қалың бітіп, өзге денесі сылалау болады ғой. Малтабардың бар мүшесіне май бірқалыпты өсіп, ортадан төмендеу денесі жуан бөшкедей тор» Сия дөңгеленіп алған. Семіз біреулердің бас еті ашаңдау болады ғой, бұның басы да семіріп, беті кіші-гірім табақтай болып жалпайған. Бұғағы салбыраған, шүйдесі күдірейген, қабақ астына шодырая біткен шел былай да кішірек көзін сығырайтып, күлгенде жабылып қалатын болған. Сондай бетінің, кем-кетігін қабалау боп қалың біткен сақалы бүркеп тұратын еді. Осы сапарға шығарда, жас қызға қияқ мұртты, шоқша сақалды болып көрінгісі келді де, бурылданған бет түгін тонап әкеп, иегінің ұшына бір тұтамдай тұлдырын ғана тастады. Өсімтал сақалының, қырған түбірі ілезде қаулап, ылай көлдің бетіне қатқан қара көк мұздай жылтырай қалды. Малтабардың бір әдеті – сақалын жүндеуде, мұртын басуда ешкімге де сенбей, ол істі өзі атқаратын. Жасырақ кезде оның дірілсіз қатты қолы, бетіне ұстарадан дақ түсірмейтін. Бертін келе, басына да, қолына да аздап қалтақ кіре бастаған ол, қанша сақтанам дегенмен ұстара жүзін тайдырып ап, бет терісінің әр жерін қалпын кететін. Кеше, орда ауылға келе жатып, орман арасындағы оңашада, «мен қырып берейін» деген атқосшысына сенбей, сақалын өзі алам дегенде бет терісін қан-жоса ғып кескен. Сол жараларынан жылап аққан қанды, бұлақтың сазын басып, әрең тоқтатқан.

Қалыңдыққа киімдерімен де ұнағысы келген Малтабар, шекесі жалпақ басына татардың, қонымсыз дөңгелек тақиясын, үстіне орыстың тылтиған тар костюмін киген, сондықтан, бұрын етегі ұзын, пішімі мол татарша шапанмен, жүргенде жасырынып тұратын салпы семіз қарны, енді ері бауырына ауған ат сияқты салбырап бұлтия қалған.

Осындай бейнемен кіріп барған Малтабардан қыздар қалай шошымас!

Малтабар дыбыс бергенде жалт қараған екі қыздан, жеңілтек мінезді Рақия, бірінші боп сыр білдіріп, «аһ!» деп бақырып қалды да, терге қарай сырулы тұрған шымылдықты оранып тығыла қойды. Айжан айдаһар арбаған қояндай, қаны ішіне тартылған сұп-сұр кескінмен, бір сәт қимылсыз қатты да қалды. Оның сымбаты мен келбетіне қайран қалған

Малтабар: «Міне, қыз!» ден алақандарын бір-біріне сарт еткізе соғып жіберді. Малтабарды көрген шақта қатты шошынған Айжан, есін енді

жиып, сып беріп шымылдыққа кіріп кетті. Сол кезде сырттан келе жатқан адамның сыбдыры да естілді. Дыбыс беруіне қарағанда – әйел.

Абаның Малтабарға ескерткені: – Қызды көрсең болды. Тіл қатпай-ақ қой. Қатқаныңмен жауап ала алмайсың. Мәмкенің әулие қатыны тыста ұзақ болмайды. Ол үйге жақындай дыбыс береді, сонда сен есіктен шыға жөнел! – деген.

– Жарайды, – деген Малтабар.

Сол уәдемен есіктен шыға бергенде, көлденең келіп қалған Бүбі желегінің етегімен бүркей тұра қалды. Малтабар оған қарамастан, ірге түбіндегі жарқабақтың төменгі жағына тұна өскен қисық-қыңыр қайындардың ішіне сіңді де кетті. Содан ол, өзі орналасқан қонақ үйдің тұсынан барып, биікке бірақ көтерілді.

Сыртынан естіген дыбыстарға қарағанда, қонақ үйде біраз адамның басы құралып қалған сияқты. Алысырақтағы ашаларға байланған салт аттардың да саны бірталай. Малтабар бұл үйге түк көрмегенсіген, түк білмегенсіген бейнесімен кірген еді, үйдің төрінде тізіле отырған адамның көбі білеміз қайда барып, не көріп келгенінді!» дегендей жымия қарап сәлемдесті. Бұл топтың ішінде Шөбек пен Жарылғамыс та бар екен. Малтабар жүрісінің жайын біліп, ішке түйіп отырған олар, өзге қонақтар алдында сыр бермеуге тырысып түстерін жинақы ұстады. Былайғыларының малтабармен амандық-саулық және қалжың сөздерінен білеміз дегеннің лебі аңқып тұр.

Ендігі әңгіме Шыңғыспен қыздың бағасына келісу. Бұл жайда бетпе-бет сөйлесулері мүмкін емес, оған екі себеп бар: бірі – ханның нәсілі екендігін, дуанда аға сұлтан екендігін биік ұстауға тырысатын Шыңғыс кім көрінгенмен жамырап кеңесе бермей, көп істерге тұпа-тура араласа бермей, алыстан салқынын сала отырып, біреулер арқылы, ойдағысын ішкірнелей орындайтын еді; екіншісі – бұл қазақ деген елдің қандай хабаршы шайтаны барын кім білсін, қанша жасырам дегенмен, «отыз тістен шыққан сөз, отыз ру елге жетеді» дегендей, «ұзын құлақ» арқылы ілезде тарайды кетеді. Малтабармен ол әлі сөйлеспек түгіл кездескен де жоқ, сонда да «Шыңғыс Ақпанның асырап отырған жетім қызын Малтабарға тоқалдыққа береді дейді» деген хабар, үш жүзге болмағанмен, орта жүзге түгел тараған. Сол қаңқу Шыңғыстың да құлағына шалынған. Сонда оның қайран қалатыны – осы сөзді кім таратады, қалай тарайды?! Үй ішінен бұл сырды білетін адам жалғыз Зейнеп. Уәделері бойынша, ол ешкімге айтпайды. Одан басқа білетіндер: Аба, Шөбек, Жарылғамыс. Олар да айтпайтындығына қарғанып, ант-су ішеді. Бүбі жұрттан жырақ жүретін кісі. Сонда кім?!

Өсектен жасқанған Шыңғыс аулына келген Малтабармен сөйлесудің ретін таба алмай, «тиянақты» деп тағы да Жарылғамысты жұмсады. Оған, тек, аузын қанша ашатындығын ғана айтты. Дәметері – «бір жарым жұдырық», яғни қағаз ақшамен мың жарым сом екен. Сол кездегі бағамен

ол жүз шақты ту биенің құны. Бұл – төрелерге арнап қаладан сатып алатын ішімдік-жемдікке керек. Ол үшін мың сом да көл-көсір ақша, қалай шашсаң шаш-етектен келеді. Қымыз, ет сияқты азықтар өз алдына, Шыңғыстың көңілдес байлары оларды керегінше табады.

Айжанға қатты қызыққан Малтабар, Жарылғамыстың жүйелеп, жіктестіріп, жетілтіп айтқан кеңесін тыңдап алды да, жауабын қысқа қайырды.

– Маған дүние қымбат емес, адам қымбат, – деді ол. – Көрдім қызды, көзім де, көңілім де толды. Денедегі екі жұдырықты жалқылап қайтеміз, екеуін де тұтас берем.

– Екі мыңды ма?! – деді Малтабардың мырзалығына қайран қалған Жарылғамыс, сөзіне сенер-сенбесін білмегендей, анықтап алғысы келгендей.

– Әрине! – деді Малтабар жымыып.

– Өйдөйт дерсің!..» – деді қуанып кеткен Жарылғамыс. – Қашан?

– Осы жәрмеңкеден орала.

– Атбасардан ба?

– Әрине. Не саған, не сен сияқты біреуіне, не сұлтанның өзіне қолма-қол тапсырып кетем. Тағы да айта кететін бір сөзім – бұларым сұраусыз ақша. Және де ескертерім – қыздың қара басын әкетсем болды, жасау-масау, көлік-мөлік дегендер керек емес.

– Сонда, сол Атбасар базарынан қайтқан жолыңда ала кетпекпісің, қалыңдығыңды? – деді Жарылғамыс, Малтабардың сөзіне түсіне тұра, анықтап алғысы көп.

– Әрине! «Береген қолым алаған» демей ме? Қалың малы төленген соң, қыз менікі емес пе?

– Рас.

Шыңғыс Малтабардың бұл тілегіне қарсы болған жоқ.

Малтабар «екі жұдырықтың» орнына, Шыңғыстың қолына құрғақ уәдені ғана ұстатты да, Атбасарға жүріп кетті.

Малтабар аттана, Шыңғысқа Гасфорттың Омбыдан Атбағарға жүретін сапары туралы, жолшыбайғы қазақ сұлтандарының қандай даярлықтар жасауы жайында бұйрық та келіп қалды. Бұйрық бойынша, Көкшетау дуаны Гасфорт пен нөкерлерін Ақан тауының етегіндегі дария, көлдің жағасында күтуге тиісті. Ендеше орда ауыл Саумалкөлден сонда көшуі

керек.

Шыңғыс өзіне бағынышты елдің игі жақсыларын тез жинады да, көші-қоны жайынан, қонақтарды қалай қарсы алу жайынан ақыл құрды.

Мәслихат тарқағанда Жарылғамыс бірер күнге қалып қойды да, оңаша сөйлескен Шыңғысқа бір жайда ақыл айтты.

– Ақанға көшерде, – деді ол Малтабардың қалыңдығын қысқы орданды күзететіндерге қалдырып кет.

– Неге?

– Сырдың бәрі бірдей айтыла бермейді ғой, сұлтаным. Мен саған қалтқысыз дос адаммын. Бұл – достық сөзім. Осы тілімді ал. Неге бұлай деуімнің мән-жайын кейінірек айтам. Қазір қыстама!

Астында зілі бар ақыл екенін аңғара тұра, сөзге тоқтағыш Шыңғыс «болсын» деді. Жарылғамыстың іш пікірі Шоқанның Айжан тағдырын шұқшия сұрастыруы еді. Содан бері оның көкейінен «осы қызға қызықпағай еді?!» деген күдік кетпей қойған. Бұл сырдың бетін ашса, былай да шалғай жүрген әке мен баланың арасы тіпті шиеленісіп кетуі мүмкін. Ендеше қызды Шоқанға көрсетпеу керек, Малтабарға атастырғанын сездірмеу керек. Гасфортқа атқосшы Шоқан, бастағысы белгілеген жолмен Атбасарға тік барып, тік қайтады, Сырымбетке соқпайды, содан кейін қызды Малтабарға қалай жөнелтуін Шыңғыстың өзі біле береді.

Жарылғамыстың тілін алған Шыңғыс, көп кешікпей орда алуын Ақан тауына көшірді, Айжанды Сырымбет етегіндегі қысқы орда күзетшілеріне жөнелтті.

Ұмытып барады екенбіз: Айжанның баяғыда кісі өлтіріп жер ауып кеткен әкесі Ақпан, Қиырдағы Сібірде көп жыл каторгіде болып, Романовтар меншігіндегі алтын қазбасында ауыр бейнетті қызмет атқарған да, өкпе ауруына шалдыққан. Содан жұмысқа жарамсыз Ақпан жазасын аяғына дейін өтеуден босанып, өзі сияқты топқа ерген де, мекеніне беттеген. Көп жыл жүріп, көп азап шеккен ол, әуелі Құсмұрынға, одан Сырымбетке тірі аруақ күйінде әрең жеткен. Ол – Айжанды, Айжан – оны көрген. Бірақ, бұл екеуінің бір-біріне жәрдемі жоқ, дәрменсіз көрісу болған. Содан кейін, Ақпанның сырқаты, Айжанның қайғысы. бұрынғыдан да үдей түскен.

Ауылын Ақанға көшіргенде, Айжанның Сырымбетке жіберілуін Аба жұртқа «қыз әкесін күту үшін жіберілді» деген хабар таратқан. Оған ешкім де сенген жоқ. Айжанның Малтабарға берілуін естіп отырған жұрт:

– Белгісіз жерден білдірмей алып кетсін дегені ғой, – десті.

Әңгімені Шоқан жағына аударайық.

Атбасар жәрмеңкесін өзі ашпақ болған Гасфорт нөкерлерімен Омбыдан ертерек шығып, жолшыбайғы жерді, елді асықпай аралай отырып, жәрмеңкеге басталар алдында ғана жетпек еді. Жүріс маршрутын ол географиялық картаға қарап отырып өзі белгіледі. Сондағы сызығы: Омбыдан шыға Бурабай тауы, Көкшетау қаласы арқылы Атбасарға соғып, одан әрі Түркістандатып, Тәшкенге баратын «хақ жолының» сорабымен тарту. Бұл жолдың өн бойында, қазақ, даласына қадақ-құдақ орналасқан қазақ-орыс станицалары бар, аралары жиырма бес-отыз километрден.

Шоқанның туған аулына бірер күнге соға кетуін мақұлдаған Гасфорт:

– Тек, жол бойында болса ғана дегенді аятты.

Гасфорт қолынан қызыл қарындашпен түсірген сызықтың бойында, ондай мекен – Ақан аталатын тау ғана.

Гасфорттың бұйрығы: жолға он бес пәуеске даярланады да, оларға үш-үштен қырық бес чиновник отырады. Әрқайсысына бойлары, түсі, түгі ұқсас жақсы жылқылардан үш-үштен аттар жегіліп, алдарында жүйрік жылқыдан көсем салт шауып отырады; пәуескелердің алды-артын шапқынмен жүз қылыш қоршайды, аттар да, қылыштар да станица сайын ауысады. Станицаларға тандаулы аттар: Баян, Қарқаралы, Ақмола, Көкшетау – төрт ауданнан жиналады. Ол кездегі қазақ арасында арбаға көнбіс жылқы кемде-кем. Омбы өкімдері келіп қалғанда, жиналған аттар арбаға бас білмей жатса, немесе асаусып ала қашып бүлдірсе, одан жаман жоқ. Соны білетін Батыс Сібірдің полиция басқармасының начальнигі полковник Майдель дуан бастықтарына «аттарыңды арбаға үйретіп қойыңдар» деген бұйрық берді. Оның орындалуын бақылау, станицалардағы қазақ-орыс атамандарына тапсырылды. Қылыштарды әзірлеу де солардың міндетінде. Сұлтандарға ерекше тапсырмалар, аттар ағытылатын жерлерде, келе жатқан әкімдер тыныстау үшін жақсы кигіз үйлер тігілу керек те, іштері көрікті жиһаздармен безеніп, төрелерге лайықты тағамдар тұру керек. Не тағам керектігін алдын ала жіберілген шапқын хабарлайды. Бұл жұмысты алты дуан генерал-губернатор қасындағы советник аталатын Тұрлыбек Көшенов басқарады. Омбыға жылында бірер рет қана шақырылатын ол, негізінде Қалғұты өзенінің, бойындағы ата мекенінде, Күрсары Керейдің ішінде тұрады.

Омбы әкімдерінің Атбасарға барар жолында күтіп алу жабдығы қызу қарқынмен жүріп жатты. Гасфорттың ойы – Атбасарда алты дуанның игі-жақсылары бас қосумен пайдаланып, ауыл арасындағы біраз дау-дамайды бітіре қайту, бітпеген істердің ау-жәйін байқап, келешекте не істеу шарасын қарастыру.

КЕНЕТ КЕСЕЛ

Гасфорт «ертең ертемен аттанамыз» деп бұйрық берген күннің, түнінде «кұдай ұрып» ауырды да қалды. Ұйқыға жатқан оған, бір кезде, ішкі сарайын жылан жайлағандай сезім пайда болып, шошып оянды. Ояна сала байқаса, шек-қарнын әлде не суырып жатқандай, кіндік тұсы удай ашып бүріп барады.

Оның жатқан жері жуық арада ғана мекендеген жаңа резиденциясының жоғарғы этажында еді. «Омбыға патша туысарынан, министрлерден, жоғарғы чиньдерден біреулер келе қалса» деп, Гасфорт жоғарғы этаждың тең жартысындағы жасаулары сәнді, мебельдері көрікті, көркем картиналармен, Романов тұқымынан патша болғандардың бояулы сүгіретпен салынған портреттерімен безенген кең зал мен үлкен бөлмелерді мейманхана ғып бос қойдырған, тең жартысындағы қарсыма-қарсы бөлмелерге әйелі мен өзі орналасқан. Орталарында сәулетті вестибюль.

Мақтаншақ Гасфорт кейде өзіне арнаулы бөлмелерге, кейде сый қонақтарға арналған бөлмелерге ұйықтайтын. Ауырған түні ол сыйлық бөлмеде қонған. Бертінде ол әйелімен бөлек бөлмелерде ұйықтау әдетін шығарған. Себебі, жасында сидам денелі Гасфорт егде тарта шарланып, содан ба, басқа себептен бе, қалғыса-ақ үйді басына көтере қорылдайтын, кейде ұйқысырап әлденені сандырақтап кететін де, қатардағы төсекте жататын әйелінің тиыштығын бұза беретін. Бұл дағдыдан арылу орнына, жыл сайын үдете түскен соң, төсегін әйелінен алыстатып, екеуі қарама-қарсы бөлмелерге жататын.

Әйелінің тиыштығын ауырған жолы да бұзғысы келмеген Гасфорт, дыбыс шығармауға тырысып еді, ішкі сыздау еркінен тысқары «ах, ух!» дегізіп айқайлатып жіберді. Дөрекі дауыстан шошып оянған Елизавета Николаевна, әуелі «бұрынғы дағдысы шығар» деп тым-тырыс жата тұрды да, ерінің ыңқылы үдеп бара жатқан соң, орнынан тұрып қасына барды. Гасфорт ішін екі қолымен де басып, төсек үстінде дөңбекшіп жатыр екен.

– Не болды, Гуська⁵? – деді Елизавета еріне.

Аылап-уылеген Гасфорттың сөз айтуға шамасы келмей, қолын жақындатқан әйелінің білегінен шап беріп ұстай алды. Қатты қысқан уыс Елизаветаның еті жұмсақ, сүйегі нәзік білегін сындырып жібере жаздады. Қолы қарулы ол сындырар ма еді, қайтер еді, егер жаны ышқынған әйелі қатты дауыспен «ойһ» деп бақырып қалмаса. Ері қысуын сонда ғана босатты. Әлсіреген Елизавета:

– Гуськам менің, не болды, саған? – деп жылап жіберді.

– Өліп барам, маманя!... – деді ері дөңбекши түсіп.

Ерінің бұл қылықтары ұйқысыраудан емес, аурудан екенін енді ғана түсінген Елизаветаның:

– Жәрдемдесіңіз! – деген ащы даусы, еріктен тысқары қатты шығып кетті.

Әдетте бұл үйдің маңына түн мезгілінде қарулы солдаттардан күзет қойылатын, олар төмендегі этажда отырып, Гасфорт адъютанттарының біреуі басқаратын. Бүгінгі күзеттің бастығы Гасфортқа денщик қызметін атқаратын – Алмазов еді.

Гасфорт қапыда жасалатын қастықты күні-түні күткенмен, адъютанттарына сақ болуды тапсырғанмен, ондай іс кезікпес деп сенетін. Күзетшілер, қожаларының қорылы естіле, даяр дивандарға қисая кететін де, күндізгі қызмет басталғанша ұйқыларын қандырып алатын.

Бүгін де сондай халдегі Алмазов, диван үстіндегі шыртықтан, әйелдің құлағына сап ете қалған ащы даусынан шошып оянып, есеңгіреген бейнеде, бас жағында сүйеулі тұрған қынаптағы қылышын шан бере ұстап, атып түрегелді. Ол қалғыр алдында керосин шамның білтесін төмендетіп, жарығын бұқтырып қоятын. Бүгін де сөйткен шам, әлденеге сеніп қапты. Бөлме тастай қараңғы. Есеңгіреген Алмазов, жан-жағын қармалап, қайдан тескіндік табарын білмей жүрген шақта, әлдекімнің кіре бергені сезілді. Алмазов дыбыс берсе күзеттегі солдат екен.

– Не болды, ваше благородие?! – деді солдат.

– Бәсе, не болды?! – деді Алмазов.

Жоғарғы этаждан аялап-уылеген еркек пен әйелдің сасқалақтаған дыбыстары естіліп тұр.

Солдат сіріңке тұтатты да, шам жақты. Жоғарғы этажда ыңғайсыз бірдеме болып жатқанын сезіп, Алмазов шамды ұстай, солдат берданкасын безене, шөгеннен құйылған басқыштарды саңғырлата аттап, жоғарғы өрледі.

Дыбыс естілген бөлмеге екеуі кіріп барса, Гасфорт төсегінде дөңбекшіп жанталасып жатыр, не істерге білмей сасқалақтаған әйелі Гасфорттың қасында бәйек болып жүр. Кіргендерді көрген Елизаветаның аузына түскен сөз:

– Дәрігер!

Бұл қалада «бірдеме біледі» дейтін дәрігер, – Илиади ғана, өзгелері «емші» аталатын фельдшерлер.

Илиади ішкіш адам болатын. Күндізгі қызмет сағаттарында үнемі орнынан табылатын ол, кешкісін дос-жарандарына барып болуды жақсы

көретін. Илиадидің араққұмарлығын білетін олар, қайдан болса да тауып, шамасы жеткенше суаратын. Содан қай мезгілде болса да үйіне қалтақтап жететін, оған шамасы келмесе, жығылған жерінде жатып қалатын.

Бүгінгі түнде де бір досынан сілейіп шыққан Илиади, жолшыбай әлде не тұсқа құлап, содан үйіне таң ағара жетті. Госфорттың күтіп отырған адамы оны арбаға мінгізіп ала жөнелді.

Тәжірибесі көп Илиади, бұл сырқатты «бүйрегіне, я қуығына тас байлану» деп жорамалдады. Ондай тасты ірітетін дәріні Илиади білгенмен, «шеттен келеді» дейтін дәрі Москва мен Петербургтен басқа қалалардан табылмайды. Үлкейіп кеткен тастарды дәрімен іріту де қиын. Оларды жарып алатын оташы (хирург) Омбыда жоқ, өзі «тәуекел» ғып көрер еді, оған қажетті сайман да, көмекші де жоқ. Петербург пен Москваның біреуіне апаруға тым жырақ, оларға жете алмайды. Екатеринбург қаласының емханасында жақсы оташылар бар деп естіледі, ол да Омбыдан аса жырақтықта, дегенмен жәмшік жолындағы курьер аталатын тығыз ылаумен жүрсе, бірер күнде жетіп қалуы мүмкін.

Қауіпті жол болғанмен, жан сақтауға айла жоғын көрген Гасфорт амалсыздан көнді.

Ол атақ-абыройды өзінен басқаға қимайтын кісі еді. Атбасар жәрмеңкесі жайында да сөйтті: өзі барып ашпайтын болғаннан кейін, нөкерлерінің ешқайсысының да ошаң етпеуіне бұйрық берді де, жәрмеңке тыныштығын сақтауды соғыс губернаторы – Гутковскийге жүктеп, оған жәрдемшіге Шоқанды ғана берді. Олардың қарамағында қазақ-орыс әскерлерінің Имантаудағы екінші бөлімі болады. Гасфорттың өзі Курьермен Екатеринбургқа сапар шекті.

Шоқан жолға шығуға әзір еді. Ең алдымен, корпусты бітіргеннен бергі айдан астам уақытта, Бұғы бабайдың ақылымен архив материалдарын шала ақтарған ол, мезгілінің көбін нағашысы – Мұсаның Ертіс жағасындағы тоғайлы, көгал арасында тігіп берген кигіз үйінің төңірегінде өткізіп, еріккен шақтарында атқа мініп, суға қармақ салып... дегендей, тәннің, де, жанның да рақатын көрді. Оның үстіне, қазақша және орысша қалаған тағамы беріліп, әп-сәтте көкке тойған кебеңдей етейіп, арық денесі қатая жұмырланып алды. Жөтелі де өзді-өзінен басылып кетті. Ендігі арманы, – осы күйінде туған еліне жетіп, сағынған даласында біраз сайрандап қайту. Өйтуіне Гутковскийдің:

– Ауылыңа бара бер де, мені Атбасардан тос, – деуі себеп болды.

«Ақан тауына қоныпты» деп естіген, туған аулына Шоқан төте тартса, Омбыдан шыға, Бурабай, Көкшетау қаласы, Зеренді арқылы түсер еді. Бірақ, екі себеппен өйтпеді ол. Бір себебі–құлағы естіген болмаса көзі көрмеген, хан аулының жаңа қонысы Сырымбет тауына соғып, көре кеткісі келді. Екінші – (бұл ең бір себебі) Гасфортты үйінде тосқысы келген

Шыңғыс, оны жеке нөкерлерін бастап келу үшін, екі заседателінің бірі – Табайдың Тәштитін Омбыға жіберген еді. Гасфорт ауырып қалғаннан кейін, өзін «дүрлердің» біріне санайтын Тәштит, «Шыңғыс болса бір сәрі, оның сарыауыз баласына қосшы болып қайдан барам» деп ойлады да, әлденені сылтау ғып аулына қайтып кетті.

Бірақ ол, жәй емес, Шоқан мен Шыңғыстың арасына от тастап кетті: Жарылғамыс Тәштиттің әкесі Табайға өкіл-күйеу болатын, сондықтан ол Тәштитпен де өте достасып, Жасырар сыры болмайтын. Осы жолы Омбыға шыққан, Жолшыбай үйіне қонған Тәштитке Жарылғамыс Шыңғыстың Айжанды Малтабарға атастырғанын айтып қойған, сондағы ойы – «Шоқан естіп, қызға деген құмарлығынан қайтсын» деуі еді. «Жарайды, айтайын» деген Тәштит, құлағы шалған қауесетті өз мақсатына пайдаланғысы келді.

Тәштит Шыңғысқа іштей еш еді. Оған себеп: нағашысы – Еселей селкілдек ауруға ұшырап (паралич) төсектен тұрмайтын халде жатқанда, Тәштитті ертіп бір жақтан келе жатқан Шыңғыс сол үйге қонған; сонда серігінен қымсынбастан, Еселейден аулақ жататын Ұлпанның қасына жұрт жата келіп, таң ата бір-ақ оралған. Бұған қатты намыстанған Тәштит, бірдеме деуді бойына мін көріп, іштей түйілген содан бері сырттай жылтырағанмен, шамасы келсе қарымын қайтаруды арман ететін.

Сондай ойдағы Тәштитке құдай көктен тілегенін жерден беріп, Айжан жайында Шыңғыс Шоқанмен араздастырудың сәті түсе қалған сияқтанды. Өзін «қу қазақтың бірімін» деп санайтын Тәштит Омбыға бара Шоқанға бірден сыр білдірмей, сөздерін Шыңғысты мақтау жағынан бастаған ол – «елді жақсы ұстайды, сондықтан атақ-абыройы зор» дей келіп, «көріп-қасарға қайырымы мол» дей келіп, бір сәтте Айжан мәселесін басып қалған.

– Басқарған елінің жоқ-жітігіне қарасуы былай тұрсын, – деген ол, – әкең аулының қоңсы-қолаңына да өте мейірімді, олардың күнделік қамын ғана ойлап қоймай, болашағына да бақыт жолын сілтейді. Оған бір мысал: қолында әке-шешесі, туған-туысқаны жоқ, бір жетім қыз тұрады екен, сол бейшараны кім көрінгенге жетектетіп жібермей, қолын жылы суға малып отыратын дәулетті біреуге беретін болыпты...

– Кімге?! – деп елең ете қалды Шоқан. Тәштит ол жайын аңғармаған болып, «Малтабарға» деді де, өлердей мақтанады. Шыңғыстың бұл іске неге барғанын да, қанша ақша алғанын да айтып берді.

Шоқанның кіршіксіз таза көңіліне мына хабар удай себіліп, жаны түршігіп кетті де, Тәштиттен қайталай сұрап, анығына көзі жетті. Тәштит Шоқанның бет құбылысынан ішкі күйін ұға қойды да, өз ішінде «маған сүзіскендерің керек, қай жеңгенің менікі» деді де, «қызды көргісі келсе тура тапсын» дегендей, қазіргі мекені Сырымбетте екенін айтты.

Тәштит жайында кете барды...

Шоқанға енді не істеу керек?

Айжанды зорлық құрсауынан қалай құтқарудың айласын таба алмаған Шоқан «не де болса бара көрейін» деген тиянаққа келді; оның Сырымбетке соғудағы екінші мақсаты осы еді. Географиялық картаға қараса, Сырымбетке соғу үшін Омбыдан Қызылжар келу керек те, одан «Бөрілі» және «Жалаңаш» аталатын екі «Торанғұл» арасымен Жаман Жалғызтауға, одан Сырымбетке бару керек.

Осы маршрутпен жөн тартпақ болған Шоқан, іш пікірін өзге достары түгіл, жанындай жақсы көретін нағашысы Мұсаға да айтқан жоқ.

Мұсаны Гасфорт Атбасарға ерте баратын нөкерлерінің тізіміне қосқан еді. Гасфорт ауыра, ол тізім адыра қалған. Енді не істемек Мұса?

Шікірейген Шыңғыстың Шоқанның оқудағы кезінде Омбыға ат ізін салмауына, Мұса шектен шыға ашулы. Онысын Шоқанға сездіріп те жүрді. Сәті түсіп, Гасфортқа ере барғанда Шыңғыстың бұл қылығын бетіне баспақ еді, оның реті келмеді. Енді не істеу керек? Алпамсадай қалпымен Шоқанға ат қосшы болып баруы керек пе?

«Сиыр – судан, су – сиырдан жериді» дегендей, хан тұқымының Шыңғысы да, басқалары да мұрындарын шүйіріп көкке көтергенмен, оларға іштей күле қарайтын адамның бірі – Мұса еді.

– Несімен сөйтеді?! – дейді ол ішінен, – замана дауылы көтеріп соғып, қаңқасын қиратқан, кигізі де дал-дал жыртылып желпілдеп желге ұшуға даяр тұрған ордасымен бе?.. Осы күні ол да бір қазақ, мен де бір қазақ, ол да орыс патшасының жалынышты қызметкері, мен де сондай қызметкер!.. Сондай халін түсінбей, несіне шіренеді ол?!..

Ойы осындай Мұса: «жиеніме ат қосшы болуым төмендікке жатар. Бұл жөніне тарта берсін, мен Атбасарға басқа жөнмен барармын» деген тиянаққа келді. Өйтуіне Шоқанды өкпелетпейтін дәлелдер де тапты.

Шоқан оның еруін қалаған да жоқ, Айжан туралы мәселені сездірмеді. Мұса ол жайдан хабарсыз еді. Шоқанның ойы Сырымбетке елеусіз жүріспен бару. Сөйту үшін, ол офицерлік те, қазақша да жақсы киімдері бола тұра үстіне олардың бірін де артпай, офицердің жорық жолына киетін жұпыны, қоңыр-дүрсін киімдерін ғана ілді. Олар ылаумен жүріп кетті.

Мұса оған «оқу бітірген байғазың» деп сыйға тартқан қазақы киімдерін киюді ұсынды. Олары: басында жасыл пайымен тысталған, маңдай жақ етегін қасқита қайырып қоятын қара-пұшпақ бөрік; сыртында ақ ботаның түбітінен иіріп, арқауын қызғылт жібек жіптен өткермелеп тоқытқан ермектің, жаға, жеңіне, өңіріне тықыр қара құндыз әдіптеген желбегей шекпені; оның ішінде қытайдың ақ-сарғылттау өңді, қалыңдау шушынша (чечунша), белін қынамалау ғып, етегін кеңдеу ғып тіктірген, түймелерін

қара ала күмістен үзбелеп қадаған қамзол; бұтында ешкі терісінен иленген (замш) өн бойын әр түсті жібек жіппен ернектей кестелеген жырық кең балақты ойран шалбар; аяғында кестелі шоңқайма етік, оның сыртында күміс шегелермен әшекейленген кебіс; белінде оқшантайлы, қынды кісе...

Нағашысының бұл тілін Шоқан алмады. Сондағы дәлелі – «жолшыбайғы елдің көбі қазақ деседі, олардың алдында тотыдай түрленіп қайтем. Ала жүремін, керекті жер болса киермін, әйтпесе жата берер. Офицерше жарқырамауым – ондай киімді адамдардан қазақтар қорқады дейді.

Шоқанның қасына, күтуші есебінде татарша – Тұхфатолла, қазақша – Тоқбет, орысша – Тома аталатын солдат ерді, Уәделері: Тоқбет қазақ, я татар тілдерін білмейтін орыс солдаты болып қана жүреді.

Екі жүз шақырымдай деп есептелетін Омбы мен Қызылжардың арасында ол кезде қазақ-орыстардың аралары алшақ үш ғана станциясы бар еді: Омбыға тақау – Коломзино, орта тұста – Есілкөл, Қызылжарға тақау – Токушино. Олардың арасында қазыналық ылаулар байланған бекеттер. Омбыдан Түменге қарай созылатын ойпатты орыстар – «Ертіс – Есілдің» қайқаңы (низменность) дейді, қазақтар «Жолдыөзек» дейді. Бұл сайдың өн бойына «Уақ-Шоға» аталатын рулар қыстайды. Шоқан жүрген шақта олар Баян жақтағы Өлеңті, Шідерті өзендерін жайлауға кетіп, қора-қопсылары бос қалған. Ел көзіне шалынғысы келмеген Шоқанға олардың, қажеті де болған жоқ. Суыт жүрген ол, ара қонып Қызылжарға жетіп барды.

Бұл қаланың «Қызылжар» аталатын себебі Есіл өзенінің топырағы қызғылт түсті жарына орнағандықтан екенін білеміз. Қаланың орнына алғашқы қазықты 1745 жылы Петр және Павел аталатын ағайынды екі кісі қаққаны, содан қаланың орысша аты – Петропавел болып кеткені де мәлім.

Қала «Ой» және «Дөң» болып екі бөлімнен құралады. Білетіндер – «басында қазақ-орыс станциясы болып жарқабақ астына Ой қала түскен дейді. Дөң қала жарқабақ үстіне жүз жылдан кейін орнай бастаған. Шоқан Құсмұрыннан Омбыға оқуға бара жатқан кезде, Дөң қалада аралары алшақ азғантай ғана үй бар еді.

Енді, бес-алты жылдан кейін іңірлетіп келіп, түнде салт атпен аралап көрсе, Дөңнің, үйлері, ойдан әлдеқайда көбейіп, ана жылғы қала шетінде жасалған, ішіне қалың орман өскен, аумағы кең мұсылман зираттары, енді Дөң қаланың қоршауында қалыпты.

Қалаға танылғысы келмеген Шоқанның бағына қарай жәмшік үйі Дөң қаланың шетінде екен. Жолаушылары көп болатын жәмшік айдаушы, өзгеге бермейтін мәнін Шоқанға да берген жоқ. Одан салт ат сұрап ап, іңір қараңғысында қаланы аралаған Шоқан, бір қалтарыста Малтабар үйін де жанап өтті, Оған деген өшпенділігі қайнап кеткен ол бір мезетте «үйіне өрт қойсам қайтеді?!» деп те ойлады. Бірақ, лезде ашуды ақыл жеңіп, «онымен

не бітірем?» деді де тоқырады.

Қызылжардан таң сіберлей аттанған Шоқан, жолда Дәнежін (Надеждинск), Көгерін (Ново-Николаевск), Қарақоға жүз шақырымдар шамасындағы «Мүсін» бекетіне жетті. Олай деп аталатыны: соңғы жылдарға дейін Есіл өзенінің орманды биік жарында, Зілғараның Мұсасына қыстау болып келген бұл мекенді Зілғара тұқымымен өштесіп алған Шыңғыс Көкшетау дуанына аға сұлтан болғаннан кейін сылтау тауып, ағайынды он төртін де түгелімен Есілдің батыс жағындағы жырық жер – «Алакөл-Салпыққа» көшіріп жіберген де, «жәмшік жолының үсті» деп бекет орнаттырған. Мұсаның жұртына орнаған бекет орысша «Мусин» аталып, қазақтар «Мүсін» деп кеткен.

Мүсіннен Сырымбетке баратын жәмшік жолы екіге айрылады екен: бірі – екі Торанғұлдың арасымен тура тартады, онымен жүрсе, Сырымбет жүз шақырымдай жер екен. Арада бекет жоқ, сондықтан жәмшік те жоқ. Мүсіннің жәмшігі ол жолды жырақсынғандықтан, Сырымбетке апармайды екен, онымен тек ұзақ сапарлылар ғана жүреді екен; екінші жол – «Жаман Жалғызтау» аталатын бекет арқылы тартады. Мүсіннен ол бекет қырық-елу шақырымдай. Сырымбетке бұрыстау болғанмен, жәмшікті жолаушылар сонымен жүретін болған.

Шоқан да сөйтті.

Мүсіннің күнгейіне қарай тартатын бұл жол жиырма бес, отыз шақырымдық тұсқа дейін ормансыз жалаңаш даланы кезеді.

Даланың Есіл жақ беті дөңестеу, Сырымбет пен Жалғызтау жағы қайқаңдау. Сондықтан, Мүсіннен ұзамай-ақ, қос өркешті Сырымбеттің де, нар өркешті Жалғызтаудың да төбелері көріне кетеді.

Біздің жолаушылар Мүсіннен аттанған шақта, таңы ғана буалдырланатын бұл тұстың күні шыға, төңірек жарқырап ашылды да кетті. Көтерілген күн қыза бастаған кезде, айналаны сағымның толқыған теңізі тұтастыра бөлеп алды.

Сағымға бөленген таулардың тұла-бойы көгілдірленіп, мөлдір көк кәукердің, тауындай жайнап кетті. Толқын көтерген көгілдір таулар биіктеп, аспанмен астасты да, теңізде жүзген кемелердей жап-жақын тұсқа кеп қалған тәрізденді.

Естігені, кітаптан оқығаны болмаса, «тау» аталатын биікті бұрын көрмеген Шоқанға, сағымда қалқыған екі тау, бүгінгі көгілдір аспанмен астасқан шоқылар сияқтанды. Оның «анау тұрған» тәрізденген Сырымбетке, осы тұстан тартып кетерлік зауқы соқты. Сол ойын сыртқа да шығарған оған, бұл маңайды шарлап баққан атшы.

– Сағым көтеріп тұр, әйтпесе алыс және тете баратын жол да жоқ.

Біраздан кейін арасынан еткізбейтін жыныс орман кездеседі, – деді.

Асыққанмен амал қанша!..

Жолаушылар Жаман Жалғызтаудан бетін бұрмады.

«ЖАМАН ЖАЛҒЫЗДА»

Бұл таудың «Жалғыз» аталатын себебі, – «Көкшетау» тіркесіне кіретін кө таулардың теріскей шығысында оғашырақ тұрады: «Жалғыздың» ығындағы көлемі мен көркі өзге шалқарлардан аспаса кем түспейтін, көлдің суы адам татпастық, ащы, сондықтан оны тұрған ел «Жаман» дейді. Адам жаман санайтын сордың суын мал баласы қымыздай сіміреді де, арық-тұрақ ілезде «қап болып шыға келеді». Адамға «жаман» бола тұра, «Жалғыздың» айналасы толған суы балдай мөлдір бұлақ. Қарағайы, қайыңы, терегі аралас өскен қалың орманның ішіндегі Жаман Жалғызтаудың пішіні, – аумаған кигіз үй, тастары қолмен құрастырғандай ұсақ, сол ұсақтардың арасынан етектен төбеге дейін қалыңдай ескен ағаштар, аумаған сеңсең папаха сияқты.

«Жалғыздың» төңірегін Қарауыл руының Көлдей, Көшей дейтін аталары қоныстайтын еді. Таудың сормен аралығында, кейін әлемге «Үкілі Ыбырай» атағы жайылған, дүние жүзіне мәлім «Гэкку» әнін шығарған ақынның ауылы қыстайтын. Олардың арғы түбі қалмақтан келген қоңсы дейді, сондықтан «Қалмақ аулы» деп те аталады. Қалмақтың бергі жағында – Дербісәлі би дегені болыпты. Одан: Әбілге, Мандай, Сандыбай (Ыбырайдың әкесі). Сандыбай сол маңайдағы қазақтан бірінші болып көрік басқан, темір соққан кедей адам екен. Өзге ауылдастары жаз жайлауға көшкенде, Сандыбай қыстауда қалып, кәсібінен қол үзбейді екен. Үнемі үсті-басы күйе болып жүретін оған, жақын жеңгесі «Қарамұрын» деген ат қойып, елі де солай деп кеткен. Бір өлеңінде Ыбырайдың – «Әкеміз Қарамұрын ұста бопты, кемірге өзімді өзім қия алмадым» деуі содан деседі.

«Өрт кетіремін» деген қауіппен Қарамұрын «дүкен» аталатын темір соғатын жәйін қыстаудан жырағырақ тұстағы бұлақтың қайнар көзінің жағасына орнатқан еді. Қасында Имантаудан ылау айдауға жалданған, кең шатырда жеке қара бастары ғана тұратын, бірі егде, бірі жас – екі татар бар. Олардың аттары төртеу, тарантас жалғыз. Қарамұрынның өз тұрағы шымнан салған жер үй.

Шоқан келер күні, оның үйінде, амандық біле жайлаудан кеше келген ағасы – Әбіле қонақтап жатыр еді. Мүсіннен келген ылаушы, Шоқанды сол үйге тура әкеп түсірді. Бұл кезде күн байығанмен, дала әлі жарық. Шоқан Сырымбетке табан аузында-ақ жүріп кетер еді, ылаушы татарлар тарантасқа екі ат жегіп, «Саумалкөл» бекетіне ертемен жүргінші әкеткен екен, содан оралмапты. Жайдақ екі ат қорада екен, олармен қайда барады?..

Шоқандар ат басын тірегенде, Қарамұрын үй-ішімен және қонағымен, шым үйдің ық жағында ауыз ашар жасап жатыр екен. Тік келіп, қастарына тоқыраған жүргіншілерге қараған олар жолаушыларды дағдылы біреуге жорып, майы кілкіген дәмді құймақтан қолдарын жазбай, сораптап асай берді. Тарантастан түскен Шоқан оларға мұсылманшылап сәлем берді.

Тоқбет үндемеді. «Қазақ қой мынау!» деп күңкілдесіп қалды отырғандар.

– Шайға кел, жігіт! – деді Қарамұрын.

Шоқан тоқ еді: жолшыбайғы кідірмеймін деп ойлаған ол, Омбыдағы әскерлік ұйымнан, үйіне жеткенше ішіп-жеуге жетерлік азық алып шыққан. Жалғызтау деңгейіне жақындаған шақта, шоқ ағаштың етегіне тоқтап, біраз қаужалып алған. Сондықтан, «рахмет!» деп қолын қусырып, басын иді де, Тоқбетке орысшалап:

– Тауға таман барсақ қайтеді? – деді.

– Барайық, – деді ол.

Үй иесінің «дәм татыңдар» деуіне карамай, екеуі жөнеле берді.

– Өлгің аты «қазақ» демесең, – деді Шоқандар алыстанқырағанда Қарамұрын ағасына, – тік бақай, кісі киік біреу ғой өзі.

– Кім екенін абайладық ба? – деді Әбіле.

– Жоқ.

– Ендеше соның Шыңғыстың баласы.

– Қай Шыңғыстың?

– Аға сұлтан Шыңғыстың Омбыда оқып жүрген баласы.

– Шоқан ба?!..

– Сол ғой деймін. Бала күнінде көріп ем, одан түсі өзгергенмен, кейбір келбеті сақталған, әсіресе қабағы мен көзі. Бала шағына қарап, өскенде де бойы шарға болар ма деп жорамалдаушы ем, буылып өскен екен ғой, бойы соқтауылдай боп кетіпті.

– Тілің тимесін, жерге түкір!

– Түкіре береміз-ау!.. Үйіне келеді деген. (Аз ойланып) – Бірақ, жолы бұл емес қой, неге қыңыратқып келеді екен бұл жаққа?

– Білдім! – деді сол қолының бармағын тістеп, ойлағандай аз кідірген Әбіле, өзіне-өзі тез жауап беріп.

– Нені білдің? – деді Қарамұрын.

– Рас болды! – деді Әбіле, өз тізесін түйгіштеп.

– Не рас болды?

– Қауесет.

– Қандай?

– Осыны «Ақпанның есіп келе жатқан қызына құмартады» деген.

– Менің құлағымды да сондай бір өсектің желі шалып еді, – деді Қарамұрын. – Неге оны растайсың?

– Түзу жолынан бұл жаққа бұрылудың басқа себебі жоқ. Айтпадың деме, осы сол қызды көруге келе жатыр.

– Қыздың Сырымбетте екенін қайдан біледі?

Елдің, аузы елу емес пе? Біреулер жеткізген болар.

Ағалы-інілі екеуі осылай сөйлесіп отырғанда, тау етегіндегі орманға сіңген Шоқан мен Тоқбет те оралды. Ылау тартатындардың әлі де келмеуіне олар өкінді. Мүсіннен әкелгенге «тым болмаса Сырымбет тауына жеткізіп сал» деп еді, ол: «Аттарым босаңсып келеді. Әрі, үйде қауырт жұмыстарым бар еді» деп көнбеді.

Жіпсіз байланған қонақтарына Қарамұрын қолдағы аз ғана ешкілерінің семіз серкешінің біреуін сойып, қонақасы беруге әзірленді. Бірақ, қандай?

Оның шым-күркесінде қонақтар, әсіресе хан тұқымы, ірі орыс әпесері – Шоқанның жайланып отырар жері жоқ: өзі тар, өзі қолаңса сасыған күрке, «төсеніш» дегендері иленбеген тері-терсектің қасаңдары, иіс-қоңысқа үймелеген қаптаған қалың қара шыбын. Соған «кір» деуге ұялған Қарамұрын:

– Ал, мырза, – деді Шоқанға, сыртта серкешін бауыздамай, желкесінен ұстап тұрып, – болып тұрса, сенің сыбаған, серкеш түгіл, тоқты-торым түгіл, құлын мен тай! Олар бізде жоқ. Бізде бары – мына ұстап тұрған серкеш, осыған риза бол да, бата қыл!

Ондай әдет барын білгенмен, берілетін батаны білмейтін Шоқан сойыларын білгендей бақыра маңыраған серкешті Қарамұрын мойнынан тақымына қыса ұстап, қол» дарын жайғанда, сасқалақтағанда жан-жағына жалтандап еді, Әбіле ол жайын түсінгендей:

– Ауылдан бала шағында кетті ғой, батаны қайдан білсін, мен айтайын ол батаны, – деп алақандарын жоғары көтере, ішінен бірдемені күбірледі.

Серкеш сойылып бола, Шоқанға айтуға бата алмаған Қарамұрын:

– Әбеке! – деді ағасына, – қайда береміз қонақтардың асын?

Ол сұрауды неге бергенін түсіне қалған Әбіле:

– Дүкеннің қасы дұрыс болмас па екен? Қалың бетегесі жабағыдай ұйысқан, мал баспаған, иісі де жақсы шөбінің. Ай да ымырт жабыла туады. Және толықсыған жарық кезі. Қалай көресің, мырза? – деп Шоқанға қарады.

Шоқан шым күркеге келген бетінде басын ғана сұғып, түрінен де, иісінен де жиіркенген бейнемен кейін шегінген. Оған енді сүйресе де кірер ойы жоқ. Отыруға лайығырағы жәмшіктердің шатыры сияқты, оның кірер жақ етегі сыртынан арқанмен шандылғанын да көрген. Далада ұзақ отырысқа жарарлық емес: күн еңкейе ызыңын көбейте бастаған сары маса, бейуақ таяна қалыңдап барады.

«Сонда да тыста отырған жөн болар, – деп жорамалдады Шоқан ішінен.– Кең дала. Алды ашық дала. Көзге алыстағы шалынады. Айы толған түннің көрінісі де әдемі!...».

– Мақұл, ағай, – деді ол, сұрауына жауап күтіп, телміре қараған Әбілеге.

Отырарлық орын көрсетілгенмен, ол араға жаяр төсегіш болған жоқ. Керегі не, оның? Қалыңдай, ұйыса, жапырыла өскен биік бетегенің жамбасқа жұмсақтығы мауытымен тысталған мақта көрпедей! Мұндай жерге отыруға Шоқанның жаны бала кезінен-ақ құмарды. Ертіс ойпатының қалың шалғыны да осындай жұмсақ болғанмен, асты дымқос, сондықтан мұрынды тез бітіріп тастайды; ал мынадай бетегеге қанша уақыт қисайғанмен, адам еш тымауратпайды.

Бетеге үстіне тұрқын соза, қырынан қисайған Шоқанды маса да мазалай алмады. Қарамұрын шет жақ алысырақ тұстан көңнің түтінін бықсытып қойды да, қалыңы емес, талмаусыраған лебі ғана жетіп, соның иісіне де маса м.олай алмады.

Қас қарайып болмай, аспанның күнгей-шығыс жиегінен айдың сәулесі біліне бастаған, көп кешікпей қызыл күрең жиегі жылтиды; сол түспен биіктей берген толған ай дөп-дөңгелек болып тұтас көрінгенде, үлкендігі қазақ арбаның доңғалағындай екені Бұл түрінде не деген көрікті еді, жарықтық-ай!..

Көкжиектен көтерілген сайын қызыл-күрең бояуы сұйыла берген ай бозғылдана келіп, аспанның иығына шыққан шақта, әппақ сүттей боп жарқырап алды!.. Ауыл бозбаларының:

Әттең, айдың жарығы күндізгідей,

Ер жігіттің қадырын қыз білгендей...

дейтін.

Ай жарық, терезенің дәл түбінде,

Шашыңа таққан шолпың саудырасын...

дейтін.

Биік таудың басына бұлт айналсын,

Жаның шығып бара ма, көз байлансын,—

дейтін шағы туды.

Бүгінгі жыпырлаған жұлдызды аспанның ашықтығы', айдың жарықтығы сондай Шоқан отырған тұстан күндіз көзге шалынатындардың бәрі қазір де сол қалыптарымен самсап тұр!..

Дала!.. Кең дала! Жаман Жалғызтаудың күнгей-батысы бұйра қалың орман!.. Былайғы жақтарының бәрі де таусыз, армансыз жалпайған жазық!.

Іргеде тұрған «Жалғыз», мана маңына жақындағанша тапалтақ сияқты еді, жанына жақындай биіктене берді де, Іңір бастала, ай туа аспанға шырқай көтеріліп, төбесі түн қараңғысымен тұтасып кетті!..

Күндегі дағдысы ма, бүгінгісі ғана ма, — кияда бүркіттері шаңқылдап, шыңдарда байғыздары шұрылдап, тоғайда бұлбұлдары сайрап, бертінде ет иісін сезген сауыскандары шықылықтап, күн жауар алдындағы әдеттерімен, оғаш бастарына қаптап қонған қарғалары шулап.. арсылдаған, ырылдаған, үрген, шәуілдеген, маңыраған, мөңіреген... сияқты дыбыстардан орман бүркенген таудың тұла-бойы толып кетті. Оған, төмендегі сортаң көлде қонақтаған: аққу, қаз, үйрек шағала, шіңкілдек шіл, таукүдірет, қызғыш... сияқты құстардың ансамбль тәрізді тұтаса, келістіре шығарған үндері қосылады... Көл-мөлін қоса, осы құстардың бәрін бір-ақ жұтып қоятындай, тымық кең даланы солқылдатқан әуілдек үні естіледі...

Не деген көрікті түн... не деген көрікті аспан... не деген көрікті дала... не деген көрікті тау... не деген ғажап идиллия!.. Шіркін, осы тамашаларды танданарлық түрде сипаттай алатын ақын туар ма еді!!..

Осындай ойдағы Шоқан, жоғары-төменге, төңірегіне таңдана карап тамсанады да, «Жалғызға» әлсін-әлсін жалтақтай беріп,— «бұның жаманы мынау болғанда, жақсысы қандай екен!»—дейді ішінен. «Жақсылар» дегендерін де тез көруге асығады...

Қарамұрын үйінде «дән» аталатын азықтың иісі де жоқ еді. Шай орнына қолданатын шәлпиді, олар ешкі сүтінен жасалған құрт, ірімшікпен ішетін «шәйді» үлкен тас құманға қайнататын. Басқа сусыны жоқ.

Қарамұрын Шоқанға бұндай «шай» беруге ұялап отыр еді.

— Сусын бар ма, ұста ағай? — деді шөліркеген Шоқан.

Қарамұрын орнына Әбіле жауап беріп, қандай ұялса да «шай» барын баяндап еді:

– Маған сонысы керек, – деді Шоқан. – Құрт пен ірімшік ежелден жақсы көретін астарым. Көптен аузыма тимей сағынып жүр ем. Шөлпи шәйін ішіп көрген емен, ішкендер мақтайды. Мен де ішіп көрейін.

Кадет корпусында болған жылдары да, одан кейін де, Қарамұрынның кара-қоңыр өңді жобалғы түсті, әжім кескінді арық қара қатыны тас-құманға қайнатқан «шөлпи шайындай дәмді суды ішіп көрмеген еді. Қант татыған қызыл жас ірімшікпен аузының дәмін алып сораптағанда, мейірі қанғандықтан тұлабойы терлеп қоя берді. Сол кезде ық жақтан көтерілген қоңыр-жәй жұмсақ самал желпімесе, оның денесі су болып ағып кетер ме еді, қайтер еді?

Самал оны жәй желпіген жоқ, жусаны аралас, селеулі, көделі даланың ашқылтымдау жұпарын мұрнына иіскете желпіді. Онық жан-тіні «шөлпилі шайдан да бетер рақаттанды. Сусыны қанған ол, шынтағын жастана жатқан қалпында қалғып кетті.

Көзі жаңа ғана ілінген Шоқанды асы піскен Қарамұрын амалсыз оятты. Әйтпесе, еті жидіп дәмі кетеді.

Серкештің түгел асқан еті, ағаш түбірінен ойып қолдан қазылған шұқырша керсенді лық толтырды.

Бала күнінде Шоқан етті тәуір-ақ жейтін. Корпусқа бара ол дағдысынан ажырап, бертінде «саған ет жеуге жарамайды» деп Илиади атымен тыйып тастаған. Әнеугі Ертіс жағасында да, нағашысы Мұса тігіп берген үйде де, қасында болған Илиади, жегісі келген еттен қолын қаға беріп, шылғи сүттен жасалған тамаққа қамаған да қойған. Одан да торалған Шоқан, етке, әсіресе жас етке тыңқия тояды арман ететін.

Міне, Қарамұрынның үйінде сол арманына жетті. Және «ет» дегені, жалпы «ет» емес, «жеуге жеңіл» дейтін – ешкінің оның ішінде шелі сауыстанбаған серкештің еті.

Баска берер дәмі жоқ Қарамұрын, ескілеу мыс бақырға, жер-ошаққа асқан серкештің етің астына жаққан отты маздатып жібермей, бәсең қызумен баптап қайнатқан еді. Қатаймай да, жидімей де, жұмсақ қана болып піскен еттің, ішінде тау жуасымен, саз буылдырығын турап бұқтырған тұздығы да ете татымды болды.

Шоқан етті, әсіресе, семіз серкештің қалың сүбе майларын, үлпершегінің үлкендігі қалпақтай бүйректерін, белдеменің ұзын омыртқаның, кәрі жілік пен жауырынның жұмсақ еттерін өлердей көп жеді. Оған қоса, аздап ермен татыған майлы сорпадан жуан аяғын тастап алды.

Ал енді кенеттен кездескен осы тойымдықты бойларына сіңіру керек. Өлгі қалғып кеткен шағында Шоқанның ұйқысы қанып қапты. Енді көзін жұма алар түрі жоқ. Тау мен көлдің өн бойында у-шу думан болып жатқаны анау!.. Биіктен алған толық ай жерге күміс сәулесін себелей тіпті жарқырап кетті! Салқын самал да жұпар иісін аңқыта түсті!.. Бұл ғажайыптардың бәрінен тым-тырыс татып та рақат көруге, ләззат алуға болар еді, егер оған лайықты мекен Гипса!.. Ол жоқ!.. Мана масадан қорғанып бықсытқан түтін аздан кейін өңменнен атуға айналған соң, Шоқан отын өшіртіп тастаған. Оны қайта тұтатқанда не рақат табады?.. Бұларға лайықты төсеніш бұл үйде жоғын көріп отыр. Бетеге қанша құрғақ дегенмен, түн ортасы ауа шық түссе, топырақ дымқостанады да, одан әрі төсексіз жатуға болмайды...

Не істеу керек?

Шоқанның ойы, таң атқанша таудың, көлдің бойларын кезіп серуендеуге соғып кетті. Осы ойын білдіргенде Қарамұрын:

– Дұрыс қой, мырзам. Бірақ жаяу аралай алмайсың. Құстардың шуы іргедей жерден естілгенмен, көл бұл арадан бірталай жер. Жағалай түсу одан да жырақ. Алыстан қарағанда таудың көлемі тіккен кигіз үй сияқтанғанмен, айналасы ат шаптырымнан артық. Күндіз болмаса және атпен болмаса, түнде төбеге шыға алмайсың.

– Мана «шықтым» деп отыр едіңіз ғой, өзіңіз?

– Бізді қойшы!.. Осы арада туып, осы арада өскен бізге үйреншікті тірлік емес пе. Талшық етеріміз аң ғой, мырза. Аң да – бір, мен де – бір.

Расы да солай еді: таудың тастақ биігінде арқар, қарақұйрық, киік бұғы сияқты аңдар қаптап жүреді. Қарамұрынның негізгі азығы солар. Аңдарды ол ысырап қып босқа қырмай, керегінше ғана атып жейді. Атқанының етін де ысырап қылмай, сүрлеп ап азықтанады. Онысы таусылмай, жаңасын атпайды. Тауға өрлегенде, тас арасын кезгенде, оның ептілігі мен шапшандығы аңдардан кем емес. Сезгіштігі мен көргіштігі де сондай. Қандай сақ аң болса да қапысын табады. Оның, мылтық ұңғысын қолдан бұрайтын да енері бар. Бұрайтыны жалпы мылтық емес, жалғыз оқты – шиті. Бірақ, бұл іс әрі ұзақ, әрі ауыр болғандықтан, ілуде бір қимасына болмаса, былайша мылтық жасамайды. Ал, жасаған екі аяқты шитілері көзге ілінгенді мүдіртпейтін тигіш. Оның өзіне бұрап алған мылтығы да сондай. Сонысына қызығып, тілін тыңдата алатын мергендер Қарамұрынның мылтығына не ту бие, не құр аттан кем төлемейді.

Қарамұрынның «сұрперен» аталатын мылтығын Шоқан мана көріп менсінбеген, иесінің «мүдірмейтін мылтық» деуін мақтаншақтық көрген. Сонда да сынағысы кеп:

– Аңға қай кезде шығатын едіңіз? – деп сұраған.

– Ертемен, жусайтын шақтарында, – деген Қарамұрын.

«Сондай шағын көрер ме еді» деп ойлап қойған Шоқан. Енді, міне, қонақасысын ішіп, серуенге шығуды ниет еткен Шоқан, іштей «осы ұстаны да желіктірсем қайтеді?» деді де:

– Менімен ерер ме едіңіз? – деді оған.

– Қайда?

– Мысалы, тауға. Уақыт жетсе – көлге.

– Ерейін, мырза, – деді Қарамұрын.

– Аңшылауға болады ғой?

– Неге болмасын.

– Мысалы, тау ешкісі мен арқарға?

– Әрине, болады. Бірақ олар таудың ұшар басындағы биік шыңдарға ұқсайды.

– Барамыз!..

– Оңай да болмайды, мырза, баруға.

– Неге?

– Өрмелеуге қиын жерлер көп.

– Несі бар, өрмелесе? Дем алып отырып ерлерміз.

– Олай болмасын, мырзам, – деді Қарамұрын. – Серігің мен екеуің жәмшіктің қорада тұрған аттарын мініңдер. Білекті қарулы жылқылар. Және тауға талай шығып жүрген. кәнігілер. Ер-тоқым біреу-ақ анау келіп жатқан ағамдікі. Сәнсіздеу ер. Түнде кім көріп жатар бізді. Серігің, жайдақ мінер.

– Өзіңіз ше?

– Айттым ғой, мырза, – «аң да–бір, мен де – бір» деп. Көрерсің, аттарыңнан озып отырам.

«Болса болар!» деп жорыды Шоқан ішінен. Көзі алғаш түскен сәттен бастап Қарамұрын дене жағынан да, қылық жағынан да оның сынында. Дене жағынан: орташадан биіктеу, денесі мейлінше сом, сүйектері жуан, тұла бойындағы тастан қатты бұлшық еттері қимылға кіріскен шақтарында толқындай түйірленіп кетеді; темірді ол көбіне күн көзінде отырып соғады екен, содан тотығуы ма, көмір мен темірдің шаңы басудан ба – өңі сіңір

қара; басы үлкен, мұрны қоңқақ, кішірек қара көздері өткір, мойны жуан, иегі сүйір Қоңыр мұрты қалың, сақалы иек астына ғана біткен шықша, жалпы тұлғасы батыр бейнелі адам.

Шоқан іңір алдында Қарамұрынның күркесіне кіргенде, «сурперен» мен қатар босағада сүйеулі тұрған, шанағы кішігірім қазандай, мойны сорайған, жарылған жерлері шегеленген, үлкен қара домбыраны көрген. Пернелері орнында, шегі тағулы, тиегі салулы екен. Домбыра тарта білмейтін Шоқан, шегін саусағымен шертіп қалғанда сұңқ ете қалды.

– Кім тартады мұны? – деген Шоқан қасында тұрған Қарамұрынға.

– Мен, – деген ол.

– Жақсы тартасыз ба?

– Қайдам, өзіме жақсы сияқты.

– Тартып көріңізші!

– Қазір уақыт жоқ. Кейінірек.

– Ән де айтасыз ба?

– Ептеп.

Шоқан Қарамұрынның домбыра тартуын да, өлең айтуын да естуге асыққанмен, қонақ күту жабдығының әбігерлігімен, Қарамұрынның қолы тимеген.

Енді, тауға өрлерде Шоқанның сол домбыраны ала кеткісі келді.

– Болсын! – деді Қарамұрын.

Аттар әкелінді. Әбіле ерінің сиқы жоқ екен: ен бойы жіппен шандылған, ескі ашамай сияқты алқам-салқам бірдеме; саймандары да үзік-үзік, түйін-түйін ескі қайыстар, бір үзеңгісі – ағаш, екіншісі – темір; тоқымы – желқом, құйысқаны, емілдірігі, тебінгісі, жонасы жоқ...

Шоқан бұндай ер-тоқымға отырудан жайдақ мінуді жақсы көрді. Ол ерді Тоқбет те менсінбеді. Жайдаққа астарына төсеніш жоқ. Еттері қораш аттардың арқалары қылыштың қырындай екен. Қарамұрын Шоқанға «жайдақ мінсең құйрығың түсіп қалады» деп еді, «түссе мейлі» деп болмады Шоқан.

Ал, енді қайда бару керек?

– Әуелі көлге барсақ, – деді Қарамұрын, – тау аңын аңдудан кешігеміз. Әдейі барған соң көлден бірдеме атуымыз керек. Айдын көлдің құстары

түнде жағадан жырақта қалғиды. Оларды оқ шала алмайды. Тек таң ата ғана отқа шығу үшін жағаға жақындайды. Тау аңдарының жусайтыны да осы кез. Олардың, әсіресе, арқар мен тау ешкілерінің жусар жері биік шыңдардың басы екенін айттым. Жел жағынан жолатпайды, ол тұстарда: аңдығандардың иісін сезсе-ақ жытып отырады, сондықтан ық жағынан жақындау керек. Бүгінгі ық жақ текшелеген биік шың. Орап бармаса оған тура шығу қиын, өйтпеге көп уақыт керек.

Шоқанға құс атудан, аң ату қызық сияқтанды, себебі, естігені болмаса, көрмеген нәрсесі еді.

– Онда кетеміз, – деді Қарамұрын. – Мен бастаймын, сендер ересіндер.

– Мақұл.

– Қару жисаң мылтық жи, жаяу жүрсең таяғың, қарның ашса тамағың» деген, – деді, оқшантайы, қыны бар кісесін беліне бекем буған, мылтығын көлденең ұстаған Қарамұрын, таудың көлбеген төскейіне аршынды адыммен ентелей басып.

– Мынаған сен ие бол, – деп Шоқан қолындағы домбыраны Тоқбетке ұстатты да, өзі жаяу Қарамұрынның ізіне түсті. Тоқбет те ерді.

Олар аз уақытта қалың орманның арасымен жоғары өрлей бастады. «Тайпак» дегенмен, бұл жағы да бірталай биік екен. Соған ентелей көтерілген Қарамұрын төбеге тік тартпай қиғаштап, қырындап кетеді. Жаралғаннан бері балта тимей, өрт шалмай өсіп тұрған қалың орманның арасы аяқ алып жүргісіз шытырман. Кесе-көлденең құлап, жүріске қиындық келтіретін ағаштар да аз емес. Жыралар да сайлар да, тастақтар да жиі кездеседі. Солардың ішіне Қарамұрын судай сүңгиді, ал Шоқан мен Тоқбет беттерін, бұтақтарға остырып, аттары сүріне-қабына, аяқтарын әрең алып келеді... Тоқбет:

– Осы бейнетке бізді кім айдады екен? – деп іштей кеюде.

Астына аттың арқасы батып, отыруы қиынға айналуы болмаса, Шоқанның өкініші жоқ. Оған естігендерінің, көргендерінің бәрі де таңсық сияқты.

Осы беттерінде олар көп жүрді. Уәделері: аңдарды шошытпау үшін өзара дыбыс қатыспау. Ара-тұра ғана Қарамұрын тоқырап, ергендердің аз сөзбен халін сұрайды. Олар «жақсы» деп сыр бермеген болады, қиналып келе жатқандарын айтпайды. «Өзіңіз?» деген сұрауға, «аң да – бір, мен де – бір демедім бе?» деген жауап қана береді Қарамұрын. Қандай биікке өрмелегенмен ендікпейді, жолдағы кедергілердің біріне де сүрінбейді, ентелей басып тарта береді...

Не деген ептілік! Не деген қуат!..

Қарамұрын тың болғанмен, ергендер қалжырауға айналған шақта, жарық ай аспанның батысына қарай жамбастаған шақта, олар тастары кесек шыңдарға келіп килікті.

– Отырар жеріміз осы тұс, – деді Қарамұрын. – Өне, Шолпан да жарқырай бастады ғой, таң да алыс болмас. Ықтасын тұсқа жақсы шақта жетіп қалдық. Әлі де аздап биіктейміз. Бірақ ат жете алмайды, біз тоқырар тұсқа. Оған жаяу ғана көтеріле аламыз.

– Болсын! – деді атқа отыруы өте қиынға айналып келе жатқан Шоқан, ат арқасынан түсе беріп.

– Мен де, – деп Тоқбет те жерге түсті.

Екеуінің де бөкселері бастырмай қалыпты. Қажалған бұттары удай ашиды. Түрегеп тұруға халдері жоқ олар жерге жам'бастап жата кетті.

– Ренжімендер, – деді олардың халін түсінгенмен, аяушылық сөз айтуды ыңғайсыз көрген Қарамұрын, – аттарды осы арада қалдыру керек.

– Неге?

– Таудың бұдан жоғарғы жағы жалаңаш бұдырмақ тас, олардың арасынан ат жүре алмайды, биігіне өрлей алмайды.

– Ө-ә... Қалай қалдырасыз, аттарды? Байлап па, тұсап па?

– Екеуінің де қажеті жоқ.

– Неге? Бетімен кетіп қалмай ма?.

– Осы арадан тырп етпейді.

– Неге?

– Мынау көделерді көрдің бе, мырзам? – деді Қарамұрын, тастардың арасынан сирей, түптеле, қоюлана өскен шептердің кейбірін еңкейіп сипап.

– Көрдім.

– Аты не екенін білемісің мұның?

– Көде» демей ме? – деді Шоқан, дәл басуына сене қоймай.

– Көденің қайсысы?

– Кө болушы ма еді, бұның аты?

– Бірталай. Мынаны біреулер «тас кеде», біреулер «шал кеде» дейді. Шалдың ұйыса өскен сақалы сияқты емес пе бұның әр түбі?

– Ұқсайды, – деді Шоқан көделердің әр түбіне бір қарап.

– «Ұқсайды» емес, дәл, – деді Қарамұрын. Осыларды «тас» дейік «шал» дейік қалай десек те, малдың да, отшыл аңның да құныға жейтін шөбі. Өзі таудың осындай биігіне, тастардың арасына ғана өседі, сондықтан көп малдың бұл араға аяғы жетпейді, жеткендері шалса-ақ өзге шөпті місе тұтпай осы шалкөдеге қашады да тұрады. Мына аттардың татқан-татпағанын білмеймін, егер тата қалды бар ғой, тұмсығын көтерместен іскектейді. Көерсің, мырзам, біз жоғарыда аз жүрейік көп жүрейік қайта оралғанда, аттарды осы арадан табамыз.

– Апыр-ай, ә! – деді Шоқан нанбағандай.

– Оны көре жатармыз, қазір нысаналы тұсқа тез жетуіміз керек.

– Мақұл.

Қарамұрын «оралып қалар» деді де, шалкөдеш құмарта жұлуға кіріскен аттардың ауыздықтарын ағытып, тізгіндерін бастарына түрді. Кеңсірік тамырлары, тістері қыршылдай оттаған аттар, шал көдені ауыздарын толтыра асаған сайын құныға түсті!..

– Ал, кеттік!–деді Қарамұрын.

«Сөйтсек сөйтеік» дегендей, серіктері орындарынан көтерілмек болып еді, тәлтіректеп аяқтарын нық баса алмады, әсіресе – Шоқан; оның аттығы мен тақымдары қатты қажалған, бөксесіне ие болар қалпы жоқ сияқты; Тоқбет те ауырсынғанмен, намысына тырысқандай, аяқтарын аттай алатын. Шоқан да тұра беріп құлап кетер болған соң тік түрегелген Тоқбетке сүйене берді.

– Айтып ем ғой, мырзам, «жайдақ атпен тауға өрлеу қиын болады» деп, – деді Қарамұрын болмадың «қызық көрем» деп...

– Өкініп тұрмын ба, соған? – деді Шоқан намыстанғандай.

–Жоға, сырағысын айтам да... Ілгері жылжиық!..

Шоқанның кібіртіктеген аяқтарын баса алмауына көзі жеткен Қарамұрын:

– Шырағым, ұялғанды қояйық бұл арада; шамаға қарайық. Сендей ақсүйекті арқалау, мен сияқты қарасүйекке мін емес, талайыңды арқалағанбыз. Көтерілер тұсымыз бірталай биікте, оған шығар шамаңның жоқтығы көрініп тұр; жиналып әдейі келген соң, шықпай болмайды; намысты қой сен; мен сені арқалап алам! – деді де, Шоқанның керегі жоқ» деп бұлқынуына қарамай, жеп-жеңіл көтеріп әкетті. Мылтықты Тоқбетке ұстатты.

Сол қалпымен кесек тастардың бірінен-біріне ырғығанда, ептілігі киіктен бетер екен. Бірталай салмағы бар Шоқанды шопақ құрлы көрер емес. Қанша айтқанмен, шынығып ескен солдат, еңкеңдей ентелеген Тоқбет те қалып қояр емес.

Қарамұрынның тоқтауға меңзеп келе жатқан тусы – «Қатынас» аталатын шың. Бұл осы таудың ең биік шоқысы. Әлде не заманда әлдекім шың тастың жылтыр қабырғасын қашап құланның сүгіретін салған. Шыңның маңайы ұңғыл-шұңғыл тасасы көп тастар. Желдің лебіне қарап, бұл ара ықтасын болатын шақта, аржағындағы шыңдарда жусайтын аңдарды Қарамұрынның талай атып алғаны бар.

Жүрісі олардан әлдеқайда епті Қарамұрын, қалаған «Қатынасына» еркін жетті де, арқалаған Шоқанды түсіріп, үшеуі біраз тыныс алды. Толық ай батысқа қарай ойысқанмен, сәулесі әлі жарқын қалпында еді. Аспандағы ала-шабыр бұлт ара-тұра әр тұсынан қоюланып, аңшылардың үстін баса сіркіреп өтеді. Сондай бұлттар желді аударып әкете ме деп қауіптенеді Қарамұрын. Жел ауып ықтасын ауысса, иісшіл аңдардың бұл тұсқа жоламаулары мүмкін.

Аз тыныстанғаннан кейін, аңшылардың, әсіресе Шоқанның іші пыса бастады. Не істеу керек?

Оның еркіне салса, Тоқбет өңгеріп келген үлкен домбыраны Қарамұрынға ұстатып шерттіріп көру, одан әрі дауысын қостыру еді. Екеуінің де сезімтал аңдардың құлақтарына шалынып үркуін сыбырлап қана айта кеп:

– Сәті түссе, – деді Қарамұрын, – қанжығамыз қанданғаннан кейін көрерміз.

– Қанжыға бар ма бізде? – деді Шоқан, бейнелі түрде айтылғанын түсіне тұра.

– Аңшының аузы дағдыланған сөздің сырағысы да, – деп жауап береді Қарамұрын.

Біраздан зеріге бастаған Шоқанның төңіректі барлағысы келді.

– Оқасы жоқ, – деді Қарамұрын. – Бірақ, еппен, сақтықпен...

Төңіректе барлай қояр жер де шағын екен: шоқиған «Қатынтастың» шығыс жақ таяуында, төбесінен төмен қараған кісінің басы айналарлық терең құз; алыстан киіз үй сияқты күмбездене көрінетін «Жалғыздың» шығыс жақ жартысы кертіп алғандай жарқабақ; орманға бөленген тайпақтау батыс жақ жарымы қайқайған қалың жынысты далаға тұтасып кеткен...

«Ақ келеді» деген тұс «Қатынтастай» төмендей біткен шыңдар мен шоқылар екен. Қарамұрынның айтуынша:

– «Қанды басы бері тартса, арқарлар болсын, бұғылар болсын, киіктер болсын, сол тастардың арасына жусайды да, күзетшісі, әне бір «мая» тәрізденген қырқаның үстіне шығады.

Олар төңіректі осылайша барлап тұрған шақта, аспанның шығыс жақ шекесінен, жел үрлеген шоқтай жайнап Шолпан көріне кетті.

– Таң Шолпаны туды, – деді Қарамұрын. – Аңдар да көп кешікпей келе бастар. Жасырынайық.

Аңшылар «Қатынтасты» ықтай жасырынды. «Күзет аңы көтеріледі» деген жота «Қатынтас» қасындағы жақпардың жырасынан көрініп тұр. Ақпан шитінің екі аяғын жерге қадай құрып алды да, мылтықтың дүм жағын иығымен тірей, қарашығын қарауылына қарай, бір тізерлей, бүк түсіп отыра қалды.

– Аңдар әлі көрінген жоқ қой, ерте емес пе әлі? – дейді Шоқанға:

– Даяр отыру керек, мырзам. «Мені ат» деп тұра ма аң? Қапысын тауып, тез басып қалу керек, – деді Қарамұрын.

Шоқан мен Тоқбет көздеген шыңға «Қатынтастың» екінші босағасындағы жырадан қарап отыратын болды.

Олар күткен аңдары «әне көрінеді, міне көрінеді» деген үмітпен үн-түнсіз, қимылсыз бірталай уақыт отырды. Мұндай халде, уақыттың тасбақа жүрісімен әрең жылжитын әдеті... Аң көрінуін күткендердің, шыдамдары жұқарып, жыртылуға айналды. Сондай шыдамсыздықты күшейте түскісі келгендей, ай да аспанның батыс жиегіне батып, төңірек қарауытып кетті. Аңшылар, әсіресе Шоқан қараңғылыққа тұншығуға айналған шақта, шығыстан таң сібірлей бастады... Сол кезде, көз тіккен шыңдарының өзіне ғана тәуелді таңы сияқтанып, бауыры бозамық, жоны қоңыр бір жануар шың төбесіне көтеріле берді. Мұндайды бұрын көрмегенмен, Шоқан тани кетті: арқар!.. Қошқары екені, шекелеріне иіріле біткен жуан және үлкен мүйіздерінен көрініп тұр. (Арқардың, қошқарын қазақтың «құлжа» дейтінін Шоқан білмейтін еді). Құлжа көтерілген жотаның арғы еңісінде, бұдырмақ тастарға жан біткендей, әлденелер қыбырлайды. Шоқанның ойынша, олар, әрине, мына қошқардың саулықтары мен қозылары. Олар әлден уақыттан жатып жусағандай, қыбырларын доғарып тым-тырыс бола қалысты...

Төңірегінде қауіп бар-жоғын абайлап алғысы келгендей, құлжа айбарлы мүйіздерін аспанға көтере жота тастың үстінде ерсілі-қарсылы жүрді де, «қауіп жоқ екен» дегендей, танауын жерге тоса, жотаның қақ, ортасына төрт тағандап қалшыя қалды. Семіз құлжаның ірілігі «құнан өгіздей» дерлік

екен. Бірақ, қарны ондай қампиған жуан емес, жарау жылқыдай тартыңқы; ұрт жағы – кер миық, әуке орнына жалбыраған жал біткен, алдыңғы аяқтары қаққан қазықтай тіп-тік қапталдығынан төменгі бауыр жүні бозамық, таңының түгі әппақ, жабу сияқты жон терісі қара қоңыр.

Тарихшылар «адам қоғамының өмірінде, баяғы заманда «аналық» аталатын, яғни аналар үстемдік жасаған мезгіл болған» деседі. Ол рас та шығар. Бірақ, қай мезгіл болса да, қоғам өмірінің, сыртқы қамқоры – ерлер, ішкі қамқоры – әйелдер болуына ешкім таласуға тиісті емес.

Ал, аңдардың өмірін алғанда, табындап жайылатын олардың күзетінде үнемі еркектері ғана тұруы да, талассыз шындық. Құлжа да сондай қарауылдардың біреуі. Үйірімен күні бойы оттайтын ол, жусайтын шақта, қарамағындағыларын тастардың тасасына иіріп тастап, өзі биікке көтеріліп күзетке тұрады.

«Қатынтастың» екінші босағасынан атылған мылтықтың даусы гүрс ете түсті. Кенет дыбысқа селк ете қалған Шоқан «құлжа не халде екен?» деп жалт қарап еді, қашуға қарғыған сияқты қимылмен, таңы ағараңдаған құлжа жота тастан көтеріле беріп, әрі емес, бері қарай бейімделіп құлай берді... Бұдырмақ тастардың арасына жоқ болды... «Үйірі» деп жорыған жануарлар қыбырлай қаша жөнелісті де, ар жаққа жоқ болды. Өліп үлгерген бейшара күзетші домалап кеп тоқтаған тұсында бүлк етпестен қалып қойды...

– Тиді! – деді орнынан тұра берген Қарамұрын.

Құлжаға қарай тұра жүгірген ол да бұдырмақ тастардың арасына сіңіп кетіп, лезде алпамсадай құлжаны арқалап бері қарай көтерілді.

О талмау жүректің тұсынан тиген екен. Жарасынан аққан қан жылап тұр...

– Тез алып тастамаса жынының дәмі етіне шабады, – деді де, Қарамұрын құлжаның, ішін жарып шек-қарынын аударып тастады.

– Адал аңның ішінде май болмайды, – деді ол Шоқанға, – етінде де туырылған май сирек кездеседі. Онда да ұрғашылары мен қозыларынан. Үйірге түскен еркектерінің ең семіз дегенінде, пышақ сыртындай ғана майлар қызыл етпен қабаттасып бітеді. Саулықтарына қарап жүрген шақта, құлжаның еті күлімсі сасып жеуге келмейді. Қазір үйірден ажыраған шағы, сондықтан етін жеуге болады. Бірақ, дәмі ұрғашыларындай болмайды... Саған, мырзам, не саулығын, не қодығасын атып жегізуім керек. Оған оралым болмай қалды. Жатар болсаң, тағы да атып берермін. Әйтпесе, «бұйырғаны осы» дейміз де:

– Әрине.

– Ендеше кеттік! – деп Қарамұрын құлжаны арқалауға бейімделіп еді:

– Өлең ше? – деді Тоқбет «орыстығын» ұмытып, қазақшылап.

«Мұнысы қалай?!» дегендей тандана қараған Қарамұрынға:

– Қазақ арасында көп болған орыс. Қазақша ептеп тіл қағары бар, – деді Тоқбетті кешеден бері «орыс» деп жүрген Шоқан. Одан арғы сөзді ән-күй жағына аударып еді:

– Айдалада, таудың төбесінде, құланның қаңғырып жүрген текесіндей арқырау ұят болмай ма? – деді Қарамұрын.

– Оқасы жоқ, – деді Шоқан. – Уәде солай еді ғой.

– Мақұл.

Қарамұрынның әрбір саусағын, арықтау жас баланың білегіндей деуге болатын еді. Үнемі темір тұтып, балға соққан оның алақандары да, саусақтары да түйінделген мүйізгек. Сондай қолы шектерді қағып, пернелерді басқаны, жорға аттың тұяқтарындай тайпаңдап кетті.

– Ал, кәне, қосылып жіберіңіз! – деген шақта бір кісі қоңыр үнмен баяулата бастап, кейінгі жағын тауға ентелей шыққан өзі сияқтандырып шырқап кетті. Не деген күшті, әдемі дауыс!

Әне бір жылы Омбыға «Италия мектебінің қазіргі ең тәуірі» деген атағы бар Камилло Франсуа Эверарди гастрольмен келген еді. Атақты әншіні тыңдауға жиналған халық оның зор дауысына тәнті болған.

– Шіркін-ай! – деп ойлап отырды Шоқан, Қарамұрынның әнін зер сала тыңдап, – қазақ елінде де бар екен-ау, мынадай ғажап күшті, ғажап көркем дауыстар!.. Әттең, не керек, халықтың, қымбат қорына қосылмай, далиған далаға босқа тарап, із-түзсыз кете барады-ау! Тым болмаса, осындай әншілердің мұрагерлері туса!..

Бір құлжа олжасы бар аңшылар кейін оралса, манағы қалған жерін айнала оттаған аттар шалкәдені әлі де құмарта іскектеп жүр екен. Бұл кезде көкжиектен қылтиған күннің тармақты сәулесі, манағы шың тастардың төбесін малып, сұрғылт түсті шоқылар алтынға боялғандай сап-сарғылт емен жайнай құлпырып тұр.

Қарамұрынның еркіне салса, Тасқатыннан құлжаны тірсегінен еткізген аршамен сүйреп, Шоқанды арқалап әкелу еді.

– Өзім ептеп жүрермін, – деп Шоқан көнбеді.

Шоқанның етекке түскенге дейін шеккен азабын сипаттамай-ақ қояйық. (Азапты айтудың несі қызық). Біз оның осынша азапқа неліктен түсу

себебін қысқаша ғана баяндайық.

Кадет корпусындағы ұстазының және досының бірі Костылецкий араб поэзиясының әдемі нұсқаларын айтып отыруды жақсы көретін. Бір сәтте ол ересек болып қалған Шоқанға арабтың көне замандағы ірі ақыны Әбу Ғалә әл-Мағарридің махаббат жайында жазған бір ауыз төрт тағанын (рубағият) жатқа айтқан:

Махаббат та бейне сәуле, Бар сәуленің тегі – от. Түскен сәуле, адам әуре
Не жалын, не сөнген шоқ.

Осы төрт тағанға қызығып жаттап алған Шоқан өз басын да сондай бір сәуле шалады деп ойламаған еді. Оның шалғанын енді ғана абайлағандай... Қазақтың халықтық бір өлеңінде:

Кетпейсің тұрсам ойдан, жатсам түстен,

Басымды не сиқырмен әуреледің?!

дейтініндей, оның есінен де, түсінен де Айжан шықпай қойды. Сонда, еткен күндерін көз алдынан өткізсе, араб поэзиясында, не қазақ жыры «Қозы Көрпеш – Баянда» сипатталатындай, Айжанға ол кішкене күнінен ғашық сияқты.

Баяғыда, туған үйі Құсмұрын қырқасын мекендеген шақта, құрдасы Жайнақпен ойнап жүріп, ол Ақпанның үйіне сансыз кіріп, сансыз шығатын еді. Сонда, жасау-жиыазы жоқ бұл үйден оның көзіне қола сақинаға орнатқан титтей ақ меруерт сияктанып Айжан ғана жарқ ете қалатын.

Омбыға оқуға аттанарда шешесі Зейнепке Айжанды тапсырып кету себебі де іштей ерекше жақсы көруінен еді.

Оқу жылдарында да оның Айжанды естен шығармауын жоғарыда айттық. Сондай сүйікті Айжанын өрмекшідей Малтабардың торлап жүргенін де ескерттік.

Шоқанның ендігі ынтасы қалай да құмартқан Айжанмен «есейіп қалды» деген шағында дидарласу.

Жолшыбай әлденеше отырып, әлденеше тұрып, дегендей Қарамұрынның етектегі мекеніне Шоқан «өлдім-талдым» дегенде әрең жетті. Сонда да ол намысына тырмысып, Қарамұрынның «мырзам, қалжырадың ғой, бұл арада бізді көріл тұрған ешкім жоқ, арқалап алайын» деп әлденеше рет жасаған ұсынысының біреуін де қабылдамады; сонда есіне берік тұтқаны Суворовтың: «Бейнетке төзе алмаған солдат, зейнетке жете алмайды» деген қағидасы. Өзі қолақпандай жігіт бола тұра, бірге жаяулаған Қарамұрынның арқасына асылуды ол ар көрді.

Олар етектегі мекенге шалшы түс бола әрең жетсе, жәмшіктер де

оралған екен. Жүремін десе аттар да, тарантас та даяр. Оның үстіне:

– Шаршадың ғой, мырзам, бір күн болса да тынығып, ең берісі – ертең жүр; әйтпесе, денең өзіңе келгенше осында жат! – деп Қарамұрын жік-жапар болды. Шоқан:

– Жоқ, жүрем! – деуден танбады. Ол танар еді, егер, көзі көрмеген Айжанның магниті оны өзіне еркінен тысқары тартпаса!..

СЫРЫМБЕТ САЛАСЫНДА

«Жалғыздан» Сырымбетке тартатын екі жол бар еді: бірі – орман арасынан жыландай жорғалайтын жалғыз-аяқ соқпақ, тұрқы жиырма шақырымдай ғана, бірақ онымен салт қана жүруге болады; екіншісі – орманның теріскей жақ жалаңқы тұсын жағалап кетеді, оның тұрқы соқпақтан екі есеге жақын ұзын, бірақ бұл жолшыбай кедір-бұдыры көбірек болғанмен, тарантас жүре алатын жол.

Шоқанда салт мінер хал жоқ, сондықтан, жырақтығын біле тұра, тарантасқа амалсыз келісті де, кешікпей жүріп кетті.

Ол аттана Әбіле де жөніне тартты. Оның кім екендігін жайлаудан бұл араға неге келгенін оқырмандарға қысқаша айта кетейік.

Әбіленің Қарамұрын аталған Сандыбайға туған аға екенін жоғарыда ескерткенбіз. Олардың әкесі – Дербісәлі Әбіліш– «бұл өзі бойы шарғалау, нәзіктеу, ұғымталдау, сұңғылалау, қара жұмысқа жарамсыздау болар» деп, Есіл бойында мешіті, медіресесі бар Қожақмет хазіретке бала шағынан сабаққа берген. Оның оқуын тауысқан зерек Әбіле Қызылжардағы Мұқаметжан қаридың медіресесіне барып, «хатым-кардан» болып шыққан. Сол кезде Шыңғыс Көкшетау дуанына аға сұлтан болып келген. Оған дейін, Айғаным заманынан бері дуанда Балта Керей руынан Маңабайдың Мұхаметқалиы хатшы болып келген екен.

Керей, Уақпен зыйты бар Шыңғыс, Мұхаметқали олардың тыңшысына санап, өрісін біртіндей тарылта келіп соңғы үш-төрт жылда одан құтылғанда ғана орнына Әбілені отырғызған. Бірақ, Шыңғыс ел билеу істерінде оған Мұхаметқалидай еркіндік бермей, тізгінін тартыңқырай ұстайтын. Әбілеге сол да қанағат. Оның бар ынтасы – Шыңғысқа қайткенде жағыну, қайткенде сенімді кісі болу.

Малтабар, Шоқан, Айжан жайларында елге тарап кеткен әңгімені Шыңғыс Әбіледен жасырмай, елге беттегенде, баласының Сырымбетке соғу қаупін айтып, жүрер жолын жобалап, Әбілені «Жалғызтауға» әдейі жұмсаған еді. Ол кездегі арасы сирек ауылдарда бейсауат жүретін адамдар көзге шыққан сүйелдей. Әбіленің Сырымбетке бара қоярлық сылтауы жоқ, ал «Жалғызға» сылтауы бар: өткен көктемде тәуір көретін бір баласы өліп, аулының зиратына жерлеген, соған кеп Әбіле ай сайын дұға оқитын.

Шоқанмен жолығысқан, дәмдес болған шақтарында, Әбіле оған осы қайғысын ғана білдірді де, хан баласының алдында әдеп сақтаған бейнемен, өзге сөздерге араласпады, тек сұрауларына қысқаша ғана жауап айтты да, өз тарапынан сөз қыспады; өз ішінде тығылып жатқан түйіннен бірдеменің ұшығы көрінер ме екен деген дәмемен, ол үнемі Шоқанның аузын аңдумен болды.

Мұсылман дінін оншалық ұнатпайтын Шоқан, молдамсып мүлгіген Әбілеге көңіл бөлмей, ұсталық, аңшылық жайлы қызық әңгімелері кө Қарамұрынмен болды.

Шоқан аттана, Әбіленің де аттанған себебі – басқаша білгені болмағанмен, Шоқанның Сырымбетке тарту хабарын Шыңғысқа тез жеткізу. Шыңғыс Әбілеге «Шоқан Айжанға қызығады» деу жағынан ештеңе сездірмеген ол тек «Малтабарға сол қызды беру ісіне бөгет бола ма» деген қауіпті ғана ескерткен. Сырымбетке неге баруын сұрауға өзінің батылы жетпеген Әбіле Қарамұрын арқылы сұратқанда:

– Әжемнің басына! – депті Шоқан.

– Әжесі – Айғаным ғой, – деген Әбіле, інісіне, – көзін көрген а дамы емес, неге барады оған? Аят оқуға ма! Естуім, осы бала, ислам дінін жек көреді дейді.

– Енді неге келе жатыр? – деген Қарамұрын.

– Ақпанның қызын көруге.

– Қайтеді ол қызды?

– Қызылшыл қырандай емес пе, хан тұқымы? Ажарлы қыз бар деп естісе, көргенше, тояттағанша есінен танбай ма бұлар? Бұл да сол «қызылға» құмартып ұшып келеді.

– Апырай-ә?!.. Естігенім болмаса, көрген емен сол қызды. Өзі расында сондай айта қаларлық па?

– «Хордың қызы» десем күнәлі болармын. Аспанда ғой олар. «Жұмақта» деседі ғой. Ал, жердегі әйел жынысында бұдан сымбаттыны да, ажарлыны да көрген емен.

– Ендеше, көрсе қызығады екен!

– Неге көрмейді! Іздеп бара жатқан жоқ па? Сырымбетте деседі ғой.

– Сонда!

– Бұның арты неге соғар екен!

– Неге соқсын! «Иесіне керек болса, қоңсысы өкпелемейді» дегендей, қарашаның беті жылтыраған қатын-қызы ежелден хан тұқымының үлесі, өзгелер олардан қалған-құтқанға да риза!

Әбіле де жөніне кете барды.

Уәлі ханның Сырымбет тауына қоныс салуы, тоқалы – Айғанымның

тілегін орындаудан шыққанын, біз осы шығарманың бірінші кітабынан білеміз.

Оған қоныстану, Уәліге онайлыққа түспеген. Патша өкіметінің бұйрығымен «хан ордасы» аталатын мекенді салуға кіріскен әскерге аюлар үнемі шабуыл жасап, оңашаланған талайын жеп те қойған.

Ақыры, аюды адам жеңіп, орманға бөленген екі еркешті таудың саяң етегіне орда орнаған. Қарулы қуғынға ұшыраған аю табындары әлдеқайда босып, Сырымбет төңірегінде азы ғана қалған.

Айғаным және Шыңғыс заманында, адамға осы «азының» да залалы кем тимейді екен. Әсіресе жаздыгүні, ел жайлауға кетіп, қора-қопасы құлазып бос қалған шақта. Осы кезде аюлар жас қабырларды ақтарып, өліктерді жейді екен. Сондай оқиғалар кездесе берген соң, қарашыларын ертіп орда ауылы жайлауға көшкенде, еруге жарамайтын азын-аулақ үй күзетте қалады екен. Олар зиратпен қатар орданың үйлерімен қора-қожыларын да және қыстауда қалдыратын қоймаларын да күзетеді, әйтпесе маңайдағы селолар мен жатақтар, ол-пұлдарын ұрлап шыдатпайды.

Сырымбет тауының теріскей жақ етегінде, аумағына ат шауып жете алмайтын, айдыны орта тұсына біткен, төңірегі қопалы қалың қамысты, екі-ақ жердегі жалтырынан суат беретін тұлабойы құс пен балыққа толған, қабандары қойдай өретін айналасын жиегіне дейін қалың орман қоршаған үлкен көл бар. Оның бұрынғы аты «Шошқасы» екен. Пірәлі ишан бір келгенінде:

– Аты «доңыз» көлдің өзі де арам, – деп, – бұрын «Қылды қарауылдың» мекені болған, – деп, көлдің атын «Қылды» ғып өзгерткен. Кейін ол «Қылы» аталып кеткен.

Ордаға жұмсалатын қарағайды әскер Қылы көлінің шығыс жақ жиегінен бастап кескен екен. Ағаш көп кесілгендіктен, ол тұс аумағы кең алаң болып кеткен. Орданың күзетшілері осы алаңда, қылшақты өзенінің көлге құяр қолтығында, зиратқа жақын тұста, шымнан жасалған балағандарда отырады екен. Аржағында орда да жаяу қатынасатын жақын тұста. Орда мешітінің қасындағы бір бөлмелі қарағай үйде, бізге белгілі азаншы – Ғалиакбар қарт тұрады. Бұл кезде ол жайнамаздан түсер халы жоқ, белі бүкірейген, буындары босаған, көзі бұлдырланған, құлағы мүкістенген, таяқсыз тұрып жүре алмайтын қарт. Құр «ер қара» демесе, күзетке оның себі жоқ.

Жыл жағдайына қарай «күзетші» аталатындардың үй саны көбейіп те, азайып та жүретін еді.

Биылғы саны үш үйдің жұрнағы. Олар: айналадағы ағашты атпен аралап бақылап жүретін Орманбай, қолындағы тақтай тоқылдағын, іңірден таң атқанша қағудан тынбайтын – Тоқпақбай және сырқатының аса

ауырлығынан, орнынан жылжуға шамасы болмай қалған—Ақпан; қалған жандары — анау екі үйдің қатын-қалашы, бала-шағалары.

Күзетшілердің тұрақ-жайы шымнан жасалған балаған екенін жоғарыда айттық. Олар тігерге тұяқ жоқ кедейлер. Өзге берер азығы жоқ Шыңғыс «жайлауға тиышсыз мал» деп, ешкілерін оларға қалдырып кетеді; маса, сонасы қалың орман маңында ешкіден басқа мал шілде айларында шыдай алмайды. Күзетшілердің азығы — сол ешкілердің сүмесі: сүттей де, айрандай да ішеді, қаймағы мен қаспағы да қалың және дәмді болады, артылған сүт пен айраннан құрт пен ірімшік те қайнатады, егіз лақтаған ешкілердің, сықарын есейе келе сойып та жейді. Қылшықты түбіттерін кіріп ермек те тоқиды, өлген-жіткеннің терілерін илеп тон да тігеді, қысқасы өскелең ешкілердің күзетшілерге одан басқа да көрсетер пайдасы көп. Шыңғыстың күзетшілерге көліктен қалдырары — төрт-бес есек. Өзге көлік жаз айларында бұл араға шыдамайды. «Шыбын-шіркейге шыдамды болады» деген соң, Шыңғыс есектерді Орта Азиядан келетін өзбек сәудегерлерінен сұрап алған. Жалғыз ат — Орманбайдың ғана келіп.

Шоқан Қылы көлінің жағасына, күзетшілер балағаны жағынан күн кештікке қарай ойысқан шақта ілікті. Төбелері шошайған балағандардың не нәрсе екенін білмей келе жатқанда, көзіне көл жағасының тақырында жусаған бір топ ешкі ұшырады. Маңында мал жүргенге балағандарды «кісілер тұратын күрке болмағай еді» деп жорамалдады Шоқан, Тақырға жусаған ешкілер тұсында біреу ербиеді. Содан жөн сұрау мақсатымен, Шоқан делбешіге соған қарай ойыса жүруді айтты. Таянып келсе, қара-дүрсін киімді жас қыз!.. Қолында бауынан білегіне ілген кішкене ағаш шелек. Жолаушыларға таңдана қарап тұрған қыз олар жақындаған шақта киіктің андаусызда алдынан арыстан шыға келген лағындай аңырып тұра қалды да, сол лақтың халіндей, жүрегі тас төбесіне шығып, өкпесі алқымына тығылып, тұла-бойы дірілдеп кетті. Қатер төнгенде қашып құтылудан басқа жәрдемшісі жоқ жәндіктей, Айжан да балағандарды беттей жүгіре жөнелді. Шоқан оның жалт еткен көзінен Айжан екенін байқап қалды: шешесіне тартқан, үлкен қара көз! Беті бала шағынан гөрі сомдана, қызғылт шырайы құлпыра түскен сияқты. Бірақ, жалпы бет бейнесі сүйір иектенген. Денесі бала кезінен әлдеқайда биіктеген! Бұл түрінде жасы он екі, он үште емес, он бес-он алтыда дерлік үстіне ілгені етегі тізеден төмен түскен қазақы, жалаң ескі көйлектен дене мүсіні аңғарылмады. Бала шағындағы қою қара бұйра шашы өсіп, өрген екі жуан бұрымы тірсегіне тиеді.

— Айжан! — деп қалды Шоқан, еркінен тысқары, қатты дауыспен.

Дауысты естігенмен қыз тоқырамады, жүгірісін жылдамдата түсті...

Әлде, Айжан емес пе? — деген күдік кірді Шоқанға, — бола қалған күнде, мені танып жалт берді ме, танымай жалт берді ме? Бұл жатырқауы ма, жасқануы ма, жабырқауы ма?

«Несі болса да бара көрейін» деп, түлкі қуған тазыдай, қыздың соңына түскісі келді. Ол ылаушыға аттардың басын бұрғызғанша, жүгірген қыз бергі шеттегі, аңырайған есігі апандай қарауытып тұрған балағанға кіріп кетті.

Жолаушылар сол есікке таянып, аттарын тоқтатты да: «біреуін, шығып кет!» деп дыбыс берді. Жауап та жоқ, үн де жоқ, кісі де жоқ!..

– Сен кіріп шықшы! – деді Шоқан Тоқбетке.

Бұл сөзді бұйрық санаған Тұхфатолла, тарантастан қарғып түсіп, балағанға үн-түнсіз кіріп барды да, лезде қайта шықты.

– Ие, кім бар екен?

– Төсенішсіз төрінде, аса жүдеу, сақал-шаштары өскен, түсі суық, киімдері жыртық бір еркек жатыр, тегі ауыр сырқат адам: еріндерін жаланып ыңқылдай береді, сөзге жауап қайырмайды, өткір көздері өңменімнен өтіп кете жаздады.

«Ақпан болмағай да!» деген ой кеп қалған Шоқанға.

– Әлгі қыз ше? – деді.

– Ол теріс қарап тұрып қалды да, бетін бері бұрмады. Тастан жасалған мүсін сияқты, ешбір қимылсыз қатып қалды.

Ол Айжан еді. Әлгінде жолаушыларға қарай қалғанда, қалаша жобалғы киінген, әдемі жас жігіттің Шоқан екенің өзге кескіні өзгергенмен, бұрынғы қалпынан аумаған қалың қабағы мен шекелеріне қарай шалқая біткен қою қара қастарынан тани кетті. «Шоқан келеді» деген хабар оның құлағына шалынбаған еді. «Қайдан келді?! Неге келді?!» деген ой туманы жауып кетті оның басын.

Күркеде жатқан сырқат Ақпан еді. Алыстағы Сібірден сүлдерін сүйретіп мекеніне әрең жеткен одан «қашқын болар ма» деп қорыққан Шыңғыс, Имантаудағы полицмейстр Салах Сагинович Яманкинге мәлімдеп, «каторгадан ауру болғандықтан босатылды» деген анықтамасын көрсеткеннен кейін ғана қарашы аулына тоқыратқан. Елге келе сырқаты меңдей түскен Ақпанды «тез өледіге» жорып, жайлаудан көшерде Шыңғыс күзетшілерге тапсырып кеткен. Жұлығын жалап отырған кедей күзетшілерге Шыңғыстың беріп кеткен азығы жоғарыда айтқан ешкілердің сүмесі ғана екенін білеміз. Ақпан да соған ортақ.

Төсек тартып жатып қалған, дәрет сындыруға да дәрмені жоқ. Ақпаннан көрші-қоландары безініп, оны бір балағанға оңаша орналастырған да, іші жиіркенішті иіс-қон, ысқа толған күркеге бас сұғар жан табылмай, «ішер» деген ас-суды есіктен ғана кіргізіп, босағаға қойып кететін. Ақпанның ол

астарға сүйретіліп баруға күші кейде жетіп, кейде жетпей сұғанақ иттер ішіп кететін. Оған ас құйған ыдыстан жиіркеніп, басқа адам ас ішпейтін даяшылар ит жалап кеткен ыдысты жумастан, жаңа асты құя беретін. «Ас» дейтіні – көбіне қатықсыз қара көже.

Осындай халдегі Ақпаннан көршілері қалай құтыларын білмей, жиіркене қарап жүрген шақта Саумалкөл жағасындағы орда ауылдан Айжанды түйеге мінгестірген Аба келе қалды.

Бұған дейін Зейнеп Айжанды Ақпанға жолықтыру түгіл, маңына да жолатпайтын. Бейшара қыздың туған әкесіне жаны қатты аши тұра, оңаша көз жасын төккеннен басқа дәрмені болмайтын. Саумалкөлден аттандырарда Зейнептің Абаға тапсырғаны – «басқа бір күзетшінің үйіне орналастыр!» Айжанға тапсырғаны – «әкем деп маңына жоласаң ауруы жұғады да, өзің де оның дертіне шалдығасың».

Аба Айжанды Тоқпақбайдың үйіне тастап, ханшаның бұйрығын ескерткенмен, ол аттана салысымен Айжан әкесі жатқан балағанға жетіп барды. «Барма» деуге көршілерінің батылы жетпеді.

Әкесінің үйіне барған Айжан, еш нәрсесінен жиіркенбей, күркесінің ішін әлекедей жалады. Ол тап-талдырмаш қалпымен қарулы екен. Көрші-қолаңнан қара сабын сұрап алған ол, легенге шым-шым ғып ысытып қойған сумен әкесін тап-таза ғып шомылдырды. Сонда денесі алпамсадай, сүйегі ауыр, қимылға дәрмені жоқ екені баладай биледі. Тырдай жалаңаш әкесінен ол қымсынған жоқ. Бір рет жуып кетіре алмаған кірін, әлденеше рет жуып әрең дегенде кетірді. Содан кейін, денесі тазарған әкесіне, өзінің көйлегінен ықшамдап үстіне және бұтына лыпа жасады. Айжанды қара-дүрсін киіндіретін Зейнеп ләмбік аталатын матадан, бидайына түйенің жүнін салдырып, астарымен сырмалатқан желен тіктіріп берген еді. Біраз киген желеннің тозығы да жете бастаған. Дегенмен – жылы. Айжан соны әкесінің үстіне жапты. Сақал-шашын тап-тақыр ғып алдырды. Әкесінің шіруге айналған қоғажай төсегін жас қоғажаймен жаңартты. Төсеніші жоқ күркенің ішіндегі көң-қоқырды шығарып тастап, белуардан құрағы аралас өлең-шөп жәйді. Күрке содан кейін иіс-қоңыстан арылып жан жайланардай дем алғызды.

Айжан келе Ақпанның ас-суы да өзгеріп, ауыз тұшырлық халге жетті. Ол сауын ешкілерден сүтті біреуін көршілерден сұрап ап, сүмесінен әкесіне әртүрлі дәмді тағамдар жасады, әсіресе сүтті ұзақ қайнатып қойылтқан балқаймағы дәмді-ақ еді.

Аузы асқа жарыған, денесіне, үй-ішіне тазалық кірген Ақпан оңала бастап, бұрын бас көтермейтін ол ара-тұра төсек үстіне шоқиып отыратын болды, «сөзден қалды» дейтін ол көңілін сұрағандарға тіл қатуға айналды, сонда кімге болса да айтары:

– Айжанды берген құдайға, бүгін өлсем де ризамын! Ендігі тілегім, мен

жасай алмаған өмірді тәңірім соған берсін!

– Туған баланың аты – туған екен ғой,– деп таңданысты жұрт. – Кәзіргі күйінде Ақпанға кім жолағандай. Сол қалпынан мына қызы жиренбей, күркесінің де, өзінің де, адам маңайлай алмайтын ласын тазалап, бәрін де жұнттай ғып қойды.

– Әсіресе, өзің – десті біреулер, – жап-жас қыз, ұят-аятты да қойып, алпамсадай әкесін жас баладай шомылдырғанын көрсең!..

– Ұялғанда амалы қанша! Өзінен басқа кімі бар, тазалайтын?

– Адал сүт емген бала екен де!.. Өркені өссін!..

Жұрт бұл сөзді Айжанның өзіне де айтты.

Ақпанның көңілі көтерілуін көпсінгендей, тілеуі құрғыр біреу, бір күні Айжанның Малтабарға сатылуын естіртіп қойды!.. Содан кейін не істеуге білмей сасқан Ақпанның бар ермегі – Сібірдегі лагерьден беліне қыстырып ала қайтқан балтасын қайрау. Көп жыл жолдасы болған, шымболаттан жасалған бұл балта, қайрауын тапса қыл қабады, бір жетілсе жуыр маңда мұқалмайды.

Малтабар жайында әкесі қызына, қызы әкесіне тіл қатпайды, ішкі ойларын бірінен-бірі жасырады. Бірақ, екеуі де өз ниеттеріне жетуден қайтпайды.

Шоқанды көрген Айжан күркесіне қашып кіргенде, Ақпан ұйқылы-ояу халде еді. Бұның жәй қимыл емесін сезген Ақпан, маужыраудан серги қалды да, төсектен басын көтере беріп.

– О не, Айым?! – деді.

Айжан жауап бермеді. «Ә» дегенше болмай, күркенің есігінен жақындап келе жатқан пар атты көрінді. Айжан үрейлі кескінмен терге таянды да, теріс қарап тұрып қалды.

«Малтабар болар ма?!» деген ой кеп кетті Ақпанға. Сол ойдан өкпесі аузына тығылған ол, төрдегі Айжан теріс қарай бергенде басының астындағы балтаны суырып алды да, бауырына басып, бүк түсіп л«ата қойды Ниеті – Айжанға жармасушы болса, қару қылу. Өйтуге жарарлық қуат бойында бар сияқты. Сондай халдегі ол, Токбеттің кіріп шығуын көргенмен, «арты неге соғар екен» дегендей қимыл көрсеткен жоқ.

Айжан ше?

Шоқаннан қашқан оның басына ақыл күркеге кіре оралды.

– «Иә,– деді ол жорамалын бекітіп, – сол!.. Шоқан аға!.. Қайдан келді?

Неге келді? Әлде кездейсоқ кезігуі ме? Әдейі келуі ме?..»

Сол бір сәтте Айжанның есіне ұстазы – Көкештің сөзі түсе кетті.

– Шыңғыстың Омбыда оқып жүрген баласы бар көрінеді ғой, – деген еді Көкеш, Айжанмен оңаша сөйлесе қалған бір шағында, – жақсы жігіт деседі...

Ол жолы бұл сөзді неге айтқанын аңғара алмаған Айжанға, Көкеш сатылаған сөздер арқылы «шіркін, сенің жарың сол болар ма еді!» деген арманын да ескертіп қойған.

Бұл арманды естігенде қаны бетіне шауып, кескіні қып-қызыл боп ұялып қалған Айжанның есінен, кейін осы сөз шықпай қойған. Бірақ ол, Шоқанды аспандағы күндей көріп, қолы жетеді деп үміттенбейтін. Сөйтіп жүргенде Айжанның құлағы, жыбыр ауыз Рақиядан «Омбыға барғандардан Қанаш сені сұрайтын көрінеді» деген сөзді шалған. Рақияның ол сыбысты айтудағы мақсаты, – «елге келеді деп естіген ағасы, мынадай жас сұлуды пайдаланып кетсін» деп Айжанның көңілін күні бұрын Шоқанға бұрып қоюда еді. (Жігіттер мен қыздарды, әсіресе, ер жете бастаған ағасы – Жақыпты жағыстырып тұру Рақияның қызық көретін қылығы да).

Рақияның «сұрастырыпты» деген сөзіне Айжан сенетін. Шоқанның онысын өзіне қамқорлығының жалғасы деп қана түсінетін «менде ойы бар» деген пікір басына ұяламайтын.

Міне, сол Шоқан күркесіне келіп қалды. «Жолсоқты келуі» дейін десе, аттарының басы тура, «бұнысы әдейілеп келуі болар ма? Қасындағылары кімдер?!...»

Сол ойда тұрғанда, аңырайған есіктен арбалылардың күркеге тақала бастағаны байқалды. Кіре берген Тоқбеттен жасқанған ол теріс қарай қалды да, оның шыққан дыбысын естігенде, бетін есікке бұрды. Сол шақта «Шоқан» деп жорығаны да есіктен бас сұқты.

Бетін теріс қарата берген Айжанның тұла бойы тағы да қалшылдап кетті. Ол қуған қасқыр қақпайлап әкеп, бұлтара алмайтын тұйыққа тыққан қоянның халіне түсті...

– Айжан! – деген дыбыс шалынды құлағына.

Есінен танғандай халдегі Айжан, бетін кейін қарай жалт бұрып, еңіреп жылаған үнмен:

– Қанаш аға! – деп құлашын жая ұшып кеп, Шоқанды бас салғанын білмей қалды.

Айжанды құшақтай бауырына басқан Шоқанның, да көзінен жас ыршып кетті. Дірілі күшейе түскен Айжанның қызу денесі, Шоқанның тұла бойын

бұлаудай бусандырып барады...

Шоқанның осындай бір қызды іздеп келе жатуынан хабары бар Тұхфатолла қыз Шоқанды құшақтай алған шақта есіктен кіре беріп, аңырып тұра қалды.

Шоқан кіре бергенде кім екенін біле алмаған Ақпан, теріс қылығын көрсе, балтасын ала ұмтылуға ыңғайланған еді, жат адамның «Айжан!» дегенің қызының оны «Қанат!» дегенін естігеннен кейін, екеуінің құшақтаса кетуін көргеннен кейін, балтасын ұстай төсегінен жылжи берді де, кідірді.

«Қанаш» Шоқанға әке-шешесінің еркелетіп қойған аты екені есіне түсе кетті оның. Құсмұрыннан оқуға аттанарда Айжанды шешесіне тапсырып, «күт» деп кеткенін Ақпан естіген. Содан бері оған іші жылып «бір көрсем-ау! Алғысымды айтсам-ау!..» деген арманда жүретін. Көре қалса, шағар мұңы кө те.

«Мынау, сол Қанаш болар ма?!..» – деген ой келіп кетті Ақпанға, Айжанның «Қанаш» деген даусын естігенде. Айжан оны еңірей жылап құшақтай алғанда, – «сол болғаны ғой!» деп бекітті Ақпан ойын. Енді өзінің де Шоқанның жүзін көргісі, онымен тіл қатысқысы келді. Сондықтан

– Айым! – деген дыбыс берді ол, – босат, Қанашты, онымен менің де амандасқым келеді.

Құлағына сол дыбыс кіргенде ғана есі кіре бастаған Айжан, не істеп тұрғанын енді ғана сезгендей, құшағын тез жазды да, бүркіттің тегеуірінінен әлдеқалай сытыла қалған қояндай жып беріп әкесінің биік қып салған қоғажай төсегінің ығына жоқ болды. Шоқан да алған аңынан айрылып, аңыра қалған бүркіттей оны іздегендей жан-жағына алаңдай бергенде, көзі қасына таяу тізерлей отырған, түрі көрден шыққан адамның бейнесіне ұқсайтын, арық денесінің саудыраған сүйектері қапшық сияқтанған жұқа, кең көйлегіне әрең жасырылатын, тірі аруақ Ақпанға түсе кетті. Жерге таянған, жіліктері жуан оң жақ қолына, қайқы жүзі жалтырай қайралған, «шалымы жарты көз» дерлік қысқалап сабынан уысына қысқан балта.

Ақпанның қорқынышты сұрқынан да, қолына ұстаған балтасынан да сескенген Шоқан, санамен емес, сезімнің итермелеуімен шегіншектей берді. Оның бетіне өткір көздерімен тесіле қараған Ақпан:

– Апырай, сенбісің, Қанаш? – деді.

Жауап бермей шегіне түскен Шоқанға:

– Қорықпа, Қанаш. Танымадың ба? Мен Ақпанмын! – деді ол «осыдан сескеніп тұрған болар» дегендей, балтасын әрірек ысырып қойып.

Қайдан танысын, Шоқан: бұрынғы биік балуан дененің орнында буындары шодырайған, бар сүйегін сыртынан санап аларлық қаңқа ғана қалған; бұрын еркектің сұлуы саналатын келбетінен қалғаны – сімілтірі қоңырайған мұрнының жіктері сүйеленген шеміршектері мен үлкен қара көзінің суалған көлдің шүңірейген арнасы сияқты аумағы ғана; сол белгілерінен Ақпан екенін шырамыта бастаған Шоқанға:

– «Ат арыса – тулақ, ер арыса – аруақ» деген осы, шырағым, – деді Ақпан. – Айжанға көрсеткен жақсылығыңның бәрін естідім. Бізден қайтар демеймін, ылайымда құдайдан қайтсын!

Көңілі босаған Ақпан кемсеңдеп еді, көзінен жас шықпады. Ақпанның балағанына тоқыраған пар атты кім екенін білгісі келгендердің кеу-кеулері көңілді бөліп жіберді. Қолында мылтығы бар Тұхфатолла оларды кіргізбеді. «Бір мылтықтың аузына мың кісі сыяды» дейтін мәтелге сенетін олар, кимелеп кіруге бата алмады. Сөйтіп тұрғанда, босағадан сығалаған әлдекім Шоқанды танып қап.

– Тере! – деді өзгелеріне сыбырлап.

– Қан төре?

– Шоқан!

– Қай Шоқан?! – десті, оның бұл араға келуі өңіндегі түгіл түсіне де кірмеген әркімдер.

– Хан-иемнің Омбыға оқуға кеткен баласы.

– Не дейді-ау, жаным?!..

– Ол қайдан жүр?

– Мәнісі бар оның, – деп, іші бірдемені сезетін Орманбай қасындағыларға көзін қысты.

– Не мән?..

Орманбай жауап бергенше, сырттағылардың дабырын естіп тұрған Шоқан, күркеден шыға берді.

Хан тұқымын өздеріне ие көретін бұл ауылдың қарашылары, төрені көргенде, қолдарын кіндік тұсына қусырып, белдерін бүкірейте, бастарын ие қалушы

Ақпан балағанының алдына жиналғандардың үлкен-кішілері Шоқанға да түгелімен сөйтті. Өзге төрелердің салты: не бәріне одырая қарап, үн-түнсіз өтіп кету болатын еді де, не әлдеқалай себеп тауып төменшектенген қалыптарын одан әрі төмендете түсетін бірдемелерді айту еді. Шоқан

өйтпеді. Ол есіктен шыға, бастарын ие берген жұртқа, көңілді дауыспен:

– Уа, халайық, бәріңізге бір сәлем! – деп, оң қолын кеудесіне қоя, басын иді.

Жылы леп шыққан тұсқа, көз астарымен жымия қарай бастаған көпке:

– Құрметтеріңізге рахмет! – деді.

Одан әрі не істеу керек?

Шоқанның ұшқыр ойы шешімді тез тапты.

– Көрмеген қысқы ордаға соғып, әжемнің басына дұға оқыта келіп ем, – деді ол көке. – Бастайтын қайсының бар?

Сырын түймеген төренің алдында «мен» дей қоюға қымсынған көптің ішінен бір балаң жігіт иген басын көтеріп:

– Мен, Қанах! – деді, тағы да төменшектей қалды. Шоқан тани кетті: азандық аты

– Тоқпақбайдың баласы – Сақпан, лақап аты – Сақа.

Ол «Сақа» десе – сақа еді: Шоқанмен бір жылы туып, балалық шағын бірге өткізген ол, Жайнақпен қатар ұстайтын сенімді досы да, өзі «иненің көзінен өтетін» епті болатын; қайда жұмсаса да, тапсырған істі шапшаң және ұқыпты орындайтын.

– Сақа! – деп қалды Шоқан, қатты дауыспен.

Қуанышты кескінмен басын көтерген Сақаға Шоқан шаттық бейнеде құшақ жайып:

– Кел бермен! – деді.

Сақа жүгіріп кеп, жаюлы құшаққа бөлене кетті. Қарап тұрған жұрт өзара күңкілдесіп:

– «Өзге түгіл әкесіне де иілмейтін, қақырайған қатты» дегені қайда?

– «Шоқынып кетті» дегені қайда? «Әжеме дұға оқи келдім» деді ғой?!

Тестерін тақаса, айқырған қолдарын қатты қыса аз тұрған Шоқан мен Сақа, мауықтары басылғандай болған шақта құшақтарын жазды.

– О, ит! – деді Шоқан, еркелеткен үнмен, екі иығынан да қапсыра ұстай ап, Сақаны сілкілеп. – Тұрқыңнан емес, көлденең өсіпсің ғой, тап-тапал боп?!..

– Сен тырна құсап сорайып кетіпсің ғой! – деді Шоқанға бойы үйренген Сақа, әзілден ұтылғысы келмей.

– Ал, кеттік!

– Қайда?

– Ордаға!.. «Білем – дедің ғой, оның жолын?»

– Білем.

– Ендеше, мінейік анаған! – деп, Шоқан Сақаға тарантасты нұсқады.

Екеуі қолдасқан қалпымен ырғып мінді. Тоқбет те мінді. Онда үн жоқ. Шоқанның кім екенін білмейтін де, сұрамаған да, тек ішінен «киргизден де чиновник шыққан екен-ау» деп таңданып қана қойған қартаң ылаушы орыс, көзі көрген, бірақ түгіне түсінбеген құбылыстарға аң-таң! Аздап қазақша білетін ол, үлкенді-кішілі күзетшілердің бәрін де біледі, үлкендерімен ашына-жай аты – Прокопий. Ол сөзге тілі келмеген қазақтар «Біргепе» дейді. Прокопий десе ешкім білмейді. «Біргепені» білмейтіні жоқ. Тарантасқа отыра:

– Ханның ордасын білесің ғой, Біргепе? – деді Сақа.

– Білем.

– Ендеше, тарт соған!

Олар кете барды. Жиналған жұрт аңырып қала берді. Жұртқа көнбей, балағанның үңірейген есігінің ішкі босағасына жабысып, көзінен жасы сорғалаған Айжан да қарап тұр. Шоқанның қайда, неге кетіп бара жатқанын ол білмейді. «Біржола кетіп бара ма?!» деп ойлаған ол тарантастағылар ұзаңқырай берген шақта:

– Айым, – деді Ақпан, қызының неге көзіне жас алғанын сезіп, – бекер соқпаған болар, Қанаш. «Қыран құс қайрылып шалады» деген, ораламай кетпес!

Ылаушы сөз тыңдағыш адам екен. Шоқанның кім екенін ордаға жақындай білген, сыртынан атына қанық, Шыңғыспен тамырлау ылаушы, Сақаның «Сырымбет тауының саласына көтерілеміз» деуіне қарсылық білдірген жоқ. Сала жайпақтау сияқтанғанмен, арбалы аттардың шығуына недәуір қиын екен. Аттар қарсаңға мықшия, дем ала ерлеп жотаға әрең көтерілді.

– Асу осы, – деп аттардың делбесін тартып тоқтатқан Сақа жерге түсіп, – өркештердің төбесінде қызықтар бар, барайық, – деп Шоқанды қолынан тартып еді:

– Ауырыңқырап отырмын да, – деді Шоқан, қозғала қоймай, – тағы келерміз, кейін оралайық.

Не «ауруы» барын Сақа іштей жорамалдайды. «Шоқан Айжанға құмар дейді» деген сөз оның да құлағына шалынған. Шоқанның мана көл жағасында жүргенде тарантастағылардан ығысқан Айжан ізімен қуып келгенің әкесінің күркесіне тығылған Айжанды көріп шыққаның жұртпен бірге Сақа да бақылап, жүріс-тұрысының бәріне де мән берген; «енді не болар екен?!» деп тұрған шағында, Шоқанның кідірмей ордаға тартуы Сақаға жұмбақ сияқты болып қалған. Ол осы жұмбақтың тез шешілуіне құштар.

Олар ордаға оралды. «Орда» дегені: терезелері көп, орта тұсында қала тәртібімен салынған жалғыз есігі бар, еңсесі биік төбесі жасыл бояулы қаңылтырмен жабылған, жуан қарағай бөренелерден қиылған ені кең, тұрқы ұзын үй екен; қабырғаларының сырты сұрғылт бірдемемен қапталған. Шоқан сипап көрсе, киіз екен.

– Естуімше, – деді Сақа сөз қосып, – алғашында әппақ киіз екен бұлар, және шыли ақ қозының жүнінен басылған екен; жылдар өтіп, жел жалап, жаңбыр шая берген соң, түсі сұрғылттанған; үйдің ішкі қабырғалары да осылай қапталған деседі, өз көзіммен көрген емеспін.

– Неге?!

– Хан мен ханша тұратын үйлерге біздей пақырлар бас сұға ала ма?

– Рас па, осының?!

– Оллаһи!.. Өтірік айтсам жаным шықсын!

Сол кезде есегін тепеңдетіп Тоқпақбай келе қалды. Орданың кілті қалтасында екен. Төреге тіл қатып көрмеген байғұс мана «тарантасқа міне кетейін» деуге бата алмапты. Одан бері биенің бірер сауыны болғанмен, шабан есекті өкпеге тепкілеп әрең жетіпті. Есік ашылды. Ішкі жақта үйді екіге бөлетін кеңдеу коридор бар екен.

– Оң жақ бөлегінде, – деді Тоқпақбай, – бәйбішесімен, бірер бала-шағасымен хан-ием тұрады.

– Неше бөлме бар онда?

– Білмедім. Сыртынан топшыламақ, біздей кісілер кірмейді ғой оларға. Сол жақ бөлегінде кейінгі кезге дейін Жақып мырзамен кейінгі мырзалар тұратын. Жақып...

Тоқпақбай кілт кідіре қалды. Онысы, – Жақыпқа байланысты бір оқиғаны «Шоқан біле ме, жоқ па?» дегендік еді.

Былытұрғы күзде, орда ауылда үлкен бір оқиға болған: Құсмұрыннан Сырымбетке көшіп келгелі, Шепе ағаш қорығыш боп, бір бұрау кескен кісіден кеміне бір тоқты, я лақ алатын; көбірек кескен кісіден түйесін, атын деген сияқты ірі қараларын тартып алатын; берері жоқтарға дүре соқтыратын, содан өліп қалғандар да болған. Ақыры, жұрт өшіге кеп, өткен күз салт атпен орман аралап жүрген оны, әлдекімдер мойнынан ағашқа асып кетіпті, өлімтігі сасып кеткенде табылған...

Шепеде бала жоғын, әйелі – Салиқа бейпіл болғанын білеміз. Сол Салиқа ерінің қырқын бере желігіп, «не төре тұқымынан таңдау беріңдер, не басымды босатыңдар» деген. Сонда сүйенгені – Шыңғыс қол артар дүмді тұқымының біреуі.

Төрелер амалсыздан таңдау бергенде, Салиқа құрығын ержетіп қалған қайнысы – Жақыпқа салған. Байбалам салып қашқалақтаған он жеті жасар Жақыпты, басы Шыңғыс боп:

– Жесірді жібереміз бе? «Аға өлсе – іні мұрасы» деген, кәрісінсең бірер жылдан кейін жас тоқал аларсың, – деп, мойнын бұрап еріксіз көндірген... Бұл оқиға Шоқанға хабарланбаған. Тоқпақбайдың тұтығып тұрғаны сол, сондықтан Шоқанның:

– Неге кідірдің? – деген сұрауына «жәй, әншейін» деп жауап бере алмай қалды. Бұның жәй тұтығу емес екенін шамалаған Шоқан, «жата-жастана білермін» деп, аржағын қазғылаған жоқ.

Жайлауға көшетін орда, көлік көтерерлік аса қажетті нәрселерді ғана әкететін еді, қалғанын жинастырып орда қасындағы тұйық сарайға сығылыстыра жинап, қалың қақпасының сыртынан жуан салтқы басып, үлкендігі күректей құлыппен бекітетін еді. Орданың ішінде тек ағаштан жасалған мүліктер ғана қалады. Оның да кілті Тоқпақбай да.

Жасаусыз аңыраған орданың ішін аралау Шоқанға қызық көрінген жоқ. Ол тез шықты. Тоқпақбай оған сарайдың қақпасын ашып, ішіндегі қоймаларды көрсетті. Көп қойма сандықтарда екен, олардың кілтін Зейнеп тастамайды екен. Көзге көрінетіндері: кілем, киіз және солар ұқсастар. Бұларды қомсынған сияқтанған Шоқанға Тоқпақбай.

– Бұқара-шәріпте орданың мешітіне төсеуге арналып, әдейі тоқылған, тұлабойы жазылған дұғалық, патшаның баласы Омбыға келгенде Ертіс жағасына тіккен, керегесі күміс, уығы алтын үйге, хан-әжем осы кілемді төсеген, оны көріп пе ең төре-ием? – деді.

– Жоқ.

– Ендеше көрсетейін, – деп, Шоқанның «керегі жоқ» деуіне қарамай, Тоқпақбай үюлі жатқан мүліктердің үстінен кілем сияқты үлкен бірдемені төмен қарай домалатты. Жерге түсе шетін жазып байқаса, түрлі түспен

құлпырған, ұстап көрсе шым-жібегі опайке-былғарыдай сықырлаған кілем!..

– Аржағын жазбай-ақ қой, – деді сапасын шетінен-ақ байқаған Шоқан. – Қымбат мүлік екенін көріп тұрмын.

– Қымбат мүлік бұл үйде көп, төрем, – деді Тоқпақбай, – көктем шыға кептірмек болып жайғанда, осынау кең алқапқа сыймай кетеді...

Бұл сөзді «немқұрайды» тыңдаған Шоқан, «шаршап келем» деп, бүгін осы арада тынығарлық көңілін білдірді.

– Қайда, сонда? – деді Сақа.

– Осы ордада.

– Төсек-орын ше?

– Олар табылады, – деді Тоқпақбай. – Әлгі мүліктерден көтеруге келетін, жұмсақтау бірдемелерін ордаға кіргізіп төсейміз.

– Сол жетеді, – деді Шоқан.

Тоқпақбай сарайдан кілемге теңделген бір буманы көтеріп әкеліп, арқанын ағытса іші толған көрпе-жастық екен. Шыңғыс пен Зейнеп жататын бөлмеде, екеуі мол сиятын, орыс шебері тақтайдан жасаған жалпақ, орындықты ағаш төсек болатын еді. Соның үстіне түкті кілем жайылып, көрпе-жастық төселіп, тынысқа рахат орын болды.

Тамақ жайы кеңес болғанда, Шоқан саквояжында әскерлік даяр астар барын айтты.

– Бола берсін, – деді Тоқпақбай, – «куыс үйден құр шықпа» демей ме, қазақ, «жыланға да ақ тамызады» демей ме? Біз де бірталай қауым емеспіз бе, осы маңда. Кедейлігіміз рас. Бірақ табанымызды жалап отырған жоқпыз...

– Әдемі сөздерінді қоя тұрып, берерінді айт, әке! – деді Сақа.

– Бергенде, – деді Тоқпақбай қипақтаңқырап, – бұл төренің сыбағасы құлын мен тай, олар жоқ. Қой да жоқ...

– Қанаш, сен, – деді Шоқанға еркінсіп үлгірген Сақа, әкесін кимелеп, – бұрын өзге еттен лақ етін жақсы көретін едің ғой, сол әдетінді қойдың ба?.

– Неге қоям? – деді Шоқан.

– Шикі қаймаққа езген ақ ірімшікті ше?

– Оны да қойған жоқпын.

– Төремнің осы әдеттерін білгендіктен, – деді Тоқпақбай, – бір семіз тушамды сойып астырып қойдым. Қаймақ та, ақ ірімшік те даяр. Оларды осында әкелетін шығармыз?

– Енді қайда? – деді Сақа. – Біздің балағандарда Қанаш отырарлық жер бар ма?

– Неге отырмаймын? – деп Шоқан сыпайысыған болып еді:

– Ондай орын жоқ, – деді Сақа.

– Сен тез қайт та, тағамдарды мұнда жеткіз, – деді ол әкесіне. Бақыр қазанды ала кел. Жолшыбай тоңазыса, ешкі майы жегізбейді.

– Мақұл, – деп Тоқпақбай есегіне міне берді.

– Ыдыстар да таза болсын, – деді Сақа жөнеле берген әкесіне. – Салақ қатындарға емес, Айжанға жуғыз! Оның қолы тиген ыдыс, айнадай жалтырайды.

Сақа соңғы сөздерді Шоқан үшін, оның көңілін Айжанға аударып түсу үшін айтты. Бұл тақырыптағы сөздер іле жалғасып кетті.

«Сен сол қызға келдің бе?» деуге бата алмаған Сақа, алыстан орағытқысы кеп, Айжанның мінез-қылығын мақтаумен болды. Неге мақтауын жорамалдаған Шоқан, кейбір дүдәмал хабарларды анықтап алғысы кеп:

– Науан хазірет деген Бұхарадан оқыған молда болыпты ғой осы ауылда? – деп сұрады Сақадан.

– Болды. Талай жыл тұрды.

– «Оның қатыны да оқымысты екен» деген сөз рас па?

– Бір қатесі жоқ. Қарындасың Рақия содан оқыды. Айжан қасында болып, бірге оқыды.

– «Оқуға Рақия – топас, Айжан зерек болды» деген рас па?

– Солай деседі, – деді Сақа, «рас» деуге, «қарындасын топас деу, Шоқанның көңіліне келер» деген оймен.

– Сен анығын айт, – деді Шоқан, – «кітаптары көп екен» дейді ғой Науан мен әйелінің? «Айжан солардың бәрін де оқып тауысыпты» дейді ғой?

– Оншасын білмедім. Кітапты көп қарайтыны рас. Бізге мәлімсіз әлде не

қылмысымен, Имантауда тұратын орәднәк Науан мен қатынын Көкшетауға айдап әкеткенде, медіреседе тұратын кітаптары қалып қойған. Әлиәкбар молда оларды мешітке апарған. Өзінің тістері ол кітаптарға батпаса керек. Басқа оқи алатын кісі бұл маңайда жоқ. Тек, Айжан ғана оқи алады деген соң, мен Әлиәкбардың көмескі көретін көзін алдап, мүкіс құлағына естіртпей, қайдағы жуан-жуандарын қымқырып әкетем де, Айжанға әкеп берем, «кісі көзіне түспе» деймін. Ол байғұс балға құмыққан арадай қадала қалады да, күлкісін, жылауын араластыра отырып, әудемде қалың кітапты бітіріп тастайды. «Не қызығы бар екен?» десем айтпайды. Мен тағысын тағы әкелем. Мешіттің бұрышына үйілген кітаптарды Айжанға түгелге жақын әкелем, әкелгендерімді ол тез тауысады.

Шоқан Сақаға да, Айжанға да риза болған қуанышпен күліп жіберді.

– Неге күлесің?

– Жәй, әншейін...

– Күлме! Рас! Жолықпай кетпейтін шығарсын, Айжанға, сонда өзіңнің көзің жетеді оқымыстылығына.

Бала жастан сенісіп өскен Сақадан, Айжан жәйлі сырын енді бүгуді Шоқан лайық көрмеді де, бұл араға неге келу себебін қысқаша баяндап берді. Сонда баса айтқаны, қайткенмен де Айжанды «Малтабар» атты қорқаудың құлқынынан құтқару.

– Оның қиындығы жоқ сияқты ғой, – деді Сақа, – хан-ием, бұндай борышқа сені Омбының көп ұлығын ертіп, әкеледі деген соң бататын бопты. Бірақ, құдай сақтап, Малтабардан әзірге іштеңе алмапты деседі ғой. Енді, ұлықтар келмейтін болса, хан-иемнің шығынға батар іштеңесі жоқ. Ендеше, Малтабарға «жөніңе кет» деп қолын бір-ақ сілтемей ме? Әсіресе, сен аралассаң? Не істейді Малтабар Хан-иеме? Бармағын тістейді де кете барады.

Сақаның бұл сөзі Шоқанның көкейіне қонады. Соған көңілі көншіін десе, қу Сақа құрдас Шоқанға қалжыңдаған болып отырып, тағы бір салмақты сөзді бықсытып қояды.

– Хош, – дейді ол қылмындап. – Айжанның басы босады дейік онда менің күдігім жоқ. Содан кейін?

Кенет сұрауға, Шоқан кенеттен жауап бере алмауын байқаған Сақа:

– Ошакқа тас болған қызды көрген де, естіген де жоқпыз ғой, Қанаш-ие?
– дейді сөзін жалғастырып.

– Әрине.

– Бұл қыз да бір байға тиюі керек қой?

– Сөз бар ма онда.

– Сонда кімге?

– Қайдам!.. Бұйрықты біреу бар шығар.

– «Бұйрық» деген не ол? Оның тура аты – «Қалың мал». Малды кім көп берсе, Айжанды да сол әкетеді. «Ақпанның қызы» дегенді қайбір «қас батыр, қайран жақсы» дейтін аталықтар, күпсіген байлар, немесе терезесі тең жастар алар дейсің. Менсіне ме олар бұл сияқты сорлының қызын? Тоқал керек, бала керек кәрі-құртаңның біреуі алып кете барады да!.. Ондайлардың талайын көріп жүрміз.

– Рас! – деді Шоқан ауыр күрсініп.

Айжанда Сақаның өзінің де көңілі болатын. Бірақ, құлағына «Шоқан да құмартады дейді» деген сөз шалынғандықтан «рас болса ұятқа қалармын» деп өзін-өзі еріксіз тежей беретін. Тағы бір сезіп жүргені – әмеңгерлік заңымен мосқал жеңгесі – Салиқаға еріксіз қосылған Жақып та, «Айжанды тоқалдыққа алмақ» деседі. Ол Айжанға кіжіндей де бастаған, бірақ, Бүбі үйінде мазалауға бата алмаған да, одан кейін жайлау жаққа алыстап кеткен. Төре тұқымынан Айжанға одан басқа да көз алартарлары аз емес. Айжан Малтабардан босанған хабарын естіді-ақ, олар өлімтікке шапқан қасқырлардай қаптайды да, өзара таласып қай жеңгені жейді.

Малтабардан басы босана қалған күнде, Айжанның төбесіне төнетін осындай қара бұлттар барын аңғаратын Сақа, Шоқанның әу-жайын байқау ниетімен, оның:

– Сонда не істеу керек? – деген сұрауына:

– «Теңі ме» деген біреуге басын байлау керек, – деген жауап берді.

– Кімге, сонда?

– Мысалы, маған!

Бұл сөздер аузынан шыға сала Шоқанның кескініне көзі түскен Сақа шошып кетті.

Шоқанның көздері шатынап, дірілдеген ұрт еттері түйіле бастаған екен. Ондайда қаһарын төгер адамы қашып құтылу керек. Сақа да сөйтуге орнынан қобалжи бастап еді, ашуын ақылына жеңдірген Шоқан:

– Отыр! – деп қойды Сақаға алая қарап.

Шоқанның әлгінде жел үрлеген қызыл шоқтай жайнап кеткен көз жанары қалпына түсе бастауын көрген Сақа, қобалжуынан орнығуға айналды.

– Ендігәрі айтасың ба, сондай сөзді? – деді Шоқан.

– Айтсам, аузыма қан толсын.

– Жаңа неге айттың?

– Сені сынайын деп.

– Неге?

«Бас кеспек бар да, тіл кеспек жоқ» деген деп бастап, Сақа Айжан мен Шоқан жайында естігендерінің бәрін айтып берді де:

– Кәне, өтірік деші осыны? – деді.

– Өтірігі де, шыны да бар, – деді Шоқан.

– Қайсысы өтірік, қайсысы шын?

– Шыны: осы қызды кішкене күнінен жақсы көретінім рас, бұл араға сол қызды басына төнген қатерден арашалауға келуім де рас; ал, өтірігі: осы қызға мені үйленеді деген жорамалдар...

– Неге өтірік болады ол?

– Мен сияқты оқыған, саналы адамға үйлене қою оңай емес...

– Неге қиын болады ол?

– Үйленетін адаммен әуелі танысу керек, одан кейін сынасу керек. қылығы, мінезі сыныңа толу керек, оның сынына сенің толуың керек, бір-біріңе ұнауың керек, бірінді бірін сүюін, керек, содан кейін ғана қосылуға болады...

– Ойбо-о-ой, – деді Сақа даусын созып, – ертегі ғой, мынауың?! Киіз туырлықты қазақ арасында көрмек түгіл, естімеген де жұмыс қой бұл!

– Көрмесең көресің. Орыс сияқты мәдениетті елдердің арасында бұл – дағдыға айналған іс.

– Қазақты сол дағдыға үйретпекпісің?

– Несі бар, үйретсе?

– Әй білмеймін, – деді Сақа басын шайқап, – байларда мындаған жылқы болады, солардан үйретілгендері жүзге жетпейді, өзгелері жүген-құрық көрмеген асаулар. Қазақ та солар сияқты емес пе? Қалай үйрете аласың олардың бәрін?

– Ол, рас, бірақ... – деп келе жатты да, бұл тақырыптағы кеңесті Сақамен

соза беруден пайда жоғын абайлаған Шоқан, – әй, – деді тізеге алақанымен қағып қап, – қысыр сөзді қояйық та, іске кірісейік.

– Қандай?

– Бүркегенмен беті ашылып қалған сөзді қайтеміз, жасырып? Бүгін менің Айжанға жолығуым керек.

– Е, бәсе, – деді Сақа қуанып кетіп, – мені босқа шығғырғанша, жөніңе көшші, солай! Не істеу керек, жолығу үшін?

– Менің балағандарға қайтып баруым ықпайсыз.

– Әрине.

– Сен барасың да, онда?

– Әрине. Сен осы үйде күтесің.

– Өйтуге болмас.

– Неге?

– Мен қала тәртібінде өскен адаммын. Оның тәртібінде – қыз жігітке емес, жігіт қызға барады.

– Сонда не қыл дейсің?

– Сен кешікпей жөнел де, қыбын тауып қызға тіл қат. Егер келуге көнсе, мен оны бұл үйде емес, жолда тосайын.

– Қай тұста?

– Мына бір тайыз өзенді кесіп өткен едік қой.

– Иә, аты – Қылшақты.

– Мен оның жағасында тосармын да, сен қызды ертіп келерсің.

– Мақұл. Бірақ, қыз байланған соң.

– Түнде ай жарық қой.

– Ауыл ұйықтады-ау деген шақта. Мен білетін Айжан болса, көзге түсіп, өлсе келмейді. Жұрт ұйықтай келуі мүмкін.

– Егер келсе!..

– Басқа шақырады десе, әрине, келмейді. Сені шақырады» десе, еншалла, келер деймін.

Ұмытып барады екеміз: Жаман Жалғызтау мен Саумалкөл бекетінің, орталығы саналатын Сырымбетте жәмшік аты байланбайтын, екі жақта жүргіншілерді біріне бірі жеткізіп салатын, түйісе қалғанда ғана аумастыратын. Бүгін, сәті түскенде, Жаман Жалғызтаудан келген ылаушыға Саумалкөлдікі кезіге кетті де, қонатын Шоқанды ертеңіне алып қайтуға ризаласты. Жалғызтаудікі сол күні қайтып кетті.

Саумалкөл аттары етті де, тың да екен. Әсіресе, ойнақшыған көкжал шабдар біреуі шайтанның отын ала қашқандай. Сақа сол атпен балағандарға күндіз шоқытып барып қайтты да, Шоқанға қуанышты хабар әкелді:

– Ретін келтіріп тіл қаттым, – деп ол, – «жарайды» дегендей басын изеді. «Шоқанның асын ішкізіп Жатқызамын да, ауыл ұйықтады-ау деген шақта осы атпен оралып, міңгестіріп қайтам» дедім. Оған да басын изеді...

– «Бас изеген» бола ма екен, – деді Шоқан кейіп, – аузынан уәде алу керек еді ғой!..

– Сөзге мылқау сияқты қыз ол. Біреулер бірдемелерді айтса, естімеген адам сияктанып, бедірейіп отырады да қояды. Сонда, сөз білмейді емес; айтқысы келгенде ағып тұрады...

Қызыл інірде Тоқпақбайдың қонақасысы да келіп қалды. Ыдыс та, дастарқан да, орамал да тозықтары жеткен» мен таза екен. Ет те, сорпа да өлердей дәмді. Қаймаққа бұлғаған ақ ірімшік те сондай. Тоқпақбай қонағына осыларды Айжан даярласқанын айтты. Сақа әкесіне білдірмей, Шоқанға «көрдің бе?» дегендей көзін қысып қойды.

Ет еңсеріліп желінді. Дегенмен, бүйрек майы қалпақтай тушаның семіз етін тұтасымен тауыса алмайтын болған соң, Шоқан жарты етін ертеңгі сәскелікке қалдыртты. Қонақтарын түні бойы күзетіп шыққысы келген Тоқпақбай, қораға қонып қалды. Бір қаға берісте баласы оған:

– Түнде Шоқан екеуміздің қайда баруымызда жұмысың болмасын, – дегенді ескертті.

– Болсын, – деді олардың қайда барарын іштей жорамалдаған Тоқпақбай.

Орда мен балағандар арасы үш-төрт шақырымдай жер еді, Қылшақты қақ ортада. Өзеннің көлге құятын сағасында Айжан мен Сақаны күтіп тұрмақ болған Шоқан Сақаның «ол тұсқа дейін атқа міңгесіп барайық» деуіне көнбеді, кешегі жайдақта қажалған тақымы, өйтуге жарамайтынын жасырды.

Жұрт жатты-ау деген шақта, екеуі балағандарға жаяу бет алды. Шоқан кешқұрым Тоқбетке:

– Сен астан кейін іңірде жат та, ұйқыңды қандыр, ай жарық, мен осы маңда Сақамен біраз жүре тұрам, – деген.

Тоқбет ас ішкеннен кейін, ауыз үйдегі әлдене төсенішке қисайған да, ұйықтаған тәрізді дыбыс білдіріп ояу жатқан. Өзін тәртіпті солдатпын деп санайтын ол дыңдай офицерге күзетшілікке берілгеннен кейін, сақтық жасап, қауіп жоғына көз жеткенше қалғымайтын. Оның үстіне, Омбыдағы полиция басқармасының, «Уәлихановтың басқан ізін түгел бақыла» деген тапсырмасы да бар.

Осы себептермен, балағанға беттеген Шоқан мен Сақа орда іргесінен басталатын орманға жасырынғанша тасадан соңдарынан қарап тұрды да, қараларын үзген шақта берданкасын көлденең ұстап соңдарына түсті.

Айжан мен Шоқан туралы жүріп жататын әңгімелерден оның хабары жоқ еді, дегенмен, Шоқанның жүріс-тұрысына қарап, бірдемені ол да жорамалдады, оның арты неге соғарын күтті.

Қылшақтының құйылысына жақын сырғауылдан салған көпірге жете, бұлар аралап келе жатқан ағада шоқтары таусылып, аржағынан ашық алаң басталды. Сақа көпір үстінде тоқырады да:

Осы арадан ажырайтын болып ек қой, – деді Шоқанға, – ай жарық, эне, балағандар ербиіп көрініп те тұр, мен оларға жалғыз баратын болған едім ғой.

– Сөйдегенсің. Бірақ, мен неге ере бармаймын?

– Уәделескен едік қой ол жайда?

– Бірақ...

Ешбір «бірағы» жоқ, Қанаш. «Уәде құдай аты». «Ердің екі сөйлегені...»

– Сөзді көбейтпей жөніңе тарт! – деді Шоқан. Сақа ентелей басқан адыммен кете барды.

Осы бір тұстың масасы ерекше қалың болатын еді. Солар Шоқанның үстіне бұлттай оралып, жан сақтарға жер таппады. Бар айналасы, – қайыңның жапырақты бұтақтарын қапсыра ұстап, денесінің ашық тұстарын қағына беру. Одан мазасы кетуі кеміген жоқ. Шыбықтан жасқанған қалың маса өршелене түсіп, үстіне жабыла қонды да, түйе мен жылқының қалың жон терісінен инедей өтіп кететін тұмсықтарын қадай бастады.

Шоқан өн бойын сипалаумен болды.

Масалармен алысып, көпір маңында ерсілі-қарсылы жүрген Шоқан, бір мезетте, іші пысқандай, ойға да шомып кетеді. Сондағы бар ойы Айжан төңірегіне ғана оралады.

Бұл, әрине, мейлінше әдемі қыз. Қала, далада көрген қазақ қыздарынан әдемілігі буған маңайласатын қызды Шоқан кездестірген емес. Бұл қазақ, сұлуы. Қазақтан да бұндай сұлу кездесуін Шоқан ұлттық мақтаныш көреді.

Бірақ, сырты сұлудың іші сұлу ма? Яғни қылық, мінезі (ұлу ма? Ажары меруерттей мөлдіреп туратын талай әйелдің қылықтары мен мінездерінің түкке тұрмайтынын кездестірген. Ондайлар қақта да жоқ деймісің? Естуі мақтаулы болғанмен, Айжанның қылық-мінезінің қаншалық құнды екенін кім біліпті?..

Сақа Айжанды ертіп әкелуге кетті. Ере ме, жоқ па? Келе ме, жоқ па? Ермесе не істеу керек? Ере қалса, жолыға қалса, саналы өмірін қалада өткізіп келе жатқан Шоқан ауыл қызының тілін таба ала ма? Ұғыныса ала ма?

Оның Айжанды көргенге дейінгі ойы бір басқа еді, көргеннен кейін бір басқа. Көргенге дейін оның негізгі мақсаты – қақтың ескі, феодалдық әдетінің, темір торына шырмалған бір сорлы қызды, қайткенде содан құтқару еді. «Қыз одан кейін қайту керек?» дегенді ойланбаған, «үйленем» деу басына да кірмеген, жәй «әдемі» дегенге, бозбалалық қызығу ғана болатын, «оның арты насырға шабар» деген ой да жоқ-тын.

Айжанды көргеннен кейін бұл ойы түбірімен өзгеріп кетті. Оның сымбаты мен ажарына көзі түсе, қатты қызықты; алғаш сана емес, жыныстық сезім билеген Шоқан, оны құшуға құмартты. Кейін, ақылға келген шағында да, осы құмарлықтан шыға алар халі жоқ сияқты; сонда, егер Сақаға еріп Айжан келе қалса, құмарлығын оған хайуандық түрде білдіру керек пе? Адамдық түрде білдіру керек пе? Бастапқы түріне Шоқан, әрине бара алмайды, ол – еуропалық, орыстық тәрбие алған, саналы мырза; «адамдық түр» дегеннің мағынасы – екі жағының да сүйіспендік тіл тауып, бірін-бірі ұғу; сондай тілді Шоқан да, Айжан да таба ала ма, жоқ па?

Бұл мәселені Айжанмен жалғасқан шаққа қалдырған Шоқан Айжан тағдырына тағы да толғанып кетті. Еуропаның, орыстың, орыс тіліне аударылған басқа елдер көркем шығармаларының бәрін дерлік, судай сапырып оқыған Шоқан ғашықтық жайларының талай түрімен таныса жүре, Айжан тағдырына ұқсас тағдырды бір ғана шығармадан кездестірген, ол петрошевшілдердің көрнекті біреуі – Николай Петрович Григорьевтің «Солдат әңгімесі» аталатын қысқаша хикаясы. Октябрь революциясына дейін ешбір баспасөз бетін көрмеген бұл хикая. Омбыдағы кадет корпусының оқушыларына қолжазба күйінде тараған.

Кейін «петрошевшілдер ісі» аталатын архивтық материалдардың III-томына қосылған бұл хикаяның қысқаша мазмұны төмендегідей: Петербурттағы әскерлік бөлімшелердің біреуіне қайыршы шал келеді, солдаттар танысса, шал Семенов атындағы лейб-гвардиялық полктың 1812 жылғы Отан соғысында атаққа шыққан солдаты – Михайлов екен. Солдатқа алыну тарихын ол төмендегідей баяндайды:

Крепостнойлық шаруаның баласы едім. Тұрмысымыз нашар еді. Бірақ, мен жұмысты қиратып істейтін балуан жігіт болып естім. Бізді қарамағында ұстайтын помещик қатал, қиянатшыл, бейбастақ неміс болатын: кім көрінгенді қазықпен сабайтын, өлтіріп тастайтыны да болатын, себепсіз балағаттайтын, жас қыздарды тіпті бала қыздарды зорлай беретін... Бір күні жұмыстан келсем кәрі әке-шешем жылап отыр. «Неге?» десем жанымдай жақсы көретін, сымбатты, сұлу болып өскен қарындасым Машаны әлгі қожамыз масқаралап кетіпті! Ыза мен намысқа шыдамай қожаға бардым да сілесін қатыра сабадым. Сол үшін өкімет мені солдатқа берді. Мен 1812 жылғы Отан соғысына қатынасып, үлкен абыройға іліктім, наградалар алдым.. Содан үйіме оралсам, әкем де, шешем де өлген, ауруға шалдыққан қарындасым өлім алдында. Осы күйіктен арақ ішіп кеттім де, осындай қайыршылық халге жеттім!

Осындай халдерін баяндай келе, Франция халқы қиянатшыл королін қуғанын айта келе, орыс солдаттарын орыс патшасын да тақтан қууға шақырады. Ол шет елде, әсіресе Францияда қожалары кедей шаруаларды, солдаттарды адамша ұстайтының Россия шаруалары мен солдаттарының халі өте ауырлығын, орыс патшаларының Россияда тізгінді мейірімсіз немістерге ұстатуын сипаттай келіп, шал әңгімесін:

Француздардан біз – орыстар кембіз бе? Әкелеріміз құдайға илануды айта жүре, «оған сенбе, өзің сен» дейді. Шіркін, маған ерік берсе, орыс балалайкасына немістерді билетер едім де, «кузькинаның шешесіне жіберер едім!» Неден қорқамыз, біз – батыр солдаттар? Өлім біреу-ақ!.. Қандас шаруаларды байларға қорлатпаймыз, оларға азаттық әпереміз! – деп аяқтайды.

«Француздың ұлы революциясы аталатын 1789 жылдан, Европада 1848 жылы болып өткен революциялардан, 1825 жылы болған декабристер көтерілісінен, 1849 жылы әшкереленген петрошевшілдер оқиғасынан хабары толық, бірақ, өзі монархиялық пікірдегі Шоқан бұл оқиғалардың біріне елтімей, үнемі міней қарайтын, сондықтан, Григорьевтің «Солдат әңгімесін» оқыған шақта, көркем әдебиетке талғамы күшті Шоқанға қара-дүрсін жазылған қысқа шығарма оншалық әсер ете қоймаған.

Сол әңгіме Айжан тағдырына байланысты есіне түскен шақта, Шоқан үлкен мән бере бастады. Машаның да, Айжанның да тағдырлары ұқсас. Машаның әкесі мен Айжанның әкесінің де тағдырлары, Машаның солдат ағасымен, Айжанның жетімдікке берілген ағасы – Жайнақтың да тағдырлары бір-біріне тым ұқсайды. Жайнақтың өлі-тірісін, тірі болса не халде екенін білер жан естілмейді. Ақпанның халін көзімен көрді. Айжан сырласуға әзір тұр. Одан не нәтиже шығары белгісіз.

Оны Малтабардан айырып алу оңай сияқты орыс заңына жүгінсе, ешкім де бөгет бола алмайды. Бұндай күшке әкесінің жығыла кетуіне кім кепіл? Егер алыса кетсе ше? Әкені жығу оңай боп па? Жыққанда не болмақ? Ел не демек бұл оқиғаға? Әкесінің мінезі қатал екенін біледі. Сондай әкені

жауықтырып алса, арты неге соқпақ?

Осындай сұраулар басын қатырып жіберген Шоқан, үстіне үймелей қонған масалардың денесін тітіркендіре ащы шағуын да елеместік халге жетті.

Шоқан солайша жүре тұрсын, біз Айжан жаққа оралайық.

Шоқан аттанып кеткенде, өз балағанының босағасына сүйеніп тұрған Айжанның жылап қалғанын білеміз. Тарантастың қарасы үзілген шақта, ол әкесінің төсегіне келді де, шөке түсіп, ал кеп еңіреді.

«Бұ несі?! – деп ойлады, төсегіне жамбастай қисайған Ақпан, – сағынды дейтін екі туып, бір қалғаны емес, әлде, жақсылық көргені есіне түсті ме екен? Оған неге осынша бүлінеді?!.. Сырттай болсын, іштей болсын, алғыс айтуы жетпей ме?»

«Шоқанның Айжанда көңілі бар» дегенді Ақпан естіген жоқ, сондықтан «жас шіркін, – деп ойлады ол қызы туралы, – әдемі жігітке көзі түскен соң қызығып қап, қолы жетпейтін жұлдыз екенін еске түсірді ме екен? Әрине, ол – аспанда, бұл – жерде. Екеуінің арасы тым алшақ!»

Ойын әр саққа жүгірткенмен тиянақ таба алмаған Ақпан, екеуін үдете түскен қызына бірер рет «оның не, Айым?! Қойсаңшы, балам!» деп еді, қою орнына күшейе түсті... Неге бұйту себебіне ақылы жетпеген Ақпан несі болса да жәй жылау емесін аңдап, қызының қылығына жаны ашыған жүрекпен, көз жастарын тамшылатып қойды, онысын Айжанға сездірген жоқ.

Айжан сол қалпында ұзақ жылар ма еді, қайтер еді, – егер күн байыр шақта балағанына Тоқпақбай кіріп келмесе.

– Айжан үйде ме? – дей кірді ол, іші көлеңкеленуге айналған балағаннан, Ақпан төсегінің ығында шөкесінен жатқан Айжанды абайлай алмай:

– Үйде, – деді Ақпан.

Айжан жылауын доғара қойып, ықылығын білдіргісі келмей, даусын таныған Тоқпақбайдың неге іздеу себебіне құлақ тікті.

– Әлгі Шоқан мырзаға қонақасы берейін деп ем, – деді ол.

– Қайда тоқырады? – деді Ақпан.

– Қысқы ордаға. Бүгін сонда қонатын болды. Қонақасыға қара ала тушаны сойдырып жатырмын. Біздің үйдегі салақтау екенін білесіңдер. Орамал, дастарқан, ыдыс-аяқ дегендеріміз кірлеу болады. Асты Шоқанға олармен апару ұят. Төре тұқымдарының бәрі де кінәмшіл, ақсүйек,

жиіркенімпаз ғой. Даяр асты дәмдендіріп пісіру де біздің қатынның қолынан келмейді. Қаймаққа бөктірген ақ ірімшік те ала барайын деп ем. Оны Шоқан өзі жақсы көреді екен. Айжанға осы тамақтарды әзірлес, ыдыстарды тазалас дегелі келіп ем. Бұл баланың пісірген тамақтары дәмді болып жүр ғой, – деді Тоқпақбай.

– Қайдам? – деді Ақпан, көп жылаған Айжанның ас әзірлеуге халі бар-жоғын біле алмай. Өзі қалғып жатыр еді, Айым, әу, Айым! – деді Ақпан оятқан боп.

– Барам, – деді, Тоқпақбайдың сөздерін түгел естіген Айжан, «әу» деудің орнына, басын көтеріп.

– Тоқаң саған кепті ғой, Айым.

– Естідім.

– Ұйқылы-ояу жатыр екенсің ғой, «барам» дедің ғой?

– Барам! – деді Айжан, сілкіне түрегеп.

Шақырғанға қуанып кеткен ол, жылау артынан тынысын тарылтып, жиіленіп кеткен ықылықтың әп-сәтте қайда жоқ болғанын білмей де қалды. Қалжыраған бойы сергіп кетті. Өйтпегенде ше? Шоқанға қолынан дәм жасап беру, қандай бақыт! Шапшаң қимылмен дәмді тағам әзірлеуге кіріскен Айжанның есі-дерті Шоқан: бала шағында көрген сәттері де көз алдынан қайта-қайта тізбектеліп етіп жатыр. Іңірде жер-ошаққа жағылған от, ай туғанша түнерген төңіректі тіпті қап-қара ғып жіберді. Айжан «сол қараңғылыққа бөленіп, бір жағынан Шоқан шыға келе ме» деген сезіммен, жалт-жұлт айнала қарай берді...

Тағамдар тәтті болып даярланды. Соларды апарыса келген болып, бір қаға берісте тіл қатқан Сақа, Айжанға астан кейін, ауыл ұйықтай оралатының көнсе оны ерте кететінің өйтудегі мақсатын айтты. Оның:

– Барасың ғой? – деген сұрауына, Айжан басын изеді.

Сақа ауыл ұйықтай, ай туа келсе. Айжан балағанның көлеңке жағында күтіп отыр екен.

– Әкең сезді ме, бұныңды? – деген сұрауына:

– Білмедім, – деп жауап берді Айжан.

Әлі көз шырымын алмаған Ақпан қызының кештен бергі жүріс-тұрысын аңдуда. Түнде бір жаққа барар қалпын да аңғарды. Құлағы сақ ол Сақаның келген сыбдырын да, Айжанмен арасында болған сұрау-жауапты да естіді. Олар жөнеле бергенде, есікке еңбектеп кетіп, қаралары үзілгенше қарап тұрды. Олар орда жаққа беттеген соң, Сақаның Айжанды Шоқанға апара

жатуын да жорамалдады. Қызының адамдық қасиетін білем деп ойлайтын Ақпан бүгінгі қылықтарына аң-таң. «Шоқан» десе елпілдеді де қалды! Неге?! Әлде, бейбақ, «алады» деген дәмеде ме? Болмайтын нәрсе ғой ол! Аспандағы айға қол созу ғой! Босқа әурешілік қой, олай ойлау!.. Ендеше неге елпілдейді?! Мазақ болуға ма? Ондай бала сияқты емес еді ғой! Неге сұрамадым? Неге тыймадым? Неге жібердім, қасқырға, бейкүнә лағымды? Неге арашаламадым, әлім жеткенше? Неге өлмедім жолында?!..

Осы ойдан Ақпан ағыл-тегіл жылады! Өзінің дәрменсіздігіне күйінді. Сөйтіп ақыры қалжырап, сүйретіле кеп төсегіне қисайған, ұйықтап кетті.

Айжанның келер-келмесіне көзі жетпей тұрған Шоқан олардың көл жиегіндегі қамыс ішімен қасына таялып қалғаның басқан аяқтарының сыбдырынан аңғарды. Бірақ, адам я хайуан екенін шамалай алмаған ол «көлдің қопасында қабандар жүреді» дегенді есіне түсіріп, шалбарының оң жақ қалтасындағы пистолетін суырды да, хайуан көрсе атуға ыңғайланды.

– Айжан екеуміз, – деді Сақа, құрақ арасынан көріне беріп.

Шоқанға жақын келген Айжан басын иіп сәлем етті. Енді не істеу керек?

Қала қызымен қалай жолығудың не десудің жайын Шоқан жақсы біледі, ауыл қызының жайын білмейді. Сондықтан, Айжанға не дерін білмей аңырып қалғанда:

– Масасы көбейіп кетіпті ғой мынау араның, – деді Сақа, – ордаға тез жетіп, баспана табайық. Ал, кеттік!

Сақа бастай берді.

– Сіз жүріңіз, аға! – деді, еркектің алдына әйел түспейтін ауыл әдетін сақтаған Айжан Шоқанға.

– Қатар жүрейік, – деді ол.

Қатарласқан Айжанды Шоқан қолтықтауға ыңғайланып еді, олай жүруді көрмек түгіл естімеген Айжан «бұнысы несі?!» дегендей қымсынып денесіне Шоқанның, созған қолын жуытпады.

– Қала ғұрпы осылай, – деді Шоқан.

– Мен ауыл баласымын ғой, аға!

«Баласымын ғой» деуін, Шоқан «баламын ғой» деген мағынада ұқты.

– Ордаға беттеген сүрлеу, тау етегіне таяна екіге айрылатын еді: оңға қарайғысы – ордаға, солға қарайғысы – Сырымбет тауының екі өркешінің арасындағы Беласуға.

Сақаның еркіне салса, Шоқан мен Айжанды ордадағы Шоқанға төсек даярлаған бөлмеге кіргізу, «аржағын аллаға тапсырып» жапқан есікті өзі сыртынан қарауылдау еді. Осы түннің аржағында Шоқан мен Айжанның арасында қандай қарым-қатынасы болуында Сақаның жұмысы жоқ. Бүгін екеуін оңаша қамады, Шоқан алдында құрдастық қарызын ақтады, одан кейін қайтсе де мейілдері!

Сол ойдағы Сақа жолдың айырымына жеткенде, оңға қарай ойыса беріп еді:

– Айжан екеуміз, – деді маңадан үн-түнсіз келе жатқан Шоқан солдаты орман арасы мен тауға көтерілетін соқпақты қолымен нұсқап, – мынамен кетеміз.

«Солай ма?» дегендей Айжанға қарап еді:

– Ықтиярыңыз, аға! – деді ол.

– Ойбай-ау салулы төсек, салқын үй барда, маса-сонасы көп ағаш арасынан не аласыңдар? Және «сол саланың ар жақ, бер жағында түп мезгілдерінде аю жүреді» деген сөз бар, – деді Сақа.

– Мейлі, арыстаны, жолбарысы аралас жүрсе де, – деді Шоқан.

Шоқан мен Айжанның Сырымбет саласына беттеп кетулеріне көзі жеткен Сақа:

– Мен де ерем, сендерге, – деді.

– Ермейсің! – деді Шоқан бұйрықты үнмен.

Сақа тіл қайыра алмады. Мана балағандар қасында кездескен сәттен бастап, Сақаның байқағаны: Шоқанның бала күндегі өзімшіл, тәкаппар мінезінің бірталайы әлі де сақталыпты, әлі де «айтқаным болсын» дейтін сияқты. Онысына қарсылассаң, аяғы жанжалға соғады.

– Кеттік, Айжан! – деп, Сақаның бетін қайырған Шоқан Беласу соқпағына түсе берді, Айжан артынан ере берді, Сақа қалшия қалған қалпынан қозғалмады. Ол Шоқанның неге бұйтуіне түсінбей тұр. Қызды иемденгісі келсе, есігі жабық, оңаша ағаш үйден қолайлы жер жоқ. Аттың арқасы қажаған тақымын әрең басып жүріп, сол жайды Шоқан Сақаға айтқан) өрі бірталай таудың төбесіне қиналып шыққанда не болады? Айжанға да Сақа аң-таң: бұған дейін кісі-киіктеніп, маңына бозбала атаулыны жолатпайтын ол «Шоқан» дегенде, неге жұрдай бола қалды сақтық қылықтарынан?!

Айжанның бұйтуіне Сақа түгіл Шоқанның өзі де аң-таң. «Үн-түнсіз неге ере береді? – деп ойлайды ол. – Оның тілін менің таба алмауым сияқты, менің тілімді оның да таба алмауы ма, бұл?! Неге келе жатқаның қайда келе

жатқанын шамалай ма, тегі?!

Осы бір сәтте Шоқанның ойына бала кезіндегі бір оқиға түсе кетті: төрт-бес жастағы кезінде, әлдекім оған аққудың қауызынан жаңа шыққан сары үрпік, көгілдірін әкеп сыйлаған; Шоқанның жан-тәні соның үстінде болып, көз алдында ірі аққу болып өскен, ол өте сұлу және өте қылықты құс болған: қашып, қуып... деген сияқты Шоқанмен ойнайды; итті тістеп алса қаңсылататын, ешкіні тістеп алса бақыртатын, басқа баланы тістеп алса жылататын тістері өткір ол ешуақытта Шоқанның жанын ауыртпайды; өкпелей де, еркелей де біледі; түнде үй қасына қалғитын құс, Шоқан көбірек ұйықтап қалса, бар даусымен қиқулап оятады; Шоқан оған үнемі ақ ірімшік береді, кейде ол «өзің де же» дегендей, тұмсығына тістеген ірімшікті Шоқанның аузына тосады; Шоқан қайда барса да соңына ереді, кейде адасып қалса, қашан көргенше сұңқылдап мазаны кетіреді... Сол аққуды бір түнде, ауыл ұйықтай ұрланып келген қасқыр ала қашып, зарлана сұңқылдаған даусынан оянған ауыл да, Шоқан да міне қуатын ат табылмай, ажалдан айырып ала алмай қалған. Қолында өскен сол дос – аққуы есіне түссе, зарлы сұңқылы құлағына естіле қалғандай, жүрегі елжіреген Шоқанның тұлабойы тітіркеніп кететін...

Тауға өрлей соңына еріп келе жатқан Айжан Шоқанға нақ сол аққу сияктанып кетті. Бұл да аққудай, үн-түнсіз елпілдеп келеді. Сонда, Шоқан кім? Жаны сүйер досы ма? Әлде, жегелі келе жатқан қасқыры ма?

Айжан «қасқыр» деп емес, «адам» деп еріп келе жатыр. Баяғы Құсмұрыннан Омбыға аттанып бара жатып, жолынан әдейі бұрылып кеп, шешесіне тапсырып кетуі, Айжанның күні бүгінге дейін көз алдында. Содан бері, Айжанның ұғымында, дүниеде шын адам жалғыз ғана, ол – Шоқан. Шоқанды көру арманы болып жүрген шақта, құдай айдап келе қалды, балағандардан кеткенде қайтып оралмас деп қайғырып еді, енді шақыра қалды; сөзге келмей баруға көне кетудегі мақсаты – оңаша бір жер тауып, басындағы мұңын түгелімен шағу еді, сол ниетпен келген Айжанның Қылшақты көпіріне келе, тілі байланды да қалды! Әлі де сөйтіп келеді, тілі, ол, осы тілі «оңашаланса шешілер» деген үмітте; Шоқан қайда беттесе де соңынан ере беру себебі осы. Шоқанның да ойы ақылды боп өсіп келеді «мұсылманша көп оқыпты» деп естіген Айжанмен оңашада еркін сөйлесіп, ау-жайын байқау, жүрек сырын содан кейін ақтару.... Тоқырауға келе жатқан тұсы, – Сырымбеттің мана күндіз көрген екі өркешінің бірі.

Барлық таудың да өркештенген тұсы жалаңаш тастардан құралуы сияқты, Сырымбеттің де екі өркешінің оң жақтағысы тікшіл, сүйірлеу еді. Мұқылынан тікшілі біраз биік және сырттан сүйір көрініп тұрғанмен, төбесіне шықса ортасы үлкен кигіз үйдің жұрты тәрізденген дөңгелек, оның төңірегінде жайылған керегеге ұқсас тас қорған бар; Шоқан өркештің ондайлық құрылысы барын білмейді, оның ойы – өркештің үстіне шығып отыру. Соған жеткенше, артынан ерген Айжанға тіл қатпақ емес. Екеуі де

таудың төскейіне үн-түнсіз ентелеуде...

Шоқан «бармайсың» дегенмен, жандай досын белгісіз қауіптен қорғау үшін, аз уақыт орнынан қозғалмаған Сақа, олардың қарасы үзіле, бой көрсетпей, соңдарынан еруге ыңғайланып еді, сырт жағынан сыбдыр естілді. Сақа жалт қараса, мылтығын көлденең ұстаған Тоқбет!

– Сен қайдан? – деді Сақа оған сыбырлап.

– Өзің ше? Қайда барасың?

Шоқанның соңынан.

– Неге?

– Мен оның күзетшісімін.

– Қайда кеткенін білемісің?

– Білем. Мен сендердің соңдарыңнан еріп келем.

– Білемісің, қайда тоқтарын?

– Шамалаймын.

– Жолын таба аламысың?

– Табам. Күндіз көргем. Сен кейін қайт, – деді Тоқбет, мылтығын көтеріп, – мынау барда оған ешкім тие алмайды. Барған жерінде тасаланып отырам да, қайтарда арттарынан ерем.

«Қайтайын» деді де, кейін бұрылған боп Тоқбеттен тасаланып тұра қалды да, ол ұзай соңына ерді.

Тоқбет қайыңы, терегі, қарағайы аралас, арасынан ит мұрны өтпейтін, ағаштары жуан биік боп өскен қалың орманның арасын кезетін соқпақпен, Шоқан мен Айжан кеткен жаққа ентелей өрледі. Сол бір тұста таудың иығынан құлайтын ағысы қатты бұлақ болатын, соқпақ соны жиектейтін.

Алаңқы жерде жарқырап тұратын айдың сәулесі орман жынысының ішінде қара көлеңкеленіп кетті. Адамның мезгілсіз жүрісінен мазалары кеткендей, орман арасының құстары у да шу бола қалды. Орман арасының әлде не аңдары қалғудан шошып оянғандай бұтақтарды сыбдырлатып қаша жөнелісті...

Шоқан мен Айжан соқпақты бойлай тауға өрлеп барады. Шоқанның күндіз аяғын әрең бастыратын қажалған тақымы тауға өрлей жазылып кеткен сияқтанды. Шамалы қарсаң кездескенде алқына бастайтын Шоқан, тікшіл биікке өрлегенде, жайпақ жермен келе жатқан кісідей ендікпей,

демін еркін алады. Бұндай сергектігі, бойына махаббат сезімі құйған қуат сияқтанады оған.

Олар сол қалпымен Сырымбет саласының қырқа жонына шықты. Шоқан солға қарай ойысты.

– Аға, қайда? – деді демін ентіге алған Айжан тоқырап.

– Анау өркештенген тастың төбесіне.

– Осы тұсқа тоқтасақ қайтеді?

– Шаршадың ба, Айым? – деді Шоқан кейін қайрылып. Айжанның ентігуін көрген ол:

– Қолдасып көтерілейік! – деді де, Айжанның сол жақ алақанынан ұстады. Нәзік алақанның қылуы оттай жалындап тұр.

Жетектеген Шоқанға Айжан қарсылық білдірген жоқ. Қырынан қаланған жалпақ тастардың үсті кедір-бұдыр екен, олардың бетіне қалың боп шыққан қына шыққа малшынып, аяқ басуға тайғақ. Айжан бірер жерде сүрініп құлай жаздаған соң, Шоқан оның денесін өзіне тартты да, бір қолын арқасынан, екінші қолын тақымынан ұстай, көтеріп алды. Салмағы мамық жастықтай-ақ Айжан:

– Аға, қажеті жоқ! – деп бұлқынғанмен, Шоқан оны босатпады, сол қалпымен қорған тастың ернеуіне жетті.

– Отыруға қолайлы орын бар екен ғой, мұнда, – деп, Шоқан көтерген Айжанды ернеуге түсірді де, белінен құшақтай, аяқтарын төмен салбырата, иығын иығына тақай отырды. Айжан бұл қимылдардың біреуіне де қымсынбай, ырқына көне берді.

Одан әрі сырласу басталып кетуге тиісті ғой. Бірақ, өйте алмады олар. Қолға – қол, денеге – дене жабысып, басқа – бас тақалғаннан кейін, олардың, өздеріне тәуелді тілдері күрмеліп, бүкіл табиғаттың, олардың ішінде адамның жастық шағына байланысты өркендеу тілдері сөйлеп кетті. Сол тілдер екеуінің де жинақы денесін отқа қақтаған қорғасындай балқытып жіберіп, не болып, не қойғанын олар сезген де жоқ. Махаббаттың осы шырмауынан олар ұзақ уақыт шыға алмас па еді, қайтер еді, егер жақын арадан мылтық даусы гүрс ете түспесе! Түнде, тұнық ауада, тас арасында, орман ішінде атылған мылтықтың даусы тіпті ащы шықты. Шошып кеткен Шоқан мен Айжан түрегеп үлгермей, атылған мылтықтың жан-жаққа дірілдей жайылған жаңғырығы бәсеңдеп үлгермей, екеуінің нақ қасынан добалдай бірдеме домалана құлады. Таң ағарып қалған екен... Екі адам тас үстіне жүгіріп шықты: бірі – Сақа, екіншісі – Тоқбет.

– Аю ғой, мынау! – деді Шоқан шошынған дауыспен үңіле беріп,

шегініп. Қорқып кеткен Айжан оның бауырына тығылды.

– Аю! – деді Тоқбет.

– Кім атты? – деді Шоқан.

– Мен! – деді Тоқбет.

– Сен қайдан келіп қалдың?

– Күзетшің емеспін бе, мен сенің?

– Сақа, сен ше?

– Мен де күзетшімін. Мана айтқан едім ғой, «осы маңайда аю жүреді дейді» деп? Рас болды ғой... Қорбандаған аю көтеріле бергенде зәремнің ұшқаны-ай! Өз қолымда қару жоқ! Құр қолмен бассалғанда, немесе, тас атқанда не істейсің оған!

– Сол кезде мен бір тасты тасалап тұрдым да «талмау жерің осы!» деп, қос өкпеден тартып кеп қалдым! Аң тоңқалаң аса қулады.

– Жігіт! – деді Шоқан риза боп кетіп.

– Көрейікші өзін, – деді Тоқбет масаттанғандай, тірі ме екен, өлі ме екен.

– Тірі болса ойнап жатыр деймісің, бұлайша сұлап! – деді Сақа.

Аңды қозғап көрсе, өліп қапты. Берданканың өткір оғы бергі өкпенің сыртынан тиіпті де, төсінің ар жақ шеміршегін ойып өтіпті, Жүндес аюдың, «үлкендігі құнажын сиырдай» деуге сиярлық. Ұрғашы екен. Желіні сүтке шертіп тұр.

– Осы маңайда күшігі болу керек, – деді Сақа, – тауып алсақ қайтеді?

– Қой, – деді Шоқан, – күшігін іздейміз деп пәлесіне ұрынармыз.

– Қандай?

– Әкесі жоқ деймісің бұның?

– Болса, күшігін ол да қорғасар еді, көрінбегені – болмағаны ғой.

– Болса, қорғанатын мылтық бар, – деді Тоқбет.

– Іздейік, – деді Сақа.

– Қайдан табасың, қалың ағаш пен кесек тастардың арасынан.

– Ана бір жылы, бір аңшының көргені бар.

– Нені?

– Аюды.

– Қайдан?

– Оның айтуынша осы шоқының арғы құлай берісінде, жуандығына екі-үш кісінің құшағы әрең жететін, бұлақтарының аумағы кең қораға сыймастық үйеңкі бар.

– Үйеңкі өсе ме, бұл тауда? – деді Көкшетау жерінің өсімдіктерінен хабары бар Шоқан.

– Хан атаңның заманында, бір орыс үйеңкінің жас шыбығын Есіл бойынан әкеліп отырғызса керек, содан еніп кеткен көрінеді. Өзімнің де көргенім бар, іші кең қуыс, соған аралар бал салады, аю балды алып жейді.

– Ендеше көрейік, – деді Шоқан да қызығып.

– Олар барса, үйеңкінің төңірегіне үйілген, түбімен қопарылған, жуандығы сырғауылдай қарағайлар, теректер, қайыңдар!

– Бұлары несі? – деген сұрауға.

– Көрмей тұрсыңдар ма? – деп жауап берді Сақа, – үйеңкінің анау жоғарыда үңірейіп тұрған қуысына, аюдың бойы жетпейді, өрмелеп шығуға, діңгегі тік, соған сатылап шығуға жасаған айласы ғой.

– Сонда, тамырымен қалай қопарған, бұндай ағаштарды?

– Күшті хайуан ғой ол! Ту қойларды, кішігірім өгізшелерді құшақтай көтеріп әкете береді.

– Апырай ә?!

– Күшіктері көрінбеді ғой, бұл арадан?

– Әне, тығылып отыр! – деді, Шоқанның артына қорғалаған Айжан, үйілген ағаштардың астын қолымен нұсқап.

Бәрі үңілсе, үлкендігі қанден иттей ғана екі ақтөс, қоңыр күшік шөке түсіп отыр. Олардың ығысып бақырғанына қарамай Тоқбет пен Сақа тасадан суырып алды да, екеуін Тоқбеттің шапанына бөлеп, байлады. Үйілген ағашты сатылап, балдың бар жоғын білгілері кеп қуысқа үңілмек оларды ішінен ызыңдай қаптап шыға келген аралар қуып шықты. Жабылған аралардан бәрі де бастарын қорғап, тырым-тырағай қашты. Айжанды Шоқан шинелінің етегіне жасырып, денесін бүйіріне қатты қысып алған еді, сонда байқаса, дірілдеген денесі, от-жалын болып күйіп барады.

«Бүкіл адамзатта жалғыз жанашырым» деп, азғантай уақытқа болса да соңынан ере қалған Шоқаны, қатардағы еркектердің біреуі боп, мылқау нәпсінің соқыр тілегін орындап тынды... Алыстағы арманы болса да, Айжан үшін қалың қара бұлт басқан аспанынан жылтырады деген жалғыз жұлдызы – Шоқан еді; әлгі зорлығынан кейін, оны да қара бұлт бүркеп, әлемді қою қара түн басты да қалды... «Енді, пана тұтарым жоқ, енді бәрібір өлікпін!» деген ойға бекінді Айжан. Сондықтан Шоқанмен ажырасқан соң-ақ, бірінші ағашқа, белін тас қып буған қайыс белбеуді тұзақтап асыла қалмақ...

Айжанның бұл ойын, денесінің дірілі мен қызуынан, Шоқан айтпай-ақ ұқты... Қорқау нәпсінің құлқынына қалайша тез түсіп қалуына, оның өзі де айран-асыр!

Енді не істеу керек? Арқалай қашқан қозыны алысқа апарып, азаптап жеп, тойғаннан кейін өлексесін тастап жортып кететін қасқырдай бет алған жағына тарта беру керек пе? Онда кім болғаны?

Айжанның өлексе болып қалмауына жалғыз ғана жол бар, ол – кедергі атаулыны қиратып, жаны сүйіп үлгерген қызды өмірлік жарына айналдыру. Бірақ, қалай? «Кедергі» дегендерді шамалап көрсе, асуы қиын асқар таулар, кешуі қиын мұхиттар сияқты... Соларды дүние жүзіндегі ғашықтардан кейбірі өте алып, көбі өте алмауын, Шоқан ертегілерден де естіген, кітаптардан да оқыған. Сондай сергелдең жолға Шоқан түсе ала ма, жоқ па? Көп толғанудан кейін Шоқан ол жолға түсуге бекінді. Бірақ, қалай?

Ол жайда, егер тілін шығара алса, Айжанмен ақылдаспақ та, шығара алмаса, өз жоспарын айтып, соны орындауға серт бермек. Ол жоспары: Айжанмен бүгін, қазір қоштасқаннан кейін туған аулына тығыз жүріп кетіп, әке-шешесінен ұлықсат алмақ та, егер олар ұлықсат бермесе, орыс заңына жүгініп күш жұмсамақ; бұл бетінде «хандық» «күндік» деген ұғымдарды сыпырып тастап, тек, «адамдық» деген сананың ғана еркіне көнбек.

Шоқанның бұл ойларынан хабары жоқ Айжанның басын билеген жалғыз ой – қайткенде де тез өлу!

Сондай санада олар Қылшақты көпіріне жетті.

Ол маңайдың жазғы таңындағы ауа құбылысы қызық: түнде айы, жұлдыздары жарқырап тұрады да, таңға жақын, не таң сіберлей көкжиектен көтерілген қою бұлт, лезде аспан әлемін бүркеп ап, желкемдене қалған ауаның екпінімен, сапырыла жөңкіледі кеп, ол кейде төпей құйып өтеді де, кейде «ақ жаңбыр» аталатын сіркіреумен, күн ұзаққа, кейде әлденеше күндерге созылып тұрып алады.

Бүгін де таң құлаң-иектене шығыстан торлана қалған бұлт көкті күтірлете күрілдеп, найзағайын жарқылдата, шүмектей құйып батысқа беттеді де, содан қайтып оралмады, арт жағы сұйыла, сирей кеп, біздің

геройлар Қылшақты өзеніне тақала, аспанның шығыс жиегі жарқырай ашылды да, биік аспанды белуардан тармақты нұрына бөлеген күн, көк төбесінен жайнап көтеріле берді.

«Айжанды түнде осы арада тосып алған Шоқанды серіктері осы арадан ордаға қайтар» деп ойлаған еді, өйтпеді Шоқан. Көпірге тақала:

– Сендер қайта беріндер! – деді ол Тоқбет пен Сақаға.

– Сен ше? – деді олар қосынан.

– Мен Айжанды мекеніне апарып салам.

– Біз... – деп келе жатқан екеуіне:

– Тіл қайырудың қажеті жоқ, – деді ол бұйрықты үнмен, – қайтыңдар, мейлі; тұрыңдар, мейлі! Айым, екеуміз кеттік. Денесін ілгері қарай икемдеген Шоқанның жүрісіне Айжан қарсылық білдірген жоқ. Іштей өйтуіне қарсы: біріншіден – үнсіз жүре берудің қажеті қанша? Екіншіден – маңа, Сақаға еріп балағаннан кеткенде ұйықтаған сияқты болып жатқан сорлы әкесі не халде? Айжанның ойынша, «ол ұйықтап білмей қалды»; егер онысы жалған ұйқы болып бәрін де біліп жатса ше? Ондай халде болса, неге үн шығармады ол?! Жанындай көретін жалғызын Сақаның ертіп әкетуіне қалай көнді?.. Көне қалғандағы ойы не?.. Айжан қолына келіп, денесіне аздап әл біткен Ақпанның, ашық күндердегі әдеті, таң біліне балағаннан тысқа шығып, сәске көтерілгенше, күн сәулесіне қызынып отыратын; бүгін де солай отырса қайтпек? Оның жүзін ұялмай қалай көрмек?

Апан бұл кезде дағдылы орнында ояу отырды. Қызында Шоқанның көңілі барын, қызының Шоқанда көңілі барын Шоқан балағанына бас сұққанға дейін сезбейтін еді Ақпан. Шоқан көріне байқаса, қызы жылан арбаған бозторғайдай берекесізденеді де қалды!.. Артынан, Тоқпақбай Шоқанға арнаған дәмдерін даярласуға шақырғанда, «барам!» деп құрақ ұшты да кетті!.. Онысы да түсініксіз... Одан кейін Сақа келіп, ертіп әкеткенде Ақпан ояу жатыр еді. Сыбдырын сездірмеген қимылмен қызы балағаннан шыға бергенде, «Айжан!.. Қайда?!» деп қала жаздады да, неге екенін өзі де білмей аузын баса қойды. Ондай дыбыс бермеуіне өкінген Ақпан неге екенін өзі де білмей, жастық астындағы балтасын ұстай еңбектеп есікке жетсе, Қылшақтыны беттей қараңдаған екі адам ұзап қалған екен. Олар Сақа мен Айжан. Енді үн қату тіпті ыңғайсыз, ұйқыдағы ауыл оянуы мүмкін. Өйткені ұяты тіпті күшті.

Қызын Сақаның қайда алып бара жатқанын енді ғана жорамалдаған Ақпан егіліп, ал кеп жыла!.. Неге?..

Сақа оны, сөз жоқ, Шоқанға әкетіп барады. Төрелердің әйел құмарлығы, жеңсікқойлығы Ақпанға мәлім. «Шоқан да солай екен ғой!.. Дұрыс, ол

тұқымдық дағдысымен шақыртқан екен дейік, сонда, балапандай бейкүнә, періштедей пәк көріп жүрген жап-жас және ақылды деп санайтын қызы, бұйдалы тайлақтай елпілдеп, Сақаға неге ере қалды?!...»

Осы ойлар басын қатырған Ақпан, балтасының басына алақандарын төсеп, иегін сүйеген түрде, қызын ойлаған сайын жылауын үдете түсті. Сондай бейнеде ол таңның атқанын да, жаңбырдың құйып өткенін де, шыққан күннің жылы сәулесін де сезген жоқ. Ол, тек, денелері жабысқан Шоқан мен Айжанның жақындап қалған сыбдырларынан ғана басын көтерді. «Түсінікті! – деген ой кеп оған, – бұның арты не болады?!» Қызын да, Шоқанды да ұялтқысы келмегендей, ол бүкшиген қалпында иегін балтаға тағы сүйеп, қалғып отырған бола қойды. Олар оны нақ қасына келгенде ғана байқап, шошынған үнмен «астапыралда!» деп тоқырай қалысты. Ақпан кенет дауыстан шошып оянған боп:

– Мазағың ба бұл, Қанаш?.. Азабың ба? – деді суық түспен, өткір көздерін қадай, басын көтеріп.

– Азабым! – деді Шоқанның ұшқыр ойы, жауапты тез тауып. – Неге ондай сұрау қойдыңыз?

– Жәй, әншейін... Хан тұқымының мазағы да аз болмайтын...

– Мен хан тұқымы ғана емеспін, адамның да тұқымымын...

Ол сөзге сенбеген, жата-жастана сөйлескісі келген Ақпан:

– Айым, қонақ келді ғой, үйге! – деді, ел дағдысы есіне түсіп.

– Барымызды берерміз, әке! – деді Айжан Шоқанға жымыып.

Бұл – Шоқан көргелі Айжанның бірінші жымыюы. Соған риза боп кеткендей:

– Ал, Айым, сен қаласың да, – деді Шоқан демін соза алып, – мен кетем де!..

– Мен сізді шығарып салам!

Бұл сөздердің мәнісін жорамалдаған Ақпан Шоқанның «адамның да тұқымымын» деген сөзіне енді ғана мән бере бастады. Сондықтан:

– Шығарсаң шығар, балам! – деді Айжанға.

Шоқанның «өзім де барам» деуіне болмай, Айжан оны Қылшақты көпіріне дейін алып барды. Оның кешеден бері байланып қалған тілі, енді ғана шешілді. Көпірге дейін Шоқанға ол көп сөздерді айтып үлгерді. Сонда байқаса, ағып тұрған шешен! Көргеннен бері көркіне ғана қызығып жүрген Шоқан, оның іші толған арабтық және ирандық поэзиялардың қымбат қазынасы екенін байқады. Оның бұған дейін бұл елдің поэзияларынан «білем» дейтіндері, көл қасындағы шұқанақ сияқтанды. Рухани ұстаздарының бірі көретін – Иоганн Гетенің «егер мен, Иранның, атақты жеті ақынының ең төменгісі қатарлы жаза алсам, өзімді ірі ақынмын деп есептер едім» – деген сөзінің мағынасын Шоқан енді ғана түсінгендей болды. Солардан Айжанның көбірек мысал кетіргендері: Хожа-Хафиз бен Шайх-Сағдидың ғашықтық және мінез-құлықтың тақырыптарға арнаған қысқа бәйіттері. Бұлардың бәрі де Шоқан бұрын естімеген, көрмеген меруерттер мен маржандар! Міне, саған «бұйығы» дейтін қыз!.. Осындай болады екен ғой, шығыстың оқыған қыздары!.. Шоқанның бұған дейін білемін дейтін қыздары – еуропалықтар, әсіресе – орыстар. Әзірге басынан өткерген тәжірибелерге қарағанда, ол қыздар сөйлескіш те, сырласқыш та, сүйіскіш те. Мысалы, – Гасфорттың жиені, Гутковскийдің қызы – Катерина. Бала жасынан дос болып өскен оны, Шоқанның он бір жасында сүйгені бар; одан кейін байқағаны – Катеринаның өзінде көңілі бар, Үйленгісі келсе, жар болуға жарайтын да қыз: сымбатты, сұлу, оқығаны көп, ақылды, тағайынды... Сондай сипаттарына қызыға тұра, Шоқанды кідіртетін жалғыз нәрсе – отаршыл чиновниктің тәрбиесінде өскен Катерина «қазақ» атты адамдарға менсінбей қарайды; ал, халқына қызмет атқару ойындағы Шоқанға сол халықпен сыйласатын әйел керек. Сондай әйел оған сыр түйіскен Айжан сияқтанды; оның Айжанға үйленем деп серт беруі де содан. Әттең, жол қысқа болып аз сырласып, аз сөйлесіп қалды Шоқан. Көбірек сөйлесейін десе, мүмкіндігі бар: «Ордаға бірге барайық десе,

Айжанның тартынар түрі жоқ; Шоқан ондай ұсыныс жасамады, ол енді ойын нәпсіге емес, ақылға жеңгізді; «ендігі керегі,— деген ойға келді ол, балағаннан қайта, уақытша арман емес, өмірлік арман; мықты болсам, соған жетуім керек!...»

Олар көпірге таянғанда жүрістерін бақылаған Сақа мен Тоқбет ағаш арасында жасырынып тұрды. Көпірге жете:

— Ал, Айым! — деді Шоқан, — осы жерден кейін орал.

— Айжан үндемеді. Несіне үндесін? Енді қайтып қолы жетуден үміті жоқ аспандағы жұлдызы—Шоқан әлдеқалай ағып кеп, құшағына қаусырылған еді, сол құшақтан сол жұлдыз ұшқалы тұр; Шоқан қаншама сендірдім дегенмен, өз аузынан да «сендім» деген сөз әлденеше рет айтылғанмен, қайтып оралуына Айжанның күдігі күшті. Бірақ, соған қайғырмайды ол. «Бақыт атаулының бәрі уақытша» деп түсінетін оған, мына бақытының бір күндік қана болуына риза. Көп күндігі оралмаса да мейлі. Оралмауына көзі жеткен күні, баруға бекінген құшағы — қабір...

Сонда да қимастық көңілін құшағына жабысқан қимылынан аңғартқысы келген Айжан, жасы мөлтілдеген көздерін көтере, Шоқанның бетіне тіккенде:

— Айым! — деді, Айжанның қызуы дағдылы қалпына келген денесін сол қолымен бауырына баса, оң қолымен сәскелікке барып қалған жарқын күнді нұсқап, — сені шын сүйюіме және берген сертімнің беріктігіне, бүкіл әлемнің ең қымбаттысы — сонау күн куә!..

Олардың еріндері бір-біріне қатты қадала сүйісті.

Бұл — қожа мен күннің, қуатты мен дәрменсіздің еріксіз сүйісуі емес, теңдескен адам мен адамның, біріне бірі құмартқан екі жыныстың жүректері елжірей сүйісуі еді!..

АҚАН АЯСЫНДА

Енді Шыңғыс жаққа оралайық.

Гасфорттың ауырып қалу себепті Атбасар жәрмеңкесіне келе алмау, емделуге кету хабарын, оған тілектестердің ішінде Шыңғыстан қатты қайғырғаны болған жоқ.

Өйтпегенде ше?

Гасфорт үйіне келе қалғанда, ол «өлгенім тірілді, өшкенім жанды» деген қуанышқа бөленетін еді.

Өйтпегенде ше?

Батыс Сібірдің генерал-губернаторы, ақ патшаның оң көзінің бірі – Гасфорт қарамағындағы үлкен ұлықтарының бәрін ертіп, қаптаған пәуеске, қалың қолмен, екпіндеткен, шаңдатқан шапқынмен ордасына кеп түсе қалса, солардың бәрін баласы – Шоқан бастап келсе, Шыңғысқа одан артық абырой бар ма, атақ бар ма?!.. «Досы аз, дұшпаны көп» емес пе оның?.. Дұшпандары жер мен жексен болып қалмай ма? Достарының еңселері көтерілмей ме?..

Міне, енді абыройын да, даражасын да соншалық биікке көтереді деп дәмеленген Гасфорттың келмеуі, манағы мақалды керісінше айтқанда, Шыңғыстың «тірісін өлтірді, жанғанын өшірді»...

Енді оған Шоқанның туған үйіне келуі де бір, келмеуі де бір; келгенде не бітіреді, келмегенде не бітіреді?..

Шоқан келе қалғанда, Шыңғысқа жалғыз ғана пайдасы бар сияқты. «Сенімен де, сенімен де құдамын» деп, әр рудың ірі адамдарын емексіткенмен, Шыңғыстың ішкі қулығы – егер Шоқан біреуін ғана тандар болса, не біреуін бәйбішелікке алар болса, бірінші етіп Бағаналы – Найман руынан шыққан атақты бай және батыр, бес болыс Бағаналының бастаушысы – Сандыбайдың Ерденінің қызына тоқырату. Олай деуіне себеп Арқадағы Арғын, Найманда Ерденнен беделді кара қазақ жоқ. Ұлытау өлкесін мекендеген ол ар жағынан Қоқан келсе, – «саған бағындым» деп, бер жағынан орыс барса – «саған бағындым» деп, екеуіне де жөнді бағынбай, әредікте жүр; орысқа жағынғысы келсе, қоқандық қазақтарды шауып, Қоқанға бағынғысы келсе, россиялық қазақтарды шауып, екі жақты да шошындырып ұстайды. Шыңғыс та одан қорқады. Соны білетін омбы әкімдері Шыңғысты қорқыта түсу үшін «елді жақсылап басқара алмасаң, аға сұлтандығыңды Ерденге береміз» деп, қоқан-лоқы көтеріп қояды...

Ерденнің төрт әйелінен ұл көп еді де, қыз жоқ еді. Ақыры, кіші тоқалынан қыз туып, таңсық балаға «Ақмаңқа» деген ат қойған. Кейін «ақ»

түсіп қап, «Маңқа» болып кеткен. Ерке қыз ес біле «Маңқа» деген атқа намыстанып, «Мырза қыз» дегендерді де ұнатпай, Маңғазға тоқыраған.

Ерденнің Маңғазды ерекше жақсы көруіне көп себептің бірі түсінің өзі тәрізді сарғылттығы. Өзге балаларының бәрі де шешесіне тартқан қоңыр.

Көшпелі ауылда туып-өскен және еркек-шора болып өскен Маңғаз ат жалын тарта сері болғысы келіп, сәнді киінді, жақсы ер-тұрманы бар, әдемі ат мінді, қасына қалың нөкер ертіп, бәрінің де салтанатын өзіне ұқсатты; алысқа үдере көшетін ол ауылда Маңғаздың көші өзгелерден салтанатты да, сауықты да болды; ит жүгіртіп, құс салу сияқты саятпен де әуестенді. Әнші, күйшілері, балуандары қасынан үнемі қалмады. «Қызсың» деймін деп, талайлар одан таяқ та жеді.

Сөйтіп жүрген серінің құлағына бір кезде Шоқанға атастыру хабары шалынды. Еркегімсіп еркінсігенмен, жынысын және оның болашағын жақсы түсінетін Маңғаз, «қарадан шыққан хан – Ерденнің қызымын» деп кара қазаққа қатын болуды кемшілік көретін еді, сондықтан төре тұқымына жар болып баруына қуанды. Оның үстіне, Шоқанның атақ-абыройының өсіп келе жатқан хабары құлағына жыл сайын, ай сайын дүңкілдеп естіліп жатады. Сондай төресін тез көруге жаны құштар. Біреулер:

– Сен ғана емессің Шоқанға айттырған қыз; сенен басқа да талайлары бар, – десе, ауылдың атақты адамдарының көп қатын алуына көзі үйренген Маңғаз:

– Оқасы не, оның?! Өзім бірінші болсам, маған сол жетеді, одан кейін үйірлеп алса да мейлі! – дейді.

Аз күннен кейін Шоқанның Атбасар жәрмеңкесіне келу хабары дүңк ете түсті. Бұған Маңғаз ғана емес, Ерден де қатты қуанды, ол да «Шоқан басыма үйме-жүйме бақ әкеліп орнатады» деп түсінді. Алғаш ол Гасфортпен келуіне әзірленіп, Атбасар өлкесіне ақ үйлі, жасаулы ауыл қондырмақ еді; артынан Гасфорттың келе алмау хабарын естіді, бірақ оған дәл Шыңғыстай қайғыра қойған жоқ. «Малым да, басым да толып тұр» деп түсінетін ол, шен-шекпенге Шыңғыстай құныға қоймайтын еді. «Жәрмеңкеге әскер ерткен Шоқан ғана келеді» деп естіген соң, қызы онымен оңаша сұхбаттассын деген оймен, жәрмеңке жағасында өтетін «Керегетас» пен «Жабай» өзендерінің түйіскен тұсына жасаулы жалғыз-ақ отау тіктіретін болды.

Бұл хабарды Шыңғыс естіп жатты.

Соған да шүкіршілік етіп жүрген кезінде, құдай ұрып Жаман Жалғызтаудан Әбіленің, ыңғайсыз хабар әкеле қалуы бар емес пе?!..

Шыңғыстың кешқұрым, малмен суға түсерде салт мініп көруге қызғылықты құла қасқа жылқыларын аралап келетін әдеті болушы еді.

Бүгін де сөйтіп, түбі құм-қайраң Ақая көлінің мөлдір, тұщы суына қанған жылқыларын өріске беттеп келе жатқанда, алдынан тепендей жортқан біреу көріне кетті. «Ыңғайсыз жүрісті бұл кім?!» деп көзін тігіп келе жатқанда, «танымасы» Әбіле болып шықты. Оның бүкіш, берік белжеміш «көк шолағының танауы делдиіп, қара терге сабылған. Бұл жүрісі ұнамаған Шыңғыс, қайдан, неге бұлай келе жатуын тез білгісі келгендей:

– Неге асығыс қайттың? – деді сәлемдескен соң-ақ, – Жуық арада ғана кетті деп еді ғой, балаңның басын бекітуге?

– Бекіте алмадым.

– Неге?

Әбіле жағымпазданған бейнемен, інісі Қарамұрынның үйінде көрген-білгенін Шыңғысқа айтып берді.

«Сонда Шоқан мырза келе қалды деген сөз құлағына шалынудан жүрегі дүрсілдей бастаған Шыңғыс Сырымбетке кетуін естігенде, Шоқанның Айжанға құмарлығы жайында құлағына шалынған қауесеттердің бәрі шындыққа айналғандығын көріп, ашудан сұп-сұр боп кетті. Әбіле жақсылық орнына жамандық жасағандай сезініп шошынды, Шыңғыс одан әрі үндемей бұрылып жүре берді.

Үйге түсі қаша сұрланып жеткен Шыңғыс еш жанға жауап қатпай жатып қалған; сонан түн ортасында оянды; бас жағындағы адалбақанға сәулесі жарық, көресің шамы ілінген, Зейнеп соның қасында үрейлі кескінмен тізесін құшақтай үрпиіп отыр, басқа адам жоқ.

– Не болды?! – деген әйеліне Шыңғыс Әбіледен естігенін айтып берді.

– Е, тәйірі, сол ма еді?! – деді, естігеніне мән бермеген Зейнеп, – сонша қайғырып, соған!..

– Бәйбіше-ау, мән бермегенде...– деп бастап, Шыңғыс көңіліндегі күдігін ақтарып берді.

– Сені құдай алмаған екен! – деді Зейнеп, әлі де мән бермей.

– Неге?!..

– Бала-шағаның сөзіне араласып...

– Қайдағы бала-шаға?

– Қап, енді, айтуға аузым бармай отырған сөзді шығарасың-ау енді!..

– Қандай сөзді?

– Неменеге мылқау бола қалдың, түк білмегенсіп?.. Бозбала болып көрмедің бе өзің? «Бетінің қаны бар» деген қыздардың қайсысына көз алартпаған едің сонда?

– Уа, қой!–деп, ескілерді еске түсіруге ұялғансыған еріне:

– Ендеше айтып отырғаның не?– деді Зейнеп өршеленіп,– балаң азар болса, өзіңе тартқан шығар, көзі қызыққан ұрғашыны көлденең өткізбей, етегіне жармаса кететін!.. «Пәлен жерде қызыл бет бар» десе, Шыңғыс басыңмен, күні кешеге дейін ұялмай-қызармай шапқылап келген жоқпысың?..

– Ұят сөзді айтпасайшы, бәйбіше!..

– Сен неге айтасың?

– Не деп? – деді, әйелімен бұндай сөзге келудің, арты кейде жанжалға соғуын есіне алған Шыңғыс, не тақырыпта кеңесіп отырғанынан жаңылып қап.

– Бозбалашылық құрған балаңның жолын аңдып?

– Ол емес, бәйбіше.

– Енді не?

– Бірыңғай бозбалашылық болса, қайғырам ба? Қай жігіттің жолына тосқауыл болам? Мені мазасыздандыратын басқа нәрсе.

– Не? Малтабар ма? Оның несінен ығысасың, енді? Күткен төрелерің келмейтін болды. Сондықтан одан алам ба деген ақшаның керегі де болмай қалды...

– Неге керек болмасын, бәйбіше!.. Ақшаның керексіз болатын, көптік қылатын кезі жоқ қой. «Қыз» деп қызықты ғой Малтабар ол қалыңдыққа. Егер болмай шықса...

– Алжудан саумысың, Шыңғыс, өзің көр-жерді кеңес қып, аузыңды ауыртып? – деді Зейнеп ар жағын айтқызбай, – ондай ой мазанды алса, қолыңнан жеңелет!..

Намысына тиген Шыңғыс әйеліне адырая бір қарады да, аузына келіп қалған «не оттап отырсың?!» дегенді айта алмады. Жас кезінде бірер қабат үні де, қолы да тиген Шыңғысты Зейнеп бертінде билеп ап, егесте қолын түгіл, тілін де тигізе алмайтын; қол қата алмағанмен, жүре келе өткірленген тілін Зейнеп Шыңғыстың жанына батыра түйреп алатын, Шыңғыс оған ыңқ дей алмайтын. Сол салтымен, бұл жолы да әйелінің бетіне қаймыға қараған Шыңғыс кейінгі кездегі ең ауыр сөзі, – «мұндарды» ғана қолданып:

– Айтпайтын сөзді айттың ғой, мұндар-ау! – деді әйеліне, – біраздан кейін, Малтабары құрысын, мен үшін. Қай бір теңдесіп ілік болған адамым ол менің? Ақшасы да құрысын, айта берсең! Әзірге оның ақшасынан оң қолым, оймақтай аузым таза. Тал шайнап, қыл жұтпаған адаммен айрылып кетуім де оп-оңай. Түптегенде, менің уайымым онда емес, басқада...

– Неде?

– Тіліңді ұзағырақ ұстап жүрсің ғой, бәйбіше, сен маған,– деді Шыңғыс демін соза алып,– о да бір уақыт шығар!..

– Құлындағы – сақауыңды, құнандағы – тісеуіңді қопармай айтарыңа келсейші! – деді Зейнеп қабағын шығып.

– Келсем, маған Малтабардан бұрын балаң қиын бола ма деп қорқам.

– Қай балам?

– Қанашты айтам да!

– Оның не қиыны бар?

– Сол қызды соның өзі алам десе қайтеміз?

– Астапыралда! – деді шошып кеткен үнмен, жағасын екі қолымен қапсыра ұстай алған Зейнеп.

– Неге шошыдың, бәйбіше?

– Айтпайтынды айтқаның, не қылғаның?

– Қандай айтпайтынды? – деді Шыңғыс, әйелін ширата түсіру ниетімен.

– Неменеге білмегенсіп қалдың? «Қанашжан күңін алады» дегенге аузың қалай барады?!..

– Ылайымда өтірік болсын, бәйбіше! Егер рас болса ше?

– Мүмкін емес! – деді Зейнеп, басын шайқап, – оқу аздырып жібермесе, Қанашжан өйтуге тиісті емес.

– Әмин, айтқаның келсін! – деп Шыңғыс алақандарын жайды да, сакалын сипады. Бәйбішесінің аужайын байқаған, іштей риза болған оның ойы бұл сөзді әрі қарай қоздырмау еді.

– Кімнен естідің бұндай хабарды? – деп сұрады Зейнеп.

– Ел аузына қақпақ боламысың? – деді Шыңғыс, тура жауап бергісі келмей, егер берсе, айтқан адамға Зейнеп өшігіп кетер деп қорқып. Оның салтында, өшіккенінің тыйтығына жетпей тынбау бар.

– Кім де болса айт! – деп дікендеген әйеліне:

– Мүмкін өтірік болар, түп қазығы дұшпан біреуде болар, жата-жастана, оны да анықтармыз, әзірге жөнелтіп кетпей, сабыр ете тұр, бәйбіше! – деді.

– Білмей қоймаймыз, – деді Зейнеп нық дауыспен, – жалған сөзді шығарған кім де болса, түбіне жетеміз!

– Әрине. Тек жалған болсын.

Олар содан кейін Шоқанның тез келуін асыға күтті. Ол да кешікпеді. Айжанмен Қылшақты көпірінің үстінде жыртылғандай болып айрылған ол суыт жүріспен Имантауға барса, Шоқанға еруге жоғарыдан бұйрық алған ондағы әскери бөлімше даяр отыр екен. Екінші бөлімнің командирі – Ақ жайық сағасын мекендеген Ноғайбақ Беклемишев ясаул екен. Шоқанды жақсы қабылдаған оның ұсынысы – бұл арадан шеру тартпай, 25 қылышты бір взвод қана ертіп, қалғанын Атбасарда тұратын жүздікті пайдалану.

Шоқан ол ұсынысты мақұлдады да, еретін взводы Ақанға бірер күн кешігіп келер деп, Тоқбет екеуі, Ақандағы орда ауылға жүріп кетті. «Таныған жерге бой сыйлы, танымаған жерге тон сыйлы» деген мақалды есіне алған Шоқан, алтын түймелері де, погондары да жарқылдақ мундирін киіп, қару-құралдарын асып алды.

Ол Гасфортқа еріп келе қалғанда, Шыңғыстың қарсы аларлық жоспары басқаша еді: Бурабай тауынан бастап, арасы жүз шақырымнан астам Ақанға жеткенге дейін, әрбір тосқауылдайтын тұсқа сәнді ат мінген сері жігіттер, сұлу қыз, келіншектердің, құсбегілердің, ақындардың, әншілердің топтарын қойып тосқауылдың біреуінен екіншісіне дейін пәуескелерді жанамайлаған шабыспен, әнмен, жолшыбайғы көлдер мен бұлақтарда алғыр құстарға аққу, қаз, үйрек сияқты құстарды ілдіру, қысқасы, сауық-сайранмен қарсы алып, шығарып салумен жүргізіп отыру еді..

Осылайша әзірленіп қалған тосқауылдағылар, Гасфорт келмеу хабары естілгеннен кейін, бет-бетіне тараған. «Шоқанның өзі ғана келеді» дегеннен кейін, «жалғыз кеп түсе қалмасын» деп, «жүрер жолы Гасфорт белгілеген із болар» деп, Шыңғыс Шоқанды, шамасы, Ақанға отыз-қырық шақырым боларлық Зеренді тауынан қарсы алуға әзірленген де келе жатқан хабарын жеткізетін шапқыншыларды Бурабайдан бастап қойған. Хабар жете салысымен, қасына кіші сұлтандар мен билерден, ақындар мен құсбегілерден нөкерлер ертіп, Зерендіде өзі қарсы алмақ та, жолшыбай, Гасфортқа әзірлеген сауықтарының шағын түрін Шоқанға да көрсетпек болған...

Енді баласының Сырымбеттетіп келе жатқан жайын естіген Шыңғыс, оны тек, аруақты ордасында жатып, күтіп алатын болды. Онда да, ордаға тура келтірмей, «тиыш жерде тынықсын» деген сылтаумен, Шоқанға әзірлеткен ақ отауды айналасына ат шауып жете алмайтын Ақан келінің

ордадан жырақтағы бір бүйіріне тіктірді. «Сағынған балаңның қасында бол» деген сылтаумен, «сәлемдесем дегендер де сонда болар» деген сылтаумен, Зейнепке арнап бір ақ киіз үй тұрғызды. Өзі істің беталысына бақпақ: оңы болса ғана Шоқанды ордасына кіргізбек, онда да, сәлем бере келсе ғана; егер келмесе, немесе теріс ыңғайы болса, көрмей қаларлық та ойы бар.

Шоқанның келуін хабарлайтын шапқыншы Ақан тауына жүйрік атты бусандырып жететін жерге қойылған еді. Сол тұста бекет байланатын. Шыңғыстың, тапсырмасы, – ар жағынан ылаулатып келген Шоқанды көре сала, шауып отырып ордаға алдын ала жету; хабар жеткеннен кейін, ағасы Аппасқа бастатып, қозы көш жерден қарсы алуға он шақты адам шығармақ, өзі ордада тоспақ, Аппас «алдымен шешеңе сәлемдес» деген сылтаумен Шоқанды өзіне арнап тігілген отауға апармақ. Сол маңда Шоқанмен амандасуға жиналғандарды түсіретін, бес-алты ақ үйден құралған ауыл бар. Оған кім көрінген жортып келе бермейді, шамасы, ауылдан екі-үш шақырымдай жерге орнатылған, тармақтары көп ашалар бар, қасында қараша үй; келушілер әуелі соған тоқырайды да, Шоқанға келу үшін күзетке қойылған адамнан ұлықсат сұрайды, белгілікті адам болса, оның өзі-ақ жібере береді де, белгіліксіз біреу болса, ақ ауылдағы Аппасқа хабарлап, ол ұлықсат етсе ғана келіп, етпесе кері қайтады. Ұлықсат алғандар аттарын қараша үй маңында қалдырып, өздері-ақ ауылға қоянның жымыңдай жалғыз аяқ жолмен жаяу келеді.

Шоқанға тігілген отауды Байсарының Шөпегі әлде не байдың үйі жаңа түскен баласынан алып келген. Іші-сырты өте көркем әшекейленген, жасауы мол отаудың жалғыз жетпейтіні – темір төсек. Ақылшылардың айтуынша, қалада, орыс арасында өскен Шоқанның, қазақы ағаш-төсекті менсінбеуі мүмкін; оған «болскей»⁶ аталатын, тұлабойында жарқырауығы көп асты секіртпелі темір төсек керек. Ондай төсек қазақ ауылдарынан табылмаған соң, Шөпек әдейілеп Көкшетау қаласына барып, татардың бір байынан қолқалап әкелді. Оның төңірегіне «масақана» аталатын түсі құлпырған көгілдір торғын шымылдық құрылды.

Тәртібі осылай жасалған ауылға, Шоқан және оны қарсы алған топ, түс ауа жетті. Сонда:

– Қанашың келіп қалды, Әя-апа! – деп, Аба есіктен кіре бергенде, «не дейді?!» деп жер таяна түрегелуге ұмтылған Зейнеп, етбетінен құлады. Ол ауыр денесін билегенше, босағаға соқтыққан қылышы жалтылдап, Шоқан да кіре берді.

– Апа! – деп кірді, шешесі осында екенін естіген ол, құшағын жая, бар даусымен!

Зейнеп тұрып үлгермей, қасына келіп тізесінен отыра қалған Шоқан оны құшақтап үлгерді...

Қатты қимылдан ба, өлшеусіз қуаныштан ба, Зейнептің тепеңдей соққан жүрегі алқымына тығылып, желпілдеген өкпесі демін әрең алғызды. Оның қақала-шашала шыққан үнінен: «Қанаш!.. Қанашжаным!.. Жүрегім!.. Қолқам!.. Шыбын жаным!»—деген сөздер ғана естілді.

Дене күші азайғанмен, Зейнептің қолдары қарулы еді. Сол қарумен қаусырған Шоқанның денесін қатты қысқанда, нәзік бойындағы әлсіз сүйектері күтірлеп сынып жатқан тәрізденді. Оның үстіне көзінен бұлақтай саулаған жастары, Шоқанның аймалаған бетіне нөсердей төгіліп, қысаңқы демін тарылтып барады. Сондай ыңғайсыздығы бола тұра, көп жылдан бері көрмеген шешесінің құшағынан шығуға Шоқан тырмысқан жоқ. Шеше қысқан сайын ол жабыса түсті. Ол:

— Соншама неге егілдің, апа?!.. Қойсайшы, апа!..— дей берді.

Ана мен бала сол қалыптарында ұзақ тұрар ма еді, қайтер еді, егер құлақтарына Аппастың:

— Ке-ле-е-ен, жетер енді! Жолдан қалжырап келген баланы шаршатпа! — деген үні естілмесе.

Аппас Уәліден туған он төрт ұлдың үлкені. Жұрт оны «момын, бір сөзді, тоқтаулы кісі» деп сыйлайды, Уәлі нәсілдері де «Үлкен аға» деп қадыр тұтады, өзгеге өктем — Зейнеп те келіншек күнінен именіп жүреді...

Сондай адамның даусы құлағына шалынған соң, Зейнеп Шоқаннан құшағын жазды да, арқасын жауып жүретін торғын шаршысының етегімен бетін сүртіп, демі денесін селкілдете ықылық атты. Көпке дейін ықылығы басылмаған Зейнепке құттықтау сөздер айтқан Аппас:

— Ал, келін, өзгеміз кетейік, көп жылдар бойы көрмеген шеше мен бала, бір-біріңді сағынған шығарсыңдар оңаша қалып мауықтарыңды басыңдар! — деді.

Аппас және қасындағы біріер адам шығып, Зейнеп пен Шоқан оңашаланды.

Үлкен ағасының «басыңдар»деп кеткен мауқы, Зейнепке белгілі, ол Шоқанды қайткенде де Айжан мәселесінде ырқына көндіру. Өйтуге күші жетер-жетпесіне сенімі жоқ Зейнеп «шамам келгенше айналдырып көрейін» деп, ордада бас қосқан Уәлі тұқымдарына уәде берген.

Енді баласымен оңаша қалғанда не істеу керек? Сағынған баласымен көріспей жатып, кеңірдектен ала кету керек пе, болмаса, тапсырмаға аналық мауқын басып ап кірісу керек пе?

Сол оймен қинала қалған Зейнепті бұл тұйықтан Шиқан шығарды. Анасының ойын сезгендей, өзінің де сөзді неден бастарын білмегендей,

«балта көтерілгенше ағаш жал табадының» керімен, ол:

– Апа, мен аздап дем алсам қайтеді?– деді.

– Ал, құлыным! – Зейнеп, көне кетті. – Анау салып қойған төсегіңе жат!

«Сөйтейін» деп төсекке беттеген Шоқан, шешесі кетіп қалар деп ойлаған еді. Өйтпеді Зейнеп. Шешесінің кетпеу қалпын байқаған Шоқан:

– Апа, өзің де тынықпаймысың? – деді.

– Мені қай құдай алар дейсің, Қанашжан. Жайланып жата бер! Қисайғым келсе, осы арадан да орын табылар, – деді Зейнеп.

Шымылдықтың алдын түсіріп, сыртқы киімдерін шешінген, жолға арнап тіктірген пижамасын киген Шоқан, сыбырға қараса, оң жағында бүктелген шыт көрпемен, көлемді жастықты көтеріп шымылдық ішіне шешесі кіріп келеді екен. Ол:

– Қанашжан! Көзіңнің шырымын ал, мен төсегіңнің алдына қисаям, – деп еді:

– Мен онда, қасыңа қисаям, – деді Шоқан.

– Неге, құлыным-ау?! Жамбасыңа жер батар.

– Құшағыңды сағындым, апа!..

– Ендеше, келе ғой, күнім!

Шоқан төсектен домалай түсті.

Көрпе үлкен де, қалың да еді. Жастық та көлемді болатын. Соларды темір төсек алдындағы түкті кілем үстіне төсегінде, шеше мен баланың құшақтасып қисаюына мол жетті.

– Зейнеп сол жақ білегін Шоқанның мойны астына төсей жатты. Шоқан сонда шамаласа, көрмеген көп жылдардың ішінде, шешесінің бұрын сыла ғана семіз денесі, қазір тіпті жуандап, құшақ қаусыра алмастай болып кеткен екен. Тек, қызыл шырайлы беті ғана жалпаймай, бұрынғы сопақтау, көркем келбетін сақтап қапты. Зейнептің сынауынша, – бала шағында «шарға бола ма» деп жоритын денесі, қазір сұңғактана өсіп, ортадан жоғарырақ бойлы жігіт бопты; бет бейнесі де бірталай өзгеріп, көз аумағы кеңі мұрын үсті көтеріле, қастары қалыңдай, өңі қоңырлана түскен сияқты, жоғарғы ерніне қырбық қара мұрт түбіттен бастаған...

Шешесінің құшағына бөленген Шоқанның есіне, Айжанның «араб ақындарының бірінен» деп айтып берген бір ауыз өлеңі түсті:

Қыздар неге өседі, әкесінің

Бауырында бөбек боп мәңгі жатпай?!

Ұлдар неге өседі, әкесінің

Мәңгі ембей ақ сүтін бал-бұлақтай?!..

Өлең есіне түсе, Шоқан ауыр күрсінді. Өйтпегенде ше?.. Омбыға аттанардан бір-ақ жыл бұрын доғарған жоқ па еді шешесінің мамасын соруын?.. Өйтпей ұйқыға кете алып па еді?.. Ұйқысын аша алып па еді?.. Қымс етсе «апа!» деп бауырына жабыса кететін ғой.

Жастыққа бастары тие, шеше мен баланың арасында қызық арбасу басталды: жолдан шаршап келді деген баласын тынықтыру оймен, Зейнеп тез қалғыған бейне білдірмек болып, мұрнын пысылдата қойды; «ұйқы-күлкі көрмей күткен болар» деген ойдағы Шоқан да сөйтті. Бірақ, ұзақ арбасуға шыдамады олар.

Қимылды ең алдымен, Шоқан сездірді. Айжан туралы бекіген сертін сол қалпынан бұлжытпаған ол, Сырымбеттен, шыға кездестірген Көкшетау өлкесінің бірінен бірі асып түсетін ғажайып сұлу бейнелерін жұмған көзінің, алдынан біраз уақыт өткізіп жатты да, әлдене шақта, есіне шешесінің мойнына жастаған білегі түсіп, «ұйытып алдым ба» дегендей, басын еппен көтеріп, қолын өз денесіне қарай ақырын икемдеді. Зейнеп оянып кеткен болып:

– Жайша ма, Қанаш? – деді көзін ашып.

– Жәй, «қолың ұйыды ма» деп...

– Ойбой, күнім-ай, ұйыса қайтуші еді? Он ай көтеріп, омыртқам үзілгендей болғанда да ауырсынбаған қалқам-ау, құшақтағанда неге ауырсынайын!.. Түр-тұлғаға қаншама қадалып қарағанмен, құмарым қанар емес, құлыным; еңкейші, бері қарай, тағы да сүйейін!..

Басын иген Шоқанды бауырына басқан Зейнеп, ағыл-тегіл жылады кеп...

– Апа, мұның не?!..

– «Не» дегенің не, сәулем-ау!.. Жұрт сені «өсіп кетті, пәлен боп, түген боп кетті...» дегенмен, өзіме ауылдан аттанған қалпың сияқтанасың да тұрасың!..

Жүрегі елжіреген Шоқан жылап жібере жаздады. Оның есіне бала шағында Жаманқұл ақыннан естіген, желісін әлі ұмытпаған «Көр-ұғылы» жыры түсіп кетті: шешесі өлгенде, Көрұғылы құрсағында кетеді де, біраз күннен кейін қабырда туады; алып және батыр боп туған бала өлік анасын емсе, мамасынан сүт шығады; бала үш күнде торалып аяқтанады да,

қабырды тесіп сыртқа шығып ойнайды; сол маңға жайылған жылқы келгенде бір әдемі құлынды ұстап мінеді, ол да баладай тез есіп, аз күнде бала – балуан жігіт, құлын – ірі тұлпар болады; бала енді ат үстінде ойнай бастайды, бірақ, мекені – қабыр, елік анасының қасы; анасын баласы қанша емсе де саулаған сүті сарқылмайды; сөйтіп жүргенде бала қырқынан шығып, ойыннан мекеніне келсе, қабыр тесігінің аузында адам айтқысыз үлкен айдаһар оталып жатыр!.. Ысқырып айбат шеккен айдаһар Көрұғылыны жуытпайды; айдаһарға шамасы келмеуін байқаған батыр, «тым болмаса, анамның ақ сүтіне ақтық рет мейірімді қандырайын!..» деп зарланады; мейірімсіз айдаһар зарға құлақ аспайды, меселі қайтқан Көрұғылы жортуыл жолына түсіп кете барады...»

Есіне түскен осы ертегі-жырдың мәніне Шоқан енді ғана түсінгендей болды.

Олардың сол қалыпта қанша жатарын «аллам» білер еді,– есік жақтан сыбдыр естіле қалмаса. Екеуі де сығалай қараса, біреу киіз есікті көтеріп, ағаш есікті ашып жатыр. Зейнеп тани кетті, – Шоқанға қызмет етуге белгіленген Тақырбас екен.

Хандық заманда «төре», «төлеңгіт» болып бөлінетін, «төресі» – хан тұқымы, «төлеңгіті» – келімсектер болатын, төлеңгіт төренің ішкі-сыртқы күту жабдықтарын атқаратын әдет, хандық дәурені өткенмен, олардың арасында әлі де жүріп жататын еді. Төлеңгіттерден Шыңғыстың соңғы кездегі жәрдемшісі – Кірқабактың Тақырбасы, Зейнептің жәрдемшісі, оның пысық таза әйелі – Асыл болатын.

Х. АЛАУЫЗДЫҚ

Шоқан Ақан басында болған күндерде, жабдығын түгелдеу Аппасқа тапсырылған. Ол – Уәлінің жеті әйелінен туған он төрт ұлының қазіргі үлкені екендігі жоғарыда айтылды. Одан үлкені – Әбәйділде еді. Россия патшасына қарсы болған оны хандық құрған Айғаным Итжеккенге жер аударып жіберген. Содан ол Айғаным өлген шақта жүдеп-жадап қайтқан. Көкшетау дуанының аға сұлтаны болып, Шыңғыс «шешеммен араз» демей, Әбәйділдені құрметтеп қарсы алып, аз уақыт қана тұрып өлгенде, жылы толған асын өзі басқарып, жер күңіренге, ұлан-байтақ қып өткізген. Осы қылықтарына риза болған Аппас, Шыңғысты қадір тұтып, сыртынан–жидашы, ішінен – ақылшы болатын.

Шыңғыс та борышта қалмай, Аппасты Абылай тұқымының ақсақалы ғып ұстаған. Бурабайдың ар жағында Шарықтас өзенін жайлап жатқан оны, Шоқан келеді деген хабарды естіген Шыңғыс әдейілеп шақыртып алған.

Шоқанның алдынан Шыңғыстың өзі шықпай, Аппасты жібергені – Жаман Жалғызтаудағы, Сырымбеттегі қылықтарын естіп отырғандықтан, «көре сала көрісіп қалармын» қорыққандық, Аппас Шоқанды мойытып әкелер деп сенгендік еді.

«Қызыл тілден жүлде алады» деген шешен Аппас, қарсы алған Шоқанның алдынан бір саба қымыз бен бір семіз тоқтының етін пісіріп ала шыққан. Сол дәмін бір бұлақтың жағасында беріп отырып, серіктеріне «Шоқанжанда оңаша сөзім бар еді» деп, жекеленді де, ордада күтіп отырған әкесіне сәлемдесе кетуін ескертті.

– Өзі неге келмеді?! – деп сұрады Шоқан. – «Алты жасар бала алыстан келсе, алпыстағы атасы алдынан шығады» дейтіндеріңіз қайда?

– Әкелігін сатқаны да және ол әкең бірер жылдан бері «құяң» деген сырқатқа ұшырап, ара-тұра белін баса алмай қалады; мен барсам сонысы ұстай ғап, төсектен тұра алмай жатыр екен, – дей салды. – Ол – әке, сен – бала екен, келмесе, сен бар!

Қайдан барады, Шоқан; әкесінің ұстап жатқан «құяңы» тәндікі емес, жандікі екенін Шоқан Аппас айтпаса да шамалайды. Жаман Жалғызтау мен Сырымбеттен ескен өсек желі оған жетіп жатқан болу керек, сол жел үрлеген хандық намысы кәзір жалын атып жатуға тиісті; сондай лапылдаған шағында көріне қалса, бұны да шарпуы сөзсіз; олай өртенгенде не болады?.. «Ақылсыз емес» деп санай» тын әкесінің, алдынан өзі тосқауылдамай, шешесін кесе-көлденең тартуын, Шоқан өртелмеудің амалы деп ұғады; түсінісу үшін, оған әкеден шеше жеңіл; ол «құтырған бурадай зіркілдеп отыр» деп санаған әкесін «бұйда боп шегерер» деп шешесіне сенеді, сондықтан шешесіне тез жетуге асығады...

Шоқанның әкесіне бара қойғысы келмеуін сөз әлпетінен аңғарған Аппас өткеріле түсейін деген ойымен өтінішін қайталап еді:

– Жалынба, Үлкен аға, – деді қарсы алған топпен бірге келген, көргеннен бері Шоқанның мінез-қылығын ұнатпай отырған Жақып, – сәлемді сатып алмайды кісі. Берсе берер, бермесе қояр.

Жақыптың сөздерін кідің алған Шоқан, оған түйіле бір қарап қойды да үндемеді. Тетелес ескен ол екеуі, Шоқан оқуға кеткенге дейін бірі мен бірі ұрсыса, төбелесе беретің өш те.

Шоқанмен көріскен жерде, өзгелері шапыр-шұпыр қолдасып, жамырай амандасқанда Жақып іркіліп оңашарақ тұрды. Сонысын ұнатпаған Шоқан кішірейіп бара қоймады. Бұл қылықтарын ұнатпаған өзгелері көрсе де көрмеген болды.

Жақып ауылдың сал жігіттеріндей сәнді киінген екен. Бала кезінде де бойшаңдау ол екі жас үлкен Шоқаннан биік болмаса, аласа емес. Имек мұрындау, кем иектеу қызыл шырайлы кескіні көркем жігітке тандық. Сақаның сырттай таныстыруынша: Жақып мейлінше әйел құмар, қызыл бетті қыз-келіншекте, оның құрық салмағаны жоқ, егер көнбесе, қастандығы даяр тұрады. Орда ауылдан балағандағы әкесіне барған Айжанға да сол бейбастақтығын көрсетем деп, Ақпан оны балтамен шауып өлтіре жаздаған. Сол жайларын естіген Шоқан, оған сырттай өшіккен, амандаспау себебі де содан...

Шоқан Аппастан даярлаған отауына тура тартуын өтінді. Аппас сөзін жықпады. Онда жете, тыста амандасқан көпке:

– Бұнда Шоқан мен шешесі ғана болсын, өзгелерің кірмендер, – деді Аппас.

Жиналған жұрт қонақтарға арналған ауылға кетіп, отауда шешесі мен баласы ғана қалды. Олардың қандай халде екендігін жоғарыда баяндадық.

Шоқанның және оның қонақтарының бүгінгі сыбағасына бір ту бие, бір семіз құлын сойылып, еттері жерошақтарға қазан-қазан асылып жатты. Ұсақ тамақтардан нелерді даярлау керектігін Зейнеп Мықияға күн бұрын ескерткен. Отау мен қонақ үйлердің, арасын тек Тақырбас қана байланыстырады өзгеге ұлықсат жоқ.

Бұл ол отауға орналасқан Шоқан мен шешесінің ұйқыға кеткенін хабарлады. Аппас «оятып алармыз» деп жұртты сыбырмен ғана сөйлестірді. «Кісінейді» деп аттарды алысқа айдатты... Тақырбас отауды іргеден ғана тыңдап кеп жүрді...

– Оянды, сөйлесіп жатыр, – деп хабарлады Тақырбас, отауға кеш құрым барып қайтқанда.

Бұл кезде «Шоқан жақсы көреді» деген құлын етінің қуырдағы даяр болған еді. Мана төсекке қисаярда, ол «бұлақ басындағы тоқтығым басылған жоқ, аздап қана сусадым, бірер аяқ қана қымыз сімірген. Енді «оянды» деген хабарды естіген Аппас Тақырбасқа:

– Бар, дәм даяр болғанын айт, – деді.

Бұл шеше мен баланың айналасып жатқан шағы еді. Үйге кірген адамның сыбдырын естіген олар қараса, – Тақырбас. Шоқанның жас бала шағында, ол ересек еді. Балалар ойнаған шақта, біреуде Шоқанның есесі кетіп бара жатса, сөзін де, күшін де жұмсап алып беретін үнемі қамқоры болып жүретін. Шоқан оның «басын» қойып, «Тақыр» деп атайтын. Сол «Тақыры» енді сақалы, мұрты бар, сыпайы киінген, әсем жігіт – ағасы болыпты!..

Алғаш көргенде, даурыққан көптің ішінде, Шоқан оны» мен жөндеп амандаса алмаған. Енді оңаша отауға кіргенде, Шоқан жатқан орнынан атып тұрып:

– Уау, Тақырым!.. Аман-саумысың?–деп, жүгіріп кеп құшақтай алды. Тақырбас та Шоқанды айқара құшақтап кеуделерін жапсырған олар, арқаларынан қағысып, аз уақыт тұрды. Зейнеп төренің төлеңгітке жалпақтауын ұнатпайтын кісі еді, сондықтан:

– Болды, Қанаш!.. Екі туып бір қалғаның ба еді, сонша жабысып?! – деді, ұнатпауын даусынан аңғартып.

– Тақыр ғой бұл, апа!.. Тақырбас қой!.. Бала кездегі досым!..

– Ол – бала кезің. Енді ер жеттің...

– Ересекке достың керегі жоқ па?

– Болды, қайымдаспай! – деді сөзден жеңілген Зейнеп, Тақырбасқа «балама әлі де бұйрығым өтеді» дегенді ескертпек болған дауыспен.

Достар құшақтарын жазған шақта:

– Ие, Тақыр, жайша келдің бе? – деді Зейнеп.

Ол «Тақыр» дегенді Шоқан солай атағандықтан емес, «төлеңгіт» деп менсінбей, «кедей» мағынасында қолданатын Зейнепті «ханша» көретін Тақырбас, олай атауына мән бермейтін. Әлі де сөйтті де:

– Үлкен ағаң жіберді, «Қанаштың ас ішер уақыты болды, қуырдақ даяр» деп, – деді.

– Мен қуырдақты жей алмаспын, апа, – деді Шоқан.

– Неге, Қанашжан?!

– Оқудағы күндерде, қазына бізді шөпке қамаған...

– Қайдағы шөп? – деді Зейнеп, тура мағынасында түсініп.

– Жейтін де шөп болады, апа, – деді, «овоши» дегенді білмейтін шешесіне, не екенін түсіндіріп жатуды қажет көрмеген Шоқан, – соған үйреніп қалған іш, Жаман Жалғызтаудан бастап жеген етті көтере алмай жүр, апа.

– Ондай шөбіңді қайдан табамыз, қалқам-ау?

– Оның орнына: сүт, айран, ірімшік, құрт сияқты ақ болса!

– Онда оңай болды ғой. Қайсысын әзірлесін?

– Жаңадан іріткен ақ ішімдік теріс болмас еді! Піскен қаймаққа бөктірсе тіпті жақсы!..

– Бар, Тақыр, Асыл келінге айт, тездетсін!..

– Тым тез болмасын, – деді Шоқан, – күн жаңа ғана кешкіріп келеді. Қазір асқа зауқым жоқ. Іңірсіз әкелмеңдер.

– Оған дейін қарның ашпай ма, күнім-ау?

– Тәтті қымыздың тоқтығы әлі басылған жоқ, апа.

Зейнеп шығуға ыңғайланған Тақырбасқа:

– Астан бұрын келіп, жарық жағып кетерсің, – деді.

Тақырбас шығып кетті.

Ас уақытын кешіктіруде Шоқанның да, Зейнептің де өзінше есептері бар. Мана жыласып көрісуден бері, олар бір-бірімен іштей аңдысуда, сондағы айтарлары Айжан жайындағы сөздер: Шоқанның мақсаты – үйленуге шешесін көндіру; Зейнептің мақсаты – баласын үйленбеуге көндіру; сондықтан мана бір-біріне түскен мейірімдерін мас болып жатқан сәтте де, ойларынан бұл мәселе шықпаған. Қазір де екеуінің ойы – ас әкелгенге дейін мәселенің басын ашып алмақ.

– Тақырбас шыға сөзді Шоқан бастап кетті.

– Апа! – деді ол.

– Әу, күнім!

– «Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені, емен ағаштың иілгені – сынғаны»

деген мәтел неге айтылған?

– Қайдам, Қанашжан – деді Зейнеп, бұл сұраудың неге берілуін шамалай тұра.

– «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген мәтел ше?

– Мені неге мәтелдермен қамалап жатырсың, күнішегім? – деді Зейнеп, баласының сөз төркінін аңғара түсіп

– Тағы бір мақал айтайын, апа?

– Айт. «Ауызға келген түкірік, қайта жұтса мәкүрік» деген.

– Қазақ – «алты жасар бала атқа шапса, алпыстағы анасы тақымын қысады» дей ме?

– Дейді...

– «Шеше – кеме, әке – жезде» дей ме?

– Дейді!.. Неге үймелетіп кеттің бұл мақалдарды?!

– Мәні бар, апа.

– Қандай?

– Қазір айтам. Сонымен, апа, «халық данышпандығы» дейтін мақал-мәтелдерге қарағанда, шешенің балаға жақындығы әкеден артық болғаны да!

«Сөйткені де» деп қала жаздап, әке мен баланың арасын ашу емес, қосу ойындағы Зейнеп:

– Әрқайсысы өз орнында қадырлы шығар, балам, – деді.

– Оған әзірге таласпай-ақ қояйық, – деді Шоқан. Баяғыда данышпан біреуден, әлдекім, қазақта «жігіт-мігіт» деп қосақтала айтатын сөздер бар, солардың «жігіті» кім? «мігіті» кім? деп сұрапты; сонда, данышпан, – «жігіт» деп сөзіне тұрақты, ойға алғанын орындамай тынбайтын, сол бетінде өжет, қайратты, өлмей ар-намысын жібермейтін адамды айтады; ал, «мігіт» деп күн көргіш еркекті айтады депті. Маған осы екеуінің қайсысы болған жөн, апа?..

Зейнеп не дерін білмей жалтақтайын деп еді:

– Сені «шешем» деп, «туған баласына турасын айтады» деп сұрап отырмын, апа!

«Мігіт бол» деуге аузы бармаған Зейнеп:

– «Жігіт» боласың да, сәулем! – деді.

– Онда, сертіме жетуім керек пе менің?

– Қайдам, қандай серт екенін?

Ендігі оспақтауды қажет көрмеген Шоқан:

– Ап-п-а-а!.. – деді еркелеген үнмен даусын соза, мойнынан құшақтап.

– Ә-ә-әу, құлыным! – деді Зейнеп те аналық мейірімі ұстап кетіп, бетінен құшырлана иіскеп.

– Апа, – деді еркелей түскен дауыспен, құшағын жазып алдына шеке түсіп отыра қалған Шоқан, – менің туысым ауылда болғанмен, тәрбием орыста болды ғой?

– Ие?

– Орыста қыз бен жігіт бірін-бірі таңдап қосылады...

– Ол орыс қой?..

– Орыстан басқа мәдениетті елдердің қыз-жігіттері де сөйтеді...

– «Қазақтың қыз-жігіттері де сөйтсін» дегің келе ме?

– Әрине.

– Балам-ау, болмайтын жұмыс қой оның!

– Неге?

– Елдің сүйегіне атам заманнан сіңіп қалған ғұрып қой. Оны кім бұза алады?

– Мен!..

– Сен?!.. Қанаш?!..

– Иә, мен Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов!

– Қалай?

– «Құл», «күн» деген сөз қазақта кемсініп айтылатын сөз екені рас қой, апа?

– Солай айтылуға тиісті!

– Неге?

– Олар, не жаугершілікте тұтқын болып келеді де, не біреуден біреу сатып алады.

– Сатып алмай құл да, күң де болмайтыны рас қой, апа? – деді Шоқан әдейі шегелеп.

– Оның несін қайталап сұрай бересің?

– Сұрайтыным: біз – «қазақ» атаулы күннен туғандарыңыз!

– Астапыралда!.. Неге?..

– Қазақта қалың малға сатылмайтын қыз жоқ. Солардың бірі – өзіңсің!

– Мен де күңмін бе сонда?

– Әрине! – деді Шоқан түрегеп, ерсілі-қарсылы жүре бастап.

– Балам-ау, – деді Зейнеп, Шоқанның бұлай деуін күлкі көріп, – мендей күң бола ма?!

– Тұрмыс жағынан сенің күң емесің рас, апа! Өйткені, сен хан тұқымы – аға сұлтан Шыңғыстың әйелісің, атақты Шорман бидің қызысың...

– Ендеше, не айтып отырсың? Әкең маған да қалың мал төлеген!..

– Айтатыным: қазақ әйелдерінің бәрінің маңдайы, сен сияқты теңін тауып жарқырай бермейді. Қалың малдың күшімен, көп қатынның бірі болып кете баратын, кәрі шалға, кемтарларға сатылатындар аз ба?

– Құдайдың бұйрығы ол! – деді, бұл сөзден тосылған Зейнеп.

– Құдайдың емес, қалың малдың бұйрығы, апа! Осы бұйрықтың тамырына балта шабу керек.

– Кім шабады оны?

– Мен!

– Қалай, ақымақ балам-ау?!

– Қалың малсыз қатын алуды, сүйгеніме қосылуды қазақта бірінші болып бастаймын да, өзгеге үлгі көрсетем!

Шоқанды көргелі жолағысы келмей қашқалақтап отырған сөзіне, Зейнеп амалсыз кідіріп, «қайдағы қатын?» деген сұрауды еріксіз берді.

– Мақсатты сөзге жаңа жеттік, апа! – деді Шоқан, шешесінің алдына

тағы да жүгіне ғап, өзі бастай алмай отырған сөзін, шешесі бастағанға қуанып.

– Апа,– деді ол жалбарынған дауыспен,– «шеше – кеме», деген қазақ мәтелін, мана саған бекерге ескерткен жоқ едім...

– Неге ескерткен едің? – деді Зейнеп андауси ғап.

– «Қалың малдың тамырына қазақтан бірінші болып балта шабам» дедім ғой жаңа?

– Қолыңнан келмейтін іс қой, құлыным, бұл! Елдің бойына атам заманнан, ата, бабасынан сүйегіне сіңіп, атадан балаға мирас болып келе жатқан әдет қой!..

– Рас айтасың, апа! – деді Шоқан ауыр күрсініп, – бұл бір шеті-шегі алысқа жайылып кеткен, түбі терең телегей-теңіз. Оны кешіп өтуге, күш-қуаты зор, берік кеме керек.

– Оны қайдан табасың, балам-ау! – деді Зейнеп, баласының берер жауабын шамалай алмай ғап.

– Бар, апа, ондай кеме!..

– Қайда?

– Қасымда!

– «Қасымда?»

– Ие, апа! Ол – өзіңсің.

Енді ғана түсінген Зейнеп, не дерін білмей тоқырап қалғанда, оған тыныс бермей жеңуге талаптанған Шоқан, жеппелетіп кетті:

– «Шеше – кеме!» дегенді қазақ сондықтан айтқан, апа!.. Ол – «екіталай жерде, шеше баласын суға батырмайды, не өзі бұрын батады, не алып шығады» деген мағынада айтылған сөз. Ата-бабаның қаймағы бұзылмай, қаспағы қырылмай келе жатқан, өзің айтқандай, қазақ атаулы елдің сүйегіне сіңіп болған телегей-теңіз сияқты ескі әдет-ғұрыптан мені алып, өтетін жалғыз кеме – өзіңсің, апа!.. Сен өйтпесең, мен ескілік теңізіне тұншықтым, апа!.. Апа!.. Апажан! – деді Шоқан, жалбарынған үнмен, шешесін тағы құшақтап бетінен сүйіп!..– Ая, апа, құлыныңды!.. Қасқырларға талатпа оны!

Зейнептің әлгі бір шақта қатайып алған көңілі, баласының лебінен денесіне тараған қызуға тағы да балқып кетті. Әлгінде үп-үлкен кісі боп салғыласқан баласының, тағы да жалынышты сәби бола қалуы, оның сай-сүйегін сырқыратып жіберді. Сол сөзімнің екпінімен:

– Күнім-ау! – деді жасқа булыққан Зейнеп, – маған не істе дейсің, кеме болғанда?

– Өзіңнің көнуінде күдігім жоқ, апа! – деді Шоқан, шешесін мойнынан қаусырған құшағын жазып, – өйткені, сен кемедей шешесің. Ал, әкемнің жақындығы қазақ айтқан – «жездедей-ақ». Оның да маған жаны ашиды, бірақ, нақ сендей ашымайды. Оның үстіне «хан тұқымы!» деген, «аға сұлтан!» деген, «Шыңғыс!» деген атақтары бар. «Сондай адамның баласы, атастырып қойған ақсүйектердің, билердің, байлардың қыздарына үйленбей, қарашысының қызына үйленді» дегенді намыс та, қорлық та көреді...

– Бәсе, деймін-ау! – деді Зейнеп, Шыңғыстың бұл ойларын мақұлдағандай.

– Немене «бәсе?» – деді Шоқан, шешесінің кімді қолдап отырғанын абайлай алмай ғап.

– «Бәсе» дейтінім: қандай жерлерден құда түсіп жүр әкең саған!.. Баяғы бала кезінде құда түсіп қойған Жантөре ханның аға сұлтаны Ахметі, «балалар ер жетті, енді келінім түсірсін» деп әкеңе дамылсыз кісі жібереді; Күнтиместен Сырымбетке көшерде, қалың, малына жер-суын беріп, әкең Сибанда Есенеиден соңғы байы да, қадырлысы да болып жүрген Өзденбайдың Өсібіне құда түскен ғой, оның қызы да ер жетіп отыр дейді және сымбатты да, көрікті де деді; «жақын жер» деп, «жауықса да, жақын болса да салмағы күшті» деп, Ұлытау, Кішітау бойындағы қалың Бағаналы-Балталыны ашса – аясында, жұмса – жұмырында ұстап отырған Сандайдыбайдың Ерденіне де құда түсіп қойды; қызы Ерденнің шешесіне тартқан, жалқын сары бәйбіше болатын түрі бар дейді....

– Мен де естідім бұларды, – деді.... Шоқан, қуланған кескінмен, шешесінің тағы да атайтын адамдары барын біліп, ар жағын тыңдағысы келмей, – бәрін де алдырмақ па әкем солардың?

– Несі бар, алдырса? Ала тулы арғы атаң жиырма бес қатын алған, бергі атаң – Уәлиде жеті қатын болған.

– Өз әкемде ше? – деді Шоқан қулана түсіп

Тосылған Зейнеп күліп жіберді.

– Өкеден асып қайда барам, апа? – деді Шоқан, шешесіне сынай қарап, – ол біреу ғана алса, мен де сөйтем.

– Мейлің, атағандардың, немесе атамағандардың біреуіңе ғана құрық сал онда.

– Менің құрығым түсіп болған, апа!

– Кімге? – деген сөз шығып кетті Зейнептің аузынан аңдаусызда.

– Айжанға! – деді Шоқан, «енді жасырудың жөні жоқ» деген ұғыммен.

– Аллау, Қанашжан! – деді дәл бұл есімді осы арада атай қояды деп ойламаған Зейнеп, үрейлі кескінмен. – Не дедің?!

– «Айжан» дедім, апа! – Шоқан шегелеп.

– Аллау, күнім-ау, жастықтың әуесқойлығына жорып жүр едім ғой, құлағым шалған бұл қауесетті?

– Әуесқойлығым емес, шыным, сүйікті апа! Ол мені көркімен де, сымбатымен де, ақылымен де, білімімен де қызықтырады. «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей, ол – менің әйелім!...

– Некелеріңді кім қиып еді? – деді Зейнеп сасқанынан.

– Екеуміздің де арымыз!.. «Жаным – арымның садағасы» деген мақалды мана тегін айтқан жоқпын да, мен не үйлену сертіме жетем, не өлем!..

– Соңғы сөзіңді айта көрме, Қанашжан!

– Айтпайын, апа!.. Өлмейін!.. Өлудің керегі де жоқ. Қолдан келіп тұрған іске неге өледі адам? Ол – арзан өлім болар еді. Мен өзімді ондай арзан өлімге қимаймын. «Арзан» дейтінім: маған сүйгеніме үйленудегі оңай нәрсе жоқ. Бұл жайда қазақшылық қамалап бара жатса, өзім жақсы білетін орыс заңына иек арта қоям. Оған қарсы тұруға бір Шыңғыс түгіл, мың Шыңғыстың әлі келмейді!

– Ендеше неге қиналып отырсың?

– Әкемді де, сені де сыйлағандықтан. Әсіресе, сені. Маған сендердің ұлықсаттарың, баталарың қымбат!

– Мені қойшы! – деді Зейнеп, – «пәлен-түген» дегенмен, мен от басында отырған қатынмын ғой. «Қатынның, қаруы – қарға адым жерге» деген, «қатынның ашуы қазан қайнатуға ғана жетеді» деген. Бұл жұмыста барлық салмақ анау әкеңе түседі. Сені қойшы, сен сүйгеніңді аларсың да, Омбыңа ма, одан әрі ме, кете барарсың. Әкең ел ішінде, бүгінге дейін елде оның досы да, қасы да болып келді. Сен сөзіңді орындар болсаң, бұдан кейін дос азаяды да, қас көбейеді.

– Білем, – деді Шоқан. – Мен оған пана бола алам!

– Қалай?

– Солай боларын күн бұрын болжап, Омбының ең үлкен ұлығына айтқанымда: «Қорықпа! Әкең де қорықпасын! Мен барда сендерге

ешкімнің, тісі бата алмайды» деген...

– Ойбой, күнім-ай! «Алыстағы жанаралдан, жақындағы генерал» демей ме? «Ел итінің құйрығы жуан» демей ме?

– Дей берсін, «Тышқанға мысықтан күшті жоқ» дегендей, елде дүр болып жүретін аға сұлтандарың, өзің айтқан капралдардың алдында құрдай жорғалайды. Білемісің «капралдың» кім екенін?

– Қайдам. Ел аузындағы сөз болған соң айтам да.

– Ол, орыс шендерінің ең кішкентайы. Сонымен, апа, – деді Шоқан, сөйлеуге ыңғайланған шешесін бөгеп, – ұзын сөздің қысқасы, әкем көнсе – көнді, көнбесе ырқыма көшем де, Айжанға берген сертімді орындаймын!

– Әкең оған көнсе!..

– Бір-ақ адам бар, оны көндіре алатын...

– Кім?

– Сен»!...

– Мен?!..

– Ие, сен!.. Әкем сыртқа «Шыңғыспын!» деп күпілдегенмен үйдегі биі – сенсің. «Еркек–бас, әйел – мойын» дегенді қазақ бекерге айтпаған. Мойын қайда бұрылса, бас сонда. Сен күшті мойынсың, апа!.. Оған оқуға кеткенше көзім жеткен, кеткеннен кейін де солайын естіп жатам. Сонымен, сүйікті апа, әкем көнсін, көнбесін, мен айтқанымды орындамай қоймаймын. Ендеше, әкем мені қастарының қатарына итермесін, әкелік мейір көрсетсін, содан кейін, өзім өлмей, оны жауларына қорлатпаймын. Осыны өзім айтуға, арандап қалам ба деп қорқам. Сен оның адал жарысың, әрі сөзіңді өткізе алатын адамысың. Саған салмақ салуым осыдан, апа!

– Зейнеп үндемей қалды, онысы – баласының өтінішін орындауға іштей көнуі еді; бірақ, еріне сөзі өтер-өтпесіне көзі жетпеген ол, баласының:

– Кәне, не дейсің, апа? – деуіне, аз уақыт мелшиіп тұрғаннан кейін:

– Көрейін, балам! – деді.

– Көрме, апа, осылай істе!

– Қайдам! Әкең көнсе!..

– Өзің көндің ғой, апа?

– Көнбегенде қайда барайын!..

– О, апа!.. Апажан! – деп Шоқан шешесін бас сап, айналай бастады... Сол сәтте, үйге Тақырбас кіріп, шеше мен баланың бірігіп кеткендей болған тән-жаны бөліне берді..

– Ас даяр, – деген оған, Зейнеп:

– Әкеле беріңдер! – деді де, ол шыға Шоқанға: – Мені бір қиын қыспаққа салдың, балам, ана болған соң түспеуге амалым жоқ; несіне болса да шыдадым. Бірақ, бұл іске ыстықтай сұғынбай, ақыл-айла қолданайық.

– Қандай?

– Сен Атбасарыңа аттана бер! Шиыршық атып отырып әкеңді мен еппен июге тырысайын; не жайы болғанын артыңнан шапқыншы жіберіп хабарлармын!

Іңір асынан Шоқан піскен қаймаққа езген ақ ірімшікті ғана жеді де, салқын сары қымыздан бірер аяғын ғана сіміріп, содан кейін салт атпен серуендеп қайтар ойын білдірді.

– Бірақ, – деді ол Тақырбасқа, – қасыма өзіңнен басқа жан ермесін. Ат жүрісі тиышты жорға болсын.

Ерттеулі екі атпен олар көл жағалап кетті. Бірге жүргісі келген Тоқбетке, Шоқан ермеуді бұйырды. Зейнеп:

– Сендер оралғанша осы үйде қаза намаздарымды оқып отырам, – деп қалды баласына. Оған дейін қасында Асыл отырмақ болды.

Құманын Асылға көтерткен Зейнеп те дәрет алғысы кеп, тысқа шығуға есіктен аттай бергенде, әлдекіммен кеудесі қақтығып қалды.

– Бұ қай қанжауғыр?! – деді шалқасынан түсе жаздап оңалған Зейнеп.

– Мен, апа!

Даусынан тани кетті, – Жақып.

– Сен қайдан жүрсің?

– Өзің қайда барасың?

– Дәретке.

– Ендеше, сен оралғанша, мен осы үйде отыра тұрам. Асыл, сен келмей-ақ қоярсың.

– Неге?

– Апаммен сөздерім бар.

«Сөздері» Шоқан мен Зейнеп оңашаланған шақтан бастап, оның уақыты осы үйдің іргесінен тың тыңдаумен өткен. Ірге оған қолайлы да. О шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін Ақан көлінің батыс жағын орманға бөленген тау қоршап тұратын да, қалған үш жағы белесті жалаңаш дала болып кететін. Шоқанға арналған үй шығыс жақтан көлге құлап жататын өзенсымақтың биіктеу жарқабағына тігілген. Қонаққа арналған ауыл арғы жарқабақта. Жаз суы сарқылып жылап қана ағатын өзеннің тұла бойы түптеле өскен бұйра тал.

Жақып іргені осы талдардың арасында, жарқабақтың жиегінде жатып тыңдады. Онысын сырлас санайтын Тақырбастан жасырмай, неге тыңдау себебін айта кеп, «бұ маңайға жан жолатпа» деп тапсырды. Оның қояннан да сақ құлағы қиядағы сыбдыр мен сыбысты еркін еститін еді. Сондықтан, шешесі мен ағасының ауыздарынан шыққан үннің ақырынын да, қаттысын да түгел естіді.

Әкесінің Шоқанға шешесін неге жұмсауын білетін ол, әкесі де баяғыда Омбыда оқып жүрген кезінде, бір бай татардың қызымен әулігіп, соны алам дегенде, әжесі – Айғанымның оны райынан күшпен қайтарғанын естіген ол, Зейнеп те Шоқанды сөйтер деген үмітте еді. Онысы босқа шықты. Қайраты әжесінен артық болмаса кем емес дейтін шешесі, Шоқанға бірден құлап, алдына түсіп ап, айдаусыз жортты да отырды. Аяғы, Шоқанның ырқына шешесінің көнуімен тынды.

Енді не болады?

Жақыптың жорамалынша, Уәлихан тұқымдарының былай да қырсық шалудан құтылмай келе жатқан абыройы, енді біржола бүлінеді: бағынышты елдері бұған дейін қақ жарлы болып, біреулері қастасса, біреулері достасып жатушы еді, енді достары да қастасады. Мысалы, Бағаналы Ерден.

Қалың ел: Бағаналы-Балталыны ашса – аясында, жұмса жұмырында ұстап отырған ол, қызын Шоқан алжаса намыстанады да, Көкшетау дуанының күнгей жағындағы дүйім жұртын Шыңғысқа жауықтырады. Ол сияқтылар әр рудан бар. Жапа-тармағай көтерілген соларды Малтабардың мол ақшасы қолтықтап жіберсе, алақанның аясындай аз ғана төре төтеп бола ала ма? Олардың өздері де сиырдың бүйрегіндей бытырап жатқандар ғой!..

Жақыптың осы ойлармен басы қатып отырған шақта, сырттан Асыл қолтықтаған шешесі кірді де, терге төсеген тай терісінің жұмсақ бөстегіне орнықты. Жақыптың манағы сөзі есінде, Асыл кетіп қалды. «Ол да ірге тыңдамасын» дегендей, Жақып тысқа бірге шығып, көзімен жөнелтіп салды.

Шешесінің қасына отырған Жақып, естіген-білгенін және болашақтан не күтетінін қысқаша түп-түгел баяндап берді. Зейнеп оны «сұңғыла»⁷ деп

кішкене күнінен ұнатпай, аналық бейіл білдірмей, қымс етсе сабап, қорғалтып өсірген еді. Бертінде сайқы-мазақ қылықтарына қарап, маңына жолатпай қойған. Оның ұғымында, Жақып бетімен жүріп тұратын делқұлы біреу болуға тиісті. Бір сәтте, ағасы Мұсаға ере келген төркіні Қаржас – Сүйіндіктің ең тоқтаулы деген биінің біреуі – Ақпанның Секербайы (Шыңғысқа Жақыпты нұсқап:

– Жезде, сен анау балаңды қағажулау ұстайды екенсің. «Тентектен түзелген жақсы болады» деуші еді, көрерсің түбінде ордаңа осы не болады, – деген.

Сол құлағында қалған Зейнеп, Жақыптың мына сөздерін тыңдап отырып:

– Есі кіріп қалған екен ғой бұл жындының! – деген ойда отырды.

Мәселе анықталғаннан кейін, шеше мен бала Уәлі шаңырағына төнген қауіп-қатерден аман құтылу үшін не істеу жайын ақылдасты. Олар әр түрлі жоспар құрғанмен, біреуіне де тоқырай алмай отырғанда Тақырбас келді. Шеше мен бала:

– Неге келдің? – деген сұрауды қосарлана берді оған.

– Жолтабардың Мұқаны жіберді, – деді ол, – Оны хан-ием шақыртқан екен. Қазір жүргелі жатыр. «Жақан мырзаға жолыға кетейін деп ем» дейді.

Жолтабардың Мұқаны, сол кезде «ата сақалы аузына біткен», «отызында орнықты үйге» айналып, «жігіт ағасы» болып жүрген кісі еді. Қызылжардан аздап орысша және мұсылманша оқығаны бар, тілі тұттықпалау, «он екі ата Дәуіт» аталатын Атығай руының Сырымбеттегі хан ордасына көрші Көшкұлы, Ораз дейтін аталары бар. Мұқан солардың жастарынан қазіргі «берекелісі» саналатындықтан, Шыңғыс «қолқанат» қып, онда-мұнда жұмсап жүрген. Бұл жолы қайда, неге жұмсауын Зейнеп пен Жақып болжай алмады. Бірақ, тегін шақыру емесін екеуі де жобалады, сондықтан:

– Бар, – деді Зейнеп Жақыпқа.

– Біздің кеңесіміз жайынан іштеңе сездірейін бе?

– Жоқ, ойбай! «Үркейін деп тұрған жылқыға, жапырақ байласаң не жорық!» дегендей былай да оскырынып отырған әкенді үркітіп алар. Бір жаққа жұмсап жібермесе, Мұқан «ізімен қайтсын, неге шақырғанын естіік, не амал қолдансақ та содан кейін ақылдасып көрейік».

Жақып барса, Мұқан атқа қонуға дайын екен, Шыңғыс жіберген адамына «қасына кісі ертпесін» деп тапсырған екен. Ол жалғыз аттанды.

ӘКЕ СЫРЫ

Мұқан Шыңғысқа жеткенше, біз оқырмандарға Шыңғыстың оны неге шақыртқан себебін айта отырайық.

Шоқанның ордаға соқпай, сәлемдеспей өтіп кетуіне, шағатын бүйідей тырсыып терісіне әрең сыйып отырған Шыңғысқа, бізге өткен тараулардан белгілі – Жарылғамыс тағы бір жаңалық хабар әкелді: Уақ руының бізге белгілі атақты ұрысы – Мақаштың Қожығы, Шағалақ Керейдің ұрысы – Ертісбайдың Медебайы, «Сегіз ата – Қарауыл» аталатын елдің ұрысы – Бекмырзаның Баубегі, «Шоқан Атбасар жәрмеңкесінің үстінде үшеуін де ұстатады» деген қауесетпен бармауға бекініп жүреді де, қалың қолмен келеді деген, «жанарал-гүбірнадыр ауырып қап емделуге кетіпті, аз ғана солдатпен Шоқан ғана келетін

Бопты» деген соң, қапысын тауып, әрі салғанда өлтіріп, бері салғанда сілейте сабап алуға ұйғарыпты. Жарылғамыс Шыңғыс пен Шоқанды осы қатерден сақтандыруға келіпті.

Шыңғыс кірпі терісінен жасалған төсектің үстіне жалаңаш ауағандай болды. Енді Жарылғамыс келе одан да ауырлап, тұла бойы дірілдеп кетті.

Өйтпегенде ше?

Мал екеш мал да шамасы жеткенше, баласын жауына баласын бермеуге тырыспай ма? Үйіріне қасқырларды жолатпай, қарсы шауып қайырып тастайтын айғырларды Шыңғыс талай көрген; «сасық саналатын сиыр да төлдерін ортаға ала қорғап, біреуіне де қасқырдың тісін тигізбейді; боталы түйеге бура не адамды, не аңды жолатпайды; жеке биенің – құлынын, жеке сиырдың – бұзауын қасқырға алдырмағанын біледі; «ең момын» дейтін қойдың қошқары да қасқырды сүзіп басын жарғанын ел аңыз ғып айтады!..

Шыңғыстың әкелік мейірімі ұстап, оны қайткенде «қасқырларға» талатпау, жегізбеу қамын ойлай бастады. Сонда есіне Қанжығалы Бөгембай батырдың шөбересі – Саққұлақ би түсті. Қанжығалы: Қырғызбай, Теңізбай болып бөлінгенде, Қырғызбайы – Ереймен тауын, Теңізбай – қазіргі Қостанай облысының Урицк ауданындағы «Отынағаш» өлкесін мекендейтін. Аралары алшақ бұл екі ағайын, кейбір жылдың, жазында, «Қалмақкөл», «Салқынкөл» аталатын өлкені жайлап, «өлікке – бата, тіріге – сәлем» дейтін қарым-қатынастарын жасайтын. Биыл да олар осы жайлауға келгенін Шыңғыс естіп отырған.

Бөгембай Абылай ханның тұсындағы батыр. Жасы одан үлкен Абылайды Арқа қазағы ақ киізге салып хан көтергенде, бір бұрышын Бөгембай ұстап, аузына түкіріп бата берген, сондықтан Абылай оны өмір бойы қадыр тұтып, «қартекең» атап кеткен. Қанжығалы қарт Бөгембайды «Бөген ата» деп ұраны жасаған. Бөгембайдан – Тұранәлі, одан – Бапан,

одан – Саққұлақ. Ол өз тұсының өте беделді кісісі еді деседі. Жасы Шыңғыстан мүшелден астам үлкен. Құсмұрында аға сұлтан болып тұрған шағында Шыңғыс Отынағаштағы Қанжығалының шешені – Айдапсалдың Асаубайына ренжіп, «Қорқылдақ» аталатын қонысын, Сіргелі – Уақтың Шабанқұлына тошақ, қырық тұсақ пар алып, тартып әперген. Саққұлақ соған өкпелеп, Шыңғыстың ордасына жоламай жүргенде, ауылдары «Құлайғыр» өзенінің бойында түйісіп қап, Шыңғыс байтал сойып ерулік берген. Көңілдері содан бері жақсы еді. Шыңғыстың оны арқа сүйеу көруі сонан.

Ақаннан Қалмақкөл шоқытқан атты шалдырмай жететін тұста еді. Соған қос атпен тартқан Мұқан ертеңгі бие бауы кезінде жетіп барды.

Мұқаннан хал-жайды естіген Саққұлақ, бірден көне кетті, сонда Шыңғыс үшін емес, Шоқан үшін.

Өзін әділ билердің біріне санайтын, «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» дейтін қамалды бұлжытпай қолдануға тырысатын Саққұлақ, Шыңғысқа сырты жылтырай жүре, оның қиянатшылдығын, паракорлығын іштей қатты ұнатпайтын; оның үстіне Шоқанға кекірейген қылықтарын естіп, ете наразы еді; сондықтан қара басына қайғы түсе қалса, қынжыла қоярлық қалпы да жоқ болатын.

«Шыңғыстың Шоқан деген баласы Омбыда орысша оқып жатыр дейді» дегенді естігені болмаса, жүзін көрген емес.

Бұрынғы естуіне мән бермей жүрген шақта, жуық арада ғана Күрсары-Керейдің он екі мың жылқы біткен байлары Мәті мен Дәулен, әкелері – Еменге жер күңіrentкендей ас берді.

Асқа шығыстан – Қарқаралы, Семейден, батыстағы – Торғай-тосыннан, Күнгейде – Ақтау, Ортаудан, Теріскейдегі – Қызылжар, Қорғаннан халық жиналған. Саққұлақ та болды сонда. Баяннан келген Шорманның Мұсасы, жиені – Шоқанның атағын көтеру ниетімен, Кадет корпусын бітірушілерге жасалған тойдағы сөздерін асыра бағалап, «хандықтан айрылған елімнің береке-бірлігі кетті, ол қазір қазақ әкімдерінің де, орыс әкімдерінің де талауында отыр; мен оны осы қорлықтан құтқарам!» деді дегенді айтты. Жұрттың қышыған жеріне тиген бұл сөз, азғантай біреулерді ызаландырумен қатар, мұңды көпшілікті күрсіндірді де, жылатты да. Саққұлаққа да бұл сөз қатты эсер жасады. Шоқанның бала кезінде, Балта – Тұрсымбай батырдың, оны «Абылай ағама айнымай тартыпты ғой» деуі елге тарап кеткен, ол сөз Саққұлаққа да жеткен. Содан бері ол, «Абылайдан ел басын құрайтын біреу болар ма?!» деп дәмеленген. Еменнің асында Мұсаның мақтау сөзін естігеннен кейін, ол дәмесі зорайып Шоқанды көруге құмартты.

Сондай Шоқанға «қауіп төнді» дегенді естіген соң Саққұлақ «қазақ даласының аспанында жаңадан жалтырады ма?!» деп дәмеленген жұлдызы

сөніп қалардай көріп, оны сөндірмеу қамына тез кірісуге бекінді. Ол, әуеле, Мұқанның көзінше:

– Ө-ә, ала бұт ит, саса ма екен солай?!.. Күшігіне жерігін қасқыр, қорқа ма екен ол да?! – деп, Шыңғысты біраз сыбап алды да, – атыңды шалдырған соң ізіңмен қайт та, сұлтаныңа сәлем айт: мені «ордасына кешікпей келеді» де, оған дейін шамасы жетсе, баласын Атбасарға жібермеу қамын жасасын, ар жағын ақылдасамыз.

– Қиғақ аға,– деді Мұқан,– сөзіңізді бөлгенге кешіріңіз! Шоқан кері қайта алмайтын сияқты. Жанарал «жәрмеңкесі өткізбей қайтпа!» деген бұйрық берген сияқты...

– Сонда да барсын Шыңғыс баласына. Мен де бірер күнде жетермін Ақанға; баласы мен әкесін беттестіріп, арасында әстәста айтып, дәнекер болармын. Шоқанды қорғау қамын қарастыра берермін.

Шоқанды қорғау қамын Саққұлақ Мұқан аттанбай жатып-ақ қарастырды. Оның ойынша, «қанша мықты» дегенмен, – «ұры к... қуыс», ел болып ауыз біріктірсе, «көп қорқытады терең батырады». «Туды түйген жұдырық қана ұстайды». Елді тұтастырып алса, ұрылар Шоқанға тук те істей алмайды!..

Елді тұтастыруды Саққұлақ Теңізбай Қанжығалының сол кездегі ең дүмдісі – Мендеке балаларынан бастағысы келді. Олар: Шауыпкелді, Шәңкі, Мендібай, Бадырақ, Арқай, Шоқай, Белгібай деген жеті ағайынды еді; бәрі де жау түсіргіш батыр, қандарын торсыққа құйған өжет, тұтас жүргенде рулы ел батпайтын айбынды. Қол бастайтыны – Шауыпкел, сөз бастайтыны – Шәңкі...

Саққұлақ әуеле Шәңкі мен Шауыпкелді шақырып, мән-жайларды айтты да:

– Бөген атамның қолынан көтерген Абылайдың ордасын баукеспе қарақшыларға қорлата алмаймын; басы – өзім боп, атамның аруағын шақырам. Атқа мінгелі отырмын; Қырғызбай баласы түгелімен соңымда болады, Теңізбай, сен қайтесің? – деген тік сұрау қойды.

– Біз қайтушы ек, Сақаға,– деді Шәңкі. – Бөген – бабам бүкіл Қанжығалының ұраны! Оны атасақ біз де артына ереміз.

«Қалың Қанжығалыны тұтастырдым» деп сенген Саққұлақ, енді «Көкшетау дуанының көпшілігі саналатын сегіз ата Қарауыл мен он екі ата Дәуітті (Атығай) тұтастыру талабына кірісті.

Саққұлақтың табан аузында Мұқанға еріп кетерлік те жайы бар еді. Оның аз күнге тоқырауына екі себеп болды: Бірі – жолдаған сәлемі Шыңғысқа жетіп, оны оралымына келтіру; екіншісі – Абылай заманынан

келе жатқан әдет: кім де кім ордаға барар болса, «сыбаған» деп, оның иесіне, ең кеміне бір семіз тайды жетектей барады, жұмысы барлар, я жағынғысы келгендер «сыбағаны» ту биелетіп, одан асса, қысырақ үйіріндетіп жетеді.

Бұрын бірер ғана жылқы жетектететін Саққұлақ, «Шоқанның келуіне, қонақ басты болуына» деп, қысырақтың құнажын, дөнежін, байталдарынан құралған шағын айғыр үйірін айдатып апаратын болды. Одан өзіне түсіп жатқан ауыртпалық жоқ: Теңізбай Қанжығалыда Қарасай дейтін момын адамға сол бір тұста мыңнан аса құлалы жылқы біткенін естіген; соның Жанжігіт, Байжігіт, Молжігіт дейтін үш баласын нөкеріне ертуді сылтау ғып, қысырақ үйірін сұратты, ол сөз қатпастан беретін болды.

Қасына екі Қанжығалының шек шығарларынан таңдаған он бес шақты кісі ерткен Саққұлақ Мұқан кеткеннен екі-үш күн кейін Шыңғыс ордасына барды да, Шоқанның орнын сипалап қалды. Оған күні кеше Имантаудан Беклемишев басқарған бір ызбот салтты әскер келіпті де, Шоқанға Гутковскийдің кетіп бара жатуын хабарлап, Атбасарға бәрі тығыз тартып отырыпты.

Шоқан шынында бұл арадан «кетпеді», «қашты». Оған себеп, – мұңзарын айтушылардың көбейіп кетуі еді. «Шоқанға ешкімді де жолатпаймыз» деп, Аппас басқарған топ төңіректі қарауылдап-ақ баққан еді, сонда да ие бола алмады. Қайдан ие болады? Ауылдың сырт жағын қоршаған көл мен таудан басқа тұстың бәрі де ашық, көрінген жерден келуге болады; жалаңаш тұстан жолатпаса, бұталы сайлар бар, оларға жасырынып жылжығандарды қалай бөгейді?!

Бөгей алмады, қарауылдар. Кеген күні іңір асынан кейін, қасына Тақырбасты ғана ертіп, салт атпен серуендеп кеткен Шоқан отауына таң қараңғысында оралып, қымыздан сусындап алды да, болыскей қарауатына жатып, дүние дыбысын естімейін дегендей, жамылған жұқа жібек жуырқанын басына дейін орап алды. Төрге жатқан шешесінен басқа жан жоқ бұл үйде, ол тастай қатып, күн түске тармасқанда әрең оянды. Содан кейін сергіп қайту ниетімен тоғайға барса, іші қаптаған адам!.. Кімдер екенін сұрастырса, Шоқанға шағымын айта келгендер!.. Олар шулай қоршағанда, тазылар қамаған түлкідей, жан-жағына жалтақтаған Шоқан не айтарын білмей қалды...

Ол, осы халде ұзақ тұрар ма еді, қайтер еді, егер құлағы сақ Тоқымбет, тоғайда күмбірлеген үнге, мылтығын кезеніп жетіп келмесе!.. Ол жиналғандардың әй-түйіне қарамай сөзін тыңдамаған соң, «дөң асарының» ұңғысын аспанға қаратып, бірер рет басып жіберіп еді, мылтық даусынан зәресі ұшқан жиын, бет-бетімен ыдырай қашты.

Ол да тыйым бола алмады. Күні бойы тысқа шықпастан әлде не кітапқа үңілген Шоқан, кешқұрым Тоқымбетті ертіп, тоғайды кезіп жүрсе, бір топ талдың арасынан жөнеу киінген, қырбық қара мұртты, көркемше, бойшаң

жігіт шыға келді. Сақ Тоқымбет оған мылтығын кезенем дегенде «тоқтат!» дегенді қабағынан білдірген Шоқан, жігітке «кімсің?» деп еді, анау жауап орнына, еңіреп қоя берді. Жәй сөзіне бәсеңдемеген оны, Шоқан ұрсып тоқтатып еді, анау суырылып елең, айта бастады:

Мен келдім Керекуден Шыңғыс ханға,

Бір қорғау бола ма деп ғазиз жанға;

Бұтаға қорғалаған торғай едім

Ит Жақып ұстап берді оязнайға.

Сөзімнің құлақ салшы, бұрмашына,

Сөйлестім оязнайдың тілмашына.

Бәрі де қылығымның алдан шықты,

Жалғанда сырыңды айтпа ұрғашыға...

Шоқан жігітті өлеңінен әрең тоқтатып, жәй-жапсарын сұрастырса, өзінің нағашысы – Шорманның Исасының жылқышысы Араб дейтін жігіт. Өзі серілеу, палуандау екен. Иса Ертіс бойын мекендейтін Бәсентиін руының шонжары – Қазанғаптың, Бердалысынан баласы Зындаға қыз айттырады, сол қызға құда түскенде, Араб ере барады да, Бердалының Мұса деген баласының сұлу келіншегімен көңіл қосып, бір түнде екеуі екі жүйрік атпен зытып отырады.

Қайда бару керек?

О бір жылдары Зейнеп Шорман тұқымдарына төркіндеп кеп, құрметіне ұлан-асыр той жасалғанда, күрестің бас бәйгесін Араб алған екен; соған риза болған Зейнеп «біздің жаққа да бір келерсің» дейді екен. Сол сөз есіне түскен Араб, апасына қорғаламақ болып, Шыңғыс ордасына барса, Жақып оның әйеліне қызығады да, шешесіне жеткізбестен, сөзі өтетін Беклемишевке «ұры, қашқын» деп ұстатады. Арабтың Шорман тұқымының ұрыларына еріп жылқы айдайтыны да болған екен. Солардың куәсі – алып қашқан әйелі болады. Жақып «өзім алам» деген соң, әйел білгендерін кейіте береді. Беклемишев Арабты Қызылжар абақтысына айдатқанда, жолда қашып, «Шоқан келеді» деген соң, оны «әділ» деп естіген соң, жолын тосып жүр екен. Әйелін Жақып иемденіп қойыпты.

Өзгеге болмаса да, Жақыпқа әлі келетін Шоқан Арабқа:

– Қаласаң қайтартайын, бірақ, жобаң жақсы жігіт көрінесің, кім көрінгенге тие беретін қатынды қайтесің, оны алма да, еліңе қайт. Мұса мырза менің тілімді алатын кісі, соған хат берейін, ол ешкімге тигізбейді, – деді. Ақылды жігіт айтқанға көнді.

Осындайлар және одан да жаман жәбірленушілер көбейіп кетті. Оларды келтірмеуге ешкім төтеп бере алмады. Қолында жәбірлеушілерді тыятын құралы жоқ Шоқан, олардан қашып құтылудан басқа амал таппады. Ішкі пікірінде, Омбыға орала, бәрінің мұңын бір-ақ бітірмек. Оған әлі жетер-жетпесіне сенімі берік емес.

«Құланның қасынуына, мылтықтың басуы» дегендей, жеке қашуға ыңғайсызданған, бірақ, сағат өткен сайын қашу ойы күшейе түскен шақта, Ақанға екінші рет түнеп оянғанда, тасыр-тұсыр шапқылап ызбот келе қалды... Шоқан олармен кете барды...

Саққұлақ Шоқанның кетіп қалуын араз әкесін көргісі келмеуге жорып, ренжи қойған жоқ. Оның ойынша – «бекіре балықтың тұмсығы тасқа тірелмей қайтпайды» дегендей, өмір теңізіне жаңа ғана құлаш ұрған оның да беті, тұмсығы тасқа тірелмей, яғни қатты бір кедергі көрмей қайтпайды.

Бір қаза көргенінше пенде тасар.

Пенденің қатты қаза көңілін басар,—

деп Орымбай ақын айтқандай, қаза көрмей, яғни өмір өрінде соққы жемей, бұның да тасыған көңілі сабасына сарықпайды. Ендеше, бара берсін де, артынан жеткенше, қасы мен досының кімдер екенін ойлана тұрсын.

Шоқан аттана, Зейнеп ордаға қайтқан екен де, Шыңғыспен екеуі қайшы жақтарға тартып, келісімге келе алмай, кикілжіңде отыр екен.

Саққұлақтың ортаншы тоқалы – Қоянкөз, Сүйіндік руында Қаржас Шорман тұқымымен байлықтан да, шеннен де ит жығыс түсіп жүретін Боштай тұқымының қызы болатын; Сүйіндік, Қаржасты туыс санайтын Зейнеп, Саққұлақты бұл жағынан жезде көріп, екінші жағынан Шыңғыстан жасы үлкен ағаға санап, еркелігі мен әзілін араластыра, маңдай шашы мен сақалының орта тұсы ақ жолақ болғандықтан «Қасқа қайнаға» дейтін де, көрінген жерде тілін де, қолын да жұмсап ойнай беретін; оны балдызы санайтын Саққұлақ «Қызыл қашар» деген ат қойып, бірінің бірі қандай ауыр ойындары болса да көтере беретін.

Зейнеп «Қасқа қайнағасының» қасындағыларын қонақ үйге жіберді де, Шыңғыспен үшеуі оңашаланғанда, Шоқанға берген уәдесін, оған ерінің көнбей отырғанын айтып берді. Саққұлақ сабырмен екі жағын да тыңдап ап, өз сөзіне көшті. Әуелі ол, сыпайылық ретінде, елеп шақырғаны үшін, салмағын көтерер деп сенгендігі үшін, астына көпшік қоя сөйлеп, Шыңғысқа ризашылығын айтып алды. Содан кейін «Дос – жылата, дұшпан – күлдіре айтады» деген мақалды сатылап, «дос көріп сенгенің рас болса» деп алдына кедергі қойып ап, «жасың кіші» дей отырып, Шыңғыстан қымсынбай еркін сөйлеп кетті:

– Біз «пәленбіз, түгенбіз» деп аталарымыздың аруағын алға ұстап шіренгенімізбен, қазақтың тоқпағынан басқаны білмейтін қараңғымыз; ал, сен мұсылманша да, орысша да сауатың бар, қала-далаға бізден көбірек араласқан, заман ағымына бізден жетік, көзің ашық адамсың; сөйте тұра, Шоқанға «ана қатынды алма, мына қатынды ал» деп көлденеңдейсің! Оның туысы сенікі болғанмен, тұрмысы – орыстікі. Ендеше, Шоқан орыс заңына бағына ма сенің тозығы жеткен ескі заңыңа бағына ма? «Тозығы жеткен» дегенге келейін: үздіксіз көшіп жүретін, малы-жаны ортақ арғы аталарымыз қатынды, не жаугершілікте қармалған күндерден алады екен де, не туысы өліп әмеңгерін алады екен; бертін, ел тоқырай, малы көп адамдар «қалың мал» дегенді шығарды да, малдылар ғана қатынданып, малсыздар тізесін құшақтауға айналған. Малды – аз, малсыз – көп. Сол көп қатынды қайдан алады? Бұның аты – «тозығы жеткен заң» емей немене?

– Рас, – дейді Зейнеп.

– Ал орысқа келсек, – деп жалғастырды Саққұлақ сөзін, – оларда қалың мал жоқ дейді, әркім көңілі ұнатқанына қосылады дейді...

– Қанашжанның да айтатыны осы, – деді Зейнеп.

– Шоқанның да сөйткісі келеді деп естимін...

– Үстінен түстің, қасқа жезде!...

– Сен, Шыңғыс, балаң қарашыңның қызын алады дегенді ақсүйектік бойыңа намыс санайтын көрінесің. Сонда қай заңмен? Атаң Абылайдың алпыс қатынының тең жарасы жаугершілікте қолға түскен күндер екен. Өз әкең Уәлі – тезекті күңіне аяқ салып, Шеген, Шепе содан туғанын білесің. Менің әкем – Бапан да, жаудан келген қалмақ қызынан туған...

– Оның бәрін санай беріп қайтесің, Сақа! – деді Шыңғыс, – түйінді түсін бір-ақ білдірсейші!

– Сен пайғамбарымыз саллау ғайлайың әссәләмнан қалайсың? – деді екпіндеп отырған Саққұлақ, іркіле алмай ғап. – Оның да төрт қатынының екеуі – кәнизак, соңғы қатыны – Ғайшаны тоғыз жасында алғанын кітаптан білген боларсың...

Зейнеп мырс етті.

– Неге күлесің, «Қызыл қашар?»

– Атыңнан айналайын жарықтық, тым жас қызды алған екен де!

– Шарифат бөрікпен ұрғанда жығылмаған қыздың бәрін де байға беруге қосады...

Шарифатты қоя тұрып, тариқат жайын тауыс! – деді Шыңғыс.

– Тауыссам, – деді Саққұлақ, – балаң Шоқанның қатынды қайдан алуына араласпа. Онда жұмысың болмасын.

– Енді неде болады, жұмысым?

Саққұлақ «жұмысың ба?.. Жұмысың...» деген сөздерді ыңырана, салмақтай, теңселе айтып отырды да, Шыңғысқа тура қарап:

Ол сенің де, менің де, бүкіл елдің де ортақ жұмысымыз, – деді.

– Қандай?

– Біз ескі заңнан ата-баба заңынан кетіп келеміз де, жаңа заңға, орыс заңына жете алмай келеміз. Оған біздің жетуіміз керек, онсыз күніміз жоқ. Соған жетуді сен де білмейсің мен де білмеймін; ауылда «игі жақсы» деп жүретіндеріміздің ешқайсысы да білмейді. Осыны «Шоқан біледі деген сөз құлаққа шалынады. «Қой асығы деменіз, қолға жақса сақадай, жасы кіші деменіз, ақылы жетсе атадай» депті. «Тіл-аузымыз тасқа», осы баланың ой-санасы жоғары деп естиміз; «ердің ғана емес, елдің де баласы боларлық талабы бар» деседі; «ілгері басқан жасты, кері кеткен кәрі бөгейдінің» көбі болмасын, біріміз шаужайынан, біріміз құйысқанынан тартып... дегендей, биікке өрлер ойы болса, қамалап қалжыратпайық. Кімді қатынданса да еркі, ол еркектің ғана жұмысы; ердің жұмысы – ел басқару; сол жағын сұрастырайық та, алға басар адымы болса, жан-жағынан демейік!

– Рас-ау, Қасқа қайнаға! – Зейнеп жылап жіберді. Сөзді одан әрі жалғастыруға, ас даяр болған хабары келіп қалды.

Ертеңіне шақырылған кісілер де келіп қалды. «Ет дегенде бет бар ма» дегендей, бұл жолдың өн-бойы қан сасуын сезген әр рудың қызылшыл құзғындары, Құлболды мен Жаубасарға қаптай еріп келді.

Сөз төркіні төмендегіге сарықты: ашылуы жақындап қалған Атбасар жәрмеңкесіне осылардың бәрі де барады. Оған дейін «ұрылардың әулиесі» аталып жүрген Қожыққа, сол уақыттағы «Уақ атаулының тоқтаулысы» дейтін Қурай Уақтағы «әулие» Жолшораның немересі, Ермен батырдың баласы – Самыратты, Медебайға «бүкіл Керей атаулының тоқтаулысы» дейтін Бикекерей Ақмырза бидің немересі, Жанбыршы бидің баласы – Жаназарды; Баубекте Мейрам Арғынның Қозған, Қақсал аталатын бұтағында әрі биі, әрі байы Сәдібектің Сәркесін жіберіп, «Шоқанға қастық қылам деу ниетінен қайтасыңдар ма? Немене, тұтасып алған төрт момынға, оған қоса, Қанжығалы, Күрлеуітке қарсы шығасыңдар ма? Онда тұрысатын жерлеріңді айт!» деп кісі салды. Бұлай болады деп ойламаған мына дүмпуден, зәресі ұшқан олар артынан пысып, өйтпеуге ант-су ішті...

Россия өкіметі биыл бірінші рет мемлекеттік мән берген Атбасар жәрмеңкесіне жиналған халықта хисап болмады. Оған: батыс шеті – Ырғыз бен Торғайдан, шығыс шеті – Қиыр Сібірден, күнгей шеті – Алматы мен

Қапалдан, шығыс күнгейі – Әндіжан мен Қоқаннан, батыс күнгейі – Үргеніш пен Хиуадан, батыс теріскейі Мәкәржа (қазіргі – Горький) мен Ірбіттен сәудегер атаулы ағыл-тегіл келіп жатты. Үш жүзге бөлінетін қазақ руларынан да, ат жетер жерден келмегені жоқ.

Жәрмеңкенің осындай мөлшерде боларын күн бұрын болжаған Батыс Сібірдің үкіметі, күн бұрын комиссия жіберіп орын қаратқанда, Балқаш тауынан ұзын Есілге беттеп ағатын Жабай өзенімен, Ақан тауынан басталып, Жабайға Атбасар төңірегінде түйісетін Керегетас өзенінің Есіл жақ тілімен айтқанда, бұл алқаптың радиусы – жүз шақырымдай; алқапқа ұйысқан жабағыдай, басы селеулі, ащы, тұщысы аралас қалың бетеге бітеді; айнала қоршаған суы тұщы өзендерді айтпағанда белесті, тастақты келетін бұл даланың өн-бойы толған бал-бұлақ.

Шоқан бастаған әскери жүздің шатырларын Жабай мен Кереге тастың түйіскен сағасына орналастырды. Қастық қаупі барын құлағы шалған Қоқан, жауларына қапысын таптырмау үшін өте сақтанып, бетімен бейсауат жүруді доғарды. Ол ең қызық көретін: қаршыға, лашын, тұйғын, ителгі сияқты алғыр құстарға: қаз, үйрек, дуадақ сияқты адал құстарды ілдірмек боп шақырған саятшыларға да, «жұмыс көп» деп ермеді.

Жауларынан қорғауға әкесінің қам жегенің осы ісіне пайдаланбақ боп, Қанжығалы Саққұлаққа кісі жібергенің оның ризаласқаның Ақан көлінің жағасында Жолтабардың Құқаны толық баяндаған. Шыңғыстың бұл қылығына қатқан жүрегі жібігендей болған Шоқан Мұқанның:

– Енді де сәлем бермеймісің? – деген сауалына жауап бермеген. Ондағы ойы: «Айжанды алу ниетінен бәрібір қайтпаймын. Әкемді осыған көндіруге шешемді жұмсадым. Икемге келсе сәлемдесермін, келмесе – бет алған жағыма жорта берермін». Әкесінің беталысы қалай болғанын Мұқан хабарламақ болды.

«Қалауын тапса қар жанады» дегендей, Зейнеп пен Саққұлақ екі жақтан салмақ салуына Шыңғыс шыдай алмады да, олай бұлтақтап, бұлай бұлтақтап, ақыры «әкелік» аталатын тұйыққа қамалып, шығар жері қалмаған соң:

– Болсын, – деді амалсыздан, – «азар болса, шіріген бір жұмыртқам болар» деп баламды көрмей-ақ кетер едім, оған шыдамым да жетер еді; ал, сен екеуінді қалай көрмей кете алам?!.. Зейнеп, сен – құдай қосқан некелі қатынымсың, жас кезім болса, жан-жағыма жалтақтамай-ақ тастап, «бала – белде, қатын – жолда» деп жортып жүре берер ем; енді «жер ортасы–көк төбеге шыққанда, сенен айрылып қайда барам?!.. Ал, Саққұлақ, сен, осы кезде, тепкен тасын, өрге домалаған, атқаның тиіп, айтқаның жөн болып тұрған адамсың, сондықтан да Шоқан жайлы қысылғанда тапқан, сүйеніш көрген сенің тіліңді алмағанда қайда барам?!..

Көнген Шыңғыс, құяңын сылтау ғып, Атбасарға бармайтын болды.

– «Әке» деген, «Шыңғыс» деген атым бар ғой, – деді ол баламның аяғына жығылғандай, мен іздеп бармайын Шоқанды, ол мені іздеп келсін.

Зейнеп пен Саққұлақ, бұл жөн сөзге таласпады. Саққұлақ:

– Егер «ел дейтін болса, балаңды әкеп аяғыңа жығам!» – деп уәде берді.

Қуанған Зейнеп, Жолтабардың Мұқаның қос атпен Шоқанға шаптырды. Ол да қатты қуанды. Әкесіне риза болған ол, енді жәрмеңкенің тез тарауын тіледі.

НАРҒЫЗ

Бірақ, жәрмеңке тым тез тарай алмады. Сауда-саттықтың барлық түрі күн сайын қыза түсті. Сәудегерлердің табысына шек жоқ. Ауылдардан айдалып келген малдар, әсіресе жылқы мен қой мөлшерсіз. Бұған дейін бағасы жоқ жүн-жұрқа мен тері-терсек те тиын-тебендік түсімге жарады. Бұл шаққа шейін ақша ілуде біреуде ғана бары естілетін еді, енді ол, әркімнің-ақ қалтасында сылдырлады. Ауылдың малы да, шикізаты да мейлінше арзан, бірақ, оған қарап жүрген жан жоқ, кедей түгіл байлардың некен-саяғында бар дейтін ақша, өз алақанында жылтырайтын болған соң, сататынын бағасына қарамай ұра береді; соның салдарынан, бұрын жыртық-тесік жүргендердің көбі бүтінденіп қалды. Өндіріс бұйымдарына сусап отырған даланың қант-шайды, киімдік нәрселерді алуында қисап жоқ...

Жәрмеңке жұртқа, әсіресе қазақтарға сауда-саттықтың ғана емес, ойын-сауықтың да майданы болды.

Қазақ ойыншыларының репертуарында театр артистерінің де, цирк артистерінің де, концерттік өнерпаздардың да қызғылықты номерлері барын Шоқан бірінші рет көрді; қазақта: «Ақын», «жыршы», «күйші», «бақсы», «әнші», дегендердің ел ішінде де нелер талант барын байқады!.. «Шіркін осыларға білім берсе!» деп арман етті ол ішінен.

Бұл өнерлерді көру, былайғы халыққа да аз рахат болған жоқ. Олардың басы бұрын той-томалақ, үлкен астарда қосылатын еді. Кейін, барымта мен сырымта көбейген соң, ондай жиындар өте сиреп, тек, қазақтар «базар» деп атаған жәрмеңкелерде ғана ыдыраңқы ел жүз көрісетін. Сондықтан, «базар» өлең-жырда сауық орнына саналып, ауыл арасында – «базардан алып келген» деп басталып, «темір астау... шәй тостаған, күміс жүген, өмілдірік, кәмшат, құндыз бөрік, опайке етік, бөз белбеу» деген сияқты өндіріс бұйымдарын мадақтау көбейіп кеткен; балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» сияқты мақалдар да шыққан... Ауылдық бұрынғы өнерпаздары, шеберлігін енді базарға бейімдеп, көпи ішінде көрсететін ойындарын театрлық түрлерге айналдырған.

Базар қызу қарқынмен жүріп жатты. Оның тиыштығы да тамаша болды. Бұдан бұрынғы шағын шақтары шатақсыз етпейтін базардың биыл тиыш болуына төмендегідей себеп бар еді: баяғыда патша өкіметінің әскері Ақтөбеден Омбыға жол тартқанда, болашақ Атбасардың орнына алғаш қада қаққан жүздіктің (сотня) атаманы – Бугаев болған. Кавказда, Терек өзенінің бойында, туып-өскен ол, шенінің кішкене күнінен-ақ содырлы болып, отарланған тұрғын халықтың қамшыдан көзін аштырмайтын, бәрін қанша қылғыса да жемсауы толмайтын. Атбасарға тоқыраған кезде даражасы жауылға жеткен, өскелең, қалың, жирен түсті сақалының иек тұсын ғана қырып, өзге жағын мұртына тұтастыра, еркіне қоя берген, алақандай айран көз, қайқы мұрын, кең танау, қапсағай, зор денелі кісі

болатын. Мінезі шектен шыққан қаһар, қымс етсе қамшы үйіріп сабап тастайды. Сақал-шашы ерте бурылданған оны қазақтар «Көк бұқа» дейді; орыс тілінде бугай бұқа, «біздің» Бугаев жәй емес, «сүзеген бұқа», сондықтан Атбасар төңірегіндегі қазақтар: «Боз бұқаның сүзуінен сақта!» деген тілек-бата шығарып алған.

Қазақ даласында ашылған ірілі-уақты жәрмеңкелерде, «бажы алу» деген болған, ол – мал айдап әкелгендерден «ауыз оты», яғни жеріне оттағаны үшін, жергілікті адамдардың ақы төлеттіруі. «Жергілікті» дегендер – түгелге жақын қазақ-орыстар, өйткені, үлкені болсын, кішісі болсын, жәрмеңкелер, солардың станицаларында өтеді. Жәрмеңке ашыларда әскерше киініп, салт ат мінген, қаруларын асынған қазақ-орыстар топтасып жүріп, сатарман малдар жайылған төңіректі кезеді де бажысы алынған малдың санына бояудан белгі соғып береді. Ол кезде ақшасы жоқ қазақтар: тері-терсек, жүн-жұрқа сияқты нәрселер төлейді, немесе, тоқты-торым сияқты уақ қаралар береді.

Боз бұқаның өзіндік бажысы бар: ол жас күнінен, орыстар «телятина» деп атайтын бұзау етіне құмар, сондықтан бажыға, тек тірі бұзауды ғана алады.

Атбасар жәрмеңкесі алғаш, кішкене боп ашылған жылы, оған сиыр малы өте сирек түскен, себебі, маңайлаған көшпелі ауылдар малдың бұл түлігін бақпайтын, тек кең далаға сирек қоныстанған орыс селоларын ғана әкелетін, олардың көбі – қазақ-орыстар. Боз бұқаның оларға тісі батпайды...

«Сиыр малы базарда пұл болады» деген қауесетпен, қазақтар да сиыр жинай бастап, жәрмеңкеге жылдан-жыл көбейте әкелуге айналған, солардың бұзау атаулысы – Боз бұқанікі. Оған қазақтар қыңқ етпейді, себебі, басқа сояры жоқ біреу болмаса, олар бұзау түгіл сиырдың етін де жемейді, оны «сасық» деп менсінбейді, бұзау етін ауызға салуға болмайтын «жылбысқа» көреді. Боз бұқаның әрбір жәрмеңкеде бажыға жинап алған бұзаулары, келесі жәрмеңкеге дейін жеуіне еркін жетеді.

Биылғы мол жәрмеңкенің ашылған күні бажы жинауға шыққан Боз бұқа, базарға бұзаулы сиырын әкелген бір қазақ кедейіне кездесе кетті. Ерте туып марқайған, енесінің сүті жағымды бұзау, үрген қуықтай сеп-семіз, доп-домалақ екен. Оған бірден қызыға қалған Боз бұқа, қазақша шалағай тілімен.

– Әй, қырғыз, бері кел! – деді атын тебіне жақындап.

– Мені қайтесің? – деді қазақ қозғалмай.

– Әкел, бері, анау бұзауды!

– Неге?

– Байла, мұнау шилбирга! – деп Боз бұқа ұзын қайыс шылбырының ұшын ұсынды.

– Неге байлаймын?!..

– Әккел, әккел!.. Әйтпесе мукулаш жейсің! – деп, Боз бұқа қамшылы қолының түйген жұдырығын көрсетті.

Боз бұқаны танымайтын қазақ, бұл қылықтарын қалжың көріп, енді тілдеспей теріс қарай беріп еді:

– Түс, аттан! – деді түсін суытып, қасына ерген ондыққа (десятник). Ол түсті. – Байла анау бұзауды мойнынан шылбырыңмен!

Теріс қараған қазақ, енесін емуге ыңғайланған бұзауды ондықтың ноқталаған шылбырды басына кигізгенін байқай алмай қалды. Ол, тек, сүйрелеуге көнбей көткеншектеген бұзауды, ат үстінен қамшымен ұрмақ болған Боз бұқаның «а, ну, соп, халера!» деген даусына бұрылғанда ғана көрді. «Бұнысы несі?!» деп шошып кеткен қазақ ноқтаның бау жағынан ұстап алғанша, үші Боз бұқаның қолына тиіп үлгерді. Қарулы Боз бұқа атын тебініп, бұзауды сүйрей жөнелмек болғанда, қазақ жармаса кетті. Ол да қарулы екен. Екеуі теке-тіреспен тұрғанда, суырып әкетуіне сенбеген Боз бұқа, қолындағы дырау қамшымен қазақты, шашы бүгін ғана алынған тақыр басына бар пәрменімен тартып кеп жіберді. Өткір қамшы осып жіберген бастан күрең-қызыл қан бұрқ ете түсіп, самайынан төмен қарай саулай жөнелді...

Қазақты ол тағы да оскылай берер ме еді, қайтер еді, егер, сырт жағынан өз басына да қатты бірдеме сарт ете қалмаса!.. Оның басынан да қара қан жоси жөнелді.

Бұл Шоқанның қамшысы еді. Жәрменкенің тиыштығын сақтауға келген Батыс Сібірдің, соғыс губернаторы – полковник Гутковский, өзі сырттан бақылаушы болуға жәрменке ашылуын жұртқа биік мінберден Шоқанға жариялатқан. Оның кім екенін білетін жұрт:

– «Шоқынды» дегені қайда?!.. «Қазақ тілін ұмытып қапты» дегені қайда?!.. Мынауың қазақша сайрап тұр ғой! Өзі қалай ділмар еді! – деп қайран қалған. Сонда қасында тұрған Гутковский, жиналыс. ыдырай:

– Ендігісін де өзің басқар, – деп, Шоқанды базарда қалдырып, өзі «тынығам» деп шатырына кетіп қалған.

Қызғылықты базардың қызығына тоймай, қасына ерткен ондық пен және Тоқымбетпен базар ішін аралап жүрген Шоқан, Боз бұқаға кездесе кетті. Оның қылықтарын анадайдан, байқаған Шоқан, атын тебініп жеткенше, бұзауға таласқан қазақтың басынан Боз бұқа қан саулатып та үлгерді. Бұл оқиғаның не екенін Шоқан айтпай жорамалдады, өйткені оның

қылықтарын естуден құлағы сарсыған еді. Міне, сондай өкім-зорлығының біреуі көз алдынан кездесе кеткен соң, бұған ызаның еркімен бұл да Боз бұқаға қамшы жұмсады...

Қатты соққан қамшыдан есеңгіреп қала жаздаған Боз бұқа, «бұ не болды?!» дегендей, ауырған тұсын алақанымен сипамақ болып еді, алақаны саулаған қанға тиіп жылып ете түсті. Не болғанын сонда ғана аңғарған ол, «кім, бұл?» дегендей жалт қараса, бұған дейін танысып үлгерген Шоқан Уәлиханов!..

Оның жәрмеңкедегі правосы үлкен болғанмен, Боз бұқадан чині кіші, жасы кіші, оның үстіне, «қырғыз» сондықтан, танысқаннан бері тәртіп сақтап, сыйлаған болып жүргенмен, ішінен «қырғыз да начальник болып па?!» деп менсінбей жүрген. Міне, енді сол «қырғыз» қамшы соғып, басын қанатты!..

Осы ойдан Боз бұқаны қазақ-орыс атаулының арғы-бергі намысының бәрі кернеп кетіп, сол намыстың екпінімен, сол жағына асынған қылышын қынабынан қалай суырып, Шоқанға қарай қалай көтергенін білмей де қалды.

Ол шауып жіберер ме еді, қайтер еді, егер араларына киліге берген Тоқымбет қылышты қолын шап бере ұстай алмаса!.. Ол ұстай алумен ғана тоқырамай, қарулы қолмен, қылышты қолды бұрып жібергенде, буыны шығып кете жаздаған қолдан қылыш жерге түсіп кетті.

Бұл хабарды естіген Гутковский, ертенгі базар ашылар алдында, мінбер төңірегіне жұртты жинатты да, солардың көзінше, Боз бұқаның қаруларын, пагонын, белбеуін сыпырып ап, шендерін сыпыратынын жариялап, абыройын айрандай төкті. Боз бұқаға шамасы келетін жан жоқ деп шайтын жұрт, Шоқанға да, Гутковскийге де сансыз алғыс айтты. Жәрмеңкеге шыбын ызыңдамайтын тиыштық орнады.

Шоқанның қарулы әскердің қоршауында келуінен және Саққұлақ бастаған іргелі елдің қамқор болуынан сескенген жаулар жағы енді тіпті бұқты. Сонда да тым-тырыс жатуға шыдамады олар, әсіресе – Малтабар. Айжанға қатты қызыққан оның, қашан қолына ілектіргенше, «қанаттыға қақтырмайды, тұмсықтыға шоқытпайды» деп сенгені Шыңғыс пен Зейнеп еді. Ордадан Атбасарға сол сеніммен аттанған ол, «Шыңғыс Айжанды Сырымбеттегі ауру әкесіне жіберіпті» деген хабарды естігенде, «бұ несі?!» деп қайран қалды. Іле себебін де білді. Бірақ, Шоқан төре басымен төлеңгітінің, оның ішінде ең сорлысының қызына иіліп келе қояды дегенге сенген жоқ.

Сөйтіп жүргенде қазақтың ұзын құлағы Омбыдан Атбасарға беттеп аттанған жолының бойында Шоқанның қайда тоқырап, не істегенін айна-қатесіз жеткізді де отырды. Оған қарсы шабуыл жасауға ақшадан басқа күші жоқ, қарастырып көрсе, ақшаның бас сұғар жері жоқ...

Не істеуге білмей аңырған Малтабардың құлағына, Айжан мәселесінде, Зейнептің Шоқанға жақтас екені де, Шыңғыстың қарсы екені де шалынды. Соған есек дәмелі болып қалған Малтабар: «Сұлтанға сәлем айт, көнбесін, уәделі ақшамды жәрмеңкеден қайтқан жолы қолына ұстатып кетем» деп астыртын кісі де жіберді. Ол «Шыңғыстың солқылдап қапты, тегі көп тегеуріні шыдатпай, көніп те қалған қалпы бар» деп қайтты. Бұл үміті де үзілгендей болған Малтабар, ендігі сенімін Шоқанға қарсы ұрыларға жүктеп еді, ел талқысына түскен олар да тиянақты болмай шықты. Енді не істеу керек?

«Осы жәрмеңкеде кісі өлтіргіштер бар дейді» дегенге, ол жасырын адамдар жұмсап іздетті; біреулер табылған сияқтанды оған, көп ақшаны Шоқанды өлтіргеннен кейін бермек боп, азымен аузын майлап еді, ретін келтіре алмады ма, көбін артынан беруіне сенбей, азына қолын бұлғағысы келмеді ме – ол із-түзсыз көрінбей кетті. Содан кейін табылғандармен «қанша бересің?», «қанша аласың?» саудасы ғана болды да, ешбір тиянаққа келген жоқ.

«Мінезі тігін дейді, ұнатпағанын бас салып сабайды дейді, өшігіп іздеп жүр дейді», деген қауесетпен, Малтабардың өзі, Шоқан жүрген жерге жоламады, қапыда бірен-саран үстінен түскенде, қалың топтың арасына тығылып қалды...

«Ақшаның алмайтыны жоқ» деген сенімдегі Малтабардың, ол құрғырға бірінші рет өкпелеуі осы ғана. Өзінше намысы бар оның, Айжан жолынан ақша аянар ниеті жоқ. Оны алудың реті келмеген күнде де, жолында жолбарыстай жатып ап, тілеуінен тайдырған Шоқанның көзін жоюға, ең кемі, атақ-абыройын кетіруге жәрдемі тисе, ақшаны қанша болса да шашатын!..

Бұл тілеуі де күннен-күн кесіліп келеді: Шоқанның жәрмеңкеге келе көтеріле бастаған атақ-абыройы, сазды жердің бәйтерегіндей, күн сайын мәуеленіп биіктеп барады! Оның не өзіне, не тамырына шабар балта көріну түгіл естілмейді.

Малтабарға жүктеген үміті буалдырланып кеткен жау жағы, енді оның жеке қара басын мұқатарлық күш іздеді, сонда тапқаны – қарақшы Қожықтың өткірлігімен де, қайраттылығымен де, өжеттігімен де, сөзуарлығымен де ел аузына іліккен, тоғыз ұлдан кейін көріп еркелеткен, еркекшора ғып есірген «жалғызы» – Нарғыз еді, ерке аты – Нарша. Ол ағаларына еріп ұлыққа аттанатын, солардың қатарында сойыл соғатын, шапқан аттың құлағында ойнайтын. Өңі – сіңір қара, аласалау тарамыс денесі тастай қатты, қара кемір шашының талдары жылқының ту құйрығындай, ойнақшыған қап-қара көзді, қарулы, қайсар дейтін.

Бір мезетте Шоқанды, Қозған руының байы – Сәдібектің Сәркесі шақырады деген хабар дүңк ете түсті. Шоқанды шақыруға Сәркенің Шоқанмен тұстас, «Жамбай мырза» атанған баласы – Жамангөздің өзі

келді. Ол Шоқанға тамақ ішкізіп қана жібермей, базардың сері жігіт, сұлу қыздарын бірге шақыру арқылы, бірер күн қызық-қызметке ойын-сауыққа бөлемек болды. Сол оймен, Шоқанның достары түгіл дұшпандарынан Бәубектің Мағзұмын, Медебайдың Құлғарасын, Қожықтың Текебейын, Тілемістің Ташатын тағы сондайларды қоса шақырды.

– Ие бола аламысың? – деген әкесіне:

– Төрт момынның баласы Шоқанды қорғауда тас-түйін екенін біледі олар, тырп ете алмайды. Егер әрекет шек болса, оларға алпыс ауыл, Қозған – Қақсалдың да әлі келеді, – деді.

Сәркенің үй тіктірген жері, – көлденең, Есілге жақын, дау тұста «Түйе қамыс» аталатын аумағы ат шаптырым Қарасудың жағасы еді. Суда балық та көп, құс та көп, майқоғасы–май, сүйрігі бал татиды; қасқа, қайран, суатына мал тұяғы батпайды, жиегі күлтелеген жібектей жасыл шалғын, айналасы ұйпаланған шүйгін...

Шоқанның келуіне байланысты, бұл жағаға, іші жасаулы бірнеше ақ үй тігілді. Шақырылған мезгілге Шоқан да, Ынжық балалары мен Құлғарадан басқалары да түгел жетті. Гутковский де шақырылған еді, ол «басым ауырдыны», сылтау ғып келмей қалды. Анығында, қашқаны – ет. Жас ет жесе, ішіне тоқтамайды. Жамангөз Шоқанды шара барғанда,–«шіркей шақпауына кепіл болайын, сояуларын шошайтып, солдаттарыңды ертпей-ақ қой, тиісті қыз-бозбала оларыңнан сескенеді де, ойын-сауығының сиқы болмайды» деген. Және бір өтініші: «Қазақы киімдерін, бар деп есітем, мынау үстіңдегі тылтиған солдат киімін тастап, қазақша киініп кел!»

Сол сөздерге құлақ асқан Шоқан, қазақша киінді де, қасына: Шыңғыстың кенже қарындасы – Үкіні алған Шөбектің Сердалысын, нағашысы,– Мұсаның өзі келмей, «сен бар» деп жұмсаған баласы – Садуақасты, Сасық байдың шешен баласы – Мырзабекті ертіп келді.

Шоқан келе, ойын-сауық басталып кетті. «Жастар, өздерің бірыңғай болыңдар» деп Шоқанның сәлемін алғаннан кейін, Жамангөздің қонақтар түскен үйіне Сәрке де, ол құралыптылар да жолаған жоқ.

Шақырылған қыз-бозбала үсті-үстіне келіп жатты. Олар, әрине «пәленше-екен, түгенше-екен» деген атақтылардың ғана балалары. Былайғыларды жан-жақтағы алысқа қойылған тосқауылдар жолатпайды...

Жұрттың басы құрала келе, қандай кең кигіз үй болса да сыймайтын болды. Күн ырайы сол бір тұста жылы да, ашық та еді. Жиналған көпшіліктен кет дері жоғын көрген Жамангөз, мәжілістің көл жағасында өтуін ұсынды. Жастар оған ризаласқаннан кейін, ауыл адамдары төсеніш тасымақ болып еді:

– Бұл араның қалың бетегесі, мамық бөстекке бергісіз екен; соның

үстіне отырамыз, – деп Шоқан алдыртпады.

Мәжіліс қыза берген шақта, сол тұсқа таяу, көктемде таситын суы шілде туа құрғап қалатын өн-бойына қалың қоғажай өсетін сайдан үш салтты қылт ете қалды. Сол шақта әлде не ақын, әлде не қызық жырды айтып, көпшіліктің көңілін ұйытқандықтан салттыларды абайламады.

Олар: Қожықтың Нарғызы, тетелес ағасы – Қанғожа, қалыңын төлеген, бірақ әлі үйленбеген күйеуі, – Медебайдың Құлғарасы еді. Бәрі де мойындарына садақ асынған, белдеріне қылыш байлаған, оқшантайлары жебеге сірескен, ерлерінің қасына шоқпар ілген, бастарына – дулыға, күстеріне шығыршықты сауыт киген, қамшылары жуан қарулылар.

Қаннен қаперсіз отырған жұрт, оларды қастарына жақындап қалған аттар дүбірінен аңғарды да, түрлерінен түршіге қалды, әсіресе, Қожық балалары екенін танығандар.

Мәжілістің қызығына батқан Шоқан, таялып келген қарулы салттыларға мән бергенмен, ақынның жырын да қимай, айта беруін өтініп еді, әлдекім салттылардың кімдер екенін құлағына сыбырлағанда, ет жүрегі сескеніп, көппен бірге орнынан түрегелді.

– Шыңғыстың Шоқаны деген қайсының? – деді Нарғыз, кескін және киім жобасынан оны шамалай тұра, әдейі:

– Мен! – деді Нарғыздың атынан да, қылық-мінездерінен де хабары бар Шоқан, сөз әлпетін байқап алғанша білмеген бола тұрғысы кеп.

– Ә-ә... Жақсы!.. Өте жақсы! – деді, Шоқанның түр-тұлғасы көңіліне ұнай қалған Нарғыз, атын тебіне жақындап,– «Мақаштың Қожығы деген кісіні біледі» деп естіген ек, мен соның қызымын... Атым – Нарғыз...

– Ә-ә...

– Жақсыны көрмек үшін» дейді. «Шыңғыстың жақсы туған бір баласы бар» деген соң, «өзі дүниенің оқуын тауысқан» деген соң, әдейі көруге келдің оны сөкпессің.

– Неге сөгем?

– Қожықта тоғыз ұл бар, олардан туғандарды қосқанда еркек кіндіктіміз – он жеті. Сенімен теңдесуге жарайтындары да аз емес. солар келмей, менің неге келіп тұрғанымды білемісің?

– Қайдам...

– «Қожық тұқымын мұрнынан тізіп айдап әкетеді» дегеннен қорқып!..

– Өзің қалай келдің, онда?

– Сені «орыс болып кетті» деп естіп, «орыс ұрғашыны сыйлайды» деген соң...

Бұл әзіл-оспақты Жамангөз бөліп жіберді.

– Әу, бикеш, – деді ол Нарғызға, – жүзіңе танық болғанмен, атыңа қанық ек. «Әзілің жарасса атаңмен ойна» депті. Шоқанмен екеуін, жақсы әзіл бастадыңдар. Ендігі сөзді аттан түсіп, алқа-қотан отырып кеңессендер қайтеді?

– Маған ат үсті де жетеді...

– Дәм бар, Шоқанмен табақтас болып сыбағанды же!..

– Сыбағамды жеп болсам сенен. Шоқанға қарап: – кем Қожық, (Жамангөзді қолымен нұсқап) бұның «сегіз мың жылқылы Сәдібек» атанған бабасымен ерегісіп, сегіз жүз жылқысын тапа-тал түсте отарынан айдап ап сіңіріп кеткен. – Рас па, Жамангөз?

– Солай болған деседі, – деді Жамангөз, болған істен тана алмай.

– Сыбағама жете ме, сол? – деді Нарғыз Шоқанға қайнаңдай қарап.

– Көбірек те сияқты, – деді Шоқан Нарғыздың өрлігіне іштей риза болғандай.

– Оны айтсаң, – деді Нарғыз өршеленіп, сенің қайынаған Бағаналы Ерден, әкесі Сандыбайға жер күңіреніңе ас беріп, нөкерімен барған әкемді лайықты үйге түсірмей, өкпелеген әкем желісін қиып, тапа-тал түсте сауын биелерін зырылдауық тартып айдай жөнелткен. Сонда қумақ болған Ерденге шешесі Сары бәйбіше: «Ол жасанған жау, саған алдырмайды және қалың қопаның қабанына ұқсаған түрі жаман, маңайласаң жарып тастайды, оған сен емес, мен барайын» деп «Сағым сары» аталатын екпіні ұшқан құсты шалатын жорғасымен жеткен екен де, ағып өтіп, алдындағы бір төбеде атынан түсіп тосқан екен; бәйбішені таныған әкем «неге келді екен, білейін» деп барады, Е онда, бәйбіше әкемнің сәлемін алмай: «Әй, Қожық, аңнан туып па ең, адамнан туып па ең?» – деген де, әкем «жеңдің, бәйбіше!» деп жылқысын қайырған екен; бәйбіше әкемді ерте барып, «Ерденнің айыбы» деп, ақ отаулы қыз, айғыр үйір жылқы берген екен. – Рас па, әлеумет?

– Рас, – десті бірнеше адам.

– Маған неге айтып тұрсың, бұларды? – деді Шоқан.

– Сол Ерденнің жыл сайын құрсағы құрғамай балалай беретін жуан бөксе, жалқаяқ семіз сары бәйбіше боларлық қызын алмай, бір күңдің алады деп естідім, рас па?

Шоқан үндемей қалды.

– Ол өзіңнің жұмысың, – деді Нарғыз, – мен өз жұмысымды айтам да, өзімше қайтам.

– Иә?..

– Сені әкеме өш деп естідім. Ұры емес ол, барымташы. Оған үйреткен – өз ағаң Кенесары. Ол ағаңның қырғыздар кескен басының қу сүйегі Омбыда, өз қолыңда деп есітем... Сен де өшіктіре берме жұртты. «Иттің иесі болса, түлкінің тәңірісі бар» деген. Бізде ел-жұрт бар. Екіталайда бізге де қабырғасы қайысатындар аз емес. Оларды айтпағанда, Мақаштың кіндігінен жаралғандар да кегін жібермейді. Қыз екеш – қыз мен де мына қаруларыммен қанға қан қайтара алам! – деп, Нарғыз мойнына асынған садағын суыра берді.

«Өзіне ата ма» деген қауіппен шегіншектеген Шоқанды, қасындағылардың кейбірі садақтан жасқанғанмен, кейбірі қоршай қойды, тасадағы Тоқбет те мылтығын оңтайлай бастады.

Нарғыз иығынан жылдам қимылмен садақты сыпырды да, оқшантайдан бір оқты суырып, түйенің мойнақ қайысынан көрген сірестің орта тұсына айырынан қадап, үзеңгіден суырған сол аяғын, бүккен тізесін ердің қасына тірей оқ қадаған сіресті оң қолымен мықшия кері тартқанда, садақтың қыртысын еменнен жасалған сауыры доғадай иіле қалды. Сол қалпымен, ет асылған жер-ошақты төңіректеген тазы итті нысанаға алып, тартып кеп жібергенде, ысылдай ұшқан ұзын оқтың жебесі, иттің қос өкпесінен кірші ете түсті. Қаңқ етіп, оршып түскен бейғам иттің шамасы, бетімен лағып, бес-алты адымдай жерге баруға ғана жетті де, омақаса құлады. Тегі, жебе жанды жеріне терең қадалу керек. өлер алдында аяқтарын тырбаңдатудан басқа қимылға шамасы келмеді. Аздан кейін сұлық бола қалды. Иттің иесі тазысына оқ тие:

– Ойбай-ай, енді қайтейін!..– деп тұра жүгірді де, иті өле ашуға булыққан кескінмен бері оралын, Нарғызға бірдеме деу бейнесін көрсеткенде:

– Әй кет былай! – деді, әлгінде қауіптеніп жасқанған, Нарғыз итті атқанда мергендігіне сүйсінген Шоқан, қоршаған топ ішінен суырыла шығып:

– Аттық итім еді... – деген ит иесіне: Түйелік болса да мен төлейін, – деді. Келе ғой, – деді ит иесіне Нарғыз, айбарлы кескінмен оқшантайынан тағы бір оғын суыруға оңтайланып, – тамұққа өзіңді де итіңнің артынан жөнелтейін!..

«Шынында да сөйтер!» деп қорыққан ит иесі, қалың топтың ішіне тығыла берді.

– Біздің оқ осылай тиеді! – деді ол Шоқанға масаттана қарайды,

– Жарайсың! – деді Шоқан.

– Ал енді қылышымның қимылын көрсетейін бе?

– Көрсет.

– Қолыңа ораған ағың жібек пе?

– Иә,

– Бері әкел!

Шоқан, «оны қайтесің?» деместен, жұқа жібек шарфын мойнынан суырды да:

– Бер анау қызға! – деді серігіне.

– Мынаған деді Нарғыз, ағасы Қанғожаны нұсқап. Ол алды да, теке мүйізінен күміспен нақыштап жасаған шақшысын бір бұрышына түйді. Нарғыз сол жағына асқан қайқы ауыр қылышын қынабынан суыра берді.

Қанғожаның Шоқан берген шарфтың бұрышына шақша түйі, жұқа шүберек биік ұшсын дегені. Осылай істеу оның дағдысы. Ол қарындасының:

– Ал, ат аспанға! – деген бұйрығымен, уысына жентектеген шарфты жоғары қарай сілтеп кеп жіберді. Шамалы жерден төмендеп, кеулеген желден желбіреп келе жатқан жұқа жібекті, төбесіне жақындай орта тұсын ала, Нарғыз қылышпен тартып кеп қалды... Қылыш шүберекті қақ айыр оның төнген жұрт, жерге түскенде ғана көрді.

– О, ғажап! – деп қалды жұрт бір ауыздан. Оларға Шоқанның да үні қосылды.

– Біздің қылыш осылай қырқады! – деді Нарғыз, масаттана түсіп.

– Рас!..

– Ал, кеттік! – деді ол серіктеріне.

Асқа қаратудан күдер үзген Жамангөз:

– Қыз-ойнақ кешке болады, алтыбақан құрылады, кел! – деді, кетуге атының басын бұра берген Нарғызға.

– Егер Шоқан менімен қатар отырса! – деді Нарғыз.

– Отырам! – деді Шоқан.

Нарғыз да, серіктері де аттарын тебіне жөнеліп, ілезде терең сайға жок болды.

– Келмейді, – деді біреулер.

– Келеді, – деді Шоқан.

Қазақтан бұндай қыз шығуы Шоқанның өңі түгіл түсіне кірмеген. Бұл не ғажап көрініс?! Қарасу жағасына кешке «алтыбақан» құрылып, дәстүрлі ойындар жүріп жатты. «Қалада өскен тік бақай» дегенмен, қазақы ойындарды білуде Шоқан ауылдың байырғы жігіттерінен кем емес екен. Оның кемдіктері: домбыраны шерте білмейді, қазақ әндерінің бірталайын білгенмен, айтуға даусының нашарлығынан қорғанады.

Ойын қызып жатқан шақта, өзге дүниені ұмытқан қыз-бозбаланың біреуінің де есіне Нарғыз кірген жоқ. Оны ойынға қайтып оралады деп ешкім ойлаған жоқ. Тек оның қара қабыланның қаншығына ұқсаған түр-тұрпаты Шоқанға ғана ара-тұра елестеп, әлгі жоқ болып кеткен сайын қараңғы түнде бірде адам, бірде аң бейнесінде қараңдап келе жатқан сияқтанды; бірақ ол Нарғыздың «келем» деген сөзін кекесінге, я қылжаққа жорып, орала қояр деген жоқ...

Бір кезде сай жақтан шырқыраған, дүбірлеген дыбыстар естіле қалды. Ойыншылар оған алаңдай бастағанда, екі салт елең етті. «Нарғыз болар ма?!»

Алтыбақанға таяна, салттының біреуі атынан қарғын түсті де, екіншісіне, «мә ұста атты!» деп шылбырын ұсынды.

Әйел даусы!..

«Бұл, әрине, Нарғыз!..»

Сол екен. Қасындағысы Құлғара.

– Неге ақырдыңдар? – деді ол топқа жақындай, – Шоқан қайда?

– Мұндамын!..

– Сертіңе сен жетсең, мен жеттім. Кәне, отырамыз ба әткеншекке қатар?

– Отырамыз!..

– Кел, ендеше!..

Шоқанды қолтықтап алды да, әткеншектің доңғалана салбырап тұрған үш арқанының оң жақтағысына таяна беріп бойы жетер жоғарыдан жіпке секіріп мініп:

– Ал, мырза, сен қайтесің? – деді Шоқанға.

– Қыз қарғыған биікке мен де қарғи алам...

– Ендеше, кел!..

Шоқан да қарғып, Нарғыздың қасына отырды. Қарсы жаққа да бір қыз, бір бозбала отырды. Төртеуі орта арқанға аяқтарын тіреген кезде, әлдекімдердің күшті қолдары шайқаған әткеншек ерсілі-қарсылы ырғала, аспандай жөнелді...

Нарғыз сол қолымен арқаннан ұстады да, оң қолымен Шоқанның аш белін қаусырып алды. Әдейі ме, әлде екпінді шайқаудан құлармын деп қорқа ма, Шоқанға кенедей жабысып, белін қатты қысады: жаратылысы солай ма, әлде қызыққа қызынуы ма, денесінің ыстық лебі, Шоқанның жабысқан жағын бусандырып барады...

Бала кезінде теуіп, одан кейін ұмытып кеткен әткеншекке шыдау, Шоқанға алғаш ете қиынға соқты. Арқандарды ырғаушы жігіттердің қолдары қарулы ма, әлде екпіндеп алған қимыл, физиканың үдеу заңына бағынуы ма, бірден қатты шайқалған әткеншек жоғары көтерілгенде, сол күні аспанда жиі жылтырай қалған жұлдыздардың қалың ішіне үңгігендей, төмен құлдырағанда, жеті қабат жер астына түсіп кеткендей әсер берді. Шоқанның басы айналып, есінен танғандай, жүрегі өрекіп құсқысы келгендей болды...

Бірақ құспады ол. Төңіректі қоршаушыларға да, ырғаушыларға да, қасында қадала жабысқан Нарғызға да шала-шарпы есімен сыр бермеуге тырысты, өйтуді намыс көрді. Мінген қыл арқанның таңын қылыштай қиып бара жатумен ол сонда ғана сезді. Намысына тырысқан Шоқан оған да шыдап бақты, әткеншек тоқтамай, дыбыс бермеуге бекінді.

Басында, Шоқанды «қалай шыдар екен» дегендей, әткеншекті қатты ырғаған қарулы жігіттер біраздан кейін шыдауына көзі жеткенде бәсеңдете ақырын ырғады. Таңын қыл арқанның қиюын ұмытып кеткен Шоқан, төңірегін сабырмен шолуға кірісті. Сол кезде манадан бергі жарық ай да көкжиекке жасырынып, жұлдызы жыпырлаған аспан түнере, жер беті қарауыта қалған еді. Шоқанға кең даланың сол кездегі келбеті Гетенің «Фауст» аталатын драмалық поэмасындағы «Вальпургия түніне», немесе Гогольдің «Май түні» аталатын хикая поэмасына ұқсап кетті. «Екеуінің қайсысына көбірек ұқсайды?» дегенде, «Вальпургиядан» гөрі, «Май түніне» жуықтау сияқты, өйткені, «Вальпургия» жын-шайтандардың сауығы, «Май түні» адамдар сауығы; бірақ, мына қазақ даласында болып жатқан сиқырлы көрініс «Май түнінен» де өзгеше. «Май түні» тоғайлы Днепр жағасында өтіп жатқан кешті сипаттаса, Атбасар даласындағы түн: ормансыз, таусыз, өзені, көлдері жырақ, ұшы-қиырына көңіл болмаса, көз жетпейтін жап-жалпақ, теп-тегіс бұйратты шөл далада етіп жатыр. Бұның да тылсымы күңгірлей сөйлеп тұрған, сыры сан алуан құлпырып тұрған,

тек өзіне тәуелді сиқырлы көрінісі бар!..

Гете мен Гогольдің поэмаларын аузының суы құри қызыға оқыған Шоқанның, олардай ғажап суреттер қазақ даласынан да кездесуі, ояудағы есіне түгіл, ұйқыдағы түсіне де кірген жоқ-ты.

Атбасар даласының бүгінгі түндегі сиқырлы көрінісі де ғажайып: жан-жақта жыпырлай жалындаған есепсіз көп от, кең даланың өн бойына тұтас жайылып жатқан сияқты. Олардың қалыңдығы аспандағы жиі жұлдыздан бетер!..

Кең даланы кернеген ән бір-біріне ұласа, тұтасып кеткен. Оған, базарға айдалып, үйірінен айрылған малдардың, қалың жиналған базаршылардың мазасы кеткен аңдар мен құстардың, шырылдаған шегірткелердің дыбыстары қосылып, адам мен хайуанат әлемі тамаша бір ансамбльдің артистеріне айналғандай!.. Не деген ғажап көрініс, не деген ғажап үндер!..

Шіркін, осындай көркемдік пен келісімділікті кемеліне келтіре суреттей алатын Гетелер мен Гогольдер қазақтан да шықса!..

Нарғыз келгенше, жиналған жастардың алтыбақанға деген қарығы басылып қалған еді, сондықтан Нарғыз бен Шоқаннан кейін тебуге құмарлар табылмай, ойынның өзге түрлері басталып кетті. Солардың бірі,— Арғынның «Алтай», «Қарпық» аталатын руларынан басқа елде сирек ұшырасатын «татулық» ойыны. Оның мәні: өзге ойындар бітуге таянған шақта, осы ойынды басқарушы «хан», ойынның барлық қызметін жұптанып көрген қыздар мен боз-балаларды «енді татулық ойындар» деп, «уәзірлеріне» бұйрық беріп, жұп-жұбымен кең далаға бытыратып жібереді...

Осы ойын басталғанда, «кетеміз» деп Нарғыз құлшынды да, ондай ойынды көрмек түгіл естімеген Шоқан, көпшіліктен қымсынып тартыншақтанды. Бірақ, «хан» әмірі орындалып, «уәзірлер» екеуін алысырақ тұстағы қалың шидің арасына айдап салды.

Жұрттан оңашалана, сөзді Нарғыз бастап кетті:

— Арғы атаң Абылайдың он бес қатыны, отыз ұлы, қызы болыпты деп есітеміз, — деді ол. — Бергі атаң Уәліде жеті қатын бопты дейді...

— Олар неге қажет болды саған? — деді Шоқан кенет кеңеске елеңдеп.

— Мәні бар. Тыңда!..

— Тыңдадық...— деді Шоқан, ар жағын естігісі кеп.

— Шешен Зейнеп әкеңнен мықты шығып, қос қатынға қолын жеткізбеген дейді...

– Рас...

– Сонысына қарамай, әкең саған толып жатқан жерден қыз атастырып қойған дейді...

– Мәселен?

– Тобыл бойының аға сұлтаны – Жантөренің Ахметінің, Обаған бойындағы Сибанның байы – Өздембаидың Өсібінің, Бағаналы Сандыбайдың Ерденінің...

Қайдан естідің бұларды?

Жұрт естігенді мен естімей не бопты? Оларды азсынсаң, Омбыдағы жанаралдың жиенін де алады деген қауесет те бар. Қайсысын қашан алушы едің олардың?

– Бәрі де бос сөз...

– «Күңіңе үйленеді» деген ше? – деді Нарғыз, бетіне бұрыла қарап.

Шоқан үндей алмай қалды.

– Оны «көрікті қыз» деседі. Бірақ, күң ғой ол? Сен хан тұқымысың ғой және орыс әпесері. Әкеңмен арпалыста көрінесің. Сенен гөрі оның іргесі берігірек қой!.. Түптегенде ол жеңеді.

– Оны көре жатарсың, – деді Шоқан. – Сонда маған айтқың келгені не?

– Орысыңды білмеймін. Анау қыздардың үшеуін де көрдім. Олар баланы төпеп таба беретін сал бөкселер. Ер іс– ер, серіге–сері боларлық біреуі жоқ.

– Ондайлар қайдан табылады? – деді Шоқан қуланып.

– Іздесе неге табылмасын. Ел ғой, – деді Нарғыз салмақпен.

– «Тапқаным – өзің десем қайтер ең?» – деді Шоқан күйкылжыған дауыспен.

– Мен айта қалғандай-ақ қатын болар ем саған, – деді Нарғыз демін ауыр алып. – Бірақ, ол болмайтын іс.

– Неге? – деді Шоқан қылжақтаған дауыспен.

– Басы байланған мал, ешқайда кете алмайды, мен – солмын.

– Түсінбедім.

– Түсінбесең, мана күндіз де, әлгінде де солбырайып қасыма еріп жүрген сөмpek қара, қалыңымды түгел төлеп қойған күйеуім; ол,– өзің менің

әкеммен қоса ұстағалы жүрген атақты Медебай батырдың жалғыз баласы – Құлғара!..

– А-а-а...– деп Шоқан ойланып қалған қалпын көрсетті.

– Тәңірінің бұйрығы солай болды! – деді Нарғыз демін соза алып.

– Сол бұйрықты бұзса қайтер еді?

– Қалай?!..

– Орыс заңымен.

– Ол – орыс заңы. Қазақ, заңы басқа.

– Ол да күшті заң!

– Әй, Шоқан, Шоқан! – деді Нарғыз басын шайқап, – қанша ақылдымын, білімдімін дегеніңмен, әлі талқыны аз көрген қайыссың ғой. Бәрі де оңай көрінеді саған, алабұртқан албырт бетінде!.. «Бекіре балықтың тұмсығы тасқа тимей қайтпайды» дегендей, тасты сүзбей қайтпайсың ғой, сен бұл бетіңнен!..

«Мынау бір ағып тұрған данышпан ғой!» деп ойлап қалған Шоқан сөзін бөліп:

– Осынша кең ой, мына жұдырықтай басыңның тар сүйегіне қалай сыйып тұр! – деді.

– Мені қойшы, тәйірі, – деді, ойының жалғасынан жаңылмай тұрған Нарғыз, – әкенің оң жағында далдандап жүргенмен, «байтал шауып бәйге алмайды» дегендей, қанша ұзаққа шабар дейсің. Біреудің босағасына қатын боп кірген соң-ақ өзге қазақ қызы сияқты, менің де барар жер, басар тауым – от басы, ошақ қасы ғана болады. Содан кейін «қатын қайраттанса, қазан қайнатадының» кебін кием!

– О, ақылдым! – деді Шоқан, даусын соза, Нарғызды құшақтай ап орыс риза болған адамын сүйеді. Сені сүйуге бола ма?

– Ол – орыс, мен – қазақ. Қазақ қызы жаласып-жұқтасуды жек көреді.

– Қыз бозбалалар неге сүйіседі ендеше?

– Олар менен басқалар...

Шоқанға сөз таусылып қалған сияқтанды. Енді кері қайтқаннан басқа ештеңе жоқ.

Кейін қайтқанда екеуі де бірнеше қадам аттағанша үндеспеді. Ойы

«дәуде болса, әкесі жайында жүрген болар» дегенге тоқыраған Шоқан:

- Нарғыз! – деді топқа таяна.

- Әу.

- Бір сертке тұра аламысың?

- Қандай?

– Әкең мен ағаларыңның ұрлық-зорлығын қойғыза аламысың?

– Қайдам!

– Мына қалпыңмен қойғыза алуға күшің жетеді.

– Сонда?

– Ешкімнің тие алмауына мен кепіл болар ем.

– Қалай?

– Омбыға жиналған көрсету қағаздарды түгелімен ермер едім де, іздерін тып-типыл қылар ем.

– Қолыңнан келе ме осы?

– Келеді. Өйткені, қағаз атаулы менің қолымда.

– Рас қой? – деді Нарғыз, қуанышты үнмен, жүрістен бөгеліп қарсыма-қарсы тұра қап.

– Рас!

– Ендеше...– деп Шоқанды бассалып құшақтады да, ернін ерніне қатты жапсыра, құшырланып сүйді. Лебі оттай екен. Көзінен сорғалаған тамшылар, еңкейе құшақтаған Шоқанның бетін жыбырлата шайып кетті...

ӨНЕР ӨРІНДЕ

«Жүрген аяққа жөргем ілінеді» дегендей, бұл сапарын жүлделі жолға санаған Шоқан, тағы бір табысқа бөлене қалды: Атбасар жәрмеңкесі тиыштықпен тарар алдында келушілер мен тұрған халық бірлесіп, той тарқар жасауға келісті. Онда, өзге ойындармен қатар ат шабыс пен палуан күресі болмақ, екеуінің де бәйгесі – залог, ол – әркім қалаған атына да, палуанына да бәсекелесіп мал я ақша тігу; бұл – қазақ даласына қазақ-орыстар әкелген салт; олар үлкенді-кішілі жәрмеңкелердің бәрінде де бұл салтын қолданбай қойған емес.

Бәсекеде залогке жиналған көп мал, көп ақшадан жиырма жүйрік пен он пар палуанға бәйге тігілді. Аттар Атбасардан отыз-қырық шақырымдағы Терісаққан өзенінің Есілге құйылатын сағасынан шабылмақ болды, жарысқа жүзден астам ат кетті.

Күрес Жабай мен Керегетас өзендерінің түйіскен тұсындағы кең жазықта өтетін болды, жан-жағы, осындай жиналыс боларын болжап табиғаттың өзі әдейі жасағандай, екі өзеннің сатылана ескен аңғары. Күрес көргісі келгендер соларды жағалай отырғанда, Шоқанның есіне, суретін кітаптан көрген көне Рим амфитеатры елестеп кетті. Бірақ, театр тәрізді дөңгелене біткен бұл алқап, адам қолынан жасалған театр атаулының бәрінен де әлдеқайда кең. Рим қаласындағы ең зор амфитеатр Колизейге жетпіс мың кісі сыяды десе, бұл арадағы жиын жүз мыңдай бар!..

Күрес пен Бәйгеге қызымпаз қазақтар, бұндай жиынды жанжалмен аяқтайтынын білетін Гутковский, даяшылық қызметті әскерге тапсырып, басқаруға Шоқанды тағайындады. Күреске түсушілер: қазақтан, орыстан, татардан өзбектен дегендей, әр ұлттан. Солардың өзгелері майда ашық кескінмен шыққанда, екеуі бастарын бүркеніп келді. Сырт тұлғалары ұсқынды. Ірі бойларының биіктігі шамалас олардың біреуі – бесті бұқадай күжірейген жуан, екіншісі – семізден жараған бесті аттай сидам, жұмыр. Балақтарын түрінген балтырларына қарағанда, жуан, көмірдей қара; сидам сүйріктей-ақ... Екеуінің де қазақ екені лақаптарынан байқалады: жуан – «Бура палуан», жіңішке – «Кер тайлақ». Залог салу жобаларына қарағанда. «Бураны» Көкшетау дуанының қазақтары, «Тайлақты» Қарқаралының қазақтары шығарып отырған сияқты... Олардың қайдан және кімдер екенін ешкім айтпайды...

Майданға «Бураны» Қарқаралы атынан Мөшкенің Қазанғабы⁸, «Тайлақты» Көкшетау атынан Кішкентайдың Аққошқары алып шықты. Екеуі де екі дуанның дөйлері, соған қарағанда, палуандар да дөйлер болу керек. Бұл екі палуанды өзгелерден бұрын шығаруға Шоқан себеп болды: «Ит қорыған жерге өш» дегендей, бастары бүркеулі бұларды тез жұлқыстырып, бәйгені қайсысы алуына, салт ат үстіндегі Шоқан құштар да; кітаптан, баяғы көне Римде, Колизейде арыстан, жолбарыс, бұқа сияқты сұмдықтармен арпалысуға, өз ара қылыштасып қырқысуға

гладиаторлардың бастары осылай бүркеніп шығатынын оқығаны бар; қазақ арасының күреске бүйтіп келетінін көрмек түгіл, естіген емес.

Даяшылар бүркеп алып келген палуандарының жамылтқыларын сыпырды да, әрқайсысы өз палуанданына «бағың ашылсын» деп қоя берді. Олар шайналатын бурадай, сүзісетін бұқадай аз уақыт аңдысты да, ұстасуды «Тайлағы бұрын бастап, жалаңаш кеудесіне кіндік тұсынан бұған қайыс белбеуге жармаса кетті. Бұл «Бураның» ішіне кіріп үлгергенше, ол белдеме тұсынан қаусыра құшақтап үлгерді. Әдіс алысқылары келгендей, екеуі де аз дем қозғалмай тұрған қалыптарында тас болып қата қалды.

Енді не болар?!..

Шоқанның тілеуі «Тайлақта» тұр: жасөспірім қайындай оны анау таудан құлаған кесек тастай, түбірімен құлатып баса қала ма деп зәресі жоқ. Күрестіруші екі жақ та ұран шақырып, азан-қазан, у-шу!.. Шоқан ешқайсысына қосылмайды. Оның ішкі тілеуі «Тайлақта» екенін айттық...

Бір кезде, аллам сақтасын, үстінен албастыдай басқан «Бураны», салмаққа майысып барып, сынбай түзеліп ауырлықты серпіп жіберген емендей, «Тайлақ» «һауп!» деді, арқалай жөнелді. Анау күш бермеуге тырысып тырбаңдаған аяқтарын жерге жеткізе алмады, «Тайлақ оны үйіре жөнеліп, айналдырып апарып тастап кеп жіберді, неге екенін білмеді, Шоқанның көзінен жас ыршып кетті.

«Бура», тегі талып қалған болу керек, жығылған жерінен қозғалмай сұлық жатты; жыққанменен, күшінен асқан болу керек, бойын жазбақ болған «Тайлақ» сенделіп кетті; оны көрген Шоқан атынан қарғып түсіп құшақтай алды, кескініне сонда түссе – аумаған Жайнақ!..

– Өй, Жайнақ! – деп қалды ол.

– Қанаһ! – деді анау ентіккен демін зорға алып.

Екеуі де еңіреп құшақтаса кетті.

Оқиға былай екен: баяғыда, әлде не төренің ұзатқан қызына жетімдікке берілген Жайнақ, ірі жігіт болып өсіпті де, он алты жасынан палуанға түсіп, жамбасы әлі күнге жерге тимепті. Содан аты көтеріле бастаған оны, бір сәтте Қарқаралы дуанының аға сұлтаны–Құрбек иемденіп жүрген адамынан қалап ап, әлденеше бәйгеге ие бопты. Атбасар жәрмеңкесіне де сол әкелген екен...

Құшағын жазған Шоқан, Жайнақты босатпастан, күресті бір төбенің басында қызықтап отырған Гутковскийге алып келді де, аз сөзбен мән-жайын айтып берді.

– Мен сұрап ала алмаймын мұны, – деді ол полковникке, – сіз ғана ала

аласыз...

Кісі жіберіп шақыртқан Құсбек қорқатын Гутковскийге Жайнақты бермеймін дей алмады.

Гутковский ақыл иесі кісі еді. Көп көзінде жарқылдауды жек көретін ол, Атбасарға келгенде де, жәрмеңке күндерінде де жарқылдамай, жұпыны түрде ғана жүрді де, Омбыға қайтарда да сөйтті. Шоқан мен ол екі жаққа аттанды: Гутковский Омбыға тік тартатын жолмен, Шоқан, – «Ақаннан Құлаайғыр өзеніне көшіпті» деген ордаға. «Құлаайғыр» Омбы жолынан кеп бұрыс. Сонда да бармауға болмайды. Жолтабардың Мұқаны арқылы шешесінен алған хабарға қарағанда, амалсыздық аралынан шыға алмаған Шыңғыс, Шоқанның Айжанды алуына көніпті, бірақ, қалай?.. Ол жайды ошақбасы отырып ақылдаспақ болыпты; «бұл жолы алып кетем» деуіне, өлмей көнер емес дейді.

Онысына Шоқан қынжылмады. Жайнақ ордаға онымен бірге баратын болды. Сонда бір шүйке басты қолына ұстатады да, Айжанды қолына беріп, екеуі орданың қоңсысы бола кетеді...

Гутковский Айжан жайын естіген. Оның қызы – Катеринаға Шоқанды үйленеді деп жорыған біреу Шоқан мен оны араздастырмақ болып, үстінен барлық жағдайды баяндайтын «домалақ қағаз» түсірген. Гуманист Гутковский оған мән бермеген, хат алғанын Шоқанға сездірмеген, жақсы көретін көңіліне қаяу түсірмей, іштей «кімді алса да еркі» деген тұжырымға келген.

Шыңғыс Шоқанды жыландай жиырыла қарсы алды. Бірақ, Зейнеп күн бұрын иін қандырып тастаған ол, тек қанын ішіне тарта сұрланып, ажар бермегені ғана болмаса, көңіліне келер қылық та көрсеткен жоқ, сөз де айтқан жоқ. Шоқан әкесінің салқындығына мән бермей, өз мақсатын іске асырды. Бұл беттегі оның басты мақсаты – Жайнақты орналастыру еді. Ол үшін, ең алдымен, үйлендіру керек. Шоқанның құлағын қаққан жел бойынша, Атбасардан бірге еріп келе жатқан Жолтабардың Мұқанын да бой жетіп отырған, сымбатты бір қарындас бар. Соны Жайнаққа атастырмақ болып тамырын басып көріп еді, Жайнақтың жігітшілігін жоғары бағалайтын ол, сөз айтпай көне кетті.

– «Теңі келсе тегін бер» деген, – деді ол. – Жасы жеткенше ешкімге уәде бермеуім – ақылы кемелденсін де, теңін тапсын деп ем. Ондай теңін құдайдың өзі айдап әкелді. Бұл маған ұнайды. Маған ұнаған, қарындасыма да ұнайды. Тек қана айтарым: «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу жоқ» деген. Өзі Жолтабардың қызы, Мұқанның қарындасы бола тұра, ат артына мінгестіріп жіберуім, ел-жұрттан ұят болар; әрі әкесі өлген жетім бала, «Мұқанға не болған, бүйтіп?!» деген сынға қалармын. Сенің жүрісің тығыз көрінеді. Жолыңнан қалма. «Маған ұнады» дегенмен, күйеу мен қалыңдық бірін-бірі көрсін. Еншалла, ұнатысар, содан кейін жер күңіренге той жасап, үстіне үй тігіп, алдына төрт түліктен мал салып ұзатам.

Екеуі осыған келісті. Үйін түсіргеннен кейін, Айжанды Жайнақ қолына алатын болды. «Күтушілері» деген сылтаумен, Жайнақтың үйі орданың қасына тігілуді Зейнеп мақұлдады. Шыңғыс та қарсы болған жоқ. Оның жаман ойы: «ажарлы қызға кім қызықпайтын еді? Құмартқанның талайы қалып қоймайтын ба еді? Шоқан да сөйтер! Жалғыз тәуір осы деймісің! Бұдан да тәуірлер табылар, соларға әулігіп, безінер де кетер!»

Жайнақты да, Айжанды да жайғастырдым деп көңілі көншіген, «Омбыға тез жетем» деп Гутковскийге уәде берген Шоқан, әке тілегін орындағандай, жолдағы Айжанға »дейі соқпай, Омбыға тете жолмен тік тартты.

Ордадан Омбыға ылаулатып аттанған Шоқанның, ұзақ жолдың ен бойында басын билеген ойы: Омбыдан Атбасар барып, одан кейін оралғанға дейін көрген-білгені. Соның бәрін қорытып келсе, сәтті сапар болыпты.

Ең алдымен, жайылымдағы қалың қойдан адасып қап, қайда барарын білмей, жапан түзде жалғыз маңырап жүрген жетімек қозыдай Айжанды, осы сапарында кездескенге дейін, оны қамаған қасқырлар «әне жейді, міне жейді!» деген қауіпте еді. Кездескеннен кейін оны өз қамқорлығына алып, қасқырлар түгіл жолбарыстар мен арыстандар жолай алмайтын халға келтірді.

Екінші, бала кезіндегі досы Жайнақты, әкесі Шыңғыс әлде не төренің ұзатқан қызының түйесіне мінгізіп, жетімдікке беріп жіберді» дегенді естігенде жаны түршіге қайғырып, оны азат етуді өмірдегі ең зор мақсатының біріне санаған еді. Сол Жайнақ, Атбасар жәрменкесінде әлдеқалай ұшыраса қап, не жабайы біреу емес, елдің атақты палуаны түрінде ұшырап, оны еркіне шығарды да, үстіне үй тіктіретін қойнына қалыңдық салатын орда қасына қоңсы қонатын халға жеткізді.

Үшінші, «шеше – кеме» деген мәтелдің шындығына кемі айқын жетті. Бұрын да жақсы көретін шешесін ол, енді шексіз сүйіп қайтты. Қанша қатігездік көрсеткенмен, әкесін де ол сөккен жоқ. Несіне сөгеді? Оның халіндегі адам шексіз, шекпенсіз қалай күн көре алады? Бар тіршілігі соған байланысты болған соң, ең алдымен, өз өлмеуін ойлайтын ол, шенің шекпенін сақтауға қажет болса, қандай қымбатты болса да құрмалдыққа шалады, солардың ішінде, қатыны мен баласын да. Сөйтуге шімірікпес-ақ еді ол, егер күші жете алмай қалмаса!.. Үй ішінің күшіне төтеп беріп-ақ бағар еді, егер ел-жұрт болып салмақ салмаса!..

Ел-жұрт!..

Оның не екенін Шоқан осы сапарында ғана аңдады. Сапарға шыққанға дейін, оның түсінігінде, хандығынан айрылған, отарлық халға түскен «қазақ» атты елдің береке-бірлігі кетіп, бассыздық белең алып, бірін-бірі тыңдауды қойған, өзара атыс-шабыс көбейген, ел болудан қалған.

Енді, ішіне кіре көрсе, олай емес. Қазақ елінің де бұзығынан түзігі көп. Оларда береке-бірлік күшті. Сол бірлік болмаса, Малтабардың миллиондаған ақшасымен, зорлықшыл қара күштер, ең алдымен Шоқанның өзін жаншып тастар еді, өйте алмады олар «Көп қорқытады, терең батырады» деген рас екен. Шоқанға қастық қолдануға қамданған азшылық қамқор көпшіліктің терең теңізіне батып кетті. «Ел іші – алтын бесік» деген де рас екен. Жақсы көретін ұлы – Шоқанды жаудан арашалаған олар, ел мейірімінің «алтын бесігіне» берік бөледі де, бермеді!..

Шоқанның қазақ елдігінен байқаған игіліктері бұл ғана емес. Оны ата-бабасынан бері құралып келе жатқан қымбаттарының қоры мол екен. Көне Европаның, көне Россияның мәдениет тарихын, әсіресе фольклорын жақсы білетін Шоқан, қазақ мұраларынан дүниежүзілік қымбат қорларға саналатын мұраларға, әсіресе, рухани» мүліктерге толып жатқан ұқсастық тапты.

Бір мысал, шешендік сөз. Шоқанның атың ісін кітаптан көріп, шешендігіне бас ұрған бір адамы – көне Римнің Цицероны еді. Ондайлардың қазақта да барын, Шоқан Атбасар жәрмеңкесінде көзімен көріп, сөздерін құлағымен естіді. Оған әсіресе: Қанжығалы – Асаубаймен, Қарауыл – Мырзабек ұнады. Олар «ылдидан шапса төске озған, ертеден шапса кешке озған, томаға көзді қасқа азбан» сияқтылар. Өзара әзіл-оспақпен қағысқанда, олар әдістеніп қалған тазы мен қасқырдай, біріне бірі көпке дейін алдырмайды; көпшілігі беріспей, жеңіспей кетеді.

«Билер» аталатындардың бас қосуын, Шоқан көне Грециядағы Акропольде судьялардың мәжілістеріне ұқсатты. Солар сияқты қазақ билері де бірін-бірі шешендікпен, яғни сөз логикасының ұтымдылығымен алысады екен. Қазақта – «сыйынғаныңнан сүйенгенің мықты болсын» деген мақал план шыққан сияқты. Мықты, яғни тапқыр би, қорғаған адамын қандай қиындықтан алып шығатын көрінеді.

Билердің ішінде қазақ, заңына жүйріктер де аз емес екен. Олар «Қасым ханның қасқа билігі», «Есім ханның ескі билігі», Өз Тәукенің «жеті жарғысы» деген сияқты, қазақ, халқының заңдық кодексіне айналған шешімдерді жақсы біледі. Өз Тәукенің «жеті жарғысы», Шоқанға көне римнің «он екі таспасы» (таблица) сияқтанып кетті.

Шоқая қазақтың музыкалық және сөздік фольклорында шек пен шет жоғын көрді. Көп не көрнекті музыканттар ішімен оның есінде үш адам ерекше сақталды:

Бірі – Сіргелі Уақтан шыққан қобызшы – Қоңырдың Дайрабайы. Көп заманнан атадан балаға мұра болып келе жатқан, еменнің иір тұсынан жасалған, ұстала, майлана келе қарайып, темірдей тырсылдап қатайып алған қайқы қобызды Дайрабай сөйлеткенде, үні ағаштікі емес, адамдікі сияқтанып, нелер ғажап оқиғаларды түсінікті тілде айтып береді де, тыңдаушысын жылатып, күлдіріп, қайғыртып, қуантып, сүйсіндіріп,

күйіндіріп дегендей нелер халге түсіреді. Сонымен қабат, оның күйлері, оқиғалық жағынан біріне бірі жалғасқан қазақ тарихы. Қазақ өмірін баяғы заманда ажалдан қашып құтыла алмаған Қорқыт зарынан бастайды да, монғол Шыңғыс хан кезіндегі «Ақсақ құлан, Жошы ханға» соғып, аяғын Шоқанның өз атасы – «Абылайдың ала байрағымен» тындырады. Осы екі арадағы пәлен жүз жылда, қазақ халқының басынан өткен жеңіс-жеңілістердің көбіне музыкалық талдау жасайды. Мұндай күйлердің бәрі шын мағынасындағы: драмасы, трагедиясы, комедиясы аралас, тыңдауға қызық поэмалар.

Дайрәбайдың өзі қызық адам екен: ұзындау денесі сөмпектеу келген, иықтары қушық, қоңыр өңді, көздері шүнірек орақ мұрын; жасы жетпісті алқымдағанмен, түсі көмірдей қара шоқша ұзын сақалына да, сирек ұзын мұртына да әлі қылау түспеген. Жүресінен отыра ғап, қобыздың қияғын қыл шегіне ысқылағанда жуан саусақтары аспанда қанаттарын ғана дірілдетіп, басқа қимыл жасамай сайраған боз торғай сияқтанып кетеді.

Екіншісі, Сибан Сүйіндік батыр тартатын сыбызғы. Кәдімгі далада өсетін қуыс қурайдың түбірін және ұшар бұтағын кесіп тастап, бұтақтарын аршып, құлжаның өңешімен қаптап, төменгі жағына, перне орнына сегіз тесік жасап, саңғырата кептіріп алғанда бұл тіптен әуенді келеді. Дембелше толық денелі, жуан мойынды, көсе кескінді Сүйіндіктің, сыбызғы түбін қисайтып алған сол жақ ұртының азуына тірей, ішіне бар қуатымен дем бергенде, күшке түскен күйден күре тамыры білеудей боп, көздері шарасынан шатынай шығып, күрең тартқан беті Ісіне қалады.

Шоқанның шамалауынша, сыбызғының өзіне тәуелді күйлері бар сияқты. Мәселен, жау айдаған жылқыдан мекеніне қашқан боз айғырды жолда бес қасқыр қамап, солармен алысқан айғырдың орқырай тістесіп, тепкілей тулай, арқырай кісінегенін баяндайтын «Боз айғыр» жау шауып кеткен елде, жар астында жатып қап, ұйқысынан ояна табынын іздеген бұқаның жолшыбай жолыққан жолбарыспен өкіре, мөңірей алысқанын сипаттайтын «Тарғыл бұқа», айрылған ботасын іздеп боздаған «Боз іңген» тағы тағылар.

Үшінші – домбыра. Қобыз бен сыбызғыға қарағанда, ол бертінірек жасалған, және күнделік өмірмен тығыз байланысты аспап сияқты. Бұның, да талай күйшілерімен кездескен Шоқанның есінде – жас та болса ел ішіне «Сайдалының сары Тоқасы» атағына ие болған, жас мөлшері өзінен аз-ақ қалқынқы, томпақ көз, жирен түкті жігіт.

Тоқа өсе-келе де сотқар болып, өкімет оны жуық арада Семей жаққа жер аударған екен де, домбырашы ол айдауда жүріп, «Саржайлау» деген күй шығарған екен. Жерін сағыну тақырыбына шығарған бұл күй, тыңдаушының тұлабойын ерітіп Шоқанды да сөйтіп, ол көзіне жас алды.

Тоқаның одан басқа: «Қосбасар», «Терісқақпай» деген екі күйі де ғажап екен. Бұл күйлерді тартқанда, домбыраның екі шегінің, сегіз пернесінің

асты-үстін түгел сөйлетіп, нелер әдемі үндер шығарды. Сол үндерден Европаның ең көп дауысты аспабы – фортепьяноның барлық дыбысын естуге болады.

Шоқан бұл сапарда әншілердің де талайын тыңдады. Кадет корпусында музыка сабағында өткен ол, ноталарды және дауыстар бөлшектерін білетін еді. Қазақ, әншілеріне осы жақтан қараса, бас та, баритондар да, тенорлары да, олардың драмалық лирикалық түрлеріне бөлінетіндері де бар. Әйел дауыстары да сопрано мен альтоның түрлеріне жүйеленіп кетеді.

Бір ғажабы – орысқа араласқанға дейінгі қазақ әндері «гөй-гөй» аталып, биік шырқалатын сияқты көретін; сөйтсе асқақтай шалқып кетеді екен. Соңғы жүйелі әндердің, ең биігі де, ең құлпырмалысы да Біржан әндері сияқты.

Шоқанның оқыған шығармаларынан Нарғызға ұқсатқаны, – Проспер Мерименің «Кармен» аталатын хикаясының бас кейіпкері – Кармен. Шоқан оны француз тілінде оқыған. «Түсінің тоттанған жездей жылтыр қоңырлығынан» да, «бойының тарамыс шапаттылығынан» да, «қасқырдың қаншығынша құныға қарауынан» да, жүріс-тұрысының «бедеу байталдай оңтайлылығынан» да, өткір мінез-қылықтарынан да Нарғыз – нақ сол!.. Бірақ, ол Кармендей Кордов жылқы заводының қорасында, қамауда өскен «бедеу» емес, қазақтың ұшы-қиырсыз кең даласында туып ескен. Сонда і. асына еріп жүрген «күйеу болмысы» – Медебайдың Құлғарасы, «Кармендегі» Данкайредей бұны жауынан қорғау қамында еле ала ма? Әлде жәй бір Далбаса ғана ма? Карменді сүйгені өлтірді де, қабірін пышақпен қазып көмді!.. Нарғыздың тіршілігі немен тынбақ?.. Цыган қызы Кармен, ерлік жолында «бандит» аталған әйел. Ал, Нарғыз ше? Ерлік пе оныкі, ұрлық па? Бұндай адам өз ажалынан өлген емес; оны біреу өлтіреді де, не өзін өзі өлтіреді; қайсысы болса да, Нарғызды да алдынан күткен ажал сондай... Кашли кездеседі ол?..

Оқырман көпшілікке бұл сұраулардың жауабын, романның алғашқы беттерінде береміз. Әзірше романның тартылып келе жатқан желісінен шықпайық.

Қазақтың Шоқан естіген музыкалық фольклоры соншалық бай болса, сөздік фольклоры одан да бай сияқты. Есебі жоқ ертегілерді былай қойғанда лирикалық және эпикалық шығармалардың өзі ұшан-теңіз.

Батырлық эпостарда «Игорь полкі туралы сөзге» ұқсайтын «Ер тарғын» сияқтылар, лиро-эпостарда «Ромео Джульеттаға ұқсайтын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқтылар кездеседі. Ұлттық өзгешеліктермен қатар, бұлардың адамгершілік сарындары бір; көне Европаның эпостарында бастан-аяқ өрбіп отыратын мифологияның, қазақ эпостарында жұқа ғана элементтері бар реалистік жағынан, қазақ, эпостары, орта ғасырлардағы жазба әдебиетіне ұқсаңқырайды.

Және бір көңіл бөлетін жағы, «батырлық жыр» аталатындар, оқиғалық жағынан біріне бірі жалғасып, өзара тізбек (цикл) болып кетеді екен. Мысалы: Уақ батырдан – кара қасқа атты Қамбар, одан Ер Көкше, одан Ер Қосай, одан Сары Баян... деген сияқты.

Қазақ, эпостарында Шоқанды қайран қалдырған – ат образдары; батырлардың біріне бірі ұқсамауы сияқты, олар мінетін тұлпарлар да бірі мен бірі дараланған; европалық эпостармен жақсы таныс Шоқанға, отырықшы европадан шыққан жыршылар, жылқы өсірген көшпелі елдердің жыршыларындай малды, соның ішінде ер серігі атты бейнелей алмайтын сияқты.

Театр тәрізді фольклор ше?.. Шоқан олардан: «Ақындар айтысын» көне гректің екі артист қана ойнайтын дианис театрына, қыз-бозбаланың «хан жақсы ма?» аталатын ойынның көне римнің – «сатурналиіне», көне елдердің «мим» аталатын театрын қазақтың «үндемесі» мен «мыршымына»; базарда топтасып өнер көрсететіндерді француздың «жәрмеңкелік» аталатын театрының, немесе орыста «скоморохтар» деп атайтын халықтық театрдың артистеріне балады. Қазақта: «ойыншы, күлдіргі, ку, мысқылшыл, сықаққой, қылжақ» аталатындардың бәрі де табиғатында артист болып туғандар. Жыршыларда да артистер аз емес, мысалы «Алпамысты» жырлаған Атығай Шауыпкел, «Қозы Көрпешті» жырлаған Бағаналы Жанак, – батырдың да, шалдың да, кемпірдің де, қыздың да, жалшының да, қысқасы, осы шығармаға қатынасушылардың бәрін де өз даусымен, өзіне тәуелді қимылдармен керемет қызғылықты ғып көрсетіп береді. Бұл артистіктің европада жоқ түрі.

Баксылар ше? Бұғы бабайдың баяндауымен, шаман дінінен аздаған мәліметі бар Шоқан, кездескенше оларды сол діннен қалған шарлағандар (алдаушылар) деп есептейтін еді; Атбасар жәрмеңкесіне олар да қаптап келген екен. Сонда, байқауынша, көпшілігі шатпақ-шарлағандар болғанмен, ішінде шын мағынасындағы арбағыштар да (гипнотизер) аз емес екен. Мысалы, Сибан-Тұяқ баксы көптің көзінше қызарған қызу темірді тілімен жалайды, табанына басады, үйде отырып есіктен кіріп келгенде, қайдан, қалай шығып үлгергенін сезбейсің; қобызға үй хайуандарының бәрінің де даусын салып, қойларды маңыратады, сиырларды мәңгіретеді, жылқыларды кісінетеді, түйелерді боздатады... Сөйткенін Шоқан көзімен көрді. «Аңдарды да солай жақындатады» дейді, «жыланды інінен шығарады» дейді.

«Бұл, әрине, гипноза! – деп санайды, қаладағы гипнотизерлердің нелер ғажап фокустерін көрген Шоқан, – бұлар да, әрине, болашағы зор өнер!..»

Атбасарда көрген осылардың бәрін көз алдына келтіріп қорытқанда, қазақ халқы ғасырлар бойы жасаған өнер мұраларының молдығына Шоқан қайран қалды.

Ол тек екі нәрсеге ғана өкінеді. Бірі – бұл мұраларды әлі жинаған,

зерттеген адам жоқ. Ауыздан ауызға мұра атаулылардың бәрі бірдей көше бермейді, бір түрлері есіп те, бір түрлері өшіп те жатады. Солардың ішінде теңіз түбіне тұнған асыл тастардай, іздеуші мен табушысын күтетіндер де аз болмау керек. Қашан шығады ол күткендер?!

Шоқанның екінші өкініші: аталған қымбаттар қанша құнды болғанмен, олар өткен замандардың мүліктері.

Көне мүліктерін бағалай, керектілерін іске асыра отырып, Европа мен Россия ол күндерден қазір әлдеқайда ілгері кетті! Оларда қазір оқу да, ғылым да, өнер де, әдебиет •іс үздіксіз өркендеу жолында келді...

Россияға жақтасқан жылдардың ішінде жұтқа ұшырамай, жау шабуылына ілінбей, ашаршылық көрмей, былайынша, азат өсіп келе жатқан қазақ, елінің тұрмыс күйі де біркелкі тәуір еді. Ішінде байлары да, кедейлері де бола тұра, қарасыз отқа қарап отырған шаруа ауыл ішінде кемде-кем болатын. Сондықтан, кедей жағы тапшы тұрғанмен, аштан өлгені кездеспейтін қайыр сұраған бірен-саран ғана ұшырасатын. Оның үстіне кең далада жазы-қысы үдере көшіп, еркін, таза ауаның мұхитында жүзіп жүргендіктен, мал бағудан басқа бейнеті болмағандықтан, адамдары денелі де, ажарлы да болатын. Әсіресе қыз-бозбалалары. Олар, қазақтың «сұлу қыз, әсем жігіт бәрі сонда» деген өлеңіне куә боларлықтай. Бұларды көрген Шоқан «халқымның түр-тұлғасы осындай екен-ау!» дегендей, шаттанды да. Бірақ, не керек, бәрі де бүгінгі думанына мәз, ертең не боларын білмейтін шыли надандар. Шоқанға ең өкініші осы.

Осы өкінішінің үстіне, қараңғы қазақ Шоқанға бір қатты опық жегізді: Кадет корпусында оның сурет пен музыка сабақтарын да жақсы өткенін білеміз. Сол білімін Атбасар жәрмеңкесінде іске асырып, қызғылықты талай нәрсенің қарындашпен бейнесін түсірген еді де, жақсы көрген ән-күйлердің нотасын да жазған еді. Олар бірі – қалың, бірі – жұқа екі альбом толтырған. Бұл өнерлерден хабары толық Гутковскийге көрсеткенде, – «шын шеберлік және өте бағалы» деген баға берген осы альбомдары бір күні із-түзсіз жоғалды да кетті. Ұрлатушылар, – «адам сүгіретін салуға болмайды» деген ұғымдағы надан діншілдер. Көп алым алып ұрлап беруші – Тоқбет, Шоқан қанша тіміскілетсе де ізін таба алмады. Сөйтіп, қайран қымбат еңбектері надандықтың түпсіз теңізіне табылмастай батты да кетті!..

Бұған қатты ренжи отыра, Шоқан өзінің де, елінің де жарқын болашағынан күдер үзген жоқ. Үміті – қазақ елі қазіргі күйінде мәдениет түрені тимеген құнарлы тың топырақ сияқты екен: не ексең де бұрқырап ене кететін!.. Тек тұқымы, азығы күні жетсін!..

ЕКІНШІ БӨЛІМ

СІБІРДЕГІ САБАҚТАР

ҚУ ЖӘНЕ ҚУЫС БАСТАР

Шоқан омбыға оралғанда, Гасфорттың, қысқы сарайында бұдан он шақты күн бұрын басталған салтанатты той аяқталып келеді екен.

Тойды ол ұлан-асыр ғып жасаған. Себебі: Омбыдан Кетрампорға⁹, «ең жеңілі пышаққа түсіп қана жазылам (операция), әйтпесе өлем» деген қорқынышпен аттанған ол, екі қатерден де аман құтылып, мекеніне қаз қалпында келді. Илиади Кетрампорға онымен бірге аттанған еді. «Сырқаты – бүйрегіне тас байлану» деп жорамалдаған ол, сол кезде мұндай науқасқа, тек Германияда ғана қолданылатын азын-аулақ таблеткасын содан ала келіп, ешкімге білдірмей сақтап жүрген энатин дәрісінің бірер капсулін жолға шыға Гасфортқа жолшыбай жұтқызған да, содан азапты жаны аз да болса жәй тапқан. Кетрампорға сырқаты бәсеңдеп жеткен Гасфортқа, ондағы дәрігерлер марендер дейтін дәріні ерітіп, қызғылт түсті сұйықты қантқа тамызған да, жұмаға жақын уақыт жегізген. Сөйтіп бақылағанда, несесіне араласып, әуелі қызғылт түсті, ірімтік ұсақ тастар түсіп, арты құмға айналып кеткен, жұмадан аса несесі дағдылы қалпына келіп, ішті бүрген сырқат тоқтаған. Содан кейін, емхана «сырқат жазылды» деп қорытып, қайталамауына қажет ақылдарын айтқан да, Гасфортты Омбыға қайтарған. Қуанышына үлкен той жасаған Гасфорт, тек екі нәрсеге ғана іштей өкінген: бірі – майлы тамаққа құмар және мешкей оны емхананың бұл тағамнан ең кемі екі жылға дейін тыюы; екіншісі – стопкасыз тағам татпайтын кейде сілейгенше ішетін арақтан тыюы. Сәтті өткерген сырқаттың зардабы батқан Гасфорт, той үстінде қанша қызыққанмен, бұларды тата алмады.

Тойдың ақырғы жағына ғана іліккен Шоқан, бай дастарқанның сарқытын ғана татты да, қызметін атқаруға кірісті. Оның белгіленген қызметі Гасфортқа атұлтандық екенін біз өткен тараудан білеміз

Туған елінің тұрмысымен тереңдей танысқаннан кейін, орыспен салыстырғанда оның саясаттық, шаруашылық, мәдениеттік жағдайлары әлдеқайда төмендігін көрді. Бұндай халден қалай құтқару туралы кейбір жоспар да жасады. Соларын іске асыруда Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Гасфортты пайдалану ниетіне кірді.

Адъютанттық қызметіне кіріскен Шоқанға, іс жағынан пәлендей ауыртпалық түсе қойған жоқ. Төрт адъютанттың әрқайсысына арнаулы қызмет жүктейтін Гасфорттың Шоқанға тапсырғаны: Батыс Сібірлік кеңселердің күн сайын ертемен келіп, өткен күнде нелер болғаның бүгін атқаратын нелер барын рапорттауын тыңдап ап, Гасфортқа хабарлау, жеңіл-желпілерін өзі тындырып жіберу; екіншісі, саятқа құмар Гасфорттың оған

байланысты қажеттерін басқару.

Бірінші тапсырманы бұлжытпай орындаған Шоқанның мінез-құлықтарына ерекше көз салған адамы Гасфорттың өзі болды. Алғашқы күндерден-ақ байқауынша, мансабы – «Батыс Сібірдің генерал-губернаторы» аталып, «патшаның оқ көзі (наместник) саналғанымен, ол мемлекеттік істердің біреуімен шұқшия шұғылданбайды екен. Оның күн сайынғы кәсібі: таңертең кешірек оянып туалеттерін асықпай, бабымен жасап алады да, сарай қорасының өзінен және дене күтушісінен басқа жан бас сұқпайтын қоршаулы бөлшегіне кіріп дене шынықтыру қимылдарын жасайды. (Өділетін айтқанда, бұл жүйеде ол айта қалғандай спортсмен. Бұл жайда ол атаққа шыққан кісі. Сондықтан да семіздігіне қарамай, оның адъютанттарына дос-жарандарына ұстатып, көрсетуді ұнататын бұлшық еттері тастай). Содан кейін ол «семіріп кетем» деуді дәлел ғып, сәскелік асты жеңіл ғана ішеді де, адъютанттарын кезек-кезек қабылдап рапорттарын тыңдайды. Қабылдауға қажет чиновниктер болса, қандай қауырт іс болмасын, түстен кейінгі сағаттарға қалдырады.

Рапорттарды тыңдағаннан кейін кәсібі, салт атпен серуенге шығу. Өзін ескі кавалериске санайтын ол, атқа да мықты: ертеден қара кешке жорту мен шабуға қажымайды. Салт аңшыласа ертері, «атқа жақсы жүреді» деп санайтын Шоқан ғана. Кейде топ ертіп ақшалай қалатыны да бар.

Өйткен шағында, кей күні «орыс тазысы» аталатын денесі, әсіресе бас бітімі сұлу, өресі биік қаруы мол, адымы адуынды иттерін ертеді, олары бір қора. Түлкіні, қоянды құтқармай қағатын олар, жекпе-жек жұлқысында қасқырды да жеңеді, жұбын қосқанда аюға да шамалары келеді.

Спортпен сонша шұғылданатын Гасфорт, кеңселік міндеттерін орындауда, дүние бүлініп жатсын, қара су теріс ағып жатсын, қың етпейді.

Қазақтық мәселелерге де ол сондай. Шоқан адъютант болғанға дейін, Сібірде қызмет атқарған он шақты жылда, Гасфорт қарамағындағы қазақтың алты дуанының біреуіне де аяқ аттап көрген жоқ екен. Сондықтан оларда не болып, не қойып жатқанына құлағы тығындаулы. Қазақ өмірінен түк білмейтін оның, бұл елдің, тұрмысы туралы пайдаланатыны өсек-аяң, ғана.

Осындай мән-жайын көргеннен кейін, Шоқан Атбасар сапарында көрген-білгендері туралы, әсіресе, қазақ елін басқару жайлары туралы айтпақ болған сөздерінің біреуінің де бетін ашпады. Несіне ашады? Гасфорттың ол жайда ойлану түгіл, өйтуге талаптанар ниеті де сезілмейді.

Сондай қалыптағы Гасфорттың қазақ елі туралы кейде ақылға қонымсыз, іске асқысыз әлденелерді былшылдап кететіні де бар. Мысалы, бір күні, қызмет бабымен кабинетіне кірген Шоқанды ол кідіртті де:

– Қазақта жылқы көп деген рас па? – деп сұрады.

– Солай сияқты, – деп Шоқан өзі көрген, я естіген қазақтың біраз жылқылы байларын атап берді. Сол жылқылардың кейбір тақыршылық немесе мұздақты қыстарда жұтқа ұшырап қырылып қалуы туралы сөз болғанда:

– Егер ат қора жасап, қыс сонда күттірсе қайтер еді? – деді Гасфорт. Шоқан жауап орнына күлді.

– Неге күлесің?

– Ол мүмкін емес, Жоғары мәртебелім.

– Неге?!

– Қазақ арасында он, он бес, жиырма мың жылқысы бар байлар бар. Мың жылқылылар жиі ұшырасады. Соның бәріне қора қайдан жетеді? Шөп қайдан жетеді?

– Жетеді! – деді Гасфорт сенімді дауыспен.

– Қалай, Жоғары мәртебелім?

– Сібірдің ағашы миллиондаған түгіл, миллнардтаған жылқыға қора бола алады.

– Ол рас, Жоғары мәртебелім, – деді Шоқан Гасфортты іштей мысқылдап, онысын сыртына сездірмеуге тырысып. Ағаш жетеді. Бірақ, соны қазақ даласына қайткенде тасып жеткізе аламыз?

– Жол салдырамыз. Оны да ағаштан төсетіп.

– Ол да ақылға қонады. Көлікті қалай жеткізер екенбіз, ағаштарды тасуға?

– Бар мүмкіншілікті түгел қолданамыз.

«Қандай мүмкіншілік?» деген сұрау көмейіне келіп қалғанмен, «сыр алдырармын» деп қауіптенген Шоқан, ақтала беріп айтпай тоқырай қалды.

Гасфорттың осындай былшыл сөздеріне, кейде әдемі қиялдар да араласып жүреді.

– Естуім, – деді ол бір Шоқанға сөйлескенде, «қазақ даласы» аталатын кең өлкенің сібірлік жақ жиегі егінге қолайлы қара топырақ көрінеді. Соған дән септірсе қалай болар еді?

– Жақсы болар еді, – деді Шоқан. Бірақ, ол үшін, көшпелі қазақтарды отырықшылыққа аудару қажет болар.

– Несі бар, аударса? Айтамыз, отырғызамыз!..

– Өйте қою айтуға оңай болғанмен, атқаруға оңай бола қоймайды, Жоғары мәртебелім.

– Неге?

– Ғасырлар бойына санасына сіңген көшпелілік психологияны өзгерту жеңіл емес.

– Егер бұйырса ше?

– Бұйрықтың жүретін жағдайы да, жүрмейтін жағдайы да бар, Жоғары мәртебелім. Біз талқылап отырған жағдайға бұйрық етпейді.

– Енді не өтеді?

– Тәрбие ғана, Жоғары мәртебелім.

Бұл мәселеге одан әрі тереңдегісі келмеген Гасфорт әңгімені басқаға аударып әкетті...

Дарақылана мақтануында шек жоқ: ол күздің қатқақ кезінде, Петербургтан соғыстық оқу орындарының начальнигі, даражасы биік император ұлы князь, генерал-инспектор Константин Константинович келе ғап, соны қарсы алатын соғыстық парадқа Гасфорт әзірленгенде, кеудесіне барлық ордендері мен барлық медальдарын қадамақ болды. Онда әсіресе медальдар көп еді, солары төсіне сыймай, «қайтем?» деп ақылдасқанда, «ботфортыңыздың қонышының жоғарғы жағына!» деген ақыл айтты Шоқан. Бұл қылжақты түсінбеген Гасфорт Константинге осы бейнеде көрінем деп күлкі болды.

Тағы бір қызығы – Гасфорт бір күні Шоқанды шақырып алды да:

– Диккенс дегенді жұрт көп айтады, сол кім? – деп сұрады.

– Білмеймін, тегі Омбыдағы Острогке қамалған біреу болу керек, – деді Шоқан.

– Ендеше, соны маған келтір! – деп бұйырды Гасфорт.

Кейінгі бір күнде «таптың ба?» деп сұраған Гасфортқа,

Шоқан Диккенстің ағылшын жазушысы екенін баяндап, портретін кейбір жаңа шығармасын көрсетті...

Гасфорттың бір мінезі: кінәсін сирек мойындайтын сирек ұялатын еді. Бұл жолы да сонысына бағып ұялу орнына «солай ма?» деді де қойды.

Гасфорттың бір жақсысы, жалғыз Диккенс жайында емес, өзге де жайларда да Шоқанның қылжақтарын көтере береді де, ешқайсысын ауырламайды. Сыртқы омбылықтар мұнысын, «жиені – Екатерина Карловна Гутковскаяға үйленеді деп дәмеленгендіктен, түбінде туыс болар деп еркелетуіне» жориды. Расында да, Гасфорт бұл ойдан құр емес-ті. Соның үстіне «спектакль» атаулылардың ішінен комедия жанрын ғана жақсы көретін. Петербургта, Москвада болған күндерінде Гольдонидің немесе Мольердің, әйтпесе Гогольдің пьесаларын көрмей кетпейтін ол, комедиялық геройлардың қылықтарына шегі қата күлетін «өзім де бірі емеспін бе?» деген сұрау басына келмейтін Омбы чиновниктерінің өрескел мінездерін сықақтағыш Шоқанды үй ішінің артисіне санап келемеждеген адамдарының мінез-қылығын айнытпай ұқсатуына жайы рахат табатын. Өзін мазақтауды Гасфорт сықаққа емес, еркелеуге санайтын.

Шоқан Гасфортты көзінше аз әжуалағанмен, көзі жоқ жерде одан көп мазақтайтыны болмайды. Бұлары жүре келе, кең репертуарға айналып, талай мәжілістерде талай адамдардың шектерін қатырады. Бір ғажабы, осыларды Гасфортқа ешкім де, кәтте өзінің әйелі мен туған қарындасы да жеткізбейді. Бәрі де, бұл күлкілі кеңестерді, қызық комедиядай көріп рахаттана тыңдайды.

Басы Гасфорт етіп, Шоқан Омбы чиновниктерін тек тыңдаушыларын күлдіру үшін ғана емес, әзінің оларға деген ішкі наразылық уын төгу үшін, ыза-кегінен жеңілу үшін мазақтайды. Олары, шынында мазақ емес, мысқыл. Кейде оған «іске қатынасы жоқ мысқылдаудан не пайда?!» деген ой да келіп кетеді. Гогольге, немесе Салтыков-Шедринге

сенсе, «қуыс бастар» Омбыны ғана емес, бүкіл Россияны жайлап алған. Солардан құтқаратын кім? Қалай ойласа да, Шоқан бұл сұраудың жауабын таба алмайды.

КАТЕРИНА

Шоқанның Омбыда «қуыс бастар» тобына қоспайтын екі-ақ чиновнигі бар: бірі – батыс сібірлік полиция басқармасының начальнигі полковник – Павел Федорович Майдель, екіншісі – Батыс Сібірдің соғыс губернаторы полковник Карл Казимирович Гутковский. Басқа немістер сияқты, Майдель салқын есептің адамы. Арғы тегі II Екатеринаның тұсында Бавариядан келген ол, содан бері тұқым қуалаған барлаушылар. Омбы қызметіне Гасфортпен бір тұста келген оны, россиялық полиция басқармасының саяси қылмыстылар жұмысымен шұғылданатын үшінші бөлімінің шефы – граф Нессельроде Гасфорттан бастап, Омбыда бастары құрылған поляк тектес әкімдерді бақылауға жіберген. Бір дуалы ауыздың айтуынша, 13-ғасырдан басталатын тевтон дәуірінен бері саяси құпия істерде немістен асқан ел болған емес. II Екатерина дәуірінен Россияда бұндай істердің шебері немістер болған. Солардың нәсіліне жататын Майдель, Батыс Сібірге келгелі, Россия монархиясына шек келтірушілердің ізіне сығалай қарауда. Сонда оның ерекше көздейтіндері поляк тектес Гасфорт пен Гутковский болды. Жүре, сынай келе, Гасфорттың басы бос бөшкенің ішіндей саңғырлаған қуыс екеніне оның да көзі жетті. Гутковский одан әлдеқайда терең де, маңызды да. Ол да өзі сияқты Россия тағына мейлінше берілген адам. Сонысына көзі жете тұра, «поляктар немістердің ата жауы» деген ұғымдағы Майдель, сырты жылтырағанмен, Гутковскийге ішін бермей, бойын сырғақ ұстайды.

Ал, Гутковский ше? Шоқанның да бала жастан байқауынша, Гутковский орыс армиясының мундиріне жан-жүрегімен берілген кісі. Ол Россия империясының шегі кеңі беру мақсатындағы адам. Петербургтағы паждық кадет корпусын жиырмасыншы жылдардың аяқ кезінде бітірген ол, патша сарайының қасындағы сібірлік комитетке қызметке орналасқан. Сол қызметінде комитеттің председателі князь Чернышевтың сынына толған да, I Николайға таныстырып, Батыс Сібірдің соғыс губернаторы етіп тағайындауына себепкер болған. Патшаның оған жүктеген міндеті – Орта Азия хандықтарына барлау жүргізіп, оларды Россияға бағындыру шарасын қарастыру.

Қызметінің алғашқы күндерінен бастап Гутковский бұл тапсырманы есінен шығарған емес. Сонда оның ойындағыдай барлауды Орта Азияда кім жүргізбек? Саяхатшы, я сәудегер атымен барып-қайтып жүретін орыс адамдары ма? Олар жинап әкелген жасырын мәліметтер Батыс Сібірдің әкімшілігінде бума-бума. Ал, ақтарып байқаса, көпшілігі «дейді» аталатын бос қауесеттер. Көңілге қонарлық, табан тірерлік мәліметтер аз.

«Енді не істеу керек?» деген сұрауға тірелген Гутковскийдің көз тіккен тұманды болашағында жылтырап көрінген сияқты жалғыз жарығы – Шоқан. Оның көзі Шоқанға кадет кезінен түсе бастады. Шоқанның пысықтығына, білгірлігіне, өткірлігіне қарап, «осыдан іс шығуы мүмкін» деген ойға келді ол. Сондықтан да, кадет шағынан оны жылы қабақпен жан

тартып, бойына да, үйіне де үйір қыла бастады.

Атбасар жәрмеңкесіне бірге бару, Гутковскийдің Шоқанға байланысын тығыздата түсті. Бұл сапарда байқағаны – Шоқан жәй ғана пысық, жәй ғана ақылды, жәй ғана білімді, жәй ғана өткір жас емес, ол жүктеген міндетін көтере алатын қайратты да, жігерлі де, істеріне тиянақты да жас.

Шоқан жайында ойлайтыны: «Халқын сүйетін албырт жастықтың әуені ғана болар. Талпынғанда қайда барады ол? Алғашында тулап көреді де, аздан кейін алқынып барып болдырады, әйтпесе өзге бостандықшылар сияқты, бұл да Россияның отарлық торына шырмалады, ар жағы белгілі!..»

Гутковскийдің өз ойы: Шоқанның қайрат-күшін теріске, яғни жанжалшылдыққа емес, оқиға, яғни Россия империясының пайдасына жарату.

Гутковскийдің әйелі – Екатерина Христиановна Гасфорттың туған қарындасы екенін білеміз. Ол жалғыз ғана құрсақ көтеріп, қыз перзентін өз есімімен атаған. Бертін бала өсе келіп, екі Екатерина қабаттасып жаңылдыра берген соң, шешесі өз атында қалған да, қызы «Катерина» болып кеткен. Әке-шешенің, нағашы туыстарының еркелетіп атаулары: Катя, Катюша...

Гасфортта бала жоғын білеміз. Сондықтан, жеңсікқойлығы ма, қаны бірлігі ме, әлде тәтті қылықты бала болуынан ба, Гасфорт та Катеринаны жанындай жақсы көріп, оны көрмесе тұра алмайтын еркелететін болды. Әке-шешеге болса болмаса да ерке. Гасфорттың құрсақ көтермеген әйелі – Елизавета Николаевна балаға іштей сырғақ болғанымен, ерінің және қолынан ұзатқан қайын-сіндісінің көңілдері үшін Катеринаны сырттай жақсы көргенсиді. Сонымен, Катерина екі үйдің арасындағы «тел қозы»...

Бұл үйлерге кадет корпусының алғашқы кластарынан үйір болған Шоқан, өзінен екі жас кіші Катеринамен тез достасып кетті. Тентек мінезді Шоқан, сәбилік санадан шықпаған, ақ көңіл, нәзік мінезді Катеринаны алғашқы кездерде әлденелерден өкпелетіп, кейде жылатып та алып жүрді. Бірақ, неге екенін кім білсін, өзгелерге өкпелесе, көпке дейін сол ойынан арыла алмайтын Катерина, Шоқан қалай өкпелетсе де тез кешіріп, аралары қайтадан жарастықты болып кете барады...

Сөйтіп жүріп, екеуі бірін-бірі тату туыстай жақсы көріп алды. Бірер күн көріспесе сағынысып қалатын болды; Шоқан сүйікті Катясына ерте демей, кеш демей келгіштей береді, келген сайын көңілін аулайтын ермек тапты.

Ал, Катерина да Шоқанды көрмесе тұра алмады, кейде Шоқан сабақ жағдайымен келе алмай қалса, оқудан тысқары уақыт болса, жатақханасына, кейде тіпті класына іздеп барып, сабақ аяқтала үйіне ертіп қайтады. Тоғыз жасынан жергілікті қыздар гимназиясына түскен, оған дейін губернантқадан хат таныған Катерина сабаққа ете зерек еді. Әсіресе

француз тіліне. Кішкене күнінен үйренген бұл тілді ол ете жетік білетін. Сонысының Шоқанға да себі тиіп, қадағалай үйреніп жүрген бұл тілдің сабағын Катеринамен бірге пысықтады...

Екі баланың мұншама дос болуына, Катеринаның туғандары аса риза; олар «осының арты өмірлік серіктікке соқса!» деп тілейді. Былайғы жұрттың да жорамалы осы.

Сөйтіп жүрген Шоқан Катясынан 1850 жылдың күзінде айрылды да қалды. Сол күзде Петербургқа әйелімен сапар шеккен Карл Казимирович Катеринаны ала кетті де, сонда асыл текті қыздар институтындағы пансионатқа орналастырып қайтты. Сағынған достардың арасынан жиі хаттар үзілмеді. Бірақ, хал-қадарларынан қанша ыстық сөздер жазғанымен, көрмей көңілдері көншімеді.

Көрісудің сәті 1853 жылдың августы туа ғана түсті. Шоқан Атбасар жәрмеңкесінен оралса, Катерина Омбыға келіп жатыр екен. Олар, әрине, тез жолығысты да, бір-біріне таңдана қарасты. Катеринаның байқауынша, Атбасардың, ұзақ жолынан тотығып қайтқан Шоқан, бұрынғы сұрғылт өңінен қоңырланып, есейген жігіт болған. Талдырмаш бойы сомдана толыққан; түбіттен бастаған мұрты қалыңдап қарайған; мінезі де салмақтанып, бұрын ұшқалақ сияктанатын қалпын өзгерткен; жүріс-тұрысында да бұрынғы шапшаңдық жоқ.

Ал, Катерина ше? Шоқанның сынауында ол да өзгеріп кеткен: «орташалау болар» деп шамалайтын бойы, көрмеген жылдарда сұңғақтанып, бойшаң болар қалпын байқатқан; қыпша белі қынамалы курсистка формалы көйлектерінен қылдырықтай көрініп, кеуде жағы көне замандағы шебер мүсіншілердің қоладан құйған мадонналары – бюсті сияқтанды, алтын бұп-бұйра шашы ұзарып, арқасына қос бұрым боп құлай түскен; бала шағында жүзін тұтас жабатын қызғылт рең, қазір бет үсіне үйіріліп қауызынан жаңа ашылған қызыл гүлдей жайнай қалған; бала шағында пістелеу мұрны, қазір дөңестене қырланған; қарасарғылттау қасы қоңырланып, қоюланыңқыраған; көріспеген жылдарда қылық-мінездері де бірталай өзгерген: балалық шағында, көрінген жерде Шоқанның мойнына асыла кететін кейде арқалауын жақсы көретін ол, енді сырғақсыған; қазіргі сөз төркіні балалықтың мағынасыз былдыры емес, байсалды кеңестер төңірегінде, соған кейде махаббат мәселесі де араласып, ғашықтар жайындағы оқиғалар да сөз болып кетеді. Бұл тақырыпта оқыған көркем шығармаларында, әсіресе романдарында қисап жоқ сияқты. Махаббат мәселесінде өзінің де зердесі оянып қалғанға ұқсайды...

Тіршілігі қызғылықты Петербургтан бұйығы, тұрмысты Омбыға келген Катеринаның аздан кейін іші пысуға айналды. Сол қалпын байқаған әкесі қандай ермек табуға ойланғанда, есіне салт ат түсті.

Катерина салт атқа бала шағынан әуес еді. Алғаш біреуге жетектеткен атқа мініп, үйрене келе өз бетімен де жүретін болған. Петербургта бұл

дағдысына машықтана түсіп, бос уақытының біразын атқа шынығу станицасында өткізетін атқа жүру өнерінде көзге де түсетін.

Петербургтан салт атпен жүруге мейлінше ысылып қайтқан Катеринаға, көңіл көтерудің бұл түрін жалғастыруға жағдай толық еді. Атпен серуендеуді жақсы көретін Гасфорттың қорасында арғымақ тұқымды да, қарабайыр тұқымды да, жылқылардың жүйрігінің де, жорғасының да, желістілерінің де талай таңдаулылары бар. Гасфорттың соларды не арбаға жегіп, не салт мініп, қала-даланы орманды кезіп түспейтін күндері сирек болады. Ал, күз туып сонар бастала ол нөкерлерімен салт мініп, аң аулаудан тыным көрмейді.

Катерина Петербургтан келген кезде аңға немесе көлге балық аулауға болмаса, оған Катерина сирек еретін болды.

Оның еркімен үздіксіз еретіні Шоқан. Атқұмар Шоқанға салт серуендеуге шыққанда, қасына Катеринаны ерту рахат. Сөйтуіне Гасфорт та жағдай жасап, қызметтен тысқары уақыт түгіл, қызмет сағаттарында да салт мініп, Катеринамен серуендеп қайтуға ұлықсат ете береді. Кейде кейбір істермен шұғылданып қолы тимей жатса, серуенге зауқы соққан Катерина, нағашысынан Шоқанды сұрап а лады. Гасфорт сүйікті жиенінің, тауын еш нәрседен шағылдырмайды.

Өмірін халқына қызмет атқаруға арнаймын деп бекінген, сол халықпен үйлесе, сыйыса аларлық жар таппақ болады; бұл жағынан қарағанда, Катерина сынына толу түгіл әлдеқайда олқы жатады: аристократ семьясында туып өскен ол, демократ саналатындарға мұрнын шүйіре қарайды; әсіресе «бұратана (инородцы) саналатындарға, олардың ішінде – қазақтарға; сол сырын Шоқанға сездіріп ап екеуінің жанжалдасып қалғаны да бар, содан кейін тілін тарта ұстағанмен, Катерина кейбір қапылыс шақтарда, әлі де сыр алдырып қояды. Шоқан оны осы жағынан икемге келтіру талабында, бірақ қашан?.. Оған көзі жетпейді де, Катеринаны жанындай жақсы көре жүріп, махаббат мәселесінен сыр шертпейді.

Ол екеуінің, бұлай арбасулары ұзаққа созылар ма еді, қайтер еді, егер өсекші жұрт бықсыған оттарын үрлеп жібермесе!

Ол от бізге белгілі Майдельден тұтанды. Өзінен өзгені күндегіш ол, Атбасар жәрмеңкесінен абыройлы қайтқан, одан кейін Батыс Сібірдің генерал-губернаторына және соғыс губернаторының сүйіктісі бола бастаған, кәтте, оларға күйеу болуы байқала бастаған Шоқанды күндеді, әлдеқалай «азиятқа», оның ішінде жаны жек көретін «киргизға» ондай абыройды қимады. Ол Шоқанды осы абыройдан ада ету айласына кірісті. Сонда «таптым» деген бірінші айласы – Айжан мен Шоқан жайында Тұхфатуллиннен естіген әңгімесі.

Майдельге Шоқанның кімге үйленуі қажет емес, Айжанға байланысты, Гутковский мен Шоқан арасына, Гасфорт пен Шоқан арасына іріткі түсіру...

Өйтпегенде ше?.. Шоқан мен Катерина өзара әлі ұғысып болмағанмен, көлденең жұрт оларды әлдеқашан болашақ қалыңдық пен күйеуге жорып қойған. Ол күнге әлі талай уақыт бар деп санағанмен, Майдельге Шоқан мен Катеринаның арасына бүлік өртін осы бастан тұтата беру қажет. Егер Катерина араздасса, әкесі Гутковский де, нағашысы Гасфорт та араздасады. Өйте қалса Майдельге құдайының бергені!..

Майдель тұтқан өсек өртін өршітер адам даяр, ол – Омбының, өсек қордасы баронесса Бляу. Оның ері Бавариядан келген барон – Вильгельм Бляу. XX ғасырдың бас кезінде, Батыс Сібірде ерекше тапсырмалардың чиновнигі болып қызмет атқарған да, Наполеон соғыстарында армияға кетіп, қаза тапқан. Әйелі Омбыда тұра берген.

Жас аралары алшақ болғанмен, қылықты баронесса Майдельдің көңіл сүйерінің бірі. Соның үстіне араласар адамы, қатынасатын қоғамы көп Бляу, полиция басқармасында тыңшылық қызметін де атқарып, Омбының қай жерінде, қандай тышқан қалай жорғалағанына дейін Майдельге хабарлап тұрады.

Шоқан мен Катерина арасына өсек өртін тұтату жайлы Майдель айтқан өтінішке, баронесса бірден көне кетті. Сонда қайдан, қалай тұтату керек?

Әрине, Гасфорттың әйелі Елизавета Николаевна мен Гутковскийдің әйелі – Екатерина Христиановнадан. Баронесса олармен дос. Олар қала өсегін көбінесе осыдан естиді. Және баронесса жәй ғана өсекші емес, есегінің дәм-тұзын татыра, ретіне келтіре айтқыш. Ол кофе ішіп, аз уақытқа ғана кеңесуге келген боп, қызғылықты бір өсектерді дәмдендіріп бастап кетеді де, аяғын ұзақ күнге, ұзақ кешке созады... Генералшаларда ондай әңгімелерді тыңдарлық уақыт жеткілікті және құмарта тыңдап, хал-қадары жеткенше, әрі қарай ездері де өрбітіп әкетеді...

Сондай бір мәжілісте баронесса, генералшаларға Шоқанды көтермелей мақтап отырып:

– Сол жігіт Атбасар сапарынан үйленіп қайтыпты деген қауесет рас па? – деп сұрап қалды.

– Естіген емеспіз, – десті. Шоқанды Катеринаға ұйғарып жүретін генералшалар, таңданған кескінмен. – Кімге?

– Айтуға ауыз бармайтын қауесет!..– деді баронесса, генералшаларды сол кеңеске құмарландыра түсіргісі кеп.

– Айтыңыз!..

– Нанбайтын сөз!..

– Сонда да!

– «Нанбайтын» дейтінім: хан тұқымы, орыс офицері, ақылды, білімді Шоқан, туған аулындағы құлының қызына үйленген!..

– Мүмкін емес! – деді екі генералша қосарланған дауыспен.

– Менің де нанғым келмейді. Бірақ осылай болуы анық!..

Баронессаға сенетін екі генералша, бұл хабарды екі түрлі жан-жүйесімен қабылдады. Елизавета Николаевна Катеринаны ерінің көңілі үшін ғана сырттай жақсы көрген боп, іштей баланы сүймейтін бедеулік санасын өзгертпейтін сондықтан оның тұрмысы мен тағдырына да «немқұрайды» қарайтын; бұл жолы да сол қалпын өзгертпей, «ах, ох!.. Онысы қалай?!..» деп абыржыған сияқтанғанмен, іштей қынжыла қойған жоқ.

Ал, Шоқанды қызының күйеуі болады деген сенімдегі Екатерина Христиановнаға баронессаның есегі төбесінен жайдай соқты. Бұл соққыдан оның басы айналып, жүріп өрекіп талықсып кете жаздады. Өйтпегенде ше?.. Катерина мен Шоқанның бір-бірін шын жүректен сүйе бастауын, түбінде тағдырларын қосарлық ойлары барын Омбыда естімеген жан жоқ сияқты. Олар енді мына хабарды естісе не демек?! Бұл ойлардан басы айналған сияқтанған I Екатерина Христиановна баронессаға да, жеңгесіне де сыр бермеуге тырысып:

– Кімге үйленсе де мейлі! – деген болды. Онысы сыздаған жүректен шыққан сөз екендігі бет-ажарынан байқалып тұрды. «Өсек өрті тұтанды» деп сенген баронесса, «бұл жолға осы да жетеді» дегендей, ар жағын өршіте түсуді келесі жолғасулардың сыбағасына қалдырды...

Бірақ Катерина Христиановнаның сыбағысында тұтанған өсек өрті, баронесса үрлемей-ақ, күннен күнге өрши берді.

Неге екенін өзі де білмейді оның, Шоқанға қызы ғана емес, өзі де ғашық; бірақ әйелдік жүректен емес, аналық жүректен. Кішкене шағынан білетін Шоқанды, ол туған баласынан кем көрмейді. Сонша сүйетін адамы жалғыз қызымын, өмірлік жары болса, анаға одан артық бақыт бар ма?

Сондай үміттегі Екатерина Христиановна баронесса Кляудың өсегін естігенде алғаш есеңгіреп қалғанмен, есі кіре осы өсекті анықтау амалына кірісті.

Бірақ, қалай? Шоқаннан сұрауға ма? Өйткенде, қате болса мақұл, рас болса ше? Ар жағын айтуға аузы бармайды... Бұл есекті қызы естісе ше?..

Бірақ, қызына бұл жайда сөз қатуға батылы жетпеді. Егер қатса, қызы өзінен әлдеқайда артық ауырлар деп қорықты. Қызын «әзі қайтер екен?» деген сынға қойды. Сонда да «әлдекімнен естіп қала ма?!» деп зәресі жоқ.

Омбыға тараған өсек желі Катеринаның да құлағын қақпай қоймады.

Баронесса жұмсаған әлдекімнен әлдеқалай естіген өсекке, ол Да қатты қынжылды. Бірақ ол да шешесіне тартқан сабырлылығына бағып, анықтағанша іштен тынып жүре берді. Бірақ кімнен, қалай анықтау керек? Әрине, Шоқанның өзінен. Оның расын айтуына Катеринаның ешбір күмәні жоқ.

Өйтудің де сәті түсіп, сырқатынан жеңілдене бастаған күндердің біреуінде үйіне Шоқан келе қалды. Ақылды қыз жандай досын тігінен тарпа бас салмай, әңгімені оспақтаған сөздерден бастап кетті. Августы орталаған сол бір тұстың райы, Сібірде сирек кездесетін тыңшулау болып, төсектен тұрып жүрген Катерина аздап пысыңқыраған халде де еді. Шоқанмен бұрынғы қалпынша жылы амандасқан Катерина:

– Омбының күні қапа болып кетті. Үйден шығып салқындар бау-бақшасы жоқ. Көшелері – шаң. Орман арасына кетіп тыныстауға саулық босатпай жатыр! – деді, бетің кеудесін нәзік алақандарымен желпіп.

– Омбының Петербургқа ұқсамайтыны рас, – деді Шоқан қалжыңбас ойнақы қалпына бағып. – Бұнда сәулетті баулар, скверлер, оларды сәндендіретін ескерткіштер, көркіне көз тоятын құдайы үйлер (храмы), салтанатты сарайлар, мөлдіреген каналдар жоқ... Күн кешкіре, Омбыны сұрғылт буалдыр басады, түн туа қою қараңғылық бүркейді; шамдары жарқырап, халқы серуендейтін көрнекті көшелері де, сауығы қызық театрлары да жоқ!..

– Сондай қызғылықты Петербургті көрген кісінің Омбыда тұрғысы да келмейді.

– Ол Петербургқа үйреніп қалған сен боларсың. Ал, бізге, яғни маған Омбы да қанағат...

– Бұдан тәуір қаланы көрмегендіктен айтасың, Шоқан! Егер көрсең, сенің де бұнда тұрғың келмес еді...

– Тұрғым келер еді, сүйікті Катя!.. – деді Шоқан, – Петербургқа тұра қалған күнде де, Омбыға қайтуға асығар едім...

– Үйленсең ше?

– Үйленсем де!

– Жұбайың ұлықсат бермесе ше?

– Ұлықсатына қарамаған болар ем...

– Неге?! Оның пікірімен санаспайсың ба?

– Менің пікіріммен санасса ғана...

– Мысалы, қандай пікіріңмен?

Бұған дейінгі сұрау-жауаптарын қалжыңды кескінмен айтқан Шоқан, соңғы сұраудан кейін, байсалды кескінге көшті де, түпкі сырын аңғартқысы келген салмақты дауыспен:

– Катя! – деді.

– Ия, Шоқан! – деді Катерина да салмақтанып, ол оны сезгендей.

Әркімге туған, өскен жері, елі қымбат. Менің туған жерім – батыстық сібір. Туған елім – қазақ, тәрбие алған қалам – Омбы. Бұлар менің ең қымбаттарым...

– Болса ше?

– Қолдан келген қызметімді, ең алдымен солардың игілігіне жұмсау ниетіндемін.

– Сонда?

– Менің туған елім мәдениет сатысының төменгі басқыштарында, оны жоғары көтеру керек.

– Ол үшін?..

– Солардың ішінде болып, жетекшілік жасауым керек.

– Бірге тұрып па?

– Қажеті болғанда, сөйтіп те?

– Аһа! – деді Катерина, көп мағыналы үнмен, – жұбайын да сондай тұрмысқа көнетін әйел болуы керек қой?

– Әрине!..

Катеринаның көңіліне түйткіл болған сөз шешілгендей болды.

Енді не істеу керек? Бұл сөзді әрі қазғылау, Шоқанмен араздасып айрылу деген сөз. Өйтуге ақылы жеткенмен, батылы жетпеді. Қалай жетеді? Араларында да бала жастан шешілместей болып шиеленіскен достық. Сол бір күнәсіз көңілдерін еске түсіргенде, Катерина «осы қалыпта тұра бермей, неге «қыз», «жігіт» болып ер жеттік?!» деп те өкінеді.

Шоқанның түпкі көңілі өзінде емесін сезген сағаттан бастап, Катеринаның басы осындай ойлармен дал болды. Сонымен қатар, ойын кейін намыс та кернеді. Өйтпегенде ше?.. «Шоқан осыған үйленеді» деген өсек өрті, Омбы ішінде күн санап өршуде. Жан ашыр және сырлас

кұрбыларының бұл жайда оны құттықтағаны да бар, Соның бәрі жоққа шықса, ел не демек туғандары, достары не демек? Романдар көзімен караса, бұның арты монастырьға кету...

Өз ойы жетпеген Катерина, бұл мәселеде, ең жақыным деп санайтын шешесіне ақылдасты. Оның айтқаны:

– Асықпа, қызым. Жасың жетіп отырған жоқ. Күйеуге шығуға алда бірталай уақыт бар. Сол уақыттың сынына салу керек бұл мәселені. Шоқан күңіне үйленеді дегенге мен өзім нанбаймын. Бұл мүмкін нәрсе емес. Ер адамның көрсе-қызарлық жайы белгілі. Сымбатты, ажарлы қыз деседі. Соған әлдеқалай қызыға қалуы рас та шығар. Ер жынысты адамның жолында ондайлардың талайы кездесіп те, қалып та жүреді. Мен білетін Шоқан болса, бір көрмеге қызыққанмен, күңіне үйленетін масқараға бармайды. Көрерсің, жүре келе айнады ол. Осы жайды уақыттың өзі көрсеткенше, сен сабыр ойла да, оған дейін институтынды аяқта!

Катерина осы ұсынысқа көнді де, шешесі арқылы жол жайын әкесінен басқа ешкім сезбей, әлдекімдерге еріп, ылаумен Петербургқа аттанып кетті. Салқын қоштасқан Шоқан, оның бұл жайын түсінбеген жоқ. Түсінгенде не істейді?.. Өз шешіміне берік!..

Жұрт білетін жайды Гасфорт та сезбей қойған жоқ. Сезу былай тұрсын, Омбыдағы өсек қапшығының ең кеңінің біріне саналатын әйелі, бұл жайды оған әлдеқайда есіре жеткізді. Қызға, әсіресе аққудың көгілдірігіндей боп өсіп келе жатқан Катеринаға таңдаған күйеуі табылады деген сенімдегі ол, әйелі айтқан өсекке қынжыла да қойған жоқ. Шоқанның қылық-мінездерін ұнатып жақсы көргенмен, іштей «азиат» деп менсінбей қарау онда да болатын. Сондықтан «күйеу болмаса мейлі!» деп те бекінеді ол. Оның ойы – Шоқанның қайрат-жігерін, өнер-білімін мемлекеттік істерге мейлінше пайдалану. Бұл жағынан баламы жоқ жан сияқты...

ЖАЛҒАСҚАН ЖҮРЕКТЕР

Гасфорттың жұғысса өртеп жіберетін оттай, батырып жіберетін судай қорқатын сөзі «революция» еді. Есейген кезінен бастап, бұл сөз оның ұғымында, көк тәңірісінің жердегі өкілі – патшаны, оған қоса, патшашылдық құрылысты түбірімен жою... Қалай ойласа да ақылына сыймайтын сөзден Гасфорт ат-тонын ала қашты.

Соншама қорқатын оқиғаға, 1825 жылдың декабрінде өзі де килігіп, сенат алаңында декабристерге оқ атушылардың, және аямай, өшіге атушылардың бірі болды. Декабристер тиісті жазаларын тартқаннан кейін, «енді тишыққан болармыз» деп жүргенде, мылтық гүрсілі бүкіл Европаны сілкіндірген 1848 жылдың революциясы естіле қалды. Гасфорт оған да қатты елендеп, «патшалық Россияны қай жанынан киіп кетер екен» деген үрейлі алаңмен жүргенде, ол оқиға жырақта күркіреген күндей айбынмен Россияға жеткен, әрең деп басылды!.. Оған да шоқына шүкіршілік етіп жүргенде, жыл тәулігі айналмай, құлағына Петербургтан петрошевшілдер оқиғасы шалына кетті.

Қаңқуға қарағанда олар декабристерден де жаман. Декабристер өздері тілеген еркіншілікті патшаның қолымен жүргізбек болса, петрошевшілдер патшашылдық былай тұрсын, Россиядағы крепостнойлы правоны да жоймақ. Олай бола қалса, бұл ауыр таяқтың күшті соққысы Гасфорттық өзін де қансыратуы мүмкін. Өйткені, оның да Кавказда крепостнойлық шаруалар бағып келе жатқан помещиктік шаруасы бар.

Соншама қатерлі өртті тұтатуға тырысқан петрошевшілдер Омбыға айналғанда, Гасфорт қолынан келетін қаталдықтың бәрін жұмсады: корпусың алдынан өткен оларды, тапқа тізген кадеттерге шыбықпен сабатудан бастап, жүдеп-жадап келген тұтқындарға Омбы Острогінде де күн көрсеткен жоқ. Сондағы қолшоқпары Шпигель аталатын адыютанты. Ол «шаш ал десе, бас алатын» қаар. Адамдық санадан басында түк жоқ ол, Гасфорттың петрошевшілдерді қатал ұстау туралы бұйрықтарын әрдайым асыра орындайды.

Сол жендетке 1853 жылдың жазында, Шоқан Атбасар сапарында жүргенде, ажал жетті де өлді. Гасфорттың басына «орнына кімді қою керек?» деген сұрау туғанда, есіне бірінші болып түскен адам – Шоқан. Оған Шоқан екі жақтан қолайлы көрінді:

Бірінші, оның ұғымында, бір халықтың адамына, екінші халықтың адамы мейірімсіз бола алады. Романовтардың кейінгі үш-төрт ғасырда, сарай төңірегіндегі әкімшілікке әуелі татарларды, одан кейін немістерді топтауы, Балтық төңірегіндегі, Кавказдағы, Қырымдағы, Сібірдегі отар елдерді билеуге көбінесе соларды жіберуі осыдан. Сондықтан да Гасфорт Омбы острогын немістен шыққан Шпигельге басқартқан. Отар ел – қазақтан шыққан Шоқанның тұтқындарға қаталдығы одан кем болмауға

тиісті.

Екінші, «Омбы острогы» аталатын қамал, сырынан Гасфортқа жарылуға әзір снарядқа ұқсайды да тұрады, сондағы іштей кернеген қызуы – петрошевшілдер сияқтанады. Бұл есімді саяси қылмыстылардың ойы, ісі қандай болғанын Гасфорт өсек-аяңнан ғана топшылайды да, егжей-тегжейін білмейді. Қағаз қарауға еріншек ол, Петербургтан Омбыға петрошевшілдердің ізін шала келген, олардың қылмысын баяндайтын бума-бума істердің біреуінің де бетін ашқан емес. Кейде ашайын деп ойлағанмен, бұл бумалар қордалы жыланның апаны сияқтанады да, «өрбітіп алармын» деген қауіппен қолдарын тигізе алмайды. Оған да Шпигельді жұмсаса, жұдырықтан басқаға ебі жоқ ол, ақтармаса да ақтардым деп, «пәлені, түгені бар екен» деген қорқынышты үдете соғып, жолағысы келмейтін Гасфортты тіпті шошытады.

Сөйтіп ішін ашып көруге талай оқталып, сақтанған сайын қол тигізуге батылы жетпей жүрген петрошевшілдердің істерін, Шпигель өлгеннен кейін, Гасфорт Шоқанға ақарту арқылы білгісі келді. Мұндай іске Шоқанның ақылы да, білімі де, ынтасы да жетуін Гасфорт жақсы түсінеді.

Оның ұсынысына Шоқан көне кетті.

Неге?

«Революция» деген сөзді, оның сол кездің ұғымындағы мәнін Шоқан Кадет корпусында оқып жүрген кезінде, тарихтан сабақ беруші Гансевскийден естіген. Ол, әсіресе, 1789–94 жылдарда Францияда болған ұлы революция тарихына ұзақ тоқтап егжей-тегжейін түгел айтып беретін... Бері келе, Батыс Еуропаны тітіреткен 1848 жылдың революциясы қалай басталып, немен тынғаны кадет корпусына да, Шоқанға да жетіп жатты. Оның алдында 1825 жылы Россияда болатын декабристер көтерілісінің мән-жайынан да Шоқан хабардар. Ол, негізінде дворяндардың жаман патша орнына жақсы патша отырғызу мақсатынан шыққан көтеріліс екенін біледі. Шоқан оларға іштей жылы ұшырағанмен, сырттай қолдаған емес.

Сөйтіп жүргенде петрошевшілдер оқиғасы дүңк ете қалды. Оның да хабары Омбыға, кадеттерге тез жетті. Сондай еміс-еміс хабарға Шоқанның мейірі қанбай, анығын білуге құмартып жүргенде, Гасфорттың Омбы острогын бақылауға алу туралы ұсынысы, ойына дәл келе кетті.

Петрошевшілдердің істерінен бұрын, Шоқан «Омбы острогы» аталатын қамалдың тарихымен танысып алуды мақұл көрді. Соған байланысты материалдарды қарастырып көрсе, оның іргесі, 1716 жылдан бастап, Омбы өзенінің Ертіске құятын оң жақ, биік жарқабағының ұшар үстіне Омбы қаласымен бірге қаланған екен. Аумағы ат шаптырарлық кең, қабырғалары қарағай бөренелерден қиылған, қырқаларына ұшталған ағаш қазықтан жиі аран тігілген, төрт бұрышында күзет тұратын мұнаралары бар, темір қақпасы шығысқа қараған бұл қамал, алғашында көршілес көшпелі

елдердің шабуылынан, тұрғын адамдардың қорғануы үшін жасалған. Кейін, он сегізінші ғасырдың өн бойында, он тоғызыншы ғасырдың алғашқы ширегінде патша өкіметінің отаршылдық саясатты қатал жүргізуіне қарсы көтерілген елдердің мыңдаған бостандықшылдары Сібірге жер аударылғанда, алғаш кідіртетін орны осы қамал болып, кейбірі ұзақ тоқыраған да, енді біреулері әрі қарай жөнелтілген. Декабристер көтерілісінен бастап, бұл қамалға орыстың саяси қылмыстылары да тоғытылып, біртіндей келе, қамалған тұтқындар түгелге жақын орысқа айналған. Қамал Шоқанның бақылауына көшкен шақта, оның кіріптарларының көпшілігі петрошевшілдер еді.

Өзге білім жүйелерінен гөрі, іші көркем әдебиетке көбірек бұратын Шоқан, петрошевшілдердің істерімен танысуға кіріскенде, ең алдымен жазушыларды көрді. Олар төртеу екен: Федор Михайлович Достоевский, Сергей Федорович Дуров, Алексей Николаевич Плещеев және Николай Петрович Григорьев. Алғашқы үшеуінің шығармалары журналдарда басылып жүретін ал Григорьевтің «Солдат әңгімесі» деген хикаясын қолжазба күйінде тарап жүрген нұсқасынан кадет кезінде оқыған.

Бұл төртеуінен Шоқанның алғаш қолға алғаны, Федор Михайлович Достоевский. Онысында мән бар.

Есін білгелі Шоқанды толғантатын ой – қоғам құрылысындағы жағдай. Әуелі, ауылда, одан кейін Омбыда байқауынша, адамзаттың қоғамдық тұрмысына «жоғары» және «төменгі» жақтары бар; «жоғарғылары» – тұрмысы жақсы байлар, «төменгілері» – нашар тұрмыстағы кедейлер; арғы-бергі орыс әдебиетімен таныстығы мол Шоқанның білуінде орыс қоғамындағы «төменгілердің» шындық тұрмысын, орыс әдебиетінде бірінші рет дәл сипаттаған жазушы – Достоевский. Оның «Бишаралар» және «Зәбірленгендер мен жапа шеккендер» деген атпен журналдарда басылған романдарын Шоқан кезінде бақайшақтарына дейін шағып оқыған. Осындай халдердің ауылда да барын білетін Шоқан «бишаралар мен қорлықтағылар кемшіліктен қалай құтылу керек?» деген сұрау қойғанда, өзі таба алмайтын жауабын әркімдерден сұрастырып, олар да көңілін көншітпеген соң, «мүмкін өзі білер» деген оймен, Достоевскийге жолығуды, пікірлесуді арман ететін.

Петрошевшілдердің, олардың ішінде – Достоевскийдің істерімен танысуға кіріскенде, бұған дейін алыста сияқтанатын арманына Шоқанның қолы іліккендей болды.

Достоевскийдің материалдарын біраз ақтарып алғаннан кейін, Шоқан острог коменданты Свинягинді шақырып алды да, тұтқындардың жағдайын және өздерін қалай ұстауын сұрады.

Свинягиннің айтуынша, тұтқындардың ішінде, мінезімен де, қылығымен де ерекше адам Достоевский.

Шоқан Свинягинге тез арада қамалға барып, хал-жағдайларымен көзбе-көз танысатындығын айтты. Комендантқа бұл сөз ұнаған жоқ. Себебі тұтқындардың тұрмыс жағдайы да өте нашар еді. Начальник алдында момақанси қалғанмен, ол жоқта мастықтан көз ашпайтын аузына арақ тисе, тіліне тиек болмай, бағыныштыларды бейпіл сөздермен сыбаудан тынбайтын онымен де қоймай, қымс етсе жұдырық жұмсайтын қол қышуы қанбаса, кез келген нәрселермен төбелейтін Свинягин, Шоқан қамал ішімен танысса, осы қоялары қопарылар деп қорықты. Шпигель ондай қылықтарын елемейтін. Шоқан қиянатты қолдамайды деп естиді.

Ол содырлығының үстіне, зұлымдығына найза бойламайтын тақыс, ішінде не сыр барын аңғартпайтын қу еді. Осторгке қамалған адамдардың қандай жүйеге бөлінетінін олардың қайсысын қалай бақылауды полиция басқармасы оған басында айтқан. Оқуы жағынан шала сауатты болғанмен, тоқу жағынан Свинягин жүйрік те. Тұтқындардың қандай қимылдар жасауын, ауыздарынан қандай лептер шығуын ол мүлтіксіз бақылататын; олардан естігендерін полиция басқармасындағы басшы начальнигіне күн сайын хабарлайтын. Кейде, кейбір қатерлі камераларға алдап-соғарлар (провакатор) жіберіп, тұтқынның қапысын табуға тырысатын. Тұтқындардың қайсысына сырттан кімдер қатынасатынын да Свинягин үнемі бақылап отырып, начальнигіне табан аузында мәлімдейтін.

Шоқанның қамалға бару ниетін Свинягин сол күні-ақ начальнигіне мәлімдеп қойды. Ол Майдельдің, құлағына салып еді, «бақылат, тыңдат» дегеннен басқаны айтпады. Полициялық, әсіресе тыңшылдық білімнің барлық мәнін тамам еткен Майдель қандай істер болса да асықпай, саспай, егжей-тегжейін түгелдеп алуға тырысатын еді. Шоқанның ізіне кадет күнінен түскен ол, Атбасар сапарын бақылауды Тұхфатуллинға тапсырған. Айға жақын жолаушылағанда Шоқанға момақансудан басқа мінез де, қылық та көрсетпеген Тұхфатуллин, оның жүріс-тұрысын да, қайда не айтып, не қойғаны да Майдельге ауызба-ауыз жеткізген. Сол естігендерінен өрт тұтанар деп дәмеленгені – Катерина мен Шоқанның арасы еді; ол дәмеден әзірше ештеңе шықпай, Катерина томаға-тұйық түрде Петербургіне аттанып кетті. Ол әрине, жай аттанған жоқ. Майдельдің ойы – соны асықпай анықтау. Шоқанның петрошевшілдер ісін бақылауы, Майдель үшін жаңалық. Кейбір мәліметтерге қарағанда, Шоқан демократтық идеямен де әуейленетін сияқты. Шоқанды «білем» дейтін Майдельдің ойынша, бұл еш нәрсе өнбейтін іс. Сонда да бақылау керек. Свинягинге тапсыруы да содан. Шоқаннан күтетін ең зор қаупі – халқын сүюі, соның заман жайынан ұйқыдағы санасын оятуға тырысуы. Майдель үшін бұл жақсы ниет емес. Бірақ қашан анықтағанша қадағалай зерттейтін жәйт. Петрошевшілдер ішінде қазақ жоқ. Олардың программасында отар ұлттарды теңдестіру идеясы бары рас. Шоқанның осы қақпанға түсуі мүмкін. Оны сығалай сонарлау керек.

Майдель сонарлай берсін, біз әзірге оқырман көпшілікке Шоқан жолығар алдындағы Федор Михайлович Достоевскийдің хал-жайын

қысқаша баяндап берейік. Оның Омбы острогіне қамалуы алты жылға айналып барады. Содан бері отырған камерасы: ішкі қуысы айналымға келмейтін тар, темір торлы кішкене терезесі жоғарғы жабықта ғана сығырайған, шикі кірпіштен қаланған қабырғалары үнемі ыстанып тұратын дымқос, ауасы әрі салқын, әрі сасық, жатар орны – тағандарын тасқа бекіткен темір төс ағаш, төсеніші – сабан көптеген тоқымалы жөке, қалың темірден жасалып, сыртынан үнемі қаптаулы тұратын есіктің орта тұсында күн сәулесі бар шақта күзетшілер сығалайтын үлкендігі көз аумағындай ғана тесік оның да бақылаудан тысқары уақытта жауып қоятын қақпағы бар, темір ыдысқа құйылған мардымсыз ас сол жаппалы есіктің табалдырығынан ішке сырғытылып жіберіледі де, кезінде ішіп үлгерсін, үлгермесін, байланған шынжырмен кейін тартылып алынады; дәретке күніне үш-ақ мезгіл ұлықсат етіледі, одан басқа уақытта қайтсе де шыдау керек, шыдамаса карьер аталатын тамұққа тыға салады. «Дәретхана» дейтіні іші әрі қараңғы, әрі лас кең қора; тысқы ауада тыныстау, аптасында екі-ақ рет...

Осындай мекенде тұратын Достоевский, Свинягин айтқандай, ояу сағаттарында, көздерін жұмған, басын екі алақанымен қатты қысқан қалыпта, аяқтарын жерге салбырата, кровать үстінде қимылсыз отырады да қояды. Кешірген күндерінің бәрін көз алдынан сансыз рет тізбектей өткізетін оның ойы 1849 жылдың 22 декабріне біраз кідіріп тұрады. Сол күні жоғарғы соттың соғыстық коллегиясының шешімімен, петрошевшілдерден дарға асылуға бұйырылған он бес адам, жаза орнына күндізгі сағат он бірде әкелінген еді, солардың біреуі – Федор Михайлович Достоевский. Асылуды «қызық» көрушілер алаңға былай да көп жиналған. Оның үстіне, халықты мұндай қылмыстан шошыту үшін, әскер және полиция қызметкерлері былайғы жұртты да айдап әкеп, Петербургтағы Семеновский алаңына иіріп қойған. Сол араға құрылғандардың арқалығына, жазалыларды асатын тұзақтар салбырап тұр. Тәртіп бойынша, әр жазалы бір-бір тұзақ астына келіп тізесінен шөге отырады да, Петропавел камалының начальнигі генерал – Набоков соғыс коллегиясының шешімін жариялайды, священник жазаланушыларға елер алдындағы өсиетін айтады. Содан кейін қылмыстылар тұрады да, тақтай табуреткаларға көтеріледі, бастарына қапшық киіледі, қолдары-аяқтары тұсалып, мойындарына тұзақ ілінеді, содан кейін жендеттер бастығының қол сілтеген ымымен, арқанның екінші ұшын ұстап тұрған жендеттер асылатындарды тарта жөнеледі...

Асылуға тиісті серіктерінің қатарында орта тұсын ала тұрған Достоевский үлкен көгілдір көздері, тиісті тәртіптер орындалып жатқан шақта, төңірегін қоршаған қалың топта болды. Тұтқынға алынған, Петропавел камалына жабылған шақта, өз басының қылмысы жоқ деп санайтын ол, сот мұншама қатал жаза кесер деп ойламаған еді, сондықтан соттың шешімін, коллегия мүшесі – князь Гагарин жариялағанда, күтпеген жазаны естіп, бетін алақанымен баса, өкіріп жылап жіберген. Екі жағында қатар тұрған жақын серіктері ағайынды Дебулер еді, олар Достоевскийдің

бұл осалдығын ұнатпай, екі бүйірінен де қатты түртіп қалды.

Достоевский селт етіп көз жасын тыя қойды. Содан кейін қандай ауыр ойларға шомғанмен көзіне жас алған емес-ті. (ол жасты асылар алдында алғысы келмеген Достоевский, Шоқанның Петербургте сол күні ызғарлана қалған аязындай, бойын берік ұстап, қатты да қалды. Дәл қазіргі сағатта өздерін қоршағандардың бәріне бірдей Достоевский ерігіп тұр; қарапайым жұрттың бәрін де қайратсыз тобырға санап, «қырманға апарған қойлардай, шетінен қырар ма еді!» деген ызада тұр...

Сондай ойда тұрғанда елім жазасының шешімі оқылып та, поп ахиретке жөнелтер уағызын айтып та, басына қара жамылтқы киіліп те, мойнына дар тұзағы ілініп те, тұзақтың арғы ұшын жендеттер тарту әрекетіне кірісе бере, асылатындар мінетін табуреткалар әрқайсысының қасына қойылып та, денелері күшпен көтеріліп те үлгерілді. Асылатындардың, олардың ішінде Достоевский көңілдері «енді өлдік!» дегенде бекіп, тек азап секундтарын жандары түршіге күткенде, құлақтарына әлде не аттың шапқан дүсірі шалынды, ат жақындап кеп тоқтай қалған сияқтанды; әлдекімнің «кешірім!» деген қатты үні естілді. Айғайлы арғы сөзін «ұлы даражалы государь императордың кешірімі!» деп жалғастырған ол, асылуға бұйырылғандардың жазасын, патшаның оларды Сібірге мәңгілік каторгіге жіберумен ауыстырғанын айтып берді...

Жұрт тым-тырыс... Музыка әлде не күйді қысқаша ойнап берді. Шалажансар сияқты халде тұрған Достоевскийдің одан кейін сезгені: мойнындағы өлім тұзағы алынды, басындағы өлім қапшығы сыпырылды, ойына «асылдым!» деген сана бекіген кезде, өлімді көргісі келмегендей тарс жұмып алған көзін ол әлі ашпап еді, қасындағы әлдекім «түс!» деп жекіді оған. Қаһарлы дауыстан сескенгендей жалт қараса – жандарм!.. Ол түсін суыта түсіп тағы да «түс» деді де, түсуін күтпегендей, қол-аяқтары кісендеулі Достоевскийді табуреткадан итеріңкіріп қалды. Достоевский құлап барып оңалды...

Сонда ғана байқаса, шапқыншы, патша сарайының министр!, генерал-адъютант князь Долгоруков екен. Алты ай бойына үздіксіз қараңғы тас қамауда жалғыз жатып, жаны түгіл тәні де ойсырап әлсіреуінен бе, әлде тірі қалуына есі шығып қуанудан ба, Достоевский тағы да көзін жұмған күйінде теңселіп барып құлап кетті. Жандармерия адамдары оны жер ауушыларға арналған барактың лазаретіне, ессіз күйінде сүйреп әкеп тастады.

Сібірге жер ауатындар шаналы атпен ең әуелі Қазан қаласындағы лагерьге апарылатын еді де, сонда Сібірдің қай тұсындағы қамауына, кімдер жіберілетіні іріктеліп, топ-тобымен әрі қарай жөнелтілетін.

Достоевский Омбы қамалына баратындардың тобына ілікті. Қыс басы – қырауда, ат ылауымен Қазаннан Омбыға жету оңай болған жоқ. Тұтқындар көбінесе жаяу аяңдайды да, шанаға, тек, жандармерия қызметкерлері және

болдырған я сырқаттанған тұтқындарды ғана отырғызады. Сол бір қыста боран көп және қатты болғандықтан, жүргіншісі аз жол бойына жал-жал күртіктер тұрып, алдағы тоқырау орындарына әлсіз аттар түгіл, қарулы жылқылар да сұлдерін сүйретіп әрең жетеді. Біразы болдырып жолда қалады. Ал, тұтқындарға тыным жоқ. Қашан қалжырап жығылғанша, қарға малтығып олар ілгері тырмысып жылжи береді... Солардың біреуі – Федор Михайлович Достоевский.

Қазаннан Омбыға айдан астам уақытта әрең жеткен жолында, сан рет қалжырай жүре ол бір жерде де шанаға аяқ артқан жоқ. Табиғаттың оған берген дене қаруы күшті еді. Сол қуатын ол, әуелі Петербургтағы Чермак пансионатында, одан кейін инженерлік училищеде оқыған жылдарында гимнастика сабақтарына белсене қатынасу арқылы шынықтыра түскен. Құрбыларымен күресе кеткенде, ол, бірсыдырғы балуан да. Ауырлық көтеруге де мықты болатын. Осы қару оған жаяулаған, жүрісі ауыр тұтқындық сапарында медеу болып, кейде күні-түні салпақтауға төзіп бақты...

Жаяулаудың үстіне, тұтқындардың қарны аш: олардың жолшыбайғы асы суға қайнатқан шірік овоштың сорпасы, іші аязданған арпа нанының жұдырықтай ғана кесегі. Өзге тағамды көздері де көрмейді...

Тұтқындар Петербургтан бірсыдырғы жылы және жеңіл киіммен аттанған. Қазандағы жандармерия оларды түгел сыпырып алды да, үстеріне тозған, жамаулы, жел мен аязға панасы жоқ, жауырындарына қарғыс таңбасындай сарғылт түсті шүберек тіккен, кенептік матадан жасалған әлде не жексұрын киімдер; аяқтарына бергені: балтырға орайтын ысқаяқ шұлғау мен жөкеден тоқылған шабата. Бұл киімдер тұтқындарды жолшыбай дірдектете тоңдырады Тоңғанмен амал қанша, арық малдай сүмендеп әлі жеткенге дейін жылжи береді. Қалжырап құлағандарды, я сырқаттарды шанаға отырғызады. Оның да рахаты жоқ, Қимылсыз халде дірдектеу күшейеді, сондықтан, шанадан түсіп, шамасынша тағы жаяу қыбырлайды. Әлсіз ауруларды кез келген жерге, кейде далаға тастап кетеді. Өліктер де сондай...

Өзге тұтқындар да, солардың қарулыларының бірі, – Ф. М. Достоевский де Омбыға аса қалжырап жетті де, көшеге сапта шұбырған түрлерінде кірді. Кадет корпусы үйінің алдынан өтерде, қолдарына өткір шыбық ұстаған кадеттердің әр тұтқынды бастарынан бір-бір шықпыртып өткізгенің Достоевскийді Усовтың өзі де сабамағаның Шоқанға да сабатпағаның біз осы романның бірінші кітабында баяндағанбыз.

Петербургта дарға асылар алдында, көздері жаутандаған қарапайым жұртты санасыз малға, әкімдерді жыртқыш аңға санаған Достоевский, сол ойын Омбы көшесіне кіргенге дейін, Усовтың Шоқанға «ұрма, Достоевский!» деген даусына жалт қарағанға дейін, сонда шыбығын көтере берген қалпында қата қалған Шоқанға көзі түскенге дейін өзгертпеген.

Шыбығын көтере беріп ұрмай қалған азиат кескінді Шоқанға оның іші жылып кетті. Бірақ, «қай азиат?» «Монғолы ма, басқа біреуі ме?» Қайсысы болса да, тұтқынға алынғалы адамдық кескіннен көріп отырғаны осы ғана! Усовтың даусын естігенмен, оған да жаны жібігенмен, қаз-қатар тізілген кадеттердің қайсысы екенін түстеп үлгере алмады...

Камалға кіріптар болған күндерде Достоевскийдің ой-санасынан жылы жүзді жас «азиат» шықпай қойды. Оны көру, реті келсе – сөйлесу Достоевскийдің арманы. Бірақ, қалай? Қашан?

Бұл сұрау, кешусіз теңіз сияқты көрініп, оған малтудан тыным таппаған, ұзақ малтып ұшы-қиырына жете алмаған, сонда да күдер үзбеген Достоевский, қалжырауға айналған күндердің біреуінде, күн сайынғы дағдысымен, кровать үстінде, басын алақандарымен қыса қаусырып, аяғын жерге салбырата, көзін жұма, тұнжырап отыр еді, темір есіктің сырт жағынан құлағына сыбдыр шалына қалды. «Әдеттегі біреулер болар» деген оймен, Достоевский дыбысқа көңіл бөлмеді, отырған қалпын өзгертпеді. Салдырлап есік ашылып, әлдекім кіргендей болды.

Камал камерасына бұған дейін келіп жүретін адамдарының мінез-құлығы Достоевскийге таныс: ақыра, жекіре, боқтай, байланыса кіретін олардың өздері үн қатып, не істе деуін бұйырғанша, кескіндеріне түйіле бір қарап, көзін төмен түсіре қоятын Достоевский, бұл жолы да сөйткісі кеп, есіктен кіргенге қараса, монгол кескінді кіші офицер!..

«Бұл кім?!» дегендей, Достоевский түйіле қараған көзін төмен түсірмеді. Камераның қара көлеңке сәулесіне үйренген оның алғыс көзі жас офицердің түр-тұлғасын тез және айқын шалып қалды: ортадан гөрі сұңғақтау, талдырмаш денелі, қоңыр енді, қалқанын көтере киген картузынан ілгері сұғынған кең маңдайы мен толық шекесі түгел көрініп тұр; мұрын жағы кеңдеу, шықшыт жағы тарлау, көздері қиғаштана, шатынай біткен; қабақтары қалың көз үсті томпақ; түп жағы қою, үш жағы сұйық қастары, қабақтан шекеге қайқая көтерілген; жотасы қырлау, кішірек мұрнының танаулары делдиген, жоғары ернінің үсті қарауытып түбіттен бастаған...

Бұндай сәулеге көзі үйренбеген Шоқанға, Достоевскийдің кровать үстінде қарауытқан денесі, тірі емес, елі бірдеменің елесі сияқтанды. Аздан кейін ол сурет айқындала бастады... Оның қылмысты ісіне 1846 жылы атақты сүгіретші Ройтер бояумен салып, өзіне сыйлаған портреті тіркеулі еді. Онда Достоевский инженер формасында сәнді киінген, мұрты қырылған, қырма сақалы қысқа ғана тебіндеген, толықша денелі, қалың бетті жас жігіт; мына көріп тұрғаны оған ұқсамайды: сақал-мұрты қабаланып еркіне кеткен; «кескіні шырайлы ма» деп жорамалдаған ажары тоттанған қорғасын сияқты қара-сұрланған, «қалың ба» деп ойлайтын шашының маңдай жағы сұйылып, ерт жүрген жердің шөбіндей селдіреген; бұрынғы қалпында тек қана торсиған шекесімен, татарлар тәрізді шығыңқы бет сүйегі...

Бір-бірін осылайша тез бағдарлап үлгерген олардан тілге Шоқан бұрынырақ келді. Тұтқындалғанға дейін Достоевскийдің аға офицер екенін білетін ол, өз чинінің одан кішілігін білдіргендей:

– Корнет Чокан Чингисович Уәлиханов!.. Батыс Сібірдің генерал губернаторының адъютанты! – деді честь беріп.

Оның жылы үніне іші жылығандай:

– Тұтқындағы Федор Михайлович Достоевский! – деді ол, кроватинан түрегеп.

– Сізді білем, Федор Михайлович, – деді Шоқан ақырын адыммен оған беттеп.

Тұтқынға алынғалы алыстай тұлғасы тұмандана берген адамдық бейне, Шоканның денесі өзіне жақындаған сайын Достоевскийге тағы да біртіндеп айқындала бастаған сияқтанды. Таянып келіп қолын ұсынған Шоқанға ол да дымқос арық алақанын беріп:

– Кешіріңіз!– деді көзін Шоқанға түйе тігіп, – қайда көрдім мен сізді?!

– Осы Омбының көшесінде болар...

– Иә-иә!.. Біз айдалып кеп кіргенде!.. Қасыңыздағы біреу есімімді атағанда, сіз мені қолыңыздағы шыбықпен сабамай өткізіп жібердіңіз... Рас па?

– Солай болған!...

Достоевскийдің бойын «өлгені – тірілгендей, өшкені – жанғандай» қуаныш сезімі билеп кетті. Содан есінен таңғандай болған ол, магнит тартқан темірдей, «о, адам!» деп, жыламсыраған үнмен Шоканды қалай құшақтай алғанын білмей де қалды.

– О, адам!.. Бірінші адам!.. – деп Достоевский Шоканды бас сап құшақтады да, еңіреп жылап жіберді... Свинягин бұның бәрін камера есігінің тар тесігінен сығалай байқап тұрды...

Құшақтасқандардың қаншалық тұрарын аллам білер еді, егер сығалаушы қапыда жөтеліп қалмаса!.. Кенет дыбыстан сескене қалған олардың құшақтары өздігінен жазылып кетті.

– Шпик! – деді Достоевский ақырын үнмен.

– Бола берсін!..

– Мейірім етіңіз! – деді, қайта құшақтағысы келгенмен реті жоғын ойлаған Достоевский, «отырыңыз!» дегендей, кроватин нұсқап.

– Өзіңіз де! – деді Шоқан, қимылымен, отыруға ықласы барлығын аңғартып.

Қатар отырған Достоевскийге Шоқан әуелі петрошевшілдер ісін басқаруды начальнигинің тапсырғаның біраз істерді қарастырып үлгергенің ол істердің Достоевскийге байланыстыларын қадағалай қарағаның оның себебін, талантына табынатын адамы көргелі, танысқалы әдейі келгенін қысқаша айтып шықты.

– Сізді көріп танысып шығудан басқа жұмысым жоқ, – деп аяқтады сөзін Шоқан.

Дос адам табуына қуанудан ба, адъютант атаулыны қожасының көлеңкесі деп санайтындықтан, сырын түйіп болғанша сырғақсуынан ба, Шоқан жылпындағанмен, мінезі сабырлы Достоевский бұл жолы шешіліп сөйлесе қойған жоқ. Сол жайын байқаған Шоқан, «бойы үйренген соң түйіні тарқатылар» деп ойлады да, аз отырғаннан кейін «тағы да жолығысармыз» деп кетіп қалды.

Айрыла сала бір-бірін сағыныса бастады олар. Сондағы мақсаттары бірінің-бірі кім екендігіне тереңдеп, түпкі асылдарының не екенін көру.

Олар кешікпей жиі жолығыса бастады және камерада ғана емес, генерал-губернаторлықтың кеңсесінде, Шоқанның пәтерінде... Гасфорттан сұрастырып байқаса, Достоевскийді ол білмейтің ешбір шығармасын оқымаған кісі боп шықты. Сондықтан, қызықтыру ниетімен, оның шығармаларын аспанға көтере мақтап, «Орыс прозасының Гогольден кейінгі биігі осы» дегенді айтты. Сол бағасына Белинскийді кепіл ғып, оның «Отечественные записки» журналында «Кедей адамдарға» жазған сынын көрсетті. Оқығаны аз болғанмен, естігені, тоқығаны көп Гасфорт, Белинскийдің өткір сыншы екенін білетін еді. Ол Шоқанға сенбегенмен, сыншыға сеніп, Достоевскийге көңіл аударды. Оның қорқары: жалпы петрошевшілдердің, олардың ішінде – Достоевскийдің идеялық жағы болушы еді. Шоқанның баяндауынша, тұтқындалғанға дейін француз утопистерінің социалистік идеясымен еліккен Достоевский, абақтыға алынған күннен бастап, төбесінен төңкеріліп түскен. Қазір ол, «революция» былай тұрсын, «социализм» дегеннен, қасқырдан үріккен жылқыдай қашады. Оның қазіргі сенімі – христиан діні. Ол да осы діннің «кұдайы» саналатын Айсадай: зорлыққа қарсы тұрмауды, қиянатқа төзуді, бұл дүниеден таппаған жақсылықты ахиреттен күтуді қолдайды; патша және патшашылдық мәселесіне де осылай қарап, олардың болуын тіршіліктің табиғи заңына санайды...

Бұлардың бәрі Гасфортқа жағымды сөздер, сондықтан Достоевскийді көруге, жолығуға, пікірлесуге ол да құмартып, көңілді бір шағында кабинетінде қабылдады да. Бірақ, сөзуар Гасфортқа тұйық Достоевский ұнамады, сондықтан, одан кейін қабылдаған жоқ.

Шоқанның пәтері – Омбыға алғаш келген жылы, мейманханасына түсетін Варвара Коробейникованың сәудегер, бай інісі – Мирон Коробейниковтың үйі еді. Тері саудасынан байыған ол, тез арада бірінші – гильді сәудегерінің даражасына жетіп, Омбының орталығына асты күйген кірпіштен, үсті қарағай бөренеден екі этажды үлкен үй салған. Шоқанды бала жасынан білетін ол, корпусты бітіріп, Гасфортқа адъютант болғаннан кейін, «бір күніме керек болар» деген оймен, жасаулы бірер бөлмесіне тегін тұрғызған.

Шоқан осы бөлмеде Достоевскиймен бір емес, бірнеше рет жолықты. Кейде қондырып та жүрді. Басында баласынып қарайтын Шоқанмен сөйлесе келе, оның ой-санасы марқайған жас екеніне көзі жеткен Достоевский, шүйіркелесе келе, теңдесе сөйлесіп ешбір сырын іріккен жоқ. Сондай ұзақ кеңестерінде Шоқанның қалтқысыз достығына күдігі қалмаған Достоевский өткен күндерінің әсеріне қоса, басында пісіп жүрген болашақ біраз шығармаларының мазмұндарын да жыр ғып айтып берді.

Мысалы, кейін «Өлік үйдің хаттары» деген атпен жазған мемуарлық романы. Сонда сипатталатын оқиғаларды баяндағанда, Шоқан «Омбы острогы» дегеннің, онда қамалғандардың тұрмысы не екенін айқын көрді. Не деген тамұқ тұрмыс.

Кейін «Ағайынды Карамазовтар» деп атаған романында, әкесін өлтіретін олардың қылығы, Достоевскийдің өз үйінде болған оқиғаларға ұқсайды екен. Оның әкесі – Михайл Андреевич те, Карамазовтардық әкелеріндей тентек сотқар, өр көкірек зорлықшыл, бейбастық, араққор, бағыныштыларын да, әйелін де, балаларын да қорлап ұстаған оны, қиянаты өткен шақта, ұлдары өлтіруге де ниет еткен, солардың ішінде ересек болып қалған Федор да бар: соған келісіп кезегін күтіп жүргенде, белгісіз біреулер орман арасында өлтіріп кетіп тыншыған.

– Артынан,– деп аяқтайды Федор Михайлович, бұл кеңесін,– крепостной шаруалар өлтіргені сезілді: құтылуға құмартып жүрген әкенің ондай ажалына жанымыз ашыған жоқ.

Революциялық социалистік идеямен ауырушылар Достоевскийдің ойында «делқұлылар» (идиоты) мен «жындар» (бесы) олар орынсыз қан төгуден басқа еш нәрсе бітірмейді. Сондай ойдағы Достоевскийдің өз беталысын шамалайын десе, қазақ мақалының «су аударған дөңбектей, жел аударған қаңбақтай» деуіне ұқсайды. Бірақ, адамды сүю, оған жақсылық ойлау санасынан айныр түрі жоқ. Сонда, қоғам «жақсылық» аталатын тиянаққа қалай жетпек?.. Күрес жолымен бе?.. Олай дейін десе, ерте замандағы патрицей мен плебейлердің қанды арпалысынан мыңдаған жылдарға үздіксіз созылып келе жатқан таптық күрес, қамалушылардың қолын бостандыққа жеткізген жоқ! Тарих жүрісінің беталысына қараса, қашан жетудің елесі әлі де көрінбейді...

Шоқанның, «ендеше не істеу керек?» деген сұрауына Достоевскийдің

берер жауабы – христиан дінінің көнбістік жолына түсу... Оған сенейін десе, христиан діні шыққалы қашан!.. Содан бері қоғам өміріндегі теңсіздік күні сәулелену орнына қараңғылана түседі...

Сонымен, Достоевскийдің гуманизмі, Шоқанға ар жағында не бары белгісіз аспан кеңістігіндей, көгілдір түпсіз тұңғыққа ұқсайды...

Достоевскийден сонда да безінбей, достық жігін күннен күнге тығыздай жымдастыра беретін себебі: саналы өмірінде әзірге жолықтырып үлгерген адамдарында, дәл мұндай гуманисті кездестірген емес. Өзі атақты славянофильдердің бірі бола тұра, бұл адамзатты түсіне, ұлтына, жынысына, жасына бөлмей, еңбек білім жүйесіндегі «адам» атаулыны түгел сүйетін сияқты. Сондықтан да ол, орыс ойшылдарының арғы жағындағы Николай Новиков пікірлестерінің, бер жағы – петрошевшілдердің Россиядағы «бұратана» аталатын отар ұлттарды, орыс ұлтымен тең ұстау идеясын ұната, көтермелей сөйлейді.

Шоқан да өзін гуманистке санайтын адам. Бүкіл адам қоғамының теңдікке жетуін ол да арман етеді. Бұл оның арғы арманы. Бергі арманы туған елі – қазақтың елдігін, шаруасын, мәдениетің тұрмысын европаның орыстық даражасына көтеру...Бірақ, қалай?..

Достоевскийді жас жағынан да, білім жағынан да өзінен үлкен көретін Шоқан, «сол білер ме екен?» деген оймен сұраулар қойып көрсе, берер жауабы, жалпы гуманистік идеясынан әлдеқайда көмескі!

Өйтпегенде ше?..

Жер шарының географиялық картасына көз тіксе, оның шығыстық жартысын, егіздің терісіне меңзесе, соның шеткі бір пұшпағындай ғана көрінетін Англия не істеп отыр соңғы төрт-бес ғасырда? Ол Американы, Австралияны, Азияны, Африканы бірінен соқ бірін жаулап, көпшілігін отарлық құлдықта ұстап отырған жоқ па?.. Бойлары алпамсадай үлкен болғанмен, өнер-білімнен артта қалған отарлар, өз жерінің көлемі титімдей Англияға қарсыласа алды ма? Тулап көргендерін тойтарып, демін ішінен алғызып жүрген жоқ па?

Франция ше? Испания ше?.. Оларды былай қойғанда,

Европада континентінің батысына талақтай жабысқан, жерінің тілген таспадай ғана көлемі бар Португалия ше?.. Голландия, Дания, Бельгия ше? Отарларымен бойларын салыстырғанда ергежейлі сияқты осылар талай алып елдердің үстіне мініп ап, өкпеге тепкілеп айдап жүрген жоқ па?

Россия да дүние жүзіндегі ең зор отаршыл мемлекеттің бірі ғой? Оның да жаулап алған жері мен елі ұлан байтақ. Солардың бірі қазақ.

Қорлықта келе жатқан бұл отар елдердің теңдікке жетуі қашан? Және

қалай жетеді? Кім жеткізеді?

Достоевскийге Шоқанның қазақты мәдениетті ел жасау туралы ойы, утопизмнің де ең нашары сияқтанады. Бұл жағынан Шоқан оған «XIX-ғасырдың Дон-Кихоты» деп қарайды.

Кітаптардан оқуынан ба, ауызша естуінен бе, ол мінез-құлық жағынан Лермонтовқа, немесе оның бас геройы – Печоринге ұқсауға тырысты: ретіне қарай зілді де, шапшаң да, орнықты да, ұшқалақ та; тігің де сыпайы да; сөзуар да, үндемес те; солар сияқты егеске де жаны құмар және егескенін жеңбей тынбайды, сонда кеудемсоқтықпен емес, білімімен, дәлелімен...

Ал, жалпы біліміне келгенде, не деген зор эрудит! Әсіресе: тарихтан, философиядан, эстетикадан, энтографиядан, тағы сондай гуманитарлық білімдерде!

Табиғат танудан да білетіндері толып жатыр!.. Оқусыз ауылдан кеше ғана келген бала-жігіт, аз жылдың ішінде мұншама көп білімді қайдан алып үлгерген!.. Бұл жағынан қарағанда, шын мағынасындағы феномен!..

Ал, ой-санасының қалыптасу жағына келгенде, мартен пешінде балқып тұрған болатқа ұқсайды; қызу күшті, бірақ қайда, қандай қалыпқа құйыларын әлі анықтамаған сияқты.' Ниет ететін қалыбы – саясат. Оған құйылып оңан адамды Достоевский көрген де, естіген де емес. Шоқан олардан асып қайда барады?.. Ол да солар барған жерге барып, қылығының ақыры, бері салғанда өкінішке, әрі салғанда апатқа ұшырайды.

Қалтқысыз сүйіп үлгерген жас досын Достоевский ондай опық жеуге қимайды, сондықтан, «опығы жоқ-ау» деген бағытқа икемдегісі келеді.

Сол мақсатпен сырласа әңгімелесіп отырған бір шақта: – Шоқан! – деді Достоевский.

– Әу, Федор Михайлович.

– Бір ақыл қоссам, ұнар ма еді саған?

– Айтып көр.

– Сен ғой, менің байқауымша, қазақ халқынан шыққан, европалық білімі бар бірінші адамсың?

– Солай сияқты.

– Көбейту керек қой, сол халықтан сен сияқты адамды

– Дұрыс қой, бірақ қалай?..

– Өзің сияқты, орыс школына қазақ, балаларын тарту арқылы.

Осы арада Шоқан Достоевскийге жаңа бір мәлімет айтты.

– Қазақ халқының, – деді ол, – Россияға шет-құшақтан бағына бастауына жүз жылдан асып барады. Содан бері, – деп, қазақтан қай жерде кімдер орысша оқығаның бармағымен санап берді.

Олар тым аз екен.

– Бірақ, – деп жалғастырды Шоқан сөзін, – бұлардың бәрі түгелімен патша өкіметінің чиновниктері. Іштерінде, туған халқының хал-жайын ойлайтын оның өркендеуіне жәрдемдесетін біреуі жоқ.

– Өзің ше?

– «Жалғыз қаздың үні шықпайды» дейді қазақ халқы. «Жалғыз адам майданда жауынгер емес» дейді орыс мақалы. Мен жалғызбын.

– Әңгіме сендейлерді көбейту жайында болып отырған жоқ па?

– Қалай көбейеді ол? – деп, Шоқан энеугі Атбасар жолында қазақтарды орыс оқуына үндегенің талай адамдар балаларын Омбыға жібереміз деп уәде бергенің сол уәдесінде біреуінің де тұрмағанын зор өкінішпен айтып берді.

– Ауылға жақындатса қайтер еді школаны?

– Қалай?

– Тұп-тура ауылдардың өзінде ашса?

Шоқан қарқылдап күлді.

– Неге күлесің?

– «Бездім» деген утопияға қайта оралдың ғой, Федор Михайлович!

– Неге?

– Ашатын кім ондай школаны ауылда? Ауыл түгіл орыс селоларында?.. Қазақтар түгіл, біздің Батыс Сібірдің орыстарынан да жүзден тоқсаны хат білмейді; селолардың басым көпшілігі «школа» деген сөзге түсінбейді, себебі, ондай мәдениет ошағын көрмек түгіл естіген жоқ!..

– Өкінішке қарай, – деді Достоевский, демін күрсіне алып, – ішкі Россияда да солай!..

Бұл әңгіме тұйықталып қалды. Әрі қарай созуда мән жоғын ұққан Достоевский, Шоқанды тағы бір бетке бұру ниетімен, адамзаттың қазіргі

уақытта алдыңғы қатардағы ойы да, білімі де Европада екенің тұтқындалғанға дейін омы көру, аралау, сабақ алу ниеті болғаның ол арманын тұтқындалу кескенін айта кеп, сөз аяғын Шоқанға соқтырды да:

– Сен де осыны істеуің керек! – дегенді ұсынды.

Шоқан тағы да қарқылдап күлді.

– Неге күлесің?

– Мені, кішкене адъютантты ондай саяхатқа жіберетін кім? Қаражат қайда оған!..

– Әкеңді бай кісі дедің ғой.

– Не қылған байлық ол?.. Ауыл байларында ақша жоқ. Барлық мал-мүлкін сатса, ақшасы

Европаны бірер жыл аралауға жетпейді

Бұл әңгіме де тұйықталып қалды.

Олар осындай тұйықтардан шыға алмай шырмалып жүрген шақта, Шоқан қозғаған бір мәселенің сәті түсе қалды.

Достоевский Гасфорттың қабылдауында болғаннан кейін, генералдың көңілді отырған бір шағын пайдаланып, Шоқан оған Шығыс Сібірдің генерал-губернаторы Муравьев-Амурскийді мақтап кетті. Сондағы сылтауы – «бурят ғалымы Доржи Банзаровтан алдым» деген хаты.

Банзаровпен ол 1850 жылы Петербургтан туған еліне кетіп бара жатып, Омбыға соққан жолында, есімі бізге осы романның өткен тарауларынан таныс, бурят шалы Бұғы байдың, үйінде танысқан еді. Әуелі Қазан қаласындағы гимназияны, одан сондағы университетті бітіріп, Петербургта ғылыми жұмыстармен шұғылданған, баспада жарияланған ғылымдық мәні терең еңбектерімен дүние жүзіне әйгілі Банзаров, жолыққан шақта жасы он төрттен он беске жаңа шыққан Шоқанның ақылдылығына, кітапты көп оқығандығына, ұғымпаздығына, ой-санасының ерте марқая бастауына қайран қалған Жасы да, білімі де әлдеқайда үлкен бола тұра, Банзаров Шоқанмен теңдесе сөйлесіп, оның болашағына аса зор үміт жүктеген, сырласа келе туысындай көріп, жылағандай айрылысқан; содан кейін туған жеріне кеткен Банзаров Шоқанға оқта-текте хаттар жазып жүрген. Өлкелерінің тіршілігі туралы, өзінің не істермен шұғылдануы туралы толып жатқан мәліметтер хабарлайтын. Ол хаттардың Гасфортты ойға қалдырар деген кейбірін Шоқан генералына көрсететін. Олар қызық көрінетін. Шоқан кей хаттың мазмұнын ауызша айтатын.

Шоқанның әдетінде кейбір жайды өсіріп те, өшіріп те айта салатындық болушы еді. Банзаровты көтермелей сөйлейтін ол, кейде хатта айтпағанын

айтты деп, өз жанынан талай қызықтарды қосып жіберетін. Аңқылдақ Гасфорт оларына иланатын.

Сондай қылығына бағып жуық арада Шығыс Сібірдің Омбы арқылы Петербургқа өткен әлде не жүргіншіден естіген кеңесін Банзаровтың хатына айналдырды да, аяғын Гасфорттың қытығына тиетін сөзге бұрып жіберді.

Гасфорт Муравьев-Амурскиймен барлық ісінде де бақас еді, ол не қызметің не қылығын болса да одан асыруға тырысатын. Сол қалпын білетін Шоқан, «Банзаровтан келді» деген «хаттың» мазмұнын ауызша айтып беріп:

– Сіз, әрине, ағайынды Бестужев дегендерді білесіз, – деді ол.

Гасфорт «білмеймін» деуге арланып, «білем» дей салды.

Өтірігін сезген Шоқан «қалай білесіз!» деп қазбаламай:

– Декабристердің ішінде олар ең ауыр қылмыстылардың қатарына қосылатынын да

білеміз? – деді генералын шыңдай түсіп.

– Әрине.

– Сондықтан да, ұлы даражалы государь император Бестужевтардың үлкені мен кенжесінің әскерлік чиндерін сыпырып, солдатқа берді ғой. Ортаншылары: Николай мен Михайлды Сібірге, каторгіге жіберді ғой.

– Білем, – деді Гасфорт тағы да өп-өтірік. – Халдері қалай екен солардың?

Сібірде олар патша сарайының Нерчиндегі күміс кенін қазатын шахтасына түсіп, жұмыс істеген. «Сондай ауыр азапта өлгенше жүре беретін оларды генерал Муравьев-Амурский ажалдан айырып алды» деп жазыпты, Банзаров маған.

– Қалай?

– Бестужевтардың үлкені Александр, кейін «Марлинский» лақабын алған үлкен ақын кісі болғанын білеміз.

– Әрине, – дей салды Гасфорт.

– Солдатқа берілген ол Кавказдағы соғыста ерлік көрсетіп, сол қайраты үшін патша оны есіркеген де, Петербургқа шақырып, офицер мундирін қайта кигізген. Өз халін жақсартып алған Марлинский Петербургқа әлдеқалай бара қалған Муравьев-Амурскийге жолығып, Нерчиндағы

інілерінің ауыр халін жеңілдетуді өтінген. Муравьев ұлы жандылық көрсетіп, Ішкі істер министрі граф Растопчин арқылы, Сібірдегі Бестужевтардың өмірлік каторгасын әуелі жиырма жылға шегертіп, біраздан кейін сарай министрі, князь Галициннің жәрдемімен, каторжандық халден мүлдем босатқан. Банзаровтың хатына қарағанда, олар қазір Селенга острогінде еркіндікте жүрген көрінеді. Николай жазушы да, суретші де екен. Ол осы өнерін шеберлендірумен шұғылданады дейді. Ал, Михаилды – он саусағынан өнер тамады дейді: әрі зергер, әрі темір ұстасы, әрі балташы болса керек. Ол да осы өнерін өркендетуде дейді.

– Апырай-ә?!.. – деп қалды Гасфорт.

– Сіздің әріптесіңіз генерал Амурский осындай игілікті іс істеген! – деді Шоқан енді Гасфортты қайрауға кірісіп. – Сізге де неге атқармасқа, сондай игілікті істі?

– Неге?–деп қалды Муравьевтің абыройына іші тарыла қалған Гасфорт.

– Бестужевтар, қанша талантты дегенмен, – деді Шоқан, мақсатына енді тура келіп, – төртеуін қосқанда бір Достоевскийдің ширегіне келмейді. Олардың қасында бұл – төбесіне жан шығармайтын асқар таудай, ал, аналар – етегіндегі төбешіктей!

– Одан не мораль!.. – деді Гасфорт, адъютантының не айтқалы келе жатқанын енді ғана шамалағандай.

– Мораль, – деді Шоқан ендігі сөздерін нығарлай айтып, – сонша үлкен Достоевскийді тар және қараңғы камерада неге ұстаймыз? Оны неге еркіне шығармасқа? Бестужевтардың кім екенін кім біліп жатыр? Кім керек қып жатыр, олардың, қайда жүргенін? Ал, Достоевскийдің қайда, не халде отырғаны орыстың ғана емес, бүкіл Еуропаның мәдениетті қауымы түгел біледі; ауыр халіне түгел қайғырады; егер ол осы халден босана қалса түгелімен қуанады, босатушыға алғыс жаудырады. Сондай ұлы абыройға сізге неге ие болмасқа, Жоғары мәртебелім?!

Мақтаншақ Гасфорт кеудесін кере дем алып, «жөн сөз екен!» деп қалды.

– Князь Галицинге сіз Амурскийден әлдеқайда жақынсыз да, өтімдісіз де, Жоғары мәртебелім. Отан соғысында сіз князьдің сенімді және сүйікті адъютанты болдыңыз; Амурский оның маңына да жолап көрген жоқ.

Шоқанның соңғы сөзіне тіпті масаттанып кеткен Гасфорт:

– Солай-ақ болсын! – деп столды қойып жіберіп, орнынан атып тұрды, – хат жаз князьға менің атымнан және жақсылап жаз!..

– Шамам келгенше. Жоғары мәртебелім!..

Жазылған хаттың жауабы, екі-үш айда қайтып келді.

Ондағы бұйрық: «Достоевский абақтыдан босансын. Солдатқа берілсін. Қызметті Семейдегі шекаралық батальонда атқарсын!»

Гасфорттың тағы бір игі ісі – Семейге басқа бір тапсырмалармен жүргелі жатқан Шоқанға Достоевскийді ерте кетуге ұлықсат етті.

СУҒА КЕТЕ ЖАЗДАҒАНДА

Бұл көктемнің ала-сапырандау шағы еді. Қар еріп болғанмен, жер әлі миы шыққан саз. Омбыдан Семейге ылаумен бару үшін Ертістің «Орыс жағы» аталатын солтүстігін жағалау керек. Бұл жолмен сапар шегіп көрмеген Шоқан білетіндерден сұрастырса, ылау мінетін мекендердің аралары алшақ, көліктері қоңсыз кезі, қазіргідей лайсаң шақта атпен жолға шығу бейнет.

«Ендеше не істеу керек?» дегеннің жауабын Шоқан тез тапты. Гасфорттық игілікті ісінің біреуі «Омбы флотилиясы» деген атпен Ертіс үстінен соңғы бірер жылда су жолын ашу еді. Оның батыс жағы – Тобылға, шығыс жағы – Семей арқылы Зайсан көлінің «Қара Ертіс» құймасына тіреледі. Осы екі арада, көбінесе жүк тасу жабдығына жүретін флотилияға кейде кісі де мінеді, әсіресе кішірек баркастарға.

Шоқан сұрастырып байқаса, мұзы ертерек сөгілген Ертісте Семейге қарай жүруге он төрт ескекті баркас даярланып жатыр екен, бортына отыздан астам жүргінші алмақ. Білетіндердің сөзіне қарағанда қазіргідей аласапыран кезде сазды жағамен Семейге ылаулатып жетуге айға жақын жүруі керек, су жолы, көп дегенде – жарты ай.

Шоқанның осы баркаспен кеткісі келді, ондағы ойы сумен сапар шекпеген өзінің де қызық көргісі келуі, қамаудан шыққан досы Достоевскийге еркін ауада дем алғызғысы келді.

Шоқанның бұл ойына Достоевский қарсы болған жоқ.

Жолға шығар алдында Шоқан Достоевскийді бірер күн пәтеріне алып тынықтырды, сақал-мұртын қырғызды, шашын қырықтырды, жергілікті гарнизоннан солдат киімдерін алып берді, сөйтіп, кешегі сорлы тұтқын енді адам қатарына қосылып, жұнттай боп алды.

Баркасқа бұл екеуінен басқа отыратын жолаушылар – солдаттар мен жұмысшылар екен. Жүргіншілер үсті ашық баркасқа отырғанда, табиғаттың мейірі түскендей, осы кезде «қара дауыл» да бәсеңдей бастады, күн шуақтанды.

Мезгіл – Ертістің суы кең арнасына лықылдай толып тасуға таянып қалған шақ еді. Ол жолаушылар аттанғаннан бірер күн кейін тасыды. Достоевскийге өзеннің тасуын көруден қызғылықты нәрсе болмайтын. Сондықтан, ескен өлкесіндегі кіші-гірім өзендердің тасуын місе тұтпай, «кең жайылады» деп естіген Еділ бойын бала жігіт шағында әдейілеп аралағаны бар.

Ертіс оған Еділдей көрініп кетті. Ертістің тасыған суы «Қазақ жағы» аталатын ойпатына құлайды екен. Бұл бетке жайылған судың ұшы-қиыры

көрінбейтін теңіз. Тегі, жайылымы біраз алыстыққа дейін терең де болу керек, ойпатқа өскен қалың тоғайдың қылтиған бастары ғана көрінеді... Ағысы қатты. Ертістің жайылымы да екпінді бетінде қалқып бара жатқан нәрселерден байқалады.

Жайылым көк болғанмен, баркас өзеннің терең арнасынан аумай келе жатқан сияқты. Қатты ағысы кеудесінен итергенмен, күшті қолдар құлаштай сермеген ескектер баркасты ілгері жылжытудан мүдірмейді!.. Не деген күшті серпін!..

Жолаушыларды, әсіресе, Шоқан мен Дортоевскийді баркастан гөрі ескіштер қызықтырады. Қайдан, қалай таңдап алғандарын кім білсін, – он төрт ескекке жеті-жетіден екі қатар болып отырған олардың түр-тұлғалары аса ірі, денелі. Ауыздарын қалық сақал мен мұрт басқан.

Өзгелері орыс кескінді бұлардың арасында, қазақ кескінді жалғыз-ақ адам бар, оның да ірілігі аналардан кем емес, ол да түгі сұйықтау, түсі қап-қара, қылдары жылқының ту құйрығындай қатқыл сақал-мұртын ұйпаландырып еркіне жіберген. Оның қазақ, я солтүстік халықтардың бірі екенін айыра алмаған Шоқан біраз күнге дейін тіл қатқан жоқ... Бойы үйрене атын сұраса – Қаранар. Одан басқа сұрауларына мылқау адамдай жауап қайтармайды. Содан кейін Шоқан үн қатпайтын болды...

Жетеуінің де кигені еттері жылтылдаған жалба-жұлба жыртық. Содан көрінген бұлшық еттері биік шыңның бойында бұдырмақталған тастарға ұқсайды. Бірақ қимылсыз қаланған тастарға емес, жер сілкігенде күтірлей құлайтын қимылдағы тастардай. Күштерінің көптігінен бе, ыстық-суыққа пісіп-қатуынан ба, ашықты-жабықты жағдайда тоңазымайды да, пысынамайды да!.. Жуандығы да, ұзындығы да түйенің жіліншігіне ұқсас білектері, ескектерді созып-тартып қимылдаудан ертеден қара кешке тынбайды; ара-тұра кезектесіп, мызғып алысады да, жайылған кең судың екпінді ағысына қарсы қайықтарын ентелетіп есе беруден жалықпайды. Не деген қажырлы адамдар, қарулы қолдар!..

Ана жылы Еділ бойын кезгенде, Достоевскийдің бір мақсаты бурлактардың өмірін көру болған. Сонда, ондап, жүздеп... дегендей ауырлы-жеңілді қайықтарға, кейде кемелерге жуан кендір арқанның ұшынан жасалған нокталарға жегіліп, ыққа қарай да, желге қарай да шірене тартудан мойындары босамайтын бұларды Достоевский өз тұсындағы заманның бар ауыртпалығын сүйретушілерге есептейтін. Осы тақырыпқа шығарма жазсам ба деп жиналып жүрген шағында тұтқынға түсіп қалды.

Өзі түгіл елесі бұлдырамайтын бақытты іздеуден ойы шаршаған ол кеңеспен ұзақ жолды қысқарту үшін бурлактар өмірінен абайлаған қызғылықты эпизодтардың біразын әңгімелеп береді.

– Неге жазбайсың осыларды? – дейді, қызыға тыңдаған Шоқан.

– Орыстың қазіргі әдебиетінде бұл тақырыпта батыл жаза алатын жалғыз-ақ адам бар,— дейді Достоевский.

– Ол кім?

– Николай Александрович Некрасов!

– Оның жаза алатыны рас! – дейді жазу майданында жуықта ғана көріне бастаған Некрасовтың қалам сілтеуімен таныстығы бар Шоқан.

Жолаушылар ескіштердің қуатты қимылдарына қызыға қараудан да жалығар ма еді, қайтер еді, егер он төрт балуан ара-тұра үн қосып өлең айтып отырмаса!..

Күндерін бірге еткізетін олар әндете дауыс қосуға жаттығып алған болулары керек, тұтасқан үндерінен жарықшақ шықпайды. Орындайтындары орыстың әлде не бір биік екпінді, зарлы әндері!.. Қазақ та серіктерінен қалыспайды... Достоевский бұл әндерді көбінесе тұнжырай тыңдайды да, кей кезде шыдамастан қосылып та кетеді. Өзге жолаушылардан да қосылатындары аз емес: Даусының ажарсыздығына қарамай, хорға делебесі қозған Шоқан да ара-тұра мұрнынан міңгірлеп қосылады.

Жолаушылар Семейге дейін осындай халде барар ма еді, қайтер еді, егер Омбыдан шығуларына он шақты күн болып қалған кезде қайықтары суға батып кету қаупі тумаса.

Атын «Омбы флотилиясы» деп қопа қардай қылғанмен, бұл пристанның қарамағындағы қайықтар, педияның малындай кәкір-шүкір, ескі-құсқылардан құралғандар болатын. Төстабандарының, қабырғаларының тактайлары сөгілген, шіріген, олардың көбі жамау-жасқаумен жүре беретін. Қайықтардың көбірек таситын жүгі: дән, овощ балық, үн сияқты азық-түліктер. Солармен қоректенетін тышқандардың көптігінде қисап болмайды; әсіресе орысша «крыса», қазақша «егеукұйрық» аталатын дөкейлерінде. Қазақтардың казак-орыстардан естулерінше, үлкендігі кішігірім мысықтай дөкей тышқандардың қаруы тісінде емес, құйрығында. Егеу сияқты жаралған ол құйрықтар ағаш түгіл тас пен темірді де теседі. Жабылып кетсе кісіні де, малды да жеп қояды. Казак-орыстар кулықпен айтқан бұл сөзге қазақтар нанып, «егеукұйрығы бар» деп, Ертісті өрлейтін қайықтарға мінбей қойған.

Кісіні, малды жеуі ертегі сияқты болғанмен, егеукұйрықтардың қайықтар мен кемелерді тесіп шыдатпауы ақиқат. Омбы флотилиясында олардың бүлдірмегендері жоқ.

Біздің жолаушылар мінген баркас та сондай жыртық-тесіктердің біреуі еді. Оны басқаратын боцман жолға шығару қауіп екенін айтқанмен, флотилияның өр кеуде, қатал капитаны «бара бер!» деп ақырды да, бет

қарай алмайтын боцман баркас түбіне жиналған суды төгіп, тәуекелге бел байлап аттанып кетті. Жолшыбай жылаудан тынбаған суды, іркілген шақтарында, шелек бақыраш, тағы сол сияқты ыдыстармен іліп ап төктірді де отырды.

Олар сол қалпымен Семейге де жетер ме еді, қайтер еді, егер, тілеуі құрғыр, егеу құйрықтар баркастың түбін тесіп жібермесе!.. Қайық түбінің жігіне кірген дәндерді, аш егеуқұйрық тіміскілей қазып жүргенде, шіріктеу бір тақтайды үңірейтіп тесті де алды. Сол тесіктен лықылдай кірген су, ыдыспен көсіп төгуге бой бермей, қайық ішінде көлкі бастады. Соны көрген боцман, баркастың түбі тесілгенін болжады да, ескекшілерге, қайықты судың жайма тайыз жағына қарай бұруға бұйырды. Олар қайық бетің жалма-жан жаймаға бұрып, ескектерін жанталаса сермей бастады.

Бірақ жайма жақын жерде емес сияқты. Ертістің бұл жақ беті кең жазық қалың тоғай екенің тоғайда үйеңкі, Терек сияқты ағаштардың жуан және биік болып өсетінін біледі. Бір жағы шытырман қалың тал. Олардың бойы да атты кісіден әлдеқайда биік.

Қайықшылар бет бұрған жақта, талдардың үсті тып-типыл теңіз, арғы биік ағаштардың да, бастары ғана қылтияды. Соған қарағанда, тіпті әрменге дейін, кісі бойлар тереңдік жоқ сияқты. Ал, қолдағы құралмен қаншама жанталасып төксе де, қайыққа көрген су аласару орнына жоғарылай береді, қайықтың денесі суға шөгіп барады.

Тайызға аман жетуден күдер үзуге айналған боцман:

– Шамаларың жеткенше жан сақтаңдар! – дегенді айтты.

Жүзе білмеуден бе, сасқалақтаудан ба, біреулер суға қарғу қалпын көрсетіп, киімдерін шеше бастады.

Шоқанның кадет кезінде Ертіске жүзіп үйренгендігі бар, бірақ жақын тұсқа ғана. Мына су телегей теңіз. Одан ете ала ма, жоқ па?.. Одан үлкен уайымы – Достоевский жүзе біле ме, жоқ па?... Сұраса, ол басын шайқайды. Ендеше суға кеткені де!.. Жандай дос көретін адамын ажалға қалай қимақ!..

– Жан сақтаңдар! – деп ақырған Қаранар даусы селк еткізді. Соның демеуімен Шоқан да, Достоевскийді көтеріп, жүзе жөнелді. Досының аман жағаға жетеріне көзі жеткенсін, Шоқан да еркін құлаш ұрды. Әйтсе де жағаға талмаусырай жетті.

Бұл ара орысша – «Кряковск»¹⁰, қазақша – «Кереку» аталатын қаланың деңгейі екен. Қаранардың айтуынша, қала жақын. Бірақ, арқалағандары оған қазір қалай жайлана қояр таныстары жоқ. Сол жайды ақылдасқанда Қаранардың айтқаны:

– Сіздер осы арада қалыңыздар да, шешініп, киімдеріңізді кептіріңіздер. Сыртынан көргенім болмаса, бұл – ішіне кірген қалам емес. Соған барып, жайланар жер іздейін. Күн жылы, әрі желкем. Мен оралғанша үстерің дегдіп те қалар... Өздерің де тыныстарсыңдар, қорыққан жүректерің басылар...

Ол «өзге киімдеріңді өздерің бірдеме қыларсыңдар, бумы тарта алмайсыңдар» деп, екеуінің аяғындағы солдат етіктерді әрең дегенде суырып берді. Суланған шұлғаулардың тұтқырлығы сондай екен, Қаранардың шірене, шыжымдай тартқан қарулы қолдары, етікпен қабат сирақтарын да суырып әкете жаздады. Өзі шешкен кенеп дамбалын мықтап бір сықты да, дымқостығына қарамай бұтына киіп ап, қала жаққа жең тартты да, ілезде қалың орманға сіңіп кетті... Орманды да, даланы да тастай қараңғылық бүркеп кетті.

– Қаланы таба алар ма екен, байғұс! – деді екі дос қосынан.

– Табар,– десті сенімсіз үнмен.

– Не деген қарулы адам! – деді, жөніне көзін тіккен Шоқан.

– Не деген жақсы адам! – деді Достоевский...

– Түрінен шошымаса жарар еді, қала халқы!

– Мүмкін...

Олардың жорамалы дұрысқа шықты. Қалың орманның сиректеу ішіне кіре орналасқан аз үйлі Керекудің шеттеу бүр үйіне жеткен Қаранар, қақпасына бас сұғайын десе, салтқысы киілген, жабық. Бөтен адамның иісін сезген иті, шабаланып қоя берді де, алып тастағысы келгендей, қақпа табалдырығын тырналай өршеленді... Адам дыбысы сезіле қоймаған соң, Қаранар қақпаны әуелі ақырын, одан кейін қатты қаға бастады.

Үй иелері бұл мезетте, шыраның жарығымен іңір асын ішіп отыр еді. Иттің үруіне, қақпаның қағылуына қарап, олар жат біреу барын жобалады да, астарын доғарып, шыраларын сөндіре қойды. Себебі, кейде осы манда, сібірліктер «варнак» немесе «посельщик» деп атайтын қаңғырғандар жүреді. Олардың көбі Сібірдегі каторгілерден қашқандар болады. Жүдеп-жадап жүретін олар ұрлық та қылады, үйлерді, кісілерді тонайды да, кейде жеке, кейде үйлі жанды өлтіріп те кетеді. Сондықтан Сібірдің тұрғындары күн бата терезелерін, есіктерін, қақпаларын тас қып бекітіп, даусы таныс біреу болмаса, басқаға ешуақытта ашпайды.

Қаранар қақпасын қаққан үй де сөйтті. Қақпадан терезелерге барып, әрқайсысын шертіп, дүрсілдетіп көргенмен, тым-тырыс дыбыс бермеді. Кісі жоқ дейін десе, иті бар. Қора ішінен әлде не жылқы, әлденеге оқыранып та қойды. Ит түгіл малдар да елегізгендей, маңыраған қой-

ешкінің, мөңіреген сиырдың дауыстары естілді. Адам даусы жоқ!..

Қаға-қаға қалжыраған, әрі түні салқын жерде тоңазыған Қаранар, терезе қақпасына аузын тақай, қатты дауыспен үйдегілерді боқтап алды да, көрші үйге жылжыды. Оның қақпа, терезесін қағып көрді, одан да дыбыс жоқ!..

Содан, үйден үйге көшіп дегендей, қаланың ең ішіне кіріп алды. Барлық үйде де шабалана үрген бір-бір ит!.. Біреуінен де адам даусы естілмейді. Не қылған қала, бұл?!.. Адам емес, кілең иттер тұратын қала ма?!..

Сөйтіп жүріп шіркеуі бар бір алаңға жетсе, маңында сарай сияқты ұзынша бірдеме қараңдайды. Жақындап барса, бергі қабырғасы жоқ лабаз. Ішінен оттаған, пысқырынған жылқылардың дыбысы естіледі.

Қаранар жорамалдай қалды: осындай қалалардың орта тұсында «өртші» аталатын мекен болады. Онда «өрт шыға қалса» деген сақтықпен, арбаға артқан су құйылған бөшкелер, жегілетін аттар, өрт сөндіру саймандары және күзетшілер тұрады.

Солай жорыған Қаранар «кімі бар екен?» дегендей, аттарға жақындай бергенде, адам көргенде не босануды, не жемді тілейтін әдеттерімен, бірер ат оқырана қалды. Сол дыбыстан арба үстінде қалғып жатқан күзетші оянып кетті. Ол бір өте қағылез, сақ құлақ, көреген шал еді.

«Аттар неге оқыранды?!» дегендей, сақ ол тақтай қорапты арбадан басын ғана қылтитып сығаласа, қараңдаған біреу бері қарай келе жатыр. «Варнак болар!» деген ой келеді оған. Жақын арада ғана осы қаладағы дәулетті үйдің бар жанын белгісіз әлдекім түн мезгілінде, бесіктегі баласына дейін түп-түгел қырып кеткен. Жұрт оны варнақтың ісіне жорыған.

«Мынау қараңдаған да сондай біреу болар ма?!» деп қауіптенген шал, арбаның алдыңғы жағынан еппен сырғып түсті де, «өртші» сарайының төбесіндегі биік каланчаға шықты. Онда өрт білінсе қағылатын қоңырау бар. Соның дыбысы естілсе болды, шіркеудің де барлық қоңырауы даңғырлай жөнеледі. Қала халқы ілезде жиыла қалады...

Каланчаға көтерілген шал қоңырауды қағып жібергенде, іңір құлшылығын (молитва) әлі тауысып болмаған поптар да «өрт шықты» деп елендей қалды да шіркеу қоңырауына ұмтылды: Үдете соғылған қоңырау үндері шағын қаланың бар түкпіріне жетіп, азан-қазан қылды да жіберді...

Ағаштан салынған Кереку, бұдан бұрын да талай өртеніп запы болған тұрғындар, ашықты-жабықты қалпында «өртші» сарайына тұра жүгірісті...

Қаранар бұл шудың неге шыққанына аң-таң болып, не істерге білмей тұрғанда, жан-жақтан қаптаған жұрт сарайды қоршай қамап алды. Мәлімсіз адамның әлі өзіне енді жетпейді деп сенген шал, бар даусымен, каланча

төбесінен: «Варнак, варнак!» – деп айқай салды. Қайдағы «варнак» екенін білмеген көпшіліктің ішінен шалдың қасына көтеріліп: «Кәне?.. Қанда?..» деп еді, ол өз білгенін айтты.

– Варнак қашып кетпесін, қоршауды нығайта түсіндер! – деп айғайлады, каланчадағылар үн қоса.

«Варнақтың қайда екенін білмесе де, «айрылып қалмайық» дегендей, қоршаған жұрт арасын сығылыстыра түсті.

– Қайда, варнак? Қараңғыда қалай табу керек?

Шалдың да, жұрттың да теріс жорамалын шамалағандай, қашу ниетінде жоқ Қаранар:

– Мен бармақ («варнак» дегені) емеспін, – деп дыбыс берді. Даусын естіген оның түр-тұлғасын көргісі келгендерден біреу:

– Сабан бар ма? – деп сұрады.

– Бар.

– Ендеше, жақ соны!

– Неге?

– Дауыстағанның денесін көрейік.

Күзетші шалдың қалтасында сіреңке болушы еді. Төменге түскен ол, арбада астына төсеген бір құшақ қу сабанды алды да, сіреңкемен тұтатты. Қу сабан лау ете түсті де, төңіректі жарқыратып жіберді. Қамаған жұрт сонда Қаранарды көрсе, тұлғасынан, түрінен жан шошырлық жалаңаш біреу.

– Варнак! – деп жұрт дүркірей қашуға айналғанда

– Тоқта! – деп команда берді біреу.

Бәрі жалт қараса, осы қаланың атаманы екен. Ол қаһарлы да, беделді де адам болатын. Бағыныштылар одан қорқады да, сыйлайды да. Түгелімен «әскери халық» (население) саналатын бұл қаладағы қазақ-орыстардың арасында, бір рота солдат тұрады. Олар да осы түнгі ереуілге елеңдеген

– Ұстандар! – деп бұйырды атаман, қоршағандарға Қаранарды нұсқап.

– Адамзаттық алыбы болар бұл!.. Бұған күш келе қоймас! – деп, бас салуға ешкім бата алмады.

Жұрттың бетін байқаған Қаранар, аз сөзбен болса да кім екенін

білдіргісі кеп, бірақ қорыққан жүрегі өкпесін аузына тығып, кекештеніп сөйлей алмай қалды. Сол кідірісін пайдаланғандай:

– Қару қолданыңдар! – деп ақырды атаман, үрейлі көпке.

Сол тұста, әлденеге пайдалану үшін көсілте үйіп қойған сырғауылдар мен қазықтар бар еді. Бұйрыққа бағынған көпшілік соларды қолдарына ұстай бастады.

– Ұрындар! Өлтіріңдер! – деп ақырды атаман.

Не істерге білмей, сандала сілейіп тұрған Қаранардың үсті-басына төпелеген соққылар жауып кетті. Қатардағы біреулер ондай соққының бірер тиюін де көтере алмай қылжия кетер еді, басын қолдарымен қорғай жанталасқан Қаранар, біразға дейін шыдап бақты. Бірақ, «ұра берсе құдай да өледі» дегендей, «құдай» емес, қанша алып болғанмен, жанды мақұлықтың бірі болып жараланған, үстіне тынымсыз төбелеген таяқтан қалжырап есі ауды да құлап кетті.

Сонда да төпелей берген дүлей қарулар оны өлтіріп тынар ма еді, егер әлдекім көпті кимелей, Қаранарға жақындап, қолдарын көтеріп, бар даусымен:

– Тоқта! – деп ақырмаса.

Бұл осы қаланың көп жыл атаманы болған, қартая келе тақуалық жолға түскен, сөзі тоқтаулы бір қарты еді. Оған атаман да қарсы келмейтін.

Қараңғыға көздері үйренген көпшілік шалдың өзін де, сөзін де танып соққыдан тыйыла қалды. Адам өлтіруді тәңірі алдында ауыр күнәға санайтын шал, әлі де біразының сойылдары көтерулі тұрған көпті дінмен емес, заңмен қорқытпақ боп:

– Соқпаңдар енді! – деді көпке, таяқ жеушінің ербеңдеген аяқ-қолынан, әлі тірі екенін аңғарып, – өлтіріп ап, пәлесіке қалып, жазаланып жүрмеңдер!..

– Ол, варнак!

– Кім болса да мейлі!.. Ұрып өлтіруге хақыларың жоқ. Жазасын заң береді.

«Заң» дегенде тыңдаулы казак-орыстар Қаранарды әлі де ұрғылары келіп тұрғанмен, шалдың сөзінен аса алмады.

Енді кірпігі ғана қозғалған шала-жансар сорлыны, атаманның бұйрығымен, солдаттар «өртшінің» саймандар сақтайтын берік қоймасына сүйреп кіргізіп, есігін тас қып жапты.

Енді не істеуді ертең күндіз ақылдаспақ болған жұрт, бет-бетімен тарады...

Олардың ертеңіне не істерін аллам білер еді, егер таң сарғая, Шоқан мен Достоевский келе қал.маса!..

Қаранарды таң білінгенше күткен олар, «неге кешікті?» деген қауіппен әрі бар тамағы суға кетіп, қарындары ашқандықтан, әрі тоңғандықтан, әрі түн бойы жайылған су киімдері дегдіп, киюге келгендіктен, «сол байғұсты іздейік» деп, «қорек тауып, қарын тойғызайық» деп, Қаранар кеткен жаққа жөн тартты. Қаланың жақын екенін олар түнде үрген иттердің, соғылған қоңыраулардың дыбысынан шамалаған. Иттерді дүрліктіруші Қаранар болар деп жорамалдаған олар, қоңыраулар неге қағылуына түсінбеген...

Енді қалаға кірсе, түнде дүбілген халықтың біразы ояу, кейбіреулері көшеде екен. Солардан сұрастырса, қамаулы «варнак» барын, дүбілуге сол себеп болғаның бүгін сазайын тартатынын естіді.

«Варнакты» Қаранарға жорыған олар, атаманды іздеп барса, рота штабының кеңсесінде екен. Былайғы жұртқа бедірейе қарап, ырық бермейтін атаман, кезі келсе сөгіп, не ұрып шығаратын Шоқанның генерал-губернаторға адъютант екендігі документін көргеннен кейін құрақ ұшып жалпаңдай бастады. Шоқан оған «варнак» туралы өз жорамалын айтты.

Бәрі көруге барса, түнгі қатты соққыдан шалажансар қалған Қаранар қазір есін ептеп жинағанмен, қозғала алмастай жаралы: денесі көк-ала қойдай, басы долырып ісіп, көздері жұмылып кеткен.

Шоқанның дыбысын естіген, таныған ол, кемсеңдеп жылайын деп еді, шамасы жетпеді.

Кім екенін анықтап алмай, бейкүнә біреуді мұндай халға келтіргендігі үшін, Шоқан, әуелі атаманды біраз сөгіп, нәтижесінен қорқытып алып, тынықтыру, емдеу жайын сұрастырса, қалада, рота қарамағында емші (лекарь), оның қарамағында «госпиталь» аталатын үйшік бар екен. Қаранарды сонда орналастырды.

Ол қозғаларлық тіл қатарлық халға екі-үш күнде ғана келді. Онда да емшінің жәрдемімен.

Оқығаны аз болғанмен, тоқығаны көп емші, «ісік ішіне түссе өледі» деп, оны түсірмеу үшін, түйенің шұбатына, қайнатқан ерменнің (лебеда) ащы суын араластыра ішкізе берді. Сыртқы ісікті ыдырату үшін, ешкінің тон, майын сіңірген кенепті күніне екі-үш рет ауыстыра орай берді. Содан ба, әлде, дене қуатының күштілігінен бе, екі-үш күнде, сыртқы жалқаяқ ісіктің көгерген табы ғана қалды. Ішінде зақым жоқтығына асқа зауқы соғуы куә сияқты.

Ол мешкей адам болушы еді. Шоқанның сөзінен, Қаранарға көрсеткен қылығы үшін басына жазалану қаупі туған атаман, сырқаттың керекті тамағын аяған жоқ.

Қаранардың өлмесіне, сауығуына көздері жеткен Шоқан мен Достоевский, жазылған Қаранарды жөніне жеткізуді атаманға тапсырып, өздері ілгері кетуге ниет етті. Оған Қаранар қарсы болған жоқ.

Ертең ылаулатып кетпек болған күннің кешінде Достоевскийді ғана ерткен Шоқан Қаранарға жолықса, кеңесуге келіп қалған қалпы бар екен. Ол, «мырза» атап алған Шоқанға ең алдымен, «қатардағы жалшы» деп қарамай, қымбат уақытын қиып, көп жақсылық көрсеткендігі үшін сансыз алғысын айтып алды.

Содан кейін кеудесіне кірбең болып жүрген бір сырын ақтарып қалғысы келді.

– Мырза, – деді ол, Шоқанның кетуге айналған қалпын байқап.

– Әу, Қареке?

– «Қареке» дейсің, мені, ә?!..

– Оның не өрескелдігі бар?

– Сен ақсүйек, мен қарасүйек!..Сен төре, мен жалшы!..

– Болса ше?

– Жай, менімен теңдесіп сөйлескеніңді, тең адамдай қамқорлық көрсеткеніңді айтам!..

– Сен бізге қамқор болмадың ба? Сені ажалдан мен құтқарсам, мені және менің досымды ажалдан сен құтқардық. Жақсылықты сен бастадың да, мен қостадым.

– Жәй, әншейін, жақсы адам екеніңді айтайын деп едім.

– Өзің ше?

Қаранар жауап бермеді.

– Сен де жақсы адамсың! – деді Шоқан.

– Мырза! – деді Қаранар, даусын байсалдандырып, – кеудемде құсықтай топ болып жүрген бір сырымды айтып қалайын деп ем де саған.

– Қандай сыр?.

– Қайық үстінде сенің маған сөйлескің келді, мен сөйлеспедім.

– Неге өйттің?

– Сені дұшпан көргендіктен...

– Неге, ойбай?! – деді Шоқан шошына ғап.

– Сен ғой, хан – Шыңғыстың баласысың?

– Қайдан білесің оны?

– Естідім.

– Араб дейтін жігіт, осы жақтан қыз алып қашып, мұнда сыйыспайтын болған соң, қорғалап әкеңе барған ғой. Сонда, інің бе, ағаң ба, – бір туысың қатынын тартып алып, өзін «қашқын» деп орысқа ұстап берген...

– Ә-ә, – деді Шоқан, Атбасар сапарында, Ақан көлінің басында сондай жігіттің жолығуы есіне түсе ғап. – Ұсталып па екен, сол?

– Ұсталмақ түгіл, Ит жеккенге жер аударылған.

– Апырай, ә!.. Ол кімің еді, сенің?

– Туған нағашым еді, шешемнің інісі... «Бұтаға қорғалаған торғай да аман қалады» деп еді. Паналап барған бейбақтарға әкең бұта құрлы бола алмаған.

– Рас...

– Онан да жаманын айтайын ба?

– Ие? – деді Шоқан елеңдеп.

– Сенің нағашың Қаржас Шорман деп естимін.

– Рас:

– Шорманның баласы Мұса мырзаның бір қылығын айтайын ба?

– Айт!

– Менің әкем Қарабек көп жыл Шорман тұқымының жылқышысы болған. Өзі менен де ірі кісі екен, атан түйені көтереді екен. Бір шақта желдеген саяқты іздеп жүріп, сортаң көлің жағасына жусаған түйелерге тап болады. Жақындап барғанда, шабынған бура, тұра ұмтылады. Астындағы аты жүйрік әкем біразға дейін шалдырмай, ақыры, құтқармасын көрген соң, тастақты сайға тығылады. Бура да сол сайға түсе қалады. Тұйыққа қамалып, енді құтылмасына көзі жеткен әкем, қопарылып жатқан жуандау қайыңның түбірін ұстап қорғанайын десе, бура жақындай түседі. Жасқауына болмай, кимелеп келген бура аузын сала бергенде, әкемнің

сілтеп қалған шоқпары шекесіне тиіп, бура омақата құлайды да, аяқтарын ербеңдете сермеп, тыншығады; әкем қараса шоқпар бураның шекесін ойып жіберген екен... Сол бура Мұсаның інісі Исәнікі болып шығады. «Мал ырысы» деп санайтын бураны әкемнің өлтіргенін білген Мұса, «елу жылқы ұрлап әкеле жатқанда қолға түсті» деп, әкемді абақтыға алдырады да, сот Итжеккенге айдап жібереді...

– Қиянат екен! – деді Шоқан.

– Содан біз үйелмелі-сүйелмелі жеті ұл қалып ек. Мен кенжесі едім. Мені Семей затонында қара жұмыс істейтін бір жам-ағайыным асырап алды да, соның қолында ер жетіп, қайықшы болдым.

– Ағаларың?

– Олар жас шағында ел ақтаған қайыршы боп жүрді де, ер жете, бірінен соң бірі қазақ-орыс қаласындағы бір жесір бай қатынға жалшылыққа тұрып, ақыры, сол қатын біреуін шоқындырып, бай ғып алды.

– Кейінгі ағаларың ше?

– Олар да шоқынды.

– Бәрі де ме?

– Түгелімен...

– Шешелерің?

– Үлкен баласы мал түлігі болғанша, ауыл байларында сауыншы боп жүрді, сол баласы шоқынған соң қолына барды.

– Ол да шоқынды ма?

– Енді қайтуші еді? Басқа барар жер, басар тауы болмаса?!.. Семейге атпен жүрсең, көргің келсе, жолда көресің.

– Қайда? Қалай?

– Жолыңда қазақша – «Қиық», орысша – «Лебежі» деген қазақ-орыс қаласы бар. Сонда тұрған шоқынды Александр Иванович дейтін бай бар, соның әкесіне тиген.

– Ол да шоқынды болған ба?

– Болған. Көп отаспай өлген. Тұрғын оны жатсынбай, шешесіндей күтіп отыр дейді.

– Шешең де шоқынған ба?

– Әрине.

– Көп пе Тұрғындағы шоқындылар?

– Семейге жеткенше аралары таяқ тастам болып отыратын орыс қалаларында шоқындыдан аяқ алып жүре алмайсың. Кей қаланың тек жартысына жақыны шоқынды.

Қазақтан мұнша шоқынды барын Шоқан білмейтін еді. Ана жылы Дорж Банзаровпен жолыққанда, Қиыр Шығыстағы елдерді, олардың ішінде – буряттарды христиан миссионерлері қалайша зорлап шоқындырғанын естігенде, бұл зорлыққа Шоқанның иманы қасым болды. Енді, міне сол оқиға алдынан шықты. Қаранардың, ағаларынан басқа қазақтардың қалай шоқынғанын білу үшін, жолшыбайғы қалалардың «шоқынды көп» дегендеріне тоқырап аттанғысы келді. Сол ниетпен.

– Шешеннің аты кім еді? – деп сұрады ол.

– Баршагүл еді. Орыстар – Варвара деп өзгерткен. Қазақтар оны келемеждеп «әруей» қойған. Білмеймісің ол сөздің мәнін?

– Жоқ.

– «Делкұлы», «есуас» деген ұғымды айтады. Шоқынғалы көрген емеспін. Естуімше: орыс дініне мейлінше берілген. Мұсылман адамдарды өлердей жек көреді, оларды көрсе қашады, маңына жолатпайды.

– Ерінің фамилиясы кім екен?

– Білмедім. Бірақ, біліп те керегі жоқ. Ол маңда «әруей қатын» дегенді білмейтін жан жоқ сияқты.

Шоқан Қаранардың кеңесін, ол кеңесті ұқпай, мелшиіп отырған Достоевскийге баяндап берді.

– Не деген тамаша хикая еді! – деді Федор Михайлович. – Жазуға қандай қолайлы және қызғылықты оқиға!..

– Сен жаз!

– Жоқ, – деді Достоевский, – бұны жазу үшін қазақ болып туып, соның басынан өткерген қасіреттерді көзіммен көруім, басымнан кешіруім керек. Мұны, мысалы, сен сияқты кісі ғана жаза алады!..

– Ал енді, біз жүрелік! – деп кетер қалпын байқатып түрегелген Шоқанға:

– Сөз бітпей қалды ғой, мырза, – деді Қаранар.

– Қандай?

– Мен мана «саған дұшпан едім» дедім бе?

– Айтпақшы сол бар екен ғой, – деді Шоқан қайтадан отырмастан, «тез және қысқа айт» дегенді қимылынан аңғарту ниетімен.

Онысын түсінген Қаранар:

– Тойтарысын ғана қайырайын, мырза, жолыңнан қалдырмайын, – деді.

– Сөйт, Қареке!..

– «Сөйтсем», ұяма сонша бүлік салған Шыңғыс пен Шорман тұқымынан тым болмаса біреуін өлтіру арманым. еді.

Шоқан түршіге қалғандай болды...

– Иә, иә, мырза! – деді ол қалпын аңғарғандай, Қаранар сөзін шегелей айтып,– арманым еді. Сен Омбыда қайығыма отырғанда, «құдай көктен тілегенімді жерден берді» деп қуанған ем...

– Білетін бе едің мені?

– Білгенде ше? Аспанды жапқан қара бұлттың арасынан жалғыз жұлдыз жарқыраса, көзі бар жан көрмей қоя ма?.. Омбыда сенен басқа кім бар, қазақтан ілікке ілегіп жүрген?

Бұл сөздер жанына жағып кеткен Шоқан, сұрағына жауап күткендей болған Қаранардан бетін Достоевскийге бұрып, орысшалап берді.

– Ақылды сөздер! – деді Достоевский де, риза болғандай.

– Ие, Қареке? – деді Шоқан Қаранарға қарап, неге өлтірмегенін енді жорамалдағандай боп.

– Сонымен, мырза, қысқасы, өлтірейін десем, орын да, рет те көп-болды. Ішімді кек кернегенмен, елдік намысым қолымды көтертпеді.

– Бітті, Қареке! – деді Шоқан, – айтпай-ақ қой аржағын.

– Өзім де тауыстым, айтарымды.

– Ал, қош, онда! – деп Шоқан есікке беттеді. Достоевский соңынан ерді. Аяқ басу жобасына қарағанда, Шоқанның көңілі босаған қалпы бар. Сол көңілін Достоевскийдің белгісі келмеді, үн қатпады.

Бұл жайды олар ылаумен Керекуден Семейге беттеп шыққанда ғана кеңесті.

– Ер адам екен де, – деді Шоқан, Қаранарды еске түсіріп, – «жүзден – жүйрік мыңнан – тұлпар» дейді қазақ мақалы. Халықтан нелер тұлпарлар шықпайды, – деді ол Достоевскийге, «тұлпар» деген сөзді түсіндіріп.

– Иә... Халық – қайнар күш қой.

ШОҚЫНДЫ КАПИТАЛИСТ

Қаранар айтқандай, Керекудің Семей жағында, Ертістің екі жағасы да сыңсыған ел екен. «Қазақ, жағы аталатын тоғайлы бетін тасыған су басқан; қимыл көрінбеуіне қарағанда, ауылдар тасқыннан бұрын қырға көшіп кеткен болу керек. «Орыс жағы» аталатын дөңестің оңында жиі орналасқан қазақ-орыс станицалары. Олардың атын білетін біреуден Шоқан жазып алған. Сонда көңіл бөлгені: – әр станицалардың орысша және қазақша қосақ аты бар. Мысалы, Подстепной – Зергер, Янусова – Тұзқала, Черный – Қаражар, Лебяжье – Қиық немесе Бос-бос, Белокаменка – Ақтас, Известка – Тас қайнатқан, Далон – Мақсым, Тривенька – Соқыр, Грачевка – Ақсақ, Семи Ярка – Капитан, тағы сондайлар.

«Таяқ тастам» дегенмен, бұлардың аралары өлшеп пішкендей: жиырма бес шақырымнан. Сондықтан, көктемнің ылайсаң шағында бірінен біріне ылаудың қоңсыз аттары қара терге шомылып әрең жеткізеді.

Қарындары ашқан шақта кей станицалардан жүрек жалғап алмаса, көбіне жолаушылар кідірген жоқ. Аттардың жарауынша суыт жүріп отырды. Шоқанның сондағы мақсаты «Керекуден жетпіс шақырымдай» деген Қиыққа тезірек жетіп, Әруей кемпірді көре кету, реті келсе тоқырап, тілдесіп кету. Және бір мақсаты Қаранар «Лебежі» деп атаған станицаны орыстардан сұрастырса, «Лебяжье» екен. Бұл есімі тарихқа түскен атақты станица. Іргесі Семейден де, Омбыдан да бұрын орнаған. Сібірге сұғынған орыстар, жәрмеңкені алғаш осы қаладан ашып, ол кезде Россияға бағынып болмаған сібірлік халықтармен, монғол тектестерден, не Қытаймен сауданы осы станица арқылы жүргізген; бұдан талай атақты атамандар шыққан; Шоқанның кадеттік досы – Григорий Попанин сонда туған, сондықтан оны Шоқанға өсіре мақтайтын. Шоқан көруге құмартатын.

Міне, енді, сол көрудің сәті түскен сияқты. Оның өзге станицалардан тез сырғып, Лебяжьеге ұмтылуы да содан.

Бірақ, Шоқан асыққанмен, арық аттар асықпады. Ылаушы қанша айдағанмен, олар болдыра беріп, жолшыбай әлсін-әлсін шалдырып отыруды тіледі. Олар сондай күйбеңмен, күйлі көлікпен әрі кетсе – ара қонып, әйтпесе бір күнде жетіп баратын Лебяжьеге үшінші қоналқада әрең жетті.

«Лебяжьені» қазақтар «Қиық» деп бекерге атаған жоқ екен. Ертістің биік жар қабағының астына орналасқан бұл станицаның дөңінен қарағанда, өзенге қарай созылған көшелері қиғаштай, қиығынан көрінеді.

Тұрғын шоқындының үйін табу, жолаушыларға қиын болған жоқ. Дөң үстінде жөн сұраған біреу «анау тұрған» деп, жасыл шатырлы, қомақты, еңселі үйді нұсқады. Ол маңайдағы үйлердің арасында көп үйректің арасындағы қаздай қақырайып тұрады екен.

Жақын сияқтанған бұл үйге, кілкіген ылайы қоймалжыңдана тұнып тұрған көшелерді бойлап, болдырған аттармен жету қиынға соқты,

Сұлдерлері сүйретіліп бұлар әрең жетсе, сәулетті қарағай үйдің қақпасының алдында әскери қазақ-орыс формасында киінген, қазақ, кескінді, қияқ қара мұртты, шоқша қара сақалды, бойшаң, жуантық біреу тұр екен. «Тұрғыны осы болар» деп шамалаған Шоқан орысша я қазақша амандасарын білмегендей кідіріп еді:

– Шыңғыс сұлтанның баласы болмаған едің, – деді қара сақал, жақындаңқырап, таза қазақ тілімен. – Сәлем қайда?

– Ассалаумаликем! – деді ыңғайсызданып қалған Шоқан, арбадан түсуге ыңғайланып.

– Түспей-ақ қой, – деді қара сақал, – жер саз, аяғың былғанады. Аттарың қораға кірсін. Төсеулі тақтай бар. Сонда түс.

– Сіз кім боласыз?

– Осы үйдің иесі – Тұрғын Сабатаев. Ар жағын кейін кеңесерміз, түсіңіз!

– «Бұл мені қайдан біліп тұр?!» деген ойда болды, қораға кіріп, жалпак төселген жол тақтайға түскенше Шоқан. Білетіні: Омбыға барып жүретін ол, өткен қыста сапар шегіп, сонда, көшеде жаяу келе жатқанда көрген. Тоқырап танысуға батпаған. Қарсы кеп, еткізіп жібергеннен кейін, біреуден «бұл кім?» деп сұрағанда, анау түсіндірген; сол төренің Кереку маңында суға кетіп қала жаздағаның одан Керекуге барған оқиғаларын ұзын құлақтан естіп отырған; бірақ «орыс мінезді – тігін» деп еститін Шоқанды өз үйіне келе қояр деген ойы жоқ еді.

Міне, енді келді!..

Оның алыстан шалатын көзі Шоқандарды дең үстіне тоқырап, жол сұрағанда-ақ шалған. «Бейсауат кімдер екен?» деп тұрғанда, ылаулары төменге түскен жолаушылар бері қарай аңқылдаған өз көшесін бойлағанда, кім екенін көріп қалғысы келген Тұрғын, қақпа қоспасынан сығалай қараған. Қазына жүргіншілері екенін ылаушының доғасындағы қоңыраудың қаңғырлауынан шамалаған Тұрғын, жәмшік үйіне баратын шығар деп жобалап тұрғанда, ылау аттарының басы өз қақпасына бейімделгеннен кейін, «Шыңғыстың баласы болар ма?» деп қақпадан шыға келген. Ондағы ойы – «сөзі Омбы төрелеріне түгел тыңдаулы» деп естіген Шоқанмен танысып қалмақ, шама-шарқынша күтіп жібермек.

Сол ниетпен үйіне түсірген Шоқанның алдында құрақ ұшты. Аты «шоқынды» дегенмен, ол қазақша тұратын жасау-жиғазын қазақша құрайтын төсеніштерін қазақша жайғызатын; қазақша соғым сойып, кісісіне арай кәделі қонағасы беретін адам еді. Көктемге қарай сойған бір

семіз байталдың қонақтық мүшелері түгел тұруына қарамай, Шоқанға одан «хан сыбағасын» астырумен қатар, арнаулы мал тамағын қанатпауды ықғайсыз көріп, бордақыға байлап отырған семіз сарықтарының біреуін алып ұрды. Онысын білдіріп қойғысы кеп:

– Мырзам! – деді ол қой сояр пышағын Шоқанға көрсете қайрап отырып, – Ата-бабаларыңды да, өзінді де естуім бар, киіз туырлықты қазақтың ордасысыңдар. Сыйлаймыз! – деп бір қойды. Аздан кейін жәй-жапсарымен таныстырып кетті. Осы маңайдың құстары айтады дейді ғой, «күніміз үшін теңізге кетеміз, балапандарымыз үшін мұнда келеміз» деп. Солар айтқандай, балалары көп, жарлы әкеміз күні үшін шоқынса керек. Біз де соның салтымен «шоқынды» аталамыз. Бірақ, әкем де мұсылмандық дінге берік болған адам, біз де берікпіз. Күндіз шіркеуге барып шоқынyp, түнде үйге кеп намаз оқимыз. Ораза, намазды қаза қылмаймыз. Қол қайырымызды кемітпейміз.

Одан әрі сөйлеуге жалшы сияқты бір орыс жігіті, сойылатын қойдың даярын хабарлады. Тез соймаса ымырт жабылатын. Соны ескеріп абыржи түрегелген Тұрғын, «ойбай, сонысы бар екен ғой» деп есікке беттей берді де, аз кідіріп:

– Сенің, сыбағаң қой емес, тай еді, төрем, – деді, – бірер күн болсаң оны да жерсің. Әзірше, тоқты-торымға риза бола тұр!

– Рахмет, Тұреке!

Тұрғын шығып кетті. Шоқан Достоевскийге оның жайын айтып берді. Үнсіз тыңдаған Достоевскийге бұл сапары қызғылықты оқиғаларға толы жол сияқтанды.

Тұрғын қонағасыны аямай тартты: қой түгел асылып, астау толы еттің үстіне үйіткен басы салынған, қой етінің семіздігі әппәк қардай; оның үстіне қалыңдығы қарыстай, майы сап-сары тұтас қос қазы, жуандығы жеңді білектей карталар кесіліп кеткен; олардың үстіне етегі етектей, қыртыс майының да қалыңдығын көрсеткісі келгендей, әр тұсын ыржита тіліп қойған жаяны тұтасымен жаба салған.

Бұндай асылған етті бұрын көрмеген Достоевский астауға аузын аша, таңдана қарады да, Шоқаннан:

– Көп қой мынау!.. Неге әкелді мұншаманы?! – деді.

– Жеуге, – деді Шоқан жымыып.

– Кімдер жейді?..

– Екеуіміз.

– Қойшы! – деп таңданған досына, Шоқан аз сөзбен қазақтың ет

жегіштігін қысқаша айтып берді.

Қонақтар кеп еттің мұртын да сындыра алған жоқ. Әлгінде шәймен бірге ыстық және дәмді қалашты шикі қаймаққа малып, іштерін толтырып алған олар, еттің қызылынан ғана дәм татты да отырып қалды...

– Еттен кейін түнде сусарсыңдар, – деп Тұрғын қонақтарын дәмді шайға тілегенінше қандырды да, «енді тынығыңдар» деп, қонақ кәде жасатты. Оларға ауылша жатса да, қалаша жатса да ерік берілді. Қонақтар қалашаны ұнатқан соң, төсек оңаша бөлмедегі қала салтымен өрнекті әдемі жасалған ағаш кроваттарға салынды. Оның төсеніштері де сәнді, жұмсақ, жылы екен. Қонақтарын қарама-қарсы екі кроватқа орналастырған Тұрғын:

– Егер ұйықтағанша кеңескілеріңіз келсе, орталарына, кілем үстіне қисаяйын, – деп еді:

– Сөйтіңіз, ағай! – деді. Төсегін кілем үстіне салған Тұрғынға бірінші боп Шоқан тіл қатты, және «Достоевский де түсініп жатсын, мүмкін кеңеске араласар» деген оймен, қазақша емес, орысша, өйткені жобасына қараса, қазақша сөзге шешен Тұрғын, орысшаға да ағып тұр; және сібірлік қазақ-орыстардың говоруы аталатын акцентпен сөйлейді. Тұрғынды іштей ұнатып, сыйлап үлгерген Шоқан, сыпайылық қып, оған «сізбен» тілдесіп, «ағай» деп атап алған. Сондықтан сұрауларын орысша бергенмен, «сізін» және «ағайын» өзгертпеді ол.

– Ағай, – деп бастады ол сөзін, – осы үйде ас әкелуге жәрдемдесіп жүрген орыс жігіті мен сізден басқа кісі көрмедік қой? Үй-ішіңіз кімдерден құралуын білуге бола ма?

– Әрине...

– Атай берсеңіз!..

– Әрине, әйелім бар, – деді Тұрғын жымыып, – «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» – біреу емес, екеу. Біреуі – орыс, біреуі – қазақ.

– Орысы үлкені ме, кішісі ме? – деді Шоқан жымыып.

– «Шоқынды» атағымыз болған соң үлкені болады да.

– Көрінбеді ғой, жеңгейлер?

– Бұл жөнде қазақ ғұрпын сақтаймыз. Қонақтарға қатынды араластыруды ерсілік көреміз.

– Әдеттің күшін қара! – деп қойды Достоевский.

– Балаларыңыз да бар болар, әрине, – деді Шоқан.

– Олардың басы барырақ: екеуінен бес ұл, үш қыз...

– Бәрі де оқитын болар?

– Біреуі-ақ.

– Неге?

– Бұл қаланың школы шалағай. Семейде, Омбыда, Барнаулда тәуір школдар бар, бірақ бәрі әскерше. Оларға біз сияқты мешандардың, баласын алмайды. Анау балам да оқымай қалар ма еді, қайтер еді, егер Сібірдегі буряттан шыққан оқымысты Банзаров деген себепкер болмаса.

– Білесіз бе, Банзаровты?

– Неге білмейін? Осы үйге түсіп кетіп жүреді. Бір сәтте сол маған «өзің оқымай қалған екенсің, балаңды оқыт» деп үлкен ұлымды қалағандай ғып әкетті.

– Қайда?

– Қазанға. Сондағы өзі оқыған гимназияға. Амандық болса, биыл бітіреді. Содан кейін Парижға жіберем!..

– Парижға?! – деді Достоевский.

– Неге таңдандыңыз? Ол қалада өзім де болған кісімін...

– Қалай?! – десті екі дос қосынан.

– Осы үй, – деді Тұрғын, әңгімесін алысырақтан бастап, – қайын атамдікі. Ол, – деді Шоқанға қарап, – орыс жеңгеннің әкесі. Аты – Терентий, фамилиясы – Казанцев.

– Сіз де орысша атым солай дедіңіз ғой мана?

– Дедім. Әкем қайын атамның атын қосқан. Қазақтар оны бойының ұзындығына қарап–«Серекей» дейді, мені ретіне қарай «Тұрғын» деп те, «Тұзбай» деп те атай береді...

– Ә-ә...

– Қайын атамның әкесі де өзі де осы маңайдағы сорлардан тұз қайнатып байыған адамдар. Серекей тіпті бай болып, бір жағы Қытайға, бір жағы ішкі Россиядан асып, Европаға тұз төккен және жүздеген тонналап; кейін ол, Россияның шет мемлекеттермен тұз саудасын жүргізетін акционерлік қоғамына бастық боп, бір үйді Петербургтан да салып, өзі көбіне сонда тұрады.

– Міне, қайда кетті әңгіме! – деп қойды Шоқан Достоевскийге... – Ол қоғамның бөлімшесі Омбыда да бар.

– Қызық әңгіме! – деді ол.

– Сонымен, сол Казанцевпен қалай жақындасып жүрсіз, сіз?

– Алғаш өзім емес, әкем. Ол осы төңіректегі Найман руындағы жылқылы бір байдың баласы екен. Жасынан пысық болып өскен ол осы Лебяжьеге үйір болады да, Серекейге приказчик боп, саудасын жүргізеді. Сөйтіп жүріп Серекейдің қарындасына үйленеді де шоқынады. Бірақ, ауылдан да қол үзбей, ағайындарының қолында қыруар мал есірген кісі.

– Өзіңіз?

– Мен де сол малдарға иемін. Бірақ, негізгі салығым ауылда емес, осында...

– Парижға барғаныңызды айтыңыз!..

– Саудамен. Қайын атама еріп. Бір емес, әлденеше рет. Бір сәтте қыстап қалғаным да бар.

– Тілін де үйрендіңіз бе?

– Енді ішінде тұрған соң... Нан алып жерлігім бар.

Шоқан білген мөлшерінде французша сөйлесіп көрсе, жорғадай маймаңдап барады.

– Балаңызды Парижда оқытуыңызға сендім енді! – деді Шоқан, – Өзге балаларыңызды неге оқытпадыңыз?

– Қайтем, оқытып? Құдай зердесіне салса, оқымай-ақ адам болар. Зердесіз болса, оқыса да түк шықпайды. Ондайларды көріп жүрміз. Мен өзім не қазақша, не орысша «әліпті – таяқ» деп білген кісі емеспін. Сонда да есебімнен жаңылмаймын, оған келгенде «үш қабат бухгалтерия» дегендерді де көзді жұмып отырып шығарам.

– Не деген зиректік! – деп қойды Шоқан.

– Орыс саудагерлерінде де осындайлар көп, – деді Достоевский.

Шоқанға Тұрғын жүрген жол, бүкіл қазақтың түсуіне лайық сияқтанып кетті. Ол сырын Тұрғын да қолдағандай боп:

– «Мынау кәпір, анау мұсылман» деген емес, – деп қойды бір сәтте. Менің ұғымымда «дін» деген жәй сөз. Әңгіме онда емес, күн көріп, тұрмыс жасай білуде. Не бітірді қазақ мұсылман боп.

– Мұсылман боп та оңып отырған жоқ. Құдайының пайғамбарының кімдер екенін білмейді, құлшылығы да түкке тұрмайтын әурешілік.

– Рас айтасың, мырзам! Ертеңі не боларын білмеген сорлы, беталды құла-дүзге көше береді, көше береді. Замана жылдан жылға тарылуда. Жерден, судан жыл санап айырылуда. Біраздан кейін малдарын жаяр жер қалмау қаупі бар...

– Рас...

– «Қала бол» десең, зар қағады. Суда-саттыққа еріншек. «Бойында кіреші бар, білдірмей шоқындырады» деп ақшадан безген қазақтардың талайын көрдім...

– Мен де...

– Тұрмысы жүдеу. «Мыңқырған» дейтін кей байдың үйінде төсеніші, үстінде киімі жоқ.

– «Кейбірінде» емес, көбінде...

Бұл қалпымен қалай ел, қалай жұрт болады?!..

– Рас, Тұрғын ағай.

Тұрғынның сырын ішіне түйіп алған Шоқан, этнографияны да зерттеп жүрген қалпына бағып, салмақты кеңесті әрі қарай созбай уақ-түйектерді сұрастырып кетті.

– Орыс әйеліңіз оқыған кісі ме? – деді ол.

– Школы жоқ жерде қалай оқиды. Қатынын мақтады деп сөкпе, мырзам. Былайша, ақылды, үй жабдығына қолайлы кісі.

– Қазақ әйеліңіз жас па?

– Жас. Бертінде қыздай алдым. «Ноқтаның жуан тұғыры» дегендей, жобалғы ғана адам. «Үй шаруасына, балаға керек» деп ала салдым. Кедейлеу біреудің қызы еді.

– Орыс жеңгей қарсыласпады ма? – деді Шоқан қуланып.

– Неге қарсыласады?..

– Орыс әйелі тоқал алдырмайтын еді ғой деуім де.

– Осы Ертістің бойындағы елде, – деді Тұрғын салмақты үнмен, – «мынау – орыс, анау – қазақ» деген ұғым жоқ. Осы Қиықтың орыстары қазақша сөйлегенде байырғы қазақты жаңылдырады, үй-іштерінде қазақша

сөйлесіп отыратын семьялар да көп. Қазақ-орыстың қыз-бозбалалары сауық құрғанда, қазақтың әндерін орысшамен араластыра соғады. Қазақша мал өсіріп, соғым сойып, қонағасы беретін орыстар да аз емес.

– Жылқы да соя ма сонда?

– Үй басы дерлік.

– Қазақтар шошқа соя ма?

– Қолдан соймағанмен, кез келген жерден алады.

– Қыз алып, қыз беру ше?

– Толып жатыр. Сондағы сылтаулары «шоқыну». Өзіңіз білетін боларсыз, қазақта қалың мал бар, сондықтан жарлыға қатын алу оңай емес..

– Рас.

– Төлер қалың малы жоқтар шоқынған болады да, орыс қызын ала береді.

– Орыстар ше?

– Олар да ала береді қазақ қызын...

– Қайдан табады?

– Қазақта не көп кедей көп. Ауылда олардың бәріне күн көрерлік кәсіп табыла бермейді де, еркегі де, әйелі де тентіреп қалаға кеп, орыстарға жалшылыққа тұрады. Бұл арада ондайларды «жатақ» дейді.

– Ақыны қалай төлейді сонда?..

– Түкке тұрмастық. Көбі – тамағы үшін жүреді...

– Тұрмыстары қалай болады?

– Өлмешінің күні. Өте нашар. Қожалары оларды қорлықта ұстайды.

– Түсінікті. Тағы бір сұрау, сіздің шешеңіз қазақ, қой?

– Туған шешем бе?

– Ие.

– Орыс демедім бе әлгінде.

– Қазақ шешеңіз бар деп естіген едім де.

– Қазақ әкесінің әйелін тумаса да шеше дей беретіні бар емес пе?

– Бар.

– Әкемнің қолына ауылдан балаларын ерткен бір жесір әйел келеді де, жөні бүтін болған соң әкем соған аяқ салады.

– Аты Әруей ме?

Тұрғын күліп жіберді.

– Неге күлесің?

– Солай екені рас. «Қайдан естіген?!» деп.

– Керекуден, – деп Шоқан қалай естігенін қысқаша айтып берді.

– Дәл айтқан, – деді Тұрғын.

– Сол кісіні көруге бола ма?

– Болмайды.

– Неге?

– Қазақ кескіндінің бәрінен қашады. Кездесе қалса мазақтайды.

– Неге?

– Ауылдан қорлық көріп келуінен бе, әлде, діншілдігінен бе, әйтеуір...

– «Діншіл» дейсіз бе?

– Ол жағы сұмдық. Осы қалада одан көп шоқынатын шіркеуге одан көп баратын біреу де жоқ...

– Сонда христиан дінінен түсінетіні бар ма?

– Мұрнына исі де келмейді. Сөйте тұра, барып тұрған тақуа. Оның қасында, шоқынды семьяда орыс қызынан туып, туа сала мойныма кірес асқан мен, әлдеқайда мұсылманмын. Мұсылмандық дегенді естігісі келмей зыр қаға қалады, айтайын десең құлағын алақанымен басып, теріс қарап кетеді...

– Апыр-ай, ә?!... Маған неге көруге болмайды ол жеңгейді?

– Әрине, болады. Бірақ дағдысымен, тіл тигізіп, масқара лап шығара ма деп қорқам да.

Сонда да тәуекел, көрейік ертең.

– Онда мен алдымен кіріп, кім екенінді түсіндіріп шығайын да, мырза.

– Мақұл.

Ертеңінде ертемен жолыққан өгей шешесі, Тұрғынның оңашада күн бұрын түсіндіруіне қарамай «келмесін, көрмесін, көрмеймін, келсе ит терісін басына қаптап қуып шығам!» деп байбалам салды.

Сол қалпын естіген Шоқан, бара қоюға жүрексінді. Сол Күні Семейге беттеп жүрмек болған қонақтарына:

– «Нар жолында жүк қалмайды» деген, «төс табаны жер сызған, атан жүрер жол екен» деген сөздер бар. Осы үйде бірер жыл бұрын бурадан кестірілген, өмірінде болдырып көрмеген, қай мезгілде, қандай жүкті болса да сүйрей беретін жүрістілігі аттан бетер, құрғақ жерде жортуға да қажымайтын қара түкті нар бар, соны жайлы бричкаға жегіп берейін, қолқасы аман болса кейістік көрсетпес, жолшыбай ылаулатып әуре болғанша, Семейден бір-ақ қайтарыңдар! – деді.

Достоевский Шоқанның еркіне салып еді, ол:

– Қожаның айтқаны дұрыс болу керек, көшпелі ел қатты мақтайтын көлік. Мініп көрейік. Ұнамаса жолдан қайтарармыз, – деп ризаласа кетті.

– Тағы да қоныңдар. Бір емес, бірнеше күн! – деп Тұрғын жік-жапар болғанмен, былай да кешігіп келе жатқан жолаушылар тоқырамай, сол күні түс ауа жолға шықты. Бастаушылар Елбегей атты бойының биіктігі он жасар ұлдай ғана, бірақ денесі жуантық. сирақтары қотан аяқ, көселеу иегіне біткен сақалдары өрт орнында қалған құрайлардай сирек және ағарғаны абайланбастай сары буырыл, былшықты бітік көз, бет ортасында танаулары үңірейген қайқы, пұшық мұрын, ерні кезеріп, езуі көбіктеніп жүретін жайын ауыз біреу.

Шоқан оны менсінбеуін «жол біле ме бұл шал?! дегенді сылтау ғып білдіргісі келіп еді, Тұрғын күліп:

– Дүниенің шар тарабын түгел кезген адам. Жолшылдығы да керемет. Жүрген жақтарында барар жерлерін көзін жұмып отырып табады. «Жасынан – түйеші. Құтырған шағында адам көрсе алып тастайтын қандай бураларды жетектеп жүре береді. Бұған олар тимейді. Мына мінгелі отырған атандарын, бура кезінде адам алғыш еді. Сол мінезін кестіргенде де қоймай, кім көрінгенге ұмтылады. Қаймығатыны жалғыз осы шал. Өзгелер бұл атанға жолауға қорқады. Сенімді басшы деп беріп отырмын, – деді.

Шалдың, мұндай қалпына қызыққан Шоқан, соған ұқсатып Достоевскийге қазақтың «қаңбақ шал» аталатын ертегісін айтып берді. Күлу түгіл, езу жию да салтында жоқ досы, Шоқанның бұл әңгімесіне

қарқылдап алды.

Олар жүріп кетті.

– Европа тілінде «капиталист» деп атайтындар, осы Тұрғындар екен, – деді Шоқан былай шыға. – Олардың, қазақтан да көріне бастауының алды екен, бұл Тұрғын.

– Сонда халқын, түсетін ендігі жолы осы деп ойлайсың ба?

– Әрине.

– Сақтана ойланатын нәрсе ол. Бұл жолға түскен Европа оңып отырған жоқ.

– Неге?

– Капиталистердің еңбекші халықты, отар ұлттарды қанауы, оларға тарихи орнын берген феодалдардан әлдеқайда артып кетті.

– Бірақ орыс та түсе бастаған жоқ па осы жолға?

– Ол орыстың қуанышы емес, қайғысы. Оған өзінің, ата-бабасы жүздеген жылдар бойына жүріп келген жолынан лайықтысы жоқ.

Бұл пікір қазіргі орыс қоғамында «словянофильство» аталатының Достоевскийдің сол пікірді қолдаушы екенін білетін Шоқан, пікір таластырғысы келмеді.

СЕМЕЙДЕ

Тұрғынның айтқаны дұрысқа шықты. Жолаушылар мінген қара нар қандай қиын саздақтардан шірене сүйреп алады да шығады. Соны көрген Шоқанның есіне, бір ақыннан жазып алған жырдық:

Төс табаннан саз кешсе, Нар түйе тартар бүгіліп, Намысқа ерлер «ә» десе Ер төсектен безініп, Жорыққа шығар жалау ап, Шыбын жаннан түніліп, – деген жолдар түседі. Керекудегі Қаранар адамның алыбы болса, мынау, мініп келе жатқандары хайуанның алыбы сияқтанады. «Аяқты хайуанда ең мықтысы – піл» деп есітетін Шоқан әзірге оны көрген емес. Ал, көргендерінен, бұдан күштісі жоқ сияқты. Сонда татар дәмі күніне үлкендеу бір саптаяқ түз. Ол да балшығы араласқан қара түз. Соны асап ап езуіне сілекейі шұбыра бытырлатып шайнағанда, қарап тұрған кісінің төбе күйқасы шымырлайды. Қалай ғана жейді екен, десейші?!.. Одан басқа жемі – бірішкеге басып алған алабота, ермен сияқты ащы шөптер. Оларды да көмештей күйсейді. Аяңдаған шақтарында, аузын жынына толтыра күйіс қайырып та қояды. Анда-санда ғана адақтатып қана тоқырамаса, «жолаушы ақысы жүрсе өнеді» деп, түйеші ілгері сұғына береді.

Жүрісі ұтымды да екен жануардың, биік сирақтарын кере созғанда, ат пен өгізден екі есе кең аттайды; сазды жерде болмаса, дегдісін я құрғақ жерде еңкілдеп жортады да отырады... Аракідік адамның жан-дүниесін шымырлата боздайды...

– Тегі, зары болар, – дегенді айтады Шоқан, «бұ несі?!» деп сұраған Достоевскийге. – Малдық халға түскелі, бұл бейбақтың кезбеген керігі бар ма? Әсіресе көшпелі елдердің қолында. Қазақты алсақ, арғы тегі – Сақтан, бергі тегі – Гуннен бастап, пәлен мың жыл бойына бар ауырлығын сүйреп келе жатқан, түйе жануарлар емес пе? Сол мерзімде нелер кейістік көрмеді дейсің бұлар? Қазақта:

Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң, Кең жайлау құлазиды ел кеткен соң, – деген өлең бар. Ауыр және ұзақ жолда нелер нардың белі кетпеді дейсің, талайларының өлімтігі Қобы (Гоби), Сахара, Бетпақдала сияқты кешуі қиын шөлдерде қалмады дейсің!

– Рас! – дейді түйені аз білетін Достоевский де, Шоқан сөздерінен көлігінің бейнетін ойша шамалап.

– Қиықтан екі жүз шақырымдай жерде дейтін Семейге олар арада екі қонып барып қалды. Семей қаласы туралы Шоқанның білетін бірталай мәліметі бар: оның алғашқы іргесі Омбыдан әлдеқайда бұрын қаланған. Орыс қаруы Орал тауынан аспаған шақтың өзінде, Строгоновтар дейтін сәудегерлер, ол кезде Ертіс бойын мекендеген моңғол тұқымдас халықтармен, әсіресе қалмақ, дүрбіт, торғауыт аталатындарымен саудасаттығын болашақ Семей қаласы орнар тұстан бастаған. Сонда орыс

саудагерлері жеті шатыр тігіп жатқандықтан, мекен атын «семь палата – жеті шатыр» қойған.

Осы есімді орыс қаласының іргесі, Омбымен қатар қаланғанын білетін Шоқан, оны да Омбы сияқты керемет болар деп жүрсе, ішіне кіре байқағанда, бұл да Кереку сияқты шап-шағын станица!.. Бұл да қалың қарағай ішіне сіңе салынған. Үйлері де сондай. Айырмасы – Керекуде камал жоқ. Мұнда бір кезде Омбы камалы түрінде орнаған тақтай қорғанның орны және кейбір қақпасы ғана сақталған; көшесі – арбаға бөгеті қоймалжың саздан бетер есілген құм. Өзі жел тұрса-ақ құм-боран болып кетеді екен. Жолаушылар келгенде жел қатаңдау еді. Содан бұрқыраған құм көзді әрең аштыратын дем алғанда өңменіңе тығылып, демді әрең алдыратын...

Жолаушылар да сөйтті. Бар жақсысы олардың түсер үйі белгілі: Семейде Қытаймен сауда бұйымдарын байқап өткізетін орысша – «таможная», қазақша – «кеден» аталатын орын бар. Соның басты чиновнигінің, бірі Исаев. Тұрғынның таныс, көңілдес адамы. Жолаушыларға ол соның үйіне түсуді ұсынған. Түйеші ол үйді біледі.

Еңселі қарағай үйге түйеші атанның басын тіресе, шалқасынан ашылған терезеден әлдекімді қатты үнмен балағаттаған еркек даусы естіледі. Жолаушылар оның кім екеніне оқиға болып жатқанын да білмей, арбадан түсер-түспестерін де білмей, аз уақыт аңыра қалғанда қақпадан тықыр естілді. Жолаушылар жалт қараса, қара дүрсін киінген, денесі сымбатты, бірсыдырғы сарғылт өңі бар, әдеміше орыс келіншегі.

– Хозяйка! – деп сыбырлап қалды түйеші, серіктеріне.

Келіншек бұларға таянып келді, амандасқан белгіде сыпайлық көрсетті.

– Хозяиннің белгілі әдеті, – деді келіншек түйешіге. – Мас. Бетімен сөйленіп отыр. Кешікпей қылжияды. Түсіңіздер!

Олай дейтіні: Қиықтан бұлардан бұрын атпен келген біреуден, «біреу күнде осындай бір қонақтар барады, күтініп отырсын» деп Тұрғын Исаевқа хабар салған. Ол дайындалып-ақ қалған еді, әлдеқайдан арақ кездесіп, құныға ішетін дағдысымен үйіне удай мас боп қайтты. Ондайда бетімен сөйлеп ешкімді де тыңдамайтын Исаев, сабырлы, әдепті әйелінің «қой!» деуіне қарамай, бетімен лағып отыр еді:

– Қонақтарың кеп қалды! – деді түйе даусын есітіп бері келе жатқан арбалыларды «солар шығар» деп жорамалдаған әйелі, мас ері тишығар деген үмітпен.

Ері бәсеңдеу орнына үдеп кетіп, құлағында қалған «қонақтарды» сыбай боқтауға айналды. Енді бірдеме десе, теперіш көрерін байқаған әйелі, ерінің қасынан сытылып тұрып кетті де, тысқа шықты. Ондағы ойы –

жобасына және әдетіне қарағанда кең кроватқа шалжия шалқасынан құлаған ері тез қалғиды. Ендеше, қонақтарды өзі қарсы алу керек. Әйтпесе ертең есі кіргенде «неге түсірмедің?» деп, ері әлек салады.

Қонақтар арбадан түсіп үлгергенше, Исаевтың қалғып та, қорылдап та үлгерген дыбысы естіле бастады. Қоңқақ мұрны үлкен, танауы кең оның қорылы, бауыздалған жылқының қырылынан кем болмайтын еді.

– Ұйықтады, – деді әйел. – Қашан ұйқысы қанғанша, пышақ салсаң да сезбейді.

Әйелдің, аты-жөнін сұрастырса, Мария Дмитриевна Исаева екен. Әдейілеп қойған сұрауға қысқа, тұжырымды ғана жауап бермесе, өз бетінен тіл қатпайды...

Сол күні үйге қонған жолаушылардың күтімі жаман болған жоқ. Бұл үйдің столындағы тағамдар Тұрғынның дастарқанындай көл-көсір болмағанмен, аз да болса дәмді екен. Ең дәмдісі келіншектің өзі. Оның отырыс-тұрысында, қас-қабағында, көз қарасында, сөздерінде ерекше бір ләззат бар. Өріп қоятын шабдар түсті шашы майдалаған алтындай жалтылдайды. Қою қастары да сондай. Түктерінің түсі солай бола тұра, ұзын кірпіктері қап-қара. Соның көлеңкелеуінен болу керек, көгілдір көздері де қоңырлау тәрізденеді. Далада сақа сияқтанғанмен, қарсыма-қарсы жақын отырып қарағанда, уылжыған жас!

Сол бейнесі тартқандай, жолаушылар ара-тұра құныға қарап қойса, келіншек қымсынғандай, көздерін төмен түсіріп жібереді...

Достоевскийдің байқауында, тән жағынан да, жан жағынан осындай бір ете нәзік әйелдер, дворян қоғамындағы кейбір жүдеген семьядан ұшыраушы еді. Сондай біреу болар ма деген оймен, ептеп өмірбаянын білейін десе, ол жөніндегі сұрауларына жауап бермей, төменшектей береді.

Несіне жауап берсін: Астраханда, тегі – дворян, жасы жетіп әскерліктен босанған, кедей генералдан туған ол, сол қаладағы гимназияны пансионда бітірді де, сол кезде сол қаланың шекара саудасында қызмет атқаратын бұдан мүшелдей үлкендігі бар Исаевтың көл-көсір ақшасына, әлдеқалай күп беріп батып кетті де, содан шыға алмай қойды!.. Шығайын десе, амалын да табатын. Бірақ, адамгершілік құлықта тәрбиеленген ол, бойы үйреніп алғаннан кейін тілдеуден, ұрып-соғудан көзін ашырмайтын ерінен айрылуды масқара санайды. Бір жағынан дінге де сенетін бейбақ, «тағдырымның маңдайға жазғаны осы болар» деп те ойлайды, қарсыласуды қылмыс та, күнә да көреді...

Исаев үйіне қонған күннің ертеңіне Достоевский мен Шоқан қала комендантына барды. Ол Омбыны Кадет корпусын Шоқаннан бірер жыл бұрын бітірген, тегі – Имантаулық қазақ-орыс, сондықтан, Сырымбеттен шыққан Шоқанды ата көршісіне санап жақсы көретін, кеткенінше жақын

тартып жүретін. Сол қалпын әлі де өзгертпеген екен. Аздап қазақша да білетін ол, Шоқанды көрген жерде тани кетіп:

– О-о-о, бауыр! Қайдан?! Қалай? – деп құшақтай, сүйісе қарсы алып, жалпаңдай амандасты.

Ол, Достоевскийдің жазушы екенің тағдырын бірсыдырғы білетін еді, сондықтан, танысқаннан кейін оны да құрметпен қарсы алды да, «әуелі тұрмысымен таныс» деп солдаттық казармаға ертіп апарды.

Онысы атқорадан жаман бірдеме екен. «П» әрпіне ұқсатып салған, бір орамның үш қабырғасын шұбала тұтас қамтыған, екі жағынан тақтайға қысқан қамыстан салынған, терезелері сығырайған кішкене, шатыры жоқ, төбесі жайпақ, кең бөлмелері ылас, төсеніштері ескі және кір, матрастарына қамыстың ұлпасы толтырылған, дөкір кара темірден жасалған кроваттары қиқы-шойқы, кең қорасының іші былыққан қоқтық, әрі бұрқыраған шаң...

Шоқан діншілдерден «тамық – жетеу» деп естіген еді. Мынау казарма солардың бірі сияқты. Достоевскийдің де ойы солай. Бірақ, басқа барар жері жоқ ол, іштей бұған да көндігуге бекінді. Шоқан олай бекіне алмады. Омбы острогын жеті тамықтың ең жаманы – Жағаннамға санайтын ол, «содан құтқардым ба» деп әкелген досын, нақ сондай болмағанмен ұқсап қалатын мына тамыққа тығып кетуге аяды.

Не істеу керек сонда?

Пәтерге тұрғызу жайын айтып көрсе, комендант қарсы болар емес.

Сонда кімнің үйіне?

Бұл қалада Исаевтан басқа танысы жоқ. Мастығы басылған шақта сөйлесіп көрсе, ол–сыпайының сыпайысы, Сондықтан ептеп барып айтқан өтінішіне «болсын» деп көне кетті.

Дақпыртпен айтуын айтып қалғанмен, іле толқып та қалды ол. Себебі, өзінен мүшел кіші Мария Дмитриевнаны, ешбір жат қылығын көрмесе де, еркек атаулыдан қызғанатын еді. Өзі маскүнем болғанмен, көзі қырағы ол әйеліне Достоевскийдің сүзіле, өлусірей қарауын бірде байқап қап, «мынау қалай-қалай қарайды?!» деп ішіне түйіп қойған. Дегенмен Шоқанға берген уәдесінен шығу да қиын болды. Тұрғыннан келген хабарға қарағанда, шекара саудасының біраз тетігі Шоқанда. Оны ренжітуге болмайды, кесірі тиюі мүмкін. Сондықтан тығыз-таяңға жеткен шақта, Шоқанның:

– Қайтесіз, Александр Иванович? – деуіне,

– Қалсын, тұрсын, – деді ол еркінен тысқары.

Семейдегі жұмыстарын бітіріп, ырымшыл Достоевскийдің қайыққа

мінуін ұнатпауына қарамай, «ыққа қарай тез жүріп, Омбыға тез жетеді» деген баркаспен кейін қайтуға жиналған Шоқанның Достоевскиймен айрылысуы өте ауыр болды.

Семейге келе, Москвадағы туған ағасы Михаил Михайловичке жазған хатында – «бұл жақтан, өзгелер түгіл, туған бауырым – сенен де жақын дос таптым!» – деп жазған еді, Шоқан туралы. Бұл «ала тіл» емес, жан сыры еді.

Омбыда адамдық бейнені содан ғана көрген Федор Михайлович, Омбы мен Семей арасында бірнеше күн серік болып, ауыр қатерді бастарынан бірге кешкеннен кейін, тіпті жақын көріп, екеуі бір дене болғандай боп кетіп еді. Енді сол дененің тең жарысын тағдырдың балтасы қақ бөліп шабуға тұр. Оған жаны қалай ауырмас?!

Досының ойы бұлайша ауырлауын айтпай-ақ, бет бейнесінен, қас-қабағынан түсінген Шоқан, көңілін көтеріп кетерлік себеп іздеді, сондағы тапқаны – Мария Дмитриевна.

Федор Михайловичтің оған құныға қарауын күннен күн үдете түсуін аңғарған Шоқан, аттанар күні таңертең, дағдылы қылжақбастығына бағып, әйелдерге байланысты бірдемелерді күлкі түрінде сөйлеп отырды да:

- Федор Михайлович! – деді бір сәтте.
- Әу, достым.
- Махаббатың болды ма сенің?
- Жоқ. Қызығуларым болды.
- Осынша жасқа келгелі махаббатың болмауы қалай?
- Сыныма толатын әйел кездеспеді.
- Сондай әйел енді ғана кездескен сияқты ғой?
- Кім? – деді бейғамсыз пішінде елендей қалған Достоевский.
- Мария Дмитриевна! – деді Шоқан жымып.
- Оны қайдан білдің?
- Көз қарасыңнан!..

Достоевский қабақ шытты да, үндемей қалды.

- Былайша мүләйімсігенмен ол да көзін саған солай тастайтын сияқты.
- Солай ма?! – деді, Марияның ондай қалауын абайламаған, іштей

«ендеше жақсы екен» деп қуанған Достоевский.

– Нақ солай Егер бұған дейін махаббат отына шарпылмасаң, сол оттың жүрегіңе түскен алғашқы ұшқыны осы болмағай да!..

– Бере гөр, тәңірі! – деп қалды Достоевский.

Достоевскийдің Исаеваға көз тастауын сезгенге дейін,

Семейде қалатын досын «жалғызсырар!» деп уайымдайтын Шоқанның көңілінен ол уайым арылған сияқты болды. Сондағы ішкі тілегі:

– Тек жаны сүйер жары болғай да!

Сондай толқымалы ойдағы олар амалсыз айрылысатын болды. Сөйтер алдында құшақтасып қоштасқан олар, көз жастарын сығып та алды. Исаев ол кезде мас және ұйқыда еді. Соны пайдаланып, коменданттан келген тарантасқа мінгелі шыққан Шоқанды, Достоевскийге ере Мария да жөнелтуге шыққан еді. Неге екенін кім білсін, достардың жыласқан қалпын көрген оның да жүйесі босап, біреу «сен неге жылайсың?» дер дегендей, немесе өзіне ие бола алмасын сезіп, «еңірегем даусым шығып кетер» деп қорыққандай, Шоқанмен қоштасуды да ұмытып, бетін шәлісінің етегімен басты да, қақпаға кіріп кетті. Онысын жыласқан достар сезген жоқ.

Айрылмасқа амалы жоқ олар, төстерін тақасып біраз тұрғаннан кейін, құшақтарын жазды. Содан кейін, «ал көріскенше!» деп қолдасқанда, Достоевский Шоқанға:

– Егер таба алсаң, маған құран мен Гегельді жібер, әсіресе философиясын; мүмкіндігіне қарай, тезірек! – деді.

– Тырысайын, – деді ол кітаптарды неге керек қылғанын біле алмаған Шоқан.

СІБІРДІҢ СЫРЛАРЫНАН

Шоқан Омбыға қайтқанда, орысша – «шхуна», қазақша «желкен» аталатын қайыққа мінді. Бұл кезде әнеукүні ғана теңіздей тарбия жайылып жатқан Ертіс, сабасына қарай сарқылып, тек кең арнасын толтырып қана ағып жатыр еді.

Орыстың «парус» деген сөзін, бұл маңайдың сушылары «желбезек» дейді екен. Қазақ тіліне кірген ол сөз Шоқанға жаңа да, қызық та көрінді. Оның білетін «желбезегі» – балықтың шықшытындағы тыныс алатын мүшесі. Оның дамылсыз желпілдеп тұратыны рас. Ал, мына қайық үстіне кенептен құрылған, қайықты жел екпінімен жүргізетін жалпақ қалқан да соған ұқсайды екен, сондықтан оны да «желбезек» деу, тауып ұқсатқан атау.

Желкенді Шоқанға Омбыдағы гарнизон начальнигі Насонов, өз қарамағындағы қайықтардан «затон» аталатын, Семейде жақын тұстағы қайықтар станицасындағы шеберлікте биыл ғана жасалғанын берді. Оның айтуынша, ықтасынға тартатын қайық, Омбыға кеп болса, бір жұманың ішінде барып қалуға тиісті.

Сәті түскенде, сол бір күндері шығыстан соққан екпінді самал, ыққа жүзген желкенді зымырата куды да отырды. Бұл қалпындағы жылжуы, желісті аттың жүрісіне барабар дерлік.

Шоқанның, қасында қайықшы солдаттан басқа кісі жоқ. Ол, былай да жел бүгілдіре итеріп келе жатқан желбезекті, әлденеге қозғай беруден тыным таппайды, Шоқанмен жөнді тіл қатыспайды.

Алғаш қайықтың жылдам жүзуін қызық көрген Шоқанның біраздан кейін іші пыса бастады. Адамның ондайдағы бір ермегі – өлең айту, немесе, соны ыңырсу болса, үн байлығын бермеген тәңірісіне өкпелі Шоқан, дөкір даусымен өңдетуге қымсынатын дағдысына бағып, «ың» деп дыбыс шығармай, көздерін табиғаттың тез алмасып келе жатқан әдеміліктеріне жалтақтай тігумен ғана болады. Көкіректегі ермегі – Семейде көрген-білген дері.

Семейде ол, тек досы Достоевскийді жеткізіп салуға ғана бармаған-ды, бағынышты генералы Гасфорттың «аса-құпия» деген бір тапсырмасын орындауға барған-ды.

Өткен қыстың аяқ шенінде Омбы арқылы Семейге, генералдық штабының сібірлік ерекше корпусты бақылайтын инспекторы – генерал-лейтенант Николай Семенович Хрущев өткен еді. Омбыға біраз күн тоқырамақ болған ол, бір мәселеде Гасфортпен жанжалдасып қап, бірер күнде Семейге жүріп кеткен. Жанжалы – оның қолында патша сарайының қасындағы сібірлік комитеттің председателі князь Чернышевтың «анықтай кел» деп тапсырған материалы бар; ол ішкі істер министрлігіндегі азиялық

департаменттің директоры Евгений Павлович Ковалевскийдің патша атына жазған хаты. Бұл хатта, өткен жаз Омбыға келіп қайтқан Ковалевский, Батыс Сібірдің басқару ісінде орысқа қаны жаттардың толып кеткенін баяндаған. Сонда ол – «корпустың генералы Гасфорт, штаб генералы Фредерике – немістер; соғыс губернаторының жәрдемшісі Гутковский, сібірлік казак-орыстардың бұйрықшыл (наказной) атаманы Кринский – поляктар; олар тез арада бір шведке Омбыдағы аса маңызды астық жұмысын басқарушы, онымен де қоймай. соғыс білімінен түк хабары жоқ Армондт есімді бір финді казак-орыстардың линиялық батальонына командир ғып тағайындады» деп мәлімдеп, бұлай болуға қатты наразылық білдірген. Словянофильдік иісі аңқыған бұл хатты тексеруді, патша сібірлік комитетке тапсырған; ол міндетті Н. С. Хрущевқа жүктеген.

Өзімшіл, ер кеуде Гасфортты қытығына тиіп екеуі ұрсысып айрылды. Хрущев Семейге жүріп кетті.

Семейде, одан арғы Сібірде оның анықтамақ болып бара жатқан мәселесі «шығыстық шекарадағы жәрмеңкелерге, Қытай компрадорлары¹¹ ағылшын мануфактуралары¹² түсе бастады деген хабар. Ол хабарға орыс өкіметі мазасызданып Хрущевқа осы сыбысты анықтап қайтуды тапсырған. Телеграфы, телефоны жоқ Семейге кеткен Хрущевтан көпке дейін хабар болмай, көктемнің ылайсаң кезінде, Гасфортқа «тез арада, маған Қиыр Шығысқа жұмсайтын бір барлаушы жіберіңіз» деген хат келген. Гасфорт ондай жұмысқа Шоқаннан лайық таба алмай, «бар, біл, қажет болса, жұмсаған жеріне барып қайт» деп Шоқанды жіберген,

Семейге барған Шоқан бірнеше күн Хрущевқа жолыға алмай әуре болды. Сондағы естігені әйел құмар және араққор генерал Семейге бара қызғылықты төскебасар тапқан да, жергілікті біреу қолдан ашытатын татымы күшті ақ араққа душар болып, күні-түні соны ішуден, «ғашығын» құшудан босанбаған. Қалада оған «қой» деуге батылы жететін ешкім жоқ...

Күндерін сондай «рахат» пен өткізіп жатқан Хрущевтың есіне, мемлекеттік тапсырма көктемде ғана түсіп, «жолы ауыр» деген Қиыр шығысқа өзі сапар шегуді қиынсынған да, Гасфорттан кісі сұраған.

Жергілікті жұрттың, әсіресе офицерлердің айтуынша, Хрущев бір ішсе құныға ішіп, талай күндер есін жия алмайды екен. Сол кездегі сандырақтары, сықаққойлардың аузынан шекті қатыратын нелер қызық анекдот болып тараған.

Сол қызықтарды ести, күле жүре, Хрущевтың қайда жұмсарынан хабары бар Шоқан, Қиыр шығыстың сол кездегі хал-жайын біліп те алды. Оған бұл мәліметті беруші, аты-жөні бізге өткен тараудан таныс Александр Иванович Исаев.

Қоғамдық өмірдің әр жүйесінде әрекет жасайтын адамдардың ақылдысы да, ақымағы да болуы сияқты, маскүнемдердің ішінде де сондайлары бары

мәлім. Біздің Исаев ақылды маскүнемдердің қатарына жататын еді. Оны араққа үйреткендер – шекара саудагерлері. Тіршілігі алдау-арбауға құрылған олардың Таможныйға түспейтін күні жоқ, бұл мекеменің чиновниктеріне әрдайым жалынышты. Ендеше, сый-сыяпатпен олардың аузын тығындап қою керек сондағы бір құнықтыратыны – арақ.

Араққа осылай үйренген Исаев, оны аузына алса, өзіне ие бола алмайтын халға түскенмен, есті күндері түгіл, есірік күндерінде ешкімге ұпайын ұттырмайды, қандай қылжақтап отырған халінде де есесін жібермейді. Ал есі бүтін кезінде одан ақылды кісі жоқ. Өзге ақылымен қатар, ол Россия намысын ешкімнен кем қорғамайтын отаншыл. Сондықтан бұл мемлекетке келер пайда мен зиянға, сау түгіл, мас кезінде де құлағы түрік.

Қиыр шығыстағы шекарада орыстың ар жақтағы мемлекеттермен сауданы көбірек жүргізетін жері – Кяхта қаласы. Жәрменкесі жыл сайын қыс – бір, жаз – бір болып тұратын Кяхтаға Исаев кем дегенде жылына бір, немесе, екі бармай қоймайды. Сонда шекарадан арғы елдердің не істеп, немесе не істеуге ниет етіп жүргенін тыңдап қайтады.

Россияның ол тұстағы көршісі Қытайды, ол кезде Цин патшалығы аталатын манжурлер билеп тұрған кезі. Феодалдық тіршілік жасайтын бұл патшалыққа он тоғызыншы ғасырда Англияның, Американың және Японияның капиталы кіре бастап, Қытай компрадорлары арқылы шекара саудасына өндіріс бұйымдарын басып кетуі мүмкін; екінші саудасына өндіріс бұйымдарын төгуге айналғаны рас. Бұдан Россияға төнетін екі қауіп бар: бірі–өндірісі күшті бұл мемлекеттердің арзан және көп бұйымдары, Россияның қымбат және аз бұйымдарын басып кетуі мүмкін; екінші – бері жылжуына кедергі қоймаса, жәйін жатқан кең Сібірге терең сұғынып, өз қарамақтарына алуға тырысуы мүмкін.

Исаевтың айтуынша, бұл қауіп соңғы біраз кездерде бәсеңдеді, оған себеп – Цин патшалығына бағынышты монғол халқының «арат» аталатын шаруалары (крестьян), сол патшалыққа қарсы бостандық қозғалысын жасауы. Он сегізінші ғасырда монғолдың ел аузында ертегі болып кеткен халықтық батыры – Амурсаннан бастап берген бұл қозғалыстың аяғы монғол халқының жапа-тармағай көтерілісіне айналып, соңғы ширек ғасырда мейлінше белең алған. Цинда оны басарлық күш жоқ. Капиталистік елдер бұл жағынан жәрдем бере алмайды.

– Ендеше, – дейді Исаев, – теңіздер мен мұхиттардың ар жағындағы алыстықта жатқан капиталистер Қытайдың компрадорлық саудагерлеріне көмектесе алмайды, Цин патшалығының араттарға шамасы келмейді, ендеше, компрадорларды әлсірету үшін, іргелес отырған Россияның монғол араттарына сүйемел болуына жағдай толық.

«Мақұл сөз екен» деген қорытындыға келеді Шоқан.

Ол кезде Тобыл губерниясының бір үйезіне саналатын Семейдің үйездік начальнигі Неволін еді. Негізі жуас және үстінен түскен арыздары көп оны, шадыр мінезді Хрущев иектеп ап, бірдемені сұрағанда болмаса, өздігінен аузын аштырмай қойған. Шоқан Хрущевқа сол арқылы жолықпақ болып жүрді де, үміті үзіле бастаған шақта, Омбыға оралуға ниет етті. Сол кезде Хрущевтың, есі дұрыстала ғап, өзінің шақыртуымен Омбыдан әдейі келді деген офицерді іздетті. Неволін арқылы ол тез табылды да.

Хрущев төмен чиндегілерге қатал, оларға бұйырудан басқаны айтпайтын кісі. Оның үстіне орыстан басқаға қырындай қарайтын – шовинист.

«Офицер» дегені монғол түсті біреу болып шыққанда ол айран-асыр қалды. Бұл түсті адамдардан офицер шыққанын ол естіген де, көрген де жоқ еді. Сондықтан, есіктен кіре тұра ғап:

– Батыс Сібірдің генерал-губернаторы, сібірлік ерекше корпустың бас командирі генерал-лейтенант Густав Християнович Гасфорттың жеке басының адъютанты корнет Чокан Чингисович Валиханов! – деп честь бергенде, ақырған кескінмен таңдана қарай қалды да, іле жыны ұстай ғап:

– Сен қайдан? – деді түйіле қарап.

– Омбыдан.

– Қай тағдырдың айдауымен?

– Сіздің шақыртуыңызбен.

– Мен... сені... шақырттым?! Ха-ха-ха!..

– Неге күлесіз?

– Мен сені... азиатты шақыртам?!

– Арнаулы – мені емес, генерал-губернаторлықтың офицерін.

– Сол сенбісің?!

– Кешіріңіз, генерал-майор! – деді қитықтанған Шоқан, – офицерлердің намысын қорғау туралы Ұлы Петрдің бұйрығы есіңізде болар? Менің үстімде де офицерлік мундир!

Өз көзімен оқымаған Хрущев, ауыздан-ауызға тарап жүретін бұл бұйрықты естіген еді. Петрден бұрын офицерлер солдаттарды, генералдар офицерлерді сабай берген. Орыс пен швед соғысында офицерлерінің ерлігіне көңілі толған Петр, өз оң қолы – Меньшиковтың атақты бір офицерді ұрып жатқан үстінен шығып бұндай халды тыю ниетімен, офицерлерге генералдардың қол қатпауы, қылмысы болса заңмен жазалау туралы бұйрық берген. Ол бұйрықты өзі де оқымаған Шоқан, кадет

кезіндегі сабақтан естіген.

Мына азиаттың ол бұйрықты білуіне іштей таңдана қалған, заң, шегінен аттауға батылы жетпейтін Хрущев қайымдасқан офицердің қасаруынан таулары шағылғандай болды да, енді «сеннен» «сізге» көшіп:

– Отырыңыз! – деп орын нұсқады.

Аз уақыт тіл қатысқанда Шоқан Хрущевтың түр-тұлғасына көздерін жүгіртіп үлгерді. Ол жуантық тапал денелі, қан-сөлсіз ақ сарғылт кескінді, мықыр мойынды адам екен.

Ол ашуланғанда бойы дірілдей қалатын сол дірілі тез тарқай қоймайтын адам еді. Шоқанмен қайымдасқан шақта да сөйткен. Икемге келе онысы бәсеңдеген сияқтанғанмен, әлі де астынан толқитын судай, сырт бейнесі жыбырлап тұр. Сондықтан, ол «отырыңыз!» деп сыпайысығанмен, әрі асығыс, әрі «тағы да толқытып алармын» деген қауіппен Шоқая:

– Рахмет, Ваше превосходительство! – деді ақырын дауыспен.

– Отырыңыз! – деп қайталады Хрущев бұйрықты өтінішін қайталап, жазба столының бергі бетінде екі креслоның біріне өзі отырып, бірін Шоқанға нұсқап.

– Рахмет. Асығыспын.

– «Асығыс» қалай? Қайда? – деді Хрущев.

– Омбыға!

– «Омбыға?!» Неге?

– Генерал Гасфорттың тапсырмасымен келген едім. Ол тапсырманы орындадым.

– Қандай тапсырмалар?

– Ол мәліметті генералыма ғана жеткізем.

– Маған ше?

– Сіз бен менің байланысым жоқ.

– Не дейсің?! – деп, ашуы қозып кеткен Хрущев, төменгі ернін тістеп, он, жақ жұдырығын түйе орнынан атып тұрып, қимылсыз Шоқанға кердеңдеген адыммен жақындай бергенде, көңіліне «қойып жіберер ме, кәпір?!» деген қауіп туа қалған Шоқан, жасқанарлық жер жоғын байқады да және өйтуді намыс көрді де, айбат шеккен кескінмен:

– Сізге әлі де Ұлы Петрдың бұйрығын ескертем! – деді.

Ашуы қоза түскен Хрущев, Шоқанның көз алдына саусағын безеп:

– Мен саған көрсетем! – деді.

– Не көрсетесіз?

– Чиніңді сыпырттырам!..

– Ол сіздің, хұзырыңыздағы жұмыс емес, Ваше превосходительство!

Ашуы тіпті қайнап кеткен Хрущев ықылық атты да, есікті нұсқап «шық!» деп ақыруға ғана шамасы жетті. Әскерлік бұрылыспен жалт беріп, теріс айналды да, Шоқан шығып кетті. Сол бетінде Ертісте дайын тұрған желкеніне мініп Омбыға бет қойды.

Насонов айтқандай, ыққа қарай әрі су, жел айдаған желкен, зымырай жүзді де, айналасы бес-алты күннің ішінде Омбы портына жетіп барды.

Ол, әрине, кеңсеге келе, генерал Гасфортқа Семейде көрген-білгендерін қысқаша, бірақ толық дәттеп берді. Хрущевтің алдында ерсінгенмен, одан ажырай, қазақтың «мықтыменен күреспе. Мықтыменен күрессең Жығылсаң да, жықсаң да жара түсер денеңе» деген мәтелі түсіп, «қызметі де, өкілдігі де зор неме, ретін тауып сүріндірмесе не қылсын!» деген қауіпте қайтқан еді. Онысын начальнигінен жасырған жоқ. Хрущевпен әнеукүні ұрысып айрылған Гасфорттың көңіліндегі кірбің әлі тарап болмаған, сондықтан шағым айтқан Шоқанға:

– Әй, оны қоя тұр! – деп қолын бір-ақ сілтеді. Сондағы сүйенгені – сарай министрі князь Голицын. Патшаға ықпалы күшті дейтін ол тұрғанда, Гасфорт сөзі тыңдаусыз қалады деп қыңбайды.

Шоқан Семейден әкелген хабарлардың көбіне көңілі көншіген Гасфорт, бір ғана хабарды көңіліне кідік алды, ол, шекараның арғы бетіндегі монғол араттарының қозғалысы, «қозғалыс» емес-ау көтерілісі.

Гасфорт көтеріліс атаулыға, әсіресе шаруалар көтерілісіне жаны түршіге қарайтын кісі. Европалық шаруалар көтерілісінен де хабары бар ол, орыстың крепостной шаруаларының көтерілісі не екенін жақсы біледі. Кіші орыстар (малорусь) жерінде шыққан бірер зор көтерілісті өзінің де қан-жоса ғып басқаны бар. Ал, егіні аз, малы көп деп санайтын Азияда, әсіресе көшпелі монғолдарда, ең алдымен «шаруалар» аталатын қоғам жүйесі бар деп, бола қалған күнде оларды көтеріле қояды деп ойламайтын.

Сол ойды Шоқанның хабары түсірді. Гасфортқа қажеті шекарадан арғы монғолдар емес, одан бергі «бурят» аталатындар. Естуінше, «ұлы орыс», «кіші орыс», «ақ орыс» аталатындар өзара қандай жақын болса, тағдырлары қандай тұтас болса, монғолдар мен буряттар да сондай. Әр

жүйелі орыстардың көп ғасырларға созылған шаруалар көтерілісі бір-біріне ете ұқсас, бірі мен бірі айрылмастай сабақтасып жатады.

Сол сияқты монғол араттарының көтеріліс «сырқаты» Россия шегіндегі тұқымдастарына, яғни буряттарға жұқса қайтпек?

Буряттар бұның емес, Шығыс Сібірдің генерал-губернаторына бағынышты ел, сондықтан олардан келетін пәле, ең алдымен бұған емес, Муравьев-Амурскийге тиеді. Бір жағынан Россия мемлекетінің де тиыштығын көксейтін Гасфорт, Шоқан хабарын естігеннен кейін, беделді саналып келе жатқан бақастаны – Муравьевқа кір келтіру мақсатымен, «осылай да осылай» деп күтілетін қаупі туралы ойын сол кездің ішкі істер министрі – князь Долгоруковке хабарлап, оны астыртын тексертуге өзінің бейімділігін мәлімдеді.

Жауабы «эне, міне келер» деп Гасфорт асыққанмен, Долгоруков асықпай, «астыртын кісі жіберуіңізге қарсылық жоқ» деген «немқұрайды» хаты жаз ортасы ауа ғана жетті.

«Кімді жіберу керек?» деген сұраудың жауабын Гасфорт тез тапты: «Әрине, Шоқанды!». Бұл ұсынысты Шоқан бірден қабылдады. Семейден арғы Сібірді, оның халықтарын, әсіресе, Байқал көлінің төңірегіндегілердің олардың ішінде саналы адамдарды, әсіресе, Доржи Банзаровты көру Шоқаның зор арманының бірі еді.

Ол тез жүріп кетті. Бүкіл Сібір бір ғана әкімшілікке бағынатын кезде 1727 жылы орыс пен қытай мемлекеттерінің «кяхталық» аталатын сауда шарты жасалған; сол шарт бойынша Россияның мойнына мінген, әлі төленбеген бір борышты Қытай өкіметі, кейін екі әкімшілікке бөленген Сібірдің бірде шығысынан, бірде батысынан даулап, Россияның жоғарғы өкіметі арқылы екеуін де оқтан-тектен мазалай беретін, сол мазалау, биыл да болып, Шоқан Шығыс Сібірге осы мәселені анықтап қайтуға жіберілді.

Темір жолы жоқ Сібірдің ол кездегі жылдам көлігі – ылау. Кейін темір жол түскен жүйенің ен бойында, сол кезде жалғаса тұтасқан жәмшік. Солардың бірінен біріне ауысқан Шоқан, аттар күйлі, жер құрғақ, жол даңғыл шақта, Омбыдан бірнеше мың шақырым тұратын Үркітке (Иркутск) жарты айда жетіп барды.

Өзі бірінші рет келіп тұрғанмен, Шоқанның Үркіт туралы оқығаны да, естігені де көп еді. Омбыдан аттанар алдында соларын екшеп, қалта книжкесіне қысқаша анықтама жазып алған. Осы анықтамада айтылған сөздер! орыс жауынгерлері Үркіттің алғашқы іргесін 1661 жылы Үркіт өзенінің Аңғараға құятын сағасына «Үркіт қыстауы» деген атпен орнатады. Сол қалашық жылдан жыл үлкейе береді де, ақыры зорайып, 1803 жылдан бастап бүкіл Сібірді билейтін генерал-губернаторлық сонда орнайды; ол Россияның монғолдар және қытайлармен саясаттық, саудалық қарым-қатынас жүргізетін орталығы болады.

Сібірге жыл сайын терең сұғынып, арғы шеті Камчатка мен Сахалинге барып тоқтаған Россия өкіметі, игере бастаған жылдарынан-ақ, кең Сібірді айдау, қамау өлкесіне айналдырады. Оған ең алдымен орыс-швед соғысынан кейін қолға түскен шведтер жөнелтіледі. Содан кейін, «поляк литва көтерілісшілері», «декабристер», «петрошевшілдер» тағы сондай «қарғалғандар» лек-легімен жөнелтіледі де отырады. Басы Қазан қаласындағы лагерьден шығатын бұл ұзақ «кеш», жолшыбайғы қалаларда азды-көпті кідіріп, соңғы көлік ағытатын қаласы – Үркіт болады. Оның ащы дәмінен Сібірге айдалатын қылмыстылардың татпай кеткендері жоқ. Сондықтан жалпы Сібірді Россияның «кең абақтысы» деп атайтындар, Шығыс Сібірді сол абақтының тұйық өңіріне, Үркітті темір қақпасына санайды.

Осының бәрін жазба және ауызша материалдардан жақсы білетін Шоқан, сол абақтыны көруге құмар еді. Міне, соның сәті енді ғана түсті.

Сырт көрінісінде Үркіттің Омбыға ұқсастығы да, өзгешелігі де бар екен. Ұқсастығы: Омбы осы есімді өзеннің Ертіске құяр тұсындағы тау тәрізді биік дөңнің қыратына орнап, етегін күнгей жақтағы кең ойпатқа жайып жіберген, Үркіт те сондай, оның да теріскей жағы Саян тауының аласарып жеткен жотасына асыла, етек жағы Үркіт өзенінің Аңғараға құятын сағасына жайыла орнаған екен. Айырмасы: Омбыны сол есімді өзен ғана қақ жарып, Ертіс күнгей-батысын орап қана өтеді. Үркітті Аңғара қақ жарып ағады екен. Бұның да жалпақтығы мен екпінділігі Ертіске таласарлық. Қала көлемі Омбыдан кең сияқты.

Шоқанның ойы атының басын қолында адресі бар Банзаровтың пәтеріне тіреп, қаланы содан кейін аралау, жабдықтарын содан кейін бітіру еді. Үй адресін ол тез тапты. Сібірлік қалаларға тәуелді, асты күйдірген кірпіштен, үсті қарағай бөренелерінен құралған, аумағы да, қорасы да кең, ұсқыны салтанатты екі қабат үй екен. Бірақ іздегені үйінде болмай шықты. Ол әлдеқайда жолаушылап кеткен.

Енді қайда түсуді білмей аңырған Шоқанға, әлдекім, осы қалада мейманхана міндетін атқаратын атам заманнан «ақ үй» аталып келе жатқан жұртқа түсуді етінді. Үркіттегі аз ғана ескі үйдің бірінен саналатын бұл үйді мазақтаушылар, Солтүстік Америка құрама штатының Вашингтондағы «ақ үй» аталатын өкімет астанасына балап, Үркіттің «ақ үйін» «Россия тұтқындарының астанасы» деген лақап таратып жіберген. Соны білетін Шоқан, «ақ үйге» барса, кірпіштері жеміріліп, қарайған бөренелері көрінеу көзге шіріп, құлағысы келгендей бір жағына қарай қисая қыңырайып тұрған, арық түйедей арбиған бірдеме. Оған түсуге көңілі соқпаған Шоқан, «тағы қайда орын бар?» деп сұрастырса, «бүкір үйде» (горбатый дом) болуы мүмкін дегенді айтты біреулер. Оған барса, өзен жағасына бүкшіе орнаған, тәп-тәуір қарағай үй екен. Үркітте бұндай үй барын да Шоқанның құлағы шалған. Естуінше, «ақ үй» де, «бүкір үй» де генерал-губернаторлықтың қарамағында, оларға құрметті қонақтар

орналасады.

Шоқан кіріп көрсе, «бүкір үйдің» ішкі бөлмелері де жинақы екен. Документтерін көрген комендант, Шоқанның түсуіне ұлықсат беріп, тәуір бөлмелерінің біріне орналастырды.

Ол күні тыныққан Шоқан, ертеңіне генерал-губернатордың кеңсесіне барды. Оның бағына қарай, Шығыс Сібірдің бас әкімі Муравьев-Амурский граф қызметінде екен. Гасфорттан келген қонақты кім болса да тез қабылдамай, көпке дейін тұрқын созып әуре қылатын еді. Амурский өйтпеді, адъютанты арқылы аты-жөнің қызмет бабын естіген Шоқанды ілезде қабылдады.

«Түлкінің жүгірісін қыран байқар» дегендей, ол екеуі бір-бірінің әужайын алғашқы кездескеннен-ақ байқап қалды. Графтың байқауынша, осынау жігіт жас та болса ақыл-ойдың түйіні сияқты адам. Бағалауынша, «бұл – Банзаров номер 2». Араларындағы айырма, – Банзаров көп сөйлеуді жақсы көретін шапшаңбай, ал, мынау, өзі аз сөйлеп, көп тыңдайтын сабырлы; Банзаровтың қылық-мінездерінде торығу, шаршау, жасқану тәрізді сақтық белгілері бар сияқты; ал, мынау, әлі бауы ашылмаған бала бүркіттей, неге сілтесең де түскелі тұрғандай». Шоқанның байқауынша: қоңыр енді, ашаң сидам бойлы, мұрындылау, көзділеу, қабақтылау, сұлу кескінді, түктері қара майдай жылтыр қара, кішіпейіл Амурскийдің сөз әлпетінде отаншылдық, мемлекеттік ой-сана бар сияқты. Бірін-бірі осылай ұғынған олардың ашық кеңестерінде әрқайсысының өз көздеген мақсаты бар. Амурскийдің мақсаты, «мынау ойлы, саналы, білімді жасты өзіне жәрдемшілікке аударып алуға болмас па екен?» Шоқанның мақсаты – бұған дейін патша әкімдерінен ойлы, парасатты адамды кездестірмеген ол, Амурскийді көргеннен-ақ кен өзегіне кездескендей боп, не асылы барын түптей қазып байқамақ.

Амурский кеңес үстінде Сібірдің географиясын да, ұлттарын да тәп-тәуір білетінін аңғартты. Жүйелі әңгімелерін де ол содан бастап, кабинетінің арқа жақ қабырғасында құрулы тұрған, етегі келте, ақ жібек шымылдықты таяқпен сырғыта тұрып, тасаға ілінген географиялық картаға Шоқанды шақырды. Шоқан таянып барып көз тіксе, Сібірдің географиялық картасы екен.

– «Сібір» деген осы, – деді Амурский, карта төңірегін таяғымен шолып, – географтардың есебінше, бұның жер көлемі бүкіл Батыс Европадан үш есе артық!

– Білем, – деді Шоқан.

– Бүкіл Азияның орталық кіндігі Сібірде екенін білесіз бе?

– Білмеймін.

– Білмесең, – деді Амурский, таяғының үшін Саян тауларының етегіне жүгіртіп, – мынау ирек «Ұлуғ», мынасы «Кішік» хемдар аталатын екі өзеннің мына жерде түйісіп, ар жағы Енисей аталып ағатын тұсында¹³. Бұл өлке манжурлық қытайдың, монғолдар княздігіне қарайды. Тұрғын халқын уранхай дейді.

– Оны білем. Арғы түбі бізге туыс, түркі тұқымдас халық.

– Мен де солай естідім. Ал, – деді Амурский, таяқ үшімен Сібір картасын тағы айнала шолып, осынша кең жерде қанша халық тұрады десеңізші! (Жауап күткендей Шоқанға қарап еді, ол үндемеді). Не бары екі жарым миллионға толмайды. Ал, бұдан жер көлемі үш есе тар Батыс Европада ширек миллиардтан астам халық бар.

– Одан хабардармын.

– Орал тауынан 16-ғасырда өткен орыс қаруы, айналасы бірер ғасырдың ішінде мұз теңізін жиектеп отырып, Камчатка мен Сахалинды Россия қарамағына қосумен тынды.

– Білем.

– Бұл теңіздің «Беринг» аталатын себебі не? – деді Амурский, таяғының үшін сол есімді судың суретіне тіреп.

– Алғаш ашушы –Беринг болғандықтан шығар.

– Ол кім?

– Солтүстік полюстің жер-суын зерттеуші ғалым, – деді Шоқан, Амурскийдің бұл сұрауды неге беруіне түсінбей.

– Ұлты?

– Менімше – неміс.

– Білдің. Сол ма осы теңізді алғаш ашушы?

– Енді кім, Жоғары мәртебелім.

– Біздің казак-орыс атаман Дежнев. Әңгіме ғып тұрған теңізіміздің жағасына Дежнев, Берингтен алдақашан бұрын барып, орыс тұрағының қазығын қаққан.

– Мен мұны естімеген ем.

– Біздің естігеніміз әлі көп, господин поручик өзіміздің жетістігімізді басқаға жапсыра салу кемшілігі Россиядағы жаман әдеттің бірі.

– Рас, Жоғары мәртебелім.

– Сібірдің жер байлығы ше? – деді Амурский, картадан креслосына оралып. Алтынның дүние жүзінде ең көп жері, осы Сібір. Бұның алтыны құмымен сапырылыса араласып жатыр. Тұрғын халықтар оны көне заманнан бері елеп алатын болған. Россияның қолы жете, молырақ еленіп, соңғы бір ғасырда мың бұттан астам алтын екшелді деген мәлімет бар. Алтынның молдығымен қатар құнсыздығы да сондай: топырағы торқа болғыр Ұлы Петр, Тобыл қаласында салынған шіркеудің төбесін жабуға отыз алты бұт алтынға ұлықсат еткен! Ағылшындар мен американдар қолға түскен алтынын банк қоры ғып сақтайды. Россия ондай халге әлі жеткен жоқ.

– Рас, Ваше превосходительство.

– Алмазы ше? Біздің бір ғана Якутияның өзіндегі алмаздың запасы жер шарының батыстық жарымындағы запасқа тең деседі. Американың Аляска арқылы Сібірге қол созуы да сондықтан, әсіресе, қазіргі Қырым науқаны қызып жатқан кезде; бірақ, – деді Амурский қызына сөйлеп, – одақтастардың тұмсығын Севастополь қорғанысында қиратып жатқан орыс жұдырығы, Аляска жақ шекараны да солай қорғай алады!

– Сенеміз, Ваше превосходительство, – деді Шоқан селсоқтау дауыспен. Өйткені «Қырым науқаны» деген атпен орыс және одақтастар (Англия, Франция, Италия, Түркия тағы басқалар) арасында 1853 жылдан басталып қызу жүріп жатқан соғыста, экономикасы мен мәдениеті Еуропаның артында қалған Россия жауларынан қатты таяқ жеп жатқан. Соған орыс армиясының өзге жауынгерлеріндей Шоқан да іштей қатты намыстанатын. Бұл мәселеде Амурскийдің әу-жайын біліп алмай өз сырын ашқысы келмеді.

Амурский таяғымен шолып тұрғандай географиялық карта Гасфорт кабинетінің нақ осындай қабырғасында, дәл осылай ілулі тұратын. Ол біріне-бірі тасаланған бірнешеу болатын. Бұнда да солай екен; бергі бетінде – физикалық карта, екінші қабатында – географиялық. Үшінші қабатта – тарихи-этнографиялық. Бірақ Амурский геологиялық этнографиялық және басқа карталарды көрсетуге асықпай, әуелі географиялық картаның саяси жағын тамамдап алғысы келді. Ондағы ойы, өзінің мемлекеттік істерін ойдағыдай орындап жүрмін деп сенетін ол, батыс көршісін, яғни Гасфортты орындай алмай отыр деп ойлайтын сондықтан адъютанты айта барсын деген пікірмен:

– Сібірдің солтүстік жағына біз берік орнап алдық, – деді ол таяғының үшімен Алтай, Тарбағатай Тянь-Шань тауларының картада тарғылданған жоталарының қырқаларын шолып, – бұл тұстарда Россия шабан қимылдап жатыр. Ал, ұмтылғыш Англия Индия арқылы, Орта Азияға жыл сайын ілгері сұғынуда...

– Сөзіңізді бөлгенге кешіріңіз, – деді, өзін Батыс Сібірдің отаншылығын деп санайтын Шоқан, Амурскийдің сөзін бөліп, – бұлайша қарасақ, Хива хандығы Россияның табалдырығына тіпті таяу тұр ғой...

– Дәл солай! Осы ойықты, – деді Амурский таяқ үшін Россияның сол кезде Күнгей шығыс шегіне жүгіртіп апарып, Каспий теңізінің шығысына тіреп, тез тегістеп, Памир, Алтай, Тянь-Шань тауларын отанымыздың табиғи қорғанына айналдыру керек.

– Әрине, – деді Шоқан, – бірақ бұл Батыс Сібірдегі генерал-губернаторлықтың әлі келетін жорық емес.

– Мен олай деген жоқпын, поручик – деді Амурский Шоқанның намыстана қалғанын түсініп, – Россияның шығыстағы кезекті саясатын айтып тұрмын.

– Ол дұрыс.

– Ол үшін ең алдымен қырғыз-қазақтың Россиядан тысқары жатқан өлкелерін мемлекетімізге қосу керек! – деп таяғымен Түркістанның және Жетісудың өлкелерін шолып өтті.

– Бұл пікірге қосылам.

– Бұл жұмыста сіздің еңбегіңіз ерекше болу керек – деді Шоқанды ақылды офицерге санап үлгерген Амурский.

– Орыс офицерінің мундирін бекерге киіп жүрген жоқпын, Ваше превосходительство, – деді Шоқан честь беріп, маған тапсырылатын іс болса, абыроймен орындауға тырысам.

– Сенем! – деді Амурский, әскери дәрежесінің үлкендігін пайдалана, әрі өзіміне Шоқанның арқасынан қағып.

Карта қасында одан әрі қақырайып тұра беруге жалыққандай, немесе, қатпардағы өзге карталарды көрсеткісі келмегендей, Амурский столына беттеді де, Шоқанды да отыруға шақырған белгі көрсетті. Өзге карталарды да көргісі келген Шоқан «мүмкін болса!» деп, өзі қарауға ұлықсат сұрады.

Сібірдің ол кездегі геологиялық картасы өте кедей еді, сондықтан Шоқан оған көзін көп тоқыратпай, тез аударып жіберді де үшіншіге біраз уақыт үніліп алды.

Бұл карта Гасфорттың кеңсесінде де бар. Соған және архивтік материалдарға қарағанда, Батыс Сібірде әр түрлі ұсақ ұлттар жиілеу, Шығыс Сібірде сиректеу болатын. Ал, барлық Сібірді тұтас алғанда, Батыс Европада үш есе үлкен оның бойында не бары екі миллионға жетпейтін халық; ал, Европада – ширек миллиард!.. Халық әсіресе, Шығыс Сібірде сирек. Ондағы тұрғындардан жүздеген шаршы шақырымға бірен-сараннан

ғана адам келеді. Бұл жерлерді қалай толтыру жайлы, Шоқанның Омбы әкімдерімен пікірлесіп, тиянақты жауап ала алмағаны бар. Ондай жауапты Амурскийдің де бере алмасын болжаған Шоқан, саналы әкім деп түсінген оның, тым болмаса қиялын байқағысы кеп, Шығыс Сібірдегі халықтарды біле тұра білмегенсіп:

– Ойпыро-о-ой! – деді даусын соза, таңданған кескінмен, – бұл жақтағы Сібірде де толып жатқан халық тұрады екен-ау!

Одан әрі халықтар атын санай бастады: юкагирлер, тунгустар, якуттар, монғолдар, буряттар, даурлар, камчадандар...

– Олар көп! – деді, әрі қарай санауын тыңдағысы келмеген Амурский, – отырыңыз, мұнда!

Ол ұсынысын тыңдамауды әдепсіздікке санаған Шоқан, нұсқаған орынға отырды. Одан әрі не десулерін білмегендей, екеуі де аз уақыт тына қалды. Сол тұйықтан шығуды Амурский бастап, қалжыңды кескінмен:

– Қалай Густав Христианович, сувенирлер, коллекциялар жинауда құмар еді ғой, ол? Әлі де сөйте ме? – деді.

– Иә, ондайы бар, – деді Шоқан, бұл қалжыңның арты неге соғарын шамалай алмай.

– Германштадтан алған қызыл қарындашының тұқылын әлі сақтай ма?

Шоқан күліп жіберді: Өйткені: «Венгрия науқаны» аталатын соғыста, Россия Австрияны жеңіп, бітісу шартына қол қоюды бірінші Николай, сол соғысқа қатынасқан Гасфортқа тапсырыпты-мыс, «сол шартқа Германштад қалада осымен қол қойған едім» деп, бір жуан, қызыл қарындаштың шынжырлы тұқылын Гасфорттың төс қалтасынан тастамайтынын білетін. Сол қылығын омбылықтар оңашада ажуалап жүретін. «Сол ажуа Үркітке де жеткен екен-ау!» деп күлді Шоқан. Бірақ, генералын қылжаққа қиғысы келмеген ол, күлкісін тез тыйып:

– Густав Христиановичтің жақсы жауынгер екені рас та ғой! – деді.

– Ендеше неге күлдіңіз?

Күлерлік қылық-мінездері де бары рас.

Генералын қорғаштауына іштей риза болған Амурский, ойында жалпы Сібірді, оның ішінде, – Шығыс Сібірді қайткенде халыққа толтыру мүддесі бола тұра, кіші офицермен, оған қоса отар халықтан шыққан офицермен бұл қытықты мәселені кеңескісі келмеді.

Қалай кеңеседі?

Сол бір тұстағы Сібірдің қоғамдық тұрмысы, әлеуметтік теңсіздік жағынан, іші-сырты түгелімен сыздаған сырқат, олардың біреуін қозғасаң бәрі де қақсай жөнеледі. Соны білетін Амурский, бұл мәселеге жолағысы келмеді, сондықтан, өз әміріндегі қай халық қалай тұруы жайында сөйлеспеді.

КЕШІРІЛМЕЙТІН КЕК

«Кяхта шарты» дегенді Гасфорт көпірте сөйлегенмен, жәй-жапсарын Шоқан Үркітке келе білсе, шынтуайтына келгенде, үрейлене қоярлық ештеңе емес екен, тіпті, айта берсең, түкке де тұрмайтын бірдеме сияқты: баяғыда манжурлік Қытай мен Россия арасында, граф Савва Рагузинский қол қойған шекараны белгілеу шарты болғаны рас, соның бір тармағы – сауда-саттықты қалай жүргізу; одан бері сан жылдар өтіп, сан саудалар жасалып, алғашқы шарттың мазмұны түгіл қағазы да тозған, жазулары оқуға келмейтін халге жеткен. Бірақ Манжурдің айлакер өкіметі, Россияны әурешілікке сала беру үшін, тозған шарттың түймедейін түйедейге айналдырып, әлсін-әлсін мазалай беретін. Россияның сыртқы істер министрлігіне түскен бұл хатты, оның Азиялық департаментіндегі кеңсешіл чиновниктер «тексеріндер» деген немқұрайды сөзін, Сібірдің кейде батыстық, кейде шығыстық әкімдеріне жолдай салатын.

Шоқан Шығыс Сібірге сол істі анықтауға барғаннан кейін, Амурский тиісті мекемелеріне тапсырып, олар алдақашаннан сақталатын анықтамаларды көрсетумен ғана қанағаттанды. Одан әрі қазғылайтын ештеңе жоғына көзі жеткен Шоқан көргеніне мәз болды.

Содан кейін қайтып кетуге де мүмкіндігі бар Шоқанның атағы жер жаратын Кяхтаны көргісі келді. Өйтуіне тағы бір себеп, ынтасы құрып іздеп келген Доржи Банзаров, Амурскийдің әлде не тапсырмасымен, Шоқан Үркітке келер алдында соған кеткен екен де, әлі де біраз отырып қаларлық жайы бар екен.

– Патша әкімдерінің бұратана ұлттардан шыққан білімділерді оншалық ұнатпауын аңғартатын Шоқан Банзаров жайында Амурскиймен сақтана сөйлесті. Банзаровпен таныстығын жасырған Шоқан, оның есімін, қандай адам екенін Амурскийдің аузынан естігенде, буряттан да бұндай ойшыл оқымысты шығуына таңданған боп, беретін бағасына тереңдей түскісі келді.

Амурскийдің сипаттауынша, Банзаров Сібірдегі ғалымдардың ең биігі. Ол барып тұрған феномен.

– Жалғыз ғана «әттегенесі», – дейді Амурский, демін соза алып, – сонша білімді, сонша талантты, сонша іскер адам, соңғы кезде ішімдікке салынып, бүлініпкіреп жүр!..

Банзаровты көруге бұрынғыдан бетер ынтыққан Шоқан Кяхтаға баруын, Амурскийге тек жер, ел танумен ғана байланыстырып еді, граф ол тілегін бірден қабылдап:

– Банзаров Сібір өлкесін ең жақсы білетін адамдардың бірі, егер бұл жақтың өзге тұстарын да көргіңіз келсе, егер өзі тілесе қалаған бетті

Банзаровпен бірге аралауыңызға да болады.

– Өте жақсы болар еді, – деді Шоқан.

Амурский Банзаровқа записка жазды және Шоқанның қолына жолшыбайғы жәмшіктердің «курьер» аталатын тығыз жүрісін пайдаланатын жолдама ұстатты.

Үркіттен Кяхтаға беттейтін жол, Байкал көлінің күнгей жағын орап кетеді екен де, Селенга өзенінің құйылысына жете, сол өзенді сағалай оңтүстікке ойысады екен.

Байкал жағасындағы табиғат көркемдігі тамаша: оң қанатта орманға бөленген таудың жоталары мен сайлары, сол қанатта ұшы-қиыры жоқ сияқты тулай толқындап жатқан жасыл жайқын көл.

Байқалдың қандай көл екендігіне Шоқан география білімінен көптен таныс та, көруге құмар да. Бірақ, бұл жолы оның көңілін көл қызығы емес, ой қызығы көбірек тартты. Оның қазіргі ынтасы – тезірек Кяхтаға жетіп, атағы күшті Банзаровты тез көру. Ол туралы естігені көп болғанымен ана жылы Омбыда бір-ақ рет жолғасты. Ол кезде жеткіншек (подросток) жаста болғандықтан, еркін сөйлесуге әрі қымсынды, әрі уақыт аз болды. Бірақ сөз әлпетінен ой-санасы үлкендігін, Россияның, әсіресе Сібірдің бұратана (инородцы) аталатын елдеріне қамқоршы болу ойын абайлап қалды,

Банзаров жазған еңбектерден оның қолына әзірге түскені – «Қазан университетінің ғылымдық хаты» аталатын жинағының 1846 жылы басылған үшінші томында «қара-сенім немесе монғолдардағы шамандық» деген есіммен жарияланған еңбегі. Шоқанды бұл еңбекпен Кадет корпусының оқытушысы Николай Федорович Костылецкий таныстырған да, Банзаровтың бұл еңбегін неміс философы – Людвиг Фсербахтың «Христьян дінінің мәні (сущность)» аталатын атақты еңбегіне теңеп, «бұл материалистік тұрғыдан жазылған ғылыми маңызы өте терең, шаманизмді түсінуде бұл бірінші жаңалық» деген. «Қара дінді» шұқшия оқыған Шоқан, оның философиялық жағынан гөрі, әдеттік жағына көңілін көбірек бөліп, қазақ тұрмысынан да шаманизмнің іздерін тапқан. Осы тақырыпта онымен пікірлесуге құмар да. Оның үстіне, Банзаровтан естіген саяси идеалдар туралы пікірлесіп, бұл мәселеге тереңдемек те. Шоқанның Банзаровпен тез жолығуға асығатын себебі осылар.

Көңіл асыққанмен, ат жүрісі асықпады. Селенганы сағалаған жол, Саян тауының «Алмалық» аталатын бір сілемін аралап отырады екен де, әрірек белесті тайга біразға дейін қоршап барып, «Қаз көлі» аталатын тұстан әрі орманы сирей, белесті кең далаға шығады екен. Бұл тұста да табиғаттың қызғылықты суреттері көп болғанмен, Шоқанды билеген ой – Кяхтаға тез бару. Жолшыбай ылаулаған ол, нысаналы жеріне жұмаға жақын жүрді.

«Дауылпаз деген құс бар, даусы жер жарады, қасына келсең

жұдырықтай» дегендей, атағы жер жаратын Кяхтаны көргенде, «Е, осы ма еді!» деп, Шоқанның көңілі толмай қалды. Теріскейдегі дөңестен құлдырай құлайтын жолдан шаланың бар бейнесі алақанның аясындай көрінеді екен: көлемі Батыс Сібірдегі қазақ-орыс станицаларының кішігіріміндей-ақ; азғантай көшелерінің орталықтағы біреуі ғана түзулеу, өзгелерінің бәрі сай-саланы қуалаған қиқы-шойқы; қаланы қақ жаратын тереңдеу сайда су сияқты бірдеме жылтырайды, ылаушының айтуынша, «Кяхта» деген сол. Ол өзен емес жәй бір жылай жылжып жататын жылға сияқты. Екі этажды үлкендеу үй бұл қалада бір-ақ жерде ербиеді. Ылаушы оны «Монғол-орыс школасы» дейді; сол тұстағы алаңда жалғаса салынған, ақпен боялған ұбақ-шұбақ ұзынша сарайлар, оларды ылаушы, – «жәрмеңке дүкендері, саудасыз кезде есіктері жабық іштері бос тұрады» дейді. Қаланың арғы шетінде қызыл кірпіштен қаланған, мұнаралары биік шіркеу шошаяды.

– «Троицко-Савск шіркеуі» деген сол, – дейді ылаушы, – Байкалдың бер жағында бұдан биік те, кең де, көркем де құдай үйі жоқ. Содан әрірек көрінген ұзынша үйлер, шекара күзетіндегі әскер тұратын казармалар. Онан әрі – Монғолия...

Жәмшік салтында жолаушы атының басы, – «тоқырау қорасы» (постоялый двор) аталатын үлкен қарағай үйдің қақпасына тіреледі. Шоқандар да сөйтті. Олар тоқырағанда үйдің ашық терезесінің біреуінен дуылдаған сөз, саңқылдаған күлкі естілді. «Бұл не?!» деп елеңдегендей болған Шоқанға:

– Кең бөлмесінде дойбы мен карта ойыны жүріп жатады, – деді ылаушы, арбадан түсе беріп, – көңілді отыру үшін, ойыншылар арақ та ішіп қояды, – монғолдың «арахы» деген атпен, айраннан я қымыздан жасайтыны, орыс арағынан күшті, басты қатты ауыртады. Жиналатындар, көбінесе, шекарашылар; яғни буряттың казак-орыстары, қатты ішеді, олар мас та болады, олар төбелеседі де, әсіресе орыс казак-орыстарымен... Кісі өлімі де болып қалады...

У-шуға қарағанда, қазір де бір жанжал болып жатқанға ұқсайды. Не істеу керек? Үйге кірсе ме, кірмесе ме?

Шоқан сол сұраудың үстінде ұзағырақ тұрып қалар ма еді, қайтер еді, егер, аздан кейін, урядник формасындағы аласалау бойлы, аузы-басын сарғылт түк басқан жалаңбас, шашы дударланған, біреу есіктен тәлтіректей шыға келмесе!..

(Өлеңдеткен ол, ылауға көз қиығын ғана тастап, қасынан иіс берді де кілт бұрыла тоқтай ғап: Чокан! – деді құшақ жая.

– Бұл кім?!» дегендей тандана қараған Шоқанға:

– Мен ғой!.. Гриша!–деді урядник жақындай түсіп.

Григорий Потанин екенін сонда ғана шырамытқан Шоқан:

– Гриша!.. Алтыным, менің! – деп құшақтаса кетті.

Ол әскерлік қызметке осы жылдың көктемінде кеткен. Шығысқа кетуін білетін Шоқан, одан бері хабарласпаған еді. Потаниннен бірер хат алған. Салақсып оларына жауап қайтармаған. Онысын «ірілендіге» жорыған Потаниннің де өзімшілдігі ұстап, хат жазуын доғарған. Солайша сырттай туысқан сияктанғанмен, көңіл күйлері баяғы Кадет корпусындағы тату-тәтті қалпында еді. Потанин әскерге аттанғанда екеуі жыласып айырылған.

Бұл құшақтасуда да көздеріне жас алысты олар. Сол қалыптарында біраз тұрып қалар ма еді, қайтер еді, егер Потаниннің ізін шала үйден тағы біреулер шыға келіп, таңдана қарай ғап, үндерін қоса, «мына қызықты қара!» деп шулай күлмесе!

Сол үн құшақтарын еріксіз жаздырған екі дос, көздеріне сенбегендей, біріне-бірі құныға қарай берді. Шоқан Потаниннің әскерлік міндетін өтеуге, шығыстық Сібірге жөнелтілгенін білетін еді де, дәл қай жерде жүріп жатқанын білмейтін еді. Ал, Шоқан мұнда келеді деген ой есіне түсу түгіл, түсіне де кірмеген Потанин, оның көктен түскенін немесе жерден шыққанын білмей қалғандай болды.

Потанин қызмет атқаратын кавалериялық эскадрон шекарадағы казарманы мекендейтін. Бұның да тұрағы сонда, ара-тұра Кяхтадағы махаббатына келіп-кетіп, кейде тоқырау қорасындағы үйдің кабачегіне де бас сұғып, көңіл көтеріп шығатын. Шекара өте тиышты болғандықтан, ара-тұра әскерлік ойындарымен шұғылданулары болмаса, басқа атқарар істері жоқ, сондықтан іш пысқан кездерде кабачектан арахы жұтып, дойбы, карта ойнап, күлкілі әзіл-оспақтар айтып күн кешіреді.

Күлкілі шудан құшақтарын жазған шақта:

– Ал, бізге барамыз, – деді Григорий Николаевич.

– Қайда ол «бізін,»?

– Осы қалада.

Екеуі де жәмшік арбасына мініп, Потанин сілтеген жөнге тартты. Байсалды кеңестерді орнығып сөйлескісі келген

Потанин, бастаған жөніне әкеле жатып, қара басының бір сырын ашып берді.

– Казак-орыстың әскерлік қызметі жиырма бес жыл екенің оны өтегенше үйленуге хақы жоғын білесің, Қанат, – деді Потанин, «қазақ сөздерін ұмытқан жоқпын» дегенді білдіргісі келгендей, «қ» әрпін әдейі көмейіне күрмелдіре, байырғы қазақтай шығарып, – оған көп бар ғой, әлі! Деген

жастық жалыны тұтанса шыдатпайды екен. Мен осы қаладан Баянымды таптым...

– Қайдағы Баян? – деді Шоқан түсінбей.

– Кәдімгі Қозы-Көрпештің!..

– Сондай ғашық қызың бар ма?

– Бар! Және қазақтың ғажайып ертегісінен ешбір айырмасы жоқ ғашықтық!

– Құттықтаймын.

– Бірақ, арамызда Қарабай да, Қодар да жоқ әзірге; болмайтын да шығар деп ойлаймыз.

– Әрине.

– Үйлену уақытын әскерлік қызметі созғанмен, қашан да болса қосылуға серттестік. Қыздың аты-жөнін білдіріп қояйын: Александра Викторовна Лавровская. Әкесі Константин Васильевич, Қазан университетін бітірген, содан либералдық пікірге үгітші болғандығы үшін жер ауып Үркітке келген. Қызы сонда туады. Күнәсі кешірілген әкесі мекеніне оралғанда, гимназияда оқыған қызы қалып қояды. Гимназиядан ол монғол және қытай тілдерін біліп шығады да, орыс-монғолдың Кяхтадағы школына сабақ береді. Енді бар өмірін, монғол тұрмысын зерттеуге арнамақ. Мені де соған жетектегісі келеді.

– Жақсы жетек екен! – деді Шоқан.

Олар барса, Александра Викторовна пәтер үйінде екен. Потанин таныстырған Шоқанға ол бірден үйріле кетіп, көп жағдайын Гришадан естігенің көруге құмарлығын, көріскенін өзіне бақыт санайтынын айтты.

Ақыл, мінез жағынан бай Григорий Николаевич түр-тұлға жағынан оншалық көз тартар емес те: бойы шарға, жуантық, дөңгелектеу бетінің сүйектері шодырайған; пұштиған мұрнының танауы делдиген, сол сиқының үстіне, иегіне ұстара тигізбейтін қазақ-орыс салтын қолданып, қоңыр түсті сақал-мұрты қалындай өсіп, бетінің көзі мен мұрнынан басқа жерін жаба тапты. Айрылған шақта олай емес еді, енді бұлай бола қалуына қайран қалған Шоқан, жолшыбай:

– Аз уақытта қалай қаулаған?! – десе,

Сақал-мұртты тез өсіргісі келсе, казак-орыстардың бетіне әуеле ұстара жүгіртіп алатынын білмеуші ме едің? Мен де сөйтем деп, аз айдың ішінде қаулаттым да алдым – деп жауап берген.

– Неге өйтеді?

Казак-орыстардың ұғымында, – сақалы жоқ еркек сиықсыз.

Ә-ә-ә...

Осындай, түр-тұрпаты мақтаулыға жатпайтын еркекке, қымбатты, ғажап келбетті қыз душар болған. Орыстың сұлуы! Не деген бақытты жігіт еді, Григорий Потанин!.. Сөйлесіп байқаса, – білімі ше? Әдебі ше? Мақсаты ше? бәрі де бір-біріне жарасып тұр!.. Бұндай жары бар жігіттің арманы не?..

Осы арада Шоқанның есіне Айжаны түсіп кетті. Александра орыс сұлуы болса, ол қазақ сұлуы! Екі әдемі гүлдің бірінен бірін қалай асыра мақтай алады адам? Екі сұлудың араларындағы айырма: Александра – адамзаттың асқар таудай мәдениетінің шыңында жүрген сияқты, ал, Айжан тегінде. Шоқанға сонысы ғана өкініш. Бірақ, аз уақытқа ғана болса да ана жылы Сырымбет тауының саласында өткізген рахат минуттері есінен кетер емес. Сол рахат жолының қайда апарарын, қалай ойласа да ақылы жетпейді.

Шегіне көз жеткісіз арманға жету ойынан бұрын да тауалы шағыла беретін Шоқан, бұл жолы да сөйтіп, «ә-ә-ә, көре жатармыз, не боларын!» деп, оң қолын бір сермеді де, бетін тіршілік жабдығына бұрды.

Сөз әлпетіне қарағанда, Потаниннің Шоқанды осы үйге қондырар қалпы байқалады. Соны анықтағысы кеп:

– Қайда болатын ек? – деп еді,

– Әрине, осында! – деді Александра Викторовна, – екеуіңіз де менің құрметті қонағым боласыздар!

– Сөйтеміз бе? – деді Шоқан Потанинге жымия қарап.

– Әрине, – деді әзіл төркінін түсіне қойған Потанин.

– Онда.. – деп Шоқан Банзаровты іздеп келгенің оны да араға алу қажеттігін айтты. Потанин да, Лавровская да Банзаровпен таныс, дос екен. Бірге болуды екеуі де мақұлдай кетті. Әдейі кісі жіберіп хабарласса, Банзаров жолаушылап кеткен екен. Пәтері: – «Ертең келуге тиісті» депті.

Шоқан қонуға бейіл білдірген осы үйде, сол күні, түбі ауыр трагедияға соға жаздаған бір оқиға бола қалды. Өзін мейлінше қазақуар орысқа санайтын кішкене күнінен қазақ ғұрпын ұнатып өскен, сол дағдысы күшейе түспесе, бойынан әлі де арылмаған Потанин, етті қазақша жеуді ұнататын еді және ұзын құйрық сарықтың етін емес, тегене құйрық қойдың етін. Ондай қойлар Кяхта маңында да көп екен, әсіресе, монғолдарда. Олардың қойлары, үстіне адам мінсе аяғы жерге тимейтін ірілері; көбі көлемі де, салмағы да денесіне беріспейтін құйрықтылар; сектерінің, тұсақтарының,

кошқарларының құйрықтарын екі доңғалақты итарбаға артпаса, өздері сал-бөкселеніп көтере алмайды. Үнемі ащылы отта жүретін олардың майлары сүт тәрізді жүрекке шық ете ғап, қандай мешкей болса да аузына салдырмайды.

Осындай қойлардың бір табынын Потанин «эскадрон асханасына» деп арзан бағамен (ту қой күміс ақшамен бір-ақ сом) саттырып алған да, қаңғырып жүрген бір қазаққа бақтырып, керегінде сойғызатын әсіресе тартылған марқаларын.

Сондай дағдысы бар Потанин, Шоқанға қонағасыны қазақ, ғұрпымен өзі бермек боп, қалыңдығы мен екеуінен ұлықсат алды да, салт мініп марқа әкелуге кетті. Тағы бір ойы: бақташысы болып жүрген қазақты Селенгада мойнына дорба сап тіленші боп жүрген жерінде кездестіріп, аяушылық келтірген де, менің маңымда бол деп Кяхтаға алып келген. Оқымаған, жасы қырықты орталаған, еркін өскен түктерінен адамға емес, аюға ұқсас балуан денелі біреу, қазақтан басқа елдің, тілін білмейді. «Қайдан жүрсің?» десе, «жер ауып» дейді. Неге ауғанын айтқысы келмей тыжырынады, ар жағында зілді оқиға барын жорамалдаған Потанин «жарасын тырнармын» деп қазғыламайды, атын «Қодығұл» дейді, руын, мекенін айтпайды. Тіл алғыш... Мал бағуға ұқыпты...

Қазақты жақсы көретіндігін осы Қодығұлды ұстауымен де дәлелдегісі келген Потаниннің ойы, оны Шоқанға ерте келіп, «міне, бір қазағың!» деп мақтанбақ еді, өзіне айтпайды деген сырларын Шоқанға айтқызып, реті келсе жеріне жетуге жәрдемдесу еді.

Ол ойы болмай шықты: Шоқанға мақтанбақ болған ол, Кодығұлға да мақтанбақ боп, «осындай қонақ келіп қалды, туысың!» деп мән-жайын қысқа баяндап еді, жалаңаш аяғына от басып алғандай бейшара қойшы селк ете қалды; әлде не ауыр сезімнің тереңіне батып тұншығып бара жатқандай, кескіні құбылып, бет-аузы жыбырлап кетті...

– Не болды саған?! – деді, Қодығұлдың мына түрінен шошына қалған Потанин.

– Жәй әншейін, – деуге ғана шамасы келді, қалшылдаған бойына ие бола алмаған Қодығұл, жерге бүгесінен отыра кетіп.

– Жүрегіңнің қыспасы бар ма еді? – деді Потанин, құлап кетер» дегендей иығынан демеп.

– Қо-ян-шы-ғ-ғ-ғым! – дегенді ышқына айтты да, Қодығұл бір қырына қисая кетті. Ауыр денеге, әлі аз Потанин ие бола алмай, оңтайлы жатуына ғана жәрдемдесті. Содан кейін «өліп бара жатқан жоқ па?» деп тамырын басып көрсе, жүрегі лыпылдай соғып тұр.

«Қояншық» дегені орысша – припадка екенің одан адам өлмейтінің

ұстамалы бұл сырқат біраз уақытсыз басылмайтының оған тиыштық керектігін білетін Потанин, қасында ұзақ тұруға, өзінде уақыт болмағандықтан, серік боп жүретін бурят балаға тапсырды, өзі кейін қайтты. Бір марқаны өңгеріп ала кеткісі кеп тұрды да, оны жайғастырып соятын кісі жоғын еске алып, тастап кетті. Енді, амал жоқ, бүгінгі Шоқанның қонағасына, казармада сақталатын сүрленген еттен апарып асады. Ол қай бір бабындағы сүр!.. Жуықта Қодығұлға сойдырған ту қойдың етін сүрлетпек болғанда, жаздың шыбыны көп ыстық күндерінде борсып әрең тобарсыған. Содан кейін құрттап кетер деп бір ыдысқа бұқтырып тастаған. Аздап сасыған иіс де шыға бастаған. Бірақ, амал қанша!.. Қазақты қонағасысыз жатқызу да, тауық тәрізді бірдемемен алдастыру да ұят.

Әскерлік сөмкеге сасықтау сүрді салып ап, қанжығасына байлаған Потанин, «қайтып жатыр екен?» деп Қодығұлға соқса, есін жиып қапты, бірақ Шоқанға бармауға бекінген Қодығұл, «жүрегім әлі ойнақшып тұр, жазыла беріп қайта ұстайтыны болушы еді» деп кеудесін алақандарымен басты да, Потаниннің жалынып шақыруынан бас тартты. Потанин амалсыз жөніне кете барды. Бірақ ол, Қодығұлдың сырқаттануына сеніп кетті, айлакерлігі екенін сезбеді.

Неге айла жасады Қодығұл?

Оның шын аты – Есқара, есімі бізге осы романның бұрынғы тарауларынан мәлім, – атақты ұры Мақаштың Қожығының баласы. Шоқан Атбасар сапарынан қайтқанда, Қожықтың жаулары, әсіресе Шыңғыс «бұл тұрған жерде біз тұрмаймыз, тұрсын десеңіз, арамыздан әкетіңіз!» деп, генерал-губернатордық атына піргеуір жасап берген.

Қожық ұрлығын қоймай елдің әбден тынышын кетіргенсің Шоқан да ол піргеуірді қолдап, оңайлықпен қолға түспейтін Қожықты да, оның сайдауыттай сегіз ұры баласын да арнаулы жіберген әскери отряд қапыда бас салып ұстаған. Қожықта ұл бала тоғыз болатын. Солардың ішіндегі иіс алмас ең момыны, ұрлық-қорлыққа араласпай мал баққышы осы – Есқара еді. Отряд оны да ұстағанда, ел-жұрт боп, Есқараны алып қалмақ болған. Отряд өтінішке құлақ аспай, өзгелерімен бірге әкеткен. Итжеккенге жаяу айдалған Мақаштардан, сақал-шашы буырылданып қартайып қалған, ауыр денелі Қожық тұтқындық азабына шыдамай жолда өлген. Бейіті сол арада қалып қойған: оның көмілген көмілмегенін құдайым білсін!

Мақашовтардың қалған тоғызы Итжеккенге түгел жетіп, балық аулау ісіне қосылған. Сонда, үнемі тулап жататын Беринг теңізінде, қайықтары аударылып кетіп, жүзуге шорқақ өзгелері қарық боп кете барғанда, сушыл Есқара пәлен шақырымдай малтып шыққан.

Содан қашқан. Қайда барады, қашқанда? Географиядан хабары жоқ ол, қайдан қалай келгенін білмейді. Бар білері, – ұзақ жүрді, ауыр азап көрді. Итжеккенге келе, күннің де қайдан шығып, қайда батуынан да жаңылып

қалды. Тек шығуын, батуын ғана көреді. Ел-жұртының қай жақта екендігінен түк саңлау жоқ.

Сондай Есқара, басы қай жаққа ауса, сол жаққа қаша берді, қаша берді... Беттеген жағында ел де ете сирек екен. Пәлен күнде ғана адам тұрағы кездесіп қалады, оларды көре тұра жоламайды, сезбестік түрде орап етіп кетеді. Бар қаруы—лиственница аталып, Сібірде өсетін, «темірден қатты» дейтін ағаштан жасалған шоқпар. Ауырлығы зілдей. Тайганың ішінде көп күндер қаңғырған Есқараға осы шоқпар ғана сенімді серік болды...

Қаңғырған Есқараның жолында, бір мезетте аң сиреп, ашығуға айналды. Енді адам тұрағы кездессе бармай, қайыр сұрамай амалы жоқ. Сондай халге Потанинге кездесуін, оның қамқорлыққа алуын жоғарыда айттық. Сөйтіп жүргенде, Шыңғыстың баласы Шоқанға кезігем деген ой өңі түгіл түсіне кірген бе?

Сондай адамның жақын жерге, созған қолы жететін жерге келуін естігенде, жүрегінде оған деп сақтаған кек уы, бірден барлық тамырын қуалай, қанына тарай жөнелді де, өзіне өзі ие бола алмай, талықсып кету себебі содан еді. Есін жиғанда көрген ой:

— «Әб-бәлем, қасқырдың бөлтірігі, қанды басың бері тартып қол жетер жерге келдің бе? Қолымды сенің қаныңа бояған сәтте өліп кетсем де арманым жоқ!»

Өйту үшін, көзіне көрінбеу керек те, қапысын тауып, сенімді серігі — шоқпарын сілтеу керек. Аю мен жолбарысты бір соққаннан қалдырмайтын қаруы, Шоқанды да шыдата қояр ма екен!

Қозы әкелуге кеткен Григорий Николаевичтің іңірде өзі ғана келуі, ол сөзді құлақтары шалып қалған Шоқанға Александраға да жаңалық болды. «Неге?» дейтін сұрауға оның әзірлеп әкелген жауабы:

— Қайда сіңіп кеткенін білмеймін, қойлар да, қойшылар да жоқ. Іздей-іздей сілем қатты.

Үйдегілер «оқасы жоқ» деген болды. Бірақ, аңғаруларына қабағына қатыңқы бірдеме байланып келгендей. Неге екенін сұрамады. Александраны оңашалаған Григорий. қашқаным мынау!» деп борсыған етті көрсетіп еді, мұрнын шүйіре қараған Александра,— «жыныққан екен, ауыртып алармыз» деп одан тамақ жасауды қоспады, «аш болмассыздар» деп, өз білгенінше тәтті-дәмді бірдемелерді әзірлеуге кірісті.

Оңашаланған Григорийден Шоқан не кейістігі барын сұрап еді, Шоқаннан жасырар сыры жоқ ол, Қодығұл жайын қысқаша айтып берді. Сонда қараса, Шоқанның сұрғылт өңі қуқылдана ғапты. Ол да басына оралған ойды досынан жасырған жоқ.

– Анық қазақ қой өзі? – деп сұрады алғаш.

– Қазақты басқа ұлттан айыра алам ғой, Қанаш. Нақ қазақ.

– Қашқын екені рас па?

– Солай дейді.

– Онда бұл, – деді Шоқан ойланғандай аз кідіріп, – жер ауған қазақтардың бірі. Әр кезде жер аударылған олар көп. Бірақ, менен неге үрейленеді?! Сонысына қарағанда, менен жапа шеккен біреу ғой бұл! Ондайлар бір ғана фамилия, – деп Қожық тарихын баяндап берді.

– Бұл қашқын, – деді ол, бекіген сеніммен, – дәу де болса, Қожықтың бірге айдалған тоғыз ұлының бірі. Бәрі де бас кеспе, қан ішерлер. Егер олардың бірі болса, бүгінгі түн маған қауіп!

«Сонда не істеу керек?» деген сұрауға Потаниннің тапқан жауабы, үй төңірегіне қарулы солдаттардан күзет қою. Бірақ, олармен қауіпсіз болуға іштей күдікті; эскадронда әскери тәртіп нашар, солдаттар салақ, бейғам, қалғымпаз. Дегенмен, Шоқанның көңілі үшін болса да қойғызу керек. Өз ойында, көптен көріспей сағынуды сылтау ғып, қауіпті түнді кеңеспен ояу өткізбек.

«Үрейленер» деген оймен бұл сырлардың бәрін Александра Викторовнадан жасырды. Ол әлдеқайдан үйрек жұмыртқа, картоп тауып, аса дәмді тағам сыйлады. Қонақтар мейлінше риза.

Күткен қорқыныштан жүрегі қобалжыған Шоқан, тағам аузына түши тұра, шаршап кеппін дегенді сылтауратып жөнді жеген жоқ, арахыдан татқан да жоқ. Табақтасының тартына жеуін көрген Григорий де, қарны аша тұра қомағайланбады. Қонақтарының неге бүйтуін түсінбеген Александра Викторовна «жеңіздер!» деп біраз өтінді де, сөзі өте қоймаған соң «дәмсіз болғаны ғой, әзірленген тамақтың!» деп кейіген кескін көрсетті. Қонақтарына ол назы да өте қоймаған соң енді қолқалауды қажет көрмеді.

Қарағайдан қиылған бұл үйде төрт бөлме болатын Александра соның сыртқы есігі басқа, кішірек біреуінде тұратын. Егер қонақ-монақ келе қалса, жандары аз қожасы, көрші бөлменің әдетте жабық тұратын есігін ашып қоятын. Онда үш-төрт кісі еркін сыйып жататын қарағайдың тақтайынан жасалған ауыр ағаш кровать бар. Шоқан мен Потанин сонда түнейтін болды.

Шоқанның қорқынышты сезімін байқап отырған Потанин, жатар алдында оған, төңіректе күзет жүретінін айтты. Оның үстіне жүрек бергісі кеп:

– Ешкім де келе қоймас. Әсіресе, Қодығұл. Ол Қожық баласы боп шыға қалғанда, бұнда кеп, батыл қимыл жасайтын жігіт сияқты емес. Дене күші болғанмен, қайрат шықпайтын жасық, ынжық, біреу, – деді.

Шоқанның естуінше, Қожықтың тоғыз ұлының сегізі өжет те, біреуі жуас. Омбыдан Сібірге жөнелтерде кездескен Шоқанға ол жайлы Қожықтың өзі де:

– Хан тұқымы, өшігіп тұрсың ғой Мақаш әулетіне. Жалынбаймыз, білгенінді қыла бер. Күн туар күн болса, есемізді қайтарамыз; тумаса амал нешік. Жалғыз ғана айтарым: өрт жүрген жерде де бір түп кеде аман қалатын еді. Мақаш тұқымын түгел құртам деме. Менен туған еркек кіндіктілер түгелімен қамауында. Немерелердің барлығы тырбиған қыздар. Бізден де бір еркек ұрпақ қалсын да. Өзгеміз жазықты болғанмен, жазықсыз бір балам бар, аты – Есқара. Ол «қой аузынан шөп алмаған» момын. Өзгеміз үшін күйдірме оны, обалдан қорық, алып қал», – деген.

Шоқан бұл сөзге солқылдағанмен, әкесі:

– Арғы атан, Күншығыс, өскен соң кек қайтарады деп, жау жағының жас ұлдарын да қырғызып тастайды екен. Ертең өсіп-өнсе, Есқараның өзі болмағанмен, одан ұл туа қалса, бізден айдауда өлген аталарының кегін қайтармай қоймайды, – деп Есқараны қалдыртпаған. Потаниннің артынан сипаттауына қарағанда, оның қойшысы болып жүрген қашқын зәлтті. Бірақ, «қасқыр баласы қаппай қоймайды» дегендей, қабуға әзірленбеуіне кім кепіл бопты? Қылығын естігенде сөйтуі де кәдік!

Бір кроватқа төстерін тақаса, құшақтаса жатқан Шоқан мен Григорий, қорқыныштың ғана емес, бұрынғы өткен, қазір бастан кешіріп жатқан, келешекте күтеді-ау деген жайларды әңгімелесеміз деп, жатар алдында көздеріне тығылған ұйқыларын қашырып алды. Сондағы ең көп кеңескендері сібірлік халықтардың ауыр тағдырлары, соны қалай жеңілдетудің амалдары.

Бұл жайда Шоқан, Потанин күндіз қойға кеткенде, Александра Викторовнамен де біраз кептесіп қалған. Талдырмаш бойлы, сыпайы мінезді бұл қыздың ой-санасы жас мөлшерінен әлдеқайда озық: гимназияны бұдан бір-ақ жыл бұрын ғана бітірген аржағында бір семьяның сүйікті еркесі болып өскен өмірлік тәжірибесі аз жас қыз сияқты емес, көрген-білгені көп, олардың бәріне өз көзқарасы бар, қасабалы әйел сияқты.

Кеңесіп отырғанда Шоқан оны, бір сәтте іштей, Катерина Карловна Гутковскаямен салыстырып байқады: кітаптық білім жағынан ол бұдан биік сияқты да, өмір шындықтарын тану жағынан бұл одан әлдеқайда жоғары сияқты.

Кяхтаға келуіне жылға жетпегенмен, жергілікті бурят пен монғолдар

тұрмысынан біліп үлгергені ұлан байтақ. Соларынан ол, Шоқанның ұлықсатымен, айтуға қажетті-ау деп санаған біразын, Потанин оралғанша әңгімелеп те берді.

– Ең алдымен, – деді ол, ағайындас арғы тектерін бөле сөйлегенмен, тілдерінде аздап айырма болғанмен, әдет-ғұрып, салт-сана, өнер-әдебиет жағынан бұлар бір монетаның екі жағы, бір кітаптың тұтасқан екі беті. Одан арғы егжей-тегжейін менен гөрі Григорий Николаевич көбірек біледі. Қажет көрсеңіз содан сұрарсыз.

– Діндер қос-қабат: шаманизм мен ламаизм сапырылыса араласып жатыр. Доржи Банзаровтың «қара дін» аталатын еңбегін оқыған боларсыз.

– Әрине, – деді ойлана отырып. Өйткені ол діннің қазаққа да қатынасы кеп.

– Онда менің халімді жеңілдеттіңіз, мен ендеше Банзаровтың «жақсыға» санайтын жақтарына соқпай, оған сенетіндердің қазіргі өміріне тигізіп отырған орасан залалын айтайын.

– Тыңдауға бейілмін, – деп қойды Шоқан, қызыққан белгі көрсетіп.

– Бүкіл сырқат атаулының басым көпшілігін шаман діншілдері емдейді және барып тұрған тағылық түрде. Олардың емінен сырқат жазылу орнына мен дейді. Бір мысал: бала туар алдында қиналған әйелдің әлсіреуі, кейде талықсып, кейде өліп те қалуы табиғи нәрсе; шамандар...

– Қазақта оларды «бақсы» дейді, – деді Шоқан.

– Сол «бақсы», – деді жаңа сөзді тез ұстай алғыш, ұға қалғыш Александра, – әйелдің әлсіреуін, жын басады деп түсініп, (жындардың аттары бірталай)..

– Қазақтар да солай...

– Жөнді күшпен қашырам деп бейшара әйелді ұрып-соғып нелер ауыр азапқа салады. Көбі сол таяқтан өледі...

– Бізде де...

– Бір сәтте, азаптанып жатқан әйелге араша түсем деп, сәтіне қарай әйелдің жаны ғап, содан мені буряттар «жаңа бақсы» атап, әйелі босанатындар шақыра беретін болды!.. Сонымен, – деді Александра еріксіз езу тартып, – ойда жоқта, мені акушерка ғып шығарды. «Енді медицина дәрігері болсам ба» деген мақсатым бар.

– Тамаша мақсат.

– Бірақ, болған күнде де, жалғыз мен қалай үлгере алам, дүниеге келер

бала біткенді туғызып? Одан басқа сырқаттардың жәрдемшісі кім? Жоқ, олар! Бұларша – «аймақ» бізше «губерния» аталатын бір өлке елде ғылымдық шара қолданатын бір де медик жоқ.

– Бұл маңайда шаманнан басқа «дәрігер» – «Тибет емі» аталатын әдістерді қолданушылар; олар дәрі-дәрмекті шөптен жасайтын көрінеді, олары көбінесе пайдалы сияқты, бірақ, бұл әдіске жетік «ламалар»...

– Бізше – молдалар...

– Өз білгенін басқадан жасырып, өлгенде жолын тұтатын бірер адамды жасырын даярлайды дейді, сондықтан ондай дәрігерлердің саны көбеймей, ел арасынан некен-саяқ қана ұшырасатын көрінеді.

– Қазақ байғұста ол да жоқ! – деп қойды Шоқан күрсініп бары бақсылар ғана!..

– Қай діннің үйреткенін білмеймін, – деді Александра ауыр күрсініп ап, – буряттар арасында сиреккіреген, монғолдар арасында тұнып тұрған бір аса жаман әдет: өлуге бет алған сырқатты, шала-жансар кезінде, аяғына арқаннан тұзақ сап, атпен айдалаға сүйреп тастау. Ондайлар иттің сыбағасы: кісі етіне дәнiккен иттер талап жейді.

– Көзіңізбен көрдіңіз бе?..

– Кездестім де, қарауға дәтім шыдамады. Тағы бір сұмдығын айтайын ба?

– Иә?..

– Алпыс па жетпіс пе, сол жастардың біріне келген діншіл қарт, «өмір жолын тауыстым» деп санайды екен де, өзін бір жұмалық азығымен тірідей айдалаға, не таудың арасына апартып тастайды екен, оны да иттер мен аңдар талап жейді екен!..

– Қойыңызшы-ау!..

– Өзім көрмедім, Потанин көріпті...

– Оған сенуге болады...

– Бұл салт, – деді Шоқан, ризалық кескінмен, – құдайға шүкір, біздің қазақта жоқ!..

– Потаниннің айтуынша, бүкіл мұсылман елінде де жоқ.

– Мұсылмандықтың бір тәуірі осы.

Надандық трагедиясы Шоқанның сезімін ауырлатып жіберген болар

деген оймен, Александра жаманға санайтын тағы біраз әдеттерді айтқысы келсе де айтпай, қонағының ауырлап қалды-ау деп жорыған сезімін жеңілдету ниетімен, сездерін «еркектерге ұнайтын болу керек» деп санайтын бір жайға ауыстырып жіберді.

– «Ламаизм» деген, будда дінінің сопылары тұтынатын жол сияқты.

– Менімше де солай.

– Ол дін бұл араға бертінде келгенге ұқсайды.

– Он алтыншы, не он жетінші ғасырдан болу керек.

– Будда дінінің храмын – «Дацан» деседі екен. Солар да, өзге діндердегі сияқты, «лама» аталатын үлкенді-кішілі дін басылар тұтатын түрі бар.

– Білем.

– Олар төңірегіне, біздің монахтар сияқты үйленбейтін діншілдер тобын құратын сияқты; бірнеше ұлы бар адам, біреуін ғана қолына ұстап, өзгелерін монахқа беретін сияқты, олар еркімен ынталанып баратын сияқты...

– Неге?

– Ашығын айтқанға кешіріңіз! – деді Александра айтуға ұялғандай, күлімсірей төмен қарап, – үйленетін жігіт қалыңдығын дацанға апарып некесін қидырады екен де, сонда қалдырып кетеді екен.

– Неге? – деді Шоқан ар жағын жорамалдай тұра, әдейі сұрап.

– Бірінші түнді монахпен өткізу үшін дейді, – деді де, Шоқан «қалжыңды сұрауын жалғастыра берер ме» деген, оларына жауап бергісі келмеген оймен, сонысын сездіргісі келгендей, орнынан түрегеп, бетін теріс бұрып жүріп кетті Александра.

Сол қалпын аңдаған Шоқан, тағы да бірдемелер сұрамақ болған ойынан тиыла ғап, бұл қыз жайындағы бағасын іштей қорытты.

«Егерде, – деп бағалады ол, – Айжан мен Катеринаның ішкі-сыртқы қасиеттерін сапыра араластырып жіберерлік күш табылса, тұтасқан бір Александра шығар еді-ау!».

Содан кейін қалжыңды салмақты кеңеске айналдырғысы келген Шоқан:

– Сондай монахтар көп пе екен? – деп сұрады, бетін бері бұрған Александрадан.

– Потаниннің айтуынша монғолдық еркектердің тең жарасынан артығы

болу керек...

Әңгімені әрі созуға Потанин кеп қалды. Әңгіменің аяғын, бір төсекке құшақтаса жатқан соң жалғастырып әкетті. Ол да сөзін жалпы сібірлік олардың ішінде – монғолдық тұқымдардың егер өнер-білімге жұғыстырса, лап етіп жана кетуге әзір тұрған талантты, ақылды, парасатты елдер екендігінен бастады. Сондағы үлкен бір дәлелі – Доржи Банзаров. Потаниннің алдын ала айтқаны:

Банзаров шығыс тарихының осы бір кезеңінде туа қалған феномен¹⁴. Ол шын мағынасындағы данышпан. Қазір дүние жүзіндегі ойшылдардан бұдан асары жоқ. Оның негізгі мақсаты: тұрмыс қалыптары ойлы-қырлы болып келе жатқан адам қоғамын, олардың ішінде – отарлық шығысты, оның ішінде – сібірліктерді, оның ішінде өз туған елі – буряттарды тіршіліктің бар жүйесімен теңестіру. (омы қалай істеудің жолын жанталаса іздеуде...

– Таба алмайды ғой оны! – деді Шоқан демін соза ауыр алып.

– Рас! – деді Потанин де сондай сезіммен, – адам қоғамы саналанған кезден бастап, талай ойшылдардың миын шаршатқан, бірақ жете алмаған талабы ғой бұл.

– Дегенмен ізденуден тынудың керегі жоқ. Тіршілік дегеннің өзі – үміт емес пе?

– Ол да рас.

Потанин одан әрі Доржи Банзаров жайындағы әңгімелерін жалғастырып әкетті. Оның өмірбаяны Потаниннің алақанында екен. Әуелі осы жағын таныстырып алғысы келіп:

– Сібірде келген орыс отаршылдарынан, алғашқы ақылды адам, патшаның сол кездегі сенімді өкілі – граф Савва Рагузинский болғанға ұқсайды, деп бастады ол сөзін. – 1727 жылы Россия мен Қытайдың шегін белгілеген «буралық» аталатын шартқа қол қойған сол кісі.

– Сол «бура» не? – деп сұрады Шоқан.

– Өзен аты. Тегі гундар тұсынан сақталған түркілік атау болу керек. Ондай атаулар бұл маңайда көп. Мысалы, «Аргун» деген өзен бар. Бұл, тегі «Арғыннан» шыққан. Гундар заманында, сол өзенді қазақтың «Арғын» аталатын руы мекендеуі мүмкін.

– Қызық екен.

– Граф Рагузинский туралы сөзімізді аяқтайық. Оның ақылдылығы, – сол шарттан кейін тұрғын халық: эвенклер мен буряттардан казак хошундарын құрып...

– «Хошун», – деп алды Шоқан.

– Монғолдардың әскерлік жиын деген сөзі...

– Қазақтардың «қосын» деген сөзі сияқты екен.

– Екеуі бір мағыналы сөз болуы мүмкін. Сонымен, граф ұйымдастырған қосындар, құрылғанынан бүгінге дейін шекараның сенімді сақшылары болып келеді.

Сібір ұлттарынан казак отрядтары құрылуын естігенмен, егжей-тегжейін білмейтін Шоқанның ол жайды біліп алғысы кеп:

– Казактік чиндері орыс казактары сияқты ма? – деп сұрады.

– Әрине, түгелімен: онбасы, елубасы, жүзбасы... дегендерінің бәрі де бар. Ең жоғарғысы – наказной атаманына дейін. Бұл өлкенің қазіргі наказнойы буряттан шыққан атақты тайши – Дымбыл Галсановтың баласы. Менің әкеммен Омбыдағы казактің училищені бірге бітірген, орыс тіліне жетік атаман. Ол жайда кейінірек...

– Доржи Банзаров, – деп жалғастырды, Потанин сөзін, – онбасы – Банзар Боргоновтан Селенга өзенінің жағасында 1822 жылы туған. Ар жағын қысқарта баяндайын: бес ұлы болған Банзар, кішкене күнінен зиректігіне көңіл бөліп, әуелі дацан ламасына монғолша тілін сындырған да, одан кейін, он бір жасқа шыққанда, осы Кяхтада жуырда ғана ашылып, оқуы жүріп жатқан орыс-монғолдың әскерлік школасына берген. Зирек бала төрт жылда оны «ерекше» деген мақтаумен бітірген. Сол кезде Қазандағы гимназияға буряттан төрт бала жібермек боп, біреуіне Доржи іліккен. 1836 жылы төртеуі де қабылданған. Келер жылы жер жағдайын көтере алмай, екеуі өлген, біреуі қашып кеткен.

– Қап! – деп қалды, төртеуінің гимназия бітіруіне іштей тілектес болып отырған Шоқан.

– Иә! – деді де, солай өкінетін Потанин, – сонымен, гимназияны Доржи алты жылда ерекше бағамен тамамдайды. Содан гимназия басшыларының ізденуімен, Қазан университетіне түседі.

– Бәрекелді!..

– Бұл университетте дүние жүзіне әйгілі ұлы математиктердің бірі, орыстың сол кездегі алдыңғы қатардағы прогресшіл ойшылының бірі – Николай Иванович Лобачевскийдің ректор кезі.

– «Ғалымдығының үстіне, кісілігі де зор еді» деседі, білетіндер.

– Мен де солай естідім.

– Сонымен, Банзаров жайы?..

– Университетті де төрт жылда, озық студенттер қатарында тауысады. Одан гимназияда үйрене бастаған. француз, неміс және латын тілдерін жақсы біліп шығады. Оларға қосымша: санскрит, фарсы және татар тілін біледі.

– Тамаша екен!

– Енді не істеу керек?

– «Бәсе» деймін-ау? – деді Шоқан.

– Сол бір тұста, Қазан университетінде орыстың шығысты зерттейтін атақты ғалымдары және ағартушылары: Аристов, Ковалевский, Котельников сабақ береді екен. Олар Банзаровқа университетке кіре көңіл бөліп, үлкен үмітпен қатарларына ала бастаған. Мысалы, қытай, манжур тілдері жүретін университетте оқытушы нашар болып шынтуайтында оқытушы ол емес, оған жәрдемші, бұл тілдерді және иероглифын жақсы білетін Банзаров болған.

– Сонымен? – деді, Банзаров тағдырының әрі қарай қалай өрбуін естуге асыққан Шоқан.

– Сонымен, қазандық қамқоршылары Банзаровты Петербургтағы Ғылым Академиясына қызметке жібертеді. Оған патша сарайы қасындағы сенаттың ұлықсаты керек. Оны алу қиынға түседі.

– Неге?

– Банзаровты қазақ-орыс дедік қой. Әскерлік міндетін жиырма бес жыл өтемеген қазақ-орысқа өзге қызметке шығуға ұлықсат жоқ. Осы қиын мәселені сенаттың шешуіне жылдан артық уақыт өтеді. Бұл мерзімде Банзаров, ішіне «Қара дінді» қоса, көптеген ғылыми еңбектерді жариялайды. Маманы табылмай, академия архиві мен кітапханасында ошарылып жатқан қытай, манжур, монғол, үндістан, фарсы елдерінің материалдарын, кітаптарын ретке келтіреді. Синолог¹⁵ аталып жүретін Бичуриннің, Шмидттік жаңсақ пікірлерін әшкерелейді, оқымыстылар оны «ориенталистердің арыстаны»¹⁶ деп атайды.

– Сонымен, ақыры? – деді Шоқан асығып.

– Ақыры, – деді Потанин күрсініп ап, – сенат Банзаровты Петербургта қалдырмауға ұйғарады. Патша ол пікірмен ризаласады.

– Ох, оңбағандар-ай! – деген сөз шығып кетті, ыза кернеген Шоқанның аузынан; бұл даттаудың ішінде патша да бары есіне түскен ол, «хатасын» түзегісі келіп, – қайда жіберетін болған, сонымен? – деді.

- Байқал төңірегіне.
- Кім ғып?
- Ерекше тапсырмалардың чиновнигі ғып.
- Аһа! – деді де, Шоқан ойланып қалды.
- Өйтпегенде ше?

– Бұл чин қарамағындағы халықтың ішінде патшашылдыққа қарсы немесе прогресті жақтайтын пікірге тыңшылық жүргізіп, үкіметтің тиісті орындарына хабарлап тұру. Байқал төңірегі тунгустар мен буряттар. Екеуі де отар елдер. Екеуі де бостандық көтерілісін әлсін-әлсін жасап тұрады деп есітеді. Ендеше, сол елдерден шыққан Банзаров, туған жеріне тыңшы болып барады екен ғой. Саналы адам санатында жүрген Банзаровқа бұдан артық азап бола ма? Сенат пен патша, осы азапқа Банзаровты қасақана жіберетін болған ғой!..

- Сонан? – деді Шоқан.
- Сенат әуелі Қазанға жібереді.
- Онысы несі?!

– Менімше, ондағы ойы: төрт жүз жылдар, отаршылдық тепкісін көріп, елдігін сақтауға жанталасып келе жатқан татарлардың сырын білуге, тыңдап көрсін дегені болар.

- Ондағы мақсаты не?
- Байқалда қалай тыңшы болуды, алдын ала үйрету де.
- Рас-ау! – деді Шоқан.

Сөздерін одан әрі жалғастыруға, көңілдерін үрген иттің даусы бөліп кетті.

«Ит» дегеніміз: денесінің үлкендігі жаңа туған көжектей ғана, бірақ одан әлдеқайда жіңішке, жүні шымқай қара, бауыр жағы сарғылт, тықыр түкті, танауы таңқы, көздері едірейген, құлақтары шашақты, құйрығы түбіне шолақ қанден. Александра оны бауырын көтерген күшік кезінде біреуден қалап алған еді. Одан бері ақылы өскенмен, бойы сол қалпында қалып қойды. Ал, ақыл дегені адамнан бетер сияқты, ұқпайтын нәрсесі жоқ. Сақтығы сұмдық: жердің асты-үстіндегі қыбырлағанның бәрін, олардың жақсысы мен жаманын түгел сезеді. Арам ниеттіге жаны өш. Даусы шаңқылдаған ащы, жек көргеніне қабаған. Тісі тиген мақлұқ маңына жоламайды. Кісі қолынан тамақ жемейді, иесі лұқсат етпей тағам татпайды. Жұмсауына елпілдек. Үйде қалса сенімді күзетші, түзге шықса айтқанын

орындайтын тіл алғыш... Еркек ит бола тұра ұрғашы санағысы кеп, атын «Дуська» қойған. Оның ырылдап я үріп дыбыс беруі, – маңайда ыңғайсыз бірдеменің бары. Тиыштық болса тым-тырыс.

Александраның, қасынан қалмайтын Дуська, Шоқанды алғаш көргенде жатырқап мазасызданайын деп еді, иесі «өзіміздің кісі» дегеннен кейін «ауыл үй» қонып, еркелеп алды. Жатарда қалжындап Шоқан Александра бөлмесіне жатпақ болғансыған еді, Дуська ызалана ырылдап, қуып шыққандай болды. Потанинға да сөйтеді екен. Сондықтан, Александраға:

– Некелене қалсақ қайтеміз? – десе,

– Оны ұғындыруға болады, – дейді Александра.

Хозяйкасының бөлмесіндегі жұмсақ креслода жататын Дуська көп уақытқа дейін дыбысын шығармады. «Тегі, екеуі де ұйықтаған болу керек» деп жорамалдады әңгімелері қыза түскен достар.

Сөйтіп тым-тырыс тұрған Дуськаның әуелі ырылдаған, одан кейін шаңқылдай шәуілдеген үні шыға қалмасы бар ма?..

«Бұ несі?!» дегендей жатқан орнынан басын көтере берген Потанин, еркінен тысқары кровать қасына сүйеп қойған қылышын ұстай алып, қынабынан суыра бастады, қолы сөйткенмен көзі терезеде; басын жастықтан Григорийге қосарлана көтерген Шоқан да, жатарда жастық астына тыққан кольтін¹⁷ суырды. Оның көзі де терезеде. Бұл дүбірді естігендей, қатардағы бөлмеден үстіне жазғы пальтосын желең жамылған Александра мен сыртқа қарап шәуілдеуін үдете түскен Дуська да кіре берді. Жақында ғана туған ай мана батып кетіп, «бестік» аталатын кәресін шамы достар жатқанда сөндірілгендіктен, бөлме іші тастай қараңғы. Дала да сондай!

– Неге үрді? – деген дыбыс берді Потанин.

– Жәй үрмейді. Біреу болу керек – деді Александра.

Есқара жайын естімеген ол:

– Әлдекім шығар, маңайдан өтіп бара жатқан. Дуськаның ондайға құлақ түре қалатын әдеті. Осы маңда қарулы күзетші де бар емес пе. Сіздер неге дүбілдіңіздер?! – деді қонақтарына.

– Сол болу керек! – деген даусы естілді Потаниннің.

– Кім ол? – деді, басына «қауіпті жат біреу болғаны ма?!» деген ой орала қалған Александра.

– Кейін айтармын, Сашка, – деді Потанин әрі салқын бөлмеде тоназыған, әрі үрейлі сезімі бойынан кетпеген дірілді дауыспен.

– Осылай отыра береміз бе, үрейленіп, – деді Шоқан, – тысқа шығайықта байқайық.

– Кімді?! – деді Александра тоңазығандай, я қорыққандай дірілдеуге айналып.

Итті ерткен бәрі, қаруланған түрде топтаса тысқа шықты. Терезе сырты, ішіне қалың бұта ескен терең сай еді. Шәуілдеген ит төмен құлай, бұтаға сіңді де кетті. Даусына қарағанда, ол әлденені қуып жеткен. Анау қорғанып маңайлатпаған сияқтанды. Әлдекім, әлде не барын шамалаған қарулылардың да итке қарай баруға ниеттері шапты. Бірақ, қалай барады? Терең сайдың түнгі елесін тұтас алғанда, мыңдаған кісілерді жұтқалы аранын ашып тұрған, адам айтқысыз кең терең көрге ұқсайды!

Күзетшіні іздесе, бір қуыста мылтығына сүйенген қара басқыр, шөкесінен отыра қорылдаған қатты ұйқыда. Оны оятудың қажеті не?

Ит абалаған жақта біреу барын бәрі де жорамалдады. Оның кім екені Александраға танық болғанмен Шоқан мен Потанинға анық сияқты. Солай шамалай тұра, қорқытқысы келмегендей, олар Александраға әлі де естіртпеді.

Бәрі де үйге кірді. Иті оралған Александра, оның қуғанын, қалаға түнде ұрланып келіп жүретін жабайы шошқаларға жорыды. Сондықтан, қалшылдай тоңазыған итін бауырына баса, төсегіне жатты да, денесі ілезде ысыған иттің жылы буына бөленгендей маужырап, тез қалың ұйқыға кетті...

Шоқан мен Потанин да орындарына жатты. Бірақ олар енді шүйіркелесе кеңеспейді. Шоқанның айтқаны:

– Расымен сол болғаны ма?!

– Менімше, нақ сол.

Потаниннің ойы қаталасқан жоқ. Шынында да бұлар жатқан бөлменің терезесіне таянып келген Есқара еді. Ол, мана екі достың қайда жатарын сырттан бақылап, кәресін шамның әлсіз жарығынан көріп кеткен. Әлде не күйлеген қаншықпен әуейленген Дуська, бір топ төбетке араласып, алысырақ жаққа кетіп қалған.

Алғаш жылы үйдегі кровать үстінде бастарын көтеріп отырып кеңескен екі досты терезеге еппен басып кеп сығалай қараған Есқара айқын көрді. Қаруларын ала келмеуіне ол қатты өкінді. Қаруы екеу еді: бірі – өткір қайраған балта, екіншісі – монғол садағы. Балтаны оның сілтегіштігі сондай: өзге ағаш былай тұрсын, «темір батпайды» дейтін фихта мен лиственница бөренелеріне шапқанда ұңғысынан кіргізеді. Ал, садақ тартуды осы Кяхтаға келе, монғол солдаттарынан үйренді. Садақ тарту,

олардың әскерлік ойындарының бір түрі. Нысанаға олар жуан ағаштың безінен жасаған дөңбекті тігеді. Соған ең кемі жүз адымнан, әйтпесе, қарының қаруына қарай одан да әрі жерден атқанда, жебесі мүлтіксіз қадалады. Соны қызық көрген Есқара да ілезде жаттығып ап, оқты ең алыстан, ең дәл тигізетіндердің, жебені сағалата кіргізетіндердің бірі болған. Шоқанға ол осы екі қарудың қай реті келгенін қолданбақ болған: жақын көз кеп қалса балтаны, алысырақ болса садақ оғын жұмсамақ

Соңғы күндерде Есқараға «көкшетаулықпын» деген бір қаңғырған татар кездескен еді. «Айлас қатын мұңдас» дегендей, екеуі бірін-бірі тез танып, тез мұңдасып, тез сырласа қалды. Сырлары – екеуі де күштіден зорлық көргендер, екеуі де қиырдағы Сібірге айдалғандар, бұл жолда екеуі де ауыр азапқа ұшырағандар, екеуі де бұл азаптан қашқандар. Айырмалары – татар орыстың тілін де білетін, барар жөнін де білетін кісі болып шықты. Ол Есқараны ертіп, жуық арада ел жақтарына жөн тартпақ. Татардың уәдесі: елін қалай, қайдан табарын білмей, басы айналып қалған Есқараны, туған жеріне жеткізіп салмақ болды. Аржағын алласына тапсырады да.

Есқарада «ел» дейтін ел де жоқ. Мақаш тұқымы түгел камалғанда мейірім көрмеген елді оның көргісі де келмейді. Көруге ынтығатын жалғыз адамы – туған қарындасы Нарғыз. Әкесі мен аға, інілері ұсталғанда, ол үйінде қыз қалпында қалған еді. Атастырғаны – Шағалақ Керейдегі Медебайдың Құлғарасы. Ол да бау кеспе ұрының бірі. Қожыққа теңдес кезінде құда түскен Медебей, Мақаштың барлық кіндіктісі айдауға кеткеннен кейін, қалған жетім-жесір, бала-шағаны менсінді ме, жоқ па? Менсінбесе қайтті?

Көктегі күнге қолын созғандай, Атбасар жәрмеңкесі кезінде сорлы Нарғыздың Шоқанға қызықанын құлағы шалғаны бар Есқараның. Ол немен тынды екен? Ақсүйек хан тұқымы қарасүйектің және жәй ғана «қарасүйек» емес, патшаның кәріне ұшыраған қылмысты, тұтқын қарасүйектің қызын алады деймісін Алмағанда да «ұрғашы» атаулыға жеңсікқой төре тұқымының мазақтап кетпеуіне кім кепіл?..

Басын осы ойлар қатырып жүргенде, жөн білетін татарға кездесіп, еліне жету, сүйікті қарындасының халін көріп, қолынан келгенше қамқорлық жасау үміті туа қалды Есқараға. Сол үміті орындала қалса, аржағында өзі не болса да шорт тебей!..

Татар екеуі «әне қашамыз, міне қашамыз» деп, сәтін түсіре алмай жүргенде, құдай айдап Шоқан келе қалды. Есқараның көктен тілегені жерден беріліп, енді реті келсе, «қаныпезер қасы» санайтын дұшпанның қанын төксе, қарындасына жете алмаса да арманы жоқ сияқты.

Шоқанның жатқан жерін көрген, бойында қаруы болмауына өкінген Есқара, сырттағы сайдың белгісіз бір қуысына жасырып жүрген қаруларына жүгіріп барса, сол қуыста тығылып жататын татар жоқ. Оны іздеуге я тосуға уақыты жоқ Есқара қаруларын қолына ұстай кейін жүгіріп,

андыған терезенің түбіне таяна бергенде сыбысын сезіп қалған Дуська шәуілдей жөнелді. Тез қайтып келіп, терезе түбіне таянуын Дуськаға сездіріп алды.

Бұл үйде ит барын білмеген еді ол. Сонысы ойда жоқта табыла кетіп, дауысы ащы қанден шаңқылдай қалғанда: «Қап, үйдегілерді оятпаса не қылсын!» деп өкінді ол. Сонда да ойын орындамақ боп, терезе түбіне көзін қадап еді, оның қасқырдан қырағы қарашығы, ит даусына елендеп, жатқан кроваттарынан бастарын көтерген достарды шала кетті. Қараңғы бөлмеден денелердің елесі ғана қараңдағанмен, бергісі Шоқан екенін мана шам жарығымен көрген.

«Сәті түсіп тұрғанда қапы қалмайын!» дегендей, ол шегіншектей беріп, балтаның сабын кендір белдігіне сырт жағынан қыстыра салды да, садағының түйе тарамысынан тартқан бауына оғының айыр түбін тірей, жебесін Шоқан қараңдаған тұсқа сүйрете көздей бастады. Сықырлай иілген емен садақтың тысырлай тартылған қайысын босатып қалғанда, терезе шынысын сыбдырсыз тесіп өтетін оқ, сыртқа арқасын қаратып отырған Шоқанның денесіне кірші етіп қадала қалар еді. Сол оқты тереңдете қадағысы келген Есқара, садақты күші жеткенше иіп, екі басын түйістірер халге әкелді.

«Енді жетті!» деген шағында, арт жағынан әлдекім құшақтай бас салып, Есқараны сол қалпымен шалқасынан, түсіргенде, қолдан босанған оқ, терезеге емес, аспанға қарай зымырап кетті...

Бас салған өзінің серік татары еді. Есқара үңгірге барып қаруларын ала жөнелгенде, жақын жерде жүрген ол, «бұ несі?! Қайда барады қарумен?!» деп кідіртпек болды. Бірақ, дыбыстауға болмайды, әйтсе, жасырын жатқан жерінен сезіліп, қолға түсіп қалу қаупі бар.

Татар түзелгенше, Есқара сайдан көтеріліп кетті де, еңкейдей жүгіре басқан адыммен нысаналы үйіне бет қойды. Татарға енді дыбыстауға тіпті де болмайды – қала іші!

Есқараны садақ тартуға ыңғайланған шақта қуып жеткен татар, неге бүйтуін білмесе де, (бұл жайын Есқара оған айтқан жоқ-ты) жәй қылық емесіне, бір пәлеге байланысты екенін жобалады; артынан қаусыра құшақтап құлады. Сол шақта үйден шәуілдеп шыққан қанденге ерген әлдекімдердің дабыры естіле қалды.

– Қаштық! – деді татар, Есқараны құшағынан босатып, жағасынан қапсыра ұстап, сайға қарай сүйрей жөнелді.

Серігінің ырқына көнбеуге Есқараның амалы болмай, сайға бірге домалай жөнелді... Көкірегін кернеген кек бұрынғыдан да керней түсті...

Түнде дүрліктірушінің кім екенін білмегенмен, Потанин «жәй біреу

шығар» деп жорамалдағанмен, Шоқанның ойынан «Есқара» деген күдік кетпей-ақ қойды. Олай ойлауына тағы бір себеп, туған еліндегі сенісер досының бірі, – Жолтабардың Мұқаны, Қожықтың және оның балаларының жайы туралы Шоқанмен әңгімелесіп отырып, Қожықты:

– «Ұры» дегенмен есті ұры. Оның ұры болуына хан тұқымы сен кінәлісің. Сенің Еснейге өшіккен Кенесарың, Қожыққа «соны жақтайсың» деп, әкесі – Мақыштан қалған мың жылқысын бір түнде айдады да кетті. Сөйтіп, кешегі мыңқырған байдың баласы – Қожық бір түнде «жұтап», тақыр кедей боп, жүген ұстады да қалды. Қайтадан жинауға, далада жатқан мал бар ма? Сондықтан ұрлық жолына түсті де кетті.

– Онысын мен де естігем.

Қожықтың балаларын жекелеп сипаттағанда, Мұқан Есқараға көбірек тоқтады.

– «Әке балаға сыншы» дегендей, – деді ол, Қожықтың өзге балаларын жұрт әкесіне тартқан «бау кеспе» деп көтермелегенмен, әкенің өз көңілі ұйыған баласы – Есқара. Оны Қожық «мінезі тұйық демесең, қылтың-сылтыңы болмағанмен, менен туған балалардың ең естісі осы – Есқара. Бұл қайратын сыртына емес, ішіне жинайды. Көрерсіңдер, түбінде Мақаш шаңырағының тұтқасы осы болады, намысын да осы жоқтайды, кегін де осы қайтарады» дегенін естідім. Жуас демендер бұны. «Жуастан жуан шығады» дегенді есте тұтыңдар! – деген.

Қожық та, балалары да ұсталып, айдауға кетер алдында Қожықтың «Есқараны қалдыр» деген зарына құлақ асқысы келген Шоқанды, ондай емексуден айнуға Мұқанның жаңағы сөзі себеп болған.

Содан бері кездескісі келмей, оны айдаудан оралмайды деп жүргенде, ойда жоқта Кяхтадан жолыға кетті. Жүз көріспегенмен, Потанинның сипаттауында – сол! Түнде келіп жүрген де сол! Ол күдігі ертеңінде анықталды. Баққан қойларын кеше кешке қорасына қамаған Қодығұл бүгін жоқ болып шықты. Қасына еретін бала қайда кеткенін білмейді. Бұл бірінші кездескен оқиға. Қайда кетеді ол? Әрине, көкке сусап.

Бұл қылығына қарағанда, әкесінің оған берген бағасының дұрысқа шыққаны!..

Үрей күдігі көңілге кірмесін деңіз. Егер кіре қалса, одан арылу қиын. Соның бір мысалы, Шоқанның басында бұған дейін де болатын: төрт-бес жасында қабаған бір итке өзі ұрынам деп, анау қатты қауып алып, жарасы көпке дейін бітпеген. Содан кейін оған ит атаулының бәрі қауып алатын сияктанып, маңына дарытпауға тырысатын ол үшін, қайда барса да, күні бүгінге дейін қолына қамшы, таяқ сияқты қару ұстамай жүрмейтін. Ит атаулыға өштігі сондай: бетімен жүрген бейкүнә иттерге де алыстан ақырып, қолына түскен нәрсені лақтыратын да, маңайлатпай қашыратын.

Күдігіне кірген Есқара оған жатса-тұрса оның есінен кетпей, қапысын тауып қабуға аңдыған ит сияқты елестеді де тұрды. Одан қалай құтылу керек?

Осы күдік кернеп алған Шоқан, ұйқыдан талған Потанин тан, қараңғысы кезінде, қорылдай қалғып кеткенде де көз шырымын ала алмай, тас қараңғы бөлмеде, қояндай бақырайды да жатты. Оған әрбір сыбдыр, күткен жауы келе жатқандай әсер беріп, созыла жата беруге төзбей, басын әлденеше көтеріп, жан-жағына алақтай қарады. Сөйтіп жатқанда, атпастай сияқтанған тан, сібірлей бастады-ау!..

Қатты қалғығанда ұйқының тез қанатыны бар. Потанин да сөйтіп, Шоқан бір қозғалғанда оянып кетті де, терезеге төне қарап:

– Таң атып қалған екен ғой! – деді. – Ұйқым да қанып қапты ғой. Тұру керек. Сен қалғыдың, ба?

– Аздап мызғыдым, – деді ол, ояу жатуын айтса, досы себебін сұрар деген оймен:

Себепті айтуға болмайды. «Шоқан» басымен сонша үрейлендім деуі ұят!

Досының ол қалпын аңғара алмаған Потанин, қабағының қатыңқылығын, түнде шала ұйқы болуына жорып, өзінің ұйықтағысы келмегенмен, Шоқан, қалғи түссін дегендей.

– Әлі ерте. Біраз жата тұрайық, – деп бетін теріс бұрып, көзін жұмып пысылдаған болды.

Шоқан өйте алар емес. Ішкі ереуілі оны дөңбекшіте бергенін абайлаған Потанин, өтірік ұйықтап жата беруге шыдамай:

Әлде, тұрамыз ба? – деді Шоқанға қарай аунап.

Сөйтсек те болады.

Екеуі үстеріне жеңіл киімдерін ғана жамылып тысқа шықты. Шоқан кольтін шалбарының қалтасына сала шықты. Александра Дуськаны таң ата тысқа шығарып жіберетін еді. Бүгін де, сөйткен екен. Шоқанды жатырқаған қанден ол тысқа шыға шәуілдей үргенде, Шоқанның денесі селк ете қалды да, Потанин «Жетеді! Жат!» деп жекірген соң Дуська өршеленбей өз жайына кетті.

Сәскелік ас алдында кісі жіберіп білдірсе, Банзаров келмепті. Пәтер иесінің айтуынша, қалада бүгін түске дейін бітіретін жұмысы бар. Тез оралуға тиісті.

Александра Викторовнаның, қонақтарын сәскеде тойғызар тамағы жоғын білетін Потанин кеше бере алмаған сыбағасын бүгін жегізбек

болып, түнгі күзетте ұйықтап қалған, ерте оянған күтушісін (денщик) казармаға жұмсады да, ерттеулі екі ат алдырып, бағынышты жүздігінің (сотня) жұмысымен таныстыруға алып кетті.

Потаниннің жүзі басы ясауыл қарамағындағы әскердің күн сайынғы дағдылы денешынықтыру ойындарын, көбінесе оның өзі емес, елубасы, онбасы сияқты жәрдемшілері басқарады. Бүгін де сөйтіп, достар барған шақта, жүздіктің ертемен атқаратын ат ойыны бітіп, жаяулаған казактар чехарда ойнау үстінде екен; онысы солдаттар арасы он саржаннан тізбектеле, қолдарын тізелеріне тірей еңкейіп тұрады да, артқысы жүгіріп көп алдыңғысының басынан қарғиды. Сөйтіп, бірінің үстінен бірі қарғып, ен, көп қарғығышына шылымдық темекі, үстеме тамақ, бірер жұтым арахы сияқты сыйлық береді.

Тосын көзге қызық сияқтанатын бұл ойын, көңіл қобалжуы әлі де басыла қоймаған және осындай ойынды бала шағында ауылда да талай көрген Шоқанға айта қалғандай қызғылықты бола қойған жоқ. Оның басынан кетпейтін ой «қараңғы ұры, әлі де маңайын торып, қапысын аңдып жүр!...»

Казармаға келе ол қауіп күшейе түсті: қойларын қорасына қамаған Қодығұл жоқ болып шықты. «Ол – Есқара!».

– Қайда жүр ол?!

Қорқыныш кеулеп алған Шоқанның өз ойына салса, Үркітке қазір-ақ қайтып кетер еді. Бірақ, қалай, қалай? «Әдейі іздеп келдім» деген Банзаровты көрмей ме?..

Потанин Шоқанның бұл үрейін сезбеді, оның қабағы қатып, түсі сұрлануын, түнде ұйықтамауына жорыды. Өз ойын да Дуськаның түнде дүрліктіруі бөледі, бірақ терезеге келушіні Шоқанды аңдушы деген күдік басына келмейді, оны бетімен жүрген біреуге жориды; Қодығұлдың да жоғалуына мән бермей, «қаңғырынды шіркін, басы ауған жағына кете барған болар» деп жорамалдайды.

Түндегі қонағасыны түкке тұрмайды деп есептеген Потанин, «лайықты сыбағанды берем» деп, Шоқанның еркінен тысқары, бір күрең қасқа марқаны сойғызды да, сәскелік ас кезінде алдына тартты. Ойы үрейлі Шоқан одан да жөнді жей алмай отырғанда, Банзаровтың Кяхтаға оралуын хабарлаған шапқын келіп қалды. Көңілдегі қорқынышын сол қуаныш қуып шыққандай боп серги қалған Шоқан, Потанинді ертті де салт атпен ілезде қалаға тартты...

ТАҒДЫРЛАСТАР

Банзаров бекерге қыдырып кеткен жоқ-ты. Шоқанның Үркітке келгенін және бұны сұрастырғаның іздегісі келуін ол алдақашан естіген. Ана жылы, бала жігіт шағында, Омбыда кездескен Шоқанның болғалы тұрғанын байқап қалған Банзаров, оны еш уақыт есінен тастамай, тағдыры қалай өрбуіне құлағын тігіп жүретін. Оның ойынша, Шоқан Кадет корпусын тәмамдаумен тынбай, оқуды әрі қарай жалғастыруы керек. Сол ойын Шоқанның өзіне де айтқан. бірақ, іс жүзінде олай болмай, корпусы бітірген Шоқанның Батыс Сібірдегі генерал-губернаторға адъютант болып орналасқанда, Банзаров «әттегене-ай!» деп өкінген. Сөйте тұра, «университеттік білімім бар мен не бітіріп жүрмін. Чиновниктік қызмет қана ма?» деп ойлап қоятын. Қайткенмен «ерекше туған» деп санайтын Шоқанмен бір кездесіп, сырласуға, пікірлесуге құмар еді. Шоқан Үркітке келді деп естіген соң сол арманынан шықпақ, онымен жолықпақ болған. Бірақ, қалай? Үркітке іздеп барса ма?

Өйтуге де ойы соққанда, Кяхтаға келу хабары да жетіп қалған. «Ендеше, осында тосу керек».

Бірақ, жәй тосқысы келмеді Банзаровтың. Әрі алыстан келген қонақ, әрі хан тұқымы, әрі ойшыл адам деп білгендіктен, Шоқанды өзінің ғана емес, бүкіл елінің қонағына санап, оны елдік құрметпен қарсы алғысы келді. Сондағы ойы, көшпелі бурят халқының ауылдары қалың отыратын бір тұсына апарып, таңдаулы жайлауын, әдет-ғұрпын көрсететін ұлан-асыр той жасау.

Ондай жайлаулар Бурятияның әр жерінде болғанмен, Банзаровтың таңданғаны Кяхта мен Верхноудинск¹⁸ қалаларының орта деңгейіндегі «Қаз көлі» аталатыны. Айналасына ат шауып жете алмайтын суы тұщы, түбі құм-қайран бұл көлдің кең жағасына буряттың ауылдары қаптай қонады. Солардың ішінде атақты Шодоевтары да бар.

Шоқан Үркіттен шығады-ау деген кезде Банзаров сол кезде «Қаз көлі» төңірегін жайлап отырған Юмсун Шодоевқа барды. Ол бурят халқының тұқым қуалаған атақты зайсандарының¹⁹ және байларының бірі еді. Россия үкіметіне де ол тұқым алғашқы адымдарынан жағып бір атасы – Балтұрық 1711 жылы Тайшы²⁰ атағын алып, Байқал көлінің ық жағын орап жатқан Хорин руларының әкімі болған. Шодой соның баласы. Осы чин атадан балаға ауысып отырып, біз сипаттауға келе жатқан Юмсунға жеткен. Қазір жасы егдетартқан ол жас жігіт күнінен тайшы. Оның үстіне ата-бабасынан мирас болып жатқан ауыр дәулеті бар. Асыра мақтаушылардың аузына оның «қырдағы малы қырық мың, ойдағы малы он мың». Соның қаншасы растығын білгісі келген Банзаров, астыртын аңғарып көрсе: қырдағы жылқысы төрт-бес мыңдық, ормандағы бұғысы екі-үш мыңның төңірегінде көрінеді. Оған қоса, бірер мың қойы, бірер жүз түйесі бар сияқты. Оған қоса, кең көлемде аң терісі мен балық саудасын да жүргізеді. Сырттағылар

оны «ақшаны арбаға артып жүреді» деседі. Юмсунды әкесі бала шағында орыс-монғол школасына сабаққа беріп, екі хатты да жақсы танып шыққан. Тұрмыс салтына өзге тайшылардан бөлек, орыс әкімдерінше тұрады. Балаларының бәрі де орысша сауатты. Бір ұлы – Петербург университетінде оқиды. Өзі Банзаровпен дос.

Банзаровтың оған айта барған тілегі: Шоқанды ұлан-асыр той жасаумен қарсы алып, буряттың тұрмысын, ойын-сауығын көрсету еді. Өйту түк қиындық келтірмеуін біле-тұра Юмсун бірден көне қоймай:

– Әкеле беріңіз, бір қонақты ойдағыдай күтіп аларлық қауқарымыз бар ғой, – деп «сүйей салды» сөз ұстатты.

Ондағы ойы, Үркітпен астыртын хабарласып алу еді. Ол Шығыс Сібірдің генерал-губернаторы Муравьев-Амурскиймен әкей-үкей адам; оған ақылдасып алмай, көзге түсерлік ешбір адымын баспайды.

Кісі салуға тағы да бір себебі: Амурскийді үйіне қонақ қып жіберуге талай даярланғанмен, орайы келмей жүретін; өзінен бұрынғы генерал-губернатор – Пестельдің қонақшыл болам деп опық жегенін білетін Амурский сақсынып, Шодоевтің де, басқалардың да шақыруына бара қоймай, «әне-міне» деген сүйреткіге сала беретін. Егер бұл жолы келе қалса, Банзаров «жасаңыз!» деп өтінген тойын Шодоев генералға да, Шоқанға да арнап, дойбы тілімен айтқанда «екі жеп биге шықпақ».

Іш-пікірі осындай Юмсун Шодоев Банзаров кете, жөн білетін сенімді біреуін астыртын Үркітке жіберіп хабарланса, «жағдайыма қарармын» деп өзі келер-келмесін екі-ұшты ғып айтқан генерал-губернатор, Шоқанды айта қалғандай қарсы алуға ұлықсат беріпті.

Амурскийдің келер-келмесіне балды да, балсыз да болғанмен, Шоқанның келуіне күдігі жоқ. Юмсун, оның көңілі үшін емес, қиын-қыстау жағдайларда қажетін өтеп жүретін, әлі де керек күні көп болар деп ойлайтын Доржи Банзаровтың көңілі үшін және Амурский «жасасын» деп нығарлай тапсырғанын естіп, бурят ғұрпымен ұлан-асыр той жасауға әзірленді. «Сол тойда, егер келе қалса силауға» деп, осы үйдегі қымбат мүліктерді қарастырғанда, лайықты екі нәрсе әзір екен: біреуі – іші бұлғын, жағасы құндыз қара құлын терісінен тіккен жарғақ; екіншісі – тұрмандарының күміс әшекейлеріне алтын жалатқан ер-тоқым. Екеуі де ғажап, әдемі болғанмен, жарғақты қымбатырақ көріп генералға тартпақ. Шоқанға алтынмен аптап, күміспен күптелген ер-тоқым да жетіп жататын.

Өзге жабдықтары тығыз әзірленуде...

Шодоевтан ала-көңіл қайтқан, бірақ іштей «қайткенде де барамыз» деп бекінген Банзаров Кяхтаға оралса, Шоқан бұл қалаға кеше келіпті де, Потанин оны Лавровскаяның пәтеріне орналастырыпты; сол үйге іздеп барса, Потанин оны Троицко-Спасовкедегі казактар казармасына әкеткен.

Оған шабайын десе, мана Банзаровтың пәтеріне өтіп бара жатқанын терезеден көрген Александра, Потанин тосқауылға қойып кеткен солдатты хабарға, казармаға жіберіп қойған екен, сондықтан амалсыз тосуға тура келді. Оның шауып келе жатқан Шоқанның да ойлары «ана жылғы көргеннен өзгерді ме екен?!»

Құшақтасып амандасқан олар, қатар отырып кескіндеріне қараса, өзгерістері бірталай сияқты: Банзаровтың ол кездегі әжімсіз беті тарам-тарам жолақтанған, өңі де, бұрынғыдан қоңырлана түскен, маңдай шашы сиреп кейін шегінген қап-қара көз жанары да қоңырланып, қарашығының төңірегі көгілдірлеу түспен сақиналанған; тығыршықтай денесі арыған, ажары сынық; Шоқанның бойы бұрынғысынан биіктеп, ортадан жоғары кісі болған, кескін-кейпі де есейген, тебіндеген мұрттары қалыңдап қалған, бұрын да өткір көздері өткірлене түскен...

Кеңесті Банзаров бастап кетті де, өзімсінгендей «сен-мен» сөйлесіп, әуелі қысқаша он, сапар тілеуін айта кеп:

– Қазір кетеміз, Шоқан! – деді, «ш» әрпін ысқыра, қалыңдата айтып.

– Қайда?

– Халыққа!

– Қайдағы?

Банзаров Құс көлінің маңында жасап келген даярлығын айтты. Шоқан іштей риза бола тұра, «ол қалай?» деп сыпайысынған болып еді:

– Енді қалай? – деді Банзаров, – шындығын айтқанға ренжімейтін боларсың. Біріншіден, арғы түбін қазсақ, монғол Шыңғыс ханның ұрпағысың, ендеше, менімен қандассың; екіншіден, ежелден қан-жынымыз араласқан қазақ халқының өкілісің; үшіншіден, Шығыс Сібірге Батыс Сібірден келген қонақсың; сені сыйламағанда кімді сыйлаймыз? – деді.

Былай да бұл қаладан кетуге асығып отырған Шоқан, аттануға қарсы болған жоқ.

«Қаз көлінің» Кяхта жақ беті, орманы сирек белесті дала болушы еді. Онымен салт та, арба мен де жүруге болатынын айтып, Банзаров Шоқанға тандатып еді, одан әрі салт қана жүре алатын жерлер барын айтқан соң, Шоқан арбаны таңдады.

Олар сол күні ылаумен аттанды. Атаманнан ұлықсат алып үлгермеген Потанин қалып қойды. Александра мен екеуі Шоқанды мөлшерлі кезде төменгі Анкараның Байкалдан шыға беріс сағасындағы ескі Үркіт қалашығынан тоспақ.

Банзаров Шоқанмен жүз көріскеннен-ақ, ежелгі танысындай ашық

сөйлесіп, ашық сырласып кетті. Кяхтада уақ-түйек бірдемелерді кеңескен ол, жолға шыға, салмақты кеңеске ауысты.

– Сен, әрине, – деп бастады ол сөзін, – ориенталист болуға әзірленіп жүрген жігітсің. Шығысты, олардың ішінде Сібірді зерттеушілер көп. Мысалы – Симон Палластың, Эбергарт Фишердің немесе Герарт Миллердің Сібір туралы томдап жазған кітаптары бар; оларды оқыған боларсың.

– Түгелімен. Әсіресе, Палласты. Ол қазақ елін де біраз зерттеген кісі.

– Білем. Қалай қарайсын, оның зерттеулеріне?

– Үстірт білетін де, ағат айтатын да жерлері бар сияқты...

– «Бар» емес, көп. Осы арада бір сырымды айтып қояйын ба саған?

– Естиік.

– Орыстың соңғы ғасырдағы пікір ағымдары: словяндық және батыстық болып екіге бөлініп жүргенін білесің...

– Әрине...

– Бастапқылары, негізінде – орыстар...

– Білем.

– Ал, мен, – деді Банзаров күле сөйлей, – отар және ұсақ ұлттан шыға тұра, барып тұрған словяншылмын!..

– Қызық екен!

– Петербургтағы Ғылым Академиясына сыйыса алмауға осы сенімім себеп болды. Академия қызметіне араласа байқасам, оқымысты аталатындардың көбі – неміс. Олар, әрине, батысшылдар. Мен соларға қарсылар жағына шығып алдым да, айтысты мәселелер төңірегінде сайыстым, кеп! Әсіресе, шығысты зерттеу мәселесінде. Бұл жайда, басы – академик Шмидт қып, көбін жеңіп шықтым. Сол айтыс үстінде Фишер мен Миллердің Сібір туралы жазғандарын да қатты сынға алдым. Әрине, бос сөздермен емес, талассыз дәлелдермен, сондықтан да батысшылдар мені араларынан кетіргісі келді.

– Түсінікті, – деді Шоқан.

– Ал, сен ғой, біздің бұл, Шығыс Сібірге, осындағы тұрғын елдердің тағдырымен таныскалы келдің?

– Әрине. Батыс Сібірді жақсы білетін сияқтымын. Оның тағдыры туралы

оқығандарым көп. Соңғы кезде бұл мәселемен ерекше шұғылданып жүрген кісі, орыс географы – Ипполит Завалишин.

– Естуім бар еді. Өзімен де, еңбектерімен де таныстығым жоқ.

– Мен таныспын, «Батыс Сібірдің тарихы» аталатын үш томды еңбегі жазылып біткен. Академияның бағалауына жіберілді. Бір данасы Омбыда. Мен қолжазбаларын түгел қарап шықтым, өте бағалы еңбек. Бірақ жарық көруі де қиын болар. Ішінде либералдық пікір көп. Ондай ойларға жол табу қиын болып жүр ғой.

– Рас. Біздің Шығыс Сібірді орыс ғалымдарынан қазір көбірек зерттеп жүрген адам – Афанасий Прокофьевич Щапов. Ол да либерал, оның жазып жүргендері де көп. Оның да еңбектерінің жарық көруі қиын.

– Солайлау болып тұр! – деді Шоқан, демін соза алып.

– Бірақ, жазыла беру керек солар, – деді Банзаров, – түптеп барып жарыққа шықпай қоймайды. Біздің де ат салысуымыз керек бұл ұлы іске.

– Сіз әрине, – деді өзімен салыстырғанда, сақа кісіге «анаған Банзаровты «сен» деп атауды ерсі көрген, «сіз» деп атауға дағдыланған Шоқан, – жазып та жүрген боларсыз а?

– Жоқ. Бұрынғы жазғандарым болмаса, жаңадан жазуға мен әлі материал жинау үстінде жүрген кісімін. Бұл жөнде менің алға ұстар үлгім, фин ғалымы – Матвей Кострен...

– Еңбектерімен аздап таныстығым бар...

– Жүріс тұрысымен ше?

– Қай жағынан дейсіз?

– Халқының тұрмысымен танысу жағынан...

– Ол жағын толық біле бермеймін.

– Білмесең, фин тұқымдас халықтар Скандинавия жарты аралынан бастап, Мұз мұхитын жағалай, әлденеше мың шақырым жерге жайылып жатады ғой. Халқын сүйген Кострен осы тұқымдардың тұрмысын жақсылап білу үшін қартаң тартуына қарамай, әлі күнге дейін жаяу аралап жүреді. Сондықтан баспада жарияланған еңбектеріне қарағанда, бұл тұрмыстар туралы білетіндері ұшан теңіз сияқты. Мен де бұнда келгелі «бурят-монғол» аталатын елдердің ішкі өміріне үңілудемін.

– Жақсы екен, – деді Шоқан.

– Саған да осы жолды ұсынам.

– Есте болар...

Шоқан кеңес үстінде байқаса, туған елінің тарихы және тіршілігі туралы Банзаровтың біліп үлгергені керемет көп.

Солардың бірталайын «Қаз көліне» жеткенше айтып та берді.

– Европа елдеріндей, я Қытайдай біздің монғол, қазақ, сияқты көшпелі елдерде көне замандардан сақталған жазу-сызу болмаған ғой.

– Орхон-Енисей жазуын айтпағанда, – деген сөз қосты Шоқан.

– Оның бары рас. Бірақ ол әлі анықталып жетпеген жазу ғой...

– Рас. Айта беріңіз.

– Біздің монғол тұқымдас елдердің көне тарихын, тек ауызша шежірешілдерден ғана естиміз...

Бізде де.

– Ол шежірелерді қағазға, аржағында – қытайлар, бер жағында – ламалар түсірген.

– Бізде, қожалар, яғни ислам дінін таратушылар...

– Шежірешілдердің айтуынша буряттардың арғы атасы қара көк бұқа болыпты-мыс.

– Бізде «Қыпшақтың бір руы айғырдан жаралыпты-мыс» деп «Торы айғыр» аталады. Тотимизм сенімінің мәселесі ғой ол; хайуаннан тарады дейтін тұқымдар көп қой, дүние жүзінде. Кешіріңіз, сөзіңізді бөлдім.

– Қара көк бұқадан тарағандардан бертінде булагат руы тарайды, тегі сол булагат – бурят болу керек. Бізде «соболь» аңын булаған дейді...

– Бізде собольді бұлғын дейді.

– Екеуі бір сөз болу керек. Айсадан бұрын Байқал төңірегін гун түріктерінен құралған мемлекет билеген ғой. Айсадан бері, әуелі – ұйғырлар, одан кейін қырғыздар мемлекет құрған. Сол кезде монғолдар мен түріктер қан жағынан да, тіл жағынан да қатты араласқан. Содан қалған сөздер «бұлғыннан» басқа да толып жатыр.

– Сонымен, буряттар өз мемлекетін қашаннан құрған?

– Тұтас бір хандық буряттардан ешуақытта да болмаған. «Болам» дегендері тез тарап кеткен.

– Қазақта да солай.

– Сібірдің бірталай халқын жаулап алған Шыңғыс та, буряттарды түгел бағындыра алмаған.

– Қазақ руларын түгелімен.

– Орыстар отарланғанша, бурят рулары өз алдына хандық құрып келген.

– Бізде де.

– Батыс Сібірге он алтыншы ғасырдың орта кезінде кірген қаруы, Енисей өзенінің батыс жағына тіреліп, жетпіс, сексен жылдай тоқыраған да, Бурят өлкелеріне қарай жылжыған. Олар «бурят» деген есімді бұрмалап «брат» атаған. Брат жеріне Байқалдың теріскей жағын орай сұғынған орыс қауы, аз жылдың ішінде «Даури елі» деп те атаған бурят жерін аз жылда иемденіп болған. Қарулы, күшті Россияға садақпен қарсы тұра алмаған біздің аталастар орыс әскеріне жанжалсыз бағынған.

– Біздің ел де сөйтті.

– Бірақ, жанжал бағынғаннан кейін басталды, – деп жалғастырды Банзаров сөзін – оған негізгі себеп екеу болды; бірі шаруашылық қысым, екіншісі – рухани қысым. Әуелі шаруашылық қысымды айтайық, «ясак» деген сөзді, сен әрине білесің?

– Шыңғысханнан қалған сөз ғой ол. Қазақ «жасақ» дейді. Солай деп әскери қосынды да айтады. Соған қарағанда алғашқы мағынасы – «әскерлік шығын», яғни жеңілген жақ жеңушіге төлейтін «контрибуция» болу керек.

– Мен де солай ойлаймын. Россия патшасының қаруы, біздің шығыстық сібірден жасақ сұрай кірді.

– Батыс Сібірден де.

– Бірінші Петрдың бұнда шабуыл жасау туралы берген бұйрығында «тұрғын халықтарды обязачить» деген сөзі бар, онысы, «бірден жасақ алу» деген сөз ғой.

– Әрине.

– Алғашқы жасағы – жылына түтін²¹ басынан бір бұлғын.

– Қымбат екен!.. Және табыла бере ме ол?

– Қиын болса да табады. Сібірлік Тайганың ең көп аңы – бұлғын. Бір мәліметте, он сегізінші ғасырда патшалық қазынаның үштен бірін бұлғын терісі өтеген. Солар Сібірдікі.

– Көшім хан Ермактан жеңіліп, баласы Мәметқұл қолға түсіп Москваға жіберілгенде, інісі Есім жасырын қуып барып, қаһарлы (Грозный) Иванның

қатынына мың бұлғын пара өткізу арқылы босатып алды деген хабар бар еді, рас екен ғой сол!

– Рас ол. Сібірлік әкімдер де параға мыңдап болмағанмен, жүздеп бұлғын алады.

– Біздің халық ақсүйектер (ояндар, ламалар) және қарасүйектер болып екіге бөлінеді. Қарасүйектерді «қыштым» деп атайды, ол тегі түріктердің «қысу» сөзінен туған «қыстым» болу керек яғни «қыспақта тұратындар», яғни кедейлер, жасақты жинаушылар – ақсүйектен қойылатын әкімдер мен ламалар. Өздері жасақ төлемейтін олар, өз құлқындарын да ұмытпайды. Қыштымнан жиналатын жасақ, екі-үш еселеніп кетеді.

– Ақшалай жиналатын жасақты жергілікті әкімдер бізде де сөйтеді.

– Патшаның орыстан тағайындайтын әкімдері жергілікті жауыздардан аспаса, кем түспейді. Мысалы, бізде атаман – Пахомов деген болып еткен. Нояндар қыштымдарды қысса, ол нояндарды қысып, параға тоймайтын болған. Атына тілі келмеген буряттар оны Багаба-хан деген...

– Бізде князь Светловты – Эспетеу деген сияқты екен, – деді Шоқан күліп.

– Ақырында, қыштымдар оны өлтірмек болғанда, өзі қашып үлгерген де, қолдарына бурят серігі – Шадриков түсіп қап, ауыр азаппен көзін жойған. Соның арты халықтық көтеріліске айналған соң, мазасызданған патша – екінші Екатерина, өз қасындағы секунд-майор Щербачевты тексеруге жіберген де, бұндағы әкімдердің қылмысы анықталған соң, тексерілуі ұзаққа созылған істің нәтижесінде генерал-губернатор Пестель, азаматтық губернатор – Трескин, тайшы Дымбыл Галсанов, қызметтерінен алынып, сарай министрі – князь Голициннің, қолдауымен сотталудан әрең аман қалған.

– Ондай шаралар бізде әзірге жоқ! – деді Шоқан күрсініп.

– Содан кейін жасақ жыю тәртіпке салынып «хэб» аталатын заңмен, бұлғын орнына мал яки ақша төлеуге ұлықсат берілді. Оны да төлей алмағандар өзін сатып, крепостнойлық халге кешті. Көбі қазір шахталар мен заводтарда еріксіз жұмысшы. Біразы нояндардың жұмыстарын атқарады.

– Бізде әзірге мұндайлар жоқ.

– Ол сендердің бақыттарың. Байқал төңірегіндегі шаруашылық қысымының жайы осылай болып келеді!..

– «Рухани қысым» дегеніңіз?

– Ол бізде дінге байланысты. Байқал төңірегіндегі елдердің ежелгі діні –

шаманизм...

– Оның үстіне сіздің «Қара сенім» деген еңбегіңізден таныспын.

– Жақсы екен оның. Ғасырлар бойы сол сеніммен келген байқалдықтар арасына кешегі он жетінші ғасырдан бастап будда дінінің сопылық тармағы ламаизм келіп кірді. Осы екі дін өзара қырқысып жүрген шағында Россия патшалығының отаршылдық саясаты, христиан дінінің миссионерлерін жіберді. Олар тұрған елдерді шоқындыру саясатына кірісті. Бірақ, қандай әдіспен?

– Иә? – деді Шоқан құмарлана құлақ тігіп.

– Алтын орда татарларының кейбір мырзалары сияқты біздің буряттардан да чинге қызығып, алғаш өздігімен шоқынған нояндар болды. Мысалы, Андрияша мен Митюша Степановтар атанған, бурятша фамилиялары Берегаев дейтін нояндар, христиан дініне 1693 жылы кешкен. Қыштым арасынан да аздап шоқынушылар шыға бастаған. Мысалы Онохов. Үкімет оны жасақ жинаушылыққа тағайындап мейлінше қиянатшыл болған. Содан ба, әлде діншілдігінен бе, хориндар тайшысы – Дамба Дугар Иринцев, орыс селосында тұратын Оноховты түнде терезесінен ұрлатып ап, арқасына өлердей камшы соқтырып, «лама дініне қайтам» деген уәдесін алып, босатқан. Содан кейін шоқындыларды ұрлау, сабау, өлтіру көбейіп кеткен. Бірақ, миссионерлер әрекетін доғармай, үгіті өтпеген соң, күні бүгінге дейін жергілікті халықтарды зорлықпен, кейде мылтық күшімен шоқындыруда. Осы ретте, Шығыс Сібірдің қазіргі прхиепископы Никон Нилмен қатты аразбын. Бұл православияндық шіркеудің осы ғасырдың басында атағы шыққан оқымыстысы – Николай Федорович Нилдың баласы. Менің оған айтарым, – халықты зорлықпен емес, үгітпен көндірі! Оның айтары – «үгітке көнбесе қайтем?» Менің айтарым, – «ендеше, зорлама!»

– Батыс Сібірдегі, Орал тауындағы, Еділ бойындағы Нилдарға да мен осыны айтқалы жүрмін.

– Бірақ, тындамайды, оныңды! Босқа әуре боласын. Оның мысалы – мен. Өз қара басым, ешбір діндік сенімді танымайтын – атеистпін...

– Мен де сондай ұғымға бейіммін.

– Ендеше, ойымыз бір жерден шықты. Бірақ, адам қоғамының санасы түгелімен атеизмге жеткен жоқ. Дін сенімі қоғам арасында көпке созылады. Менің айтарым: қай дінге болса да, адам өз сенімімен бағынсын, зорлап бағындыру болмасын!

– Гениально! – деп қалды. Шоқан.

– «Рухани қысым» дегенім осы.

– «Осының аржағында ақымақтық бір ой жатады, – деді Шоқан. Патша өкіметі, отар елдерді өзіне дін сенімі арқылы жақындатқысы келеді. Қата пікір ол. Оған мысал – орыстар мен татарлар арасы. Опричина²² дәуірінде олар бір-бірімен сеніскен жайда еді. Сонда орыс әскерін татар ханы Шингилай (мұсылманша – Шаһ-Ғали) тамаша басқарып тұрды. Кейін, патша өкіметінің жәрдемімен, ислам діні татарлар арасында кең тарағанда, Қырым татарлары соңғы бір ғасырда, Россия мемлекетіне екі рет опасыздық жасады. Дін жәрдемдессе бұл не?!..

– Дұрыс пікір. Бірақ, осы пікірді үкіметке түсіндіру өте қиын.

Одан әрі ойға кеткендей, екеуі де біраз уақыт кеңестерін доғарды. Ой түйіндерін әлі тоғыстырып үлгермегенмен, екеуінің де, халықтарының тағдырлары біріне-бірі өте ұқсас сияқты; ой-саналары да желді күні қатар тұтанған өрттей, бір бетке ауытқи өршиді. Сонда тірелер тиянақтарын шамалап көрсе, екеуі де бірін-бірі қолдан келмеске жармасып жүрген қазіргі заманның Донкихотына меңзейді....

Шоқаннан өзіне жан-серігін тапқандай болған Банзаров, оған буряттардың сыртқы саясаттық өмірімен бірсыдырғы таныстырып болдым деп санады да, енді ішкі өміріне үңілдірмек болды. Бірақ, тағы да ұзаққа созылатын бұл кеңесін бастамады ол; сондағы ойы,– «Қаз көлінің» төңірегін көрсін. Онда бай да, қыштым да, қоңсылар да, ламалар да, шамандар да бар, әрқайсысының өзіне тәуелді тұрмысы бар; Юмсун той жасай қалса, бурят халқының ойын-сауықтарын да көреді; солардан өзі ғибрат алсын да, қорытынды жасасын».

Юмсунның күтінуі керемет болып шықты. Ас та, той да... деген сияқты халықтық мерекелер де, буряттар да күн бұрын сауын айтады екен. «Қырық рулы қазақ» дегендей, буряттардың да толып жатқан рулары Байқал көлінің батысы мен шығысын, күнгейі мен теріскейін кең орай жайылып жатады екен. «Сібірлік халықтар» дегенде, сол бір тарихи кезеңде сан жағынан ең көбінің бірі – бурят екен. Банзаровтың қолында жалпы сібірліктердің, олардың ішінде, бурят руларының географиялық картасы бар еді. Шоқанды сонымен таныстыра отырып:

– Аз халыққа көп халықтың өктемдік жасайтыны белгілі, – деген ол, – орыстар бурятқа өктем десек тунгус я түрік тұқымдарынан арасына сіңген аз руларға буряттар да өктемдік жасап, көбін қыштымға айналдырып жібереді.

– Юмсун сауынды өз ұлысындағы рулардың бәріне айтып келер күнін қосымша хабарламақ болған. Тойшыл жұрт онысын күтсін бе? Шоқан мен Банзаров жеткен шақта «Қаз көлінің» кең аумағын толтырып тастапты.

Дегенмен Юмсун елеулі адамдарының түгел келуін тосты да арнаулы қонақтарын құрметтей тұрғысы келді. Оның өз ордасын Шоқан анадайдан айтпай-ақ таныды: аршыған жұмыртқадай әппақ, сәулесі күнге

шағылысқан ақ киіз үйлер; көлемдері маңайдағы үйлерден үлкен де, еңселері биік те; біреуі тым зорырақ, ол, тегі, тайшының өз ордасы болар; екі жақ қанатындағылары, – не отаулары не қонақ үйлері болар... Қоңыр, қараша үйлер олардан алшақ тігілген; олар, әрине, бурятша айтқанда, – қыштымдардікі, қазақша айтқанда, – қарашылар... Жалпы айтқанда, бұндағы ақ ауылдың да, қарашы ауылдың да сыртқы көрінісі, Шоқанның өзі туып, өскен ақ және қара «ауылдарға ұқсайды. «Ауыл» – бурятша – «айыл» екен. Шоқан енді, сол айыл үйлерінің ішін көруге құмартты.

Қонақтарды жүрісінен таныған тосқауыл, алдарынан шығып қарсы алды да, орданың оң жағындағы үйге түсірді. Бұл да әппақ іші кең кигіз үй. Жалпы құрылысы қазақ, үйіне ұқсағанмен, бірталай айырмашылығы да бар екен: қазақ үйлерінің уық қарлары имек бұндағы уықтар тіп-тік сояу; бұның шаңырағы он, және сол жақтан, басы ашаланған бағанамен тіреулі; керегенің ішін айнала, будда дінінің мифологияларынан алынған кестелермен әшекейленген әр түсті жібек кілемдер ұсталған; шаңырақтан қытайлық шашақты абажурлар салбырап тұр. Сыбырлап сұрастырса, бұл – Юмсунның інісі және әкімшілік істерде жәрдемшісі Дамденнің үйі екен. Сыпайы сөзді ол, жылы қабақпен қарсы алған қонақтарына, ағасының аздап тымауратып қалғаның саулық болса, ертең қабылдайтынын айтты.

Дамденнің күтуінде кемшілік болған жоқ; қонақтарының сыбағасына семіз тай сойдырған ол, табақты мүшелеп, мол ғып тартты. Шоқанның бурят үйінен бірінші рет тамақ жеуі. Естуінше, – бұл тұқымдас халықтар етті шала пісіріп береді; оның үстіне, Банзаровтың баяндауынша, Монғол-буряттар қаннан жасалған тағамға құмар.

– Қой болса – бүйеніне, жылқы болса – жұмыршақ қарнына тығады да, – деген ол, – сол малдың қаны араласқан іш майын, не бауыздау қанын құйып, қазанға асады...

– Оны да шала пісіре ме?

– Әрине.

– Өзім жеп көрмегенмен, қазақта да «қан соқта» аталатын осындай тағам болған деп естіп ем. Қазір жоқ. Бірақ, қазақ жақсылап пісіреді. Шала піскенді қалай жейді адам?!..

– Жегенде көрерсің. Ел ғұрпымен есептеспей болмас!

– Әрине, – деген Шоқан, шала піскен етті, әсіресе, – қанды жеуге күн бұрын жиіркене отыра.

Сол сыбаға алдарына келіп қалды. Түрік тұқымдас елдердің сыбаға тартуынан хабары бар Дамден, сыйлы қонаққа қой болса басын, жылқы болса, шекесін тарту салтын біледі. Сондықтан ол, сойылған тайдың бір шекесіне қоса, қанға толған жұмыршақты бірге астырған.

Ет түс кезінде желінетін. Түндігі ашық, шаңқайған күн сәулесінен іші сүттей жарық үйде Дамден қонақтарының алдына әуелі шеке мен қансоқтаны әкеп тартты. Бір епті жігіт өткір кездікпен торсиған жұмыршақты тіліп жібергенде, шала піскен қара-күрең қан ақтарыла қалды. Ғұрып бойынша, сол «соқтаны» үй иесі қасықпен көсіп алып, қонақтарға асату керек.

Дамден де сөйтті: Шоқанды ең кәделі қонағы санаған ол, шанағы кішігірім ожаудай ағаш қасықпен, іркілдеген қоймалжың қанды көсіп ап аузына тосқанда, көздері жаутаңдап қайтерін білмей сасқалақтаған Шоқанға:

– Асаңыз! – деді үй иесі.

Амалы қанша!.. Шоқан «қайдан шықса, одан шықсын!» дегендей, көзін жұмып жіберді де, ернеу аузына тақалған қасықты қауып кеп қалды да, демін де алмастан қылқ еткізіп жұтты да жіберді. Көзінен жас ыршып кетті. Құсып жібере жаздаған қалпын аңғартқысы келмей, тамағына сүйек тұрып қалған қасқырдай, мойнын изендетіп жұтына берді. Абырой бергенде, құспады!..

Одан әрі, турағанда қаны шыпшыған етті жеуден Шоқан тайсалған жоқ. Бір жақсысы, буряттар әлденеден дәмі қышқылт сірке (уксус) жасайды екен, соны сеуіп жесе еттің шикі-пісісі байқалмай кетеді екен.

Етке әбден тойған, сол қалпымен жата қалса, дөңбекшіп ұйықтай алмас па еді, қайтер еді, егер салт мініп, қасына ерген нөкерлермен көл жағалап кетпесе.

«Ертеректе болыпты-мыс» дегенмен, құс салу буряттардың ұмытып кеткен ермегі. Оның орнына, бұлар – атқыштар. Мылтық та бар екен оларда, мергендері жетерлік бірақ олар садақ тартуды жақсы көреді екен.

Аумағы кең «Қаз көлінің» теріскей жағасы ғана шөптесін өзге жағы (көпшілігі) құм-қайраң. Аңшылар кешке қарай құстардың отқа жайылатын шағында аттанған еді. Күн еңкейген. Жанға жайлы қоңыр жай ауа, аздап желкемдеу!..

Шалғынды жиек жыпырлай оттаған қаз екен. Аулаушы и я ба, өздері бастарын көтере қаңқылдайды да, ұша жөнелген салт аттыларды жуық келтіреді. Деңгейлескен шақта, садақшылар ат үстінен оқ тартса, көздегеніне жебе кірші ете қалады. Оқ тиген қаз далпылдап ұшпақ болады да, оған дәрмені жетпегендей қисая кетіп, қанаттарын қағады.

Садақшылардың сілтеген оғы мүлт кетпейді. Не деген мергендер!..

Осылай атылған талай қаз қанжығаға байланды. Шоқанға да бірнешеуі.

Аумағы кең болғанмен, олар көлді айналып түсті. Бір тұсында шомылып

та алды. Шоқан сонда байқаса, қазаға қамалғандай балықтар тұнып жүр.

– Неге ауламайды, бұны?! – десе:

– Бұл маңайдағы өзге сулардың балықтары жетеді, – деп жауап береді серіктері.

Аңшылар мекендеріне қалжырап оралды. Бұл елдің төсегі – жайған текемет болады екен де, оның үстіне аюдың, бұғының, я басқа аңның жұмсақ иленген терісін төсейді екен.

Көрпе-жастық бұл бай үйде де болмай шықты. Содан ыңғайсызданған Банзаров:

– Буряттар мата тоқыған ел емес. Киетіні де, төсек-орны да тері-терсек. Бұрын көздемені бұхарлықтар мен қытайлықтардан алушы ең Россияға бағына, олар тоқтатылды. Орыс бұйымдарын сәудегерлер жеткілікті әкелмейді, – деді.

Шоқанның астына қалың бүктелген оюлы текемет оның үстіне былпылдай иленген аю терісі төселді де, басына ұзындығы жарты құлаштай жуан дөңбек тасталды. Бұрын мұндай төсекке жатып көрмеген Шоқан, жолдық киімін шешінбестен қисая кетті. Сондай төсек Банзаровқа қатар салынған еді. Күтуші екеуінің үстіне түйе жүн өрмектен тігілген бір-бір үлкен шекпенді айқара жапты да, шығып кетті. Екеуінен басқа жан жоқ. Иелерінің қайда

жатуларын сұрастырса, бұл – қонақтық үй екен де, иесі жататын үй басқа екен.

– Шоқан жатқан үй, «Қаз көлінің» қайраң жақ жағасына таяу тігілген еді. Оның адалбақанға ілген білте шамы сөнгеннен кейін, кешқұрым аспанды бүркеп алған бұлттан түн тастай қараңғы еді. Көлдің Алмалық аталатын тау жақ желкесінен ескен жел іңірге қарай күшейіп күндізгі самалдан беті ғана дірілдеп жатқан көл, жел қатая толқынданып кеткен. Дүрмек ішінде отырғанда Шоқанға сезілмеген толқын, қараңғы үйдегі төсекке жата оны жағаны сүзгілеген шалп-шұлп дыбысы әлдилегендей тез көзі ілініп кетті.

Ол қатып ұйықтады. Дабырдан оянып кетсе, бие бау уақыт болып қапты. Банзаров тұрып кеткен. Киініп ап тысқа шықса мал жайғастырудың әбігерлігі. Бәрі де қазақ аулындағы сияқты: бұлар да құлындарын желіге байлайды екен; жылқы болған соң қашағаны да болады, соларды қайырған жайдақтар айғай-ұйғай, тасыр-тұсыр шабыс; желілері қатар қағылған екі үйірдің айғырлары шайнаса төбелесіп жатыр!...

Бала шағында Шоқанға бие-баудан қызық көрініс болмайтын. Өз бітірері жоқ ол, қашқан-қуғанға қосыла кетіп, беталды далақтай беретін. Кейде осы

шабыстан қалжырап жығылатын. Қазір де сөйткісі келіп кеткенмен, бір елдің мырзасы деп, бір ел төбесінен тік тұра күтіп жатқанда, атқа шабу жеңілдік болар деп, өзін әрең ұстады...

Банзаров көрінбейді. Ол да Шоқан сияқты, атқа мінуге жылқы қайтарысуға құмар еді. Түнде жақсы ұйықтаған ол, ертемен өрген қой, ешкілердің шулауы мен маңыраған үндерінен оянып, сыбдырсыз киініп тысқа шыққан да, ат ерттетіп ап, малдарды жайғастыру жабдықтарына араласып кеткен. Өзі сөйте жүріп, көзі Шоқан орналасқан үйде болды. Шоқанның тысқа шығуын көрген соң, желі басынан шауып келді. Байланып жатқан құлындар Шодоевтардікі екен. Шоқанның:

– Неше айғырдың үйірі сауылады? – деген сұрауына:

– Дәлін білмедім, – деп жауап берді Банзаров, – шамасы үш-төрт бар-ау деймін. Желі ұзын. Біреуіне «жүз шақты құлын байланады» деді.

– Онда биелер жебей сауылатын болды ғой.

– Ол не?

– Ұзын желінің бір басынан бастап сауылған биелердің екінші басына жеткенше сауындары келіп қап, сауу қайтадан басталады. Қазақтар осылай саууды «жебелеу» дейді.

– Бурятша аты да бар сияқты еді, есіме түспей тұр!

Біреу бұларды сәскелікке шақыра келді. – Бірақ, – деді ол, – тағам тайшының өз үйіне әзірленеді.

Тайшысы – Юмсун екен. Дамден бастаған олар, тайшы үйіне кірсе, жасау-жиһазының көркі көзді сүріндіретін ғажап: ең алдымен, он екі қанаттық бұл үйдің іші ат ойынын жасарлықтай кең; кереге, уық, шаңырақ ағаштары түрлі түсті бояулармен әшекейленген, шаңырақтың төрт тірегі де сондай; керегенің ішкі айналасына уықтарының қарларын камти ернектері ғажап кестелі жібек жамылтқылар тұтылған; терде шырақтары жалтылдаған, төңірегі әшекейлермен қоршалған құлшылық орны; кестелене тоқылған бау-шуы да аса ажарлы...

Бұл әдеміліктерге жаутаңдай қараған Шоқанның көзі тойып үлгермей, үй ішінен біреулер сәлемдесе кетті. Шоқан қараса, екі адам: біреуі қоңырқай түсі жас сияқтанғанмен, орта бойлы денесі балпып кеткен семіз, сақал-мұрттары сиректенген ұзынша қап-қара қылдар, үстінде монғолдың перлі маталарынан тігілген ұлттық киімдері, кеудесінде бірнеше орыс ордендері мен медальдары жалтырайды; бұл, жобасы, Юмсун тайшы болу керек; екіншісі, дембелше жуантық, егде кісі; ол сақал-шашын тап-тақыр қырғызып тастаған; жалаңаш кеудесіне сол жақ иығының үстінен, он, жақ қолтығының астын ала, денесіне айқара салған сарғылт жамылтқышына

қарағанда лама сияқты.

Банзаровтың таныстыруынша расы да солай болып шықты. Банзаров ламамен құшақтасып амандасты. Себебін артынан білсе, бұл, баяғы 1835 жылы Банзаровты Қазан гимназиясына орналастырған білікті лама Галсан Никитуев екен. Ол Шодоевтар еткен ғасырда «Қаз көліне» жақын тұстан салдырған дацанда ата-бабасынан лама болып келе жатқан, ез басы «көзі ашыққа» саналатын адам екен.

Олар қонақтарын, әсіресе Шоқанды жылы жүзбен қарсы алды. Юмсун баяғыда Омбыдағы казак офицерлерінің училищесінде Шыңғыспен бірге оқыған болып шықты. Бірақ бұл бірер кластан кейін кетіп қалған екен. Сонда да Шыңғысты ұмытпапты: «Ұсақ халықтан екеуміз ғана едік тату едік» дейді.

Тайшы және ламамен кеңесіп отырған Шоқанның екі көзі үй ішіндегі бай жасауларды, әсіресе құлшылық (молитва) орнын шолу болды. Сонысын аңғарған мақтаншақ Юмсун амандық-саулықтан кейін:

– Сіз буддизм жайында жетік емес шығарсыз, құрметті қонақ, құлшылық орнымызбен таныстырайық, – деп, ол міндетін орындауды ламадан өтінді.

Михрабтың төрінде, шығып келе жатқан күн сәулесіне бөленген Сакьямунидің (будданың) алтыннан жасалған, малдасын құрып отырған кішкене фигурасы. Оның төңірегіндегі күн сәулесінің әр түсті бояулары, сондай түсті қымбат тастардан жасалған әшекейі; екі жақ төменінде он екі шадиярдың күмістен жасалған фигуралары. Бәрі де аса шеберлікпен ете көркем жасалған. Діндік жағын былай қойғанда, бұлар шын мағынасындағы көркемөнер шығармалары:

Солайша таңданған Шоқанға, Банзаровтың кейінірек айтқаны:

– Дацанның михрабы бұдан әлдеқайда қымбат, әлдеқайда көркем.

Бір еріккенде, жақын тұстағы дацанға барып қайтса, рас екен. Христиан шіркеулерінің әшекейлеріне таңырқайтын Шоқан, дацанның салтанатын олардан әлдеқайда әсем көрді. Әсіресе кестелері. Бұндағы кестелер өлі материалдарға жан беріп құлпырта қимылдатып қойғандай. Шіркін, адам қолының өнері, нелер ғажап көркемдіктерді жасайсың-ау!..

Барлық даярлықтары әзір болғанмен, Юмсун жасамақ болған той, төрт-бес күнге кідіріп қалды. Сонда былайғы жұрт көп жиналғанмен, Юмсуның зарығып күткені генерал-губернатор. Еміс-еміс хабарға қарағанда, «келеді-міс» деген де сыбыс бар, оны тоспай болмайды.

Тойдың кідіруі Шоқанға залал болған жоқ. Банзаровқа ерген ол, сол бір күндері «Қаз көлін» жағалай қонған бурят ауылдарының «жақсы», «орташа», «кедей», «сорлы» деген үйлерін түгелге жақын аралап шықты.

Сонда байқағаны: «Тәуір» дегені тіпті тәуір екен де, «жаман» дегендері тіпті жаман екен. «Жаман» дегендері, қазақта «жаман» дейтіндерден әлдеқайда сорлы сияқты. Жалпы алғанда «жақсысы» да, «жаманы» да қазақ өміріне өте ұқсас. Тіршілік түрі осы болса, ой-сана, оқу-білім жағынан да дәлме-дәл сияқты. Тек қана айырмасы, Шоқанның, байқауынша, қазақтың мұсылмандығы –шалағай; ал, мұнда шаманизм де, ламаизм де тамырларын кең жәйіп алған; қазақ, еліндегі сияқты, мұндағы христиандық та бұралқы ит сияқты ашығып босқа қаңғырып, ұлып жүр...

Ең тамашасы – музыкалық және әдебиеттік фольклор екен. Қазақтікі сияқты, буряттарда да олар ұшан-теңіз. Тарихи жырлар да, ғашықтық және батырлық эпостар да толып жатыр. Тарихи жырлардан ең маңыздысы, Манжур басқыншыларымен күрескен Монғол – Бурят көтерілісшілерін бастаушы, ертегілік батырға айналып кеткен Амурсанан екен. Оның сипаты, балалық шағында Шоқанның Жаманкүл ақыннан естіген жырындағы Исатай – Махамбетке ұқсайды екен. Ал, батырлық эпостарының ішінде бурят жыршылары айлап айтып әрең тауысатын «Гэссэр» бар екен. Бұл монғол – буряттардың «Илиадасы» сияқты, көлем жағынан да, көркемдік жағынан да беріспейді, атты сипаттауда асып түседі.

– «Гэссэрді» Шыңғыс ханның бейнесіне жорушылар да бар, – дейді Банзаров, – бұл зерттелетін мәселе.

Көне заманда, яғни Шыңғысқа дейін, татарлар Сібірде де көп болған ғой. Оның бір куәсі – Сахалин аралын Азия құрғағынан бөлетін судың аты, атам-заманнан бері «Татар құйылысы». Сондықтан ба, басқа себебі бар ма, – бурят әндері татар әуендеріне өте ұқсас. Және көп, және әдемі сазды. Музыкалық құралдарынан Шоқанға ең ұнағаны сыбызғы, онысы – қазақтың қурайдан жасалған сыбызғысы. Қазақтікі сияқты, кейбір сыбызғышылар, ұзақ сақталу үшін және берік болуы үшін қурайын қойдың өңешімен қаптап алады екен; соларын безілдеткенде үні жан тамырларыңды солқылдатады!..

Қазақтан өзгешелігі – буряттарда толып жатқан би бар және бәрі де ормандағы, судағы, даладағы аңшылық тақырыбына құрылған. Қызғылықтылары да аз емес.

Шоқанның күндері көңілді болып өтіп жатқанда, тойға Амурскийдің өзі емес, оның жәрдемшісі Шығыс Сібірлік казактардың бас атаманы Прохор Кафтыров келіп қалды. Ол, Сібірдің осы бөлегін жаулауда мейірімсіз аты шыққан атаман – Христофор Кафтыровтың ұрпағы; мінез-құлық жағынан, ол арғы атасынан аспаса, кем соққан емес. Оның өзгелерді қамшылауы мен қылыштауы былай тұрсын, заңда правосы теңдес дейтін бурят пен эвенкилерден құрылған казактардың өздеріне де және қатардағы солдаттарын ғана емес, жоғары чиндегілерін де бет қаратпай балағаттап, сабап тастайды.

Ескерте кетейік: буряттар мен эвенкилерден казак отрядтарын, Байқал

төңірегі Россияға бағына, 1727 жылы граф Савва Баргузинский құрған. Содан бастап, Шоқан барғанға дейін, манжурлік Қытай мен Россия шегін зор абыроймен күзеткен бұл отрядтардың өзі іштерінен ондық, елулік жүздік командирлер ғана тағайындалған да, шамасы, жетпіс шақты жыл өткенде буряттан бірінші атаман боп, атақты жайсаң Бадалуев белгіленген. Қартайған шақта, ол атамандығын баласы Гомбо Цереновке берген. Бұл атамандықтар, Шоқан барар алдында жойылып, ұлттық отрядтар орыс казактарының командирлеріне бағынып қалған. Банзаров Шоқанға оңашада бұл жөнінде наразылығын айтқан.

– Қызмет атқара алмаса бірсәрі, – деген ол, – жергілікті отрядтардың жауынгерлігі, сенімділігі орыс-казактарынан аспаса кем түспеген, солай бола тұра, үкіметтің олардың бастарын қырқып, кеуделерін ғана қалдыруы әділетсіздік.

Амурскийдің Кафтыровты жіберуі: осындай, кейбір жиындарда жанжал көтеріліп кетіп, арты көтеріліске айналғаны бар, олай болмау үшін жұрт қорқатын кісі керек. Кафтыровтың «шаш ал десе, бас алатын» кісі екенін білмейтін бұл төңіректе кісі жоқ. Ол «тәртіп сақтау үшін керек» деп, казактардың бір елулігін ала келді. Енді, қарусыз жұрт тырп етіп көрсін!.. Оның, тағы бір жүктеп келген міндеті – Шодоев ордасындағы лама – Галсан Никутуевтан құпия материалдар алып қайтпақ. Ол буряттар арасындағы тыңшы. Шоқан бұл өлкеге аяқ басқалы, Банзаровпен араларында не әңгіме болып жүргенін тыңдаушылар да бар. Солардың ішінде жолшыбай жәмшік айдаушылар да кіреді...

Банзаров Шоқанға Шығыс Сібірдегі отарлаушылардың, отарланушылар арасында ұлт теңсіздігі туралы айтқан бір кеңесінде:

– Отаршыл әкімдер отар болған елдердің былайғы қарапайым халқы түгіл, нояндары мен байларын да кемшілікте ұстайды. Біздің нояндарды олар «князцы» деп атайды да, «князь» деген сөзді көп көргендей, ол сөзді қолдануға қимағандай болады.

– Бізге «князь» түгіл «князцыны» да қимағандай, ноян сияқтыларымызды «сұлтан» дейді. Қайдағы «сұлтан» ол? Бұл есім біздің заманда түрік патшаларына ғана қолданылады. Қазақтан қайдағы патшалар? Менімше, қазақ ноянына «сұлтан» атын жапсыру, мақтау емес, мазақтау сияқты... Мен Батыс Сібірдің әкімдеріне:

– Оның орнына орыстың «султанчик» деген сөзін қолданса, дәл болады – десем...

– Олай деу, мазақтау сияқты естіледі ғой.

– Естіле берсін!.. «Сұлтаны» да мазақ, бәрібір мазақ. (онда қазақша ол, «сұлтан» емес, «сұлтансымақ» болады... Ол сіздерде «князь» деген ұғымды береді...

– Сонымен, – деді Банзаров, қылжакшыл қалпын байқап жүрген Шоқанды, ойын сөзден шынға қарай бейімдегісі келіп, – қысқасын айтқанда, туған халқының арасында тәңірідей қоқаңдайтын біздің Шодоев сияқтылар, патша ұлықтарының алдында құрдай жорғалайды.

– Бізде де солай. Россия чинінің біздегі ең кішісі капрал. Қазақ әкімдері соны да «ұлық» көріп, сіздің сөзіңізбен айтқанда «алдында құрдай жорғалайды», содан барып, қазақта «алыстағы жанаралдан, жақындағы кіпырал» – деген мақал туған.

Іс жүзінде де солай болып шықты. Кафтыров келгенше, өзін жұрт көзінде осы елдің буддасы сияқты ұстап отырған Юмсун, ол келе, алдына құрдай жорғалаған бейнеде, жоқ жерде иіліп-бүгіліп, құлдық ұрды да қалды. «Не деген төменшілік!» деп тұрды, ол қалпын абайлаған Шоқан мен Банзаров іштерінен намыстана қарап. Буряттарға одырая қарап, аяқтарын кердеңдей басқан Кафтыров Шоқанға сыпайылау келді. Ол екеуі Үркітте, генерал-губернатордың кеңесінде жолығысқан. Сонда, өзі алдында тәжім ететін Амурскийдің Шоқанға көрсеткен ілтифатын аңғарып, іштей «азият» деп менсінбегенмен, сырттай бұл да сыйлаған болған. Оған қоса, «Қаз көліне» жұмсарда, Кафтыровтың бұратана ұлттарға қолданатын қылығы аян болғандықтан, Амурский оған «Батыс Сібірдің өкілі» деп ренжітпеуді, құрметтеуді тапсырған. Кафтыров сөйтуге тырысты.

Той басталып кетті. Оның думандары, қазақтық думандарға ұқсас екен. Көптеген қызық, қызметтің арасынан Шоқанға қазақта жоғы төртеу сияқтанды:

Бірі – балуандар күресі: қазақ балуандары майданда бірден ұстаса кетеді де, білетін әдістерін қолданып, бірін бірі тез жығуға тырысады және жекпе-жек шыққан балуандар жығысқанша, өзге жекпе-жектер күреспейді; бурятта екі жақтың да осы жиында күресетін балуандары топтала, түгел шығады екен, бұттарына балағын түре киген кең шалбардан, белдеріне бос байлаған қайыс белбеуден басқа, үстерінде лыпа болмайды екен; екі жақ жақындаса, әуелі, бір-біріне айбат шеккендей, билеген тәрізді, қоқырайыса жүріседі екен; сонда, екі саның екі жамбасын, екі тізесін алақандарымен шапалақтап ап, одан кейін, тәуеткендей, алақандарымен жер сипап, бәрі жапа-тармағай ұстаса кетеді екен; бұлар қазақ балуандарындай: үйіру, қағу, шалу сияқты ешбір тәсіл қолданбай, реттей келсе, тек аяқтан ғана алып, көтеріп соғу күшіне басады екен; жыққанға бұнда да: «Ұлы», «орта», «кіші» аталатын «тоғыздар» сыйланады екен; оған құндыз бұлғын, тиін сияқты қымбат аңдар терісі қосылып, тоғыздың өзгелері үлкенді-кішілі мал түліктерінен құралады екен...

Екінші ат өнері: бір адам асау жылқыны бұғалықпен үйірінен ұстап арпалысуына қарамай, табан аузында ерттеп, тулауына қарамай, табан аузында мініп, сол бетінде үйретіп алу, қазақта атымен жоқ. Буряттар сөйтеді екен. Ең алдымен, қашқан асаудың мойнына бұғалық түсірулері ғажап: қыл арқанды қолына шумақтай ұстап қуады да, арқан жетер тұсқа

барғанда, шумақты сілтей лақтырса, басындағы тұзақ асаудың мойына іліне кетеді; қуғандардың бірі емес, бәрі де сондай, бірінің де сілтегені мүлт кетпейді.

Үшіншісі, ат үстінен ептілік. Шөбін тақырлаған қара жерге бір сомдық күміс тастап, соны екпіндей шауып келе жатқан ат үстінен қағып әкету ойыны қазақта да бар. Осы өнердің буряттарда, қазақта жоқ бір түрі бар екен: жерге бөрік қалпақ сияқты бас киімді шалқасынан тастайды да, шұқырына нысанаға қамшы қояды; содан салт мінген жігіттер нысанаға беттей, аттарын борбайлап шабады; міндет – шапқан бетінде нысананы жанай өте беріп, ондағы қамшыны алып, өз қамшысын орнына тастап үлгеру!.. Нысана түбіндегі топқа қосылған Шоқанның қайран қалғаны, сол бәсекеге қатысқан жиырмадан астам жігіттің біреуі де мүлт кеткен жоқ.

Төртінші, садаққа мергендік: Бұл өнерді Шоқанның садақпен қаз атушылардан көргені жоғарыда баяндалды; онда: отырған қаз түгіл, ұша жөнелгенің тіпті, оқ жетер биікке кетіп бара жатқанын мүлтіксіз құлатқанын көргенде, мергендіктеріне қайран қалған еді; бұл жолы садақшылардың көздегені, ағаш безінен жасалған домалақ дүңбекше; оған жүз қадам тұста жаяу тұрып садақ оғын тигізу жердегі буряттарға түк те емес екен; ең ғажайыбы, зымырай шауып келе жатқан ат үстінен де жебені кірші еткізе түсіреді!.. Не деген мергендік!..

Банзаровтың айтуынша, бұл өнерлердің бәрі де көшпелі елдерде ең көне заманнан бірге жасап келеді.

– Бірақ, – дейді ол демін соза алып, – бір кезде соғыс «шері болған бұл ойындар, қазір тек әдет-ғұрыптық ермек қана!..

– Рас! – дейді Шоқан да демін ауыр алып, – осындай ғана қаруы бар елдер, соғыстың мануфактуралық, яғни қол төбелестік дәуірін бастан кешіріп, механикалық дәуіріне, яғни отты мылтық дәуіріне, оның ішінде зеңбіректер қолдануға көшкен елдердің жауларына қарсы тұра ала ма?! Соны көрген қазақтар, «бай – бір жұттық, батыр – бір оқтық» деген де мақал шығарған.

– Данышпандық мақал! Сіздің ел мен біздің елдің қарулары сондай!..

– Рас!.. Біз тағдырлас елдерміз.

ТАБЫЛМАҒАН ТҮЙІН

Екі-үш күнге созылған той тамаша болып өтті. Бұл күндерде көрген қызықтарын, былайша қыдырса, Шоқан бірнеше айда байқап бітіре алмас еді. Буряттың халықтық тұрмысынан оның той үстіндегі көрмегені кемде-кем! Бұл тұрмыстан оның қырағы көзінің шалмаған түкпірі жоқ. Сонда өзі түсінбейтіндерін Банзаров арқылы ұғып, егжей-тегжейлерін тереңдей біліп алды. Бұл білгендері оған ешбір оқу орындары баяндап бере алмайтын сабақ болды.

Той тарқар алдында, Шодоев Банзаровқа Шоқанға тартар сыйлығын ескертті. Амурскийге арнаған бұлғын ішікті, ол, өздері ғана білетін құпия себеппен Кафтыровқа сыйлауға ұйғарыпты, Шоқанға арғымақ атпен алтын ерді тарту ойы бар екен. Бұл жөнде Банзаров Шоқанға шынын айтып барған соң, бұған лайықтаған нәрсесін басқа біреуге беруіне Шоқан намыстанып, «ерттеулі атты Омбыға қалай жеткізем» деген сылтаумен алғысын ғана айтты. Онысын шын көрген Юмсун «ендеше бір ішікке мол жетерлік елу бұлғын берейін деп еді, «қалай апарып, қайда сақтаймын?» деп Шоқан оны да алмады.

Банзаровтың ойы, Шоқанға буряттардың аңшылығын, әсіресе, «қамау» аталатын түрін көрсетпек еді; Банзаров бұл кәсіпті мейлінше қызғылықты ғып суреттегенмен:

— Жаз ғой, аңдар түлеп жүрген кез ғой, еттері де арық, босқа өлтіргенде не болады? — деп, Шоқан ықлас қоймады. Ақыры, құрғақ рахметпен Банзаров екеуі аттанатын болды.

Шоқанның Байқал көлін көруге құмарлығын білетін Банзаров, оны сонда апармақ. Бірақ, қай жолмен? Тау ішін аралап, Баргузинға дейін салт кетуге болады, ол ылди-өрі көп қиын жол екен; Селенга осторгына барып қайыққа мінсе, тігірек әрі тиышты жол.

Шоқан соңғысын қалады. Ағысты ықтай жүретін желкенді қайық шапқан аттай зымырайды екен. Сәтіне қарай жел де артынан. Сағасына жетсе, арғы шеті көрінбейтін Байқал да тып-тиыш. Олар одан әрі де қайықпен кетті. Ескекті қайық тауға тірелген көлді жағалады да отырды. Әлі де жел тымық.

— Толқынды күніне кездеспейік! — деді Банзаров, — онда жүргізуіміз қиын болады.

Көлге төніп, көлеңкесі суда дірілдеген орманды таулардың бейнесі, адам қайран қаларлықтай көркем. Олардың көлге биік жарқабақ болып тірелген етектерінен жердің сыртқы қатпарлары қандай түсті болғаны айқын көрініп

тұр. Геологиялық білімнен де аздаған хабары бар Шоқанның шамалауынша, бұл қатпарлар тектоникалық²³ өзгерістердің куәлары. Болашақ геологтардың зерттеуіне бұлар үлкен материалдар. Жеңіл ғана желпіген самалдың лебінен тұнық судың беті шымырлап жатыр.

Алақанға алғанда мөп-мөлдір судың, көлдегі түсі жап-жасыл! Кейбір ете терең тұстарында болмаса, көл түбі байқалып, не түсті тастар тұнғаны ап-айқын көрінеді. Банзаровтың айтуынша, елу саржанға дейін сондай. Мөлдірлігіне таң қалған Шоқан, қаншаға дейін көрінуін қызық санап, бақыр монета тастаса, ирелендей батып бара жатқаны көпке дейін көрінеді; мүмкін, түбіне түскені де көрінер еді, егер қайық сол араға тоқырай қалса!.. Бірақ тоқырай алмайды ол, ілгері жылжи береді...

Жолаушылардың қайық тұмсығын алғаш тірер жері, Байқал көліне шығыс жақ бүйірінен келетін Баргузин өзенінің құйылысы. Ол араны тунгус тұқымдас, эвенки елінің Барғожа тұқымы мекендейді. Өзен соның есімімен аталған. Байқал бойында серуендемек болған Шоқан «тозып, азайып барады» деген бұл тұқымды көре кеткісі де келді.

Байқал көлінің өзін де, жағасын да тамашалап көзін біраз тойдырған Шоқан, бурят тұрмысын біраз көрдім деп ойлаған Банзаровтан тунгустар жайын әңгімелеуді өтінді. Банзаров ол жайды да жақсы білетін боп шықты. Оның айтуынша, Айсадан пәлен мың жыл бұрын дәурен сүрген Мальта» аталатын көне халықтар осылардың арғы аталары болу керек. Содан скифтер заманында, күнгей жағынан Тува, Алтай, Якут сияқты түркі тілдес елдер, монғол тұқымдас кейбір рулар жауыға келіп, байқалдық Тайгадағы тунгустарды Мұз мұхитының жағасына қуып тастаған болу керек. Сүргіннен кешеулегендері жаулаған елдермен араласып, Орал тауындағы көне рулардай будандасқан болу керек. Эвенки сондайлардың бірі.

— Ерте заманда,— деді Банзаров,— олар пәлен ғасыр бойына өз алдына мемлекет құрып, арғы түркі тілдес мемлекеттермен, бергі Шыңғыс ханмен, тіпті бергі манжурлік қытаймен соғысқан, көбіне беріспеген ел. Сол қыспақтардың ішінде саны азая кеп, Россияға бағынғанда, ме бары отыз мыңдай ғана адамы қалған. Олардың азығы — балық. Бұрын көлдердегі, өзендердегі балықты еркін аулайтын оларға, патша әкімдері тыйым салып тастап, екі жүз жыл бойына ашығып келе жатқан эвенкилер саны да, әлі де жыл санап азаюда. Граф Савва Баргузинский, олардан да атты қазақтар қосындарын құрып, шекараны күзетудегі еңбектері ешкімнен кем емес, Хортица Батур сияқты атаққа шыққан ерлері де аз емес. Сонда да жергілікті үкімет буряттар сияқты оларды кемшілікте ұстайды. Балықтан басқа қорегі жоқ олардың, әсіресе кедейлердің тұрмысы өте нашар. Саны көп буряттар кемшілікке қарсы ара-тұра көтеріліс жасап, елдігін де танытып қояды. Оны істеуге, аз халық эвенкилердің қуаты жетпейді. Одан да аздар, одан да қуатсыздар толып жатыр. Сібірде, мыңнан, жүзден аз-ақ асатындар да жоқ емес.

Бұл жайға архивтық, әдебиеттік мәліметтерден қанық Шоқан, «олар

қайсылары» деп сұрамады.

«Тағы да тарихи материалдармен басын қатырдым ба» дегендей, Банзаров Байқал көлінің тақырыбына ауысып кетті.

– Бұл көлді қаншалық білетін едің? – деп сұрады ол Шоқаннан.

– Өте аз,– деді, біраз мәліметтерінен хабары бар, суда күні-түні жүзе беруден жалыққандай болған Шоқан, Банзаровты сөйлеткісі кеп...

– Көңілсіз болмаса, қысқаша таныстырайын.

– Ұзақ болса да оқасы жоқ. «Оразаға көшкен ермек» дейді қазақ.

– Ендеше тыңда.

Шоқан тыңдауға ықыласын қойған белгі көрсетті.

– Байқал дүние жүзіндегі тұщы көлдердің ең үлкені екенін білесің ғой.

– Хабарым бар.

– Аумағы отыз бір және жарты миллион шаршы шақырым; ұзындығы – 636 шақырым; көлденеңінің кең тұсы – 80, тар тұсы – 25 шақырым; ең терең түбі мың жарым саржындай; бойында 27 арал бар, ең зоры – Ольхонаның аумағы жеті жүзден астам шаршы шақырым; жарты аралдан ең зоры – «Святойнос» – «әулие тұмсық»; көлге 300-ден астам өзен құяды да, батыс жағынан «Төменгі Ангара» аталатын жалғыз ғана өзен шығады; айнала төнген тау, ең биігі екі жарым мың саржындай...

Бұл жолы да, бұдан бұрын да Шоқанның Банзаровқа қайран қалған бір жері, цифрларды есепсіз көп білуі және бәрін де жатқа соғуы. Өзі олай емес, қағазға қарамаса, белгілі бір цифрды, мөлшерлі шамадан да айта алмайды...

«Цифрларды соға беру, Шоқанды зеріктіріп жіберді ме? дегендей, «бұны білмес» дегендей Банзаров Шоқанға Байқал төңірегінің бір ертегісін айтпақ болды.

– Бізде мынадай бір мифологиялық ертегі бар, – деп бастады ол сөзін. – Құятын өзендердің бәрін қызына санайтын Байқал, «Аңғара есімді біреуін аса еркелетеді екен дейді. Оның екеу екенін білетін боларсың?

– Қалай?

– Аңғара шығыстық және батыстық болып екіге бөлінеді.

– Ә-ә... оны географиялық картадан көргенім бар. Екі бөлек ол өзендер, бір есіммен неге аталады?

– Тұрғындар екеуін бір-ақ өзенге санайды. Мифология қызық қой. Ол Аңғараға жан беріп, тірі қызға айналдырады да, бойжеткен шағында күйеу іздетеді. Қайдан табады оны? Әкесі – Байқал қатал. Ол өзге қыздарын да, бұны да қаусырған құшағынан босатпайды. Сондай қамауда жүрген Аңғара бір кезде Енисей атты жігіт бар деп есітеді. Соны көру керек.

– Болды қызық! – деді Шоқан елігіп.

Ол кездегі Аңғара, тек шығыста ғана екен дейді. Енисейге жету үшін, су астымен жасырын жүзіп бару керек те, «әкесінің» батыстық жарқабағын бұзып өтіп, Енисейге жету керек.

– Ие, сонымен? – деді Шоқан тыңдауға құмарта түсіп.

– Шын, тастан биік болып біткен Аңғарды, бойжеткен денесін құмарлық қуаты кернеген «қыз» бұзып өтіп, Енисейге жетеді қауышады. «Батыстық Аңғара» деген осы.

– Қызық екен, өзге қыздар ше?

– Ол бейбақтар, – деді Банзаров күліп, «әкесінің» құшағынан әлі де шыға алмай торығуда. Жастық шағын қапаста өткізген олар, кейінгі кезде кемпір де болып қалды...

Қайық үстіндегі осындай кеңестер біріне бірі жалғаса берді, бәрі де қызық. Күн өткізуге керемет болды.

Селенге мен Баргузин арасы екі жүз шақырымдай еді. Ескекті қайық ол екі араға жұмаға жақын уақыт жүрді. Байқалдың мінезі қызық екен: алыстан келген қонағын ренжітпейін дегендей, ол күндіз қимылсыз тұна қалады да, «енді жағаға шық та тынық» дегендей, кешке қарай толқындап кетеді. Толқыса қатты толқитын көл екен ол. Ондай кезінде де жүзе беруге, бастаушылар «қайықты аударып жібереді» деп қорқады.

Солайша қауіпті болғандықтан бірнеше кеште жағаға қонуға тура келді. Оның көрінісі көркем болғанмен, тұруға рахаты жоқ екен. Байқал жағасындағыдай көп масаны Шоқан еш жерде ұшыратқан емес. Бұнда оның қалыңдығы қоюлана көшкен бұлттай, қайда барсаң да қамап ап, миллиондаған саны үстіңе үймелей кетеді; тұмсықтарының өткірлігі инеден бетер, шаққаны удай; қорғалар жер, тек қана, балықшы эвенкилердің күркесі, олардың ішіне тұнған масаның қалыңдығы, тыстағыларынан жиі. Балықшылардың қорғанар амалы – түтін; масалар булығып жоламасын дегендей, қостардың төбесін тұмшалап жауып тастайды; көлденең кісі тұншығып елерлік қою түтіннің ішінде тұрғындардың қалай тіршілік жасауы қайран қаларлық нәрсе. Олардың үйреніп алуы сондай: ащы түтінге қақалмай, шашалмай, астарын ішіп, әңгімелерін соғып, музыкаларын тартып өлеңдерін айтып... дегендей мәресіре болады да жатады!... Не деген тұрмыс, не деген шыдамдылық, не

деген көнбістік!..

Рахаты мен азабы араласқан осы жүріспен, біздің жолаушылар Баргузин құйылысына да жетті-ау!

Барлық өзендердің теңізге сарқитын атырауы кеңейіп, тармактанып кетуі сияқты, Баргузиннің Байқалға сарқылатын тұсындағы тармақтары тым тарбиып жатушы еді. Солардың арасына сирек орналасқан тұрғындардың басым көпшілігі эвенкилер, он сегізінші ғасырдың бас кезінде «Баргузин острогы» деген атпен орнаған орыс казактарының мекені, содан бері жөнді көбейген жоқ, Шоқан барған кездегі саны жүз үйге жетпейді.

Шоқанға шығыстық сібірдің экзотикаларын көбірек көрсету мақсатындағы Банзаров, оны Баргузин сағасындағы эвенки нояны, сол маңайдың тайшысы Хоргица – батыр тұқымы және эвенкилік казак елулігінің ясауылы Юноғойдың үйіне апарды. Үш мыңнан астам бұғысы бар дейтін оның «үй» дегені: сүйегі ұзын сырғауылдан тігілген, сырты қайын, қабығынан жасалған терезе тәрізді бөлшектерден құралған кең қос екен. Жасау жағына келгенде Шодоевтардың үйлері, бұның қасында жұмақтай. Мынаның ішінде малдар мен аңдардың терісінен иленген төсеніштерден басқа түк жоқ. Бұнда да буддаға құлшылық орны бар екен. Ондағы құдайшықтар металдан емес, сібірдің лиственница, пихта сияқты, қаттылығы темірдей ағаштардан жасалған; ал аю әдемілігіне келгенде алтын мен күмістен жасалғандардан асып түспесе, кем соғар емес.

Отыруға, жатуға жиренгенмен, бұл халықтың да тұрмысымен танысқан Шоқан, өзін зорлағандай, түнеп шығуға бел байлады. Юногой қолдан келген сыйлығын аяған жоқ, бірақ, соларды қабылдау, Шоқанға оңайға да түскен жоқ; қалай түседі? Оның құрметіне бұғының семіз қашары сойылды да, алғашқы сыбағасына, қашардың қан мен «тұздықталған» шикі бауыры тартылды; тәуекелге бел бұған Шоқан, жылымшы қан ішіндегі туралған шикі бауырдан татып көрсе, кіртілдеген дәмсіз бірдеме; аузына ала құсып жібере жаздаған ол, лоқсып барып, сасқанынан жұтып жіберді!...

Одан да сорақысы,– шикі балықтың, әсіресе дүние жүзіндегі сулардың Байқалдан басқасында жоқ дейтін, ерекше қадірлейтін омульдің етін сүйегінен аршиды екен. де, шикі қалпында тұрамшылап қонаққа береді екен. Жалпы тунгус тұқымдарының, олардың ішінде, эвенкилердің ең сыйлы асы осы екен. Көзін тігіп көрсе, сарғыш ірмекке ұқсайды. Қанша батырланғанмен, Шоқан оны аузына сала алмады; ал, Банзаров, «саулықты күшейтуге бұдан артық дәрі жоқ» деп, астаудағы турамшыны алақанына толтыра асап-асап жіберді...

Шоқанның бұл қосқа жатқысы келмеуін аңғарған ол, л..ими арадағы орыс казагының үйіне түнетті.

Юногой да ертеңіне Шоқанға өз халқының ойын-сауықтарын көрсетті. Сонда көзге ерекше түскені: асау, қашатын бұғыларды қалай ұстап, қалай

үйретулері. Бұл жағынан олар жылқы үйреткіш буряттар тәрізді.

«Басқа да көрсетер қызық қызметі көп» дегенмен, Баргузин сағасына төрт-бес түнегеннен кейін, көргеніне қанағаттанған. Шоқан, енді жүру жабдығын ескертті.

Банзаровтың еркіне салса, Шоқанды Байқал көлінің шығыстық жиегіне дейін апарып, одан әрі чукчилар жеріне дейін көрсету еді, өйтүге, қызмет бабынан дәлелдері де бар.

Бірақ Байқал төңірегінде көбірек жүріп қалуын, қызмет жайын айтып, Шоқан оған ризаласпады. Географиялық картадағы бейнесінде, қанаттарын жаза қалықтап ұшқан шағалаға ұқсайтын Байқалдың Баргузин тең жарасындай. Арғы жартысына бару үшін, «әулие тұмсық» аталатын тауы Баргузиннан көрініп тұратын аралды орап кету керек екен. Батыстық Аңғараны көре кетуге зауқы соққан Шоқан, «Әулие тұмсықтан» ойысу ойын айтты. Банзаров қарсы болған жоқ.

Шоқан аттанарда Юногойдың берген сый-сыяпаты: бұғының илеген терісінен кестеленіп әшекейленген, шолақ тон, тізе тұсына бұғы бұзауының тұяқтарын ілген қонышы биік етік төбесіне бұғы тайыншасының тармақты, түкті мүйізін тіккен берік. Соларды киіп көргенде, Шоқан өзінің Омбыдағы дос қарты – Бұғы бабайдың жас шағына ұқсады да кетті. Бұл сыйды Шоқан зор ризалықпен қабылдады.

Мұнартқан төбесі оралған бұлттан арылмайтын денесі жақын сияқтанып тұратын Әулие тұмсыққа қайықпен жету оңайға соққан жоқ. Баргузинмен екі арасында «Чивыркуй құйылысы» аталатын ойпат болушы еді. Осыдан үздіксіз соғатын жел, кейде дауылға айналып, көлдің сол арадағы толқыны керемет көтеріліп кететін. Европа жерін аралаған граф Баргузинский, бұл араны, сондай Бискай құйылысына ұқсатып, жергілікті халықтың «Чиворкуйіне» тілі келмегендер, графтың тіліне бағып, «Бискай» деген де ат таққан. Бискайдың талай кемелерді жұтуы сияқты, Байқалдың «Бискайы» да талай қайықтарды батырған. Анау, үлкен Бискай сияқты, бұл кішкене «Бискайдың» да қызығы, тып-тынық болып тұрады да, ілезде бұрқана жөнеледі...

«Жан әне шығады, міне шығады» дегенде «Әулие тұмсықтың» ығына ілекті-ау!.. Жынды желді сол қақпайлады ма, әлде жыны басылды ма? Дауыл да, толқын да бәсендеді.

Ол арада балықшылар күркесі бар еді. Өліп-талып соған әрең жеткен жолаушылар, үсті-бастарының дымқостығына қарамастан, балықшылар сол маңайда жабайы өсетін тарыдан ашытатын корчемоны сусындары қанғанша ішті де, балықтан жасалатын басқа тамақты ауыздарына алмай, астарына қоғажайды қалың төсеп жатты да қалды.

Дәмі қышқылт корчемо денені тәп-тәуір қыздырады екен. Омбыға

келетін қазақтар «кіршіме ішеді» дейтін еді. Онысы – тарыдан ашытқан «бал сыра» да, одан адам қатты мас болатын. Шоқанның да сөйткені бар. Қазақтың кіршімесі осы корчемо екен ғой деп ойлады Шоқан.

Қалжырап келуден бе, кіршіме күшінен бе, Шоқан тас болып ұйықтап қалды. Содан ұзақ уақыт тұяқ серппес пе еді, қайтер еді, егер ұйқысы қанған Банзаров оятып жібермесе.

Оянса шалшы түс болып қалған екен. Дымқос киімдер үстінде кеуіп қапты. Тысқа шықса Байқал көлінде жиі кездесетін әдемі күндердің бірі. Су да тұп-тұнық. Оның айнадай жарқыраған бетінде түк қимыл жоқ. Кеше құсқан түнде кіршіме сіңген іші-бауыры қолқылдап, қарны қатты ашып қалыпты, сондықтан жатақ орнына қайтқанда, тақтайдан құрастырылған столсымаққа таудың жуасын араластырып, жұмысшылар шикі балықтан жасаған тамақты, жылымшы татуына қарамастан, қолдан жасалған тұрпайы үлкен қасықпен көсіп ап, Шоқан қауып-қауып жіберді. Кеше жеуге жиренген асы, бүгін өте дәмді сияқтанып кетті.

Жарты аралдың биік шыңды бұл тұмсығын неге әулие атануын сұраса, христиан дінінің алдамшы миссионерінің біреуі, жасырынып кеп, шыңның төбесіне «әулие Серафимнің» бояулы сүгіретін (икона) іліп кетеді екен де, содан түс көрген боп, «мені әулие Серафим шақырды» деп, сүгірет ілінген шыңға көп адам барады екен. Алдарынан сүгірет шыққан соң «әулиенің» аян бергеніне нанған қараңғы халық, шыңды «әулие тұмсық» атап кеткен екен.

Ол маңайды бірер күн аралағаннан кейін, жолаушылар тағы да жең тартпақ болды. Банзаровтың ұсынғаны – осыдан Ольхон аралына кету керек те, онда бірер күн болып ар жағында Батыс Аңғараның көлден шығар босағасындағы орыс пен бурят казактарының аралас отырған

Үркіт қыстауына (зимовье) кідіріп, содан Үркіт қаласынан шығу керек.

Қайықпен жүрген кісіге «Әулие тұмсықтан» Ольхон аралы нағыз сәткелік жол болатын. Одан әлдеқайда артық болар ма еді, қайтер еді, егер шығыстық Аңғарадан батыстығына қарай беттейтін су ағысы, қайықты итермелеп отырмаса.

Қайықтың тез жылжуы, желдің де, судың да тымықтығы, ауа райының жайлылығы біздің жолаушыларды көңілдендіріп жіберді...

Ольхонның қызықтарына қанағаттанғандай болған жолаушылары әрі қарай сырғып, Үркіт қыстауына барса, Григорий Потанин мен Александра Лавровская тосып жүр екен.

Үркіт қаласынан ажыраспақ болған достар, қалған аз күндерін Үркіт қыстауында еткізуге бел байласты: ол телегей теңіз сияқты Байқалдың босағасында, айналасы қалың орман, қайсысына барсаң да мол серуен...

Байқал толқыған күні одан безер болған Шоқан, бойы үйреніп алған соң бетінде серуендеуге құмартып алды. Әулие тұмсықта, Ольхонда тұрған сағаттарында ол мойын бұрар уақытының бәрін қалқыған қайық үстінде, су бетінде өткізуге тырысты. Үркіт қыстауында да сөйтті. Аяқ астынан тулағыш Байқал, оны енді қорқыта алмады, қалай шайқаса да шыдай берді...

Сондықтан, ба әлде іші қызғылықты орман арасының масасы буатындықтан ба, Шоқан қымс етсе:

– Байқалға!.. Қайыққа!.. – дейтінді шығарды.

Достары ол тілегіне көне кетеді.

Бүгін де сөйтті олар. Өйтулері жақсы да болды. Бәрінің де ойы, әнеугіден бері талқылап жүрген мәселелерінің, айрылар алдында тиянағын табу еді.

Бұлардың еркін кеңесіне бөгет болмайын дегендей, танды тулаумен қарсы алған Байқал да, қайықтары суға шыға тыныштала қалды.

Достар ұзақ кеңесті. Ол сөздерінің бәрін тізе берсе, көлемді кітап болар еді, сондықтан біз оқырмандарға олардың тұжырымды пікірлерін қысқаша ғана баяндап береміз.

«Ұлы Британия» аталып жүрген Англияны алсақ, оның жаулап алған жерінің мөлшері Россиядан әлдеқайда кең. Бірақ, Россия тұтаса кеңіп келеді де, Британия шашырай кеңіп келеді. Түйген жұдырық, тарамданған саусақтардан әлдеқайда күшті. Ендеше, болашақ қуат Британия жағында емес, Россия жағында.

Дүние жүзіндегі күшсіз елдер күшті елдердің бөлісіне түскенде, әзірге түгел бөлініп болмаған континент – Азия. Оның «жақын шығыс» (семит тұқымдас елдер) аталатын өлкелерін, Индия мұхитының қоршауындағы елдерін Англия мен Франция бөліп ап болған да, ендігі көздерін Орта және орталық Азияға тігеді. Әсіресе – Англия. Ол қазір осы өлкелерге қол сұғу әрекетінде жүр. Бұл өлкелер Россияның көршілері. Ендеше, Азияның бұл бөлшегіне Россия Англияның аяғын аттатпауы керек.

Қазіргі заманда әлсіз елдер әлді елдерге сүйенбей, тәуелсіз тіршілік жасай алмайды. Оған соңғы бірер ғасырда, қызу қарқынмен жүріп жатқан отарлау саясаты куә. Сонда, мысалы,

Орта және Орталық Азия кімге сүйенбек?

Біздің, ақылдасушыларымыздың ойларында, Россияға!

Ал, сонда отарлаушы Россиямен, оның отары болған елдердің арасындағы қарым-қатынас қандай болу керек?

Бәрінің де пікірінше: туысқандық, достық, жәрдемдестік негізінде.

Ондай қарым-қатынас бұл күнге дейін болған емес. Патша өкіметі бұратана (инородцы) аталатын елдерді аса қорлық пен кемшілікте ұстауда. Оның айқын куәсі Сібірдегі ұсақ ұлттар.

Бірақ, сонымен, орыстың ез бейнетқорлары, яғни крепостной шаруалары мен жұмысшылары рахатта отыр ма? Жоқ! Олар да ауыр азапта.

Солардың камын ойлаушылар бар ма? Әрине, бар. Арғыларын айтпағанда, олар: декабристер, петрошевшілдер, жеке адамдарынан Чернышевский, Белинский, тағы басқалар.

Патша өкіметі оларға мейірім жасаған емес, талайын атқан, асқан, айдауға жіберген.

– Айдау мекені – Сібір. Олардың тұрмысы, баяғы құлдардың немесе крепостной шаруалардың тұрмыстарынан әлдеқайда жаман.

Сібірге жанды адам түгіл, жансыз нәрселерді де жер аударған. Банзаровтың есіндегі материалдарға қарағанда төмендегідей ғажап оқиға болған: 1691 жылы, Углич қаласының Романов тұқымына өшіккендері Қаһарлы Иванның таққа мұрагер баласы – Дмитрийді өлтіреді. Осы жайда, патшаның балдызы Борис Годунов қырғын жасайды да, көтеріліс жасалғанда қаңғырлап хабаршы болған шіркеудің тілдері, етектері тоналып, әуелі Тобылға, одан кейін алыстағы Сібірге жер аударылған.

– Сол «сорлы» қоңырау, – дейді Банзаров, – 250 жылдан астам уақыт Нерчин абақтысында қамаулы. Мекеніне қашан қайтарын білмейді.

Банзаровтың мәліметтеріне қарағанда, Сібірге жер аудару қаһарлы Иваннан басталған. Ол әуелі Қазан, Астрахань хандықтарынан ырқына көнбегендерді айдаған, Шығыс Сібірдегі қазіргі татарлар солардың ұрпақтарынан. Одан кейін Россия – Швед, Россия – Литва, Россия – Поляк соғыстарында қолға түскен «жаулар» жіберілген. Одан – крепостнойлық правоға қарсылық көрсеткен шаруалар, одан – декабристер, петрошевшілдер дегендей, айдаушылар біріне-бірі жалғасқан да жатқан.

– Сонда да шығыстық Сібірдің халқы молаймай, не бары қазір екі жарым миллиондай ғана, солардың тең жарасына жақыны ғана орыстар. Патша өкіметі кең Сібірді айдалушылармен толтыра алмаған соң, жоспарлы көшіру саясатын да жүргізіп көрді. Одан да үлкен нәтиже шықпады: тым алыстағы жер, жетуге көп уақыт керек жетсе тіршілік жасарлық жағдай жоқ; сонан, ақыры ұятсыздыққа да барып, бес мың қызды айдап көрді, онысы – жігіттерді қызықтырам дегені болу керек. Абақтыға баруға қай жігіт еркімен қызығады? «Сібірді тұтас алғанда, үлкен бір абақты» деген атақ алдақашан жайылған.

«Ал, сонда осы Сібірді адамға қалай толтыру керек?» деген сұрау туғанда, Потанин бұрын естілмеген бір пікірдің иісін шығарды:

– Орал тауының шығысындағы Россияны, батысындағы Россиядан бөлу керек – деді ол.

– Неге?

– Крепостнойлық Россияның түзелер түрі жоқ. Біздің декабристер, 1789 жылғы Францияның, ұлы революциясы лаулатқан өрттің ұшқыны сияқты болып еді, өкімет оны өршітпей, қан-жоса ғып басып тастады. 1848 жылы бүкіл Европаны тітірентіп, талай монархтарды тағынан ұшырған революциясы, Россияға бас сұға алған жоқ. Крепостнойлық право жыл сайын жұмсару орнына қатайып барады. Россия капиталистік елдердің соңынан сүмендеуде, өндіріс күші әлсіз...

– Өйтпегенде қайтеді? – деді Потанинді іштей қостап отырған Банзаров сез қосып. – Біз барымызды пайдалана білмейміз. Айқын мысалы – Иван Петрович Кулибин. Ол он сегізінші ғасырдың архимеді. Мектептік білімі бастауыш қана бола тұра, табиғатында аса дарынды туған ол, өз бетімен талаптану арқылы өз тұсындағы механика білімінің ең биігіне шығып, талай ғажап машиналарды жасады. Телеграфтың оптикалық бірінші амалын ойлап шығарған сол. Осы өнерін іске асырудың орнына, патша өкіметі оны қолдамай, ақырында күнін көре алмай аштан өлді. Ал Француздар Кулибиннің ізін шала шыққан Шапты аспанға көтеріп, жаңағы өнер соның табысына айналып кетті.

– Ондай мысалдар толып жатыр, – деді Потанин. – Бүкіл Европаны Наполеон құлдығынан құтқарған Кутузовты қастерлейміз бе? Жоқ! Европалық ой-санада ұлт азаттығы мәселесін бірінші көтерген Николай Новиковты ше? Жоқ! Атай берсе толып жатыр. Осыларды тиісті дәрежесінде көтере, пайдалана алмаймыз.

– Рас, – деп қойды Шоқан да.

– Байлығымызды да пайдалана білмейміз, – деді Банзаров, – мысалы мал басын өсіруде Россия дүние жүзіндегі ең бай мемлекеттің бірі. Сол малдың құны ше?..

– Өте арзан, – деді Шоқан. Басында жүрген бір материалды жариялап қалғысы кеп, – қалталық книжкесіне үңіліп, – баспада жарияланған бір материалда, он сегізінші ғасырда Тобыл қаласында жыл сайын ететін жәрмеңкеде, атан өгіздің бағасы – екі сом елу тиын, шошқа 35 тиын...

– Түгелімен бе?

– Әрине. Әрі қарай тыңдаңыздар. Бекіре балықтың бір бұты алты тиын...

– Мүмкін емес! – деп шуласа қалды бәрі.

– Нанбасаңыз, қараңыздар! – деп, Шоқан мәлімет алынған баспаны көрсетті. – Әлі де қымбаттап оңған жоқ, – деді Шоқан, – күні бүгін Қызылжарда (Петропавл) ту қойдың бағасы бір сомнан аз-ақ асады, шыжғырған майдың бұты жарты сомдай ғана...

– Европада бұдан сан есе қымбат, – деді Потанин.

– Әрине, – деді Шоқан, – сондықтан шошқаның қыртыс майына құмартқан Шығыс Европа біздің Кіші орыстардың (малорусь) базарына шабады.

– Ол жөнде, – деп сөз қосты Банзаров, – ұлы Гогольдің «Бұдан бір ғасыр кейін Европа бізге шошқа майын алу үшін ғана емес, ақыл да алуға келеді» деген сөзін есте тұтуымыз керек.

– Оған дейін тұрқымыз созылып бітпесе жарар еді, – деді Потанин күрсініп.

– Өйтпеу үшін не істеу керек сеніңше? – деді Шоқан.

– Оралдың бергі жағынан россиялық Америка жасау керек.

– Бөліп пе?

– Әрине.

– Арғы Россия ше?

– Ол крепоснойлық қалпында өркендей береді. Бара-бара одан да бір Бисмарк шығуы мүмкін.

– Өз пікірің бе бұл?!...

– Менен зорлардан да қолдайтындар, қолдау ғана емес, теориясын жасаушылар бар.

– Мәселен?

– Афанасий Прокофьевич Щапов!

Бұл кісі Шоқанға тіл таныс, Банзаровқа әрі тіл, әрі көз таныс адам еді. Сібірдің хал-жайы туралы, оның орталықтағы газет, журналдарға басылған талай мақалаларын Шоқан оқыған, оны Сібірдегі бұратана халықтардың қамқорына санап, қатты ұнататын. Бірақ, жүздесу сәті әлі түспеген. Ол еңбектерін Банзаров та ұнатып, Петербург дәуірінде талай жүздескен, талай пікірлескен; славянофиль Банзаров, оның Сібірді білуін, Сібір тағдыры туралы ойларын, әсіресе, Фишер мен Миллерден жоғары қоятын.

Бірақ Потанин айтқан пікірін Петербургта өз құлағымен естіген емес.

Шоқан да, Банзаров та бұл пікірге елеңдей қалды. Шапов екеуінің де қадыр тұтатын адамы еді, ал мына пікірі құлаққа жат естілді. Олардың бұған дейінгі ойларынша, қазақ, даласы да, Сібір де тек Россия сүйену арқасында ғана прогреске жете алады.

Сондай түсініктегі Шоқан сөзді Банзаровтан бұрын бастап, бірден:

– Мен бұндай ойға қарсымын, – деді.

– Неге? – деді Потанин.

– Россиядан бөлінгенде қайда барамыз? Англияға ма? Америкаға ма?

– Ешқайсысына да.

– Қалай, сонда? Күшті бір мемлекетке сүйенбей, біз өркендей аламыз ба?

– Менімше де солай, – деді Банзаров.

– Сеніңше қандай жолы бар, бұратана елдердің өркендеуіне? – деп сұрады Потанин Шоқаннан.

– Оқу жолы. Америкада ағылшындардан қорлық көрген индиялықтар көтеріліс үстіне көтеріліс шығарып, қандай қырғынға ұшыратса да басылмай келіп еді; кейінгі жылдарда өкімет мұқтаждарына көңіл бөле бастап, араларына аз да болса мектеп ашып еді, көтеріліс бәсеңдеуге айналды.

– Сол құрама штаттың жергілікті халықтарды қалай құлданып отырғаның өзі «республика» атана отыра, әлсіздерді құлдану әрекетін көне замандардан асырып жіберуін білетін боларсың?..

– Ол, жалпы отаршылдық саясаттың ащы жемісі! – деді Банзаров.

– Біздің өкімет те осы әдісті қолдануы керек дегің келе ме? – деді Потанин.

– Әрине, – деді Шоқан.

– Ол іске аспайтын қиял, – деді Банзаров...

– Неге?

– Отаршыл мен отар бар шақта, екеуіне теңдесу жоқ.

– Сонда, сізше не істеу керек?

– Білмеймін...

Сөзге араласпай, алақанымен су бетін сипауды ермек қып отырған Александра Викторовна Лавровская:

– Әу, достар! – деген дыбыс беріп қалды.

Бәрі жалт қарады.

– Мен кеңестеріңізге қатынаспай, тек тыңдаушы ғана болып отырдым, – деді ол, – талай қиын мәселелерді қозғадыңыздар сіздер, бірақ біреуінің де түйінін таба алмадыңыздар. Бұл жөнде сіздерден бұрын да талай ойшылдар ақылын тауысқан; сіздермен замандастардан да тауысып жүргендер аз емес, болашақта да болады олар; менімше сіздер таппаған түйіндерді табу ісін өркендегіш тарихтың үлесіне қалдыру керек те, оған дейін халыққа қолдан келген қызметті адал және белсенді түрде атқара беру керек!

– Сөйткен дұрыс болар, – деді Банзаров.

– Әрине, – деді Шоқан, – бірақ, Шаповтың да, Потанинның да пікірлеріне қосылмаймын. Қайталап айтқанда, менімше, Россия бөлшектеніп емес, тұтаса, молаю түсіп өркендеуі керек. Сіз қалай дейсіз, Доржи?..

– Мен ойлану үстіндегі кісімін...

– Ол идеяға қосылмауыңызды ұсынам. Гриша, сен де қайт бұл пікірден!...

– Неге, Қанаш?

– Біріншіден, Россияның құлағы сақ, полициялық үкімет білсе есірмейді тамырын тез жұлып тастайды...

– Жасырын пікір емес бұл, ашық айтыла бастаған пікір!..

– Онда әсіресе!..

– Бүгінгі Россия басқаруында ашық пікір айтуға жол жоқ, – деді Потанин ауыр күрсініп.

– Әу, достар! – деді Лавровская сол сәтте, аспанды көзімен айнала шолып, – кеңес қызуымен байқамай да қаппыз ғой, аспанды қалың бұлт қоршап апты ғой. Жел де тына ғапты. Бұл дауыл алды. Қайығымыз жеңіл, су толқыса жазым болармыз. Жағадан алысырақ жүрміз. Жақындауға тырысайық!..

– Мақұл! – десті бәрі де.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

АЛЫСҚА АТТАНАРДА

ӨКІНІШ ЖӘНЕ ҮМІТ

Үркіттен Омбыға оралған Шоқанның ойын жалғыз ғана мәселе биледі. Ол, Шығыс Сібірге барғанға дейін «Бұл Сібірде менен көп білетін кім бар екен? Әй, болмас!» деген ойда жүргенде, алдынан таудай теңкиіп Банзаров шыға келді. Бірнеше күн онымен жолдас болғанда байқағаны, білім жағынан оның қасында бұл тау етегіндегі төбе сияқты ғана.

Банзаров сібірлік және шығыстық мәселелерге өте жетік екен. Әсіресе, монғол және түрік тұқымдас халықтардың тарихына. Мысалы, монғол империясы аталған мемлекет туралы, әсіресе Шыңғыс ханның тұсы туралы бұған дейін білем дегені, теңіз қасындағы көл сияқты ғана болып қалды.

Хан тұқымдарының, әсіресе, әкесі Шыңғыстың: «Біздің арғы тегіміз күн шуақта жаралған хан – Шыңғыс!» деп мақтанулары, Шоқанның санасына есін білген күннен бастап берік ұялаған. Ә, солай екен ғой! деп, іштей өзі де мақтанатын.

Сөйтіп жүріп Кадет корпусына түскеннен кейін, Шыңғыс хан туралы орыс тіліндегі мәліметтерді оқығаннан кейін, лепірме көңілі бәсеңдеп қалған, орысша мәліметтерде Шыңғыс: талағыш, жойғыш, аң бейнелі қанішер. Тек соғыс өнерінің тарихынан сабақ беретін Гутковский ғана «ұлы қолбасшы болған» деп дәріптейді, бірақ, қалай, несімен екенін дәлелдемейді.

Корпуста осы ұғыммен шыққан Шоқан, енді Банзаровпен кеңесіп көрсе, «Шыңғыс» дегенің ірі қолбасшылығының үстіне, ірі ақылды, ірі болжағыш жауынгер! Оған үлкен дәлелдің біреуі: «Шыңғыстан қалыпты-мыс» деген, «алтын топшы» аталатын күнделік.

Банзаровтың баяндауынша тарихтық және әдебиеттік мәні зор бұл шығарма, ханның көзі тірі кезінде қытай иероглифымен және ұйғыр-монғол әріптерімен жасалған. Ол жазуларды Банзаров жақсы біледі екен.

– Басқа тілдерге, – дейді Банзаров, – әсіресе, еуропа тілдеріне бұл шығарма әлі аударылған жоқ. Петербургта тұрған күндерімде, орыстың шығысты зерттеуші ғалымдарын мазмұнымен, ең алғаш ауызша мен ғана таныстырдым. Олар менен «Алтын топшыны» орыс тіліне аударуды өтінді. Мен уәде бердім. Бірақ аудару да оңайға түспейді. Күнделік үш том. Бәрінің көлемі орысша кітаптың мың бетіндей.

– Кірістіңіз бе?

- Жоқ.
- Неге?
- Уақыт таба алмай жүрмін.
- Менімше, табу керек.
- Әрине. Таба қалған күнде де аудару оңай емес.
- Неге?
- Өте биік әдебиет тілінде жазылған. Өлеңдері мен қара сөздері аралас. Ұлттық ерекшеліктері көп. Соларды дәл беру қажет.
- Өйтуге күшіңіз жететін сияқты ғой?
- Тырысып көрем.
- Қашан?
- Көк тәңірісі медет берген кезде...
- Ол қашан болар деп жорамалдайсыз?
- Әзірге тілек үстіндемін.

Аударуға кіріскен кезін және қалай жүріп жатқанын Банзаров Шоқанға хабарлап тұрмақ болды.

Банзаровтан бұл хабарды асыға күткен Шоқан, онымен жарысу ниетіне кірді. Сонда қай жүйеден? Шоқанның байқауынша, кітаптық мәліметтерді бұдан әлдеқайда көп біледі деп шамалайтын Банзаровтың бір ғана жетпейтін жері бар сияқты, ол – Шығыс Сібір, Қазан, Петербург қалаларының төңірегіндегі жерлер мен елдерден басқа жақтарды географиялық карталардан болмаса, әлі өзі көзімен көріп білмеуі.

Кітаптық білім алу жөнінде Банзаровпен теңесуді, шамасы жетсе, озуды мақсат еткен Шоқан, бір мәселеден оның алдын орағысы келеді, онысы – саяхат. Сәті түсе қалса, ол Россияның да, оның шектестерінің, де, аса берсе, дүние жүзінің де біразын кезбек. Бірақ, қалай? Кім жібереді оны? Қандай қаражатпен?..

Бұл сұраулардың шешілуіне көзі жетпеген Шоқан, «білудің артықшылығы болмас» деген оймен, атақты саяхатшылардың өздері жазған немесе олар туралы біреу жазған кітаптарды іздестіре бастады.

Ондай кітаптар Омбыда көп те, жоқ та емес екен. Кітап құмарлардың жинағандарын байқастырса, аржағы Мысыр, Иран, Грек Рим, Қытай

саяхатшылары жайынан, бір жағы Араб, Византия саяхатшыларының жайынан орта ғасырлардағы Ағылшын, Француз, Неміс тағы басқа елдер саяхатшылары жайынан орыс, француз, неміс, ағылшын тілдерінде бірталай кітап табылды. Шоқан соларды шетінен оқуға, қажетті жерлерін жазып алуға кірісті,

Осы құныға оқудың үстінде Банзаровтан ол күткен игілікті хабар орнына, Шоқан Үркіт қаласында танысқан бурят зиялысы – Гомбоевтан 1855. жылдың март айында «Банзаров елді» деген қайғылы хабар келді.

Одан бір ай бұрын, бірінші Николай патшаның өлген хабары алынған. Бұл оқиғаға қатты қайғырған Гасфорт бүкіл Омбыға және Батыс Сібір қарамағындағы елдерге аза тұттырып, өкіметтік кеңсе және оқу үйлерінің алдарына қара жалау байлатқан. Дүрмекпен Шоқан да қайғырған болған, бірақ, орыс армиясының өзге офицерлері сияқты, «қырым науқаны» аталатын соғыста басқарушылық ете алмауына қарап, Шоқан да патшаға іштей қатты реніште еді, сондықтан, Гасфорттың ырқына қарап, бет ажарын суытқан болғанмен, ішкі пікірінде, «барсын, иманы жолдас болсын!» дейтін.

Банзаровтың өліміне Шоқан шын жүректен қайғырды. Гомбоевтың хатын оқып, «өлді!» деген сөздерін көргенде жүрегі тас-төбесіне шығып, жылап жібергенін өзі де байқамай қалды. Қайғының тұманына сүңгіген Шоқан, бірнеше күн есін жия алған жоқ. Сол қалпын байқаған Гасфорт, бүйту себебін сұрап еді, Шоқан Николайдың өліміне аударып салды. Өз қайғысы Банзаров екенін жасырды.

Өйтпегенде ше?

Сібірлік шығыстық елдердің тағдыры жайында ойланатын тірі адамдардан оның кездестірген бірінші байсалды кісісі – Доржи Банзаров. Ол түйіндерін таба алмағанмен, бұл мәселеде оның білетіні ұшан-теңіз. Шоқанның түсінігінше, мәселе түйіндерді таба білуде ғана емес, олар туралы ойлана білуде. Оның байқауынша – адамзаттың ой-санасы үздіксіз ілгерілеуде, осы бетінде, біреулерге көмескі көрінген идеяларды біреулер айқындап, талай жұмбақтар шешілуде. Ендеше, отар елдердің қазіргі ауыр тағдыры бара-бара жеңілденіп, түбінде бұл түйіннің де шешілуі ғажап емес.

Отар мен отарлану мәселелерін білуде, Шоқан Банзаровты өзіне ұстаз тұтқандай болған. Егер, қыршын жас кезінде өлмей, әлі біраз жыл жасаса, шырмауында жүрген ойларының кейбіреулерін шешер ме еді, қайтер еді?.. Ондай бақытты тағдыр маңдайына жазбады!..

Бұл жағына қайғыра отыра, Шоқан Банзаровтың елімін табиғи іс деп те санады. Өйтетіні, елінің тағдырына қоса, оның өз басының тағдыры да ете ауырын көзімен көріп қайтты.

Шоқанның бағалауынша, Банзаров шын мағынасындағы ғалым адам. Ғылым жүйесінде, әсіресе, шығысты зерттеуде қызмет атқарса, оның ашатын жаңалықтары ұлан-байтақ сияқты. Бірақ, патшалық өкімет қолын да, тілін де байлап, оны жолағысы келмейтін, «ерекше тапсырмалардың, чиновнигі» аталатын қызметке қосқан.

Қандай қызмет ол?

Өкіметке қарсы қимылды сығалай бақылап, жоғарғы ұлықтарға хабарлап отыратын қызмет.

Сол міндетпен Сібірге барса, ондай қимыл-қозғалыстардан аяқ алып жүргісіз. Отарлық ауыр жағдайда отырған халықтардың ірілері түгіл ұсақтары да қысылған үндерін, қиналған қимылдарын үздіксіз көрсетіп, жеңіл-желпі оқиғаларға да барып қояды. Осылардың бәрін үкіметке мәлімдеп отыру, сол халықтарды іштей сүйетін Банзаровқа қандай ауыр!..

Оның хабарлары салдарсыз кетпейді, үкімет ұсақтарына – ұсақша, ірілеріне – іріше шаралар қолданып, кезінде басып жатады. Кейбір қозғалыстардың, әсіресе көтерілістерді басуы насырға шауып, құрал күші қолданылады да, ақыры қан-жосамен бітеді. Осындай қатаң шаралардың қолданылуына Банзаров «бас айыптыны өзім» деп санайды да, әрбір шараға қатты қынжылады, сөйте тұра зұлымдыққа санайтын міндеттерін орындамауға амалы жоқ. бүгін жүрегін айнытқан істерін ертең қайтадан жаңғыртады!.. Бірақ, онымен, отар елдердің отаршылдыққа қарсылығы тыйылып қалмайды, «сөнді» деген от қайтадан тұтана береді...

Амалсыз атқаратын қызметіне жаны күйетін Банзаров, мұңын шағар кісі таба алмай, қайғының уытын арақпен қайтару жолына түскен. Банзаровпен кездескенше, Шоқанның құлағына Потанинның сіңіргені. «Кейде ішпей жүреді де, бір ішсе құнығып ап, әлденеше күнге созады. Ол кезде ес-тұсын білмейді».

Бұл сөздерден шошынып қалған Шоқан, бірге жүрген күндерінде байқаса, Банзаров арақты аузына да алмайды. Қытығына тиіп алармын деген қауіппен, неге өйтуін Шоқан сұрамайды.

Жарты айға жақын жолдас боп бірге жүрген Банзаров, Шоқанға тек ажырасар күннің алдындағы кеште ғана сыр алдырды. Сол кешті өзінің Үркіттегі пәтерінде Шоқанмен оңаша өткізген ол, «қоштасар алдында» деп жайған дастарқан үстіне «қытай чаркасы» аталатын бозамық арақты қойды да, бокалды көтеруге сылтаулар тауып, жөремелдете әлденешеуін қотара салды.

Әрбір маскүнемнің тез мас болатын әдеті. Банзаров та сөйтіп, бірер чаркадан кейін тілі күрмеле бастады. Тағы біраздан кейін тұтыға әрең сөйлеп, Шоқанға басында жүрген мұңын шағып, кеңкілдеп жылап та алды. Сөз арасында Шоқанды әлсін-әлсін құшақтай сүйіп, өзінің де көп жасай

алмауын, атқара алмаған істерін серіктеріне, олардың ішінде Шоқанға жүктейтінін де білдірді. Шоқанның да басы қатты зеңіп қалған екен. Мастықтан «пахмелсіз» жазылмайтын Банзаров, мана, ояна сала, бір бокал чарканы тастап алған, содан кейін «сынған» басы аздап тәуірленген. Ол Шоқанға да сөйтуді өтініп еді, жатар алдында біраз құсқан, әлі де ішінің ашуы кетпеген Шоқанның құлқы соқпады.

Шоқанды қаладағы жәмшік үйіне дейін шығарып салған Банзаров, онымен жылап айырылысты. Сондағы сөзі;

– Енді көрісе аламыз ба, жоқ па?..

Оның елімін естігенде, Шоқанның есіне соңғы сөзі түсе қалды. Жылап жіберуі де сондықтан.

Шоқанның өкінішті қайғысы ұзаққа созылар ма еді, қайтер еді, егер үмітті бір хабар құлағына шалына қалмаса.

Сол 1855 жылдың февралы аяқтала, осы айдың 19-ы күні, Николай марқұмның баласы – екінші Александрдың таққа отыру хабары келді. Білімді жұрт та, Шоқан да бұл хабарға қуанды.

Таңданғаны: «Король» және «патша» аталатындардың бәрінің бұған дейінгі салтында, король я патша өлсе, оның жылы толмай, мұрагері таққа отырмайды. Ал, екінші Александр, әкесі – Николайдың «беті жасырынбай жатып», яғни жыл түгіл ай да толмай патша бола қалған! Онысы несі?!.

Жас патшаның бұл қылығын әлденеше саққа жүгірткен жұрт (солардың ішінде Шоқан да бар), көп талқылаудың аяғын бір пікірге ғана әкеп тіреді: бұдан екі жыл бұрын Қырым науқаны» аталып басталған соғыс әлі де қызу жүріп жатыр. Айқасқан күндерден бастап, «одақтастар» аталған жаудан Россия үнемі жеңілуде. Қара теңіздің россиялық жағасының біразын одақтастар басып алды; қазір олар, бұл жағадағы ең берік бекініс дейтін Севастополь ішіне де кіре бастады. Россияның адамдық шығыны да аз емес. Отанын ерлікпен қорғаған мыңдаған жауынгерлер қазаға ұшырауда. Солардың қатарында орыстың теңіздік флотының атақты қолбасшысы Корнилов пен Нахимов та бар. Өте ауыр қаза. Дүйім көпшіліктің тоғысқан пікірінше, Россияның осынша орасан шығынға ұшырауына бас айыпты – жұрт арасына «шоқпарлы Николай» лақабы жайылып кеткен патша; тек соның ғана мемлекетті де, армияны да ақылмен емес, жұдырықпен басқаруынан.

– Соның салдарынан, – деді жұрт, – «Қырым науқанында» Россия қатты күйзелушілікке ұшырап жатқан кезде, жас патшаның яғни екінші Александрдың, ескі салтты сақтауға мұршасы болмаған шығар.

Енді, үміт туралы.

Жұрттың да, Шоқанның да естуінше, екінші Александр әкесі сияқты тас құдайдай қақырайған, өз ырқынан басқаға илікпейтін ұрда-жық, кеудемсоқ адам емес, салмақты, парасатты, ойшыл, жөнді сөзге құлақ асқыш, икемшіл жігіт. Сондықтан, одан бірінші үміті – Қырым науқанында әкесі көрсеткен ақылсыздықты тез түзеп, Россияның, одақтастар әкеткен есесін қайтару.

Екінші үміті – қырым науқанында да, басқа жағдайда да Россияның ұтыла беруіне бас себептің бірі – әлеуметтік және экономикалық өркендеулердің Батыс Европада артта қалуында. Осы мешеуліктен құтылу үшін Россиядағы бас қырсық крепостнойлық правоны жою керек. Еміс-еміс естілетін қауесетке қарағанда, мемлекет басқару ісіне жас жігіт кезінен араласа бастаған екінші Александр осы пікірде деседі. Қазір оның жасы отыз төртке толып, ақылы кемелденген шақ. Оның үстіне, таққа отырып, мемлекет тізгінін қолына алды. Енді не істеймін Ендігі тілек: крепостнойлық правоны жою ісін, ылайымда, қолына алғай да!..

Үшінші Шоқанның ж е к е ү м і т і – ана жылы, мұрагер шағында, әуелі Кавказды, одан кейін Сібірді аралап түскенде, отар халықтардың, әсіресе, сібірліктердің ауыр халіне жаны ашыпты-мыс деген лақап бар; егер онысы рас болса, крепостнойлық правоны жоюмен қатар, бұратана халықтарға да түзу қарап, азаматтық, шаруашылық, мәдениеттік өркендеулеріне жағдай жасауы мүмкін ғой.

Екінші Александрдың таққа отыруынан осындай үміттер күткен Шоқан бір мәселеде нысанасынан айрылып қалғандай болды: бірінші Николай еле сала, Петербургта оны азалау жиналысына Батыс Сібірдегі қазақ, дуандарынан да өкілдер шақырылатынын ескерткен ішкі істер министр! Гутковтан хат келді. Бірақ, мезгілі көрсетілмеген. Асығыс Гасфорт дуандарға шапқын жіберіп, әрқайсысынан екі адамнан әзірлеуге бұйрық берген. Өз ұсынысы: аға-сұлтанның өзі және кіші сұлтандардың таңдаулы біреуі. Ол сұлтандардың орысшаға әуселесі қандайлығын жақсы білетін Гасфорт, өкілдерді бастап баруды Шоқанға тапсырмақ боп, даярлануын ескертіп қойған. Шоқанның барар ниеті жоқ, сондықтан ол жолға әзірленуді емес, сол сапардан қалай сытылып қалудың айласын қарастыруда.

Дуан өкілдері жолға әзірленіп жатқан шақта, екінші Александрдың патша болған хабары да сап ете қалды. Бұрынғы дағдыларға қарағанда жаңа патшаның таққа отыруы да тойлану керек. Мысалы, 1825 жылы бірінші Николай таққа отырғанда, дуан басылар Петербургтағы тойына барып, сыйлар апарып, киіт алып қайтқан. Екінші Александрды да солай тойлаулары мүмкін.

Сонда қайсысы бұрын болады? Аза ма? Той ма?

Қайсысы бұрын боларын біле алмаған Омбы, екеуіне де қажет-ау деген даярлықтарын дабырасыз жүргізе берді. Кімдер, қалай баруы туралы Омбы мен Петербург арасында қат-қабат хаттар жүріп жатты. Ақыры, ішкі

істердің жан,а министрі князь Бибиковтан азалық жиналыс сол жылдың мартының ортасында болатын хабар келді.

Бұл кезде азаға кімдер баруы да анықталып болған еді. Олар: Көкшетау дуанының аға сұлтаны подполковник Шыңғыс Уәлиханов, кіші сұлтаны Шөпек би Байсарин, болыстық правитель Аққошқар Кішкентаев, Баянауыл дуанының аға султаны, жүз басы (сотник) Мұса Шорманов, кіші султаны, хорунжи Шекербай Малгелдин; Ақмола дуанының аға султаны подпоручик Ыбырай Жайықбаев, кіші сұлтан Бегалы Қоңырқұлжин, Қарқаралы дуанының аға сұлтаны Құсбек Таукин, кіші сұлтаны Тәттімбет²⁴ Қазанғапов.

Бұлардан басқа Батыс Сібірдегі орыс губернияларынан баратын да өкілдер (депутация) бар. Бәрінің тізімі қырық шақты кісі. Бастаушылары – Гасфорт.

Жеке басының нөкерлері он-шақты адамнан құралған Гасфорт, адъютанттарынан кімді ертуді ойлағанда таңдауы, әрине, Шоқанға түсті. Ол өзгелерінің бәріне епті, пысық, өткір, оқы.мысты; сол сипаттарының үстіне азият, экзотика!..

Гасфорттың одан қымсынатын жалғыз ғана жері – тым пысық, тым өткір, тым білгіш; сол салтына бағып, кейде орынсыз кимелеп кететіні бар; және мысқылшыл, сықаққой. Омбыда соларының бәрі де жарастықты сияқты, бәріне де Гасфорттың бойы үйренген сияқты. Петербургта да сөйтер болса иесінің абыройына нұқсан келтірмей ме?

Өйттірмеу үшін, Гасфорт бір сәтте хұзырына шақырып алды да, мәймөңкені былай қойып, Омбыдан шыға, жолшыбай, әсіресе Петербургта қалай жүріп қалай тұруды, өзін қалай ұстауы туралы Шоқанға толып жатқан бұйрықты өнеге (натация) айтты. Оның қатты да, жұмсақ та жайларын жақсы білетін Шоқан, кескін-кейпіне, үн құбылысына қарап, бұл жолы қатал отырғанын байқады да, ешбір сөзіне таласқан жоқ. Несіне таласады? Қатаяр қалпына түскенде, ол өзінен өзгенің терісі түгіл, онын да тыңдамай, ырқына көндірмей қоймайды; қарсылық білдіргенді, ойсырата қауып тастайды.

Сондай қалпын біле тұра Шоқан оған қарсы сөз айта ала ма?

Кадет кезінде адъютант аталатын қызмет одан арман сияқтанатын еді. Сол қызметті енді өзі атқарып, дәмін татып көрсе, тым кермек екен. Ол да – бір, күтуші де (лакей) – бір. Әсіресе – Гасфортта. Оның адъютанттарын жұмсамайтын жері жоқ: Әсіресе жиындарда Шоқанды да қолжаулықтай жұмсай береді...

Петербургқа баруға құлқы шаппаған Шоқанның тілегі қабыл болғандай, бармауына бір себеп кездесе қалды.

Сол бір күндері Омбыға орыстың сол кездегі атақты дипломаттарының бірі,— Александр Естафьевич Врангель келе қалған еді. Арғы тегі шведке жататын ата-бабаларынан талай фельдмаршалдар, генералдар, адмиралдар, елшілер шыққан, өзі де шет мемлекеттердегі соғыстық атташеліктің және елшіліктің сынынан өткен Врангельді, патша бұл өлкеге Россия мемлекетінің аса бір қажетті деп санаған мәселесін барлап келуге жұмсағанды. Онысы: Орта Азияға Индия жақтан сұғынып келе жатқан Англияны қалай тойтару және реті келсе сол өлкедегі хандықтарды Россия ықпалына қалай қарату, сәті түссе, қалай бағындыру еді.

Врангель осы тапсырмамен Омбыға келгенде, Гасфорт Аягөз жағына жолаушылап кеткен еді. Сондықтан ол, Гасфорт оралғанша Семейдегі шекара күзетіне барып, Орта Азия туралы жинаған материалдары болса танысып қайтуға ойлап жүріп кеткен.

Семейде Врангель қанағаттанарлық материал болмай шықты. Бірақ, ол барғанына өкіну орнына қуанды: атағын естігенмен, жүздесіп көрмеген, сөйтуге қатты құмартатын Федор Михайлович Достоевскиймен жолығысты.

Бұл Федор Михайловичтің, көңілінің аса бір жүдеу шары еді: оның ғашығы — Мария Дмитриевна Исаева күйеуінің қызметі Барнауылға ауысу себепті көшіп кеткен, соған Федор Михайлович қатты қайғырып жүрген.

Бұрын таныс болмағанмен, Врангель екеуі тез үйлесіп, тез достасып кетті. Врангель мәдениет мәселелерін, олардың ішінде — көркем әдебиетті, оның ішінде Достоевскийдің баспада жарияланған еңбектерін жақсы білетін кісі болып шықты. Жалпы кез қарасында, ол бірінші Николайдың декабристерге, петрошевшілдерге қолданған қатал шараларын мақұлдамайды екен, Достоевскийдің басына түскен ауыртпалыққа жаны ашиды екен.

Достоевский Семей губернаторы генерал-майор Панинның адъютанты капитан Демчинскийдің пәтерінде тұрады екен. Ол да көзі ашық, саналы, сергек офицер болып шықты. Егер сонымен бірге тұрып, көңілін көтермесе, еңсесін басқан қайғыдан Достоевскийдің жаншылып қалар түрі бар сияқты.

Врангельмен жолығысу, оның бойы мен ойын тіпті сергітіп жіберді. Олар күн сайын Ертістің Семей қасындағы кең аралына кетіп, ұзақ күнді суға жүзумен құмға аунау, серуенмен өткізді. Сондай шақта талай сырлар ақтарылды, талай келешектер болжалды. Екінші Александрдың таққа отыруына екеуі де бірдей қуанышты болып шықты. Европадан мешеу қалды деп санайтын Россияны алға бастауынан екеуі де қатты дәмелі екен.

Сөз арасында олар Врангельдің жол жайын да әңгімелесіп қояды. Орта Азияның тарихы, қазіргі тағдыры және болашағы туралы Врангельдің азын-аулақ білетіні Достоевскийге көп сияқты көрінді. Өзінің білетіні көр-

жер, кәкір-шүкір. Соны қалайша толық білу жайын кеңескенде және соған кімді жұмсау қажетін ақылдасқанда, Достоевскийдің ең қолайлы деп атағаны – Шоқан Уәлиханов. Орта Азия туралы Достоевскийдің «білемін» дегендері Шоқаннан естігендері ғана екен. Оның айтуынша, Шоқанның бұл тақырыпта білетіндерінде түп жоқ, ендеше бұл мәселе жайында Гасфортпен емес, Шоқанмен пікірлесу қажет. Достоевскийдің бағалауынша: ханзадалық намыс жағынан ол – Гамлет; ұлттық намыс жағынан – Отелло; қазір ол, – торға қамалған бүркіт; күш-қуатын көрсету үшін оған шарықтай ұшатын кеңістік керек!..

Врангель бұған дейін еркек пен еркектің дос болғанын көрген еді, ғашық болғанын көрген жоқ еді. Достоевскийдің Шоқанды жақсы көруі – соңғысы сияқты.

– Илансаңыз, – деп аяқтады ол, – Шоқанға деген махаббатым, көріспеген күндерде, мен оны жан ғашығым – Мария Дмитриевнадан артық демейін, кем сағынбаймын. Себебі, жолыққан еркек атаулыдан, мен әзірге адамдықтың шын бейнесін содан ғана таптым.

Сыртынан таныстырған Мария Дмитриевна да осы пікірде екенін Врангель Достоевскийге жазған хатынан көрді. Өткен жаз Шығыс Сібірден оралған Шоқан жолшыбай Кузнецк қаласына соқты да, Исаевтардың Семейден сонда көшкенін әлдеқалай естіп, әдейі іздеп барды. Ері ол кезде дағдылы мастық қалпымен есін білмейтін халде жатқанда, күтпеген Шоқанды көрген Мария Дмитриевна көрісе жылап қарсы алды. Оның халі қазір тіпті ауыр екен: Достоевскиймен байланысы барын сезген Исаев Кузнецкіге содан қашып көшкен екен де, Мария Дмитриевнаның қылығын қымс етсе бетіне басып тілдей, сабай береді екен. Шоқанның ол халді жеңілдетер шамасы жоқ. Қолынан келері – үкіметке айту. Оған «тағдырдың жазғаны осы» деп Мария ұлықсат етпеді.

Бірір күн мұңдасып Семейге беттеген Шоқаннан Мария Достоевскийге хат жазып берді де, ез мұңынан ештеңе айтпай, тек Шоқанның кісілік қасиетін мақтаумен болды.

Ол хатты оқыған Достоевскийдің алдында Шоқанның бұрын да биік санайтын адамдық бойы одан да жоғарылай түсті.

Достоевскийдің Шоқанды қастерлеуі соншалық, өзінің ең қымбат санайтын қағаздарын Шоқан сыйлаған қобдишада сақтайды екен. Оның ойынша, бүкіл Омбыда Шоқаннан басқа мемлекеттік ойы бар кісі жоқ. Орта Азияны барлау қажет болса, бұл қызметті атқаруға тек ол ғана лайық.

Бірақ, Достоевскийдің естуінше, бірінші Николайдың, Петербуртта июнь айында өткізілетін азалық жиналысына, Гасфорт Шоқанды ерте кетпек ендеше, Врангель оны өз мақсатына жұмсауға босатып ала ала ма, жоқ па?

ТОПАСТАР ТОЙЫ

Ұмытып кете жаздаппыз: бірінші Николай елді дегенді естіген күндері, ешкімнің көңіл айтуына да елікпей жылап жатып алған Гасфорттың түпкі уайымы, жаны жәннаттан орын алған болар деп санаған патшаға ажалдың жетуі емес еді. Гасфорттың ойынша да Николай егде тартқан 59 жасында, Қырым науқанын басқара алмағандықтан, басқарған елінің және дүние жүзінің алдында тұнық беделі шайқала бастаған шағында мезгілсіз өлді. Оның ішкі уайымы – өз қара басы. Николайға ол қыбын тауып, сүйікті болған адам. Өлгеннен кейін, тағына отырған баласына жаға ма, жақпай ма? Жакса, құба-құп; ал жақпаса ше?

Соңғы ойдан үрейі ұшып, не істеуге білмей жылап жүрген кезінде, патша сарайының қасындағы сібірлік комитеттің председатели князь Чернышевтың арнаулы өкілі, Батыс Сібірдің соғыстық картасын жасаушы, генералдық штабтың инспекторы, генерал-майор барон Сильвергельм келе қалды. Содан берген хатында, досы санайтын Чернышев Гасфортқа жаңа патшаның Орта Азияға көз алартар ойы барын айта кеп, осы жайда, алдын ала қимылдап қалуын, яғни Россияға жуықта ғана қараған Алматы жағын шолып, әрі қарай сұғынудың мүмкіншіліктерін қарастыруын тапсырды.

«Егер, – деп аяқтапты князь қысқаша хатың – осы тапсырманы абыроймен атқарсаңыз, жаңа патша алдында да абыройлы болуыңыз ғажап емес!»

Гасфорттың Аягөз жағына сапар шегу себебі осы еді. Бірақ, ол бұл сапарынан мардымды ештеңе өндіре алмай қайтты. Аягөзге бара естісе, Россияның Тянь-Шань тауына таянуынан сескенген Қоқан хандығы қалың әскермен россиялық Алматы, Қапал жағына шабуыл жасау қамына кіріскен; соның қамауында қалам ба деп қорыққан Гасфорт, сол бір тұста Алакөлдің суы тасып, әрі қарай өткел бермеуін сылтауратты да, «су сабасына түскенше» деп кейін оралды.

Бірақ, жай оралмады ол. Керегінің бәрін тындырып қайтқан немедей, алдына шапқын жіберіп, ұзақ сапардан аман қайтуының құрметіне деп, бару қарсаңында Омбыға той жасатуды бұйырды.

Аягөзге келерінде Семейлетіп жол шеккен ол, қайтарында Шыңғыс тауының шығыс жақ етегін жиектеді де, тау жотасының «Шаған» аталатын асуына Абыралыға, одан Қарқаралыға, одан Баянға тартып, Омбыға Ертістің ығымен тік түсті.

Бұл жөні оған оңайлыққа да соққан жоқ. Пәлен күнге таусылмайтын бұл қашықтықта арба жүрерлік жол жоқ екен. Арбаға жеге қоярлық ат та жоқ, бәрі қамыт киіп көрмеген асаулар. Алдын ала кеткен шапқын жолшыбайғы елдердің әр тұсынан таңдаулы аттарды байлатқанмен, арбаға бас білері табылмады. Өзі де, нөкерлері де пәуескелетіп жүрген Гасфорт тарпан,

аттарды қисынсыз қыстап жектірем деп, арбаларын түгелге жақын қиратып алды. Ақыры, амалсыз салт жүруге тура келді. Бұрын кавалерист²⁵ болған, салтқа мықтымын деп ойлайтын Гасфорт, бұл жолы қатты қажып, атқа отыра алар халі болмаған соң, біраз жерде түйенің теңіне отырды.

Омбыға осылайша қалжырап жеткен ол, аман келуіне әзірленіп жатқан тойдың күнін біраз шегеріп, сібірлік бөлек корпустың госпиталында біраз күн демалып, емделуге ұйғарды. Семейден қайтқан Врангель оның осындай халіне кезікті.

Врангельді ол көрмек түгіл естіген де жоқ еді. Оның секунд-адъютанты Алмазов:

– Осындай чиновник келіп жатыр, өзіңізге ғана айтатын құпия істері бар сияқты, – деп хабарлағанмен, Гасфорт қабылдауға асыққан жоқ,

Несіне асығады? Омбы оған қақпасыз қора сияқты.

Мына шетінен кіргендер, ана шетінен шығып жатады. Тынымсыз ағыл-тегіл жүргінші. Кейбіреуін біледі, кейбірін білмей де қалады. Біреулері қожандай, біреулері жалына келеді. Бәрін де көре-көре еті үйреніп кеткен. Сондықтан, келген-кеткенін елемеуге де айналған. Кейбір салмақты дегендеріне де ол құрақ ұша қоймай, толып жатқан сылтаумен, талдырып барып қабылдайды. Өйтпей қайтсін: өзі білетін Россияда қирап, өртеніп бара жатқан ештеңе жоқ сияқты. Тұтанған бірдемелер болса, патшашыл тәртіп тез сөндіре қояды. Баяғыдан бері осылай келе жатқан Россия, әлі де солай аяңдай береді де...

Гасфорттың қабылдауы кешеуілдеуіне Врангель онша мазасыздана қойған жоқ. Сондағы алданышы – Шоқан.

Достоевский сыртынан өлердей мақтаған Шоқанға, ол Омбыда тез жолықты да, алғашқы кеңесінен-ақ ұнатып, ашық пікірлесіп кетті. Россияның жержүзілік саясатын кеңескенде, оған Шоқанның бір пікірі ұнады да, оның айтуынша Россияның қазіргі бақасы – Англия болғанмен, түпкі қаупі – Германия.

– Біздің ғасырдың ортасына дейін, – деді Шоқан, бұл пікірін қорыта кеп, – бөлшек-бөлшек болып келген феодалдық Германияның басын Бисмарк қосып, тұтасқан мемлекетке айналдыруға бет алды. Енді ол, бұған дейінгі Европаның орта ғасырлардағы тарихына алма-кезек үстемдік жүргізіп келген Италияны, Испанияны артына тастап, алдыңғы қатардағы Англия мен Франциямен жағаласуға айналды. Бұларды да жеңу үшін, Германия құрығын алысқа сілтеп, Қытайдың Тынық мұхит жағасындағы күнгей қаласы – Кантонның меруерт өзені құятын сағасына, «Крупп – Стальдің»²⁶ зеңбірегін орнатып отыр.

– Солай ма?!..

– Иә, иә!.. Және анау-мынау емес, алыстан ұратын шолақ тұмсық гаубица. Ол тұмсықтың ұрар нысанасы – «теңіз арыстаны» аталатын Англия флоты. Солайша көзін жыраққа тіккен қазіргі бургерлік Германия, Орта және Орталық аталатын Азия өлкелерін шұқшия зерттеуде. Оның куәсі – Сібірді терең зерттеген Гумбольт, Паллас, Фишер, Миллер, тағы басқалар.

– Россиялық академияның қызметкерлері ғой олар...

– Бола берсін. Сонда да немістігін ұмытпайды. Қазір Азияның бұл өлкелерін терең зерттеп жүрген ғалым, – қазіргі тірі – Риттер. Оның географиялық еңбектерімен таныстығыңыз бар болар?

– Аздап, үстірт...

– Мен толық таныспын. Неміс тіліндегі барлық томдарын да оқыдым. Соларды орысшаға аудару ісіне де қатынаспақпын. Бұлар өте байсалды еңбектер. Орта және орталық Азияның жер-суын бұдан артық баяндайтын шығармаларды мен білмеймін.

– Оларды да немістік көзқараспен жазылғанға санайсыз ба?

– Менімше, шын білімде ұлттық кескін жоқ. Онда адамдық кескін ғана бар. Сондықтан да ғылымның жетістігі жалпы адамзатқа ортақ. Оны білімі жоғары елдер ғана меңгереді. Германия сол биікке өрлеп келе жатқан мемлекет.

– Ол рас...

– Тағы бір жаңалық: бисмарктық Германия, қазір дүниежүзілік барлау (разведка) ісіне де қол сұғуда. Ол «Ост-Индия» деген атпен Батыс Индияда Англия құрған шығысты барлау компаниясына, өзінің атақты агенті – Адольф Шлагентвейтті жұмсап, Орталық Азияға өткен оның қайда екенін қазір біле алмай сандалып жүр. Бір мәліметте, Қашқарияның ханы – Уәлихан төре өлтіріпті-міс деседі. Ол анықталуды күтіп тұрған іс...

Шоқан мен Врангельдің, арасындағы бұл кеңес әлденеше күнге созылды. Гасфорттың госпитальда жатуымен пайдаланып, олар кейде салт атпен орман аралап, кейде қайықпен Ертісті бойлап кетеді. Сонда Врангель көбіне Шоқанды сөйлетіп, тұйықталған жерлерінен сұраулар арқылы шығарып ап, оның Азия туралы пікіріне тереңдей береді. Сондағы Шоқан туралы келген ойы: «Достоевскийдің мақтауына тұрарлық адам екен. Россия патриоты дегені де рас екен. Тек солай ірі мәселеге, ез ұлтының қамы деген сияқты ұсақтарды араластырады. Дегенмен, Орта және Орталық Азияның біз білмейтін өлкелерін барлап қайтуға бұдан лайықты кісі жоқ... Осы ойын Шоқанға білдіргенде:

– Егер ием жіберсе! – деп жауап берді Шоқан.

«Иесіне» жолығу, Врангельге оңай болған жоқ. Секунд-адъютанты арқылы білдірсе: «Той өткен соң ғана» депті.

Оның тойы орыс және қазақ ғұрыптары араласқан түрде өткізілмек еді. «Орыс» дейтіні: той болар күні соған араласар немесе маңайласар орыс адамдары түгелімен орыстың ұлттық киімдерінде болулары керек ат-тұрмандарын да мейрамдық түрде сәндеулері керек тағамдарын да орысша даярлау керек әсіресе Сібірдің құймағы мен тұшпарасын (пельмен), балықтың бөлішін... Ал, қазақтар ақ кигіз үйлер тіктіріп, іштерін жасаулатып, оларға сұлу қыз-келіншектер, әсем жігіттер, шеберлер жинатып, желілеп биелер салдырып, көгендеп қойлар тіздіріп, қазақы тағамдар қойғызып, ат шабыс, балуан күрес сияқты ұлттық ойындар көрсетіп... дегендей, сән салтанат айта қалғандай болуы керек... Қалың болады деп мөлшерлеген жиынның тәртібін сақтауға, Ертістің той өтетін көгалды кең, алқабына, қаладағы әскер атаулы сапқа тұрады...

Бұл тәртіптердің бәрі ойдағыдай жүру үшін, алдын ала бірнеше рет репетиция жасалып, Омбының чиновниктері дамыл-тиыштық көрген жоқ. Қазақ жағын даярлау Шоқанға тапсырылған еді. Ол қызметті атқару ісін Шоканның; әуелі кімдер барын біліп алғысы келді. Сұрастырып байқаса, «Омбы төңірегінде» деп саналатын: Баян, Қарқаралы, Ақмола, Көкшетау дуандарынан «іске татиды» дейтіндер түгел жиналған. Келгісі келгендерге түгел рұқсат етсе, Омбы маңына сыймас та еді, «аға» және «кіші» аталатын сұлтандар, көңілдері ұнататындарға ғана хабар айтты да, былайғыларына «арналып шақырылғандар болмаса ұлықсат жоқ, барса да қуып жібереді» деген хабар таратты. Сонда да аз адам жиналған жоқ. Іштерінде «Петербургқа барады» дегендер түгел, қастарында ас, той сияқты талай жиындарды қолдарынан өткерген қу мүйіздер де бар.

Қазақтардың бұл науқанға қалап қатынасуы, тәртіпті қалай сақтауы туралы міндеттер «қу мүйіздердің» мойнына жүктелді. Шоқан, тек сырттан бақылаушы ғана болып жүретін болды.

Бұл тойға Шыңғыс та келген. Делбешісі – Жайнақ. Жылпос, сөзуар, көрікті оны, Шыңғыс қасына қоңсы қоңғалы атқосшы ғып алған. Шоқанмен көріспеген екі-үш жылда, оның денесі де, кескіні де бірталай өзгеріп, семізше, қырбық қара мұртты, ұсқынды жігіт болып алған. Ал, мінез жағынан бұрынғы ойнақы қалпы.

Шоқан әкесін өзі пәтерде тұратын үйге түсірді. Үйіне жазған хатында ол әкесінен шешесін ерте келуін өтінген еді, ондағы дәмесі – күтушілік қызметін атқарады деп естіген Айжанды ерте келер деп дәмеленгендік еді. Ол қулықты түсінбейтін қазақ па? Шоканның хатын көрген, Айжанды оған жолатқысы келмейтін Шыңғыс, әйелі Зейнептің жүрегі ауруын сылтау ғып, «жолға шыдамассың, аманшылық болса, Қанашты осы сапардан үйге ерте қайтармын, сонда ұзақ кідіріп мауқыңды басарсың» деп қалдырып кетті. Шынында да аса семіру салдарынан жүрегі әлсіреп, талмаусырай беретін Зейнеп, еріне «ерге алмасаң, өзін, де келме!» деген шартпен босатты.

Шешесінің келмеу себебін айтпаса да жорамалдаған Шоқан, оспақтап Жайнақтан білмек болып еді, хан-иесінің:

– Қарындасың жайында сұраса, «одан күдер үз. Атбасардан қайтқан сапарында соқпай кеткен соң, сенен көңілі қалып болған, енді көрер түрі жоқ» деп біржола бездір! – деген бұйрығын есіне қатты сақтаған Жайнақ, Айжанның Шоқанға жан жүрегімен берілгенін біле тұра, тапсырманы амалсыз орындады. Ол сөзіне сенер-сенбесін білмеген Шоқан, қыбын тауып қайта сұрамақ болды.

Бұл тақырыпқа кейінірек ораламыз. Әзірше Гасфорттың тойына әзірлік жайын әңгімелей тұрайық.

Той даярлығы жақсы жүріп жатты. Қу мүйіздер де орыс чиновниктерінен қалысқан жоқ. Өткізетін сауық-сайранның бәрі де тәртібімен ойдағыдай өтуіне сенім мол.

Көңілі бұл жақтан кеншіген, Орта Азияға жұмсау жәйлі ойын Врангель Гасфортқа өткізеді деп сенген Шоқан, қазақтардан Петербургқа баратындарға «бірге жүрсем жолшыбай да, Петербургта да құлақтарына құямын» деген ойларын, Омбыда айтып қалмақ болды.

Ол үшін, бәрімен де жақындасып сырласуы керек қой. Өйтейін десе, хан тұқымының бәрін де, олардың ішінде Шоқанды да «қожырадыға» санайтын «қарадан хан болғандар», яғни қазақтан дуан басы болғандар, шіреніп маңайлатқысы келмейді; өзі барып жанасуға төрелік тәкаббарлығы ұстайды; жалғыз ғана жуықтар адамы, – нағашысы Шорманның Мұсасы; сыр айтатын оған ақылдасып көрсе:

– Қайтесің, үлкен басыңды кішірейтіп; Омбыдағы ұлықтар алдында құрдай жорғалайтын олар, Петерборда жұмған ауыздарын да аша алмайды. Несіне арам тер боласың, – деді.

– Өзің ше? – деген сұрауға:

– «Жалғыз қаздың үні шықпайды» дегендей, көптен бөлініп мен не бітірем? – деді ол.

Жалпы ау-жайларын байқап көрсе, Мұсаның айтқаны дұрыс сияқты. «Ішкен мәз, жеген ток» деген сияқты, Гасфорттың елеуіне елірген «игі жақсылар», «әкелері көрден тірілгендей» мәз-мейрам. Қара бастарының қуанышына ылай судай көпіргендер толып болмай бәсендер түрлері жоқ. Олардың да тойға деген әзірлігі тамаша...

Белгіленген жердегі той, тағайындалған кезінде басталатын болды. Ол араға Гасфорт та, нөкерлері де жиналған жұртты тан, қалдырарлық түрде бармақ.

Қаладан шығарда ол, салт көсемі бар, төрт-төрттен сегіз атты қатар жектірді де, қасына тек әйелін ғана отырғызды; оның ізін шала шығатын нөкерлерінің алдыңғы пәуескесі алтыдан, одан кейін төрттен, екіден... дегендей аттарды парлатып жекті. Олар той жасалатын алқапқа жеткенше екпіндей шауып отыруға тиісті. Екі жақта жанапайлай шабатын салттар.

Бұлар қаладан шығарда, шіркеу атаулының қоңыраулары қағылады, бірер мешіттің мұнарасынан азан шақырылады.

Әдетте, бұндай қылықтар патшаға ғана қолданылады. Батылдығы жететін біреу Гасфортқа соны ескерткенде:

– Мен кімін, осы араның патшасы емей?! – деп ақырып тастады.

Тойдың, церемониялары²⁷ түгелімен арнаулы комиссияның қолынан жазылған, Гасфорт бекіткен түрде өтті: алғашқы күні – орысша, келесі күні қазақша. Екеуінде де олқылық болған жоқ. Сол думанның ішінде «қаздай қалқып, үйректей жүзген» Гасфорт өз қасында болатын нөкерлердің санатына Врангельді де алды.

Генерал-губернатордың халықты осынша сабылтып, өз құрметіне осынша ұлан-асыр той жасауы Врангельге ұнаған жоқ. Бірақ, ол дипломаттық қалпына бағып, ішкі пікірін жасырды да, қошеметшілердің қатарында думанға араласып кетті. Өз ойында: аты «наместник»²⁸ екенмін деп, мұншама еркінсуге болмайды. Бұл еркінсу емес, басыну; халықты үкіметке жақындату емес, алыстату, ендеше, бұл өрескел қылықты, халыққа жақындасу ниетіндегі жаңа патшаның, құлағына тигізу керек.

Гасфорт Врангельді аудиенцияға²⁹ той қызығы басылғаннан кейін шақырды.

Той күндері де мардымсыз әлденелерді мылжындап Врангельдің басын қатырған Гасфорт, аудиенцияда да сол қалпын өзгерткен жоқ.

Мысалы, қазақ, арасында өнер-білім тарату туралы ойларын айта кеп, бұл елдің тәртіпсіз шаруашылығын жөнге қою жайын айтып отырды да:

– Жылқы малы көп екен, менің қарамағымдағы елдерде, – деп қойды бір мезетте, – мың жылқылы байлар жиі кездеседі. Он мыңға дейін жылқы ұстайтындар да аз емес. Он бес-жиырма мың жылқы бағатындарды да кездестірдім. Бірақ, солардың бәрі бойлары кішкене, салмақтары жеңіл жылқылар. Білем дейтін біреулер бұл жылқыларды ауа райының қандайына болса, да төзімді, мұздақ болмаған қыста, тебінмен оттап шығады, мініске де шыдамды, еті де, қымызы да асыл» деп мақтайды. Олары рас та шығар. Бірақ, мемлекетке де пайда одан? Еті базарлы мал емес, көшпелілерден басқа ешкім жемейді, мемлекетте олар аз; дертке, әсіресе екпе ауруына дәрі дегенмен, қымызын да солардан басқа тататындар көп емес, мен өзім ұнатқан жоқпын...

– Сонда, сізше не істеу керек? – деп қойды, көп сөзді Гасфорт бұл кеңесін де созып кетер деп ойлаған Врангель.

– Менімше, мемлекетке пайдасыз жылқылардың санын азайту керек те, Кавказ үлгісімен арғымақ жылқыларды көбейту керек.

Гасфорт одан әрі Кавказда әкесі және өзі өсірген арғымақтарды мақтай жөнеліп еді, ол сөзді де қысқартқысы келген Врангель:

– Оның бәрі дұрыс қой, бірақ қалай есіру керек қазақ даласында арғымақтарды? – деді.

– Әрине, жылқы заводтарын ұйымдастырып.

– Қора қайдан табылады оларға?..

– Жасатамыз. Сібірдің босқа ыбырсып, босқа шіріп жатқан шетсіз-шексіз қалың орманы қанша қора салдырсақ да молынан жетіп жатыр!..

– Ол рас, – деді Врангель, Гасфорттың бос қиялын, ішінен мазақтай отыра, онысын сыртынан сездірмеуге тырысып. – «Сол ағашты кесетін кімдер!» дегенім ғой.

Гасфорт байқаусызда агат сөз айтып қалды:

– Крепостнойлық правоңы жою жабдығында емес пе Ұлы патша ағзам?..

– Сондай ойы бар.

– «Жерсіз босатады» деседі ғой.

– Солай деседі...

– Сонда қайда қоямыз сол жерсіз босанған шаруаларды?

– Сізше қалай?

– Сібір сияқты, қазақ даласы сияқты бос жатқан жерлерге көшіру керек. Қалай дейсіз?

– Салмақты пікір...

– Сібірге келгендері ағаш кеспегенде не бітіреді?

– Ойланатын іс екен, – деді Врангель бұл пікіріне мән беріп, – Сол кесілген ағаштарды жырақтағы Сібірден тасыту жұмысы қиын болып жүрмесе?

– Неге?

– «Көлік қайдан табылады» дегенім ғой.

– Қазақта түйе көп, соларды пайдаланамыз; асау жылқыларды үйреттіреміз...

– Қазақ даласында жолдар жоғын айтқан едіңіз...

– Жасатамыз?...

– Қалай?

– Негізгі трассаларға ағаш төсетеміз...

Врангель күліп жіберді.

– Неге күлесіз?

– Қызық идеал екен де! – деді Врангель, болмайтын сандырақты айтуына күле тұра.

– Іске аспайтын нәрсе деп ойлайсыз ба? – деді ол ойын түсінген сияқтанған Гасфорт.

– Сіз басқарсаңыз, әрине асады.

– Осыны істетуім хақ!..

– Тілектеспін!..

Алғашқы аудиенцияда, Гасфорттың осы сияқты былшылдарын жалыға тыңдаған Врангель, келген жол жайын екінші кездескенде ғана айтты. Өз ойында жүрген қиялдың іске асуы елестей қалған Гасфорт қуанып кетті. Оның ойынша Орта Азияны басып алу, онша қиын жұмыс емес. Оған бір дәлелі, осы ғасырдың бас кезінде Сырдарияның саға жағына шабуыл жасаған граф Перовскийдің найзасын «Ақмешіт» аталатын қоқан қаласына әкеліп бір-ақ тіреуі, осы бетінде елеулі қарсылықты аз ұшыратуы; екінші дәлелі, – өткен 1854 жылы полковник Хаментовский Жетісу жағына жасап қайтқан жорық ол да найзасын Іле сыртындағы Тянь-Шанның орта тұсына апарып тіреді де, тоқыраған тұсына патшалық Россияның «Верный»³⁰ аталатын бекінісін (форпост) орнатып қайтты; оған да көрсетілген қарсылық болымсыз...

– Ендігі міндет, – деді ол, Врангельге серпе сөйлеп, кабинетінің қабырғасында ілулі тұрған Орта Азияның топографиялық картасын таяқтың ұшымен шолып, сол кезде «Перовский» аталатын Ақмешіттің тұсын бір, Верный тұсын екінші рет түрте көрсетіп осы арада ашылып тұрған қышқашымыздың екі ернін біріктіре қоямыз.

– Кешіріңіз! – деді Врангель, дипломаттық жұмсақтығын қолданып, – сіз

оңайлатқанмен, бұл шаралар жеңілге де түспейді. Оған сіз мысалға алып отырған Перовский мен Верный қалаларын оларда болған қырғын куә. Мен білетін мәліметтерге қарағанда, ол аяқастарға орыс армиясының шығыны да аз болмаған.

Өзі де білетін бұл шындыққа Гасфорт іштей мойындап:

– Сізше не істеу керек? – деген сұрау берді.

– Бұл жайда мен, сіздің есіңізге, өзімнің емес, Ұлы государьдың тапсырмасын ғана салам. Биік даражалы ол кісінің ойы, әдіс-айласыз қойып кетіп, орасан шығынға тағы да батпау үшін, ең алдымен, Орта Азияның қазіргі күндерде қандай қарсылық көрсетер мүмкіндігі барын барлап алу қажет, отарлау ісіне содан кейін кірісеміз.

Бұл пікірді «патшанікі» демей, «өзімдікі» десе, Гасфорт біраз таласып, жеңілсе ғана көнер еді; «патшанікі» деген соң аузына құм құйылды да:

– Сонда, қалай бастау керек барлауды? – деген сұрау қойды.

– Кісі жіберіп те.

– Қайдан?

– Әрине, Омбыдан.

– Егер табылса! – деді, әдіске емес, күшке сенетін, Омбыда әдісшіл адам жоқ деп ойлайтын Гасфорт.

– Бар, ондай адам.

– Мәселен?

– Шоқан Уәлиханов!

Гасфорттың көздері едірейе қалды. Шоқанды жақсы көргенмен, білімді жасқа санағанмен, мемлекеттің мұндай ауыртпалығын көтеретін күші бар деп ойламайтын. Сол сырының белгісін бетіне шығара қойған Гасфортқа:

– Неге таңдандыңыз? – деді Врангель. – Менімше, Омбыда бұл тапсырманы одан басқа атқара алатын кісі жоқ сияқты.

Мына сез Гасфорттың намысына тиді. «Жоқтардың ішінде менің де болғаным ба?!» деп ойлаған ол, қызараңдап қалды. Сол қалпын көре тұра сезбеген боп:

– Менің тоқтағаным – Уәлиханов. Егер сіз ризалассаңыз, Ұлы государьға осы кандидатураны айта барам, – деді Врангель.

Әуелі намыс, артынан ақыл билеген Гасфорт, Врангелдің:

– Қалай дейсіз? – деген сұрауына, амалсыздан:

– Мақұлдаймын! Өзім тәрбиялаған адамым, егер ол мемлекетке пайдалы істі атқара алады деп сенсеңіз, мен оған қуаныштан басқа не айтам?! – деді.

Екеуі осыған келісті.

Азальық жиналысқа Батыс Сібірден қатынасатын депутацияның Петербургқа жүруіне де аз қалған еді. Оны Гасфорт басқаратынын білеміз. Шоқанның еру, ермеуі сөз болғанда, өз пікірін сұрап еді, ол жұмсалатын жөніне даярлық жасауды сылтауратып, қалып қойғысы келетін ойын білдірді. Врангельге ол сөзі дәлелді көрінді, ал Шоқанның халқын сүю санасымен сырқаттанып жүруінен хабары бар, сол сырқатын Петербургта да сездіріп ап, бұлдіріп жүре ме деген қауіптегі Гасфорт, оның ермеуіне өкінген жоқ, қуанды.

ӘРҚИЛЫ АРМАНДА

Шоқанның Петербург сапарына бармауына қатты қайғырған адам Шыңғыс қана болды.

Замана жайынан сезімі бар оның байқауынша, баяғыда Драгомиров айтқандай, хандық дәуірі адыра қалуы былай тұрсын, хан тұқымына «сұлтандық» аталатын даражаның өзі жылдан жылға сұйылып барады. Дуан құрылған алғашқы кезде, «аға» аталатын сұлтандардың бәрі, «кіші» аталатын сұлтандардың басым көпшілігі төрелерден, яғни хан тұқымдарынан еді. Кейінгі кезде ол даража сиыр-құйымшақтанып барады. Соңғы жылдарда алты аға сұлтанның төртеуі қара қазақтан болып, хан тұқымынан екеуі ғана, яғни Көкшетаудағы өзімен, Қарқаралыдағы Тәукенің Құсбегі ғана қалған еді; жуық арада, қиянаттарын айтып, көп жылдар бойы ел-жұрты үстінен жаудыратын шағымдар тексерілгенде, жоғарғы ұлықтардан Құсбекті аға сұлтандықтан босату туралы қағаз келген. Ел оның орнына Өскембайдың Құнанбайын³¹ атапты деген хабар бар. Ол да қара қазақ. Сонымен, өрттен қалған жалғыз түп көдедей, хан тұқымдарынан аға сұлтандыққа әзірге қалып тұрған жалғыз Шыңғыс. Кіші сұлтандардың да төреден қалғаны некен-саяқ. Кенеуі кеткен дүние осы қалпымен ыдырай береді де, көп кешікпей түгел сетінейді.

Хан тұқымының, олардың ішінде өзінің халін, дауылды күнгі теңіз бетінде қалтылдаған қайықта отырғандай көретін Шыңғыстың жан сақтар үміті тек Шоқанда ғана еді. Кадет кезінде де, одан бері де сан рет ренжіткенмен «өзіндікі өзекке тепсең де кетпейді, кісінікі кісендесек де тұрмайды» деген мақалға қатты сенетін Шыңғыс, «жас қой, албырт қой, барып-барып бір оралар» деген ойды қанағат көретін.

Шоқанның Гасфортқа адъютант болуына Шыңғыс қатты қуанған. Оның түсінігінде «адъютант» кішігірім шен емес, ол патшаларға генералдар адъютант болғанынан хабардар. Оның ұйғаруында: «Адъютант» начальнигіне «атқосшы» ғана емес, жан серік те.

Шоқанның Гасфорт алдында қандай қызмет атқарып жатуына құлағын түрік ұстаған Шыңғыс, «еркесі дейді» дегенге масаттанып, «ә, құдай бере гөр!» деп, өсе беруін үздіксіз тілейтін де.

«Петербургтағы азаға баратын топты Шоқан бастайды-мыс» деген хабар дүңк ете қалды бір сәтте. Оған Шыңғыс шегінен шыға қуанды. Сондағы ойы – Кеудесінде көптен арман болып жүрген бір нәрсені осы сапарда, немесе күзге қарай, жаңа патшаның таққа отыру тойына барғанда («Шыңғыс пен Шоқан ол депутатцияның ішінде бар» деген анық хабар естіледі), замана тілін біледі дейтін, ірі ұлықтарға, кәтте патшаның өзіне жолығуға өресі жетеді дейтін Шоқанды өз мақсаттарына пайдалану.

Шыңғыс Омбыға осы дәмемен келді. Үмітіне қарай Шоқан да бұл жолы

жарқын жүзбен қарсы алды. Өйтуіне бірнеше себептер болды:

Б і р і н ш і д е н, аты «аға сұлтан» дегені болмаса, беделі басқарған елінің алдында жылдан-жыл төмендеп, жылдан-жыл жазған шағым-арыздар көбейіп барады, оларды тексере бастаса, бұның да Құсбектің ізін құшар, яғни, аға сұлтандықтан қуылар түрі бар; сөйте қалса, не болмақ? Сене қоярлық дәулеті шағын, жұрттың жұқанасын жонып жеумен күн көріп келе жатқан кісі; бағынан айрылса, одан да айрылады; сондағы өзінің және үй ішінің тіршілігі не болмақ?

Осы жайларды ойлай келе, ондай қылық арына ауыр болғанмен, әкесінің үстінен жиналған материалдарды Шоқанның басып тастайтын да әдеті бар.

Е к і н ш і д е н, Алты дуандағы «аға» және «кіші» сұлтандардан, бағынышты еліне аз да болса, үстірт те болса орыс заңын қолданатын осы ғана. Бұдан басқалары қазақтың, «киіз кітаптары» не айтса, сонымен келе жатыр. Елді билеп-төстеп қалғандардың өзге сұлтандардан гөрі, бұған көбірек өшігуі де, үстінен арызды көбірек жаудыруы да содан. Әкесінің бұл қылығы Шоқанға жағады, сондықтан бұл мәселеде де оған іші жыли қарайды.

Үшіншіден, сұлтандардың ішінде, бағынышты елінің арасына аз да болса өнер-білім сәулетін таратуға бұдан басқа тырысып жүрген біреуі де жоқ. Мысалы, соңғы төрт бес жылда оның ынта жұмсауымен мал және адам фельдшерлерін даярлайтын қаладағы училищелерге Көкшетау дуанынан қазақтың он шақты баласын жіберген және бәрі кілең панасыз жетім балалар. Әке-шешесі барлардан «баламызды шоқындырады» деп ешкім ризаласпаған, ақыры, сөзі өтетіндерге жалбарынып, олар жетімдердің жақындарына ақша беріп, жылаған балаларды оқуға байлап жөнелткен. Солар білім алып қайтса, қазақтар үлгі алады деп сенеді.

Төртіншіден, елдің ауыз әдебиетін жинауды Шыңғыс Шоқанның бала кезінен бастаған. Сол игілікті ісін әлі де ілгерілетіп, түскендерін Шоқанға жолдауда.

Бесіншіден, әңгімелескен шақта Шоқанның шамалауынша, ажырасудан бұрын да «түрікше» аталатын кітаптарды қарастырып жүретін әкесі, одан бері тіпті көп қараған сияқты. Ертеде оның қарайтындары: софы Аллаяр, Хожахмед Яссауи, Сүлеймен Бақырғани, «Қиссасөл – Әнбия» сияқты діншіл кітаптар болса, соңғы кезде «хандар», «түрікмендер» шежіресі – «Жәмғу – аттауарих», «Тюзика- эт-Тимур», «Бауыр нама» тағы сондай тарихи кітаптарды қарастырып, көп білім алған түрі бар; соларды оқып қана қоймай, үлгі ала отыра, қазақ шежіресін жасау ниетіне кірісіпті. Осы жайларын естіген Шоқан, оған Алексей Левшиннің «Қырғыз – Қайсақ ордасының тарихы» атты үш томын жіберген еді, енді байқаса, оларды да қарап шығып, бірталай өнеге алған, біраз жеріне сыны да бар екен.

Әкесінің қолына мұншама кітап қайдан түсуін сұрастырып көрсе, Талас

ұлы Науан хазіреттен қалған мүлік екен. Оның жайын сұрастырса, ана жылы «Итжеккенге» айдалып кеткеннен хабар-ошар жоқ екен, өлі-тірісі мәлімсіз.

Айдалу себебін сұрастырса, бір жағы Ғалиакбар молданың үздіксіз жасырын көрсетулері болса, екіншіден ол патша миссионерлерінің қазақ даласына христиан дінін таратуға ашық қарсы болып, әлде не поптың ауылдарға таратпақ болған алтын мұқабалы «Инжилдерін» (Евангелие) отқа жақтырған екен. Ең үлкен айыбы сол болса керек.

– Әйелі бар ма? – ден сұрады Шоқан.

– Санадан сарғайған бейбақ, жуықта ғана Көкшетау қаласының көшесінде аштан өлді деп естідім.

Шоқан ауыр күрсінді. Лақап аты «Көкеш», азандық аты «Гүлшаһра» болған бұл әйел туралы, Сырымбет саласында жолғасқан сәтте, Айжан Шоқанға сан алуан сезімтал сөздер айтып, жүрегіне жылылық түсірген еді. Сондықтан, Атбасар сапарынан Омбыға оралған ол, Көкшетау қаласына жолшыбай әдейі соғып, көріспек сөйлеспек болған еді, «ерінің соңынан кетті» деген хабар естіді де, кездеспеуіне қатты кейіді.

Көкеш сол кеткеннен ұзақ жоғалып, ерін таба алмай, қалжырап қайтқан да, Көкшетауға келе төсек тартып жатып алған, қарасар жаны болмаған; ақырында тіленшілік тұрмысқа түсіп, жүдеп барып өлген.

Не деген өкініш!.. Бұны естісе Айжан не халде екен?!

Бірақ, әкесінің ұнатпайтынын біліп, Айжан жөнінен Шоқан оған «ләм-мим» деп тіл қатпады...

Баспасөз – Омбыда қазақ дуандарының басқармасынан жұмасына бір шығатын екі бетінің бір жағы орысша, бір жағы татарша ресми листок; Шыңғыс оны мұсылманша хат білетіндерден жиырма шақты адамға зорлағандай жазды. Әкесінің мұнысына риза болған Шоқан, орысшаны түсінуге де шамасы келетінін еске алып, өткен жылдың басынан Петербургта шығатын «Орыс сөзі» газетін өз ақшасымен жаздырып жіберттірді.

Әкесінің игілікті істері Шоқанға қатты ұнады.

Әйтпегенде ше? От та, ерт те ұшқыннан тұтанады. Әкесінің қазақ арасын өнер-білім тарату жайлы әзірге атқарып келген қызметі ұшқындай ғана. Содан от я ерт тұтанып кетпесіне кім кепіл бопты? Бала жігіт кезіндегі Шоқан ойға алғанының бәрін бұрқырата тез бітіріп тастағысы келіп лепіретін еді, кейін замана талқысына түскен соң, әсіресе, Банзаровпен жолыққан соң біраз бәсеңдеп, енді ектеу орнына ептеу санасына келген. Оның бас мақсаты патриархалдық өмір сүріп отырған

қазақты шаруа жағынан да, мәдениет жағынан да, азаматтық ой-сана жағынан да жылдам өркендетіп, европалық елдердің қатарына қоса қою еді. Осы мәселе жайында Банзаров екеуі пікірлесіп көрсе, бұндай сатыға көтерілу үшін, отар елдер былай тұрсын, Россиядағы ең көп, ең алдағы дейтін ұлт орыстың «төменгі» аталатын басым көпшілігіне де әлі талай уақыт керек сияқты. Қарулы күшінің аржағы Степан Разин мен Емельян Пугачевтан, ақыл күшінің аржағы Николай Новиков пен Александр Радищевтен таратылатын орыстың халық азаттығы жолындағы күресі, тоқтау орнына күшейе түскенмен, әлі де түк тиянаққа келген жоқ. Басқарушылар жағы жұмсару орнына жылдан жыл қатайып барады.

– Ендеше, – деп қорытқан бұл пікірлерін Шоқан мен Банзаров – отар елдерден бұрын құлдықтан орыстың төменгі жағы, яғни бейнетқорлары азат болу керек.

Орыстың өзі ондай күнге қашан жетуіне, біздің пікірлесушілердің ой ерісі жетпейді.

Олардың өресі жететін ой – «ағартушылар» атағы тағылған әлгі Новиков пен Радищев және олардың жолын тұтушылар. Олар келген қорытынды, – қоғам өрісі қайда барарын өркендегіш тарихтың есесіне қалдырып, қазіргі күндер үшін «төменгі» аталатын адамдардың азаттық санасын оятып, өркендету; оған апаратын жол – мектеп, баспасөз.

Орыс арасында туған бұл идея жылдан жыл кеңіп келе жатқанмен, нәтижесі айта қаларлықтай емес, мектептік я баспасөздік білім жағынан, Россия әлі де европалық елдердің артында. Ал, Россиядағы отар елдермен салыстырғанда, орыстар әлдеқайда озық. Банзаров пен Шоқанның ойынша, отар ұлттар шаруа және мәдениет жағынан, ең алдымен, алдыңғы қатардағы орысқа жету керек. Аржағында өмір көрсете жатар.

Шығыс Сібірден қайта Шоқан бұл тілегіне жетудің жолын іздеп көрсе, ондай жолдың өзі түгіл сүрлеуі де көрінбейді. Қалай көрінеді ол сүрлеу? Қазақтың болмашы азшылығының әзірге білетін сауаты – мұсылманша; оны да өз тілінде емес, татар я түркі аталатын қазаққа түсінігі аз тілдерде ашқан; ал орысша сауат бірен-саран сұлтандарда ғана болмаса, өзгелерінде атымен жоқ.

Қалай жету керек бұл сауатқа?

Ойлап-ойлап, оған Шоқанның ақылы жетпей жүргенде «шоқпарлы Николай» өліп, «ағартушылық идеясына бейім» деп есітетінін екінші Александр таққа мінді де, Шоқан ойының қараңғы аспанында болмашы бір сәуле жылтыраған сияқтанды.

Бірақ, «бой қалай жетеді оған?!» деген арманда жүргенді, бірінші Николайдың Петербургтағы азалы жиналысына барудың сәті келе қалған сияқты болды. Аза үстінде айтылатын арман-тілек болмауға тиісті, ондай

тілек тек той үстінде ғана айтылатын болар... Аза артынан жаңа патшаның таққа отырған тойы да алыс емес, азаға баратындардың тойға да барулары қазірден-ақ белгілі. Ал, Шоқан оған бара ала ма, жоқ па?

Оған барғысы келеді-ақ Шоқанның: сонда өз өресі жетпеген жерлерге, басы, әкесі – Шыңғыс қып, тілін алатындардың бәрін де жұмсап көрмек. Ол әрекетінен не шығарына көзі жетпейді. Бұл жолы, бұл жайда әкесіне де тіл қатпайды, «несі болса да кезінде көрерміз», – деп ойлайды.

Әкесінің соңғы кездегі қылықтарына қатты риза Шоқан, бұл жолы оның көңілін аулайтын ғана мінез-қылықтар көрсетіп, білгенінше, шамасы жеткенінше күту мақсатында, сөйтіп, болашақта атқартқысы келген істерінің көлеңкесін, осы бастан көңіліне түсіре бермекші...

Қылықтарына, сөзіне қарап, Шоқанды «икемге келген екен» деп түсінген Шыңғыс. өзінің ойындағы мақсатын іске асыру ниетіне кірісті. Жәйдары бір кеңестің үстінде ол:

- Қанашжан! – деді Шоқанға, еркелеткен дауыспен.
- Әу, әке, – деді Шоқан да сондай кескінмен.
- Шешеміз орыс оқуына зорлап түсіргенмен, біз кезінде қадырын білдік пе орыс сөздерінің.
- Түсінуге де, түсіндіруге де шамаңыз келеді ғой, әке.
- Шалағай білгеннің не сәні бар, балам. Көп сөздерін, кейде аса қажет сөздерін білмей, қорланып жүреміз.

Аз жыл болса да орысша оқыған Шыңғыс, орысша жазуға да, сөйлеуге де шорқақ еді. Бұл тілдің көп сөзін ол бұрмалап, қазақ тілінің заңына сүйрелеп, бұзып отыратын. Ал, титулдарды «прапорщиктен» бастап, фельдмаршалға дейін орыстың сауатты адамдарындай дәл түсіреді. Мына жолы да солай!.. Бұл сөздерді бұзбай айтуға тырысатындығы ғой ол!

- Неге күлесің? – деген әкесіне:
- Сіздің көп білетіндігіңізге қайран қалып, – деді Шоқан, кескінін томсартып.
- «Өзім ғана білем» деп ойлап па едің балам? – деді

Шыңғыс масаттанғандай, – біз де бірдемелерді ұғамыз!.. Сонымен, дворянин, граф дегендердің тура мағынасы не боп шықты?..

- Қызметтерімен ерекше жаққандарға, патша тарапынан тағылған атақ...
- Өзім де солай жорыған едім, Қанаш...

– Неге?

– Тобылдың Үйге құятын сағасында Әбілқайыр ханның тұқымы, ұрпағы Ахмет Жантурин сол маңайға сұлтан-правитель болып тұрғанын білесің...

– Білем. Болдық та ғой үйінде?

– Ұмытпаған екенсің. Сол Ахмет айтушы еді: «Бір Әбілхайырдан: Нұралы, Ералы, Айшуақ, Бөкей болып төртке тараймыз; солардың ішінен дворяндық даражаға жеткені – Бөкей тұқымы ғана, Бөкей ордасының қазіргі ханы – дворян» деп.

– Онысы рас көрінеді. Николай патшаның, сіздер баратын азалы жиналысында ол да болатын хабары бар, аманшылық болса, сонда көрісесіз...

– Әмин!.. Ал, «князь» деген сөзі не мағынада, орыстың?

– Ол тіпті ірі сөз, – деді, әкесінің сатылап қайда шыққысы келіп жүргенін айқынырақ

болжаған Шоқан.

– Ол да біздің хан тұқымы сияқты болды ғой. Қаны хандыққа жататындардан ғана болмаса, басқа қанды еркек ешуақытта хан бола алған емес. Мысалы Ақсақ Темір Күреген. Жер жиһанның қаншасын билегенмен, ол, тек «әмір» ғана болып, «хан» атағын ала алмады ғой.

– Оны кімнен естідіңіз, әке?

– Оқып көрдім: «Зафарнамадан»³² және Әбілғазы Баһадүрханның³³ «Хандар шежіресінен».

– Князьдар да солай екені рас.

– Бәсе, – деді Шыңғыс қанағаттанғандай, – өзім де солай болар деп жорамалдаушы едім.

– Бұл сөздерді неге сұрастырып отырсыз, әке?

– Үміт дүниесі емес пе, балам? Біреуіне біздің де қолымыз жетсе!» деген дәмемен де; Баронның қажеті жоқ дедің. «Қалған екеуіне жетуге тырмысып көрсек қайтеді?» деген қиялға кеткен едім де.

– Оған неге құмарттың, әке?

– Құмартпағанда ше, балам-ау! Арғы атамыз Шыңғыс хан жердің жүзін, күннің көзін билепті деседі. Одан кейінгі атамыз Жошы хан ордасын алтыннан тігіп, қазақ, елі түгіл, Еділ-Жайық бойына бұйрығын жүргізген.

Бергі аталарымыз: Өз Жәнібек қосқан үш жүздің басы, жуықтағы атамыз Өз Тәуке өлген соң ғана бытыраған; кешегі атамыз, аруағыңнан айналайын Абылай, қанатын Орта жүзден асыра жайып, ана шеті Алатаудағы қырғызға, мына шеті Кіші жүздің бергі бетіндегі Жағалбайлы – Жаппасқа ықпал жүргізген. Одан дейінгі үшінші атан, Уәли ұшпақ тым, тек Атығай – Қарауыл мен Керей – Уақтың ғана ханы болып қап, жеті жүз жылға созылған хандық даражамыз, сиыр құйымшақты ала кеп, ақыры, кешегі әжең³⁴ марқұммен тұйықталды бізге жеткен сімілтірі – менің қолымда тұрған аға сұлтандық. Хандық даражасы біздің бұл Сібірде жойылып, сұлтандықтан құрылғанда, алты дуанның да аға сұлтандары хан тұқымынан белгіленген еді, кіші сұлтандардың да көпшілігі біздің төрелерден болған. Қазір ше? Алты аға сұлтанның қалғаны жалғыз мен-ақпын. Кішілері де солай сұйылып келеді. Қазіргі сұлтандардың көбі, «қарадан хан болғандар» аталатын қара сүйек қазақтардан. Сонда, аталықты біреулер болса екен-ау, іштерінде «әкесі болды жетесіз, шешесі болды некесіз» деген сияқтылары да бар...

– Мәселен? – деді Шоқан.

– Ақмола дуанының қазіргі аға сұлтаны – Жайықтың Ыбырайы.

– Оның не міні бар?

– Міні сол, тегін қозғасаң қазақ, та емес.

– Енді кім?

– Естек.

– Ол қай ел?

– Башқұртты қазақтар «естек» дейді.

– Одан қалай келген Ыбырай?

– Көкшетау қаласынан, бұрнағы жылы өзін, көрген Ақан тауына қарай жүргенде, Зеренді аталатын бір тамаша тау бар, етегінде «Ақанға» беріспейтін шалқар көл. Сол Зерендіге жақындай бергенде, он, қолында «Қошқарбай» аталатын шоқы тұрады. Осы шоқы, Ноғай – Қарауыл аталатын елдегі Қошқарбай батырдың мекені екен. Сол батырдың қолына, Жайық бойындағы естектерден бір жігіт солдаттан қашады да, Қошқарбайға қорғалайды; аты – Гимада-аддин болса керек қазақтар оны жерінің атымен – Жайықбай деп кетеді. Өзі молдасымақ болса керек қазақ арасында молда жоқ кезі, Қошқарбай оған балаларының тілін сындыртып, молда ғып ұстайды.

– Шала дүмбілездің бірі екен ғой.

– Әрине.

– Содан?

– Қошқарбай Кенесарыға қарсы болған, орыс әскеріне қосылып, оны қуысқан адамның бірі болған. Кенесары жеңіліп, оны қуысқандарға шеншекпен үлестіретінде, Батыс Сібірдің генерал-губернаторы – князь Горчаков, Қошқарбайды да еске алып, Қараөткелде болатын жиналысына шақыртса, патшаның шенін шоқындыруға балайтын өзінің оны алғысы келмеген Қошқарбай, «сен барып қайт, берерін сен-ақ ал» деп Жайықбай естекті жібереді де, қолына Горчаков атына мұсылманша жазған хат ұстатып, баяғы Сперанскийден алған сақина мөрін басады.

– Болды қызық! – деді Шоқан, құмарта тыңдап.

– Жайықбай мұсылманша да, орысша да хат білетін кісі екен. Қошқарбайдың хатын тапсырған ол Горчаковке жағады.

– Әрине, солдаттан қашқан башқұрт екенін жасырып?

– Болса болмаса да.

– Қошқарбайдың қара күштен басқа өнері жоғын білетін Горчаков, хатына, мөріне сүйеніп, оның орнына, Ноғай – Қарауылдық кіші сұлтаны ғып Жайықбайды тағайындайды.

– Ыбырай соның баласы ма? – деді, әңгіменің аяғын естуге асыққан Шоқан.

– Солай. Қошқарбайдың қолына келген Жайықбай, сол үйдің есігінде жаугершілікте келген қалмақ күңіне үйленеді. Арасынан тұңғыш болып Ыбырай туады. Осы жайда, Есенбай – Қарауыл Шауыпкел ақын шығарды дейтін мынадай бір өлең бар. Ыбырай аға сұлтан боп күпей бастаған кезде Шауыпкелге кездесе қалады. Сонда, тасып тұрған Ыбырай «мені мықтап жамандашы, ат, шапан берейін» депті. Сондай айғайлап қоя берген Шауыпкел:

Ыбырай, әкең естек,

шешен қалмақ,

Салт болған кірмелерді олжаламбақ,—

дей бергенде намыстанып кеткен Ыбырай, ызаға шыдай алмай, теңселіп ыңырана бастаған. Сол қалпынан қорқып кеткен Шауыпкел:

Басына бес дуанның іс түскенде,

Аунайды саған қарай ауыр салмақ!

деп бастапқы сөздерін жуып-шайып жіберген.

– Сонда да қатырған екен! – деді Шоқан күліп.

– Содан бағы жанып, әкесінің үлгісімен мұсылманша, орысша хатқа үйренген Ыбырай, есейе келе, Омбы әкімдеріне тіпті жағып, Қоңыр Құлжа төренің аға сұлтандығын сыпырды да алды. Енді қолынан шығарар түрі жоқ.

– Жігіт! – деп қойды сүйсінген Шоқан.

– Айта берсең, – деді Шыңғыс сұстана түсіп, – «қарадан хан болғандардың» басқаларынан да сондай былық шығады.

– Мысалы? – деді «қарадан хан болғандардың» өмірбаянын көбірек білгісі келген Шоқан.

– Өз нағашың.

– Шорман ба?

– Оның әкесі – Күшік.

– Оның неменесі бар?

– Айтайын, тыңда!

– Ал, тыңдадық, – деп Шоқан әкесіне жақындай отырды.

– Ақмола мен Омбының арасына кең жайылып жат» қан елдің бірі – Күрсары Керей. Сол елдегі Әмен Семен деген байлар Күшікке нағашы екен. Әкеден туа жетім қалған Күшікті төркініне көшкен шешесі ала кетеді. Сол кезде «киіз қотыр» деген ауру болады екен дейді. Күшік жастайынан соған ұшырап, «Қотыр Күшік» атанған екен. Есейген оны нағашысы жылқы соңына салып, бір сәтте «жиендігіңе үлесім» деп, меңсіз қара түкті қотыр тай берген екен дейді. Оған Күшік қорланып, жылайын десе ақылды шешесі, – «кейіме, балам, қыдырып жүріп, Қыдырдың ізін шалды дегендей, мен мал танысам осы тегін тай емес, түбінде сенің ырысын, осыдан тарайды» деген екен дейді. Ақыры, анасының айтқаны келіп, нағашысынан еліне көшкенде, қара тайдың тұқымы жүзге жетіпті-міс.

– Бұнысы жақсы сәуегейлік болып шықты ғой.

– Солай екені рас. Бірақ «қотыр тайлы қотыр Күшік» аты соңынан қалмай, оның тұқымына өштер әлі де сыртынан мазақтап жүреді.

– Не демейді сыртынан. «Хан артынан жұдырық» демей ме? Бетпе-бет айта алмаса болғаны да.

– Айтуы айта алмайды, балам. Сол «қарадан хан болғандардың» бетіне өзгелер түгіл өзіміз де тура қарай алмайтын халге жеттік.

– Ол жағы, әрине, көңілсіз, – деді, әкесінің басына түскен тарихи ауыртпалыққа жаны ашығандай болған Шоқан.

– Осындай даража биігінен құлдырай құлаған шағымызда, кездесті деген жалғыз тірегім сенсің, Қанаашжан! – деп Шыңғыс көзіне жас алды да, қалтасынан орамалын суырып, уқалай сүртті.

Бұл – шын жылау. Хан тұқымына деген тарихи шеңбердің жылдар жылжи тарыла беруіне тәні де, жаны да қысыла түсуіне қамығудың жылауы. Бірақ, қалай жеңілдету керек соны? Графтық, дворяндық, князьдық атақтардың біреуіне жетумен бе? Одан не түседі? Шоқан білетін тарихта, бұндай даражаларға қолы жеткен және ұзақ тұтынғандардың талайы азып-тозып кеткен. Әкесінің де сондай күйге ұшырамасына кім кепіл? Ұсақ ұлттардан ол атаққа ие болғандардың талайын, Шығыс Сібірден көріп те қайтты. Өз халықтарына қожандағаны болмаса, патша әкімдеріне теңдесер біреуі жоқ. Бәрінің басында да жалтақ, жалбарынышты, жағымпаздық күн.

Осылай ойлаған Шоқан әкесінің көңілін қалдырғысы келмей, тағы бір сөздердің арасында зор атақтардың биігіне көтерілу қиын екендігін дәлелді сөздермен айта кеп, парасатты әкесін түсіндіргеннен кейін, «дәм жазса Петербургқа баруға ниет еттік қой, сонда тамырларын басып көрерміз. Бұл жолы ретін келтіре алмасақ, жаңа патшаның таққа отырған тойына барғанда, тағы да айналдырармыз» деп, әкесін жұбатты. Әкесі:

– Жарайды, шырағым. Жағдай солай болса, асыққанмен амал қанша! – деп күрсінді де қойды.

Шоқанға «атаққа сен ілік» деуі ат өтті ғана сез еді. Шын ниетін биіктің қандайына болса да өзінің шыққанын тілейді, Шоқанның өнер-білімін, осы мақсатына көтерілер бетінде баспалдап көреді.

Әке мен бала осылайша бірімен бірі арбасып, баспалдамақ болып жүргенде, Шоқан мен Врангель арасындағы келісім сөздер басталып кетті.

Шоқан бұл сөздерге үш жақтан қуанды: бірінші – Петербургтағы тойға болмаса, азаға барарлық құлқы жоқ еді, онда бару тек Гасфортқа және қазақтық депутацияға атқосшы болу ғана; азада өзіне тиетін сөз де, сыбаға да жоқ; екіншісі – қазынаның жолға берер қаражаты өте аз: сұлтандардың «ағаларына», бір айлық мөлшермен, күніне бір сомнан, «кішілеріне» елу тиыннан, адъютантқа да сондай, Петербургқа дейін қарауылдап баратын солдаттардың күніне он тиын олардың уряднигіне – отыз тиын; арзаншылықты уақыты болғанмен, амалсыздарға ғана болмаса, Шоқан сияқты мол жүргісі келетіндерге бұл қаражат жұмырына да жұқ болмайды. Өз қалтасы жұқа. Қалындатайын десе, мүмкіндік бар-ақ: дау қуған қазақтар параны шыжымдап емес, уыстап ұстататын оған өзге әкімдер құныққанмен, Шоқанның жолағысы келмейді, қызмет бабымен аталатын жалуанасы, күн көруіне әрең жетеді. Әкесі келгенде қайтерін білмей сасып

қалған еді, жол көрген адам онысын сезді де, «расхотыңа» деп бір бума қағаз ақша ұстатты. Алғысы келмесе де, амалсыз алды. Сөйткен әкеге Петербург жолында да масыл болғысы келмейді; үшінші – саяхатқа құмарту арманына қолы ілігетін сияқты; әсіресе Орта Азияға; бұған дейін қазақ даласының бір көршісі – Шығыс Сібірді түгел аралағанмен, біраз тұсын көріп, жері, еті туралы мәліметтер алып қайтса, енді Орта Азияны араласа, тағы бір көршілерімен танысады; сәті түссе, бұл жолының ұзара беруі мүмкін.

Врангель мен Шоқан келісті. Ендігі ризашылық Гасфортта. Шоқаның Петербурга жоламауын тілейтін Гасфорт, әуелі Врангельге «анау, мынау» деп арындаған болды да, «бұл сапар сәтті болса, ең алдымен сіздің абыройыңыз» дегеннен кейін, әрең деп көнген болды.

Ендігі мәселе Шыңғыста. Оның көнер-көнбесі мәлімсіз. Көне қалса құба-құп. Ал, көнбесе ше? Шоқанның өзі айтса, көнсе бірсәрі... Көнбесе, көптен араздасып жүріп, жуықта ғана татуласқан әкесімен тағы араздаса ма? Оған Шоқанның барғысы келмейді.

Ендеше, кімді жұмсау керек? Шоқанның таңдауы, Батыс Сібірдің соғыс губернаторы полковник Карл Казимирович Гутковскийге түсті. Ол Шыңғыстың да, Шоқанның да сенісетін, сыйласатын сырласатын адамы болатын.

– Мақұл, айтайын, – деді ол бірден.

– Бірақ, әкеме сөйлер алдында есіңізге саларым, – деді Шоқан Гутковскийге, – Орта Азияға жұмсалатын болсам, Петербургтің бұл жолғы сапарына бармаймын.

– Неге?

– Орта Азия туралы білетінім аз. Ол жайлы тарихтық және архивтық материалдар Омбыда көп. Соларды үлгергенше ақтарып, керектілерін теріп алуым қажет. Петербург сапары бүйтуге мұрша бермейді.

– О да мақұл екен, – десті Врангель мен Гасфорт.

Шыңғысқа сөйлескен Гутковский, алыстан орағыта, әуелі Шоқанның ақылын, білімін, қызмет әлемінде көтерілуге мүмкіншілігі зорлығын, оған шығар басқыштардың тетігі, тек екінші Александрда екенің патшаға жетер және жағар жолдардың қандай екенің өзінің бұл істерге тілектестігін, қолдан келер жәрдемін беруге әзірлігін айта кеп, сөз ақырын Шоқанның қайда баруы пайдалы болуына тірегенде, Шыңғыс торға қапыда түскен бүркіттей шырмалды да қалды.

Оған Шоқанның қайда баруы қажет емес, қалай көтерілуі қажет. Сондықтан, Гутковскийдің сыпайылап айтқан дәлелді сөздеріне ол ұйып

қалды да:

– Не дейсіз? – деген сұрауына:

– Біздің фамилияға сізді ешуақытта да пайдадан басқаны ойламайды деп сенетін адаммын. Үлкен басыңызды кішірейтіп айтып отырғаныңызға рахмет. Сізге – лайық, маған – лайық, айтқаныңыз бола берсін, – деді.

Сөйте тұра, алыстан болжағысы келетін дағдысына бағып:

– Тілеуі алдағы жас адамның азаға баруын іштей ұнатпай да жүр едім, Петербургтық бұл сапарынан қалып қоюына ренжімеймін де, ал сонда алдағы күзде жаңа патшамыздың таққа отырған тойына бару жайы қалай болады? – деді.

– Оны уақытында көрерміз, – деді Гутковский, – біреуге біреу түсімен ғана емес, ісімен де жағуы қажет емес пе?

– Әрине. Ең алдымен – ісімен!

– Ендеше, Шоқанның да патшаға ең алдымен ісімен жағуы қажет.

– Ол да жөн екен!

Көп кешікпей Врангель де, Батыс Сібірдің Гасфорт бастаған депутациясы да Петербургқа ылаулатып жүріп кетті. Қазақ өкілдерінің тілмаштығына облыстық басқарманың чиновнигі, татар тілін білетін Андрей Иконорович Добшинский берілді.

АЗА САПАРЫ

Петербург сапарынан айдан астам уақытта оралған Шыңғыс қуанышпен де, ренішпен де қайтты.

Қуанышы – Шоқанның Петербургқа бармағаны да дұрыс екен. Бара қалғанда, аяқ-асты боп жүргені болмаса көзге көрінерлік ешбір жағдай жоқ екен. Бұратана ұлттан шыққан кіші офицер, ол түгіл, Омбыда өзін жер тәңірісіндей ұстайтын Гасфорт та қақпайда қалып қойып, патша түгіл министрлерге де біразға дейін маңайлай алмай соры қайнап жүрді. Ондай кемшілікті көргеннен де көрмегені жақсы.

Бұған да қуанғанмен, Шыңғыстың бұдан әлдеқайда зор қуанышы: Шоқанның, аты патшаға да жетіп, омы Орта Азия жаққа жұмсауға патша ризашылық беріпті.

– Енді, – деп мақтанды, бұл істі өзі өтегендей болған Гасфорт, Шыңғысқа, – тек көзім тимесін» де, сау, аман болып, патшаның мына тапсырмасын абыроймен орындап кайтса жердегі балаң аспанға бір-ақ шырқап шығады, содан кейін оны патшадан сібірлік қазақтар басқармасына председатель ғып сұрап алам. Аржағында генералдық чин де таяу тұр; оның аты, сіздің фамилияңыз биік даражалардың тауына ерлей, биіктей береді деген сөз!...

Бұл сөздерге Шыңғыс терісіне сыймай қуанды да:

– Бәрі сіздің арқаңыз, Ваше превосходительство! – деп құлдық ұрды.

Петербургтан оралған Шыңғыстың, қуанышы осы болса, реніші: азаға қопа қардай ғып шақырғанмен, сібірлік аталатын халықтардың өкілдері, олардың ішінде – қазақтар елеусіз ұсталды.

– Петерборда «қонақтар қорасы» аталатын үй болады екен, – деп баяндады Шыңғыс бұл жайды Шоқанға, – бір орамды түгел қамти, алқа-қотан отыратын ауылдай тұтаса, дөңгелене салынған үйшіктер екен. Маңындағы биік үйлерден бойы әлдеқайда аласа, небары, екі-ақ этаж, (осындай сездерді жаттап алу және дәл айтуға жаны құмар Шыңғыс «э» әрпін нығарлап айтты), астыңғы этажи түгелімен сауда-саттық дүкендері, үстіңгісі – мейманхана.

– Бізге алғашында осы да қанағат көрінді, – деп жалғастырды Шыңғыс сөзін, – бірақ, үйрене келе байқасақ, кемшілікте екенбіз.

– Неге? – деді Шоқан.

– Қонақ қорасына, тек сібірліктердің қарапайым жағы ғана орналасқан, ұлықтарымызды «гостиница» аталатын әдемі, салтанатты үйлерге түсірген. Кавказдан, Балтық теңізі жақтан, Бұхара эмиратынан келгендер де

гостиницаға апарылған, біздің, қазақтан оған іліккені нөкерлерімен Мендігерей Бөкейханов қана. Жолы да, жасы да үлкен адам болған соң, Мендігерейге әдейілеп барып сәлемдесем, жатқан үйі «Ангельтер» аталатын мейманхана екен. Біз орналасқан үймен салыстырғанда, ол жұмақ сияқты, ал біздікі оның қасында шынында да нағыз «қора». Атын тауып қойған.

Оған Петербург татарларынан орысша және мұсылманша оқыған бір епті қуды жәрдемге беріп, ол аз күнде кең байтақ астананың есік-тесігінен көрсетпеген жерін қоймаған; ал, сібірлік қазақтардың жәрдемшісі Добшинский жолшыбай да маңғазсып түк бітірмей Гасфорттан көз таса тұстарда арақ ішумен әуреленіп келіп еді, Петербургта ол салтын тіпті үдетіп ап, күні-түні мастықтан басын көтермей қойды. Тегі қазақ атаулының жаратылысын жек көретін ол, «саудың басындағы ой, мастықта тіліне ауысады» дегендей, қосылған қазақтарына көмектесу орнына, әуелі еппен байқап көріп, үйрене келе өктеп боқтай беретін болды. Алыстағы жанаралдан гөрі, жақындағы кіпіралдан қаттырақ қорқатын қазақ, сұлтандары, Добшинский не десе де үндемей жеңеді, қатты қызған кезде, кейбір сұлтанға тілі түгіл қолы да тиіп қалады.

Сұлтандардың ызаланған кейбірі, шағым айтайын десе, Омбыдан шыға бере озып кеткен Гасфорт, сол қалпымен Петербургқа дейін жеткізген жоқ. Петербургта жақсы мейманханалардың тәуір номеріне орналасқан ол, бастапқы күндердің бірінде өзіне ерген депутацияның басын қосып, жүріс-тұрыс тәртібімен таныстырды да, ара-тұра төбесін көрсеткені болмаса, жұғысуды қойып алды.

Депутация қиындықты киімнен де көрді.

Ауқатты қазақтардың қашан да мақтаныш көріп киетіні түлкінің жонынан, бауырынан, пұшпағынан немесе, күзен, ақ тышқан сияқты ұсақ аңдар терісінен, тіпті байлары бұлғын, құндыз сияқты қымбат аңдардан жасалған ішік. Бұндай ішіктерді, әсіресе күзен, ақ тышқан, пұшпақ сияқты жеңілдерін, сыпайы жерге барған қазақтар, жылдың өзге мезгілдері түгіл, шілденің сарша-тамызында да үстіне артып ап, пысынап өлгелі жүреді. Қыс күндері қасқырдан, аюдан, жаннаттан тіктірген тысты тондар.

Петербург сапарына шыққан сұлтандар қолында бар ішікті киіп үлкен орындарда байлық белгісін көрсеткісі келді. Ішігі жоқтары түйенің я қойдың жүнінен тоқыған астарлы ауыр шекпендерін алды. Тек «патшаның сыйы» деп санайтын тұрпайы қара шұға шекпенін ала шыққан жалғыз Шыңғыс қана.

Аяқ киімдері тіпті сорақы: бәрінде де қоныштары қара саннан келетін, кигіз байпақты саптамалы былғары етік. Оның ішінде шұлғаулы мәсі, жалғыз Шыңғыста ғана, салт жүрген кезде жеңіл, шолақ қоныш шиблет. Оны қазақтар «Шыңғыстың шолақ етігі» деп, кейде «шегелі етігі» деп атын бұрмалап алған.

Ақшадан тарыққан сібірлік қазақтар, көлік жағынан да қағажу болды. Бұлар өздерінің теңсіздігін Меңдігерей Бөкейхановпен өлшейді. Меңдігерей көргісі келетін жеріне баруы үшін, қарлы күні шанаға, лайсаң, күні фазтонға жегуіне пар ат беріліп қойған. Қайда жортам десе де еріктері; ал сібірліктерде ондай жоқ, извозщик аталатындарды жалдайын десе ақша жоқ. Сондықтан баруға, көруге міндетті деген жерлерге салпақтап жаяу жетеді. Ондай орындар Петербургта толып жатыр екен. Бәріне барса зорығып өлетін. Аз ғана жерлерге барғанда да қалжырап қайтады.

Жалпы алғанда, теңсіздік кемшілігі, сібірлік депутацияның қазақтарынан ғана емес, ұсақ ұлттарының да, орыстарының да басына түсті. Петербургтің неге бүйту себебін, өзара күңкілдескен олар таба алмады. Жалпы бағынышты елдерді сөйтеді дейін десе, Кавказдан, Балтық теңізі қолтығынан, кіші және ақ орыстардан. Бұхара эмиратынан келгендерге көңіл бөлуі де, күтуі де әлдеқайда артық.

– Неге бүйтеді?! – деген сұраудың жауабын, Омбыға оралған сібірлік қазақтарға Шоқан тауып бергендей болды.

– Россия патшалығына, – деді ол, – олардың қызметі сіздерден артығырақ өткен. Мысалы, Меңдігерей Жәңгір ханның баласы. Ол Кіші күздегі Әбілхайыр ханның нәсілі, Жәңгір ханның баласы. Бүкіл қазақ атаулыдан Россияға бірінші болып еркімен бағынған – Әбілхайыр. Оның Ералы, Нұралы, Айшуақ, Бекей есімді төрт ұлы болған. Өткен ғасырдың үшінші ширегінде Емельян Пугачев бастаған орыс крестьяндары патшаға қарсы көтеріліс жасағанда, сол кездің ханы Нұралы сол кездің патшасы Екінші Екатерина жағында болып көтерілісті басуға көп күш берген. Сібірде ондай адам болмаған. Осы ғасырдың бас кезінде Кіші жүз хандығы екіге бөлініп, Жайықтың шығыс жағына Нұралы тұқымы ие болған да Жайық пен Еділ арасына Бөкей әмір жүргізіп оның аумағы «Бөкей ордасы» аталған. Бекейдің хандығы, оның баласы, өздеріңіз атап отырған Жәңгірге, ол өлген соң, баласы Меңдігерейге ауысқан. Ол ең алдымен, сіздер емес, Саратовтың кадет корпусында тәрбиеленген офицер, орыс-түрік соғысына қатынасып ерлік көрсеткен жауынгер. Даражасы – полковник және сібір қазақтарынан әлдеқалай бола салатын полковник емес, орыс полковниктерінің қатарында жүре алатын кісі. Бізде Абылайдың бір баласы Қасымның, олардың балалары Есенгелді мен Саржанның, Кенесары мен Наурызбайдың Россияға қарсы көтерілген кезінде, Бөкей ордасында Исатай Тайманов және Махамбет Өтемісов бастаған шаруалар көтерілісі болған. Біздегі көтерілісті менің атам – Уәлі, әжем – Айғаным, мынау әкем – Шыңғыс болып, осы отырған бәрін, боп баса алмай, ақырында Алатау жағына айдап тастауға ғана әлдерін, келді де, сіздердің абыройларыңызды алақанның аясындай қырғыз алып, Кенесарының кескен басын Омбыға әкеп берді. Ал осы кезде Жәңгір хан өз қол астындағы көтерілісті қан-жоса ғып басты да, патша алдында үлкен абырой-атаққа ие болды. Сондықтан да Бөкей ордасының хандығын күні кешеге дейін сақтады. Әне, Петербургтың Меңдігерейді сіздерден артық күтетін себебі осы.

Петербургтағы азаға барғанда жазаға леккендей қорлық көрген сібірлік қазақтардың, ол олқылығын түзеуге мүмкіншілігі де бар еді, енді, алдағы бірер айда, сол Петербургта, екінші Александрдың тәж киіп, таққа отырған, яғни патша болған тойы өткізіледі. Оған да Сібірден және сібірлік қазақ, дуандарынан депутация баруы туралы ішкі істер министрлігінен Омбыға да бұйрық келіп жатыр. Бірақ, әнеугі азаға кім көрінгеннің қалай болса солай, салдыр-салақ баруынан аузы күйгендей болған ішкі істер министрлігі, бұл жолы сібірдің батысына да шығысына да қатал сөздер айтып, тойға жіберілетіндерді әр елден таңдауды, оларды жақсылап киіндіруді бұйырған. Оның үстіне, Петербургтан аттанар алдында, Россиядағы отар елдерді басқаратын генерал-губернаторлардың бәрін жинап ап мәслихат құрған граф Бутков даярлықсыз келгендерді, әсіресе Гасфортты көзге шұқығандай болып, «осы кемшіліктеріңді тойға түзеп келіндер!» дегенді ауызба-ауыз арнаулы түрде тапсырған.

Сондай ескерту алып қайтқан Гасфорт, той жайын күн бұрын ойланып, оған тағы да өзі бастап баратын депутация құрамын, Петербургтан Омбыға орала сала жедел қолына алды.

Бірінші мәселе – баратындар кім? Әсіресе, қазақтан. Оған ұзақ ойланып, басын қатыратын ештеңе жоқ, әрине азаға барғандар.

Бірақ, тойға баратындарды, азаға баратындардай Гасфорттың өзі белгілей салмайды. Оның азаға әзірліксіз келуін, сөйтіп, ұятқа қалуын ескерте кеп, ішкі істер министрі оған тойға әзірлікпен келуді тапсырған. Сонда, бірінші қойған шарты, тойға баратындардың тізімін және мінездемесін күн бұрын жасап, Петербургтан бекіттіріп алу.

Осы тапсырманы орындауға кіріскенде, Гасфорт өз қол астындағы қазақтардан, азаға барып қайтқандардан басқа лайықтарды таба алмады. Ол солардың тізімін және мінездемесін жасап, ішіне түсінік хатын қосып, граф Бутковқа жолдамақ болды. Бекітер-бекітпесіне балды да, балсыз да емес.

Тізім және мінездеме жасау жұмысын Гасфорт Шоқанға тапсырды. Омбыда бар материалдарға сүйене отыра, көмескі я жоқ жерлерін білмеймін дейтін адамдардан сұрастыра жүре Шоқан жасаған тізіммен қысқаша мінездемелер төмендегідей болып шықты:

Шыңғыс Уәлиханов. 1816 жылы Көкшетау дуанының «Сырымбет» аталатын тауының етегінде туған. Орта жүздің ханы – Абылайдың ұрпағы, әкесі Уәлі де, шешесі Айғаным да орыс өкіметі таныған хандар болған. Омбыда казактардың офицерлік школында тәрбиеленген, 1843 жылы орыс әскерін бастап, Кенесары Қасымовты қуысқаны үшін Александр лентасына қадалған алтын медальмен наградталған, соңғы қызметі – Көкшетау дуанының аға сұлтаны және облыстық басқарманың ақылшысы, соңғы чині – подполковник.

Мұса Шорманов. 1816 жылы, Баянауыл тауының етегінде, Арғын

руының Қаржас аталатын тайпасында 13 жасынан елді басқару ісіне араласқан Шорман би Күшіковтан туған; 16 жасында кіші сұлтандыққа іліккен, Кенесарыны қуысқандығы үшін 1839 жылы хорунжи чинін алған, Шығыс Сібірдегі алтын ошақтарынан Қытайдың зорлықшылдарын қуысқандығы үшін сотник чині берілген, қазіргі мансабы – Баянауыл дуанының аға сұлтаны, соңғы чині – ясаул.

Ыбырай Жайықов. 1801 жылы Ақмола дуанының Қошқарбай аталатын тауының етегінде туған. (Одан әрі Шоқан Ыбырайдың ата тегі және чинге көтерілу туралы әкесінен естігенін жазайын деп еді, ақылдасқан Мұса, «ол ұят болар» деп жаздырмады). Кенесарыны қуысқандығы үшін сотник чинін алған, қазіргі қызметі – Ақмола дуанының аға сұлтаны.

Қанғожа Тәтенов. Арғы атасы – Жәңгір Абылай ханмен бірге туған. Оның баласы – Сұлтанбет, оның 14 ұлынан Шаншар дейтіні майорлыққа, Орыс дейтіні хорунжилыққа, одан капитандыққа жетіп, Орта жүз қазағынан бірінші рет алтын медаль алған, одан 1793 жылы туған Тәтен де капитан боп, Ертіс бойындағы Бәсетиін, Қыпшақ және Уақ руларына аға сұлтан болған; одан туған Бапы – бірінші Александрдың таққа отырған тойына барып, ясаул чинін алған. Қанғожа соның баласы. Ол да Кенесарыны қуысқандығы үшін сотник даражасына жеткен. Қазіргі чині – Көкпекті дуанының аға сұлтаны.

Әбілез Әділов. Туған жылы мәлімсіз. Орта жаста. Әкесі Әли – әуелі Аягөз дуанының, одан кейін Алатау дуанының аға султаны болған. Оның әкесі Әділ Абылай ханның отыз ұлының бірі. Абылай ол баласын Жетісудағы Найман, Жалайыр, Үйсін, Дулат руларын билеуге жіберген. 1824 жылы Кенесары әкесі – Қасыммен соғысып жеңгені үшін, Андрей лентасына қадаған алтын медаль және қымбат тастармен әшекейленіп, аты жазылған күміс жүзік алған; 1846 жылы Кенесарымен соғысқаны үшін тағы бір алтын медаль және подполковник чинін алған. Әлидің өзі алыстағы жүріске жарамайтын жетпіс жастағы қарт болғандықтан, орнына Әулиеата дуанына жақында ғана аға султан болып тағайындалған баласы поручик Әбілезді жіберуді өтінген.

Бұл тізімге өкілі кірмей қалған жалғыз дуан – Қарқаралы. Оның соңғы кезге дейін алма-кезек ауысып келген аға султандары Құсбек және Жамантай дейтін Барақ ханның тұқымдары, өзара бақ талас болып, бірінің үстінен бірі арызды жаудыра берген де, ақыры, бірінің түбіне бірі жетіп, екеуі де енді қайтып оралмастай, қызметтерінен босаңған.

Ел олардың орнына, болғысы келмеуіне қарамай, «ел тоқырар кісі» деп, Тобықты руынан Өскембайдың Құнанбайын ұсынып, жуық арада жоғарғы жақтан бекіп келген. Құнанбай сонда да «жуықта хажыға кету ниетім бар» деп, мөрін алмай, Петербург тойына да барғысы келмей, «тыңғылықты кісі» деп, орнына дуанның белгілі бір биі – Қаракесек руынан Қазанғап ұлы Тәттімбетті ұсынып Омбыға хат жазған.

Омбы оның мән-жайын тексертсе, туған ағасы Құттымбет, 1826 жылы бірінші Николайдың таққа отыру тойында поручик чинін және Андрей лентасына қадаған күміс медаль алып келген екен.

Арғындағы Қаракесек руының «Шаншар» тайпасынан шыққан Мөшкенің Қазанғабында Ырсымбет, Құттымбет, Тәттімбет, Жақсымбет, Ашшымбет дейтін бес ұлы болған сияқты, олардан басқа тағы бес «беті» кішкене күндерінде өлген, сонымен Қазанғапты кіндігінен тоғыз «бет» болғанға ұқсайды.

Қазанғаптың өзі патша әскеріне қосылып Кенесарыны қуысқан, хорунжи чинін алған; балалары да «ақ патшаны» жақтап, чинге іліккен. Атақты Біржан салдың ақын Сарамен айтысында:

Ұл тумас Қазанғаптай ата ұлынан.
Тұқымы дегдар болған жатынынан,
Полковник чинге жеткен түгелімен,
Шырылдап туған бала қатынынан,—
деуі содан болса керек.

Осындай дегдар тұқымнан болғандықтан, Петербург тойына баратындар тізіміне Тәттімбет те қосылды.

Тізімге леккендер хабарланып, қастарына кімдерді ерткісі келуі сұралғанда олардан төмендегідей өтініш түсті:

Шыңғыс кіші сұлтандардан: Атығай – Қарауыл руларының болысы Байсарының Шөбегін, Әлке – Байдалы руларының болысы Аққошқар Кішкентаевты; Мұса, Сүйіндік Қаржас руларының болысы Секербай Малгелдинді, өзінің кенже інісі, он екі жастағы Әужанды; Ыбырай, Бөрші, Темеш руларының болысы, хан тұқымы – Қоңыр Құлжаның Бегалысын ұсыныпты.

Толықтырылған тізім тез арада Петербургтағы сібірлік комитет пен ішкі істер министрлігіне жолданды.

Бұлардың баруына күдігі жоқ Гасфорт, енді жаздың жағдайына лайық, дұрыстап киіндіру қамына кірісті. Сонда орысша ма? Ұлтынша ма? «Орысша» дегендері: «Патшаның сыйлығы» деп берілген, тұрпайы қара шұғалардан тігіп, жаға-жеңдерін оқалаған шекпендер; олар ауыл арасында ғана сәнді, патша әкімдерінің арасында келеке қылатын киімдер; іштерінде хорунжи, сотник ясаул атақтары барлар бірталай болғанмен, ясаул чииіндегі әскерлік киім Шыңғыста ғана бар. Өзгелерінде жоқ. Сондықтан, аза сапарында сыйлыққа алған қылыштарын мойындарына асқысы келген оларға, «есекке күміс тұрман артқандай көрінесіңдер» деп, «қайтқанда

аларсындар» деп Шоқан бар қылышты сыпырып алып қалатын болды.

Тойға жаман-жәутік шекпендермен жіберуді ерсі көрген Гасфорт, Шоканның ақылымен, баратындардың бәріне де, жақсы көздемеден қамзол-шалбар, бірнеше көйлек-дамбал, кебіс-мәсі дегендерді Омбыдағы татар шеберлеріне қазақы үлгіде тіктіретін болды да, даярланған шақта, бағасын өздері төлеуге тапсырды. Сырттарынан желбегей салатын шекпенді түйе жүнінің өрмегінен қазақша кең ғып тіктіруге бұйырды.

Ендігі мәселе – қазақ депутаттарын кімнің басқарып баруы. Добшинскийден аузы күйген қазақтар, оны я ол сияқтыларды ерткісі келмеуін Гасфортқа ашық айтты. Генералдың «енді кім?» деген сұрауына ешқайсысы жауап бере алған жоқ. Қалай береді? Сібірлік қазақтарда Шоқаннан басқа орыс тілін және орыс тәртібін білетін жан естілмейді. Оның баруына Шыңғыс пен Мұсадан басқалары түгелімен іштей қарсы. Қолы леккен жердің бәрінде де Шоканның биіктеп кетуіне күдігі жоқ олар, дәурені өтіп кеткен хан тұқымынан тағы біреуінің орыс чинінде жоғарылауын іштей күндейді, сол сырларын сырттарына қалай шығарудың тәсілін таба алмай әлектенеді.

«Әр Мұсаға бір Перғауын» дегендей, Шыңғыстың іштей қатты күндеп жүрген кісісі бар. Баяғыда, бастапқы қатынынан туған Әбәйділда Айғанымға қарсы боп, Россияға қарсы көтеріліс жасағанын білеміз. Сонда Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Сперанский оны алдап, «Керей – Уақ» руларын саған билетем» деп жанжалын біраз уақытқа доғартқан. Сол кезде Сұлтанғазы дейтін бес жасар ұлын аманатқа алған. «Аманат» дейтіні бір ұлын патша өкіметінің қолына береді де, егер антын бұзса, өкімет аманатты өлтіреді.

Бірақ, ақылды Сперанский, Әбәйділда антын бұзып тағы да көтерілгенмен, қолына алған Сұлтанғазыны өзімен бірге Петербургқа алып кетеді де, пансионаттағы орыс сабағына береді. Содан оқи берген Сұлтанғазы, патша сарайының қасындағы «Паж» аталатын кадет корпусын бітіріп чині жоғарылай береді де, Шыңғыс Петербургқа барған шақта, патша нөкерлерінің қатарына кіреді.

Соны естіген Шыңғыс, қызғаныштан жарыла жаздағанмен, сырын білуге жақындайын десе, анау бір кекірейген маңғаз!.. Шыңғыс Петербургта болған күндерде, ол жұғысу орнына қашқалақтап, маңайламай қояды. Абайсызда бірер кезігіп қалғанда байқаса, түр-тұлғасы кесік-кейіп аумаған әжесі. Әкесі де осы сияқты менмен, кекір кісі болатын. Ол да «тоқал баласы» деп Айғанымнан туғандарға өш еді. «Өш қана емес, дұшпан да. Айғанымның өзін я кезіккен балаларын өлтірмек боп, Әбәйділда талай аңдыған да, қолы жете алмаған. Соны білетін «тоқал балалары», «ол ұсталып, Итжеккенге айдалды» дегенді естігенде, «шоқ-шоқ!» деп сандарын шапалақтап қуанған.

Сол Әбәйділда Итжеккеннен біраз жылда оралып, көп кешікпей

сырқаттанған да, елер алдында туыстарына «менің жаназама Айғаным балалары кірмесін. Оларға қастықтан басқаны жасамандар!» деген өсиет қалдырған. Соны естіген Айғаным балалары да, Шыңғыс балалары да, «бәйбіше балаларын» келіспесе, кескілесер жауы санайтын. Шоқан да осы рухта тәрбиеленген. Сондықтан, әкесі Петербургтағы азаға аттанарда «Сұлтанғазы Абылайханов дегеннің аты естіледі, сол Әбәйділданың баласы емес пе екен; сұрастырып қайт, егер сол болса, сырын тарт, әкесінің өсиетін естіді ме екен, жоқ па екен? Әжемнің³⁵ ұрпағына қалай қарайды екен?» деген.

Шыңғыстың Сұлтанғазы туралы көрген-білгені жоғарғыдай. Естуінше, қайсысы екені мәлімсіз, ағайынды Әбәйділда, Аппастың балаларынан біреуі, астыртын түрде Петербурға ат ізін салыпты-мыс» деген қауесет бар. Тіміскілеп байқаса, Әбәйділданың «жастай қағынған» аты шыққан Қашқымбай деген баласы болса керек. Қайсысы барса да, әкелерінің өлердегі өсиетін Сұлтанғазыға айтпады деймісің? Оның Шыңғысқа жоламау себебі сол кегін қайтарғысы келмеуіне кім кепіл?..

Ол жағын құдайға тапсырған Шыңғыстың қаупі – «патша сарайына кіріп жүрген кәпір, Шоқанның есу жолына кедергі жасамаса неғылсын?!»

Шоқан депутацияға еріп Петербургтағы тойға барар болса, «анау кәпір құсыттық жасап, жазымға ұшыратар» деп бір сескенетін, «патша жұмсағалы отырған сапарына кесір келтірмесе не қылсын?!» деп екі сескенетін Шыңғыс Шоқанды той сапарына қайткенде ертпеу тәсілін таба алмай қатты қиналды.

Ондай тәсілді Гасфорт тапты. Оның да Шоқанды адъюданттықтан жоғарылатқысы келетін хұлқы жоқ. Сол ниетіне қарай жан, а патшаның қабылдауында болған оның құлағына жамандау бір сөз де шалынған еді.

Шоқанның Орта Азияға жұмсалуды жайында кеңесіп отырып, Гасфорт патшаға оны асыра мақтап алды да, соған сеніп қалған патшаның аузынан:

– Россияға бағынышты елдердің әрқайсысынан біздің таққа шын берілген адамдар болса, елінің тізгінін соған ұстатқан жөн. Мысалы, Кавказда, Балтикада, Кіші орыста солай болып жүргенін білесіз. Егер Валиханов бұл сапардан абыройлы келсе, сібірлік қазақтарды басқару ісін сотқа неге тапсырмасқа? – дегенді айтып қалды.

Гасфорт бұл сөзден іштей сескенген еді. Ол өзін Батыс Сібірдің, оның ішінде сібірлік қазақтардың «жарты патшасымын» деп есептейтін кісі, реті келсе осы қызметінде өле-өлгенше тұра беру ниеті де бар. Сондай көңіліне, патшаның сөзі тікендей қадалып, Шоқан туралы арам ойын іштей тереңдете түсті.

Бұған дейін, Орта Азияға жұмсалатын Шоқанның қатерлі сапардан аман оралар-оралмасын болжай алмаған ол, енді келмес сапарға кетуін де

болжалдай бастады. Онысы – Орта Азиядан аман қайта қалса, тарихтың сол бір кезеңінде, ішіне кіруге ешбір сыртқы мемлекеттердің тұмсығы бата алмай жүрген Орталық Азияға, оның ішінде «Шығыстық Бұхара»³⁶ аталатын өлкеге жіберу. Одан аман қайтпауына сенімі берік сияқты. Сырт естуінше, ол өлкенің қазіргі ханы – Уәлихан тере Европада барған оқымысты адамдардың басын кеседі де, бас сүйектен жасаған күмбезіне іліп қояды.

Гасфорттың осы арам ниетінің ішкі мәнін аңғармаған патша да мақұлдай кетті.

ТОЙ САПАРЫ

Гасфорт той сапарына әзірленіп болдым деп шамалаған шақта, баруға тиісті депутацияның Петербургқа жолданған тізімі де бекіген күйінде келіп қалды. Бұл, «шілденің сарша тамызы», аталатын ыстық күндер еді.

Тойға баратын қазақтардан, жалғыз Шыңғыстан басқа орыс тілімен нан сұрап жер біреуі жоқ. Тілмаш бола алмауын Шыңғыс серіктеріне күн бұрын ескертіп, «өліп баратырмын десеңдер, ауыздарыңа орысшылап су тамыздырмаймын», – деді.

Енді кім бар?

Бүкіл сібірлік қазақтар ішінде оқығандардан орыс тілін білетін жалғыз Шоқан ғана. Оның бұл сапарға бармауы мәлім болды. Не себепті екенін Шыңғыс жасырмай, бір жағынан мақтаныш көріп, «жаңа патшаның арнаулы тапсырмасын орындауға қалады» деген сез таратты, «өзім де білмеймін, тегі аса құпия болу керек» деп, не тапсырма екенін айтпады. – «Шоқындырады» деген үреймен орыс оқуынан қашқалақтап балаларын школаға бермей келген сұлтандар, қателіктерін енді ғана түсінді. Шоқан соны пайдаланып, жер-жебірлеріне жете ұрысты да, ұялған сұлтандар «осыдан аман қайтсақ па? Ұл балаларымызды шетінен орыс оқуына берерміз! деп ант ішкендей болды.

Омбының тұрғын қазақтарынан орыстық тілін біліп, хатын білмейтіндер бірталай. Оларды тілмаштыққа ертуге болмайды: бәрі де ұсақты-ірілі сауатсыз, сиықсыз сәудегерлер ғана.

Добшинскийден аузы күйген сұлтандардың татарша білетін орыс тілмаштарына жолағысы келмейді.

Осы жайларды ақылдасқанда, ең қолайлы адам, Омбыдағы мешіттің имамы, түмендік татар – Халил халфе болып шықты. Ол мұсылманша білімді Қарғалыдан, орысша білімді Томскийден алған, сол кезде татар арасынан көріне бастаған зиялылардың біреуі еді. Алыс жолдарға талай шығып ысылған да адам. Жасы отыздың жуан ортасында. Осы кандидатураға Омбы әкімдері тоқырағаннан кейін, өзі де бұл істе ризаласқаннан кейін, Петербургқа баратын депутаттар атқа қонды.

Аза сапарында ауыр бейнетке ұшыраған жолаушылар, той сапарында кейістік көрген жоқ. Ең алдымен, аза жолында, Омбыдан Петербургқа дейін толассыз төпеген жаңбыр той жолында бір де тамбай, аспан үнемі жарқырады да тұрды. Аза сапарында жолшыбай ылау міну де қиынға соғып, кей жерде әлденеше түнеп қалғандары бар еді. Үкімет орындары ылаушылардың сол бейғамдығын түзеткендей той жолының өн бойында байланған аттар, қай кезде болса да даяр тұрып, жүргіншілерді кідіріссіз іліп ала жөнелді. Осы қарқынмен, аза жолына жарты айдай уақытын

кетірген жолаушылар той жолында бір-ақ жұма жүрді.

Петербург та біздің жолаушыларды жылы жүзбен қарсы алып, бұлар болған он шақты күнде «ақ түн» аталатын жарқын қабағын бір рет те жаппай үнемі жарқырады да тұрды.

Азаға барған қазақтардың «шіркін, осындай үйге біз де бас сұғар ма екенбіз?!» деп арман еткен «Ангельтер» мейманханасына, той сапарында олар да түсті: кейбіреулеріне жеке, енді біреулеріне екі-үш төсекті номерлер тиді. Бәрінің де барлық қажеті ішінде. Халил епті адам екен. Ол бұрын бұндай орында тұрып көрмеген бейбақтарға «мынаны былайша пайдалану керек!» деп номер ішін бәріне де түгел таныстырып шықты. Асты кең бөлмеге даярлаған дастарқаннан бәрі тұтасып бір мезгілде ішетін болды. Қандай тамақ әзірлету міндетін Халилге жүктеді. Әр бөлмедегілерді ас кезінде жинап, азықтандырып тарату міндеті де сонда.

Омбыдан аттанарда, әр сұлтанның үйлерінен әкеткен дәмдерін, «аш болмайсындар» деп, Шоқан зорлағандай алып қалған. Жолшыбайғы азық ойдағыдай болмай, тек ақ жұмыртқамен ғана күн көрген қазақтар Петербургқа олқы қарындау жеткен.

Петербург олай болмады. Тойға келгендерге берілетін ас ағыл-тегіл. Солардың ішінен қазақтардың тағы да таңдағандары: ақ ірімшік шикі қаймақ, айран, сүт, май сияқты ақтан жасалған тағамдар, ал, еттен, шошқа былай тұрсын, «пісмілдәсіз бауыздаған» деп құс, қой, сиыр сияқты «адал» көретін малдардан да алғаш татпай жүрді. Оны естіген өкімет, мына «еркелігін» де көтеріп, сол маңдағы татар қасапшысына апарып, етке керек хайуанды көздерінше бауыздатты. Мейманхана етіне қазақтар солай үйренді.

Күннің ашықтығы, тілмаштарының ептілігі қазақтарға Петербург қаласын еркін көруге мүмкіндік берді. Мейманхана төңірегінде қонақтарға арналған фаэтонды аттар тізіліп тұрады. Ат алудың да, жетекші алудың да тәртібін жақсы білетін Халил халфе астан, ұйқыдан бос мезгілдерде қазақтарға қаланы қыдыртады да жүреді.

Петербургты сонша көп қыдырған біздің қазақтардың ұққаны не?

Енді соған келейік.

Бірінші қаланың өзі туралы.

Бұған дейін олардың еркін аралап көрген ең үлкен қаласы – Омбы. (Азаға келген жолы Петербургты аралай алмағаны есімізде).

Бейнелеп айтқанда, олардың ұғымындағы Омбы сәулетті сарай сияқты да, онымен салыстырғанда, қазақ қыстаулары қой қора сияқты. Ал, Петербургты аралағаннан кейін, оны Омбымен салыстырғанда, «тамаша»

деп таңданатын Омбы, бұның қасында қазақтың қыстауы деуге сыятын; Омбыдағы екі-үш қатар үйлерді «аспанмен тірескен!» деп жүрсе, Петербургтағы кейбір биік үйлердің төбесі, әсіресе ордалар мен шіркеулердің мұнаралары бұлтты күндері аспанның ішіне сүңгіп тұрғандай; Омбының ең биік деген шіркеуі Петербург шіркеулерінің ең аласасына татымайтын; Омбының ордасына саналатын генерал-губернатордың кеңсесі бұндағы ордалармен, әсіресе қысқы ордамен салыстырғанда мая қасындағы «итарқадай»...

Ең кереметі, құрылыс материалдары, әсіресе тастары. Қазақтардың тас атаулыдан бұған дейін білетіндері,— жергілікті таулардың орысша «известняк» аталатын сұрғылт тастары. Былайша ол да қатқыл сияқтанғанмен, атақты қазақтардың қабірлеріне қойған құлпылар, ең көп дегенде елу-алпыс жылға шыдайды да, одан жел мен суға желініп, бұдырмақтанып ірі бастайды.

Батыс Сібірдегі қазақтар түгіл орыстарды да және басқа ұлттарды да қайран қалдырған құлпы, дәуірі жүріп тұрған Айғанымның ері — Уәлиге Самарқаннан әдейі алдырып орнатқан «көкаласы». Негізгі бояуы аспан түсті болған, күн сәулесіне шағылғанда өңі ойнақши құлпырып тұратын бұл тасты, жақындағы ауыл-село адамдары дамылсыз шұбырып, көруге тоймауы былай тұрсын, алыстан әдейі іздеп келетіндер де аз болмаған. Сонда бәрінің бірауыздан айтары: — «Мұндай да керемет көрікті тас болады екен-ау!..».

Біраз жұрт бұл тасты көре алмай арманда қалды. Ел жайлауға шығып, қора есіз қалған бір жазда, тілеуі құрығыр әлдекімдер ұрлап әкетіп, із-түзі табылмай қойды.

Басқа тастардан қазақтардың көргені — мәрмәр (мрамор). Оны да Қызылжар, Омбы сияқты қалалардағы орыстың моласында, қазақтың зиратында атақты адамдардың қабіріне қойылған құлпылардан ғана кездестіреді; жүзіктің көзіне орнататын ұсақтары болмаса. өзге түсті тастардан олардың хабары жоқ.

Енді, Петербургқа келсе, бұлар көрмек түгіл естімеген нелер түсті тамаша тастар аяқ астында шашылып жатқандай. Көбінің беті айнадай жалтыраған. «Жаратылуы осылай ма, әлде қолдан майдалай ма екен?!» деп таңданысады қазақтар. Қайсысы болса да қаптап жатыр. Талай үйлердің, шіркеулердің кейде іргесі, кейде бүкіл денесі осындай тастардан өрілген; кей тұста алаңдарға да төселген, өзендер мен каналдар арналары да кемерленген!.. Не деген көп, не деген ғажайып тастар!..

Бұндай әр түсті тамаша тастар «Исааки соборы» аталатын ғажап үлкен, ғажап биік шіркеудің тұла бойында тұнып тұр. Ол қазақтар орналасқан мейманхананың терезелерінен айқын көрінеді.

Халилдің, әркімнен сұрастырып, шала-шарпы ұғуынша, Петербург

қаласының іргесі 1703 жылы қаланған. Сол кезде орыстар шведтермен соғысып қап, бір арпалыста «Бірінші Петр» аталатын патша жаудың қамауында қалса керек те, батыр серіктерінің ерлік қимылымен әрең құтылса керек.

– Сол күні, – дейді Халил, – Айса дінінде Исаак аталатын әулиенің туған күні екен. Бұл, тегі ислам дінінде «Исхақ» аталатын пайғамбарға ұқсайды.

– Астапыралда! – деп қалды, Исхақ пайғамбарды халфенің кәпір дініндегі әулиеге теңгеруін ерсі көрген қазақтар.

Халфе оларға Айса дінінің бас кітабы Интилде (Евангелие), одан әрі Мұса дінінің бас кітабы «Тауратта» (Талмуд) айтылатын әулиелердің аттары «Құранда» өзгеріңкіреп қайталанатынын баяндап берді. Халфенің оқуы көптігіне ден қойып алған қазақтар, сене қоймаса да, «солай ма?!» дей салысты.

– Сонымен, – деді халфе Исааки соборы туралы сөзін жалғастырып, – аса қатерлі қамаудан құтылуын, Петр Исаактың жебеп-желеуінен деп санайды да, оның құрметіне қаланың, орта тұсынан, ез қолынан қиып, кішкене ағаш шіркеу орнатады. Сол шіркеу бертінге дейін келіп, Павел патшаның бұйрығымен қопарылады да, орнына қымбат тастардан, қаладағы ең кең, ең биік ең көркем анау шеркеу тұрғызылады. Оның да аты «Исааки соборы».

Халфе бұл шіркеу түгіл, бүкіл қаланың қандай қиындықпен орнауын да сұрастырып көрген екен. Оның айтуынша Петербург, түбіне сырық бойламайтын былқылдақ саздың үстіне орнаған.

– Қалай?!..

– Қара майға малшыған қарағай бөренелерді астына батыра берген де, кептеліп болған шақта, үстіне тас төсеген.

– Кімдер батырған, сонша бөренені?!

– Құлдықтағы қара шекпендер, – деп Халил Россиядағы крепостнойлық правоны білгенінше түсіндірді. Бұл жайды естімеген «орысты орыс құлданады» дегенге нанғысы келмеген қазақтар күдіктене әрең иланып, халфе сезін:

– Сансыз мың құлдар сөйтіп, бұл қаланың іргесін әрең қалаған; ауыр азапта жыл сайын мыңдаған адамдар өле берген, олардың орнына тыңдары үстемелей қосыла берген, сонымен, бұл қала өліктер сүйегінің үстіне өскені

Қабір үстінде отырғандай, қазақтар «Астапыралда!» деп жағаларын ұстады.

Исааки соборын сыртынан шолғанда, олар екі көрінісіне таңдана қарады: бірі, жуандығына үш-төрт кісінің құшағы әрең жететін, ұзындығы зәулім ағаштың бойындай биік, қызғылт граниттен тұрғызған толып жатқан тас бағаналар. Халфенің айтуынша, әлдеқайдағы тұтас тастан жасалып, мұнда домалаумен келген.

– Қалай?!

– Әрине, ездері домаламайды, адамдар домалатады.

– Қалай?!

– Жаралған жерінде тұтас тастан қашалып, дінгек құлпына келгенде, көліктер көтеру түгіл сүйрей алмайтын бұларды былайша әдіс қолданып тартады екен: әуелі жерге қаз-қатар бөренелерден жол салынады, соның үстіне тағы да бөренеден торап төселіп, мыңдаған адам, суға малшынған жуан кендір арқанмен дінгектерді домалатады...

– Япырай, айласын-ай!.. Алыс жер ме екен, сонда?..

– Пәлен жүз шақырым болса керек – дей салды, жер мөлшерін білмейтін Халил халфе.

Қазақтардың екінші таң қалғаны – Исааки соборының төбесіндегі толып жатқан мұнаралардың үстінде жарқыраған жамылтқы. Бұндай жарқырақтар өзге шіркеулердің мұнараларында да, адмиралтейство аталатын су жолы басқармасының шпилінде де, кейбір сарайларда да бар; бәрінен көбі Исааки соборында. Қазақтар ол жарқырауықтарды әуелі жез, я бояу деп жүрсе, сұрастыра келе, алтын болып шықты!.. Және қоспасыз саф алтын дейді!.. Халфе есіріп айта ма, анығы ма?

– Қалай және қайтіп үлгерген бұлай майдалауға?! – деген сұрауға, оның да жайын білмеген халфе, – әкелуінен майдалауы қиын деймісің? – деп жалтара жауап береді.

Қазақтарға ең түсініктісі – собордың мұнараларында күнге шағылыса жалтыраған жамылтқы.

– Қанша алтын жабылды екен бұл шіркеуге? – десе:

– Жүз жиырма пұт дейді! – деп жауап береді халфе.

Қалталарына бес сомның алтыны түсіп көрмеген, алтын сақина ілудегі біреулерінде ғана кездесетін қазақтар:

– Шіркеу жұтып жатыр екен ғой, алтын атаулыны! – деп қояды.

Қазақтардың Петербургта ғана көрген бір жаңалығы, әр тұсында ұшырасатын мүсіндер, әсіресе адам мүсіндері. Ондай мүсіндер болуын

көрмек түгіл естімеген олар алғаш көргенде «бұл не қылған мақұлық?!» деп шошына қарады. Бойлары үйреніп тамашалаған шақта сұрастырып көрсе, өткен уақыттағы патшаларға, батырларға, ардақты адамдарға орнатылған ескерткіштер. Соларды көргенде біреулері: – «Біздің нелер қадырлы аталарымыз, қымбат адамдарымыз ескерткішсіз өтті-ау!» деп өкіністі; ислам дінінің шариғатында «сүгірет салу харам» деген ұғым санасына сіңгендері «кәпірдің өзімен кетсін бұлары», деп безінді.

Мүсіндер ішінен олардың айран-асыр боп, айнала жүріп қарағаны, – «Мыс сал татты» аталатын Бірінші Петрдың ескерткіші. Оның аты да, ат тұяғы таптаған жыланы да, адам мүсіні де тірі қалпындай!.. Қазақтардың оған таққан жалғыз міні, аю терісін ат арқасына жаба салған Петрдің жайдақ отыруы. «Ер-тоқымы болса, бұдан да артық жарасар еді!» десті олар ..

Қазақтар Петербургта көргендерінің бәрін кереметке санап, кейіне шалашарпы түсініп, кейіне түсінбей; бірақ көре беруге құмартып жүрген шақтарында, «жаңа патшаның коронациясы³⁷ мұнда емес, Мәскеуде өтеді-міс» деген сыбыс шықты. Сол сыбыс расқа айналып, Москваға баратындардың поездбен баратыны анықталды.

Поезд!..

Қазақтар «от арба» деген болады дейді, көліксіз арба оттың қызуымен жүреді дейді, сондай көп арбаның бірі біріне тіркесіп, рулы елдің жүгін де, адамдарын да бір-ақ жола тиеп әкетеді дейді» деген ертегі сияқты хабарды естігені болмаса, кездерімен көрген жоқ-ты. Өткен көктемде осы қаладағы азаға келген олар, «Петербург пен Мәскеу арасында темір жол салынып жатыр дейді, үстінен от арбалар жүре бастапты дейді», дегенді естіген. Өкімет орындары соны көрсетуге апармақ болғанда, алдына барса асап қоятын айдаһардай көрген қазақтар сырттан қос-үрей боп, бармаған...

Енді, міне, сол от арбаға минутің де реті кеп қалды. Енді бармасқа амалы жоқ. Сондықтан «көппен көрген ұлы той» деген мақалға сүйеніп, не де болса минуте бел бұды.

Темір жол Россияда жасаң құрылыс. Оның алғашқы торабын «жынды патша» аталған Павел, Петербург пен патша селосының арасындағы жиырма төрт шақырымға үйдірген де, рельсін оның баласы – бірінші Александр 1835 жылы жүргізген. Содан кейінгі Петербургтан Москваға беттеген темір жол торабын бірінші Николай елер алдында ғана төсетуге кірісіп, жолдың аты «Николаево» қойылған. Бұл құрылыс басталар алдында, темір жолшы инженерлер Николайға жолдың салынар жобасын көрсеткенде, сазды ормандардың құрғақ тұстарын аралап кететін қисық сызықтарды Николай ұнатпаған да, «былай салынсын» деп, Петербург пен Москва арасында линейкамен түп-түзу сызық тартқан. Оны орындамауға хақы жоқ құрылысшылар, шығыны және бейнеті ез жоспарларынан екі-үш есе артып кететін жол ісіне кіріскен. Тез бітуі қиындаған жолдың қызығын

көре алмай, кенеттен өліп кеткен Николайдың ісін, тағына отырған баласы, екінші Александр жалғастыра берген. Оның бұйрығы – өзінің таққа отыру тойына бітіру. Бірақ, «үйдегі көңілді базардағы нарық бұзыпты» той қарсаңында Николай темір жолының тең жартысына ғана рельс төселіп, ар жағы бітпей қалған. Оны тойға дейін бітірудің амалы жоғын көрген патша, құрылыс ісін той тарағанға дейін доғарып, қонақтарын біткен тұсы, – Боровичи станциясына дейін поездбен апарып, одан әрі ат көлігіне ауыстыратын болған.

Жолаушылар поездға Петербургтың «Николаево» вокзалынан отырды. Ішіне көп кісі отыратын вагон қазақтарға Сібір селоларында «бес қабырғалы» аталатын ағаш үйден әлдеқайда үлкен сияқтанды.

Поезд қозғалғанша, «басымыз айналар, құлармыз» деген қауіппен оларда зәре-құт қалған жоқ. Сөйтіп отырғанда составтың қалай қозғалып, қалай жүріп кеткенін аңғармай да қалды. Біраздан кейін «неге теңселеміз» деп терезеден қараса, қоршаған ормандар, кездескен үйлер ағын судай арт жаққа зымырап барады!..

Петербургтан түн ортасында аттанып, «жарты жолда» дейтін Боровичиге тан, сібірлей жетті.

Пар-пар жегілген аттар ол арада даяр тұр екен. Жолаушылар қанша болса да жеткілікті және бәрі де әлекедей жаланған жарау арғымақтар, арбалары солқылдақ фазтондар...

Поездан арбаға міну оларға тамұқтан жұмаққа шыққандай болды. Солқылдақ арбаның жұмсақ жүрісі, поездда кірпік қақпай келген олардың қалғуына бөгет болған жоқ. Шала ұйқылы олар, ылау аттарының жолшыбай бірер ауысуын, өңі емес, түсі сияқты сезді. Сөйтіп Москва шетіне қалай кіруін аңғармай да қалды.

Москва!..

Бұл сезден жолаушылардың, ұйқысы ашылып кетті.

Өйтпегенде ше?..

Соңғы мың шақты жылдың ішінде, бұл қаланың, ең алдымен оның дәуірлеуіне дейін бытыраңқы өмір сүріп келген орыстардың басын қосып, күшті мемлекет жасауын, одан кейін, жылдар өте, жан-жағын көбірек қармап, көршілес елдерді қосу арқылы, қазір дүние жүзіндегі ең үлкен, ең айбынды қалаларының бірі болуын, бұл жолаушыларда білмейтіндер кемде-кем. Ол қазір, кең байтақ Россияның жау жеңе алмайтын алып астанасы. Кейінгі ғасырларда Петербург та астана атын алғанмен, білетіндердің айтуынша Москва – үлкен орда да, Петербург оның отауы.

Сондай Москваның көшесіне кірген жолаушылар, жан-жағына алақтай

қарап, Петербургпен салыстыру ойында болды...

Қазақтардың шамалауынша да, Москва шынында да үлкен орда сияқты екен. Оның көшелері тарлау, үйлері қоңырқай, бойы дембелше сияқтанғанмен, бәрі де салмақты, ауыр, ұсқынды көрінеді. Бұнымен салыстырғанда, Петербург жаңа үйленген жас жігіттің сәнді отауындай әлем-жәлемі, жарқ-жұрқы көп.

Біреулердің Москваны «далдиган деревня» деулері де қисынға келетін сияқты. Жолаушылар Петербургты да үлкен деп жүрсе, Москваның үлкендігі оның әкесіндей!..

Оның тарлау, қиғаштау, біріне-бірі жалғасқан ұзын көшелерін аралап ұзақ жортқан қазақтардың Кремль көрінген шақта, есіне аталарының «таусылмайтын жол болмайды, табжылмайтын ел болмайды» деген мақал түсті.

Кремль!..

Москвада ондай камал барын Шыңғыстан басқа қазақтар естіген жоқ екен. Ол туралы, баяғы офицер шағында естігендерін Шыңғыс серіктеріне шала-шарпы баяндаған болды. Сөйте тұра, таңдана қараса, биік қабырға әр тұсында төбелері сүйриген, үстіңгі жағы кетіктенген, түсі қоқыр күрең мұнаралар!..

Халфе қанша білгішпін дегенмен, Кремль тарихын қазақтарға баяндап бере алмады. Оның бар білетіні, – он төртінші ғасырда Едіге бастаған алтын ордалықтардың осы камалды бір жаз бойы қамап жатуы екен. Халфенің ұғымында, «алтын орда, татар ордасы. Үш жүз жылдай дәуір сүрген ол орданың, сол жылдарда орыстың да бірталай өлкесін билеген татарлар». Санасында татаршыл ол:

– Сонда, – деп мақтанды қазақтарға, – татарлар осы Кремльді қоршай қамап тұрған шақта, сырт жағынан басқышпен жоғары өрлеген аталарымыздың басына іштен қорғанушылар қайнаған су төгеді екен.

Халфенің айтуынша, Москвада татарша аталатын біраз орындар бар, мысалы: «Яуза» аталатын өзен «жауыз» дегеннен шыққан. «Арбат» деген көше, «арба» және «ат» деген сөздерден құралған, тағы тағылар...

Солардың біреуі Кремльдің күнгей жағын жағалап ететін «Москва» өзенінің орысша «Балчуки» аталатын жағасы еді. Ол, түрікше «балшық» деген сөз болса керек бертінге дейін сазданып жататын саян, болыпты.

Тойшыл қонақтардың қайсысы қайда орналасуы күн бұрын белгіленгенде, қазақтарға бір саудагердің Балчукидегі «Тоқырау» аталатын ағаш үйі бір жұма тұрады деген есеппен қырық үш сом елу тиынға жалданған. Сондағы сметасы қызық: жаз болса да отын керек деп, жағуға

төрт саржан кетеді деп, саржан басына бес сомнан алған; өзеннен бөшкемен су әкелуге үш сом, сәкі жуушының күніне 50 тиыннан, үш жарым сом, көйлек-көншекті жууға бір кісіден 25 тиыннан, барлығы екі жарым сом, шам құятын бір пұт тон, майға төрт сом елу тиын, жан басы – он сом.

Қазынадан төленген бұл шығынның сметасын, сарай шаруашылығының министрі граф Олденбург бекіткен.

Бір заманда тал, терегі араласқан қалын, тоғайға бөленген Балчукиге бертінде үйлер салынып орманы сиреген екен. Дегенмен, Петербург төңірегімен салыстырғанда айналасы жалпақ жайлау сияктанып, қазақтардың тыныстары кеңейіп кетті. Халфе оларды Москвада да жетектегісі кеп еді, «бәрі бір қала көрінеді ғой» деп ерінген қазақтар көп жүре қоймады. Іштерінен «бәрі бір емеске» санайды. Петербургтың биік үйлері біркелкі, ал Москвада арбиған биік үйлердің арасында, көп түйенің арасындағы қой-ешкі сияқтанған ұсақтары да кездесе береді екен.

Коронация кешіккен жоқ. Оның Никольский соборында өтетіндігін оқырмандарға ескерткеміз. Ендігі мәселе, өздерін мұсылманға санайтын қазақтардың, шіркеуге кірер-кірмесі. Баяғы Омбыда оқып жүрген жылдарында, «шіркеуде шоқыну қалай болады екен?» деген оймен, көлденең мұсылмандардың көзінен жасырынып, Шыңғыс сан рет кірген. Имамға ұйыған мұсылмандардың намазға үнсіз қимылдай беруімен салыстырғанда, христиан дінінің әндете өткеретін құлшылығы Шыңғысқа қызық көрінген.

Коронацияның құлшылығы жайшылықтағыдан әлдеқайда қызғылықты болуға тиісті. Ал, соған қатынасайын, көрейін десе, серіктерінен бата алмайды. Ислам дінін шалағай білетін олар, шетінен фанатик сондықтан шіркеуге сүйресе кірер түрлері жоқ.

Генерал-аудитор, князь Чернышев басқарған той комиссиясы, мұсылман қонақтардың жайын ойлап, корония уақытындағы патшаға арналған құлшылықты Москвадағы татар мешітінде еткізуді ұйғарды. Сонымен қатар, шіркеуге де кіремін деушілердің қолына пропуска тапсырды. «Қайтер екен?!» дегендей, бірін-бірі бақылаған қазақтар түгелімен мешітке кетті де, шіркеуге барғысы, коронацияны көргісі келген Халил халфе, бірдемені сылтау ғып, тобынан қалып қойды.

Коронация біте, Балчукиде бастары қосылғанда, Халил шіркеуде болғаның коронация қалай болғанын қазақтарға қысқаша айтып берді:

– Шіркеудің де мехрабы болады екен, – деді ол, бұған дейін де талай көргенін жасырып, – орыстар оны «алтарь» дейді екен. Терінде қымбат тастармен, алтынмен безенген тақ тұрады екен, сол жағында сүйеген таққа лайықты, келтелеу асай-мусай, оны «скипетр» дейді екен. Оң жағында, төбесінде кіреші бар алтын топ, оны «держав» дейді екен, тақтың

төбесінде әлгі қымбат мүліктермен безенген тәж...

– Сонымен? – деді «коронация» дегеннің қалай болатынын тезірек естігісі келген қазақтар.

– Шіркеуге чиндерін тағынған халық лық толған шақта, «орган» патшалық гимнді ойнай жөнелді.

– «Орган» дегені не екен?

– Сіздер көрмеген, айтқанмен түсінбейтін күй сандық... Күйдің орысша аты – «музыка».

– Гимні не?..

– Мақтауға арналған ән-күй...

– Бөлмендер сөзін!.. Сонымен?..

– Ойналып жатқан тамаша күйді, әлдекімнің «Ұлы император!» деген күшті даусы бөліп жібергендей болды, бірақ күй онымен доғарылу орнына күшейе айналды. Шіркеу толған жұрт, қолдарын кеуделеріне қоя, бастарын ие қалды...

– Өзін, қай тұсында тұр ең?

Мақсатым патшаны көру болған соң, таңда жақындау тұрам да...

– Әрине. Бірақ жолатты ма, оған?

– Қарамадым, жолатқан-жолатпағанына. Әскерлік адамдардың «қайда?» деп қақпайлауына қарамастан көздерін тасалай жылжи бердім де, «осы тұс жетер» деп тоқтадым.

– Иә, сонан?..

– Жұртпен бірге мен де басымды игенмен, көз қиығым – тақта. Сөйтіп тұрғанымда, жарқылы көп желең жамылған біреу бастаған, сондай жарқырақ киімділер және поптар қоршаған біреу, арғы сыртқы есіктен бері қарай көріне берді.

– Патша болмағай да алдыңғысы!..

– Портретіне көзім қанған патшаны тани кеттім...

– Ие, ие?..

– Ол етегіндегі аз ғана басқышпен көтерілді де, таққа отырды. Сол кезде «архирей» аталатын ақсақалды жас поп, тақ төбесінде тажды көтеріп ап, патшаға ұсынды. Таж киген патша түрегеп, «державаны» он, алақанына

көтеріп, аса таяқты сол қолына ұстатты... Содан кейінгісін көруге де, естуге де болмай қалды: азан-қазан шулаған әндету мен күйлер құлақты тұндырып жіберді... Жұрт сапырылыса бастап, патша төңірегін жауып жіберді!..

– Осы көргенің де аз емес! – деп қазақтар. – Біз оны да көре алмадық қой!..

Содан кейін, «біз неге бармадық соған?», «сені кім тоқтатты?» деген сияқты өкінішті, даулы сөздер халфенің құлағын керең ғып жіберді.

Ертеңінде жаңа патшаның таж киюіне байланысты Кремль қасындағы Қызыл алаңда әскери парад болды. Қазақтар бұл кезде, бір жүйелі қонақтардың арасында Қызыл алаңның теріскей жағында «Қытай қаласы» аталатын бөлшекті орай қоршаған аласалау қамалдың, төбесінде тұрған еді, сондықтан олар әскери парадты мейлінше айқын көрді.

«Парад» деген сөзді олардың бірінші естуі. Оның не екенін алдын ала білетін адамдардан сұрастырып түсінген.

Бірақ, есту бір басқа екен де, көру бір басқа екен. Естігенде тез көруге құмартқан қазақтар, көрген шағында естерінен танғандай болды. Олар Қытай қаласының төбесіне парад баталардан бұрын күн шыға кеп орналасқан еді. Оған дейінгі әсерлері, таң біліне күмпілдеген соғыс оркестрлері, тұтаса жаңғырыққан күшті үндерімен қаланы басына көтергендей болған. Бұндай оркестрдің кішірек түрін олар Омбыда да көрген. Бірақ, хайуанатқа салыстырғанда, Омбынікі – тышқан сияқты да, мынау – түйе сияқты. Осы үн үсті-үстіне үдей түсіп, бұрын мұндайды естімеген қазақтар түгіл, Москваның да құлағын керең ғып, өзге дауыстардың бәрін құмықтырып тастады...

Парад сәскеге жақын басталды. Сол кезде Қызыл алаңның жан-жағындағы көшелерден әскерлік қосындардың әр түрі қаптай бастағанда, тұтасқан қалың қимылдан қазақтардың басы айналғандай болды...

Бір кезде қимыл басылып, төңірек тыныш бола қалды. Сонда қызыл қақпадан ақ арғымақ аттар ойнақшыған жарқылдақ киімді бір топ салтты шоқытып шыға келді.

Қақпадан шыққандар, сапта қатып қалған әскерлік қосындардың ашық Кремль жақ алдынан шоқытып етті. Даң-дұң дауыстар естілді. «Әскер мен патшаның сәлемдесуі» десті біреулер. Сәлемдесу тұтасқан гуілге айналды.

Патша тобы қақпаға қайта кірді де, аздан кейін Кремльдің бергі қабырғасына тақтайдан уақытша жасаған кең мінберге арғы іштен әлдекімдер көтеріле бастады.

«Патша!..» «Семьясы!..» «Туыстары!..» «Нөкерлері!..» деген сөздер

естілді жан-жақтан. Оркестрлер бұрынғысынан да күшейе, гүжілдей жөнелді...

Сол кезде Кремльдің куранты сағат онды соқты да, «патшаны сақтай гөр, тәңірі» күйін ойнап, ол аяқталғанда, соғыс министрі князь Долгоруковтың командасымен, тастай қатқан әскерлердің қимыл маршы бастала жөнелді. Оркестр үдей түсті.

Бұл қимыл қазақтарға үлкен бір теңіз толқығандай, өздері соның топанына тұншыққандай әсер берді.

Одан әлдеқайда мол, әлдеқайда ұсқынды парадты қазақтар Петербургта, Марсовое поле аталатын алаңда көрді.

Москвалық парадқа сол қаланың жергілікті гарнизоны ғана қатынасқан еді, ал Петербургтағысына Россияның құрғақтағы, судағы қарулы күштерінің барлық түрлері де қатынасты. Соған қараған қазақтардың бір ауыздан айтқаны:

— Осындай қалалары, осындай өнері, осындай әскері, осындай қаруы бар елге төтеп барғысы келіп, қарсыласқан аталарымызда ақыл болсайшы!.. Бағынғандарының есі дұрыс екен!..

ТОЙ ТАРҚАР

Петербургта да, Москвада да көп қызық көрген қазақтардың ендігі ең зор арманы, патшамен дидарласу болды. Той тарқар таянғанша, ол арманы, қол жеткісіз қиял сияктанып, кейбір күндерде, кейбір жағдайларда алыстан ғана көздері түсіп, ұрымтал, жақын жерге жуымай-ақ қояды.

Той тарқар таяна, патша Кавказдың, Балтиканың, Славян тұқымдарының, Орта Азияның, Сібірдің... деген сияқты қауымдардың тойға келген өкілдерін Петергоф, патша селосы, қысқы және басқаша аталатын сарайларында топтап қабылдап, әрқайсысына арнаулы сый-құрмет көрсетті.

Неге екенің кім ескерткенін кім білсін, «сібірлік» және «орынборлық» аталатын қазақтардан келген өкілдерді өзге топтарға қоспай, патша қысқы сарайда жеке қабылдады.

«Орынборлық», «сібірлік» деген терминдер он сегізінші ғасырдың орта тұсында шыққан. Сол кездің патшасы – екінші Екатерина, араларында қоныс жанжалы бола берген Орта және Кіші жүздің шекарасын ашып беруді, Орынбордың генерал-губернаторы, князь Неплюев пен Сібірдің генерал-губернаторы князь Горчаковқа тапсырған. Олар және екі жақтың билері бас қосқанда, орыстар жағы «қазақтардың өздері шешсін» деп, қазақ жағы, сол кезде үш жүзге әділ атағы жайылған Жазы биге тоқырап. ол «шегіміз осы болсын» деп Обаған өзенін белгілеген. Содан бері

Обағанның батыс жағы «орынборлық қазақтар», шығыс жағы «сібірлік қазақтар» атанған.

Сібірлік қазақтардың хандығы 1822 жылға дейін ғана созылып, Айғаныммен аяқталғанын білеміз. Ал 1801 жылдан бастап «бөкейлік» және «оралдық» болып екі хандыққа бөлінген орымборлық қазақтардың хандықтары, Бөкейде 1845 жылы Бекей ұлы Жәңгір ханның өлуімен, Оралда 1809 жылы Айшуақ ұлы Жантөренің өлуімен аяқталып, одан кейін Сібірдегі қазақтар сияқты, орымборлықтар да әлденеше әкімшілікке бөлініп, оларды да «правитель» атанған аға сұлтандары билей бастаған. Екінші Александрдың тойына, бөкейліктердің аға сұлтаны Мендігерей Бөкейханов бастаған депутация келген, іштерінде атақты күйші – Шығай ханның баласы Дәулеткерей бар; оралдық депутацияны правитель Жантөрин бастаған, оған ергендердің ішінде Алтынсары Балғожин³⁸ бар.

1826 жылы бірінші Николай таққа отырған шақта, сібірлік депутацияны басқарып, сол тойға қатынасқан Сартай Шыңғысов еліне қайтқанда, «патша орымборлықтарды бізден жоғары ұстап, ерекше күтті» деген өкпемен келген. Сол Николайдың азасына келгенде, орымборлықтарды әлі де жоғарырақ ұстағанын Шыңғыс көзімен көрген.

Ал мына екінші Александрдың тойында, екі жақтың да қазақтарын Петербург ала-кұла көрмей, тең даражада, бірсыдырғы жақсы күтті. Сондықтан, орымборлық пен сібірлік қазақтар, бұдан бұрынғы кездесулеріндей, өзара шікірейіскен, күндескен жоқ, жалғасқан күндерінен бастап «әкей-үкей», аралас-құралас, сырлас болып кетті.

Петербургтағы, Москвадағы, ол екеуінің арасындағы жол бойындағы күндерін көбінесе бірге еткізген орымборлықтар мен сібірліктердің сырласа кеткенде кеңес қылатындары, патша өкіметінің қазақ даласына салған отаршылдық құрсауларының шеңбері жылдан жылға тарыла, қысымның қатая түсуі. Бұл мәселеге олар халық мүддесі жағынан емес, ездерінің әкімшілік қуаттарының жылдан-жыл әлсіреп, дала билігінің тізгінін патша чиновниктері жылдан жыл қатайта ұстауы. Егер патшаның қабылдауында бола қалса, олар осылардың бәрін мұң ғып шақпақ.

Сол тілектері қабыл болғандай, патша қазақтарды жеке қабылдады. Орымборлықтарды «орда кеңесі» аталатын мекеменің председателі генерал-майор – Гавриил Васильевич Ващенко, сібірліктерді Гасфорт бастап апарды; бәрін сарай қасындағы сібірлік комитеттің председателі, аншеф-генерал – князь Александр Чернышев басқарды.

«Аудиенция» аталатын бұл қабылдауда, мемлекет мүлкінің министрі адъютант генерал граф Кисилев, ішкі істер министрі генерал-аудитор граф Блудов, финанс министрі барон Брок соғыс министрі генерал-инфантериеден князь Долгоруков, заң министрі генерал-майор граф Синявин, оқу министрі граф Алексей Толстой тағы басқа чиндер болды. Бәрі де соғыстық формасында және барлық ордендерін, медальдарын кеудесіне қадап алған...

Сібірлік қазақтардың бұған дейін көрген ең үлкен генералы – Гасфорт; орымборлықтардікі – барон Игельстром. Оларды да қопа қардай көретін қазақтар, енді патшамен, министрлермен салыстырып байқаса, арыстанның я жолбарыстың қасындағы иттей бұғады. Жергілікті жерлерде Гасфорттар бірен-саран ғана ғой. Ондайлар, олардың әкесіндейлер бұнда толып жатыр. Ал, бір-бірінен сұрастырып байқаса, бүкіл қазақ, атаулыда әлі күнге генерал чиніне жеткен біреу де жоқ екен. Кавказдықтарда бар сияқты. Соларды көрген қазақтар «біз де шен алып, шекпен кидік деп мақтанамыз-ау!» деп, генералдық чинге жетуді арман ете күрсінеді. Қазақ арасында күпсіп жүретін хорунжи, капитан, майор, жүздік ясаул, кәтте, подполковник полковник... дегендер бұнда иттің құлы итақай сияқты...

Россияның жоғарғы чиндеріне көздері сүрінген қазақтардың қысқы сарайдағы аудиенциялық залға жеткенше сілелері қатқандай болды. Толып жатқан есіктерден, іштері ертегідей безенген коридорлардан, залдардан, бөлмелерден өткен оларды, қақ жарыла тығыз сапқа тұрған офицерлік чіндегі қақиған қарулы адамдар араларынан өткізіп тұрды. Тек кірпік қаққаннан басқа қимылдары жоқ. Бәрі де тас боп қатып қалғандай!.. Сонша қарулы күзетке бөленген патшаның, қабылдау залына жету оңай болып

па?..

Қазақтарға да қиын болды жету. Және өзге қиыншылығының үстіне, олардың басқарушылары, «сарайға кіре төменшілік көрсетіп, қолдарыңды кеуделеріңе қоя, бастарыңды иіп жүріңдер!» деген еді. Олай жүруге жақын жер болса жақсы ғой. Сарай ішінің жүрісі ұзақ екен. Ұзаққа бүкшендеген қазақтардың белдері талғанмен, бұйрықты орындамауға амалдары жоқ. Отырар, дем алар орын да көрінбейді. Екі жақта тікейген күзет, оның үстіне бастап келе жатқандар да қыспаққа ала, аяқтарын жылдам адымдайды. Солардан жасқанып, жүріп келе жатқан жерлерінде көз тоқыратып көре алмады. Сөйтіп «ес кетті, жан шықты» дегенде, әрең деп тоқырасты-ау!

Бұл – қабылдау залының алды еді. Сонда аз отырып тыныстағаннан кейін залға шақырылды. Онда адам саны көп болмағанмен, бәрі де жарқылдақтар. Орта тұстарындағы тақта отырған сары мұрт сұлуша адам патша болар деп шамалады, тағы да төменшік халдегі қазақтар, отырғандарды тек көз қиықтарымен ғана көрді.

Нұсқаған орындарға қымсына келіп орналасқан қазақтарға, патша ойда жоқ қимыл көрсетіп, тақтағы орнынан тұрды да, сәлемдескендей басын иді.

Одан әрі не істеуге білмеген қазақтар, төңіректерін әлі де көз астарымен сүзіп, тым-тырыс қатты да қалды. Басқа жоқтығын байқағандай, граф Киселев патшаның қазақтарды наградтау туралы указын жариялады да, оларды иелеріне үлестіру – князь Чернышевқа бұйырылды. Сібірлік қазақтарға тигені – төменгі чиндерінен бірер саты көтерілу, сонда Шыңғыстың жеткені – полковник. Мұсаныкі – подполковник, өзгелері бұрын үлкен сияқтанғанмен, енді уақ-түйектер, солардың ішінде Мұса Шормановтың он екі жасар інісі – Әужанға да хорунжи чині ілекті. Қазақтар чинге емес, алдына бес жүз сом, артына жүз сомдай берілген сыйлық ақшаға қуанды. Қазақтар атынан патшаға алғыс айту Шыңғысқа тапсырылған еді. Гасфорттың ымымен түрегелген оның бойы дірілдеп, әрең шыққан үні тұттықты да, берекелі ештеңе дей алмады.

Сондай сыйлықпен аудиенциядан тараған қазақтардың ең үлкен олжасы, қолдаспаса да, сөйлеспесе де патшаның денесін, кескінін еркін көрді. Көргенше «жер құдайының түр-тұлғасы өзге адамнан ерекше болар» деген қиялда жүрсе, енді көргеннен кейін жасаған қорытындылары – «ол да басы жұмыр пенденің бірі!»

Сол күні кешке патшаны тағы да жақын жердей көрудің сәті түсті: қысқы сараймен жалғасқан «мемлекеттік эрмитаж» аталатын салтанатты үлкен үйде тек патшаның өзіне семьясына және нөкерлеріне арналған, бірер жүзден артық көрермен сыймайтын жабық кішкене театры бар еді; тойды басқарушылар басты қонақтарға осы театрда концерт көрсетпек болды. Арнаулы комиссия концерт программасын жасағанда, қонақтар ішіндегі әнші-күйші дегендердің тан,- даулыларын қатынастыруға ұйғарды. Кімдер барын сұрастырған комиссия қазақтар арасынан Дәулеткерей мен

Тәттімбетті тапты.

Бұлардың әрқайсысы да өз өлкелерінде атаққа шыққан күйшілер. Әрбірінің халықтық және өзіндік толып жатқан күйлері бар. Петербургта да, Москвада да кешкі уақыттарының көбі босқа өтіп, іштері пысатын қазақтар екі күйшіні ермек қып, жеке де, жарыстырып та күйлер ойнататын сонда бірінен-бірі аса алмай, үнемі ит жығыс түсе беретін. Тартатындарының бәрі жан тербететін, біріне-бірі ұқсамайтын тәтті күйлер. Жалпы алғанда, Тәттімбеттің «Бозайғыр», «Тарғыл бұқа», «Ала байрақ», «Жау жетті, ел кетті», «Көкей кескен», тағы біраз күйлері қазақ, өмірінің жаугершілік замандағы тұрмысын, көбінесе зарын сипаттайтын көнерген өмірдің бейнелері, ал Дәулеткерей: «Сырым сазы», «Арғынғазы», «Кеңес», «Шалқыма» аталатын күйлерін Кіші жүздің әр кездегі халықтық көтерілістерін сипаттайды екен, немесе «Ақбала қыз», «Қос алқа», «Желдірме», «Ысқырма», «Қос ішек», «Бұлбұл» сияқты күйлерін күнделік тіршіліктің, әр тақырыбына арнайды екен.

Қай тақырыпқа арнаса да, екеуінің де әрбір күйлері көңіл түкпіріне жетіп, жанды желпінтетін тамашалар. Қазақтардың, арманы: «шіркін, бұл күйлерді біз ғана естімей басқалар, әсіресе патша естісе!»

Осы тілектері қабыл болғандай, концерт комиссиясы олардың есімдерін программаға қосты. Қазақтар оған қатты қуанды.

Эрмитаж театрының жалпы құрылысы қазақтың кигіз үйі сияқты дөңгелеңе, орындары төменнен жоғары өрлей сатылана салынған еді. Сахнасы кең, оның екі жақ босағасының оңында патша ложасы, солында министрлер ложасы.

Қазақтар тиісті орындарына отырған шақта, сахнаның да, ложалардың да шымылдықтары жабулы тұр, залдың төбесінде сәулесі күннен де өткір сияқтанған, төңірегі асыл тастар сияқты бірдемелермен әшекейленген шамдар шоғыры. Бұл, сол бір тұстағы Петербургта, тек қысқы сарайға ғана орнатылған электр движогінің жарығы екенің электрдің не нәрсе екенін естімеген қазақтар білген жоқ. «Құдайдың құдіреті ме, бұл сәуле, патшаның құдіреті ме?!» деп таңданыса қарады қазақтар люстраға.

Бұрын концерт дегенді көрмек түгіл, естімеген қазақтар, «ойын осы жақта болады» дегенге, шымылдықтың ашылуын асыға күтті. Бұған дейін олардың театр атаулыдан көргені Петербургтағы «Маринка» болатын. «Патша қызына арнап салдырған екен» деген бұл үйдің ішкі әдемілігіне қайран қалған қазақтар Вердидің сол күні ойналған «Риголеттасынан» түк те түсінген жоқ. Түсіну орнына, музыканың, және артистердің азан-қазан шуынан бастары айналып, бірер актысын көргеннен кейін кетіп қалысты. Содан кейін «театр ойыны» атаулының бәрінен безіп, Петербургта да, Москвада да Дәулеткерей мен Тәттімбеттен басқалары ешбіріне бармай қойды. Олар эрмитажға да бармас еді, егер ол ойынға ез серіктері қатынаспаса.

Бәйге атаулыға аты қазақтың бәрі желөкпе келетін әдеті. Бұл қазақтар да Дәулеткерей мен Тәттімбетті күйшілер бәйгесіне қосқандықтан, сол әдеттің намысына тұншығып, олар міндеттерін орындап шыққанша, озу тілегінде ес-тұстарынан айрылар халде отырды.

Сахнаның да, ложалардың да шымылдықтары ашылды. Залдың сәулесі сеніп, жарық тек сахнада ғана қалды. Көрермендер, олардың ішінде қазақтар, апанына төнген андай сахнаға көздерін тіге қалысты. Сахна сәулесінен ложаларда отырғандардың да қылтиған бастары көрінді. «Әне, государь!» деп сыбырласты қазақтар төңірегінде біреулер. Бірақ, енді оған жақындау қайда?!..

Концертке оркестр де, хор да, жеке және жұптасқан әншілер мен күйшілер де қатынасты. Қазақтар бұлардан да тук түсінген жоқ. Олардың асыға күткені өз адамдары.

Сол оймен шыдамдары шытынап сынуға таянған шақта, конференсье қазақ күйшілерін де атады-ау!..

«Бәйге» десе қаны қызып, дегбірінен айрылатын қазақтарда, «қайтер екен?!» деген оймен ес-түс қалған жоқ. Олардың ең зор қаупі – «ішкі құрылысы кигіз үй тәрізді дөңгелене жасалғанмен, аумағы одан әлдеқайда кең, төбесі әлдеқайда биік бұл үйге домбыраның дыңылдаған даусы жете ала ма, жоқ па?!»

Қазақтардың сиынбаған аруақ, құдайы қалған жоқ. Ойналған күйлерге олар тынысын тындыра құлақ тікті.

Күйлер ойнала жөнелді... Аруақ көтерді ме, әлде дыбыстары сондай ма, залдың іші домбыраның шанағына айналғандай, күй үні күмбірлей жөнеліп, жоғарғы ложада отырған қазақтардың құлағына, қасында ойналғандай анық естілді...

Бірінші болып шыққан Дәулеткерей, әуелі «Желдірме», одан кейін «Ысқырма» аталатын екі күй ойнап берді. «Желдірме» жүрісті аттың адуынды қимылын, «Ысқырма» дауылды желдің екпінін аңғартады екен. Екі күй орындалғаннан кейін, залдағылардың шапалақтары ду ете қалды. Қазақтар да қолдарын шатырлата соғып жіберді... Көзі қырағы біреулердің байқауынша, патша отырған үйшікте де қолдар қағылып жатыр.

Тәттімбет «Сылқылдақ» пен «Көкейкесті» күйлерін орындады. Ол да бар өнерін аяған жоқ. Оған да шапалақ кем соғылмады...

Қазақтардың ұғуынша «шапалақ соғылу» деген, «ұнатты» дегеннің белгісі, күйлерге көрермендердің көңілі көншігенін шапалақ дыбыстары аңғартып тұр. Енді бұның арты не болар екен?!..

Арты қайырлы болып шықты. Концерт тарай үйіріне қосылған

күйшілердің айтуынша, оларды патша өзі отырған бөлмеге шақырып алған да, екеуінің де қолдарын қыса құттықтап, әлде не төресі кеуделеріне алтын медаль қадаған!..

Қазақтар бұған қуанды да, қызғанды да. Қуанғаны – бәйгеге қосқан жүйріктерінің жүлдеге ілігуі, қызғанғаны – абырой.

Өйтпегенде ше?

Пәлен ханның, тұқымы, пәлен чинді, пәлен сұлтан болып жүрген олардың біреуінің де патшаның қолына қолдары тиген жоқ, біреуі де жақын жерден жүздесе алған жоқ; біреуі де патшаның көзіне көрсете сыйлық алған жоқ...

Сондай құрмет пен бақытқа, қазақ, атаулыдан, тек күйшілер ғана кенелді!..

Бұған «шонжар» аталатын қазақтар қалайша күйінбес?!..

БӘЙГІГЕ ҚОСҚАН БІР ТАЙ

Зор абыройға жеткен күйшілер үшін Петербургқа бірге барған серік сұлтандардың сүйінген, я күйінген көңілдерінің ешбір мәні болған жоқ. Себебі олар абырой биігіне серіктерінің сермеуімен емес, өздерінің шарықтаған өнерлерінің қияға қаққан қуатты екпінімен көтерілді.

Екі күйшіден: Дәулеткерей – төре, Тәттімбет – қара халықтан шыққанын білеміз; сондықтан олар, алған абыройларына да өздері туып-өскен органың көздерімен қарады.

Қазақ даласындағы хан тұқымдарының ішінде ән мен күйді ерекше күйттегендер Бөкей ордасының төңірегінен көбірек табылатын еді. Шонжарлар бұндай өнермен шұғылданбайды дегенмен, басы Бөкей ханның өзі боп, оның ұрпағынан сан сәйгүлік әнші-күйшілер шыққан. Соны олар атақ-абырой көрген.

Дәулеткерей де сондайлардың бірі болатын. Ол ханзадамын демей, қарапайым жұрттан шыққан күйшілермен, әсіресе Сағырбайдың Құрманғазысымен жұрт көзінше жарысқа да түсетін. Оза қалса мақтанбай, озбай қалса өкінбей қайсысына болса да өнер салыстырудың ісі деп қана қарайтын. Сондықтан, Петербургта, патшаның алдында Тәттімбетпен күй жарысына түскен ол, «бір күйден мен оздым, біреуінен ол озды» ден, жарысушының өнеріне теңдескен баға берді.

Тәттімбет те сөйтті. Бірақ оның Дәулеткерейге де, басқаға да сездірмеген бір сыры болды.

Анау кезде, яғни екінші Александрдың таққа отырған тойына, Петербургқа барары анықталған шақта, жолға шығар алдында, сол маңайдағы ауыл адамдарының салтымен, Тәттімбет Қаз дауысты Қазыбектің шөбересі Алшымбайдан бата ала барған еді. Жасынан билік құрған ол, Тәттімбет барған кезде, «жасым жетті, тұғырдан түстім» деп жұрттың жиынына барудан қалған да, үйінде батагөй қарт қана болып отырған. «Би ордасы» саналатын бұл үйге, сөзге түсетін шешен, жауға шабатын батыр сияқтылар әдейі соғып, «жол болсын» айтуын тілейтін. Тәттімбет те сол ниетпен барды.

Алшымбай «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» дейтін халықтық қағиданы берік тұтатын кісі еді. Естуінше, арғы атасы Қазыбектен басталатын оның баласы Бекболатқа, немересі Тіленшіге ауысып, кейінгі жағы Алшымбайға тірелген биліктің бұл ордасынан, жұрт үнемі туралықты, әділеттікті ғана күтіп дағдыланған. Сондықтан да қасиетті ордаға санап, тілеулі алыс сапарға шығатындар, биден бата алып, қолынан дәм татып аттануды өзіне бақыт санайтын.

Жол жайын айтып бата тілеген Тәттімбетке, қол жаярдың алдында,

Алшымбай көңілінде түйткіл боп жүретін бір нәрсені айтып қалғысы келді. Ақ патшаның қарамағына көшкен ел, оған «әділ еді» деп аға сұлтан болуды ұсынғанда, «орыс заңын білмеймін» деп көнбеген. Әйткенмен орыс заңына түсініп жетпеген ел дау-дамайы бола қалса, дуан басыларға емес, Алшынбайға жүгінетін.

Оның жаны жек көретін нәрсесі пара болатын. Өзі бұл жайда «тал шайнап, қыл жұтқан» адам емес. Аталары да солай болған.

Бұл жағынан келгенде, патша әкімдері «түйені түгімен, биені жүгімен жұтса да тоймайтындар». Аларына келгенде, олардың табар сылтаулары көп. Құлқын құмарлықтары биыл тіпті үдеп кетіп, бірде «жанаралдың сауығу тойы» деп, одан кейін «жаңа патшаның таққа отырған тойы» деп, ел ішінен жинамағандары жоқ. Әсіресе «сойыстық» деп қой мен жылқыны, жылқыдан тайды көп жинайды. Патшаның тойына деп, бір Қарқаралы дуанынан жүзден астам семіз тай жиналған. Соларды жұрт патшаға айдатады деп ойласа, ел ішінің сұлтандары өзара бөліп алады. Бұл жемқорлыққа шыдамаған ел, Омбының әкімдеріне шағым айтса, ешбірі іске аспайды.

Енді кімге айту керек?

Әрине, патшаға!

Оған қол жету қиын.

Сондай ойда жүрген елдің де, елге жаны ашитын Алшымбайдың да тілегі қабыл болғандай, Петербургтың тойына Тәттімбет те баратын болды.

Ол елдің қалаулы және сенімді адамының бірі еді. Ана бір жылы Омбыда қазақ сұлтандарының маслихаты жүргенде, «ел қамы» дегеннен аузын ашқан Тәттімбет қана болғанын «ұзын құлақ» таратып әкеткен де, содан бері ел басына «айтса осының ғана батылы жетеді» деген ұғым туған. Алшымбай да сондай ұғымда болатын. Сондықтан, Петербург сапарына шығар алдында бата тілеп келген Тәттімбетке бірінші тапсырғаны: жергілікті әкімдердің халыққа көрсететін озбырлығын патшаға аузы жетсе сөздей, жетпесе хатпен естірту болды.

Тәттімбет бұл тілекті орындауға уәде етті.

Оның ойы, бұл жұмысты Петербургқа кіре сала қолға алу еді, бірақ, қалай талаптанса да, ауызша тіл қатудың айы табылмай қойды.

«Әне, міне» деп есек дәмелі болып жүрген кезінде той тарқауға да айналды. Бір үміті – концерт күні жүздесер болса айтып қалу еді, ол тілегі орындалғанмен, бетпе-бет келгенде батылы жетпеді. Одан кейін жолай алар жәйі жоғына көзі жеткен Тәттімбетке, енді хат беруден басқа жол қалмады.

Соны жазатын кім? Біреуге жаздыруға болмайды. Онда, «отыз тістен шыққан сөз, отыз ру елге тарап», жасырып жүрген сыры ашылып қалады. Оның арты жақсылыққа соқса игі, егер жамандыққа?..

Аржағын айту түгіл, ойлауға да батылы жетпеді Тәттімбеттің. «Батырға да жан керек» дегендей, оған да жан керек.

Ендеше, тек өзіне ғана сену керек...

Ал, сонда қалай жазу керек?

Қолының орысша бас білмеуіне Тәттімбет бірінші рет осы арада ғана қатты қапаланды.

Оның білетін хаты мұсылманша ғана. Онысы да қазақша мен татаршаның арасындағы бірдеме...

Тәттімбет осы арада қатты бір өкінішке түскендей болды. Омбыдан аттанарда Шоқанды ел қамқоры көретін ол, Алшымбай «жан адамға сездірме» дегенмен, бір оңашада Шоқанға сездіріп қойған. Петербургқа аттанғалы жиналған «игі жақсыларда», ішіне әкесін қоса, ел қамын жейтін жан жоқ деген ойдағы Шоқан, Тәттімбеттің мына сыбырына қуанып кетті де, патша атына беретін арызды өз қолынан жазуға ықылас білдірді.

Тәттімбеттің естуінше, бұрын жазылған осындай бір арызды өкімет орындары қуыстырып, кімнің қолынан шыққанын тапқан да, жазушыны жазалаған. Шоқанды ондай жазаға қимаған Тәттімбет, несі болса да өзі көргісі келіп, «былдырақтасам да бірдеме табармын» деп, Шоқан ұсынысын қабылдамады.

Енді қалам ап қағазға төнсе, басындағы әдемі ойлары, қасқырдан үріккен жылқыдай бытырай қашып, қайыруына көнер емес.

«Сонда ғой, – деп екінді Тәттімбет, – Шоқанға жаздырып ап, мұнда көшірте қойсам ғой, бұл кедергіге кездеспес едім!»

«Көшірушінің кім екенің тыққан қоймамызды оның бермеуін кім біліпті?!..» деген қауіп те кірді, оның ойына.

Содан кейін, табаны тағы да «несі болса да өзім көрейінге» тіреліп, оған «еркек тоқты құрмалдық» – «ел үшін не көрсем де бейілмін» деген қайрат қосылып, ол қалам ұстап қағазға отырды.

«Әркім білгенінше базарлайды» дегендей, Тәттімбет шалағай сауатының шамасы жеткенше, «Ғиззатлу уа хұрмат-лу ұлұғ Пади-Шайымыз – Александр Меклай ұғлы Рауманып хазратларина ғаризнама» деп бастап, хатын бір ғана мәселенің төңірегіне құрды. Ол–елдегі әкімдердің жемқорлығы және нені сылтау етуі туралы. Осы мәселенің өзін өтпейтін балтамен мыжғылаған ағаштай дөкір ғып, әрең бітірді де, патшаның

қолына тиер-тимесіне, тие қалғанда, үсінер-түсінбесіне көзі жетпеген ол беруге бекінді. Ендігі толқығаны, – хатқа қол қою керек пе, әлде «домалақ қағаз» түрінде беру ме?

Естуінше, «домалақтың», яғни қол қойылмаған қағаздың көбі аяқсыз қалады. Қол қойылса, тексерілмей қалмайды; оның екі жағы бар: іс расталса құба-құп, расталмаса сілтеген шоқпары өзіне тиіп, біреулерге қазған орына өзі түседі, ондайларды біледі Тәттімбет, оның қол көтеріп отырғандары өңкей дөкейлер. Сонда сөзі расқа шықса мақұл, ал шықпаса ше?

Осы жағдайды ойлағанда Тәттімбет сасқанынан терлеп кетті. Бірақ, ол есін тез жинап, «еркек тоқты құрмалдық» деген тиянаққа тоқтады да, несіне болса да шыдауға бекініп, хаттың аяғына «Тәттімұхаммед Қазанғапұғлы» деп іздей қалса табылатын аты-жөнін жазды.

Қазақтың ол кездегі сауатсыз билеріне патша өкіметі аты-жөні жазылған жүзік жасатып беретін. Сондайдың біреуі Алшымбайда да болатын.

Тапсырмасына қоса бата беріп аттандырған Алшымбай «керек болса, менің, жүздік мәрімді баса саларсың» деп қолына ұстатқан еді. Қалтасына берік сақталған жүзік-мөрді Тәттімбет хатқа баспады, сондағы ойы – «не ауыртпалығы болса да өзім көтерейін, қарт адамға салмақ түсірмейін!»

Петербургтан Омбыға оралған Тәттімбет, осы жайды Шоқанға айтқанда, ол қала ғұрпымен Тәттімбетті бауырына баса құшақтап, түкті бетіне тұмсығын тақай сүйді де:

– Ризамын, Тәтті аға! – деді оң қолын сілке қысып, – Патшаға жетпесе амал жоқ, жетсе тілегіңіз орындалады. Бұл әкесіндей жауыз емес, жақсы патша!

– Әкесімен қырын жүруі сен сияқты екен ғой, – деді Тәттімбет.

– Халықшыл патша, одан күтер жақсылығым көп, соның жолын қууға тырысам!

– Әмин!

– Арты не болар екен, бұның?! – деп елеңдеген Тәттімбетке:

– Тәуекел, көрерміз, – деді Шоқан, – ауыртпалыққа соғар күн туатын болса, сіздің беліңізді талдырмаспын, салмақты жағын өзім көтерермін.

Еліне қайтқан Тәттімбет, Алшымбайға сәлемдесе барып, өтінішін орындап қайтуын жасырын дәттегенде, сәуегей қарт.

– Ұл болып туғаныңнан айналайын! – деп жылап жіберді де, бауырына басып, – «бәйгеге қосқаным солқылдақ тай ма деп жүрсем, белі бекіген

бесті болып шықты ғой. Өркенің өсе берсін, құлыным! – деп бата берді.

Ендігі мәселе – хаттан шығатын нәтиже. Ол жайда екеуінің көңілінде де «не болар екен?» деген ереуіл!..

«Асарымды асадым, жасарымды жасадым» деген ұғымдағы Алшымбайдың ендігі бар тілегі – Тәттімбеттің ісінің оңғарылуы. Бұны ол, өзінің ғана емес, киіз туырлықты қазақтың ішіндегі момын көпшіліктің тілегіне санайды.

«ҰЗЫНҚҰЛАҚ»

«Қазақтың күйлерін патшаның өзі мақтапты» деген қауесет, кең даланың барлық өлкесіне найзағайдың жарқылынан да тез тарағандай болды. Таратқан қуат ең алдымен –«ұзынқұлақ».

Көптің көңілін елеңдеткен «ұзынқұлақ» Шоқанға да тым тез жетті. Осындай терминді алғаш кім шығарғанын қанша зерттесе де, ол әзірге таба алған емес. Оның ойынша, кім шығарса да, «бұл тарихтық, философиялық, тұрмыстық мәні терең термин». Тарихтық мәні: қазақтың өткен өміріндегі елеулі оқиғалардың бәрін кейінгі ұрпақтарға бұлжытпай жеткізіп келе жатқан хабаршы осы «ұзын құлақ»; философиялық мәні: жеке адамдардың қысқа құлақтарынан құралатын бұл хабар, құлаққа құлақ жалғаса келе, өлшеусіз созылып, мөлшерін шамалап болмайтын, кең даланы түгел орап жатқан керемет бір ұзынға айналып кеткен; тұрмыстық мәні: мектебі, телеграфы, баспасөзі, өнердің өзге құралдары жоқ қазақ даласы, егер, осы «ұзынқұлақ» болмаса өз тіршілігінде және дүние тіршілігінде нелер болып жатқанын қайдан білер еді?!.. Бұрын болған, бүгіндер болып жатқан тіршілік оқиғаларының кейін өсіре, кейін өшіре хабарлағанмен, солардың көмескі болса да ізін сақтайтын осы «ұзынқұлақ». Шоқанның ұғымында «ұзынқұлақ» деген – халықтық құлақ. Бұндай құлақ барлық халықта да бар сияқты. Бірақ, халық болғаннан бері сауатсыздықтың тақсиретін қатты тартып, өз құлағынан басқа хабаршысы болмаудан ба, әлде, салынып алудан ба, қазақтың «ұзынқұлағы», Шоқанға өз елдерінің құлақтарынан да ұзынырақ сияқты...

«Патша қазақ, күйлерін мақтапты» деген «ұзынқұлақ», кең даланың аспанын түгел құрсап алған бұлттан ойнаған найзағайдан барлық жерде жарқ-жұрқ, жалт-жұлт етіп жатқан шақта, Омбыға Петербургта шығатын «Северная пчела³⁹» газетінің эрмитаж концертін жоғары бағалаған номері де жетіп келді. Номерде орыстың сол кездегі атақты ориенталисы⁴⁰ белгілі тіл маманы, қазақ, тұрмысының білгірі Владимир Дальдің «күй теңізі» аталатын мақаласы қазақ даласының ән-күйге ерекше байлығын баяндай келе, сол үлкен өнердің өкілдері: Дәулеткерей Сығаеттың және Тәттімбет Қазанғаповтың күй тартуға өте шебер адамдар екенін шұқшия талдап, мақала аяғын: «Өнерпаздар государь императордың өз қолынан шеберліктеріне лайықты алтын медаль алысты!» деп бітіріпті. «Ұзынқұлақ» хабарынан да қуанған Шоқанның, газет мақаласын оқығаннан кейінгі шаттығында шек болған жоқ. Оны ерекше шаттандырған нәрсе қазақ күйін патшаның, өз құлағымен естіп, өзі алақан соғып, күйшілерге өз қолынан алтын медаль тапсыруы.

Бұл Россияның сол кездегі «көзі ашық» аталатын қауымының, олардың ішінде Шоқанның екінші Александрға ең биік романтикалық көзбен қарайтынын білеміз. Олардың естуінше, бұл патша балалық шағында, орыстың сол кездегі көркем әдебиетінде сентименталист атағы жайылған көрнекті ақыны – Василий Андреевич Жуковскийдің тәрбиесінде болған,

сондықтан, оқыған көпшіліктің мөлшерлеуінде, екінші Александрдың нәзік жанды адам болуға тиіс, оның Россиядағы крепостнойлық правоны жою шарасына кірісуі де, осыған байланысты болу керек.

«Эрмитажда Россиядағы отар елдердің ән-күйлерін тындауы да сондықтан емес пе екен, – деп жорамалдады Шоқан іштей музыкаларын бағалағанда, өздерін де бағаламас па екен олардың?.. Оның арты Россия ұлттарының өзара теңдесуіне соқса тамаша болар еді-ау!..»

Шоқанның өзі жалпы музыканы, оның ішінде қазақ музыкасын ерекше сүйетін адамның бірі еді. «Туғанда дүние есігін ашады өлең» деп Абай айтқандай, жалпы қазақтың бала туғанда «шылдақана» аталатын сауықты ән-күймен өткізетіні мәлім. Сол сауық Шоқан туғанда да жасалып. Зейнептің бірінші перзенті ұл болуын хан тұқымы және елі болып зор қуанышпен қарсы алып, қалжасына бие сойып дегендей, шылдақананы ұлан-асыр ғып жасаған.

Баланың құлағы үнді қырқынан шыға ести бастайды деседі. Шоқанның құлағы үнді неше күннен кейін естігенін кім білсін, қашан естісе де құлағына шалынған алғашқы үн, бізге белгілі – Күнсұлудың (Күнтай) аузынан шыққан әлдилеу.

Сондықтан да есін біле Шоқан оны да шеше көріп, атын атамай, «Күнтай апа» дейтін еді. Күнтай бірсыпыра әнші болатын. Есі кіре бастаған кезде де, Шоқан оның ән құшағына бөленіп қалғитын...

Шыңғыстың сол бір тұстағы ордасынан әнші, күйші жыршы дегендер арылмайтын еді. Олардың үніне де бала шағынан құлағы қанған Шоқан, оқуға аттанғанша өлеңші, күйші болам деп те біраз талпынды; бірақ қабілеті жетпегендей, босқа әуреленді: әнге үні келіспеді, күйге саусақтары оралымсыз болды... Біреулер бұны, хан тұқымына ән-күй дарымауына жорыды. Онысы бекер сияқты, егер рас болса, Шыңғыстың бірге туған інісі Қанқожа неге бармағынан бал тамған күйшілердің бірі?!..

Әнге, күйге олақтығын өз басының дарынсыздығына жорыған Шоқан, ауылынан оқуға аттанарда бұл тілегіне жете алмай арманда кеткен еді.

Кадет корпусында музыка сабағы да жүретін еді. Шоқан оны да ынтамен оқып, корпусты бітіргенде музыкалық сауаты кадет болып шықты. Сол білімін іске асырмақ болып, Атбасар жәрмеңкесіне жиналған әнші, күйшілердің өнерін нотаға түсіріп те байқады. Өзінше, тәп-тәуір жазған сияқты. Соны корпустағы оқытушысы – Вагнердің өңдеуіне берермін деп ұйғарғанда, «құдай ұрып» дегендей, қолжазбаларын, сүгіреттерін ұрлаған жауыз, ноталарын қоса әкетті...

Сол өкініші кеудесінен кетпеген Шоқан Омбыда қолына түскен әнші, күйшілердің өнерлерін, шамасы келгенше өзі, шамасы келмегенде Вагнерға нотаға түсіртетін еді. Бірақ, Омбыға ондай өнерпаздар аз келетіндіктен,

мардымды ештеңе құрала қоймаған.

Сөйтіп жүргенде, жаңа патшаның таққа отыру тойына баратындардың ішінен Тәттімбетке кездесе қалды. Оның ойнаған күйлеріне қарағанда, бұған дейін күйші көріп жүргендердің бәрі түкке тұрмайтын сияқты. Соны көрген Шоқан, «шіркін, Петербургтағы музыка шеберлері тыңдар ма еді, бұл ойнауды?!..» деп арман еткен еді.

Міне сол арманына жетті. Қазақтың күйлерін патшаның өзі ұнатып, күйшілерге сыйлық бергізуі, – қазақ күйлерінің абыройы аспанға ұшуы...

«Шіркін, енді осы ұшқан абыройды, биіктетіп, кеңейтіп әкетсе!..»

Шоқан осындай тәтті қиялға ғарып болып жүрген күндерде, Петербургқа кеткен жолаушылар да Омбыға оралып қалды. Олар жеткенше «ұзын құлақтан» естіген, газеттен оқыған хабарларға, көргендердің ауызша әңгімелерінен молырақ қанармын деген ойда еді ол, бірақ күткені болмай қалды оның. Жолаушылардың Петербургта күйшілерге қарсы тұтанған қызғаныш оты сену орнына дауылдай түскен еді, сондықтан «патша еледі» деген абыройды қиғысы келмеген олардан Шоқан:

– Ие, қалай болды өзі?! – деп өзеурей сұрағанда:

– Жәй, әншейін, желікпе көңілдің ісі де; әйтпесе, қыра қойған ештеңесі болған жоқ, – дей салысты.

Бұл «нем құрайды» сөздеріне Шоқан оншалық ренжи де қойған жоқ. Несіне ренжиді?.. Қазақтың «шонжар» аталатындарының басым көпшілігі әнді еріккеннің ермегіне санаған, сондықтан да «ерінбеген етікші, ұялмаған өлеңші болады» деген мақал шығарған, ал күй атаулы оларға «бақсының бал ашатын сарыны» сияқты бірдеме. Сондықтан да кей шонжарлар «тұқымымыздан әнші, күйші шықпады» дегенді мақтан көретін.

Ал, қарапайым халық ше?

«Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер денен»–

деп,

«Бала туса күзетер шылдақана.

Шуласып өлең айтар сонда және»–

деп,

«Біреулердің кісісі өлсе қаралы ол,

Қаза көрген жүрегі жаралы ол.

Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,

Зарланып неге әнге салады ол?!»

деп, данышпан Абай айтқандай, қазақтың тууы мен өлу арасындағы өмірі түгелімен ән-күйге бөленіп өтпей ме? Өмірінде кездескен нелер қуанышты және қайғылы оқиғалардың айқын ізі тек ән-күй мен аңыздарда ғана қалмай ма? Өз өмірі ән мен күйге бөленген қазаққа, ата-бабаларының ән-күйлері «ұзынкұлақ» арқылы жетпей ме? Олардың өз ән-күйлерін кейінгі ұрпақтарға «ұзынкұлақ» алып ұшпай ма? Ендеше, халықтікі емес пе, «ұзын» аталатын құлақ? Ал, «қысқа» дегені күнделік тойғанына мәз болатын тоғышар топастардікі емес пе?

Құлақтардың жалпы жайы осылай болғанмен, қоғамдық тұрмыстың әрі түйесінде де «ала», «кұла» дегендері барлығы сияқты, қысқа құлақтылар ішінде де, өзгелерінен аз да болса түрігіректері болмайды емес, сондайлардың біреуі Шыңғыс еді. Жас шағында қазақтың, орыстың музыкалық құралдарын ойнауға әуестенген ол, домбыраны, гитараны, мандалинді, сырнайды жап-жақсы үйреніп, кейбіреулеріне даусын да қоса бастаған. Сондайға үйірін естіген, егде тарта діншілдікке салынған шешесі – Айғаным, жасырып ұстайтын құралдарын бірде көріп қап, бәрін де көзінше қиратып, сынықтарын отқа жаққан. Содан көңілі қайтқан Шыңғыс, шешесі өлген соң да жолай алмаған. Бірақ, оңашада әсем ән, тәтті күй дегендерді тыңдаудан қашпайтын. Той сапарында да сол салтына бағып, өз күйшісі Тәттімбетке де, Бөкей күйшісі Дәулеткерейге де жеке жолғасқанда күйлер ойнатып рахаттанатын, кейде екеуін егестіріп те көретін; сондағы бағасы әділ боп, біреуін «хан тұқымынан шыққан» деп, біреуін «жол серігім» деп ешқайсысына жан тартпайтын.

Ол осы әділеттігіне Омбыға оралғанда да бағып, қай күйшінің несіне сүйсінгенін жиналған жұртқа айтып берді.

Той сапарында көрген-білгендерін Шыңғыстан басқа түгелдеп баяндай алғандары болған жоқ. Олардың бар айтатыны «тамаша, керемет!» деген сияқты үстірт мадақтау ғана болды. Несімен тамаша, несімен керемет екенін біреуі де байыптап бере алмады.

Петербургтан аттанар алдындағы бас қосқан мәжілісте бәрінің бір ауыздан пәтуа қылғаны, елдеріне орала, орыс өнерін мақтау, халықты сол өнердің қайнар бұлағы – орыс оқуына шақыру еді. Қайту жолының үзеңгісіне аяқ сала, ол уәделерінен ең алдымен өздері тайып, Омбыға келе, «ал, кәне, қайсыңның, балаңды жазайық» деген сұрау туғанда, біреуі де «менікін» дей алған жоқ.

Тойдан Гасфорт та аса көңілді қайтты. Ең алдымен оның мансабы жоғарылап, генерал-полковниктік даражаға жетті. Оның үстіне,

«адъютант» лақабы қосылып, патша сарайына еркін кіру правосына ілекті; оның үстіне, көгілдір жолаққа (лента) қадалған әулие Владимирдің екінші даражалы ордені берілді; оның, үстіне алтынмен үш мың сом ақша сыйланды... Осынша құрметке көңілі судай тасыған Гасфорт, алғашқы дақыртпен Омбыдағы қызметін уақытша атқаруға қалдырған генерал-лейтенант Александр Михайлович Павловскийге хат жазып, арнайы шабарманнан беріп жіберді; жаңа императордың таққа отыру тойының жалғасын қазақ, даласында да еткізу қамына кірісуді бұйырды. Павловский жорықтық жабдықтардан басқаға шорқақ адам еді, сондықтан Шоқанды жақсы білетін ол, бұл шараны іске асыруды ұйымдастыру жағын соған тапсырды. Ұсынысты қабыл алған Шоқан, бұл жайда жасаған жоспарын Павловскийге бекіттіріп ап, ұйымдастыру істеріне кірісті.

Оның жоспарында той қалың қазақтың арасында өтуге тиісті, сондағы өз қалағаны – Бурабай тауының бауыры. Оны таңдауы: арғы атасы Абылайдың хан көтерілген жері, бергі атасы Уәлінің хандық құрған мекені болғандықтан, ол мекеннің тарихы және көркемдігі туралы нелер әдемі аңыздар естігендіктен өз көзімен аралап көруге мейлінше ынтық еді.

Сол ынтығының басылу сәті түсіп, Павловский мақұлдаған жоспарды, Петербург сапарынан оралған Гасфорт та ұнатып, дуан бастықтарына нұсқау хат жазылды да, Бурабай тауында бастары түйісетін жұртты иіріп-жусату ісі Шоқанға тапсырылды.

Омбыдан Бурабайға баратын жол сан тарам, солардан алғашқы ұйғарылғаны: Баянауыл, Қарқаралы, Көкбекті дуандарын аралай отырып, қайтар бетте Шыңғысты бөктерлей, Аягөзге соғып, одан Балқашты сағалай жортып, Шерубай Нұрасы арқылы Есілге құлап, жолшыбай Ақмола мен Атбасарға түсіп, одан «Құлаайғырды» жайлап отырған туған еліне бару, Бурабайға той тақалған кезде ғана келу еді. Сонда ол сібірлік қазақтардың алты дуанын түгелге жақын аралап түседі. Өйтуіне уақыты жетеді. Алғашқы жоба бойынша, Орта Азияны аралау сапарына ол биылғы күзде жетуге тиісті еді. Патшаның ұйғаруы басқаша болған. Ол қарамағындағы материалды екшелей келе, әуелі әлі толық меңгеріп болмаған Жетісу өлкесін тағы да барлап қайтуды, сол кездің белгілі саяхатшысы – Петр Петрович Семеновке тапсырып, тойы тарқай аттандырған. Омбыға Шыңғыстармен бірге келген Семенов, жұмсалған жолынан алдағы көктемге дейін оралмақ болып әуелі Семейге, одан өрі Жетісуға бармақ болған. Шоқан екеуі Семейге дейін бірге бармақ болған. Шоқанның Орта Азия сапарына Семенов орала шықпақ.

Шоқанның осындай жол жөнін кенеттен естілген бір «ұзынкұлақ» бөлді де жіберді, ол – бізге осы кітаптың «Сәтті сапар» аталатын тарауынан аты мәлім Қожық қызы Нарғыздың әдейі суға кетіп өлу хабары еді.

«Білемін» деген әлдекімдердің айтуынша, бұл бүкіл «Уақ» аталатын елдің қабырғасын қатты қайыстырған оқиға болған; бұл жайда ақындар жоқтау жырын шығарған, сол бір тұста Орта жүздің ең күшті қобызшысы

танылған Сіргелі Уақ Дайрабай: «Қапыда өтті-ау қарындас!» және «Суға кетті-ау, Еркетай!» деген керемет күйлер шығарған; оларды тыңдаған жанның «иманы қасым» боп, «құйқа тамыры шымырлайды» деседі.

«Бұл өлімге бас айыпты өзіммін» деп санаған Шоқанның құлағына алыстағы жырлар мен күйлердің аңыраған зары талықси естілген сияқтанды да тұрды. «Қайтейін енді... Қожықтың ұрлығынан, зорлығынан қалың ел зар илемеді ме?! Әкемді тоқтатам деп ең, сен тұрдың ба уәдеңе? Жоқ...» – деп ойлады Шоқан. Әйтсе де ол өз құлағымен естімей, оқиға болған жерді өз көзімен көрмей дегбірі қалмады, сондықтан. Бурабайға бару сапарын өзгертпек болды.

Бастапқы бару сапарын да жасаған өзі еді. Ондағы ойы, той жабдығын ұйымдастыруды сылтау ғып сібірлік қазақтардың дуандарын еркін аралап көру еді. Енді Нарғыздың тағдырына байланысты, сапарды өзгерту керек. Бірақ, оны істеу оңай емес, генерал-губернатор мақұлдап қойған. Не дәлел табу керек оны өзгерту үшін?

Шоқан бір ғана дәлел тапты да, Гасфортқа естіртті.

– Шешем қатты ауырып қалған екен, – деді ол, – тығыз шапқыншы жіберіп, тез келсін депті.

Мұнысы бекер сылтауы емес еді: кейінгі кезде тым етейіп кеткендіктен бе, әлде Шоқанның, жоламай жүруіне жаны күйзелгендіктен бе, – соңғы бірер жылда Зейнептің жүрегіне қыспа пайда болуы рас та. Кейбір қаттырақ қысыла қалғанда, оның басына «жүріп кетем бе» деген қауіп те туатын.

Петербургтан оралған Шыңғыстың Жайнақты ертіп аулына асығыс қайтып кетуіне де, «бәйбіше төсек тартып қалды» деген хабар алуы себеп болған. Барса, Зейнептің ондай ұстамалысы болып өткені рас та екен, бірақ, қазір тәуірленген екен.

Шыңғыстың «Қанашжан үйге ұзақ жолмен орағытып кететін болды» деген хабарына, оны сағынып жүрген Зейнеп қатты ренжіді де:

– Бар, әл үстінде жатыр деп хабарла, сонда қалай келмес екен! – деп қос атпен Абаны және Жайнақты жұмсады.

Енді қалай бармасқа?..

Шоқанның әкеден шешеге бейімін жақсы білетін Гасфорт, амалсыз ризаласты. Оның тек қана айтқаны: «Әлдеқалай той емес, государь императордың тойы. Ел де, Петербург та құлақтанып қалды. Шешен, тек, аман сауықсын. Барып көңілін жұбат та, Бурабайға тез жетіп, тойдың ұйымдастыру жабдығын тығыз қолға ал!»

Шоқан «мақұл» деді де, қасына жалғыз Жайнақты ғана ертіп, асығыс жүріп кетті. Мақсаты Қызылжардан әрі Есілді бойлай отырып, Қожықтың мекені Меңзейге соғып, Нарғыздың жай-күйіне қанбақ та, «Алакөл-Салпық» аталатын мекен арқылы, «Құлаайғыр» өзенін жайлап отырған аулына соқпақ. Шоқанның Нарғыз туралы ойын білмейтін Жайнақ, оның Құлаайғыр жайлауына Омбыдан төте кетпей, әуелі Қызылжар келіп, одан Есілді өрлеуіне түсінбей, мәнін сұрап еді:

— Онда жұмысын, .болмасын, жүрген жаққа жорта бер! — деген кесімді, қысқа жауап қайтарды.

Жайнақтың соңғы кезде байқауынша, балалық шағында икемшіл, жұғымды Шоқан Омбыға келе кекір мінезді болып кеткен. Бет алған ісінен қайтпайды, өзінікі ғана жөн, өзгелердікі қисық сияқты. Сол мінезін білетін Жайнақ тіл қайтармай, беттеген жағына салпақтап ере берді...

КҮЙДІҢ КҮШІ

Есіл бойын өрлеп келе жатқан Шоқанға ат жүрісінің жолы жырақтай күңіренген күйдің алыстан талмаусырай естілген үні жақындай түскен сияқтанды.

Жайшылықта жадыраңқы ол, бұл бетінде жабырқаңқы. Жолшыбайғы елге жай-күйін білдіргісі келмеген ол, киімдерін де жарқыратып, жорық формасында жобалғы, қоңыр дүрсін келе жатыр.

Бұл сапарының жайын өзгелер түгіл, ертіп әкеле жатқан жалғыз серігі – Жайнаққа да айтқан жоқ. Әскерлік чині әзірге корнеттіктен аспаған ол, жоғарғы чиндерден үміт еткенде, бір қызығатыны: майордан жоғарғыларының қарамағында, ең кішісі денщик аталатын күтушілерінің болуы еді. Сондай біреу өзінде де болуын арман етіп жүрген шағында, «кұдай айдап» дегендей, Жайнақ келе қалды. Ол бұрынғысынан да ысылып, қазір «бір сырлы, сегіз қырлы» дегендей, жүзіктің көзінен өтетін жылпос болып апты. Әрі бірсыдырғы домбыра да тартатын, өлең де айтатын серілеу, оның үстіне, аяқ астынан қалжың табатын күлдіргі.

Омбыға Шыңғыс ертіп әкелген Жайнақты, ол Петербурға аттанғанда, өнеріне қызыққан Шоқан қасында қалдырды да, қаланы жатырқап, қайтқысы келгенмен, «әкеммен бірге келдің бірге кетерсің» деп босатпады.

Жайнақ, Шоқанның Есілді өрлей сапар шегу жайын да іштей жорамалдайды: «Шоқан Қожықтың сіңір қара қызына қызығып қапты дейді» деген хабар, оның Атбасар жәрменкесінде жүрген шағында дүңк ете қалған. Сонда жұрт:

«Төре – төбет сияқты, оған ұрғашының бәрі бір бас» деген рас екен-ау!... Әйтпесе, Қожықтың қанішер қара қаншығына қызығар ма еді?! – деп таңданысқан.

Шоқанның Айжанды әурелеуін аң құмарлыққа санаған жұрт, Нарғызға қызығуын да сондай қылығына жорыған. «Сол қыз суға кетіпті» деген қаңқуды Жайнақтың құлағы да шалған. Одан кейін Нарғызға арналып шыққан ән-күйлер де жетіп, ондайға әуесқой Жайнақ кейбірін өзі де орындайтын болған. Мысалы, «Дайрабай кобызшы шығарыпты» деген күйлерді әлдекімнен үйреніп ап, домбыраға тәп-тәуір дыңылдататын, Шоқан бұл күйлерді ең алғаш Жайнақтан естіген. Сонан соң Нарғызға арналған жоқтау жырлар мен күйлерге құлақ түре бастап ақыры бұл қайғылы оқиғаның ізін қууға соққан.

Шоқанның бұл оқиғаға неге елендеу себебін, Жайнақ қанша ойланса да таба алмайды. Жолшыбай тұнжырап келе жатуына қарағанда, – «бұл елімге іші аши ма?!» деген де ой көп кетеді. «Неге?» деген сұрауына жауап таппайды. Несі болса да жүре, бара көруге бекінеді...

Жайнақпен шүйіркелесе қоймағанмен, Омбыда да, одан аттанғаннан кейін де, Шоқан өзі мен өзі іштей үздіксіз кеңесуде. Өзімен емес-ау, Нарғызбен...

Ана жылғы Атбасар жәрменкесінде жалғасуларынан кейін оның Нарғызды көруі, шығыс сібірлік сапарынан оралғаннан кейін Омбыда.

Бұл Омбыдан келген бір рота әскердің қапысын тапқан Қожықты, оның тоғыз ұлын түгелімен байлап ап, бәрін солдаттың жайпақ арбасына тұтастыра таңып Омбыға әкелген шағы еді.

Сонда үкіметтен қорыққан ағайын-туыстан, дос-жараннан, құдандадан ерерлік ешкім табылмағанда, «өлтіріп кетпесеңдер қалмаймын» деп жалғыз Нарғыз ғана ерген. Жұдырық, мылтық, тілдеу сияқты ешбір қорқыту батыр қыздың бетін қайтара алмаған; ол алғашында жортқан арбалы аттардың шаңына ілесіп, өкпесін қолына ала ұшқан да отырған. Соны көріп, әрі ерлігіне сүйсінген, әрі аяған рота командирі, бауырлары мен әкесін таңған арбаға мінгізіп алған. Сонда әкесі:

– «Қыз да болса нар болсын» деген тілекпен атыңды «Нарғыз» қойып ем, балам. Үмітімді ақтадың. Ендігі ескертерім: жауға жалбарынба, намысыңды таптатпа!..– деген «кесінің сол сөзі тасқа шапқан таңбадай бекіп қалған. Сондықтан да хан тұқымын жауына санаған ол, тұтқындар Омбы абақтысына қамалғанда, «кілті соның қолында» деп естіген Шоқанға жолықтастан кеткен.

Әкесі, бауырлары «Итжеккенге» айдалуға бұйырылғанын естіген Нарғыз, олармен бірге кетуге де бекінген еді. Бірақ, ол ниетіне жете алмай, тұтқындар белгісіз бір уақытта айдалып кетті де, іздерін сипалаған Нарғыз әлдеқалай жүргіншілерге еріп амалсыз мекеніне қайтты.

Шоқан оның Омбыға келгенін естіген жоқ. «Ұзынқұлақ» – «осында» деген хабарды жеткізгеннен кейін, «өзі келіп жолығар» деген үмітпен жолықпай жүрді де, кейін іздеткенде жоқ боп шықты. Шоқанның Қожық тұқымына қалай қарауын естіген үй иесі, Нарғыздың жөнін айтпай, «осында қонып жүретін еді, кенет жоғалды, қайда кеткенін білмеймін деді. Шоқан, тек, «қайда кетеді?!» деген ойда қалды.

Туған жеріне жөн тартқан Нарғыз, бетімен қаңғырған жоқ. Соңғы жолыққан сәтте, әкесінің «бата бұзба, балам. Екі аруақ бір құдайға шет болма!» деген сөзі құлағында қалған еді. Онысы «Медебай – Қожық» атанып жүрген шақтарында, «Керейдің кер азуы» Шағалақ керей – Ертісбайдың Медебайы деген кісі, Нарғызды кішкене күнінде Құлғара дейтін баласына атастырып қойған. Оның кескін-кейпі сіңір-қара болғандықтан, елі «Құлғара!» деп, сол есіммен атап кете барған. Қылық-мінез жағынан да дөрекі болып ескен. Сол жайларын естіген Нарғыз бой жете, Құлғараға «бармаймын» деген сөз шығарған. Медебай бұл кезде өлген. Өмірлік дос болып өткен Медебайдың аруағын сыйлайтын

Қожықтың Нарғызға «бата бұзба» дейтіні содан да.

Нарғыз Медебайдың аруағын сыйлаған жоқ, әкесінің сөзін сыйлады; сондықтан, Омбыдан еліне беттеп келе жатқан жолында, «Шалғақ шұбары» аталатын деңгейлес Кіндікті көлін жайлап, қаннен-қаперсіз отырған Медебай аулына түсе қалды да, қаннен қаперсіз отырған Құлғараға:

– Ырғап-жырғап ұзатылар күнім жоқ, қаралы басымды қақырайтпай, түн жамылып кел де, ырың-жырыңсыз алып кет! – деді.

Тигісі келмей жүргенін естіген Құлғара, Нарғыздың тапсырғанын бұлжытпай орындап, «келмейді-міс» деген Нарғыз, ел-жұрттың ойында жоқта, Медебай үйінің келіні бола кетті.

Бірақ, ұзаққа созылмады бұл келіндік. Құлғара ауыл-аймағына «ақ қабақ» атанған ашуланшақ, долы жігіт болушы еді. Нарғыздың өзі келген қадырына қарамаған ол, аз күн отасқаннан кейін, қыз күнінде менсінбеуін бетіне салық қып, қымс етсе тілдеуге, келе-келе қол жұмсауға айналды.

Ауыл тәрбиесінде өскен Нарғыздың ұғымында, ері не істесе де, көне беру керек. Сол ұғыммен Құлғараның тілі, қолы тиюіне көне берер ме еді, қайтер еді, егер намысына қатты тиген бір жағдай бола қалмаса!

Шағалақ ол кезде, іргелес кеп қонған орыс поселкелерінің үлгісімен қыстау салып, зәулім қалың ағаштық ішінде отырып, үйлерін шымнан қалайтын. Жаз жайлауға шығатын ауыл, ала қыстай шым үйде тұратын. Осындай бір үй, үлкен шаңырақта қалған Құлғарада да болатын. Одан басқа Шота, Шотбай дейтіндерінің еншісі бөлек, ені басқа.

Биылғы күз, ауыл қыстауына қонған шақта, Құлғара мен Нарғыз бір мәселеде қатты керкілдесе қалды. Оған себеп: Медебай қартайған шағында қыздай тоқал алып, кешікпей ұл көрген де, «Сексенімде туды» деп атын Сексембай қойған. Содан кейін тоқал тағы бір ұл туғанда, «менікі емес» деп, «сасық иісті құлдардың бірінен» деп санаған Медебай, атын «Бүксік» қойған. Ел ол баланы «Мүк» деп атаған. Жұрт аузы не демейді: біреулер «құлдың емес, Құлғараның баласы» деп, біреулер «Шотбайдың Сауытбегінің баласы» деп, әркім әр саққа жүгірткен.

Осы қауесет құлағына шалынған Нарғыз, оңашаланған бір шақта, Құлғараға «шыныңды айт!» деп қысып, арам болғандықтан ба, жаладан қысылғандықтан ба, – жауап бере алмаған Құлғара, машығына бағып, «қоясын, ба, жоқ ма?» деп өршеленген де, Нарғызды тұра сабаған, және жәй сабамай, «айдауға кеткен әкеңнің аузын...» деп сабаған. 15 ұл сөгу Нарғыздың намысына инедей қадалған. Оның есіне әкесінің «намысыңды таптатпа!» деген сөзі түсіп кеткен. Қатты кектеніп қалған ол Құлғараға...

Ал сол кегін қалай қайтару керек?

Нарғыз ұзақ ойланған жоқ: күз шым үйде ері мен екеуі ғана қонып, өзге жандары кигіз үйде жататын еді. Шым үйдің пешіне қойдың қыйы жағылатын. Нарғыз іңірде қыйды пешке толтыра тұтатты да, Құлғараның ұйықтар алдында сусындайтын қымызына меңдуананың суын қатып, есінен тана сұлаған ерін төсегіне сұлата жатқызып, өзі сытылып шыққан қалпында пештің мұржасын сыртынан жауып тастады.

Ендігі жәй мәлім: шала жанған қидың иісінен ерінің сеспей қататыны анық. Құлғараның соны көрген туыстары, әрине, бұл өлімнің жаласын Нарғызға жабады. Жапса-ақ жәй жібермей азаптайды, өлтіреді...

Ендеше не істеу керек?.. Әрине, қашудан басқа жол жоқ. Қашқанда қайда барады?..

Нарғыз саспады. Ол арада іргелес отырған қазақ-орыстардың қазақша Ақжар, орысша Петровка аталатын станицасы бар. Қазақтардың, олардың ішінде, Нарғыздың естуінше, әділеттік орыстан шығады, олар не істесе де заңға сүйенеді. Ал, намысы қозған қазақтың қаталдығы қасқыр сияқты: қанын сорғалата, тірідей талап жеуден шімірікпейді...

Осындай ойға келген Нарғыз, түн жамылды да, Ақжарға зытып отырды. Артынан қуған қазақтар ізін ғана сипап қалды. Жолығып шынын айтқан Нарғызды орыстың жергілікті әкімдері «не десе де сот шешер» деп Омбыға жылдам жөнелтіп жіберіпті. Омбы оны «ісі ақталғанша» деп абақтыға жатқызыпты.

Шоқан бұл кезде Шығыс Сібірде жүреді. Ол Омбыға орала, тұтқындар ісін бақылауды қолына алып, өзі жоқта не жаңалықтар болғанын қарастырғанда, Нарғыздың қылмысты ісі сопаң етіп шыға келді.

Ісімен танысқан Шоқан Нарғызды көруге ынтықты. Ол үшін, генерал-губернатордың кеңсесіне келтіруді лайықсыз көрді де, Батыс сібірдің прокуроры – Верберьдің кабинетіне шақыртты.

Нарғызды кабинетте көргенде Шоқан шошып кетті: ең алдымен киімсымақтан үстіне ілгені жалба-жұлба жыртылған, әрі баттасқан кір жалғыз кенеп көйлек, денесі әр жерінен жылтырап көрінген, оның ішінде не киім бары белгісіз; Шоқанның естуінше, қазақтар қылмыстыға, әсіресе, әйелге қара құрымнан жасаған «кебенек» атты масқаралау киімін орап, қара есекке я қара сиырға теріс қарата міңгізеді екен де, елді аралатады екен деседі. «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деген мақал содан қалған: Нарғыздың үстіндегі мына көйлегі де дәл сол кебенек! Кебенек ішінен Қаусай көрінген оның денесі, жамылтқы ішінен елестеген – тірі аруақ!.. Бет бейнесіне қарағанда, бар сүйегін сыртынан санап аларлық. Қылқиған мойны, қозғап қалса үзілгелі тұрғандай!..

Оңаша кабинетке кірген Нарғыздың осындай қалпын көзі шалған Шоқан сөзді неден бастарын білмей:

– Отыр, Нарғыз! – деді күрең былғарыдан жасалған жұмсақ креслоны нұсқап.

Шоқанның шақыртқанын білмеген, әлдеқалай кезігуіне таң қалып, оған деген іштегі бар кегін, көз жанарынан атқылай қараған Нарғыз:

– Мен отыра-отыра шаршаған кісімін, төрем. Түрегеп тұру да жетеді маған. Айтарың болса, осылай тұрып-ақ тыңдаймын, – деді отты көздерін ойнақшытып.

Не десін Шоқан оған? Бәрі белгілі, бәрі түсінікті... Оның аузына түскен сөз:

– Көргім келген еді де, Нарғыз!..

– Көрсен тұрмын, міне! Түрім де, тіршілігім де осы! Тағы неменемді көргін, келіп еді?

– Ештеңенді де. Ендігі көргім келмейтіні – өлімің.

– Қалай тірі болады дейсің бұл күйімде...

– Егер тұтқыннан босатса ше?.

– Қалай?

– Оның тетігі қолда.

– Қайда бар дейсің сонда?

– Оны тіршілігің көрсетер.

Тіршілік бар ма менде? Алдыңда қаңқа тұр демесең, мен қабірде жатқан кісімін.

– «Содан босатсам» дедім ғой?

– Босатпа, төрем!

– Неге?

– Мен өлмесем, сен өлесің!

Шоқан қарқылдап күліп жіберді.

– Неге күлесің, төрем?

– Сөзің қызық та.

– Түк те қызығы жоқ. Мен босансам, сен өлесің.

– Неге, қалай?

– Немене сен оқ етпейтін, қылыш кеспейтін, отқа күймейтін, суға батпайтын біреу ме ең?..

– Ал, ерегістім, онда! – деді Шоқан, – босаттырам сені! Содан кейін білгеніңді қыл! Қазір жатқан жеріңе қайтасың. Тез босайсың.

Әкесі мен ағаларын абақтыға алдырғаннан кейін, Нарғыз Шоқанға деген махаббатын сөнді деп санайтын еді, сондықтан іштей, «шіркін, сәті түсіп кездесе ғап, жарып өлтіріп, қанын ұрттар ма едім!» деп арман ететін. Шоқанды көре, сол арманына жетудің сәті түсе қалған сияқтанды. Екеуі Веберьдің кабинетінде кездескен шақта не істерін білмеген Нарғыздың ойы балқыған қорғасындай толқып кетті. Бірақ, бұл арада қолданар қаруы жоқ...

Көп кеңесуде мән жоғын көрген Шоқан:

– Әзірге осы «сыйыңмен» бара тұр, – деді көз қарасымен ішіп-жеген Нарғызға, – абақтыдан босана салысымен жолық. Үсті-басыңды бүтіндейін. Сөйлесетін сөздер бар...

Тағы да жолығу сәті түскелі тұрғанына көзі жеткен Нарғыз, Шоқаннан ажырай оны өлтіру жайындағы ойына құныға түсті. Екінші жолығарда қойнына пышақ тыға келеді де, қапыда талмау тұсынан сұғып алмақ. Аржағында не күйге ұшыраса да мейлі. Ол өзін «бәрібір өлікпін» деп санаған адам...

Шоқанмен жүздескенше өлтіру ниетінен таймаған Нарғыз, кескінін көріп, лебізін естігеннен кейін, жүрегіндегі оған деген махаббатын тағы тұтатып алды да, қаншама сөндіргісі келгенмен әлі жетпей қойды, махаббат сену орнына өрши түсті. «Бұның арты не болады?» деген ойды санасына салмақтап көрсе, аспандағы ай мен күннің, я жұлдыздардың біреуіне қол созған сияқты арман!..

Ендеше несіне дәмеленеді?..

Қалай ойласа да дәмесі үзіле берген Нарғыз, жүрегінде лаулаған махаббат отын сөндіруге, елімнен басқа себеп таба алған жоқ.

Ойы осыған тірелген Нарғыз қастық жасауға Шоқанды қимады да, былайша көрінуді мағынасыз санап, абақтыдан босана қалса өлуге бекінді.

Бірақ, қайда, қалай?

Құлағына еміс-еміс тиген хабарға қарағанда, туған ағаларының біреуі Есқара, Итжеккеннен қашып кеп, елінде тығылып жүрген сияқты. Нарғыздың соңғы арманы сол ағасын көріп, айдалған әкесі мен өзге ағаларының жәй-жапсарын есітіп, өмірімен содан кейін қоштаспақ болды.

Ол абақтыдан көп кешікпей босады да, Шоқанға емес, ана жылы әкесі мен ағалары Итжеккенге айдаларда түскен үйге барып, еркектің ескі-құсқы киімін тапты да, Қызылжарға баратын әлдене жолаушыға еріп жүріп кетті. Нарғыздың босанғанын біліп отырған Шоқан, өзі келер деген дәмемен біраз күн тосты да, келмеген соң сұрастырып байқап еді, із-тұзын таба алмай қалды.

«Келер ме екен, Алпамыс?! Келмес пе екен, Алпамыс?! Осы тойдың ішінде, тығылып та жүрмесін, ақылы көп қартамыш» – деп жырда айтылатындай, Нарғыздың қайда жүргенін біле алмаған, оның кек аларлық ойы барын байқаған Шоқанға «әлде, осы қалада тығылып жүріп мақсатына жетпек пе екен?!» деген де қауіп кірді. «Өжет қыз ол ойын орындауы да мүмкін!...»

Жаяулап-жалпылап, арып-талып... дегендей Нарғыз туған еліне әрең жетті. Ел ішінде тығылып жүрген ағасы Есқараны табу қиындыққа соққан жоқ. Өзгеге өлсе айтпайтын ағайын, Нарғызбен жыласып амандасқаннан, жай-күйіне қанғаннан кейін, «аяқ астынан...» дегендей, екеуін тым тез жалғастырды.

Есқара сол елдегі «үш мың шұбарлы Өте» атанған бір байдың бойдақ жылқыларын бағады екен. Ол жүдеп-жадап келген қарындасын қасына алып, тез торалту қамына кірісті. Нарғыз алысқа айдалған ағаларының хал-жайын сұраса, бәрі де алтын кенін қазатын шахты опырылғанда, астында қалып қойыпты. Қайсар әкесі бастықтармен ерегісем деп соққыдан және аштықтан өліпті. Қарағай кесу жұмысындағы Есқара ауыр бейнеттен қашыпты. Оның жолшыбай көрген азабы да ұлан-байтақ.

Сол жайларға қанып алған Нарғызға енді тіршіліктің мәні тіпті де жоқ сияқтанды. Өлімге белін оралымсыз бекіткен ол, айлы әдемі түндердің біреуінде ағасы Есқараға еріп жылқы күзетіне аттанды.

Жылқының ол кездегі жайылымы «Ақан Борлық» аталатын өзеннің Есілге тоғысар тұсы еді. Дәл құйылыстың қасында биіктігі тауға таласарлық, текшеленген тастарының тіктігі қолдан қалағандай, төбесіне аршаның шытырманы өскен, сүйриген тұмсығы екі өзеннің бұрқырай сапырылысып жатқан суының тұңғиығына төнген жарқабақ бар. Табысқан Есқараның қасында болған алғашқы күннен бастап, Нарғыз «Құз қия» аталатын осы шыңның ұшар басына күн сайын көтерілетін дағды шығарды. Ағасы оған, «қалың аршаның түбі толған у жылан» деп қорқытқанмен, – ажалым содан жетіп тұрса амал нешік» деп Нарғыз сескене қоймады. Ағасының:

– Неге бара бересің, қарғашым-ау, ол қияға?! – деген сұрауына:

– Аржағындағы жазық кең далаға қарау қызық. Қия үстінде тұрған шағымда, көзіме өзіміздің Қойбағар, Жасылбағардағы жайлау, жағасында отыратын ауыл, біздің үй, сән-салтанатты тұрмысымыз елестегендей

болады! – деп жауап береді Нарғыз күрсініп.

Кейбір шақта, Есқара «Құз қияға» қарындасымен бірге көтеріледі де, оған елестеген ата жайлау, бұған да елестеп, бұл да демін соза алып, қатты күрсінеді...

Қожықтың төрт құбыласы түгел тұрған шақта, Есқара бұл үйдің ең жаманына саналып, оның үлесіне үй жабдығының тезек теру, құрт қайнату, түйені, биені, қойды сауу сияқты, қымыз пісу сияқтылар ғана тиетін еді. «Иіс алмас» есептелетін Есқара, бұлардың біреуіне де арланбай, ерінбей, жалықпай жүре беретін; қанша қимыл жұмсаса да қажымайтын қарулы болатын; әке балаға сыншы дегендей, төрт көзі түгелденіп, ошақ басы кеңескен шақтарында, – «қара» сын емес, «Есім» ғана айтатын Қожық өзге балаларына:

– «Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар, бәрінен де қой бағып, көтен жеген озар» дегендей, түптегенде бәрінен осы Есім озады, атаның қара шаңырағына түбінде осы ие болады, жұқана да түптеп барып осыған бітеді, – дейтін.

Әке солай бағалағанмен, туыстары олардың ішінде – Нарғыз, не бейнет болса да үнсіз атқара беретін оны «жаманға» санап, кісілік шығады деп ойламайтын.

Нарғыз енді, Есқарамен «Құз қияда» кезіккен шағында байқаса, туған ағасы болғанмен, көп жыл бірге жасасқанмен, білмейді екен оны; әкесінің бағалауы дұрыс екен: сөзі де орнықты, намысы да күшті, қайраты да қажымастық. Ондайлығын қарындасы бір сөзінен тіпті қатты аңғарып қалды: жылқы жусап, «Құз қияның» ұшар басында аға-қарындас боп жандары жайлана сырласып отырған бір шағында:

– Наржан! – деді Есқара қарындасына.

– Әу, Ес-аға!

– Біздің түбімізге хан тұқымы жетті-ау, осы!

– «Қай жағынан» дейсің, Ес-аға! – деді Нарғыз біле тұра сұрап, ағасын сынай түскісі кеп.

– Кенесары біздің атамыз – Мақаштың бар жылқысын айдап кетпесе ғой, – деді Есқара, бұл жайды қарындасы «білмейтін шығар», білсе шалашарпы білетін шығар» деген оймен, осындай оңашада толық білдіріп қойғысы кеп. – Әкеміз тақыр кедей боп қалмас еді...

– Рас, аға!..

– Хан тұқымына өшікпесе ғой, әкеміз атқа да мінбес еді?

– Ол да рас...

– Содан әкем – Ұшпақты, мықтыны барымталау, кек алудың жолы деп түсініп, ақырында «Ұры Қожық» атанып кетті.

– Рас!..

– «Ұяда не көрсе, соны іледі» дегенде, одан туған балалар да әке жолын қуып, жорықсыз отыра алмайтын болды...

– Жалғыз сен ғана болдың ғой, Ес-аға, адал еңбек атқарып, абыройды құдайдан ғана тілеген?

– Сонымен, не берді маған құдай?

– Тірі қалдырғаны – бергені емес пе? Әкем айтқандай, тірі жүрсең Мақаштың шаңырағын сен ғана көтере аласың.

– Бірақ, Наржан, маған ол тіршіліктің керегі жоқ!

– Неге?!..

– Мақаштың өзге ұрпағы құрығанда, мен неменеге тұлға бола алам?

– Сондағы ойың?

– Жастығымды ала жығылсам арманым жоқ. Ендігі мақсатым біреу ғана...

– Қандай мақсат?..

Есқара қарындасына Шығыс Сібірдегі «тірілерді» топтан қамайтын көрден қалай қашқаның жолда әлдеқалай Шыңғыстың әпесер баласына қалай кездесуін, оны өлтірмек болғаның бірақ, қолы жетпей қалғанын тілі жеткенше айтып берді. Ықылас қоя тыңдаған ағасының сөзін естігенде, Шоқанды өлтіру туралы екеуінің ойлары қабысуына Нарғыз таң қалды. Несіне таңданады? – Екеуінікі бір топырақтан енген кек!..

Ендігі мәселе осы кектің арты неге соғуда.

Нарғыздікі қайраты қайтқан кек. Оны жоғарыда баяндағамыз. Ал, ағасының әу-жайына қараса, өлтірмей тынар түрі жоқ. Оның қылыштай қайралған өткір намысын қалай тойтару керек? Шоқанды өзі өлтіре алмаған, арасына өлтіртуге қимаған Нарғыздың ендігі тіршілігінде мән жоғына көзі жетті де, барлық ауыртпалықтан құтқарар өлім ғана екендігіне біржола бекінді.

Ойын осыған тіреген Нарғыз алатын ажал – «Құз қияның» етегіне тоғысқан екі өзеннің қоспағындағы терең тұңғиық. Бұған дейін бірер рет

сүңгіп көргенде, ол тұңғықтың тереңдігінде түп жоқ сияқтанған, соған «Құл қияның» шоқтығынан қарғыса, күп періп түбіне батып кете барады.

Бірақ, Есілдің жағасында, туып-өскен жүзу жарысында балықтан басқаға оздырмайтын Нарғыз, суға қарғығанмен, жан таласта малтып шыға келуі мүмкін, оны істей алмау үшін, мойнына тас байлауы керек...

Бүгінгі маужыраған айлы әдемі түнде Нарғыз «Құз қияның» төбесіне осы ойын орындау ниетімен шыққан еді. Қасында – Есқара. Оған ішкі пікірін сездірген емес. Тек қана айтқаны:

– Айдың жарықтығы сүттей екен, төңіректі тамашалап біраз отырайық.

– Мақұл, – деді қаннен қаперсіз Есқара.

Екеуі «Құз қияның» шоқтығына атпен көтерілді де, аттарын арша түбіне қаңтара байлап, биік шыңның нақ құлай берісіне тақала, Нарғыз аяқтарын кемерге асып, Есқара бір тасты жастана кейінірек жатып, екеуі өткен-кеткен кейбір жайларды кеңесе бастады. Әңгімелерінің ұзын-ырғасы, бастан кешкен күндерінің ащы-тұщы жайлары...

Төңірек әдемі-ақ!.. Айлы түнде де мұнартқан жырақ жерлердің талай тамашалары көзге шалынады екен.

Сол тамашалар, ай мен күн сәулесіндей жұрттың бәріне неліктен ортақ болмайды екен?!.. Бұл дүние біреуге неге тар, біреуге неге кең?!.. Біреулер неге мол, біреулер неге қымқа тұрады?! Неліктен біреулер қайғыда, біреулер қуанышта?!..».

Аяқтары шыңнан салбыраған, ағасымен бір тасты жастанған Нарғыздың миын осындай ойлардан қылады...

Есқара ұйқышыл адам еді. Бір ұйықтаса, оянуы оңай да болмайтын, кейде алай-дүлей дауыл көтеріліп, сатыр-күтір күн күркіреп жатса да қозғала қоймайтын. Ұйқыға бөккендегі әдеті, – төңірегін басына көтеріп қорылдау!..

«Құз қияның» шоқысында да сөйтті ол. Өйтпегенде, қарындасы бүгін өлмес пе еді, қайтер еді! Онымен бастаса жатқан Нарғыз әлде не әңгімелерді айту үстінде қалғып кеткен еді. Оның бала кезінен бергі дағдысы, – кісі қорылдаған жерде ұйықтай алмайды. Баяғы төрт көзі түгел кезде де ол, Есқараның қорылына шыдай алмай, үнемі оның ас үйде ұйықтауын тілейтін. Сол салтын әлі ұмытпаған екен: сағынған Есқараға жалғасудың алғашқы күндерінде, қорылдауына шыдауға тырысты да, кейін одан аулақтау ұйықтайтын болды.

Өлімге апаратын сатыдай «Құз қияға» көтерілгенде Нарғыздың сенгені ағасының тастай ұйқысы еді. Сондағы ойы ол оянған шақта жоқ болып

шығу. Суға батуын білмесін деген оймен, ол бірер күннен бері ағасына Ұлытау жақта дейтін нағашысына кетерлік ниеті барын да ескертіп қойған.

Қорылдан оянып кеткен Нарғыз ұйқылы көзін уқалап жан-жағына қараса, айнала түп-түгел қара күңгірт, күнгей жақ жиекке батып бара жатқан айдың үстіңгі ернеуі ғана қызараңдайды. Қорылдаған ағасына төне қараса, танауынан басқа мүшесінде тіршілік жоқтай, қимылсыз...

Ағасының ауыр тағдырына аяушылықпен қарайтын Нарғыз, өзін оған масыл көріп, қайткенде оған жүк үстіңе жүк болмау қарызын да көп ойланатын. Бұл ауыртпалықты жеңілдетуге де өзінің өлуінен басқа жол таба алмайтын. Сондықтан, соңғы кездескен күндердің алғашқысында, не көрсе де бірге көруге бекінгенмен, одан шығар мән жоғына көзі жеткендей, «маңдайына жазғанын менсіз-ақ көре берсін» деген қорытындыға келген.

Осы ойдағы Нарғыз, қорылдай ұйықтаған ағасы оянып кетер деген қауіппен, өз ісіне тез кірісті.

Ол бала шағынан белін көмер белбеумен тас қып буып алуға дағдыланған адам еді. Кейін белбеуден айрылып, белі біраз жыл қоңылтақсып жүрген де, қолына ағасының қыл шылбыры түсті. Соны беліне тас қып буып алды да, ағасының, – «мықыныңды қияр» деуіне қарамай, ояуда түгіл ұйқыда да шешпеді.

Осы шылбыр бүгінгі кеште де белінде еді. Соны ол тез ағытып алды да, «суға батырып әкетсін, сусып сыпырылмасын» деген оймен, бір ұшына қомақтылау бір домалақ тасты шырмай байлады; екінші ұшына шешілместей шие ғып екі қолын таңды; содан кейін орта тұсын мойнына тұзақтай орап ап, шырмалған тасты нақ кемерден суға қарай итеріп жібергенде, оның тартқан салмағымен денесі де төменге қарай толқи берді...

Одан кейін не болғанын шың тастың бір қуысында шырылдай ысқырып отырған байғыздан басқа жәндік көрген жоқ.

Төменге тартқан тас, Нарғыздың тулаған денесін босатпады. Ол тұңғықтың түбіне жете, қимылсыз бір-ақ дамылдады!..

Есқара күндегі дағдысымен тан, біліне оянса, қасында қарындасы да, киім-кешегі де жоқ!.. Оның аңқау басы, – «нағашысына кетпек ойы бар еді, соған тартқан болар ма?!» деп жорыды.

Ол осы маңайда аз күн аялдап, егер ешқайдан сыбыс сезілмесе, өзі жүрген жымба жолмен, нағашысы жағына жөн тартуға бекінді...

Енді Шоқан жағына оралайық.

Омбыдан Қызылжарға ылаулатып келген ол, Қызылжарға аз күн

тоқырап, арғы жолдың жобасын сұрастырды. Білетін адамдардың айтуынша, Есілдің күнгей жиегін жағалайтын Петровка станицасы бар екен. Соған дейін, Есіл бойында аралары алшақ станицалар қадақ-құдақ кездеседі екен де, аржағында Есілден не оңға, не солға бұрылып кетпесе, орыс селолары болмайды екен. Шоқанның ойы Есілдің «Көлденең» аталатын бұрылысындағы «Жарқайың» жайлауына беттеп, одан «Құлаайғырға» тарту. Бұл жолдың үстінде тек қазақ қыстаулары ғана ұшырасатын көрінеді; жайлаудың мезгілі болғандықтан, бірен-саран күзетшілер кездеспесе, ол жөнде ел жоқ.

Ал, сонда ылаулатып жүрген Шоқанға жолшыбай көлік қайдан табылады?

Бұл ойдан Шоқан қысылайын деп еді, ретін Жайнақ тапты. Тапқан ақылы төмендегідей: Қызылжардан сексен-тоқсан шақырымдай тұста, Есілдің екі жақ аңғарын түгел меншіктенген Зілғара, Шопан дейтін байлар болады. Зілғарасы кісілік құрып, Уәлімен, одан кейін Шыңғыспен жұлқысады, бірде – ол, бірде – бұл жығып... дегендей, екеуі ит жығыс түсіп жүреді; Шопаны «мыңқырған бай» атанып, төрт түліктен, әсіресе қой мен жылқыдан мыңдаған бас мал ұстайды; оның қойы, бір кезде жиырма бес мыңға жеткен екен дейді. Россияға бағынғаннан кейін, ақшаны шоқындыру құралы деп естіген Шопан, сонша малдан біреуін де сатпай жүріпті; малдың өзі былай тұрсын, жүн-жұрқа, қыл-қыбыр, тері-терсек дегендерін де сатпай, қайыр сұрағандарға тегін береді екен...

Бір сәтте, әкесіне еріп сәудегерлікке араласа бастаған Данияр, «Бөрілі Торанғұл» аталатын көлді күзектеп отырған Шопан аулына кезіге қалады. Мезгіл күзгі күзем екен.

Қырқып жатқан қойдың жүні мая-мая.

– Бұны не істейсіз? – деп сұраса:

– Киіз бастырам, – деп жауап береді Шопан.

– Өйткенше, маған бер! – деп өтінеді Данияр.

– Қайтесің оны?

– Өзім білем, қайтерімді.

Шопан Даниярға табан арба жүнін тегін береді... Дәндеген Данияр, келесі күземде тағы кеп, бұл жолы құр қол келмей, «сыйға» деп біреу жәшік шай-қант ала келіп, бір мая жүнді тағы да тегін алады...

Сөздің қысқасы, осы жүннен Данияр байиды да, дәулет жағынан бүкіл Қызылжардың алдыңғы қатарына шығып, бір ауылды түгел қамтитын тамаша жұрт салады; олардың ішінде, Қызылжардың ең сәулеттісіне

саналатын, екі этажды тұрақ үйі де, мешіті де, медресесі де, дүкені де бар...

Хан ордасы Айғаным кезінен Тастемір тұқымымен, әсіресе, Даниярмен байланысты боп, Қызылжарға келе қалса, көбінесе соның үйіне түсіп, қатты сый-құрмет көріп жүреді; бертінде олардың аралас-құраластығының тығыздануы сондай, Данияр бір баласының атын Шоқан қояды да, оған Жақыптың жуық арада туған бесіктегі қызын атастырып, «құда түсіп, құйрық-бауыр жесіп» те үлгереді.

Бұл үйде бұрын болмаған Шоқанды, «бауыздау құдамыз барда, басқаны қайтеміз» деп, Данияр хажының үйіне түсірді. Ол, әрине, құшақ жая қарсы алды...

Жата-жастана жол жөнін сұрастырса, құдасы Шоқандікі жұмбақ жүріс. Оның естуінше, Шоқан Қарқаралы, Семей жаққа сапар шегуге тиісті еді. Ол бетінен шешесінің сырқаты бұруына Данияр сенеді де. Оның тек қана түсінбейтіні: Құлаайғыр жайлауында отырған аулына барса, тура жолы бұл емес еді ғой?!.. Құлаайғырға Қызылжардан да тік кетпей, Жарқайдың тұсына дейін Есілді ерлеймін деуі қисынсыз, ол тіпті теріс бұрып әкететін қиғаштық. «Бұларын, не?!» десе, «жәй әншейін, жер көру ғана» дегеннен басқа Шоқан да, «менікі – төрем бастаған жаққа ере беру» дегеннен басқа Жайнақ та түс жарып ештеңе айтпайды. Жүріс және сөз түрлеріне қарағанда жасырын бірдемелері бар сияқты. Немене екенін қалай ойласа да Данияр таба алмайды; әзіл-оспақпен қағыстыруға, Данияр ол кезде егде тартып қалған кісі. Оның жалғыз ғана жорамалы – Шоқанның үйленетін шағы жетті, Ол қатынды қазақтан алады-мыс деген қауесет бар; Шыңғыстың оған деп талай жермен құда түсіп жүргенін де естіген, сондықтан «қыз қарауға шыққан жолы емес па екен?» – деп жориды Данияр.

Жол жайын біле алмаған Данияр, Шоқанның жүріс қамын ойлай бастады. Оның бұл жөніндегі ылауы Ақжарға дейін ғана барады. Аржағында «көлденеңге» дейін қазыналық ылау да жоқ, ылауға салт ат сұрар ел де жоқ, тік Есілді жағалау адастырмайды демесе, Ақжардан арғы қыстаулар арасында көр білте сүрлеулер болмаса жол да жоқ.

Жүріп көрген жерлерінің осындай қиындықтарын жақсы білетін Данияр, қылауы түспеген жас құдасының қыбын табу ниетімен, жәйлі тарантасқа жолға шыдамды екі атын жекпек болды да, «қайдан қайтарсаң еркін, басыбайлы сіңіріп кетем десең де мейлің; қатты айдап, алқындырып алмасаңдар болды; жортақ жүріске қажымайтын жылқылар қолқасы аман болса, қалаған жеріңе жеткізер!» деді.

Аттарыңа қоса, жортуылға кәнігі жігітін де берейін деп еді, «Жайнақ жетеді» деп Шоқан алмады.

– Жөндерің оты мол жерлер, Есілдің шалғыны сұлыдан артық. Дегенмен, ара-тұра иіскеп қойғаны да мақұл, әрі көтеріңкі отырасыңдар, –

деп Данияр тарантасқа екі қап сұлы артты.

Жолаушылар жұмбақты жолына жүріп кетті...

Есілдің ағыс арнасы жалпақ болмағанмен, алқап аңғары далиып жатқан кең. Осы алқапты Есіл, жыл тәулігінде көктем туа тасыған шағында бір-ақ толтырады да, сабасына шілде кезінде ғана сарқып, күн қыза борсыған, қалыңдығы сала құлаш құнарлы бозғыл топыраққа өсетін шалғын, шілденің сарша-тамыз тұсында биіктігі, тік тұрған адамның белуарынан келеді. Егер оны отай шапса, мыңдаған мая үйілер еді, аздап шабатындар мұртын да сындыра алмайды; көктемде, күзде жайылатын мал отына да мыңқ етпейді, сөйтіп, жыл сайын өскелең қалың шалғын, жыл сайын жабағыдай ұйысып, қысқа қарай қатпарлана жата береді; олар шіри келе көңге (торф) айналады да, шалғынның шығымын үдете түседі... Жыл сайынғы жаңа шалғынның арасы тұнған жидек пен ешкі бүлдірген. Олардың аңқыған иісі, дем тартқан адамның мұрнын жарғандай болады; соған, шілде туа буыны қатқан жуаның ашқылтым иісі қосылса, Есілдің сағымдана бусанған алқабы, ішіне кірген адамның жанын жұпар теңізіне жүзіп жүргендей рахаттандырады...

Есілдің қалың тоғайына қарақат қалың шығып, көрген кісінің көзін еріксіз тартады...

«Ер азығы мен бөрі азығы жолда» дейтін мақалға сүйенген олар, Данияр «ал, бұзылмайды» деген сұр, құрт, ірімшік сияқты азықтарды алмай, «қазан аузы жоғары» деп тек ас пісіретін ыдыстарды және тұзды ғана алған еді, мылтықты бірсыдырғы жақсы ататын Шоқанның бұл жайдағы сайманы түгел. Есіл тасып тартылған шақта шұқырларда іркіліп қалатын «қара су» атты шеті қамысты, ортасы жалтыр көлдер, алқапта ығы-жығы, олардың бойы қаптаған құр, әсіресе үйректер мен қаздар; мылтықшы жоққа жақын жерде, олар адамнан қорықпай, таяқ тастам тұсына келтіреді; сондықтан қанша қырсаң да бола беретін. Бірақ, Шоқан ондай ысырапқа жазықсыз құстарды қимай, азығына керегін ғана аттырады; Жайнақ «сұр перен» аталатын мергеннің өзі екен, ол көздегенін құтқармайды. Көлдердің тұлабойы тұнған балық.

«Неткен көл-көсір байлық, бұл Есілдің өнбойы! – деп таңданады Шоқан, – шіркін, осылардың түгелімен пайдаға асар күні бола ма екен?!»

Есілдің екі жағы да тұрғындары жайлауға көшкен, орманның, немесе тоғайдың ықтасынына қонған есіз қыстаулар. Олардың көбі ағаштан қиылған, біразы шымнан қаланған үйлері үйме-жүйме орналасқан, көше тәртібі еш қыстауда да жоқ. Кейбір үлкенірек қыстауда мұнаралары сорайған мешіттер, олардың маңында күзетші болады екен. Есік, терезелері қоймаға тоғылған үйлердің іштері үңірейген, қора-қопсылары аңғал-саңғал, ашық-тесік. Жәндік атаулыдан қыстау іштерінде жиі кездесетіні – қарлығаштар, олар адамды сағынғандай, біздің жолаушылардың алды-артын орай ұшып, кейде қанаттарымен беттерін сипап кете жаздайды.

Мешіт төбесінде у-шу боп сапырыла ұшқан қара тағандар!..

Күзетшілердің көбі Шоқанды естіген, кейбірі көрген адамдар екен. Аты-жөнін білген соң-ақ, олар жатып жастық, иіліп төсек болғандай, сыйлап зор құрмет көрсетті.

– «Оралдының баласы он бесінде баспын дер» деген осы екен-ау! Хан тұқымы кекір келетін еді, мынау иленген қайыстай жұп-жұмсақ қой. Ел тілегіне туған бала ғой, тек, ұзақ жасасын, бақыр! – деседі ел.

Іші-бауырларына кіре кеңескенмен, Шоқан жол жайын оларға да сездірмей, «жол болсын?» сұрағандарға, «ел жайымен танысуға шығып едім» дей салады.

Кедір-бұдыры, ой-шұқыры көп, кейде тұяқ тимеген тың жермен жүретін арбадан, жолаушылар жылдам қажиды да, жиі қонады. көбінесе, қыстауға емес, тоғайдың су жақ ықтасынына; ондай жерлердің жалғыз ғана бейнеті масасы. Шөп шығымды жылда масаның да қалың болатыны белгілі. Биыл да солай екен. Бірақ, Жайнақ Шоқанды оларға шақтырмайды: тоқыраған я түнеген тұстарда, бұта, камыс дегендерді ілезде жинап ап, бықсыта түтетіп қояды да, түтін бөлеген Шоқанға маса жолай алмайды. Алғашында түтінге қадалатын Шоқан, кейін үйреніп алды да, сирегі түгіл қара-қышқылына да мыңқ етпей отыра береді. Жайнақ түтінді күндіз түгіл түні бойы да үзбестен сала береді. Оның қай кезде көз шырымын алары белгісіз. Қашан алса да алатын сияқты, өйткені не отырғанда, не жүргенде, ешуақытта да қалғымайды...

Бала кезінен әңгімеге үйір Жайнақ, жігіт бола тіпті төселіп, «шешендердің ақындардың сөздері» дегенге түпсіз болып кеткен. Айтыстардан, эпикалық жырлардан білетіндері де толып жатыр. Өндерді де көп біледі, даусы шағындауына қарамай, ырғағын әдемі келтіреді домбыраны да тәп-тәуір тартатын ол біраз күйлердің басын шырмайды.

Ұйқы мен тамақтан қолы бос шақта Шоқанның ермегі – Жайнақ білетін өнерлер. Ол отырып та, тұрып та, жүріп те айта береді. Соншалық жақын ұстайтын Жайнақты Шоқан бір ғана мәселеден маңайлатпай, ол жөндегі әңгіменің шеті шыға бастаса, «керегі не, соның?» деп қайырып тастайды; онысы – үйлену жайы. Бір рет тауы шағылған Жайнақ, одан кейін бұл жайға жоламай, бойын аулақ салады.

Төре атаулының бір салты, – жігітшілікке әуесқойлық. Жастар жағын былай қойғанда, сақал-шашы қылаң, тартқан Шыңғыстың өзі де, көрікті келіншекке әлі күнге дейін қырындайды. Жастар жағында қанағат жоқ. Мысалға Жақыпты алса, «жөргегінен қағынған» ол, «беті қанды» қыз-келіншекті құрығынан құтқармауға тырысады; әлі жеткенін күшпен, жетпегенін сұспен бағындырмақ болады, көбінесе, ол мақсатына жетеді де...

Ал, Жайнақ Шоқанға бақса, оның жігітшілікті Омбыда да, Қызылжарда да күйттегенін көрген де, сезген де жоқ. Әсіресе Қызылжардағы Даниярдың үйінде. Оның өзінде де, туыстарында да бойжеткен әралуан қыз бар екен. «Адам көркі шүберек» дегендей, бәрі де сәнді киініп, қымбат тастармен, алтын-күміспен безенген, бұл қыздардың ішінде өте сымбатты және көріктілері де бар. Бәрі де Шоқанға қызыға қарайтын сияқты. Кейбір әке-шешелерінің де, қыздары Шоқанға жанасуын ұнататын қалыптары байқалады; бірақ, жанасса жармасар деп қауіптенгендей Шоқан оларға өзеуремейді, түсін салқын, денесін жинақ ұстайды. Осы салтын Шоқан Қызылжардан аттанғаннан кейін де өзгертпей, жолшыбай кездескен бірен-саран қыз-келіншек қылмындай қарағанмен, салмақты түсін өзгертпеді.

«Мұнысы несі?!..– деп ойлады, ғашықтық жырларынан да хабары бар Жайнақ, – әлде бұның да басқаға бұрылтпайтын ғашығы бар ма екен? Кім ол?.. Бір кезде өз қарындасы – Айжан деп ойлаған оның жорамалы көмескіленіп барады. «Жанаралдың жиен қызы» деген қауесет бар, оған сенерін де, сенбесін де білмейді... Өзге әуліккен қызы жоқ сияқты. Ендеше, көлденендерге қызықпайтыны несі?!..»

Жайнақтың көңілінде бір ғана күдік келе жатыр: жолшыбай демалған шақтарында көңілдерін көтеруге ән айтып, күй тартса, ол қисынын тауып «Дайрабай шығарыпты» деген «Қапыда еткен қарындас» пен, «Суға кетті еркетай» дейтін екі күйді көбірек ойнайды. Өйтетіні, осы күйлерді алғаш естігенде, неге шығарылғанын айтқанда Шоқан «ә, солай ма?!» деп тіксініп қалған. Сонда Жайнақ, та тіксінген. Өйткені бұл күйлердің Қожық қызы Нарғыздың өліміне арналғаны белгілі. «Нарғыз бен Шоқан жақын боп қапты» деп дүңк еткен «ұзын құлақты» Жайнақ та естіген, оған нанар-нанбасын білмей жүргенде, тұтқынға алынған Нарғызды абақтыдан Шоқан босатыпты деген лақап та тарай қалған, жұрт та, Жайнақ та «көңілдес болмаса неге босатады?» деп жорыған. Сөйткен Шоқанның Есілді ерлеп жұмбақ жолға шығуы, сол қыздың қазаға ұшырауын анықтау емес пе екен?! деп күдіктенеді Жайнақ. Оның «несін анықтайды, болар іс болды, бояуы сіңді» дегендей емес пе деп те ойлайды. Қалай толғанса да бұл сұрауларына жауап таба алмайды. Тек қана жолшыбай аңғарып келе жатқаны, Дайрабайдың күйлерін Шоқан әлі де құныға тыңдайды. Сол қалпын байқаған Жайнақ, қисынды-қисынсыз жерлерде аталған күйлерді шамасынша шебер орындауға тырысады...

Бұл жұмбақ көп кешікпей шешілді: көлденең Есілдің бітуге таянған тұсында, «Тереңсай» аталатын алқабында, ' Қарағайлы» аталатын дөңесті, Балта Керейден азғантай ғана үй, – Нашан батырдың ауылы мекендейтін еді. Бұрынғы қонысы Мәулікте⁴¹ таяу бұл ауылдың жерін өткен ғасырдың аяқ шенінде «Дубровная» аталатын қазақ-орыс станицасы тартып алып, тұрғындарын беталды құла дүзге қуып жіберген. Жақын жерде бос қоныс жоқ.

Енді қайда барады олар?

Бұл Абылай ханмен тұтас, онымен бірге талай жорықта болып, «батыр» атағын алған Нашанның тірі кезі екен. Россияға қарсы ол, «орыс қалаларынан іргемді аулақ салам» деп, Есілді өрлей қоныс іздегенде, «жан-жағы төрт түлік малдың жайылымына да, жусауына да қолайлы екен» деп қалың қарағайлы дөңестің ығына құрық шанышқан екен де, сол араға қыстау салған екен.

Бұл қалың Уақ пен Атығай, Қарауыл руларының қамауындағы жер. Олардың Нашанды араларына қоныстатқысы келмей, сан рет малдарын қуып, ұрыс-жанжал жасайды. Батыр ауыл бұл қысымға болмай, сойылға сойылмен, қамшыға қамшымен жауап беріп, ірге тепкен жерінде тырп етпей отырып алады.

Ұзаққа созылған дау, Нашаннан баласы Тегіске жетіп ақыры екі жағы да орыс заңына жүгінеді. Сонда, Тегіс орныққан тұсын «ата жерім» деп даулайды, сондағы дәлелі, нақ сол тұстағы бір дөңесте Керей Тоқсан бидің қабірі дейтін биік оба бар екен.

Даудың шешімі Көкшетау дуанының аға сұлтаны Шыңғысқа түсіп, «атам ардақтаған Нашан батырдың әулеті еді» деп, Тегіске көңіл еткен өлкесінің бәрін заңмен бекітіп берген.

Бірақ, онымен де ұрыс-жанжал бітпей, аз руды көп ру жерін өртеп, малын ұрлап... дегендей мазалай берген. Содан ерғашты болған Нашан ауылы, кей жазда жайлауға да шықпай, жер-суын қорғап отырып қалатын болған.

Биыл да сөйткен еді бұл ауыл: жақын тұстағы бір биікке қонған еді де, маса-сонасы, шыбын-шіркейі көп жерде малдарын бағымен ұстайтын еді. «Мал» дейтін мал да аз.

Тегістің, үш баласы: Бабақ, Қозыбай, Жантеліде не бәрі жүзден аз-ақ асатын жылқы бар, оның да тең жарасы үлкен шаңырақтағы Жантеліде. Қойлары сойыстыққа жетерлік қана. Жүктік түйелері жырақтағы сортаңға айдалған...

Шоқанның беттеп келе жатуын алдын ала, күн бұрын жеткізетін «ұзын құлақ» бұл хабарды Нашан аулына да әкелді. Тегіс бұл кезде үйінде отырып қалған қарт еді. Шоқанның келе жатуын ол да естігеннен балаларын, ағайындарын жинап алды да, неге келе жатқаның қайда барарын білмегенмен, «арғысы – Абылайдан, бергісі – Шыңғыстан жақсылық көріп едік» деп, «солардың бір балапанын» әлдері жеткенше күтіп жіберуді тапсырды.

Бұл Қозыбайдың отауы жуықта ғана түскен кезі еді. Киізі ақ, сүйегі жаңа, іші жасаулы отау. Енші алған оның Шоқанға айта қалғандай қонағасы берер жайы жоқ. «Қонағасы» дегені, бұндай әрі хан тұқымының, әрі ақ патша әкімінің сыбағасы тоқты-торым емес, құлын, тай және «анау-

мынаулары» емес, құрлары, семіздері. Ондайлар Бабақ пен Жантеліден ғана табылады. Бабақтың алақаны ашық болғанмен, қолында бары аз және байланып жүргендіктен, еттері қоң-тораз. Жантеліде құр жүрген құлын, тайлар бар, семіздері де жоқ емес, бірақ, ол қолындағысын қысып ұстайтын қара қазан.

Шоқанға Қозабайдың отауы босатылып, Қарағайлының соны, сәнді тұсына тігілетін болды. Жантелі тай құлындарын қимай жалтақтағанмен, әке тегеуіріні оны да икемдеді. Атақты Дайрабай қобызшы, Тегістің туған апасынан туған жиені еді. Осы ауылда біраз күн нағашылап жатқан оны, Шоқанды ән-күйге құмар деп естіген Тегіс, «соған қызмет көрсет, содан кейін аттанарсың» деп босатпады. Дайрабайдың өзі де Шоқанды көруге құмар. Ана жылы Атбасарда әдейілеп барып, орнын сипап қалған.

Енді «қазақтың ән-күйін патша да ұнатыпты, оған жеткізген Шоқан дейді» деген «ұзынқұлақты» естігеннен кейін, Дайрабай Шоқанды іздеп Омбыға бармақ еді. Оның жинала бастауын естіген біреу:

– Біраздан кейін Бурабайдың бауырында, ақ патшаның таққа отыруына арналған ұлан-асыр той болады дейді, соны Шоқан басқарады дейді. Сен оған Омбыға барып емес, ұлы думанда көрін, алты дуанның игі жақсысы бас қосады дейді сонда. Олар да көрсін, атағын, сонда мұқым қазаққа тегіс жайылады, – деген.

Дайрабай сол сөзде тоқыраған.

Енді, міне көктен тілегені жерден беріліп, ол жатқан ауылға Шоқан келе жатыр.

Бірақ, оның күдігі: Қожық үйінің апатқа ұшырауына себеп болған хан тұқымы, Нарғызға шығарған күйлерін ұнатар ма екен? Ол күйлерді атамай-ақ, ойнамай-ақ қойса қайтеді? Өзге керемет күйлер де жетіп жатыр...

Дайрабай несі болса да Шоқан келе көретін болды.

Нашан ауылы асыға күткен Шоқан келіп те қалды. Ауыл оны әзірленген қалпында қарсы алды.

Бұл ауылдан Дайрабайдың кездесуі Шоқанға зор қуаныш болды. Оның ендігі ынтасы, – кезін келтіріп, күші осынша жыраққа жетектеп әкелген күйді есіту... Бірақ, қалай ойнату керек соны?

Шоқанның тапқан тәсілі: күні бұрын Жайнақтың аузынан есіне салдырып қою.

Оңаша кездескен бір сәтте Жайнақ:

– Сөйтерсің, Дайреке! – деп еді:

– Жарайды, шырағым, – деді Дайрабай.

Күй тартардан бұрын Шоқан Дайрабайдың түр-тұлғасын, кескін-кейпін біраз барлап алды. Ол өңкиген үлкен денелі, қалың бетті, қара сұр енді, қаба сақалды кісі екен.

Кімнен естіп, қалай тез жиналғанын кім білсін, «жас төрені» көргісі келгендер Нашан ауылына қаптап кетті. Олар әуелі ауылға тоқырап, Шоқанға ауылдан аулағырақ тігілген үйге ұлықсатпен, бір ғана ізбен жаяу шұбырып барды. Ұлықсат беруші, отау иесі – Қозыбай. Жас жағынан Шоқанмен тұрғылас ол, оңаша күтпек болған төреге алғаш көп кісіні жолатқысы келмей, көңілі қалағандарын ғана келтірмек болған еді, ауылға келушілерге сол ойын естіртіп:

– Төре жолдан қажып келе жатыр екен, бірер күн тынықсын, содан кейін, кезекпен барып есендесерсіңдер, – дегенмен, қарағай ішімен ұрланып барғандар, оңаша тігілген отаудың айналасындағы сайға бұғып жатып алды.

Ол күнгі түн айлы, жұлдызды әдемі еді.

«Кісі аз келеді» дегенмен, батып кіруге жарайтындардың өздері отауға сыймайтын болған соң, соны көрген, күндіз біраз қалғып, тамақтанып жайланған Шоқанның өзі мәжілісті тысқа құруды ұсынды. Отау сыртында оған лайықты орын барын күндіз көрген: арғы дөңеске қалыңдай біткен қарағай жынысының бергі етегі театрдың бель-этажы сияқты дөңгелене жарқабақтанып, одан төменгі тұсы кең жазыққа айналып кетеді. Кеші желкемдеу болатын ол арада жарқабақ асты ықтасын.

Мәжіліске Шоқанның сол тұсты таңдауын мақұлдаған Қозыбайдың жалғыз ғана қаупі, әннің немесе күйдің жел қаққан даусын кең дала көріп әкетіп естіртпей қоя ма дегендік еді. Сол жайды Дайрабайға ақылдасқанда:

– Әніңді білмеймін, – деген ол, – қобыздың даусы жер өмірге жетеді. Жел қағу оның үнін үдете түседі...

Біреулер қобызды Шоқанға оңашада ойнап көрсетуін өтінгенмен, Дайрабай:

– Күй көптің мүлкі. Жұрт жиналсын, түгел естісін, – деген. Олай дейтіні: «Қобызшы» атанғаннан бері, қалаулы бір жерлерде болмаса, кім көрінгенге ойнай бермейтін. Бүгін оның қалаулы күні болып отыр. Шоқанның Атбасар жәрмеңкесінде маңайына әнші-күйшіні көп үйіргенін естімеген ел жоқ. Ол сонша қадірлейтін күйдің үнін патша сарайына жеткізіп, ақ патшадан мақтау алғызғанын да дүйім жұрт, олардың ішінде Дайрабай да естіген еді. Ендеше, күйді Шоқанға ойнап тыңдатпағанда кімге тыңдатады! Қазақ, күйлерінде білмейтінім жоқ деп санайтын Дайрабай, кез келген күйді күңіреніп бермейді. Ел тарихын күйдің қалай көрсетуін білдіргісі

келгендей, әуелі «арғы заманнан қалды» дейтін, жан-жағын жау қамаған, қайда қашарын білмей сасқан көшпелі елдің зарын баяндайтын «Қорқыт күйін», одан кейін монғол Шыңғыс ханның шапқыншылығына ұшыраған кездің күйігін сарнайтын – «Ақсақ құлан, Жошы ханды», одан кейін, «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» ауыртпалығын басынан кешірген қазақтар Абылайдың ала туының астына жиналып, тағы да көрші елдермен тендесіп дәурен сүргенін сипаттайтын «Абылайдың ала байрығын», тағы сондай тарихтық мәні зор музыкалық поэмаларды, оқиғаларын ауызша баяндай отырып, біріне бірін жалғастыра орындап беретін. Өзге күйлерді әркімдердің қалауынша тартатын.

Бүгін де сөйтті Дайрабай. Ол күй тартарда, жеміне шабардағы жолбарыстай бүкшіе жүресінен отырып алады да, қобызды саусақтарымен ғана емес, бар денесімен ойнағандай, қимылдамайтын мүшесі қалмайды екен.; Ал, саусақтары...

Сол қолының салалы жуан саусақтары, толқынды көлдің бетінде қалықтаған қаршығаның қанаттарындай елбелеңдеп, шекке жанасу-жанаспауы көзге байқалмай, қандай пернелерді басуын құлақ қана аңғара алады екен; шектерді бойлай, дірілдей қимылдаған салалы саусақтардың үсігі бас перне жақта жүргенде, шынашағы алқым жағына жетіп, ұзын кежегенің тұла бойын түгел қамти, жорғалайды.

Қылдан құралатын қобыз шегінің үні өзге шектердің бәрінен де бөлек сияқты. Өзге шектер бір-ақ үн шығарса қобыз шегінде басын құрған жүзден астам қыздың әрқайсысы өз үнін шығарып, барлық үн тұтасқанда, көп аспаптың дауысынан естілетін оркестрдің үніне ұқсап кетеді...

Солай ойналған күйлерге Шоқан жан-тәнімен елтіп отырған шақта, әлдекімнің:

– «Қапыда өткен қарындасты!» деген үн саңқ ете қалды. Кенет дауыстан Шоқан селк ете түсті. Оны «шошындыра түсейін» дегендей тағы біреу:

– «Суға кетті-ау еркетайды!» деп қалды. Былайғы жұрт: – «Екеуін де!» – деп шуласып кетті.

Сондай ұсынысты күтіп отырған Дайрабай, қомданыңқырап отырып алды да:

– Ал, жақсы! – деп «Қапыда өткен қарындасты» бастай жөнелді.

Бұл, біздің заманның тілімен айтқанда, эпикалық жобада шығарылған күй еді.

Негізгі Қожық үйінің, әсіресе Нарғыздың қайғысына арналғанмен, бұл күйдің мазмұны, қазақ елінің сол тұста басына түскен ауыртпалықты баяндайды. Күйдің басы алыстағы жайлауға бейғам көшіп бара жатқан

елдің баяу жүрісін елестеткендей, жұмсақ, жәйлі басталады, содан кейін, жайбарақат жөнде жау тигендей, күйдің даусы азан-қазан, у-шу болады да кетеді, сол шудың ішінен жекпе-жек те, жапа-тармағай да арпалысқан қимылдардың қарқыны естілгендей болады, сол кезде ерекше қайрат көрсеткен бір батыр қыздың үні естіліп, біраздан кейін, қалың жаудың қамауында қалады да, найзаға ұшады...

«Қапыда өткен қарындас» күйін осы жәйді айтып ап орындаған Дайрабай «соның жалғасы» деп, «Суға кетті-ау еркетай!» күйін тартарда, «ол былай болған екен» деп, әуелі оқиғасын айтып береді:

– Жұмық (онысы Қожық) дейтін батырдың қартайған шағы екен дейді. Оның әлекедей жаланған тоғыз ұлы бар екен дейді, бәрі де найзагер батыр екен. Солардың Нарбота (онысы – Нарғыз) дейтін өзі ерке, өзі жау жүрек қарындасы болыпты. Ол да еркекше киініп, шашын желкесіне түйіп жауға шабады екен дейді...

Шоқан елендей, Дайрабай кеңесін жалғастыра түсті:

– Сонымен, көш жөнінде кездескен жауға Нарбота қарт әкесіне және ағаларына еріп бірге шабады да, әкесі де, ағалары да арпалыста қаза тапқаннан кейін, қалың жаумен жападан жалғыз алысады. Сол қимылы былай екен, – деп Дайрабай күйін тарта жөнеледі.

Бұл бастапқы күйдей сабырлы үнмен өркендемей, сабырсыз үнмен, жылан арбаған бозторғайдай шырылдап кетеді екен. Солайша тартылған күй, мөлшерден артық ширатылып шырт үзілген қыл арқандай кілт тоқтай қалады екен де, ең ақырғы үні тас құлаған судай шалп ете түседі екен...

– Міне, сонымен, – деді Дайрабай, күй ойнауын доғарып, қобызды қасына сүйей сап, – жау қоршаған Нарбота, қашқалақтай арпалысып, бір өзеннің биік жарқабағына тіреледі де, құтылар орын жоқтығына көзі жеткен соң ат-матымен суға қарғиды да батып жүре береді...

Бұл оқиғаны күйден ғана естімей, көздері көрген жұрт кеуделерін жара күрсінісіп алды. Шоқан ше?

Бастапқы күй бастала ұнжырғасы түсуге айналған ол, екі күйдің де кімге арналғанын жан жүйесімен ұғып отырды. Тұла бойы шымырлап, өз-өзінен қалай көзіне жас алғанын ол сезбеді.

Қасына тақала отырған Жайнақ:

– Қанаш, не болды саған?! – деп қалды ол.

Шоқан жауап орнына бетін басты.

Маңайдағылар, сонда ғана сезіп, неге жылауын жобалаған біреулер, «ә, бәлем, сол керек саған!» деп табалады. Енді біреулер, «жұқа жанды» деген

сөз рас екен; «хан тұқымынан да бұндай көңілшек кісі шығады екен-ау!» ден сүйсінді де, таңданды да.

Осы топтың кара-көленке бір шетінде Есқара да отыр еді. Біраз уақытқа дейін Нарғызды нағашысына кетті деп ойлайтын ол, соңғы кездерде суға кетті деген аңызға тоқырап, соған кінәлі деп санайтын Шоқаннан кек алу ниетінде еді.

Дайрабайдың күйлеріне Шоқанның жүйесі босауын оның да қырағы көзі шала қалды. Ол да бұл қылығына таң қалып, жұрт аузында жүрген бір сезді «рас болар ма» деген ойға кетті. Оның естуінше, жұрт Шоқанды Нарғызға құмарттырып та, қосып та қойған. Соған нанбайын десе, жылқыда бірге болған күндерінде, Нарғыз бір түні ұйықтап жатып, түсіндегі сандырағы Шоқанды жақсы көретінін білдіріп алған... Енді, міне соны растағандай, Шоқанның Нарғызға шығарылған күйлерге елтуін қарашы!..

Ойы «рас екен-ауға» тоқыраған Есқара, Шоқанды өлтіру ниетінен табан аузында қайтты да, көзіне жас алған қалпымен топтан сырғи жөнелді.

Бірақ, бетімен кете бармады ол. Кеше Шоқан осы ауылға келе, Қарағай бауырындағы «Айдаһар» аталатын түпсіз терең дейтін қара суға шомылған, оны Есқара жағадағы қалың талдың арасынан көріп тұрған, жетіп баруға қасындағылардан батпаған. Ол судың «Айдаһар» аталуы, түрі де айдаһарға ұқсас, талай адамды да жұтқан. «Шоқан бүгін де шомылмас па екен?» деп ойлаған Есқара, топтан ажырай, тал арасына тағы да тығылды. Ондағы ойы жамандық емес, жақсылық.

Есқара болжағандай, Шоқан Нашан аулынан аттанар алдында Айдаһарға шомылмақ болып тағы келді, бұл жолы нөкермен емес, жалғыз.

Ол шешініп болып, жардан тік басталатын тереңге құлауға ыңғайлана бергенде, әлде не сыбдыр естіле қалғанға жалт қараса, тал арасынан түрінен де, киімінен де адам шошырлық бір еркек шығып келеді. Шошына қалған Шоқан суға секіруге ыңғайланғанда.

– Қорықпа, төрем! – деді еркек. – Қашпа! Суға түскеніңмен құтқармаймын. Мен осы көлдің балығындай жүзетін адаммын.

– Сен кім едің? – деді еркектің сөзін шын көрген Шоқан.

– Қожық дегенді естуің бар ма?

– Иә? – деді Шоқан үрейлене түсіп.

– Мен соның баласымын.

Шоқанның бойы дірілдеп кетті.

– Қорықпа! – деді онысын абайлаған Есқара, қойнынан қынаптағы

көздігін суырып – міне, сенің ажалың! Қорықпа, бірақ. Мен сені өлтірмеймін, өлтіргім келсе, құтқармаймын.

Шоқанның қорыққанынан тілі күрмеліп қалды.

Нарғызды ұмытқан жоқсың ба?

– Жо-жоқ...

– Ол менің қарындасым. Соған шығарылған күй тартылғанда, сен көзіңе жас алдың ғой. Оны қамаудан құтқарған сенсің. Сені жақсы көретін ол. Сол үшін ғана жаныңды қалдырам сенің. Әйтпесе, Сібірде жетпеген қолымды құдай бұл арада жеткізіп тұр.

– Сібір?.. Қайдағы Сібір?

– Сондағы бір қалада қонып жатып ұйықтай алмағаның есінде ме?

– Иә, иә...

– Мен едім, сонда ұйықтатпаған...

– Апырау, не дейді?!..

– Рас!..

– Ал енді, өлімнен құтылдың, – деді де, – мынаны сыйладым саған, осыны көргенде Нарғызды есіңе түсірерсің! – деп кездікті жерге шанша ұрып қалды. Өзі жылаған бейнемен теріс қарап жүре берді.

Мына қылыққа қатты әсерленген Шоқан:

– Ендігі қамқоршың мен болайын, қысылсаң, маған кел! – деді. Есқараның жауабы:

– Оны көрерміз.

МАХАББАТ МАГНИТИ

Дайрабайдың Нарғызға арнаған күйлерінен халық пен Шоқан жасаған қорытындылардың қабысатын да, қиғаштасатын да пікірлері болды.

Қабысатыны, бұл күйлер бір адамның, я бір семьяның, қайғы-қасіретін ғана баяндамайды, күштілердің өктемдігі, көзін ашырмайтын момын көпшіліктің ғасырлар бойына созылған мұң-зарын да баяндайды.

Сондықтан да, күйлер ойналған шақта, Шоқанның ғана жүрегі елжіреп, ол ғана көзіне жас алған жоқ, күй көкейіне қонғандардың көздері шыланбағаны кемде-кем еді.

Қиғашы, ақар-шақар ауыл болып отырған Қожық тұқымының ұлпата-отанымен құрып кетуіне нақтылы себепкер Шыңғыс екенің оған Шоқанның қолғабыс тигізгенін білетін жұрт, күйге елтіген Шоқан жылағанша оған өшігіп, кегін қалай алуды білмей ызалануда еді. Ал, көзіне жас алуын көргеннен кейін, оны жұқа жанды адамға санап, іштей мүсіркеді. «Шоқан Нарғызға қызығыпты дейді» деген қауесетті құлақтары шалған жұрт, оның күйге әсерленуін көргеннен кейін:

«Сонысы рас болмағай да?!» деп өзара күңкілдесіп қалды. Бірақ, «оның несіне күйзеледі?!» деген сұрауға, бұл жиыннан жауап қайыра алған жан табылмады. Олардың ішінде ғашықтыққа, әсіресе қатынды үйірлеп алатын хан тұқымының ғашықтығына сенетін кісі жоққа жақынды; көпшілігінің ұғымында қазақтың «бала – белде, қатын – жолда» деген мақалы. Бірен-сараны ертегіден естіген ғашықтарды күңкілдей бастаса, өзгелері «тәйт әрі, ертегіні шындыққа санамай!» деп ақырып тастайды.

– Ендеше неге келді осы араға, – деген сұрауға тағы да ешкім жауап бере алмайды.

Көпшіліктің көңілі екі ойға сарқылады: бірі – «өзі салған өрттің күйігін жаба жүрмесін!» Екіншісі – «Қожықтың шаңырағын құлатқан қылмыстың себебін аша жүрмесін!»

«Ол не үшін?» дегенге тағы да жауап табылмайды.

Біреулер «Қожық үйіне жаны ашитын кім барын бақылауға жүрмесін» деп те сескенеді.

Жұрттың ойы осылайша әлденеше саққа жүгіреді де, тиянақ таба алмайды...

Жұрт Шоқан туралы осылай ойласа, Шоқанның жұрт туралы ойы басқаша.

Ең алдымен, күй тыңдаған жұрт тан, сарғая тарағанда, толқыған ойын

баса алмаған Шоқан, ол сабасына түскенше қонақтаған үйіне барып жатпай, реті келсе атпен, әйтпесе жаяу серуендеп біраз жүріп қайтуды ниет етті.

Үй иесі Қозыбай елгезек адам еді. «Қажет болып қалса» деген оймен, бірер тәуір атты кеше кешке жайылымға беттеген жылқыдан алып қап, кейін тұсап, кейін арқандап дегендей, ұстап отырған. Оларға қосымша, Шоқан құсқа шыға қалса, ере жүргісі келетін бірнеше жігіт бар. «Кәне» дей қалғанда, бәріне де бапты ер-тоқымдары даяр. Қозыбайдың және бір дағдысы, жаз – қаршыға, қыс – бүркіт... дегендей босағасынан бір қыраны арылмайтын еді. Биылғы жазда, оның үйінде, тұғырда отырған «Тақыс тарғыл» атанған қаршығасы барын, алғыр құсқа көзі жасынан қаныққан Шоқан, кеше осы үйге бас сұққаннан-ақ байқап қалған; «қандай өнері бар?» деп сұрастыруына қарағанда, Қозыбайға осы құсты салғызғысы келетін ықласы барын аңғартқан. Құсы бабындағы Қозыбай, қонағының зауқы соғар сәтін күткен.

Шоқан құсқа шығу ниетін білдіргенде:

– Бәрі де даяр, – деген Қозыбайдың аттары ілезде ерттеліп қалған.

Ергісі келетіндер бірталай екен. Шоқан, тек Қозыбайдың еруін ғана тіледі. Жайнақ болса-болмаса да оның қасынан қалмайтын көлеңке.

Құс салу ісіне Шоқан мейлінше қызба адам еді. Бүркіт түлкіге, қаршыға мен лашын қаз бен үйрекке түсерде ол есінен айрыла шауып, даурығып болатын.

Бұл жолы өйтпеді ол. Жақын жердегі баттауықты жағалаған, онда осы мезгілде отқа шыққан үйрек қаптап отыруын білетін Қозыбай, бір тұста атын тебіне шоқыта беріп, дабылын дүрсілдете қағып қалғанда, шошынған үйректер дабырлай ұшып көтеріле берді. Томағасын сыпырған Тақыс тарғылды сілтеп қалғанда, зымырай ұшқан үйректерді қуа жөнелді ол.

– Қанды басың бері тарт! – деп шапқылай жөнелді Қозыбай қаршыға соңынан.

Әдейі ме, әлде аяушылығы ма, құстың құстарды қууына қызына қоймаған Шоқан:

– Әрі тарт! – деп қалды да, желіге қоймады.

Оның ықпалына қарайтын Жайнақтың, Қозыбайды қуа жөнелгісі келгенмен, елірген атының басын тежеуіне қарап, ол да бөгеле берді.

Тақыс тарлан ұшқыр екен. Үйректердің соңынан сүйрендей ұмтылған ол, әп-сәтте біреуіне жетті, оны арқасынан бүрген қалпымен төңкеріле төмендей берді.

– Ілді! – деді Жайнақ бар даусымен, – Ал, шабайық!

– Сен шаба бер! – деді Шоқан оған.

– Сен ше?

– Мен аяңдап та жетем.

Шоқанның бұндай жағдайда бұрынғы қызба мінезін білетін Жайнақ, мына қылығына таң қала тұра, желіккен көңілдің желпуімен, үйректі іліп жерге түскен қаршығасының қасына тоқырай қалған Қозыбайға қарай шаба жөнелді.

Жайнақ жетсе, қомағай қаршыға, сұлық жатқан добалдай қоңыр үйректің кеудесіне қонып ап, төсін шұқи бастаған екен.

– Неге тұрсың? – деді, атынан әбігерлене түсе берген Жайнақ, – обал ғой, тірідей төсін шұқытқан.

– Ілдіргеннен жегені обал деймісің? – деді Қозыбай, әлі де абыржымай, қалжыңды дауыспен.

– Өй, өзін, қызық екенсің ғой. Жаны шықпай бауыздайық, – деп Жайнақ қамзолының қалтасындағы бәкісін суыра бергенде, сылбыр шоқытқан Шоқан да жетті.

– Тарт әрі, пышағыңды жылтылдатпай! – деді Қозыбай үйректі бауыздауға айналған Жайнаққа, өзі де атынан түсіп, қаршығаны үйректен айырып.

«Неге?» деп қарай қалған Жайнаққа:

– Төре бауыздасын! – деді Қозыбай.

Үйрек сұлық жатыр.

– Тірі ме? – деді Шоқан, үйректен үріккен атын тебіне жақындап:

– Тірі, – деді Қозыбай. Атынан түскен Шоқан:

– Кәне? – деп үңілсе, үйректің кіп-кішкене, қап-қара көзі қыпылықтап жаутандайды.

– Неге қозғалмайды бұл?! – деді Шоқан.

– Бұру батып кеткен болар...

Шоқанның үйректі жіберткісі келіп еді, дәрмені бітіп қалған екен, қозғаса шала-жансарланып былқ-сылқ етеді. Сол қалпын көрген Жайнақ, «қарап тұрамыз ба осыған?» деп өткір бәкісімен қыл тамағынан орып

жіберді. Бауыздаудың жанына батқанын білдіргісі келгендей, үйректің аяқтары мен қанаттары ғана серпіліп, өзге денесі дірілдей қалды. Тамағынан тамшылаған қаны ап-азғантай екен, соны ішуге несіне құмартады жыртқыштар!..

Өлген үйректі «міне, мырза!» деп Қозыбай ұсына беріп еді, Шоқан ұстай қоймады.

– Мен байлайын қанжығама! – деп Жайнақ қолын созды.

Қозыбай Шоқанның бұл қылығын паңдығына жорыды, ал Жайнақ бұған мүлдем түсінбеді.

Шоқанның өзіне түсінікті. Бұған дейін ол басқа біреуден осындай қылық көрсе, оны меланхоликке санар еді. Өзін емес, ол Жайнақ қанжығасына байлап жатқан анау өлі үйректі Айжанға меңзеп тұр. Қаршыға өзі сияқты. Неге қуды үйректі қанқұмар қаршыға?.. Неге өлтірді жазықсыз жанды?..

Айжан да осындай жазықсыз жан. Оның да өмірі осындай қазаға ұшыраумен бітпеуіне кім кепіл?..

Шоқанның есіне тағы да Нарғыз тағдыры түсіп кетті. Оған арналған күйлерді Дайрабайдың ойнауын тыңдағанға дейін, туған халқының алдында сана-сезімін, ар-ұятын кіршіксіз көретін Шоқан, күйлерді тыңдағаннан кейін, байқаса, әкесі бастаған қиянат дүниесінің жетегіне ерем деп, сол дүниенің жолағысы келмейтін батпағына малтыққанын білмей ғапты. Енді қараса, тереңіне тартып бара жатқан сияқты. Одан шығу керек. Әсіресе, қобыздың, қылына күй болып оралған оқиғадан!..

Ел тұрмысының қуанышты, қайғылы кезеңдерін жүздеген, мүмкін мыңдаған жылдарға жеткізіп келе жатқан күйлер, Нарғызға арналған күйлерді де алысқа алып кетпеуіне кім кепіл?..

Ендеше, Шоқанның жоруынша, Нарғыз күйлерін бүгінгі жұрт қана емес, болашақ та күңірене тыңдап, ел-жұртты осындай азынатқан адамға үздіксіз қарғыс жаудырса қайтпек?..

Сондай ойлар жанын азаптаған Шоқан, өткенге өкіне тұра, ауыр қылмысқа санаған ісін енді қайталамауға бекінді. Ол үшін не істеу керек!

Әрбір мақсаттың алысы да жақыны да бар. Алысы – адам қоғамының, оның ішінде қазақтың арасындағы қиянат дүниесінің тамырына балта шауып, енді қайтып өспейтін халға келтіру; жақыны – зұлымдықтың күнбе күнгі тұрмыста кездесіп жататын кейбір әл келетін тамырын қолма-қол қырку. Сондай бір тамырлар Айжан төңірегінде тығылып жатқандай.

Айжанның тағдыры туралы толғанудан Шоқанның ойы ешуақытта толастаған емес. «Өзім үйленем» деуден көңілі айни бастаған сияқты.

Қалай үйленеді? Әке-шешесі, туған-туысқаны түгелімен қарсы. Олардың ырқына көнбейін десе, елдің игі жақсы аталатындары да, тығыз байланыса бастаған орыстың оқымысты қоғамы да, бұл қылығына қиғаш қарайтын түрі бар. Солардың бәрінің де көңіліне қарамау оңай болып па?!..

Осындай ауыр ойлар Шоқанның басына Дайрабайдың күйлерін естігеннен кейін туа бастаған еді, қаршыға салуға аттанғанда, маңайдың аспанында тан, ата қалындай қалатын бұлттай қоюланып кетті.

Нарғыздың тағдырына күйзелген Шоқан, Айжанға қалай күйзелмес. Тек, адамгершілік көзбен қарағаны болмаса, Нарғыз бен оның арасында «алты аласы, бес бересі» болған жоқ; тек Қожық тұқымының құруына себепкердің бірі ғана болмаса, Нарғыздың қара басына жасаған ешбір қастандығы жоқ; қастандық орнына, оны абақтыда шіруден құтқарды, содан кейін неге өлгені түсінікті де, түсініксіз де. Түсініктісі – барар жері, басар тауы жоқ адам, өлім құшағына кірмегенде қайда барады?.. Түсініксізі – жәбірлікке ұшыраған жалғыз сол ма? Бәрі бірдей еле бере ме солардың? «Мың күнгі ұшпақтан, бір күнгі тіршілік» дегендей, жанын сүйретіп жүре бермей ме, көбі...

Қайткенмен де өлді Нарғыз. Оның өліміне жалпы болмаса, жалқы қатынасы жоқ Шоқанның.

Ал, Айжанға ше?

Егер Шоқан соқтықпаса, ол да тағдырдың маңдайына жазғанын көріп, біреуден артық, біреуден кем... дегендей, із ба, көп пе күн кешер еді. Шоқанмен шырмалғанша оның босқа санайтын басы Сырымбет саласында өткізген тәтті түннен бастап байланды да қалды. Одан кейін, Атбасар сапарынан оралған Шоқанның соқпай кетуіне Айжан өкпелеген жоқ.

Мұсылманша бірталай білімді Айжанның еркек пен әйелдің қарым-қатынасы туралы өзінше философиясы бар. Ол білетін құран-кітаптардың баяндауынша, алғаш жаралған – еркек, яғни Адам ғалайһүссәләм. Әйелді, яғни Хауа ананы тәңірі сол еркектің бір қабырғасынан ғана жаратқан. Олардың дұшпаны ғып ғалайһу әл-лағнаны (шайтанды) ібіліс жаратқан.

Тәңірі оларды жеті қат көктің үстіндегі жұмаққа орналастырған екен дейді. Жұмақ іші толған жеміс. Бірақ, оларды адамның да Хауаның да татуына болмайды. Татса, іштері нәжістенеді де, жұмақты былғайды.

Осындай жайды аңғарған ібіліс, адам мен Хауаның қайсысы азғыруға бұрын түсетінін бақылайды да, Хауаның қызыққыш қалпын көріп, оны әлдене жеміске құмарттырады да, аузына салдырады. Содан кейін Хауа әлгі - жеміске ерін де қызықтырып, ол да біреуін жұта бергенде жақсылық періштесі – Жәбрәил жұтқыншағына жармасып жартысы өңешінен өтеді де, жартысы өтпейді... Бұйрығын бұзған Адам мен Хауаға ызаланған тәңірі, оларды жұмақтан қуады да шығады...

Осы «оқиғаны» құраннан да, кітаптан да көрген Айжан, Хауаны айыпты санап, жынысым еді демей, оған іштей өшігетін, кінәсіз санаған адамды аяйтын.

Содан бергі тіршілікке қараса, қашан да еркекті аздыратын әйел сияқты. Сол күнәсі үшін, тәңірі әйелді үнемі қорлықта ұстап келе жатқан сияқты. Бұған Айжан оқыған кітаптар мен ол көріп келе жатқан тұрмыс куә сияқты. Оның білетіні «мынау – байдікі», «мынау – кедейдікі» демей, еркекпен салыстырғанда, әйел атаулының бәрі кемшілік пен қоршылықта.

Кітаптың «ең әулиесі» дейтін құранға, оның өкшесін баса жүретін шариғатқа бақса, ең алдымен әйелді солар қорлайды. Өйтуі емей немене? Дін кітаптарының бәрінде де бір еркектің бірнеше әйелді қатар иемденуіне болады, ал бір әйелдің бірнеше ері болуына ұлықсат жоқ. Еркектің де, әйелдің де некеден бұрыла басуын «зина» дейді, шариғатта ол – күнә. Айжанның ойынша, «бірнеше әйелі бар еркек бұрыла басып қайтеді? Ал, көптің бірі болатын әйел, бұрыла баспағанда қайтеді?..» Ендеше, шариғат оны неге қылмыс санайды?!.. Шариғаттың бұл әйелге деген бірінші әділетсіздігі.

Екінші шариғаттың айтуынша, «зина» жасаған күндерде, қиямет қайым⁴² кезінде әйелдің тартар азабы, еркектен әлдеқайда ауыр және ұзақ. Айжанның ойынша, «күнә атаулының бәрі бір емес пе? Ендеше, жазасын да неге тең тартпайды?!

Үшінші, бұл дүниедегі хұқұқ (право) жағынан әйел шариғатта жарты кісі, ал анау дүниеде тіпті теңсіз. Олай дейтіні, күнәсіз я күнәсінен арылған еркек ол дүниеде жұмаққа кіреді де, хордың қызын құшады, ал, әйел ол дүниеде⁴³ өзгелер түгіл, өз ерінен де құрамай қабады... Бұл да сорақы әділетсіздік емес пе?

Шариғат әйелге осылай қараса, Айжанның тұрмыста көретіні: байдың, бидің, кедейдің әйелі демей, қазақта ұрғашы атаулы түгелімен теңсіздікте. Қалай тең болады ол, егер теп-тегіс қалың малға сатылып, қалағанына бара алмаса?.. Қазақтың малы көп байлары осыны пайдаланып әлденеше қатын алады, шалдары жас қызды алады, қалыңы – төленсе, қыздар кемтарларға да беріле береді, әсіресе кедей қыздары!..

Байдың қызы да қалың малға сатылғанмен, «тамағы тоқ, көйлегі көк» дегендей, күн көрісі кедей қызынан тәуірлеу, ал хұқұқ жағына келгенде, ол да теңсіз: ері балағаттайды, сабайды, ұлықсатынсыз аяғын бұра бастырмайды; ері еле қалса, ауыл салтымен ол да әмеңгер аталатындардың біреуіне еріксіз тиеді.

Осындай теңсіздіктегі әйелдер теңдікке ұмтылмайды емес, теңіне қызықпайды емес. Өйтудің кітаптағы, я аңыздағы аты – ғашықтық.

Араб, Иран елдерінде болыпты деген ғашықтардың Айжан кітаптан

талайын оқыған, мысалы: Сейфіл-Мәлік пен Бәдіғұл-Жамал арасындағы, Ләйлі мен Мәжнүн арасындағы, Жүсіп пен Зылиқа арасындағы ғашықтықтарды, тағы сондайларды... Солармен үндесе, қазақ, жыршыларының аузында жүретін «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек – Төлеген», «Сегіз – Мақпан», «Алтай – Сұлушаш», «Наурызбай – Қаншайым» тағы тағылардың ғашықтық оқиғаларын еске алса, бәрінде де жалындап тұрған ғашықтық!..

Солардың бәріне Айжан нанады. Өйтпегенде ше? Өз басының Шоқанға құмарлығы солардың ешқайсысынан кем емес. Оның тек қана қорқатыны, ғашықтардың ілуде біреуі ғана болмаса, көпшілігі мұратына жеткен емес!

«Мен де сондай халге ұшырасам қайтем?» деген ауыр ой Айжанның басын даң қылады.

Бұл жөнде оның жалғыз ғана сырласар адамы Жайнақтың әйелі – Жұпар. Осы босағаға келіншек болып түскелі, ол Айжанның жандай досы. Екеуінің де бір-бірінен бүгер сыры жоқ. Әсіресе Айжанның. Жұпарға ол Шоқанға деген сүйіспеншілігін түгелімен көйітіп, сонда біз бұған дейін білмейтін бір жаңалықты қосып:

– Не Ләйлідей, не Баяндай бесіктен ғашық болдым демейін, бірақ мен де Шоқанға ес білгеннен бері қатты құмармын, маған онсыз өмір жоқ.

Қосылу жайын кеңескенде, екеуінің де ой табаны «кұрғақ қиял» дегенге тіреле береді. Айжанның еркіне салса, көптің бірі болуға және халал жүфті болуға да, некесін қидырсын, қидырмасын, тек «менің әйелімсің» дегенін естісе, тілегін тілеп отыра беруге де бейіл!

Олай да болмаса ше?

Ислам шариятында мұсылманның өзін өзі өлтіруі кешусіз күнә, ондайлардың орны – мәңгілік жаһаннам; соған сене тұра, егер Шоқан біржола безіп кетсе, Айжанның тірі жүргісі келмейді, қай әдіспен болса да өлгісі келеді. Ол ғашықтың күйігін бұл дүниеде тартып жүруден, ол дүниенің тамығына мәңгілік өртеніп жатқанын артық көреді.

Сүйікті қайын сіңлісінің бұл сырын Жұпар Жайнаққа түп түгел дөттететін... Есілді өрлеп келе жатқанда Жайнақ Шоқанға қарындасының бар сырын емес, мақсатына жете алмаса өлімнен басқаны керек қылмауын ғана сездіріп қойған.

«Егер сертіне жетіп өле қалса, обал-жазығы менің мойнымда!» деп ойлаған Шоқан, Айжанды қайткенде ондай тұйық қамаудан босату ойы қатты толғантады. Бірақ, қалай?

Оны Айжанмен кездесе көрмесе, оған дейін табар тиянағы жоқ сияқты.

Өзі білетін ғашықтар оқиғасына көз жіберсе, бұндай жолға түскендердің бері салғанда ауыр азап шекпегені, әрі салғанда харап болмағаны кемде-кем. Шоқан да мені сүйеді деп сенетін Айжан, оны да сол ғашықтардың халіне түсірем бе деп қорқады. Түсе қалса, Шоқанды емес, өзін кінәлайды.

«Егер, – деп ойлады ол. – Сырымбет етегінде кездескен шақта қыз болып қылымси қалмасам, маған ол соқтығар ма еді, жоқ па еді?..»

«Енді болары болып, бояуы сіңді» дегендей, – деп жалғастырады Айжан ойын, – Шоқанды білмеймін, менің жан жүрегім оған шешілместей байланды».

Ал, соны қайткенде үзбеу керек?

Шоқанның бірегейі ғып үйрене алмауына Айжанның ақылы жетеді. Ол көбінің бірі болса да өзін бақытты санап қойған әйел екенін білеміз. Өйтсе несі бар! Мұхамметтің пайғамбарлығына, алланың жердегі елшісі екендігіне шек келтірмейтін Айжан, некелі қатыны төртеу, некесізі алтау – барлығы он екенін кітаптан көрді. Жариясы сонша болса, құпиясы қанша екенін кім біліпті?.. «Пайғамбар» дегені сондай болса, Шоқанның арғы атасы – Абылайда отыз қатың бергі атасы – Уәліде жеті қатын болыпты деседі; әкесі–Шыңғысқа, азулы шешесі Зейнеп үстінен қатын алдырмағанмен, ауыл арасындағы сыбыр-күбірге қарағанда ол да үйінен ошаң етіп шетке шыға қалса, «жас иіссіз» жүрмейтін сияқты.

Бұрынғы әулие-шадиярлар, немесе, өз аталары қатынды үйіріп алғанда, Шоқан неге сөйтпейді?

Айжан сөйтуіне, өзі кебінің бірі болуына тілектес. Сондықтан, құлағына «Шоқан Омбыда жанаралдың қызына жанасып, оны алады-мыс» деген қауесет шалынғанда да қыңқ ете қойған жоқ.

Несіне қыңқ етеді?

Естуінше, Абылайдың отыз қатынының алтауы-ақ қазақ деседі. Өзгелері: қарақалпақ, өзбек, ногай сияқты мұсылман елдерден болуымен қатар, қалмақ немесе орыс сияқты кәпір елдерден де болды дейді.

Атасы сөйткенде, Шоқан неге өйтпейді?..

Қысқасы, Шоқан қанша қатын алса да, қай діннен алса да, солардың бірі болуға, Айжан ой буынын берік бекіткен. Шоқан жоламай кетсе де, Айжан оған деген ойын бұзбақ емес.

Оқыған кітаптарынан оның ұққаны: «тән» және «жан» ғашықтығы дегендер бар; бастапқысы – тек қиялдағы ғана; соңғысы – тән ләззатына байланысты. Жан ғашықтығы тек тәңіріге ғана арналған, оған қол жетпейді; «тән» ғашықтығына да қолын, кейде жетіп, кейде жетпейтіні

болатын сияқты. Бірақ бұл сәтті мен сәтсіздікке ғана байланысты, әйтпесе аспанның емес, жердің ғашықтығы, бұл кітапта «нәпсі» аталатын тілектің ғана азығы; тіршілік дүниесінде оның құмары қана беруі мүмкін емес, сондықтан да құранда —«күллө нәфсен за – икатөн әл-мәуіт» – «барлық нәпсінің сусынын тек өлім ғана қандырады» деген аят бар, ал пайғамбардың хадисі қанағатсыз нәпсіні тежеу мақсатымен «барлық нәпсіге де тойымдылық керек» депті. Айжан соның екеуіне де бейіл. Шоқан қарамай кеткен күннің өзінде де ол табанын тойымдылыққа тіреп, Зейнептің панасында тақуалықпен ғана отыра бермек те, жан азығын содан ғана таппақ. Бірақ осы бетінде оған ешкім бөгет болмаса екен!..

Бөгеті – билеушілердің бөгде біреуге қосуды ойлауы. Ондай бөгделер жан-жақтан жылт-жылт етуде. Шоқанды «алмайдыға» жорыған, Малтабарды «ала алмайдыға» жорыған олар, бірде Шыңғысқа, бірде Зейнепке, бірде Жақыпқа Айжанды қалап кісі салып, табындаған мал, тан, қаларлық жасау-жиһаз ұсынады. Соларға Шыңғыс пен Жақып қызығайын десе, Зейнеп Шоқанға «ешқайда да жібермеймін, қашан келгеніңше қасымда болады» деген уағдасын бұзбай, ешкімді маңайлатпайды.

Қалай да Шоқанның осы келе жатуын Зейнеп пайдаланып не «әрісін», не «берісін» істетпек. Өз ойында – «әрісі», яғни Айжанды теңдес басқа біреуге беруге, баласының ұлықсатын сұрағысы келеді.

Ал Айжанның мақсаты – осы сапарында Шоқанның бетін байқап, ең бері салғанда көбінің бірі болып отыра беруіне бейілдігін айту, оған ризаласпаса, оқиғасын естіген Нарғыздың жолын құшу. Нарғыз пен Шоқанның арасындағы қарым-қатынасты түгел естіген, оны кәнізәгінің, біріне санаған Айжан, батыр деп естіген қыздан Шоқанды қызғана отыра, Есіл бойын өрлеуін, сол қыздың өзін болмағанмен, мекенін көргісі келуі деп санап, бұнысын ер жігітке жорыған.

Сонымен ұзын сөздің қысқасы, Зейнеп те, Айжан да Шоқанды сабырсыздана сағынып, келуін асыға күтуде.

Есілді өрлеп келе жатқан жолында Шоқан Жайнақтан емен-жарқылап сұрастырса, Айжанның көңілі әлі де өзінде сияқты. Жайнақтың айтуынша, бұл мақсатына жете алмаса, Айжанның да тірі жүрер түрі жоқ. Ендеше Айжанға да «Нарғыздың жөніне тарта бер!» деу керек пе? Өйту Шоқанның жүрек жарасын ұлғайта түспей ме? Ол Нарғыздың тағдырын, адамдық арының айдауымен ғана қайғырды; Айжанмен жүрегі жалғасып қалған адам, ендеше Айжаннан күтер қайғының салмағы Нарғыздан әлдеқайда ауыр болуға тиісті...

Шоқанның сан-саққа самғаған ойы, күші жетсе, осы сапарында Айжанның өзіне деген күдерін үздіріп, көңілін қайткенде көншітер тәсілін табу; жетпесе... деген сөздің ар жағындағы ойы, бұлт бүркеген аспандай тұманданып кетеді...

Нашан аулының және оған жиналған жұрттың еркіне салса, Шоқанды осы араға және төңірекке біраз күн тоқыратып, қолдарынан келген қадыр-құрметтерін молайта түсу еді. Бірақ, шешесінің сырқатын сылтауратқан Шоқан, келген күннің ертеңіне аттанып кету ниетін білдірді.

Омбыдан шыққан Шоқанның беті қалай қарағаның онымен сол арада ажырасып, еліне тура тартқан Аба Шыңғысқа айта барған еді. Бұл бетке неге жөн тартқаның аулына қайда барып бұрыларын дәл шамалай алмаған Шыңғыстың көңілі бір ғана жорамалға тоқырады: әжесі Айғанымның көзін көрмеген, ол туралы айтылатын сөздерден жақсы көріп жүретін Шоқан, осы жайда әкесімен кеңескен кездерінде, әжесінің туған-өскен жерін көргісі келетін көңілін білдіретін еді. Сондықтан, Шоқанның Есілді ерлеп кетуін, жеңісқой баласының осы ойын орындағысы келуіне жорыды да, алдын ала, сарғалдақ Қожаның мешіті қыстауынан ұзамай жайлайтын. Есіл аңғарының «Қызылшың»⁴⁴ аталатын жеріне Абаны және Жақыпты жұмсап, «тосып ап, бірге келерсіңдер» деп тапсырды.

«Қызылшыңға» Шоқаннан бұрын жеткен олар, сол тұстан жүргенмен, жанаспай өтіп кетуіне таң, қалысты да, Нашан ауылына ертеңіне қуып барды.

Бұл кезде Шоқан қонған аулынан туған аулына беттеп, аттанғалы жатыр еді. Аба мен Жақып келе, оның бұл жөні өзгеретін болды. Олардың айтуынша, Шоқанның таулы, орманды, сулы жерді жақсы көруін білетін Шыңғыс, аулын «Құлаайғырдың» жалаңаш жалпақ даласынан, орманға бөленген Иман тауының төңірегіндегі «Байсарының балықтысы» аталатын шалқар көлдің жағасына көшірген де, у-шудан аулағырақ болсын деп, Шоқанға арнаған бірер ақ үйді Иманның етегіне, «Арықбалық» көлінің жағасына тіктірген. Көлдің «Арық» аталатын себебі, оның балығы өте семіз болады екен дейді, соны жей алмаған бір дуалы ауыз, «мынау, не деген арық балық еді!» деп қалжыңдаған, содан «семіздің» орнына «арық» қолданылып, көл «Арықбалық» атанып кеткен.

«Байсарының балықтысы» мен «Арықбалықтың» арасы қозы көшке таяу жер.

Шыңғыстың Шоқанға арнаған үйді «Арықтың» жағасына тіктірудегі бас себебі Айжанмен арасын қашықтату еді. Оның еркіне салса, Шоқан аттанғанша, Айжанды «көз көрмес, құлақ естімес» бір тұсқа тасалата тұру еді. Өйтетін себебі, – энеугі Петербургта болған тойға барған сапарында ол өзінше келінді болып та қайтқан. Гутковскийдің қызы – Катерина сонда оқитынын білеміз, сол қыз мейманханадағы Шыңғысты тауып алып, оған жиі қатынасып, қолынан келген қадыр-құрметін көрсеткен. Шоқанды «бұл қызбен де жақын дейді» деген қаңқуды құлағы шалған Шыңғыс мұнысын болашақ келіннің көңілін аулауына жорыған. Катерина оған түр-тұлғасымен де, мінез-қылығымен де қатты ұнаған. Оның үстіне Гутковскийдің қызы, Гасфорттың жиені сондай биік адамдармен ілік-шаттыс болудан артық бақыт бар ма?

Омбыға осы оймен қайтқан Шыңғыс, туралап айтпағанмен, ойын баласына ішкірнелеп сездірген. Әкесімен татулықты ғана көксеп жүрген Шоқан, ытырына қоймай, «кезінде көрерміз, әке әзірге үйлене қояр ойым жоқ» дей салған. Шыңғыс еліне Шоқаннан балды да, балсыз да болмай қайтқан. Өз ниеті – қайткенде де осы мақсатына жету. Тілегі, – осы бетінде бөгет кездеспесе екен!..

Мүмкін бөгеттің біреуі Айжан. Зейнеп «қыздан күдер үзген» деп сендіргенмен, Атбасар сапарынан оралған Шоқанның жолдағы үйіне соқпай кетуіне қарап, «Зейнептің сөзі рас та болар» деп дәмеленген Шыңғыс, «алтын көрсе періште жолдан таяды» деген мақалды да еске алады. «Шоқан Айжанды көрсе, тағы да елтіп кетуі мүмкін» деп қорқады.

Айжанды қасына алғаннан кейін, жүрек сырқатын сылтау ғып Зейнеп Шыңғыстан жатар үйін де, төсек-орнын да бөлектеген, содан кейін, қапыда болмаса Шыңғысқа көрінбейтін Айжанға көзі әлдеқалай түсе қалса, түртұлғасына, ажарына Шыңғыстың өзі де қызығып кетіп, егделігі есіне түсетін де, тәубасына әрең қайтатын. Егер «аузы алты қарыс» жұбайы болмаса, баласы Шоқанмен сұхбаттасып қалғанын құлағы шалмаса, егделігіне қарамай, осы қызға Шыңғыстың өзі-ақ құрығын салар еді. Өйтуге алдында үлгісі де тұр: әкесі Уәлі, шешесі Айғанымды елу тоғыз жасында алған, Айғаным сонда он алтыда екен дейді. Шыңғыс әлі елуге де жеткен жоқ. Ал, сырт тұлғасына қарағанда Айжан әйел болып та пісіп қалған сияқты.

Сол түріне Шоқанды қызығар деп қорыққан Шыңғыс. Айжанды әлдеқайда жытыра тұру ойы бар еді, Зейнеп оған көнбеді. Айжан мен Шоқанның қарым-қатынасы жөнінде Зейнептің түсінігі қызық. Ол «махаббат» дегенді «бар» деп те, «болады» деп те ойлаған емес. Оның ұғымында әйел еркектің нәпсілік құмарын тарқатуға ғана жаралған жәндік. Сондықтан, «Шорманның қызымын» деп үстінен қатын алдырмағанмен, Шыңғыстың «анау-мынау» жүрісін естігенде ың ете қоймайды, солай болуға тиіс сияқты қарайды...

Балалары жайында да пікірі осы. Қыздарын қорғаштағанда, «масқара болып қала ма» деп қана қорқады. Әйтпесе бейілі кең, ал ұлдары «не істесе де мейлі» деп қарайды. «Шоқан Айжанмен үйлесіп қапты» дегенді естігенде, оқиғаға ол осы көзбен ғана қараған. Кейін абайласа, Шоқанды білмейді, Айжан оған қатты құмартып қалған сияқты. Былай қараса, Шоқанға жұбай болуға жарайтын-ақ қыз; аты «қара сүйектің» оның ішінде жалшының қызы демесе, төмен етектерінің періштесіндей-ақ қыз! Содан қарап «ақсүйек», «қара сүйек» дегендер қайдан шықты екен?!» деп іштей кейіп те қояды.

Шоқан Айжанды ала қояды деген ой, Зейнептің басына ешуақытта кірген емес. Оның Айжанға қамқорсуын, болса да ойнап-күлген қызын қорлағысы келмеуіне жориды.

Шоқанның келе жатқанын естіген Зейнеп, «тағы ойнап-күлсін» деп ойлады да, ол аттанарда қайда орналастыру жайын ақылдасып қалғысы келді.

Зейнептің еркіне салса, Шоқанға арналған отауды, орда ауылдың жақын тұсына тіктірмек еді, Шыңғыс оны ұнатпаған соң ерінің еркіне қарсы тұрмады, «жолыққысы келсе жымба жолдарын табар» деп ойлады.

Нашан ауылынан ерген бір топ жігіт Шоқанды «Алакөл Салпық» аталатын жайлауға дейін шығарып салды. Шоқан Қызылжардан келген ат-арбасын сол арадан кері қайтарып, құрбыларының қатарында салт мінуді қалады. Олардың беттеген жайлауында Атығай руының атақты бегі Зілғара мен атақты байы Шопан тұқымдары отыр еді. Зілғараның он төрт ұлының ішінде ең өжеті саналатын Әлібекті, Шыңғыс «Итжеккенге» жер аудартып жіберген. Оның артынан қуынған ағасы – Тұрлыбек Омбыға барғанда, жөн-жосықты білмейтін надан кісіге Шоқан жол сілтеп, патшаның атына арыз жазды да, Петербургқа жөнелтті. Арыз көп кешікпей сенатқа жетіп, Тұрлыбектің тілегі қабылданды да, Әлібек айдаудан қайтып келді.

Жақыптың айтуынша, кісі өлтіргіш Әлібек, «хан тұқымының қанын ішпей кегім қайтпайды» дейтін көрінеді. Сондықтан оның ауылына соқпау, өзіне кезікпеу керек.

Шоқанның айтуынша,—«әкемнің ісіне мен жауапкер емеспін, менің оған көрсеткенім – жақсылық қана. Ендеше маған неге тиеді?!

Шоқанның ол жорамалы рас та еді. «Хан тұқымы» дегенге қаны қатқан Әлібек, оның Тұрлыбекке жол сілтеуін, сол жолы оңғарылып қайтқанын естігеннен кейін, «хан тұқымынан да бұндайлар туады екен, а!» деп таң қалған; ол ойының бекуіне, Шоқан әкесіне қарама-қарсы жүр дейді» деген, ел ішін кернеп кеткен қаңқу қосылып, ойы «е, бақыр-ай, азамат екен ғой, бетінен жарылқап, өркені өсе берсін» деген тиянаққа тоқтаған. Солай санаған адамды көруге құмар да.

Осы сапарында Омбыдан шыққан Шоқанның қалай жүріп, қайда тоқырағанын Нашан ауылындағы жәй-күйін, «ұзынқұлақ» Әлібекке қолма-қол жеткізіп тұрған. Содан бері қарай бұрылмақ болғанында «ұзынқұлақ» оған Шоқан келуден әлдеқайда бұрын жеткізген. Бейілі Шоқанды сыйлап жіберуде болған.

Әлібек жолына үй тіктіріп, бие байлатып... дегендей ауылын күтіндіріп, өзі сақалды басымен елпендеп жолда тұруды лайықсыз көріп, қарсы алуды, тоқал шешесінен туған, жас жағынан Шоқанға құрбы Ақбұзау мен Ережепке тапсырған. Шоқанның «асығыспын, ас ауыз тиіп қана аттанам» деуіне қарамай, ауыл маңындағы жылқыдан бір семіз қара құлақ асау құлынды ұстатып ап, көзінше алып ұрып бауыздатқан да, етін қазанға сала бастаған. Бұл күн кешкіріп қалған мезгіл еді. Енді қонбауға амалы жоқ.

Шоқан ол күні ұйықтай алмай, түні бойы елегізіп шықты. Сондағы қорыққаны Әлібек. Ол туғанда сүйінші сұрап барған кісіге, Аңдагүл Атығайдың атақты биі Құрымсы:

– Атын қойдыңдар ма? – депті.

– Қойдық, – депті анау.

– Кім деп?

– Әлібек деп.

Сонда Құрымсы:

– Әлібек туды дегенше әлек туды десеңші, – деген екен.

Сол сәуегейлік расқа шыққандай, ат жалын тартып мінген Әлібек «аттының – атың жаудың – таяғын» дегендей, шаппаған ел, таламаған адам қоймаған. Ол Есілдің төменгі жағында Қожықпен, жоғарғы жағында Баубекпен құрықтас болып, арғы шеті – Ұлытау, Кішітаудан, бергі шеті – Есіл, Ертістен үйірлеген жылқыларды қудырған да отырған Зілғара қиянатшыл кісі емес екен дейді, баласына ол барымта сайын, «енді тоқта!» дейді екен де, тоқтамаған соң баласының сойған малынан бір-бір жапырақ етті қыл шылбырға тізе береді екен. Сол тізбек толған кезде, «шылбыр үстіне шықтың, балам, енді тоқыра!» десе, Әлібек оған да тоқырамай, сол тұста ұсталыпты-мыс. Әке сөзінің қадырын сонда ғана біліпті-мыс...

Шоқанның естуінше, Әлібек кісіні түрегеп тұрып бауыздауға шімірікпеген адам. Хан тұқымына өштігі анау! Сондықтан, өлтіру күдігі кернеген ол «алдап қонғызбаса не қылсын!» деген оймен түні бойы көз шырымын алмай, тыстағы әрбір сыбдырды келіп қалдыға жорып, шөп басын жел қимылдатса да, оянып кете берді. Сонымен, көрер таңды көзімен атырды.

Ақбұзау мен Ережеп оны ертеңіне де қондырмақ еді, Шоқан асығыстығын айтып көнбеген соң, кешегі құлыннан қалған жарты етті тағы да асып, түстік алып аттануға тоқыратты.

Сол еті пісті-ау деген шамада:

– Қабан ағаң келе жатыр, – деген күңкіл естіліп, одан ығысқандай, бөгделер үйден дүрліге шыға бастады. Жайнақ та соларға ерді, Ақбұзау мен Ережеп те қопандай бастады.

«Қабан ағаң» құлағында қалған Шоқан, оның кім екенін біле алмаған кескінмен, «кім?» дегендей Ақбұзауға қараған еді, не сұрағысы келгенін түсінгендей:

– Әлібек ағам, біз ол кісіні солай атаймыз, – деді Ақбұзау.

Ақбұзау мен Ережеп орындарынан түрегелгенде Шоқан қозғала қоймады. Онысына түсінбеген зілғаралықтар, үнсіз шығып кетуге ыңғайсызданғандай:

- Төре, сен ше? – деді қосынан Шоқанға.
- Мен осында тосам! – деді Шоқан нық дауыспен.
- Жападан жалғыз ба? – деді Ережеп.
- Үйде қасқыр жемейтін шығар.

Арғы сөз сарқылып қалғандай көрген зілғаралықтар, «мынау не дейді?!» дегендей Шоқанның кескініне алая қарады да шығып кетісті.

Жалғыз қалғанына ыңғайсызданғандай, Шоқан орнынан тұрып, мазасызданған бейнемен, ақырын адыммен үй ішінде ерсілі-қарсылы жүре бастады.

Оны мазасыздаған ой, – білетін адамдардан естуінше, Зілғара атығай ішінде Құдайбердіге, оның, ішінде Андағұлға жатады. Андағұлда Қаратоқа, Байтоқа дегендер болған. Қаратоқасы – батыр, одан Зілғара; Байтоқа – бай, одан Шопан.

Зілғара Уәлімен тұстас адам. Әкесі – Қаратоқа. Абылайдың қолбасшыларының бірі болғанмен, Зілғара Абылайдың бір баласы – Қасыммен қастаса өскен де, орыс өкіметімен араздасқан Қасымды Түркістан жаққа қусыруға себепкер болған. Сол қызметі үшін патша оған хорунжи чині мен дворяндық атақ берген, (патшаның сондағы грамотасы әлі күнге Қызылжар қаласының музейінде сақтаулы). Оның үстіне, Есіл өзенінің қазіргі Явленна аталатын селосының тұсында мекендейтін Уанас руын күшпен көшіріп, Зілғара мен Шопанды орналастырған.

Айдаудан Шоқанның көмегімен қайтқан Әлібектің өзіне қас, я дос екенін Шоқан білмейді. Қайсысы болса да батырлық даңқы баршаға белгілі болған адамды көргісі келеді.

Нашан аулынан аттанған Шоқан «Алакөл Салпықтан» қашса құтылмайтының ол жолдың бойында Әлібек ауылы отырғанын естіді. Егер ат басы тура тірелсе, оның ойы Әлібек үйіне түсе қалу еді. Олай болмай, зілғаралықтар оны оңаша отауда қарсы алды.

Онда Әлібек жоғын көрген Шоқан, қалай кездесуді білмей отырғанда, «Қабан аға» аталатын Әлібек келе жатқан хабарын естіді. Әуелі ол жұртқа ере шығын қарсы алуды ойлап қалды да, атағы қанша зор болғанмен, қара сүйектен шыққан адамға, ақсүйек басымен кішіреюді ар көрді.

Ол уақытта қазақтың ғұрпында: «Ассалаумағалейкүм» деп араб салтымен сәлемдесу салты жоғын, әйел адам жасы үлкен еркекке

көрінбеуге тырысуын, кенеттен кездесе қалса, сол жақ тізесіне қолдарын арта, басын төмен түсіне отыра кетуін, жасы кіші еркек, жасы үлкені кездескенде, екі алақанын кеудесіне басып иіле қалатынын Шоқан біледі.

Аттардың дүсіріне қарағанда тысқа шығып кеткендердің қарсы алмақ болған «Қабан ағасы» Шоқан отырған үйге таянып кеп тоқтады. Күткендердің онымен қалай сәлемдескенін Шоқан аңғара алмады, тек қана естіген даусын.

– Қонағың аман ба?

«Қонағың аман ба?» деген дауыс, Шоқанға қабанның қорсылы сияқты естіледі. «Әлібегі осы болар ма? «Қабан аға» деп босқа атамай, дыбысы да қабанға ұқсас болар ма?» деген ой келіп кетті Шоқанға.

– Қалай қонақ? Риза ма күтулеріңе? – деді әлгі қорсылдақ дыбыс.

– Бар мәзір, жоқ жай! – деген жауап естілді.

– Үйде ме өзі?

– Үйде, Қабан аға!

– Төре тұқымы солай келеді! Күнін көре алмай жүрсе де, кеудесін көтеріңкі ұстайды. Ол келіп амандаспаса, мен кіріп амандасайын.

Қабан дауысының және біреулердің аттан түскен сыбысы, Шоқан отырған үйге беттей аяңдаған сыбдыры сезілді.

Не істеуге білмей қалды Шоқан: орнына отыра кету ме, әлде есік алдында қол қусыру ма?

Тысқа шықпауын еске алған Шоқан, «несі болса да көріп алайын» деген оймен, отырған орнына жантая кетті; «қару жұмсаса қайтем?» деген қауіп, оның қолын санасынан тысқары, шалбарының оң, жақ қалтасындағы «американка» аталатын кішкене тапаншаға апарды.

Сол кезде ашыла берген есіктің сыбдырына қарай қалса, қара өңді, тарамыс, орта бойлы біреуді алдына сала Ақбұзау кіріп келеді...

Өткен жаз Байқал төңірегін аралап жүргенде, ол бір топ бурят әскерімен, Баргузин өзенін өрлеп аңға шыққан еді. Олар кезген тұс, құрғаққа біткен қалың қамыс екен. Қаннен қаперсіз келе жатқан Шоқанның аты әлденеден жалт еткенде, Шоқан жалп етіп түсті де қалды. Құлаған жерінен жалма-жан басын көтере берсе, үлкендігі тайынша бұқадай бір қара қабан қорсылдай ұмтылып келеді... Зәресі кеткен Шоқанның жаны тас төбесіне шықты.

Үрейлене шегіншектей берген оны, қабан жарып та тастар ма еді, қайтер еді, егер серік буряттардың бірнешеуі атып үлгермесе!.. Мерген

мылтықшылардың тұтаса тиген оқтары қабанды қалпақтай ұшырды...

Мынау қабан сияқты адамның (Шоқан оны «Әлібек» деп жорыды) қимылы сол – Байқал қабанына ұқсайды...

Сол қалпынан денесіне діріл пайда бола қалған Шоқан, ықтиярынан тысқары орнынан тұрғысы келген қимыл көрсетіп еді:

– Жата бер! – деді «Қабан», – хан тұқымының шіренгеніне қазақ баласының көзі үйренген. Айта келген азын-аулақ сөзім бар, соны тыңдатам да кетем.

Орнынан тұрмаған Шоқан, «тыңдадық» дегендей кескін көрсетті.

– Айта келгенім, – деп бастады Әлібек сөзін, – «Жақсыны көрмек үшін» дегендей, атағын, жер жарған бала болған соң ең алдымен көргелі келдім.

– Рахмет, Қабан аға!

«Рахмет» деген сөзді білмейтін Әлібекке, ол сөз «Ақмет» боп естілді де, «мені солай атадыға» жорып:

– Атым Ақмет емес, Әлібек, төрем! – деді, Шоқанды «мысым жеңіп тұрған санап...

– Білем, Әлеке! – деді Шоқан, сонда ғана есі бүтінденгендей, Әлібектің «рахметті», «Ақметке» жоруына езу тартып.

– Білсең, бөгеме!.. Күнің алдақашан өткенмен, хан тұқымы осындай кекірейген кепиеттігіңді қоймайсың...

– Не істедім, Әлеке, «кепиет» боп?

– «Бөгеме» демедім бе сөзімді!

– Сөздің реті келіп қалған соң, Қабан аға!

– Өйтпесең хан тұқымы боласың ба сен. Ар жағын тыңда сезімнің: әкең боп, өзін, боп, басқаларын, боп, хан тұқымы, кеше айбынды ауыл болып отыратын Қожықты, ұлы-отанымен құрттыңдар. Қожықтың үлкен ұлы – Текебай, менің, қызығады алған күйеуім еді. Панасыз қалған қызым балашағасымен қаңғырып кеп қолымда отыр. Өзге келіндері де сондай. Сол күнәнді жуғың келді ме, немене Қожықтың қор болған қызына қамқорлық жасап, бейнетінен құтқарыпсың, оныға тәңір жарылғасын. Бірақ онымен күнәннан түгел арыла алмайсың, бұныңның сазайын күндердің күнінде тартасың.

– Ол емес еді, айта келгенім, – деді Әлібек, аз кідіріп, – сөзден сөз шығып кетті.

– Аға, тізе бүкпеймісің? – деді Ақбұзау қолымен терден орын нұсқап.

– Тізем талған жоқ,– деді Әлібек інісіне алая қарап, сөз қосқанын ұнатпағандай.– Сонымен,– деді бетін Шоқанға қаратып, – бас жұмысым – жүзінді көру еді. «Түсі игіден түңілме» деген екен. Әкең сияқты бетіңнен отын, шықпайды екен, ажарың жұмсақ екен. Сырт естуіміз ел қамын есінен шығармайды дейді. Оныға ішім жылиды. Баяғыда атаң – Абылай түс көрген екен дейді. Түсіне арыстан, қасқыр, түлкі кірген екен дейді. Соны білгір біреуге жорытса, анау, «арыстан – өз заманың, қасқыр – балаларыңның, түлкі–немере, шөберелеріңнің заманы; ел билігі сенде ғана тұрады екен, сен өлген соң балаларын, елді қасқырдай талап быт-шыт қылады екен; одан кейін түлкідей алдамшы өмір басталады екен» депті. Айтқаны дәл келді, аруағыңнан айналайын атаңның: қасқыр – сенің әкең мен біз сияқты ел талаушылар; бірақ, сен түлкі болма...

– Кім болайын, Қабан аға!..

– Адам бол!..

– Ол не деген сөз?

– «Елді талама да, алдама да» деген сөз. Түсінікті ме?.

– Өте түсінікті.

– Айта келгенім осы еді. Ал, мен кеттім.

– Дәмге қарамайсыз ба?

– Ол менің дәмім ғой. Сен риза болсаң жетті.

Әлібек жалт бұрылды да шығып кетті. Ақбұзау ере шықты. «Қабан ағаның» сөзіне мейлінше риза болған Шоқан, жүгіре шығып, сол ойын айтып, қолынан аттандырайын деген оймен орнынан көтеріле берді де, өйтуін жалпақтауға жорығандай, қайтадан жантайды. Сондағы ойы:

«Қабан» емес, «адам» ғой мынау!.. «Жаман» деп естігенім «жақсы» болып шықты ғой! О, адам, сенің бойыңда таптырмайтын талай сырлар сақталады екен ғой!..»

Зілғаралықтар «қон, жат, бір емес, бірнеше күн жат!» деп жік-жапар болғанмен, Айжанның махаббат магниті тартқанда, Шоқан дегбір таба алмады. Оны Нарғыз мәселесінде сынай түскісі келген біреу «Қожық қызының суға кеткен көрікті жер» деп көңілін толқытайын деп еді, Шоқан оған да елеңдемей, үйіне тез жеткісі келетін жайын айтты.

Имантауға олар күн байыр алдына жетті. Тауға шыққыш, төңірегін тамашалағыш Шоқан, Иманның да, аумағының да мөлдіреген әдемілігіне қызыға қоймай, салт атпен шаршап келуін сылтауратып, арнап тігілген

үйде бүгінше тыныстағысы келетінін айтты.

Шоқанға арналған үйдің төңірегінде тағы да үш-төрт ақ үй бар еді. Шоқанға еріп келгендер де, қарсы алғандар да соларға орналасып, Шоқан өз үйіне, тек Жайнақты ғана жатқызды.

Ол кеште Шоқан ақ сияқты жеңіл тамақтар болмаса, басқа тағамды татпады. Қызыл іңірден төсеніші қалың темір кроватқа жатып қалды. Қасындағы үйлерден тамағын тойғызып, кешірек келген. Жайнақ, Шоқанды оятып алмайын деген қауіппен, аяқтарын ұшымен басып, іңірде төрге тастай берген жастыққа ақырын қимылмен қисая кетті. Бүгін ерекше бірдеме болар деген ойында жоқ, жата сала қор ете түсті.

Шоқан ол жатардың алдында ғана қалғыған еді. Оның төзбейтін дыбысы – қорыл болатын. Жайнақтың қорылдауы оны оятып жіберді.

Ояна сала, оның мана қалғыр алдындағы ойы жалғаса жөнелді. Бұрын бүйтпейтін ол, Айжанға жақын келдім деп ойлағаннан кейін, көңілі сол ойдың әр сағына жүгіріп, ешбірінің де тиянағына жете алмай, қалжырап барып қалғыған. Сол сақтарға кезеген көңіл тағы қыдыра бастады. Егер ерік оның өзінде болса, тұра салар еді де, көңілі соққан жеріне жетіп тынар еді. Оған жол жоқ. Айналасы ғасырларға, мүмкін мыңдаған жылдардан бері биіктей, қалыңдай түспесе, аласарып, жұқарып көрмеген әдет-ғұрыптың қамаған қоршауы, одан өгуге немесе бұзуға ынталанғанмен, әзірге қолдан келгені жоқ.

Қашанға дейін қамалды бұл қоршауда?..

Сол ойдың тұңғышына батқан Шоқан, шығуға тырысудан қалжырап, тағы да қалғып кетті...

Ал, Айжан ше?

Ол да бүгінгі кеште Шоқаннан кем толғанған жоқ.

«Шоқан Имантаудың етегіне келді» деген сезді құлағы шалғаннан бері, оның жаудыраған көздері ашылып-жабылудан дамыл таппады: ашылса Шоқан жоқ болып кетеді де, жабылса көріне қояды және құбылмалы нелер әдемі бейнеде көрінеді!.. Ғашықтық сезімнің қаптаған қалың толқынына бөленген Айжан жұмған көзін ашпайын десе, көретін кісілерден ұялады, жұмбайын десе, Шоқанның елесінен айрылып қалады.

Оның осы көрінісін үнемі қасында болатын Зейнеп қана аңғарды да, ерсі көрген бір сәтте:

– Неменеге қыпылықтап кеткенсің! – деп жекіп тастады. Сонда да қоя алмаған Айжан, көзін жұмғысы келсе теріс қарайтын болды...

Айжан сол қалпында кешті де батырды.

Ет-жеңді болған кезінен бастап, Зейнеп кешкі төсегіне іңірден-ақ қисая бастайтын. Айжан одан оңашарақ, босаға жаққа жататын.

Бүгін де сөйтті Зейнеп Шоқанның жолдан шаршап келгенін естіген ол, сәлемдесуге ертең келер деген оймен, қас қарая-ақ, мамық төсегіне бөленді де, Шоқанды аман көру қуанышына батып, қалың ұйқыға кетті.

Айжан да төсегіне сол кезде жатқанмен ұйықтай алмады, өйткені, мана, күндіз көзін жұмғанда ғана елестейтін Шоқан, енді, айы қараңғы, бұлты қалың, түн басқан үйдің тас қараңғы ішінде көзін жұмбаса да Шоқанды көріп жатыр. Бір сәттерде бұнысы елес екенін ұмытып қап, құшақтай алғысы келгендей қарманып та қалады, бірақ ешнәрсе ілікпей, өзін-өзі ғана құшақтайды!..

Құрғақ құшақтаудан қалжыраған Айжанның көңілі, шын құшақтауға соғып кетті.

Бірақ, қалай?.. Жатқан жерлері алшақ!..

Құшақтамай қоймауға бекінді Айжан.

Ол жататын үйдің ағаш есігі тор көзді екі жарма еді, аржағын шимен астарлаған кигіз есік жабады. Ағаш есіктің аздаған сықырлауығы бар, егер топсасына су тигізсе үні шықпайды. Зейнептің ұйықтаған дыбысы сезілген кезде, Айжан есіктің топсасын дымдады да, еппен басып, көйлекшең, жалаңбас, жалан, аяқ тысқа шықты. Даланың желкені мен салқынынан ба, әлде «біреу көріп қала ма» деген қауіптен бе, денесі дірілдеп кетті.

Не істеу керек?

Оның төңірегіне тіккен құлағына, таңертең жылқы жыюға арқандап қойған кісі көруге елегізген аттың оқыранған даусы шалына қалды. Қуанып кеткен Айжан, елбеңдей жүгіріп қасына барса, түннің түсіне боялуынан ба, түгі сондай ма, ат – көмір қара екен.

Ол көйлегі желбеңдеген Айжаннан үркіп тартынып еді, Айжан арқанды қазық түбінен ұстап, ақырын дауыспен құр-құрлап, еппен басып атқа жақындады. Негізі жуан ат, қыздың қолы басына жетіп, ақырын сипағаннан кейін үркуін доғарды.

«Осы атпен барайын, – деп ойлады Айжан, – іздегенше оралармын».

Қалай міну керек? Ер-тоқым жоқ, жүген де.

Айжанның ойы, атты арқанның бір үшімен ноқталап, қалған жағын шумақтап қолға ұстау еді.

Ұзын арқанның шумағы жұп-жуан болды. Соны құшақтай Айжан ат арқасына ырғып мініп алды. Мінген аттың арқасы қылыштың қырындай

екен. Айжан оған қараған жоқ. Көңілі Иманға тез жету болғанмен, шаба жөнелуге, ат дүсірі әуелі иттерді, одан ауылды оятар деген оймен, ұзап шыққанша аяң-жортаққа салып, одан кейін борбайлай жөнелді.

Бұл түнде ерекше оқиға болар деп ойламағандықтан ба, әлде самалды салқын түнге бұйығудан ба, – Шоқан жатқан ауылдан Айжан атының елеулі дүбірін ешкім сезген жоқ.

Атын алысырақ бір бұтаға байлай салған Айжан, еппен басып кеп, Шоқан жатқан үйге келді. Ол тігілгеннен кейін, Зейнеп кеше әдейілеп кеп көргенде, Айжанды ерте барған. Шоқанның жатар орнын да Айжан сонда көрген.

Кроватты көргенше, тағат уа ғибадаттан басқа іс ойында жоқ Айжан, көргеннен кейін әйелдік нәпсінің еркіне беріліп, бұған дейін Шоқанның жүзін көруді ғана арман етсе, енді ғашықтық құмарын қандыруға ынтыққан.

Сондай ниетті Айжан, Шоқан жатқан үйге еппен кіріп, еппен басып кроватина таянып, дыбысына құлақ түрсе, шырт ұйқыда екеніне мұрнының пысылы куә болып тұр.

Осы ұйқысын бұзуға ма, жоқ па?

Бұл жолы бұзбаса қашан бұзады?

«Бұзуға ма, жоқ па?...» деп толқыған Айжан, ықтиярынан тысқары, ыстық лепті аузын Шоқанның құлағына жақындата:

– Қанаш! – деп қалды ақырын, бірақ қуатты сыбырмен.

Бұл жұмсақ сыбыр құлағының өңменінен өтіп кеткендей боп, былай да елегізіп ұйықтаған Шоқан, даусын шығара «аһ!» деп көзін ашып алса, қасында адамның елесі сияқты бірдеме тұрғандай.

– Бұ кім? – деп қалды, Шоқан ақырын дауыспен.

– Мен, Қанаш, Айжан!..

– Айым! – деп Шоқан кроваттан басын көтеріп алды.

Екеуінің құшақтары айқаса кетті...

СОПЫЛЫҚ САЛДАРЫ

Ислам діні қазақ даласына дәл қай кезден кіре бастауы әлі толық дәлелденбеген мәселе болғанмен, соңғы мың жылдың алғашқы ғасырларында тарауына бірталай көмескі куәліктер бар. Бірақ, қазақ, үйлеріне бас сұққан сол дің мекенін тез ауыстыратын ауылдардың жұрттарын да ұмытып, бертінгі кезге дейін, көшпелі ауылдармен бірге көше алмаған.

Сондай кешке ере алмай келе жатқан исламға, қазақ даласы өзіне бағынғаннан кейін, патша өкіметі ерекше қамқорлық жасап, ерекше екпінмен ұялатуын, біз, ең алдымен, Шоқанның осы тақырыпта жазған ғылыми еңбектерінен көреміз.

Шоқан «қазақ, еліне тарай бастады» деп шошына қараған құдайшылдық, оның биік шоқысы – сопылық, сол кезден еркектерді ғана емес, бірен-саран әйелдердің де арасынан ұшыраса бастауына қазақ ауыз әдебиетінде толып жатқан дәлел бар. Осындай алғашқы сопылардың бірі – Айжан еді. Оның сондай қалпын Сырымбет саласында кездескен шағында да Шоқан байқап қалған. Қаршадай қыздың бойына сопылық сезімі осынша сіңуіне қайран қалған.

Одан бері де Айжан діндарлық сезіміне тереңдей түсті. Баяғы Көкеш заманынан оның қолында қалған жалғыз кітап, – Мұхаммет пайғамбардың хадистерінен құралған «Мишкат шари?», «Мишкаттың» қатал қағидасының біреуі, – некесіз ерге әйелдің жоламауы. Жолай қалса, қияметтегі жазасы, қырық мың жылдық жаһаннамның жалынына өртелу.

Бұрнағы жылы, Сырымбет саласында Шоқанның еркіне берілген Айжан, «Мишкат» қағидасын еске алатын еді де, ол азаптан қияметте қалай құтылудың шартын іздейтін еді. Ол шартты да «Мишкаттан» тауып, «егер сол еркекке некесі қиылса, азаптан арылады» деген рауаят көрген еді, сондықтан қайткенде де Шоқанмен некеленің одан кейін «хала жұфты» болып өмір бойы отыра беруге бейіл еді.

Сондай ойда жүргенде, Имантау түбінде екінші рет ауыр күнәға батуға тура келді.

– «Тентектің ақылы түстен кейін кіреді» дегендей, Айжанның тентек сезімі санасына, тек, Шоқанмен ғашықтық құмарын басқаннан кейін ғана оралып, қайталанған «қылмысына» көңілі күйзеле қалды да, «тәңірі алдында бұл күнәма не деп жауап берем?!» деген оймен, Шоқанның аймалаған ыстық құшағына бөленіп жатып, жылап жіберді. Шоқанның «бұның не, Айым?!» деген сұрауына, біраз жалындырып алғанша жауап бермеді Айжан; Ақыры шынынан ақтарылды.

Айжанның жан жүрегі езіле ақтарған сыры, Шоқанға ертегі естігендей

ғана сезім берді.

Кадет корпусына түсіп, кітапты меңгере бастаудан-ақ, оның ерекше көңіл бөлген бір мәселесі философия болатын. Бұл жайдағы шығармалардың арғы-бергілерімен таныса, өз заманының ой мөлшері философияны спиритуализм және материализм деп екі салаға бөлетінің алғашқысы – материялық негізі жоқ қиялдар екенің соңғысы – материяның болмысына байланысты екенін ұққан.

Материалистер аталатын ғалымдардан Шоқанға ерекше ұнағаны – француздың он сегізінші ғасырдағы ойлысы Жан Мелье. Шет елдердің өзгелерінен гөрі француз тілін жақсырақ білетін Шоқан, ол халықтың шығармаларын түп нұсқасынан оқуды ұнататын еді. Мельені де сөйтті ол. Оның «Өсиет» аталатын кітабымен өз тілінде танысты. Табиғаттың, қоғамдық тұрмыстың барлық мәселелеріне де материалистік көзбен қарайтын Мельенің ойынша, – еркек пен әйел жыныстық қарым-қатынастарында ерікті болу керек ұнатысса бірге тұрын, ұнатыспаса ажырасу керек; оның ойынша «неке», «талақ» дегендер, қажетсіз, жалған жұмыстар; «махаббат» деген де жоқ, тек, адам мен адамның, олардың ішінде еркек пен әйелдің бір-біріне сенісіп дос, болулары ғана бар, ол да мәңгілік емес, сенуіне күдік туғанша ғана.

Мельенің осы пікірін қабылдайтын Шоқан, кейін, неміс философы – Людовиг Фейербахтың «Христиан дінінің сыры» атты еңбегін оқығаннан кейін, діннің махаббатқа деген пікірінен көңілі тіпті суып, бұл мәселеде де барып тұрған атеистік ойға тоқырады.

Сондай ойдағы Шоқанның түсінігінде тіршілік мәселесінде ислам діні дін атаулының ең керітартпасы.

Сол пікірді қуаттайтын ол, дінге шын ықласымен сенетін Айжанның неке туралы ұғымына қалай қарап, не жауап беруі керек?

Ойлап байқаса, осы төсектің үстіндегі қазіргі мәселе, дінге сену, сенбеуде емес, «Айжан» атты бір жәндікті өлтіру ме, өлтірмеу ме"? Оның сыр әлпетін бақса, некесі қиылмаған жағдайда тірі тұрар ойы жоқ...

Ондай ойымен есептеспеу, әлсіз бір жәндікті аяғымен езе салғандай болар еді. Ондай ойға тоқырауға, өзін адамгершілім деп санайтын Шоқанның ары бармады.

«Нем кетіпті, – дегенге тірелді оның ойы, – қидырсақ қидыра берейік некені; ар жағын көре жатармыз».

Сопы қыздың шыдамын оның сынағысы да келді. Сондықтан:

– Оқасы не оның? Қидырамыз да тастаймыз! Бірақ, жасырын ба, жария ма?

Бұл сөздер Шоқанға жеңіл болғанмен, Айжанға ауыр. Неке қиюдың шарты, – қастарында, ең кемі екі куә болу керек. Ол куәлар бұл оқиғаны елге таратып жібермесіне кім кепіл? Оның аты да «жария» емей немене?

Ал, жарияға Шоқанның да, Айжанның аяқ басқысы келмейді, ендеше некелері де қиылмайды, оның аты, – бұдан былай да күнәға бата беру...

Осылай ойлаған Айжан, ыстық сезіміне суық су төгіліп, ғашықтық оты сене қалғандай. Шоқанның құшағынан күштегендей сытылып шықты да, кроваттан жерге ырғып түсе қалды. Бұл қылығына түсінбеген Шоқан, Айжанның артын ала жерге түсіп:

– Бұл не, Айым?!.. – деді.

– Қайтам, Қанаш!

– Қайда?

– Мекеніме.

– Осы емес пе, мекеніміз?

– Бұл сіздің мекеніңіз.

– Сенікі де болса қайтеді?

– Болмайтын іс ол.

– Неге?!

Айжан жауап қайтармай, босануға бұлқына берді. Ана жылы көргенде де, қазіргі құшағына алған кезінде де, Айжанның денесі Шоқанға нәзік, әлсіз сияқты еді, мына алысуына қарағанда қарулы екен; оған әлі келмеген Шоқан алысам деп алқынып қалды. Шоқанның құшағынан әрең босаған Айжан тағы ұмтылуына ұстатпай, есіктен шыға қашты. Қууды, я қумауды білмеген Шоқан, қараңғы үйде аңынан адасқан тазыдай аңырып тұрып қалды...

Құлағы қояннан да сақ Жайнақ, Айжан мініп келген аттың дүсірінен мана оянып кеткен еді де, содан кейін қараңғы үйдің ішінде нелер болғанын түгелімен сезіп жатқан еді. Келгеннің қарындасы екенін де алғаш шамалаған ол, сыбырлардан анығына көзі жеткен соң сөздеріне тек қана құлақ түріп, сүйіспендік әрекеттерінің, арты неге соғарын бақылаумен ғана өп-өтірік ұйықтаған бола қойған еді, сөйтіп жатқанда Шоқан мен Айжанның арасында алыс-жұлыс басталуына қайран ғап, Айжанды Шоқанның тоқтата алмауына көзі жеткен кезде орынан атып тұрып, қарындасына ұрсуға, тоқтатуға көңілі соғып кетті. Бірақ өйте алмады. Аралары көп жыл ажырап жүріп, сағынып көріскен қарындасын, жолыққан сағатынан бастап үнемі еркелетіп ұстайтын. Айта берсең, Шоқанмен

Сырымбет саласында қауышуын түп-түгел ести тұра, әйелі – Жұпар ғана болмаса, өзі бұл жайлы қарындасына сыр да білдірмейтін, ауыз да ашпайтын. Соншалық қадірлейтін қарындасының мына құпиясына қалай қатынаспақ ол!..

Жұлқынған Айжанға күші жетпей амалсыз босатқан Шоқан алқынуын аздап басқаннан кейін тысқа шықса, ала көлеңке бола бастаған далада жайдақ мінген атты дүсірлете шауып, қараңдаған әлдекім кетіп барады...

«Айжан болар» деген ой келіп кетті, алыстай берген салттының артынан қадала қараған Шоқан. Артынан естілген сыбдырдан сескенген ол жалт қараса – Жайнақ!

– Неғып тұрсың, Қанаш?

– Жәй, салқындайын деп...

– Түн қапа емес қой?..

– Сонда да...

Ар жағын қазса былығын шығарып алармын дегендей, Жайнақ:

– Үйге кірейік, Қанаш, тоңазырсың! – деді.

– Кейінірек, – деді Шоқан, – аздап салқындағым келіп тұр...

Айжан жайына оралайық.

Өзін күнәкәр жанға санаған ол, бұл маңайдың таң қараңғысынан қалындап алатын бұлтты, тәңірінің өзін жазалауға жұмсайтын құралына санап, нөсерін құйып, найзағайын жарқыратып, күнін күркіретіп... дегендей, қаңарын төккенше панама жетейін деген ойымен, астындағы атын тебініп, бар шабысына салды...

Зейнепке келсек, «тас ұйқылы» саналатын ол Айжанның мана шығып кеткенін сезбей де қалған. Шәйді көп ішетін оның таң біліне түзге шығатын әдеті болушы еді. Денесі далия семіріп кеткен Зейнеп, өз бетімен отырған орнынан тұра алмайтын, сүйемелсіз жүре де алмайтын, дәретін де өз бетімен ала алмайтын; бұл әрекеттерінің бәріне де Айжан оған жәрдемші болатын. Тысқа шығарында Зейнеп оята-оята, ақыры белгілі мезгілде Айжан оянып алатын дағды шығарған. Зейнептің дәреттік су құйылатын «тас құманы» іңірде жағылған оттың қоламтасында жылы тұратын. Отырса тұра алмайтын Зейнептің дәретіне арналған түбі тесік орындық болатын... Денесі жеңілдеу кезде намаз оқитын Зейнеп, ауырлай келе иліге алмайтын болған соң соңғы кездерде ғибадаттан қалған...

Бүгін де бұрынғы дағдысымен таң қараңғысында оянған Зейнеп, Айжанның бұл кезде сезілетін күйбеңі естіле қоймаған соң, «бү несі?!»

дегендей аз жатты да, зәр қысып шыдатпаған соң:

– Айжан! – деді ақырын үнмен. Жауап жоқ. Қаттырақ атады, дыбыс жоқ! Одан да қаттырақ атағанда, есіктен әлдекім кіре берді.

– Кімсің?! – деді Зейнеп.

– Менмін, Әя-апа! – деді даусы жіңішке әйел.

– Менің кім?

– Айжан!

– Қайдан келдің?

– Жәй... ішім бұрап... тысқа шығып ем...

Арғы сөздерге шыдамы жетпеген Зейнепке, Айжан күн сайынғы жәрдемін көрсетіп, төсегіне әкеліп қайта жатқызды. Бұған дейінгі дағдысында, Зейнепті жайғастырғаннан кейін, Айжан намаз оқуға кірісетін...

Бүгін өйтпеді... Іші бұрағанына Зейнепті сендіргісі келгендей, төсегіне жатты да, қыңсылаған дауыспен ыңқылдауға айналды. Онысын аурудың азабына жорыған Зейнеп, «неге бүйтті екен, байғұс!» деп аяды. Біраздан кейін жылаған, өксіген дыбысы сезілді... «Қатты азаптанды-ау, байғұс!» деп мүсіркей түскен Зейнеп:

– Айжан! – деді.

– Әу, Әя-апа!

– Жылап жатырсың ба?

– Иә, Әя-апа.

– Неге?

– Ішімнің бұрауы күшейіп...

– Бірдемеге орап ыстық қоламта бас!..

– Шыдап көрейін, Әя-апа, мүмкін басылар!..

Одан әрі сөйлесуге, Зейнеп дағдылы қалпымен маужырай бастады да, кешікпей ұйқы теңізіне батып кетті. Айжан жылауын үдете түсті...

Сол «сырқатынан» Айжан ертеңіне де айыға алмады. Зейнеп іші бұрауына әлі де сенулі. Бірақ, неден бұрағанын білмейді, өзінше ас жақпағанға жориды. Қасына шақырып ап денесінің, қызуын байқаса қол

тигізбейді... Не болды екен, бейшараға?!..

Айжанның шын қасіреті неде екенін бұл ауылдан жалғыз ғана адам сезеді, ол Шоқанды жайғастыра аулына келген ағасы Жайнақ. Әйелі Жұпарға айтпайтын оның сыры болмайтын. Өткен түні көрген-білгенін Жұпарға түгел кейітіп берген. Жұпар ғашықтық дегеннің не екенін бұған дейін білмейтін, ертегіден естігеніне нанбайтын. Енді байқаса болуы да мүмкін сияқты. Өткен түннің оқиғасын естігеннен кейін, Жұпар бұл күдікті ойын бекіте бастады.

Ал енді осы «сырқаттың» емі не?

Естіген ертегілеріне қарағанда ғашықтық сырқаттың емі бір-біріне құмартқан екі жастың өмірлерін біріктіруі.

Сондай халге жете ала ма Айжан?

Жұпар да, Жайнақ та бұл сұраудың жауабын таба алмайды...

Өлеңші Жайнақ, әлдеқайдан «Жүсіп пен Злиқа» аталатын ғашықтық жырын жаттап ап айтып жүретін. Соның бір жерінде, ғашықтығына сенбеген Жүсіпке, «қамшыңды бере тұршы!» депті Злиқа; «Оны қайтесің?» депті Жүсіп, «сабына үрлеп қана берейін» депті Злиқа. Жүсіп «мә» деп берген қамшының сабына Злиқа үрлеп қана қайтарғанда, Жүсіптің қолы қолдырап күйіп қапты. Злиқаның ғашықтығына сонда ғана сенген Жүсіп, содан кейін үйленген екен дейді.

Бұл – бақытпен аяқталған оқиға. Ал, «Ләйлі – Мәжнүн» аңызында, Ләйліге қосыла алмаған Ғабдулуәли жынданып, «Мәжнүн» аты байланған.

Осы тақырыпта «Науан шығарыпты-мыс» дейтін төмендегі елеңді Жайнақ айтып жүреді:

Баласы Қасым патша Сейфіл-Мәлік,

Фәһімлә бұл сөзімді жадыңа алып,

Қаншама су жүзінде көрген бейнет,

Бәдиғұл-Жамал үшін сафарлаяып.

Ғараптан Ғабдулуәли жиһан кезген,

«Мәжнүн – Ләйлі» деген ат байланып.

Алардан ғибрат етіп жазамын хат,

Қалмайды ашық сөзден көңілде тат.

«Әміре Ғашық үшін қандай болды,
Түсінде көрінумен бір феризат.
Злиқа Жүсіпке де болған көп зар
Осындай шын ғашықтар әр елде бар.
«Тағдырдың тадбирі жоқ» деген рас,
«Ләуле күн ләмиә халиқ» хадисте⁴⁵ бар.

Сайып келгенде, құранның да, хадистің де тоқырары: тағдырды яғни тәңірінің «тәухү-әл махфузда»⁴⁶ жазғанын өзгертер күш жоқ; онда жазылғаны, – «бұл дүниенің рахаты» шайтандікі, адамдық рахат ана дүниеде, яғни ахиретте ғана; бұл дүниенің рахаты тәндікі емес, жандікі ғана, ол тек тәңіріні сүю ғана...

Өзінің де мұсылманша аздаған сауаты бар Жайнақ, исламның ғашықтық туралы терең талдауын әйелі арқылы қарындасынан естіген. Сондықтан ол да бұл дүниенің ғашықтығына тек қол жетпес мағынасында ғана сенеді; әсіресе қарындасының Шоқанға ғашықтығын: Шоқан қайда? Қарындасы қайда? Бірі – аспанда, бірі – жерде, қарындасының аспанға созған қолы қалай жетеді?..

«Осылардың қайсысына ұқсар екен, бұлар?» деген сұрауға да ерлі-зайыптылар жауап таппайды... Оларша қайсысына ұқсаудың тетігі Айжанда емес Шоқанда.

Ол қайтер екен?..

Айжанның артынан қарап қалған Шоқан, денесі дірілдей тоңазығанмен, түннің әлдеқайдағы түпсіз тұңғиығына көзін қадап тұрып алды. Мұнысының не екеніне түсіне алмаған Жайнақ. «Апыр-ау, осы Айжанды шын сүймегей де!» деген ойға көмілді. Сол ойдың салдарынан ба, әлде тан, қараңғысының салқын самалы үрлеуден бе, – Жайнақтың да тоңазыған денесі қалтырап кетті. Сол қалпын сезгендей:

- Жайнақ! – деді Шоқан дірілдеңкіреген дауыспен.
- Әу, Қанаш! – деді Жайнақ, тісі-тісіне тимей сақылдай ғап.
- Үйге барсайшы!...
- Неге?
- Тондың ғой.
- Өзің ше?

– Мен тоңған жоқпын.

– Неге дірілдейсің ендеше?

– Жәй, әншейін...

– Менікі де «жәй әншейін».

– Барсайшы, «бар» деген соң!..

– Жоқ, Қанаш, қайда тұрсаң да сенімен бірге болам... Сол қалыптарында тан, сіберлегенше тұрған Шоқан Жайнаққа еріксіз ақтарылып бүгінгі түнде басынан кешірген оқиғаны түгелімен айтып берді. Жайнақ та бар білгенін жасырған жоқ. Қорытынды сөзінде Жайнақтың, мақалдата айтқаны:

– «Тыңдамасқа айтылған қайран сөзім, жыламасқа ағылған қайран көзім!» дегендей, сол қарындасымды ақылды ма деп санасам барып тұрған ақымақ сияқты...

– Неге олай дейсің, Жайнақ?

– Демегенде ше? «Келместі қайтарма, жетпесті қума!» демей ме?.. Жетпеске неге жүгіреді, ақымақ болмаса?

– Қайдан білесін, жетпесін?

– Қайдан жетеді? Сен – аспандағы жұлдызсың, ол – жерде шырылдаған торғай...

– Қоя тұр оны! – деді Шоқан бұйрықты дауыспен, сөздерін Жайнақтың санасына дін ұғымы арқылы сіңіру үшін тәңіріні атай сөйлеп, – «қашқанның да, қуғанның да сыйынатыны – тәңірі» дей ме қазақ?

– Дейді...

– «Иттің иесі болса түлкінің тәңірісі бар» дей ме?

– Дейді...

– Ендеше, таңдағыны тәңіріге тапсырайық та, үйге кіріп, тыныс алайық...

– Болсын!..

Айжан сол қызына ауырғаннан айықпай, жүрегі лоблып лоқси берді, бірақ, асты аз ішуден бе, әлде ғашықтық бұған жүректің қысыла беруінен бе, қанша лоқсыса да құспады.

Осылайша қиналған қалпын көрген, «не болды бұған?!» деп тан, қалған, «қиналды-ау, бейшара» деп аяған Зейнеп, Айжанды жатқан төсегінен

қозғамас па еді, қайтер еді, егер таң намазын оқыған Шыңғыстың бұл үйге күн шығар кезде бас сұғатын әдеті болмаса. Сол әдетті білетін Айжан, Зейнепті бабына келтіргеннен кейін Шыңғыстың ас үйін мекендейтін Жұпарға кетіп, бәйбішенің және сұлтанның сәскелік асын даярласатын. Егер бөгде біреуге бөгелмесе, Шыңғыс таңғы тамағын Зейнептің қасында ішетін, тағамды ас үйден көбінесе Жайнақ таситын, ол үйде болмай қалса, басқа жылпос жігіттердің біреуі таситын.

Шыңғысты бүгін де сөйтер деп ойлаған Айжан, дәретке шығуын қақырына-түкіріне дыбыс беруінен білдіретін хан иесінің үніне құлақ түріп жатты да, үн естіле, сұлдерін сүйрете түрегелді.

– Иә, Айжан? – деді Зейнеп, «неге тұрдың» деп сұрағандай дауыспен.

– Жұпарға барам, Әя-апа.

– Неге?

– Хан иемнің дыбысы естілді.

«Естілсе ше...» – дей алмады Зейнеп. Қалай дейді. Шыңғыс келгенде, сұлап жатуға қалай шыдайды, бейшара күң?.. Соны ойлаған Зейнеп:

– Қызуың қалай? – деді.

– Үдеп бара жатқан сияқты...

– Жүрегің?

– Лоблиды...

Айжан дағдылы қалпымен желеңін басына бүркенді де, есікке тәлтіректей әрең жетіп, шұбатыла шығып кетті.

«Не болды екен, бейшараға?! – деген ойда қалды Зейнеп, – әлде тысқа мезгілсіз шыққан бейбақты бірдеме соғып кетті ме екен?!...»

Шырт ұйқыдағы Жұпар, сықырлауық есігінің ашылған дыбысынан шошып оянды. Сәуле түсе бастаған үйден Айжанның кіре бергенін оның өткір көзі айқын барлады... Бұған дейін бүйтіп көрмеген сүйікті қайын сіңлісінің, мезгілсіз уақта бұлай жүруіне қайран қалған Жұпар, Айжанның аяқтарын тәлтіректей, ыңқылдай басуына үрейленіп, төсегінен атып турды да:

– Не болды, еркем?! – деп құшақтай сүйемелдеді. Айжанның:

– Әя-апама!..– деген даусы дірілдеп естілді.– Тамағын даярлас.

Ендігі қайымдасудың жолы жоғын аңғарған Жұпар, ыңғайсыз қисайған

Айжанды дұрыстап жатқызып, «не болды бейбаққа?!» деген үрейлі оймен шығып кетті.

Мезгілінде иелеріне беретін сәскелік тамақты даярлап та үлгерген Жұпар, таситын жігіт шақыруға ыңғайланғанда, Жайнақ жетіп келді. Бұған дейін бұндайда ақкөңілсі аңғалақтай кіретін оның қазіргі жүрісі сылбыр, жүзі жабырқаңқы, қабағы қатыңқы...

Өңгіме астан кейін басталды. Жайнақ Жұпардан көрген-білгенінің біреуін де жасырған жоқ... Не істерге білмей сасқалақтаған әйеліне Жайнақтың оңашалап айтқаны:

– Сырын сұрашы өзінің! Ақылды бала сияқты еді. Мынау істеп жүргені – ақылсыздық. Не еткісі келеді екен өзінің?!..

Сырласқан жеңгесіне Айжан шынын айтты:

– Мені жұртқа жариялаған некемен алмасына жұғысқан күннен-ақ көзім жеткен, – деді ол.

– Ендеше неге әуре болып жүрсің?

– Болмайын десем де, жүрегімді жеңе алмай жүрмін.

– Сонда?

– Бұдан былай некесіз жолығудан тыйылам.

– «Неке?!..» Қалай қидырасың оны?.. Шоқан көне ме оған?..

– Көнсін, көнбесін тағы бір жолықсам!..

– Қалай?

– Оның ретін Жайнақ ағам табады да.

– Көнбесе ше?– деп қалды Жұпар.

– Онда, – деді Айжан салмақты дауыспен, – маған елімнен басқа жол жоқ.

– Өлім?! – деді Жұпар шошынып.

– Иә! – деді Айжан салмақты даусын өзгертпей.

Сөз осымен доғарылды да, Айжанның сөздерін Жұпар еріне түгел жеткізді.

Бұл сөздерді Жайнақтан естіген Шоқан, Нарғыз барған батылдыққа Айжанның да баруына күдіктенген жоқ. Ғашығын өлімге қимаған ол, не

істеуді Айжанның өзімен ақылдаспақ болды да, ретін тауып оңаша жолықтыруын өтінді.

Өйту қиын ба Жайнаққа. Құдайдың адамы сирек мынау жаратылысында тасаланатын нелер түкпір жоқ. Солардың бәріне сыймайтындай, Шоқан Айжанмен Жайнақтың лашығында кездесуді тіледі. Жайнақ қара-құрым лашықты қомсынған ойын білдіріп еді:

– Оқасы жоқ, – деді Шоқан.

Шын ғашық бірін бірі алдамайды.

Қайғысыз шіркін жүрек зарламайды.

Қара тас ұйқың келсе болар төсек,

Ғашықтықтың сұлулықты таңдамайды. –

деген елеңді естімеп пе ең?

– Естімек түгіл айтам да.

– Ендеше сандалып тұрғаның, не?

– Жеңілдім.

Шоқан мен Айжан жолығатын түннің пердесі сәулесі сүттей жарық, кемеліне келген айдын, тууымен ашылды. Айжанның Шоқанға келіп кетуінен хабарсыз Жақып, алғашқы кезде екеуін де күндіз-түні аңдыды. Бірақ, ешбір сыбдырлары сезілмеген соң, әрі Айжанның ауырып қалғанын естіген соң, күзет те сирей бастады. Айжанмен жолығуға ниет еткен күні Шоқан Жақыптың сондай бір бейғамсыздығына тап болды.

Имантауға келгелі Шоқанның бір ермегі, егер күн райы тәуір болса, қасына Жайнақты ғана ертіп, ұзаққа серуендеу еді. Бүгінгі айлы түнде де сөйтті ол. Бірақ, бұған дейін бұндай түнді жаны сүйетін ол, бұл жолы көктің биігіне көтеріліп, толықси жарқыраған айды ұнатпай, беті бүркелуді тіледі.

Тілегі қабыл болғандай, Жайнақ алысырақ тасаға тұсап қойған аттарға жеткенше, аспанды ала-шабыр бұлт бүркеп, жарық сәуле көлеңкелене бастады. Соған қуанған Жайнақ, ақырын дауыспен:

Баянауыл басынан бұлт айналсын.

Жаның шығып бара ма, көз байлансын,

Екі жастың тілегін беріп алла.

Айдың жүзін бұлт басып қараулансын!.. –

деп әндетіп жіберді. Өзін дінсізбін деп санайтын Шоқан, түн өзгерісінің мына түрін, әлде не күштің көрсетіп тұрған көмегі сияқты көрді...

Қазақ, ғұрпында ағасы апа, я қарындасымен сырласуды ұят көреді де, өзі айта алмайтын сөзін оларға әйелі, яғни қыздың жеңгесі арқылы ғана жеткізеді.

Жайнақ та сөйткен. Шоқанның бүгінгі түнде келуін Жұпардан естігеннен кейін, Айжанның денесінде жалындаған қызу да басыла бастады, жүрегінің жиіленген дүрсілі де бәсеңдеп табан аузында сауығуға айналды. Ауыл жата оңаша үйде жалғыз қалған оның ендігі қаупі, – «Қанашты біреу көріп қалмағай еді!» Оған ешкімнің қол да қата алмауына, тіл де тигізе алмауына Айжанның иманы кәміл. Сонда да, егер өсек-аяң тарап кетсе, жұрт алдында ұятқа қалар деп сескенеді...

Осы ойдың үстінде оның есіне құранның – «Әнниса-ө хаббатө аш-Шайтан» – «қатын шайтанның тұзағы» деген сөздері түсіп кетті. «Қанашқа шайтан тұзағы мен болмасам не қылсын!» деп қорықты ол.

Сол ойда жатқанда есік сықыр ете қалды. Айжанның денесі дір ете түсті. Әлдекімнің үйге кіре берген сыбдыры естілді. Айжан басын төсектен көтергенше «Айым!» деген ақырын дыбыс естілді. «Қанаш!» деген даусы қаттырақ шығып кеткен Айжан аузын алақанымен баса қойды. Құшақтарының қалай айқасқанын олар білмей де қалды.

Сол кезде табиғаттың тағы бір қызық көрінісі бастала қалды: Шоқанды жан адамға көрсеткісі келмегендей өз үйінен орда ауылға бүркеп жеткізген бұлт, Шоқан Жайнақтың лашығына кіре ыдырай бастады да, аспанды кеуделеп барған толық ай тағы да жарқырай ғап, лашықтың жыртық-тесіктерінен енген сәуле, ішін бозамық сәулеге толтырып жіберді. Құшақтасқан қалыптарымен төрдегі төсенішке жамбастай қисайған екі жас, бір-бірінің бет бейнелерін көріп отырып кеңесті.

Екеуінің де ол түнгі сезім тізгіні саналы ақылдың қолында болды. Аз уақыт аямаласқаннан кейін, сөзді Шоқан бастап, әуелі Айжанның көңілін көншітіп алғысы келгендей:

– Ал, Айым, мен не істе десек де орындауға бейіл боп келдім, – деді.

Айжан бұл жолы тайсалған жоқ, ойы тоқыраған ниетінің бәрін де айтып берді.

Бұлардың бәріне Шоқан Жайнақтан қанған еді. «Неке» дегенге оскырына қарайтын ол, Айжанның көңілін шошытпау ниетімен, айта келген басқаша бір тиянағына алыстан орағытып жетпек боп:

– Айым! – деді, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні Шоқанның осы жолы неке қидырып кетуіне тірелген Айжанның барлық ойын ұғып болғаннан кейін.

– Әу, Қанаш!

– «Қанашқа», «жанды» қосшы!

– Қанашжан!..

– «Кісілік» деген сөзге сенемісің?

– Қандай кісінің?

– Мәселен, менің?..

– Сенем!..

– Неліктен?

– Сізді мен...

– «Сіз» дегенді қойып, осыдан былай сен де маған «сен» десең қайтеді, Айым!

– Олай деу маған ерсі ғой, аға...

– «Аға» деуді қойсаң қайтеді енді!..

– Неге?

– Мен «ағамын» ба, саған, «жар» емеспін бе?

– Егер ондай жағдайға жетсек!..

– Жетеміз!.. Кейін емес, қазір! Осыған сенсең тек, «Қанашжан!» деп қана аташы және «сен» деп қана сөйлесші!..

– Болсын, Қанашжан!

– Сонымен, менің кісілігіме сенесің ғой?

– Әрине...

– Дәлелін,?

– Ұмытып кете бармай, оралып келуің...

– Құлағыңа жат естілсе де айтайын, мен өзімнің кісілік арымды, ешбір діннің ең жоғарғы заңына айырбастамас емі Сенемісің осыған?

– Сенем!..

– Ендеше көлденең куәлардың керегі не?..

– Қандай «куә?» – деді Айжан, әлгінде «неке қидыруға ең кемі екі куә керек» деген сөзі есінен шыға ғап. Соны ескерткенде «ә-ә...» дей берген Айжанды әрі қарай сөйлетпей:

– Астамшылық деме, Айым! – деді Шоқан, – мен өз арымды «екі» түгіл, мың куәнің, олар түгіл, бүкіл адамзаттың кепілдігіне айырбастамас ем! Сенемісің, осыған?..

– Сенем!..

– Ендеше не қажеті бар неке қидырудың?

Айжан жеңіліп қалғанын сезінді...

– Ендеше қояйық арзан куәлікті! – деді Шоқан бастырмалатып, – мен сені некелі әйелім көрейін, сен мені некелі ерін, көр! Тоқтасамыз ба осыған...

Айжан алақанымен бетін басып жылаған келбет көрсетті.

– Неге жылайсың?

– Бұл дүниенікі осымен қанағат болар, – деді Айжан өксіп, – ахиретті қайтеміз?..

– Тәңірі жүрек сырын бізден кем түсінбейтін болар!.. Тек адал көңілімізге арамдық араластырмасақ болғаны да!.. Тоқтаймыз ба, осы уәдеге?

– Тоқтамағанда амал қанша! – деді жылауын доғарған Айжан ауыр күрсініп.

Айжанның ойы осыған тиянақталды деп санаған Шоқан, Жайнақтан және Жақыптан естіген бір сөзін Айжан да білетін шығар деп, ол жайда да көңілін көншіктіріп кетпек.

– Айым! – деді Шоқан Айжанның кісілікке тоқырауына риза болғанын айтып, тағы біраз аймалап ап,–«қызға кім қызықпайды» дегендей, сен сияқты қызға қызығушылар көп болуы сөзсіз. Ондайлар аз емес сияқты. Сондайлар кіжіндей бермеу үшін және туыстарым да саған деген адымын аңдап басу үшін, мен әкемнен басталатын жұртқа сенімен некем қиылды деп жариялаймын!..

– Неге ойбай?! – деп қалды шошып кеткен Айжан.

– Жын-шайтан маңыңа жоламау үшін!

– Өйте көрме, Қанашжан! – деді Айжан Шоқанның, мойнынан құшақтай ап.

– Неге олай дейсің?

– Қашқан орыңа қайта құлау болмай ма ол? Сақтаймын деген абыройыңды төгу болмай ма? Аңдып жүрген жауларың айнала қоршап алмай ма?.. Мен десең бұны істеме, Қанаш!..

– Қамалаған жаудан сені де құтқару үшін бұдан басқа қандай жол бар, Айым?

– Бір ғана жол бар, – деді Айжан ойланып, – хан - иемнен ұлықсатсыз маған ешкім тие алмайды. Оның тетігі Әя-апамда. Не десең де, соған ғана ескертсең болады.

– Ол да мақұл екен, – деді Шоқан аз ойланып.

Сөз осымен біткендей боп, таңның тақалуын бозторғайдың шырылдаған даусы хабарлап, ерте тұратындардың көзіне түспеу үшін Шоқанның кетуі қажет болды. Айжан мен оның арасында болған сөздерді Жайнақ пен Жұпар сыртқы іргеден түгел тыңдаған еді. Сөз аяқталуын сезген олар да ғашықтарға ажырасу жайын ескерткен қимыл байқата бастады.

Кетуге ыңғайланған Шоқанның, құшағынан босатқан Айжанға айтқаны:

– Мен ұзақ сапарларға шыққалы жүрмін, Айым!..

– Естідім...

– Біздің басымыз көпке дейін қосылмауы мүмкін.

– Мүмкін... тіпті, өмір бойы.

– Олай болмауына тырысармыз...

– Әрине. Неге қозғадың бұл сөзді?

– «Нәпсі» деген бар дейді ғой адамда?.

– Бар. Көп.

– Не нәрсе сол, шариғат ұғымында?

– Тіршіліктің тілектері...

– Ә-ә...

– «Еркіне ерсең шек болмайды дейді шарифат, оларда...»

– Жібермеу үшін не істеу керек?

Бұл сұрауларды өзінің нәпсісін қалай ұстауына арналды деп жорыған Айжан:

– Жалғыз ғана кедергі бар, ол – қанағат, – деп жауап берді. – Талай пайғамбарлар, талай әулиелер мен әнбиялар, – деп жалғастырды Айжан сөзін, – тек сол кедергіге ғана тоқырап тәубаға келген. Бір ғана мысал: Дәуіт пайғамбардың тоқсан тоғыз жұфыты болған екен дейді...

– «Жұфыт» не?

– «Қосағы», анығырақ айтқанда – «қатыны» деген сөз.

– Айта бер, аржағын!..

– Дәуіт ғалайһе – әссәләм тоқсан тоғыз қатынды қанағат көрмей, тағы да қосым деп жүргенде, Жәбірәил періште адам түрінде көріне қалады да, «бір қой сұрай келдім» дейді. Дәуіт «оны қайтесің?»десе, Жәбірәил «қойым тоқсан тоғыз еді, біреу қосып, жүзге жеткізейін деп едім» дейді. Сонда Дәуіт оған «тоқсан тоғыз қойды қанағат көрмеген неткен жансың» деп ұрысады. Жәбірәил «ендеше, сен неге тоқсан тоғыз жұфытты қанағат көрмейсің?» дейді де, көзден ғайып болады. Дәуіт қанағатсыздығын сонда ғана түсініп, тәубаға келеді...

– Қызық екен. Бұл әңгімені неге еске алдың?

– Мен сенің некеленуіңе құштар едім.

– Ол жайда уәделестік қой.

– Аллаһұ тәбарака уа тағаланың «бір мың және бір аты бар» дейді, «Хадис мұтауатрда»

– Ол не?

– «Хадис» деген Мұхаммадүн Мұстафа, Саллал алла-һү ғалайһе уәссәләмнің аузынан шыққан сөз.

– Ә-ә...

– Хадис үш жүйеге бөлінеді: «Мәшһүр» – көп жұрт естіген сөздер, «мұтауатр» – бірнеше кісі естіген сөздер, «уахид» – жеке кісілер оңаша естіген сөздер, осылардың ең тоқтаулысы – алғашқы екеуі.

– Солай екені – деді Айжанның шарифатқа жетіктігіне іштей қайран қалған Шоқан.

– «Хадис мұтауатр» – «Алланың көп есімінің бірі уағада» дейді...

– Ендеше, мен сенем, ол есімге! – деді Шоқан.

Сол уәде беріктігіне қол алысып, ақтық рет құшырлана сүйісті... Екеуінің де көңілдері қалтқысыз көншіді...

Құшақтарын жазғанда Айжан амалсыздан үйде қалды да, Шоқан амалсыздан тысқа шықты. Сонда басына ала шыққан ойы – христиан дінінің мұндай сенімдегі қыздары, дүниенің бәрінен безеді де, қалған өмірін монастырде құдайға құлшылықпен өткізер еді. (Шоқан ондай қыздардың талайының тарихын біледі). Ал, Айжан – мұсылман. Мұсылман дінінде ерлерден сан сопылар шыққанынан хабардар; әйелден соны шыққанын естіген де, көрген де жоқ. Айжанмен сыр түйіскеннен кейін «Исламнан да шығады екен-ау сопы әйел!..» деп таңданды Шоқан.

Айжанның ойында қалған сөз: «Уәдесіне сенем. Менің тірегім – қанағат. Ал, оның тірегі?..

Ар жағын Айжанның ойлағысы келмеді...

Егер Айжанның айрыларда қойған шарты – бұл жолы бұдан кейін көріспеу болмаса, Шоқанның Имантау төңірегінде біраз күн жата тұрарлық уақыты да бар еді. Ол жаны сүйер жарына қосылудан басқа, осы сапарында әке-шешесімен де, ағайын-туғандарымен де тіл табысып, ашына-жай болып алған. Олардың Айжанмен арасындағы махаббат «ұрлығын» сезбеуіне де қайран қалуда...

Көңіл көтергісі келсе, осы маңнан нелер әнші, күйшілер де, аңшылар да, басқа қызық нелері де табылатын. Соларға бөгелейін десе, не өзі, не Айжан ықтиярларынан тысқары білдіріп алармыз деп қорқады, оның арты шатақ.

Ауылында аз күн жатқан Шоқан, өзі кеткеннен бергі өзгерісін байқаумен болды...

Ең алдымен, әкесі Шыңғыс туралы байқағаны – соңғы он шақты жылда ол құлдырай егделеніп бара жатқан сияқты. Шоқанды оқуға апарған жылы қара қоңыр түсті сақал-шашына біртіндеп кіре бастаған ақ қылтан, енді қалындап, түсі ақбуырылға айналған. Бұл түс әнеугі көргеннен де ағараңдап қалған сияқты. Жақ жағының бұрын ағаруын көрсеткісі келмегендей, қара көзінде тұтасымен еркіне жіберетін сақалын қазір ықшамдап, иек тұсына ғана шошайтқан. Мұрты қосыла қалың көрінетін ол сақалдың нақ ортасы ақ қасқаланып, қара бұлттың арасынан көрінген күн сәулесі сияқтанып екі жағындағы қара қылшықтардың ажарын көркейте шешіп тұр. Егер сол қасқаны қырып тастаса, мұртқа тұтасқан ұрт қылтандары ғажайып әдемі бакенбард⁴⁷ бола кететін. Қала әкімдерінен көріп, өйтуге де ойы кететін Шыңғыс, қазақ арасына әзірге кірмеген, әрі шариғатқа хилаф⁴⁸ келетін бұл түрге барғысы келмейді.

Оның қоңыр сұрғылт өңі Шоқан кеткенде жып-жылтыр, теп-тегіс болушы еді. Кейінгі жылдарда әжімдене бастаған бұл ажардың қазір қатпары қалыңдап, шақат топырақтың бетіндей тілімденіп кеткен. Содан сұсты кескіні қазір жігерсізденіп, ешкімді ығыстыра алмайтындай халге жеткен тәрізді...

Жас жағына келгенде бұлай бола қаларлық реті жоқ сияқты. Өзімен түйдей құрдас төлеңгіт – Тақырбастың мөлдіреген қап-қара сақал-мұртында әлі ақ қылаңнан нысана жоқ. Бет-аузы опайке⁴⁹ былғары сияқты жып-жылтыр. Құрдастық жөнінен Шыңғыспен қазыса қатты ойнайтын ол, атын «Көк серке» қойған. Көзінше айтуға бата алмағыңмен, сыртынан былайғы жұрттың біразы, әсіресе – дұшпандары солайша атайды. Ал, Шыңғыс қаруын қайтармақ болып, Тақырбасты «қара есек» дейді, оған қорқар кісі болмағандықтан біреулер, әсіресе, қалжыңдасатын қатындар бетіне айтудан қымсынбайды.

Шыңғыстың ертерек егде тартуына толып жатқан себеп бар, солардың ең бастыларынан біріншісі «ақтағаны – алғыс, қаралағаны – қарғыс» болатын хандық дәуірін аңсау; арғы аталарын адамнан емес, күншуақтан жаралыпты дегенге сенетін, өзін ақсүйекке, қазақтарды қарасүйекке санап, олардан кеудесін жоғары ұстайтын Шыңғыс, хандық жойылып, дуан шыққаннан бері ақ сүйегі біртіндеп қарайып боркеміктеніп бара жатқанын қатты сезінеді.

Өйтпегенде ше?..

«Сібірлік қазақтар» аталатын алты дуан елде, қазір өзінен басқа, хан тұқымынан бір де аға сұлтан жоқ. Өзгелерінің бәрі де қарасүйектер. Сонда аталықты қазақтардан болса бір сәрі-ау! Бірталайы тексіздер. Мысалы, алты дуанның үстінен генерал-губернатордың қасында советник болып, былтыр ғана ажалы жеткен Көшеннің Тұрлыбегі, Омбы тұрғындарының сиырын бағатын жатақтың баласы: алты дуан Омбы әкімдерінің алдында ішіндегі қазіргі ең беделдісі Көкпекті дуанының аға сұлтаны – Тілеубердин Әлжан, оның атасы Мәмбет соқыр, жалғыз атты, жалаңқая, әрі баукеспе ұры екен дейді. Оның баласы Тілеуберді орыс қаласының малын бағатын жатақ болып, үлкен ұлы Әлжанды орыс сабағына берген. Содан заң-законды біліп, Әлжан Батыс сібірдің генерал-губернаторы, князь Горчаковтың көзіне түскен де, ол Көкпекті дуанына аға сұлтан болып кеткен хан тұқымы Әбілез Әділовті қызметінен босатып, орнына Әлжанды отырғызған. Аға сұлтан бола ауқаттанып жүре берген Әлжан, қазір сібірлік қазақтардың ең байының бірі және малдың ғана емес, саудасы күсет болып тұрған ақшаның да байы.

Ақмола дуанының аға сұлтаны – Жайықтың Ыбырайы. Оның әкесі Жайық, Жайық өзенінің жағасында туып-өскен башқұрт екен. Жігіт бола солдаттан қашып, Көкшетау еліндегі Қарауыл Қошқарбай батырға келіп паналайды да, дуан ашылған Омбыдағы жиналысқа шақырылған Қошқарбай, «тіл білесің» деп Жайықты жұмсайды. Сол жиналыста ол да

Омбы әкімдерінің көзіне түсіп, есінде қалады да, Ақмоланың бірінші аға сұлтаны – Қоңырқұлжа Құдаймендин үкіметке қылмысты болып қызметінен алынғанда, орнына Жайықтың мұсылманша және орысша хат білетін баласы Ыбырай тағайындалады. Ол да қазір ең беделді аға сұлтандардың бірі.

Орыстың тілін және жазуын білу жағына Шыңғыс та ешкімге беріспейді. Ақ патшаға атқаратын қызметі де адал сияқты. Сонда да Омбы әкімдерінің кейіндеу ұстауын, ол хан ұрпағы болуынан ғана көреді.

Шыңғыс «бақыт» дегеннің барына сенетін кісі. Бақытты қазақтар «мандай» деп те атайды. «Бақыты қайтқан» дегенді «мандайы қайтқан» немесе «мандайы тайқыған» деп те айта береді. Шыңғыстың ойынша «күн шуақ тұқымының мандайы алдақашан тайқыған». Түркіше кітаптарды жақсы түсінетін оның қолына, бір мезетте атақты тарихшы Әбілғазы Баһадүр ханның «Хандар шежіресі» деген кітабы түскен. Соған қарағанда, дүние жүзіндегі ең зор мемлекетті құрған монғол Шыңғыс ханның арты сарқылып, Мұхиттай мол хандықтың кішкене шалшығы Абылай ханның төңірегіне іркілген де, оның арты «дуан» сияқты саздаққа айналып кеткен.

Сондай малтығып отырғандардың біреуі – Шыңғыс. Оның халі бұрнағы жылдағыдан да ауырлаған. Қарамағындағы қалық елді тұтас алғанда, Керей мен Уақ бір жүйе болып, Атығай мен Қарауыл бір жүйе болып, қазір екі жүйелі «түйе айдайды». Алғашқы жүйесін Шыңғыстың екі заседателінің бірі, – негізі Көшебе Керей Табайдың Тәштиті, екінші жүйесін, Тоқтамыс ханның ұрпағы Сәбдінің Әбдіғафары басқарады. Тәштит бізге бұрынғы тараулардан аты белгілі Есенеидің – жиені. Есенеидің жас тоқалы – Ұлпанмен Шыңғыстың жақындығын білетін Тәштит, бір сәтте сол күйіктен нағашысының селкілдек сырқатқа ұшырағанын айтып, енді аяғын тарта басуды өтінген. Шыңғыс оған қарамай «үйреншікті отына» баруын доғармаған соң, араларына «сайтан кіріп», Тәштитпен кейінгі жылдарда араздасып алған, содан бері Керей мен Уақтың бес болысы, аты «Көкшетау дуанына қарайды» демесе, Шыңғыстың құрығынан шыққан. Керейдің бір жүйесі Ақсары, Көксары аталып, Көкшетау мен Ақмола дуандарының Ертіске дейінгі шығыс жағында жатады. Барлық Керей – Уақтың үстінен қарайтын советник Көшеннің Тұрлыбегі. Ол Шыңғысқа қыңыр тартып жүретін. Одан өліп құтылдым ба деп жүргенде, атақ-орнын баласы Нөгербек басты да, «осбайлап»⁵⁰ Тәштитпен түтіні қосылып, ауыз жаласып алды.

Ал, Атығай мен Қарауылға келсе, Абылай хан көтерілгенде алты қыз беріп, қан-жыны араласып кеткен олар, Абылай өле бордай тозып, бет-бетімен кетті. Қазір олар хан тұқымының бақ күндесі, олармен жауығушылар көп, Әбдіғапар да солардың ішінде.

Хан тұқымының бір таянышы «қырық рудан құралды» дейтін Төлеңгіттер еді. Кешегі Айғаным заманына дейін құлдардың қызметін атқарып жүретін олар, кейінгі кезде «бас-басына үй тігіп, мал айдап...»

дегендей өздері мен өздері болып, құлдық ұрып бағынудан қалып барады. Байыған біреулері хан тұқымы – төрелермен үзеңгілерін қатарластыра бастады.

Осыларға қарағанда, жылдан жылға сарқылып келе жатқан хандық бақыттың теңізі сарқыла кеп, ақыры ақ тақырға айналатын түрі бар.

«Дәулетіне, бағына қызықтырам ба» деген оймен, Шыңғыс Шоқанға талай аталықты, атакты жерлерден қыз атастырып көрді және аты «қыз» емес, «жансыздар» жұмсап, әдемілерін де таңдады. Не кесір соққанын кім білсін. Шоқан оларды көрместен зыр қағып, жуымайды!..

Қала ғұрфымен тұрғысы келсе, Госфорттың жиені Катерина бар. Ол да орыстың сұлуы!.. Мінез-қылығы қандай!.. Шыңғыс Петербургқа екі барғанда да алдында құрдай жорғалап қызмет көрсетті. Онысы Шоқан ала ма деп емексігендіктен болу керек. Сол қызға құлқы құлаған Шыңғыс, «осыдан артық қатын табылмас» деген оймен, Петербургтан қайта Шоқанның құлағына:

– Атаң Абылай да бір қатынды орыстан алып, мінез-қылығы жағымдылығынан елге «орыс сұлу» аталып кеткен. Бұны да сондай болар деген үміттемін, – дей келе, құлағына құйып бағын еді, не әрі, не бері демей, керең кісідей мелшиіп отырды да қойды.

Баласының сол қалпына көңілі жүдеп қайтқан Шыңғыс, Омбыдан, Қызылжардан шыға, Есіл бойын өрлей жүрген әрбір адымы қайда, қалай басылғанын ұзынқұлақтан түп-түгел естіп отырды.

Қожықтың қызын қайырғанын естігенде Шыңғыс ызадан терісіне сыймай жарылып кете жаздады. Оның сақал-шашы осы күндерде ағара түсті.

Солайша бұлғалақтап жүрген Шоқан, енді аулына келді. Ол келердің алдында Шыңғыс пен Зейнептің арасында қатты кикілжің болып қалды. Мәселе Айжан жайында. Бұрнағы жылы Рақияны құтты жеріне қондырғанда, Шыңғыс оның тиісті еншісіне қоса жеті жетім берген еді. Бақ жетіміне Айжанды бермек болғанда. Зейнеп толып жатқан сылтау тауып алып қалған. Әйеліне сөзін еткізе алмаған Шыңғыс:

– Келешекте біздің үйге бас қырсық осы болмаса мұрнымды кесіп берейіні – деп долданған да қойған.

Одан бері бірталай уақыт өтті. Айжан Зейнептің қасында тұрып жатты. Жұрт көзінде ол да, жеңгесі Бөкен де Зейнептің күтушісі. Жас әйелдерді олайша ұстау ханша даражасындағы Зейнепке жарасып тұр...

Атбасар сапарынан оралған Шоқанның ордаға соқпай кетуіне қарап, жұрт Шоқанды «күңінен бездіге» санады да, сұлу келіншекте, әдемі

тоқалда ойы барлар Шыңғысқа кісі сап, сұрағанын бермек болып еді, Шыңғыстың кейбіреулеріне көңілі де құлап еді, Зейнеп жыландай ысқырынып маңына жолатпады. Сонда еріне айтар дәлелі, – денесінің ауырлап кетіп, дәретке шейін өз бетімен ала алмауы, ас-суын ішуге де жәрдемші керегі. Онысына көңілі тоқыраған Шыңғыс:

– Қашанға дейін жүреді мұнда? – десе:

– Дәмі таусылғанша, – деп жауап береді Зейнеп.

Дәмінің қашан таусылары мәлімсіз.

Зейнептің өз ойына келсек, – Атбасарға бара жатқан жолында, Шоқаннан Айжанды бой таса қыла тұрған, сонда да ебін тауып жолыққандарын естіп, тыюға болмайтын құмарлыққа санаған да, Атбасардан кейін оралғанда:

– Айтқанға болмадың, балам, – деген Зейнеп Шоқанға. – «Арам жесең, тойғанша» деп, енді алмай тынба! Бірақ Атбасардан тартқанда бізге тура тарта бер. Кейін қатыны мен Жайнақты қасыңа кешіріп аларсын, да, қарындасы ере кетер. Аржағын өздерің білерсіңдер.

Осы шартпен Айжанды қасында ұстаған Зейнеп, алуы алып қалғанмен, төсек көрген қызға ие бола алу, бола алмауына күдіктенді де. Сол оймен жүріс-тұрысына сығалай қараса, Шоқанға шын берілуінен бе, дінге қатты сенуінен бе, ошаң еткені сезілмейді. Міндетті қызметтерін өтеуден басқа уақытын әлде не кітаптарды беріле оқуға жұмсап, кейбір кездерде көз жасын сығып та алады. «Бұл не деген ұстамды қыз?» деп қайран қалады Зейнеп.

Шоқан келді. Оның Айжанмен кездесуіне ешбір қарауыл бөгет бола алмады. Сүйіскен екі жүрек жалғасудың әдісін таба берді. Олардың сездірмейміз деген сыбдыры мен сыбыры Зейнепке де, Шыңғысқа да сол сәттерде жетіп жатты.

Не істесін Шыңғыс! Өз қолын өзі қалай кессін! Ызаға іштей булыққан оның сақал-шашының ағаруы үдей түсті. Ішіндегі сызы күн санап қалыңдай түскен ол, сырттай жылтырағанмен, Шоқанмен бел шешіп кеңесе қойған жоқ. Айжанмен арасындағы қарым-қатынастарды әкесі сезбейді деп жүретін Шоқан, оның бұл салқындығына не себеп барын біле алмады...

Сазарған салқындығынан аумаған Шыңғыстың Шоқанға қатты ұнаған бір жері, Науаннан қалғаны бар, өзінің жинағандары бар, ауыл жағдайында көлемді кітапхана жасап алған. Олары екі жүйелі: бірі – дін жайындағылар, екіншісі – тарихи кітаптар, олардың ішінде «Жамғұ-әттәрауих» «Тарихи Рашиди» сияқты әлденеше томдығы да, Әбу-Жағфар Аттахауи, Мұхамбет Хайдар-Дұғлати, Жамаледдин Афғани сияқты ғалымдардың жеке кітаптары да бар; солардың ішінде қолжазба қалпында Насыр Хұсыраудың, Ақсақ

Темірдің, Бабурдың Ұлықбектің, Әбілғазының тағы біраз білгірлердің мемуарлық түріндегі «намалары» да жүр. Шыңғыс бұлардың бәрін шұқшия және түсініп оқиды екен.

Тағы бір ұнағаны: Әбілғазының «Хандар» және «Түрікпен шежіресі» деген кітаптарына еліктеп қазақ шежіресін жинап, тәртіпке келтіре бастапты.

Және бірі, қазақтың ауыз әдебиетін кәп жинапты.

Соңғы жылдарда Шыңғыс атқа мінерлікті азайтып, уақытының көбіне кітап оқуға, жинағандарын ойластыруға жұмсайды екен.

Былайғы бос уақыттың ғибадатпен өткізеді. Бес уақыт намазын кезінде өтейді.

Ислам дүниесіне осылайша тереңдеп алған Шыңғыстың орыс мәдениетінен алған ең көрнекті үлгісі, – үй ішінің ыдыс-аяғын, төсек-орнын, киім-кешегін, жасау жиһазын мәдениетті тұратын ол, кигіз үйде тұратын дворяндар мен помещиктерге ұқсатқан.

Бұл үйге де, өзге төрелерге де орыстан кірген бір «жаңалық» – еркектері киімдерін орысшаға бейімдеп, татарша тіктіруге айналған. Біразы бастарына қалпақ, не татар тақиясын киетін болған. Етіктері де тар қоныш, қисық табан. Бұндай киімдерді әдемі тігетін шеберлер бәріне бірдей табыла бермей, шала-шарпылардың қолдарынан шыққаны, орысша мен қазақша фасонды араластырғаны күлерлік түрде жасалған. Мысалы, Сәмеке деген төре, қара қалпақтың етегін оқа және құндызбен жиектеп төбесіне шоқпардай үкі таққан; қытайдың ақ чесуншасынан татаршалау тіктірген қамзол шалбарын да солай әшекейлеп, шалбарының салбыраған бауына зерлі шашақ жасатқан...

Шоқанның туған інілері Жақып, Мақы, Махмет, Ахмет, Қозыке, Қоқыш киімдерін Имантаудың шебер татарына орысшалау тіктіретін болыпты. Солардың ішінде ержетіп қалған Жақып салдық құрады екен де, Сәмеке сияқты әлем-жәлем боп жүреді екен. Жасы қазір он алтыдағы Жақып, қып-қызыл бозбала. Ол маңайдағы ауылдың ажарлы қыз-келіншегіне маза бермей, көбіне өкім-зорлық жасайды екен. Жұрт оның сол қылықтарын Шоқанға шаққаннан кейін, ол Жақыпқа өнеге айтайын деп еді, Жақып қарсыласа кетіп:

– Әуелі өзін, жөндел, ақылды маған содан кейін айт! – деп бетін қайырып тастады.

Жалпы алғанда, көрмеген аз жылда ауыл өміріне бірталай жаңалықтар кірген.

Жыл тәулігінің әр кезінде жан-жақтағы станцияларда жиі болатын

базарларға жүн-жұрқасын, тері-терсегін, малдарын сататын қазақтардың қолына ілеккен соң, киімді бұрынғыдай қолдан илейтін теріден, қолдан тоқитын ермектен жасауды азайтып, базар бұйымдарын қолдана бастапты.

Орыс тілін білетіндер бұдан біраз жыл бұрын емге табылмаса, орыстармен қарым-қатынас жасауға жарайтындар қазір әр ауылдан табылады екен.

«Шіркін, енді соларды оқыта бастаса!» деп арман етеді Шоқан.

Оқу жағына келгенде, соңғы аз жылдың ішінде, ауыл арасына «қожа, молда» дегендер қаптап кеткен. Бұрын Орта Азиядан бірен-сарандап келетін, өздерін «пайғамбар тұқымымыз», «ақсүйек – сейіт-задалармыз» дейтін қожалар, қазір әр рудың ішінен табылатын болыпты. Олар бала піштіру, қайыр-садақа жинау сияқты ұсақ «кәсіптерінен» басқа, қазақтың кейінгі, Россияға бағынғанынан бастап тұрмысына кірген жаңалықтарын өлең-жырмен жамандауға кіріскен. Мәселен, Шортамбай, Серәлі, Майлы, Мәделі сияқты қожалар талантты да ақындар сияқты. Олардың өлең-жырлары ел арасына кең тарап, жыршылықта талабы барлар жаттап алған.

«Молда» дегендер түгелімен татар, я башқұрттар. Олар түгелге жақын не солдаттық қызметтен қашқандар, не қылмыс жасап, жазадан қашқандар. Солардың бірі – Ғалиасқар Шыңғыстың да қолында тұрады екен. Шоқан оның әу-жайын байқап көрсе, мұсылманша оқуды, яғни әріптерді көзі танымаса, қолы танымайды, яғни екі әріптің басын біріктіріп жаза білмейді, өзге түгіл, өзінің де аты, жөнін қағазға қондыра алмайды. Сондай «молдалардың» алдына да «тілін сындыр» деп қазақтар балаларын жинап береді екен. «Тіл сындыру» орынды табылған сияқты. Молдалар балаларды оқуға үйрету орнына, түсіндіре алмаған «оқуларын» біле қоймадың деп шәкірттерін қатты сабап, тілдерін орамалмен бұрайды екен. Соның салдарынан шолжың я сақау болып қалған балалар бар екен...

Тағы да Шоқан тан, қаларлық бір нәрсе, – Россия үкіметінің басындағылар христиан дініндегілер бола тұра, мұсылман молдаларын қатты қуаттап, оларға қамқорлық жасайды екен. Солардың ішінде тонын айналдырып киген бірен-саран миссионерлер де барын Шоқан байқап қалды. Бұл жайларда ол Омбыда қайта мәселе көтеріп, халықтың өркендеуіне бөгет дін уының далаға кең бүркілуіне қарсылық білдірмек.

Шоқанның осы сапарда ауылда көрген ерекше зорлық-зомбылығының аса бір ауыр түрі қара шығын. Ол үкіметтің заңды алым-салығынан тысқары, жергілікті әкімдердің «уақ-түйек шығынға» деп жинайтыны. Аты «уақ» болғанмен халықтан жиналатын шығынның ең ауыры осы екен. Заңды алым-салықта мөлшер бар, ал, қара шығында мөлшер жоқ. Жергілікті әкімдер қанша алғысы келсе сонша жинайды. Соңғы екі-үш жылда «қара шығынға» деп, әсіресе «патшаның» жанаралдың тойларына» деп, қисапсыз көп мал жинаған. Солардың тағайынды жеріне оннан бірі ғана барады екен де, өзгелерін жергілікті әкімдер шендеріне лайықты

бөлісіп алады екен. Жемқорлар өз сыбағасына қалатындарды ылғи тай, құнан-құнажын, дөнен-дөнежін сияқты жылқылардың семізінен жинайды. Осы жайда, Шоқан Имантауда жатқан күндерде түскен бір арызда, жергілікті кіші сұлтанның біреуі, бір тақыр кедейдің қысыр сауып отырған жалғыз тайын тартып алған.

Қара шығынды кейбір тілі келмейтіндер «қара шыбын» дейді екен. Шоқанға ол тауып қойған ат сияктанып кетті. Расында да солай сияқты. Қара шығын денеңе қонып құрттататын қара шыбындай, елдің денесіндегі жебірлік жарасын құрттатқандай, жанын аса ауыртады екен. Ендеше, қара шығыннан құтылмай, «қара халық» аталатын момындар қиянаттан көз аша алар емес.

Шоқанның ойынша, бұл зорлықты тыюға, патшадан басқаның күші келер емес. Оған осы жайда Тәттімбет атынан жолданған шағымнан табар жоқ. Егер ол хабар Омбыға оралғанша келмесе, толып жатқан дәлелдерге сүйенген ендігі шағымда жоғарғы жаққа Шоқанның өзі жолдамақ. Осы істерді атқару үшін той жабдығын тезірек өткеру керек те, Гасфортқа айтарын той үстінде ескертіп, айтпайтынын (ондайлары да көп) жоғарғы жаққа жеткізу үшін Омбыға тезірек оралуы керек.

Зейнеп Шоқанға басқаша қарады. Ол білетіндерін білмегенсіп, көргендерін көрмегенсіп, Шоқанға аналық мейірімін өзгерткен жоқ. Шоқан да оған жас баладай еркеледі. Сондай мейіріммен кездескен бір сәтте, Шоқан шешесіне Айжанмен қосылу туралы айтқан ақылын ескертіп еді:

– Қайдан білейін, қарғам! – деді Зейнеп. – Әкеңнің абыройы жылдан жыл төмен түсіп барады. Оны ренжіте беру де қиын. Тойға мен де баратын болдым ғой. Айжанды ала барайын той өтсін. Содан кейін тағы ақылдасармыз.

Оның алғашқы ойы, – патшаның тойына әке-шешесін және біраз көңілдерін Бурабайға өзімен бірге ала кету еді. Өйтуіне әкесі сырғақ жатыр. «Жә, бәсеге» келгенде шешесі әкесінен шыға алар емес. Жалғыз болса да аттануға бел байлаған оның аулынан ертуге ықласты үш-ақ кісі табылды. Бірі – жылпос құрдасы Жайнақ, екіншісі – әкесінің туған інісі, елдің ең атақты қобызшысы Қанғожа, үшіншісі – туған інісі Мақы, азанмен қойылған аты Әбу-Мұхаммет. Шоқан оқуға кеткен жылы апыл-тапыл жүре бастаған, алдыр-бұлдыр тілі шығып қалған бұл інісі бес жасында сүзекпен ауырады да өледі. Мезгіл қыс екен. Ол кездегі ауылдың әдетінде ұзақ сапарына елікті кигіз үйден шығару бар. Мақыны да сөйтіп, ағаш үйден кигіз үйге шығарып қойса, шала өлген бала тіріледі де, суықтан құлағы мен тілі байланып қалады. Содан саңырау және сақау болып өскен Мақы балшықтан, астан, ағаштан нелер түсті фигуралар жасайтын қағаздан, матадан нелер өрнекті оюлар оятын шебер болатын қалпын көрсетеді.

Кішкене күнінде ажырасқан Шоқанға ол сырттан құмартып, көруге асығыын білдіріп жүреді де, көріскен сағатынан бастап, оның қасынан

шықпай, түнде бірге ұйықтайды. Мақыдан түбінде үлкен өнерші шығуынан дәмеленген Шоқан, әке-шешесіне осындай кемтар балаларды оқытатын орысша школалар барын айтып, соған беруге үгіттейді. Бұған әкесі көнгенмен шешесі көнбейді, қасынан шығарғысы келмейді. Шешені еппен көндіргісі келген Шоқан, Мақыны Бурабайға ерте кетіп, аз күнге болса да ажыратқысы келді. Аттанар алдында Мақы Шоқаннан қалмайтын қалпын көрсетті. Әке мен шеше амалсыз көнді. Бірақ шарттары:

– Бурабайдан әрі алып кетем деп дәмеленбе. Одан арғыға ұлықсат жоқ. Қайтсек те алып қаламыз.

– Оны бара көреміз, – деді Шоқан.

Тойдың басталуына әлі де жарты айға жақын уақыт бар. Тойға Гасфорт бастаған Омбы төрелері келмек. Оларға лайықталған үй Шыңғыстың, тек, жайлау күндері тігетін шаңқан боз ордасы. Шыңғыс Бурабайға сол орда тігілер кезде барады. Қасына өзіне арналған қосалқы үй тігіледі. Омбыдан тарқардағы уәделері бойынша сол кезде Баянауылдан артынып-тартынған Мұса мырза да келіп Шыңғысқа қосылмақшы да басқа қонақтарды бірігіп қарсы алмақшы. Шоқанның есуін ол да даража көріп, буына пісіп жүреді. Мына жолғы қызық-қызметін көзінен өткеріп, терезем тең дейтіндер алдында «бұндайың бар ма?» дегендей. Шоқанмен мақтанбақшы. Шоқан Айжан туралы Бурабайда шырыш бұзар болса, Шыңғыс оны Мұсамен қалдырғысы келеді.

Мақы күміс тұрманды қара жорға тайға мініп, Жайнақ оны шылбырынан жетектеп алды.

– Қайырлы сапар! – деп қалысты аттандырып салғандар.

КӨКШЕНІҢ КҮМБЕЗІ

«Көкше» атанатын тауды көру Шоқанның ең ынтық ойының бірі еді. Оның ол туралы естіген ертегілері мен қараған қағаздарында қисап жоқ.

Ертегілердің көбі Шоқанның арғы атасы Абылай мен бергі атасы Көкшенің қалайша хандық құрып ел басқарғаны, бастарынан кешірген ауырлықтары мен жеңілдіктеріне байланысты. Ал, қағаздары Россия патшалығынан Көкшеге әр кезде келіп жаналған әртүрлі запискалар, хаттар. Бұлар Омбының архивында сақталған.

Осы қолжазбалардың ішінде ерекше маңыздысы Көкшеге Абылайдың тірі кезінде келіп, аты-жөнін айтпай, жазғанына танымастық шимаймен қол қойған офицердің «Абылай хандығы» деп атаған, қалыңдығы еліге жақын дәптері.

Бұл, тегі кітап ету мақсатымен жазылған дәптер сияқты. Бірақ қанша сұрастырғанымен, ондай кітаптың ізін Шоқан таба алмады. Дәптер иесі әріптерді өте сұлу түсіретін кісі екен. Және ол адамның жазушылыққа да бейімі болу керек: сөздері бейнелі, шешен сипаттаулары көркем, оқиғаларды қызық құрастырды. Осындай қасиеттері болғандықтан қолжазба оқуға жеңіл де, тартымды да.

Офицер Абылайға татулық кеңестерімен ғана емес, оған бағынышты ел мен жерді барлау мақсатымен де келген сияқты. Абылай оған қарамағындағы өлкелердің бірталайын, әсіресе Бурабай төңірегін аралауға рұқсат еткен. Офицер солардың хал-жайын толық сипаттаумен қатар көбінің, әсіресе Көкшенің іші-сыртының топографиялық картасын жасап, қолжазбасына тіркеп кеткен.

Абылай туралы жоғарғы пікірдегі офицер оның Орда тіккен Бурабай тауына ерекше мән берген.

– Мен,– деп жазған офицер Көкшенің табиғаттық бітімі туралы, – Россияның, Европаның талай тамаша жерлерін аралай жүріп, табиғаты астанаға бұдан көркем және бұдан лайық жерді кездестірген емен.

Оның сипаттауында тәңірінің бір ете шебер архитекторы, Көкше аталатын таудың радиусы жүз шақырымдай өлкесін циркульмен дөңгелете сызып алған да, сол сызықтың батыс жақ тең жарасына жотасы биік, асулары тар үш тау орнатқан. Он, жақ қанатында Шортан, сол жақ қанатында Шабак, ортасында Көкше. Бұлардың іші-сыртына нелер кең және терең, сулары тұщы шалқар көлдер біткен. Таулардың ен бойлары және кездердің жағалауы «ит тұмсығы етпестей» дерлік қалың орманға бөленген.

– Осы табиғаттық бекіністің бәрін, – деп жалғастырады офицер сөзін, –

Абылай жаудан қорғану шараларында толық пайдаланған. Бұл кездегі жау қаупі жаз айларында болатындықтан, жаздың үш айында Абылай ордасын Көкшенің қойнауындағы қалың орманның етегіне біткен «Оқжетпес» дейтін асқар шыңның қасындағы алаңға қондырып, алысты көрсететін шың төбесіне қарауыл қояды екен. Бұны тұрғын ел «Абылай алаңы» дейді екен. Алаңның алдында «Бурабай» аталатын шалқар көл, жан-жағында асуы қиын таулардың кезеңі. Таулардың бәріне қосқандағы аты «Бурабай» жергілікті жұрттың ертегі ғып айтуынша осы таудың киесі боп жүретін мифологиялық ақ бас қара бура бар деседі; Абылай ордасының хандығы біткен шақта бұл бура шөгіп тас боп қатып қалыпты-мыс. Бурабай тауының шығыс жақ жырағында шоқысы аппақ боп көрінетін бөлекше бір тау бар. Жұрттың айтуынша ол шоқы алыстан Бурабайдан әлдеқайда аласа сияқтанғанымен, шындығында биік болмаса аласа емес. Жаугершілік заманда Абылай осы шоқының төбесіне от тұтатады екен де, түтінін көрген жұрт жау қаупін айтпай сезіп тез жинала қалады екен. Жаугершілік заман өткеннен кейін Ақшоқы түтеуден қалған...

– Абылайдың, бекінісі бұл ғана емес, – деп жалғастырады офицер сөзін. – Оның көктемдік және күздік қоныстары да ете берік жерде. Көктемдік қонысы Көкше мен Шабактың солтүстік жағын орап жататын «Үлкен Шабак» аталатын көлдің батыс жағынан ішіне қарай сұғына біткен, ұзын тұрқы үш-төрт шақырымдай, көлденеңі бірер шақырымдай жарты арал. Аралдың төңірегін көл жаралғаннан бері сүзгілеген толқындар құм мен тасты жентектеп биік жар ғып тастаған. Ол жарлардың үстіне мойылы, талы, тікені, терегі, қайыңы аралас, арасынан жан жүре алмайтын нулы жыныс ескен. Жарты аралдың жағалауы – тереңдігі күрт кететін тұңғиық. Әлдекімдерді өз өлшеуінше бұл тұңғиықтың түбі елу-алпыс құлаш сияқты, сондықтан жарты аралға жан-жақтан қайықпен келуден басқа жетер құрал жоқ. Абылай көктемін үнемі «Көкқасқа» аталатын осы жарты аралда өткізеді екен.

– Күздігі де керемет бекініс. Ол Бурабайдың шығыс жағындағы Торайғыр тауының етегіне біткен «Қотыр» атты шалқар көлдің, күнгейінен кіретін жарты арал. Оның да ұзындығы мен көлденеңі Көкқасқа шамалас. Одан айырмасы Қотырдың ен бойына талы мен қарағайы аралас қалың орман өскен. Күзгі айларда қатты есетін жел Қотыр аралына кіре алмайды деседі. Көлдің «Қотыр» аталатын себебі – оның суы күзге қарай тартылып, әр жерінен тастақ аралдар шығатын сияқты. Сонысына қарап «Қотыр» дегенмен көлдің кеңдігі де, суының тереңдігі де Бурабайдан бір де кем емес. Бұған да тек қайықпен қатысуға болады. Ал, «Қайық» атаулы бұл өлкеде жоққа тән.

– Абылайдың ордасы қыс айларында. Үлкен шабақ көлінің ық жағындағы «Қызылағаш» аталатын қайын, шоқтың ішіне тігіледі екен. Мен өзім қыстың қатты суық күндерінде орданың қасына тігілген кигіз үйге қонып көрдім. Ішіне отты маздатып жаққаннан кейін оның да жылылығы ағаштан я тастан қаланған үйлерден кем болмайды екен. Сонда өткізген

түндерім өмірімдегі ең рақат түндердің қатарына қосылады.

Осылардың бәрін сипаттай келіп офицер «Көкшенің күмбезі» аталатын жотаға ерекше тоқырайды.

– Оған біз, – деп сипаттайды офицер, – теріскей жағынан келдік. Мезгіл – жаз айлары. Көкшенің алғашқы нобайын біз, оның теріскейінде жүз шақырымдай тұратын Азат өзенінің тау сияқты биік жар қабағына көтеріле бергенде көрдік.

– О-о-о, ғажап! – деп танданады офицер, – оңтүстік жақтағы көкжиектен, көгілдір бояуы сол күнгі ашық аспаннан да қоюырақ жалтылдаған тау сияқты теңкиген бірдеме көзіме шалына кетті! Бергі жақ бұйратты далада теңіздей толқыған сағым көзіме шалынған көгілдір жотаны, жойқын теңіздің үстінде жүзген кемедей қалқытып әкеле жатқан сияқты... Тау жоталарының алыстан бәрі де көгілдір көрінетінін талай көргем. Мынаның көгілдірлігі олардың бәрінен де әлдеқайда қою.

– Жақын тұста сияқтанған бұл тауға тез жетпек боп біз шоқыта жөнелдік. Бірақ, атымызды қанша қинағанмен көзімізге көрініп тұрған тау жортқан сайын алыстай береді... Енді көгілдір тау батар күннің түрлі-түсіне боялып тотының қанатындай құлпырып кетті. Ол күні жете алмасымызды білген біз жолшыбайғы ауылдардың біреуіне тоқырадық...

Офицердің сөздерін осымен аяқтап, енді Шоқан жағына оралайық.

Имантаудан Бурабайға беттеп аттанған оған, мақсатты жеріне жетуге екі жол бар еді: бірі, – тік тартып, Бурабайдың күнгей жағына бертінде орнаған, орысша Шучье, қазақша Шортан аталатын қазақ-орыстар станицасына түсу, екіншісі, – Көкшетау қаласына соғу. Іргесі 1824 жылдан бастап қаланған бұл қаланы естігені болмаса Шоқан әлі көрген жоқ-ты. Бұл қалада Көкшетау дуанының аға сұлтанына помощник аталатын майор тұрады. Және жуық арада, осы қалада Көкшетау оязы деп аталатын Тобыл губерниясына қарайтын әкімшілік бар. Оның атаманы да, Шыңғыстың помощнигі де осы қаладағы атаққа шыққан атаман – Тимофей Семенович Аргунов. Шоқанның оған соға кететін жұмыстары бар.

Аргуновтың арғы атасы арғын руынан шоқынған адам екен деседі. Өз әкесі Семен Аргунов та Көкшетау қаласының станица кезінде атаманы болған. Қазақтар оны Ысыман дейді екен. Ол мейлінше сотқар болып, қазақтар арасында «Ысқаяқ Ысман» аталған.

Тимофейдің де сотқарлығы әкесінен кем түспеген. Ол осы маңайдың тұрғындарынан бірінші боп, қала қасындағы Бұқпа көлінің жағасына темекі еккен екен. Сондықтан оның Тимофей атына тілі келмеген қазақтар, әуелі «Темекіші» деп, одан «Темешке» деп, біреулер сұйық сары мұртына қарап «Түлкі мұрт» деп, әр түрлі аттар қойып алған.

Темешке «тегіме тартам» деп қазақша төрт түлік мал өсірген, жаз айларында киіз үй тігіп жайлауға шыққан, бие байлатқан, қыс соғым сойдырған, қазақтарға өзі қазақша қонақасы беріп, олардан сондай қонағасы ішкен; ауыл арасының дау-шарына араласып билік айтқан, оның сөзі тұжырымды болған, өзі барып тұрған парақор. Шыңғысты бұл билейді. Бұны Шыңғыс билей алмайды. Екеуі жең ұшынан жемтіктес.

Шоқанның шенін өзінен жоғары санамағанмен, генерал-губернатордың босағасында отырған оны есігінің иесі деп ойлайтын Түлкі мұрт «бір күніме керек болар» деген оймен, «Имантаудағы үйіне келіпті-міс» дегенді естіген соң әдейі іздеп барып амандасты да, Көкшетаудағы үйіне қонаққа шақырды. Өзінің де барғысы келіп жүрген Шоқанға бұл шақыру ұнай кетті.

Қалаға бұрын қайтып кеткен Түлкі мұрт ауылынан бірнеше күн кейін шыққан Шоқанды Имантау мен қала арасындағы Желтауға тіккен шатырдан тосып алды. Түлкі мұрт бұл араға бір семіз құлын сойғызып, бір саба қымыз әкелген екен. Ойы «табиғаты тамаша» дейтін осы арада түнету екен. Қалаға тез жеткісі келген Шоқан оған тоқыраған жоқ.

Ілгері тартқан олар Көкшетау қаласының желке жағындағы Бұқпа адырына көтерілгенде, Шоқанның көзі шығыс жақ көкжиектен жалтырай көрінген көкпеңбек бір жотаға түсе кетті. «Көкшенің күмбезі осы болар ма?» деген ой келіп кеткен Шоқан қызыңқырап келе жатқан атының басын тежеді. Үзеңгілес келе жатқан Түлкі мұрт та іркіле берді.

– Сонау көгерген не? – деді Шоқан.

– Тау.

– Қай тау?

– Ата мекенің Көкшетау. Соның күмбезі, – деді Түлкі мұрт Шоқанға жағымпазданған кескінмен.

Тау атаулының, әсіресе жекелерінің алыстан көгілдір көрінетінін Шоқан да білетін. Ал, мынау олардың бәрінен де өзгеше, мұның көгілдірлігі олардың бәрінен де қою, жалтылдай құлпыруы олардың бәрінен де артық.

Енді соған тезірек жету керек.

Бірақ тым тез жете алмады Шоқан.

Оны Түлкі мұрт Бұқпа етегіндегі қаланың орта тұсындағы үйіне әкеп түсірді.

Осы үй туралы аз сөз: оның іргесін Тимофейдің бала кезінде әкесі – Семен қалаған және дағдылы орыс үйлеріндей емес, Европада коттедж аталатын үйлердің үлгісімен қалапты. Ол үлгіні Семен 1812 жылдың соғысы кезінде жеңімпаз орыс армиясының қатарында болып Европадан

алып қайтқан. Архитектурасы сұлу жасалған бұл қарағай үйдің төбесіне жан-жағы кең терезелі мезонин орнаттырған. «Коттедж» деген сөзге тілі келмеген жергілікті жұрт, оны орыстың кутеж дегеніне айналдырып әкеткен. Олай деуі ретке де келеді. Ысыман да, Түлкі мұрт та араққор және бір ішсе үзбей ішетін, ішсе бұзақылықтары үдейтін нағыз «кутежниктер» болатын. Мастықтан қалжырап жығылған кездерінде олар ұзақ тынығу үшін мезонинға шығып есігін тарс жауып алатын. Олардан мазасы кететіндер бір сәт естерін жиып, оның жататын орнын «мазалы» қойып алған.

Түлкі мұрт Шоқанды осы мазалыға орналастырды. Оның еркіне салса осы үйде және басқа жақындарының үйінде «кутеж» жасап Шоқанды бірнеше күн сілейту еді. Омбыға барып жүретін бір адамнан естуінше Шоқан арақты теріс көрмейтін кісі.

Онысы рас та еді. Осы жай құлағына тиген Шыңғыс Имантаудан аттанарда Шоқанға:

— Аргунов та, ол қаланың басқа қазақ, орыстары да араққұмар, соларға еремін деп бүлініп қап жүрме. Әрі саулығыңа залал, әрі абыройыңды кетіреді. Мас қазақ-орыстар қол салудан да қашпайды деп сақтандырған. Шоқан бұл қалада аузына арақ алмауға әкесіне уәде берген. Көкшетауда сол уәдесіне жетті де, «сырқатым бар еді» деген сылтаумен арақ татпады.

Есін үнемі сақ ұстаған Шоқанның қызметінен бос кезінде көзін айырмастан қарай беретіні көшеден де, терезеден де көрініп тұратын Көкшенің күмбезі. Офицер айтқандай, ол күн тәулігінің: таң, түс, кеш, түн аталатын төрт мезгілінде және солардың аралығындағы уақыттарда біріне-бірі ұқсамайтын әр түске ауысып бояуын құлпырта береді... Тағы да офицер айтқандай, күндіз, сағым көтеріле, Көкшенің күмбезі жойқын теңіздің бетінде қалқыған алып кемедей қимылдайды да тұрады. Сол қалпында ол кейде алыстаңқырап, кейде тіпті жақын, қаланың нақ түбіне таянып қалғандай болып та көрінеді. Сонда Шоқанға:

— Кел, тезірек! Шық үстіме дегендей басына бүркенген бұлтының күркіреуімен, найзағайының жарқылдауымен шақырып та тұрғандай сияқтанады.

Шоқан Көкшетаудан Бурабайға келген күннің ертеңінде-ақ жүріп кетер еді өйтпеге жұмыс босатпады. Жұмысы: Бурабай бауырында патшаның таққа отыруына байланысты қазақ, дуандарының еткізуге әзірленіп жүрген тойының тәртібін сақтау Аргуновқа және оның қарамағындағы осы ояздың бес жүздігіне жүктелген. Сол тәртіпті қалай жүргізудің планын толық жасап алу қажет. Осы жұмысын екі-үш күнде әрең бітірген Шоқанға Бурабай төңірегіндегі елдермен шақырушы келіп қалды.

БУРАБАЙ БАУЫРЫНДА

Бурабай төңірегін мекендеген қазақтар тере, қара, төлеңгіт аталып, үш жүйеге бөлінуші еді. «Төре» дегені хан тұқымдары. Олар бұл маңайда ат төбеліндей ғана азғана үй. «Қара» дегені қазақтар. «Төлеңгіт» дегені хан тұқымына әр кезде қазақтың әр руларынан немесе жаугершілікте қолға түскендерден жиналғандар.

Әуелі Бурабай маңындағы төрелер туралы сөз. Абылайда «отыз ұл болды» дегенмен ол өзінің көзі тірі кезінде, «орта» және «ұлы» жүздер аталатын елдердің әр руларына басқарушы ғып бір-бір ұлын жіберген. Бурабай маңында Қасым және Уәлі дейтін екі баласы-ақ қалған. Екеуі хандыққа таласқанда, жұрт Қасымды бұзыққа, Уәліні түзікке санап хандықты Уәліге берген. Россияға қарсы шыққан Қасым да оның балалары да Көкшетау маңынан қуылып, Қоқан хандығына паналауға барғанда, Россияның тыңшысына саналып Қоқан ханы бастарын кескен. Соңғы балалары Кенесары мен Наурызбай да орыспен жауласып Алатаудағы қырғыздарды шаппақ болған бетінде жеңіліп, қаза тапқан. Сонымен Бурабай төңірегінен Қасым ұрпағы да біткен.

Абылай орнына хан болған Уәлінің үлкен әйелінен туған Әбайділда мен Аппас екі жақта болған. Момын Аппастың билік, ерлікте жұмысы болмай шаруасын бағумен ғана шұғылданған. Ал Әбайділда Уәлі өлгеннен кейін оның әйелі – Айғаныммен хандыққа таласып, Россия Айғанымды жақтағаннан кейін оған қарсы көтерілем деп Сібірге жер аударылған. Артында қалған балалары Көкшетау дуанының әр жерінде орналасып, Бурабайдың түбінде Болат дейтін баласы қалған.

Россиямен тату кезінде, Әбайділда Сұлтанғазы дейтін баласын Омбының сол кездегі генерал-губернаторы князь Горчакова аманатқа берген екен дейді. Аманаттың шарты: егер Әбайділда антынан тайса, аманатқа берілген баласы өлтіріледі. Бірақ, Әбайділда антынан тайғанмен князь Горчаков Сұлтанғазыны өлтіруге қимайды да және түбінде әкесіне қарсы салу ниетімен Петербургтағы Паж кадет корпусына оқуға орналастырады.

Айдаудан аман оралған Әбайділда: «Мені айдатқан Айғаным» деп оның баласы Шыңғысқа өш болады да, содан кек алуды өлерінде баласы Болатқа тапсырып кетеді. Сол тапсырмамен Болат Шыңғысқа да, оның балаларына да еш болады. Әсіресе, – Шоқанға. Шоқанның Омбыдағы генерал-губернаторға адъютант болуын ол қатты күндейді. Оның тілегі де, үміті де Сұлтанғазыда. Паж кадет корпусын бітіріп патшаның сарайына қызметке орналасқан Сұлтанғазы, еткен жылдың жазында ата мекеніне келіп кетіп, Шоқан туралы «оның шені менің шенімнің тобығынан да келмейді» деген лақап таратып кеткен.

Осы себептермен Болат Бурабайға келе жатқан Шоқанды қарсы алудың

орнына, қайткенде оның абыройын төгудің амалын қарастырып жатқан. Соның бір шарасы есебінде Аппастың бұзық болып ескен баласы Қашқымбайды Шоқанға қастық жасауға қайрап жүрген, бұл ниетін сезген әлдекім, жорықта жүрген бетінде өлтіріп кеткен.

Ендігі қалған төреден Шоқанға жаны ашитын жалғыз Аппас қана. Ол, ана жылы, Атбасар жолында жолыққаннан бері Шоқанды жанындай жақсы көріп, бар тілегі соның үстінде еді. Енді Бурабайға келе жатыр дегенді естіген соң Аппас біраз мазалана бастады. Сондағы ойы «ертең Шоқан келеді. Ол, әрине, жалғыз емес, жолдас-жораларымен келеді. Одан кейін осы Бурабайға алты дуанның игі-жақсылары және Омбының әкімдері түгел жиналады. Олар Абылайдың аруағына, соның туын көтеріп жүр деп түсінетін Шоқанға келеді... Сонда соларды күтіп алатын кім? Үйлерді кім тіктіреді? Қонақасы және басқа жабдықтарын кім даярлайды?..»

Шоқанның қандай жоспары барынан Аппастың хабары жоқ. Жыл сайын жергілікті әкімдер «қара шығын деген атпен, елден көптеген мал жинайтын. Ол шығын биыл да мол, бірақ неменеге керегін ел де, Аппас та білмейді.

Осындай жайды сасқалақтаған Аппастың есіне, жасы сол кезде жүзге таяған Аңғал батыр түсті. Оның әкесі Бабаназар Абылайдың әрі батагөйі, әрі «көріпкел» сәуегейі болған екен. Ел аузындағы ертегінің айтылуынша, Абылай жорыққа ма, басқа бір жүріске ме аттанар болса Бабаназардан бата алады екен. Ол бата берер алдында «қалғып көрейінші, тәңірі түсіме қандай аян берер екен?» деп Ақшоқының, етегіне қисаяды екен; қараңғы жұрттың сенімінше болжалдың көбі келеді-міс. Оны жұрт «Түркістандағы Түмен баптың жиені екен, соның аруағы дарыған екен» деген де лақап таратқан. Сондықтан былайғы аламанның бәрі Бабаназарды тек, «Баба» деп атап, айтқанын екі қылмайды екен. Абылай хан көтеріліп, оған Атығай мен Қарауыл рулары үш-үштен алты қыз бергенге, Атығайға жататын Бабаназар Зағыпыран есімді қызын да қосқан екен. Содан, Бабанзар Абылдайдың әрі батагөйі, әрі қайын атасы болыпты.

Аңғал Бабаназардың сексен жасында туған сүт кенжесі екен дейді. Жасынан жігерлі, қайратты, жүректі болып өскен Аңғалды бала жігіт көзінен Абылай қасына ерткен. Талай жорықта батырлық көрсеткен оны Абылай қайда барса да он, қанатынан тастамайды екен. Сондай сенгендіктен, Абылай оған Ақшоқының етегінен қоныс беріп төбесін түтетуді тапсырған. Аңғал қартайған шағында аттан түсіп біреулер әдейілеп кеп, ақыл, я бата сұрамаса үйінен шыға қоймайды екен.

Аңғал мен Аппас жас шақтарынан өзара көңілдес болатын. Бертінде кедейленген Аңғалға Аппас «атамның сыбағасы» деп жыл сайын кеміне бір семіз тай жіберіп тұратын.

Шоқанды және оның қонақтарын қалай күту жабдығын Аппас Аңғалмен ақылдаспақ болды. Аңғал Шоқанды естіген еді және Абылайдың аруағын

көтереді деуден үмітті еді. Сондықтан Аппас барып ақылдасқанда:

– Тоқсан сөзінің түйіні қадірлі қонақтарды жақсылап қарсы алу ғой, өйтпеге бүкіл ел жабыла қимылдамаса, екеуіміздің әліміз келмейді, – деді.

– Өзімнің де ойлап келгенім осы еді, Аңғал. Бірақ сол елді қалай жинаймыз? Атпен аралап түсуге алыс. Меніңше Ақшоқының басын түтетсе қайтер еді?

– Көптен түтелмеген шоқы ғой ол. «Бұ несі?!» – деп елдің зәресін ұшырып жүрерміз.

– Ондай жаугершілік жоқ қой қазір. Жақсылыққа да түтейтін уақыттары болған көрінеді ғой. Мысалы, Абылай атамды хан көтерерде. Бұны да ел игілікке жоруға тиісті және үлкен бір мерекенің нышанына санауға тиісті.

– Бұл жұмысты Шыңғыспен ақылдасып алған жөн болар, – деді істің артын көбірек ойлайтын Аңғал. – Ел де, жер-су да соның, қарамағында ғой. Оған дейін маңайдағы жақын тұстан ел ағаларын шақырып ақылдаса тұрармыз және Шоқанның өзімен де ақылдасармыз. Оған кісі жіберіп шақырту керек те, алдынан үй тіктіріп қою керек.

Осыны мақұл көрген Аппас үйді қайда тіктіруді ақылдасқанда Аңғалдың ұсынысы «Көкқасқа жарты аралы» болды. Шақыруға кімдерді жіберуді ақылдасқанда, Аппастың сол кезде атқа мініп ел сөзіне араласып жүрген баласы Бералыны және Аңғалдың кенжесі Жанбатырды, тағы бірер жігітті ұйғарды.

Олар Шоқанды Аргуновтың үйінен тапты. Бурабайға жетуге былай да асығып жүрген, Көкшетаудағы шаруаларын аяқтаған Шоқан күн кешкіріп қалғандықтан қалада қонуға әрең төзді. Бурабай төңірегіннің өзін және басқа қонақтарды қалай қарсы алу туралы әңгімелерін Бералыда естігенде Шоқан қуанды да, ренжіді де. Қуанғаны – шешен біреуден жазып ап жатқа білетін бір мақал есіне түсті.

Ренжігені, – үкіметтік тойды сылтау ғып елдің атқа мінерлері қара шығынды көбейтеді деп қауіптену. Шоқанның бала күнінен бері байқауында «қара шығын» аталатын алым-салық момын көпшіліктің сілесін қатыратын ауыртпалық. Соның бір белгісі, Шыңғыстың өзі «патшаның тойы» дегенді сылтау ғып, қара шығынға елден кілең ту қойлар мен, семіз байталдарды жината бастаған екен. Шоқан Имантаудағы үйіне барған шақта, мұндай бойдақтардың саны бірнеше жүзге жетіп қалған. Ал, қонақтарға солардан жұмсауға көп болса бір жүзі ғана керек. Бұл дуандағы жиырмадан астам болыстың біреуінің ғана бергені. Өзге он тоғызын қосса ше?.. Келетін қонақтарды қалай күту жабдығын әкесімен ақылдаса отырып, «артық» деп мөлшерлеген малдарды иелеріне тез таратып беруді етінді. Қарсы қояр дәлелі жоқ Шыңғыс амалсыз көнді.

Шоқан осы жайды Бурабай төңірегінде Бералыға да ескертіп еді, ұнатпаған ол:

– Өзің барасың ғой, «артық» дегенінді кесерсің де, кемін қосарсың, – дей салды.

Олар Көкшетау қаласынан тура Көкқасқаға тартты. Жолы бәлкім бұрыстау болғанмен, Бералы Шоқанды «Хан» аталатын суы сортаңдау көлге әдейі соқтырды. Сонда көрсетейін дегені осы көлдің жағасында хан көтерілген Абылайдың тойына қанша мал сойылғанын қазылған жерошақтардың орнынан көрсету еді...

Сол күні олар іңірлетіп Көкқасқаға тігілген үйге кеп қонды. Сол кеште аспан бұлттанып, көл беті қара көлеңке боп тұрғандықтан жағаға жақын тұсы болмаса су беті көрінбейтін еді. Салт жүріп шаршаңқырап келген Шоқан іңір асына тек қаймаққа езген ақ ірімшік қана жеді де жатып қалды.

Ерте жатқан ол ертеңіне таң, сібірлей оянып тысқа шықса, күн аса желкем екен. Содан судың беті ақ көбіктенген толқынға толып кеткен. Көл төңірегін көзімен түгел шолғысы келген Шоқан жағаның бір биіктеу төмпесіне шығып қараса, Шабактың аумағы былтыр көрген Байкалдың Баргузин тұсындағы кең қолтығына ұқсайды. Ол тұстағы тереңге де жүріп көрген Шоқанның Шабактың айдынына да құлаш ұрғысы кеп кетті. Сол ниетпен ол жатқан үйіне қайтты да, ұйықтағандарды оятып алмайын деген қимылмен саквояжынан шомылатын костюмін алып үстіне тез ілді де, қайтадан көл жағасына барды.

Бералының бұл көлді сипаттауынша: аумағы жүз шақырымнан кем түспейді, суының жар қабаққа жақын жердей тереңдігі жиырма құлаштай, әртінірек барса жетпіс құлашқа жетеді, жарты аралдың солтүстік өкпе тұсында Көкше мен Шабак тауларының түйісетін, «Көкмойнақ» аталатын кезеңі бар. Ар жағындағы бұрылыста атақты Оқжетпес. Арал мен Мойнақтың арасы екі-үш шақырымдай.

Шоқан Байкалда жергілікті елдердің сушыларымен жарысып «шамасы бес шақырымдай» дейтін су бетінің жырақтығында талайынан озып та шыққан. Шабак бетімен Көкмойнаққа жету оның жарты жолындай ғана. Суда жүзу Шоқанның ең құштар жұмысының біреуі болушы еді. Сондықтан оның ойы серіктері оянғанша Көкмойнаққа барып қайту болатын. Ол көп ойланбай толқып жатқан суға күп берді.

Судың бәрі бір болмай ма, Шабактың суы Байкалдан ауырлау ма, әлде толқындарының қарсы алдынан соғуынан ба, Арал жағасынан біраз ұзаққырағаннан кейін, Көкмойнаққа жете алуына Шоқан күдіктене бастады. Бірақ артындағы жаға да, алдындағы жаға да алыс сияқты. Әйткенмен кейінгі жағадан алдағысы жақындау тәрізді. Шоқанның ендігі талабы, алдағы жағаға қайткенде де аман жету... Көкмойнақтың көлдің ішіне кіре біткен бір шыңы «Ебейбас» атанатын еді. Соған тақалғанға дейін

су асты ете терең.

«Ебейбасқа» аяқтары да, қолдары да талған Шоқан еңтігіп әрең жетті. Тақала бере су астындағы кесек тастарға шығайын десе бәріне де жасыл мүк ескен, жылтыр мұздың үстіндегі тайғақ. Соларға әрең деп өрлеген Шоқанның қолы жағаның ернеуіне өскен талға ілікті-ау.

Судан аман шыққанына қуанған ол шыңның үстіне өскен тырбық қарағайлардың арасындағы қалың бетегеге бауырын төсеп сұлай кетті. Сол кезде таудың аржағынан көтерілген күннің жылы сәулесі Шоқанның арқасын шалып, ұйқысы қанбаған, әрі малтудан шаршаған Шоқан маужырағандай болып қалғуға айналды. Ол қалың ұйқыға да сүңгір ме еді, қайтер еді, егер құлағына дүбірлеген ат тұяғы мен күбірлеген адам үні шалына қалмаса. Шоқан жалма-жан басын көтеріп ап, дыбыс естілген жаққа қараса, шыңның аржағынан екі адам көтеріліп келеді, бірі – Бералы, екіншісі – Жайнақ.

Олардың қайдан жүргенін оқырман көпшілікке қысқаша баяндап берейік: мана Шоқан суға құлаш ұрған кезде өткен түні осы маңайды қарауылдап жүруге қойған Төлеңгіт шал көріп тұрған. Үйден шыққан Шоқанды көрген оның, суға түсе жөнелер деген ой үш ұйықтаса басына кірмеген еді. Керек десең, Шоқанның Шоқан екенін танымаған Төлеңгіт «бұл не қылған адам» дегендей тал ішімен бұғып жақындады да, кім екенін сонда ғана танып біліп, Төлеңгіт басымен төреге тіл қатуға қымсынды. Сөйткенінше болмай қонақ төресі суға атты да кетті. «Мұнысы шомылып шыққысы келуі ме?» деп ойлаған Төлеңгіт, суға құлаш ұрған Шоқанның денесінен көз жазбай қадала қарап тұрса алыстап барады. Бұнысы ерсі көрінген және неге өйтуін түсінбеген Төлеңгіт қарсы алдынан толқындаған суға жазым болар деп қорықты.

«Енді не істеу керек?!» деп саскалақтаған Төлеңгіт, бұл жайды тезірек Бералыға хабарлауды ұйғарды, Бералы бұл кезде шырт ұйқыда еді. Төлеңгіт оны оятып көрген, білгенін қысқаша айтқанда, «не дейсің?!» деп шошып кеткен Бералы өз көзімен көргісі келгендей жүгіріп тысқа шықты да, Төлеңгіттің «осы тұстан» деген биігіне көтеріліп, «сонау тұсқа қарай» деп нұсқаған көлдеріне көз тіксе алыстап кеткен Шоқанның су бетінде қылқиған басы ғана көрінеді; қимылдарын қаптаған толқын аңғартар емес. Оған баруға Бералының да шамасы жоқ. Соңынан қуатын қайық та жоқ...

Енді не істеуге білмей сасқан Бералының есіне алдын орап барудан басқа амал болмай қалды.

«Алды» дейтіні жарты аралдың алқым тұсынан тауға көтеріліп келдің тас қабақ жарымен қырқалай жүретін сүрлеу. Онымен жүру өте қиын: соқпақтың сүрлеуінің ені өте тар, онда қарсы келген екі жаяу кісінің бұрылып өтетін жері жоқ тұстар бар; сүрлеудің он, жағы аспанмен астасқан шыңның аяқ басар жері жоқ қия тас, сол жағы құлдыраған тастақты құз, кей жерлерде томпайған кесек тастардан ат түгіл жаяу кісі де еңбектеп әзер

өтеді. Кейбір еңкейген тұстарында жүруші сырғанап құлап кетерлік. Оның аржағы терең көлдің жағасы, кейбір тұстарына тырмысқан ат күшеніп әрең шығады, жаяу кісі жүре алмайды... Жергілікті қазақ-орыстар оны «Байкал соқпағы» деп атаған.

Соқпақтың жүруі осынша қиын болғанмен, Бералы мен Жайнақтың жүрмеске амалы жоқ, оларға Шоқанның аман я жаманын «Ебейбас» тұсына барып байқау керек. Жаманы – жағаға шыға алмау, жақсысы – шыға алуы.

Шоқан Байкалда қанша жерде қалай жүзгенін Бералыға Көкшетауда айтып берген. Бералының бар үміті, Шоқанның осы сөзінде ғана. Бірінің артынан бірі шұбырып тар соқпақпен үнсіз келе жатқан Бералының да, Жайнақтың да іштей тілегі, – Шоқанмен тірі көрісу.

Осындай тілектегі Бералы мен Жайнақ «Ебейбастың» үстінде Шоқанды тірі кездестірген соң қуаныштарында шек болған жоқ.

Сұраусыз жоғалғанына кешірім өтінген Шоқан, амандық-саулық сұрасқаннан кейін:

– Не бұйырасыз,– деді қалжыңды кескінмен Бералыға.

– Бұйрық сол,– деді ішкі ашуы әлі де басылып болмаған Бералы салқын түспен,– ерттеулі атыңды жетектей келдім, аралда күткен жұртқа қазақша киімдеріңмен көрінсін деп өңгере келдім. Соларды қазір киесін, де атыңа мініп, бізбен бірге Көкқасқаға қайтасың.

– Оқжетпес осы тұстан жақын деп ең ғой, соны көре кетсек қайтеді?

– Ол болмайды,– деді Бералы қабағын түйген қалпымен.

– Неге?

– Біріншіден, қорқынышпен күтіп тұрған жанды көпшілік жансыз тастардан гөрі керегірек, екіншіден, қалың орманға бөленген Оқжетпес, жақын болғанмен жету оңай емес. Оған жететін сүрлеу тіпті тар, кей жерде жоғалып кетеді; орман арасында қаптаған жыртқыш аңдар. Сол жақтағы қопалы қамыстың іші толған қыр шошқалары. Олардың торайларын жаңа ғана өргізген кезі, сондықтан қабандары тұра шауып, қашып құтыла алмағанды жарып тастайды...

Бералының бұл сөзін қорқыту деп түсінген Шоқан:

– Сонда да тәуекел деп көрсек қайтеді? – деп еді.

– Бір ажалдан әрең құтылып тұрғанда екінші ажалға жібере алмаймын және басы Бапан, боп күтіп тұрған көпшілікті зарықтырудың керегі жоқ. Соларға кездескеннен кейін, амандығыңды көрсеткеннен кейін Бурабайдың қай жерін қашан аралауды ақылдасармыз...

Бұл сөздерге көнген Шоқан іздеп келушілермен кейін оралды.

Есімі ел санасына сонша терең сіңген Шоқанды көру, реті келсе тілдесу, мұң-мұқтажын айту әрбір ауыл адамының арманы болатын. Сондықтан да Көкқасқа аралына оны көруге жиналған көптің ұшы-қиыры жоқ та.

Олардың еркіне салса сол қаптаған қалпымен «келе жатыр» деген Шоқанның алдынан шұбырып, жеткен жерлерінде қарсы алу еді, ондай қимылға басқарушы боп жүрген адамдар «онымыз әдепсіздік болар» деп, шашау шығармай жұртты қайырып тұрды.

Бұл қыбырлаған жұртты Шоқанның қырағы көзі Көкқасқаның алқымынан кіре бере-ақ шалды. Бералының айтуынша бұл Шоқанды көргісі келуге ынтығып тұрған жиын.

– Ендеше тезірек жетейік! – деп Шоқан шоқытпақ болып еді, Бералы ондай жүрістің көп алдында ерсілігін ескертті. Олар аттарын шерте аяңдатып топқа таяна берген кезде:

– Енді аттан түскеніміз жөн болар, Бер-аға! – деді Шоқан.

– Неге, Қанаш?

– Көптің аты «көп» қой, Бер-аға. Біз «бірен-саранбыз» ғой, көпке құрмет көрсеткеніміз жөн болар.

– Өзің біл, – деді Шоқанның бұл кішіпейілдігін іштей ұнатқан Бералы.

– Мен білсем, – деп Шоқан атынан түсе қалды да, ат шылбырының ұшын қосарлана түскен Жайнаққа ұстатты.

Бералы да аттан түсті. Ол да атының шылбырын Жайнаққа берді. Шоқан мен Бералы қатарласа, үш атты арттарында Жайнақ жетектей, топқа таянған шақта Аппас бастаған азғана адам қарсы жүрді. Өзге топ бастарын төмен иіп, қолдарын кеуделеріне басып қимылсыз тұрып қалды.

Аппас барылдауық дауысты адам еді. Көптен көрмей сағынып жүрген, бүгін жоғалтып алу қаупі туған Шоқанды көргенде ол құшағын жая, сөйлене, барқырай жылаған қалпында бассалып көрісті...

Аппастың құшағынан әрең босанған Шоқан былайғы бас иген көпшілікке жақындап, бар даусымен:

– Ассалаумағалейкум, халайық! – деп сәлем берді де, бәріне құрмет есебінде оң қолын төсіне басып, басын иді.

Құлақтарына жағымды естілген бұл үн, көптің көңіліндегі төреге деген көлеңкені жарқырай шыққан күннің сәулесіндей айықтырып жіберді де, барлық жұрт күнін көргісі келгендей, бастарын бір демде көтеріп алысты.

Шоқан да еңсесін көтеріп, төңірегін айнала қоршаған қалың топқа тағзым етті. Сол кезде: «Аманбысың, Шоқанжан!.. Жолың оңғарылсын, шырағым!.. Өркенің өсе берсін!.. Бағын, арта берсін!.. Көп жаса!..» – деген сияқты амандасулар тұс-тұстан қаптап кетті...

– Бер-аға, мен осы елдің жақынымын ба, жатымын ба? – деген сұрау қойды.

– О не деген сөзің? – деді Бералы, таңданғандай, – сен де Абылайдың бір ұрпағы емеспісің? Ендеше, қалайша жат боласың?! Әрине, жақынысың.

– Олай болса, – деді Шоқан, – мен неге бұл елдің қонағы болам?!

– Сен алыстан аңсап келген туыссың ғой, – деді Шоқанның сөзінен Бералы жалтарыс тапқандай, – сондықтан сені де қонақ есебінде күтудің ешбір ерсілігі жоқ.

– Жоқ, Бер-аға, мен бұл елге қонақ емес, қонақтарды күтуші болайын.

– Оны ел білсін, – деді Бералы.

– Бералы жеткізген сөзді сырттағы керкілдескендер мақұл көрді. Олардың Шоқанға деген сүйіспеншілігі арта түсті.

«Жұрттың көңілін көншіттім» деп ойлаған Шоқан олардың ризашылығын естігеннен кейін енді Бурабай бойын тойға дейін түгел аралап шығуды мақсат етті. Осы жайды Бералыға ақылдасқанда, ол:

– Ата-мекен біздікі болғанмен, оның қазіргі иесі қазақ-орыстар, – деді Бералы. Бурабайдың кең көлемді бойында қазаққа қарайтын тоқымдай да жер жоқ. Осы кең өлкені түгел иемденіп алған қазақ-орыстар, қазақтың бір малы ішіне өтсе бассалып ұстайды да, «по трава» дейтін шығынын төлетпей қайтармайды. Кейде табындаған көп мал түсіп кетсе «по травасы» да ауырлайды. Бір жылы бір байдың қалың жылқысы Бурабайдың ішіне кіріп, соның «по травасына» Шортанның қазақ-орыстары шығынына деп елу жылқысын бермей кетті. Жер жайындағы озбырлығы сондай болса, Бурабай бойындағы «меніреу» аталатын қалың орманнан бір бұраулық, не бір сырғауылдық ағаш кестімейді. Кесіле қалса бір ағашқа бір қой айып тарттырады. Орманның әр тұсында «лесник» деген атпен қойылған күзетшілер бар. Олар маңайына жолаған қазақтарды «ағаш ұрлай жүрсін» деп бері салғанда айып тарттырады да, әрі салғанда сабайды. Сондай соққыдан өліп кеткен қазақтар да жоқ емес.

– Ендеше, – деді Бералы сөзін қорытып, – бұл таудың ішін саған аралатар қазақ жоқ және көптен көрмеген тау ішінің соқпақтарын да таба алмайды қазақтар. Оның үстіне: аю дей ме, сілеусін дей ме орман ішінде өріп жүреді. Ырқын таппаған адамдарды олар жазым қылады. Батылдық көрсетем деген кейбір орман аралаған қазақтарды аюлардың жеп қойғаны

да бар. Сондықтан қазақ атаулы «меңіреуге» бас сұғуға қорқады.

– Қазақ-орыстар ше? – деді Шоқан.

– Олар қарусыз жүрмейді ғой және топтанып аңшылайды. ...Сонымен – деді Бералы сөзін аяқтап. – Орыстарға да ықпалын, жүретін көрінеді ғой, тауды аралағың келсе басшыны солардан ал.

– Мақұл, – деді Шоқан.

Көкшетаудағы Аргуновтың ұйғаруынша, Шортандағы қазақ-орыс жүздігі оның атаманы Карабашев Шоқанның қарамағында болуға тиісті еді. Шоқан Көкқасқаға екі түнеп үшінші күні таңертең тұрып жатқанында, қасына бір взвод салтты әскер ерткен Карабашев жетіп келді. Ол Шоқанның Бурабай ішін қазақ-орыстарға бастатып аралау ойын мақұлдай кетті.

– Осы солдаттармен өзім бастап аралатам, – деді ол.

Біреулердің айтуынша Карабашевтың да арғы атасы Қарабас дейтін шоқынды қазақ. Сондықтан Шоқанға қаны тарта ма, әлде өзінен дәрежесі жоғары Аргуновтың «қызметінді жақсылап атқар» деуінен бе, жылпос мінезді Карабашев Шоқанның алдында құрақ ұшады.

Карабашевтың бастауымен, он шақты солдаттың қостауымен Шоқан Бурабайдың іші-сыртын түгелге жақын аралады. Қазақтардан қасына ергені жалғыз Жайнақ. Бералының да ергісі келіп еді, басқа жабдықтардан қолы босамады. Жабдығы,– негізгі салынған Шортан станицасына салған Шоқанға күн сайын ауылдан керек қылатын азықтарын жеткізіп тұру.

Оның үстіне, тауды аралаушылар ретіне қарай атты да, жаяу да, су бетінде қайықпен де жүретін болғандықтан, Бералы ондай жүрістерге төзетін емес.

Шоқанның тау аралағанда байқауынша Абылай заманында келіп осы төңіректі сипаттаған офицер таудың бойындағы әдеміліктерді мейлінше-ақ дәл көрсеткен екен, Шоқанның оның қолжазбасынан танысқаны мен көзбен көргендегі айырмасы, көзіне ұшырағандардың бәрі тірі тұрғандай елестейді, ал, сипаттауда бұлардың бәрі өлік, бейнесінде. Олай көруіне Шоқан танданбайды, өйткені қашан да тірі табиғаттың елі суреттен әлдеқайда қызғылықты екенін жақсы біледі...

Бурабайдың сұлулығына сүйсіне жүре Шоқан оның бойынан офицердің қаламымен бояуына түспеген бірталай тамашасын байқады. Бірінші тамашасы, бұл таудың өн бойында бықып жатқан алтыны.

Жергілікті жұрттың ертегі ғып айтуынша осы таудың орнында, бір заманда алтыннан жаралған көл бар екен дейді. Жаратушы жер бетіне

тауларды үлестіргенде аспаннан осы көлдің үстіне Бурабай тауы құлаған екен дейді. Сонда, Алтын көлді тау басып қалып, шашырандылары төңіректегі құмға сіңіп кеткен екен дейді. Алтын ұнтағын жинаудан қазақта да байығандар бар дейді. Мысалы Бурабай төңірегіндегі Қарауыл руынан шыққан Жантайдың Дүйсембісі. Ол бастапқы кезде «қасқыр көз» атанған жалғыз күйрік атынан басқа малы болмаған кедей екен. Қазақ-орыстардан көріп алтын ұнтағын жинауға кіріскен оның кішірек бір сандық алтыны болған деседі. Сонысына күпсіген ол, Айдостың Махамбеті дейтін мың жылқылы байға:

– Сенің бар байлығыңды мен бір қалтаммен ғана сатып алам, – деп мақтанады екен.

«Қармай берсе қар да таусылады» дейді қазақ. Сонысы расқа шыққандай Бурабай маңының құмына сіңген алтын ұнтақтары, жабылған жұрт елей берген соң таусылады да, орындарында тек шұқанақтары ғана қалады. Шоқан бұлардың көбін аралап көрді. Сонда көрген жерлерінің беті араның ұясындай шұрық-шұрық тесік.

Құмдағы ұнтақты солайша екшеп тауысқан жұрт, енді «тау басып қалған» алтын көлдің өзін іздеуге кіріседі.

– Сонда, – деп ертегілейді тұрғындар, – бір таудың астын қазған жұрт, аржағындағы кең үңгірге кез келеді. Оның іші илеуінде құжынаған құмырсқадай қалың жылан екен. Қазушылар содан қашып қырға шығып кетер деген қауіппен қазған құдықты бекітіп тастайды.

– Содан бері, – деді бұл әңгімені Шоқанға айтушы жұрт, – жер астына ұмтылуды қойып жүр еді, енді соңғы төрт-бес жылдың ішінде неміс дей ме, ағылшын дей ме, орыс сияқты әлдекімдер шұқылап жүр.

Қазақ болып кеткен, атақты Науан хазіреттің әйелі Хұснөл-Банаттың әкесі Фахриддин дейтін татар шығарған деп, бір жыршы Шоқанға «Шаһмаран» атты қиссаны жатқа айтып берді. Бұнда жер астындағы жыландардың патшасы – Маран сипатталады екен. Фахруддин бұл қиссаны Бурабай төңірегінің ертегілеріне құрған.

Бурабай тауының астындағы байлықты жұрт осылай ертегі қылса, үстіндегі байлығы одан да артық сияқты. Мысалы, өсіретін егін. Тау төңірегінің топырағы мейлінше құнарлы екен. Оның қара қыртысының қалыңдығы көзден артық. Осы топыраққа, бұл маңайға жаяулап келген сияқты болған қазақ-орыстар аз жылдың ішінде егіннен де бұрқырай байып кеткен.

Сонда балық аулаудан, жер қорудан басқаға шорқақ қазақ-орыстар егінді жалдамалы қазақтардың күшімен өсіреді екен. Жерді соқалайтын, майдалайтын солар, қазақ-орыстар тек тұқымын ғана сеуіп береді, одан кейін күтетін де, оратын да, соғатын да, сарайларға таситын да жалданған

қазақтар. Соншалық еңбегіне алатыны «тоқты-торымның құны» дегендей дәннің бірер қап елендісі ғана.

Қазақта «алтын, күміс тас екен, арпа бидай ас екен» деген мақал бар. Соның растығына қазақтардың көзі қазақ-орыстармен араласа жетті. Баяғы «атам заманда арпа мен тары егіпті-міс» дейтін қазақтар, одан бері егінмен шұғылданбай, тек мал өсірумен ғана кеткен. Енді, қазақ-орыстардан нанның дәмін татып көргеннен кейін «бар жиғанын соған сап» бір қап астыққа бірнеше қой, немесе ту сиыр, құр ат беретін болған.

«Сынықтан өзгенің бәрі жұғады» дегендей қазақ-орыстарға еліктеп қазақтан бірер десятина егін себе бастағандар да көрінген. Мысалы, Бурабай тауының ық жағын мекендеген Ақсары Керейде Маңқаның, Шағырайы деген кісі болған екен. Сол адам бастапқы жылы ауыл қотанындай аумаққа бидай өсіріп жақсы өнім алған да, сол араның -болысы және байы Қарпықтың Жанботасы бір қап астық сұраған. Шағырай ол өтінішін орындай қоймаған соң, келесі Жылғы егінін өсіп тұрған шағында Жанбота малына таптатып, қала болуға ыңғайланған Шағырайдың ауылын өртетіп жіберген. Содан қорқып қазақтан ешкім де егін салмайтын болған.

Қазақ-орыстардың тез баюына бір себеп, – балық. Бурабайдың бойында сексен көл бар деседі. Солардың көбінің іші бықыған балық. Қанша ауласа да таусылмайтын бұл балықты, аушылардың судан шелекпен іліп алғанын Шоқанның өз көзі көрді. Неткен көп балық!.. Бірақ, қазақтар осы байлықты да пайдаланбайды. Олар балықты жеуді жақсы көреді де, аулауды жек көреді.

Қазақ байғұстың ағам заманнан бері есіріп күн көріп келе жатқаны жалғыз – мал. Бірақ бұның тұрақты шаруа емес екені ғасырлар бойында әлденеше рет дәлелденген. Содан «батыр – бір оқтық, бай – бір жұттық» деген мақал шыққан. Ол мақалдың растығын жас Шоқанның өзі де көрді. «Мыңқырған» аталатын талай байлардың, кейбір жұт жылдарда құрық ұстап қалғанына өзі куә.

Сондай шығынға ұшырай жүре бұрынғы қазақтар мал шаруасының олқылығын тез толтырып алған. Оған жағдай жерінің кеңдігі, мысалы, қыстауын жылы жақ Сыр мен Шудың бойында өткізіп, жайлауын Арқа мен Сібірдің жазықтарында алуы.

Осы жайылым кейінгі кездерде тарылып, қазақ даласына Ақтөбе, Торғай, Атбасар, Көкшетау, Ақмола, Қарқаралы, Баян қалалары орнап, олардың арасына қазақ, - орыс станицалары тартылғаннан кейін көштің кең жолы әр тұстан кесілген. Қазақ-орыстар қазақтардан «біркот алып, тамақтарын тойғызбай көштерін өткізбеген. Шоқан сұрастырып көрсе қазақтардың «біркот» деп жүргені, орыстың «проход» деген сөзі екен. Шоқанның ойынша, көш жолы бұлай тарыла берсе мал шаруашылығының алды да тұйықталатын...

Бурабай бойына біткен осынша көп байлықты іске асыруда Шоқанның өз пікірлері бар. Егер қызметі жағып, сәті түсіп қазіргі патша екінші Александрға жолыға қалса, Шоқан оған жалпы Сібірдің, оның ішінде қазақ, дуандарының байлықтарын бұғаудан қалай босатып, қалай өркендету жайын түгел айтқысы келеді. Сол сөздеріне реформатор атанып жүрген жаңа патшаның құлақ асуына күдіктенбейді.

ЖҰМБАҚ ЖҮРІСТЕР

Шоқан Бурабай бойын армансыз аралап, асық ойынының тілімен айтқанда, бүгесі мен шігесін, алшысы мен тәйкесін, омпысы мен шомпысын түгел көрді. Карабашевтың «ең соңында шығамыз» деп қалдырған жалғыз биігі – Көкшенің қырқа жотасы. Оның айтуынша ол биікке көтерілетін жалғыз тұс – Оқжетпестің Абылай алаңы жақ желкесі. Бірақ, аттың аты ғана және бұрын көтеріліп кәнігі болған ат қана шыға алады. Сондайын шамаламай көтерілем деушілердің талайы апатқа ұшыраған. Жасы егде тарта бастаған Никонор Карабашевтың өзі де бұл желкеге өмірінде бір-ақ рет көтеріліп, қайтарында тастақты тік сүрлеуден аты тайып, аз-ақ өлмей қалған.

Карабашевтің айтуынша Көкшенің, қырқасынан Бурабай тауының іші-сырты, ұңғыл-шұңғылы алақанның аясындай айқын көрінеді. Сырт жағында алпыс шақырым дейтін Көкшетау қаласы аяқтың астында тұрғандай болады, Көкшетау дуанындағы таулардың бұл жотадан көрінбейтіні жоқ.

Осы сөздерді естіген Шоқан Көкшенің жотасына шығуға құштарлана түсті. Ол Оқжетпестің, желкесіне, реті келсе, шыңның төбесіне шығуға да ынтық. Етегінен басына қарағанда адамның бөркі түсетін бұл биік шыңның төменгі жағын қалың орман қоршап тұрады да, жырақтан болмаса жақын жерден бойын көрсетпейді.

Абылай заманындағы офицер Оқжетпестің шыңын көне Мысырдағы ферғауындардың әсіресе, ең биігі – Хеопстың пирамидасына ұқсатқан.

– Бірақ,– деген ол,– жалпы ұқсастығы болмаса, Оқжетпес Хеопстан әлдеқайда мол, әлдеқайда биік. Пирамидаға қаланған тастардың ең ауыры екі-үш тонна ғана болса, Оқжетпеске қаланған кейбір тастың салмағы пәлен мың тоннаға жетер еді.

Офицер Бурабай тауының қойнауын, әлдене алыстағы заманда, әлдене патшалықтың астанасы боп, кейін әлдене себеппен қираған зор қаланың орнына әр жерінде өскен шоқырларын патшалардың пирамидаларына ұқсатады. Сондай белгілі және естен кетпестік орындардың ішінде Шоқанның көзіне Оқжетпестен соңғы ең қызықты көрінген орын, Көкшенің шоқтығы сияқты тұсынан көрінетін, қираған әлдене сарайдың сақталған қабырғалары мен сәкісі сияқтанған бір ойық тас.

Карабашев оны «сайтан сырғанақ» деп атады да, ол туралы тұрғын елдің төмендегі ертегісін айтты.

– Тіпті армандағы заманда,– деді ол,– осы Бурабай әлдене күдіретті патшаның астанасы болған екен дейді. Оның тұрағы сонау «Сайтан сырғанақтың үстіне орнаған сарайдай екен дейді. Патша әйелқұмар адам

болса керек кең сарайды толтыра әйелдерін жинап ап, елді басқарудың орнына әйелдермен сауық құрады екен дейді. Бүйтуіне тәңірі қаарын тігіп, тауды сілкіндіреді де, сарайды қиратады. Құлаған тастары төмен домалаған сарайдың табаны сияқтанған кең орны жын-сайданның ойнағына айналады. Таудың жотасынан төмен қарай құлдырап тік түскен «Сайтан сырғанақтың» Шоқан Карабашевтан ұзын және көлденең ендерін сұрады.

– Шамалаушылардың жобасынша,– деді Карабашев,– бұл подвалдың ұзын тұрқы жүз құлаштай, көлденеңі елу құлаштай деседі.

Көкшенің жотасына шығуға, аттарды тағалатып, ерге құйысқан және өмілдіріктер байлатып, Карабашев әзірліктер жасады. Сол бір күндерде Көкшетаудан шапқын келіп Шоқанға екі пакет тапсырды: біреуін ашса, патшаның таңда отыруына байланысты. Бурабай бойында жасалуға тиісті тойдың болмауы хабарланған, екіншісі,– генерал-губернатордың кеңсесінен Шоқанның Омбыға тез оралуы туралы бұйрық.

Той туралы бұйрыққа Батыс Сібірдің соғыс губернаторы Карл Казимирович Гутковский қол қойған. Бұл бұйрыққа Шоқан іштей қуанды, – «Тәттімбеттің қолынан жолданған шағым хат патшаға жеткен болар, мынау соның салдары болар» – деп жорыды ол.

Өзі жайындағы бұйрықта, оның Орта Азияға жұмсалуды туралы Гасфорт жасаған ұсынысты патшаның қабылдағаны, бұл сапарға жиналудың қажеттігі ескертілген. Бұл да Шоқан үшін үлкен қуаныш.

Тойдың болмауы туралы бұйрық қазақ, дуандарының аға сұлтандарына тығыз шапқын жіберілді. Неге бұлай болуын, олардың ішінде, Шорманның Мұсасынан басқасы болжай алған жоқ. Мұсаның болжауы,– ол Тәттімбеттің ағасы Құттымбетпен жан аяспас дос та және құда да болатын. Тәттімбеттің ағасынан жасырар сыры болмайтын. Петербургтан қайтқан ол, «Аға, жан адамға тісіңнен шығармассың» деген өтінішпен, патшаның атына шағым хат жолдағаның өйтуіне Шоқанның ақылшы болғанын бастан-аяқ, түп-түгел айтып берген. Бұл кеңесті Құттымбет Мұсаға айтып, Шоқаннан сөз шықпауын өзіне ескерт және бақыла, егер сөз шықса менің ініме де, сенің жиенің де, басқа сұлтандарға да, Омбы әкімдеріне де жаманат келтіруі мүмкін деген сақтандыруын айтқан.

– Олай бола қалғанда,– деген Құттымбет Мұсаға,– талайлардың өліп кетуі мүмкін.

Бұл сөзден зәресі кеткен Мұсаның Омбыдағы әкімдер бұндай хабарды сезген-сезбегенін білу үшін Омбыға барғысы келді.

Ол қазақ сұлтандарының ішінде Омбыға көп барғыштардың біреуі болушы еді. Жерінің жақындығынан ба, жұмыстары бола беруден бе, оның үйіндегісінен Омбыда жүретін уақыттары көп. Сондағы бар мақсаты ретін тауып, «ісім түсер-ау» дейтін Омбы әкімдеріне, әсіресе Гасфортқа кездесе,

реті келсе сөйлесе, жақындаса беру. Қазақтың «Құрғақ қасық ауыз жыртады» дейтін мақалын есінен тастамайтын ол жолыққан әкімдерінің дәрежелеріне лайықты сый-сыяпатын ала баратын. Өткен бір жылдарда Қытай мен Россия арасындағы бір дауды бітіріп қайтатын комиссияның бастығы боп Мұса Шорманов барған. Сол сапарында ол қытайлардан және Монғолдардан: «Қойтұяқ», «Тайтұяқ», «Аттұяқ» аталатын алтын жентектеріне (слиток) қоржынының бір басын толтырып қайтқан. Сол олжасынан Омбының кейбір әкімдеріне, әсіресе генерал-губернаторға ептеген үлес беріп қоятын. Сондықтан генерал-губернатордан бастап бергі бірнеше әкімдермен әкей-үкей болып, ара-тұра олармен жасырын түрде «кіршіме» аталатын бал сыра да жұтып қоятын. Сымбатты биік денелі, көркем кескінді, сыпайы сөзді, тапқыр ақылды, табанды қылықты, тұрақты мінезді Мұса Омбы әкімдеріне түгелімен сүйкімді де болатын көбімен жақын да жүретін. Кейбірінің үйіне, әсіресе Гасфорттың сарайына қонып қалатын кездері де аз болмайтын.

Сондай қадірлі Мұса Омбыға келіп әрқайсыларының тамырын басып байқаса, шағым хаттың патшаға жетуіне олар түршігеді де, бірақ бұл иістің кімнен шыққанын шамалай алмайды. Шоқанның қатынасы бар деген ой Гасфортқа үш ұйықтаса келер емес. Ол күдіктенудің орнына Шоқанды көтермелей сөйлеп, «оны ұлы дәрежелі император Орта Азияға менің ұсынуыммен жұмсайтын болды. Егер тапсырылған жұмыстарды абыроймен атқарып келсе, мен оны сібірлік қазақтар басқармасының председателі етіп тағайындауды Ұлы патшамыздан өтінем», – деді.

Гасфорттың бұл сөзіне қуанған Мұсаның есіне Құттымбеттің сөзі түсіп, «бұл хат тексерілсе, Шоқанның да қатынасы бары анықталса, Гасфорттың басындағы оған деген жылылық суып, дос орнына қас болып кетуі мүмкін ғой. Сонда генерал-губернатормен ұстасуға Шоқанның әлі келе ме?» – деген ойға батты Мұса.

Бұл ойдың тереңінен малтып шыға алмаған Мұса Шоқанның өзінен анығына жетіп, соған қарап не шара қолданудың ретін қарастырмақ болды. Оның сандық түбінде бір аттың төрт «тұяғы» түгел жатқан. «Алтын көрсе періште жолдан таяды» дегендей, жақсы көретін жиенін аман сақтап қалу үшін Гасфортқа солардың бәрін де өткізуге Мұса бейіл. Бірақ, бірден өзі барып қалса мінезі тігін жиенімен жанжалдасып қалуы мүмкін, сондықтан алдын ала Шыңғысқа кісі жіберіп, Шоқанмен екі жақты сөйлесуді мақұл көрді. Ондай кісілер үшеу: бірі – өзінің көмекшісі санайтын, Баянауылдың кіші сұлтаны, сенімді досы болғандықтан Петербургқа екі рет ертіп барған адамы Малкелдінің Сенербайы, екіншісі – тағы бір сенімді серігі Боштайдың Құсайыны. Үшіншісі – әрі шабарманы, әрі әншісі ғып ұстап жүретін пысық жігіт Сатылғанның Жарылғабы.

Мұса бұларды Шыңғысқа жұмсаудың сылтауын да тапты: соңғы қоштасарда, Шыңғысқа ол:

– Жезде, апам болса қартайып келеді енді сүйек жаңғыртпаймыз ба, –

дегенді айтқан.

– Жаңғыртайық,– деген Шыңғыс көне кетіп, – сонда, қайсымызда қыз, қайсымызда ұл бар?

– Астамшылық болмасын, жезде, – деген Мұса,– менде қыз бала әзірге жоғырақ. Садуақас дейтін үш-төрт жасқа келген ұлым бар.

– Ендеше менде сол шамадағы қыз бар.

Екеуі осы екі баланы атастырмақ боп, еліне қайта Мұса құдалыққа кісі жібермек боп ажырасқан. Әлгі үш адамды Мұса Көкшетауға осы сылтаумен аттандырмақ. Аттанарда оларға айтқаны: «Шоқан бұл күндерде Бурабай маңында болу керек ол жолдарың. Бірақ сендер оны білмеген боп етіп кетерсіңдер де, Имантаудағы Шыңғыстың ордасына тік тартарсыңдар. Шыңғыстың Бурабай бауырына үй тігетін уақыты да жақындады. Онымен сол арада түйісерміз.

Осындай тапсырма берген Мұса шағым хат жайындағы құпиясын Көкшетауға жұмсаған адамдарынан жасырды. Шоқанның Шыңғыспен екеулеп отырып анықтағысы келді.

Баянауылдықтар барса Бурабайға үй тіктіруге әзірленген Шыңғыс тойдың болмауы туралы бұйрық хатты алып, не себепті екенін біле алмай саскалақтап отыр екен. Ол Мұсаның құда түсу ниетін қарсы алды. Бірақ оларға келмей, неге Бурабайда түйісуді бұл түсінбеді. Сонда да дәрежесін өзімен тең көретін, туысын және кісілігін өзінен артық көретін жандай досы Мұсаны Бурабайда қарсы алмақ боп жергілікті кіші сұлтан Қарпықтың Жанботасына, «Күміс» аталатын көлдің жағасына өзіне, ере барғысы келетін бәйбішесіне арнаған үйді «Жайнақ» көлінің жағасына, екі арадағы «Ақ» аталатын көлге Мұсаға арнаған үйді тіктіруге шапқын жіберді. Ертеңіне, «үй тігіліп болған шығар» деген шамада пәуескеге жеккен пар атпен делбесін Абаға ұстатып Шыңғыс жүріп кетті. Сол күні кешке қарай бір пәуескеге жалғыз өзі сиятын Зейнеп те жолға шықты. Баянауылдықтар апасына ерді. Олардың арасында жалғыз атқа жеккен тарантасқа, Зейнептің күтушісі саналатын Бөкен мен Айжан отырды.

Олар солай тарта берсін, біз Шоқан жағына оралайық.

Баяндауылдықтардың соқпай етіп кеткенін Шоқан біліп отырды. Олардың Имантауға жым жолмен кетіп бара жату себебін ол жоралмалдады да. Оның ойынша тойдың болуы туралы бұйрық сұлтандардың бәріне де, олардың ішінде әкесі Шыңғыс пен нағашысы Мұсаға да жетуге тиісті. «Бірақ олар бұндай бұйрыққа не себеп болғанын білмей әуре-сарсаң болып жүруге тиісті. Сондықтан бастарын қосып қалай білу жайын ойластырып жүрген шығар» – деп жорамалдайды Шоқан.

– Бастарын қосқан олар, «сен білетін боларсың деп мені қыстаса қайтем

деген де ойға келеді Шоқан. Шынын айтпауды екіжүзділікке санайды, ондай қылыққа барғысы келмейді. Ал, айтқанда ше?

Бұл сұраудың алдында Шоқанның жүрегі дірілдей қалады. Өйту – әкемен де, нағашымен де ат кекілін біржола кесісу. Әкемен айрылу, көптен бері «дүрдараз, бірде тату, бірде араз» болып келе жатқан Шоқанға оншалық ауыр сияқты емес. Оны қатты ойландыратын нәрсе Мұсамен араздасу. Алғашқы көріскен күндерінен бастап Шоқан одан жылылық туысқандықтан басқа ешбір сырын аңғарған емес. Мұса оны жанындай жақсы көретін адам сияқты. Оның да шен мен шекпенге құмарлығы әкесінен кем емесін Шоқан жақсы біледі. Бұнысын күн көрістің тілегінен туатын жәйтке санайды. Сондықтан оны бұл қылығы үшін кіналамайды да.

Сонша жақын көретін адамы, ертең шағым арызы тексеріліп сөзге іліксе, ел ішінің өңге әкімдері сияқты бұның да былықтары ашылса, жаулар жағына шықпағанда қайтеді Мұса?!..

Өзге жаулармен сойылдасуға Шоқан бейіл және әзір сияқты. Мұсамен өйтуге батылы да жетпейтін сияқты...

«Жүз ойланып, мың толғанып...» дегендей осылардың бәрін салмақтап келгенде егер әкесі мен нағашысы сыр сұраса Шоқан ағынан ақтарылуға, содан кейін не салмақтары болса да шыдауға бекінді.

Бірақ, бұл ниетіне жете алмады ол.

Көкшенің жотасына көтерілмей кетпеу ниетінен қайтпаған ол, осы арада түйіседі деп жорамалдаған әкесі мен нағашысы келгенше мақсатына жетіп үлгірмек болды да, Карабашевқа «бүгін кешке дейін аттарын әкелсін» деген хабар айтты. Оның әкелген аттары ығай мен сығайлар екен. Соңына ерткен төрт-бес солдаттары бар. «Жыртқыш аңдар кездесе» – деп бәрі де қаруланып алған.

Қазақтардан Шоқан жалғыз Жайнақты ғана ертті.

Аттар тауға өрлеуге кәнігі екен. Қандай тастақты, тікшіл соқпақтарға мысықтай өрлейді. Бұндай жерлермен жүріп дағдыланбаған Шоқан, аты еңіске төмендегенде басынан лықып түсіп қала жаздап, өрге тырмысқанда жаясынан сыпырылып қала жаздап, кейде аттың жалына, кейде құйысқанына жармасып, Оқжетпеске әрең дегенде көтерілді.

Төменнен қарағанда желкенің аржағындағы қия тас ап-аласа сияқты еді, желкеге барғаннан кейін ол тас сарайып ұзарып кеткендей болды. Қалаған кірпіштей тіп-тік боп өрілген шоқы, үстіңгі етегінен, шамасы елу құлаштай биік сияқты. Ол аяқ жері азғантай жалаңаш тас екен. Оған көтерілуге Жайнақтан басқаларының жүрегі тұрмады. Ол өзгелерінің «өлесің» дегенін тыңдамай, «ажалым осы арада жетсе амал қанша» деді де, тастан тасқа арқардай ырғып лезде төбесіне шықты да кетті. Бұдыры аз тастан оның

түсуі шығуынан да жеңіл сияқтанды.

«Оқжетпес» пен Көкше шоқтығының арасында «Үш қыз» атанатын біріне бірі жалғаса біткен үш шоқы тас бар. Ертегінің айтуынша, «Оқжетпес бір кезде жаны бар батыр екен. Оның бір-біріне тетелес өскен, бәрі де бойжеткен үш қарындасы болады екен. Бір мезетте, қапыда қаптап жау келіп қалғанда, ұйқысынан шошып оянған Оқжетпес атып түрегелгенде үш қарындасы артына тығыла қояды. Содан кейінгі бір заманда ағасы да, қарындастары да тас шыңға айналып кетеді...» Етекпен қарағанда Оқжетпес пен Үш қыздың және Көкше шоқтығының аралары жап-жақын сияқты көрінеді. Бірақ, ерлеген кезде ол аралар недәуір қашық екен. Соларды бойлаған аттар Көкшенің шоқтығына ақ көбіктеніп әрең көтерілді.

Карабашевтың «сол шоқтықтан бұл өңірдегі таулардың бәрі түгел көрінеді» дегені рас екен. Шоқан күдістеу біткен шоқтықтың үстіне шыға келгенде жан-жақтағы таулардың бәрі де сайрап қоя бергендей әр тұс та сүйірлене көгеріп жарқырай кетті.

Шоқанға олардың бәрі де таныс сияқты.

– Анау,– дейді ол шетінен санап,– әрине «Жаман Жалғызтау»!.. Әне, ботадай «Сырымбет»!.. Әне, інгендей өркештенген «Айыртау»!.. Сонау, семіз нардай теңкиген «Қошқарбай»!.. Сонау, қосақталған тайлақтай қатар тұрған «Екі жыланды»!.. Әне, бір үйген жүктей көрінген «Сандықтау»!.. Әне бір түсінің жасыл я көктігі белгісіз бұлдыраған «Зеренді»!.. Анау үйірінен адасқан аттай жеке жайылып жүрген «Ақаң»!.. тағы да толып жатқан таусымақ адырлар мен шоқылар... Абылай заманының офицері айтқандай бұл таулардың бәрі үлкен бір бай ауылдың жеке үйлері сияқтанады. Не деген тамаша ауыл!.. Не деген көркем таулар!.. Осынша көркем жерде туғанына Шоқан шалқи мақтанады!..

Соның бәрін көзімен мейірлене шолған Шоқан, бәрінің ордасы немесе үлкен ауылы сияқтанған Бурабайдың да өн бойына тамашалай қарады. Үлкен бір таудың бейнесі аумаған шөккен бура тәрізді. Оның аржағында «Бас батыр» аталатын жота да, шалқасынан қимылсыз жатқан алып адамға ұқсайды, әне, ұзындығы шақырымдай болатын қоңқиған мұрыны!.. Әне, жартастана біткен қалың қабағының үстіне қасындай боп түксие ескен қалың қарағай!.. Әне, тақыр тастардан жалпая біткен кеудесі!.. Қысқасы, бұл да тас боп қатқан адамның бейнесіне дәл келеді...

Бұл көркемдіктерге, қанша қадала қарағанмен көздің сусыны қанар емес, сондықтан Шоқан Карабашевқа «Сайтан сырғанақтың» тұсын көрсек қайтеді деген тілегін айтты.

Ол сырғанақтың жоғарғы жағында су ағар сай сымақ болушы еді, соның арғы жағындағы дөңесіне шығу ниетімен Шоқан саяннан атын қарғытып етпек болды. Ат қарғуға жүрексінгендей таянып кеп тұра қалды да, кейін

басқысы келгендей шегіншектеді. Оны аттың босқа қорқуына санаған Шоқан қарғыту ниетінен қайтпай, бүгежектеген атты таңынан ала өткір жуан қамшысымен тартып-тартып қалды. Қамшы батқан жануар амалсыз ырғымақ болғанда, алдыңғы аяқтары саянның арғы құрғақ ернеуіне емес, сазданған тұсына ілікті. Сазға сырғанады ма, әлде оның асты босаң ба, аттың тіреу таба алмаған алдыңғы тұяқтары «Сайтан сырғанаққа» қарай жылжи бастады.

Жайнақ Шоқанмен қатар тұр еді. Шоқан атының төмен сырғуынан қорыққан ол, төменге қарай кетіп қала ма деген қауіппен, өз атынан қарғып түсе, Шоқан атының жуан қыл құйрығына жармаса кетті. Бірақ, жылжыған атты тоқтатуға күші келмейтін сияқты...

Сасқалақтап жан-жағына қараған Жайнақтың көзіне сол арада тасты жарып өскен жуантық қарағайдың қисық түбірі шалына кетті. Шоқан атын тоқыратуға өз күші келмеуіне көзі жеткен Жайнақ, қыл құйрықты әлгі түбірге орап үлгерді. Сол кезде, сазға тайғанаудан ба, әлде саз астының күтірлей төмен құлаған тастарынан тіреу таба алмағаннан ба, – құйрығы түбірге оралған ат, қалталақтап барып мінер жақ қабырғасынан жығылды...

Карабашев та, солдаттары да бұл кезде аттарынан түсіп, Жайнақтың қасына жүгіре басып келіп қалған. Сол арада бірімен-бірі жіптен ұстасып, ат құлаған тұстан үңілсе, аржағы тасы мап-майда құлдыраған құз. Соның ернеуіне аттың тұмсығы тақалып тұр. Егер құйрығы босаса-ақ ат та, «аяғым!» – деп зар қаққан Шоқан да әрі қарай домалап кете баратын. Онда, екеуінің де күлпәрасы шығуында сөз жоқ. Не істеуге білмей сасқалақтаған Карабашевтың басына келген ой, – Шоқанға ұшын тұзақтаған жіп тастау керек те, соған жармастырып, аттың құйрығын босату керек сәті түссе Шоқан сонда сыпырылып қала береді. Жанын сақтаудың одан басқа шарасы жоқ.

Шоқанға ол осыны дауыстап ұшын тұзақтаған шылбырды түсіріп еді:

– Ұстадым! – деген даусы естілді оның.

– Берік бол!..

– Шамам жеткенше.

Сол кезде, кейін сүйреп алуға шамалары келмейтін аттың құйрығын Карабашев босаттырды. Қирап өлуіне көзі жеткендей болған жануар шұрқырай кісінеп, төменге тастай домалап кете барды. Шоқанның «Тартыңдар!» деген аянышты даусы естілді.

Оны үстегілер жоғары көтеріп алса, сол жақ аяғының сүйектері сынғаны я еті езілгені мәлімсіз, бұл аяғын баса алмайды.

Көкмойнақтың кезеңінде, маңайдағы станицалардың қазақ-орыстары

жаз айларында әскерлік ойынмен шұғылданатын алаңы болушы еді. Сол арада «басы ауырып, балтыры сыздағандарға» жедел жәрдем көрсететін фельдшерлік пункт болатын. Карабашевтың ұсынысы мертіккен Шоқанды соған тезірек жеткізу керек. Фельдшері орнында болуға тиісті. Бірақ оған атпен апаруға мүмкін емес сияқты. Шоқанның атқа отырар жайы жоқ.

– Енді не істеу керек? – деген Карабашевқа:

– Мен арқалап алам! – деді Жайнақ.

Аяғынан ауырсынған Шоқанды солдаттар Жайнаққа арқалатты. Қарулы Жайнақ оны шопақ құрлы көрген жоқ, емпендеп ала жөнелді...

ЖАН ЖОЛДАСТАР

Орыстар «Госпиталь» деп атайтын дәрігерлік орынды, қазақтар «Қосбайтал» дейтін еді. Олай дейтіні, ілгерірек бір кезде осы арада қосақтаулы жүрген екі байталды қасқыр жеп кеткен. Сол орын «Қосбайтал» атанған да, соған салынған «Госпитальға» қазақтардың тілі келмей, «Қосбайтал» атап, сол атымен кете барған.

«Врач» дегенді қарапайым орыстар «лекарь» дейді, оның қазақшасы,— «емші» ғой. Қазақтар «Қосбайталдық» дәрігерін «емші» демей, «лекер» дейді. Олай дейтіні, осы емханаға жігіт кезінде келіп қазір шал болған фельдшердің шешек егуден басқа қолынан келері жоқ. Сондықтан басқа ауруға жәрдемі жоқ фельдшерді қазақтар «ә, оны қоя тұршы!.. Ол емші емес, жай лекер ғана ғой» дейтін.

Сонымен қазақ арасына «лекер» аты жайылған фельдшер, алдына келер науқастар аз болғандықтан «жергілікті жағдайға үйлесіп, көбінесе бос болатын уақытын мал өсіруге пайдаланатын. Жыл тәулігінің барлық уақытында жақын бос тұратын «Қосбайталдың» үйін ол шаруашылығына пайдаланып, ішіне тауық, үйрек, қаз сияқты құстарын; сыртына қой, ешкі, шошқа сияқты малдарын өсіретін. Сондықтан «Қосбайталдың» іші-сырты үнемі лас болып жататын. «Сестра» деп ұстайтын әйелі мейлінше салақ адамды...

Мертіккен Шоқанды жолдастары жеткізген шақта, «Қосбайталдың» былыққан үйі сол қалпында екен. Одан арғы жерге жетуге шамасы жоқ Шоқан, «Қосбайталдың» лас ішін тез сыпырттырды да, ішіне қалың шөп төсеп сонда жатты. Лекердің шамалауынша мертіккен аяқтың сүйектері түгел қираған, оны енді ұршығынан кесіп тастамаса болмайды. Сөйте қалған күнде бұл операцияға, бұл өлкеде, Омбыдан басқа жасар жер жоқ. Оған жөнелту үшін, біріншіден – Аргунов хабарланбай болмайды, өйткені, Шоқанның тағдырына бас жауапты – сол. Екіншіден – бұл маңайда Шоқанды Омбыға жеткізерлік арба жоқ. Ондай арба тек Көкшетауда ғана бар. Ол да өліктерді таситын катафалог қана.

Осы хабармен Көкшетауға қос атты шапқын кетті.

Шоқанның мертігуі жан-жаққа жайдың оғындай тез тарады. Дұшпандары «сол керек!»—деп табалады да, достары не істеуге білмей састы. Олардың аты жеткені қаптай шауып «Қосбайталға» келіп еді, төңірегін қоршаған әскер маңайына жолатпады. Шоқанның қасында қазақтан тек Жайнақ қана болды. Шоқанның хал-жайын сыртқы жұрт содан ғана естіді. Оның айтуынша мертіккен аяқ күп болып ісіп кеткен, қол тигізбейді.

Лекердің жорамалын да Жайнақ Шоқанның жанашырларынан жасырған жоқ. Зәресі ұшқан олар, сынықшыға көрсетуге ойлады. Бұл маңайда жақын

жерде, Ақсары Керейден шыққан «Сырбай сынықшы» деген болушы еді, жұрттың ұғымында, ол «сынықтың әулиесі», қолы сипаған жердің сынығы, өзінен-өзі орнына түсе береді. Біреулердің айтуынша күлпәрасы шыққан талай сүйектерді Сырбай орнына түсіріп артынан елеусіз болып кеткен.

Сол сынықшыны жұрт Жайнақ арқылы Шоқанға естіртіп еді, бақсы-балгерге сенбейтін ол жаны қатты қиналып жатқандықтан алдыруға рұқсат берді. Қос атты шапқыншы Сырбайды лезде алып келді. Ол мертліккен аяқты сипап көрді де:

– Бұнда сынық жоқ, бұл, тек, сіңірінің созылып, етінің езілуі ғана сияқты.

– Аузыңа май, – деп қуанған жұрт, емінің не екенін сұрады.

– Семіз жылқының ұлпа қазысы болар еді, бірақ оның қазір сүрі болмаса, жасы табылмайды ғой!..

– Одан басқа не ем? – деп сұрасты әркімдер.

– Семіз аюдың шелді терісі. Оны да табу қиын ғой.

– Табылады, – деді сол кеңеске қатынасқан Карабашев.

Бес-алты солдатпен Жайнақты ертіп Карабашев аю атып әкелге тауға кетті.

– Таң құланиектене Жайнаққа арқалатып дәу бір аюды алып Карабашев те жетті. Әлгіні сойып қараса, теріге жабысқан майлы шелдің қалыңдығы екі елідей бар дерлік. Соның шап жағын ойып алған сынықшы, Шоқанның мертліккен аяғын тұтас бөлеп орады. Бұған дейін жанын қайда қоярын білмей азаптана дөңбекшіп жатқан Шоқан, таң сіберлей маужырай бастады да қалың ұйқыға кетті.

– Иә, сәт!..– десті мұны біліп қуанған жұрт.

Ертеңіне Шоқан күн түске тармаса оянды, Сонда қараса, мертліккен аяғы қозғаса ғана ауырады да, қозғамаса мазаламайды. Кеше, сырқат үдеген кезде от жалын боп алаулаған денесінің қызуы бүгін бәсендеген. Өзі түні бойы ағыл-тегіл терлеп төсегі су құйғандай малшынып қапты. Кеше лыпылдап тұрған тамыры бүгін жайымен соғады.

Бүйтудің бәрін өз жәрдемінен деп санаған Сырбай сынықшы, масаттана сөйлеп:

– Айттым ғой кеше «сынық жоқ» деп. Сол сөзім бүгін тірілді. Енді Омбы-сомбыңның керегі жоқ. Шоқанды осы төсектен өз қолымнан түрғызбай, баратын жеріне апаратын атына мінгізбей тырп етпеймін, – деді.

– Оны жоғары мәртебелі генерал-губернатор біледі,– деді, катафалкін күйретіп түс ауа келген Аргунов. Ол Омбыға курьер мен шапқын жібергенін айтты.

Шоқан жайланып оянған кезде, жүрістерін өлшеп қойғандай, Күміс көлдің жағасында Шыңғыс пен Мұса да түйісті. Олардың екеуі де Шоқанның мертігуін жол үстінде естіген еді.

Осындай хабарды естіп түйіскен жезде мен балдыздың ауызынан шыққан сөз: – Ләйім да шипасы болсын!

Ақкөлге тіктірген үйге сол күні кештете жеткен Зейнеп те ете ауыр халде еді. Мана Шыңғысқа кездескен тілеуі құрғыр Зейнепке де ұшырасып, оған да жамандық жағын баса айтқан еді. Бұл сөзді естіген Зейнептің жүрегі алқымына тығылып, талып қалды. Ат қосшысы оның есін әрең жиғызып болған, кезде арт жағынан баянауылдықтар мен Зейнептің күтушілері мінген тарантастар да жетті. Атқосшы оларға не хал болғанын айтқан жоқ. Зейнептің айтуға халі болған жоқ. «Не болды?» – деген сұрауға Зейнептің қайтарған жауабы «Жүрегімнің қыспасы ұстап қалды» деді де қойды.

Генерал-губернатордың Аргуновқа жауабы үш-төрт күннің ішінде келіп қалды. Ол Шоқанға бұйрық хат есебінде жазылған. Хатта Гасфорт Шоқанның мертігуіне қайғырғанын айта кеп, Аргуновқа Шоқанды Омбыдағы әскери госпитальға тез жеткізуін бұйырыпты. Сол бұйрықты естіген Аргунов Шоқанды табан аузында аттандырмақ болды.

Катафалктың не екенін білетін Шыңғыс Шоқанды оған мінгізуді жаман ырымға жорып, өзінің үсті тиышты пәуескесін ұсынды, Аргунов оны қабылдады. Ендігі мәселе. Шоқанды кімдердің жөнелтіп салуында.

Әрине, бірінші адам Жайнақ. Оның жәрдемінсіз Шоқанда қимылдар хал жоқ.

Жайнақтың Шоқанға деген достық қызметі, оның мертіккен көзінде тіпті өтіп кетті. Қазақтың «жан қияр дос» дейтіні осы бір тұста Шоқанға да айқын сезілді, жұрт көзіне де ерекше түсті.

Жайнақтың өткен өмірін жақсы білетін Шоқан оның болашағы туралы қатты ойланды. Қоғамдық тұрмыстағы орны жағынан, Жайнақ көп төлеңгіттің, яғни құл дәрежесіндегі адамның бірі. Ал, кісілік жағынан «бір сырлы, сегіз қырлы» дейтіннің нақ өзі. Табиғат оған сұлу сымбат та, балуан дене де әдемі кескін де берген. Соның үстіне тіл біткеннің шешені, ақыл біткеннің ойшысы, ағып тұрған жыршы, балбырап тұрған әнші, басқан жерінен бұлтармайтын табанды, жүзіктің көзінен өтетін епті, сертінде тастай қататын берік, айнымас дос.

Бір адамның бойына осынша қасиет бітуіне Шоқан қайран қалады.

Сондай адамды қорлық қалпында жүргізе беру керек пе, болмаса өзінің бойы өнері жететін жеріне қою керек пе?

«Қайткенде сөйтуге болады?» – деп толғанған Шоқанның бар тапқан амалы, – өзімен Омбыға ерте кетіп сонда бойын баспайтын, намысын қорламайтын бір жерге орналастыру.

Сондай мақсаттағы Шоқанға Жайнақты Омбыға ерте кетудің сәті түсе қалды. Өйтуіне қарсы боларлық ешкімде де дәлел жоқ.

Екінші ерте кететін адамы – Айжан. Ол мертiккен Шоқанды көргеннен кейiн ұят-аяттың бәрiн сыпырып тастады да, «некелi әйелiмiн» деп, бiлектерiн түрiне күтiсу жабдығына араласып кеттi. Оған да ешкiм қарсы болған жоқ, өйткенi бұл арада ол атқаратын қызметтi етерлiк жан жоқ. Осы қызметiн ол Шоқан Омбының госпиталына орналасқанша орындай беруге тиiстi.

«Қанашжаннан тiрi айрылып қалмаймын. Оның құрмалдығы боп өлуге қай жерде болса да бейiлмiн» – деп құлшынған үшiншi адам – Зейнеп. Кiм қалай ұғындырмақ болса да Зейнеп «барамын да, барамын» деген сөзiнен танбады. Оны байлап тастамаса, тоқтатар күш жоқ сияқты. Амал қанша!.. Жұрт Зейнептiң тiлегiн орындайтын болды.

Шоқанды қолынан жазып аламын деп ниет еткен, оны жақсы көретiн Сырбай сынықшы:

– Мен де Омбыға ере барып, атқа мiнгенiн көрмей қайтпаймын дедi. – Оның сөзi де жұртқа жөн көрiндi.

Ендiгi еремiн деген Мұса ғана. Сол жөнге қайтатын ол, Шоқанды Омбыға жеткiзiп сап, хал-жайына бiраз қарайлап, егер оңалуға бет алса Баянына қайтпақ болды.

Өзiн тәсiлқой адамның бiреуiне санайтын Шыңғыс, «той болмаудың түбi неге соғар екен» деген қауiпте болды да, «әлiптiң артын баққысы» кеп, «тиыштық бола қалса, ат iзiн содан кейiн салармын» деген ойға бекiндi.

Шоқан аттанарда «Қосбайтал» төңiрегiне жиналған жұртта есеп болған жоқ. Ешбiр қорғаштау бөгет бола алмады. Шоқанды көтерген Жайнақ пәуеске үстiне құшақтай отырғанда, көзiне жас алмаған жан болған жоқ. Осы топтың iшiнде сақалдарынан жастары шұбыра еңiреген адамдардан Аңғал мен Аппас көзге ерекше түстi. Ол екеуi де мойындарына қойдың көгенiнен бұршақ салып алған. Баяғы көне заманның әдетiнше, тiлегi болмағандар сол бұршаққа қылғынып өлуге тиiстi. Бiздiң екi қарт өйтуге де бейiл. Бiрақ, олар да, жұрт та «сырқаты берi қарады» деп санаған Шоқанның, сауығуына сенедi...

Шоқан да, оған ерушiлер де «Қосбайталдан» Омбыға беттеп қозғалғанда

барлық жұрттың бір үнмен шу етіп айтқан сөзі:

– Сау бол!.. Амандықпен көрісейік!..

Екінші кітаптың соңы

20 август, 1969 жыл. Алматы.

Оглавление

[Бірінші кітап](#)

[Екінші кітап](#)